

કાલેલકરના લેખો

આચાર્ય
દત્તાત્રેય ખાસકૃષ્ણ કાલેલકર
-નો લેખરાશિ

નવલવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

અષ્ટ રૂપિયા

૯

પ્રકાશક
મહાત્મેજી હરિભાઈ દેસાઈ
નવઅવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

૨૬

સવન ૧૯૮૦ - ૧૯૫૧

સુદેશ

ચેન્નૈયાઈ ઇન્ટરસ્ટાઈ ચૂપ, નવલકલ્પ હૃદયવાચક, ધાર્મિકપુર, અમદાવાદ

‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરતી વેળાએ બીજા લેખકોના નિબંધોની પણ સુઠણી કરીને પુસ્તકના આકારમાં એવા લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડવાનો વિચાર થયેલો, અને તે દૃષ્ટિએ જુદા જુદા લેખકોના લેખો એકઠા કરવાનું કામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ઉપાડ્યું હતું. આ જ અગ્રસામાં અધ્યાપક કાલેલકર જેલ ગમાયી લેખનો લેખસંગ્રહ સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રથમ બહાર પાડવાનો નિશ્ચય થયો, જે અહીં રજુ થાય છે.

આ સંગ્રહમાં મુકેલા ઘણાબધા લેખો ‘નવજીવન’ને માટે, અને કેટલાક જુદા જુદા માસિકો માટે લખાયેલા. કેટલાક લેખો દસ્તાવિજિત માસિકો માટે લખાયેલા તે અને બીજા યોગ્ય અપ્રસિદ્ધ લેખો પહેલી જ વાર આ સંગ્રહમાં મુદ્રિત થાય છે.

મત્રી
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

લેખોનો અનુક્રમ

પ્રાર્થના	૧-૬
ચરિત્રકીર્તન	૭-૧૦૪
જન્મનિત	(નવજીવન, તા. ૧૭-૬-૨૨) ૯
લોકનાથકે શ્રીકૃષ્ણ	(" તા. ૪-૬-૨૧) ૧૧
શુદ્ધ અવતાર	(વસન્ત, વૈશાખ, ૧૯૭૮) ૧૨
પરશુરામ અને શુદ્ધ	(સામગ્રી, શરદ, ૧૯૭૮-૯) ૧૩
શ્રી રામકૃષ્ણ	(નવજીવન, તા. ૧૬-૩-૨૨) ૧૪
રાષ્ટ્રીય આદ્ય	(" તા. ૧-૮-૨૧) ૨૨
૨૧. લોકમાન્ય તિલક	(" તા. ૮-૮-૨૦) ૨૪
દ્વિતીય સંવત્સરી	(" તા. ૧-૮-૨૨) ૩૪
લોકમાન્યના સંસ્મરણો	(" તા. ૧-૮-૨૧) ૩૯
તિલકયુગ	(" તા. ૧-૮-૨૨) ૪૭
ગોખલેજીને અર્ધજાગૃતિ	(પત્રિકા, ૧૯૨૨) ૫૧
કવિવર રવીન્દ્રનાથ	(નવજીવન, તા. ૨૮-૩-૨૦) ૫૬
આવતી કાલનો પુરુષ	(" તા. ૧૬-૧-૨૧) ૭૨
મુક્ત હાસ્ય	(" તા. ૧૭-૬-૨૨) ૭૭
જાગૃતિની દૃષ્ટિ	(અપ્રસિદ્ધ) ૭૯
આત્મનિષ્ઠ મહાત્માજી	" ૮૨
અવહારકુસળ મહાત્માજી (હિન્દી નવજીવન, તા. ૧-૮-૨૨)	૮૪
સત્ય-રાજનીતિનો જન્મ (" તા. ૧-૮-૨૨)	૮૮
૧. જ્ઞેષ્ઠમા ગાંધીજી	(નવજીવન, તા. ૧૬-૩-૨૨) ૯૦
સ્વામી આનન્દ	(" તા. ૧૫-૬-૨૨) ૯૪
ગોપાળદાસમાજ	(‘સુજ્ઞાતનું’ વર્ષની પ્રસ્તાવના) ૧૦૧

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ

૧૦૫—૧૫૮

ઇતિહાસની ગ્રેરથા	(પુનઃતત્વ, આશ્વિન, ૧૯૭૮)	૧૦૭
ઇતિહાસની દસોટી	(મહાવીર)	૧૦૯
સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર	(નવજીવન, તા. ૨૨-૮-૨૦)	૧૧૧
ઐતિહાસિક દ્રવ્યનાતરંગ	(યુગધર્મ, અપાદ, ૧૯૭૯)	૧૧૬
એશિયાની સાધના	(યુગધર્મ, કાર્તિક, ૧૯૭૯)	૧૧૯
હિન્દી ઇતિહાસની યોજના	(પત્રિકા)	૧૨૪
હિન્દી ઇતિહાસનો ક્રમ	(અપ્રસિદ્ધ)	૧૪૧
ભૂગોળની યોજના	(પત્રિકા)	૧૪૬
ભૂગોળનું જ્ઞાન કે ભૂગોળનું જ્ઞાન ?	(વસન્ત, માધ, ૧૯૭૮)	૧૫૬

જીવન ઇતિહાસ

૧૫૬—૨૧૬

જીવન ઇતિહાસ	(નવજીવન, તા. ૧૩-૧૧-૨૧)	૧૬૧
સંક્રાન્તિનો સંદેશો	(" તા. ૧૮-૧-૨૩)	૧૬૨
વસન્ત	(વસન્ત, માધ, ૧૯૭૯)	૧૬૪
શરણાંતર રમણ	(" ફાલ્ગુન, ૧૯૭૮)	૧૬૬
શુભાગોનો તહેવાર ?	(નવજીવન, તા. ૧૨-૩-૨૨)	૧૬૮
સાગરવળી	(" તા. ૧૭-૪-૨૧)	૧૭૦
જન્મભૂમિ	(" તા. ૪-૬-૨૧)	૧૭૩
દિવ્ય જન્મકર્મ	(" તા. ૧૩-૮-૨૨)	૧૭૬
જન્મભૂમિનો દિવસ	(" તા. ૩૦-૮-૨૩)	૧૮૦
નવરાત્રિ	(" તા. ૨૮-૬-૨૨)	૧૮૫
વિજયપુદ્ગલ	(યુગધર્મ, આશ્વિન, ૧૯૭૮)	૧૮૬
દીવાળી	(નવજીવન, તા. ૩૦-૧૦-૨૧)	૧૮૨
ભૂજિનું નાનું	(યુગધર્મ, કાર્તિક, ૧૯૭૯)	૧૮૪
સંપત્તિ તહેવાર	(નવજીવન, તા. ૬-૮-૨૨)	૧૮૬
સત્યનારાયણ	(આર્ચવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા)	૧૮૯
ગયાની ખ્યાનિ	(નવજીવન, તા. ૧૭-૧૨-૨૨)	૨૦૬
ગળે-દ્રોણ	(યુગધર્મ, ફાલ્ગુન, ૧૯૭૯)	૨૧૧

કેળવણી

૨૧૭—૩૧૬

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે	(અપ્રસિદ્ધ)	૨૧૯
અંગ્રેજી કેળવણી	(આટલું તો જાણુને-ભાગ ૨)	૨૨૫
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	(પત્રિકા)	૨૨૦

શિક્ષકોને સંદેશ—૧	(નવજીવન, તા. ૨૬-૬-૨૦)	૨૪૫
” ૨	(” તા. ૩-૧૦-૨૦)	૨૩૬
રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી—૧	(” તા. ૨૧-૧૧-૨૦)	૨૪૨
” ૨	(” તા. ૧૨-૧૨-૨૦)	૨૪૫
નવો સંદેશ	(” તા. ૧૨-૧૨-૨૦)	૨૪૭
વિદ્યાર્થીવર્ગને—	(” તા. ૩-૨-૨૧)	૨૪૬
સહતનો મર્મ	(” તા. ૧૦-૨-૨૧)	૨૫૨
‘મોડર્ન રિલિજિયુસ’ના આલેખ	(” તા. ૧-૩-૨૧)	૨૫૫
પ્રથમ સ્નાતકો પ્રત્યે	(” તા. ૧૫-૬-૨૧)	૨૬૦
આજની અગત્ય	(” તા. ૨૧-૫-૨૨)	૨૬૩
જેનો ગજ તેનું ગત્ય	(” તા. ૧૦-૧૨-૨૨)	૨૬૬
દિશાબલ્લ	(” તા. ૮-૬-૨૨)	૨૬૭
છૂટીછવાઈ વાતો	(” તા. ૨૬-૧૧-૨૨)	૨૭૧
છેલ્લો સ્તો	(” તા. ૪-૨-૨૩)	૨૭૪
ઐશ્વર્ય કેળવણી	(” તા. ૧૩-૧૧-૨૧)	૨૭૬
પરિપુર્ણ મુક્તિ	(” તા. ૧૨-૧૧-૨૨)	૨૭૮
ભાવિયુગનું શિક્ષણ	(” તા. ૭-૫-૨૨)	૨૮૧
પ્રતીર્થ વિચારો	(અપ્રસિદ્ધ)	૨૮૫
સહશિક્ષણ	(સાળદમતી, શિશિર, ૧૬૭૯)	૨૯૦
પહેલાં દિશા નાહી કરે	(નવજીવન, તા. ૪-૭-૨૦)	૨૯૫
સ્ત્રીકેળવણીનો એક આયત્તક વિષય	(નવજીવન અને સાથ)	૨૯૭
મજૂર વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી	(નવજીવન, તા. ૧૩-૧૧-૨૧)	૩૦૦
હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા	(પત્રિકા, ૧૯૧૭)	૩૦૨
ધાર્મિક શિક્ષણની પાઠમાળા	(અપ્રસિદ્ધ)	૩૦૬

૧૯૨૧નાં

૩૧૭-૪૩૦

જીવનચક્ર	(નવજીવન, તા. ૨૫-૨-૨૩)	૩૧૬
વીરધર્મ	(” તા. ૨-૭-૨૨)	૩૨૧
ગરીબોની દુનિયા	(” તા. ૭-૫-૨૨)	૩૨૫
આસુરી શસ્ત્રો	(” તા. ૩૧-૮-૨૨)	૩૨૭
સુધારાનું મૂળ	(” તા. ૩૦-૭-૨૨)	૩૨૯
સંયમમાં સંસ્કૃતિ	(” તા. ૭-૧-૨૩)	૩૩૨
પંચમહાપાતક	(” તા. ૨૦-૮-૨૨)	૩૩૨
સોહી અને પસોવો	(” તા. ૮-૧૦-૨૨)	૩૩૪
રૂપાન્તર અને દેહાન્તર	(વસન્ત, માધ, ૧૬૭૮)	૩૩૫

સુધારાની ખરી દિશા	(આત્મોદ્ધાર, નવેમ્બર, ૧૯૧૬)	૩૩૮
જાતિબેદનો પ્રશ્ન	(અપ્રસિદ્ધ)	૩૪૦
ભારતની સમસ્યા	(નવજીવન, તા. ૮-૧-૨૨)	૩૪૯
ન્યાયની કસોટી	(„ તા. ૨૨-૧૦-૨૨)	૩૫૨
ન્યાયગર્ભીયા રસ	(„ તા. ૨૬-૧૧-૨૨)	૩૫૪
સગનગાળો	(„ તા. ૨૩-૪-૨૨)	૩૫૬
કાડીયાવાડના અનુભવ	(„ તા. ૨૧-૫-૨૨)	૩૫૭
સમાજસેવાની હિન્દી મીમાંસા	(આત્મોદ્ધાર, જુલાઈ, ૧૯૧૬)	૩૬૨
સહેરો અને ગામડાં	(નવજીવન, તા. ૧૬-૩-૨૨)	૩૬૫
ગામડાંમાં જીવે શું કરીશું ?—૧	(„ તા. ૧૩-૨-૨૧)	૩૬૭
„	૨ („ તા. ૨૦-૨-૨૧)	૩૬૯
„	૩ („ તા. ૬-૩-૨૧)	૩૭૩
„	૪ („ તા. ૨૦-૩-૨૧)	૩૭૮
„	૫ („ તા. ૨૭-૩-૨૧)	૩૮૧
ઉમરડ	(„ તા. ૨૯-૧૦-૨૨)	૩૮૬-
આશ્રમોનું વાતાવરણ	(„ તા. ૨૪-૧૨-૨૨)	૩૯૦
આશ્રમે સ્ત્રીધર્મ	(અપ્રસિદ્ધ)	૩૯૪
પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતા	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૦)	૩૯૭
આપણે પશ્ચાત્તાપ	(„ તા. ૧૮-૭-૨૨)	૩૯૮
હૃદયની જૂખ	(„ તા. ૭-૧૨-૨૨)	૪૦૧
અન્યજ્ઞેની સેવા	(„ તા. ૧૬-૧૨-૨૦)	૪૦૨
અન્યજ્ઞસેવા	(„ તા. ૨૪-૧૨-૨૨)	૪૦૩
જોધરાના અન્યજ્ઞે	(„ તા. ૧૬-૬-૨૧)	૪૦૬
બહિષ્કૃત ભાવનગર	(„ તા. ૧૮-૬-૨૧)	૪૦૬
ખેડૂત અને વણકર	(„ તા. ૧૬-૩-૨૨)	૪૧૪
પરોપ સામેનો મક્ષપ્રશ્ન	(નવજીવન અને સત્ય, એપ્રિલ, ૧૯૧૬)	૪૧૫
મજૂરનો ધર્મ	(નવજીવન, તા. ૧૮-૮-૨૨)	૪૧૬
હડતાળો	(મજૂર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૩)	૪૨૧
વિચાર-કલિકા	(યુગધર્મ, જાન્યુ., ૧૯૭૬)	૪૨૭
સ્વદેશી	૪૩૧-૪૬૨	
સ્વદેશીધર્મ	(પત્રિકા ૧૯૧૬)	૪૩૩
‘દેહીવાનું સંગીત’—૧	[ભોખઃ નારાયણ જોષીએ ખરે] (નવજીવન, તા. ૨૦-૧૦-૨૧)	૪૪૭

• રેડીયાનું સંગીત—૨	[લેખક: નારાયણ મોરશ્વર ખરે]	
	(નવજીવન તા. ૨૩-૧૦-૨૧)	૪૫૧
બહિષ્કાર પ્રમોત્તરી ૧	(" તા. ૨૧-૭-૨૧)	૪૫૨
" ૨	(" તા. ૨૮-૭-૨૧)	૪૫૬
બ્રિટિશ માણનો બહિષ્કાર	(" તા. ૩૧-૧૨-૨૨)	૪૬૦

તત્ત્વચર્ચા ૪૬૩—૪૮૭

• સત્યનિર્ણય	(વસન્ત, જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૮)	૪૬૫
અન્ધમક્તિ	(નવજીવન, તા. ૩૦-૧૨-૨૦)	૪૬૮
ધર્મસંકટમાં સું કરવું !	(અપ્રસિદ્ધ)	૪૭૧
તત્ત્વ અને જાગૃદાર	(નવજીવન, તા. ૩-૯-૨૨)	૪૭૩
તર્ક અને ભાવના	(વસન્ત, કાર્તિક, ૧૯૭૯)	૪૭૪
બ્રહ્મચર્ય કે વૈધવ્ય ?	(નવજીવન, તા. ૧૪-૫-૨૨)	૪૭૬
પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ	(" તા. ૭-૧૨-૨૨)	૪૭૮
હિંસા સ્વાભાવિક છે ?	(" તા. ૩૦-૪-૨૨)	૪૮૦
કુદરતમાં હિંસા	(" તા. ૨૩-૪-૨૨)	૪૮૨
શર અને કૂર	(" તા. ૧૧-૬-૨૨)	૪૮૫
ગીબ ધર્મનો પાયો	(" તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૪૮૮

સાહિત્ય અને કળા ૪૮૧—૫૮૨

જૂતા ખેતરમાં નવું ખેડાણ	(મહાનીર)	૪૯૩
જૂની સાહિત્ય પરિષદ	(ચિત્રમય જગત, માર્ચ, ૧૯૨૦)	૪૯૪
લોકસાહિત્યની મીમાંસા	(અપ્રસિદ્ધ)	૪૯૭
આપણું લોકસાહિત્ય	"	૫૦૦
લોકગીત	"	૫૦૩
રસાસ્વાદ	(‘લોકગીત’ની પ્રસ્તાવના)	૫૦૫
સાર્વભૌમ વાર્તા	(પત્રિકા, ૧૯૨૧)	૫૨૨
લોકવાર્તાની શૈલી	(અપ્રસિદ્ધ)	૫૨૬
બાળવાર્તાની ખૂબી—૧	(‘બાળવાર્તા’ ભાગ-૧નો પ્રસ્તાવના)	૫૩૧
" ૨	(" " ૨ની ")	૫૩૪
બાળજનજનગ્રંથક	(પ્રસ્તાવના)	૫૪૪
બે નવલકથાઓ	(વસન્ત, ફાલ્ગુન, ૧૯૭૮)	૫૪૭
પ્રાચીન સાહિત્ય	(યુગધર્મ, આસો, ૧૯૭૮)	૫૫૧
• માન્યનું ગીતારકસ્ય	(નવજીવન, તા. ૨૧-૧૦-૨૧)	૫૫૭

જ્યેષ્ઠ ઠાચરી	(પ્રસ્તાવના)	૫૬૫
ધંશના ચાખખા	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૧)	૫૬૬
વિચાર-કલિકા	(યુગધર્મ, જ્યેષ્ઠ, ૧૯૭૯)	૫૭૨
કલા, જીવન અને તત્ત્વગાન	(સાબરમતી, વર્ષ-૩૧, ૧૯૭૯)	૫૭૭
અમદાવાદનું કળાપ્રદર્શન	(નવજીવન, તા. ૧૧-૪-૨૦)	૫૮૧
લોકસંગીત	(અપ્રસિદ્ધ)	૫૮૫
નદીમુસેનૈવ સમુદ્રમાવિશેષ	(સાબરમતી, વર્ષ, ૧૯૭૮)	૫૯૧

રાજકારણ—સિદ્ધાન્તચર્ચા

૫૯૩-૬૭૦

રાષ્ટ્રપૂજ્યધર્મ	(નવજીવન, તા. ૮-૧૨-૨૦)	૫૯૫
અનર્થપરંપરા	(„ તા. ૨૯-૬-૨૨)	૫૯૯
દુર્ભાગી આયર્લેન્ડ	(„ તા. ૨૮-૧૧-૨૦)	૬૦૦
હિસાનો મહોત્સવ	(„ તા. ૩-૭-૨૨)	૬૦૨
મોક્ષપ્રવચન	(ભાત્મોદ્ધાર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૭)	૬૦૪
સ્વરાજ્ય	(ગરવી યુજરાત, જુલાઈ ૧૯૨૧)	૬૦૬
રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?	(નવજીવન, તા. ૨૪-૯-૨૨)	૬૦૮
સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય ?	(„ તા. ૨૪-૯-૨૨)	૬૧૦
સ્વતંત્રતાનું અપમાન	(„ તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૬૧૧
શુદ્ધ સ્વરાજ્ય	(„ તા. ૧૮-૬-૨૨)	૬૧૩
જાલિમ તે જ ગુલામ	(„ તા. ૧૩-૮-૨૨)	૬૧૫
સ્વરાજ્યવૃત્તિ	(„ તા. ૧૦-૯-૨૨)	૬૧૭
રાજકારણની આબાહુછેટ	(„ તા. ૨-૭-૨૨)	૬૧૮
ધર્મ અને રાજસત્તા	(„ તા. ૧૮-૧૦-૨૨)	૬૨૦
સ્વરાજ્ય અને ખિલાફત	(„ તા. ૨૨-૬-૨૨)	૬૨૨
ગુલામીનાં મૂળ	(„ તા. ૧૪-૪-૨૨)	૬૨૫
જસીધો હિસાબ	[લેખક: સ્વામી આનંદાનંદ]	

	(નવજીવન, તા. ૧૪-૧૧-૨૦)	૬૨૭
આપબોગનું સામ	(„ તા. ૩-૯-૨૨)	૬૩૧
આત્મશોધન	(„ તા. ૨૧-૨-૨૨)	૬૩૪
અરતીઓ	(„ તા. ૨૩-૭-૨૨)	૬૩૭
મૂંઝાડાની જગાળા	(„ તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૬૩૯
ખાખી કે ખાદી ?	(„ તા. ૧-૧૦-૨૨)	૬૪૧
‘હાયદા પ્રગાળો’	(„ તા. ૨૬-૩-૨૨)	૬૪૩
અહિંસાની પરંપરા	(„ તા. ૧૨-૧૧-૨૨)	૬૪૪

રાજકોટનું કે પ્રમાણશૂનિ ?	(નવજીવન, તા. ૧૭-૧૨-૨૨)	૬૪૬
ગોરસા	(„ તા. ૧૦-૬-૨૨)	૬૫૧
એકનાને લેણા	(„ તા. ૨૫-૧-૨૩)	૬૫૩
‘વન્દે માતરમ્’	„ તા. ૨૬-૮-૨૨)	૬૫૫
‘વન્દે માતરમ્’ નવિ ?	„ તા. ૭-૧૨-૨૨)	૬૫૭
એક સંભાળ	(„ તા. ૨-૭-૨૨)	૬૫૮
એક સંસ્મરણ	(„ તા. ૪-૨-૨૩)	૬૬૨
સાચો સૈનિક	(„ તા. ૧૭-૬-૨૨)	૬૬૪
સ્વયંસેવકવૃત્તિ	(„ તા. ૨૬-૧૦-૨૨)	૬૬૫
દેવી રાજગો ને જાહેર સેવા	„ તા. ૨૭-૧૧-૨૧)	૬૬૭

રાજકોટનું—પ્રસંગચર્યા

૬૭૧-૭૩૪

આરોગ્ય	(નવજીવન, તા. ૨૬-૧૨-૨૦)	૬૭૩
ચક્રાચારીના સંકરણચાર	(„ તા. ૧૪-૪-૨૧)	૬૭૭
સ્વચ્છતામહાનિત	(„ તા. ૧૪-૪-૨૧)	૬૮૨
ગ્રીષ્માયુના આરોગ્ય	(„ તા. ૬-૬-૨૧)	૬૮૩
વિદ્યાળ દરિયાની કિનારે	(„ તા. ૧૬-૬-૨૧)	૬૮૬
સમુદ્ર !	(„ તા. ૧૬-૨-૨૨)	૬૯૪
ભારડોલીનો કાર્યક્રમ	(„ તા. ૪-૬-૨૨)	૬૯૭
ગુજરાતનો ત્યાગ	(„ તા. ૩૦-૭-૨૨)	૭૦૪
ગુજરાતનો સ્વભાવ	(„ તા. ૫-૧૧-૨૨)	૭૦૭
પુત્રધર્મ	(„ તા. ૧૭-૬-૨૨)	૭૧૧
સ્વાધ્યાય	(„ તા. ૨૪-૬-૨૨)	૭૧૨
ધર્મશ્રેણ અમૃતસર	(„ તા. ૨૮-૬-૨૨)	૭૧૩
કેન્સર રોધ	(„ તા. ૨૮-૬-૨૨)	૭૧૫
જાગો બહેનો, બીજી પડી છે	(„ તા. ૧૮-૬-૨૨)	૭૧૬
ભાવનાની તીજેરી	(„ તા. ૮-૧૦-૨૨)	૭૧૮
ઓઓની તક	(„ તા. ૧૫-૧૦-૨૨)	૭૧૯
પ્રેમની કઠોરતા	(„ તા. ૨૨-૧૦-૨૨)	૭૨૧
નર્તુ નાણું	(„ તા. ૩-૧૨-૨૨)	૭૨૨
બહાણપનો હક	(„ તા. ૭-૧૨-૨૨)	૭૨૪
ચોડીના મદદગાર	(„ તા. ૧૦-૧૨-૨૨)	૭૨૬
નવલકથા કે જીવનકથા ?	(„ તા. ૭-૧૨-૨૨)	૭૨૯
મહાસમામાં વધીશ્વરવૃત્તિ	(હિન્દી નવશ્રીવન, તા. ૨૬-૧૦-૨૨)	૭૩૦

આચાર્ય નાટક

૭૩૫-૭૪૭

આચાર્ય નાટક

(નવજીવન, તા. ૨૫-૨-૨૩) ૭૩૭

મારી કેશીયત

(„ તા. ૧૮-૨-૨૩) ૭૪૦

‘મારી આસચસગત’

(નવજીવન, તા. ૧૮-૨-૨૩) ૭૪૨

પરિશિષ્ટ—

બલિદાનનો મહિમા

૭૪૪

અમરમણ

૭૪૫

*આ નિશાનીવાળા લેખો અ. કાલેલકરના પોતાના નથી પરંતુ તેમાં તેમના અંશતઃ હાથ હોવાની તેના લેખકો તરફથી ખબર મળવાથી તે લેખો તે તે લેખકોની પરવાનગીથી આ સંગ્રહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

וּבְזוֹר

અમતો ના ગદ્ગમય ।

તમણો મા કપોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્માડમૃતં ગમય ॥

હે જગદ્ગુરો ! અમને જ્ઞાન આપ. અમારું અધ્યયન તેજસ્વી થાઓ, સ્વધર્મની, સ્વદેશની અને સ્વભાષાની એવા કરવાને અમને જ્ઞાનબળ અને તથાગ્નિ આપ. અમે એકબીજા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરીને એકબીજા પર પ્રેમ કરીએ એવી પ્રસન્નતા અમને આપ. અમારા હૃદયમાં તારું સ્મરણ હમેશ રહેા.

૨૬

હે પિતા, પ્રાર્થના કરવાનો અમારો અધિકાર નથી. તારું સ્મરણ કરીએ, પ્રેમથી તારો જયજયનાર કરીએ, તે આપેલી સ્થિતિમાં આનન્દ માનીએ અને તે દીધેલા અવસરનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલો જ અમારો અધિકાર છે. અમને આ આપ, આ ન આપ, એમ અમારાથી કેમ કહેવાય ? અમારું આત્મનિતક હિન જામાં રહેલું છે એ અમે કયાથી જાણીએ ? અને હું કયા નથી જાણુનો કે અમે તને પ્રાર્થના કરીએ ? છતાં પ્રભુ ! બાલપુત્રિથી એટલું તો માગી જ લઈએ છીએ—તારી કૃપાદષ્ટિ અમારા ઉપર હમેશાં છે, તારો વરદ હસ્ત અમારા માથા ઉપર છે, એવું અમને અખંડ સ્મરણ રહે. દુઃખનો તાપ—સંકટનો તાપ એટલો દુઃસહ નથી હોતો, જોટલો નારિતક નિરાશાનો અને આત્મઘાતી અગ્રદાનો હોય છે.

૨૭

હે અનન્તા, નિર્વિહાર વૃત્તિથી ધ્યાનમાં બેઠેલા ઋષિદ્વારા તે એક વાર કહ્યું, ચંદ્રમા તત્સુખ નાલે હુલમસ્તિ । જ્યારે જ્યારે અત્યમાં આસક્ત

અને અમે મુદ્ર બન્યા છીએ ત્યારે ત્યારે અમને કલેશ જ થયો છે. હાય રે દેવ ! ભગવાનની અમૃતમય વાણી અમારી બુદ્ધિમાં ઉત્તરતાં હજારો વર્ષના કડવા અનુભવની મદદ જોઈશે ! હે આનન્દસિન્ધો ! નાલ્યે સુસ્તમરિત—હુદ્ વચ્ચુમા સુખનો છોટો પલ્લુ મળવાનો નથી—એમ અમને જાણાયું છે. હવે તે અનુભવ અમારા મનમાં દસાવી દે. અદ્ય લાભ અને અદ્ય દાનિથી અમે અનેકવાર ખુશ અને નાખુશ થયા છીએ. અમને ચિંતરૂં દગ, હે અચ્યુત, અમને ચિંતરૂં કર.

જો સત્યધર્મી છે તેને જ પરમેશ્વરના કલ્યાણમય, તેજોમય રૂપનું દર્શન થાય છે. એટલા માટે હે પ્રભો સવિતર ! અમારા હૃદયમાં સત્યનો જ ઉદય થવા દે સત્યને અમે દગો ન દઈએ અને અમારામાં મોહની દુર્બળતા આવે તે વેળા સત્ય અમને દગો ન દે. પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું, તત્ત્વા પરતા નાર્હી ધર્મ ! જગતે સાબળ્યું, સત્તે પરતા નાર્હી ધર્મ ! તેથી ધર્મને નામે અધર્મ વધ્યો અને શક્તિએ શિવને પગ નીચે કચડી નાખ્યું. કચડાયેલા કલ્યાણમાં જ ખડ તેજ છે, શિવનું ધ્યાન કરવાથી જ શક્તિ પ્રસન્ન થાય છે, એવી અમારી ખાતરી થાઓ, પ્રભો ! અમને પ્રેમનું ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાનો પ્રાણ આપ અમને પ્રાણવાન કર !

હે ભાગ્યવિધાતા, મારૂં જીવન અને મૃત્યુ બન્ને તારા હાથમાં છે. મારા જીવનનો સ્વામી હું છું અને મારૂં મૃત્યુ દૈવાધીન છે એમ હું કેમ કહી શકું ? તે તો નારિતકતા કહેવાય. મારા જીવનના અણુઅણુમાં મને તારૂં દર્શન થાઓ અને મરણ માટે મારી સદા તૈયારી રહો. મારી ગાદેપણાની ધડીએ મૃત્યુનો પગ મારા ઉપર ન પડે. આટલી મારી પ્રાર્થના કાને ધગ, હે પ્રભો, આટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.

હે ઇતિહાસવિધાતા ! વિશ્વ ભર ! ભૂતકાળ અમારા સ્મૃતપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયો છે. વર્તમાનકાળનું યથાર્થ આકલન કરવાની શક્તિ અમારી દૃષ્ટિમાં રહી નથી. ચાતુ ક્ષણની અને તરતની જરૂરીયાતો અને વાસનાઓની પાર અમારાથી જોઈ શકાતું નથી પછી ભવિષ્યકાળ નિરખવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ ક્યાથી આવે ? હે કાલસ્વરૂપી પરમેશ્વર ! અમારા નેત્ર ઉઘાડ. વર્તમાન પગિસ્થિતિ અને ત્રેય સાધનનો માર્ગ સ્પષ્ટ દાખવનારી દિવ્ય દૃષ્ટિ અમને આપ.

હે હૃદયચાલક પ્રભો ! તારી પ્રેરણાથી, કર્તવ્ય ગણીને આત્મોદ્ધારના પ્રયત્ન કરતા મકટથી ન ડગે એવું ધૈર્ય અને અપ લાભથી પ્રયત્નચ્યુત ન

થાય એવી સ્થિતિમાં અમને આપ. પ્રભો ! અમને આર્યોના વસ્તુમાં તે જન્મ આપ્યો છે. અમારો ત્યાગ અને અમારો ભોગ આર્યવૃત્તિને હાજર એવો જ રહે એવું આર્યોનું હીલ અમને આપ ! આર્યોનું તેજ અમને આપ ! સ્વાધીન સ્થિતિમાં કે પગધીન ગિથિતિમાં અમારી વૃત્તિ લીન થવા દહસ નહિ !

૯૪

અમને જે દીક્ષા મળી છે તેને સાચક અમારું જીવન નથી. તેથી તે દીક્ષામન્ત રોજ ને રોજ અમે ભૂલી જઈએ છીએ અને મોહમાં સપડાઈ અમાગ જીવનને અનુકૂળ એવો જ તે દીક્ષામન્તનો અર્થ કરીએ છીએ પ્રભો ! અમાગ દીક્ષામન્તને જાણત ગમનારો જેટલી દૃઢ સ્મૃતિ અને શુદ્ધ દૃષ્ટિ જોઈએ તેટલી આપ અને અમારું જીવન ઉચ્ચતર અને પ્રાણપૂર્ણ કરના જેટલી દોહતા અમને આપ અમે પોતાની દયા પાછી જગડી જઈએ છીએ પોતાના તન્ન, પ્રભો ! અમને દોહરતા આપ, દોહરતા આપ, અને અમાગ ખાઈએ પ્રત્યે પ્રેમની અને ક્ષમાની કોમળતા આપ.

૯૫

હે ગણપતિ ! અનેક વ્યક્તિઓમાં એક જ ભાવ પ્રેરી તમે લોકોના ગણ મનાવો છો. અમે અનેક બાગકો અને યુવકો તમાગ શરણમાં આવીએ છીએ અમને સન્મતિ આપો અને અમારી એકમતિ થાઓ અમે નથી કહેતા કે અમારો માર્ગ ચિદ્રહિત હો અમે વિદ્નો માગીએ છીએ માન એ રાગે કે વિદ્નો સાથે લડી વખતે સન્મતિ આપનાર જ્ઞાનમૂર્તિ તમે અમાગ હૃદયમાં રહે ! મગનમૂર્તિ તમે હૃદયમાં આવીને વસો કે પછી ગિદ્ધિ સિદ્ધિનું મન્ત્રન આવાહન કરવું જ ન પડે વિદ્નગજ ! તમે જ અમાગ જણના નાયક થાઓ. અમે મ્વગત્ય—ગણગત્ય સ્થાપવા માગીએ છીએ, ત્યા બીજો ગણપતિ હોય જ ન રહે

૯૬

વ્યાકુળ અર્થના

પ્રભો ! દુનિયામાં સત્ય અને અસત્ય મિશ્રિત છે અમારી વૃત્તિ ગદ્દ નથી. અમને સત્ય વીણીને ભેગું કરવાની કળા તેમજ શક્તિ આપ.

એ જ અમારી મધુકરી વૃત્તિ થાઓ

अरिप्रकीर्तन

જયન્તિ

કથાંતી સૃષ્ટિમા અસખ્ય માણસો જન્મે છે તે બધાની જયન્તિ આપણે નથી ઉજવતા. જેમના જીવનરહસ્યનો આપણા હૃદયમા ઉદય થયો હોય તેમની જ જયન્તિ આપણે ઉજવીએ છીએ. કરોડો લોકોનું જીવન આવેલો દિવસ જેમ તેમ કરીને પૂરો કરવામા જ વીતે છે. માણસને હેગન કન્યા— તેને પામર બનાવનાર જે અસખ્ય શત્રુઓ છે તેમની સામે ઝનાગઓની સખ્યા બહુ જ અદ્ય હોય છે. શત્રુને ગમે તેમ કરીને ટાળવો અથવા નામર્દાઈથી તેની સાથે માડવાળ કરી અને યુદ્ધની તકલીફમાથી બચી જવું એ જ સામાન્ય લોકોનો જીવનક્રમ હોય છે. પણ આ રીતે શત્રુ ટળવો નથી. તે તો જરી જરી માગે હોયો ચાય જ છે ને દરેક વખતે માડવાળની કિમ્મત વધારે ને વધારે માગવો જાય છે. એ કિમ્મત કેવળ પૈસાની નથી હોતી, એ કિમ્મત તો પ્રાણ, તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતાની હોય છે. દરેક માણસમા આ ત્રણે વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે, પણ ગિરને સારે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અદર હોય તે જ વીર પુરુષ કહેવાય—ને જ વિજયી કહેવાય.

મનુષ્યજાતિના શત્રુ પર જેણે વિજય મેળવ્યો છે તેની જ આપણે જયન્તિ ઉજવીએ છીએ. જયન્તિનો અર્થ જ એ છે પણ જયન્તિ આપણે ગા મારે ઉજવીએ છીએ ?

જે જાતના લોકો જયન્તિઓ ઉજવે છે. જેઓ વીર પુરુષ પામેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમજ જેઓ નીર પુરુષ પામેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ એક વર્ગ વીરોનો ઉપામક હોય છે અને બીજો વર્ગ આશ્રિત હોય છે પ્રથમ વર્ગને વીરના વીરકર્મથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે, અને તે નીરની ઉપાસના કરી વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ

પામ- દેવ છે. તે દશેઠા બયબીત દશામાં રહે છે, લાગથી રહે છે. તે દહે છે, 'આ બયબીત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે, અમને આત્માસન આપે તે જ અનારો નાય. તેનો જ અમે જયજયકાર કરીશ, તે પી પ્રમનના મેળીમુ અને તેના સીકરેના આશ્રય દેદા મુખી ગીરુ. એ જો જાય તેા મશ્વ પામે પ્રાર્થના કરીશુ કે જે પ્રેના ' અમને ખીજે કોઈ નાય આપ, અમને સનાય કર.'

અનાય દોડો જ્યાં ની-પૂજા કરે છે ત્યારે તે પૂજા પાળી આવી જ માયનારૂતિ મેલી દેવ છે

મી દડીનું બચ્ચુ કહે છે, 'મારી મા આવજો અને મને ઉપાડીને મુનિન રથો મુકને ' પીએના બચ્ચા કહે છે, 'અમારી મા અમને પોતાની પાળો કે મા પતારે તેા અમે પણ તેમ જ કરીએ ' આમ જે જનની જયન્તિઓ થાય કે.

દિન્દુનાનમા જ્યા મુખી અનાયરૂતિથી જયન્તિઓ આવશે ત્યારી દેશમાં મુરુપાર્થ આરનાનો નથી જેની શ્રદ્ધા તેજુ દેવ 'વિશ્વજ પ્રજના મનમા જ્યાં દયા નુરૂં છે ત્યારે તે આપણી અનાન્તિ પાળી આપશે અને આપશે તેને ન જોડીને—વગીરીને નુખી થ ગ, 'આમા નંદની સનામતી છે નદરુ જ અવતન પાળુ છે. પુણ્યપુરોના મનિદાનથી આ લોકના લેલવ મેળવવામા પુણ્યમાય છે, પ્રાણમાય છે. પુણ્યપુણ્યના બલિદાનથી જ્યાં આપણામા પણ મનિદાનની મતિ જને ત્યારે જ આપણે તેની માગી ઉપાસના કરી ગણાય અને ત્યારે જ આપણે માવો ઉત્કર્ષ થાય

આને આપણે ધ્યેય પામે એવી પ્રાર્થના ન કરી જોડે કે 'અમે તેા પામ જ નીશ તમે અવતાર ધારણુ કરી અમારુ દુષ્ઠ નિરાન્ધુ મો' આપણે પ માતમાને કહેજુ જોડે કે 'હે જનાર્દન ' તારો અવતાર અમારા હૃદયમા જ થાઓ વાદગ્યોના પણ વીર પુરુષો જનારી મુદનાર અવતાર અમારે જોઈએ છે, જે અમને સ્વાવતનન રીખને તે અવતાર અમારે જોઈએ છે, કેમકે આનંદ જનમા અમારો કાયમનો ઉદ્ધાર છે, પાવતનમા અમારી અનનિ છે, અમારુ અપમાન છે'

સ્વાનંદ જનની વીરૂતિથી મહાત્માઓની જયન્તિ ઉજવવામા આપણે તેમના મહાત્મ્યના અધિધારી બનીએ છીએ પરાવલખી લેગ્યરૂતિથી જયન્તિ ઉજવવામા આપણે મહાત્માઓની દયાના પાત્ર થયે છીએ

અને દયા એટલે તિ મોગનું સંજ્ઞન સ્વરૂપ

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

હલે છે કે જને દોષનો આશય નથી તેને મહાપ્રેમ પામે આશય મળે છે આમળા, પામળા, અપમ, માડા, ઝોટ્યુ જ નહિ પણ ભૂતપ્રેત, વિપદ સર્પાદિ પણ મહાપ્રેમ પામે આશય મેળવી શકે છે. વિષ્ણુની શીર્ષિ આવી નથી ગવાઈ, છતાં તે પણ દીનાનાય છે. કૃષ્ણાવતાર તો દીનદુષ્ણા અને દુષ્ણિયાને માટે જ હતો. શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રજાકીય અવતાર છે દાશગ્રી ગમને આપણે ગમી ગમચન્દ્ર કહીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણને ગમી શ્રીકૃષ્ણ કહીએ તો કાનને કેવું ખનમ લાગે છે ! શ્રીકૃષ્ણ જોકે મોઝમોટા સમાટાના પણ અધિપતિ હતા છતાં તે પ્રજાકીય માણસ હતા.

અયપશુમા તેમણે ગોરાળીઆનો ધધો કર્યો. મોટા થયા ત્યારે સમગ્ર અન્યા રાજગૃહ યદ જ્યાં ગજદારી હતીવમા પોતે એવી પનાવગો ઉપાડવાનું કામ પોતાને માટે પસંદ કર્યું. આજે ક્યો લોકનાયક આટલું નિષ્પાપ જીવન દાખવી શકે ? શ્રીકૃષ્ણે હન્દ્રનો ગર્વનવગ હણ્યો, અક્ષાનો જ્ઞાનગર્વ શમાવ્યો, ઋષિઓને પોતાનું ગુરુત્વ મમજાવ્યું, નાગ્દનો મોઢ દાખ્યો, છતાં પોતે તો અન્ન લગી ગોપમન્ડુ જ ગયા ગોપીજનસમ્રાજ્ય એ જ નામ એમને પસંદ પડ્યું, વનમાલા જ એમણે આભૂષણ તરીકે બદાલી કરી, સુદામાના તાદુલ, વિદુરના ધગ્ન બાજીનું પાદકુ અને ટ્રીપદીની સાદી પરાણાગતથી જ એમનું કૈયુ હતું. કુષ્ઠાની સેવા સ્વીકાર્યામા જ એમણે કૃતાર્થતા માની એ તો ગરીબોના દેવ, 'દીનનંદુ ખડંગુ દેવ સતનહિતકારી.'

શ્રીકૃષ્ણે ગીતા ઉપદેશી શા માટે ? યુધિષ્ઠિરને સામ્રાજ્યપદ અપાવવાને ? ના ના, રિયો વૈદ્યાસ્તથા શુદ્ધાઃ પણ પરમગતિ મેળવી શકે એ આશ્વાસન આપવા માટે; 'અનેન્ય ભક્તોનુ યોગક્ષેમ હું પોતે ચલાવુ છું' એવી ખાતરી આપવા માટે, દુગચારી પણ પશ્ચાત્તાપ કરે અને ધૃષ્ટિરભજન કરે તો તે મુક્ત ચર્ધાજ્ય એવું વચન આપવા માટે, ભક્ત પોતાનું હૃદય શુદ્ધ કરે તો તેને બધી જાતનું પાડિત્ય—યુદ્ધિયોગ પરા પાડવાની ખેળાધરી લેવા માટે.

અને એ ગીતામા ભગવાને ફિલસુફી પણ કદ ઉપદેશેલી છે ? ભગવાન કહે છે, 'તર્ગે જ્ઞાની ભને થાઓ, પણ તમાગથી લોકસમ્રાટ છોડી ન શકાય. સાચા જ્ઞાની છે તેઓ તો સર્વભૂતદિતે રતા હોય છે.'

શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લઈને શું કર્યું ? કૃત્તિમ પ્રતિજ્ઞા તોડી અભિમાની પ્રતિષ્ઠિત લોકોને અવમાનિત કર્યા અને નિષ્પાપ હૃદયરાગ દીન જનોને શ્રેષ્ઠ કૃતિ બતાવ્યા. ધર્મને પાડિત્યની જાળમાંથી બચારી ભક્તિના શુભ આસન ઉપર બેસાડી દીધો. ગાંધી હન્દ્રનો ગર્વ હરણ કરી, હન્દ્રનો દગ્ગાજી બધે કરી પ્રજામા ગોવર્ધનચૂંકી દેશપૂજન દાખલ કરી રાજાઓને નમ કર્યા.

અને લોકોને ક્ષતિ થયાં. અને તેમ છતાં પોતે લોકોના સરદાર પણ ન બન્યા.

એક વખતે—૧૬૮૮ એક જ વખતે લોકોની શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની શ્રદ્ધા ડગી હતી. લોકોએ માન્યું કે દેશમાં શ્રીકૃષ્ણ છે માટે જ જરાસંધ દ્વંડી શરી આપણા ઉપર ચડાઈ લાવે છે. શ્રીકૃષ્ણે લોકમનને માન આપી મધ્યદેશનો ત્યાગ કર્યો અને સમુદ્રવલયાંકિત દારિકામાં જઈ નિવાસ કર્યો. એમાં લોકો ઉપર રીસ નહોતી. એ વખતે આયોનિયન લોકો હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમનો વિરોધ કરવા માટે, તેમનો હુમલો અટકાવવા માટે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક જગત્સલ લશ્કરી થાણું આંધવાથી જ લોકોનું રક્ષણ થઈ શકે એમ હતું. શ્રીકૃષ્ણે દારાવતીમાં જઈ રહી હિન્દુસ્તાનના દાગુ ગદાણુ કર્યું અને આર્યાવર્તને સલામતી બક્ષી. આવા દીનાનાયના સદીઓથી ઉજવાતા જન્મદિવસને લોકસત્તાના આ દિવસોમાં એવડું મહત્ત્વ છે.

બુદ્ધ અવતાર

ભગવાન બુદ્ધને આપણે જાણીએ. અવતાર માનીએ છીએ. મને લાગે છે કે તથાગતને અવતાર માનવો જ હોય તો મહાદેવનો અવતાર કેમ ન માનીએ ? તે ભરપાસક નથી, ભવરોગાગ્ર—ભવનાશક છે. પણ શાક્યમુનિને અવતાર માનવો એ જ મને પસંદ નથી. અવતાર એટલે શું ? દુનિયાનું દુઃખ જોખને, જાનનો લોપ જોખને, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, મુક્ત, એવા પરમેશ્વર દુન્યવી રૂપ ધારણ કરી ‘નીચે ઉતરે છે.’ તે માણસોમાં ગંભીર માણસની પેઠે ભક્તિ વર્તે. પણ તે માણસ નથી; તેની ન્યાય જુદી છે તેના અનુગ્રહથી આપણો ઉદાર ભક્તિ થાય, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની આપણને કશી યવાની નથી. આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક બની રાખીએ છીએ પણ કૃષ્ણનું અનુકરણ તો ન જ કરીએ. ગૌતમ બુદ્ધ અવતાર ન હતા, માણસ હતા દુનિયાનું દુઃખ જોખને, સમ્યક્ જાનનો અભાવ જોખને ‘તેઓ ચડ્યા.’ સામાન્ય જન—પણ શ્રદ્ધાવાન જન—અનેક જન્મ સુધી ચડતા ચડતા બોધિસત્ત્વના બુદ્ધ થયા; મનુષ્યના દેવ બન્યા; શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બન્યા; આર્ય હતા, આર્જન બન્યા. તેમનું જીવન અતુલકરણીય છે. સીતા સાવિત્રીની પેઠે બુદ્ધ ભગવાને પણ માણસ કયા સુધી ચડી શકે છે એ દુનિયાને બતાવી દીધું છે. શ્રદ્ધા અને કરણાની તેઓ મૂર્તિ હતા. યમરાજને ત્યાં જનાર નચિકેતાની શ્રદ્ધા બુદ્ધ ભગવાનમાં હતી. ગુરુ

પાસેથી જ્ઞાન મેળવી નિર્ભય થયા પછી જનકરાજ રાજ્યસર્વસ્વ છોડવા તૈયાર થયા. ગુરુકૃપાથી જીવનનું સાર્થક્ય થશે એવો વિશ્વાસ હોવાથી ગોપીચંદ્ર રાજ્યન્યાગ કર્યો. પણ શાક્યમુનિનો ત્યાગ એથી આકરો હતો.

‘ સાંસારિક જનોનું દુઃખ જોઈ મારું મન ગે છે, તેથી તે દુઃખ મટાડવાની દવા હોવી જ જોઈએ; અને તે છે તેથી મારે તે મેળવવી જ જોઈશે; ’ એ શ્રદ્ધાથી—અન્તઃશ્રદ્ધાથી—તેમણે રાજ્યન્યાગ કર્યો. આ વીર કર્મ મનુષ્યજાતિ છે ત્યાં સુધી ગવાશે. દરેક જમાનાના કવિઓ તે મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ ગાઇ પોતાની વાણી પુનિત કરશે.

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ સફળ થયો અને આર્યાવર્તમાં ધર્મચક્રપ્રવર્તન શરૂ થયું. બુદ્ધ ભગવાનનો ધર્મ ગૃહવાદી નથી, ‘ મતિવાદી ’ નથી, છતાં તે સામાન્ય નીતિધર્મ પણ નથી. તેમાં અલંકારનો નાગ ઉદ્દિષ્ટ છે અને નિર્વાણ એ તેનું પ્રાપ્ત્ય છે.

બૌદ્ધ ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ શું હતું અને તે ધર્મના આર્યાવર્ત ઉપર શી અસર થઇ એ વિષય અત્યન્ત મહત્વનો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરે તેનો વિચાર કરી શકે.

બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર વાચીને કોઇ યુવાને ગૃહત્યાગ કરવાનો વિચાર થાય એ સંભવિત છે. તેણે ધ્યાનમાં રાખવું કે જે મહાવીર હશે તે જ ત્યાગ કરી શકશે. સરસ્વતીચન્દ્ર બનવામાં શ્રેય નથી. ‘ જે ત્યાગ કરે તો તે ત્યાગને લાયક બને ’

પરશુરામ અને બુદ્ધ

જેમ દ્રૌપદી અને સીતા એ બે જુદા જુદાજ આદર્શ છે, તેમ રામ અને કૃષ્ણ એ પણ જુદા જુદા આદર્શ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણે બે આદર્શો વચ્ચેનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય, સામ્ય અને વૈષમ્ય જોના આવ્યા છીએ. આખરે આપણે બન્ને આદર્શોના સાર આપણા જીવનમાં ઉતારી તે બન્નેનો સમન્વય કરી નાખ્યો છે. જે દિવસે આવો સમન્વય આપણે કર્યો તે જ દિવસે રામકૃષ્ણ એ સામાસિક નામ આપણને સૂઝ્યું. રામ તે જ કૃષ્ણ, શાન્તા તે જ દુર્ગા, શિવ તે જ રુદ્ર, જનાર્દન તે જ વિશ્વંભર—એ જે દિવસે આપણને સૂઝ્યું તે દિવસે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનને સમાધાન મળ્યું

તારિનક ખોજમાં એક કુર્ણિગમ આયો પૂર્ણિગમની નડુ નાકય તર થાય છે એ આદર્શના વિનાશી નથી મૃદિ ઉપજે છે

પરશુગમ અને મુદ્ધ બે નિહાળ અનન્ત ગાથાય છે પણ આપણે કોણ કાગે તેમને કપનાક્ષેત્રમાં પણ પાશે પામે આખ્યા છે? પરશુગમ અને મુદ્ધ ! એ વચ્ચે સાધર્મ્યનો કે મૃદુલ્યનો કંઈ સબંધ છે ખરો?

પરશુગમ આદ્યણ ક્ષત્રિય છે, ભગવાન મુદ્ધ ક્ષત્રિય આદ્યણ છે પરશુગમે આદ્યણ હોના છતાં મનુ (ક્રોધ) ને છટ આપી શરીરમળ પાડ આધાર ગણ્યો. રાક્યમુનિએ ક્ષમાને પ્રધાનપદ આપી આત્મિક બળનુ ગૌરવ વધાય પરશુગમને ક્ષત્રિયની સત્તા પ્રભાવીક નળ્યાઈ હથેરે મનુષ્યને એ જ બાકુ આપેલા છે, અને તે પણ ઉદ્યોગને નાજ ક્ષત્રિયો જો સહન જાણી જાય અને દરેક જા જો સખ ધાગણુ કરે તો દીન સમાજ જાય કયા? મનુને મારે ક્ષત્રિય હોય છે તે જ જ્યારે પ્રજ્ઞમક્ષમ જની જાય ત્યારે પ્રજ્ઞનુ રક્ષણ મેણુ કરે? પરશુગમને મુદ્ધ કે ક્ષત્રિયોનો શાસ્ત્ર આદ્યણ છે ત્રાત સાચી છે, પણ ક્ષત્રિયોનું માસન કપનામાં આદ્યણે પીતાનુ આદ્યણ તો ન જ ખોલુ જોઈએ પરશુગમે હાથમાં બારે પરશુ લઈ સહન જાણી હાથ ઉદવાનુ શરૂ કર્યું ક્ષત્રિયોનો કેર દર મવા માગે ક્ષત્રિયો પગ એમીમ વાગ કેર વર્તાયો

પરશુગમે ક્ષત્રિયના બધા ગુણ કેળવા હતા ક્ષત્રિય એટલે મિપાઈ સગાનો મુખ એક લણ્યો પણ ત્રિયાગ કર્યા પગ તેણે હાનવો જોયે માતબક્ત પરશુગમે પિતાનો મ્મ ચતા વાર માતાનો શિન્ડેદ કર્યો આદ્યણુ એશ્વર્યથી દૂર જ રહ્યું છે ક્ષત્રિય હોય તે જ પૃથ્વી હતે ને દાન મરે પરશુરામે છત અને દાન એ જ રસ્તો પસંદ કર્યો

હવે મુદ્ધ જુઓ તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ જ કર્યો, પોતાની જાનિત બારા માગ પગ વિનય મેળવ્યો, કાણુનો પ્રચાર કર્યો પરશુગમને લીધે ક્ષત્રિયો ભયભીત થયા અને તેમણે આત્મરક્ષણને અર્થે સઘમળનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું ભગવાન મુદ્ધને લીધે તેમના શિષ્યો નિર્વર થયા અને તેમણે અમયનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું

પરશુરામના કાર્યની અસર તેના વખતમાં ગમે તેટલી થઈ હોય, આજે તે નહિ જોઈ જ છે પરશુરામને લીધે સામ્રાજ્યની કલ્પના ઉદભવી સામ્રાજ્યની કલ્પનાએ વિજિજન્યનો મોહ પેદા કર્યો અને વિજિજન્યની કલ્પના એટલે નિરન્તર વિશ્રદ ભગવાન મુદ્ધે ધમ્મપ માં મળુ છે તેમ છત એ કલહનું મૂળ છે, કાગણુ પરાજિત વ્યક્તિના હૃદયમાં અપમાનનુ રાજ્ય

સાક્ષત્ જ રહે છે અને તે દુનિયાને શાન્તિ ભોગવવા દેતું નથી. બગવાન યુદ્ધની અસર પરશુરામ કરતાં ઉડી પણ ચર્ધ અને વ્યાપક પણ રહ્યો. પરશુરામનો માર્ગ હિંસાનો હતો; યુદ્ધ બગવાનને અહિંસાનો. હિંસામાં વીર્ય નથી. હિંસાએ અત્યાર સુધી ન તો કોઈ સારા તત્ત્વનો નાશ કર્યો છે કે ન તો કોઈ નકારા તત્ત્વનો. હિંસાએ દુષ્ટ કોનાં શરીરનો નાશ કર્યો છે તેમ સત્જનન લોકોના શરીરનો પણ તેટલો જ નાશ કર્યો છે. પણ દુનિયામાં રહેલી સત્જનનના તેમજ દુર્જનતા હિંસાથી અસ્પૃશ્ય જ રહેલી છે.

અહિંસાનો વિનય સ્થાયી-હોય છે, પણ તે રાજ્યસત્તાની મદદ વગર થયેલો હોય તો, સત્ય અને સત્તા પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યારે જ્યારે સત્યે સત્તાની મદદ લીધી છે ત્યારે ત્યારે સત્ય અપમાનિત થયું છે અને અપંગ બન્યું છે. સત્યનો શત્રુ અસત્ય નથી. અસત્ય એ અભાવરૂપ છે, અધકારરૂપ છે. સત્યને અસત્ય સામે લડતું પડતું નથી. જ્યાં સત્યનો પ્રકાશ પહોંચ્યો નથી ત્યાં જ અસત્યનો અન્વકાર હોય છે. અસત્યને અત્યંત અસ્તિત્વ જ નથી. સત્યનો શત્રુ સત્તા છે. પરશુરામે સત્તા દ્વારા—જળના પ્રભાવ દ્વારા સત્યનો એટલો ન્યાયનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો. યુદ્ધ બગવાનના અનુયાયીઓએ પણ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાથી સત્યનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો ત્યારે સત્ય લજ્જાથી સંકુચિત થયું.

હવે વખત આંચો છે કે જ્યારે પરશુરામની ન્યાયનિષ્ઠા અને યુદ્ધ બગવાનની અવેરનિષ્ઠાનું મીલન થયું જોઈએ. મનમાં ઝાઝાભાર દેવ કે ઝેર રાખ્યા વગર અન્યાયની સામે થયું, સત્તા સામે ઝૂક્યું એ જ આજનો યુગધર્મ છે. સત્યાગ્રહ એ જ નથી ?

શ્રી રામકૃષ્ણ†

ઇ. સ. ૧૮૭૩ કે ૭૪ માં લૉર્ડ મૅંટેલેએ હિન્દુસ્તાનને વિલામતી શિક્ષણ આપવાનું કંપની સરકાર પાસે નક્કી કરાવ્યું તેના પહેલાં જ આપણે

°जयं वेरं वसवति दुक्खं सेति पराजितो ।

उपसन्तो मुक्त सेति हिरश जयपराजय ॥

ઇ. સ. ૧૯૨૨ની રામકૃષ્ણ પરમહંસની જયન્તિને પ્રસંગે અમદાવાદમાં આપણું બાપણ

ધર્મશ્રેષ્ઠ તો થયા જ હતા, ધર્મશ્રેષ્ઠ થયા તેથી જ પારતન્ત્ર્યમાં આવી પડ્યા. છતાં અધર્મને જ ધર્મ માનવા જેટલો શુદ્ધિશ્રદ્ધા થયો ન હતો. પણ અંગ્રેજ કેળવણી લેવાને આપણે આતુર થયા અને અંગ્રેજ લોકોએ તે પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો તે દિવસથી ધીમેધીમે આપણે આપણા જીવનનો પાયો સ્વાર્થ, સ્વચ્છન્દ અને નરી હરિશાષ પર જ ચલાવ્યો.

છશ્વરને ત્યાં એવો નિયમ છે કે દરેક આપત્તિનો ઇકોજ એની સાથે જ જન્મે છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં જ જ્યાં અંગ્રેજ કેળવણી પહેલવહેલી વવાઈ ગઈ તે જ પ્રાન્તમાં રામકૃષ્ણ પરમહંમનો જન્મ થયો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ એટલે હિન્દુ ધર્મનો શુદ્ધ અને પ્રાણવાન પ્રવાહ, રામ રામમોહન રાયે હિન્દુ, મુસલમાની અને ઇસાઈ ધર્મના તત્ત્વોનું અધ્યયન કરી બધાનો આમાન્ય સાર કાઢવાનો પ્રયાસ ચલાવ્યો હતો. એ જ અરસામાં પ્રત્યક્ષ સાધના કરી ધર્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ રામકૃષ્ણ પરમહંમે ચલાવ્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી એ ત્રણ ધર્મનું રહસ્ય અનુભવ્યું, અને તેમણે કહ્યું, 'અનુભવની દૃષ્ટિએ બધા ધર્મ સરખા સાચા છે.' રામમોહન ગયને ત્રણે સંસ્કૃતિનાં સાહિત્ય સાથે પરિચય હતો, જ્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસે ત્રણમાથી એકેનું અધ્યયન કર્યું ન હતું. બધ્યા વગર પણ અનુભવ મેળવી શકાય છે એમ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સિદ્ધ કર્યું.

નાનપણથી જ રામકૃષ્ણ પરમહંસે સ્વતન્ત્ર વૃત્તિ મેળવી હતી. સત્યવાદી પિતા અને નિરપૃથ્ક માતાનું સત્તાન ખીનું શુકરી શકે? એમના વખતમાં સામાન્ય કેળવણી મળતી તે પણ લેવાની તેમણે ના પાડી. 'કેળા, ચોખા અને પૈસા અપાવનાર કેળવણી લઈને હું શું કરું? મારે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે. તમારી કેળવણી અને તે ક્યાથી આપે?' એમ જ તેઓ કહેતા. એકવાર જો તેઓ કેળવણીના સંકળમાં સપડાઈ જાત તો તેમને મોકોલેવાળા કેળવણી લેવી પડત. પણ તેમને તો ઇશ્વરપ્રાપ્તિની કેળવણી લેવી હતી અને ઇશ્વરને તેમની મારફતે જાગળને તેવી જ કેળવણી આપવી હતી, તેથી તેઓ અબણ જ રહ્યા. આજે દુનિયામાં કેટલાયે લોકો તેમને અવતારી સુરૂપ તરીકે પૂજે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઇશ્વરના અવતાર ગણવા કે ન ગણવા એની બારે ચર્ચા ૧૭મે ચાલે છે, દરેક વ્યક્તિમાં ઇશ્વરી તત્ત્વ તો હોય જ છે. જ્યાં જ્યાં આ દેવતા તત્ત્વ વધારે સ્ફુટ થતું હોય, વિજિતિમત્, ધીમત્, બિર્જિત હોય

ત્યાં ત્યાં અવતારની કથના કરવી એ કંઈ ખોટું નથી. જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ જે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે તે ચોક્કસ ઇશ્વરનો અવતાર છે એમાં સંક નથી. વિવિધ જાતનાની ખાસ ખામી જોઈ, ખાસ નબળાઈ જોઈ તે દૂર કરવાનું સામર્થ્ય જેની અંદર જોવામાં આવે તેને જ અવતાર કહેવો એમ પણ કહેવાઈ શકે છે. આ બંધી દૃષ્ટિએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપણે અવતારમણી સમીપે. છતાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ કુંડામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી પુરુષ તરીકે ઓળખવા નથી માગતો. અવતાર એટલે માણસની ક્યાં ખાઈ માણસનો હાથ ઝાલવા નીચે ઉતરેલો મનુષ્યદેહધારી ઇશ્વર. તે કંઈ સાચો માણસ નથી. તેની પાસેથી મદદ મળી શકે, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની શક્તિ તે ન આપે. રામકૃષ્ણ પરમહંસને અવતારી માનીએ એટલે તેમણે ક્યાં ક્યાં ચમત્કારો કર્યાં, કંઈ કંઈ લીલા કરી બતાવી, આપણી પાસેથી તેઓ શું શું માગે છે અને એકવાર વિધિપૂર્વક તેમને યજ્ઞ જળપ્રે એટલે અનાયાસે તેમની પાસેથી આપણને શું શું મળી શકે તેનો જ વિચાર આપણા મનમાં આવે છે.

પણ જો આપણે તેમને માણસ મણીએ તો એમની પાસે એમની પહેલાંની શ્રદ્ધા કેટલી હતી, તે શ્રદ્ધાનો તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, પોતાના દોષો સામે તેમને કેટું કેટું લડતું પડ્યું અને પોતાના પુરુષાર્થથી તે કેવી રીતે સંપૂર્ણતા અને એકર્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે તરફ આપણું ધ્યાન જાય છે. માણસને હિંમત આપનાર બે વચનો આપણી બાયામાં છે: 'વરિજગાય શાઘૂર્જાં સંમવાયિ યુગે યુગે' એ એક, અને 'નર દરણી કરે તો નર કા નારાયણ હોય' એ બીજું. બન્ને ઇશ્વરી વચન છે, પણ બીજું વધારે પ્રાણપ્રદ છે એમાં સંક નથી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસના મનમાં નાનપણમાં વર્ણાભિમાન તો હતું જ. રાણી રાસમણી ન્યાતે માણસ હતી. તેના મંદિરમાં પણ આપણાથી બોજન કરામ નહિ એમ તેઓ માનતા. પણ જ્યારે તેઓ સાધના કરવા લાગ્યા ત્યારે એ અભિમાન કાઢી નાખવા માટે તેમણે રાત્રે આસપાસનાં જાજર સાફ કરવાનું અને અન્ત્યજ્નેતા અંગણું પોતાના વાળવની વાળવાનું શરૂ કર્યું. ધન અને માટી સમાન છે એવી વૃત્તિ કેળવી હાલમાંની રૂપીયો અને માટીનું ટેકું બને નદીમાં તેઓ ફેંકતા. અન્ત્યજ્ને પાસે ઇશ્વરનું નામ લેવાની તેમના હાથનું પાણી પીનાર એવા એક સુસ્ત વૈષ્ણવ મિત્રનાં તેઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. મનમાં અપવિત્ર વિચાર આવતાં વાર ફરી આવું થાય તો આ દેહનો અન્ત આણીય એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. દરેક ધર્મના વિદ્વાનો પાસેથી તે તે ધર્મની સાધના સમજી લઈ તેનો અનુભવ કર્યો, અને પરિણામે દુનિયાના બંધાયે ધોર્ણો સાચા છે એવો સ્વાનુભવ એમણે જમતને ઉપદેશ્યો. પ્રથમ તેઓ

કાશીના પ્રતાપતરીકે માસાદાગ કરતા. પછી તે છોડી દીધો, એટલું જ નહિ, પણ પૂજને માટે ફક્ત અને મિત્તવપત્ર વગેરે તોડતા તે પણ તેમણે છોડી દીધું. 'આ ફૂલો ન્યા છે ત્યાં જ તે ધ્વજગ્ને અર્પિત નથી ? ધ્વજરના આ વિસ્તીર્ણ દેહ ઉપર તેઓ ભૂષણ તરીકે નથી વિરાજેલા ? ત્યાથી તેમને શ્રી માટે તોડી કાઢીએ ?' એમ જ તેઓ કહેતા ન્યા સુધી મનનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ઉદ્વિગ્ન જ રહેતા. સાંજ પડે એટલે જીદગીને એક દિવસ ગયો છતાં ધ્વજપ્રાપ્તિ ન થઈ એ દુખે તેઓ પોકેપોક રાંધ પડતા આમ અનેક રીતે સાધના કરતા કરતા તેમને સ્ફુરી આ યુદ્ધે બધે એક જ ધ્વજી તત્ત્વ વ્યાપેલું છે. તેઓ શાન્ત થયા જીદગીનું સાર્થક થયું. નગના નારાયણ થઈ ગયા લોકો તેમને ગમકૃષ્ણ પરમહંસ કહેવા લાગ્યા.

*

*

*

ધ્વજ પાછળ જે માણસ ગાડો ચાલે તેને સમાજ સાખી શકેતો નથી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું ગાડપણ જોઈ સમાજલાક્ષણે તેમને પરણાવી દેવાનો વિચાર કર્યો તેમણે પોતે જ એક પાંચ વર્ષની સાત્ત્વિક વૃત્તિ વાળી કન્યા પસંદ કરી. પરણ્યા છતાં તે જેવા ને તેવા જ રહ્યા. એમની સ્ત્રી જમારે ગોટી થઈ ત્યારે પતિની દયા થી છે એ નજરોનજર જોવા તેમની પાસે આવી રામકૃષ્ણ પરમહંસે માતા ગણી તેની પૂજા કરી. શારદા માતાએ કહ્યું, 'આપે પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. આપને ત્યાંથી પાછા જે ચનારી અવિદ્યા—માયા થવા હું નથી માગતી આપની પાસે ગદી આપની સેવા કરે એટલો જ પ્રસાદ ચાહું છું' શારદા માતાએ આખર સુધી તેમની સેવા કરી તે મારફતે શાન્તિ મેળવી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના આ લોક છોડ્યા પછી તેમની જ માનસપૂર્ણ કરવામા પોતાની બાકી ગહેલી જીદગી થીતાડી પ્રતાપચન્દ્ર મુખુમદાજ જેવા બ્રાહ્મી ભક્તે રામકૃષ્ણ પરમહંસ પર આક્ષેપ મુખ્યો છે કે 'રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે પોતાની કરી પ્રત્યે કરતા વાપરી છે અને તેની સ્થિતિ વિધવા જેવી કરી મુકી છે' હિન્દુ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતાં શારદા માતાની સ્થિતિ દયા ખાવા જેવી ન હતી, પણ અદેખાઈ કત્વા જેવી હતી કેઈ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના વિકારને મારીને સયમી જીવન પસંદ કરે તો તેમા દયા ખાવા જેવું શું છે ?

વાસનાતૃપ્તિ એ માનુષ્યનો સ્વાભાવિક દહ છે અને વૌસનાતૃપ્તિમા જ જીવનસાધન્ય છે એ તત્ત્વજ્ઞાન આપણું નથી વામનાઓથી આત્મા ઘેરાયો છે અને તેથી તે દષ્ટ પામે છે, વાસનાનો નાશ કરી આત્માને છાડાવવાથી તે પોતાનો આનન્દ પોતાની મેજે ભોગવી શકે છે એ આપણો જીવનમન્ત્ર છે હું જ્યારે કલકત્તામાં ગાંગા માતાના દર્શને ગયો હતો ત્યારે તેઓ

રામકૃષ્ણ પરમહંસની છાત્રી પૂજા કરતાં હતાં. માત્ર એક જ સેફ વસ્ત્ર પહેરેલું. વાગ છૂટા હતા. સાંખા વખત મુખી ખ્યાન કરવાથી આંખમાં જે વિશેષ તેજ આવે છે તે તરફ સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ્ય ગયું. તેમની મુખમુદ્રા ઉપર પાવિત્ર્ય, શાન્તિ, પ્રસન્નતા અને માનુષાત્તત્ત્વ, ભરપૂર વિલસતાં હતાં. પતિદેવની પૂજામાં તેમની તસ્લીનતા જોઇ મનમાં થયું, શું આ પ્રત્યક્ષ દુર્ગાની મૂર્તિ હશે ? એમની નજીક પણ દુઃખ ન આવી શકે, તો એમને પોતાને તો દુઃખ ક્યાંથી સંભવે ?

‘મારા ગુરુદેવ’ એ સ્વામી વિવેકાનંદના લેખ ઉપરથી જ ઘણાખરાને રામકૃષ્ણ પરમહંસની માહિતી મળી હશે. પણ તેમનો પહેલવહેલો પરિચય તો આપણને ‘ગોસ્વેદ્ય ઝોર શ્રી રામકૃષ્ણ’ ઉપરથી થયો. એ અન્ય લખનાર વિશ્વતિ કોણુ હશે એમ તો ઘણાને થયું હશે. ચોપડી ઉપર લેખક તરીકે રહત છ એટલી જ નિશાની છે. તેમનું આખું નામ ગુપ્ત હતું. કલકત્તામાં તેમને દર્શને પણ ગમે ગયા. તેમની ભવ્ય અને ભક્તિનત્ર મૂર્તિ જોઇ રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં જ દર્શન થયા જેટલું સમાધાન થયું. આગળ જતા તેમનો વધારે સહવાસ મળ્યો. તેઓ તો રામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરિત્રકાર. પરમહંસ વિષે તેમની પાસેથી કેટલુકે સાંભળવાનું મળ્યું. તેમની રમરચુકતિ અબળ છે. જ્યારે જ્યારે ગમે તેમને કંઈ પણ પૂછીયે ત્યારે પોતાની રમરચુ પોથી ઉવાડીને તેમાંથી એકાદ પાનું જોઇ લે, મિનિટક આખ મીની ખ્યાન કરી લે અને તરત જ પરમહંસ સાથેનો કોઇ જૂનો પ્રસંગ તેમની દૃષ્ટિ આગળ ઉભો થાય. પરમહંસ ક્યાં બેઠેલા, તેમણે શું બોલેલું, તેમનું મોં કઇ દિશા તરફ હતું, પાસે કોણુ કોણુ બેઠેલા હતા, પછી કોણુ કોણુ આવ્યા, વચમાંથી કોણુ ઉઠી ગયા—ખૂં વિગતવાર તેઓ કહી શકતા. સંભાષણ તો અક્ષરેઅક્ષર ઉતારી શકતા. તેમની ગુરુભક્તિ એટલી ઉત્કટ છે કે એક અક્ષરની પણ જૂલ થઇ જાય તો તેમને ગુરુરોદ ક્યાં જેટલું જ દુઃખ થાય. તેમના જેટલા ચચાર્યવાદી ચરિત્રકાર બાંએ જ ખીળા હશે.

પરમહંસના ૩૬ સિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે. દરેકને એમણે જુદી જુદી રીતે કેળવેલા. કેાકને ગાનમાર્ગે જતાવ્યો તો કેાકને ભક્તિમાર્ગે. એક સિષ્યને ખાસ ઉપદેશ આપતા હોય એ વખતે ખીજાઓને ત્યાં હાજર રહેવાની રજા આપતા નહિ. એક જણ સાથે અખ્યાત રામાયણ વાચતા હતા ત્યાં રાખાલ બાણુ (સ્વામી બ્રહ્માનંદ) આવી ચડયા, પરમહંસે કહ્યું, ‘આ તારે માટે નથી, તું અહીંયા જતો રહે.’

રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક ધ્વજની મહિત જ જાણતા. ધ્વજને જાણ્યો, ધ્વજને પ્રાપ્ત કરે એટલું જ તેઓ કહેતા. જતાં પોતાના જીવનથી તેમણે આ યુગનો યુગધર્મ જોક્ષ રીતે આપણને બતાવ્યો છે.

૧. તેમનો પ્રથમ સંદેશ સર્વ ધર્મોની એકતાનો છે. બધા-ધર્મો એક જ ધ્વજની ઉપાસના કરે છે, બધા એક જ ટેકાણે જાય છે, એકેએક રસ્તો સાચો છે, એમ તેમણે અનુભવની અધિકારયુક્ત વાણીથી દુનિયાને સમજાવ્યું. એક જણે તેમને પૂછ્યું, શું વામાચારી શાકતધર્મ પણ સાચો રસ્તો છે ? તેમણે કહ્યું, ‘મંદિરમાં જવાના અનેક રસ્તા હોય છે, અને ખાજ મોટી હોય તો તેના કાણામાંથી પણ મંદિરમાં પ્રવેશ તો થઈ શકે. પણ મહાદ્વાર છોડી એવો મંદિર રસ્તો આપણે કેમ પસંદ કરીએ ?’

૨. તેમનો બીજો સંદેશ માણસના ધ્યેય વિષે છે. માણસે ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો જ વિચાર કરવો, આત્મશુદ્ધિ કરવી, એટલે તેને જ જોઈએ છે તેમણી શકે છે. થક હાથમાં આણું એટલે ડાળાંપાંદડાં એની મેળે હાથ આવી જાય છે.

૩. આના સાધન તરીકે તેમણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ બતાવેલો છે. કોઈ પણ માણસ સ્ત્રી તરફ પત્નીભાવે જુએ (અથવા તો, કોઈ પણ સ્ત્રી પુરુષ તરફ વસ્ત્રભભાવે જુએ) ત્યાં સુધી તેને માટે મોક્ષ નથી. કામ અને લોભ એ મોક્ષમાર્ગમાં મોટામાં મોટા વાટમારાઓ છે.

૪. રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાધનાનું પ્રથમ પમયીલું ‘અહંકારનાશ હતું’. અહંકારનો નાશ કરવા તેમણે અન્તઃસેવા આદરી આપણને આપણો યુગધર્મ શીખવ્યો છે. કૃષ્ણકિશોર નામના એક વૈષ્ણવ મુઠસ્યની વાર્તા તેઓ પોતાના શિષ્યોને કહેતા. પરમહંસ કહેતા, ‘કૃષ્ણકિશોરને ત્યાં હું અખ્યાત રામાયણ સંભળવા જતો. કૃષ્ણકિશોરની શ્રદ્ધા બારે હતી. એકવાર તે ઘન્ટાવનની માત્રાએ નીકળેલો, રસ્તામાં તેને બહુ તરસ લાગી. એક કુવા પરના કોઈ માણસ પાસે તેણે પાણી માગ્યું. પેલાએ કહ્યું, હું અન્તઃજ હું, માફ પાણી તમને કેમ ચાલશે ? કૃષ્ણકિશોરે કહ્યું, તું ઇશ્વરનું નામ લે અને પાણી કાઢી આપ. પેલાએ તે પ્રમાણે કૃષ્ણકિશોરને પાણી કાઢી આપ્યું અને એ બાંસણે તે પાણી પીધું.’

૫. જેણે કનક અને કાન્તાનો ત્યાગ કર્યો છે, જેનામાં અહંકાર નથી, તેના મનમાં સાંમાજિક ઉચ્ચનીયતાનો ભાવ ક્યાંથી હોય ? તેને હિંસાને રામ અને રંક સરખા જ હોય. રામકૃષ્ણ પરમહંસે રાજ સુરેન્દ્રનાથ ટાગોરને રાજ કહેવાની ના પાડી હતી. પરમહંસે કહ્યું ‘જો, હું કંઈ તને રાજ બાળ કહેવાનો નથી, કેમકે તેમ કહેવું-એ જીવું બોલવા સમાન છે.’

૬. પરમહંસની ખાસ વિશેષતા તેમની દિવ્યપ્રીતિ છે. મુરુની પાછળ

પડેલા સિંધો પછા મળે છે, પણ સિંધ પાછળ પેલા મધેલા રામકૃષ્ણ પરમ-
હંસ તો અપૂર્વ જ ગણાય. જેમ હયામય પ્રભુ ભક્તાધીન છે તેમ પરમહંસ
પોતાના સિંધોની બધી કાળજી રાખતા.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે આ રીતે આખી જાંઘી ધધરભક્તિમાં અને
લોકસ્વાધીમાં ખરચી નાખી. દિવસરાત્ર ધર્મોપદેશ કરી કરી તેમના ગળામાં
પથુ પથું, વૈધ અને દાકતર લોઢાએ તેમને બોલવાની મનાઈ કરી. પણ
લોઢા—સત્યરૂપના ચાર શબ્દો સાંભળી કૃતાર્થ થવા માગનારા લોઢા—
તેમની પાસે આવ્યાં જ કરે અને પરમહંસ પથુ લોઢાને નિરાશ કરે નહિ.
રાતદિવસ તેમનો વાચ્યરૂ આલુ જ રહેતો. પરમહંસની ગંભીર માંદગી
સાંભળી તેમને આરામ આપવાને બદલે આ હેતુથી તક સાધવા ટોળેટોળાં
દૂરદૂરથી આવવા લાગ્યાં. યશ વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યા. આખરે સને
૧૮૮૫ના ઝાગરટની ૧૬મીની રાત્રિએ પરમહંસે યશમા પોતાની પૂર્ણાવસ્થિ
આપી દીધી.

ચરીર નધર છે. તે યથાકાળે પડવાનું જ. પણ આપણા સમાજની
પામરતા જોઈ દુઃખ થાય એવું છે. સાધુસંતોએ હિપદેશીલા માર્ગ પ્રમાણે
ચાલનાર ઝોલા હોય છે, પણ સાધુના ચરણોના સ્પર્શ કરી, તેનું દર્શન
કરી, તેનો અવાજ શ્રાવણ બરી લઈ, તેના પ્રસાદના બે ચાર ટુકડા ખાઈ
જઈ, તેના નામનો જ્યોષાય કરી 'પાવન' થઈ જવા માગનાર કૃપણ લોભી-
ઝોની સંખ્યા જ વધારે હોય છે. અનાયાસે કેટલું મળી શકે છે એ તરફ
જ તેમની દૃષ્ટિ હોય છે. શાક વેચનારી પાસેથી બે શીંગ વધારે કઢાવવાની
વૃત્તિ અને આવી રીતે રહેજે મોક્ષ મેળવવાની વૃત્તિમાં કશો ફેર નથી.

સમાજમાં લોકસેવક ધર્મ એ ધ્વજવા જેવું છે. પણ તેની સાથે સેવા
મેનારની સંખ્યા ધર્મ તો તો મેળ સરખો જ રહેવાનો. સમાજમાં સેવા લેવાની
વૃત્તિ વધતી જ જાય છે. સેવકોને તેમનો સેવાધર્મ સમજાવી સમજાવીને
તેમના ભાગ કરવામાં આવે છે. શું પત્ની, શું દેશસેવક અને શું સાધુસંત—
દરેક હિપ્પોગ્રાફ વસ્તુ છે એવી જ માન્યતા વધી પડી છે.

સાધુસંતો પાંચેથી આપણે આશાસન મેળવીએ, સાધનાનો રસ્તો
જાણી લઈએ, તેમના સહવાસથી વાતના પર જ્ય મેળવવાની શક્તિ મેળવીએ,
પોતાની કૃપણતા છોડી ધર્મવાર યથાએ એવો આસીર્વાદ માગીએ; નહિ કે
અનાયાસે એકદિ કે પારલૌકિક સુખોપભોગ તેમની આરક્ષે મેળવવાની
આશા રાખીએ.

પરમહંસનો ઉપદેશ તેમના સિધ્ધ સ્વામી વિવેકાનંદે દેશદેશાન્તર સુધી પહોંચાડ્યો. અંગ્રેજ કેળવણીથી મોહિત થયેલા આપણાં લોકો ઉપર વિવેકાનંદના અંગ્રેજ લેખો મારફતે જ અસર થાય એમ હતું. પરમહંસનું શુદ્ધ અધ્યાત્મ જીવવોની શક્તિ જેમનામાં ન હતી તેમને માટે પાશ્ચાત્ય વિચારો મેળવીને કરેલું વિવેકાનંદી મિશ્રણ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. વિવેકાનંદે પરમહંસના અધ્યાત્મને તત્ત્વજ્ઞાનની બાષામાં મુક્યું અને તે દૃષ્ટિએ સંસારસુધારો અથવા જીવનસુધારો કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવ્યું. તે જ સૂત્ર હાથમાં લઈ બ્રહ્મિની નિવેદિતાએ હિન્દુ સામાજિક જીવન અને ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જીવનનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું. આજે રામકૃષ્ણમીશનનાં અનેક સેવાશ્રમો, અદ્વૈતાશ્રમો અને મંદિરો રામકૃષ્ણનો ઉપદેશ કાર્યિક, વાર્યિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા દુનિયા આગળ પીરસી રહ્યાં છે. જેને જુખ લાગી હશે તે જ તે લેશે. જેનામાં સુમુક્ષા હશે તે જ તેનું રહસ્ય સમજી શકશે. જેનામાં વ્યાકુળતા હશે તે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધ

પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાં માણસના જન્મસિદ્ધ હોવાના વર્ણન આવે છે. આપણા ગ્રંથોમાં મનુષ્યને જન્મથી વળગેલાત્મજની કલ્પના વિશેષ છે. એવાં ઋણ તથા પ્રકારનાં કલ્યાં છેઃ દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ. આ સૃષ્ટિમાં આપણે જીવીએ છીએ તે દેવોની કૃપા છે. મેઘરાજ વરસે છે, નદીઓ વહે છે, સરજ તપે છે, ખેડૂત જમીન ખેડે છે, વજુર વણે છે, ગાય બગદ આપણી સેવા કરે છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે આપણે આખી કુદરતની સેવા લઈ રહ્યા છીએ. જેવી સેવા લઈએ છીએ તેવી જ પોતાને લાયક કુદરત અને સમાજની સેવા કરવી એ દેવઋણ અદા કરવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. શુભરાત ચલાવવા ખાતર આપણે જાણેઅજાણે અસ્પૃશ્ય જીવોની હિંસા કરવી પડે છે એ પણ એક જાતનું દેવઋણ છે. તેનો પરિહાર જ્યાં આપણે રહીએ છીએ ત્યાંના પશુપક્ષી અને જીવમાત્રને, સંતોષીને તેમજ તેમનું રક્ષણપાલન કરીને આપણે કરી શકીએ છીએ. આને જ જીવતત્ત્વ કહે છે. સમાજ પાસેથી આપણે સેવા લઈએ છીએ, તેના બદલો વાળવા ખાતર તેવી જ કંઈ પણ સેવા આપણે કરી છીએ એ યત્ન છે. જે ઝાડ તોડે છે, લાકડું વાપરે છે, તેણે ઝાડ વાવવાં જોઈએ; જે અનાજ ખાય છે તેણે ખેતીમાં મદદ કરવી જોઈએ; જે કપડાં પહેરે છે

તેણે કાંતવું જોઈએ. આમ કરે તે જ માણસ દેવજાણુ ફેલી નિપાપ રહી શકે છે. અમુક કુળમાં આપણે જન્મ્યા એટલાથી જ આપણને તે કુટુંબમાં વારસો મળે છે, ફેટલાક સંસ્કારો મળે છે, પ્રતિભા મળે છે. અને ફેટલાક આદર્શો સાચવવાની ફરજ પણ મળે આવે છે. આ પિતૃજાણુ થયું. કુળપરંપરા ચાલુ રાખી, ટેક જાળવી, કુળધર્મના સંસ્કારોને અને રિવાજોને પોતાની સંતતિને સોંપના જવું પિતૃજાણુ ફેલાવો માર્ગ છે.

જે વિદ્વાન, પ્રાણુવાન અને તપસ્વી લોકોએ સમાજને માટે તેમજ આત્મ-પ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ આદર્શો ધરાયા અને પોતાના તેટલા જ ઉચ્ચ ઉર્જાવળ જીવનથી તે આદર્શોને સજીવ કર્યા, તેમનું જાણુ પણ આપણી ઉપર રહેલું છે. તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિનો વારસો આપણને મળે છે. પ્રજાનું ધ્યેય, પ્રજાનો પ્રાણુ અને પ્રજાનો પુરુષાર્થ એ આદર્શતાઓને જ આભારી હોય છે. આ જાણુ કદ રીતે ધીરે? શું તેઓનું કેવળ સ્મરણ કરીને? નામનાની ઇચ્છા તો તેઓને દૈવી સ્પર્શ કરી ચક્રી નહોતી. તો તેમનું નામ માત્ર ગાવાથી તેમને કેમ સન્તોષ થાય? જેમ પિતરો વિષેની આપણી શ્રદ્ધા કેળવવા ખાતર આપણે શ્રદ્ધ કરીએ છીએ, તેમ આ જાણુઓનું પણ શ્રદ્ધ કરવું ઘટે. શ્રદ્ધમાં શ્રદ્ધેય વ્યક્તિનું નામસ્મરણ કરવા ઉપરાંત તેનું તર્પણ પણ કરવાનો વિધિ હોય છે. કુળપરંપરા ચાલુ રાખવાથી પિતરો તૃપ્ત થાય છે, તેમ જાણુઓ પણ તેમણે આરંભેલા મહાકાર્યને શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી અને તે પૂરે કર્યાથી જ તૃપ્ત થાય છે. શ્રી રામચન્દ્રે પિતૃવચન પાળી પિતાનું શ્રદ્ધ કર્યું, અને 'રઘુકુલરીતિ સદા ચક્ષી આહ, પ્રાણુ જાણુ જન જયન ન જાણુ' ની પરંપરાને વશદાર રહી રાજા દશરથનું તર્પણ કર્યું. ઉજ્જડ થયેલી સગરશૂભિને પાવન કરવા સાર હિમાલયની ગંગા લઈ આવવાનું કુલવત અનેક પેઢીઓ સુધી આજે આપણે જાણીએ. રાજા ભગીરથે તે પૂરું કર્યું અને કુળને દીપાવ્યું. એ જ રીતે જાણુઓએ અને રાષ્ટ્રીય પુરુષોએ લોકસમાજ આગળ જે આદર્શો રજુ કર્યા તેનું ચિન્તન કરવું, તેને આચરણમાં ઉતારવા, તેને દીપાવવા, ખીલવવા એ દરેક જાણુની ફરજ છે. એ દરેકની ઉપરનું જાણુજાણુ છે. વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનાગ્નિ સજાગ્યાં તેને એનેજો રાખવો, જે વિદ્યાવૃક્ષ વાંચું તેને અધ્યયન અધ્યાપન રૂપી પાણીનું સિંચન કરવું, તેનો વિસ્તાર કરવો, એ જ જાણુઓનું તર્પણ છે. એનાથી જ-તેઓ તૃપ્ત થાય જાણુઓએ જે યાત્રા આરંભી તે પુરુષાર્થ-પૂર્વક પૂરી કરવી એ જ જાણુજાણુ અદા કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

ફેટલાક જાણુઓ અખિલ માનવસમાજને માટે સનાતન ધ્યેય આપી દે છે; તેમનું તર્પણ આખી મનુષ્યજાતિએ હમેશાં કરવું ઘટે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય, બુદ્ધ ભગવાન અગર તો ઇશુ ખ્રિસ્ત એ એવા પરમ જાણુઓ.

૭. ખીજા કેટલાક પોતાના જ જમાનાને માટે અને પોતાના જ સમાજને માટે કેટલું જવસન્ત આદર્શ ધડવામાં તેમજ પ્રચારવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચનારા—પોતાનું સર્વસ્વ હોમનારા હોય છે. એકાન્તમાં બેસી ત્રિશ્વસને માટે અબાધિત એવા સનાતન આદર્શો ધડાવેલી શક્તિ, ધરાવવા છતાં કશુંકાને બાજે પોતાના જમાનાની જ સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પવું એ ત્યાગ નાનો નથી. આ ત્યાગનું કાણુ પણ સમાજ ઉપર તેટલું જ તાકીદનું હોય છે. દેખાડની કૂડીના દામની પેઠે એ કાણુને ફેડવામાં વિસંબ ન જ મામે.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે, એ આપણને શીખવી ભોક્ષમાન્ય પરસેઠ સિધાવ્યા, આખી છ'દગી સરીરસંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ઉદ્યોગ, નવરાશ, કીર્તિ, અપકીર્તિ સર્વ કંઈ સ્વરાજ્યને ચરણે અર્પણ કરવામાં તેમણે ગાળી. તથા તપની અવિશ્રાન્ત તપશ્ચર્યા એક સ્વરાજ્યની જ ખાતર તેમણે કરી. તેમનો હત્તાક અને તેમનો ઉદ્યોગ, તેમનો ક્રોધ અને તેમની ક્ષમા, તેમનો રાગ અને તેમનો દ્વેષ તેમણે સ્વરાજ્યની સેવામાં જ રેઠયાં દતાં. આપણે સ્વરાજ્ય જરૂર મેળવી શકીએ એ મદદ મદદાહીન ભોઠામાં તેમણે ઉત્પન્ન કરી. દેશદેશાન્તરના ઇતિહાસનું અભ્યસન કરી અને જનતાનું અન્તર તપાસી તેમણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના સાધનો પણ નક્કી કર્યાં. આટલું કરીને બેઠા હોત તોપણ તેઓ આપણી પૂજના, આપણા તર્પણના અધિકારી બન્યા હોત. પણ તેઓએ તો સ્વરાજ્યની ઉપાસના એકપ્રાણુ બનીને કદ રીતે કરવી એનો વરણપાઠ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો. સ્વરાજ્યની તપશ્ચર્યા એટલે શું એ તેમણે પોતે કદ વેડીને આપણને બતાવ્યું. સ્વરાજ્યતરસ્યે આત્મા કેટલો નિર્ભય, કેટલો નિઃસ્પૃહ હોવો જોઈએ એનો આદર્શ તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા રજૂ કર્યો. અમર આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા સાર હત્તાક પણ તેટલો જ અદમ્ય હોવો જોઈએ એ તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. રાષ્ટ્રીય સિદ્ધિશુ વગર પ્રજામાની અશ્રદ્ધા નીકળી ન શકે એ તેમણે ખીજા બધાથી પહેલું જોયું. પરદેશી દુમસાઓથી તેમજ આન્તરિક કજીઆઓથી નિષ્પ્રાણુ બનેલા સમાજમાં પ્રાણુ રેડવા માટે માથણુ તેમજ લેખ દ્વારા ભોક્ષજ્યુતિ કરવી જોઈએ, એ ઝોળખી તે કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. પરાઈ હકુમત સારીરિક, આર્થિક અને નૈતિક પરાધીનતા જ પેદા કરે અને વધારે, એ જાણી સંસારમુધારામાં, કેળવણીમાં, વેપારમાં કે રાજ્ય-પ્રકરણમાં સરકારનો સંબંધ જોટલો ઝોલો તેટલા આપણે વધુ સલામત, એ વાત તેમણે પરાવી દીધી. ' પરદેશી માસ એટલે પરતન્નતા ' એવું કુંકું છતાં સચોટ અર્થશાસ્ત્ર તેમણે પ્રજાને ભેટ કર્યું. ' આપણે ચલાવીએ છીએ તેથી જ આ રાજ્ય ચાલી રહેલ છે, આપણામાં સક્રિય આવડાં વેંત

આ ચાલતું ગાંઠું બહિષ્કાર રૂપી ખુંટી મારીને ઉછાં રાખવું જોઈએ. એ રાજ્યપ્રદરશ્વ તેમણે પ્રભને પદાધ્યુ, અને સર્વવર્માનુ પરિત્યજ્ય એક સ્વરાજ્યની જ સેવામાં લાગે. એ અનન્યભાવી સેવામન્ત્ર તેમણે પ્રભને સાધ્યો. પ્રભમાં ધર્માધર્મને વિષે શંકા જોઈ ગીતાશાસ્ત્રનું રહસ્ય પોતાના ચાળાસ વર્ણના અભ્યસનના સાર રૂપે તેમણે પ્રભને સમર્પ્યું.

આવા આં રાષ્ટ્રકર્મિણું શ્રાદ્ધ દેશવાનો આજે અવસર આવ્યો છે. જેમણે સ્વરાજ્યનું ધ્યાન કરતાં કરતાં જ દેહ છોડ્યો, જેઓ સ્વદેશીના સુસ્ત દિમામતી અને બહિષ્કારના આચાર્ય હતા, તેમનું તર્પણ આજે પ્રભએ કેવી રીતે કરવું એ સમજાવું મુશ્કેલ ન જ હોય. ભોક્ષમાન્ય પ્રત્યેનું આપણું ઋણ અંશતઃ ફેડવા માટે તેમનું યુગ્મયોગ નામ ઉચ્ચારી આજે આપણે સ્વદેશીની દીક્ષા ભેરી ધરે. બહિષ્કારના આચાર્યના શ્રાદ્ધને દિવસે આપણી પાસેના પરદેશી કાપડની હોળા કરી આપણે પાવન થવું ધરે. જે દારૂની શ્રવણે બહી દેશનાવવા માટે કાયદાનો બગ કરવા પડે તોપણ કરવો, જેલ જવું પડે તોપણ જવું અને જાન આપવી પડે તો તે પણ આપવી, એમ તેમણે ચૌદ વરસ પહેલાં કહેલું, તે બીને જો આપણે ન દેશનાવી શકીએ તો આપણે ભોક્ષમાન્યના સ્મરણને સાર શું કર્યું? જ્યાં સુધી આ દારૂનાં પીકાંઓ છોડ્યોક દેશમાં ચાલી રહ્યાં છે, જ્યાં સુધી દેશમાં પરદેશી કાપડ આપાત કરનારાઓ અને પહેરનારાઓ બાકી છે અને જ્યાં સુધી આ જ વર્ષે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની ધગસ આપણામાં નથી ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં સુધી ભોક્ષમાન્યનું શ્રાદ્ધ આપણે ક્યા હાથે કરીએ? ત્યાં સુધી ભોક્ષમાન્યનું ઋણ આપણી ઉપર રહેવાનું જ. હિન્દુસ્તાન માટેની ભોક્ષમાન્યની તપશ્ચર્યા એટલી તો બારે છે કે એમના ઋણનો બાર એક વર્ષને માટે પણ હિન્દુસ્તાન માથે રાખી શકે નહિ.

સ્વ. ભોક્ષમાન્ય તિલક

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રિજોની સત્તા આ દેશમાં ઠીક જામી ગઇ, જેમકે કુસંપને લીધે દેશનું ચારીરિક જળ ઊંચિચીક થયું હતું. સરીર-બળના આ યુદ્ધમાં દેશ હાર્યો, પણ હિન્દી રાષ્ટ્ર અને હિન્દી સંસ્કૃતિ અંગ્રિજોને વચ થઇ નથી, ધનાર નથી એવું હિન્દી લોકોને તેમજ અંગ્રિજ સરકારને અખંડ સ્મરણ અને ખાતરી સ્થાપનાર તેમજ ખાતરી આપનાર જે કેટલીક

વ્યક્તિઓ આ દેશમાં પેલ સઘ તેમાંનો એક વિક્રમ વીર આ લોક છોડી ગયો છે. સત્તાવનની સાલનો સ્વતન્ત્રતાનો મહાપ્રયત્ન થયો તે વર્ષે બાળ મંગાધર એક વર્ષના બાળક હતા. જે ડેંગવણીને લીધે અંમિએ છૂત મેળવી શક્યા તે ડેંગવણી લખતે તેમની સાથે લડવાનો વિચાર રાખનાર વ્યક્તિઓમાં તેઓ અમેસર નીવડ્યા. જાહેર જીવનમાં એમના સાથી અને શુર વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણ્ણકર અંમેજી સાહિત્યને 'વાધળું દૂધ' કહેતા. એનું પાન કરીને રાજ્યકર્તા સાથે પ્રભાવિતને માટે લડવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો.

પહેલેથી જ સ્વદેશસેવાનાં સ્વપ્ન ધડનાર બાળ મંગાધરના જીવનમાં તે વીસ વર્ષે બી. એ. પાસ થયા પછી એલ. એલ. બી. થયા, વગેરે વિગત બહુ મહત્વની નથી. સત્તાવનની સાલના અનુભવથી એટલું નક્કી થયું હતું કે પ્રભાવરૂપ દુર્બળ બન્યું છે. તેને સમજ કરવાનો—લોકજાગૃતિ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય રાષ્ટ્રીય ડેંગવણી છે એ નિર્ણય નાનપણમાં જ તિલકે ચિપળૂણ્ણકર, નામજોશી, આગરકર વગેરે મિત્રો સાથે કરેલો. વિષ્ણુશાસ્ત્રી સ્વાભિમાનની મૂર્તિ હતા; સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષા વિષે એમને અત્યંત આદર અને અભિમાન હતા, તેથી જ સરકારી નોકરી છોડી લોકશિક્ષણના કાર્યમાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. દેશમાં તેજસ્વી ડેંગવણીનો પ્રસાર થાય, લોકોને નિર્દોષ સાહિત્ય વાંચવા મળી જાય, દેશહિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, એટલું જ નહિ પણ લોકોની અભિરચિ ધર્મને હાનિકર ન થાય એ ઉદ્દેશથી 'ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' નામની શાળા, 'નવીન દિતાબખાના' નામની પુસ્તકોની દુકાન, 'નિઝામ્-માલા' નામનું એક તેજસ્વી માસિક અને 'ચિત્ર શાળા' નામનું પૌરાણિક અને હિન્દુ જીવન વિશેના ચિત્રો છાપવા માટે એક કલાગૃહ, એટલા વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ સ્થાપન કર્યાં. આગરકર એટલા જ દેશાભિમાની હતા, પણ તેમનું વલણ અંમેજી સાહિત્ય તરફ વધારે હોવાથી સંસાર-સુધારા કરવાની એમની વૃત્તિ વધારે તીવ્ર હતી. નામજોશી અત્યંત વ્યવહાર-ચતુર અને કાર્યદક્ષ માણસ હતા. આ લોકોએ લોકશિક્ષણનું કાર્ય શરૂ કર્યું, તિલકે ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં ગણિત શીખવતા, પછી આ ગિત્રમંડળે એક 'કોલેજ' સ્થાપન કરી, જેનું નામ 'જે.એસ.કે. કોલેજ' રાખવાનો યત્ન વિચાર હતો, પણ પછી તેને 'જે.એસ.કે. કોલેજ' નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે તિલકે એક 'લો કલાસ' પણ ચલાવતા. દેશભક્તોનું આ મુવક મંડળ બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતું. પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ હાથમાં લીધા પછી બનતા સુધી બીજી પ્રવૃત્તિમાં ન પડતું જોઇએ એ વૃત્તિ તિલકની હતી. વિદ્યાર્થી-જીવનમાં એમની અધ્યયનની એકાગ્રતા અને અધ્યાપનની એમની રચિ તથા કળા જોતાં એ વૃત્તિ અત્યંત સ્વાભાવિક હતી; અને એ જ કારણસર હેક્ટન સોસાયટી 'જે.એસ.કે.' સંસ્થાની હોય ચલાવવી અને તેની અંદર કામ કરનાર

વ્યક્તિઓએ પોતાનું સર્વસ્વ સંસ્થાને જ અર્પણ કર્યું એ આદર્શને વિશે એમનો ભારે આમદ રહેતો. આગરકર એ વિચાર, સાથે સંમત થઈ શક્યા નહિ. મતભેદ વધ્યો અને તિલકે પ્રમુક્તિ કાઢેજ છોડી. જન્મસિદ્ધ અધ્યાપકના જીવનમાં અસૌકસિક પરિવર્તન થયું અને ભોક્ષિણીનું વ્યાપક કાર્ય હાથમાં લઈને તેઓ ભોક્ષમાન્ય થયા.

તિલકે 'કેસરી' પત્ર હાથમાં લીધું અને 'મરાઠા' પણ ચલાવવા લાગ્યા. 'કેસરી' માં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો તેથી આગરકરે 'સુધારક' પત્ર શરૂ કર્યું. આ બે પત્રોએ સંસારસુધારા વિશે અને હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં સરકારને કષ્ટ સુધી માથું મારવા દેવું એ વિશે અનેક વર્ષો સુધી ચર્ચા કરીને મહારાષ્ટ્રને ભારેમાં ભારે કેળવણી આપી 'કેસરી'માં ફૂટ પડી એના પહેલાં જ આ યુવક મંડળ ઉપર ભારે આક્રમણ આવી પડી. શિવાજી મહારાજના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજને ગાંડા ઠરાવીને મદ્રાસ ભોક્ષવામાં આવ્યા ત્યારે આ દેશાભિમાની નવયુવકોનો પુખ્તપ્રકોપ ભબૂદ્ધી ઉઠ્યો. તેમણે 'કેસરી'માં એ પ્રકરણોમાં ઉંડા ઉતરીને લખાણો લખ્યાં, જેને પરિણામે 'કેસરી' ઉપર મુકદ્દમે ચાલ્યો. આ મુકદ્દમા દરમિયાન વિધ્યુશાસ્ત્રી ૩૨ વર્ષની કાચી ઉંમરે ગુજરી ગયા, અને આગરકર તથા તિલકને ૧૯૧ દિવસની સરકારની પરીણાગત સ્વીકારવી પડી. પૂનામાં પ્રબળમત કેળવીને સરકાર આગળ મુકવાના ઇરાદાથી મહામતિ રાનડે જેવાએ 'માર્ચનિક સભા' સ્થાપી હતી. સાર્વજનિક સભા એ કોંગ્રેસની જનની ગણાય છે. એની અંદર પણ સરકાર સાથે કેટલાં સહકાર કરવો એ વિશે મતભેદ થયો અને, તિલકના વિચારો જેમને પસંદ ન હતા તેઓએ 'ઉક્ત સભા' કાઢી. આવી રીતે પૂનામાં તીવ્ર મતભેદ ચલાવવા લાગ્યા, પણ તેને પરિણામે પૂનાના રાજકીય વાતાવરણનો પારો ચડેલો રહેવા લાગ્યો; અને આજ સુધી પણ રાજકીય ચર્ચામાં અને અંગ્રેજોની નીતિ વિશે જાગ્રન રહેવામાં આખા દેશમાં પૂના અગ્રેસર શહેર રહ્યું છે.

દુરંગભાઈ આખા પડી તિલકે પોતાનો સંઘર્ષ 'કેસરી'માં પરીણા. મરાઠી ભાષા ધડીને એને સમૃદ્ધ બનાવવી, આધુનિક જમાનાના બધા વિચારો અને રાજકીય સિદ્ધાન્તો મરાઠી ભાષા દ્વારા જનસમુદાયને સમજાવવા, ભોક્ષાગણીની બધી છટાઓ તેમાં વ્યક્ત કરવી અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રાણ ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્દેશથી દર અઠવાડિયે તેમણે લખવા માંડ્યું. 'કેસરી'એ રાજકીય મહારાષ્ટ્ર ધડ્યું છે એમ કોઈ કહે તો તે અચોક્ષ ન ગણાય. 'કેસરી'ની ભાષા આડબર વિનાની, સીધી પણ પ્રીત હોય છે. તેનું લખાણ વિષયને પરિપૂર્ણ કાણુ બનાવનારું, સુદાસર અને જુસ્સાદાર હોય છે. 'કેસરી' જ્યારે કોઈ પ્રતિપક્ષીની સામે અખાડામાં ઉતરે છે ત્યારે તેની ભાષા સોલે કળાએ પ્રકાશે છે. જુસ્સા સાથે કટુતા અથવા ઝેર નથી હોતું એમ નહિ, પણ તેમાં

ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે એમને એટલું સખત કામ આપવામાં આવેલું કે થંટી ચલાવતાં ચલાવતાં તેઓ એમાન થઇ ગયા. પણ શુદ્ધિમાં આવ્યા કે તરત પાછા કામે વળગ્યા. એમણે રાહત ન માગી, રાહત માગવી એ એમને નામોશીબરેલું લાગતું. એક વર્ષને અંતે તેઓ છૂટ્યા ત્યારે એમના શરીરનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું હતું; પણ પ્રભામાં એમનું વજન બહુ વધી ગયું હતું. ઘેર આવતાં વાર પાછું 'કેસરી' હાથમાં લીધું અને 'પુનઃ દરિઃ ૭૩' દરીને લખવા લામ્યા.

તેઓ જોશમાં હતા તે દરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતપણિત મેક્સ-મુલરના હાથમાં તેમણે લખેલું 'ઓરાયન' અથવા 'મુમશિરત્' નામનું પુસ્તક આવ્યું. 'ઓરાયન'ની આદર જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વૈદિક કાળ-નિર્ણયની ચર્ચા હતી. એપડી જોઇને મેક્સમુલર ચકિત થયા, મુગ્ધ થયા અને આવા અગાધ પાંડિત્યવાળા વિદ્વાન પાસે પોતે કરેલું ત્રડવેદનું ભાષા-નંતર અભિપ્રાયને માટે ચોક્કસવાનું તેમને મન થયું. પણ ખબર પડી કે અન્યક્તાં તો જોશમાં છે ! એમણે પ્રથમ તો જોશમાં તિલકને પુસ્તકો મળે, વાંચવાનો સમય અને દીવાળતી મળે એવી ગોઠવણ સરકાર પાસે કરાવી. પછી એમની દરમિયાનગીરીને લીધે સરકારને તિલકને ૭ મહિના વહેલા છોડવા પડ્યા. જોશમાં વેદનું નિરીક્ષણ કરતાં એમને સૂઝી આવ્યું કે આર્યોનું મૂળ રહેણાણ હિતર ધ્રુવ તરફ હોવું જોઈએ; અને આર્ય લોકો સુમેરની આસ-પાસ રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ વેદમાં મળ્યા આવે છે એમ એમને લાગ્યું. જોશમાંથી છૂટ્યા પછી તાત્કાલિકારાજ કેસ જેવો માથું ખાઇ નાંખે એવો સુદ્ધર્મો ચાલુ હતો; છતાં તે જ અરસામાં 'આર્ક્ટિક હોમ ઇન ધિ વેસ્ટ' એટલે 'આર્યોનું વેદકાળમાં સુમેર તરફનું રહેણાણ' એ નામનો વિદ્વાન અને શોધખોળથી ભરેલો અન્ય તેમણે બહાર પાડ્યો. તેને લીધે તેમની કીર્તિ યુરોપના વિદ્વાનમંડળમાં બહુ જ ચઢ. 'આર્ક્ટિક હોમ' અન્ય લખતી વેળાએ પારસી લોકોના ધર્મઅન્યોનું એમણે અધ્યયન કર્યું. પછી ઇરાન, મેસોપોટ-મિયા, ખાલ્દિયા, સીરિયા, અસીરિયા વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ તેમનું લક્ષ ગયું; અને વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે તેમનું કેટલું સામ્ય છે તે તેમણે કેટલાક વિદ્વાનના નિબંધોમાં બતાવી દીધું છે કેટલાક લોકો તો એમની વિદ્વતા જોઇને એમને વીનવતા કે તમે રાજ્ય-પ્રકાશી ત્રગડાઓ છોડી દો અને નિદ્રાથી ઈનિયાની બારેમા બારે સેવા કરી શો છો તે કરો. તેઓ કહેતા, 'મારે એ સ્વચ્છંદ દરેકો નથી, દેશને માટે લડતું એ જ મારું કર્તવ્ય છે. વિદ્વાનનું કામ કરનાર પડિતો હિન્દુ-જ્ઞાનમાં અમણિનિર્માણ થશે. આર્યજુદિ વળ્યા ચઇ નથી.' એમના એક બેટાએ એમને પૂછ્યું 'સ્વરાજ્ય ચમે ત્યારે તમે ક્યા ખાતાના અન્ની

થશે? એમણે કહ્યું, ' મને ગાંત્યપ્રકરણનો કંટાળો છે. સ્વરાજ્ય મળ્યું એટલે હું તો મારે મણિતનો અધ્યાપક થઈ જઈશ અને નિરાંતે વિધાનમંડળનો કાર્યો લઈશ. '

આં સુધી પોતાના દેશખંડુઓને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું ત્યાં સુધી વિધાનમંડળનો સાર્વિક આનંદ પણ એમને દરામ લાગતો. તેઓ હમેશાં કહેતા, ' સ્વરાજ્યની કલ્પવૃક્ષ હા પોતાપાપ્યાના પ્રગળાદે. ' તેથી સરકારે આરે જમીન મહેસૂલના કાયદામાં ફેરફાર કર્યો અને અનાદિકાળથી વંશપરંપરાગત ચાલતો આવેલો જમીનનો માલીકીકલ ભૂમિનાં ખાજ પાસેથી છીનવી લઈને સાત સમુદ્ર પારથી આવેલી સરકારને હિન્દુસ્તાનની ભૂમિની માલીક કરાવવામાં આવી અને હિન્દી ખેડૂતને માત્ર તેના માણતની રિયતિમાં મુક્યો ત્યારે તિલકે સરકારને મહેસૂલ નહિ આપવાની લડત ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પણ તે વખતે પ્રજા એટલી ચડેલી ન હતી.

એ જ અરસામાં મુળમુખા અને પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે નહવા કારણસર ઝમડો થયો અને મારે મારામારી થઈ. પૂનામાં ધણાં વર્ષથી હિન્દુઓ મહોરમમાં ભાગ લેતા હતા તે બંધ થયા. રમખાણમાં વાંક ખેલેલો હતો એ તિલકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ વધારે વાંક મુસલમાનોનો હતો એ એમણે જાહેર કર્યું. તેથી તિલક મુસલમાન કોમની સામે છે એવો વહેમ કેટલાક મુસલમાનોના મનમાં પેસી ગયો, પણ તે ખોટો હોવાથી કાળે કરીને નીકળી ગયો. તિલક મુસલમાનની વિરુદ્ધ છે એ અમારી માન્યતા બૂલ-બરેલી હતી એમ ખિલાફત ડેપુટીમનવાળા સૈયદ હુસેને જાહેર રીતે સ્વીકાર્યું છે, કેમકે લખનૌની કાંગ્રેસમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે વિરોધ અને શંકા ન રહે એટલા માટે જે અધિકારવિભાગ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુસલમાનો જેટલું મામતા હતા તેટલું બહુએ આપવાની સલાહ તિલકે પોતે આગેવાનોને આપી. ' પ્રથમ દેશનો વિચાર થયો જોઈએ; હું હિન્દુ છું કે મુસલમાન એ બેદ દેશહિતનો વિચાર કરતાં મનમાં ન આવવો જોઈએ, ' એ એમનું તે વખતનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. પૂનામાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જે અણખનાવ બેઠા, થયો. તે. ધર્મ. વિષેની સંકુલિત. ક્ષત્રિતા. થી. થયો. હતો. એ. જોઈને. તેમજ હિન્દુઓને પણ મહોરમને બદલે ઉત્સવ કરવાનું કાંઈક સાધન મળે એ હેતુથી પણ એમણે ગણેશ ઉત્સવ શરૂ કર્યો. મહુપતિ ઉત્સવમાં સ્વયંસેવકોના અને ખીજા નવયુવાનોના મેળાઓ ભજન ગાય છે; વિદ્વાન નેતાઓ ધાર્મિક, સામાજિક અને કોષ્ટકવાર રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરે છે; અને આવી રીતે લોકોને જમાનાને અનુકૂળ ડેજવણી મળે છે. જેમ ગણેશ ઉત્સવથી ધાર્મિક ભજનિ થઈ તેમ ગણેશ ઉત્સવ મહેલાં જ દેશાભિમાન અને સ્વાભિમાન ભજવ કરવા માટે તિલકે જે શિવાજી ઉત્સવ શરૂ કરેલો એ

ગાભીર સંપૂર્ણ જળવેશ હોય છે. પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા માટે 'કેસરી' ને ઝેર વાપરે છે તે ધણી લોકોની સૌમ્ય અભિક્ષિતે ભારે પડતું લાગે છે, અને તિલકની ભાષામાં વિનય નથી હોતો, આદર નથી હોતો એવી દીકા ધણીએ કરી છે. તિલકનો જવાબ એક જ રહેતો: 'હડવૈયો ખીલું કરી જ ન શકે. જો મારે નિશ્ચિત્તે જ સમય ગાળવો હોત તો હું બધી જાતની હિંદુસ્તાન બતાવત. પણ જેને કાર્ય કરવું છે તેણે તો પ્રસંગોપાત પ્રખર થવું જ જોઈએ.' 'કેસરી'ના જેટલું વ્યવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત અને ભોક્ષિય વર્તમાનપત્ર હિન્દુસ્તાનમાં ખીલું ભાણે જ હશે. મહારાષ્ટ્રનું જાહેર જીવન, હિન્દુસ્તાનની ભૂગતિ, એશિયાની ભવિષ્યતા, યુરોપનું રાજકારણ અને દુનિયાની પ્રગતિ વિશે 'કેસરી'માં હમેશાં વિદ્વાત અને માહિતીથી ભરેલા પ્રૌઢ લેખો આવે છે. 'કેસરી' અત્યંત નિયમિત છાપું છે. એની બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તિલકે જાતે કરી છે. આજે 'કેસરી'નો પ્રસાર ૪૦ હજારનો છે. એમ કહેવાય છે કે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે અથવા વચાય છે ત્યાં ત્યાં 'કેસરી' પહોંચે છે.

પણ 'કેસરી' એ જ તિલક મહારાજનું કાર્યક્ષેત્ર ન હતું. એક તરફ સરકાર સામે અને બીજી તરફ સંસારસુધારાવાળાઓ સામે એમને હડવું પડતું. તિલક કોઈ દિવસ પુરાણપ્રિય ન હતા. ધણી સંસારસુધારા તેમને અગત્યના લાગતા, છતાં તેમણે ધણી સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ગેરસમજા ઉત્પન્ન થઈ. ધણી લોકો એમને કુધારક માનવા લાગ્યા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે સંસારસુધારા એ હમેશાનું કામ છે અને તે ધીમે ધીમે થવું જોઈએ. ખાસ કરીને જ્યારે વિદેશી રાજ્ય હેઠળ પ્રજા આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે અને જ્યારે પરધર્મી પાદરીઓના આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર દિનરાત પ્રહારો ચાલુ છે ત્યારે સમાજને સ્વાભિમાન રાખવું અને હતાત્સાહ બનાવવો એ જૂલ છે. વળી સંસારસુધારાની પાછળ પડીશું તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે અનંતરાય આવશે, તડ પડી અને રાજ્યપ્રકરણમાં આપણે વધારે નિર્જાળ થઈશું. માટે સમાજ ઉપર દુમસા કરીને નહિ, પણ ધીમે ધીમે સમાજને વશ કરીને થઈ શકે તેટલા સુધારા કરવા ધટે. સરકારની જોડે તો તેની શક્તિથી અંજાઈ જઈને આપણે નરમ બનીએ છીએ, તો પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સમાજ સામે પણ આપણે કેમ નરમ ન બનીએ? આવા વિચારોને લીધે તેઓ 'કેસરી'માં ખનતા સુધી સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન છેડતા જ નહિ. એટલામાં 'સંમતિ વચનું ખિલ' આવી પડ્યું. ખિલનું તત્ત્વ તિલકને માન્ય ન હતું એમ નથી. છતાં તેમણે એ ખિલનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એ હતું કે અંગ્રેજ લોકો પારકા છે, એ જાણીજોઈને આપણી સાસારિક બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી; બસે હિંદીસીનતાનું હોય તોપણ ધાર્મિક અને મામાનિક બાબતોમાં આપણને સ્વરાજ્ય

છે, એ કા માટે આપણે હાથે કરીને ખેલું? આપણે જો આપણે જ હાથે સરકારને આપણા ધરની અંદર પ્રવેશ કરવા દઈશું તો આપણાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ધરશે અને આપણે વધારે ફર્જન તેમજ પરાધીન બનીશું. જૂના બધા રિવાજો તેઓ પાળતા ન હતા. પંક્તિબેદમાં હાથમાં લેવાતી બધી છૂટ તેઓ લેતા. તેમનું શુભન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું અને છતાં તેમાં ધાર્મિકતાનો આડંબર બિલકુલ ન હતો. સમાજનો અને ધર્મનો અધિકાર માનવા ખાતર વિલાયત જઈ આવ્યા પછી એમણે પ્રાચિન પશુ લીધેલું, જોકે વિલાયતમાં એમણે ખાવાપીવામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ રાખી હતી. રાજકીય ઉત્સવોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે બેસીને એમણે મોજન કર્યું છે. અન્યત્રોને અરપૂરમ ગણવા એવી યાચની આદા થયે નથી એમ એમણે જાહેર કરેલું એમના કેટલાક દિલોજનન મિત્રો સંસારમુધારામાં આગેવાન હતા.

સને ૧૮૫૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને પૂનામાં પણ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ આપણે અણધારી અને તદ્દન નવી હોવાથી બધા લોકો ખમરાઈ મયા, સરકારને પણ પ્લેગ સામે શાં પગલાં લેવાં એ મુશ્કેલ નહિ, અને તેથી 'સેપ્ટીમેન' 'કર્વેરે-ટાઇન' વગેરે સખત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. પણ તેનો કોઈ અમલ કરવા માટે લાગણી અને સમ્મતા વગરના મોરો સિપાઈઓની યોજના થઈ. પ્લેગના ગ્રાસ કરતા આ સોલ્જરોની ઝડપીને કેર લોકોને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો. જેને જેમ શક્ય તેમ સૌ નાહું. પણ તિલકે આવે પ્રસંગે ગામ છોડ્યું નહિ. મામમાં રહીને એક તરફથી લોકોને મદદ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી સરકારની, ઉપાય કરતાં અપાય કરનારી વિવેકશૂન્ય સખ્તાઈથી ચતો પ્રજલ્લોભ 'ફેસરી' દ્વારા વ્યક્ત કરતા ગયા. તિલકે માત્ર હોમ વ્યક્ત કર્યો, પણ સરકારને લાગ્યું કે એમણે એ નિર્માણ કર્યો. લોકલોજની સીમા પ્લેગ અમલદાર રૅન્ડ સાહેબના ખૂનમાં થઈ. સરકારે પોતાની પ્લેમનીતિ બદલી ખરી, પણ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરી લોકોને ક્રાંતવામાં મણા ન રાખી પૂનાના સરદાર નાથ બન્ધુઓને સરકારે નજરબંદ કર્યા અને 'ફેસરી' ઉપર રાજકોહનો મુકદ્દમે ચલાવ્યો. કેટલાક મિત્રોએ તિલકને માશી મામવાન સલાહ આપી, પણ તેમણે કહ્યું, 'સાચી દાનતથી મેં જોઈ છે તેને માં માશી સાંતી માણું? બધાલીનું કામ કરે તે કોઈક દિવસ સંમુદ્રમાં ફેરે પણ ખરો; એ જ રીતે દેશસેવા કરવી હોય તો જલજવાનો પ્રસંગ આં જ. આ તો અમારા બધાને લમતાં જોખનો. માશી માગીને હું દેશની કંઈ સેવા ન કરી શકું. વળી માફે સત્ત્વ જમ, પછી મારામાં શું રહ્યું?' સરકારે એમને દોઢ વર્ષની સજા કરી, એટલું જ નહિ પણ કામદારમાં ફેરફાર

શિવાજી ઉત્સવથી પણ ભોક્તૃભૂતિ ખૂબ થઈ છે. આ બંને ચળવળને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ થયો અને સિસિત અસિસિત વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો. શિવાજી ઉત્સવને લીધે જ જૂનો ઇતિહાસ તપાસવાની શક્તિ વધી અને કેટલાક વિદ્વાનોનું 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' તૈયાર થયું.

૧૯૦૪ માં મુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થયો અને સરકારે કેળવણીખાતું —ઉચ્ચ કેળવણી સુદ્ધા—પોતાના અંકુશ તળે વધારે આણ્યું. ૧૯૦૫ માં બંમબંગ થયો. બંગાળીઓએ અરજીઓ, સભાઓ વગેરે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું અને આખરે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની મહારાષ્ટ્રી ચળવળ ઉપાડી લીધી. સ્વાભાવિક રીતે જ બંગાળી ભોક્તૃને પહેલવહેલી સહાનુભૂતિ મહારાષ્ટ્ર તરફથી મળી. સરકાર તો એમ જ માને છે કે અત્યાચારનો ઉપદેશ પણ બંગાળીને પૂના તરફથી મળ્યો છે. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું છે એ રાષ્ટ્રીય મૂલમંત્ર બધે ફેલાયો. તિલકે આને 'સ્વરાજ્યાચી ચતુઃકર્ત્રી' કહી છે.

બંગાળીના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સ્વરાજનો અર્થ 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' કરતા અને બહિષ્કારનો અર્થ પણ 'અંગ્રેજ રાજ્ય અને અંગ્રેજ રાષ્ટ્ર સાથે પરિપૂર્ણ અસહકાર' એવો કરતા. તે ઉપરથી ધણા નરમ આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે કોંગ્રેસને માટે એક બંધન (creed) રાખવું જોઈએ. તિલકને લાગ્યું કે આવું બંધન એક રીતે અત્યાર સુધી સૌ સ્વેચ્છાએ માનતું આવ્યું જ છે, છતાં સોમન સાથે સહી કરીને તે સ્વીકારવામાં એક જાતની માનહાનિ છે અને દેશના બધા પક્ષોને કોંગ્રેસમાં સ્થાન ભેવા દેવામાં એ અમવડરૂપ થાય, માટે તેમણે તે પસંદ કર્યું નહિ. સુરતમાં કોંગ્રેસમાં બાગલા પાયા.

બંગમંત્રને લીધે સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકારનાર પ્રજા ઉપરનો એક તરફથી કોંગ્રેસનો અંકુશ દૂર થયો તે જ વખતે બીજી તરફ સરકારે દંડનીતિ અખત્યાર કરી. એને પરિણામે બંગાળમાં મૂરોપનું આસુરી હથિયાર એટલે કે બૌબ અવનીર્જી થયું આ પરિસ્થિતિને માટે 'દેશનું દુર્દૈવ' એ મથાળા નીચે એક અમલોખમાં તિલકે સરકારની દુષ્ટ નીતિને જ જવાબદાર મણી મહારાષ્ટ્રમાં બંગાળા વિશે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, પણ તિલકના દરદેશી ધોરણને લીધે અત્યાચારની શક્તિ રોકાઈ હતી. એ જ અરસામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળ સાથે મધપાનનિષેધની ચળવળને જોર આપીને પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તે પણ સરકારને અમ્યો નહિ. દારૂના પીકાં આગળ ભોક્તૃને ઉપદેશ કરનાર સમાજસેવકોને સરકારે દનાવી દીધા. તિલકે મધપાનનિષેધની ચળવળ મુંગાના મોલમજૂરોમાં પણ ચલાવી તેમી પ્રણી

જા શોકમગ્નિ થઈ. શોકમાન્ય મીલનગૃહેને દહેતા કે 'તમે અમાનમાં અને વ્યમનમાં શા માટે સગડો છો? તમારું જીવન સુધારો તો મુનઘમાં તમે ત્રણ ભાષા છો, મુનઘ તમારી છે. જીવન સુધારો, સંપ દરો અને દાલની રિયનિ જાણી શો' આ શુદ્ધ હીલચાલ પણ મગદારને બારે લાગી છે. તિલકને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અત્યાચાર આવતો અટક્યો હતો, પણ સરકારને એથી ઉલટું જ બાસ્યુ. દેશના તેમજ સરકારના દુમાગ્યે તિલકના 'દેશનું દુર્દૈવ' એ લખાણમાં સરકારને ગજદોહ જડ્યો. 'જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને ૭ વરસ બહાર ગણવામાં જ એ દેશનું બહુ છે' એમ કહીને હાથકોટે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી! 'વ્યક્તિઓનું અને રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય આ ન્યાયમંદિર દરતા વડુ હૃદય વ્યક્તિઓ અને શક્તિઓના હાથમાં રહે છે, અને જે નિહાનતને માટે-હું લડું છું તેનો ઉદ્ધર્ષ મારા છટાપણના કરતા માગ કાગજવાસથી જ કરવાની એ જગન્નિયંતાની ઠંઠા હશે' એમ કહીને તે મહાત્માએ થયેલી સજા સીકારી અને સાથે જ શોકમાન્યની આ તપશ્ચર્યાની અરાજ્યનો મન્ત્ર દરેકે હિન્દવાસીના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. ૭ વરસની આ તપશ્ચર્યાનું ખીલુ રજ 'ગીતારહસ્ય' એ સાહિત્યરત્ન છે.

તિલકને સજા કરીને જે પાગલામ લાવવાની ઠંઠા સરકારે રાખી હતી તેથી ઉલટું પગિણામ આન્ય નિલકની પ્રેરણા અને અકુશ નટ થતા જ મહાગદ્યના નવયુગનો નિરકુશ થયા અને જે અત્યાચાર તિલકને લીધે અટક્યો હતો અને જે અત્યાચાર તિલકને સજા કરીને સરકાર અટકાવવા માગતી હતી તે જ અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રમાં ફાગી નીકળ્યા નાલિમાં દાવતર ઉભુ થયું. દહેકંઠર જેલસનનું ખૂન થયું અને અનર્થપર પતારો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. લગભગ પૂરે ૭ વર્ષે ઉમ્મગમાં જુદા, શરીરે ફીણ, પણ ઉત્સાહમાં તરણ એવા શોકમાન્ય દર્મયોગનો મન્દેશો લગ પડ્યા ત્યાં આ એ સન્દેશો હિન્દુનાની લગભગ બધી બાપાઓમાં ફેલાયો. દર્મયોગના ન્યાયાર્થ 'સ્વગત્યમવ'ની આપના કરી અને દેશમાં અજાન્યની અજૂરપૂર્વે હીલચાર્થ તર થઈ. રાષ્ટ્રમંદથી અન્ધ થયેના ગ્રામીણ ગણેમાં મુજ ગર થયું અને હિન્દુસ્તાન અશીને પ્રમગે વફાદાર રહેશે કે નહિ એની મામાજ્યને ખીક લાગી તે વખતે ક્રિષ્ણ સામ્રાજ્યની સાથે રહેવામાં હિન્દુસ્તાનનું હિત છે એમ જાહેર કરી, તિલકે મ માલ્યની બારેમાં બારે એવા ખરી છે છતાં નકામેર મગદારને તિલકના બંધનોમાં રાજદોષ જ ની આવતો. ફરી એકવાર મગદારે તિલક ઉપર નોગિમ માઠી, પણ આ વખતે હાથકોટે તિલકના નિર્દોષાણુની ખાતરી થઈ અને તેઓ છૂટ્યા.

ત્યાગપત્રીનો ધનિદાસ સાથે તાજે છે સૈન્યબરતી વિરેના એમના

જા કરવી પડે છે.' લોકમાન્યને અસહકાર વિષે શંકા એટલી જ હતી : આણુ તીક્ષ્ણ સત્ત્વ લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે મદલ્ય કરવાનો ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે કે અસહકાર નહિ તો ખીળું શું ઉપદેશત ? નિષ્કુર કાળે બને સવાસોને જ ઉઠાવી દીધા.

જો દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ધડીએ લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુખ્યમા હતા. લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસથી તેમણે દૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના લેખ ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાન્યનો મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતન્ત્ર્યપુરનો ઝડો તેમના જ હાથમા સોપી દીધો હતો. તેમના હાથમાથી તે ઝડો નીચે પડે તેના પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાથી મંગા કિનારવાનું દામ જેમ પેઢીઓ સુધી ચાડ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મદાત્માજીએ બપોરી લીધું અને પોતાની ઢાંચે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું પોતાને ૭ વગસની સળ ચઢ તે વખતે હામકાટિંગા લોકમાન્યે કહેલું કે 'મારા છૂટા રહેવા કરતા મારા બંદીવાસથી જ સ્વરાન્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની ઈચ્છા જણાય છે.' આજે મદાત્માજી પણ એ જ સદાથી ચરેહાની જેલમાં સ્વરાન્યનાધના કરી રહ્યા છે

રાજની તરફદારી કરવા મયા ત્યાં તે જ રાજના દીવાને તેમના ઉપર બક-
નશીની ધરિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જોશ સાથેનો ૧૦૧ દિવસનો પદેસો
પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ચિપગૂચ્છરને તેઓ ખોદ
બેઠા. 'કેસરી' છાત્રુ ચર હર્ષુ ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મતબેદ
પાઠ્ય, અને રાજદીપ સુધારો પ્રથમ કે સંસારસુધારો પ્રથમ એ વિષય પર
ખરે ખિતો વર્ગો સુધી મડવા. સનાતન ધર્મના પદાપાતી તરીકે ઓળખાતા
લોકમાન્ય પર ગાનિઅસ્તિત્વ મેવાનો પણ પ્રસંગ એકવાર આવેલો. લોક-
માન્ય હિન્દુઓના પદાપાતી છે અને મુસલમાનોનો દેવ દરે છે એમ કેટલાયે
વર્ગો સુધી મનાવું. તેની નિવૃત્તિ આખરે લખનૌમાં થઈ, અને તેમના સ્વર્ગ-
વાસ પછી તેમના પરિચ દેહને દત્તનજ્ઞિ સુધી લઈ જવામાં મદદમાત્ર
સાથે મૌ. શાહનઅલી અને ડૉ. દીયતુ જેવા મુસલમાન આલોવાનોએ પણ
ખાંધ આપી હતી. સુરત વખતે મદાસમા તોડવાની જવાબદારી લોકમાન્ય
પર દોળવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મદાસમાનાં તડ
સંધાયા, એટલું જ નહિ પણ મદાસમાએ પોતાના સ્વરાજ્યનિધિ સાથે
તેમનું નામ જોડી દઈ પોતાની કૃતજ્ઞતા કાયમને માટે વ્યક્ત કરી છે. મારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ડગવાનો કે જ્યારે આ નોકર-
શાહીને દાયમાં જળ લઈ કબૂલ કરવું પડે કે તિલક અમારા સાચા
દિલચિન્તક હતા, વખતસર તેમનું માન્ય હોત તો પગલાવાનો પ્રસંગ ન
આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યા છે, પણ તે
દેહવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પેઠે ફક્ત દેશહિતની જ દૃષ્ટિ મનમાં
રાખી સ્વરાજ્યના કાર્ય પાછળ છંદગીની દરેક ક્ષણ ગાળવી. તેમને નામે
આપણે જે સ્વરાજ્ય કાળો અથવા સ્વરાજ્યનિધિ સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે
દહાડે વધવો જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને અર્થે જ થવો
જોઈએ. નોકરશાહીને કાંઈ પણ રીતે સરજી ન જવાની તેમની ટેક આપણે
જનગવડી જ જોઈએ. દરેક માણસે પોતાની કામિક, વાચિક અને માનસિક
શક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ ખરચવી જોઈએ અને ગમે તેટલી ગેરસમજ
માય તોપણ શ્રદ્ધા ખોલા વગર સ્વરાજ્યને સેવવું જોઈએ.

૪

આપણે સારીર જે નાનપણમાં હતું તે જ આજે છે અને છતાં નથીયે
ખર. હિન્દુ ધર્મ વેદશાળમાં હતો તે જ આજે છે અને છતાં બિન પણ
છે, એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મદાસમાનું ખોલ પહેલાં જે હતું તે જ આજે
છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે રાષ્ટ્રમન આપ્યો

જ કરવી પડે છે.' લોકમાન્યને અસહકાર વિષે શંકા એટલી જ હતી કે આવું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે અહલ કરવાનો ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે કે અસહકાર નહિ તો ખીલુ શું ઉપદેશત ? નિષ્કુર કાળે બને સવાલોને જ ઉઠાવી દીધા.

જે દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ઘડીએ લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુખ્યમાં હતા. લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસથી તેમનું હૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના શેષ ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો ઝંડો તેમના જ હાથમાં સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાંથી તે ઝંડો નીચે પડે તેના પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગગાથી ગંગા ઉતારવાનું કામ જોમ પેઢીઓ સુધી ચાલ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું અને પોતાની ઢળે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને જ વગસની સગ્ગ થઈ તે વખતે હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્યે કહેલું કે 'મારા છૂટા રહેવા કરતા મારા જ દીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની કૃપા જણાય છે.' આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં સ્વરાજ્યનાધના કરી રહ્યા છે.

મહાત્માજી જ્યારે લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસ પછી પડેલાવડેલા પ્રશ્ને ગયેલા ત્યારે તીર્થયાત્રાની શ્રદ્ધાથી લોકમાન્યની ઓગડી જેવા ગયેલા ત્યાં તેમણે કહ્યું હતું કે 'તે પણ નિષ્કાલસપણે કબૂલ કર્યું કે 'તિલક મરાઠાજી અને નોકરચાહી વિશે દમોળા એવાવતા પણ મારામાં એવું તો ખૂબ ભગવાન ગુણ દેવ કે તેમની વાત મારે મને વનરતી જ નહોતી.' જગ્યા ત્યાંથી સવાર એ પોતાના નિદાન્ત પ્રમાણે ગાંધીજીએ લોકમાન્યનું કાર્ય—અન્યાય સામે અમનોતપ ફેલાવવાનું કાર્ય મનમાં, વાચા, મહા ચના, તે એટલે સુધી કે સગ કરતી વખતે મિત્ર—મરીદો પણ લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

દ્વિતીય સંવત્સરી

૧

કાળ દેટલો ઝડપથી વલો જાય છે ! કાલ સવારે જ આપણે લોકમાન્યને ગોધરામાં સ્વરાજ્ય ઉપર મરાઠીમાં બાપણુ કરતા સાંભળ્યા હતા. આજે આપણને તેમની દ્વિતીય સંવત્સરી પાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે !

૨

અમૃતસરની મહાસભા વખતે લોકમાન્યે કહેલું, ‘આ સરકારની દાનત વિષે ખાતરી નથી. સરકાર જેટલી બલાઈ ખતાવે તેટલો જ તેની સહકાર કરીયે.’ તે વખતે ગાંધીજી કહેતા, ‘એમ નહિ. સરકાર મુધારા આપવાનું કહે છે, બાદચાહે સન્દેશો મોકલ્યો છે, ત્યારે આપણામાં જેટલી બલાઈ હોય તેટલી બધી વાપરીને આપણે સહકાર કરીયે.’ સૈન્યભરતી વખતે પણ લોકમાન્યે કહેલું, ‘જો કંઈ પણ સારા હકો મળે તો માની લઇયે કે આ સરકારની તરફેણમાં લડવામાં માલ છે; નહિ તો બધી મદદ સરખને દૂધ પાવા સમાન છે.’ ગાંધીજી કહેતા, ‘ના. અણીને પ્રસંગે સરકારને મદદ કરવી છે. આપણે કશી શરત ન કરીયે, બધા હકો આપોઆપ મળી રહેશે. શું આ સહનત જન આપનારને પણ દગો દેશે?’ લોકમાન્ય ગાંધીજીને કહેતા, ‘તમે બધા માણસ છો. તમને આ નોકરશાહીના સ્વભાવની પારખ નથી. મેં મારી જીંદગીનાં ત્રીસ વરસ આ નોકરશાહી સામે લડવા પાછળ માલ્યાં છે.’

ગાંધીજીની બલાઈ પાછળ નખગાઇ ન હતી. કેટલાક લોકો પોતાને છેતરી નખગાઇને બલાઈનું રૂપ આપે છે. ગાંધીજી એ વર્ગના નથી એ પણ લોકમાન્ય જણાતા. બેલગામમાં હોમરૂલ લીગ રથપાછ ત્યારે તિલક અને ગાંધી બન્ને ત્યાં હાજર હતા. તે વખતે લોકમાન્યે ગાંધીજી વિષે ખાનગીમાં કહેલું, ‘આ ગાંધીની વિચારસરણી આપણા જેવી નથી; પણ આને હાથે દેશનું નુકસાન થવાનું નથી. આની સામે થવાનો પ્રસંગ આપણને આવવાનો

પ્રયત્નો, પંજાબ દિલ્હી તરફ જવાની એમને થયેલી મનાઇ, મોંઝેરચુની મુલાકાત, વિલાયત જવાની મનાઇ—પણ આખરે મળેલી પરવાનગી, વિલાયતમાં કરેલું કામ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ હજુ ગાંધીસાહેબના જેટલી તાજી છે. તિલકની આખી જીંદગી લડવામાં જ ગયેલી છે. એક પત્રકારે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ‘મૃત્યુએ જ તેમને પહેલી શાન્તિ આપી.’ તેમનું ખાનગી જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ જ્ઞેષ્ઠમરી અને લડાયક હતી. આ લડાઈ પાછળ તેમણે જીંદગીમાં મેળવેલી બધી સંપત્તિ ખર્ચી અને જે નિષ્કિંચન સ્થિતિમાં એમણે જીવનની શરૂઆત કરી તે જ સ્થિતિમાં તેઓએ આ દુનિયા છોડી એમ કહીયે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. અખાડામાં ઉતરે ત્યારે કોઈ પાસેથી દયા માગે નહિ, કોઈના ઉપર દયા કરે નહિ; છતાં એમનો મનમાં દેવ ટકતો જ નહોતો. આગરકર સાથે વિરોધ કર્યો, પણ એમની અન્તકાળની સેવા કરવા પોતે હાજર હતા. બાંડારકર ઉપર પ્રહાર પણ કરતા, પણ બાંડારકરની કદર કરીને તેમની સાથે શિષ્યભાવ પણ રાખતા. ગોખલે જોડે એમને કોઈ દિવસ અન્યું નહિ, પણ ગોખલેએ ૧૯૦૪-૦૫ માં વિલાયતમાં હિન્દની જે સેવા બજાવી તેની કદર કરવા માટે પૂના શહેર તરફથી તેમને સાર્વજનિક અભિનંદન આપવામાં તિલક પોતે જ પ્રમુખ હતા. તિલકના રાજકીય મતો કેવા હતા એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. તેમના મતોથી હિન્દી દુનિયા પરિપૂર્ણ પરિચિત છે. કોઈ માણસ ન જાણતો હોય તો તે તિલકનો દોષ નથી. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની તિલકની શક્તિ અને કળા ખરેખર અસૌકીક હતી. તેમની વિદ્વાનો સાક્ષાત્કાર આખી દુનિયાને થયો છે, પણ તેઓએ પોતાની સઘળા વિદ્વાતા હિન્દી લોકોના મોક્ષને માટે જન્મમૃતિને ચરણે અર્પણ કરી હતી. સ્વરાજ્ય એ એમના જીવનનો આધારસ્તંભ હતો. તેઓ યુદ્ધિમાં બ્રાહ્મણ અને શ્રુતિમાં દ્વિતીય હતા. તેઓ હિન્દી જાગૃતિના જનક, આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પંથપ્રાણ, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અધ્યક્ષ, સ્વરાજ્યમંત્રના ઋષિ, નોકરશાહીના વૈરી અને હિન્દુસ્તાનના અનન્ય ઉપાસક હતા. હિન્દુસ્તાનવાસી આપણે એમના જીવન ઉપરથી સ્વદેશસેવાની દીક્ષા લઈને સ્વરાજ્યના અધિકારી થઈશું ત્યારે જ એમના પરાક્રમી આત્માને શાન્તિ મળશે અને ત્યારે જ એમનું જીવન સફળ થશે. સ્વપ્રયત્નથી માણસ જેટલું જીવનસાક્ષ્ય મેળવી શકે છે તેટલું તેમણે પરિપૂર્ણ મેળવેલું છે.

રાજની તરફદારી કરવા ગયા ત્યાં તે જ રાજના દીવાને તેમના ઉપર બદ-
નશીની શરિયાદ કરી અને સોકમાન્યનો જોલ સાચેનો ૧૦૧ દિવસનો ખરેસો
પરિચય થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ રૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ગિયૂલુકરને તેજો ખોલ
ખેડા. 'કેસરી' છાપું શરૂ કર્યું ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મતબેદ
પડ્યો, અને રાજદીપ સુધારો પ્રથમ કે સંસારસુધારો પ્રથમ એ વિષય પર
બંને મિત્રો વર્ગો સુધી લટક્યા. સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી તરીકે એમખાના
સોકમાન્ય પર ગાંધિજીનું યવનો પળ પ્રસંગ એકવાર આવ્યો. સોક-
માન્ય હિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોનો દેવ હરે છે એમ કેટલાંય
વર્ગો સુધી મનાવું. તેની નિરૂત્તિ આખરે લખનૌમાં થઈ, અને તેમના વ્યર્થ-
વાસ પછી તેમના પવિત્ર દેહને હનુમંતિ મૂર્તિ બધ જગ્યામાં મદાગમાલ
સાથે-મૌ. શોકતબલી અને ડૉ. કીચનુ જેવા મુસલમાન આનંદવાનોએ પણ
ખાંધે આપી હતી. સુરત વખતે મદાસમા લોકપાતી જગ્યાદારી સોકમાન્ય
પર રોજવામાં આવતી; પણ આખરે તેમના જ પ્રયત્નથી મદાસમાનાં નર
સંધ્યામાં, એટલું જ નહિ પણ મદાગમાલે પોતાના વ્યવસ્થાપનમાં આદિ
તેમનું નામ જોડી દઈ પોતાની જૂનગત કાયમને ખાતે વ્યક્ત કરી છે. ખારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પાનુ જરૂર દેખાનો કે જ્યારે આ મોકલ-
સાહીને હાથમાં જળ લઈ દબલ હરનું પડ્યો કે નિમક અમાકા મામા
હિતચિન્તક હતા, વખતસર તેમનું માન્યું દેલ તો પગલાંનાં પ્રસંગ ન
આવત.

સોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ય દમકાર કર્યો છે, પણ તે
ફેડવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પંડ કલ દેશદિગતી જ રહી મદમાં
ગાળી સ્વરાજ્યના કાર્ય પાછળ છંદગીની દરેક કાળ માળી. તેમને મારી
આપણે જે સ્વરાજ્ય રાખો અથવા સ્વરાજ્યનાં ગણાપન કર્યો છે તે જગતે
દેહારે લધવો જોઈએ અને તેના ઉપરોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને આર્થિક જ મંડે
જોઈએ. નોકરસાદીને કાલ પણ રીતે મરણ ન જગ્યાની તેમની દેક આપણે
જાણતી જ જોઈએ. દરેક માણસે પોતાની કામિષ, ઇમિષ અને ગણમિષ
શક્તિ સ્વરાજ્યને આર્થિક જ ખરચી જોઈએ અને ગમે તેટલી ગણમાન
થાય તોપણ થકા જોયા વગર સ્વરાજ્યની મેળવું જોઈએ.

૪

આપણું શરીર જે નાનગણમાં હતું તે જ આજે જે બનેલ છે તે તમારો
ખરું. હિન્દુ ધર્મ વેદકાળમાં હતો તે જ આજે જે બનેલ છે તે તમારો
છે. એ જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય મદાગમાલ જેવો ખરેસો કે જ. કે જે જ આજે
છે અને હતાં નથી. પણ સોકમાન્ય તિલકે આપણી જે રાષ્ટ્રવાદ આપ્યો

જ કરવી થતે છે.’ લોકમાન્યને અસહકાર વિશે શંકા એટલી જ હતી કે-
આતું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર લોકો ઉપાડી શકશે કે નહિ. અસહકાર એ મૂઠ વગરની
તલવાર છે. લોકમાન્યને અસહકાર પસંદ હતો; પણ રાષ્ટ્રને તે અહણુ કરવાનો
ઉપદેશ તેઓ કરત કે નહિ એ સવાલ છે. સાથે સાથે એ પણ સવાલ છે
કે અસહકાર નહિ તો બીજું શું ઉપદેશત? નિહુર કાળે બને સવાલોને જ
ઉડાવી દીધા.

જે દિવસે અસહકાર શરૂ થયો તે જ દિવસે—લગભગ તે જ ધડીએ
લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ થયો. ગાંધીજી તે દિવસે મુંબઈમાં હતા. લોકમાન્યના
સ્વર્ગવાસથી તેમનું હૈયું કેટલું હલમલી ઉઠ્યું હતું તે તેમના તે વખતના લેખ
ઉપરથી સ્હેજે જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યે અલૌકિક તપશ્ચર્યા કરી સ્વરાજ્યનો
મન્ત્ર સિદ્ધ કર્યો હતો અને આખા રાષ્ટ્રે એકમતે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો ઝડો તેમના
જ હાથમા સોંપી દીધો હતો. તેમના હાથમાથી તે ઝડો નીચે પડે તેના
પહેલા જ ગાંધીજીએ તેને ઉપાડી લીધો. સ્વર્ગમાથી ગંગા ઉતારવાનું કામ
જેમ પેઢીઓ સુધી ચાલ્યું તેમ લોકમાન્યનું કાર્ય મહાત્માજીએ ઉપાડી લીધું
અને પોતાની ઢાંચે પણ લોકમાન્યના ઉત્સાહથી તે આગળ ચલાવ્યું. પોતાને
છ વગસની સગ્ન થઇ તે વખતે હાઇકોર્ટમા લોકમાન્યે કહેલું કે ‘મારા
છૂટા રહેવા કરતા મારા બંદીવાસથી જ સ્વરાજ્યનું કાર્ય વધે એવી પરમાત્માની
કૃપા જણાય છે.’ આજે મહાત્માજી પણ એ જ શ્રદ્ધાથી યરોડાની જેલમાં
સ્વરાજ્યમાધના કરી રહ્યા છે.

મહાત્માજી જ્યારે લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસ પછી પહેલાવહેલા પૂને ગયેલા
ત્યારે તીર્થયાત્રાની શ્રદ્ધાથી લોકમાન્યની ઓગડી જ્વેલા ગયેલા ત્યાં તેમણે
દુઃખિન હર્યે પણ નિષ્કાલસપણે કબૂલ કર્યું કે ‘તિલક મહાગજ અને મોકરશાહી
વિશે હમેશા એનાવતા પણ મારામાં એવું તો જૂન બગાઇ ગયું હતું કે તેમની
વાન મારે ગમે જતી જ નહોતી.’ જગ્યા તપાથી સવાર એ પોતાના નિદાન્ત
પ્રમાણે ગાંધીજીએ લોકમાન્યનું કાર્ય—અન્યાય સામે અમનોપ દેવાવવાનું
કાર્ય મનમા, વાચા, મંત્રણ ચલાવ્યું, તે એટલે સુધી કે સગ્ન કરતી વખતે
મિ બ્રમ્હીજીને પણ લોકમાન્યનું સ્મરણ થયું.

૩

લોકમાન્ય નિલમ્બું જીવન એ ગેરસમજાની એક લાખી પર પગ જ છે
એમને બાગે જન્મથી મૃત્યુ સુધી લડવાપણું જ હતું. નાનપણમા દરિદ્રતા
સાથે વાડતુ એ તે, ધણાખગ મહાગદ્દીઓના બાગમા દેવ જ. તેનો વિચાર
હોડી દષ્ટે તોપણ લોકમાન્યના જાહેર જીવનની શરૂઆતમા જ મોહાપુર
પ્રકરણમા તેમને જોત જવું પડ્યું. વિવાજના વંચન તરીકે મોહાપુરના

મળની તરફથી દરવા ગયા ત્યાં તે જ રાત્રના દીવાને તેમના ઉપર બદ-
નરીની પ્રિયાદ કરી અને લોકમાન્યનો જલ સામેનો ૧૦૧ દિવસનો પહેલો
પ્રિયમ થયો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ રૂલ સ્થાપન કરી ત્યાં ગિયુજીકરને તેઓ ખોઈ
લેતા. 'કેસરી' છાત્ર સર ક્યું ત્યાં એમના સાથી આગરકર સાથે મલબેદ
પડ્યો, અરે રાજકીય સુધારો પ્રથમ કે સંસાદગ્રામી પ્રથમ એ વિષય પર
બને મિત્રો વર્ગો સુધી મડયા. સનાતન પાર્શ્વના પરાપાતી તરીકે ઓળખાતા
લોકમાન્ય પર માતિબદ્ધિ પૂત મરાતો પણ પ્રસંગ એકવાર આવેલો. લોક-
માન્ય દિન્દુઓના પક્ષપાતી છે અને મુસલમાનોનો દેવ દરે છે એમ કેટલાયે
વર્ગો સુધી મનાવું. તે ઠી નિશ્ચિત આખરે લખનૌમાં થયું, અને તેમના રચર્ચ-
વાસ પછી તેમના પરિ. દેદને દદનગુમિ સુધી લાઈ જઈયા મદતમાજી
સાથે ગૌ. શોકતબલી અને ડા. દીયગુ જેવા મુસલમાન આગેવાનોએ પણ
ખામ આપી હતી. સુગત વખતે મદાસખા લોકપાની જગાવદારી લોકમાન્ય
પર ટોળામાં આવતી, પણ આખરે તેમના જ પ્રમત્તની મદાસખાનાં તક
સંભાષાં, એટલું જ નહિ પણ મદાસખાએ પોતાના રાજાનિમિત્તે સારી
તેમનું નામ જોડી રહ્યો પોતાની પૂતળા કામખાને માટે વ્યક્ત કરી જે મારી
ખાતરી છે કે એક એવો દિવસ પણ જરૂર ઉગાતો કે જ્યારે આ નોકર-
શાહીને લાયકા જળ લાઈ કળ્યુ દરનું પડશે કે તિલક અમારા સાચા
લિતચિન્તકે હતા, વખતસર તેમનું માન્યુ હોત તો પરનાવાનો પ્રસંગ ન
આવત.

લોકમાન્ય તિલકે આપણા ઉપર અનન્ત ઉપકાર કર્યા છે, પણ તે
દેહવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેમની પોટ ફક્ત દેશલિતની જ દિષ્ટિ મનમાં
રાખી સ્વરાજ્યના કાર્ગ પાછળ છુટીની દરેક ક્ષણ ગાળી. તેમને નામે
આપણે જે સ્વરાજ્ય કાગો અથવા સ્વરાજ્યનિર્મા સ્થાપન કર્યો છે તે દહાડે
દહાડે વધેલો જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ ફક્ત સ્વરાજ્યને અર્થે જ થયો
જોઈએ. નોકરશાહીને મોઢ પણ રીતે સારણ ન જાણતી તેમની ટેક આપણે
જગતની જ જોઈએ. ફરેક ખાસુરે જેલમાં જલિલ, જલિલ અને જાનલિલ
શક્તિ સ્વરાજ્યને અર્થે જ અરગી જોઈએ અને મને તેટલી જોરસાજ
યાય તોપણ થકા જોમા વગર સ્વરાજ્યને સીધું જોઈએ.

૪

આપણું શરીર જે નાનપણમાં હતું તે જ આજે છે અને છતાં નમીએ
અફ. દિન્દુ માર્ગે વેદકામમાં હતો તે જ આજે છે અને છતાં બિન પણ
છે એ જ પ્રમાણે રાજકીય મદાસખાનું ખેય પડેલાં જે હતું તે જ આજે
છે અને છતાં નથી. પણ લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે રાષ્ટ્રમાન્ય આપ્યો

તે જ આપણે આગળ ચર્ચાવી ચે છીએ: ‘સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ છે, અને સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે.’ તે વખતે સ્વરાજ્યનો અર્થ સામાજિકતા શહેરીઓનો હતો એટલો જ થતો હતો. આજે તે વ્યાપક અને ચોક્કસ થયો છે. સ્વરાજ્ય એટલે ‘હિન્દુસ્તાનની સેના ઉપર અધિકાર, હિન્દુસ્તાનના અનાજના વેચાણ ઉપર પૂરેપૂરો અંકુશ, ધાર્મિક સંસ્કૃતિ અને સામાજિકતામાં રહેલું કે ન રહેલું એની મુનસફી. સ્વદેશીનો અર્થ પણ આજે બહુ જ ચોક્કસ થઈ ગયો છે. સ્વદેશી એટલે સ્વદેશમાં ઉગાડેલાં રૂ, શણ, જિન કે રેશમનાં હાથે કાંતેલાં અને હાથે વણેલાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવો અને તમામ પરદેશી કાપડોનો બહિષ્કાર કરવો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સરકારી મદદ, સરકારી માન્યતા અને સરકારી વિદ્યાપીઠોનો બહિષ્કાર એટલો ચોક્કસ અર્થ તે કાળે ન હતો, જોકે તે દિશામાં પ્રયત્ન તો સારી પેઠે થયો હતો. આજે પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ જોઈતું ચોક્કસ થતું જોઈએ તેટલું થયું નથી; પણ સરકારી કળવણીનો બહિષ્કાર થવો જ જોઈએ એ વિશે સંદિગ્ધતા રહી નથી.

હવે રહ્યો બહિષ્કાર. બહિષ્કારનો તે વખતનો સ્થૂળ અર્થ તો લૅન્ડ-શાયરના વેપારીઓને નુકસાન થાય એ રીતે વિલાયતી માલનો ત્યાગ અને એને સ્થાને વિલાયત સિવાયના બીજા ગમે તે દેશનો માલ લેવાની છૂટ—જોકે તેમાયે સ્વદેશી વસ્તુ બનતા સુધી પસંદ કરવાની ભલામણ—એવો હતો. આમશુદ્ધિના અને અહિંસાના આજના યુગમાં આપણે તે ખ્યાલ છોડી દીધો છે. પણ બહિષ્કારનો તે વખતે પણ પ્રજાહત્યમાં એક જુદો, વ્યાપક અને મનુષ્યસ્વભાવને સુલભ એવો અર્થ હતો. તે એ કે જે સરકાર અન્યાય કર્યો છે તે સરકાર સાથેનો માનભંગયુક્ત સંબંધ છોડી દેવો. એ આજના અસહકારનું સ્થૂળ સ્વરૂપ હતું.

. બહિષ્કારનાં દિવસોમાં ખાનગી વ્યવહારમાં તેમજ સમાપરિષદોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ત્યાગ, પોશાકમાં અને ઘરના રાચરચીલામાં વિલાયતી-દેશનો ત્યાગ પત્રવ્યવહારમાં અને હિસાબકિતાબમાં વિલાયતી તારીખનો ત્યાગ, ગવર્નરના કે વાઇસરાયના દરબારમાં અથવા સરકારી અમલદારોને ત્યાં જોજનનું આગમનનું આવે તો તેનો અસ્વીકાર, સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ, ખનતાં સુધી કારંટોનો ત્યાગ, સરકારી નોકરી વિશે પૂછ્યા—એ બધું બહિષ્કારમાં સમાવું હતું; એટલું જ નહિ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ એ બહિષ્કારમાં આવે કે નહિ એવો સવાલ પણ પૂનામાં ઉઠ્યો અને લોકમાન્યને તેનો ચુકાદો આપ્યો. પહેલો કે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જ્યાં સુધી પ્રજામતને પોતાની છંટકા પ્રમાણે કાંઈ કરવાનો અવકાશ છે ત્યાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીનો ત્યાગ કરવો એ જરૂર નથી. બહિષ્કાર એટલે

પેનાની સનિ ગોઠી ગેમી ગેમી આને ન થાત નેમી એમ ગેમી તે વળતે કહેતું કેટલાક ગામડીઆ વેડો તેા એમ પણ પૂછના કે બાળકાગેના પોખર ક્યાં પડી આપણાથી રેલના જેમાય ખર્ડ ? ટરાવનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો ? અને અગ્રે-સગના ગીકાઓ આપણે વાપરી શકીએ ખરા ? નેતાગોએ બદિનાગે આર્થિક સ્વરૂપ આપી રાજનૈતિક રાત્રી તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પણ લોખલદ્યે તે તેનો ધર્મ તરીકે ગ્રીકા કર્યો હતો અને તેથી જ હિન્દુસ્તાનની ધર્મિક પ્રતિ નેતાઓ પામેથી વિગતવાર બદિનાસ્મૃતિ ગામતી હતી આજે પણ લોકો અસહકારનો શાસ્ત્રાર્થ કેટલો ચનાવે છે તે આપણે જાણીએ છીએ

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બદિનાગ અને અસહકાર એ તે તે કાળના સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ ધર્મ જ છે. અગ્નિન્દ ધોપ એક ઠેકાણે લખે છે કે ' બદિનાગ એ તે વખતનું નિશ્ચય પ્રતિકાગનું લૌકિક નામ હતું અને તે દ્વાગ નોકા ગાલીના દોગ અ. પ્રજના અકુલ વચ્ચે ચાલેલી યુગેશને લેગદાગ અને અસહકાર સ્વરૂપ બપાય હતું. ' આજે અસહકાર પણ તે જ પંખિયામ લાવવા માગે છે. માન આજ સુધીના અનુભવ પગથી હિન્દુસ્તાનના સાલ્તિ સ્વભાવને અનુદૂગ એતુ તેતું અલિસામય વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપણે હવે દલિ આગા ગખ્યુ છે લોકમાન્ય તિલકે આપણને જે માર્ગ બતાયો તે જ તપસ્યાના અગિયી પ્રદીપ તેજસ્વી અને વિશુદ્ધ ચલ આપણી આગા ખડો છે એ જ માર્ગે લોકમાન્યની શ્રદ્ધાથી, લોક માન્યની ઉનટથી અને લોકન્યની એકાગ્રતાથી લોખાન્યે બતાવેલા સ્વરાજ્ય મન્દિર સુધી આપણે યાત્રા કરવાની છે અને યાત્રાને ડગતે ડગતે લોક માન્યનુ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમગ્રણુ કરવાનું છે

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણા

હું કાશીમાં સાધુ વેશે રગતો હતો ત્યાં એક જણે મને પૂછ્યું ' સ્વામી બાદગાહ આપ મ્હા કે ગહને વાને ? ' મેં કહ્યું, ' બબલ કે ' અને લાગ્યું કે કાશીના જેવા ફર દેશમાં એથી વધારે એમ્મ જવાગ આપવો વ્યર્થ છે પણ એમ ધારનામાં મેં જૂલ કરી હતી પેના માણસે પાણુ મને પૂછ્યું ' બમણ કહા પર હૈ ? નખની (નખનો) કે પાસ ? ' આટલું એ બિચારાને જુગોળનું યાત્ર હતું ' બ. બ. ફર તો ' બમણ '

લખનૌ જોઈશું દૂર હશે ! પણ એણે બીજા સવાલ પૂછ્યો : ‘ આપ કૌન દેશ હૈ ? ’ મેં કહ્યું, ‘ મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ. ’ આ જવાબ મળતાંની સાથે જ, મુંબઈ લખનૌ પાસે હશે એવું માનનાર માણસે મને લાગ્યું જ પૂછ્યું, ‘ તિલક મહારાજ ક્યારે છૂટશે ? ’ જે માણસને ભૂગોળનું આટલું અગાધ (!) જ્ઞાન હતું તે પણ જાણતો હતો કે તિલક મહારાજ નામના કોઈ મહારાષ્ટ્રી દેશમક્ત સરકાર સામે લડી જોલમાં ગયા છે !

દિલ્હીમાં ભારતમંત્રી મૉન્ટેઝુ સાહેબને મળવા જ્યારે લોકમાન્ય ગયા ત્યારે તેમનું સરથક્ષ કાઢવાની સરકારે બંધી કરી હતી, રસ્તા પરના અબણુ લોકો અંદર અંદર ખોલતા હતા, ‘ આજ પૂના કો રાજ આને વાલા હૈ. સરકાર કસસે બહુત ડરતી હૈ ! ’

એક યુરોપીઅન બાઇબેલ ‘ Glimpses of India ’ નામની ચોપડી લખી છે. તેની અંદર એ લખે છે કે ‘ હાલના સિવિલિયનો—એટલે અંગ્રેજી અમલદારો—બહુ જ બેદરકાર થઈ ગયા છે. હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય કેમ સ્થપાયું, તે કેમ ધૂંધુંશાદ્યું એનો ઇતિહાસ તેઓ ખરાબર નથી જાણતા. બ્રિટિશ રીયાસતનો એક સવિસ્તર ઇતિહાસ લખાવાની જરૂર છે. અહોરાત્ર જામત દૃષ્ટિ રાખનાર પૂનાના મહાપાંડિત બાળ ગંગાધર તિલક કરતાં બીજા કોઈ અંગ્રેજ કે હિન્દી આ કામને માટે લાયક નથી. આવો ઇતિહાસ લખવા માટે સરકારે એમને વીનવવા જોઈએ. ’

તિલકના એક સ્નેહીએ વાતવાતમાં એક દિવસ તેમને પૂછ્યું, ‘ બળવંતરાવ ! જ્યારે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે એ સ્વદેશી સરકારમાં તમે કયો હોદ્દો પસંદ કરશો ? વડા પ્રધાન થશો કે પરરાષ્ટ્રમંત્રી ? ’ એમણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળવા જોયો છે : ‘ ના રે બાઈ, સ્વરાજ્ય થશે એટલે હું તો મારે સ્વદેશી કૌલેજમાં ગણિતનો અધ્યાપક બનીને બેસી જઈશ. મારે નથી જોઈતી આ રાજખટપટ, મારે તો હજી ટિરેન્સલ કૅલ્ક્યુલસ ઉપર પુસ્તક લખવું છે. દેશ ઉપર મંકટ આવી પડ્યું છે અને તમે કોઈ દેશનું કામ લાયમાં નથી લેતા, તેથી મારે તે નજીકે કરવું પડે છે. ’

મુંબઈમાં એક સભા મળી હતી. અનેક વિદ્વાનો ત્યાં એકઠા થયા હતા. ત્યાં તિલકે ‘ ખાદિયન સંસ્કૃતિ ’ ઉપર તેમજ હિન્દી અને ઇરાની સંસ્કૃતિ વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે એ વિષે એક વિદ્વાતાપૂર્ણ અને અપૂર્વ કલ્પનામય વિવેચન કર્યું. સભા ખરખાસ્ત થયા પછી તે સભાના તે દિવસના પારસી અધ્યક્ષે કહ્યું, ‘ મિ તિલક, તમે તમારી જુદિનો દુઃખગોમ ટરો છો. આટલી અગાધ જુદિની ગણિત છે; તમે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ કરશો તો દુનિયા-બરમાં તમારી છાતિ દેમાશે. તે છોડી આ રાજ્યપ્રકરણના કીમતમાં મું

પડ્યા છે ?' તિલકે જવાબ વાળ્યોઃ (એમના અવાજમાં સ્હેજ ફેર પડ્યો હતો.) 'હિન્દ કંઈ વન્ધ્યા નથી. સ્વરાજ્ય થશે એટલે મારા જેવા હજારો પંડિત પાકશે. આજે તો દેશની વધારે ધાવાની જરૂર છે. આજે દરેક જાણીતાની શુદ્ધિ, શક્તિ અને સર્વસ્વ સ્વરાજ્ય પાછળ જ આપી દેવાનું જોઈએ.'

૧૮૯૭માં સરકાર એમના ઉપર ચીકાઈ અને રાજપ્રોહનો આરોપ એમના ઉપર ચુકવામાં આવ્યો. પ્રસંગ ગંભીર જોઈ એક મિત્ર એમને માણી માગી લેવાની સલાહ આપી. તિલકે જવાબમાં લખ્યું, 'દરેક ધંધા સાથે તે ધંધાનું જોખમ તો રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રકાર રજા એટલે જોખનું જોખમ તો ખેડ્યું જ જોઈએ. પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે બોલીએ અને ગુન્હો ન કર્યો છતાં ટરને લીધે માણી માગીએ એ પ્રજાને દગો દીધા બરાબર છે. અને માણી માગ્યા પછી પૂનામાં રહેવું એ માંડેલા સડવા જેટલું જ મારે મન વસતુ છે.'

એક દિવસે વર્તમાનપત્રકાર થવા માટે માર્ણમે શુ વાચ્યું જોઈએ, શી તૈયારી કરી જોઈએ એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, 'જેમ કવિ વિશે અથવા અધ્યાપક વિશે કહેવાય છે કે *He is born, not made*, તે જ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રકાર વિશે પણ છે. રોજ રોજ કંઈ નવું લખવા જેવું નથી હોતું. એક જ વસ્તુ નવી નવી રીતે કહેવી પડે છે. છતાં તમારી પાસે પ્રજાને આપવાને કંઈ પણ દિવ્ય સન્દેશ હોવો જોઈએ. તમને એમ થવું જોઈએ કે જો આટલું હું પ્રજાના મનમાં નહિ ફેલાવું તો દુનિયા ફૂળી જશે, પ્રજાનો ઘાત થશે. આમ હોય તો જ વર્તમાનપત્રકાર થવું ખાણીની તૈયારી ધીમે ધીમે થઈ શકે. પ્રસંગ આવી જાય તો વળતે તે વિષયમાં પૂરું અધ્યયન કરીને તે ઉપર લખવાનો રિવાજ રાખવો, જેથી લખાણનો પ્રભાવ પડે અને એકવાર લખેલું પાછું ખેંચવા વારો ન આવે. આપણું સ્મૃતિકાળનું સાહિત્ય મેં આવે જ એક પ્રસંગ આવ્યે વાચી કાઢ્યું હતું.'

સ્વરાજ્યસંગ્રહ સ્થાપવા લોકમાન્ય બેલગામ આચાર્ય હતા શ્રી ગંગાધર-રાવ દેશપાડેને ત્યાં ખાનગી વાતચીત ચાલતી હતી. વિષય ક્યો હતો તે હું જાણી ગયો છું. ખાપડે કંઈક લખ કરી રહ્યા હતા. એટલામાં લોકમાન્ય એકદમ બોલી ઊઠ્યાઃ 'પ્રજાનાર્તી પરમેશ્વર, કૃષ્ણે જેટલી શુદ્ધિશક્તિ આપી હોય તેનો પૂરો લપસાઈ કરી, આગળ પાછાને વિચાર કરી, દક્ષતાપૂર્વક દરેક કામ કરવું રહ્યું આટલું કરવા છતાં અદ્ય એવું ધારું મહી જાય છે. મેં આપણા હાથ પડાવતી વાત ને. તે વિશે કૃષ્ણ ઉપર નિજા ગમતી જોઈએ. એનું નામ તે જ શ્રદ્ધા. નેપોલિયનના આવી મદદ હતી. એક દિવસ તે ગુપ્તમિ ઉપર હજો હતો. આસપાસ ગોળીઓ અને ગોળીઓના વરસાદ

ન વરસી રહ્યો હતો. એક દૂત કેઈ સેનાપતિનો કંઈક સન્દેશો કહેવા આવ્યો હતો. પછી પણ તે કોતુહલી બાદશાહને નિરખતો હતો. નેપોલિયન ત્રાડ પાડી કહ્યું: અહ્યાં કેમ બેસો છો? ગોળા વાગશે તો કાંઈ મરી જઈ શકો છો. ના અહીંથી. યુવાને કહ્યું: ‘મહારાજ, આપ બાદશાહ થઈને આવો. જોખમ ખેડો છો તો હું તો શી વિસાતમાં? નેપોલિયને કહ્યું: અહીં જ! જોખમ ખેડવાનો મારો તો ધંધો છે, પણ તારે માટે તો એ સ્વચ્છ છે. નેપોલિયનનું વાક્ય પૂરું થયું ન થયું જોટલામાં તો એક મોટો ગોળો આવી પડ્યો અને પેલા મિયારાના હુકકેહુકકા થઈ ગયા!’

‘રાષ્ટ્રમત’ (મુંબઈનું દૈનિક પત્ર) શરૂ થયું ત્યારે ઑડિસ માટે આટલાં મેજ, આટલી ખુરશીઓ વગેરેની જરૂર પડશે, એમ સીનારામપંત બોલતા હતા. લોકમાન્યે કહ્યું, ‘અમે જ્યારે કેસરી અને મરાઠા શરૂ કર્યાં ત્યારે અમારી પાસે તો આવી કશી જ સાલ્જણી નહોતી. વર્તમાનપત્રમાંથી અમને રાત્રી પાઈ મળતી નહિ. અમે તો પથારીનો વીંટો ફરીને આગળ સુકતા અને લખતા, એ જ અમારું મેજ. એ વીંટાને આધારે-રહીને લખાતાં છતાં અમારાં લખાણ મેળાં પડ્યાં ન હતાં!’

વિજયસાગ્રી ચિપળૂણકર સાથે જુવાનીના દહાડામાં જ્યારે લોકમાન્યે ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સ્થાપન કરી ત્યારે શરૂઆતમાં સારા ધરના કે સારી જીદિના છોકરાઓ એમને મળ્યા નહિ. બધા છોકરા તોફાની અથવા ઠોક આવતા. આ વિષે એકવાર કંઈએ નિરાશ બતાવી ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘આમાં જ આપણી ખરી દસોડી છે. આવા છોકરાઓમાંથી જ્યારે આપણે કંઈક કરી બતાવી શકીશું ત્યારે જ લોકોને આપણામાં શ્રદ્ધા આવશે.’

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ શરૂ થઈ ત્યારે લોકમાન્ય ત્રીસ રૂપિયા માસિક પગાર લેતા. એક સાથીએ કહ્યું, ‘મરી જઈયે ત્યારે પ્રેતદહન કરવા જોટલા પૈસા પણ આપણે ન બચાવી શકીયે?’ લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો, ‘તેની પંચાત આપણા કરતાં સમાજને વધારે હોવી જોઈએ. માન આપવા નહિ તો ગંદકી અટકાવવા ખાતર પણ તેઓ આપણું મડદુ ફૂટી બાળશે જ!’

શિક્ષણસંસ્થાઓ જરૂર પડે લોકોની દબે ચલાવવી જોઈએ એવો એમને બારે આગ્રહ રહેતો. જે અધ્યાપકને ધંધો ધર્મભાવે કરવો હોય તો અધ્યાપકે મોલીસે ક્યાંક ગાળાને આપવા જોઈએ, શાળા પાસેથી આજીવિકા લીધા પછી બીજી રીતે માણસ કશી કમાણી ન કરે અને તેવી કમાણી યાવ તો તેણે તે શાળાને જ અર્પણ કરવી જોઈએ, એવો તેમને આગ્રહ હતો.

અંતમદનગરમાં અનંતજી લોકોએ લોકમાન્યને પાનરોપારીનો સ્વીકાર કરવા આમંત્રણ કર્યું હતું. તિલક મહાગજ ત્યાં ગયા. અનંતજી સાથે

જાગીને તેમની પાનમોપારી લીધી અને સ્વગમ્યનો ઉપદેશ કરતાં નેમને કહ્યું, 'બ્રાહ્મણોએ તમને દયાવા એ ખ્યાલ દાદી નાખો જૂના સરકારે-માથી બ્રાહ્મણો પણ એકદમ છૂટી શક્તા નથી. ધીમે ધીમે બધા સુધારા થશે.' તેઓએ કહ્યું કે 'અત્યંતેને અસ્પૃશ્ય માનવા વિશે શાસ્ત્રોમા કયાંય વચન નથી. પણ કદિ બળવાન છે. ધીમે ધીમે જ તે નીકળી જશે.'

હિન્દુસ્તાનમા તોડગાહીનું ગમ્ય ચાલે એ એક ક્ષણને માટે પણ તેઓ સાખી શક્તા ન હતી છતાં ખાનગીમા પણ તેઓ કહેતા કે 'અંગ્રેજોનું ગમ્ય જાય અને જર્મનો કે જાપાનીઓ અહીં આવીને રાજ્ય કરે એવું હું જરાયે ઇચ્છતો નથી તેના કરતાં તો અંગ્રેજોનું રાજ્ય જ બહે રહ્યું. અંગ્રેજો તો અહીં હકુમત બોગવીને કંઈક ધરાયા છે. નવા આવશે તે તો નવી ભૂખ લેતા આવશે.' જાપાનીઓ અને અમેરિકનો આપણને 'મદદ કરશે એવી એમને મિલકુલ આશા ન હતી. તેઓ કહેતા 'તારા માટે આ પ્રમુખ સામ્રાજ્ય સામે કેટલું પોતાની મેજે આપણને મદદ કરવા આવે ? આપણે જાતે મરીને જ સ્વર્ગે જવું જોઈએ'

શ્રીગિરિજાણી વિશે તેઓ કહેતા, 'આપણે તો નવી કેળવણીને લીધે શ્રદ્ધાહીન થઈ ગયા છીએ. સચય અને દરેક ઉચ્ચ ભાવના વિશે અશ્રદ્ધા એ લગભગ આપણો સ્વભાવ થઈ પડેલો છે શું એ જ અશ્રદ્ધા તમે સ્ત્રીઓમા પણ પેદા કરવા માગો છો ? કવેની શિક્ષણપદ્ધતિ સામે મારો મોટામા મોટો વિરોધ એ જ છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિને વિશે આપણી સ્ત્રીઓમા જે શ્રદ્ધા છે તે આપણું ગૃહસ્થીય ધન છે તેનો નાશ ન થવા દેવો જોઈએ.'

લોકમાન્યના વચ્નત્વને ગોળીબાગની ઉપમા આખી ચકાય. સિપાહી જેમ તાડીને છાતી કે કપાળ ઉપર સીધી ગોળી છોડે એ તેમ લોકમાન્ય સીધી બાપામા ટુંકા નાના વાક્યોમા પોતાના વાગ્યાણુ છોડી સામળનારના હૃદય અથવા બુદ્ધિને વીધી નાખતા. તેમનો મારો હૃદય કરતાં બુદ્ધિ ઉપર વધારે હતો.

સિદ્ધગદમા એમને હું મળવા ગયો સારે ક્લાર્કટક પ્રાન્તિક પરિવહ વિશે વાત ચાલતી હતી તેઓએ કહ્યું, 'જુઓ, આ પ્રાન્તો હવે જુદા પડવા લાગ્યા છે. સિધ અવગ થયો, તમારો ગુજરાત અલગ થયો, હવે ક્લાર્કટક જુદો પડવા માગે છે જેને 'મુખર્ષિ પ્રાન્તિક પરિવહ' કહેનામા આવે છે તે તો હવે મહાગાંધીની જ હાન્ડરન્સ બની ગઈ છે એક રીતે તો એ ઠીક થાય છે ગમ્યપ્રમુખની ચર્ચા દેશી બાપામા થશે અને તેથી સામાન્ય પ્રજા રાજ્યપ્રકરણમા રસ લેતી થશે.' મેં કહ્યું, 'ઈસ વય ઉપર કેસરીએ જે કામ કર્યું તે આજે આ લોકો કરવા માગે છે' આમાં મેં ગુલામતની અતિશયોક્તિ નિવકુલ કરી ન હતી લોકમાન્યે

‘ઓલ-ઇન્ડિયા લીડર’ (ભારતવર્ષીય નેતા) થવાની ખિસકુલ હતાવળ કરી નથી. મરાઠી બાપા દ્વારા એકલા મહારાષ્ટ્રને જ તૈયાર કરવામાં તેઓ મરાઠુલ રહ્યા અને મહારાષ્ટ્રમાં તેઓએ એટલું બધું સંગીન કામ કરી રાખ્યું કે વખત આવ્યે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાનું સ્થાન લેતાં એમને છાંટાબાર પણ અડચણ ન પડી કે ક્ષણનો વિચ્છાન પણ ન હાઓ. આવી સ્પૃહણીય સ્થિતિ એક ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઇએ પ્રાપ્ત કરી નથી. બંગમંગ પહેલાં બંગાળના તાજ વગરના રાજ્યો—શ્રી સુરેન્દ્રનાથે—બંગાળમાં એક પણ બાપણ ક્યું ન હતું!

લોકમાન્યે ચર્ચા આગળ સલાવી: ‘જ્યારે અમે કેસરી શરૂ કર્યું ત્યારે બધા સલાહકારો કહેતા કે દેશી બાપામાં પત્ર કાઢ્યો તો ખોટ ખાશે. દેશી પત્રની કદર કોણ કરવાનું હતું? અમે તો માન્યું નહિ. આખરે સલાહકારોએ આજીજી કરીને કહ્યું, ‘હેવટ કેસરીમાં બે કાલમતો અંગ્રેજોનાં રાખો જ. અમે કહ્યું, ના. કેસરી આગપ્રગને સારૂ છે, અને પ્રજા પાસે અંગ્રેજી વિના જ અગે એની કદર કરાવીશુ. રાજ્યપ્રકરણની આખી પરિબાપા અમારે તૈયાર કરવી પડી. જૂની મરાઠીમાં ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. ભાટયારણ શાઓરોએ વીરરસનો પણ ઉમેરો કર્યો હતો. પણ રાજ્યપ્રકરણની ગંભીર ચર્ચા, જાહેર બેચકટાક્ષ, ઉપહાસ, એ બધું કરવાને તો અમારે નવી બાપા બનાવવી પડી. જે માણસમાં ઉત્કટતા છે તે એની મેજે જ બાપા બની શકે છે.’ મેં કહ્યું, ‘હા, સાચી વાત છે. ગાંધીજીએ ગુજરાતીનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો વિના જ ગુજરાતી બાપામાં નવીન જીવન રેડ્યું છે. તેમનાં લખાણોને લીધે ગુજરાતી અત્યારે વીરની બાપા બની ગઈ છે.’ તેમણે કહ્યું, ‘મેં એ જોયું છે. ગુજરાતી હું બોલી શકતો નથી, પણ છાપેલું સારી પેઠે વાંચી તથા સમજી શકું છું.’ પછી બાપા વિશે ચર્ચા ચાલી. તેઓ બોલ્યા, ‘હિન્દી રાષ્ટ્રબાપા થવાને લાયક છે. પણ જ્યાં લગી હિન્દી બોલનારાઓમાં દેગભક્તિની ધગશ ઉત્પન્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી તે બાપામાં તેજ આવવાનું નથી. પ્રગતે ખાસ સન્દેશો કહેવાની માણસમાં ઉત્કટતા હશે ત્યારે જ તે બાપાને ખીલતી શકશે.’ મેં કહ્યું, ‘હિન્દીમાં ખુશામતીનો ભાગ બહુ છે. આપે અંડવામાં હિન્દીમાં જે બાપણ ક્યું તેની Mount Everest (અતિવિવેકના અભાવને લીધે આવતી મધુરતા) જોઈને ગાંધીજી ખુશ ખુશ થઈ ગયેલા. ગાંધીજી કહે છે, તિલક મહારાજે હિન્દીમાં નથી જ બાપાસેલી દાખલ કરી છે.’ લોકમાન્યે કહ્યું, ‘હા, પારતન્ત્ર્યની હિન્દી ઉપર ખૂબ અસર થઈ છે.’

૧૯૦૬માં મહાસભા દલક્ષતામાં બરાહ ત્યારે ત્યાંના ગરીબ પસે બારે ચળવળ માડી હતી; અને લોકમાન્યનાં નામ પર બારે ઝગડા ચાલતા હતા. કાંઈએ તેમને કહ્યું, ‘તમારા નામ ઉપર આટલા ઝગડા ચાલે એ તમે કેમ

પ્રચલિત છે તેમાના એકમાં તેમની અગાધ પ્રતિભા સિદ્ધ કરી બતાવવા એવો પ્રસંગ દર્શ્યો છે કે ‘વિભાગતથા અડીની સરકાર ઉપર એક કાગળ આપ્યો. તે અડીના ગોટાગોટા ગોરાઓ પશુ વાંચી શક્યા નહિ. આખરે તે કાગળ લોકમાન્ય પાસે લાવ્યા, એક દાક્તરો પશુ વિચાર કર્યા વગર તેમણે તે કડકડાટ વાંચી બતાવ્યો ! એટલું જ નહિ પશુ તેનો જવાબ પશુ લખી આપ્યો !’ બિચારા ગામડીઆ લોકો બુદ્ધિશક્તિની સીમા તો અંગ્રેજ કાગળોના અક્ષરો ઉઠેલવામાં જ છે એમ માને છે, છતાં આ ક્ષુદ્ર કાવ્યમાં પશુ કેટલી શ્રદ્ધા અને શક્તિ રહેલી છે !

લોકોના હૃદયમાં એક જાતનો રાજકીય અનન્તોષ છે. હિન્દુસ્તાનના ભૂતકાળનું જેને જેને સ્મરણ છે તે દરેકના મનમાં અનન્તઃકરણના ઉડાણમાં વિચારશક્તિથી પશુ છૂપી રીતે એક અસ્પષ્ટ પણ પ્રબળ રાજકીય આકાંક્ષા ધ્રુંધવે છે. તે આકાંક્ષાની સાથે લોકમાન્યની પૂરેપૂરી સંદાનુભૂત હતી, એટલું જ નહિ પશુ એ આકાંક્ષા સાથે તેઓ તન્મય થયા હતા, પ્રબળ અનન્તઃસ્ફુર્તિથી આ જાણુતી, તેથી જ આખું હિન્દુસ્તાન તેમના પર આટલું આકર્ષીત હતું.

મુંબાઈના વિનીત લોકો હોય અથવા ખંભાળાના અરાજક હોય, સાત્યગર્તિ જેવા રાષ્ટ્રીય હોય અથવા લૉર્ડ સિંઘ જેવા મુત્સદ્દી હોય—બધાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનું જ રાજકીય ધ્યેય હોય છે તે દેશી નથી. અંગ્રેજ શિક્ષણને લીધે અને માનસિક વૃત્તિના બેદોને લીધે એ જુદાં જુદાં ધ્યેયો ઉત્પન્ન થયાં છે. વડતા પોતાની શક્તિથી છટાદાર વર્ણન કરે એટલે ગમે તે ધ્યેય લોકોને સુંદર લાગે છે, પશુ તેનો સ્વીકાર શકિલ હોય છે. રાષ્ટ્રના હૃદયમાં ચિરકાળ રમી રહેલું ધ્યેય લોકમાન્ય જાણતા હતા. તે જ ધ્યેય તેમણે પોતાનું કરેલું હતું; અને તેથી જ તેઓ લોકમાન્ય થયા, ગાંધીજીનું રાજકીય ધ્યેય સ્વદેશી છે ખરું, પણ હિન્દી સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ આદર્શોને અનુસરીને તેઓએ પોતાનું રાજકીય ધ્યેય ધડપું છે. લોકોને તે પોતાનું અને છતાંયે દૂર દૂર હોય એવું લાગે છે. (વ્યવહારમાં તો ગાંધીજી પશુ લોકોને આજે ગળે ઉતરે એવું પાર્લામેન્ટરી સ્વરાજ્યનું ધ્યેય સન્મુખ રાખી કામ કરે છે. માત્ર સાથે પોતાને લાગતું શ્રેષ્ઠ ધ્યેય પશુ લોકો આગળ સતત જાગતું રાખે છે.) લોકમાન્યે એકવાર પોતે ખાનગી વાતચીતમાં ગાંધીજીના આ આદર્શનું બહુ મજાનું વર્ણન કર્યું હતું. દરીઆમાં ડરવું વહાણ ધ્રુવના તાગ પર લક્ષ રાખી ચાલે છે, પશુ તે કાંઈ વ્યવસ્થા પર નથી જતું. કરાચી, મુંબઈ કે દાબોળ, એવું કાંઈ ને કાંઈ દુન્યવી ખંદર જ તેનું ધ્યેય હોય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર રાખીને નક્કી કરેલું ધ્યેય અધુરું હોય છે. ધ્રુવનારા તરફ ધ્યાન તો રાખો જ,

તેથી જ જંગમ જોડી પ્રાન્તીય લીધયાલને પણ તેઓ સાર્વત્રિક સ્વરૂપ આપી શક્યા અને તે લીધયાલને દેશવામા પોતાનો ફાળો આપી શક્યા.

જેમ કેળવણીની ખાનતમાં પ્રચુર કોલેજ સ્થાપવામા તેમજે પહેલ કરી, તેમ દેશમા સ્વાતંત્ર્યની ખરી જાગૃતિ કરવા માટે 'દોમરલ લીગ'ની જરૂર જણાઈ ત્યારે ધીમલ દૃષ્ટિ વિચર કરતા હતા ત્યાં એમજે પોતાની 'દોમરલ લીગ' સ્થપન કરી પણ લીધી. પ્રજા જ્યારે કોઈ પણ વિષય ઉપર ઉત્તેજિત થઈ જાય ત્યારે તે ઉત્તેજનાનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની કુશળતા તેમનામા હતી. સ્વતંત્ર્યને માટે દિવસરાત અખતા હોવાથી તેઓ પ્રજા-જાગૃતિના હમેશા જુગ્મ્મા ગ્રહેતા. ચૂંટેલી પ્રજાને જગાડી એ જ તેમના જીવનની મતિકર્તવ્યતા હતી. જીવનના ઉત્સાહથી તેમજે એ શમ કર્યું.

લોકમાન્યનું જીવન એ એક રીતે હિન્દુસ્તાનના અમ્ધી સદીના મતિ-હાસનું પ્રતિનિધ છે સગ્રજ જાગવાના દિવસોમા તેમનો જન્મ થયો અને બેઠા જાગવાના દિવસોમા તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. હિન્દુસ્તાનના વિચારપ્રવાહ-માં બારે દેશક થયો અને વચમા ધાગધોરજીસર ચાલનાર રાજદ્વારી હીલચાલનો એક સમ પડી ગયો.

૧૮૫૭ સુધીમા દેશી રાજાઓ નિરાશ થઈ ગયા હતા પ્રજા અનિશ્ચિત જીવનથી કટાણી ગઈ હતી. ખટપટોનો તો પાર ગ્લે ન હતો. 'માર્ગર જેની માગરી આમોવાળા કમ્પની સરકારના આ તામ્રમુખી એલચીઓ જ્યાં જાઓ ત્યાં ખટપટ ચલાવે છે,' એમ તે વખતના લોકો કહેતા હતા. દેશી દ-નારોમા પ્રતિજ્ઞ પામેલો મુત્સદ્દીવર્ગ અંગ્રેજો પગ ખીજાઈ ગયો હતો. પણ માહોમાડેના મતભેદને લીધે એકતા સ્થાપન થઈ અશક્ય થઈ પડી હતી અંગ્રેજો સાથેના સુલેહનામાંથી રાજ્યપ્રકરણ એટલું જાણ જકડાઈ ગયું હતું કે એનાપતિઓને પોતાની બાહોશ એના દોવા છતાં દિલ્લા પછી દિલ્લા અને પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત છોડી દેવા પડતા આખરે એનામા નિગચાનું અવન-આવી ગયું. 'ગને તે યાઓ, પણ ચાલતી સ્થિતિ તો બદલાઓ જ' એવી વૃત્તિ પ્રજાની થઈ ગઈ હતી. કદક થાય તો અનિદ્ર નથી એમ દેશી રાજાઓ માનતા અને કહેવાય છે કે મહત્વાકાંક્ષી અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ પણ ઇચ્છતા હતા કે હોમ જો બજારો દરે તો નારીપાસ થયેલા આ રાષ્ટ્ર સાથે દરેલા જનજાનના સુલેહનામાંથી અને તેને અંગે ગચવા પડતા પ્રયત્નો એકસામટા ઘોષ નાખાયે. હા તો જુઝુ ગુમાવી બેસે કે હા તો સાર્વર્ભમ રહ બેસીયે

આમ બંધી બાણથી જાગવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી; પણ એના અને મુત્સદ્દીવર્ગ વચ્ચે એકતા નહોતી મુત્સદ્દીવર્ગમા બારે સડો પેડો હતો. બધાને

એક જ દરી સડે એવો વ્યાપક દષ્ટિવાજો નિઃસ્વાર્થી માણસ રહ્યો ન હતો અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે જે રાષ્ટ્રીય નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે તેનો મુસદ્દીવર્ગમાં અભાવ હતો એટલે બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. આપણાથી કયું થવાનું નથી એ નિરાશાથી લોકોએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં સન્તોષ માની લીધો. અંગ્રેજ રાજ્યને લીધે જેમને શાયદો થયો તેઓ તો અંગ્રેજ વિદ્યા ઉપર મોહિત થયા. તેમની ચડતી જોઈ બીજાઓનું મન લલચાયું. અંગ્રેજ સાહિત્યનો સ્વાદ ચાખવા મળ્યો. કેટલાક લોકો શિષ્યસ્તેજ્ઞ શાળામાં સ્વાં પ્રવ્રત્તમ્ એવી રીતિથી અંગ્રેજ અધ્યાપકોને સન્ન થયા.

એવી દશામાં લોકમાન્ય તિલક બહુવા લાગ્યા. જૂનું સાઈ હતું એમ માનનાર એક પક્ષ હતો; અને નવું તેટલું જ સાઈ છે, જૂનું તો ફેંડી દેવા જેવું જ છે એમ માનનાર બીજો પક્ષ હતો. જેટલું આપણું તેટલું ખરાબ અને પારકાનું તેટલું સાઈ એમ કેટલાકને લાગતું; તો આપણું એ આપણું છે એટલા માટે જ સાઈ એમ માનનાર અન્ધ અભિમાની પણ દેશમાં ઘણા પોલા હતા. તે જમાનામાં કોઈને એટલું પણ ન સૂઝતું કે જૂનામાંથી જ નવું પેદા થાય છે. જૂનાનો ઇનકાર કરતાં તો આપણે આપણી મૂડી જ ખોદ ખેરીએ છીએ. અને તેની સાથે જ જૂનાને વગળી રહીશું તો મડદાને સાચવવા જેવું થઈ જશે. માટે જૂનામાંથી જ નવું પેદા કરવું જોઈએ. જે પારકું છે તે પારકું જ રહેવાનું. તેની અસર આપણા ઉપર જરૂર થાય, પણ પોતાનું કાદી તેને ટેકાણે પારકું દાખલ કરવા જોઈએ તો પોતાના વાળ કાપી નાખી પારકાના વાળનો ચોટલો પહેરવા જેવું વિચિત્ર થઈ જાય છે.

આ સ્થિતિને લીધે તે જમાનામાં ઝગડો અને ચર્ચા ખેલદ સાડતાં, અને કેટલીક વાર એ ચર્ચા છાશ વધાવવા જેટલી જ સફળ નીવડતી. એવી સ્થિતિમાંથી દેશને સાચા રસ્તા ઉપર લાવવાનું કામ સહેલું નહોતું. તમારા વિચારો મૂખાંબરેલા છે એમ લોકોને કહી લોકો ચોડા જ સુધરવાના હતા? અને આખું રાષ્ટ્ર ખેવકુર છે એમ કહેનારા આપણે કોણ? લોકમાન્ય તિલક જેવા કેટલાક લોકોએ આવા ઝગડાઓમાંથી પસાર થવાનો દેશને રસ્તો દેખાડ્યો અને તેથી હિન્દુસ્તાનના બહાર જીવનમાં સુધારો થયો. અંગ્રેજ રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી જ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના ઉદ્દેશનું એક ભારે ધર્નાગ ચલાવતી આવી છે. દુનિયામાં જે કંઈ થતું થાય છે તે ધર્મરતી પ્રેરણાથી જ થાય છે અને તેમાં આપણું કંઈવાળું જ હોય છે; અને એ તત્ત્વ પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્ય પણ આપણા કંઈવાળુંને અર્થે જ છે એ ઉચ્ચ શ્રદ્ધા મહામતિ રાનેડે દેશમંત્ર ગોખલે અને મહાત્મા ગાંધીજીએ દેખાવી. પણ અમે તમારા હિતને માટે જ દિવસરાત મહેનત કરી રહ્યા છીએ

એમ યુરોપીઅન મુત્સદીઓ જે દલા જે કરે છે તેમાં તો શુદ્ધ દંભ જ હોય છે એટલું આપણામાંના દેટલાક લોકો સમજી શકતા નહોતા. માણસ માણસ વચ્ચે સંબંધ આવે એટલે સ્વાર્થી માણસો પણ એકબીજાનું બહું કરી શકે છે અને કરે છે પણ ખરા, એ વાત સાચી છે. પણ દુષ્પ્રતિ રાજની પેઠે સ્વમુલનિરમિત્તાપ રિદ્ધતે લોકદેતો:—લોકોના દલાણુને અર્થે પોતાના મુખની પરવા રાખ્યા વગર તમે મહેનત ઉઠાવો છો એવું પ્રમાણપત્ર આપવા જેવું નોકરચાલીએ કશું ક્યું નથી એટલું પણ દેટલાક જોઈ શકતા ન હતા. આવા લોકોને સમજાવવા એ અપૂર્ણ હતું. વિવેકનાં વચનથી જોળવાઈ જઈ મતલબ જોઈ બેસનારા આપણા લોકોને જાગૃત કરવા એ સહેલી વસ્તુ ન હતી. તે કામ કરવા પાછળ લોકમાન્યે પારંવાર નિન્દા અને સરકારી અમલદારોનું ચતુર વહોરી લીધાં. અંગ્રેજ સરકાર શુદ્ધ સ્વાર્થી છે અને તેમનો સ્વાર્થ અને આપણું હિત પરસ્પર વિરોધી છે એ લોકમાન્ય ખરાખરા જાણતા, અને તેથી જ આ સરકારને વીનવીને કે સમજાવીને નહિ, પણ પ્રજાની શક્તિનો પરિચય કરાવીને સુધારવી એ તેમની નીતિ હતી. તેથી તેઓ કહેતા કે શક્તિ વગરનું રાજ્યપ્રકરણ એ શુદ્ધ બાધાઈ છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિ ગમે તેવી હોય, પણ પ્રજાના નિશ્ચયનો અને પરાક્રમનો પરિચય તેઓ કગવતા એ તેમને બહુ જ રુચતું. ૧૮૯૫મા તેમણે લખેલું:

‘દેટલાક પૂછશે કે લોકમત એટલે શું ? અમે કહીએ છીએ કે સામાન્ય રીતે જે જાણપાણે સુખી છે અથવા જેમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે અને જેઓ પોતાની મહેનતમંદરીથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું સચ્ચાઈથી પાલણુપોષણ કરી શકે છે એવા લોકો સમાજમાં જેટલા હોય—પછી તેઓ વિદ્વાતામાં, સંપત્તિમાં અને અધિકારમાં મોટા હોય કે નાના—તે બધાઓનો જે મત તે લોકમત. એવા લોકો જ્યાં સુધી આપણા તરફ યયા નથી ત્યાં સુધી તેમને જેવકુઈ અથવા જનાવર કહેવા એમાં પોતાની જ જેવકુડી રહેલી છે. દરેક ધંધામાં એકબીજાને ટપી નાંચ એવા વિદ્વાન એટલા બધા પડેલા છે કે કોઈએ પોતાની વિદ્વાતાનો ધમંડ રાખવો એ પોતાની કુદ્ર બુદ્ધિ અને બેપરવાઈનું પ્રદર્શન છે. કેળવાયેલા લોકોના જ મતને મહત્ત્વ આપવું હોય તો અંગ્રેજ લોકો આપણા કરતાં વધારે કેળવાયેલ ગણાય છે અને તેમના હાથમા રાજસત્તા છે. પણ ડૉન્ટ્રેસ અને ડૉન્ટ્રેસની જરૂર શી ? આપણા કરતાં તેઓ વધારે શિક્ષિત છે તેથી જ તેઓ આપણા પર રાજ્ય કરે છે. તેમના કરતાં ઓછું બલેલા લોકોના મતની એમણે શાં માટે દરકાર કરવી ? અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ જે કશાની પરવા રાખતા હોય તો તે બી. એ. એમ. એ. થયેલાઓના મતની તો નથી જ; કેમકે તેઓ જાણે છે કે મુનિવર્ચિટીમાંથી નીકળેલા આ લોકો કશા કામના નથી હોતા. સરકાર જે કોઈના મતની પરવા કરતી હોય તો તે અમે ઉપર વર્ણવેલા લોકમતની જ છે. ખાલી વિદ્વાનોની ક્યક્યને સરકાર કંઈ જ મદત્ત્વ આપે એમ નથી. જેમને સાચી વિદ્યાનો કંઈક સંસ્કાર થયો હોય તેમણે દેશહિતનો પૂરતો વિચાર કરી વેપારી, કુશરી,

મનરૂ, કારકુન, સરદાર, તગીરદાર, ગરાસીઆ, ખેડૂત વગેરે બધા વર્ગોનો મત અનુકૂળ કરી લેવો જોઈએ. સાચી આગેવાની આમાં જ છે; લોકોને જતાવર કહેવામાં નથી. તમે ભારે વિદ્વાન હોશો, બર્ડ, ગિબન, બકલ વગેરે જેવાઓના અન્યો તમને મ્હેંટે હોય, એટલું જ નહિ પણ તમે તેના અનુવાદ પણ કર્યા હોય; પરંતુ જેમ દારૂ વગરની એકલી ગોળાથી કામ થતું નથી તેમ દેશના ખેડૂતો, ધોધાવાળાઓ અને ખાદ્યપાણ્યે સુખી એવા લોકો ત્યાં સુધી તમને અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી તમારી વિદ્વત્તાની કદર થવાની નથી, ત્યાં સુધી તપાસો કોઈ સાચું પૂછનાર નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ઉત્પત્તિ થાય અને રાજ્યકર્તાઓને મહાસભાને કહેવું માન્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે એ ત્યારે જ સંભવે કે ત્યારે અમે કંપર કહી ગયા તેવો લોકમત મહાસભાને અનુકૂળ થાય. તંબુરાનો તાર એમ ને એમ વગાડવાથી તેમાંથી સુર નીકળતો નથી પણ ટુંબડા કંપર વગાડવામાં આવે ત્યારે જ તેમાંથી શ્રવણમધુર ધ્વનિ નીકળે છે. તે જ સંબંધ વિદ્વાન આગેવાનો અને લોકમતનો છે. લોકોને જતાવરમાં ગણી કાઢનાર પોતે જ જતાવર હોય છે એમ કહેવાને વાંધો નથી.”

લોકમાન્યે આ જે તેજસ્વી રાજકારણ શરૂ કર્યું તેનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ આજનો બેડો બળવો છે. ૧૮૫૮ના બળવા પછી લોકો રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર વિષે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા, આત્મબળથી રાજકારણ ચાલી શકે છે એ કલ્પના તે વખતે ન હતી. આજે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે આત્મ-બળથી એક માણસ પણ મહાન સત્તનત સામે ઝુંબેશ ચલાવી શકે છે, અને તે આત્મબળ વાપરવા માટે જેટલી સહનશક્તિ આવશ્યક છે તેટલી દરેક દેહધારી ગમે ત્યારે કેળવી શકે છે; અને સહનશક્તિ કેળવી ટેક જાળવવી એમાં જ ખૂબી વીરતા આવી જાય છે. લોકમાન્યની છંદગી દરમિયાન હિન્દુસ્તાનની મનોરમતામાં આ એક બારે કાન્તિ ચર્ચ ગમ્મ છે.

ગોખલેજીને શ્રદ્ધાંજલિ

આજનો દિવસ શ્રદ્ધાનો છે. શ્રદ્ધા એટલે મદદ અને જૂઠાકાળને જીવંત રાખવાનો એક અપૂર્વ ઉપાય. ગોખલેજી આ લોક, છોડી ગયા તેને આજ સાત વર્ષ થયાં છે, છતાં હજી આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઈએ છીએ, સ્ફૂર્તિ લઈએ છીએ, અખંડ સેવાની દીક્ષા લઈએ છીએ અને આ રીતે તેમને આપણે આપણામાં જીવતા રાખીએ છીએ. ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખ સુધી તેઓ પોતાને પ્રાણે જીવતા હતા, આજે તેઓ આપણા પ્રાણે જીવી શકે છે. આપણામાં જેટલો પ્રાણ હશે તેટલા જ તેઓ જીવશે. ગોખલેજીના

હવેને આપણામાં જે હવન રેડ્યું તે જો આપણામાં હવશે તો ગોખલેજી હજીયે હવશે. તે હવન આપણામાં વધશે તો ગોખલેજી ચડશે. અને જ્યારે તે હવન આપણામાંથી સમૂળું ખૂટશે ત્યારે જ ગોખલેજી ગુજરી જશે. આજે આપણે અહીં આં ભેગાં થઈ ગોખલેજીનું શ્રાદ્ધ કરી રહ્યા છીએ તે દ્વારા આપણે દહીયે છીએ કે દેશસેવક ગોખલે ધણું હવે.

કોઈ પણ માણસનું હવન જુઓ, તેમાં ફેરફાર થતાં જ જાય છે. હવન એટલે જ પરિવર્તન. હવન એટલે જ પ્રગતિ. પ્રતિવર્ષે, પ્રતિદિવસે એને પ્રતિક્ષણે માણસનો અનુભવ વધતો જાય છે, માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે અને માણસનું હવન વિકસતું જાય છે. વિદ્યાર્થી ગોખલે કરતાં અધ્યાપક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, અર્થશાસ્ત્રી ગોખલે કરતાં નામદાર ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા, નામદાર ગોખલે કરતાં રાષ્ટ્રનાયક ગોખલે શ્રેષ્ઠ હતા. આમ ગોખલેજીની શ્રેષ્ઠતા દહાડે દહાડે વધતી જ ગઈ છે. સામાન્ય લોકો માને છે કે મૃત્યુ સુધી જ માણસ વધે છે, પણ એમાં ભૂલ છે. હવતા ગોખલેજી કરતાં રાષ્ટ્રના હૃદયમાં વસતા આજના ગોખલેજી અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. હવતા ગોખલેજી સત્તા હતા, કામ કરી ચાલતા હતા, ઠંટાળતા હતા, વખતે ચીડાતા પણ હતા; પણ આજના ગોખલેજી—હૃદયસ્થ ગોખલેજી આદર્શ છે, આજની તેમની દેશસેવા અમર્યાદ અને અખંડ છે અને દહાડે દહાડે તે ચડતી જશે અને વિશુદ્ધ થતી જશે.

આ શક્તિ કેની છે ? આ શક્તિ શ્રાદ્ધની છે. શ્રાદ્ધ એટલે સ્મૃતિ નથી, શ્રાદ્ધ એટલે ઇતિહાસનું અધ્યયન નથી. શ્રાદ્ધ એ અમૃતસંહવની છે. સ્મૃતિ દુઃખરૂપ હોય છે અને દુઃખની પેઠે તે અસ્પૃશ્ય હોય છે. જેમ દુઃખનો અન્ત આવે છે તેમ સ્મૃતિ પણ ભુંસાતી જાય છે. દુઃખ જેમ આપણને દુર્બળ કરે છે તેમ સ્મૃતિ પણ આપણને કર્ણાદ્ર કરી નાખે છે. ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. ઇતિહાસ ચાલતો નથી, વધતો નથી. ઇતિહાસની સ્થિરતા મારક હોય છે, ઇતિહાસમાં હવન નથી હોતું. ઇતિહાસ એ પૂતળું છે, એ છબિ છે. નવ વર્ષની બાળા જ્યારે પ્રસન્નતાથી હસે છે ત્યારે તેમાં કેટલું અપૂર્વ ચૈતન્ય, માધુર્ય અને પાવિત્ર્ય હોય છે ! પણ એ જ હાસ્યની છબિ પાડે કે મૂર્તિ બનોવે અને જુઓ. એની સ્થિરતા જ અધું મારી નાખે છે. ઇતિહાસનું પણ એમ જ છે. ઇતિહાસ સત્યનું વર્ણન કરવા જાય છે અને તેમાં જ તે અસત્યરૂપ બની જાય છે. ઇતિહાસ એ સત્યનું પ્રેત છે. ઇતિહાસ એ જ મોત છે. ઇતિહાસ વ્યક્તિનું અને રાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ સ્થિર કરી નિર્જીવ કરી નાખે છે.

શ્રાદ્ધ એથી જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રાદ્ધ મૃત વ્યક્તિને અગર કરે છે. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ નથી પણ શ્રાદ્ધ છે. તેથી જ તે રાષ્ટ્રીય પંથો યુગે યુગે રાષ્ટ્રમાં પ્રાણ રેડતા આખ્યા છે. ઇતિહાસમાં એ શક્તિ

નથી. આપણે વાર્ષિક શ્રાદ્ધ દ્વારા પૂજ્ય વ્યક્તિને દહાડે દહાડે ગાંધીય બનાવીએ છીએ. સને ૧૮૬૬ થી ૧૯૧૫ સુધી જીવતા ગોખલેજી કેવા હતા તેનો મથાર્યા ચિતાર ઇતિહાસ બસે ચિતરી રાખે, આપણને તેની દરકાર નથી. જે ગોખલે આજે આપણા હૃદયમાં છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીએ, તેનું જ સ્મરણ કરીએ, તેની જ પામેથી દેશસેવાની દીક્ષા લઈએ તે વખતના ગોખલે આપણને કહેતા હતા કે વધારે પૈસા આપના પડે તોપણ સ્વદેશી કપડા જ વાપરો તે જ ગોખલે આજે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી આપણને કહે છે કે પૈસાનો વિચાર કરો જ મા, ખાદી જ વાપરો. હૃદયસ્થ ગોખલે કહે છે કે હું અર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો, પણ આજે તમને કહું છું કે ધર્મશાસ્ત્ર આગળ અર્થશાસ્ત્ર ગ્રન્થ છે જે ધર્મશાસ્ત્રને વશ રહે છે તે જ સાચું અર્થશાસ્ત્ર ખાદી વાપરનાર હિન્દુસ્તાનનું કોઈ કાળે આર્થિક અકલ્યાણ થયાનું નથી, કેમકે ખાદીમાં ધર્મ રહેલો છે

સગૂં નદીને કાંઠે રહેતા રામે શુ ક્યું, તેનું જીવન કેવું હતું, તે આપણે જાણી રાકેતા નવી, આપણને તેની ગરજ પણ નથી પણ વાઘ્મીકિના પ્રતિભાસ્રોતમાં જન્મેલા અને આર્યાવર્તના હૃદય પર રાજ્ય કરતા રાજ્ય ગમચન્દ્રને જ આપણે જાણવા માગીએ છીએ, કેમકે ઐતિહાસિક રામ દરતા વાઘ્મીકિના ગાંધીય રામે જ ભાગતવર્ષનું વધારે કલ્યાણ ક્યું છે વિગ્ધી દુષ્પન્ત જેમ શકુન્તલાની ભાવગમ્ય છબિ ચિતરતો હતો અને શકુન્તલાનું જેમ જેમ ધ્યાન વધે તેમ તેમ ‘યજ્ઞશ્વસુ ન ચિત્રે સ્યાત્કિયતે તત્તદન્યથા’ એમ કહી દેરકાર કર્યે જ જતો હતો છતાં તે શકુન્તલાની જ છબિ ગ્રહેતી, તેમ જ આપણે ગાંધીય પુરોના શ્રાદ્ધમાં કરીએ છીએ—તેમની રાષ્ટ્રીય આવૃત્તિ દાઢીએ છીએ આમ કરવામાં જેટલો લાભ છે તેટલું જોખમ પણ છે જ પવિત્ર પુરુષની સ્મૃતિ એ એક વારસો છે તે આપણે વધારી રાખીએ છીએ તેમ બગાડી પણ રાખીએ છીએ. મોઢા વારસા સાથે જગરજસ્ત જવામદારી પણ આપણી ઉપર આવી પડે છે અને તે જવામદારીનું ભાન જ આપણને પ્રેરક અને તારક થાય છે.

આજના શ્રાદ્ધને દિવસે ગોખલેજી વિશે મારે કંઈ કહેવું જોઈએ, પણ સાચું કહું તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અથવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ગોખલે જીવું જીવન જોયું કે વાચ્યું નથી ગોખલેજીને મેં ધણીવાર જોયેલા પણ નહિ કોઈ શિરસ્તાનું દર્શન થાય તેમ એમને હું બે ચાર વાગ જ જોવા પામ્યો હતો તે વખતની સ્મૃતિ શ્રદ્ધાની જૂમિમાં મેં સચ્ચી રાખી છે—ના, સચ્ચી નથી ગમ્મી, વાવી દીધી છે એ બીજને વખતોવખત સિંચન મળ્યું છે અને તેથી તે બીજ અકુરિત થઈ અનેક રીતે ફૂલ્યું છે, શાસ્ત્ર છે.

ગોખલેજીનું પ્રથમ દર્શન—અવ્યક્ત દર્શન—મને ૧૪મી સન કોલેજ માગ્જત થયું જ્યારે હું તે કોલેજમાં ગયો ત્યારે ગોખલેજી ત્યાં ન હતા, પણ

ત્યાંનું વાતાવરણ ગોખસેનના જ હતું. ખરે ગોખસેની છાપ દેખાતી હતી.

ફર્ગ્યુસન કોલેજ એટલે વાદવિવાદનું કુસ્ત્રેત્ર. પૂનામાં જેટલા પક્ષો છે તેટલા જ અથવા તેથીયે વધારે પક્ષો ફર્ગ્યુસન કોલેજના વિદ્યાર્થી વસતિગૃહમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે હું પહેલવહેલો ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ગયો ત્યારે મારી દશો પહેલીવાર શહેરમાં આવનાર ગામડીઆ વિદ્યાર્થી જેવી હતી. છાત્રાલયમાં દરેક પક્ષના હિમાયતીઓ મારી પાસે આવે અને મને મારા મતો નક્કી કરવામાં મદદ કરે. પૂનામાં કોઈ પણ માણસ પક્ષ-ગૃહિત ન રહી શકે. ત્યાંનું વાતાવરણ એવા માણસને સાંખી જ ન શકે. ફર્ગ્યુસન કોલેજના છાત્રાલયમાં મેં ગોખસેનની નિન્દા અને સ્તુતિ બંને એટલા બધાં સાબળેલા કે કશા નિર્ણય પર આવવું મારે માટે અશક્ય હતું. મારા મનમાં એટલું નક્કી થયું કે ગોખસેન ગમે તેવા હો, પણ જાણુવા જેવી વ્યક્તિ તો છે જ. નિન્દા અને સ્તુતિએ પરસ્પર વિષાદક કામ કર્યું તેથી હું છૂટો રહ્યો. મનમાં એટલો ભાવ રહ્યો હતો કે ગોખસેન મારે દેશસેવક છે છતાં તેમણે પેલી મારી માગી એ તો એમના પર કલંક જ છે. પૂરાવો ન મળ્યો તેથી શું ? જ્યાં સુધી મનની ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપણે મારી શા માટે માગીયે ? મારો આ અભિપ્રાય ધણું વર્ષ સુધી રહેલો. આજે તે નથી. જાહેર જીવનનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર હવે હું વધારે સમજતો થયો છું.

કોલેજની વિલાયતમાં છપાતું 'ઇડિયા' પત્ર હું કોલેજમાં બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો. તેથી ગોખસેન વિલાયતમાં બાપણો આપતા, મહાપાન-નિષેધની યોજના ઘડતા, કેનેડા જેવું સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ માગતા તે બધી વસ્તુઓથી હું વાકેફ રહેતો, અને તેથી ગોખસેન વિશે મનમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા પેદા થતી ગઈ અને સાથે સાથે એક મૂર્તિ પણ પેદા થતી ગઈ. આખરે એક દિવસ ઉઝ્યો અને મેં સાંભળ્યું કે આજે ગોખસેન કોલેજમાં આવવાના છે. ક્યો પ્રસંગ હતો તે તો હું બૂલી ગયો. ગોખસેનની પ્રસન્ન-ગંભીર મૂર્તિ વ્યાસપીઠ ઉપર ઉભી થઈ. એમની ભાષામાં અથવા એમના અવાજમાં શાસ્ત્રોક્ત વક્તાનો ચમત્કાર કે ચળકાટ ન હતો, પણ તેમની ભાષામાં દેશકલ્યાણ અને દેશસેવાની લાગણી ઓતપ્રોત હતી. તેમના અવાજમાં અન્તરની ઉત્કટતાનું શુંજન હતું. ઉદાત્ત વાતાવરણમાં હમેશાં વિહરતી આ વિમૂર્તિ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અને વળી ફર્ગ્યુસન કોલેજ તો તેમને જ હાથે ઉછરેલું ગોકુળ; એટલે તેમના ઉપદેશમાં અધિકાર અને વાતસલ્ય સરખા જ સમાયેલા હતાં. તે દિવસનું વ્યાખ્યાન તો હું બૂલી ગયો છું, પણ વ્યાખ્યાનની અસર કાયમ છે. એક જ વસ્તુ હજી સ્પષ્ટ માદ છે, તેમણે કહેલું: 'તમે જાણો છો કે દર વર્ષે ઇન્ડિયન ટેક્સ

હેનાં અમલદારો તમારે બાંહે આવે છે અને સુઝાગનો દર તમારી પામેથી ઉપરાની લઈ જાય છે. આજે દેશને નામે એવો જ એક ટુકસ ગેંગ—દર વખતે દરનાં દર તમારે બાંહે આવી ઉભો છું મારે મેં દરે પત્ર દકાને દર નેધે છે. પણ તે પૈસાનો નહિ, નાન-ત્વાનોના મદાવાન જીવનો આ મદાનિવાયમા જાનનાં જીવાન વિદ્યાર્થીઓમાથી પાચ દકા વિદ્યાર્થીઓ દેશમેરાને પોતાની જીવની અર્પણ કરે એમ દરે ઇચ્છુ છું એમ થાય તો જ મને સમાધાન થાય’ કેટલી મહત્ત્વની માગણી, છતાં કેટલી યોગી ! તે દિવસે માગ હલ્યમા નવો પ્રમાણ પડ્યો, વિચારને એક ની દિશા મળી અને દરેક અંગે દરે દિવસ બન્યો.

એ જ અગસામા જે વિજી બનાગસમા મદાસલાના અધ્યક્ષ થયા બનાગસની ભોળી પ્રજાએ ‘ પૂનેમ ગજ ’ દહી તેમજુ સ્વાગત કર્યું તે વખતનું બાપજી એટલું બધું સંપૂર્ણ હતું કે અનેકવાર મેં વાચ્યુ તોયે સન્તોષ ન થયો. ત્યાગપછી બગમગ સામેની હીનચાલ વધી સ્વદેશી, બહિષ્કાર, નાસ્ત્રીય શિક્ષણ અને અગત્યની ચતુર્વિધ હીનચાલ જોરથી જાગી હતી એની અદર દરે તણાવો મિપિનચન્દ્ર પાલ અને અરવિન્દ ધોળે હલ્યમા સ્થાન લીધું અને ગોખતેજીની ઝાપ છુ સાધ ગઈ દરે એ પણ જૂલી ગયો કે દેશ-મેવા િ જ્યોત મારામા ગોખતેજીએ જ સળગાવી હતી. ત્યાર પછી સુરતમા નવદવાચ્યણી થઈ તે વખતના બજ પક્ષના છાપાઓ વાચી દરે નિગમ થયો બને પક્ષના છાપામા એટલી જાતી કુદ્રતા જોવામા આવતી કે એને દુર્મધની જ ઉપમા આપી શકાય. ત્યાગપછી ગજકાગ્યુ વિચિત્ર રીતે વહેવા લાગ્યું સગકાગ ગાડી થઈ અને આપણા બંને પક્ષો ધર્મ, અસહ્ય અને દ્વિસાથી તગમોગ થઈ ગયા એની અમર પણ મારા ઉપર ખૂબ થઈ ગઈય પત્રના તરેલાં મને પસંદ હતા, અરાગજ સોડોનો પુક્તિવાદ મને ચથાર્થ લાગતો, છતાં નરમ પક્ષના આગેવાનો વિરે જે નિન્દાપ્રચુર ખીખત્સ લેખો અને ચિત્રો આવના તેની તો મને સગ જ ચડતી અસહ્યવૃત્તિ સમાજમા એટલી બધી વધી કે ગોખતેજીને ‘ હિન્દુ પત્ર ’ પત્ર સામે નાતેશીની ફરિયાદ કરી પડી. મહાન ગોખતે ‘ હિન્દુ પત્ર ’ જેવા કુદ્ર પત્ર સામે નાતેશીની ફરિયાદ કરી મારી મગાવે એ તો મને મિલવત્ત રુચુ નહિ ક્રિસ્ટિય મોજરોની ગોખતેજીએ મારી માગી એમા તેમની મહત્તા વધી એ આજે મને સમજાય છે પણ ‘ હિન્દુ પત્ર ’ પાસે મારી મગાવવામા ગોખતેજીએ દરુ મેગ થુ નહિ એમ દરે મારું છું. પણ એમા ગોખતેજીના દરતા માગ જેવાનો જ વાક વધારે જોડે છું ગોખતેજીની અમદ્ર નિન્દા સામગી અગાઈ જતા મારા જેવા ધણા હશે પણ અમે મૂળા ગદ્દા અમે જો તે વખતે જાહેરમા એની નિન્દાનો નિયેધ કર્યો હોત તો ગોખતેજીને પોતાના

સમાજ વિશે આટલું બધું નિગ્રહ ન થવું પડત.

એ જ અગ્રમા માનવમા પ્રભુ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓએ એક દળાપ્રદર્શન જોઈતું હતું અને ગોખલેને હસ્તે તે ઉધડવાનું હતું દળા વિશે પણ તેમણે વિચાર કરી ગણેલો. હું તેમનું બાપણ સાબળવા ગયો હતો અને ગોખલેજીને ત્યાં મેં પહેલનહેલા મગરીમા જોલતા સામળ્યા તે જ વખતે મનમા વિચાર આવ્યો કે આ ગણદુર્યોધ લેજીસલેટિવ કાઉન્સિલ કરતા સમાજમા અને અજેજી કરતા મરાઠીમા કામ કરે તો એની દેલમેવા વધે અને કીર્તિ પણ વધે. પણ લેજીસલેટિવ કાઉન્સિલમા સગીન કામ કરનાર લોકો ઓછા હતા તેથી જ મને લાગ્યું કે ગોખલેજીને કાઉન્સિલમા પોતાનો વધારે વખત આપવો પડ્યો હશે

અન્યત્રોદ્ધાર વિષેનું એમનું એક બાપણ એ જ અગ્રમા મેં મુખધના ટાઉન હાલમા સાબળેલું. ત્યારપછી દેગમા અગ્રજક વધ્યું લોકમાન્ય માડલેની જેલમા 'ગીતાગૃહસ્થ' લખતા હતા અને દેશમાં ગ્યાનિ પ્રસારેલી હતી. હું ગુજરાતમા આ યો અને થોડા દિવસ સુધી અધ્યાપનમાં મશગુલ રહ્યો ગોખલેજી કયા છે, શું કરે છે એ હું જાણતો પણ ન હતો. રામકૃષ્ણ પગમ-હસ, સ્વામી નિવેકાનન્દ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેના અન્યોમા જ મને વધારે રસ પડતો ૧૯૧૧ કે ૧૨ માં ભગિની નિવેદિતા વિદેહ થયા એ વખતે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાજલિ પ્રગટ થયેલી તે નાનકડી છતાં એટલી સુન્દર હતી કે મારી શ્રદ્ધા કરી જાગૃત થઈ ન્યાયમૂર્તિ ગનડે વિષેના તેમના બાપજો અને લેખોનું ગ્રમણ થયું અને ગોખલેજી વિષેનો આદર મારા અન્તરમા ફરી જાગ્યો ગોખલેજીનો હું વધારે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો નિઘાર્થ અને ગાજ-કારણ, હિન્દુમુગ્નીમ એકથનો પ્રશ્ન, દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાઓની કૌત્રેસ આગળનું તેમનું બાપણ વગેરે વાચી મારી ખાતરી થઈ કે ગોખલેજી દસ પાંચ વર્ષનો વિચાર કરનાર 'પૉલિટિશન' નથી, પણ ગણદુષ્ટિનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર એક ગણદુષ્ટારક છે. ખાસ કરીને હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિશે જે ધોગણ એમણે સીકાઈ હતું તે જોઈને જ તેમના ધ્યેયની અને તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિની મને ખાતરી થઈ. હિન્દુમુસલમાનનું ઐ.ય એ જ હિન્દી ગાજ્યપ્રકરણનો પાયો છે એ તેઓ જોઈ રાખ્યા હતા એ એક જ કામ માટે પણ હિન્દુસ્તાને ગોખલેજી પ્રત્યે કૃતમ રહેડું લાગત છે.

દેલનું ગાજકારણ પાયાશુદ્ધ અને ધાર્મિક કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. દેશની સ્થિતિ જોના ગોખલેજીને એમ લાગ્યું કે ન્યાય સુધી દેશસેવાનો જ અહર્નિશ વિચાર કરનાર અને પોતાની આખી જીવગી દેશસેવાને જ અર્પણ કરનાર લોકોનો વર્ગ દેશમા પેદા ન થાય ત્યાં સુધી દેશનું રાજકારણ ગમડવાનું જ. દુનિયાદારીમા પણ ભગશુ અને નવગગના વખતમા દેશસેવા પણ કરશું એ

વૃત્તિથી કોઈ કાળે દેશસેવા થઈ ન શકે, એ વસ્તુ અનુભવથી તેઓ બરાબરે જ્ઞેય રાક્યા હતા. ખીજી એક વસ્તુ જે હિન્દી મ્વભાવમા—હિન્દી સંસ્કૃતિમા અનાદિકાળથી છે તે તેમણે વિશેષ આગ્રહપૂર્વક દેશમેનામા દાખલ કરી અને દેશ આગળ વિશેષ રૂપે મુદ્દી દીધી. તે વસ્તુ તે ગરીબાઇનું મહત્ત્વ. દેશ-સેવામા પૈસાની જરૂર છે, પૈસા વગર કરેલું કામ અટકી રહે છે, સદુપયોગ કરીયે તો અમુક દરજ્જે સપત્તિ આશીર્વાદ રૂપ થઈ શકે છે એ બધું સાચું છે, છતાં દેશમેનક પોતે જોટલે દરજ્જે નિર્ધન ગમે તેટલે દરજ્જે તેની દેશ-સેવા વધારે સગીન થવાનો સંભવ હોય છે આ વાત ગોખલેજી પૂરતી જાણના હતા. જાનાવેગગી થઈ યાત્રા કરતા ધરવું એ પ્રમાણમા સહેલું છે, પણ ગરીબાઈ ધાગણુ કરવા છતાં સમાજમા બળવું, સમાજને સાથે લઈ દેશાનુભવિના કાર્યો કરવા, દેશની આગેવાની કરી અને તે સાથે દારિદ્ર્યનું વ્રત લઈ ઓઠાગા ગુજ્જાન ચલાવી દ્રવ્યલોભને એક કોરે મુદ્દી દઈ નિરુદ્ધતા દેખવી એ વાત અડરી છે વિદ્વાન છતાં નમ્ર, ગરીબ છતાં તેજ્જરી અને તપસ્વી છતાં દયાળુ એવા બોડા જ સમાજ ઉપર અને ખાસ કરીને હિન્દી સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે છે. ધન મેળવવાની શક્તિ હોય છતાં જે માણસ ગરીબાઈ પસંદ કરે છે, લાખો રૂપિયા હાથમા છતાં જે માણસ પૈસાથી મજતી સમવડો ભોગવવાની લાલચમા પડતો નથી તે જ માણસ સમાજની સાચી મેવા જી રાકે છે અને પોતે સતત જ ગ્રી રાકે છે. ગરીબાઈનો આદર્શ ન હોય તો દેશમેવક જ્ઞેત-જ્ઞેતામા પૈસાનો સેવક, પૈસાદારનો આશ્રિત અને દેશહિતનો દ્રોહી થઈ જવાનો હમેશાં ડગ રહે છે.

ગરીબાઈના આદર્શ સાથે જો અખડ ઉદ્યોગનું વ્રત ન હોય તો ગરીબાઈ જડતાનું સ્વરૂપ પડે. તેમણેજી ગરીબાઈ કરા કામની નથી માણસ મમાધાન ગળી પોતાના સ્વાર્થ કે એશઆગમ માટે ભજે મહેનત ન કરે, પણ એણે મહેનત તો કરી જ જોઈયે. સકામ હો કે નિઃકામ પણ કર્મ તો કરવું જ જોઈયે કર્મ ન કરીયે તો આપણને જીવવાનો હક ન રહે મહેનત કરવાની તક ન મળી એ કૃષ્ણને ભારેમા ભારે શાપ ગણાય. ઉદ્યોગ એ ઉદ્ગનિર્માદને માટે જ છે એમ નથી ઉદ્યોગ એ જીવનનો આનન્દ છે, કાર્યિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાનું સાધન છે અને મોક્ષની સાધના છે એમ હું માનું છું. એ જ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને ભગિની સમાજની બહેનો-એ સમાજમેવાનું વ્રત આદર્યું છે નવગણનો વખત ગાળવાનો ઉપાય અથવા નામના મેળવવાનો એક પ્રકાર છે એમ માની કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા આટલા વર્ષ સુધી અખડ દેશમેવા કરી જ ન શકે. દેખાવને માટે કરેલું કામ બમ્બદાર બને હોય, પણ તે ઝાઝા વખત સુધી ટકી રાકતું નથી ગોખલેજી યામેથી મેળવેલી પ્રેરણા છીછરી ન જ હોઈ શકે, કાણુજીરી ન જ હોઈ શકે.

દેશસેવા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એક જ છે કે આપણે આપણ પોતાનું જીવન નિષ્પાપ કરીએ સમાજમા આપણે જે દુખો જોઈએ છીએ તેમાના અર્ધા કરતા વધારે તો આપણે પોતે પેદા કરેલાં હોય છે દરેક જણે જે પોતાની જીવગી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો સમાજસેવકોનું ઘણું કામ ઓછું થઈ જાય, અને બીજી રીતે જોતા આપણે પોતે નિષ્પાપ ન બનીએ ત્યાં સુધી આપણને સમાજસેવાનો અધિકાર અથવા સામર્થ્ય ન જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ જોઈને જ ગોખલેજીએ ભાગત સેવા સમાજની યોજનામાં અને કાર્ય-પદ્ધતિમા સાદાઈ, ગરીબાઈ, આસાધારકપણું વગેરે વ્રતો ખામ ગામ્યા છે.

ગોખલેજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેનો અહેવાલ તો બધા જાણે છે. તે વખતે જનરલ સ્મટ્સ અને ગોખલેજી વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી તે વિષે જ્યારે ગેરસમજ પેદા થઈ ત્યારે વિલાયતના પત્રોને ૫૫ આપણા ગોખલે જ વધારે આમ લાગ્યા એ જોઈને માર્ હૈયુ અભિમાનથી કુલાર્ધ ગયું અને ગોખલેજીના નિર્મળ ચારિત્રી જ આ અસર છે એવી ખાતરી થઈ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ વધ્યું. મહાત્માજીએ ત્યાં જંગનો પોકાર કર્યો અને હિન્દુસ્તાનમા દેશભક્ત ગોખલેજી આ યશને માટે બ્રાહ્મણોચિત ભિક્ષા માગનાનું શરૂ કર્યું એ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો સ્મૃતિમા તાજે જ છે

તે યશ પૂરો થયો. ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમા પાછા આયા અને કવીન્દ્રને મળવા શાન્તિનિકેતનમા પધાર્યા ગાંધીજીનું સ્વાગત ચાલતું હતું એટલામા તાગ આલ્યો કે ગોખલેજી મૃત્યુલોક છોડી ગયા શાન્તિનિકેતનના એક આગાના ઝાડ નીચે અમે ટેવ્યાકે જણુ ગાંધીજીની આસપાસ બેઠા હતા ગાંધીજીની આખમા આસુ તો ન હતો, પણ આસુ કરતા મૃદુ અને ગભીર શ્રદ્ધાનો સાગર છલકાતો હતો તેમણે ગોખલેના જીવનની ધાર્મિકતા અમને સમજાવી. રાજ્યપ્રકરણ માટે પણ ખાતદાની આપણાથી ન હોડાય એ ગોખલેજીનો આગ્રહ એમણે અમને સમજાવ્યો અને તે જ દાયે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાનિર્મિત મૂર્તિ મારા હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ હું ગોખલેજીનો અનુયાયી નથી, એમનો શિષ્ય નથી, પણ એમના શિષ્યનો શિષ્ય છું, ગોખલેજીનો પૂજક છું અને ગોખલેજીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું ગોખલેજીના સાચા અનુયાયીઓની દેશસેવા, ધર્મનિષ્ઠા અને નીડરતા જોઈ ધ્યાનમા ગોખલેજીની મૂર્તિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ થતી જાય છે. તે મૂર્તિનું જ આજે હું શ્રાદ્ધ કરું છું અને તે મૂર્તિ પાસેથી આશીર્વાદ માગુ છું

બગિની સમાજ એ એ મૂર્તિનું એક મંદિર છે એમ જાણી અહીંઆ હું શ્રદ્ધાંજલિ લઈ આવ્યો છું ગોખલેજીની દેશભક્તિ એમની દેશસેવા કરતાં મોટી હતી પચાસ વર્ષ કરતા પણ ઓછી જીવગીમાં તેમની દેશભક્તિને

સંપૂર્ણ અવશ્ય કયાથી મટે? શિક્ષણ અને ગતશક્તિ એ બે જ દિશામાં તેમણે કંઈક દેશને આપી હતી, જે હતી તે અપૂર્વ અને હિતચિત્ર હતી. પણ તેમવાળી જ તેમને સન્નેર ન હતો. તેઓ હમેશાં કહેતા કે કામના દુગ્ધ પામ્યા છે, તે ઉપાડવા દળરો દેશમેલોની જરૂર છે, એ જ એમનો સન્નેરો બાંડી શિક્ષણનો મદનનો વિભાગ બહુથી ચીતલીઆએ પોતાનો કયો છે. ગોખલેજીની એ વિદ્યાની દેશભક્તિ આ બચિની સમાજ માગરો કાર્યમાં પેશિયન થાય છે. માટે જ દુઃખ આ મંદિરમાં થાક કરવા આપો છું. આ તક મને આપી એ આપ સદ્ગતો પ્રસાદ મળે છું.*

કવિવર રવીન્દ્રનાથ

देवो मूढ्या देयं यजेत् ।

દુનિયામાં મદત્તા દુર્લભ છે એ સૌ કોઈ માને છે. પણ એથીયે વધારે દુર્લભ વસ્તુ મદનની પાડખ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું અથવા પ્રસંગનું મદત્ત જનનાં દુનિયામાં મદ જ એકા હોય છે. છતાં આવું મદત્ત જનની દીધા પડી તેને માનમાં સમજી જઈ તેનો વિસ્તાર કરનાર કોઈ વાળા મને છે એ પણ દુનિયાનું સદ્બાજ છે. ગતશક્તિમાં પણ છાપાઓ સાચા સાચા લેખો લખે છે, પણ અમુક પ્રસંગે ક્યું ધોળું સ્વીકારવું અથવા અછીને પ્રસંગે શું કરવું એ નહીં કરનાર એ ચાર જ વ્યક્તિઓ હોય છે તેઓ શું નિર્ણય કરે છે એ જાણવા બધા માતલની જેમ તલસી રહે છે. એકવાર દિશા મળી મદ એટલે મને તેટલા સાધક બાધક પ્રમાણનો વ્યૂહ રચી તેઓ મને તેટલી લીસ્યાસ ચલાવી શકે છે.

આ પાડખવાની શક્તિ અથવા પોતાની મેળે વસ્તુનું મદત્ત આકવાની શક્તિ એ જ ગણનો પ્રાણ છે. જે રાષ્ટ્રમાં એ શક્તિ ન હોય તે ગણ પામે ધન, દોષન, શુદ્ધિ અથવા શક્તિ હોય તોપણ તે અત્પ્રાણ ગણ છે અને તે પન્નન્વત્તામાં જ રહેવાવાપક છે. મારે કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઉપર પૂરેપૂરો અને કાયમનો દોર ચલાવવો હોય તો મારે તે વ્યક્તિની અથવા રાષ્ટ્રની પરીશિષ્ટશક્તિ માગી નાખવી જોઈએ. તો જ દુઃખ તેનો તેજેવધ કરી

શકું. એ જ રીતે મારે મારી સ્વતંત્રતા જાળવવી હોયો. બીજાએ મુકેલે આક નહિ સ્વીકારે. અંગ્રેજોએ જે દિવસે હિન્દુસ્તાન પોતાના કબજામાં લીધું તે દિવસે આપણે પગતન થયા નથી. પણ જે દિવસથી અંગ્રેજોની દૃષ્ટિથી આપણે આપણા સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા તે દિવસથી આપણે ખરેખરા પરતન થયા. અંગ્રેજોએ કહ્યું, 'તમારી સ્થિતિવ્યવસ્થા બૂલભરેલી છે;' આપણે એકદમ સ્થિતિવ્યવસ્થા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ કહ્યું, 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કૃત્રિમ અને એકદેશી છે,' આપણે તેને તેવું માન્યુ. આ રીતે યોગ્ય ક્યુ, અયોગ્ય ક્યુ, સુન્દર ક્યુ, કદંચ ક્યુ, સમાજના ઉન્નતિ અને પુરુષાર્થ શામા રહ્યા છે, ગાથી તેનો વિનાશ થાય છે, ઇત્યાદિ મહત્વની બાબતોમા, એટલું જ નહિ પણ આપણા પોશાક, શિક્ષાચાર, પત્રવ્યવહાર વગેરે બધી બાબતોમા પાશ્ચાત્ય લોકોએ નક્કી કરેલા ધોગણ ઉપર આપણે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. આપણે જાણ્યુ નહિ કે અનુકરણ એ જ મરણ છે.

આવી વૃત્તિ સામે વિરોધ પણ થયો. છતાં તેમા પણ સાચુ ક્યુ છે એ કાંઈ પણ જાણ્યા વગર અંગ્રેજો કહે છે તેથી ઉલટા જઈશુ તો આપણે સહી સલામત ગીથુ એવા વિચારથી જ વિરોધ કરવામા આવ્યો. આને પણ અનુકરણ જ કહેવું જોઈયે. ફક્ત એટલો જ કે આ વિકૃત અનુકરણ અથવા પ્રતિકરણ છે. બન્ને વૃત્તિમા ખાનદાની તો નથી જ. ખાનદાનીમા હાજીદા પણ હોતી નથી તેમ દેવ પણ હોતો નથી. સ્વદેશસંસ્કૃતિનું મહત્વ જે જાણે છે, સ્વદેશસંસ્કૃતિ ઉપર જેની શ્રદ્ધા છે તેનામા જ આ ખાનદાની અને પ્રાણ વસી શકે છે.

આરી વૃત્તિવાળા એક પ્રતિભાવાન કવિ આપણું આમનત્રણ સ્વીકારીને અહીં પધારે છે. હિન્દી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ તેમની રંગરંગમા ઝુરી રહ્યું છે આર્યોનું જીવન કેટલું ઉદાત્ત, ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ હોઈ શકે છે એનું દર્શન એમની ભૂતિ જોતા આપણને થશે. માટે તેઓ કેવા છે, શુ કરે છે, શુ ધારે છે, તેમના આદર્શો કેવા છે, તેમને શુ પસંદ છે, શુ પસંદ નથી, દેશની પડતી દશામા પણ તેઓએ જગતની કેવી ભારે સેવા કરી છે તે આપણે જાણીયે તો તેમના સ્વાગતમા આપણી તૂટી ઓછી થાય અને સ્વાગતનું કાંઈ પણ પુણ્ય આપણે મેળવી શકીયે. દેવો મૂલ્યા દેવ યજેત્ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. એમના ઉચ્ચ ભાવ અને ઉચ્ચ જીવનનો ચોડા અંશ આપણામા આવી જાય તો જ આપણે એમની પૂજા કરી શકીયે.

પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક

તેઓ ખરા અથમા કવિ છે. કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાચવાથી, પૂઞવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જીએ છે આપણી દૃષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ

દષ્ટિવાળા દેવિ ભવિષ્યકાળમા પણ જોઈ શકે છે. એવા દેવિના વિચારો જાણવા કે બતાવવા એ મહેલી વાત નથી. છતાં કાર્ય અપૂર્ણ છે એટલા માટે છોડી દેવું હીક નહિ થાય, તેથી અત્રે એમનો દુઃકામા પરિચય દરાવવાનો વિચાર ગમ્યો છે.

દેવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સાહિત્યસેવા આજે ચાર તપની છે. આ દેશમા ગ્હીને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જેમણે પોતાના દાવતનો વરસાદ આપણા ઉપર વર્ષાવ્યો છે તેમનો આજે પરિચય આપવો પડે એ આપણા દેશની દયામણી દશા ગણાય પણ મહત્તા ઓળખવાની શક્તિ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, તેથી સાત વર્ષ પહેલા યૂરોપના મહાન વિદ્વાનો અને સાહિત્યાચાર્યોએ તેમને અત્યપૂર્ણનું માન આપીને દુનિયામા આ એક મહાન વિભૂતિ છે એમ આપણને કહી દીધું, ત્યાં સુધી આપણા દેશમા એમની યોગ્યતા જાણનાર અને જાણતા હોય તોપણ મુક્તકંઠે સ્વીકારનાર બહુ જ ઓછા હતા. સાચું જોતા આજ સુધી 'નોબેલ પ્રાઇઝ' જેવા વિદ્વાનોને મળ્યું છે તેમની સાથે સરખામણી કરતા એમ જ કહેવું પડે છે કે 'નોબેલ પ્રાઇઝ' મળવાથી રવીન્દ્રની મહત્તા વધી નથી, પણ રવીન્દ્રે એ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને 'નોબેલ પ્રાઇઝ'ના ધોરણમા વધારો કર્યો છે. મહાયુદ્ધ પછી અને મહાયુદ્ધને લીધે યૂરોપના સાંસ્કૃતિક વિદ્વાનોની મનોરચનામા જે દેગ્રાસ થયો છે અને 'નૅશનલિઝમ'—રાષ્ટ્ર-પૂજનધર્મ—ની સામે જે અણુગમે પેદા થયો છે તે વૃત્તિ મહાયુદ્ધની છાયા પણ યૂરોપ ઉપર પડેલી ન હતી ત્યારે રવીન્દ્રનાથમા સ્ફુરી હતી અને રાષ્ટ્ર ઉપાસનામા કેટલો અધઃપાત છે એ તેઓ તે વખતથી કહેતા આવ્યા છે. ઘર્મો રક્ષિત રક્ષિત એ વ્યાસવયનમા અડગ શ્રદ્ધા રાખીને બગમગની હીલચાલ પૂર જોશમાં હતી ત્યારે પણ એમણે એ હીલચાલના ગજસિક્ક અને તામસિક્ક સ્વરૂપને નિર્ભયતાથી વખોડ્યું હતું. છતાં યૂરોપે એમની મહત્તા સ્વીકારી ત્યારે જ આપણે એમની જમ બોલવા લાગ્યા યૂરોપમા જેમ યૂરોપની ચાગ પામ્ય બાપાઓ જાણ્યા સિવાય માણસ સુશિક્ષિત ગણાતો નથી તેમ આપણે ત્યાં પણ હોત તો રવીન્દ્રનાથને આપણે મૂળ બગાળીમા, અને તેથી વહેલા, જાણ્યા હોત પણ બગાળી લોકો તો એમને પહેલેથી જ જાણતા હતા, તોપણ તેમણે આ સાહિત્યગતને દુનિયા આગળ મુકવા જેટલો ઉત્સાહ બતાવ્યો ન હતો.

જે સ્થિતિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની છે તે જ સ્થિતિ આપણી સંસ્કૃતિની છે આપણે પડ્યા એટલે આપણે માની લીધું કે આપણી સંસ્કૃતિ પણ નાલાયક છે. અગ્રેજોએ પણ આપણને તેવી જ શીખામણ આપી આવી ગિયતિમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, એટલું જ નહિ પણ એ સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ પી જઈ આજના જમાનાના તે સંસ્કૃતિ કેટલી દીપી નીકળી

શકે છે એનો વસ્તુપાઠ આપનાર જે યોડી મહાન વિભૂતિઓ છે તેમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર છે. માટે એમનું દર્શન આપણને પ્રિય, બોધક અને પ્રોત્સાહક થવું જોઈએ.

સુસંસ્કૃત માણસનો આદર્શ

પરમેશ્વરે એમને શરીર પણ એવું આપ્યું છે કે એમને જોતાં જ મનમાં અદ્વાબકિત ઉત્પન્ન થાય. એમનો કદાવર ખાંધો, એમના ધાટીલા ખાદ્ય અને પાદપિપ્પડ, પોપટની ચાંચ જેવું એમનું નાક, આ દુનિયામાં ન મળતી વસ્તુ જોળવામાં જ પરોવાયેલી છતાં તીક્ષ્ણ સૌમ્ય એમની આંખો, એમનું વિશાળ બાલ વગેરે જોતાં જ કોઈક મહાપુરુષની સામે આપણે ઉભા છીએ એટલું જાન કોઈ પણ માણસને થયા વિના રહેતું નથી. એમના પ્રભાવથી અંજાઈને રહેજ દૂર ઉભા રહેવાનું મન થાય છે. પણ એમની દૃષ્ટિ આપણા ઉપર પડે એટલે તેમાં અમીષ્ટિ જોઈને આપણને રહેજે ઉત્તેજન મળે છે. અને જ્યારે તેઓ બોલે છે ત્યારે એમની કોમળ, પ્રેમાળ, સંજીતમય વાણીથી માણસ એટલો આકર્ષાઈ જાય છે કે એમની સાથે હળો જવામાં યોગ્ય વિવેકનો ભંગ કરે છે એ પણ બૂલી જાય છે. એમના વાજ પાકી ગયેલા છે છતાં એમનામાં બાલ્યવૃત્તિ અને પ્રસન્નતા પૂરેપૂરી છે. એક ગાયનમાં એ કવિ ગાય છે:

‘ગાદર પાક્યે ના થુલ ગો.’

‘આરા વાળ કદી ધોળા થવાના નથી.’ અને એ વાત તદ્દન સાચી છે.

એમના દર્શનથી ખીજી વાત આપણા મન ઉપર એ ઠસી જાય છે કે તદ્દન સ્વદેશી ઢંગનો પોશાક પહેરવાથી સૌન્દર્ય અથવા ગાંભીર્યમાં કાંઈ પણ ઉણપ આવતી નથી. કવિની વૃત્તિ સર્વ વાતમાં લહેરી હોય છે, અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પોતાના પોશાકમાં પણ લહેરી છે. કોઈ દિવસ સાદું પહેરણ—જેને બંગાળીઓ ‘પંજાબી’ કહે છે—પહેરીને એના ઉપર રેશમી ખેસ ઝોડે છે, કોઈ દિવસ લખનૌના નવાજની માફક ઉંચી ટોપી અને લાંબો ડગલો ચડાવે છે, તો કોઈ દિવસ જાપાની ઝળે નાળે છે. એમની સામે કોઈ હિન્દી માણસ બૂદ્ધ, સુટ અને હૉટ પહેરીને ઉભો રહે તો તેની આમ્યતા આપણી આગળ તરી આવ્યા વગર રહે નહિ.

નાનપણમાં એમને કોફિલકંક રવીન્દ્ર કહેતા. આજે પણ એમનો સ્વર એટલો બધો મીઠો અને ઉંચો છે કે એમનાં સામાન્ય વાક્યોથી પણ સંજીત સાંભળ્યા જેટલી વૃત્તિ મળે છે. હુંકામાં કહીએ તો એમની સુખચર્ચા, એમનો પોશાક, એમનો અવાજ, એમનો વિવેક વગેરે બધી આજતોમાં એટલું બધું મીઠાશબ્દનું ઔચિત્ય જણાય છે કે તેમને મળવાથી સુસંસ્કૃત માણસનો

આદર્શ આત્મે આપણે જોયો છે એવું સમાધાન આપણને થાય છે.

ગોટા લોકોને મળવું મુશ્કેલ હોય છે, પણ આમની મુલાકાત ગમે તે માણસ લઈ શકે છે. લોકોને નારાજ કરવા કરતાં પોતે જ સહન કરવું એ હિન્દી ખાનદાની વૃત્તિ એમનામાં પૂરેપૂરી છે, અને એ વૃત્તિને અંગે તેમને એટલું ખમવું પડે છે કે તે જોઈને ઉદ્દેગથી મિ. ઍન્ડ્રુઝે એટવાર કહ્યું હતું કે The Indian people simply kill their leaders. 'આપણાં લોકો પોતાનાં નેતાઓને હેરાન કરી કરીને મારી નાખે છે.' છતાં એમનો આવો મીઠો સ્વભાવ જોઈને કદાચ કોઈને એમ ક્ષમા કે એમને ગમે તે રસ્તે વાળી શકાય એમ હશે, તો તે જૂલ છે. જે વસ્તુ પોતે મહત્વની માને છે તેમાં એ એટલા બધા દબ રહે છે કે એમના ખાસ મિત્રો પણ એમને એમના નિશ્ચયમાંથી ચળાવી શકતા નથી.

તેઓ ખડુ જ એકાન્તપ્રિય છે. કુદરત—ગ્રાડ, પાન, રજ, ફૂલ, પક્ષી—ના સહવાસમાં જ રહેવાની તેમની ઉત્કંઠા જણાય છે. માણસની બીડ એમને ગમતી નથી. બાળકો સાથે માત્ર તેઓ એટલા ખીલે છે કે વખતે તેઓ બાળકોને પણ કુદરતના બોલના ચાલતાં ફૂલો જ માનતા હોય.

પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિકેતન

કાવ્યશાસ્ત્રકાર કહે છે: કાવ્યં યશ્ચે । પણ આપણા રવીન્દ્રને તો પોતાની વાહવા ગાય તે જરાય ગમતું નથી. તેઓ જાપાનમા ગયા હતા ત્યારે પોતાના જાપાની મિત્રોને તેમણે એમ જ કહેલું હતું કે હું ચાર છ મહિના જાપાનમા એકાન્તમાં રહેવા માગું છું. મારે જાપાની સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો છે. તે હું ત્યાંની દવામાંથી મેળવીશ, પણ તમે ત્યાં ધાધલ કરશો તો હું નાસી છૂટવાનો. ધાંધલપ્રિય અમેરિકામાં એમનું રક્ષણ કરવા માટે જ મિ. પીઅર્સન એમની સાથે ગયેલા. છતાં કીર્તિ એ લોકોત્તર વિભૂતિઓની અપરિહાર્ય શિક્ષા છે, અને તે શિક્ષા આપણા કવિ ધીરજથી સહન કરે છે.

ખાનપણથી તેઓ સ્વતન્ત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરેલા છે. મનને ગમે તે જ વાંચવું, ફીક લાગે તે જ કરવું એવી રીતે તેમણે જીવ્યા ગાળા છે. છતાં એમણે જીવનનો એક પણ દિવસ નકામો ગાળ્યો હોય એમ નથી. સંસ્કારી કુટુંબમાં, નિર્દોષ વાતાવરણમા સ્વાતન્ત્ર્યથી કેવું કળ નીપજે છે એનો તેઓ જીવતા જાગતા પૂરાવો છે. પરીક્ષાની ખીક અથવા ચીવટ ન હોય તો છોકરાઓ ફીક બણે નહિ એ માન્યતા એમણે ખોટી પાડી છે. એમને નિશાળે જવું તો બિલકુલ ગમતું જ નહિ. નિશાળોમાં છોકરાઓની વૃત્તિને જે આધાન પહોંચાડવામા આવે છે અને તેને પરિણામે છોકરાઓની નૈસર્ગિક શક્તિ ખીલવાને બદલે કસમાય છે તે સ્થિતિની છાપ

તેમના હાથમાં કંડી કંડી પડી હતી. અને તેને જ પરિણામે જ્યાં શિક્ષકનો બચ બિલકુલ રહે નહિ, મોટા છોકરાઓ નાના છોકરાઓને કનડે નહિ અને જ્યાં છોકરાઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી રહે એવી મંડ્યા કાઢવાનો તેમણે યજ્ઞ વળત પહેલાં જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંરચા તે તેમનું પ્રાણપ્રિય શાન્તિનિરોધન. પણ આ આપણે આગળની વાત ઉપર ચડી ગયા.

આખરે, એમને બાબુવા માટે વિદાયત મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે વિદાયતનું નિરીક્ષણ તો ખૂબ કર્યું, પણ બજારમાં તો જેવા ગયા તેવા જ પાછા આવ્યા; એટલે તેમને કોઈ પણ કંઈકેજનો કે મુનિવર્સિટીનો સ્પર્શ થયો નથી.

કવિતારાગર

વિલાપત ગયા તે પહેલાં તેઓ આપણા અમદાવાદમાં એકવાર રહી ગયા છે, અને રાહીબાગમાંથી શ્રીમદ્દાળની ચાંદનીમાં ‘દીણસ્વચ્છશ્રોતા’ સાબરમતી પોતાની ‘વાણિયા’માં એક બાણુએ થકને વડી જતી જોવામાં તેમણે કેવી રીતે કલાકો ગાળ્યા તેનો ચિતાર તેમણે તેમની ‘જીવનસ્મૃતિ’માં આપેલો છે. તેઓ લખે છે કે ‘રાત્રે સાબરમતીને કાંઈ ફરતાં ફરતાં મેં’ મારાં પ્રથમ કાવ્યો રચેલાં.’ રોજ વર્ષની નાની ઉંમરે રચેલાં એ કાવ્યોમાંથી એક અત્યારે પણ તેમના કાવ્યમંથમાં વિરાજે છે. એના પહેલાં કવિતા રચવા તરફ એમણે પોતાની કલમ અજમાવી ન હતી એમ નથી. છેક નાનપણથી જ આપણાથી કવિતા કેમ કરાય એ બીક તો એમની ઉડી ગઈ હતી.

‘વાલ્મીકિપ્રતિમા’ એમનું પ્રથમ નાટક. એ એમણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે રચેલું. તે હજી વખણાય છે અને જ્યારે જ્યારે કલકત્તામાં બજવાય છે ત્યારે ત્યારે નાટકગૃહ સીધાર બરાબ જાય છે. એમનું ‘પ્રભાતસંગીત’ આશા અને ઉત્સાહપૂર્ણ છે, ત્યારે એમનું ‘સંધ્યાસંગીત’ ઉદાસીન શાન્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમના પિનાશી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દાકુર ઉપાસનામાં જે ધર્મતત્ત્વ અથવા બક્ષિત્રાવ પ્રકટ કરતા તે જ તરણ રવીન્દ્ર પોતાની અદ્ભુત વાણીમાં કાવ્યમયિન કરતા, છતાં નાનપણમાં એમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનો ભાગ મોટો રહેતો. જેમ કવિત્વશક્તિ એમનામાં એકએક સ્ફુટી નથી, ક્રમશઃ વિકસી છે, તેમ જ એકાએક ઉપરતિ થકને ધાર્મિક જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ એમનામાં થયો નથી જેમ કળામાંથી ફૂલ થાય છે અને ફૂલમાંથી ફળ ખેત્રે છે, તેમ એમના જીવનનો વિકાસ છે, અને તેથી સ્વાભાવિક વિકાસ—કશી પણ રોકાવટ વિનાનો વિકાસ એ એમના જીવનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલમન્ત્ર સદા પડ્યો છે. દેખવણીમાં તથા કળામાં, રાજકારણમાં તથા સાંસારિક બાજીતોમાં સ્વાભાવિક વિકાસને અટકાવવો નહિ એટલું

જ તેઓ માગે છે. હિન્દુ ધર્મ કરતાં બ્રાહ્મો ધર્મમાં આચાર અને વિધિની રોકવટ ઝોઝી તેથી બ્રાહ્મો ધર્મથી તેમને સમાધાન છે. પણ બંધનપ્રિય આપણા લોકોએ બ્રાહ્મો ધર્મનાં પણ કેટલાંક બંધનો સરળતાં છે. સ્વતંત્રતાના ઉપાસક કવિ રવીન્દ્રે આ નવાં બંધનોનો પણ ઝોટો વિરોધ કર્યો નથી. હાલમાં તેઓ દેશના અસંખ્ય જનસમુદાયના હૃદયમાં વસતા ધર્મનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ કહે છે, શાસ્ત્રધર્મ ધર્મશ્રન્ધોમાં અને ઉચ્ચ ગણાતા વર્ગોનાં લખાણોમાં અને ચર્ચામાં જ છે. દેશના અમલુ ગણાતા અને ઉચ્ચ વર્ગોએ જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તેવા ગરીબ લોકોની ધાર્મિક ભારનાઓમાં કાંઈ પણ કૃત્રિમતા હોતી નથી. માણસના મુગ્ધ હૃદય અને તેના હૃદયેશ્વર વચ્ચે શાસ્ત્ર કે તત્ત્વ-જ્ઞાન આવવું ન જોઈયે. નાનપણમાં જેમ તેઓ વૈષ્ણવ સાધુસન્તોનાં કાવ્યોમાં અને ભક્તિના ઉભરામાં તક્ષીન થઈ જતા હતા તેમ આજે બંગાળના 'બાકલ' સંપ્રદાયના ગીતોમાં મશગુલ રહે છે.

કવિઓની વૃત્તિ હમેશાં હિલ્લટ હોય છે. જેમાં રસ લે તેની સાથે તદાકાર થઈ જાય છે. વૈષ્ણવ કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં તેને આત્મા એમના હૃદયમાં એવો ઉતર્યો કે એમણે પોતે એ જ જાતનાં મુન્દર કાવ્યો રચ્યાં અને તે બાનુસિંહ નામના કોઈ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સાધુનાં કાવ્યો જડ્યાં છે એમ જાહેર કરીને બહાર પાડ્યાં. કોઈ પણ આ કવિતા નકલી છે એમ પારખી શક્યું નહિ, એટલું જ નહિ પણ આ કવિતાને કીધે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી એક ગમ્મત થઈ. બાનુસિંહની કવિતા જ્યારે 'ભારતી' માં પ્રસિદ્ધ થતી હતી ત્યારે શ્રી. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય જર્મનીમાં બંધુતા હતા. તેમણે પી. એચ. ડી. ની પદવીને માટે યુરોપીય સાહિત્ય અને બંગાળી સાહિત્યની તુલના કરીને એક નિર્ણય લખવાનું ધાર્યું હતું. એની અંદર તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન પદકર્તા રૂપે બાનુસિંહનું સ્થાન બહુ ઉચ્ચ છે. અને આ નિર્ણય ઉપરથી જ તેમને પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી પણ ખરી; અને હવે તેઓ ડૉ. નિશિકાન્ત ચટ્ટોપાધ્યાય થઈ ગયા છે.

ગીતાંજલિ—પાકી ઉંમરનું પરિપક્વ ફળ

રવિબાળુની વિશ્વવિખ્યાત ગીતાંજલિમાં પણ વૈષ્ણવ કવિઓના બાવ અને સંકેત જોવામાં આવે છે. પણ ગીતાંજલિની ભાવનાઓ એટલી બધી સૂક્ષ્મ અને સાર્વભૌમ છે કે આશ્ચર્ય લોકોને તેમજ જાપાનીઓને, મુસલમાનોને તેમજ અમેરિકન લોકોને ગીતાંજલિમાં કયાંય પારકાપણ લાગતું નથી. ગીતાંજલિનું ખાસ લક્ષણ તો તેની અભિજન રસગતતામાં છે. ગીતાંજલિમાં આવતા ભાવો તો ચિરપરિચિત લાગે છે, પણ તેમના પહેરવેશમાં અને ચિત્રામણમાં એટલી બધી નવીનતા, ક્રામજતા અને પ્રસન્નતા છે કે દરેક પદમાં કાંઈ પણ નવીન તત્ત્વ અથવા અનુભવનો સાક્ષાત્કાર આપણને થયો છે

એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સુન્દર દીશે જેમ અનેક પાસા દ્વારા ચળકે છે તેમ ગીતાંજલિની કવિતા નિમ્ન જિજ્ઞાસુતિને મિત્ર મિત્ર અર્થ અને આનન્દ આપીને પોતાનું સર્વશક્તિ સિદ્ધ કરે છે. ગીતાંજલિ એ એમની પાછી ઉમરનું પરિપક્વ યજ્ઞ છે. એના પદોમાં એમની કાવ્યચર્ચાને જે પુષ્પનો બાર આબો હોય તેનો પરિચય અગે આપ્યો નથી. યદિવિપયક કવિતા લખ્યા પછી એમની જનિ પ્રેમવિપયક કાવ્ય લખવા તરફ યદ્ય અને પ્રેમનો વિકાસ બક્તિમાં થયો છે એટલું જ કહીને આગળ જઈશું. પરંતુ એમના કવિતા-સાગરમાંથી નીકળતા પદોમાં એટલું કહેવું પડે છે કે જેમ તેઓ વૈષ્ણવ કે બાઈસ સંપ્રદાય સાથે એકતાન યદ્ય શક્યા છે તેમ સુરતામાર્ગી કબીર સાથે થયેલા જાણના નથી, અને તેથી તેમણે કબીરનાં મોએક પદોનું જે ભાષાન્તર કર્યું છે તેથી પૂરેપૂરો આનન્દ નથી થયો.

આ દીકા ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે કાવ્યથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સહૃદયતાથી અનુભવન કરી શકતા નથી. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યનું અધ્યયન એમણે એટલું ઉંડું કર્યું છે કે તે સાહિત્યનું રહસ્ય અને તે સાહિત્યમાં રહેલું સંસ્કૃતિનું અંગ તેઓ જેમ વિશદ કરી શક્યા છે તેમ પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ સાહિત્યચર્ચા કર્યું નથી. કવિધીનો 'The Message of the Torch' એ લેખ જેમણે વાંચ્યો હશે તેઓ કબીર કરશે કે ઉપરના વિધાનમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આજે કોઈ માણસ સંસ્કૃત સાહિત્ય જાણે અને રસીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામના નિબંધો ન પાંચે તો તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન નિષ્ફળ નહિ તો અધિક તો જરૂર મળ્યાં.

પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિશેષ અભ્યાસ માટે એમણે શાન્તિનિકેતન સાથે 'વિશ્વભારતી' નામની એક સંસ્થા લમણું જ સ્થાપન કરી છે. એની અંદર સંસ્કૃત, પાલી, માગધી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં આપણાં પ્રાચીન સાહિત્યનું તથા સંગીતાદિ કલાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી શકાય અને નવીન શોધખોળ કરી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સુન્દર નિબંધો

લોકસાહિત્ય, જંગસાહિત્ય, આધુનિક સાહિત્ય ઉપર પણ તેમણે ધણું સુન્દર સુન્દર નિબંધો લખેલા છે. જંગાળની બહાર તેઓ નિબંધલેખક તરીકે જોવા જણીતા છે એનું કારણ તેઓ યદ્ય જ માનુષ્યામાં લખે છે. હાલમાં જે થોડું એમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે જંગાળને તો એમણે ક્યારનુંયે આપેલું હતું, કેમકે તેઓએ પોતાની પ્રતિભા માનુષ્યાની સેવામાં જ અર્પણ કરી છે. અંગ્રેજીને તો માનુષ્યાને ધરણેલા નવેધની થોડી પ્રસાદી જ એમણે આપી છે.

રાજદાનશુભાં જેમ નામદાર ગોખસે હમેશાં અદ્યતન રહેતા નેમ પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય સાહિત્યમાં રવિચાત્ર અદ્યતન રહે છે. આ કવિની પ્રતિભા સાહિત્ય અથવા કાવ્યધી જ અટકી નથી. રાજદાનશુભાં તેઓ હાથમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, છતાં દેશના રાજદાન વિચારોને યથાર્થ અને ખાનદાની વક્ષણ આપવામાં એમનો શણે ઝોલો નથી. 'સ્વદેશ', 'સમૃદ્ધ', 'રાજ ઝો પ્રભ' વગેરે નિમન્ધોમાં એમણે રાજદાનશુ કેવું હોયું નેમણે, રાષ્ટ્રીય હિસ-આલમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કેવી રીતે સંચરશે એ કવિનવપૂર્ણ વાણીમાં ખતાવ્યું છે. રાજદાન સ્થિતિ સાથે આપણું કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન સુધરે તો જ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ધ્ય યાય એ એમણે પોતાના 'સમાજ' નામના નિમન્ધસંગ્રહમાં સિદ્ધ કરી દીધું છે. કેળવણી વિશેના એમના વિચારો 'શિક્ષા' નામના નિમન્ધમાં એમણે દર્શાવ્યા છે, અને સરકારી કેળવણી પદ્ધતિ વિશે તેઓ કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે એ તેમની 'પોપટની કદાણી' ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પાંચરાગા મરી ગયેલા આ પોપટની સ્થિતિ જોઈને કવિનું હૃદય એટલું બધું પીગળી ગયું છે કે કૌંચવધ જોઈને આદિકવિનું હૃદય પણ એટલું પીગળ્યું નહિ હોય. કવિએ નિશ્ચય કર્યો કે આ પંખીનો ઉદાર કરીશ, જેમ શુભામેનું દાસ્તવિગોચન કરનાર વિદ્યાર્દેશ અને લિન્કન નીકળ્યા, તેમ નાનાં નાના બાળકોને શિક્ષણને બદલે જે શિક્ષા થાય છે તેમણી છોડવનાર રીન્ડનાય અવતર્યા છે. પોતાના 'શિશુ' અથવા 'The Crescent Moon' કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા એમણે જગત-ને ખતાવ્યું છે કે નાનાં બાળકોમાં પણ આત્મા વસે છે, એમને પણ લાગણી હોય છે, એમની એક સ્વતંત્ર બાળહુનિયા હોય છે અને તે દુનિયામાં વિદાર કરીને જ તેઓનો વિકાસ થઈ શકે છે. આપણા કવિ જોઈને દરજ્જે બાળહૃદય સમજ અને ચિતરી શક્યા છે તેટલે દરજ્જે દુનિયાનો જીવે કોઈ પણ કવિ અત્યાર સુધી ચિતરી શક્યો નથી. અમાગ કેટલાક મિત્રોએ તો અમારી પામે એકરાર કર્યો છે કે હાકુનું 'The Crescent Moon' વાંચ્યા પછી જ અમે નાનાં બાળકો ઉપર ગ્રેમ કરના શીખ્યા છીએ. અમને લાગે છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણશાસ્ત્રની સરસ કે નીરસ ચોપડીઓ સાથે રીન્ડનાયનું 'શિશુ' અથવા 'The Crescent Moon' નિયત પુસ્તક રાખ્યું હોય તો શિક્ષકોની અને એમના હાથમાં સપડાયેલાં નાનાં બાળકોની જીંદગી સફળ થાય. આ વિચારો દર્શાવીને જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ ઉપર દલા પ્રમાણે ઊકરાઓ ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે ખીલી શકે એવું સ્થાન પણ એમણે નિર્માણ કર્યું છે. અને ત્યાં નાનાં નાનાં બાળકો-ને વાળી દેવામાં અથવા તેમના નિમન્ધો સુધારવામાં, નવી નવી રમતો રમવામાં અથવા ઊકરાઓને નાટ્યઅભિનયના પાક આપવામાં ખોતે ધણે

વખત આપે છે. છોકરાઓને માટે એમણે માગી સારી ચોપડીઓ પશુ લખી છે. 'કથા ઓ દાદિની' માં બૌદ્ધકાલીન અને ત્યાગપછીના હિન્દુતાનના ઇતિહાસમાથી તેમજ લોકવાર્તામાથી સાગ સારા પ્રસંગો શોધીને તેમણે એવી રીતે કવિતાગદ્ય કર્યા છે કે જેમ છોકરાઓનું શરીર અગ્નિજ્વાલાં કે પ્રયાસ વગર વધે છે તે જ પ્રમાણે આ કવિતા વાચવાથી નીતિના પાઠ વાચ્યા વગર પણ છોકરાઓમાં ઉચ્ચ જીવનની લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. મગડાઓના ઉત્કર્ષનું કે શીખોના ખલિદાનનું રહસ્ય છોકરાઓ આ કવિતા-માથી જોઈશું સુંદર રીતે મેળવી શકે તેટલું મોટી મોટી ચોપડીઓ વાચીને પણ બાળે જ મેળવી શકે.

નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓ

રવીન્દ્રનાથ ટાકુર કવિ અથવા નિબંધલેખક ન થાત તોપણ એમણે લખેલી નાની નાની ગદ્ય વાર્તાઓથી પણ તેઓનું નામ સાહિત્યજગતમાં અમર થાત. એમાથી કેટલીક વાર્તાઓ એમણે છોકરાઓ માટે ખાસ ભેગી કરી છે. મનુષ્યજીવનના અનેક જાતના કાવ્યમય પ્રસંગો અને મનુષ્યસ્વભાવનાં રંગભેરંગી ચિત્રો એમણે ચિતર્યા છે અમીર કુટુંબમાં ઉછરેલા અને કાવ્ય-સૃષ્ટિમાં વિહરનાર આ કવિએ સામાન્ય જનતાનું કરણ જીવન કયા જોઈું હશે એવો વિચાર સ્વાભાવિકપણે ઉડે છે. એનો જવાબ આપવાને માટે એમના જીવનનો એક અઢાત ભાગ તપાસવો પડશે. કૌલેજની કેળવણીની આભડછેટે પાળનાર આ દીકરાને પિતાએ ધરતી જમીનદારીની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. કવિ રાજ્યુથીથી ત્યા ગયા હશે એમ લાગતું નથી. પણ ત્યા ગયા પછી વિશાળ પટવાળી પદ્મા નદીએ અને તેને કાંઠે રહેતા ભોળા ખેડૂતોએ કવિનું મન હરણ કર્યું. જેમ માતા પોતાની લાડછી દીકરીને વિધવિધ ધરેણા અને કપડા પહેરાવી તેને નિહાળવામાં આનંદ માને છે તેમ કવિએ પદ્મા નદીની શોભાને વિવિધ રીતે અને વિરિધ પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આનંદ માન્યો છે. ખેડૂતોની સાદી જીવગીમાં બળીને તેઓએ મનુષ્યસ્વભાવનું ઉત્તમ નિરીક્ષણ કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની જીવગી સુધારવામાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યા છે. પોતાની રૈયતને સારી કેળવણી મળે, તેમની વચ્ચે કજીઆ ઓઝા થાય, કેાઈ મદાન આપત્તિ આવી પડે તો તેને પહેાંચી વળવા જોઈશે તેઓ વચ્ચે સહકાર ઉત્પન્ન થાય, હિન્દુ સુસલમાન પ્રેમથી ભેગા રહે, વજેરે બાળતોમાં સફળ પ્રયાસ કરીને કવિએ પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને સમાજસેવાજ્ઞાતિ બતાવી છે. તેમની રૈયત તેમને રામગજ માને છે દોષ એટલો જ છે કે લહેરી કવિ એક કામમાં લાખા વખત સુધી ધીરજથી પરાવાહ ગ્રી શકતા નથી, પણ આ જાતિઅનુભવને લીધે જ તેમની પાસેથી

ખંગાળામાં આને જે લોકો સમાજસેવાનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને સ્ફુર્તિ અને મુચનાઓ ખૂબ મળી શકે છે.

ગરીબનવાજ

ગરીબ લોકોના હવન સાથેના પરિચયને લીધે તેઓ અમીરી કુટુંબમાં ઉછરેલા છતાં ગરીબ લોકોનાં મુખદુઃખ અને માનઅપમાન સાથે એકદિલ થઈ શકે છે એનો મોટામાં મોટો પૂરાવો એમણે દુનિયાને અમેરિકામાં બતાવ્યો. આખી દુનિયામાં જ્યારે એમનો નવચલનકાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગમાંથી—કેનેડામાંથી એમને સન્માનપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું. આ જ કેનેડાએ થોડા વખત ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકો ત્યાં લઈ ન શકે એ ઉદ્દેશથી કેટલાક અન્યાયી કાયદાઓ ધડા ઢતા. પોતાના દેશના ગરીબ લોકોને જ્યાં અટકાયત હોય ત્યાં પોતાને મળતું માન સ્વીકારવાને આ ગરીબનવાજ કવિનું મન કેમ લલચાય ? તેમણે કાજળમાં પગ મુકવાની સાફ ના પાડી અને આમ કરવાનું કારણ પણ જાહેર કર્યું. ખીજો દાખલો તદ્દન તાજે છે. પંજાબમાં ઓડવાયરશાહી શરૂ થઈ ત્યારે જે સરકાર ત્યાં મનુષ્યત્વનું ખૂન કરી રહી હતી તે સરકાર પાસેથી મળેલો ‘સર’ નો ખિતાબ એમને કોંટા નેવો ખૂંચ્યો. ‘સર’ ની પદવી ધારણ કરવામાં માનને બદલે અપમાન અને વિડંબના રવાં છે એમ એમના લાગણીવાળા હૃદયને લાગી આવ્યું. એ વખતે એમણે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઉપર લખેલો કાગળ એ બ્રિટિશ રાજ્યની નીતિ ઉપર સખતમા સખત ટીકા અને બ્રિટિશ કીર્તિ ઉપર બહુ મોટો ઠાપ છે.

નવલકથાઓ—કવિનું તત્ત્વજ્ઞાન

પંજાબના સરકારી અત્યાચારની સામે જેમ એમણે વાંધો ઉઠાવ્યો તેમ જ અંગ્રામંગને સમયે ઘેલા બનેલા નવયુવકોના અત્યાચારનો તેમણે નિષેધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ જે સ્વદેશી ચળવળમાં તેઓ આગળપડતો ભાગ લેતા તે ચળવળનો તેમણે એકાએક ત્યાગ કર્યો. એ વખતે એમની બહુ જ નિન્દા થઈ. કેટલાકે કહ્યું, ચંચળ કવિ છટકી ગયા. કેટલાક માનવા લાગ્યા, કવિ બહી ગયા. એમની સાચી વૃત્તિ શી હતી એની કાંઈક કલ્પના એમની ‘ધરે બાહિરે’ નામની લિજ્જતદાર અને અદ્ભુત નવલકથા ઉપરથી આવી શકે. દેશમાં ચેતન્ય રેડનાર અરવિન્દબાણુની કવિએ પૂજા કરી છે, પણ નવલકથાનાયક સંદીપ જેવા સ્વેચ્છાચારી સાથે તેઓ કેમ બગી શકે ?

‘ધરે બાહિરે’ માં જેમ એમનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન આવી ગયું છે તેમ ‘ગેરા’ નામની એમની બૃહત્ નવલકથામાં એમની સામાજિક અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ છે. હિન્દુ ધર્મના જે રહસ્યનો આવિર્ભાવ

સાસોમાં કે સરકારમાં પણ થઈ શકતો નથી તે રહસ્ય કવિએ ગૌરંગોદનની માતાના ચરિત્ર દ્વારા સમજાવ્યું છે. કવિતા, નિબંધ અથવા કથામાં કવિની આટલી મોટી કૃતિ બીજી નથી. છતાં 'ગોરા' માં આખર મુખી કથાંય રસદાનિ થતી નથી. હિન્દુ અને બ્રાહ્મી કુટુંબના ઉચ્ચ અથવા સામાન્ય આદર્શોના ભેદ પણ કવિ આ નવલકથામાં સૂક્ષ્મતાથી બતાવી શક્યા છે.

એમનું ત્રીજું નવલરત્ન 'એખેરનાલી' છે. આપણા દેશના સાહિત્ય-માં આ રત્ન અદ્વિતીય છે. સામાન્ય નવલકથાકાર અમુક જાતના સ્વભાવના નમૂના લઈને એનું એકાધ્યવનું સૂક્ષ્મ રૂપ ચિત્રવામાં અને એ સ્વભાવને લીધે ઉત્પન્ન થતા જાતજાતના પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં પોતાની શક્તિની સીમા માને છે. માણસનો સ્વભાવ કેમ બદલાતો અથવા બગડતો જાય છે અને અધઃપાતની વેળાએ ધર્મભાવના માણસને કેમ તારે છે એનું ચતુર્-ચિત્ર 'એખેરનાલી' માં કવિએ આલેખ્યું છે.

પ્રેમ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચેની તે સીડી છે. બધા પ્રતિભાવાન કવિઓએ પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે, છતાં તે પરિપૂર્ણ થયું નથી. શામ્ભુ સુંગારથી તે લયલા-મજનના રહાની ધરક મુખી બધા પ્રગંગો પ્રેમનો વિષય છે. આપણા કવીન્દ્રની પ્રેમની કલ્પના કેવી છે એ જાણવું હોય તો 'ચિત્રાગદા' તથા 'વિદાય અભિસાર' જેવી કૃતિઓમાં નિમજ્જન કરવું પડે. પણ તે ઉલ્ટ રૂપે જેવી હોય તો કવિએ સરજેલી રૂબતી નૌકામાં જ આપણે બેસવું પડશે. 'નૌકારૂપી' માં એકેએક પાત્ર પ્રેમમય છે. માત્ર દરેકની વૃત્તિ પ્રમાણે પ્રેમનો પરિપાક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયેલો છે. નલિનીનો પ્રેમ નૈસર્ગિક છે ત્યારે કમલાનો પ્રેમ દિવ્ય છે. રમેશનો પ્રેમ નીતિયુક્ત છે ત્યારે કમલનયનનો પ્રેમ નીતિની ભૂમિકાથી પણ અડિયાતો છે. અકસ્મિન્નાથ સમાજમાં રહેલું સાત્ત્વિક પ્રેમાળપણું બતાવે છે ત્યારે અક્ષયકુમારનો રાજસી પ્રેમ પોતાને લાગતી પ્રતારણામાંથી દુનિયાને છોડવાને મથે છે એજેન્દ્રનો ઉતાવળો પ્રેમ આ દુનિયાની વ્યવસ્થા બગાડે છે ત્યારે દેવદત્ત જેવો નાનો ઉમેશ પોતાની પ્રેમાળ સેવાથી બગડેલો મામલો સુધારે છે. હુંકામા કહીએ તો 'નૌકારૂપી' માં રામાયણના આદર્શ પાત્રોમાં રહેલી સુંદરતાની ઝાંખી ચાય છે.

કવીન્દ્રનો સન્દેશો

આ નવલકથાઓમાં કવિએ જેમ વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય બતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે 'નેશનલિઝમ' (Nationalism) નામના એમના ચાર વ્યાખ્યાનોમાં એમણે દુનિયાના હાલના રાષ્ટ્રોનાં જીવનનો રહસ્યરોડ કર્ચો છે. આ વ્યાખ્યાનો તેમણે જાપાન અને

અમેરિકામાં આપેલાં. 'ગીતાંજલિ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમના ધાર્મિક વિચારો કેવા છે એ જાણવાની પાઠ્યાત્મ લોકોને ત્રીન ઉત્કંઠા થઇ. તે તૃપ્ત કરવા માટે તેમણે અંગ્રેજીમાં 'સાધના' નામે પુસ્તક લખ્યું. પછી જ્યારે અમેરિકાને તેમનો વધારે પરિચય થયો ત્યારે તેણે 'ગણ્યુ' કે હાંસના સ્વાર્થની બંમરીમાં દૂશમાં ખાતાં રાષ્ટ્રોને માટે પણ એમની પાસે કાંઈક સન્દેશો છે. એ સાંખ્યવાની દૃષ્ટાંથી તેમને બીજી વાર અમેરિકામાં આવવાનો આગ્રહ કર્યો. એ સંદેશમાં તેમણે 'નૅશનૅલિઝમ' અથવા રાષ્ટ્ર-ઉપાસના એ આધુનિક જાતિઓને થયેલા રોગ છે અને તેમાં બધાનો નાશ છે એ કહી દીધું છે. એ સન્દેશો 'ધરે જાહિર'માં એમણે હિન્દુસ્તાન જેવા પરંતન્ય રાષ્ટ્રને હાથ પાડી બતાવ્યો છે, અને 'નૅશનૅલિઝમ'માં વિજયોન્મત પાઠ્યાત્મ રાષ્ટ્રોને અને જાપાનને હાથ પાડેલો છે.

આ સન્દેશો કવિને ક્યાંથી મળ્યો? રમતમાં જોઓ રમે છે તેઓને રમતની સંપૂર્ણ દૃષ્ટતા આવી શકતી નથી. અખાદાની બહાર રમીને નિષ્પક્ષ-પાતે જોનાર પ્રેક્ષક રમત મથાર્થ રીતે જોઈ શકે છે. હિન્દુસ્તાનને આજ સુધી જગતના રાજકારણમાં કંઈ પણ સ્થાન ન હતું. દુનિયામાં આગતી સાહમારીનો આપણે તો તટસ્થ પ્રેક્ષક હતા. આ સ્થિતિમાં આપણા દ્રષ્ટા કવિએ જગતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરી દરેકના ગુણોને પારખ્યા અને દુનિયાની આ હવેલેણ સાહમારી બંધ કરતી હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે એમ તેઓએ જોયું. લોકોની અન્તર્વૃત્તિમાં ફેરફાર થઈને રાષ્ટ્રઉપાસનાનો મોહ દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી આ સાહમારી ચાલ્યાં જ કરશે. આજે રાષ્ટ્રો મોટમોટા સંચાઓની મારફત આત્માશય થઇ ગયાં છે. જ્યારે આ રાષ્ટ્રોમાં આત્માની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા યરો ત્યારે જ આશુરી ક્ષહ બંધ ચરો અને સત્યયુગ પ્રવર્તશે. ક્રાન્સ, અમેરિકા, જાપાન વગેરેના વિચારવાન લોકોએ એ સંદેશો ઝીઝી લીધો છે અને તેઓ દુનિયામાં એ વિચાર ફેલાવીને મનુષ્ય-હૃદયમાં ઉપરતિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અથવા હાકુરની ભાષામાં કહીએ તો દુનિયાની મહાન મહાન જાતિઓ વચ્ચે એમની સુલેહ થાય એટલે જ આર્થ સંસ્કૃતિનો અથવા તેના પ્રતિનિધિ આપણા કવીન્દ્રો સંદેશો નથી. સાહિત્યક્ષમા રમીડના પહેલાં જાંગીય સાહિત્યની માદી ઉપર વિરાગતા બંકિમચાંચુએ પણ બતાવ્યું હતું કે માણસની વ્યક્તિગત અને સામાજિક સર્વોચ્ચ ચરમ ઉચ્ચતિ એ જ આર્થ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે માણસે પેતાની સર્વ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓનું મથાઈ અતુલીલન કરવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે વૃત્તિ અને શક્તિઓ વચ્ચે સામંજસ્ય અથવા પરસ્પર રેળ હોવો.

જોધવે, અને એ મેળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એટલે કે અન્તે આત્માનુ દર્શન વાય એ ઉદ્દેશથી થવો જોઈએ. ગ્વીન્દ્રનાથમા વિચાળ સહૃદયતા હોવાથી જીવનના સર્વ અંગોમા એમને પરિપૂર્ણ રસ છે. એમનુ આખું જીવન સરકારી અને પ્રમાણયુક્ત છે અને એમનામા ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વોપરી છે. તેથી સર્વત્ર શાન્તિ અને શ્રેયનુ સાધા ત્ય તેઓ એટલા જ માટે ચાહે છે કે તેથી માણસ ગ હરેક પુગણ પુરુષની રોધ કરી શકે. આ શોધનો સન્દેશ એમના અનેક નાટકોમા આપણને મળે છે. વૈરાગ્યસાધન અથવા 'દ્વા'ગુની' નાટકમા હમેશાને માટે જાગૃત ગેવા માગતા કેટલાક અખડેલો એક શુરામા પેસી ગયેલા ડોસાની રોધ કરવા નીડળ્યા છે. 'ગજ' અથવા 'King of the Dark Chamber' મા એક ગણી અધાગમા મળતા ગજનું નેત્ર વડે દર્શન કરવા જાય છે અને અકાગ રૂપી ખોટા ગજને જ પોતાનો પતિ ગણીને ક્યેશ પામે છે, અને આખરે દુઃખરૂપી તપસ્વી પૂર્ણ કર્યા પછી રાજ સાથે તેનું પુનર્મીલન થાય છે. 'પોસ્ટ ઓફિસ' અથવા 'Post Office' મા એક માદુ જાગૃત ધરમા બેઠું બેઠું પોસ્ટ ઓફિસ દ્વારા રાજના કાગળની રાહ જુઓ છે, અને મદનાડને અન્તે રૂ'લુગરીમા આસુ દાળતા પિતાના દેખતા રાજ પોતે જ જાગૃતને લઈ જના આવે છે. 'અચનાયતન'મા બધી જાણુએ બધે દરેલા અચનાયતન મંડમા એક જાણકની સ્વાભાવિક રીતે વૃત્તિ બધનેની સામે બળનો કરે છે, સરાયાતમા આચાર્ય મુઝવણમા પડે છે અને અન્તે મંડનો અને જગનનો મહાન શુરુ રોનપાશુ લોકોની મદદથી મંડ તોડીને બધને મુક્ત કરે છે. આ નાટકોમા દરેક ધાર્મિક જીવનનો આદર્શ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. વૃત્તિનો વ્યાખ્યાનિક વિકાસ કર્યા વિના દુખનો સ્વીકાર અને મનુષ્ય ઉપર પ્રીતિ એ એમની આધ્યાત્મિક સાધનાની કુચી છે. જેમ રાજ કાગળમા તેમ જ જીવનમા એ વ્યાતન્વ્યક્રપાસકે દિવિ દેહે છે. 'આત્માને નાનો કરો મા જુ બધી કરો મા સડન કરીને મોટા થાઓ. આત્મા અમર છે અને પરિસ્થિતિ ક્ષણભરની છે. સડન કરીને પણ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબુ મેળવી ગદાય છે. આત્માની ઉપાસના છોડીને અહ કાગની કે રાજક્રપાસનાની પાગ પડે મા આત્માને જ વગળી રહેા તે યિવ છે, મગન છે, પગ્મ મુન્દર છે. તેની જ પામના કરો, તેની જ ઉપામના કરો'

આવતી કાલનો પુરુષ

દુનિયામા આજે બરે અશાન્તિ છે. દરેક દેશમા અનેક પરો પડેલા છે અને દરેકને કંઈક કંઈક હાર મુકી જાતે છે. દરેક માણસને પોતાના

પક્ષનું અથવા પોતાના દેશનું અભિમાન હોય છે. શાન્ત વૃત્તિથી આનો વિચાર
 કરતા મહોમાયી નિનગ્નાના હૃદયાર નીચે છે. ‘ક્યા મુઝી? હે પ્રભુ, આ
 બધું મ્યા મુઝી આવવાનું?’ આ સવાલના જવાબમાં મુશ્વરે મોઝલેલા કેટલાક
 શાન્તિના રિગ્ના કેટલીકવાર મળે છે. તેઓ અમુક દેશના હોતા નથી,
 અમુક ધર્મના હોતા નથી, ભૂતકાળનો ઇન્દિદાસ તેમને બાધતો નથી, વર્તમાન
 કાળની જાડી તેમને અપર્યાવરતી નથી. દૃષ્ટિ આગળ ચાલતો અન્યાય જોઈને
 તેઓ દુઃખી થાય છે, પણ કુદ્ધ થતા નથી. તેઓ ગદ્ગદ કાલના માણસ નથી,
 તેઓ આજના માણસ નથી; તેઓ છે આવતી કાલના માણસ. આજના
 લોકો તેમને સમજી શકતા નથી, આજની પગિસ્થિતિ ઉપર તેમનો કાબુ નથી,
 આજની પ્રવૃત્તિ માથે તેઓ ભગવાન નથી આવતી કાલ તેમની છે. ભવિષ્યના
 તેઓ માવિડ છે. દુનિયા જ્યારે આજની પ્રવૃત્તિમાં મચીપચી છે ત્યારે તેઓ
 શાન્તિથી, દુનિયાને અજાણ્યા, ભવિષ્યની મૃદિ નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ૧૭મા
 અને ૧૮મા સદીમાં આપણે માહોમાદે લડતા હતા ત્યારે જેમ બ્રેજેન્ડે
 પોતાનું માધ્યાન્ય ધામે મૂકીને જમાવી લીધું, તેમ આ આવતી કાલના લોકો
 આજની દુનિયાની ‘તને ખાઉ કે તારા પાડોશીને ખાઉ’ની મચેલી જાડી
 વચ્ચે ગૂંચા ગૂંચા આજથી જ એ સર્વનાશમાંથી માનવજાતિને ઉગારનાર
 ન્યાય, સમતા, છાત્રના અને ધર્મના સામાન્યને સ્થાપવાની તૈયારી કરી
 રહ્યા છે.

મોઝલે પોતાના ગિરગ આસા આવતી કાલના પુરોહી આગાહી કરી
 રહ્યા છે. તેઓ ક્રાન્સના વતની છે હાલમાં પોન્ડીચેરીમાં ગહે છે પોતાના
 જેવા નવયુગના માણસોને જોયા જનાને તેઓ દેશદેશાન્તમાં રહ્યા છે.
 હિન્દુસ્તાનમાં આસીને ઝાઝ મહાન યોગીને મગરાની તેમની ‘લેટ મચ્છા
 લતી, અને અકપિન રીને ધીમાન અગવિન્દ ઘોપ જોડે’ પગિચા રહીને તેમની
 અભિનાયા તૃપ્ત થઈ તેઓ માને છે કે એશિયાનો ઉપકાગ હવે નજીક
 આગે છે અને થોડા જ દિવસમાં હિન્દુસ્તાન, ચીન, જાપાન જેવા પોરત્ય
 રાષ્ટ્રો દુનિયાની આગેરાની કે રો એનિનાના નૈયને માટે તેઓ પ્રયત્ન
 કરી રહ્યા છે.

થોડા જ દિવસ પર ‘નાપ્તેને ઉદ્દેશીને’ તેમણે જે એપ્પી બધા પાડી
 છે તેમાં તેમણે પોતાની નવયુગની કપના કાલસમી મનુષ્યનામાં ઝાડિ
 વાળીની ગબીગતાથી દુનિયા આગળ મુકી છે ‘એશિયાનો પ્રખાતકાગ’ એ
 એમની નવી વૃત્તિ છે અગવિન્દ ઘોપને પોતાનું ‘આય’ માસિક કાલવાનો
 આગ્રહ એમણે જ કરેલો, અને એમની જ સવાહથી જાપાનમાં એશિયાઈ
 અગ્ર્ય સાધવા માટે ‘એશિયન રિલ્ડ’ નીમવા લાગ્યું છે.

જોઈએ, અને એ મેળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એટલે કે અન્તે આત્માનું દર્શન થાય એ ઉદ્દેશથી થવો જોઈએ. સ્વીન્ડનાથમા પ્રિયણ સહદમતા હોવાથી જીવનના સર્વ અગોમા એમને પરિપૂર્ણ રસ છે. એમનું આખું જીવન સંસ્કારી અને પ્રમાણ્યુક્ત છે અને એમનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વોપરી છે. તેથી મર્ડર શાન્તિ અને એમનું માન્ય ત્ય તેઓ એટલા જ માટે ચાહે છે કે તેથી માન્ય સહરેષુ પુનાણુ પુગની ગોધ ટરી શકે, આ શોધનો સદેશો એમના અનેક નાટકોમાં આપણને મળે છે. 'નૈગમ્યસાધન' અથવા 'ફાગુની' નાટકમાં હમેશાને માટે બાળક ગ્રેવા માગતા કેટલાક અપડેયો એક ગુલામાં પેસી ગયેલા ડોમાની ગોધ કરવા નીકળ્યા છે 'ગજ' અથવા 'King of the Dark Chamber' માં એક માણી અધાગમા મળતા ગજનું નેત્ર વડે દર્શન કરવા વાય છે અને અહીં કાંડે ડાંગે ડાંગે ગજને જ પોતાનો પતિ ગણીને ક્ષેત્ર પામે છે, અને આખરે દુષ્ટાપી તપસ્યા પૂર્ણ કર્યા પછી રાજ સાથે તેનું પુનર્મિલન થાય છે 'ગજ' અથવા 'Point of View' માં એક માણ બાળક ધમ્મા બેઠું એક પોસ્ટ ઓફિસ દ્વારા ગજના દાનગની ગણ જુએ છે, અને મદરાસને અન્તે કૃત્યુગીમાં આસુ દાળતા પિતાના દેખતા ગજ પોતે જ બાળકને લઈ જતા આવે છે, 'અયતાપતન'માં બધી બાબતોએ બધે કરેલા અયતાપતન મંડમાં એક બાળકની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા જોવાની સાથે જ બાળકને સંન્યાસમાં આચાર્ય નરમણમાં પડે છે અને અન્તે મળે અને જમનનો મદાન ગુરુ ગોનવાગુ વોડોની મંત્રી મ તોડીને બધાને મુગ્ધ કરે છે આ નાટકોમાં દરેકે ધર્મિક જીવનનો આદર્શ અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. દરેકે આધ્યાત્મિક વિકાસ કર્યા વિના દુઃખનો સીકાર અને મંત્રી ઉપર પ્રીતિ એ એમની આધ્યાત્મિક સાધનાની કુચી છે જેમ રાજ દાંગુમાં જેમ જ જીવનમાં એ જ્ઞાન-અધ્યાસક દરિદ્ર દેહે છે 'આત્માને નાનો દેશ માં દુષ્ટી દેના માં, મહત્ત કરીને મોગ રાખો. આત્મા એ મગ છે અને પશ્ચિમી રાજ્યની છે, સદન મરીને પગ પરિશિયતિ ઉપર દાગ મેળવી દેશમાં છે આત્માની ઉપમના દોડીને નાકારી કે નાકારનાની પા મ પડી મા નાત્માને જ વગળી ને તે સિવ છે, મગ છે પગ દુન્દર છે, તે ના ના નના કરો, તેની જ ઉપમા કરો'

પણુ અથવા પોતાના દેહનું અભિમાન હોય છે. શાન્ત વૃત્તિથી આનો વિચાર
 કરના મહોમાથી નિરાશાના ઉગાર નીકળે છે: ‘ત્યા સુધી? હે પ્રભુ, આ
 ખરું ક્યા સુધી ચાલવાનું?’ આ સવાલના જવાબમાં ધધરે મોઢેલેલા કેટલાક
 શાન્તિના રિગ્ના કેટલીકવાર મળે છે. તેઓ અમુક દેગના હોતા નથી,
 અમુક ધર્મના હોતા નથી. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમને આધતો નથી, વર્તમાન
 કાળની જાતની તેમને અર્થ દેતી નથી. દૃષ્ટિ આગળ ચાલતો અન્યાય જોઈને
 તેઓ દુઃખી થાય છે, પણ મુદ્દ થતા નથી. તેઓ ગદ્ય કાલના માણસ નથી,
 તેઓ આજના માણસ નથી; તેઓ છે આવૃત્તી કાલના માણસ. આજના
 લોકો તેમને સમજી શકતા નથી, આજની પરિસ્થિતિ ઉપર તેમનો કાબુ નથી,
 આજની પદ્ધતિ માને તેઓ ભગવા નથી. આવૃત્તી કાલ તેમની છે. ભવિષ્યના
 તેઓ માયિક છે. દુનિયા જ્યાં આજની પ્રવૃત્તિમાં ગ્રીપગ્રી છે ત્યાં તેઓ
 શાન્તિથી, દુનિયાને અજાણ્યા, ભવિષ્યની મૃદિ નિર્માણ કરી રહ્યા છે. ૧૫મા
 અને ૧૮મા સદકામાં આપણે માહોમાદે લકતા હતા ત્યારે જેમ અંગ્રેજોએ
 પોતાનું સામ્રાજ્ય ધીમે ગ્રહીતે જમાવી લીધું, તેમ આ આરતી કાલના લોકો
 આજની દુનિયાની ‘તને ખાઉં કે તારા પાટાથીને ખાઉં’ની મચેલી જાદવી
 વચ્ચે ગ્લા રહ્યા આજથી જ એ સર્વનાશમાંથી માનવજાતિને ઉગાડનારા
 ન્યાય, મમતા, ભાતુમાન અને ધર્મના સામ્રાજ્યને સ્થાપવાની તૈયારી કરી
 ગયા છે.

મહાગય પૌન વિશાક આરા આરતી કાલના પુરોહતી આગાહી કરી
 ગયા છે. તેઓ કાન્સના વતની છે. હાલમાં પૌન્ડીચેરીમાં ગ્રહે છે પોતાના
 જેવા નવયુગના માણસોને ભેગા કરવાને તેઓ દેહદેશાન્તરમાં ગયા છે.
 હિન્દુસ્તાનમાં આસીને ઝાલ મહાન યોગીને મળનારી તેમની ‘લેટ ઇચ્છા’
 હતી, અને અમરિપન રીતે શામાન અગ્નિ-દેવોપ જોડે પશ્ચિમ વધને તેમની
 અભિયાના તૃપ્ત થઈ તેઓ માને છે કે એસિયાનો દર કાળ હવે નવુંક
 આગ્યો છે અને થોડાજ દિવસમાં હિન્દુસ્તાન, ચીન, જાપાન જેવા પોરત્ત
 ગણે દુનિયાની આસીની કરો એસિયાના ધૈર્યને માટે તેઓ પ્રયત્ન
 કરી રહ્યા છે.

થોડા જ દિવસ પર ‘નાપ્ટોને ફેક્શીને’ તેમણે જે ચોપકી મહાગ પાડી
 છે તેમાં તેમણે પોતાની નવયુગની કલ્પના કાલસમી મહુગ બાસમાં ઋષિ
 ચાણુની ગભીરતાથી દુનિયા આગળ મુખી છે ‘એસિયાનો પ્રભાતકાળ’ એ
 એમની નવી દૃષ્ટિ છે અગ્નિ-દેવોપો પોતાનું ‘આર્ય’ માસિદ કાલવતો
 આગ્રહ એમણે જ કરેલો, અને એમની જ સલાહથી જાપાનમાં એશિયાઈ
 અગ્ર સાધવા માટે ‘એસિયન ગિલ્ડ’ નીકળવા લાગ્યું છે.

આવા મહાનુભાવની સુલાકાત થવી એ અસાધારણ દેહાવે છે.

નાગપુરના ડૉએસનગરમાં એક દિવસ રહેજે તેઓ મહાત્માજીની ઝુંપડી-માં આવી ચઢ્યા. વખત બપોરનો હોવાથી ઘણાખરા મહાસભાના કામમાં રોકાયેલા હતા, પરિચયનો ઉપચાર થયા પછી મેં કહ્યું, મહાશય, આપનું 'કુ ધી નેશન્સ' વાંચીને હું ભારે ખુશ થયો. ગમે લાગે છે સ્વીન્ડના 'ગેશન-લિઝમ' દરતા આપના પુસ્તકમાં ચરોપના રોગનું નિદાન અને તેનો દલાબ વધારે સ્પષ્ટ સજ્જોમાં બતાવાયાં છે. -

તેમણે કહ્યું: ભૂતકાળ ગમે તેટલો સુંદર હોય તોપણ તે તરફ તમે ધાંજા જઈ રાકવાના નથી. આવતી કાલની તૈયારી કરો.

મેં કહ્યું: સ્વીન્ડનાથ રાષ્ટ્ર અને પ્રજા વચ્ચે ભેદ પાડે છે; પણ આપે એની કરેલી મીમાંસા મને વધારે હીક લાગે છે. સાચે જ રાષ્ટ્ર એ પ્રજાએ જ નિર્માણ કરેલું પૂતળું છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ અને અભિમાનની તે મૂર્તિ છે. પ્રજાને ધમ્માત્માપ થાય એટલે પોતાના પાપનો દોષ પોતે જ નિર્માણ કરેલી મૂર્તિ ઉપર દોળોં દબાવે પ્રજા તે મૂર્તિને તોડવા તૈયાર થાય છે એટલું જ.

તેમણે કહ્યું: વાત સાચી છે. હવે નવી પ્રજા નિર્માણ કરવાની છે. જેમ વાનરમાથી માણસ નિર્માણ થયો તેમ માણસમાંથી દેવમાણસ નિર્માણ થવાનો છે. આપણી આગળ જેવાં પશુઓ છે તેવો દેવમાણસ આગળ સામાન્ય માણસ થશે.

મેં કહ્યું: જેમ નિર્દોષ (જર્મન તત્ત્વવેત્તા) માને છે કે સુપરર્મેન એટલે કે વ્યાધપુરુષ આવવાનો છે તેમ જ આપ પણ શું માનો છો કે દેવમાણસ આવવાનો છે? બાકી એ માની લઉં છું કે નિર્દોષે કલ્પેલો વ્યાધપુરુષ રાક્ષસી છે, ન્યારે આપનો દેવમાણસ સાત્ત્વિકતાનો અવતાર છે.

એમણે કહ્યું: ખરાબર છે. તમને લોકોને વિધાસ નહિ આવે, પણ એવો માણસ આવવાનો તો છે જ. આજે તમે એ સમજી ન રાકો, કેમકે તમારી દૃષ્ટિમાં એ બળે એમ નથી.

મેં કહ્યું: એ વાત ઉપર મારો અવિચાર નથી. દુનિયાની નિરાશાની સ્થિતિ જોતાં જો કેમ દેવમાણસ આવવાનો હોય તો તે આજે જ આવેલો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

તેમણે કહ્યું: આજની દુનિયાની અશાન્તિ એ એક જાનની પ્રસવ-વેદના છે. જૂની વ્યવસ્થા તૂટી ગઈ છે. અત્યાર સુધી મનુષ્ય તર્ક ઉપર ચાલતો હતો; જુદાં લીધે જ માણસની ઉત્તતિ અત્યાર સુધી થઈ છે. પણ હવે જુદાં જ એની આગળની ઉત્તતિમાં વિગ્રસ્ત થયા લાગી છે. પાકેલા ધાણને જેમ નવો આશર આપી રાકતો નથી તેમ જુદાંમાં

યુક્તિપ્રધાન માણસ હવેના નવયુગમાં પ્રવેશ કરી રહે એમ નથી, કેમકે તેનામાં પ્રાણુ ઝોઝો હોય છે. જે માણસ અન્તઃપ્રેરણાને વધારે મદન્ય આપે છે, જેની અદર પ્રાણુ વધારે છે, બુદ્ધિમાન માણસને જે કાચો અથવા વિચિત્ર લાગે છે તેનો જ નવયુગ છે. આજે નવયુગનો માણસ બ્યારે બોલે છે ત્યારે લોકો તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી, તેમને તે ગાડાના લવારા જેવું લાગે છે, કેમકે તે આવતી કાલની વાણી બોલે છે

મે પૂછું આવતી કાલની ભાષા કેવી હશે ? આવતી કાલનો માણસ દુનિયામાં કેમ વર્તેલો હશે ?

તેમણે કશું તે વર્તેલો નથી, પણ નિગમીટી ચંદ્રને ધ્રુવગ્ને પોતાની માન્યતા વર્તવા દે છે. તે જાણે છે કે આ દુનિયાનો કુલ એકદમ વ્યવહાર એક ચિત્તશક્તિના હાથમાં છે. માણસે પોતાની ધ્રુવશક્તિ, પોતાનો સકલ્પ તે ચિત્તશક્તિને ચાલે મોખી દેવા જોઈએ

મે કહ્યું એડવર્ડ કાર્પેન્ટરે પણ એમ જ કહેલું છે. પણ આ ઉપદેશ સામાન્ય લોકોને નિર્ગળ બનાવે છે, પુરપાર્યવિહીન બનાવે છે, અકર્મણ્ય બનાવે છે એમ આપને નથી લાગતું ? કેમકે તે ઉપદેશ પ્રમાણે માણસોને પોતાને કશું કંટાળી જરૂર રહેતી જ નથી આજસુ માણસને એ ઉપદેશ ફીક દાવશે.

તેમણે જરા ઉત્તેજિત ચંદ્રને સાચું પૂછું શું વ્યક્તિગત ધ્રુવશક્તિમાં સામર્થ્ય છે એમ તમે માનો છો ? શું શક્તિ કેળવવા વ્યક્તિગત સકલ્પને કેળવ્યા વગર માણસનું ચાલે જ નહિ ?

મારી મામે બેડેના તે ગભીર પુગ્ગની છાતી ફૂલીને આકર્ષક થઈ ગઈ. તેમની સફેદ દાઢી તે ગભીરતાને પોષતી હતી તેમના દરેક અક્ષરમાં શક્તિ ઉભગતી હતી તે મોજો પડ્યો

મે કહ્યું આપની વાત હું સમજી શકું છું મેં તો સામાન્ય લોકોની જ દૃષ્ટિ આપની આગળ મુકી હતી. હું આપ કહો છો તેમ સકલ્પસંન્યાસમાં માનું છું અરવિન્દ ધોળ પણ એ જ રીખને છે

વચમાં જ એક જણે પૂછ્યું અરવિન્દ ધોળ કયાં બહાર આવશે ?

તેમણે કહ્યું થોડા જ દિવસમાં. એમની સાધના પૂરી થયા આવી છે.

અરવિન્દ ધોળ વિશે વધારે વાત ચાલી તેમાં એમણે કહ્યું : અરવિન્દ

ધોળ જોડેના મારા પગિયણ અણધારી રીતે થયો હું બ્યારે પોન્ડીચેરી

આ જો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કોઈ મહાન યોગીને મળવાને ઇન્તેજાર હતો.

મે એક જગતને પૂછ્યું. તેણે મારી વાત હમી કાઢી, પણ મેં કહ્યું, મારી

તીવ્ર ઇચ્છા છે એટલે કોઈ મહાન યોગી હોય તો જોઈએ જ. થોડા જ દહાડામાં ઉત્તમી આવેલા અદ્વિતિય ધોણ મને મળ્યા.

ત્યારપછી મેં એમને એમના જાપાનના પ્રવાસ વિષે પૂછ્યું. જાપાનના ભવિષ્ય વિષે એમની શ્રદ્ધા અસાધારણ હતી. મેં કહ્યું: જાપાનની હાલની પ્રવૃત્તિ જોઈને જાપાન વિષેનો મારો આદર વધતો નથી. શું ત્યાંની 'કોકુરુકાઇ' સંસ્થા આપના વિચારો સાથે મળતી છે? શું જાપાનમાં સામ્રાજ્યમદ ઉત્પન્ન થયો નથી?

તેમણે કહ્યું જાપાનમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષ સામ્રાજ્યવાદી છે ખરો, પણ બીજો સામ્રાજ્યવાદ છોડીને એશિયામાં બંધુભાવનો પ્રચાર કરવા માગે છે મેં વચમાં કહ્યું: અને જાપાન 'મોટાભાઈપણું' બોગવના માગે છે? એમણે કહ્યું. ના, ના; એ પક્ષ સગતા ચાહે છે

મેં પૂછ્યું: ત્યારે તમારું 'એસિયન ગિયુ' શા માટે કારિયા ઉપગની જાપાનની સત્તાનું સમર્થન કરે છે?

તેમણે કહ્યું: જાપાન કોંગિયોને છોડી દે તો બીજા તેને ખાઈ જાય. મેં કહ્યું: અને તેથી જાપાન પોતે જ તેને ખાના માગે છે? જાપાને કોંગિયામાં કેટલાં વર્ષો છે

તેમણે કહ્યું: હું અન્યાયનું સમર્થન કરવા નથી માગતો, પણ જાપાન માથે સાગ લોખ એશિયાઈ ઐક્ય પ્રસ્થાપિત કરવા માગે છે તેમની વાત કદે છુ. તેઓ બધે સ્વગત્ય ચાહે છે જાપાની લોકો ને 'ટેન્નો'ની વાત કરે છે તે કોઈ દુન્યવી બાદશાહ નથી, તે આધ્યાત્મિક અને સામાજિક આદર્શ છે. તેઓ ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય, ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન ચાય એવું ઇચ્છે છે.

ત્યારપછી હાલની પરિસ્થિતિ વિષે વાત ચાલી. મેં કહ્યું: અમારી હાલત મા અમે જે પેનુમનો વિરોધ કરીએ છીએ તે પણ નિરાશ હતું જ એક સ્વરૂપ છે, કેમકે પશુમન વાપરવું એ ઇશ્વરની સત્તા પોતાના હાથમાં લેના જેવું છે.

તેમણે કહ્યું: તે બધું ઇશ્વરના હાથમાં સોંપી દો. ઇશ્વરના હાથમાં એક જોખમ બને અને ઇશ્વર કગવે તેમ કરે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિ વિષે મારા મનમાં પૂરતો આદર છે. તેઓ મારે કામ કરી ગયા છે. હવે તમારે હિન્દુ જ્ઞાનની અદર ઐક્ય વધારવું જોઈએ, સંઘટિત કામ કરવું જોઈએ.

મેં તેમને પૂછ્યું. મહાશય, આપ આશ્રમમાં ક્યારે પધારશો? આ સુલાકાતથી આપનો વધારે પરિચય થાય એવી લાલસા ઉપજી છે.

તેમણે કહ્યું હા, હું આશ્રમમાં જશ્ન આવીશ મારી ગહેણી તમાગ જેવી જ છે, એટલે આશ્રમમાં ગહેવામાં મને કશી અગત્ય પડવાની નથી

નેમને બીજે ક્યાંક જવું હતું. તેથી તેમને પરાણે હાલું પડ્યું. અગાધ વિદ્વા હોવા છતાં આટલી નમ્રતા, વિચાર ઉંડામાં ઉંડા હોવા છતાં આટલી સીદી ખાયા, અવિશ્વમાં જોવાની ચક્તિ હોવા છતાં આવી સીદી ઘસિ જોઈ દે વિસ્મય પામ્યો. એ ઝુપડી છોડી ગયા તોપણ ધણા વખત સુધી એમનાં વિચિત્ર કેન્ય ઉચ્ચારવાળાં અંગ્રેજી વાક્યો મારા દાનમાં ગુજરાતી હતાં અને એમની ઝગિ સમી તીક્ષ્ણ સૌમ્ય દષ્ટિ આંખ સામે તરી રહી હતી.

મુક્ત હારથ

આવતી કાલે ગાંધીજીની જન્મતિથિ છે. આવતી કાલે તેમને ૫૪મું વર્ષ બેસે છે. અનેક જણુ આવતી કાલે તેમની જન્મન્તિ ઉજવનાર છે, પણ મોટે ભાગે તેમની જન્મન્તિ અંગ્રેજી તારીખ પ્રમાણે બીજી અક્ટોબરે ઉજવાશે.

તેમના ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક વિચારો સાથે કેટલાકને વિરોધ છે. પણ ગાંધીજીનું આ ૫૩ વર્ષનું ચરિત્ર અલૌકિક છે એ વસ્તુને કોઈ છનકાર નહિ કરે. ૫૩ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક પણ ભક્તિની જોડે ઝુલુતા બાધી નથી એ જ વસ્તુ તેમના જીવનની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરવા સારૂ બસ છે.

આજ સુધીની જીંદગી તેમણે નાનીમોટી લડાઈઓ લડવામાં જ ગાળી છે. 'લડવા સાર જ તેમનો જન્મ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. અને છતાં તેમણે એક પણ માણસ સાથે વેર રાખ્યું નથી એ કંઈ જોણા પુરુષાર્થ નથી.

દશિષુ આફ્રિકામાં તેમનાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારા કેટલાક લોકોનું એક શિષ્ટમંડળ જનરલ સ્મટ્સને મળવા ગયું હતું. પોતાનું કહેવું જનરલ સ્મટ્સના મન પર બરાબર ઠસાવવા જેટલું બાપાનું યાન અથવા કુચગતા તેમના કોઈનામાં ન હતાં. તેમણે મહાત્માજીને જ વિનંતિ કરી કે આપ અમારે ખાતર આટલું કામ કરી આપો. મહાત્માજીએ તે કામ કરી આપવાનું કમ્પ્લ કયું અને તેમને પૂરેપૂરો સન્તાપ આપ્યો.

આ પ્રગંભમાં મહાત્માજીનું નિખાલસપણું અને અખતયતુપણું જેટલાં તરી આવે છે તેટલી જ પોતાના વિરોધીના આ શુલ્કની કદર કરી તેના ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકનાર પેલા બાપ્તઓની શ્રદ્ધા પણ તરી આવે છે. પોતાના નિખાલસપણાથી ગાંધીજીએ કેટલાયે રાત્રીને મિત્ર બનાવ્યા છે, કેટલાયે જણને મનમનનાનો પાક બાણીઓ છે અને જ્યાં દેષ, મત્સર અને હેતર-

પીડીતું નાશ્ય દતું ત્યા ધર્મીયુક્તના નિયમેનં માન્યતા અપારી છે.

ધર્મને મને જતા આપણું કોઈ કાને નુકસાન થરાનું નથી એ મદાત્માજીની આ આત્મની દુનિયામા અપૌષ્ટિક છે એમા તક નથી 'ધર્મને મને, ત્યા અને આદિ સાને મને સ્વરાજ્ય નહિ મળે તો તમે ધર્મ છોડશો કે સ્વરાજ્ય ?' એવો સવાલ જ્યારે લોકો તેમને પૂછે છે ત્યારે તેમને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? કેટલો આધાન પડેલોને હશે ? સ્વરાજ્ય જો હવે મળ્યું હોય તો તે સંપૂર્ણ ધર્માચરણથી વગરવિલગે મળી જ નેહયે એ તેમની શ્રદ્ધા છે, અને આજ સુધીમા પોતાના પુરુષાર્થથી તેમણે મનુષ્યથી આપી સકાય તેટલું પોતાની શ્રદ્ધાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે બીજા મનુષ્યને તેમને જોઈમા પૂર્ણ એટલાથી જ કેટલાકની તેમના માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા હોઈ ગઈ છે. પણ તેમની દેહ પત્ની શ્રદ્ધા હજી અચળ છે.

મનુષ્યપ્રાણીએ કેટલોયે અન્યાય કર્યો હોય અને કેટલાયે પાપ કર્યા હોય તોય ! મનુષ્ય એ મનુષ્ય છે, તેને આખરે ધર્મનો સ્વરૂપો જ, એની તેમની અમર શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાથી જ તેઓ બધું સહન કરે છે અને સહીને પોતાની શ્રદ્ધા બીજામા રાંધે છે. તેમજ બીજાક જેવું નિર્મળ મુક્ત હાસ્ય એમની એ શ્રદ્ધાનું જ પતિબિન્ધુ છે. લોકનાર્તામા જે વર્ણન આવે છે કે પરિત પુત્રોના હાસ્ય સાથે પુષ્પ અને મોતીના પોશ્ય ગરે છે તે ગાંધીજીના હાસ્યમા ચરિતાર્થ થયું છે.

કેટલાક પાસે વિશ્વરિજથી તક્તવાર હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વમોહિની ચતુરાઈ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વવશી રૂપ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વ ભયંકરી સત્તા હોય છે. ગાંધીજી પાસે આમાનું એકે નથી તેમની પાસે ફક્ત વિશ્વગ્રેહી હાસ્ય છે અને તે એક વિશ્વગ્રેહી હાસ્યની અંદર ઉપર વર્ણવેલી બધી વસ્તુઓ સમાઈ ગઈથી છે આ પરિત હાસ્યે વડીલોને વસ કર્યા છે, બાળકોને વસ કર્યા છે, ચોર તૂટાગ અને ખૂની લોકોને સમાજના હિતે-હુ મનાવ્યા છે, ધૂનોને લગ્નિગત કર્યા છે, દીર્ઘમુત્રીઓને હલમી બનાવ્યા છે, દુખિયાને સતોખ્યા છે, પારકાઓને પોતાંકા બનાવ્યા છે, બગેલાઓને સુધાર્યા છે, રિખૂટા પડેનાઓને બોડી દીધા છે અને કટ્ટર વિશ્વાધીઓને દિવોન્નન દોષ્ટ બનાવ્યા છે.

આના આ હાસ્યનું શું બાદુ હશે ? આ હાસ્યમા કયું રસાયણ હશે કે જેમા આટલી અપૂર્વ શક્તિઓ બગેલી છે ? આ હાસ્યમા કૃત્રિમતા નથી, સ્વાર્થ નથી અને અહ કાર પડ્યું નથી એમા સત્ય છે, અહિ સા છે, વિશ્વગ્રેમ છે, આભે પગ્ય છે એમાં દાખ્ય છે, પદ્ધતિપ્રવેશ છે, અમૃતસંજનની છે એ જ એનું બાદુ, એ જ એની સત્તા, એ જ એની મોહિની. ગગાને સ્વચ્છ ત્રોત જેમ અવિચ્છિન્ન વહે છે, ધડીમા ગભીર થાય છે, ધડીમા તગિત

થય છે અને ઘડીમા મુધાવદન શીડ્યી ખળખળાટ હમં છે તેમ ગાંધીજીની પવિત્ર મૂર્તિ અનેક વૃત્તિઓમા એક જ વિશ્વપ્રેમ દાખવે છે.

તેજસ્વી દીપકની પ્રભા તો મરી રહેલાય છે, પણ નિર્ભજ મણિઓમા જ તે પ્રકાશ ઝીલવાની અને પોતે પ્રકાશિત થવાની શક્તિ હોય છે, તેમ ગાંધીજીના અવૈદિક તેજનો પ્રભાવ પરિત હશે. પણ સૌથી વધારે પડાનો અને તેમનામા વિશ્વપાવની શક્તિ પ્રગટ થવાની, એવાઓના જીવનના રામગેમમાથી અસાધ્ય ઝગવાનું. તેમને માટે તો અનન્ય માગવાપણું પણ નહિ રહે અને મેળવવાપણું પણ નહિ રહે.

ભક્તિની દષ્ટિ

જનસમાજમા જે દાની ગૃહસ્થની બહુ કદર થાય છે તેજ જો સંન્યાસ અહણુ કરીને સર્વજનો ત્યાગ કરે તો તેની તેટલી કદર થતી નથી મંન્યાસી સમાજથી બહાર ગયો તે દુગથી પૂજનીય છે, તેનું અનુકરણ ન થઈ શકે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચનો પણ શ્રદાસ્પદ ન ગણાય જનસમાજમા આ વૃત્તિ શા માટે હશે ? જનસમાજ પોતે મોહનો—દુર્જનતાનો ઉપાસક છે. જનસમાજની એ દુર્જનતાનો કંઈ પણ અંશ જે માણુસમા હોય તેજ જનસમાજને આસપુરુષ ગણાય છે જેમ શુદ્ધ પ્રાણુવાયુ માણુસ મહન કરી શકેતો નથી તેમ શુદ્ધ તત્ત્વ જનસમાજથી જીવી શકાતું નથી.

સામાન્ય જનસમાજ વ્યવહારમા હમેશા છેતગાય છે, તેથી ચકાની દષ્ટિ એ જ સુદક્ષિત દષ્ટિ છે એમ લોકમત થઈ ગયો છે જેટલો વિશ્વાસ આપણે નિન્દા ઉપર રાખીએ છીએ તેટલો સ્તુતિ ઉપર નથી નખતા ઉસાહી માણુસ કરતા સાવચેત માણુસને આપણે વધારે ડાહ્યા ગણીએ છીએ ભક્ત કૃતા ટીકાકાર વધારે મોટા પડિત ગણાય છે આને લીધે સમાજમા એક નિયિત દમ ઉત્પન્ન થયો છે માણુસ પોતાની દુર્જનતા ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતાની એમ પ્રગટ કરતા શરમાય એ સમજાય એવું છે પણ ઉપર વર્ણવેલા લોકમતને લીધે તો માણુસ પોતાનો ઉચ્ચમા ઉચ્ચ આદર્શ, પવિત્રમા પવિત્ર નિષ્ઠા અને ઉડામા ઉડા અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા શરમાય છે મમાજની એ પૂર્વિમ દશા ઘણા લોકોને અસહ્ય થઈ પડી છે ધૂમાડાનાગી હવામા શ્વાસ લેવો જેટલો અધરો છે તેથી નૈનગિકે જીવન વધારે અરુ યર્ષપડ્યું છે.

ગાંધીજી જ્યાં સુધી ગિ ગાંધી દત્તા ત્યાં સુધી તેમની ડાહ્યા માણુસમા

ગણના થતી હતી જે દિનમે—જે દુર્જન ક્ષણે તેઓ 'મહાત્મા' થયા ને દિનમે તેઓ તરંગી બન્યા હતા તોએએ હવે પછી એતુ નેદરે તેગની નનાહ જે અત્યાગ સુત્રી 'હાપણમરેલી હતી તે હવે જોખમરેલી થઈ ગઈ છે દૂરથી જ એમો પૂજે, પામે ન જાઓ મમાજ મહાગજનો ડુમ્મ છે ઓ નનયુતો તમે પણ એવને દૂ-થી ગાધીજી વિરો જે દહેતુ રોપ તે દહેજે તમે હાશિગાર દહીશ, હવ્ય આગમ વાગા મીનુ, મમાજનોતા પણ ગણીશ પુ જો એ 'મહાત્મા' પામે વધા નડક જનો તો ખગીન જાણજો કે જે નિર્ણય 'મહાત્મા' વિરો અમે ગાપો છે તે જ નિર્ણય તમાર વિરો પણ લખેનો જે વગી તમારી તો ખમણી દુર્જના થશે હાપણમાથી અમે તમને કાઢી નાખીશુ, અને મહાત્માપગમા તો તમે પેગી રહવાના નથી, એટલે તમે તો અતોખદ તતોખદ થઈ જાવો જ જવાના

સનાજનુ આ શરમાન મે ધણા વખતથી સાબળુ છે અન્યાગ સુધી હું એને વશ વર્તો પણ ખરો જ્યા સુત્રી ગાધીજીના સદરાસમા હું આજો નહોતો, જ્યા સુધી તે સપિને ચરણે મારું હુજી જનન મે અર્પણ કર્યું નહોતું આ સુધી ગાધીજી વિરો બોલવાનો અને અધિમાગ હતો ગાંધીજીના ગુણદોષ ચર્ચવા જેટલુ હાપણ માગમા છે એ સમાજે સ્વીકાર્યું હતું ગાધીજી વિરોતો મે લખેતો પગિચ્ય પ્રમસકો છાપના અને વાયકો વાયતા પણ મે જૂલ કરી હાપણની મર્યાદા જોળગીને હું ભક્ત બન્યો મને લાગે છે કે એ દિવસથી મને દિવ્ય દટિ મળી પણ સમાજ મહે છે ' તે જ ક્ષણે તમે આધગા થઈ ગયા' મે સમાજનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો અને ગાધીજી વિરોતો પ્રેમોદગાગ કે અનુભવના નયનો પણ ન ઉન્માન્વાનું મત લીધુ આજ લગી બનના સુધી મે એ મતનું પાનન કર્યું છે પણ હવે મારૂ ગાડપણ વધી ગયું છે સમાજ સરકારની આજ્ઞામા હું રહ્યો નથી, સમાજનું સાસન તોડવા હું ખેડો છુ આ કાયદાનો ભગ સવિનય છે કે અધિનય એ હું જાણતો નથી આજે જાણવાની દુનગ પણે ગખતો નથી જે મારાથી વધારેપડતું બોલાઈ જાય અથવા ઉપાઈ જાય તો એને માટે જવાબદાર સમાજ છે ગુલામ જ્યારે સ્વતંત્રતા અખત્યાગ કરે ત્યારે તેમા જે તે કઈ અતિરેક કરે તો તેની જવાબદારી ગુલામના માલિકને માયે છે મમાજનો જુલમ આજ સુધી સંજ્ઞ કર્યો જનમા જેમ વરાગ રાખી રાખવાથી એજીન રાખી જવાનો પ્રમગ આવે છે, તે જ પ્રમાણે અત્યાગ સુધી સમાજનું બધન સ્વીકારીને જાણેલી વૃત્તિ આજે બધન તોડીને બહાર નીકળે છે આજે માગ વિચારો સમાજને સમજવવા ખાતર હું નથી નોવી ગખતો સમાજ ગાડો છે એ જાણીને અને એ બાવનાની ઉન્મત દશામા આવીને હું આજે લખવા મ શુ છુ

હું મહાત્મા ગાંધીને હથેરી પુરુષ માતું છું એટલે તેઓ મનુષ્ય નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો તેઓ મનુષ્ય છે મનુષ્યમા જે જે વિદ્યા અને વિદ્યુત્ત્વ આવી શકે તેને તેઓ આધીન હતા અને હજી છે ગાંધીજીમા દૈવી શક્તિ પ્રગટ થઈ નથી હવે પછી પ્રગટ થશે એમ મને લાગે છે છતાં તે પ્રગટ થાય કે ન થાય તેની મને રિક્ત નથી ગાંધીજી જે અનતારી પુરુષ હોત તો હૃદયને સાક્ષી રાખીને હું કહું છું કે તેમને હું ન પૂજત તેઓ પૂજ્ય પુરુષ છે તેઓએ શ્રદ્ધા કેળવી છે સમાજ જેમને અનતારી પુરુષો ગણે છે એવાઓના ગાઢ પરિચયમા આનનાતું સદ્બાઅ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે એના લોકો વિશે મારા મનમા સમાજને છે એટલો જ આદર છે પણ ગાંધીજીએ જેટલી શ્રદ્ધા કેળવી છે તેટલી તો હું કયાંયે જોઈ શક્યો નથી અને એથીયે વધારે ગાંધીજીનો બદલ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મને ગાંધીજી જે શ્રદ્ધા આપી શક્યા તે બીજા કોઈ આપી શક્યા નથી ગાંધીજી પોતે કહે છે કે મને આત્માનું સંપર્શ દર્શન થયું નથી એ વચનમા મારો પૂર્વ વિશ્વાસ છે છતાં તેમને આત્માનું જેટલું દર્શન થયું છે તેટલાથી જ તેઓ ચારાકીને આત્મનાદી બનાવી રહ્યા છે, દુર્નિર્ણને સખળ કરી રહ્યા છે મને શ્રદ્ધા છે કે એમના સહવાસથી મારો આત્મા જાગૃત થશે

ગાંધીજીને હું પૂજી છું, એમને હું દૈવી પુરુષ કહું છું, તે તેઓ દેશ સેવક છે, ગજદારી પુરુષ છે અથવા અત્યંત નીતિમાન છે એટલા માટે બિનકુલનહિ હું ગમે તેવો તોપણ આશ્ચર્યથી છું, અને તે આત્મા ગાંધીજી પાસેથી મળશે એની મને શ્રદ્ધા છે

‘સત્યાનાસ્તિ પરો ધર્મ’, ‘સત્ય તેવ વરત્સહ’, ‘બ્રમચ વૈ વ્રજ’, ‘He who has realized the soul can change the whole world’ વગેરે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સત્પુરુષોના વચનોનો સાક્ષાત્કાર ગાંધીજીમા જ મેં જોયો.

જેમ જેમ ગાંધીજીના હૃદયનું ચિન્તન કરું છું તેમ તેમ હું એ નિશ્ચય પર આવતો જાઉં છું કે તેની અદર શરૂઆતથી થોળના છે, ચદ્મોનો તે પ્રવાહ નથી ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનને માટે છે—દુનિયાને માટે છે એ પણ દિવસે દિવસે વધારે પ્રતીત થતું જાય છે સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતા, ‘સત્પુરુષો દુનિયાથી અચાત હિમાલયની ગુફાઓમા પોતાને પૂરી દે અને ત્યાં પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે તોપણ દુનિયાની તે જ ક્ષણે ઉન્નતિ થાય છે’ આ વચનમા પહેલા મને કવિની અતિશયોક્તિ લાગતી હવે મને તે જ વચન સ્વાભાવિક સત્ય જેવું લાગે છે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ ગાંધીજીમા એકત્ર થયો છે દુનિયામા હજારો વર્ષ સુધી ચાલતી આવેલી ત્રિવિધ અચાન્તિ મટાડવાની બચીગમિ ગાંધીજીના હાથમા આવી ગઈ છે

પાંચ વર્ષ ઉપર સિંધ દેહરાજાદમાં મોરોની કબરમાં બેસીને હિન્દુ-સ્તાનનું બચિષ્ય હું જોઈ શક્યો હતો. નજર આગળ બધે લોહીનો પ્રવાહ અને વિનાશનાં ચિહ્ન પડ્યાં હતાં. એ લોહી અંધારેનું ન હતું, પણ આપણા દેશવાસીઓના પરસ્પર આલતા વિદ્રેગ અને ક્ષત્રને પરિણામે રેડાવેલું હતું. તે દાગે હું રાષ્ટ્રમતધર્મને માનનારો હતો, હું લોહીતરંગો હતો, હતાં તે રૂધિરપ્રવાહ જોઈ નું સ્તંભિત થયો, હિંમત થયો અને ગદગદ થયો મેં પ્રજુની પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રજુ, આ દરય સાચું ન નીવડે.' ગાંધીજીના પરિચયથી હવે મને શાન્તિ મળી છે. ગાંધીજીના ધર્મની ગોદિની 'અપરિત-પટનાપરીવર્તી' છે એ મેં જોયું છે. જે સત્યનું પોલન કરે છે, જે સત્યને વક્ષાદાર રહે છે તેને દુનિયાનું કશું તત્ત્વ અદૃશ્ય રહેતું નથી, તેને અગમ્ય પરંતુ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ શક્તિ હવે. કલ્પમય થઈ છે.

ગાંધીજીનો ધર્મ—સનાતન ધર્મ દુનિયામાં બધે પોષાદવામાં આવ્યો છે. દેશેદેશના દિવ્ય પુરોને તેનું માદાત્મ્ય સમગ્રનું છે. જાપાનીઓએ ગાંધીજીનો સન્દેશો સાંભળ્યો છે. ચીનમાં તે પ્રસાર્યો છે. મુસલમાની આત્મ તેનો પાક શીળી રહી છે. યુરોપના મજૂરો આગળ તેનું ધ્યાન થયું છે. ગાંધીજીએ મુગધમ પ્રવર્તાવ્યો છે એમાં કંઈ શકે નથી. હવે મુશ્કેલી અન્ત આવશે, વેર શમી જશે અને આત્માનો ઉદય થશે. વ્યક્તિઓમાં આધ્યાત્મિક જાગૃતિ કરનારા સદ્ગુરુ ધણા થઈ ગયા છે. વિશિષ્ટ સમાજને અપ્ષાત્મપરાયણ કરનાર અવતારી પુરો પછી જોવા નથી થયા. પણ હવે જગદ્ગુરુનું કામ છે. ગાંધીજી તે જગદ્ગુરુ છે કે તે જગદ્ગુરુનું આગમન મુરતનાર,—તે આગમનની તૈયારી કરનાર અરુણ છે તે હું જાણતો નથી, જાણવા માગતો પણ નથી. નિશાનો અન્ત આવ્યો છે અને પ્રકાશ ટૂંકી નીકળે છે એટલું જ શ્રદ્ધાવાન માણસને જસ છે. ગાંધીજીની મહાવીર, શુદ્ધ કે શીશુની જોડે હું સરખા-મણી નથી કરતો. પણ તેમજો જે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે તે જૈન ધર્મ, જૈન ધર્મ અને ભાગવત ધર્મનો નિષ્કર્ષ છે અને તેથી એ ત્રણે કરતાં ચડિયાતો છે એમ હું માનું છું.

આત્મનિષ્ઠ 'મહાત્માજી

મહાત્મા ગાંધીજી વિશે આજે હું નવું શું લખું ? મને વરસે મહાત્માજી વિશેના મારા ઉદ્દગારો 'દક્ષણાભૂતિ'ના વાચકોને મેં ભેટ કરેલા જ છે. આજ પાંચ હ વરસથી જે ધર્મમૂર્તિનું હું અનન્ય ધ્યાન કરતો આવેલો છું તેને

વિગે બાર માસની અંદર બારે ફેરવાઈ દગ્ગો પડે એવું તો ન જ હોય. એટલે ગમે વગમે મે જે સંકારો વર્તુલમાં છે તે જ આજે દરનગ થયા છે એટલું કહું તો ખસ છે.

છતાં આ બાર માસ નિર્દુશ નીવડ્યા નથી આ વગમે એક અપૂર્વ અનુભવ મને મળ્યો છે સ્વામી વિવેકાનંદે એક દેકાણે લખ્યું છે કે સાચા સંન્યાસીને માટે આધ્યાત્મિકતાનું દાન કરવું એ સહેલી વાત હોય છે જેમ કેળાં મિત્રો કંઈક સુન્દર વસ્તુ ભેટ આપીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અથવા ઇતિ પણ આપી શકાય છે મહાત્માજી આ રીતે કેટલીક વાર જ્ઞાત-જ્ઞાતામાં આનું ચૈતન્ય રેડી દે છે ક્ષીણસ્ત્રીતસ્ત્રિની સાગમ્ભતીમાં જેમ જ્ઞાત-જ્ઞાતામાં રેલ આવી જાય છે તેમ છેક નાસ્તિક માણસમાં પણ એકાએક સાધુના આવી જાય છે મહાત્માજીની આ શક્તિ આ વગમે હું ખાસ જોઈ શક્યો છું તેમને પૂડો તો તેઓ તો ના જ પાડે બાગક પોતાની પ્રસન્ન મુદ્રાથી સૌને પોતાનું દુઃખ બૂલાવે છે, પણ એ વાતની બાબતને પોતાને ક્યા ખબર હોય છે ?

વિધિની લીલા વિચિત્ર છે મહાપ્રયાસે અનેક સૈકાઓ પછી તે એક સાચો માણસ પેદા કરે છે. છતાં બધા લોકો તેને જોળખી શકે એવી ગોઠવણ કરનામાં તે કંજુસ બને છે. શરૂઆતમાં મહાત્માજી અચાત હતા ત્યારે તેમને કોઈ જોળખતું નહોતું ત્યારપછી જ્યારે તેઓ ગાંધીજી જીવન ઉપર સ્વેચ્છાસાજ અસર પાડવા લાગ્યા ત્યારે દરેક જણે તેમને વગે ગેગસમજ કરી લેવામાં જ સાર્યક્તા માની અને હવે તો લોકોના હૃદયમાં તેમણે એટલે સુધી પ્રવેશ કર્યો છે કે હવે તેમને કોઈ સમજી શકે એમ નથી. જેમ આખા પોંડેલી વસ્તુ આખી જોઈ શકાતી નથી તેમ અહીં પણ થયું છે

આશ્ચર્યં વત્પદયતિ કશ્ચિદેન

માશ્ચર્યં વદ્વદતિ તથૈવ ચાન્ય ।

આશ્ચર્યં વચ્ચૈનમન્ય દુષોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ જ ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

છતાં મહાત્માજીનું જીવન છેક સાદું છે સાધુજીવન સાદું જ હોય. જેથી આત્માનું રક્ષણ થાય, આત્માનું પોષણ થાય, આત્માનો વિકાસ થાય તે જ કરવું. આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખી કરેલું કાર્ય કોઈ કાળે, કોઈ હાલમાં અને કોઈ કાગળે કોઈનું પણ નુકસાન ન કરી શકે એટલી શ્રદ્ધા ગણવી. રસ્તા પગના ડાકના ચાબલામાં કાગળ નાખીએ છીએ તે વખતે આપણા મનમાં સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે કે અમુક ટલાક પછી અમુક શુભાગે આ કાગળ જરૂર પહોંચી જવાનો. આ ખાતરીને માટે ટપાલ

ખાતાની બધી વ્યવસ્થા અને તેમાં કામ કરનાર માણસોની નામાવલિ જાણવાની જરૂર નથી હોતી. તારની અંદર તારખાખુ જ્યારે બટન દબાવે છે ત્યારે તેને ખાતરી હોય છે કે હજાર માઈલ પર તે જ ફોજો સેવે જ આવજા પેદા થાય છે. તે જાણવા માટે તે વિજ્ઞાનીના પ્રવાહ સાથે દોડી જતો નથી. આપણે પોતે જ આપણી પોતાની શરીરરચના ક્યાં જાણીએ છીએ ? છતાં આપણે વિશ્વાસ તો છે કે આપણે જે અમ જાણીએ છીએ તેનું જ લોહી જાની શરીરને પોષે છે. આનું જ નામ શ્રદ્ધા છે. આધ્યાત્મિક વિષયો વિશે પણ આવી જ દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તો, માણસનું જીવન સાદું, નિશ્ચિન્ત અને સુખકારક બને છે. મહાત્માજીના આત્મવિશ્વાસનું મૂળ આમાં જ છે. તેઓ સાશંક થઈ વિચાર કરવા બેસતા નથી. આજે સેવિંગ્સ બેંકમાં રૂપિયા સુકી આનું હું, આવતી દાયે તે મને મળશે કે નહિ, એની શંકા કોઈ કરતું નથી. પણ આજે નિવૈર થઈ પ્રેમથી હું વર્તું છું એની અસર સમાજ ઉપર થશે કે નહિ એ વિશે સાશંક રહેનારાઓની સંખ્યા દુનિયામાં ઓછી નથી. દુનિયામાં બધે નાસ્તિકતા જ ફેલાયેલી છે અને તેથી માણસ હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

મહાત્માજીનું ચૌર્ય ક્રિષ્ટિય સસ્તનત જેવી જગદવ્યાપી સસ્તનત સામે લડવામાં નથી, પણ અન્તરાત્માના અવાજ સામે અસંખ્ય લોકો પોકાર કરે તોપણ તે પોકારને કાન ન દેવાની દિગ્મત ધરાવવામાં છે. તેઓ નથી રાજનિષ્ઠ કે નથી રાષ્ટ્રનિષ્ઠ; નથી શાસ્ત્રનિષ્ઠ કે નથી સમાજનિષ્ઠ. તેઓ તો એકે આત્મનિષ્ઠ છે. તેથી જ રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર, સમાજ અને શાસ્ત્ર તેમને વશ થઈ જાય છે. આજની દુનિયામાં આત્માર્થી માણસ કેવો હોવો જોઈએ એનું તાદશ્ય ચિત્ર તેમણે દુનિયા આગળ રજૂ કર્યું છે.

તમેવૈકં જાનય ભાત્માનં, બન્યા વાયો વિમુચ્ચય । અમૃતસ્યૈવ સેતુઃ ।
તમેવ વિદિત્વાહૃતિમૃત્યુમેતિ । નાન્યઃ પત્યા વિદ્યતેહ્યનાય ।

વ્યવહારકુશળ મહાત્માજી

હૃદૈવ છે આ દેશનું કે મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા પણ સિદ્ધ કરવી પડે છે !

‘મહાત્માજી આદર્શ સૃષ્ટિમાં વિહાર કરનાર એક તરંગી માણસ છે. તેઓ અનતશત્રુ ધર્મરાજની પેઠે આખી દુનિયાને સજ્જન સમજે છે. પોતાના મનમાં જે કંઈ આવે છે તે પૂર્ણપણે વ્યવહાર્ય છે એમ માનવા જોઈએ

તરંગી છે. સજ્જનતાથી રાજનીતિના ખેલ ખેલવાની હિંમત ધરાવનારા ધર્માન્ધ છે. સુતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની હિંમત રાખનાર બાધા છે. આખા સમાજને ધ્વંસચર્ચના ઉપદેશ કરનાર શેખરવલી છે. અહિંસાને ખાતર રાષ્ટ્રના સર્વસ્વને શુભાવી ખેસનાર મતાગ્રહી છે.’—આવી આવી દીકાઓ મહાત્માજી પર કેટલીયે ચઢી ચુકી છે. છતાં આખું રાષ્ટ્ર મહાત્માજીનું જ હૃદયું માન્યું છે; દીકા કરનાર ડાહ્યાકમરાઓની વાતને તો કોઈ કાતે પણ ધરતું નથી. આ કેવી રિયલિટી કહેવાય ? દગવિદ્યાથી જ દુનિયા નબી શકે છે એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા રહેલી હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વ્યક્તિગત વ્યવહારમાં જો આચરણને આપણે દુરાચરણ કહેતા હોઈએ અને જેની તરફ તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતા હોઈએ તે જ આચરણ રાષ્ટ્રહિતને સાર જરૂરી અને વ્યાજબી છે એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો બેશક મહાત્માજી વ્યવહારકુશળ નથી. વિલાસમા ડૂબેલા રાષ્ટ્રમાં ધ્વંસચર્ચ વિના શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિ નથી આવી શકવાની એમ માનવું એ જો વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ હોય તો મહાત્માજીમાં એ અભાવ જરૂર છે. સજ્જનતામાં આત્મરક્ષણનું સામર્થ્ય નથી એમ માનવામાં જો વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહાત્માજીમાં એ વ્યવહારકુશળતા નથી. પણ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની ચર્ચા કરતા પહેલાં વ્યવહારકુશળતા શી વસ્તુ છે એ જોવાની જરૂર છે.

દુનિયામાં જો પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા હોય છે—એક વીરોની અને બીજી કાયરોની. એક એમ માને છે કે પરિણામ ગમે તે આવે, પણ કોઈ પણ જાતનું જોખમ ન ઉઠાવવું. આવો માણસ ઝાઝો પુરુષાર્થ કર્યા વગર જો કંઈ મળી શકે છે ત્યાં ટપી શકે છે તેનાથી જ સન્તોષ માની લે છે. બીજો એ વાતનો વિચાર કરે છે કે મારા પુરુષાર્થનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને હું વધારેમાં વધારે કેટલું કમાઈ શકું અને એમ કરવામાં મારે કેટલું જોખમ ઉઠાવવું થોડું છે. દરેક વ્યક્તિમાં તેમજ સમાજમાં શક્તિ અશક્તિ બન્ને રહેલાં હોય છે. જો માણસ કેવળ શક્તિને જ જુએ છે અને અશક્તિને ભૂલી જાય છે તે બાધા છે, તે વ્યવહારકુશળ નથી. એથી ઉલટું જો માણસ અશક્તિનું જ દર્શન કરે છે અને શક્તિને ભૂલી જાય છે તે પણ કંઈ ઝોઝો વ્યવહારગ્રન્થ નથી. તે કાયર છે. મહામારતમાં એનું વર્ણન આમ કરવામાં આવ્યું છે: નિસ્તઃસાદૃ નિરાનન્દં મિર્ઞાઈર્મરિતિન્નન્દનમ્ । આજકાલ નાસ્તિકતાનો જમાનો છે તેથી આત્મબળ પર શ્રદ્ધા રાખનાર લોકોને તરંગી ગણી કાઢવામાં આવે છે. પણ જે પુરુષાર્થી છે તે જાણે છે કે જમાનો તો જેવો આપણે બનાવીશું તેઓ બનશે. વ્યવહારકુશળતા જો નિરાશામાં પરિણત થતી હોય તો તે વ્યવહારકુશળતા નથી. જેની પરિણતિ ઉત્સાહમાં

થાય છે તે જ વ્યવહારકુશળતા છે. વ્યવહારકુશળતા મરખૂની સાથે દટી લગે નથી કરતી તેને તો જીવન જ ગમે છે, પુરુષાર્થ જ પ્રિય હોય છે

હવે મહાત્માજીએ વ્યવહારને કેટલો અગ્રભવ લીધો છે તે જોઈએ જો વચપરપરાગત સરમગ્ગા કરો અર્થ હોય તો એક દાનાગ્રાહક દાનિયાવાડી દીનાનના તેઓ પુત્ર છે. જે તાલીમથી વ્યવહારકુશળતા આવી શકતી હોય તો વ્યાપારકુશળ અમદાવાદમાં મૅટ્રિક સુધી ભણ્યા પછી લૉન્ડોન જૉર્નલના દેશમાં તેમજ પોતાની તાલીમ પૂરી કરી છે જે મહારાષ્ટ્રીઓમાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો મહામતિ રાનડે અને ધાગસબાધુરીજી ગોખલેના સદવાસ અને શિષ્યત્વ દ્વારા મહાત્માજીએ તે પશુ પ્રાપ્ત કરી છે જે દુનિયાના દરેક અગ્રભવોથી માણસની વ્યવહારકુશળતા ધરાવતી હોય તો દરિયા આફ્રિકામાં ગાંગો અને માર જીલીજીલીને મહાત્માજી તેમાં પશુ સારી પેડે પડાયા છે હું માનું છું કે વ્યવહારકુશળતા વિના કોઈ માણસ માસિષ પાત્ર દસ દળતગની આમદાની ન કરી શકે વ્યવહારકુશળ અસીતો તો આદિકુળ વણીવની પામે જ નય છે વળી જે ધૂર્ત લોકો ન સાથે વારવાર પ્રસંગ પડવાથી વ્યવહારકુશળતા આવતી હોય તો જનરલ સ્મર્કે મહાત્માજીને ખૂબ વ્યવહારકુશળતા શીખવાડી છે જે વર્તમાન રાજનીતિમાં વ્યવહારકુશળતાનો ઉત્કર્ષ હોય તો બેઅર યુદ્ધ અને હુતુ યુદ્ધમાં મહાત્માજીને એનું નિરીક્ષણ કરવાનો ખૂબ અવસર મળ્યો છે જે દેશમાં અનેક પક્ષવિપક્ષો હોવા છતાં પશુ પોતાના વિચારો દેખા દેનાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો તે નથી ધારતો કે આજે વ્યવહારકુશળતામાં મહાત્માજીને આટે એવો ખીન્ને કોઈ પુરવ હોય જે સૈદ્ધાંતોથી ચાલી આવતી દુરમનાવ દૂર કરવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો હિન્દુ અને ખ્રિસ્તીમાન બંને કોમો મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતાની સાક્ષી પૂરશે જે પોતાની ભૂલમાંથી પશુ લાભ ઉઠાવવામાં વ્યવહારકુશળતા હોય તો તે મહાત્માજીમાં એવી નથી સત્યાગ્રહ પહેલાની ગાંજદારી હીલચાલમાં જે અત્યાચારો થયા તેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનને બહુ દુખ વે વુ પડેલું એટલે સુધી કે પાંચ વર્ષ સુધી દેશનું રાજકીય જીવન મૂઠત દરમાં પડી ગયું હતું આ વખતે જે અત્યાચાર થયા તેનું દુખદ પરિણામ એમાંમાં એણે કરવામાં અને પ્રજાની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ટકાવી રાખવામાં મહાત્માજીએ જે વ્યવહારકુશળતા બતાવી છે એ એક જ વસ્તુ વ્યવહારકુશળતાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર કરશે મહાસબાજેવી અગ્રેજ ભલેલાઓની એમ સરકારને રાષ્ટ્રીય વિરાટ મહાસબા બનાવવામાં વ્યવહારકુશળતા નથી એમ કોણ કહેશે ? અને જે છે તો કોઈ મૂંઝી શકે એમ છે કે એ કાર્યમાં મહાત્માજીનો ભાગ નથી ? દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ, ચંપારણની લડત અને ખેડાનો સત્યાગ્રહ એના તો અહીં નામ માત્ર દેવા જ થાય શરો.

અસહકારની લડતનો વિચાર કરીયે હિન્દુ મુમક્ષુમાનને એક દરજા, આખા ભારતવર્ષને ખૂણે ખૂણે ધૂમી આવવું, હજારો જ નહિ પણ લાખો માણસોની સાથે મ્હોડામ્હોડ વાનચીત કરી, ગરીબોની હાલત નિહાળી, એમને સહેવા પડતા હુ ખો પોતે સહેવા અને નીસ દરોડની અશક વસ્તી વાળા એક મહાન રાષ્ટ્રને એક બાવનાથી પ્રેરિત કરવું—આ કાર્ય છે 'ના તપ્ત હજાર વગસથી માડીને આજ સુધી કોઈએ કરી બનાવ્યું હોય તો એ પુરુષ કદાચ મહાત્માજીની જીવહારકુશળતા વિશે તદા આજુવાને અધિકારી થઈ શકે ખરો. પાંચ વર્ષ પડેલા કોઈ આડીને કહેત કે રેડીયે કાતેલુ સૂતર હિન્દુસ્તાનને એકેએક ખૂણે મળી આવતો તો લોકોએ તેને ગાડો ગણીને હસી કાઢ્યો હોત આજે લાખો—અને કદાચ દરોડો—માણસો એ ખાદીને અભિમાનપૂર્વક ધારણ કરે છે. આવું પવિત્રન કરાવવું એ જીવહારકુશળતા નથી સુ ? મહાત્માજીએ જે કંઈ જે વચ્ચે કુશળતાનો અભાવ હોય તો તે એ છે કે તેઓ નિર્ભય વીરની માફક સરકારની જેડમાં જઈ જોડા છે અને એમ કરીને કેટલાક અતુર મન્ય લોકોને તેમની વ્યવહારુ જાના વિશે અદેશો આજુવાનો અવસર આપ્યો છે ।

ભારતવર્ષમાં આજે જે વર્ગ છે. એક વર્ગ આમ લોકોનો આ વર્ગમાં ગજનૈતિક જ્ઞાન તો હજારો કંઈ જ નથી, પણ તેઓ સાંની મહેનતથી અને પ્રામાણિકતાથી રોટનો કમાય છે અને દુઃસ્વસ્ત બાવના અને અનુભવપ્રાપ્ત જ્ઞાન અનુસાર પોતાનો જીવન-ચલહાર ચલાવે છે આ વર્ગને રંગભૂમિની સગાઓ મોપવામાં આવે તો એને સાન પાયા પર ચલાવવા જેટલી વ્યવહાર કુશળતા એનામાં પૂરેપૂરી છે. આ વર્ગને બ્રિટિશ અમલથી દુખ તો પાડે વિનાનું વેઠવું પડે છે, છતાં બ્રિટિશ અમલથી જેટલો નૈતિક અવ પાત છતાં લોકોનો થયો છે તેટલો આ વર્ગનો ચત્તા પામ્યો નથી. જે ધર્મબદ્ધતા સિયિલ ન હોત, બ્રિટિશ અદાલતોએ ગણતરી નીતિમત્તામાં બગાડો ન કર્યો હોત અને બીજા લોકોએ બુદ્ધિભેદ ન કર્યો હોત તો આ વર્ગ દુનિયાની કોઈ પણ જગતમાં કદાચ સ્વરાજ્યને માટે વધારે યોગ્ય ગણા હોત

બીજો વર્ગ એ લોકોનો છે જેમનો સરકારી કેળવણી સાથે કંઈ સંબંધ છે યા જેના પર સરકારી કેળવણીની કદા અસર થઈ છે આ વર્ગમાં એના આરામ વધ્યા છે, પુરપૂર્ણ વટયો છે, તેજસ્વિતા એથી પણ ઝોળી થઈ છે આ વર્ગ મુદ્ર સદીસગામતીનો દાસ બની ગયો છે અને પોતાના દેશમાઈઓના વિનાશથી મજના લાભથી પેટ ભરવાને તત્પર છે આ વર્ગની ગજનૈતિક આજ સુધી અગ્રદાશુષ્પ અને તેજસ્વિતાહીન ગ્હેલી છે પડેલા વર્ગની અશક્તિનું કારણ અજ્ઞાન છે, બાધારો અભાવ છે આ અશક્તિ સહેવાઈથી દૂર થઈ શકે એમ છે બીજા વર્ગની દુર્મજતાનું કારણ બુદ્ધિભેદ, અજ્ઞાન અને

સંકલ્પસામર્થ્યનો અભાવ છે. બ્રિટિશ રાજ્યને ટકાવી રાખનાર આ જ લોકો છે. એમના મનમાં સરકારનો દાવો મને તેટલો બરો હોય છતાં આજીવકાલે ખાતર અને બુદ્ધિશીલને કારણે તેઓ સરકાર સાથે પૂરેપૂરો સહકાર કર્યા કરે છે. સરકારને એમની ગરજ નથી, સહકારની ગરજ છે. સરકાર તમારા દોષથી નથી ડરતી, તમારા અસહકારથી જ ડરે છે. આ મનોદશા પરખીને સરકારને મળતો સહકાર ગ્રંથ કરી દેવામાં જ પૂરેપૂરી વ્યવહારકુશળતા છે. એ જ મહાત્માજીની વ્યવહારકુશળતા છે, રાજનીતિ છે અને રાજનીતિગતા છે. એ વ્યવહારકુશળતા તેજસ્વિનાયુક્ત છે. તેજસ્વિતાહીન વ્યવહારકુશળતા તો નરી કામરતા છે.

સત્ય-રાજનીતિનો જન્મ

દરેક મૌલિક કલ્પના સમ્રાટ જેવી હોય છે. તે એકલી ક્યાંયે જતી નથી. પોતાના સામન્તપરિવારને સાથે લઇને જ જાય છે. અને જ્યારે જાય છે ત્યારે દિગ્વિજયને માટે જ જાય છે. દુનિયામાં ખીછ જેટલી કલ્પનાઓ હોય તેમણે કાં તો એને 'શત્રુ' જવું જોઈએ કાં તો એની સાથે જીવસંઘર્ષ-સંઘર્ષ સુધી કરવું જોઈએ.

દરેક કલ્પનામાં સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે. કોઈએ કંઈ નવી કલ્પના કાઢી તો તેણે એ કલ્પનાને પોતાના જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, સામાજિક જીવનના એકેએક વિભાગમાં ઘટાવી ખતાવવી જોઈએ. એક નવી કલ્પના આવે છે એટલે પછી તેને અનુસરીને ધર્મમાં પરિવર્તન થાય છે, સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન થાય છે અને દૈનુભિક જીવનમાં પણ ક્રાન્તિ થાય છે. તેનું સ્વતંત્ર અર્થશાસ્ત્ર નિર્માણ થાય છે. કળાનો આદર્શ બદલાઈ જાય છે, મનુષ્યનો પરસ્પરનો વ્યવહાર નવું સ્વરૂપ યદ્યપ્ત કરે છે, પુરુષાર્થોનું સાપેક્ષ મૂલ્ય ફરી જાય છે, હકતિ અવનતિની દિશા બદલાતી જાય છે અને આખું વિશ્વ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

દુનિયામાં સત્યનો પ્રાદુર્ભાવ મનુષ્યહૃદયની સાથે જ થયો છે; અહિંસાનો અવતાર પાછળથી થયો છે. છતાં એ જેનો આજ સુધી એકબીજા સાથે પરિચય નહોતો થયો. સાચું જોઈએ તો બન્ને એક જ સનાતન તત્ત્વની બે વિભૂતિઓ છે. છતાં આજ સુધી બન્ને એકબીજાથી વિમુખ જ રહ્યાં હતાં. હવે આજે એ મુહૂર્ત આવ્યું છે જ્યારે એ જેનો વિવાદ મનુષ્યના હૃદયમંદિરમાં

અવશ્ય થવો જોખ્યો આપા 'સાવધાન'નો મન્ત્રોચ્ચાર કરી દીધો છે. યકત અન્તર્પટ ખોલવાની જ વાર છે. આ મગલ વિવાહ નવી સૃષ્ટિને જન્મ આપવાનો છે.

સાચું પૂજો તો વિવાહ થઈ ચુક્યો છે અને નવી સૃષ્ટિ રચાઈ રહી છે. માત્ર એના ઉત્સવની જ વાર છે. લોકો પૂજે છે, આ દંપતીની રાજનીતિ નામની કન્યાનું રૂપ કેવું હશે ? જેમણે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરીને કન્યાનું દર્શન કર્યું છે તેઓ હર્ષપુલકિત થઈને કહે છે, આ દિવ્ય કન્યા જગતનો કેદાર કરશે. તે શાન્ત છે, તે જગદ્દાત્રી છે, તે દયામયી છે, તે વિશ્વંભરા છે. કામા, સરલા, અકુટિલા, ધૈર્યવતી એ પણ તેના નામ છે. તેની આખોમા પ્રસાદ છે, હૃદયમાં કારુણ્ય છે તેનું વદનકેમળ ખુલ્લીકના જેવું સ્વચ્છ શુભ છે. તે મજગામિની છે. જ્યાં તે જાય છે ત્યાં વૃક્ષ અને વનરપતિ પ્રકુલિત થાય છે, નદીઓ સ્વચ્છસ્રોતસ્વિની થાય છે, મનુષ્ય પોતાના રાગદ્વેષ ભૂલી જાય છે અને ઇશ્વરનો આશીર્વાદ તેના માર્ગમાં નિગત વરસતો ગહે છે.

*

*

*

રાજનીતિનો લોકો કદાચ વિચિત્ર જ અર્થ કરે છે તેઓ કહે છે, રાજનીતિ એટલે કૂડકપટ, રાજનીતિ એટલે કાવિયા, રાજનીતિ એટલે પોતે ઓઠામાં ઓઠા જોખમ ઉઠાવીને ખીજાને હગવવાની રીત રાજનીતિ એટલે ખડાગ્થી સજ્જનતા દેખાડીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની કળા, રાજનીતિ એટલે સામાની આખમા ધૂળ નાખવાની આવડત. લોકો માને છે કે આ રીતે આપણે પોતાનું હમેશનું કલ્યાણ સાધીએ છીએ પણ તેમને ગમ નથી હોતી કે આખી મનુષ્યજાતિ એક જ જહાજમાં બેઠી છે એકને ફૂંચાવવા માટે વહાણમાં કાણુ પાડવામાં આવશે તો સૌને સાથે જલસમાધિ લેવાનો વખત આવશે કુદી નજરનો માણસ કહે છે, અન્તિમ કલ્યાણની મને પરવા નથી કલ્યાણ સુધી અમે પહોંચી પણ ચક્રતા નથી અમને લાગ થાય, અમારો અર્થ સારે એટલું જ અમે માગીએ છીએ. આવા લોકોને વ્યાસજી કહે છે:

ઋર્ષેરાદુર્વિરોમ્યેવ ન ચ કથિચ્છુનોતિ મે ।

ધર્મર્પદર્પ્ય કામધ્વ સ ધર્મ કિં ન સેવ્યતે ॥

જેનાથી સમાજનું કલ્યાણ તે નીતિ છે જેનાથી ધર્મની રક્ષા થાય તે નીતિ છે જેમાં કોઈને નાહક દુખ ન સોસવું પડે, કોઈના દાસ ન બની ગડવું પડે, ગરીબોની હાય વાતાવરણને અપવિત્ર ન કરે એ નીતિ છે. રાજનીતિ વ્યક્તિગત નીતિથી ખરાબ તો ન જ હોવી જોઈએ પણ એ લોકો સત્યના માર્ગ પર પોતાને સુરક્ષિત માનતા નથી, ક્ષમાનો આશ્રય લેવામાં પોતાનું કલ્યાણ જોના નથી તેથી રાજનીતિને તેઓ વિદૂત કહે છે.

રાજનીતિમા કુશળતા જરૂર નોંધ્યે, પણ કુટિલતાની જરૂર નથી.

*

*

*

અહિં સાં જોના આદર્શ છે અને સત્ય જેનું પ્રત છે તેની રાજનીતિ એના જેવી જ હોય ગાંધીજીની રાજનીતિમા જો કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે એ છે કે તેઓ પોતાની સામે વિરોધને હોના જ ગ્રહેવા દેતા નથી. ખનતા સુધી તેઓ વિરોધીઓ પાસેથી તેમની વિરોધવૃત્તિ છીનવી લે છે. જેની સાથે તેમનો વિરોધ હોય તેની સાથે તેઓ ધટે તે ક્રમતા પણ વધ પક્ષ-પાત પહેલેથી જ બનાવી દે છે. પોતાના વિરોધીઓને પોતાના જ જેવા સજ્જન અને બહાદુર માની લે છે અને તેમની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરે છે દરેક માણસનું હૃદય સ્વાય, અભિમાન, ઈર્ષ્યા, અગ્રમાયા બગ્ગૂર હોય છે; બિચારી ધર્મયુદ્ધ એક ખૂણામા દબાઈ રહે છે. મહાત્માજી પોતાની ઉદાગતાથી એ ધર્મયુદ્ધને જાગૃત કરે છે અને પછી વિરોધીઓના ધરમા પણ સ્વાર્થ ક્રોધ આદિ રિપુઓ અને ધર્મયુદ્ધ વચ્ચે સત્રામ શરૂ થાય છે યુદ્ધશાસ્ત્રવિશાન્દો કહે છે કે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર આપણા ધરમા કદી ન હોવું જોઈએ, રણગતબ તો વિરોધીઓના ક્ષેત્રમા જ રૌપાવો જોઈએ ગાંધીજીએ આ નિયમનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું છે, દુ.ખની વાત છે કે આજકાલ આપણા કેટલાયે દેશભાષીઓ યુદ્ધમાં જ વાગ્ધુદ્ધ મચાવી ગયા છે ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે ન્યાયે યુદ્ધ મચે છે ત્યારે ધર્મનો જ જય થાય છે એ વાત પર એમને ખૂબી શ્રદ્ધા થેલી જ નથી.

*

*

*

ગાંધીજી માને છે કે સાચી ગદ્યશક્તિ લોકહૃદયમા છે, રેળવાયેલા લોકોની વાદકુશળતામા નથી. તેથી જ તેઓ હમેશા આમવર્ગમા નવજીવનનો સંચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પગતન્ત્રતાની બેડીઓમા જેઓ ખૂબ સખત જકડાઈ ગયા છે તેમની પાસેથી તેઓ વધારે ત્યાગની આશા મળે છે, અને હમેશાં એ વાતની ઠાણજી રાખે છે કે આપણી તરફથી કોઈને પણ અન્યાય ન થાય. શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતા જણાશે કે મહાત્માજીની રાજનીતિમા કુશળતા છે, કુટિલતા નથી.

જેલમાં ગાંધીજી

બાંધી મૂકીમા લાખ છે કે ખાખ છે એ જાણવાની જિગાસા માણસને બંધ હોય છે. જેલ વિશે પણ તેમ જ. જેલની બીતોની પગલાંકે અમુક

જાતના પુરુષાર્થી લોકો અને તેમને સાચવનાર કેટલાક અમલદારો એટલા જ જાણ શકે છે એ ખ્યાલથી જ હજારો લોક જેલની અંદર શું હશે એ જાણવા દેતેજાર થાય છે. જેઓએ મહાત્માજીને હજાર વાર જોયા હશે અને મહાત્માજી આશ્રમમાં આવીને રહ્યા હોય ત્યાં પછી તેમને મળવાની જેમને જરૂર ન બામે તેવાઓ પછી ગાંધીજી જેલમાં કેવી રીતે ગેહતા હશે એનો વિચાર કરવામાં ક્યાકના ક્યાક ગાળી નાળે છે.

~

*

*

તેમાં વળી પ્રજાહુદયમાં ગાંધીજીને સજ્જ થવાની આશકા બારે, હોડેચોડ તેઓ રાજકોટ કરતા આવ્યા છે એટલે સજ્જ થાય તો કેટલી થાય એની કલ્પનાઓ પછી ઘેરેઘેર ચાલુ, અને તેથી મહાત્માજીના દર્શન થઈ શકે તો બહુ સારૂ એવું જ નવગ ઉદ્યોગી દરેકને થઈ જાય છે

~

*

દીક થયું કે ગુરુવાર પહેલા જ હું મહાત્માજીને મળી આવ્યો. હું કંઈ ખાલી કુતુહલને ખાતર તેમને જોવા ગયો ન હતો માટે તો તેમને કામમર મળવું હતું. કેટલીક બાબતમાં તેમના હુકમ મેળવના હતા આ પહેલા કોઈ કામે જેવમાં ગયેલો નહિ તેથી જેલમાં કેમ જવાતું હશે તેની ખબર ન મળે! હા, કંઈક ગુન્હો કરીને જાન તો સહેલાઈથી જેલમાં પ્રવેશ થઈ શકત. પણ તે રીતે કંઈ મહાત્માજીને થોડું જ મળી શકત ? હું જેલના દરવાજા આગળ જઈ પહોંચ્યો બહાર મંત્રીઓ પહેરેા ભગતા હતા. એક ઝાડ નીચે તોપના જેવા ગોળા ગોળેલા પડ્યા હતા. કેટલાક સિપાઈઓ ખીખ સિપાઈઓને અને કેદીઓને ગણી ગણીને બહાર કાઢતા અને કેટલાકને ગણી ગણીને અંદર દાખલ કરતા એક દરવાજા ને તેની અંદર ખીજા એક બે દરવાજા છે બન્ને દરવાજા એકી સાથે એક જ ક્ષણે ખુલા ન ગેહ તેની ખાસ કાળજી લેવાતી મે જોઈ. મે બહાર ગયા દરવાજાની જાળીમાંથી અંદરના સિપાઈને કહ્યું, મારે કામસર મહાત્માજીને મળવું છે પણ તે શાનો મને દાદ દે ? એટલામાં મને અગ્રેજી રિવાજ સૂઝ્યો. ખીસામાંથી કાગળ પેન્સીલ કાઢી મારું નામ અને કામનું સ્વરૂપ લખી તે ચિઠ્ઠી અંદર જેવગને પહોંચતી કાગળી પંજી તેમણે તે મહાત્માજી પામે મોકલી કે તેમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પામે તે હું જાણતો નથી. વખતસર—એટલે કે ઘણા વખત પંજી મને અંદર જવાની રજા મળી

~

~

બહારના દરવાજાની બારી ખુલી. હું ટપીને અંદર પેડો કે તરત જ પેલા પોલીસે તાળું મારી દીધું. બે બારણા વચ્ચે હું સપડાયો ! જગ ગભરાયો ! મારે લા નામ નોંધાવવું પડ્યું ત્યારપછી ખીજા બારી ઉઘડી. આ બારીને

બે આંખે રાખેલી હોય છે. તેમાંથી જ અંદરનું જોઈ શકાય. હું અંદર ગયો અને બહુ ખુશી થયો. શી ત્યાંની સ્વચ્છતા! એક રસ્તો સીધો સામો જતો હતો ને તેની બંને બાજુએ ઝાડની દારો હતી. પણ તે રસ્તે મારે જવવાનું ન હતું. મારી સાથે જોલનો એક માણસ હતો તે મને ડાબી તરફ લઇ ગયો. એ રસ્તાના લગભગ છેડા સુધી ગયો એટલે ત્યાં એક શળિયું આવ્યું. શંરોના ઠેદીઓને આ શળિયામાં રાખે છે. પણ એ તો મને પાછળથી ખચી પડી. આ જ શળિયામાં મને તે પુરુષસિંહનાં દર્શન થયાં.

*

*

*

કેટલીક દારજીએ ઝોરડીઓ, તેના એક પહોળો ઝોટલો, પછી આંગણું અને આંગણને એક છેડે બે સાફ જાંઘર. આંગણમાં ત્રણ ચાર નાનાં નાનાં ઝાડ હોય છે અને લીમડાનું એક હીક હીક મોટું ઝાડ પણ છે. મહાત્માજી ઝોટલા ઉપર એક જોલની કાળા કામળા પાથરી તેની ઉપર બિરાજેલા હતા. પાછળ બે તકીયા પડેલા હતા, પણ તેના ઉપયોગ બાબતે જ ચર્ચા હતી. મહાત્માજી કંઈક લખી રહ્યા હતા. પાસે જ 'આશ્રમ બજનોવલિ'નું નાનું સરખું પુસ્તક, કુરાનનો અંગ્રેજી તર્જુમો અને ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિવચનની એક સુંદર આવૃત્તિ પડેલાં હતાં. સમનની આ ચોપડી અમેરિકાની કેટલીક બાઈબોએ મહાત્માજીને બેટ મોકલેલી.

હું જમને પગે લાગ્યો. ગાંધીજી હસ્યા ને કહ્યું, 'તમે બધે આવ્યા, મારે તમને કેટલીક વાતો કહેવી હતી.' બાઈથંકરલાલ પાસેની ઝોરડીમાં કંઈક કામ કરતા બેઠા હતા. તેમને પણ મેં નમસ્કાર કર્યા. તેઓ પણ ખુશમીનજ દેખાતા હતા. તેમની સાથે ઝાઝી વાતચીત ન થઈ. મહાત્માજી જોડેનું મારું કામ બહુ ન હતું, પણ ત્યાં બીજા મળવા આવેલા કેટલાક બેઠા હતા એટલે મારે રાહ જોતા વધારે વાર બેસી રહેવું પડ્યું.

*

*

- *

ઝોટલામાં જોલર સાહેબે (તેઓ અહીં આવી એક ખુરશી પર બેઠા હતા.) તેમને તેમનો વખત થઈ રહ્યાની સૂચના આપી અને તેમને બહાર લઈ ગયા. હવે મારો વાત કરવાનો વારો આવ્યો. મેં માફ કામ થઈ કહ્યું ઝોટલામાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ (તેઓ એક બલા પારસી સહૃદય છે.) અખ્યાસ તૈયજી સાહેબને લઈ આવ્યા. અખ્યાસ સાહેબ મહાત્માજીના નાનપણના દોસ્તાર હોવા જોઈએ. તેમણે વિનોદપૂર્વક એકબીજાનું સ્વાગત કયું, બાથમા લઈને બેટ્યા ને પેટ બરીને વાતો કરી. માફ કામ તો રહી જ ગયું. મને તેમાં જોડું તો શું લાગે ? પણ મારો વખત થઈ રહ્યો અને કાદી મુકશે એ જ બીક મનમાં હતી. અખ્યાસ સાહેબ બોરસદનાં વખાણ કરતા હતા, બારડોલીના કરાવની અસર કેવી થઈ છે તેનું વર્ણન કરતા

હતા. મહાત્માજીએ કંઈક અનુસંધાનમાં કહ્યું, 'હું ફક્ત ઘાન્તિ જાળવવાનું જ કામ કરતો હતો એવે વખતે હું પકડાવો છું એનો મને હર્ષ થાય છે. નિર્દોષમાં નિર્દોષ રહીને પકડાવું એ કંઈ નાનીમની વાત નથી.'

*

*

*

હું અધીરો થયો હતો. મહાત્માજીના દરબારમાં બીજા પણ અરજદાર મારી પેટે આવી બેઠા જ હતા. અમારી એકબીજા સાથે હરિશ્ચંદ્ર હોય તેમ અમે એકબીજા સાથે જોયા કરતા હતા. એક જાણુ જેટલો વધારે વખત લે તેટલો બીજાનો વખત ગયો. મહાત્માજીનો વાક્યવાહ ચાલતો હતો જ: હિન્દુમુસલમાનની એકતા વગર સ્વરાજ્ય સંભવતું નથી અને અહિંસા વગર તે એકતા ટકવી મુશ્કેલ છે. પરસ્પર વિશ્વાસ રાખીયે, એકબીજાનું સાંખીયે, ત્યારે જ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ સંભવે. આ વાતાવરણ રેંટીયાથી જ પેદા થઈ શકે, રેંટીયાથી જ તે દૃઢ થઈ શકે. દેશને મારો એક જ સંદેશો છે— ઘાન્તિ રાખો અને રેંટીયો ચલાવો. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ અહિંસા કે ઘાન્તિનો સ્વીકાર કરો તોયે મન વાણી કર્મથી તેનું પૂરેપૂર્ણ પાલન કરો.

પછી 'યંગ હન્ડિયા' ને 'નવજીવન'ની વાતો ચાલી. અન્યજોનો સવાલ નીકળ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાકાય પુસ્તકો વિષે વાતચીત થઈ. પણ મહત્ત્વનું સ્થાન તો ખાલીએ જ લીધું હતું.

*

*

*

મહાત્માજીના આસન આગળ એક રેંટીયો પડ્યો હતો, તેની શાળકી ઉપર ખૂબ સૂતર ચડેલું હતું. બાઈ શંકરલાલ બંકરનો રેંટીયો બીજા બાળુએ પડ્યો હતો. મહાત્માજીએ પાણી માગ્યું અને શંકરલાલે જોલના ટીનના ટંબલરમાં લાવી આપ્યું. આવા વાસણમાં મહાત્માજીને પાણી પીતા જોઈ મારી આખો જરાક બીની થઈ, મન કંઈક ઉદાસ થયું. બીજા જ ક્ષણે એ વિચારો મે મારી નાખ્યા. મેં મનને કહ્યું, મહાત્માજીએ આ બધું માગી લીધું છે, એનો અનુભવ લેતાં મહાત્માજીને દુઃખ લેશમાત્ર નથી થતું; તને જોવામાં જ આવકું દુઃખ શા સારું? મન અંદરથી બોલ્યું: 'મનમોહન મન રક્ત ન રાક્યો.'

*

*

*

જેલર સાહેબ મારી તરફ જોવા લાગ્યા. હું સમજી ગયો. મહાત્માજીને પ્રણામ કરી પાછો ર્યો. એક પોલીસ દરવાજા સુધી મને પહોંચાડી ગયો. બે બારીઓની કવાયત કરી ભજવાઈ અને હું બહાર નીકળ્યો. મનમાં વિચાર આવ્યો, આવી વિબૂતિઓને મન જેલ શું ને મહલ શું? જ્યાં બેઠા ત્યાં જ રાજ.

સ્વામી આનંદ

સ્વામી વિશે મારે કંઈ પણ લખવું એ બહુ જ વિચિત્ર લાગે છે. સ્વામી સાથે મારો આત્મીયભાવ એટલો ઉંડો છે કે સ્વામી વિશે લખવું ને પોતા વિશે લખવું એ મારે મન સરખું જ છે. તોપણ જેમ હું કેટલીક વાર પોતાને વિશે લખવાની કે બોલવાની ધૂણંતા કરું છું તેમ આજે મારે સ્વામી વિશે લખવું જોઈએ. સ્વામીએ એટલા બધા લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે કે સ્વામી વિશે એ શબ્દો લખવાના તેમના આગ્રહને મારે માન આપવું જ જોઈએ.

સ્વામીની શક્તિ અને મારી શક્તિ જુદી છે. સ્વામીનાં વિચારો અને મારા વિચારો એકસરખા નથી. સ્વામીની શક્તિનો દર્શાવ પણ મારામાં ભાગ્યે જ હશે. છતાં અમે એકબીજાને એટલા બધા ઓળખતા થઈ ગયા છીએ કે કોઈ પણ જાતનો ભેદ અમારી આત્મીયતા ઓછી કરી શકે એમ નથી.

૧૯૦૮ માં હું મુંબઈમાં 'રાષ્ટ્રમત' ના તંત્રીમંડળમાં કામ કરવો હતો. 'રાષ્ટ્રમત' એ મુંબઈમાં નીઠળતું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું એક દૈનિક પત્ર હતું. સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોનો પ્રચાર કરવાં એક દૈનિકની જરૂર છે એમ સર્વને લાગ્યું હતું અને તે જરૂર પૂરી પાડવા 'રાષ્ટ્રમત' શરૂ કરવામાં આવેલું. 'રાષ્ટ્રમત' પ્રેસ જોડવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોઠિલકને બંગાળની અરાજક હીલચાલ સાથે સંહાનુભૂતિ બતાવવાના આરોપસર ૭ વરસની સજા કરી તેમને બ્રહ્મદેશમાં મોકલી દીધા. મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય હીલચાલ આ કારણથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ અને 'રાષ્ટ્રમત'ે બગડેલું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો. -

'રાષ્ટ્રમત' લોકપ્રિય નીવડ્યું પણ ફતેહમંદ નીવડ્યું નહિ. 'રાષ્ટ્રમત' પર કરજનો મારે બોલે આવી પડ્યો. બેલગામના શ્રી મંગાધરરાવ દેસપાંડેએ છાપું પોતાના હાથમાં લીધું અને પગારદાર નોકરોને બદલે સ્વયંસેવકોની મારફત 'રાષ્ટ્રમત' ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું. વરાડ નાગપુરથી માંડી કર્ણાટક સુધીના સ્વયંસેવકો કામ કરવા ભેગા થઈ ગયા હતા. બે વખત ખામ અને આખો દિવસ કામ કરે. બધા સરખી રીતે રહે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. ઘણા લોકો પામે ખાનગી કપડાં પણ ન હતાં. જે ધોતીયું જેના હાથમાં આવે તે તે પહેરી લે અને બધાં ધોતીયાં એક-સામટાં ધોધ નાંખવામાં આવે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. મારામાં એટલી અભેદશુદ્ધિ ન હતી. હું અન્યજાતી પેઠે અલગ આરડીમાં રહેતો. જેને જ સૂએ તે કામ કરે. હિંદુસ્થાનીયભાવ તો હતો જ નહિ. એક દિવસ અમે

બધા પોતપોતાના કામમાં ગિરફનાર હતા તે વખતે અમારા સરદાર શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે છાનામાના ગંધાતું જાળર પોતે સાવ કરવા વળગી ગયા હતા. અમારી આ સંસ્થાને બહારના લોકો ‘રાષ્ટ્રમંડ’ કહેતા.

સુરતના કલ્યાણને લીધે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ વિશે ગેરસમજ ખૂબ થઈ હતી. તે દૂર કરવા માટે અમારી સંસ્થાએ ગુજરાતીમાં દૈનિક ‘રાષ્ટ્રમંડ’ શરૂ કર્યું.

તે વખતે અમારી સંસ્થામાં એક પાણ્ડીદાર દલિ વાળો જુવાન—અથવા બાળક કહું તો ચાલે—આવી ચડ્યો. આત્મે કે તરત જ એણે બધા સાથે દોસ્તી બાંધી. સાંઝે અગાસીમાં બેસી અને તન્ત્રીપદને ડાંગે એ રીતે દુનિયાના એકેએક વિષય પર ચર્ચા કરતા. તેમાં આ છોકરો પણ છૂટથી ભાગ લેતો. એની આ ધૂણતા જોઈ મને મારા સ્વભાવ પ્રમાણે રીસ ચડતી જોઈતી હતી, પણ તે છોકરો એટલી નિર્બળ વૃત્તિથી બોલતો હતો કે રીસને બદલે મને એને વિશે કૌતક જ લાગ્યું. એ પોતાને સ્વામી આનન્દાનન્દને નામે ઓળખાવતો હતો. આ સ્વામીજી ક્યાંના છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, એમની ચોખ્ખતા શી છે, એમાંનું હું કશું જાણતો નહોતો. એક દિવસ મેં આ બાલસ્વામીજીને પૂછ્યું, ‘સ્વામીજી, આપે ધાર્મિક ગ્રન્થો તો ખૂબ વાંચ્યા હશે!’ સ્વામીજી ઉદાસ બેદરકારીથી બોલ્યા, ‘હું એક સ્વદેશને ઓળખું છું. રાજકારણ એ જ મારો ધર્મ છે.’ મેં કહ્યું, ‘ત્યારે તમે સંન્યાસી થાના?’ સ્વામીજી કહે, ‘અમે તો એવા સંન્યાસી.’ મેં કહ્યું, ‘ધર્મથી આપ આટલા બડકી શા માટે જાણો છો? ધર્મ કંઈ રાજકારણની આડે નથી આવતો. ઉલટું રાજકારણમાં જે બગ જોઈએ છે તે ધર્મમાં જ મળી શકે છે.’

‘તેમ હોય તો ધર્મ સામે અમારો વાઘો નથી. પણ અત્યાર મુંઘી મેં ધર્મમાં એવું કશું જોયું નથી.’

‘તમે ધર્મના જૂના ગ્રન્થ જોયા હશે. તમે વિવેકાનન્દ વાંચ્યો છે? વિવેકાનન્દ વાંચો એટલે ધર્મ દ્વારા દેશભક્તિ કેવી સરસ કેળવાય છે એનો તમને ખ્યાલ આવશે.’

આ બધું સંભાષણ શુદ્ધ મરાઠીમાં ચાલતું હતું; વચમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો આવતા એટલું જ. આ બાલસ્વામી મહારાષ્ટ્રી નથી એવી મને શંકા સરખી ન આવી. ખીન્ને દિવસે ગંગાધરરાવે વિવેકાનન્દના બધા ગ્રન્થો મંગાવ્યા અને સ્વામી આનન્દાનન્દ ગુજરાતી દૈનિક રાષ્ટ્રમંડ અક્ષાવવા લાગ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં નિરાશા તો છવાઈ હતી જ. રાષ્ટ્રના આગેવાન જેલમાં

હતું. જીવાનીઆઓ બેશમ બન્યા હતા. ગંગાધર રાવ જેવા મોટેરા તેમની સાથે વાત કરવા જાય તો તેઓ વિવેક જળવવ છતાં કહેતા, 'તમારી જોડે વાત જ શાને કરીયે? અમારા હંધામાં શું છે તે તમે કેમ સમજી શકો?' તે અરસામાં અમારા 'રાષ્ટ્રમતે' રાષ્ટ્રીય હીલચાલનું ધાર્મિક અને કાયદેસર સ્વરૂપ જળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહ્યું. નાશિકમાં જૈનસન કલેક્ટર ખૂન થયું. વેરની દમનનીતિ ચોમેર અખત્યાર કરવામાં આવી અને 'રાષ્ટ્રમત' બંધ પડ્યું.

-મેં મુંબઈ છોડ્યું અને થોડીક યાત્રા કરી મારું પ્રિય અધ્યાપન કામ કરવા લાગ્યો. સ્વામીને તો હું ભૂલી જ ગયો, પણ સ્વામી મને ભૂલ્યા ન હતા. એક દિવસ અકસ્માત મારે ત્યાં આવ્યા અને અમે થોડા દિવસ આનન્દમાં રહ્યા. એ અરસામાં સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્ય ખૂબ વાચ્યું. એક સંસ્કૃત વ્યાકરણનું ગુજરાતી બનાવ્યું-અને સ્વામી રામતીર્થના કેટલાક લેખોનું ભાષાન્તર કર્યું.

'રાષ્ટ્રમત'માં આવ્યા તે પહેલાં સ્વામીજી શું કરતા તેની હવે કેટલાક મિત્રો પાસેથી વિગત મળી ગઈ. તે ઉપરથી મેં 'જાણ્યું' કે સ્વામી આનન્દાનન્દ એ મૂળ કહીયાવાડના રહીશ. બાળપણમાં મુબમમાં જ રહેલા. નિશાળની અને તેમની જાળબાણ બહુ જ જૂન હતી. પછી બે વચ્ચે રહેલો તો શાનો હોય? નાનપણમાં માળાપે દીકરાને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. દીકરાના મનમાં વસી ગયું હતું કે પરણવામાં શ્રેય નથી. જ્યાં વેવિશાળ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો ત્યાં જન્મને તેમણે કહી દીધું, 'જે જે હોં, મારે પરણવું નથી. તમે આ સંબંધમાં ઉતરશો તો પસ્તાશો.' ત્યારપછી ઝાઝા દિવસ સુધી ઘેર રહેવું અશક્ય હતું. તેઓ યાત્રાએ નીકળ્યા, સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને લોઠ તિલકના દૌરામાં બળી વરાડમાં ગયા. ત્યાં ત્યાંના અવિશ્રાન્ત કાર્યકર્તા વીર વામનરાવના કુટુંબમાં બળી ગયા. મોટી મોટી સમાજોમાં, દસ દસ વીસ વીસ હજાર લોકોની સમાજોમાં વ્યાખ્યાનો દેવા લાગ્યા. 'તરણુ હિન્દ' નામનું એક મરાઠી હાપું તેમણે શરૂ કર્યું. તેને અંગે યા બીજા કંઈ પણ કારણસર ચાલીએ તેમણે પકડ્યા અને પૂર્વાશ્રમનું નામ ન દેવેલા મારે જોઈમાં બેસાડી મુક્યા. વરાડ પ્રાન્તમાં એવું એક પણ ગામડું નહિ હોય કે જ્યાં સ્વામીની વીર હાકલ ન પહોંચી હોય.

થોડા જ દિવસમાં 'સો સમાનોવીર' એવું નામ તેમને મળ્યું. 'તરણુ હિન્દ'માં બહુ સારા લેખો આવતા. તેની અંદર દાવપેચવાળું રાજકારણ નહોતું. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં સીધાં અને તેજસ્વી તત્ત્વો જ. લેખનશૈલીમાં અપરિપક્વતા જરૂર જણાતી. છતાં કલકત્તાના 'વંદેમાતરમ્'ની હાપ તેમાં રહેજે

ટેખાઈ આવતી.

મે ઉપર કહ્યું તેમ 'ગાંધીમન' મધ પડ્યા પછી ન્વામીએ યોરો વખત ગાંધીય અને ધાર્મિક સાહિત્ય વાચવામાં ગાળ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય તે તેમજે નાનપણમાં જ પૂઝ ક્યું હતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપી એ તે તે જમાનાના ગુજરાતના નવયુવકોમાં મહાભાગત અને ભગવદ્ગીતા સમાન હતા. ન્વામી મને કલાપીના કેટલાયે મરમ સન્સ કા-ચો વાગી સબગાવતા મુગદામની વાર્તા અને વ્હાલી યામાતુ દરેતુ સાન્તવન, ધામલ પખીને વેશીને લખેલી કવિતા અને વૃદ્ધ ટેલીયાનું રામ્દયિ. એમની પાસે હું નાભળતો ગુજરાતી ભાષા મને આવડે નહિ, પણ કલાપીના મરુપ્પગસપૂર્ણ વિચારોથી હું વાકેફ થો. અત્રુ, મૃત્યુ, અને રુદનવી ભગ્નપૂર સાહિત્ય તરફ આ જુવાન અને હિ મતવાન સ્વામીનું મન કેમ આકર્ષાયું એનું મને આશ્ચર્ય થતું. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કલાપીની અભિવ્યિ વિદ્યધ અને સરકારી છે એમાં ગક નથી, પણ જન્મેમાં હૃદયદૌર્ગ ય પૂરેપૂર છે, અને યુવાવસ્થામાં એના સાહિત્યના પાનથી એ જ જાતની ક્ષીણુનીય ઉન્નતતા આની જાય છે એમ હું માનતો. પણ સ્વામી ઉપર તેની અમર મે જોષ નહિ મને લાગે છે કે એનું કાગળુ એ જ હરો કે નેટલા ગસવી તેમજે કલાપી અને નગરનીચન્દ્રનું અધ્યયન ક્યું હતું તેટલા જ ગસપૂર્વક કાગીયાવાનું પ્રાણવાન લોકસાહિત્ય પણ સાબળ્યું હતું રાણકદેવી અને સિદ્ધરાજ, કુમારપાગ અને કચ્છપેનો, એમની સાથે પણ સ્વામીનો પરિચય તેટલો જ હતો. એવી ભૂમિકા ઉપર ગાંધીય પક્ષના વિચારોનું વાવેતર મગસ થયું જ જોઈયે

મહાગાંધીમાં આગ્ર્યા પછી ન્વામીએ મરાગી સાહિત્ય ઉપર હુમતો શરૂ કર્યો 'કેસરી'ના લખાણો અને પરાજપેના વાગ્યાણ, સાવરકરના તેજળ જ્વેલા લેખ અને પાગાગકરના ભક્તિરસપગ્નિપૂર્ણ પ્રવચનો, આપોની નવલ કથાઓ અને ટિજકની કવિતા, દરેક વસ્તુ સાથે એમનો સારો પરિચય થયો

નાનપણથી જ મેવાવૃત્તિની મોહિની એમની પામે હોનાથી તેઓ આભોનતિના અનેક પ્રસંગો મ્હેજે મેગવના અને દરેક પ્રસંગનો પૂરેપૂરો લાભ મેગવવાની આનડત તેમનામાં હતી ખીજનું કુળ જ્વેર્ જ્વેર્ હૃદય મ્હેજે પીગમી જાય છે તેના જીવનમાં જન્ડ જલદીરી કાન્તિ થઈ જાય છે ગજકાગળુનું રૂપાન્તર ધાર્મિકતામાં થયું અને મિત્રપ્રેમનો વિકાસ થઈ તેનું રૂપાન્તર ગરીબોની દાઝમાં થઈ ગયું

સ્વામીને લાગ્યું કે આપણે કમક ધાર્મિક સાધના કરવી જોઈયે. તેઓ હિમાલયમાં ગયા, અને ત્યાં ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ આદર્યું સ્વામી વિવેકાનન્દના આચારતી મનું દર્શન કરી તેઓ રુકુતિ નામના એ ગામડામાં કેટલાક દિવસ

ગણા. પણ પછી ત્યાંથી ઉઠીને આલમોડામા આનંદ. પુસ્તકરેખા દરમિયાન માનસસરોવર અને કૈલાસના દર્શન કરવાનો સંકલ્પ તેમણે મનમા બાંધ્યો. આમ નિઃશ્ચિન્તિત થઈને, પણ પ્રવૃત્તિની કબજા બાબતે ઓડે તેની નહોતી આલમોડામા હિલ બોયુઝ સ્કૂલ કરીને એક નિશાળ હતી તેમા ભણાવવાનું કામ કરનારું સ્વામીને સંકલ્પ અને ધણી પલાડી વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીની આસપાસ વીટળાઈ ગયા હિમાલયમા બેઠા બેઠા સ્વામીએ ધાર્મિક સાહિત્યનું અધ્યયન સારી રીતે ચલાવ્યું હતું ગીતા અને ઉપનિષદનો થોડો થોડો આસ્વાદ લેતા, બુદ્ધિમયન્દ્રના 'ધર્મતત્ત્વ' મા અવગાહન કરતા, એમર્સન અને વૉલ્ટ હિટ્ઠમન સાથે પરિચય કરતા તેમનો વખત જતો મિપિનચન્દ્ર પાલ અને અગવિન્દ ધોષ, લક્ષ્મણગાય અને હરદયાળ વગેરેના સિદ્ધાન્તોનું તેમણે ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કર્યું, દુઃખસ્વામી અને ભગિની નિનેદિતાના ઉચ્ચ સરકારવાળા સાહિત્યનું મનન કર્યું, વિનેદાનન્દ અને ગમતીરથનું અનેકવાર પારાયણ કર્યું, મૈકસમુલ્ક અને ઝોંગસન શુ કહે છે તે બંણી લીધું, બગામી અને હિન્દી સાહિત્ય માથે થોડો થોડો પરિચય કર્યો અને પુસ્તકરેખા પૂર્ક કરી યાત્રા આગમી.

હિમાલયની પોતાની યાત્રાનું વર્ણન તેમણે 'લોકશિક્ષણ' નામના મગહી માસિકમા કંઈક અંશે આપેલું છે. મગહી બાપા પરંતુ તેમનું પ્રભુત્વ જોઈ મોટા સાક્ષરો પણ ચિરમિત થયા. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ કૈલાસમાનસસરોવર તરફ ગયા કૈલાસ તરફ જવાના બે તથા રસ્તાઓ છે, પણ આપણા સ્વામીને સહેલો રસ્તો તો કોઈ કાળે ચૂકે જ નહિ તેમણે જતી વખતે અધરામા અધરો રસ્તો—ઉંઠાધુરાની ધામીનો—પસંદ કર્યો આ મુસાફરીમા તેમણે રોજના ૪૦—૪૪ માઈલ પ્રવાસ કર્યો છે હેલા બે દિવસ તો કશું ખાવાનું પણ ન મળે, છતાં તેમણે નિર્વિઘ્નપણે કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરી, માનસસરોવરનું આનંદપાન પણ કર્યું નેપાળ તરફના બોજરનાથના દર્શન કર્યા અને લેપુ ધામીને રસ્તે પાછા આવ્યા આનીને થોડો આગમ લીરો અને નેપાળની યાત્રાએ નીકળ્યા.

નેપાળની યાત્રામા અમારી સાથે બ્રહ્મચારી ચોગાનન્દ અને પ્રો કૃપાલાની પણ હતા નેપાળમા ગુરખા લોકોનું જીવન અને નેપાળી સ્થાપત્ય અધ્યયન કરવા લાયક છે. નેપાળથી પાછા આવી સ્વામીએ દાર્શનિકની યાત્રા કરી. ફક્ત એક લગોગી પહેરી અમરનાથ સુધી જઈ આવ્યા. દાર્શીમા પણ ધર્મ અને ઇતિહાસનું થોડુંક અધ્યયન કર્યું અને પાછા ગુરગત મદા રાષ્ટ્રમા કામ કરવા આવી ગયા.

હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે આની એક જુદા જ માણસ બન્યા તેમણે જોઈ લીધું કે માણસમા સાધુતા હોય છતાં સાધુનો વેશ હોવો

ન જોઈએ; માણસ અપમિત્રિહનનું પાવન કરે પણ બિશ્વા માગતો—
 ઉપરેશ કરતો ન રહે; દુનિયામાં ગહે હતા નિરુદ્ધતા કેળવે; અમર્યાદ પ્રવૃત્તિમાં
 પડે હતા અનાસક્ત ગહે; તો જ માણસ આજે દેશની કંઈક એવા કરી શકે.
 ભોંકે આપણને માધુ તરીકે ઓગળે એટલે આપણે મૂઆ પળા ભોંકે જોડે
 દુનિયાદારી માણસ જેવા જ ગ્દીશું, તેમની જ ભાષા બોલીશું, તેમના જેની જ
 પ્રવૃત્તિ આદરશું અને જના તેની અંદર મોહમતતા નહિ ગમીયે તો જ
 સંન્યાસીનું કર્તવ્ય પાડ પાડયુ ગણુગે. ગ્રામીએ પોતાની લાખી જટા અને
 દાઢી ઉતગવી નાખી, કદની અને દડને ગળ આપી અને મુગધગરા જેવો
 સામાન્ય પોતાક ચડા યો, જોકે આ બામતમાં તેઓ બહુ જ બેદરકાર
 હતા મુગધમાં ગ્દી તેમણે સામાન્ય માણસ પૈસા કમાવાના જે સામાન્ય
 ઘોગો કરે છે તેના ઘોગો કેટલાક દિવસ સુધી ક્યો. છાપાઓના ખબર-
 પત્રી, જુરાનીઆઓના ટ્યુર, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના ઉપમંત્રી વગેરે
 વગેરે કામો તેઓ કરતા. સાધુસંન્યાસીમાં પણ દરેક પ્રકારની બનહાર
 દુશગતા હોઈ શકે છે એનો તેમણે અનુભવ કર્યો.

લોકમાન્ય તિલક એ તો સ્વામીની ધ્યાનમૃતિ. તેમનું ‘ગીતાગદ્ય’ બહાર
 પડયું ત્યારે ઉત્સાહથી અને નિષ્કામવૃત્તિથી સ્વામીએ તેનું આખું ભાષાન્તર
 કરી રાખ્યું. હું એટલું કહી શકું કે હાલમાં જે ગીતાગદ્યનું ગુજરાતી
 ભાષાન્તર બહાર પડયું છે તેના કરતા સ્વામીનું ભાષાન્તર અનેક દગ્ગર
 ચડિયાતું છે.

વચમાં યોગ દિવસ રડોદગમાં ગ્દી ત્યાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સારા
 ઉપયોગ કર્યો અને નગરશરો વખત જાતજાતની યોજનાઓ કરવામાં ગાળ્યો.
 ગદ્યમાં જે નવું શરૂન આવવા લાગ્યું છે તેના બધા સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન
 કરવા માટે ‘સાધના’ નામનું માસિક ચલાવવાનો સ્વામીનો વિચાર હતો.
 તેની કાર્યક દરખના તેમણે ‘નવજીવન અને સત્ય’ માસિકમાં જ એવી સહીથી
 આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાષાની શુદ્ધિને આદર્શ સચવાતો નથી,
 હવે અભિરુચિનું ઘણીવાર ખૂન ચાલ છે, તેને કંઈક દિશા બતાવના અને
 અધમ સાહિત્ય ઉપર અકુશ મુકવા સારા સારા સાક્ષર અને લેખકોને
 આમંત્રણ કરી એક સાહિત્યનો ‘પહેરેગી’ મહિનામાં બે વાર સાહિત્યની
 એકી કરે એવી પણ તેમની એક યોજના હતી. સરસ સરસ પુસ્તકો શુદ્ધ
 રૂપમાં ગુજરાતના હાથમાં હોય, અન્યકારોને કંઈક સારું મહેનતાવું મળે
 અને પ્રકાશકોની નફાખોરી અટકે એટલા માટે એક પ્રકાશન મંદિર બોલવાની
 પણ સ્વામીએ તૈયારી કરી હતી, જેની અંદર કશો નફો લીધા વગર ઉત્તમો-
 ત્તમ અને શોભીતા પુસ્તકો બહાર પાડી તેનો બધો નફો અન્યકારને મળે
 એવી યોજના હતી.

આટલામા સ્વામી મહાત્માજીના પ્રસંગમા આવ્યા, ધીમે ધીમે તેમની તરફ આકર્ષાતા ગયા, તેમની 'મોહિની'મા મપડાયા અને બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી તેમણે 'નવજીવન' હાથમા લીધું નિન્દા અને સ્તુતિને વશ થયા વગર, જાહેરમા આવવાની કશી લાલમા ગમ્યા વગર પોતાની સામાયિક સ્થાની, ચોખ્ખા કલાક કામમા પરોવાય જવાની પોતાની વૃત્તિને માથે લઈ તેમણે 'નવજીવન'મા પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ 'નવજીવન'ની વ્યવસ્થામા, ત્યાગપત્રી નવજીવન મુદ્રણાલયમા અને 'નવજીવન'ના તન્ત્રમા તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારી. તેમની દાગબીઈમા 'નવજીવન' વધ્યું અને એની સાથે સ્વામીના માથા પગનો બોલો પણ વધ્યો તે બોલો ઉતારી અઢી વગસની સખત મહેનત પડી હકની રજા મળવાની તક કેરી રીતે તેમને હાથ આપી છે એ તો સૌ વાચકો જાણે જ છે.

જેના ઉપર હું નાનપણથી જ વ્હાલ કરતો આવ્યો છું તે આખા શુભગતનો વ્હાલો થઈ પડેલો છે એ જોઈ મને મગરરી થાય છે અને વ્હાલના આ બાગીદારોની હર્ષા પણ આવે છે.

મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ સ્વામીના બાજુ જીવનની આ રૂપરેખા મેં આપી છે. તેમનો માતાપ્રસંગ અત્યંત દાન્યમય અને વિચિત્ર છે પણ તેનું હું વર્ણન કરું તે કરતા હું આત્મા ગમ્યું છું કે જ્યારે તેમને નનરાસ મળશે ત્યારે તેઓ પોતે જ તે આપશે.

સ્વામીના જીવનવિમાસનું આન્તરિક્ષિક ચિત્ર પાત્ર તેમજ પોતે જ આપવું જોઈએ, કેમકે તેમનો અન્ત પ્રવાદ જાહેર મૂક છે. સ્નેહીતું અન્તર જરાબર મમજી સેવું એ દરેક સ્નેહીની યજ્ઞ છે, અને તેરીતે મારે સ્વામીના જીવન સિદ્ધાન્ત વિશે દૈનિક વિગતવાર લખવું જોઈએ એ ખરું. પણ સ્વામી હજી જીવતા છે, સાખી ઉપયુક્ત અને ઉચ્ચત્વલ જીવતી હજી તેમની આગમ દુપાડી છે તેની અપૂર્વતા દાઢ પણ લખીને મારે બગાડની ન જોઈએ સ્વામીના જીવનપ્રવાદની મેં જે આટલી રૂપરેખા આપી છે તે પણ સ્વામીને નહિ રમે એ હું જાણું છું તેમની વિનયવૃત્તિને આપી આપાત પદોચ્ચાર એ વાત સાચી છે પણ મેં સ્વામી ઉપર અત્યાર મુઠી અનેક જુલમ કર્યો છે તેમાનો જ આ એક મુઠી તામ્રદરિદાયેંડર્પ મ મં છોડિતુનંદકિ એ સન્મામીઓનું સમાધાન ખાનમા ગમી તેઓ શૂંષ્ઠ દેશે એવી મારી ખાનગી છે.

ગોપાળદાસભાઈ

આપણા દેશમાં સારાં જીવનચરિત્રો બહુ જ ઓછાં મળે છે. યુદ્ધકાળ ન જાણનાર માણસ જેમ યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકતો નથી તેમ જીવનની કળા ન જાણનાર માણસ કોઈનું જીવન શી રીતે બરાબર લખી શકે ? જૂના રાજાઓનાં ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકનું વ્યાકતવ્ય અને જીવનરહસ્ય પ્રકટ કરવાને બદલે ચરિત્રકાર ચરિત્રનો આધાર લઈને પોતાનાં પાંડિત્ય અને કાવ્યશક્તિ પ્રકટ કરવાનો મુખ્ય હેતુ રાખતા. હવે તે સ્થિતિ બદલાઈ છે અને સારાં જીવનચરિત્રો લખાવા માંડ્યાં છે. છતાં ધણે ભાગે ચરિત્રનાયકનું ઉચ્ચ કુળ, માતાપિતાની ધર્મનિષ્ઠા, વિદ્યાર્થીદશામાં મેળવેલાં ઇનામો, સમાજમાં થયેલી વાહવાહ, ચરિત્રનાયકે કરેલાં ભાવણો અને પરોપકારનાં કૃત્યો અને બહુ તો તેની શિષ્યશાખાનો વિસ્તાર એ જ ભાગ ચરિત્રોમાં આવી જાય છે.

આવાં ચરિત્રો ચરિત્ર નથી પણ માહાત્મ્ય છે. ચરિત્ર એ માણસનું મથાર્થ ચિત્ર હોવું જોઈએ એ આદર્શ ન્યારે આપણા લેખકો સ્વીકારશે ત્યારે જ સારાં ચરિત્રો આપણને મળશે. ગમે તેમ કરીને ચરિત્રનાયકને છાપરે ચડાવે એ દત્તિથી સમાજને અન્યાય તો થાય છે, પણ ચરિત્રનાયકને પણ જોડો અન્યાય નથી થતો. કૃત્રિમ રીતે ચિત્રરેણાં ચરિત્રચિત્રો અસરકારક નથી થતાં. અવતારો જેમ અનુકરણને લાયક નથી હોતા તેમ છાપરે ખેડેલા ભોંટો પણ પૂજનીય હોવા છતાં અનુકરણીય નથી હોતા. જેઓ આપણી પેઢે ધરતી પર વિચરે છે તેમનું જ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ.

ચરિત્ર સહાનુભૂતિપૂર્વક લખેલું હોવું જોઈએ. સત્ય અને સહાનુભૂતિ સાથે સાથે ન જઈ શકે એ કલ્પના ખોટી છે. આ કસોટીને પહોંચી શકે એવું એક ચરિત્ર આપણા હાથમાં મુઠ્ઠી થી. કલ્યાણજીભાઈએ આપણને ઝાણી કરી રાખ્યા છે, અને તેથી જ દરબારશીનું અભિનન્દન કરતાં પહેલાં કલ્યાણજીભાઈનું અભિનન્દન કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો છું. દરબારશીએ રૂઠું વિવેક કોરે મુઠ્ઠી કલ્યાણજીભાઈને મદદ કરી હોત અથવા તેમના પ્રસંગમાં આલેખા. પદ્મસિંહજી, પૂરૂષી, મદદ કરી હોત. નો. 'પુરુષોત્તમનાંતર'નું અસ્તિત્વ વધારે વિસ્તૃત અને લાભદાયક થયું હોત; કેમકે આ નાનકડા ચરિત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેમનો જીવનપ્રવાહ અને સ્વભાવ કોઈ પણ ચરિત્રકારને લલચાવે એવા છે.

એક ત્યાગી દેશમેવકનું ચરિત્ર બીજા ત્યાગી દેશમેવક લખે એ યોગ જોડો અપૂર્વ છે તેટલો જ ઉપપન્ન છે, અને તેથી જ કલ્યાણજીભાઈ સહાનુભૂતિ સાથે સ્વનન્તતાથી આ જીવનચરિત્ર લખી શક્યા છે.

ચરિત્ર માટે સાધનની ન્યૂનતા સાથે બીજા અગવડ કલ્યાણજીભાઈને

નડેલી દેખાય છે. ગોપાળદાસ હજી જીવાન છે, તેમનું ચરિત્ર ધડાય છે, તેમની કળા વર્ધમાન છે. આજે જ તેમનું ચરિત્ર લખી કાઢવું એ અનેક રીતે અગવડ-બરેલું છે, છતાં સમર્થ કેળવણીદારની દૃષ્ટિથી કલ્યાણજીભાઈએ ગોપાળદાસ-ભાઈના જીવનનું ઘટતર બરાબર પારખ્યું છે અને તેથી જ તેમના અંતરનું ચિત્ર તેઓ આ ચોપડીમાં આપી શક્યા છે.

જ્ઞાનદાનીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની જવાબદારી, અણુસમગ્ર શિક્ષકો અને મુરખખીઓની બેદરકાર તાલીમ, મોતીભાઈના સાચીય ચારિત્રની અસર, અરવિન્દ ધોપની જ્વલન્ત દેશભક્તિની ચીનગારી અને સ્વદેશીનું પ્રાણુરક્ષક બન્ધન, માણસનું અચાણું કરી નાખનાર ગરાસીઆ કેળવણીનો ખારો અને હળમ પ્રિન્સિપાલનો કંકાસ, દંદોરનું સ્વાવલંબન, ક્રીમેસ્ટ્રીનો મોઢ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર સંસ્કારોથી ગોપાળદાસભાઈનું પ્રારંભિક જીવન ધડાયેલું છે, અને દરેક ટેકાણે ખીતે ખીતે બળવો કરવાની દૃઢતા તેમણે બતાવી છે. ગોપાળ-દાસભાઈની સૌમ્ય દૃઢતા તેમને જીવનમાં કેટલી મદદકાર નીવડી છે તે તો તેઓ જ જાણે; પણ ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરનાર અને ચિત્તના વચસનું અધ્યયન કરનાર માટે તે એક અત્યંત આકર્ષક વસ્તુ છે એમાં શંક નથી. જો તેમનામાં સામાન્ય બળત્રાણોરની ઉદ્ધતાઈ અને બેપરવાઈ હોત તો તેમની દૃઢતા હું તો બહુ કિંમતી ન ગણત.

ગોપાળદાસભાઈએ સાધુતા કેળવવાનો કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરેલો દેખાતો નથી; પણ આર્પત્વને ન છાજે એવું કશું ન કરવા નેટલા તેઓ ચારિત્ર-વત્સલ હોવાથી તેઓ દરેક પ્રસંગે ચડતા જ ગયા છે. તેમનામાં દૃઢતા બહુ ધીમે ધીમે આવી છે. વખતે હજીયે તે પરિપક્વ ન થઈ હોય. પણ તેમની દૃઢતા એ ધીમે ધીમે વધેલી હોવાથી ફરેલ અને વિશ્વાસપાત્ર છે. લોકનાયકમાં આવી જ દૃઢતા જરૂરની હોય છે. જ્યાં આવી દૃઢતા હોય ત્યાં જ અસંખ્ય લોકો પોતાનું કલ્યાણ અકલ્યાણ બધું નિઃશંકપણે મોખી શકે છે.

ગોપાળદાસભાઈ સૌમ્ય છે, વ્યવહારને જાણનાર છે, છતાં સાહસની લિટ્ટા અને મજેદારી તેઓ ખોખ બેસા નથી. ટેટસેક ટેકાણે તો વિક્રમ રાજની છતિ જેમખતખાં રુકુલેલી દેખાય છે; છતાં આધુનિક મુશળ અને લોકતાલિમનાં સિદ્ધાન્ત તેમને મળે પૂરેપૂરા હનરેલા દેખાય છે.

ગોપાળદાસનું ગોકુળ હું એકવાર જોઈ આવ્યો છું. દસાવાસીઓ તેમને બિગરથી કેટલા ચાહે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શિક્ષકના શિકારી કવિશ્રી નાનાલાલ અતિથિ હોવાથી તેમની જોડુકમી સહન કરતા ગોપાળ-દાસ કેવી રીતે કાચવાયા હતા તે જોઈ ગોપાળદાસની દયા પણ મેં ખાધી છે. ગોપાળદાસ આશ્રમમાં આવ્યા હતા ત્યારે પણ પોતાના સાહસિક ગોખને

સાથે જ રહેવાનો તેમનો આગ્રહ મેં જોયો છે. અને તેમની માત્ર એક નજગાઈ તેમને ફેની રીતે પગડે છે એનો પણ હું સાક્ષી છું. દરજારસાહેબ ખીડી છોડવાનો વિચાર કરે છે છતાં ખીડીનો તિરસ્કાર કરતા નથી તેથી જ ને તેમના ઉપર આટલી સવાર થઈને બેસી છે. ખીડીનું વ્યસન એ ચન્દ્રના કવંકની પેઠે શોભારૂપ જ છે એમ પણ વર્ણવે તેઓ માનતા હશે. આવો વિચાર તેમના મનમાં પણ તેમનાથી ધૂળો રહી શકે છે. ખીડીને તેઓ નિર્દોષ માનતા હોય તો મારે કશું કહેવાનું ન હતું. પોતાની નજગાઈ ગણતા છતાં તેઓ તે છોડતા નથી માટે જ આ ખીડીમીઠાસામા ઉતરવું પડ્યું. ગોપાળદાસ લોકનાયક છે, જીવાન ગુજરાતીઓની ધ્યાનમર્મિ છે, એટલા માટે જ મારા જેવા અનધિકારી માણસો પણ તેમની પ્રત્યે આકર્ષા થઈ શકે છે.

ધૃત્વે તેમને સારી સ્થિતિ આપી, સારી વૃત્તિ આપી, સારા સંજોગો આપ્યા, જીવનનું સાર્થક કરવાના પ્રયત્નો આપ્યાં, તેટલા માટે તેઓ ધૃત્વ નો ઉપકાર માનતા હશે જ. પણ તેમનું મોટામાં મોટું ભાગ્ય બકિન-લક્ષ્મીબહેન જેવા વીગગના સદ્ધર્મચારિણી તેમને મળ્યા તેમાં છે. તેમનું પૂરેપૂરું પ્રેતસાહન ન હોત તો ગોપાળદાસ પોતાની સોળે કળા પ્રદર્શિત કરી બતાવવા એવી ખાતરી નથી થતી. બકિતમાએ અન્ત્યજ્નેદ્વારમાં જેટલું કર્યું છે તેટલા માટે પણ ગુજરાતનો હિન્દુ સમાજ તેમનો કાયમનો આભી છે.

ગોપાળદાસ વક્તા કે લેખક નથી, અને તેથી જ તેમના કેટલાક ગત્ત જેવા વાક્યો તરફ મારા જેવાનું ખાસ ધ્યાન ગત્ય છે. દાખલા તરીકે

૧. 'ઉત્તરચિત્રનો તાપ સહન કરે તો જ દાણમાં દૂધ આવે. સહન કરવા જેટલું બળ ન હોય તો અધવચ બળી જ નય.'

૨. 'સ્વીકારેલી ફરજ બળવવી એમાં કીર્તિનો લોભ પણ સાનો હોય ? આ જમાનામાં કાર્ય કરનારા, ભોગ આપનારા નીકળતા નહિ હોવાથી અમારા જેવા આગળ આવી નહયે છીએ. બાકી ફરજ બળવવામાં કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે ? અને જ્યારે કોઈ કોઈના ઉપર ઉપકાર નથી જ કરતો ત્યારે તેની કીર્તિ પણ ઝાઝવાનાં નીર જેવી હોવી નેહયે.'

૩. 'સરકાર સાથે ફક્ત લડવાની ખાતર જોડાયો હશે તેનું હાથનું જીવન આગાહની માફક જ હશે. અને એવા અમારામાં નથી એમ નથી તેની સાથે જણ બિલકુલ બિલકુલ ગણેલા પણ છે.'

૪. 'અમે પ્રમાણમાં ધણા મોડા જ હોવાથી તો ચળવળ લખાતી છે. નહિતર ક્યારનોયે નીકાલ આવી ગયો હોત, અગર નીકાલ આવવા તરફ પ્રયાણ હોત હજી તો પરિણામ મેળવવા કેટલાયે વર્ષ નેહયે છે.'

૫. 'લોકસભુલ હજી બિલકુલ તૈયાર નથી એમ આપે આગળ કામગીરીમાં જણાવ્યું હતું. તે કારણે જ આ ચળવળને દરેક સમજીએ ઉપાડી લીધી

આવા જન્મના વિચારો છે તેમણે આંધળીઆં કર્યાં એમ માનવું એ કાયરયુગની નિશાની છે.

ગોપાળદાસ જેવા આદર્શ નરેશને જન્મ આપી કોઈ પણ ભૂમિ પાવન થઈ શકે છે. તેમનું અનુકરણ કરી ગુજરાતીઓ તેમની કદર કરશે એવી આશા રાખવી શું વધારે પડતી છે ?

ઢસાતના દરબારના ત્યાગની કીર્તિ ગુજરાત બેઠાર કેચારની પહોંચી છે. તેમનું ચરિત્ર હિન્દીમાં સરસ રીતે છપાવી દેશને ભેટ કરવાની ગુજરાતની ફરજ છે.

ઈતિહાસ અને ભગોળ

ઈતિહાસની પ્રેરણા

કોઈ સમાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસન્તુષ્ટ થઈ જાય ત્યારે તેની ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જોટલે દરજ્જે આ બન્ને દૂર કાળનું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની આંદર ઉત્સાહ અને આતી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાનકાલીન આપત્તિઓ લડવાની હિંમત જાંધે છે તથા પોતાની યુદ્ધનીતિ પણ નક્કી કરે છે. આ ભવિષ્યકાળ તો કાળના ગર્ભમાં હોવાથી કલ્પના વડે જ તેનું દર્શન શકે છે; પણ ભૂતકાળ તો થઈ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપ વાળો હોય. ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો છે, અને જો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોત સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે. તેનો ખરાબર ઉપયોગ કરીએ તો મેહલા જાં તે આપણને હમેશાં સૂરતિ આપ્યા જ કરે છે અને આ પદ્ધતિય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ કોઈ પણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્યવિષયક ક્રાન્તિ છે અથવા નહું ચૈતન્ય આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂત તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે.

આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શુભરાતમાં પણ એ દિશ થીત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજદારી હીલચાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે વ્યક્તિતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના યુગ્યાર્થને બળે જ પોતાનો હ

સાધી લેવાનું ગણે નહીં કર્યું ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વસમાજ અને સ્વતંત્ર મારફતે જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની ગણતરે ખાતરી થઈ ગઈ, અને બવિધ્યને માટે બધી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા જૂતકાળ પામેથી 'સ્વ'નો પરિચય કરાવવાનું સહયુગ શુભગતમા નિઃકટવર્તી બવિધ્યમા સ્વરાન્ય સ્થાપવાની આકાશાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારે એની સાથે જ શુભરાતનો ઇતિહાસ, શુભગતી સાહિત્ય, શુભગતનું સ્થાપત્ય અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની સોધખોળ કરવાની જરૂર જણાઈ

ગાંધીજીએ પોતાનું રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેકરીતે આપણને બતાવ્યા હતા. આપણી મસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાધીને સંગ્રહારી કેળવણી દ્વારા અને અગ્રેજ સાહિત્ય દ્વારા તે અભિપ્રાય તેમણે એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા બહુલા લોકોને તે જ પ્રમાણજૂત બાસના લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું બાન ઝોણું થયું, સ્વગત્ય વિશેની મદ્દા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તૂટી ગઈ અને આપણા પુરુષાર્થ આડે રસ્તે જના લાગ્યો. આટલું કાર્ય અગ્રેજોએ એક દિવસમા કર્યું નહિ ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ ઝંરઝરે નાખતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી આપણને થપેલાં તુકસાનની ભગ્યાઈ કરવા માટે આપણા તરફથી સગીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ 'આપણે બહુ સાંગ હતા, 'આપણું બધું ત્રેષ્ણ હતું' એવા પોષ્ઠ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી બડાઈ એ તો દુર્જનતાનું જ લક્ષણ છે પોતાની પૂર્વ પિગ્રાન કરાવવાથી જે આભાવિક આત્મપ્રત્યય કેળવાય છે તેમા જ ગાંધીય પ્રાણ રહેતો છે યુગપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્તાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઝોણું સુધરેલું છે અને તેથી ઝોઢા સુધરેલા દેશોમા પુરાતત્ત્વની કિમત જે રીતે અકાય છે તે રીતે ભાગતર્પનું થવું જોઈએ, એમ માન્યુ આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યુરોપના સારામા સાંગ થોડ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્તાનને અન્યાય કર્યો છે યુરોપીઅનોએ વિગતોની ગોધખોળ માટે ખુ. પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાથી ઉત્તમ દ્રગપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતની કહેવાઈએ પણ ખર્ચ જોતા દરેક દેશના જૂતકાળની ચથાર્થ કપના અને તેનું તોલન તે જૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હોય તેઓ જ થોડ્ય રીતે કરી શકે આપણે અત્યાગ સુધી તે કામ કર્યું નહિ, એટલે યુરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાવું તેનો આધારો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો પણ હવે તે દશા ગ્હી નથી દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વ-

સંશોધનનું કામ કરવાનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્ડોના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી, અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરજાણના તાળામાં પૂરાયેલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વંચિત રહે એ અસ્થાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે નુકસાન થયું છે. સ્વદિન વિષે પ્રજા એદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. સાક્ષરતા કેશવલાલ દર્પદરાય ધ્રુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઝાણુ ઉતાર્યું છે, પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ પૂરાઈએન બાધામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. દેશના સર્વોચ્ચ છતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક લક્ષ્મીપુત્રો પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો એકલા જ બધી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે. પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતા હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય હત્સાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપે જ છૂટકો છે.

ઇતિહાસની કસોટી.

‘ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે’ એ સર્વવિશ્રુત વચનનો કાંઈ અર્થ હોય તો તે એટલો જ છે કે ગમે તે દેશ અથવા કાળ લો, મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો જ હોય છે, અને તેથી જ સમાન પરિસ્થિતિમાં માનવી ઘટનાને પ્રવાહ સમાન સ્વરૂપનો હોય છે. આ તત્ત્વ આમ સાદું તથા સુલ્લઘ્ન દેખાય છે, છતાં ઇતિહાસના અનેક જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની એની શક્તિ અમોઘ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓએ હજી એ તત્ત્વનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો નથી. આ તત્ત્વ જેને ગળે ઉતર્યું છે તે ઇતિહાસનું રહસ્ય સામાજિક માનસશાસ્ત્રના

સિદ્ધાન્ત ઉપરથી નક્કી કરવા માંડે છે. ધણી વીર પુરોહો અને મુસદ્દીઓ ઇતિહાસ વાંચ્યા વગર ઇતિહાસ નિર્માણ કરી શક્યા છે એનું કારણ પણ મનુષ્યસ્વભાવ—સમાજનો સ્વભાવ—બરાબર પારખવાની તેમની શક્તિ જ છે.

મનુષ્યસ્વભાવ બધે સરખો છે એ મુખ્ય તત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તે એ છે કે આ ધરતી ઉપર જે અનેક માનવવંશ છે તે દરેકનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ એવું કંઈક હોય છે. તે સ્વભાવ જાણી લઈએ ત્યારે જ તે વંશના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ આપણી આગળ પ્રકટ થાય છે. એ સ્વભાવ નહિ જાણવાથી અર્થનો અનર્થ કેમ થાય છે તે જોવું હોય તો કેટલાક યુરોપીય અન્યદેશોએ શ્રીરામચન્દ્રના પાવન ચરિત્રને જે ધૃષ્ટાસ્પદ સ્વરૂપ આપ્યું છે તે જોવું. વિન્સેન્ટ સ્મિથે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બનેલા ગ્રામીન બનાવો મહાપ્રયાસથી આપણને એકત્ર કરી આપ્યા છે, પણ તે ઇતિહાસકાર હિન્દુસ્તાનના આર્યવંશની મનોરચના સાથે મથાર્ય પરિચય નથી કરી શક્યો અને તેથી તેણે ઠાઠેલાં અનુમાન દ્રવિત છે.

કોઈ પણ વંશનો ઇતિહાસ તે જ વંશનો વારસો જેમને મળ્યો છે એવા લોકોમાંથી બહુચુત અને નિષ્પક્ષ લોકોએ લખવો જોઈએ. પોતાના પૂર્વજોએ લખી રાખેલી વસ્તુઓનો અર્થ કેવી રીતે બેસાડવો એની કુચી પરંપરાને કીધે એમના હાથમાં આવેલી હોય છે. જે વંશમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ લખેલો હોતો નથી તેની પણ મહાન રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓમાં તે વંશની દૃષ્ટિએ લાગતું સ્વરૂપ પરંપરાથી તે વંશમાં ચાલતું આવેલું હોય છે. સામ્રાજીય તર્ક કરતાં આ પરંપરાને વધારે કિંમત આપવી ઘટે છે, તેનું જ પ્રામાણ્ય બલવત્તર ગણાવું જોઈએ.

આપણા જૂના સાહિત્યમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ઐતિહાસિક શક્તિથી લખેલો નથી. એકાદ ધર્મતત્ત્વ (Philosophy of History) લોકોના મન ઉપર ઠસાવવા માટે ઐતિહાસિક વસ્તુનો આધાર લેવામાં આવે છે. સર્ગશ્વ પ્રતિસર્ગશ્વ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ। આ લક્ષણ ગ્રમાણે પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને વર્તમાનકાળ સુધીનો ઇતિહાસ હોય છે, છતાં ધાર્મિક બોધ એ જ પુરાણોનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. પદ્મપુરાણ કહે છે - છે તેમ પુરાણે ધર્મનિષ્ઠયઃ ।

આપણા સાહિત્યની બીજી વિશેષતા એ છે કે આપણા પૂર્વજો સ્વરૂપ-

મય બતાવેા સરળ અથવા પ્રગટ ભાષામાં લખતા નહોતા. તેઓ વક્રોક્તિ-
માર્ગનિપુણ હતા. ઉપનિષદમાં કહ્યું કે પરોક્ષશ્રિયા ઇવ હિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષશ્રિયાઃ।

*

,

*

આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકાગેની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે અનિષ્ટ અથવા
દુઃખદ વાતનું અરૂપ ઢાંકી દેવું અથવા બદલી નાખવું. ધર્મને અર્થે અથવા
કોઈ પણ ઉદાત્ત તત્ત્વને અર્થે પ્રાણ અર્પણ કરનાર વ્યક્તિનેા અન્ત દુઃખદ
થયો એમ તેમનાથી કહેવાતું નથી. અન્તકાળે શબચક્રગદાપદ્મધારી વિપ્લવ
અથવા મહાદેવ આત્મીને જરૂર તેના ઉદ્ધાર કરવાના. હરિશ્ચન્દ્રની કથા લો
કે ગજેન્દ્રની, માર્કેન્ડેયની લો કે વ્યાધની, મીરાંબાઈની લો કે શિબિરાબ્જની.
આવા પરિવર્તનને અંગ્રેજી સાહિત્યકાર ‘Poetic justice’ કહે છે.

*

*

*

સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઔદ્યોગિક પ્રયત્ન કેમ થયો એના કશો
ઉલ્લેખ શોધ્યો નહિ જડે, પણ કુમારિલ, શંકરાચાર્ય વગેરેએ ઔદ્યો
ધર્મનો ઉચ્છેદ કેરી રીતે કર્યો એના જ માત્ર રસપૂર્ણ વર્ણનો મળી
આવશે.

‘માત્ર સાંગવા જનાંત વ બપમાન સાંગવા મનાંત’

આ ધરગણુ કહેવતનો અમલ બહુ પ્રાચીન કાળથી આપણે કરેલો
જણાય છે. સોમનાથ, વલ્લભીપુર, પાટલિપુત્ર, વિજયનગર વગેરે શહેરોનો
નાશ કેરી રીતે થયો એની વિચિત્ર દંતકથાઓ ઉપરથી એ જ તત્ત્વ
સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન લોકોએ પણ એ જ તત્ત્વનો
છટથી ઉપયોગ કરેલો એવું સિદ્ધ થાય છે.

*

*

*

પ્રાચીન સાહિત્યની આ વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં લઈને અને આર્ય
જાતિના સ્વભાવની કસોટી હાથમાં રાખીને આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ પારખીયે
તો ઘણી ઐતિહાસિક ગૂઢ ઘટનાઓના રહસ્યભેદ ખુલવાનો સંભવ છે.

સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર

૪૨ો પોતપોતાની જગ્યાએ જ રહે છે, પણ વાયુ ૪૨ોનાં ખીજને
એક જગ્યાએથી ખીજ જગ્યાએ હડાડી જાય છે. કૂલ પોતાની જગ્યાએ જ
રહે છે, પણ પતંગીઆંના પગને કૂલના જે પરમાણુ ચોટી રહે છે તે વડે
દ્રવ્યરૂપ કૂલોમાં રહેલાં પુકેસર અને સ્ત્રીકેસરનો સંયોગ થાય છે અને એવી

જીતે પુષ્પમદિનો વિસ્તાર થાય છે. માનવી સંસ્કૃતિનું પણ એમ જ છે. મનુષ્યની અંદર બસે વૃત્તિ જોવામાં આવે છે—સ્થાવર તથા જંગમ. સ્થાવર માણસો હોય છે તેઓ એક જ જગ્યાએ રહે છે. તેઓ ગોનાની જાન પૂગતો જ વિચાર કરે છે. તેમની અંદર સંસ્કૃતિ વૃત્તિ હોય છે. સ્થાવર લોક પુરાજપ્રિય હોય છે, શાન્તિના ઉપાસક હોય છે. જંગમ લોક એમનાથી તદ્દન ઉલટા હોય છે. એમનામાં રિયરતા નથી હોતી. ગમે તેટલો લાજ થતો હોય તોપણ જંગમ માણસ એક સ્થાનને પકડીને બેસવાનો નહિ. સ્થાવર મનુષ્યનો ધંધો ખેતી છે, જંગમ મનુષ્યનો ધંધો શિકાર અથવા પશુપાલન છે. શિકાર એ જંગલી રિયતિ છે, પશુપાલન એ તેનાથી સુધરેલી રિયતિ છે. સ્થાવર તેમજ જંગમ બન્ને વૃત્તિઓ ઈશ્વર-નિર્મિત છે. ઉભયની મારફત ઈશ્વરનો હેતુ જ રૂણાબૂત થતો હોય છે. આ તત્ત્વને ખ્યાનમાં રાખીને આપણે બિન બિન સંસ્કૃતિઓનું અધ્યયન કરીશું.

જંગલમાં મુખ્ય ત્રણ સંસ્કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મુસલમાની, ખ્રિસ્તી તથા હિન્દુ. આ સંસ્કૃતિઓને અમે ધર્મનાં જ નામ આપ્યાં છે, છતાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એ બેનું નિત્યસાદૃશ્ય હોય છે જ એવું નથી. આટલું લક્ષ્ય રાખીશું તો અહીં રજૂ કરેલા વિચારોમાં ગોટાળો છે એવો બાસ થવાપણું નહિ રહે.

મુસલમાની સંસ્કૃતિ આરબ લોકોના તંબુઓમાં નિર્મોલુ થઇ અને ઘોડાની પીઠ પર તેનો વિસ્તાર થયો. જ્યાં જ્યાં ઘોડો પહોંચી શક્યો ત્યાં ત્યાં મુસલમાની સંસ્કૃતિ ગઇ. પ્રત્યેક જન્મ જે પ્રમાણે બે વ્યક્તિઓના સંયોગ વડે થાય છે તેમ સંસ્કૃતિનું પણ છે. મુસલમાની ધર્મના અરબી વીરનો ઇરાની સંસ્કૃતિની સાથે સંયોગ થયો અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ નિર્મોલુ થઇ.

હવે ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ જોઇએ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો જન્મ જૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર થયો છે અને એનો પ્રસાર સમુદ્રના દેહ ઉપર ફરનારી નૌકાઓ મારફત થયો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વને ગ્રીક સંસ્કૃતિનું પોપણુ મળ્યું અને આગળ જતા રોમન સંસ્કૃતિના અખાડામાં શીખીને એ તૈયાર થયો. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની ઉપર માતાપિતાના કરતા યુગ્મના શિક્ષણનું પરિણામ અધિક થયેલું દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં નૌકાની ગતિ છે ત્યાં ત્યાં આ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર થયેલો છે.

ત્રીજી સંસ્કૃતિ હિન્દુઓની. મુસલમાની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર તંબુની પાસે ઘોડો બાધીને બતાવી શકાય, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું ચિત્ર સમુદ્રનાં મોઝાની ઉપર ડોલતી નૌકાથી વ્યક્ત કરી શકાય, ત્યારે હિન્દુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ર વટવૃક્ષની

નીચે એકાદ ઝુંપડીની નજીક ગાય બાધીને દર્શાવી શકાય. આર્યધર્મનો દ્રાવિડી દત્તાદિ સંસ્કૃતિની જોડે વિવાદ થયો તેમાથી હિન્દુ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થઇ છે.

ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરવા સાર હોડી છે, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો પ્રમાર કરવા સાર ઘોડો છે; હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરનાર કોણ છે ? જંગલો સાર કરીને ખેતી અને શહેરો સ્થાપન કરનારા આર્યોએ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો ઘોડોપણો વિસ્તાર કર્યો ખરો, પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરનારો ખરો પ્રસારક તો ઝુંપડીની ઉપર ઉગેલી ટુંબડીનું જ બિક્ષાપાત્ર બનાવી શરીર ઉપર ઓઢેલાં વસ્ત્રોને લાવ માટીમા રંગીને 'ન ધનેન ન પ્રજયા ત્યાગેનૈકેન જમૃતત્વમાનસુ' કહી ધર્મ અને અમૃતત્વનો પ્યાલો સમારને પાવા ચાલી નીકળનારો સર્વસંગપરિલાગી પન્થાજક છે. આ માર્ગનો આદ્ય પરિવાજક તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા જ વિચર્યો, પણ એના શિષ્યો 'જલ્કોષેન જિને ક્ષોધમ્' બોલતા આખા યૈરોપિયાને વ્યાપી વળ્યા.

વિવિધતા એ સૃષ્ટિનો મુલમન્ન છે. એક જ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર આખા જગતમાં થાય એવી દત્તિકાસંવિધાતાની દૃષ્ટિ નથી. વિવિધતાને વિશે એકતાને પ્રત્યાપિત કરી એમા જ પ્રભુનો આનન્દ રહેલો છે.

જેને એકાગ્રી સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને આ તત્ત્વ સમજાતું નથી, અને એટલા માટે જ પોતાના જ તત્ત્વનું સાર્વભૌમત્વ પ્રસ્ફુટિત કરવા માટે એ બહાર પડે છે. આ પ્રચારક વળી હમેશા નિ સ્વાર્થી જ હોય છે એવું પણ નથી નૂતન તત્ત્વપ્રાપ્તિનો પુત્રોત્સવ સમાન આનન્દ પેટમા સમાવી ન શકાયો ત્યારે મુસલમાની ધર્મ સારી આલમમા ફેલાવવાને ઇસ્લામી ધર્મવીર આગળ આવ્યા. આસપાસની જગલી જાતિઓને મુસલમાની ધર્મની ઉચ્ચતા સહેજમા ગમી ગઈ અને તેઓ તેમા બળી ગયા ખીજ તરફથી મુસલમાનોએ ધરાની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો. પણ મુસલમાની ધર્મને આવમગીર (સાર્વભૌમ) બનાવવો હોય તો હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી એ પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા સાયવી-ને ગ્રહેલી બે સંસ્કૃતિઓ ઉપર પણ જય મેળવવા જ જોઈએ. તે વખતના મુસલમાની સમાજનો જેટલો કુરાનમા વિશ્વાસ હતો તેટલો જ તલવારમા પણ હતો. અને બોગજોગે હિન્દુસ્તાન અને યુરોપ બન્ને ઠેકાણે આ જ અરસામા સઘશક્તિ નારા પામી ચુકી હતી. યુરોપમા નાના નાના રાષ્ટ્રો એકબીજાની જોડે લડી મરતા હતા અને હિન્દુસ્તાનમા અનેક જાતિઓ અને અનેક રાજવંશોએ 'હું મોટો કે તું મોટો' કહીને માહોમાહે કલહ મચાવી રહ્યા હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ સાહસિક મુસલમાનોને કુરાન, તલવાર અને વ્યાપારનો પ્રસાર કરવો સહેલો થઇ પડ્યો મુસલમાનોએ રૂપેનના અંતરમા અલ્હમ્મા (લાલમહાલ) ચણ્યો અને આશ્રમા તાજમહાલ, તાજમહાલ બને ગમે તેવો સુંદર ગૃહો, તોપણ હેવટે તો એ એક કબર જ.

મુમતાનમદાસ જોગમને જ નહિ, પણ સાથે મુસલમાની સંસ્કૃતિના વિસ્તારને પણ એના ગર્ભમાં દફનાવવામાં આવ્યો.

યુરોપમાં તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ખૂબ જ થયો હતો, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું નમ્ર નીતિશાસ્ત્ર યુરોપીઅન લોકોને કદાપિ ગળે દત્તુું ન હતું. એક ગાલ પર તમારો પડે કે બીજો ગાલ ધરવાની તૈયારી યુરોપમાં કાઢ કાઢે ન હતી. તેવી સ્થિતિમાં મુસલમાની તલવારનો મારો શરૂ થતાં જ યુરોપમાં રહેલી શાત્રવૃત્તિ જોરમાં આવી અને શાર્લમાન રાજાના વખતથી માંડીને મુસલમાની સત્તાને ધકેલી ધકેલીને યુરોપની બહાર હાંકી મેલવાનો પ્રયત્ન આજની ધડી સુધી ચાલુ રહ્યો છે. હવે તો મુસલમાની સંસ્કૃતિને યુરોપની બહાર હાંકી મેલીને જ યુરોપીઅન રાષ્ટ્રો સન્તોષ માની નીરાંતે બેસશે એવો તાલ દેખાતો નથી. આફ્રિકા ખંડમાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન એ બન્ને ધર્મો પોતપોતાનો વિસ્તાર કરવા મથી રહ્યા છે. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કરતાં મુસલમાની ધર્મને અધિક સફળતા મળે છે એથી ખ્રિસ્તી લોકોને બહુ જ દુઃખ થાય છે. ધણાંખરાં મુસલમાન રાષ્ટ્રોને તો યુરોપની પ્રજાઓ આજ વ્યાપી વળી છે. આને પરિણામે કોઈ ને કોઈ કાળે મુસલમાની રાષ્ટ્રો શરીયી સંજ્ઞવન ચઢને ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રોની ઉપર હલ્લો કર્યા વિના રહેવાનાં નથી. આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિર્દય નિયમના સકંજમાં પકડાયેલી આ બે સંસ્કૃતિઓ કયાં સુધી આમ લડતી જ રહેશે એ કહી શકાય એમ નથી. ઉત્સાહના પ્રયત્ન જોશમાં આખા જગતને જીતવા નીકળી પડેલી મુસલમાની સંસ્કૃતિને યુરોપમાં જેમ શેઠ મળી અને તેનો ગર્વ જવર ઉતર્યો તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાને શીખ અને મરાઠા તરફથી જાપરો વિરોધ થયો અને અહીં પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન હરાયું. ‘હાં તો મુસલમાન થાઓ નહિ તો મરવાને તૈયાર થાઓ’ એવી ઝંતુની ઉક્તિ શાન્ત પડી અને ‘તમારા ધર્મ તે તમે પાળો, અમારો ધર્મ તે અમે પાળીશું’ એ હિન્દુ ધર્મમાં રહેલું સ્વધર્મરહસ્ય મુસલમાનોને સારી પેઠે સમજાયું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખરેખર જોઈએ તો લડાઈને સ્થાન જ નથી. મુસલમાની ધર્મમાં ધર્મપ્રસારને અર્થે લડવું એ પ્રુણપ્રદ માન્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એને કર્તવ્ય માન્યું છે. હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે માર્ગ સ્વીકારે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ધર્માનુકૂલ રક્ષણ કરવા સારૂ યુદ્ધને વિહિત માન્યું છે. આત્મરક્ષણ સારૂ કે ધર્મરક્ષણ સારૂ કરવાના યુદ્ધને હિન્દુ ધર્મ ચદ્વચ્છવા ચોપવન્ન સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ માને છે.

‘That thou mayest injure none, dove-like be,
And serpent-like that none may injure thee.’

આ બાકીસના વચનમાં હિન્દુ તત્ત્વ યથાશિયત વર્ણવાયું છે. હિન્દુ લોકોએ પોતાના બચાવનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ વેર વાળવાની બુદ્ધિ એમને હદાપિ સૂત્રી નથી; અને તેથી જ આજ હિન્દુમુસલમાન એકત્ર રહેવાની સંકલ્પના દેવનામાં આવી સકે છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અર્થપ્રધાન છે. હિન્દુમુસલમાન સંસ્કૃતિઓએ જીવનની આર્થિક બાજુ તરફ લક્ષ્ય જ ન આપ્યું. તેના પ્રાપચીક તરીકે બેડેને આજ પ્રાશ્ન સત્તાના પાશમાં સપડાવું પડ્યું છે. જીવનને પરિપૂર્ણ કરવું હોય, પારમાર્થિક સાથે ઐદિક દત્ત્યાજી સાધવું હોય, તે શ્રીવેદંબાસ દ્વારા ગયા છે તેમ

ધર્મોર્ષદાતાઃ સમમેવ હેત્યાઃ ।

આપણે તેમાંના એક અંગ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું, આપજીમીથી જે અંગનું આપણે અનુશીલન કર્યું નહિ તેનું અનુશીલન પરામર્શ અને પારતંત્ર્યની કઠોર શાળામાં હજારે આપણી પાસે કરાવ્યું. પંન-હરલામિકો બધું ગમે તે રહે, પણ મુસલમાની સંસ્કૃતિમાં જહાંગીર બનવાનો મોદ દવે રહ્યો નથી. હિન્દુઓએ જેમ વેરની બુદ્ધિ ન રાખતાં પોતાના બચાવ પૂરતો જ વિરોધ કર્યો તે પ્રમાણે આજે હિન્દુમુસલમાને એક ચક્રને સાર્વિક યતિ વડે અને આત્મિકબળ વાપરીને આ અર્થપરાયણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરવો જોઈએ. તેમનો મદ પણ પરમેશ્વર ઉતાર્યા વિના રહેનાર નથી.

આ જંગમ સંસ્કૃતિનો ત્રીજો નમૂનો હિન્દુ ધર્મમાર્થી જ નીકળેલો બૌદ્ધ ધર્મ છે. આ ધર્મને પણ સાર્વભૌમ થવાની પ્રથમથી જ લાલસા હતી, પણ એનાં સાધનો સૌમ્ય અને સાર્વિક હતાં એથી તેના વિસ્તાર દિવ્યા સંકેતની અંદર રક્તપાતની આવરમકના ન દેખાઈ. આ ધર્મમાં સત્યનો જેટલો અંશ છે તેનો આપોઆપ પ્રસાર થાય છે અને જાગૃત દેવનાઓ કે અઢંદાર તળીએ ઠરી રહે છે. જેમ સમુદ્રમાં શુદ્ધ પાણીની વરાળ બનીને આકાશમાં ઉડી જાય છે અને ખાઈ મીઠું નીચે પડ્યું રહે છે તે પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મનું આજ મુખી થતું આવેલું છે. હિન્દુસ્તાન જ સર્વ ધર્મોનું મોસાળ છે. ધર્મોની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ હિન્દુસ્તાનમાં રહેલી છે. હિન્દી સંસ્કૃતિમાં જંગમ કરતાં સ્થાવર તત્ત્વ વિશેષ છે, અને મુખ્ય વાત તે એ છે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં અઢંદાર નથી. સર્વ સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો પ્રથમ પ્રયોગ પરમેશ્વર હિન્દુસ્તાનમાં નહિ કરે તો બીજે ક્યાં જઈને કરશે ?

ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ

મહાભારત યુદ્ધ થયું તેનો દાળ અને મદાભાગત અન્ય લખાયો તેનો દાળ જોઈ નથી મહાભાગત યુદ્ધનો દાળ નક્કી થઈ શકે, પણ મહાભારત તો નજી વાગ નવેસરથી લખાયું છે, તેનો દાળ કેવી રીતે નક્કી કરી શકાયે? હાલમાં જે મહાભારત આપણને મળે છે તેની શરૂઆતમાં સર્પસનની કથા આવે છે એ મળ મહાભાગતમાં લાતી કે પાછળથી દાખલ થઈ છે, એ આપણને કોઈ દેહેશે ? મહાભાગતની શરૂઆતમાં સર્પસનની કથા જે રીતે આવી છે તે રીત બહુ જ મહત્વની છે જર્મન યુદ્ધની વખતે નેપોલિયનના યુદ્ધનું મળ પુ થાય અને મેં મહા ઇતિહાસકાર નેપોલિયનનું ચરિત્ર લખે એ પ્રમાણે મહાભાગત લખાયેલું દેખાય છે

આર્થ અને નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયો, બંને પક્ષ ક્ષીણ થયા અને માડમાડ સન્ધિ થયો એવે વખતે મહાભારત યુદ્ધનો ઇતિહાસ ગ્રંથવાળી કોઇ પ્રાક્ષણને દર્શાવેલો થયેલો હોય એમ જણાય છે નાગ અને આર્થ દોઢોના વિગ્રહનું વર્ણન મહાભારતમાં એટલું બહુ તાલુકું દેખાય છે અને નાગ લોકોના ત્રાસનું વર્ણન દ્વિમ્લપનાથી સુગારિત હોવા કદરતા એટલું બહુ આભેદન વર્ણવેલું દેખાય છે કે તે વૃત્તમાણનો ઇતિહાસ નથી પણ વર્તમાન રાજોના ચિતાર છે એવી જ છાપ મન પર પડે છે.

મહાબારતમાં વર્ણવેના નાગ-લોક આપણે હમોશા જોધ્યે છીએ એવા પૂછડાવાળા સર્પ નથી, પણ તેઓ નાગપૂજા ગોક માનવજાતિ જ હશે એવા કદાચના સ્તેજ રુકુરે છે તેઓ ટાશીર તગ્ધી આવ્યા હશે અથવા અશ્વા-નિસ્તાનમાંથી આ યા હશે તેમનો રાજ્ય તક્ક હશે એને તક્ક શા માટે કહેતા હશે ? તક્ક એટલે લાખડામાં કે પતથરમાં કોનરીને મૂર્તિ ધડવાનું કામ થુ આ તક્કે આ દેશમાં મૂર્તિ વડાની કળા દાખલ કરી હશે ? અને એમ હોય તો નર્તિપૂજાની પ્રથા પણ આ નાગ લોકોએ જ આ દેશમાં રાત કરી હશે, એવી ક પના થાય છે.

આર્થ લોકો ॥ વૈદિક ધર્મમાં મૂર્તિ પૂજા નથી હિન્દુસ્તાનની વાચક
સ હદ ઉપરની ગજબની તક્ષશિના મૂર્તિમંત્રને માટે પ્રેર્યાત હતી શુ
જોનો તલક સાથે કદ સખન્ધ હશે ?

તક્ષક લોકો મા દેશમાં કેવી રીતે આ મા ૧ મહાભારત યુદ્ધ પછી આર્ષ લોકો દીક્ષુ યત્ર ગયા હતા સમાજ દુર્ગત અને સિધિય થયો હતો ઘણાખરા ષ્ટાણીને ખાલિક્યા, સીરિયા, એમીનિયા, ટ્રોય તરફ દેશાન્તર કરી ગયા હશે સમાજમાં જુની વ્યવસ્થા ટકવી મુશ્કેલ થઈ પડી હશે બ્રાહ્મણોની

પ્રતિષ્ઠા પહેલાંના જેવી ક્યાંથી હોય ? શ્રીકૃષ્ણ ગયા પછી તેમના દીકરાઓએ બ્રાહ્મણોની દરેકી મરદરી અને મેળવેલો શાપ અને પરિક્ષિતે સમીક્રનું કરેલું અપમાન પણ એવી જ ભતનાં હોવાં જોઈએ. મહાભારતકારે એનું સ્વરૂપ બહુ સૌમ્ય દર્શુ છે, તોયે ખ્યાનસ્થ ઋષિને મારો શિકાર ક્યાં ગયો છે એમ પૂછનાર રાજાની ધૃષ્ટતા છૂપી રહેતી નથી. બ્રાહ્મણો પણ એછા બગડેલા હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. સમીક્રનાં દીકરાઓ આર્યદ્રોણી તક્ષક રાજાને પારક્ષિતનો નાશ કરવાને પ્રેર્યો, અને કશ્યપ બ્રાહ્મણે તક્ષક પાસેથી લાંચ ખાધને રાજાનું રક્ષણ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય ઠાડી દીધું.

રુઠુ જેવા કેટલાક બ્રાહ્મણો નાગ જેવા પરદેશી લોકોને આ દેશમાંથી નાશ કરવા કૃતનિશ્ચય હતા, અને કેટલાક ભાવિને એાળખી નાગલોકો જોડે રુનેહસંબન્ધ તેમજ શરીરસંબન્ધ બાંધવા તૈયાર થઇ ગયા હતા. મહાભારતમાં નિર્વિંધ નાગ અને ઝેરી નાગ એવો ભેદ પાડવામાં આવેલો છે. વાસુકિ, અનન્ત વગેરે નિર્વિંધ હતા. ઝેરી નાગોને આગેવાન તક્ષક હતો. એનો અર્થ શો હશે ? આર્ય લોકોની સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને આર્ય લોકો જોડે બળવા જેઓ તૈયાર હતા તેઓ નિર્વિંધ, અને જેઓ આર્યોના વિરોધ કરી તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માગતા તેઓ ઝેરી, એવો અર્થ તો નહિ હોય ? નાગ લોકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે આવા પક્ષ પડે એ સ્વાભાવિક છે. એમ હોય તો હાલની બાયામાં રુઠુ નેશનાલિસ્ટ કે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ કહેવાય. આસ્તિક મોડરેટ સુધારક ગણાય. તક્ષક એ સામ્રાજ્યવાદી અને શેપ-વાસુકિ એ ઉદારમતવાદી અથવા નિર્વર્ણી કે સ્વપરશ્ચન્ય કહી શકાય. પરસ્પરભિન્ન બે ભતિઓનો સંયોગ થાય ત્યારે આવા ચાર પક્ષ પડવા સ્વાભાવિક છે.

નાગ લોકો કુટિલનીતિમા પ્રવીણ હોવા જોઈએ. તક્ષકે કશ્યપને લાચ આપીને તેને પાછો વાળ્યો એ વિધાનનો જરા વ્યાપક અર્થ કરવો જોઈએ. પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી બ્રાહ્મણોએ તક્ષક સાથે પડ્ય-ન રમ્યું હશે અને તેથી જ પરિક્ષિતને એકડંડીઆ મહેલમાં, એટલે કે જેની આસપાસ પાંચીની ખાંડો હોય એવા શહેરમાં અથવા કોઇ ખેટમાં બરાબ જનું પડ્યું હશે. પરિક્ષિતનો આ ગઢ દુર્જય હતો, તેથી તક્ષક જીવકપટથી ડળ વગેરે વેચનારને વેચે પોતાના સાથીઓને લઇને શહેરમાં ઘૂસ્યો હશે અને તેણે રાજાનો વધ કર્યો હશે.

આ નાગ લોકોનું રાજ્ય કેટલાં વરસ ચાલ્યું અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે આજે કહી ન શકાય. નાગપૂજા આજે હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતી નથી, પણ એક કાળે તે સાર્વત્રિક હતી એમાં શક નથી. નાગપૂજા કારમીરમાં હતી તેમજ બંગાળમાં હતી અને રામેશ્વર તરફ પણ હતી. તે ઉપરથી એમ

લાગે છે કે હાં તો નાગ લોકોનું સામાન્ય વૈભવચાળી દરો અથવા તો નાગ લોકોમાં 'magical' 'magical' 'magical' અથવા પટલાવવાની શક્તિ ખૂબ દરો. આ જીવનું અનુમાન વધારે જાણેલું છે, કેમકે જંગલમાં નાગપૂજક લોકોએ શિવપૂજક લોકોનું ધર્મોન્તર કરાવવા સાર ઊગ્યું હતું. હવેના હવેના છે. ત્યાં મનસાદેવીની જે વાર્તા છે તેની અંદર નાગ લોકોની મનસાદેવીએ એક શિવ-પૂજકનો અનેક રીતે ઊગ્યું હતું. હવેના હવેના છે. તેણે પોતાનો ધર્મ હોડ્યો નહિ; પણ આખરે મનસાદેવીનું સત્ય વધારે હોવાથી શિવપૂજકને દાર ખાતી પડી.

આજે વર્ષમાં નાગપૂજને માટે એક દિવસ ખાસ રાખેલો છે. આ વ્યવસ્થા કેવી રીતે દાખલ થઈ દરો ? નાગ લોકોનું સામાન્ય જનમું ત્યારે પોતાની સત્તાના ઘોનકે તરીકે બધાએ વરસમાં એક દિવસ નાગપૂજ કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો દરો; અથવા તો નાગપૂજક લોકોનો પરાભવ થયો પછી દેવનું બીજું કાદી નાખીને કામમની મુલેક કરવા માટે આપમેળા તત્ત્વ ઉપર આર્ચ રાખ્યોએ નિયમ થયો દરો કે દેશમાં કોઈએ નાગપૂજ કરવી નહિ—માત્ર નાગપૂજની દિવસે નાગની પૂજ થાય, અને તે બધા તરફથી કરવામાં આવે.

સર્પસત્રનું આખ્યાન એ આર્ચ અને નાગ વચ્ચેનો મદાન વિમ્બદ્ધ સૂચક છે. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન વચ્ચે ક્રુએડ નામનાં જે ધર્મયુદ્ધો થયાં તેને પ્રેરનાર પીટર ધી દર્ગિટ જેમ દરેક ખ્રિસ્તી રાજા પાસે જોઈને તેને હરોરતો તેમ વેદાનુયાયી ઉત્તરે જનમેજનને ઉરથેયો દરો, જનમેજનને સર્પસત્ર (war of extermination) શરૂ થયો અને સંખ્યાબંધ નાગ લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો. હિમાલય અને તિબેટ તરફ રહેનાર દેવ લોકોનો રાજા હિન્દ્ર આર્ચ લોકોનો જૂનો મિત્ર હતો. તેની જોડે તક્ષકે સન્ધિ કરી. તક્ષકને એમ થયું કે જનમેજન હિન્દ્રની સામે થવાનો નથી. જનમેજન વિચાર થયો કે જે શત્રુને આશ્રય આપે છે તેને પણ શત્રુ જ લેખવેલ જોઈએ. હિન્દ્ર ગમરાયો. નિર્વિંધ નાગો ગમરાયા. નાગો જોડે સહકાર કરવા હિન્દ્રનાર બ્રાહ્મણો વચ્ચે પડ્યા. તેમણે જનમેજનને ક્યું, કોઈનો સર્વનાશ કરવો એ આર્ચનીતિ નથી. નાગ લોકોનો ઘણો ક્ષય થયો છે, ઝેરી નાગ લગભગ બધા મરી ગયા છે, હવે એમને જવા દો. નાગ લોકોને હવે રહેવા દો. આ સન્ધિકારી બ્રાહ્મણોનો આગેવાન આસ્તિક હતો. તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હતો અને તેની મા નાગપૂજક હતી. પોતાની વિદ્વતાને તપશ્ચર્યાથી તે બ્રાહ્મણોનો આગેવાન થઈ પડ્યો હતો. જનમેજનને જોયું કે આસ્તિકની સલાહ પડતી ન મુશાય. તેણે સર્પસત્ર બંધ કર્યો.

હદ્ અને વિનતાની વાર્તાનું રહસ્ય પણ આલું જ કંઈક હોવું જોઈએ. વિષ્ણુઉપાસના ક્યારે શરૂ થઈ એ જો નક્કી થાય તો વખતે એવું પણ સિદ્ધ થઈ જાય કે આર્ય અને નાગ વચ્ચેનો ઝગડો વિષ્ણુપૂજાથી મટી ગયો, કેમકે વિષ્ણુને લીધે ગરુડ અને સર્પ વચ્ચેનો વિગ્રહ મટી ગયો. તેથી જ શ્રીવિષ્ણુ શેષશાયી છે અને ગરુડવાહન છે. દ્વિમાસ્યમાં - બંદરીનારામણના રસ્તા ઉપર ગરુડ ભગવાનનું એક ક્ષેત્ર છે. ત્યાં ગરુડની પૂજા હજી ચાલે છે. કારમીરમાં ધણું ક્ષેત્રોનાં અનંતનાગ, વેરીનાગ, શિશુનાગ વગેરે નામો છે. એ ઉપરથી શું અનુમાન નીકળી શકે છે એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવો જોઈએ.

*

*

*

આપણા પ્રાચીન મન્યોમાં આપણને ઇતિહાસ મળે છે, પણ તે પ્રગટ રૂપમાં નથી હોતો. આપણા પૂર્વજો બધું રહસ્યમય લખતા. તે ઉપરથી ઇતિહાસ કેવી રીતે ઉપજાવવો એ બનાવવા ખાતર આ પ્રયત્ન કરેલો છે. આમાં વર્ણવેલી દરેક ખીનાને મહાભારતનો આધાર છે, પણ તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન દરખાસી કરેલું છે. ઇતિહાસસંશોધનનું પણ એક શાસ્ત્ર છે. તેના નિયમોને અનુસરીને જ અનુમાનો ઠાઠી શકાય. ઉપરનાં અનુમાનોમાં એવું કશું ધ્યાનમાં રાખેલું નથી. શકત જૂની વાર્તાઓનું રહસ્ય જૂના અને નવા લોકોને શોધનાં આવડે એટલા જ માટે આ પ્રયાસ છે.

એશિયાની સાધના

દક્ષિણ તરફ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરનો ઝગડો ફેટલાયે વર્ગોથી ચાલે છે. બ્રાહ્મણો એટલે કેશુ એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ બ્રાહ્મણેતર જોવો વર્ગ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? બ્રાહ્મણેતર નામની એક જાતિ તો છે જ નહિ. છતાં બ્રાહ્મણેતરનો પક્ષ ઉભો થયો છે. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરના સવાસમાં જરાયે ઉતર્યા વગર આપણે કહી શકીએ કે બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણત્વનું જ્ઞાન અને ખીલથી પોતે અલગ છે એવું પાર્થક્ય એ જ બ્રાહ્મણેતર વર્ગ ઉભો થવાનું એક કારણ છે. બ્રાહ્મણોમાં જાતિનું એ જ્ઞાન તીવ્ર હોવાથી જ ખીલઓમાં વિચ્છે ભાવના જાગવા પામી છે.

આજની આપણી એશિયા વિષેની ભાવના એવી જ છે. મુરોપના લોકો ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં અને આસુરી રાજકારણમાં પ્રવીણ થયા ત્યારથી

તેમજે અંદર અંદર મત્સર અને વેર હોવા છતાં સાધારણ રીતે સારો સંપર્ક જાળવે છે અને મુરોષે બદારના દેશો પર આક્રમણ ચલાવ્યું છે. આ આક્રમણનો ભોગ ધર્મ પડેલા લોકોમાં અંદર અંદર ઐક્ય કરવાની વૃત્તિ વહેલી મોડી જાગવાની જ, અને તેથી જ આપણામાં એશિયાના ઐક્યની કલ્પના ફેલાવા લાગી છે એશિયાના ઐક્યની કલ્પના પાછળ આ એક જ કલ્પના હોય તોપણ તે ઐક્ય સંક્રાંતિ તો ગણાય, છતાં મૂળિય તો ખરું જ.

પણ એશિયાનું ઐક્ય મુરોષીઅન લોકોના ઉત્કર્ષ જટલું આધુનિક નથી. તે બહુ જ જૂનું અને ઉડું છે. ચીન અને જાપાન, ગણિયા અને મધ્ય એશિયા, તુર્કસ્તાન, અઝરબૈજાન, ઇરાન અને આપણો હિન્દુસ્તાન એ બધા દેશો વચ્ચે પ્રાચીન કાળથી અનેક રીતે ઐક્ય વણાયેલું છે. પણ તે વખતે મુરોષ જુદું ન હતું મુરોષિયા (મુરોષ+એશિયા) એ અખડ ખડ હતું, અને આજે તેટલું અખડ રહ્યું ન હોય તોપણ આખરે તે અખડ જ ચલાવું છે.

દેટલાક લોકોના મનમાં વિચાર આવે છે કે હજી આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, આપણી મુનિસિપાલિટીઓ પણ આપણા હાથમાં નથી, ધનના અન્યજ્ઞેને આપણે સમાજમાં ભેગી રાક્યા નથી—એવી સ્થિતિમાં આખા એશિયાનો વિચાર ક્યા કરવા જાય ? પણ એ આક્ષેપ યોગ્ય નથી દુનિયાની આજની સ્થિતિનો વિચાર કરી બિચ્ચેનો વિચાર કરતી વખતે દુનિયા સમગ્ર સાથેના આપણો સંબંધ ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કર્યો હોય તો જ આપણને આપણો નરો જગજર સૂઝી શકે વળી આપણે બદારની દુનિયાથી ગમે તેટલા અલગ રહેના માગતા હોઈએ તોપણ દુનિયા ક્યાં આપણને અલગ રહેવા દે એવી છે ? અને એવી સંસ્તનન સાથે આપણો સંબંધ જોડાયો છે કે જે ગિલાડીની માફક એકેએક ધનુ દ્વંધી ચાપી આવે છે એટલે આપણો આપણી પડોશના દેશો સાથેનો સંબંધ આજે કંઈ જાતનો છે તેનો અને પરિસ્થિતિ જે આપણા કાગુમાં આવી જાય તો આપણે કેવો સંબંધ રાખીશું એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

દેટલાક લોકો કહે છે કે ‘ મુરોષીઅન લોકોના અને હિન્દુસ્તાની લોકોના હિત વિરોધી હોવાથી બન્ને કેમો ગમે તેટલી લડે, તોપણ બન્નેમાં જીવનના આદર્શ વિશેનો અચૂક જાતનો એકમત છે બન્નેના રાજકીય આદર્શ અને સામાજિક કલ્પનાઓમાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં એશિયાના ખીલ દેશો કરતાં સામ્ય અથવા આકર્ષણ વધારે છે. ચીની અને હિન્દી લોકો વચ્ચે સામાજિક એકતા છે તેના કમ્ત મુરોષીઅન અને હિન્દી લોકો વચ્ચે વધારે છે હિન્દુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે જોટલું સામ્ય છે તેટલું

હિન્દુ ધર્મ અને ઇસ્લામ વચ્ચે નથી. ગાંધી કે સામાજિક ૨ ને જોઈને આપણે એશિયાના અને દેશો ઠગના યૂરોપ સાથે વધારે નિકટ છીએ. માટે આપણે યૂરોપ સાથે લડીને પણ આપણો સંબંધ વધારવો જોઈએ. એશિયાઈ એકતા એ બૌદ્ધાધિક અથવા પ્રદેશિક એકતા છે, જ્યારે યૂરોપ સાથેની આપણી એકતા વિશ્વ દૃષ્ટિએ જોતા સંસ્કૃતિક અથવા જાતીય છે. લાંબકીના બે છેડા પગપાળ વિન્દ દિશામાં તેમ તોપણ લાંબકી તો એક જ છે, તે જ પ્રમાણે યૂરોપીયન અને હિન્દી આદર્શ પગપાળ વિરોધી હોવા છતાં એક જ આર્થ આદર્શના વચ્ચે છે.

આ દલીલમાં વાગુડ નથી એમ નથી. યૂરોપની હાલની સંસ્કૃતિ આશુરી છે (ગાંધીસી નહિ) અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ પાછળનો આદર્શ દેવી છે એમ ખીકાગીયે તોપણ દેવ અને અમુક ભાઈ ભાઈ છે એ આપણા યુગભૂતકાળે જ દબાય ગયું છે.

યૂરોપ સાથેનો આપણો સંબંધ પગણે વધે તોથી આપણે યૂરોપ સાથે થોડે રાજે અરો પગિયન થવા દરવામ સાથેનો આપણો સંબંધ પણ પગણે જ થવો જોઈએ દરવામની પણ આપણે દગ દગતા શીખ્યા. હવે ઇશ્વરનો સવાલ છે કે દુનિયાનું ઐક્ય અનુભવવા ખાતર બીની સંસ્કૃતિ સાથે પગિયન કરવો છે કે પગણે ઠગવું? પોતાની મેળે પગિયન વધારશો તો સ્વતંત્ર ગેરો, પરાણે વધારવા માગશો તો તેની કિંમત આપણી પાડશે

યૂરોપના સર્વભક્ષી ધનગેત અને સત્તાનોખથી ખેંચીને યૂરોપની સામે થવા માટે જો એશિયા એક થાય તો તે આશુરી સઘ થશે, કેમકે યૂરોપ જોવો જ સ્વાર્થભૂતક તે સઘ હશે અને તેમાં કાણે કાણે સન્ધિવિમલના રંગ બદલાના - હેડો, અને આખરે આખું યૂરોપ એક તગ્ધ અને આખું એશિયા બીજી તરફ થઈને એક એક મહાયુદ્ધ કે અતિયુદ્ધ સંગ્રહો કે જોને અન્તે મનુષ્યજાતિનો તેમજ માનની સંસ્કૃતિનો લગભગ સહાર થશે અને હજારો વરસોનો માનની પુરુષાર્થ માગીએલ થશે. સર્વોદયનો આદર્શ રાખનાર આમ કેમ થવા દે?

યૂરોપનો વિરોધ હોય કે ન હોય, મનુષ્યજાતિનું ઐક્ય દૃઢ કરવા, દયાધર્મનું અને સાન્નિતનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા એશિયાએ એક થવું જ જોઈએ

અને એશિયા એક થવા માગે છે પણ પારો આપણી ખિલાફતની હીલચાલ એ એક રીતે એશિયાઈ ઐક્યનો પાયો છે. ઇસ્લામ સાથેનો આપણો સંબંધ યુગણો છે. ખિલાફતની હીલચાલમાં ભાગ લઈ આપણે તે પૂર્ણ કરીએ છીએ

એશિયાઈ એકતાની શરૂઆત આપણે ખિલાશતથી કરી છે, પણ એશિયાઈ એકતાની કલ્પના કંઈ આગળી નથી. દિગ્વિજયથી આર્ય રાજ-
ઓએ ચીનથી મિસર દેશ સુધી અને ઉત્તર ધ્રુવથી કંઈ નહિ તો, લંકા
અને બાલિદ્વીપ સુધી સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો કરેલા છે.
અને આ એકતામાં આર્ય લોકોએ પોતાના પડોશીઓને જોટલું આપ્યું છે
તેટલું તેમની પાસેથી છૂટથી લીધું પણ છે; ફક્ત પોતાની ઉચ્ચ અભિરુચિ
પ્રમાણે પસંદગી પોતાની જ કરેલી છે. હું માનું છું કે ધર્મરાજને રાજ-
પ્રાસાદ બાંધી આપનાર મયાસુર ચીન દેશનો હતો, અને બૃહસ્પતિ કે
શુક્રાચાર્યની કળાથી તેની પદ્ધતિ જુદી હતી. ચીન દેશનાં ચિત્રકામ તેમજ
નૃત્યકળાની અસર ભારતીય કળા ઉપર થઈ હશે એમ પણ મનાય છે.

ઇતિહાસકારોના મત પ્રમાણે એક વખતે એશિયાઈ કળાકૌશલ્યનું કેન્દ્ર
સમરકંદ અને પોતાનની આસપાસના મુલકમાં હતું. ત્યાંથી વેપારના અનેક
રસ્તાઓ બિન્ન બિન્ન દિશાઓમાં જતા હતા. એક રસ્તો ચીન તરફ જતો,
એક રસ્તો હિન્દુસ્તાન તરફ આવતો, એક રસ્તો મિસરમાં જતો અને એક
યુરોપમાં, અને આ રીતે વેપારવણુજ સાથે સંસ્કૃતિની પણ આપણે એ
મધ્ય ભૂમિમાં થતી. જનાર્દનની ઇચ્છા થઈ કે થોડા દિવસ સુધી આ છેડાઓ
એકબીજાથી અલગ થઈ કંઈક ભિન્નતા કેળવે. એટલે તરત જ રેતીના
સાગરો ઉછળવા લાગ્યા અને તેમણે અમૂદરિયા અને સરદરિયાનો મુલક
ઉત્તર કરી નાખ્યો. આજે જ્યારે ઝંઝાવાત છટે છે અને રેતીના પડ ઉડી
જાય છે ત્યારે આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ત્યાં મળી આવે છે.

આર્ય લોકો તો પહેલેથી જ યાત્રામાં પ્રવીણ. ડુંગર જુએ તે ઝાળ-
ગવાનું તેમને મન થયા વિના રહે નહિ. નદી જુએ એટલે તેનું મૂળ
તેને ઉગમ શોધ્યા વિના રહે નહિ. આર્યોના દેવ ઇન્દ્ર જુજ્યુને સમુદ્ર
પાર લઈ ગયો હતો. આર્ય રાજ્યો દરેક રાજ્યસૂય યજ્ઞ વખતે ચીન અને
મિત્ર દેશના રાજ્યોને આમન્ત્રણ આપતા. અશોક રાજ્યએ ચારે દિશામાં
બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવને અર્થે અને અબયનો સન્દેશો સંભળાવવા માટે આર્યો
અને અહંતા મોકલેલા અને તે દિવ્ય સન્દેશ સાંભળ્યા પછી દયામય
ધર્મરાજ ભગવાન જુદના દેશની યાત્રા કરવા દિગ્ગંતના યાત્રાળુઓ આવવા
લાગ્યા.

એશિયાનું ઐક્ય સાધવાની સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતું તત્ત્વ તો મહાયાન
બૌદ્ધ ધર્મે જ હતો. મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના ભગવાન જુદનો ઉપદેશ, તન્ત્રમાર્ગના
લોકપ્રિય વિધિઓ અને અનેક દેવદેવતાઓનું વૃન્દ હોવા ઉપરાંત હિંમતપ્ત
માણસને દિલાઓ આપે અને પરાપકારી વીર પુરોને આકર્ષે એવો

બોધિસત્ત્વનો આદર્શ હતો. મહાયાન જન્યનો જ્યારે ફેલાવો થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો ચીન દેશ સાથે, ધરાન, બંકિટ્ટપા વગેરે પશ્ચિમ એશિયા સાથે અને સુવર્ણદ્વીપ (બ્રહ્મદેશ) સાથે સબન્ધ ધરના આગણા જેવો થઈ ગયો હતો. ત્યારપછી ધર્મસામ્રાજ્યની કલ્પના અગમસ્તાનમાં પહોંચી અને એણે ત્રણ ખંડમાં એકેશ્વરવાદ અને સમતાનો સન્દેશો પહોંચાડ્યો હતો પણ એ ધર્મ મધ્ય એશિયામાં અને આફ્રિકામાં નવા નવા લોકોને અજ્ઞાતાલા અને તેના નખી સાહેમના ચરણમાં લાવવાનું કામ કરે છે મુસલમાની ધર્મનો ઉદય થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનના ધર્મધુરધર બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો તિબેટ અને ચીનમાં જઈ વસ્યે હતા હિમાલય અને હિન્દુકુશની પેલી પાટ અનેક મઠોમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સાક્ષી તરીકે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કળાના નમૂના પડેલા છે હિન્દુ લોકોની અતિ પવિત્ર યાત્રા દેવાસ અને માનસસરોવરની છે. તે દ્વારા હિન્દુ અને ચીની સંસ્કૃતિની આપને અખંડ ચાલતી આજે પણ તે યોડેધણે અશે ચાલે જ છે હિમાલય ઓગળી ઉત્તર તરફ જવાના જ્યાં જ્યાં રસ્તાઓ છે ત્યાં ત્યાં આર્ય સંસ્કૃતિના થાણા—તીર્થસ્થાનો ઉભેલા છે.

હિન્દુસ્તાનનો શિખરસમૂહ આપણે જાણીએ છીએ એના કરતા મોટો છે. ચીની અને જાપાની લોકો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે આદરભાવથી જુએ છે. તિબેટ જવાના રસ્તાઓ ફરી ખુલા થવા માડ્યા છે હિન્દુસ્તાનનો અહિંસાનો માર્ગ આખી દુનિયામાં મશહૂર થયો છે યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જો આપણે અહિંસાધર્મને પ્રધાનપદ આપીશું તો જરૂર ચીન દેશમાં તેનો સ્વીકાર થશે અને જાપાન ઉપર તેની અસર થશે, ખિલાફતનો નીવેડો આવવાથી મુસલમાનોએ અહિંસાધર્મ પારખ્યો હશે, અને આ રીતે એશિયાનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું એકત્ર કરવાને માટે જોઈતું વાતાવરણ ઉભું થશે.

એશિયાએ એક થવું જ જોઈએ, પણ તે સ્વાર્થને માટે નહિ, યુરોપ સામે લડી યુરોપને પાદાક્રાંત કરવા માટે નહિ, પણ યુરોપમાં જે સ્વાર્થ-પગાયણ સામ્રાજ્યવાદ શાંતી નીકળ્યો છે તેનો નાશ કરવા ખાતર અને ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા ખાતર.

હિન્દી ઇતિહાસની યોજના

[હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક સાળાપયોગી
પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ]

ઇતિહાસના સામાન્ય મહત્ત્વ વિષે તથા દરેક રાષ્ટ્રે પોતાનો ઇતિહાસ જાણવાની આવશ્યકતા વિષે કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ આજ સુધી દુનિયાના વિશ્વવૌદ્યો નિર્લિપ્ત રહેલા ભારતવર્ષ ઉપર અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આક્રમણ અત્યારે પરિપૂર્ણ થયેલું છે. પ્રાચીન આર્યજીવનની, ઋષિજીવનની પવિત્ર ભાવના અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો શરીરસુખનો મોહક આદર્શ એ વચ્ચે હિન્દવાસી દોલાયમાન સ્થિતિમાં ઉભેલો છે. વળી આ મહાન યુદ્ધને અન્તે દુનિયાનાં બધાં રાજ્યો તથા સમાજોનાં સ્વરૂપમાં ભારે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તે સમયે હિન્દે ક્યો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડેલો છે. હવે પહેલાંની માફક હિન્દને દુનિયાની અનેક રંગી પ્રવૃત્તિઓથી અલગ પડી રહે પાલવે તેમ નથી, તેમ દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં આંખ મીચીને ઝુકાવવામા પણ જોખમ રહેલું છે. માટે પોતાની ભૂતપરંપરાનો વચ્ચાર કરી વર્તમાન સ્થિતિમાં ક્યો માર્ગ હિન્દને અનુકૂળ પડશે તે નક્કી કરવા આપણા દેશના ઇતિહાસના સંગીન અભ્યાસની જરૂર છે. આને માટે પરદેશી વિદ્વાનોને હાથે બહુ સુંદર પદ્ધતિ પર અને સંપૂર્ણ સમજાવ-પૂર્વક લખાયેલાં પુસ્તકો પણ આપણને પૂરેપૂરા ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણકે 'ભારતવર્ષનું રાષ્ટ્રકાર્ય' શું છે અને તેનો ઇશ્વરી આદેશ શો છે તે તેઓ કદાચ સમજી શકે તોપણ તેનો મન્ત્ર તેમની રંગેરંગમાં ઉતરી શકે નહિ. અને આ આદેશ અને આ કાર્ય કાંઈ સામાન્ય નથી. ગુજરાતના પ્રાણવાન કવિ નાનાલાલ કહે છે કે

‘ આપણો ઇતિહાસ પ્રકાશ શો સ્પષ્ટ છે.

પશ્ચિમના પાયા માંડનાર

વૃદ્ધ મહાવીર સીસ અને રામન

ભારતે પારણાં દર્શિત્યાં હતાં,

પુરાણ મિસર અને બાબિલોનિય

તે મોટી બ્લેન છે,

પ્રાચીનોમાં જે પ્રાચીન

પૃથ્વીની પહેલી પુત્રી

આર્યવર્તની આર્ય પ્રભ છે.

*

*

*

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસનું

મધ્યબિન્દુ એશિયા છે;

એ એશિયાના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર

ભારતખંડની મહાકથા છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પલ્લાની

દાંડી ભારત છે.

ને ઉચ્ચ ગ્રાહ્યતાની દૈવી સંપત્તિ

નજીકના સવિધ્યમાં તે તોળગે.

*

*

*

ચૂનન સર્વ સંદેહક છે,

ને હિન્દનું ચૂનને નિષ્ફળ નથી

અવનીના આબ્યામિતક ઉદ્ધારને અર્થ

જન્મભાવી છે ભારતમાતા જન્મતાથે

ને જીવતી રાખી છે હજીયે.

જે દેશે આટલી સંસ્કૃતિઓને પોષી છે તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના નવા પ્રવાહના તોફાની જોશને સમાવી તેનું બળ ઓછું ક્યાં બિના તેના વેગને ખરી ગતિ આપી શકશે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમનું એકીકરણ કરશે એ દૃષ્ટિ રાખીને ભારતવર્ષના સંતાનેને તેમના દેશને ઇતિહાસ શીખવાડવો જોઈએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત છે

આપણા દેશની વતમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા ગાન્યવિશારદોના હાથમાં હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેમા ભારે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ધણા સ્વીકારે છે. તે જ પ્રમાણે સરકારી નિશાળોમા ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકો વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલા હોવા છતાં અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમા ઉચી કોટીએ સુકી રાકાય તેવાં હોય તોપણ તે આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયેલા હોય તેમા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને છે. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા પાઠ્ય પુસ્તકોમાના ધણા અમુક યોજનાને અવલખીને લખાયેલા છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામા છેલ્લી શોધખોળનો પણ તેમા ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમા ધણા ઐતિહાસિક યનાન્તો એરી રીતે વણવેલા હોય છે કે બાળકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે છાપ પડવી જોઈએ તે એ પુસ્તકો પાડી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી ઉપરી છાપ પડે છે. આ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે. ગુજગતી ભાષામાં લખાયેલા પાઠ્ય પુસ્તકો વિષે સંજોગોડેનું પડે છે કે તેમાનું એક પણ પાઠ્ય પુસ્તક તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા વિદ્વાનોમાથી પણ કોપ્રએ આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કા તો

અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કાં તો નિર્માત્ર્ય અનુકરણ છે; અને એક પણ પુસ્તક કોઇ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાની જરૂર છે.

નીચે જે યોજના આપી છે તે ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકની નથી. ઇતિહાસના એક પાઠ્ય પુસ્તકથી શાળામાં ચાલી શકે નહિ. જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો જોઈએ. પરંતુ તેવાં કૃત્રિમ પુસ્તકો તૈયાર કરતા પહેલાં એક એવું પુસ્તક તૈયાર થવું જોઈએ, જેમાં ઇતિહાસના દરેક અંગ સંબંધી જોટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ઉપરથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી હોય તેવી વધારેમાં વધારે હકીકત એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલી હોય અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ લખેલી હોય (પદ્ધતિ આગળની યોજના ઉપરથી અપ્ત થશે). આ પુસ્તકની મદદ વડે કેન્દ્રાનુગામી પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકો રચવાનું કામ પણ સહેલું થાય. આ યોજના મુખ્ય ત્રણ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને ઘડી છે:

(૧) આ યોજના પ્રમાણે તૈયાર થયેલું પુસ્તક કૃત્રિમ પુસ્તકો રચવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે; (૨) શિક્ષકોને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દિશાદર્શક થઈ પડે તથા ઐતિહાસિક માહિતી માટે તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે એક નાના કોપરૂપ થઈ પડે; (૩) ગ્રીક વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વાચન માટે ઉપયોગી થઈ પડે.

કેટલાકને કદાચ લાગશે કે આ યોજનામાં ઇતિહાસ સાથે ખાસ સંબંધ ન ધરાવનારા કેટલાક વિષયો જોળવી દેવામાં આવ્યા છે. આપણાં ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં તે જોવામાં આવતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે શાળાઓ માટે ઇતિહાસની કલ્પના હાલ જે ધણી સંકુચિત રાખવામાં આવે છે તે વધારે વ્યાપક રાખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ રાજ્યોની વંશાવળીઓ અગર લડાઈની તારીખોનું દર્શતર નથી, પણ એક જાતિ અથવા રાષ્ટ્રની સમગ્ર જીવનયાત્રાની કથા છે. લોકોના જીવનને લગતા તમામ પ્રસંગો અને વિષયોનું જનકાળની એક હકીકત તરીકે તેમાં વિવેચન આવડું જોઈએ. એટલે કે ઇતિહાસના પુસ્તકમાં સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics) જેવાં શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના જાતિવિવરણ કરી શકાય; સમાજશાસ્ત્રમાં ઉતર્યા વિના તાત્કાલિક સમાજોના તાદૃશ ચિત્રો આલેખી શકાય; શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) માં પેસવાની જરૂર ન પડવા દેતાં બાણીના તુલનાત્મક ચર્ચા કરી શકાય; પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રમાં માયુ' ન મારતાં રચાપત્ર વર્ણવી શકાય. મતલબ કે, ઉપરનાં શાસ્ત્રોમાંથી પોતાને જોઈતાં પોપક તરવો જોળવી લઇને રાષ્ટ્રનું જીવન

કેવી રીતે કૃષ્ણ શાસ્ત્રું તે તારવી કાઢવા પૂરતો તે તે શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ્ય ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આવેલો જોઈએ.

આ યોજનામાં પુસ્તકના બે વિભાગ હશેલા છે: પર્વવિભાગ અને પ્રકરણવિભાગ. પર્વવિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કાલાનુક્રમે વર્ણવવામાં આવે અને પ્રકરણવિભાગમાં સંસ્કૃતિનાં અંગોનો, ઇતિહાસના આરંભથી તે આજ સુધીમાં દરેક પર્વમાં કેવી રીતે સક્રિય કે વિકાસ થતો ગયો તે બતાવવામાં આવે. પર્વવિભાગમાં લખાણ વર્ણનાત્મક રહે અને પ્રકરણ-વિભાગમાં ચર્ચાત્મક થાય.

આ પુસ્તક લખવામાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ:

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો જ્ઞાનન્ત જ વધારે આવે છે. દેશનાં સંતાનોની હકીકત કાંઈ જ આવતી નથી. દાખલા તરીકે પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિફદરની ચડાઈને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર જ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાંતના રાજા પોરસને તેણે હરાવ્યો હતો. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરન્તુ તે સમયે ભારતવર્ષમાં કોણ કોણ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો, દેશની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતોનો કાંઈ જ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દિલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઈઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનું જ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાચવામાં આવે છે; પરન્તુ તે વખતે ખીળ રાજાઓના દરબારમાં શું ચાલતું, દેશના લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, દુનિવિદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મ-પ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહિતી કાંઈ જ મળતી નથી. યુરોપીઅન પ્રજાઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમ જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો અને વિઘ્નોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાનપદ આપ્યું છે, પરન્તુ તે સમયનાં ખીળ રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જૂજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કારણ અત્યાર સુધી આપણે તે ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયેલો છે. આ દોષ નવાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દૂર થવો જોઈએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હકો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનો જ જ્ઞાનન્ત મુખ્યતઃ આવે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેનો તેમનો અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે

બાદુબળથી પણ તે કરના તેઓ પ્રદન થયા છે તેનો ઇતિહાસ વિશેષ આવે તેમ હિન્દી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક હોવન છે અને તેથી ઘણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં વ્યક્તિ અને સમાજના અંતિમ આદર્શની એકતા છે તથા તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લક્ષ્યે સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરુષાર્થમાં સમાનતા છે તે ભાગતર્પણ ઇતિહાસમાં સારી રીતે સમજાવ્યું જોઈએ અને તેને જ પ્રધાનપદ આપ્યું જોઈએ. જેમ જીર્મ દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, મેનાપતિઓ, ગજનીતિય પુરુષો, વેપારઉદ્યોગમાં અગ્રણી પુરુષોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્મગાયો તથા સાધુસન્તોને આપ્યું જોઈએ વળી જેમ ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં ત્યાંની મુખ્ય રાજસભ્યા 'પાર્લામેન્ટ'ને મહત્વનું પદ આપવામાં આવે છે, રોમન ઇતિહાસમાં 'સેનેટ'ને અગત્યની ગણવામાં આવે છે, તેમ આપણા ઇતિહાસમાં આપણા દેશની શુદ્ધ શુદ્ધ જાતોની મુખ્ય મુખ્ય ધર્મસંસ્થાઓને મહત્વનું પદ આપવું જોઈએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઈ તે જમાનાના જરૂરી અંગે ઉપર બાર મુકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એ જ કારણથી રામોયણ અને મહાભારત અનેકનાર લખાયા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરેલી છે માટે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને મજા આવતા તરવો હોય તે ઉપર બાર દેવાવો જોઈએ. નીચેના તરવો તેવા ગણી શકાય

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)

(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of Culture)

(૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of Interest)

(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ

(૫) એકતા માટે બુદ્ધિપુર સર કરવામાં આવેલા પ્રયાસો સંસ્કૃત ભાષા, ગજસૂત્ર મંથ, પચામતનપૂજા, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય અન્ધ, ચાર ધામની યાત્રા, ચાર મઠની જવરયા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન-ધ-હલાદી વગેરે.

૪ અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસના પાંચ પુસ્તકોમાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારના સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર બરાબર બતાવેલી નથી, તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકારણશૃંખલા બરાબર સમજાવવી જોઈએ

૫ દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પારવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકર્ષક હોય તેમ પાંચ પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા હોય છે એક માણસ આવીને

એક લઠાઈમાં જીવે એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી છાપ પાડ્ય પુસ્તક વાંચતાં મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજાના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજાઓ કે નેતાઓના પરાક્રમથી જ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો જોડાં હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાં જ મળી આવે. મારે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઈએ.

૬. દાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિન્દુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર-પછીનો જ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે, અને પશ્ચિમીઓના હિન્દુ-સ્તાન ઉપરના દુમલાના બચાવમાં જ હિન્દુઓ ચૂકાપેલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિન્દુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને વધુ આધ્યું છે, તેનો મજે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઈએ.

[ભારતવર્ષે ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, અરબ-સ્તાન, મિસર, મધ્ય એશિયા ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહીંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમની કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ અને બંધારણ ઉપર અસર કરી છે; તેદેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક ઇત્યાદિ વિદ્યાઓનું ગાન આપ્યું છે.]

૭. આર્થ સંસ્કૃતિનું વિશ્વાકર્ષક સ્વરૂપ મથાર્થ સમજાવવું જોઈએ. જે પશ્ચિમી જાતો અહીં આવી તે કેવી રીતે અહીંની પ્રજા સાથે જાળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર આર્થ સંસ્કૃતિની કેવી છાપ પડી તે મુસલમાન, પારસી તથા ચાલુદીઓ વગેરેના દાખલા ઉપરથી બતાવી શકાય.

૮. પશ્ચિમી જાતોના હિન્દમાં આવીને વસવાટી હિન્દુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુકસાન તથા હિન્દુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઈ તે બરાબર બતાવવાં જોઈએ.

મુસલમાનો—મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વના સમાન અધિકારની ભાવના હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. ગુલામ પણ બાદશાહની પદવીએ આ જન્મમાં જ પહોંચી શકે એ વિચાર હિન્દુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તે જ પ્રમાણે ધર્મવિધિમાં પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ન હતો તેની પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઈને શીખ, કપૂર-પંથ, બ્રાહ્મસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિ-હાસ લખવાની રીત અને અત્યંત મુસલમાનો આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઈ.

યુરોપીઅન—માત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, શરકરી કવાયત; રાજ્ય-

વહીવટના ખાતાઓ પાડી નાખીને કામ કચ્ચાની રીત, પદ્ધતિસર દેશાભિમાન અને ગંધીયતાની ભાવના, વ્યક્તિત્વાતન્ત્ર્ય અને વ્યક્તિના અધિકાર, બંદારની દુનિયા સાથે લગભગ દંતર વર્ધી તૂટી ગયેલા પ્રત્યક્ષ સંબંધનું ફરી શરૂ થવું

૯ હિન્દુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાઢી વિરોધભુલિથી અને તેમને પન્દેશી ગણીને લખે છે, પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે અને હિન્દને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિન્દવાસીઓ જ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ હાજલા તરીકે, હાલ કાઈ અંગ્રેજ અથવા રજૌચ લેખક ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા રજૌચ વચ્ચે થયેલી લડાઈઓ કાઈપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે

૧૦ ધણી ઇતિહાસના લેખકા યુરોપીય પુસ્તકો અહીં આવી તે વખતની આપણા દેશની ગિચ્છિતને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વધારે સુધરેલા ગણે છે આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભ્રમ ખ્યાનમાં નહિ લેવાની બૂલ થાય છે મધ્યકાળમાં અહીં જ્યારે સુગંધિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાઈ જ ન હતું (સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક અથવા શોળના સમયનું હિન્દુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ, Wars of the Roses ના સમયની ઈંગ્લેન્ડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ, અઠવર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ અને તે જ સમયના પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ) પાશ્ચાત્ય દેશો વેમાનિક રોધખોળ અને તેના કષયોગમાં આગળ વધ્યા છે, પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ ન હતા એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતા ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીએ પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં વિસ્મય થયેલું જોવામાં આવે છે, અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતા ધણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી વિદ્યાર્થીનાં મન ઉપર છાપ પડે છે આમ ન થાય તે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ

૧૧ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં એશિયાના બીજા દેશો —તુર્કિસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંબંધી કાંઈક માહિતી આવવી જોઈએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઈએ નહીં અફઘાનિસ્તાન વિષે—ત્યાંના લોકો તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે પણ આપણા દેશના ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં કાંઈક માહિતી આવવી જોઈએ, કારણકે તે આપણા સામ્યપ્રેરણી અને મહમ્મદ ગઝનીના સમયથી આજ સુધી હિન્દુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેતો છે મહમ્મદ

બિન દાસીમ, ચંગીસખાન, તેમુર, નાદીરશાહ વગેરે કથાંથી આવ્યા તે સંબંધી ખજ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જોવી માહિતી હોય છે.

૧. ઇતિહાસનાં પર્વ

૧. ઋષિઓનું ભારત.

વેદકાળઃ વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર; અગત્ય.

ઉપનિષત્કાળઃ જનકવિદેહી, યાગવલ્ક્ય.

૨. રામ અને કૃષ્ણનું ભારત.

(૧) પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે હરિશ્ચંદ્રઃ ક્રોધે તથા મલબારમાં ઉપનિવેશ (Colonization), નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

(૨) રામાયણ અને મહાભારત

સૂર્યવંશ, ચન્દ્રવંશ તથા યદુવંશ યુધિષ્ઠિરનો ગજસૂય યજ્ઞ; બીષ્મ અને કૃષ્ણ—એ પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-makers) હિન્દુ સમાજ ઉપર ભારતીય યુદ્ધની અસર.

૩. સ્મૃતિઓ, દર્શનો તથા મૂર્તિઓ.

સ્મૃતિકાળનિર્ણય સંબંધી દાર્દક જણાવવું

૪. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રાદુર્ભાવઃ ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક

૫. બૌદ્ધ ધર્મનો મય અને હિન્દુ ધર્મની સંપર્કના.

સાલિવાહન, પિઠમાદિત્ય (ચક્ર, દ્વિષ્ટ, યુએમી વગેરે જ્ઞાતિઓના કુમલા), સમુદ્રગુપ્ત, હર્ષ, પુલકેશી ઈત્યાદિ સંબંધી હકીકત સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગજસૂય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન

૬. ગજપૂત રાજ્યો અને મુસલમાનોની ચડાઇઓ.

૭. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં સંકેસાર્ધ જરૂં

૮. દક્ષિણના હિન્દુ રાજ્યો

૯. મોગલો આવ્યા તે સમયની બાગતવર્ષની ગિચિતિ.

૧૦. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિગતો

અકબરથી ઔરંગઝેબ સુધી

૧૧. હિન્દુઓનું પુનરુત્થાન—રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું વ્યસિદાન અને મરાઠી સનાતો હિંદુ.

૧૨. મોમલ સામ્રાજ્યનો વિખેદ અને મરાઠા રાજ્યમંડળ (Confederation) ની સંઘટના.
 ૧૩. દેશમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું શાવી જવું.
 ૧૪. પશ્ચિમની પ્રાંતઓનું હિન્દુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્ય-સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.
 ૧૫. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ, જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર ચંપાના પ્રયાસમાં આવ્યું; મહારાષ્ટ્રીનો ઢંઢેરો.
 ૧૬. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાજુ તેજથી અંગત જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.
 ૧૭. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.
 ૧૮. હિન્દુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.
- નોંધ: દરેક પર્વતે અન્તે દુનિયાના અન્ય દેશોમાં તે સમયે શું ચાલતું, તેમની કૃત્રી સ્થિતિ હતી વગેરે બાબતોનો ખ્યાલ આવે તેવી ટુંકી માહિતી આપવી.

૨. પ્રકરણવિભાગ

નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખવાં જોઈએ.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિન્દુ સમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.
 - (૧) કુટુંબવ્યવસ્થા—ગોત્ર, પ્રવર, વંશ; અવિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિ; કુટુંબમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીઓની પદવી.
 - (૨) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા—તે પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી તે બતાવવું.
 - (૩) સમાજસ્થિતિ અને યાતિવ્યવસ્થા—નવી યાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન યાતિઓ કેવી રીતે થઈ ગઈ. હિન્દુ સમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિતસાગર અને તેના જુદા અન્ય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે; તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.
 - (૪) મુસલમાનોના આવવાથી હિન્દુ સમાજ ઉપર થી અસર થઈ.

અને તે બન્ને જાતો સાથે સાથે રહેવા લાગી ત્યારે પરસ્પર અતુ-
ક્રૂણતા માટે તેમણે કેટલું જતું વહેતું થયું.

(૫) પશ્ચિમની સાથેના સંબંધની હિન્દુ સમાજ ઉપર અસર.
ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્મચાર્યોનાં જીવનચરિત્ર.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય,
રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.
રામમોહન રાય, દયાનંદ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.
જયપુત્ર, ઇસામસીદ, મહમ્મદ પેગમ્બર (આ ત્રણ હિન્દી નથી,
પરંતુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર
અસર થઈ છે.)

(૨) પંથોનો ઇતિહાસ—થીઓસોફી સુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિન્દુ ધર્મના જુદા જુદા કાળમાં
જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થયાં છે તેનું વિવરણ કરવું. તેમાં નીચેના
સંબંધી હકીકત આવે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજુર્વિધિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની
ઉપાસના. ૩. તાન્ત્રિક માર્ગ. ૪. જુદની ઉપાસના. ૫. ભાગવત
ધર્મ અને કૃષ્ણઉપાસના તથા ભક્તિમાર્ગ. ૬. જૈન ધર્મ. ૭.
રામઉપાસના. ૮. પંચાયતનપૂજા. ૯. નાગપૂજા. ૧૦. દેવીપૂજા.
૧૧. સિંગાયત પંથ. ૧૨. શીખ પંથ. ૧૩. સ્વામીનારાયણ
પંથ વગેરે.

(૩) ધાર્મિક તહેવારો તથા ઉત્સવો.

૩. આજ્ઞણો તથા બોદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયામો તથા તેમણે
નિર્માણ કરેલી સંઘની સંસ્થા અને તેની વ્યવસ્થા.
૪. આર્થ જાતિનો દેશાન્તરવસવાદ અને આર્થ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર.
૫. શ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની
પરસ્પર અસર. ખાસ કરીને હિન્દની શ્રીસ ઉપર શી અસર થઈ
તે બતાવવું.

૬. દેશની ગત્યપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.

(૧) ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ધારા કોણ ધડતુ અને કોણ તેનો અમલ કરતું.

(૨) જમીન ઉપર કોની માલિકી ગણ્યોતી અને મહેસૂલ કેવી રીતે
આકારવામાં તથા ઉપરાવવામાં આવતું.

(૩) લોકોની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવેતા.

(૫) લોકોની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) વેદવાસની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૧૭. જમાબંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મંત્ર પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે રાફ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજાની (૬) શેરશાહની (૭) ટોડરમલની (૮) શિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. આમપંચાયત.

૯. લોકોની રહેણીકહેણી, આદારની વસ્તુઓ, શિણ્યાર, ખાસ રિવાજો અને વહેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

દેશની સાંપ્રતિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ, ખોરાકપોષાક તથા વિદ્યાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીકહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ—ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના—તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નર—દેશમાં ક્યાં ક્યાં વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતા તેનાં નામ ગણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાંતના હુન્નરઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતના હુન્નરઉદ્યોગ, માતિવ્યવસ્થાની હુન્નરઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિશ્ચંદ્રના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાત અને નિકાસ. દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકોની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ.

આર્યો તથા આર્યોતર લોકોની; ગ્રીક, રજપૂતો તથા પદ્માણીની; મોગલ, શીખ અને મરાઠાની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની. (એશિયાવાસીઓ અને યુરોપીઓ વચ્ચેનો મોટો ભેદ—પહેલા તુલ્યને

વશાદાર અને ખીન લોકોને વક્ષાદાર—ખનાવવો.)

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્વરૂપ. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિન્દી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ.

રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિન્દીનું સ્થાન.

આ પ્રકરણમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવાં. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી, પરંતુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ઘણી અસર થઈ છે તે બતાવવું. ભાષાના પ્રાન્તિક વિસ્તાર તથા સંક્રાંતિ જુદે જુદે કાળે થતા ગયા હોય તે બતાવવું. ઉર્દુ અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ રાજકીય કારણોને લઈને કેવી રીતે થઈ તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન.

(૧) સાહિત્ય: ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; અંતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભક્તિવિષયક સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetorics); કવિતા, તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાના સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું બિન્ન બિન્ન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંતી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન ખીનખેડામવા રહ્યા છે તે બતાવવું અને તેનાં અંતિહાસિક કારણો સમજાવવા.

(૨) વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને પૌરાણિક સાહિત્ય, વાકરણ, ગણિત અને ન્યોતિય; વૈદક; રસાયન; (Alchemy & Chemistry); મંત્રતિથાસ્ત્ર (Magical Science); અંગીત—હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ, કુર્ચારકી પદ્ધતિ, નાટ્ય, અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે તથા કયા શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી લીધ્યા તે બતાવવું વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કુંઠિત થવાનાં અંતિહાસિક કારણો બતાવવા.

૧૪. શિક્ષણ.

(૧) શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષત્કાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલ પદ્ધતિ; ઐત્તરકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી

(૩) લોકરેની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેવા પ્રકારનાં લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર-દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ કરવું અને સાથે સાથે દરેક બાબતમાં હાલ કેવી વ્યવસ્થા છે તે બતાવવું.

૭. જમાખાંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબરે રાજ કરેલી પદ્ધતિ (૫) વિજયનગરના રાજાની (૬) શેરશાહની (૭) ટોડરમલની (૮) શિવાજીની (૯) બ્રિટિશ.

૮. આમપંચાયત.

૯. લોકની ગેહલુકીગેહલુકી, આદારની વસ્તુઓ, શિદાચાર, ખાસ રિવાજો અને વહેમો, રમતો, પાળવામાં આવતાં પ્રાણીઓ વગેરેનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ, ખેરાકપોષાક તથા વિકાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની ગેહલુકીનું ધેરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ—ખાસ કરીને ખેરાકની વસ્તુઓના—તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને કુશર—દેશમાં ક્યાં ક્યાં વેપાર, ઉદ્યોગ, કુશર જુદે જુદે કાળે પ્રચલિત હતા તેનાં નામ ગણાવવાં. જુદા જુદા પ્રાંતના કુશરઉદ્યોગ, જુદી જુદી જાતોના કુશરઉદ્યોગ, ગાતિવ્યવસ્થાની કુશરઉદ્યોગ ઉપર અસર અને તેને લીધે વિનાશક હરિશાઈના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાન અને નિકાસ દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા મટેનાં સાધનો.

૧૧. મુદ્દકળા અને મુદ્દનીતિનો ઇતિહાસ

આર્યો તથા આર્યેતર લોકોની; ગ્રીક, રજપૂતો તથા પદ્માણીની; મોગલ, શીખ અને મરાઠાની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓની. (એશિયાવાસીઓ અને યુરોપીઓ વચ્ચેના મોટા ભેદ—પદ્માણી અને

વરાહાર અને બ્રીજ લોહીને વરાહાર—બનાવવેલ)

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્વરૂપ. અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિન્દી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિન્ધી; કનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ.

ગ્રામીય ભાષા તરીકે હિન્દીનું સ્થાન.

આ પ્રકરણમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવાં. હાલની બોલાતી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તે બતાવવું. દ્રાવિડી એટલે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને મલયાલમ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નથી બનેલી, પરંતુ તેના ઉપર સંસ્કૃતની ઘણી અસર થઈ છે તે બતાવવું. બાષાઓ પ્રાચીનક વિસ્તાર તથા સંક્રમણ જુદે જુદે કાળે થતા ગયા હોય તે બતાવવું. ઉર્દુ અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષાની ઉત્પત્તિ ગઝલિય કારણોને લઈને કેવી રીતે થઈ તે બતાવવું.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન.

(૧) સાહિત્ય: ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભક્તિવિધવક સાહિત્ય. કાવ્યશાસ્ત્ર (Rhetoric); કવિતા; તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાના સાહિત્યો.

ઉપર લખેલાં સાહિત્યોનું બિન બિન કાળનું સ્વરૂપ બતાવવું. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ભાષાઓમાં કયા કયા વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ અથવા એકાંગી સાહિત્ય છે અને કયા વિષયો તદ્દન બીજાભાષાના રચ્યા છે તે જણાવવું અને તેનાં ઐતિહાસિક કારણો સમજાવવાં.

(૨) વિજ્ઞાન: શાસ્ત્રીય અને યૈરાનિક સાહિત્ય; બાકરજી, ગણિત અને ન્યોતિય; વૈદક; રસાયન; (Alchemy & Chemistry); સંતતિશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત—હિન્દુસ્તાની પદ્ધતિ, કર્ણાટકી પદ્ધતિ, નાટ્ય; અર્થશાસ્ત્ર.

કયાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે તથા કયા શાસ્ત્રો આપણે પરદેશીઓ પાસેથી શીખ્યા તે બતાવવું. વિજ્ઞાનમાં આપણી પ્રગતિ કુંઠિત થવાના ઐતિહાસિક કારણો બતાવવા.

૧૪. શિક્ષણ.

(૧) શિક્ષણપદ્ધતિ: ઉપનિષદકાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; બૌદ્ધકાલીન પદ્ધતિ; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી

પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી ધંધાની શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણપદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

(૨) વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

પ્રાચીન: કાશી, મિથિલા, નવદ્વીપ, નાલંદ, તક્ષશિલા, પ્રતિષ્ઠાન (પેઠેણ), શ્રીનગર (કાશ્મીરનું), ઉજ્જયિની, કાંજીવરમ, કુંભ કોણમ, વિજયનગર, પાટણ, જયપુર, આગ્રા.

અર્વાચીન: કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અલાહાબાદ, બનારસ, અલીગઢ, પટણા, બંગલૂર (મૈસૂર), દૈદરાબાદ (નિઝામ), પૂના.

ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન: યજુર્વિધિનાં ઉપકરણો, યજુકુંડ, ધરનાં ગચ્ચરચીલાં વગેરે.

મહાભારત અને રામાયણના સમયનું દિક્ષા, નગરરચના, ધરેણા, પોશાક, આયુધ વગેરે.

બુદ્ધપૂર્વકાલીન: મંદિરો તથા ગ્રંથાઓ.

બુદ્ધકાલીન: મંદિરો, વિહારો, ગુફાઓ, ચત્તિઓ તથા સ્તૂપો, કુંબારકામ તથા ધરનાં ગચ્ચરચીલાં.

બુદ્ધાત્તરકાલીન: યાવનિક કળા (Greek Art) ની અસર, તાત્ત્વિક વિધિમા આવતી ચિત્રકળા.

દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું સ્થાપત્ય—તળાવો, મંદિરો, ચત્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો, મસ્જિદો તથા મકબરા, હમામખાનાં, કિલ્લા, દરવાજા.

સાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ બાંધનારા હિન્દુ કારીગરો).

જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

જુદા જુદા સમયની ઉપયુક્ત અને લલિત કળાઓ: વજ્રાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, લાંટકાનું ઝીણું કોતરકામ, પાચરનું કોતરકામ વગેરે.

ધર્મની કળાઓ ઉપર અસર, પશ્ચિમની અસર

૧૬ પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને વાર્તા.

શિલાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા સિકાઓ—સ્વદેશી, વિદેશી.

કાલગણનાપદ્ધતિ (કલિ, મુષિષિર, વિક્રમ, શાલિવાહન ઇત્યાદિ)
તહેવારો અને ઉત્સવો.

તામ્રપટ્ટો, હસ્તલેખો, ઇત્યાદિ

ગ્રામીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, દર્પચરિત, દીપવંશ,
મહાવંશ.

પંજેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં જ્ઞાન-તો—યુએનસંગ, ફાહીયાન, મેગિસિય-
નિસ, માકોપેલો, અલમેરની, બર્નિયર, ઇગેને બુટ્ટા, ઇત્યાદિ.

આ પ્રકરણમાં દરેક સાધન સંબંધી ટુંટું માહિતી આપવી. વિદ્યાર્થી
માથળા ગ્રામીન ઇતિહાસનાં સાધનોથી પરિચિત થાય તે હેતુથી આ પ્રકરણ
ગ્રામ્ય કથું છે.

૧૭. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને દેશના ઇતિહાસ ઉપર તેની અસર.

(૧) હિન્દુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.

(૨) સિન્ધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની સુલના).

(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દરકારણ્ય.

(૪) રત્નપૂતાનાનો નિર્જળ પ્રદેશ.

(૫) કાશ્મીરની ઉપત્તકા (Valley).

(૬) સલાદિનો પહાડી પ્રદેશ અને ટ્રેંકલુપટ્ટી.

(૭) દરીઆદિનારો.

(૮) ગ્રામીન અને અર્વાચીન બંદરો:

તામ્રલિપિ, દામોલ, સોપારા, હારિકા, બૃગુકચ્છ, રત્નભાવતી,
સુરત, ઠાલીકલ, વિગ્નગાપટ્ટણ ઇત્યાદિ.

કચ્છ, મુબઈ, કોલખો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંચુન ઇત્યાદિ.

(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન—સરસ્વતી નદીનું યુગ યુગે, બંગાલોનો નારા,
બંદરોનું પૂર્ણ જલુ, વરસાદમાં ફેરફાર.

(૧૦) મોસમનો વરસાદ—ઝોમાનું.

૮. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો કયા કયાં અને કેવી
રીતે બદલાયાં.

(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ.)

(૨) અક્ષાવર્ન (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)

(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)

(૪) હરિનનાપુર અને ધંન્વપ્રસ્થ (મહાભારત)

(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)

(૬) પેશાવર (કનિષ્ઠના સમયમાં)

- (૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કેતોજ)
- (૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
- (૯) દિલ્હી (પૃથુરાજ)
- (૧૦) દિલ્હી (મુસલમાનોનું)
- (૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
- (૧૨) દેવગિરિ (યાદવ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)
- (૧૪) પૂના (મરાઠાનું)
- (૧૫) લાહોર (શીખનું)
- (૧૬) કલકત્તા અને દિલ્હી (અંગ્રેજોનું)

૧૯. હાલનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેનાં તકનામાં પ્રમાણે તેમનો બ્રિટિશ સાથે કેવો સંબંધ છે તે, ગામકવાડ, નિઝામ, મદ્રાસ, કદમ્પીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો, જ્વાલિયર, ઇદોર, નેપાળ વગેરે.

આ પુસ્તકની સાથે એક નકશાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું જોઈએ. તેમાં

નીચે પ્રમાણે નકશાઓ આવે:

૧. પૃથ્વીનો નકશો—હિન્દુસ્તાન મધ્યમાં રાખીને.
૨. એશિયાનો નકશો—તેમાં પ્રાચીન કાળના તથા અર્વાચીન કાળના વ્યાપારના જળમાર્ગ તથા રથમાર્ગ જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી બતાવેલા હોય.
૩. હિન્દુસ્તાનનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ બતાવનારો નકશો—તેમાં પર્વતો, નદીઓ, ઘાટો, ઉચ્ચ પ્રદેશ, સપાટ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ વગેરે બતાવેલાં હોય. આવા નકશા બે રીતે બનાવવામાં આવે છે: એક Shading 'શેડિંગ' થી અને બીજો Contour Lines 'કોન્ટુર લાઇન્સ' થી. આ બે રીતનું મિશ્રણ મોરીસનની 'જૂનિયર ગ્યોગ્રાફી ફોર ઇન્ડિયા, જર્મો એન્ડ સિલોન'માં સારી રીતે ક્યું છે. તે પ્રમાણે કરવું.
૪. હિન્દુસ્તાનના બાબાનુસાર વિભાગ બતાવનારો નકશો—તેમાં આખી દેશ આર્યેતર બાબાઓનો રંગ જુદો જુદો હોવો જોઈએ. બીજું, હાલ બાબાનુસાર જે નકશાઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાં હિન્દી બાબાની ધણી પ્રાન્તિક બોલીઓ જુદી બાબાઓ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. તેથી હિન્દી કેટલી વ્યાપક છે તે દેખાઈ આવતું નથી. માટે હિન્દી બાબાનો જુદો રંગ રાખવો જોઈએ, અને તેમાં જુદી જુદી બોલીઓના વિભાગ લીટીઓથી દર્શાવવામાં આવે.

૫. વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવનારો નકશો—તેમાં રંગની જરૂર નથી, જન-ગુણોનાં નાનાં ટપકાંથી વસ્તીનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવે.
૬. જુદા જુદા ધર્મના વિસ્તાર બતાવનારો નકશો—તે ટપકાંથી બનાવી શકાય. જુદા જુદા ધર્મ જુદા જુદા રંગનાં ટપકાંથી બતાવી શકાય. દરેક પ્રાન્તમાં ટપકાંની સંખ્યા ઉપરથી તે તે ધર્મ પાળનારાઓનું પ્રમાણ માલુમ પડે. આટલા ધર્મો બતાવવામાં આવે: ૧. હિંદુ ૨. આર્યસમાજ ૩. ખ્રિસ્તી ૪. જૈન ૫. શીખ ૬. હિન્દુ ૭. અસ્પૃશ્ય. (આ લોકો હિન્દુ ધર્મના જ છે, પરંતુ અલગે તેમનો પ્રશ્ન અગત્યનો હોવાથી તેમને નકશામાં દર્શાવવાની જરૂર છે.)
૭. વ્યાપારી તથા ઔદ્યોગિક હકીકત બતાવનારો નકશો.
૮. પ્રાચીન કાળનાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત મંદિરો, સ્તૂપો, કિલ્લાઓ, મહા-પુરુષોનાં જન્મ સ્થળો, વિદ્યાપીઠો, રાજસભાનાં કેન્દ્રો વગેરે બતાવનારો નકશો.
૯. લશ્કરી દૃષ્ટિથી હિન્દના વિભાગ, લશ્કરના મથકો, લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી રેલવે, પર્વતના ઘાટ, નદીના આરા, વગેરે બતાવનારો નકશો.
૧૦. આર્યોનું અસલ રહેઠાણ બતાવનારો નકશો. વિદ્વાનો જુદાં જુદાં રહેઠાણ હોવાનો મત ધરાવે છે તે બધા રહેઠાણો બતાવવાં.
૧૧. ઋષિઓના ભારતનો નકશો.
સતસિન્ધુનો પ્રદેશ, બ્રહ્માવર્ત, આર્યવર્ત, ભરત અને ત્રિત્સુ લોકોનાં રાજ્ય વગેરે બતાવવામાં આવે.
૧૨. રામાયણના ભારતનો નકશો.
કોસલ દેશ, વિદેહ અથવા મિથિલા, ; અંગદેશ, હવડકારવ્ય તથા જનસ્થાન, કિષ્કિન્ધા, લંકા વગેરે તથા રામનો અયોધ્યાથી લંકા સુધીના પથદર્શનો માર્ગ બતાવવામાં આવે.
૧૩. મહાભારતના ભારતનો નકશો.
શ્રી. ચિંતામણીરાવ વૈદ્યાના 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' એ પુસ્તકમાં આપેલો નકશો.
૧૪. ઐત્રેયકાન્ડર જે હસ્તે હિન્દમાં આવેલો તે રસ્તો બતાવનારો તથા તે આવ્યો તે સમયનાં ભારતવર્ષનાં રાજ્યો બતાવનારો નકશો. 'હિરણ્ય-રિક્ષ ઐત્રેયસ ઓફ હિન્ડયા બાય જોષેન' એમાંથી નકશો નં. ૮ જરૂરી દેશોનો સાથે.

અચોક્ષના સમયનું ભારત.	હિ. શ્વ. ઈ. નં.
કનિષ્ઠના " "	" નં.
સમુદ્રગુપ્તના " "	" નં.
૧. રોકે, ફલ્ગુ, યુએચી વગેરે જાતોના દુમલા ખતાવનારો નકરો.	" નં.
હર્ષના સમયનું ભારત.	" નં.
તેમા પુલકેશીનું રાજ્ય જુદું ખતાવવું.	
૨. રજપૂત રાજ્યો.	" નં. ૧
૩. પાંડ્ય રાજ્યો.	" નં. ૧.
આ નકશામાં અલાહદીનની દક્ષિણ ઉપરની ચડામચોતના માર્ગ ખતાવવા.	
૨. બામણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય	" નં. ૧૩
૩. બાબર આવ્યો તે સમયનું ભારત.	" નં. ૧૪
૪. અકબરના સમયનું ભારત	" નં. ૧૮
૫. ઔરંગઝેબના સમયનું ભારત	
આ નકશો નવો બનાવડાવવો અને તેમા રજપૂતો, મરાઠાઓ તથા શાખનાં રાજ્યોની સીમા જુદા જુદા રંગની લીટીઓથી ખતાવવી	
૬. મરાઠા રાજ્યની સિવાજીના મરણ સમયની દરખીલત ખતાવનારો નકશો	" નં. ૨૦
૭. ઇ. સ ૧૭૬૫ માં મરાઠા રાજ્યોનો વિસ્તાર ખતાવનારો નકશો	" નં. ૨૬
૮. મહેસર તથા નિઝામના રાજ્યોનો વિસ્તાર ખતાવનારો નકશો	" નં. ૨૧,
૨૨, ૨૪ તથા ૨૫ માંથી દરખીલત લેવી	
૨૬ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચેનો ઝગડો ખતાવનારો નકશો	
૩૦. બ્રિટિશ સરકારની જમાવટ ધીમે ધીમે થતી ગઈ અને રાજ્યવિસ્તાર વધતો ગયો તે ખતાવનારો નકશો જુદા જુદા સમયની રીતિ આગ થેરા રંગથી ખતાવવી	
૩૧. ઈ. સ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન વખતની સરકારી ડાવણીઓ જુએરે ખતાવનારો નકશો.	

એવરીમેન સિરીઅનો 'લિટરરી એન્ડ હિસ્ટોરિકલ ઍટલાસ ઑફ એશિયા'ના પા. ૧૩૩. તેમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની હકીકત વધારી.

ઉપરની યોજના જોઈ ફટલાકને સાગશે કે આ બધી વાત તો ખરી, પરંતુ આ માહિતી મારે સાધનો ક્યાં છે ? આ બાબતમાં અમારો મત એવો છે કે ઉંઘાં સંશોધનો કરી રજીસ્ટર માહિતી ઉપલબ્ધ અને સંગૃહિત થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી. જે માહિતી આજે ઉપલબ્ધ છે અગર સાધારણ પ્રમાણથી મેળવી શકાય તેમ છે તેને જ નવું રૂપ આપી, નવી-પદ્ધતિએ માત્ર રજુ કરવાની છે. વળી માહિતીના સંબંધમાં આજે કાંઈ ઉઘાં આપણને ધુમ્મસ દેખી નિરાશા થાય છે તે નિરાશા અંદર પડ્યા પછી થવાપણું રહે તેમ નથી. માહિતી એકત્ર સ્વરૂપમાં અને પદ્ધતિસર સંગ્રહાયેલી નથી, બાકી જ્યાં ત્યાં વેરાયેલી તો પુષ્કળ પડી છે.

આ કામ એક વ્યક્તિનું નથી. આ પુસ્તકના જે જે વિભાગ, પેટા-વિભાગ અથવા વિષયમાં જે વિદ્વાન નિષ્ણાત હોય તેને તે વિભાગ ઉપર લખવાનું કામ સોંપવું જોઈએ અને સમગ્ર પુસ્તકમાં પ્રમાણ તથા એકરૂપતા જળવાય તે માટે જે અથવા ત્રણ વિદ્વાનોને તેના તંત્રી નીમવા જોઈએ. આવું પુસ્તક રચવા પાછળ શ્રમ કરનારને આર્થિક લાભ થઈ શકે એવી અસારે સ્થિતિ નથી. ઉલટું તેને કાંઈક ખર્ચમાં ઉતરવું પડે. એટલે આ કામ ખાનગી સાહસથી થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે કાંઈ સંસ્થા તે ઉપાડી લે તો થાય. તેમાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનો પણ સહકાર હોવો જોઈએ. તાકીદે તેમ યશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

હિન્દી ઇતિહાસનો ક્રમ

એશિયા અને યુરોપ મળીને એક અખંડ 'ખંડ' છે. આ ખંડના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે આપણે ધારીએ છીએ તેનાથી પૂર્વે અને તેનાથી વધારે સંબંધ હતો. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ શરૂ કરવો હોય તો આ યુરેશિયા ખંડના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપથી માંડીને કરવો જોઈએ.

સારપાછી હિન્દુસ્તાનની રચના અને એ રચનામાં બનેલા ફેરફાર વંચેરેનું વર્ણન કરવું. હિમાલયની આસપાસના પ્રદેશનું જરા વિશેષ વર્ણન આવે. ઉત્તર કાશ્મીર, અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયા, પામીર, પશ્ચિમ તિબેટ તથા •

પંજાબ. તે પછી આર્યોની રહેણીકરણી, તેમની સમાજરચના, તેમના યજ્ઞયાગ, વેદ વગેરે બધું કહેવું.

ત્યારપછી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું વર્ણન આવવું જોઈયે. વિન્ધ્યાચળ પર્વત, દંડકારણ્ય, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા, ટાવેરી, સિંદલદ્વીપ એ વિગે વિગતવારે માહિતી આપવી.

તે પછી નાની નાની બટકતી ટોળીઓ (Nomadic tribes) અને સ્થાયી ખેડૂતો વચ્ચેનો ભેદ, અને આ રહેણીના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થતો સંસ્કૃતિનો ભેદ. [ઉદાહરણાર્થ: બટકતી ટોળીઓમાં લોહીના સંબંધ અથવા જાતિઅભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે, જ્યારે ખેડૂતોમાં સ્થાનિક સંબંધ અથવા દેશાભિમાન તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે; આ બટકતી ટોળીઓનું ધન ઢોર અને ગુલામ હોય છે, ત્યારે ખેડૂતોનું ધન તેમની જમીન છે; સ્થાપત્યકળા ખેડૂતોમાં જ નિર્માણ થઈ શકે છે; બટકતી ટોળીઓની કળા તેમનાં હથિયારો, યજ્ઞનાં ઉપકરણો, રાચરચીલાં વગેરેમાં દેખાય છે; વગેરે વગેરે.]

આર્ય, અનાર્ય, દ્રાવિડ વગેરે જાતિનો ગોઠાણો અહીં સ્પષ્ટ કરવો.

ભારતીય યુદ્ધકાળ ત્યારબાદ વર્ણવવો. ઉપનિષદકાળની સમાજસ્થિતિ આને રાજ્યબંધારણની સાથે આ કાળ સરખાવવો.

ગમ્ભીરજીના અયોધ્યાના વર્ણન સાથે હસ્તિનાપુર ઈન્દ્રપ્રસ્થનું વર્ણન સરખાવવું. શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રકાંઠે હારિકા વસાવીને નગરરચનામાં એક ક્રાન્તિ કરી તે બતાવવા માટે હારિકાનું વર્ણન અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કહેવી.

હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ નાના નાનાં રાજ્યો હતાં, તેમાંથી મહાન સામ્રાજ્યો કેમ અને કેવી રીતે બનતાં ગયાં એ શોધી કાઢવા તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

પરશુરામે પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી ક્ષત્રિયોએ મળીને રાષ્ટ્રસંઘ બનાવીને ચક્રવર્તિપદ્ધતિ શરૂ કરી હતો ?

કૃષ્ણચરિત્રમાં યવનનો ઉલ્લેખ આવે છે એ યવન કોણ? નાગ લોકો ત્વસલ કયાંના ? તેમની સંસ્કૃતિની વિશેષતા કઈ ?

સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ વચ્ચે શા ઉપરથી ભેદ પડ્યો ? બિન્ન બિન્ન સમયે આર્ય લોકોની બિન્ન બિન્ન ટોળીઓ આ દેશમાં આવી એમ કહેવાય છે. તેથી આ ભેદ પડ્યો ? અથવા કાલગણનાની પદ્ધતિમાં મતભેદ ચરાથી ધાર્મિક (યજ્ઞાદિક) વિધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન થવાને લીધે આ ભેદ પડ્યો ? કે એ દેશભેદ હતો ? અથવા શું ચન્દ્રવંશી રાજાઓએ અનાર્ય લોકો સાથે બળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ? સૂર્યવંશી રાજાનો રાજ્યવ્યવસ્થાનો આદર્શ અને ચન્દ્રવંશી રાજાનો તે આદર્શ એ બેની વચ્ચે કઈ તફાવત હતો ?

હવે પછી ગ્રીક લોકોનો સમન્ધ આવે છે તે એકાએક શરૂ ન કરતા પ્રથમ હોમર, હરક્યુલિસ (હરિકુલેસ) ના સમયથી લઈને ઍલેક્ઝાન્ડર (સિકંદર) સુધીનો ગ્રીક લોકોનો ઇતિહાસ દુકામા આપવો.

ગ્રીક લોકોની ધાર્મિક માન્યતા, ગ્રીક દેવતાઓ, ગ્રીક મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞ, તહેવારો, સમાજગ્યના, યુદ્ધપદ્ધતિ અને સામાન્ય રીતે ગ્રીક સંસ્કૃતિ—એનું વિવેચન કર્યા પછી હિન્દી ઇતિહાસ પાછો શરૂ કરવો.

આની શરૂઆતમા ડેરિયસના સમયની સામાન્યની હકીકત કહેવી, અને પછી બુદ્ધ ભગવાન તથા મહાવીર સ્વામીનું વૃત્તાત, તેમના સમયની લોક ગિચિતિ, તેમના ધર્મસિદ્ધાન્ત, તેમણે આપેલા મધો વગેરેની નિગત આપવી.

હવે પછીનો મહત્વનો મુદ્દો—હિન્દુસ્તાનનો વેપાર કેમ વધતો ગયો અને પારસાઓએ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરનાનું કેમ શરૂ કર્યું એ બાબતનો આવશે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના વર્ણનમા આ સનારીઓનું વર્ણન વધારે આવે છે વેપારની વૃદ્ધિ દક્ષિણ તરફ વધારે હતી.

પરદેશી લોકો અહીં આવીને વસ્યા અને તેઓએ બૌદ્ધ અને હિન્દુ એ બન્ને ધર્મોનો સ્વીકાર કર્યો તેને પરિણામે મહાયાન એ ગાંધીય ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. પણ આખરે તે પણ હિન્દુ ધર્મમા સમાઈ ગયો. આ જ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ચીનમા પ્રસંગી.

*

*

*

હિન્દુ ધર્મ સાથે બળી ન ગયો તેવો પહેલો ધર્મ મુસલમાની એમ ચાલતું પણ કારણ છે ગ્રીક, રોમન, ફારસી, ચીની સમાજગ્યનામા એક જાતની વધુ વ્યવસ્થા અથવા વર્ણબેદ હતો. અગ્નિપૂજા, યજ્ઞ, મૂર્તિપૂજા વગેરે પણ બધામા સરખા હતા. તેથી આ બધા સમાજો ઉપર હિન્દુ ધર્મની અસર ઠીક પડી નિર્વર્ણી અને મૂર્તિલેપી મુસલમાની ધર્મનોખો જ રહ્યો.

માટે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હર્ષ સુધી આવ્યા પછી મુસલમાની ધર્મ અને મુસલમાની સમાજની પૂર્વપીઠિકા આપવી આમા પચગબરના સમયની લોકગિચિતિ, પચગબરનો જન્મવૃત્તાત, તેમના ધર્મમતો અને તેમની સહચર્યા આપીને મુસલમાની ધર્મનો પ્રસાર કેવી રીતે અને કયા કયા થયો તેનો ઇતિહાસ આપવો અને મુસલમાની સંસ્કૃતિની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવી.

અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ંગન, મધ્ય એશિયા, ઈરાન, દક્ષિણ મુશ્લમ વગેરે પ્રદેશોમા ઇસ્લામે શુ શુ કર્યું છે તેનું જ્ઞાન વાંચી કરવામી ધર્મના દુમલાઓ હિન્દુસ્તાન ઉપર કેમ થયા એવી ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ મળશે નહિ તો હિન્દુસ્તાન ઉપરના મુસલમાનોના દુમલાઓ એટલે આ

દેશ ઉપર ક્યાંકથી પડેલી તીડોની ધાડ અથવા ધીવરી ડાપથી થયેલો પ્લેગનો ફેલાવો હતો એવો જ ખ્યાલ બંધાય છે. મુસલમાની સંસ્કૃતિનો બરાબર ખ્યાલ આવવાથી તેની હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર કેવી બાપ પડી તે સમજવું સહેલું થશે.

[ડૉક્ટર લોક દહે છે, જ્યારે શરીર નબળું પડે છે અને લોહીમાંના આરોગ્યજનુઓ કીણપ્રાણ થાય છે ત્યારે જ બહારનાં જનુઓ શરીરમાં ઘૂસીને ધર કરે છે. હિન્દુસ્તાનનું તેવું જ થયું છે. શક, દણ, પદ્મવ, પદાણ, મોગલ, યૂરોપીઅન બધા આવી સન્ધિ સાધીને જ આવ્યા છે.]

પદાણ અને મોગલ વચ્ચેના બેઠ આપણા મનમાં સ્પષ્ટ થતો નથી. તેનું અધ્યયન કરીને મુસલમાની સ્થિતિસત્તા ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. શીર્ષ સાથે દાવપેચ વાપરીને કેમ લડવું એ મુસલમાનો પાસેથી આપણે શીખવું રહ્યું હતું તેમજ સમાનભાવ પણ જાગૃત કરવો હતો. સુનિયમિત રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દુઓની હતી અને તેથી મુસલમાનોના સમયમાં રાજ્યપદ્ધતિમાં હિન્દુ લોકોનો જ હાથ વધુ હતો. મુસલમાનો પાસેથી જે શીખવાનું હતું તે શીખી લીધા પછી હિન્દુઓએ ફરી માથું ઉંચું કર્યું.

*

*

*

રાષ્ટ્રમાં સંપત્તિ અને સામર્થ્યનું કંઈ પણ પ્રમાણ હોવું જોઈએ. તે ન હોય તો ઉત્પાત થાય છે. સામર્થ્ય વધારે હોય અને સંપત્તિ ઓછી હોય તો ખરેશ જાળી વેપાર અથવા ભૂંટશાટ કરવાનું મન થાય છે, અને સંપત્તિ વધારે હોય અને સામર્થ્ય ઓછું હોય તો પરદેશીઓની સવારીઓ અથવા વેપાર દેશમાં આવી પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઉલોગદુબર વધી જવાથી અહીં સંપત્તિ એકત્રિત થઈ. સંપત્તિનો જે સંગ્રહ કરે તેણે સામર્થ્ય મેળવવું જોઈએ અને બ્રાહ્મ દુનિયા વિશેનું જ્ઞાન જાગૃત રાખવું જોઈએ. આ બંને બાબતમાં હિન્દુસ્તાન ગારેલ રહ્યું તેથી નબ-દંટા-વિવાલ-વિલીન અને માંસલ અજ્ઞપુત્ર જેવી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ થઈ, અને દુનિયાના બધા ભોડા વારાફરતી અહીં આવ્યા.

*

..

*

*

અહંકાર બે પ્રકારના હોય છે. (૧) પાડોશીઓ વિશે હદાસીન રહેવું; (૨) પાડોશીઓના કારભારમાં માથું મારવું. હિન્દુઓમાં પહેલા પ્રકારનો અહંકાર હતો, ત્યારે યૂરોપીઅનોમાં બીજા પ્રકારનો. તેથી આ બે અહંકારનો એટલે હિન્દી અને યૂરોપી સંસ્કૃતિનો પરમેશ્વર યોગાયોગ પડાવ્યો. અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હિન્દુસ્તાનનો વેપાર પોતાના હાથમાં લેવા માટે ઇરાની, અરબી, તાતાર, શેખન વગેરે ભોડાએ કેવા કેવા

પ્રમત્ત કયાં અને દુનિયાના રાજકારણનાં કેન્દ્રો કયાં કયાં બદલાતાં ગયાં તે બતાવીને યૂરોપીઓએ હિન્દુસ્તાન આવવાનો સ્વતન્ત્ર રસ્તો ખોળવાના કેવા પ્રયત્નો કર્યા એ બતાવવું.

હિન્દુસ્તાનનો રસ્તો શોધવાના પ્રયાસમાં જ યૂરોપીઓ લોકોને આફ્રિકા ખંડની વધારે માહિતી મળી, તેને પરિણામે ગુલામગીરીની પ્રથા વધી. એ શોધમાં જ અમેરિકાની શોધ થઈ. ગુલામગીરીની પ્રથા અને અમેરિકાની શોધ એ બેનો સંબોગ થઈ અમેરિકાનું સોનું યૂરોપમાં આવવા લાગ્યું. તેથી યૂરોપીઓને લોકોનું સાહસ વધ્યું, તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને હિન્દુસ્તાન સાથે મોટા વ્યાપાર ચલાવ્યો. અહીંના લોકોને બાહ્ય જગતની સ્થિતિ અને દુનિયાના વ્યાપાર વિષે કંઈ બાન નહોતું. મુસલમાનો સાથે ધર્મિક ઝગડામાં જ હિન્દુઓ મશગુલ હતા. મુસલમાનો બોગવિલાસથી ક્ષીણ થઈ ગયા હતા. તેથી હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને જગ્યાએ હરેક અણીને વખતે આ પારંગત વેપારીઓની લશ્કરી મદદ માગી, અને જેના હાથમાં લશ્કરી સત્તા અને વેપાર તેનું જ રાજ્ય એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે યૂરોપીઓનાં અહીંયાં ગત્ય થયું, એ બધું સ્પષ્ટ દેવું જોઈએ.

*

*

*

યૂરોપીઓનાં આગમન, હિન્દુસ્તાનમાં પ્રભુત્વ મેળવવાના હેતુથી તેઓમાં માહોમાંહે થયેલા યુદ્ધો સ્પષ્ટ કરવાને માટે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના પતનથી એલિઝાબેથ સુધીનો યૂરોપનો ટુંકો ઇતિહાસ—ખાસ કરીને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ—અહીંયાં દહેવો અને ઇટિશ રિયાસત ચલાવવી

અગ્રેજી શિક્ષણનું હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર શુ પરિણામ થયું છે અને હિન્દુસ્તાનનો દુનિયા સાથેનો સંબંધ કેમ વધતો જાય છે એ ત્યારપછી બતાવવું, અને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું વર્તમાન કાળમાં વિસર્જન કરવું.

*

*

*

બની શકે તે ત્યારપછી, એક બાવિ સંદેહની સૂચના આપવી. યૂરોપીઓ વેપારનો જાપાનમાં થયેલો પ્રવેશ, તેથી થયેલી જાપાનની સામાજિક અને રાજકીય ક્રાન્તિ, ચીન જાપાનનું યુદ્ધ, રશિયા જાપાનનું યુદ્ધ, યૂરોપીય મહાયુદ્ધ, હિન્દુસ્તાનમાં જાપાનનો વધતો જતો વેપાર, મહાયુદ્ધને પ્રસંગે જાપાની નૌકાસૈન્યે હિન્દુસ્તાનનું કંઈકું ગ્લણ વગેરેનું વર્ણન કરી આ જાપાની સંદેહનું સૂચન કરવું.

* *

*

*

હિન્દુસ્તાનમાં આઠ કરોડ મુસલમાન કાયમના વસ્તા છે. માટે ઇસ્લામી દુનિયાનો ઇતિહાસ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની આજની સ્થિતિ કી છે એનું

પણ તેમાં ઘણાં ઘણાં દિન-દુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૂરો થયો નહિ ગણાય. માટે આ વિષય ઉપર એક પગથિયાં આપવું જોઈયે.

શરૂઆત—આ મેળોમાં સંસ્કૃત સભા, સંસ્કૃતિ, સમાજશાસ્ત્ર અને વ્યાપાર એટલી જ જાણતો નું વિચારનું કાર્ય છે. મૂર્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યક્તિત્વોમાંસાંસાં (Hilosophy) અને સંલિત કથા વિશે કાંઈ પણ લખેલું નથી. ઉપરની મેળો ઉપરથી આ જાણતોમા પણ દિશા મુજી થશે તેમ છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ દિન-દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જીવંત કેમ થઈ શકે અને દુનિયાના ઇતિહાસ સાથે એનો સંબંધ કેમ બનાવી શકાય, તેમજ ઇતિહાસમાંથી ઇતિહાસનું રહસ્ય—અથવા Philosophy of History—કેમ મળવાનું એ છે.

ભૂગોળની ચોજના

[ભૂગોળનું એક સાળોપયોગી પુસ્તક ચાલુસારી ભાષામાં વેચાર કરવા સંબંધી કેટલીક શરૂઆત]

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો શિષ્ય બારેઆલામાં તેની પાસે સિરપાવ માગવા ગયો. તેને ઔરંગઝેબે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે 'પૂરી ઉપરની દરેક પ્રગતિ આસ લક્ષણો સંબંધે, તેની સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની મુદ્દકળા અને મુદ્દનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની સંસ્કૃતિ અને તેનો મુખ્ય લાજ સામાં એકો છે તે બધાથી મને માહિત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી?' આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો ભૂગોળ વિશે શો ખ્યાલ હતો તે જણાઈ આવે છે, અને તે જ ભૂગોળનો મહાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શરૂઆત અથવા નદીઓ કે પર્વતોનાં નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે જોખી જવું એ કાંઈ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ઘણેખરે બાળે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિશે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શીખવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે તે શાળામાં બાળકને તદ્દન આપ્રય કરી મુકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ વિદ્યાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને

તેને પશ્ચિમ ભાષામાં સાગ પાઠ્ય પુસ્તકનો અથવા કોઈ પણ પુસ્તકનો અધ્યાન છે

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની જમિને ગમે તો ખગલ રીતે પરંતુ ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો નથી ખીજા વિષયોમાં સાગ પાઠ્ય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા અન્યોનો આશ્રય લઈ શકે છે, પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા અન્યો પણ નથી અત્રેજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સાગ અન્યો તથા પાઠ્ય પુસ્તક છે, પરંતુ તે હિન્દી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ તે હિન્દી દૃષ્ટિથી લખેલા ગેતા નથી, તેમાં હિન્દુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદા જુદા પાઠ્ય પુસ્તક હોવા જોઈએ એટલે હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં પ્રધાન અધ્યાન હિન્દુસ્તાનને, પછી હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય તથા હિન્દીઓ જે દેશોમાં જઈને વસેલા હોય તે દેશોને, અને ત્યાંપછી શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાતું જોઈએ જેની દેશ પરત્વે જુદા પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળ પરત્વે પણ છે ગણતરુ લક્ષ્ય હમેશા એક જ હોતું નથી બિન્ન બિન્ન સમયે તે બિન્ન બિન્ન રહેલું છે એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહિતી ઘણી એકી હતી, કારણ તે વિષય ઉપર કોઈ અન્ય લખાયેલા નથી હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઈ અન્ય લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પગલ દેશોના મળ વતનીઓને ઉન્નત કરી અથવા તેમને તાળે કરી તેમની મજૂરીનો લાભ લઈ, ખેતીથી અથવા ખીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ દરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેની પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની ન હતી ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રાપ્રબન્ધ', 'ઉત્તરાખંડમાહાત્મ્ય' જેવા તીર્થયાત્રા સંબંધી માહિતી આપનારા પુસ્તકો લખાયેલા છે તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરીયાત પૂરી પાડતા

ગોચરીય રિયલિટી એ છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહિતી મેળવવા કોઈ ઈચ્છા જ ગમી નથી દૂર તથા શકે લોક આવી લૂટકાટ કરી ચાલતા થયા, ક્રીક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ ઘણા સમય સુધી માન ચકાઈ દેશનાગઓ તરીકે આવ્યા ક્યું અને છેવટે અહીં આવીને વસવાટ કર્યો, પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યમત્તા જમાવી, જતાં આ બધા લોકો

કયાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઈ જઈને શું કરે છે, વગેરે બાલ્ય-વાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું, પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જોટલી હકીકત શ્રીક અને ચીના મુસાફરોએ આપી છે અને હાલ પણ મૂરોષીય વિદ્વાનો જોટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દસગો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશા પરદેશીઓનાં ચરમાં વડે જોઈ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે મૂરોષીય ચરમાં વડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે જ્ઞતાન્ત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મુકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઈ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઈ છે, એટલે આ કાળના જૂજોળના પુસ્તકમાં ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમંડો, દેવાને આત્મ-ત પ્રિય ગણ્યાતાં રમણીય પર્વતશ્રેણી, સન્ત પુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુર્યાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી-હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારના મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થસંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહિતી આપવી જોઈએ.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. જૂજોળના વિષયમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીને કેટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઈએ તે સંબંધે શિક્ષકોને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવાનો અમે યોગ્યતા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા મહશ્વશક્તિ ખ્યાનમાં લઈ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણ-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ગૃહસ્થો જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્ય પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે કેટલીક એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે જૂજોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદાં અન્યો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જોટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સાફ.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ માં હિન્દુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનને

દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિ નિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઈને હિન્દીઓએ વસવાટ કર્યો છે તે સબન્ધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં ગેર દુનિયા સબન્ધી હકીકત આવે

હિન્દુસ્તાન સબન્ધી જે વિગતો ખામ આપતી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે -

૧. આબોહવા

હિન્દુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિના જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતા પરિણામો

૨. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration)

૧ પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉચાઈ

૨ સપાટ પ્રદેશ—વિસ્તાર વેશન છે કે ક્ષુદ્રરૂપ ?

૩ નદીઓ—મુખ્યપ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે મુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે, પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલો ફેરફાર

૪ સમુદ્રકિનારો—કિનારાના પ્રદેશની લબાઈ, નદીઓના મુખોનું ઉંડાણ, હિન્દુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરીઆકિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે, કિનારા પાસેના દ્વીપો, ખડેરો (જ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ) જૂંસિરો, સામુદ્ર ધુનીઓ, સયોગીજૂંમિઓ, ઉપસાગરો વગેરે

૫ જંગલો—ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શુ શુ ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે, તેમાં વસતા પશુપક્ષીઓ સબન્ધી માહિતી

૬ પવનની દિશા અને વેગ—ઋતુઓ પ્રમાણે, મોસમનો પવન અને તેની વચ્ચે ઉપર અસર, હવામાં બેજ જુલું જુલું રચેલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર

૭ હવા ખાવાના સ્થળો—સમુદ્રકિનારા ઉપરના તથા પર્વતો ઉપરના સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanatoriums)

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ

૧ હિમાલયનો પ્રદેશ—શિવાલિક પર્વતો મુધીનો

૨ સિન્ધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ, તથા તે બે નદી ઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના

૩ અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખડકીય ભાગ

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો દારૂબાવાડો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ અને સાતપૂરા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સલાદિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સલાદિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લશ્કરીપ તથા માલકીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મદાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. ગમગેતુ.

૧૦ આન્દામાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો બૃહંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોનાં ધોવણુ (Erosion effect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્ભિલ્લજ સંપત્તિ

જમીનના પ્રકાર તથા પાક

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા જુદી હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય, તથા ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ

પ્રાચીન સમય*

૧. જુદે જુદે કાળે કઈ કઈ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઈ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, ચીકું, માછલાં વગેરે સંબંધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી

૨. કઈ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં અંદરે તથા આ દેશની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોના અંદરે.

*પ્રાચીન સમય એટલે સિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર મુદ્રાપોષ પ્રત્યક્ષોના દાવામાં ગણા તે પહેલાંનો સમય.

૪. ચીન, મધ્ય એશિયા, ઈરાન તથા એશિયા મા'નિર (એસીરિયા) જ્વાના સ્થળમાર્ગ.

૫. સુનાત્રા, જાવા, સિંદવદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જ્વાના જળમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જળમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય

પટ્ટણા ત્રણ કિપના ત્રણ પ્રમાણે

૪. હિન્દુસ્તાનની અમલ બનાવટો (indigenous industries) વિશે દાસ ધણી થોડી માહિતી છે. જૂગોળના પુસ્તકમાં પટ્ટણી આવતી ચીજો વિશે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામા આવે તો લખવામાં આવે છે, પરંતુ અમલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહિતી આપવામા આવતી નથી, માટે તેની બગાડ તપાસ કરીને દ્રષ્ટ ચીજો કયા કયા સ્થળે દાવ બને છે તે જણાવવું

૫. યુરોપથી હિન્દમા આવવાના જળમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ ચક્રને આવવાનો જૂનો રસ્તો અને સુએઝ કેનાલમા ચક્રને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યુરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગાડ રેલવેનું મહત્ત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફીજી તથા અમેરિકા જ્વાના માર્ગ.

૭. ધર્મ

૧. યુરોપીય લેખકોએ લખેલા પુસ્તકોમા ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી આ દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્તાનની જૂગોળનો વિચાર કરતા પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના કયા કયા ભાગમા કયા કયા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઈએ ઉદા હરણ્યક: શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમા, જમ્મુના સંસ્થાનમા તથા સિંધમા છે, જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમા અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમા તથા થોડો બગાળ તરફ છે, બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમા, બ્રહ્મદેશમા તથા સિંદલદ્વીપમા છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિન્દુ ધર્મની સૈવ, શાકત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર કયા કયા છે તે બતાવવું

૨. ધાર્મિક મેળાઓ—કુંબનો, માધનો, સિદ્ધસ્થનો વગેરે કયા કયા થાય છે અને ક્યારે ક્યારે થાય છે તથા કયા કયાથી લોકો તેમા આવે છે તે બતાવવું

૩. સાધુસન્તોના જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો,

ન્યોતિલિંગો, ચાર ધામો વગેરે બાબત માહિતી આપવા.

૪. પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં, પણ હાલ જેનો નાશ થઈ ગયો છે તેવાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૫. જૈન, મુસલમાન, પારસી, શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૬. અબળુ લોકોમાં અને શુદ્ર વર્ણમાં ઘણા નાના નાના પંથો, જેવા કે રામજી પીરનો પંથ, દાદુ પંથ, ખીજક પંથ, બૈરોળાનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ઘણો છે; તેમના મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિષે માહિતી આપવી.

૮. વિદ્યા

૧. પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો—સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની. કેટલાંક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં; જેવાં કે નવદ્વીપ (નદિયા) નવ્યન્યાય માટે, કિન્નરમિની તથા જયપુર ન્યોતિય માટે, આગ્રા અને જયપુર શિષ્ય માટે; તે સંબંધી માહિતી આપવી.

૨. પ્રાચીન પંડિતોના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો બાબત માહિતી આપવી.

૩. પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાની પરિપદો (સમિતિઓ) ન્યાં ન્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

૪. અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities), રાષ્ટ્રીય શોધસંસ્થાઓ (Research Institutes), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તકાલયોનાં સ્થળો સંબંધી માહિતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જાણવાજોગ હુકીલત

૧. કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

૨. પવનો અને તેના ધાર.

૩. નદીના આરા તથા પૂલો.

૪. પ્રાચીન કાળથી આજ મુઘીમાં જુદે જુદે જે રસ્તે ચમને હુમલાઓ આપ્યા છે તે રસ્તાઓ.

૫. દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

૬. લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૭. લશ્કરી ઊવચૂકીઓ તથા વેતાનગૃહો (Wireless instalment.)

૮. કિલ્લાઓ તથા મોટાં બંધ શહેરો—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

૯. નૌકાસૈન્યનાં મથક.

૧૦. દેશમાં જે જે સ્થળે પુણ્ય અનાજ મળી શકે તે સ્થળે

૧૧ લાપક જાતો જે જે સ્થળમાં વમે છે તે સ્થળે

૧૦. ઐતિહાસિક જૂગોળ

૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્તાનના બે વિભાગ—હિન્દુસ્તાન અને દખ્ખણ

૨. પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ, તેમના પ્રાચીન નામો તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર

૩ પ્રાચીન નગરો તથા મુદ્દસેરો

૪ ચિલાલેખો, સ્તંભો, સ્તૂપો વગેરેના સ્થળો

૫ પ્રાચીન સમયમાં (ખામ કરીને અકબરે) ગજદાગમાં માટે કરેલા દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સુબા

૧૧. રાજકીય જૂગોળ

હિન્દુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ છે તે દેશો સંબંધી હકીકત નીચે પ્રમાણે.

ઐરોપિયન—હિન્દુસ્તાન સાથે હર્ષ રીતનો મંબંધ છે તે લખવું (જે પ્રમાણે નીચેના ખીજા દેશો સંબંધી જણાવવું)

લંડન—સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા કોમિશન, પાર્લામેન્ટ, પદાધિ-સંબંધાલયો, પુસ્તકાલયો, હિન્દીઓ જે સ્થળોના સંબંધમાં આવે છે તે સ્થળો વગેરે

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મૅન્ચેસ્ટર, લૅન્ડેશાયર, શેફીલ્ડ વગેરે

વિદ્યાપીઠો—લંડન, ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વગેરે

નૌકાસેન્યના મથકો—તેની તથા હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્રશાળાઓ, આયાત નિકાસ

અફઘાનિસ્તાન અને બાલુચિસ્તાન—બોલનધાટથી ખૈરપૂર સુધીના તમામ ધાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત, તે દેશો સાથેના વેપાર

ઇરાનની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારના બદરો, આયાત નિકાસ

ચીનનો સમુદ્રકિનારો—વેપારનો બદરો, આયાત નિકાસ

અંગ્રજસ્તાન—વેપારના બદરો, આયાતનિકાસ, મક્કા તથા મદીનાની વિસ્તૃત જૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિશે હકીકત

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત

ક્રાન્સ—પૅરિસ સાથેના મેતીના વેપાર.

છિન્ન—ત્યાંના રૂની આયાત.

હિન્દીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઈને વસ્યા હોય તે દેશો સંબંધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે:

૧. દુનિયાના જે જે ભાગોમાં હિન્દીઓ જઈને વસ્યા છે તે ભાગોનાં નામ અને ત્યાં વેપાર માટે, ખેતી માટે, મજૂરી માટે કે બીજા શો માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશોના કયા કયા ભાગોમાંથી હિન્દીઓ ગયા છે તેનાં નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમાં હિન્દીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ કયા કયા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા ત્યાંની આબોહવા સંબંધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની કયા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તે.

૪. તે દેશોમાં જવાનાં સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની સત્યવ્યવસ્થા તથા હિન્દીઓને કેટલા હક મળે છે અને કેટલી બાબતમાં અધિકારહીનતા રહે છે તે સંબંધી ટુંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે.

ક. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ

૧. જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ

૨. ખડે તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોના નામ.

૩. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી અને હવામા બેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.

૪. પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસ્તીનું પ્રમાણ—કયા ભાગોમાં બહુ ગીચ વસ્તી છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસ્તી છે તે.

૫. જુદી જુદી માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૬. દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

જ. પૃથ્વી ઉપરના જુદા જુદા ભાગોના નામ

અને તેમનો વિ

૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

૨. ફ્રેન્ચ "

૩. જર્મન "

૪. રશિયન "

૫. યુરોપનાં નાનાં રાજ્યો—ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, બેલ્જિયમ, રશીય નોર્થ વગેરે.

૬. અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

૭. આફ્રિકન અથવા ઇન્ડિય સામ્રાજ્ય.

૮. ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય.

૯. જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યજંધારણો કેયાં છે, તેમની વસાહત ક્યાં ક્યાં છે, તેમનું સરકારી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમ મુખ્ય આમાન અને નિકાસ કઈ કઈ છે તથા તેમના મુખ્ય ઉદ્યોગો કયા છે તે જણાવવું.

ગ. મનુષ્યને ખાસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જોમાંની કેટલીક નીચે ગણુ છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટકેટલા પ્રમાણુ દિપત્ર થાય છે:

૧. કાચો માલ

ઘઉં	૩	કોલસા-લાકડાં-કેરોસ
ચોખ્ખા	ગિન	લોહું
પટેટા	રશમ	સોનું
માંસ		રૂપુ
માઝલી		તાંબું
રૂઢા		એલ્યુમિનિયમ
તંબાકુ		દીરામેતી

- ૨. બનાવટી માલ (Manufactured products)

કાપડ
ચન્દ્ર
દીવાસળી
કેળવાયેલાં ચામડા
લોહાનો સામાન
પોલાદનો સામાન વગેરે
દવાઓ

ઘ. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત

એશિયા—દેશોનાં નામ, રાજધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો નામ સાથે

મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

- ” ” નદીઓ—કાંકાનાં શહેર સાથે.
 ” ” સમુદ્રો, અખાતો અને ઉપસાગરો.
 ” ” રણો તથા જંગલો.
 ” ” દ્વીપો.
 ” ” બંદરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઑસ્ટ્રેલેશિયા સંબન્ધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં અતિ મહિમ શુવન-ચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માહુમ પડે.

ભૂગોળનું જ્ઞાન કે ભૂગોળનું ભાન ?

[એક મિત્રને લખેલો પત્ર]

એવા પારખ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યા છે, જેઓ એકાદ સોનાની વીંટી હાથમાં આવતાં જ એ કેટલા તોલા અને કેટલા રતીભાર છે તે કહી દે. પાસે ઘડિયાળ ન હોય છતાં સ્વાભાવિકપણે જ કેટલા વાગ્યા તે કેટલાક કહી શકે છે. રાત્રે આંખ ઉઘડી જતાં કેટલા વાગ્યા હશે એ લગભગ બરાબર કહી દેવાની યુક્તિ મને પોતાને પહેલાં સાખ્ય હતી, હવે જૂલી ગયો છું. સ્વપ્નમાં ચંચળતાં નહિ જનજનનાર લોકોની ઝમરણશક્તિ અને નિરીક્ષણ (અનલોક્ન) શક્તિ ધણી તીવ્ર હોય છે. તેવી જ રીતે ગામડાંના લોકોને દિશાનું બહુ સારું ભાન હોય છે. કબુતરને આંખે પાટા બાંધીને અને પેટીમાં પૂરીને શહેર તે રુત્તે આડીઅવળા વાટે એક ગામથી બીજો ગામ તે બીજેથી ત્રીજો લઈ જઈએ તોપણ તેને છોડ્યું કે તરત જ સીધું જ્યાંથી આવ્યું તે ગામ બારોબાર સીધી બીટીમાં જઈને ખેસવાનું કબુતરમાં દિશાનું ભાન સ્વાભાવિક છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે સિદ્ધાંતમાં કયું ખોય મુકરર કરવું. તમારો ભૂગોળ-

વિષયક પ્રશ્ન તમે પોતે નિરૂપણ કર્યો છે તેના દરતા વધારે વ્યાપક છે શિક્ષણનું
 ખેય કયું ? લોકો આજ તો શિક્ષણની વ્યાખ્યા એક રીતે કરે છે અને વર્તન
 ખીજી રીતે કરે છે અન્તર્ય શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એ યદ્ય શિક્ષાપુત્રી
 વ્યાખ્યા, પરંતુ બાહ્ય સાધનો વપગશ્યમાં લેતા શીખવું એ થયો તેનો માર્ગ
 પાશ્ચાત્યોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે (તેમજ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિ પ્રમાણે) શિક્ષણ
 એટલે યોગવિદ્યા અધ્યાત્મ શુ કે કળા શુ, પદાર્થવિદ્યા શુ કે ધનુર્વિદ્યા શુ, પૂર્વે
 આપણે 'યોગચ્છેન' સત્ય અવગત અથવા દુરતગત કરતા એક સ્થૂલ ઉદાહરણ
 આપુ તો, પડેલા અમગ્ગોપ મોડે કરતા, હવે યેસારમ કેમ વાપરવો એ
 શીખીયે છીયે પૂર્વે આપણે આક ગોખતા, આજ રેડી રેકનર કેમ વાપરવું
 કે એમ્મનુ લાગરથમનુ કોટક કેમ વાપરવું એ શીખીયે છીયે પૂર્વે કઠમાથી
 ઉત્તમ સૂર કેમ નીકળે એની ઉપર અધિક ધ્યાન દેવાતું, આજ એ જ સૂર
 આગોદાનમાં કેમ ઉતાગના એની પઠવાડે મહેનત લેવામાં આવે છે દુકામાં
 પૂર્વે કલાવાન થઈને શક્તિશાળી બનવા તરફ વલણ હતું અને હવે ધનવાન
 થઈને સાધનવાન બનવાની પ્રવૃત્તિ નેવામાં આવે છે

આજે યુરોપમાં સાધન સબન્ધે એક જાતનું વૈરાગ્ય ઉપજવા લાગ્યું છે
 અને અન્તર્ય શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાની લાલસા દીસી આવે છે, પણ ક્યે
 ન્તે એ લાલસા તૃપ્ત થયે એ હજી નક્કી થયું નથી ઉપકરણ ઉપર તેમનો
 મોટો ભાગે આધાર રહ્યો આપણે ત્યાં આધાર ધ્યાન ઉપર હતો બેઉ
 પદ્ધતિઓમાં ગુણ અને દોષ રહેલા છે સાધનો વડે નાલાયક હોય તે પણ
 વણા મુખ બોગવતા થાય છે અન્તર્ય શક્તિ તો જોનામાં હોય તેને પોતાને
 જ ખપ લાગે છે અગર પોતાને જ નડે છે નકશા વિષે આવું જ બન્યું છે.
 હમારા સ્વદેશ હિન્દુસ્તાન કે પ્યારા હિન્દુસ્તાન વાળા ગીત ગાતી વખતે
 લાકડાની બે ચીપોની વચ્ચે જડેલો લાલ અને પીળા (અને કયાક કયાક
 લીલા) રંગ વાળો નકશો આખ સામે તરી આવે એ કેમ કામ આવે ? જરા
 વધારે શીખ્યો હોય તેને બહુ તો ફિલિપનો રિલીફ મેંપ સાબરી આવશે
 ભારત હમારા દેશ હે એ શબ્દો મુખમાંથી નીકળે તેની સાથે જ દશરતે
 દિવસે ગંગાજીમાં સ્નાન કર્યું હોય તે, શિવરાત્રીને દિવસે રામેશ્વર પર અભિ-
 પેક કર્યો હોય તે, દોનાળીને ટાકણે શણગારેલું અમૃતસર, મંદિરમના તહેવારોનું
 પૂના, દુર્ગાપૂજા કરતું કલકત્તા અથવા દશરતના સીમોલ્લધન માટે નીકળી
 પડેલું વડોદરા આખ સામે તરવા જોઈયે 'અશ્વરુચિતમાલ હિમાચલ' નો
 લયકાર આવે તે વેળાએ નદાદેવીનું દિવ્ય શિખર, ગૌરીશ કરનો ધવલ
 મુગટ સાબરવો જોઈયે હિન્દુસ્તાન શબ્દ કાને પડતા વેત આમનો તાજમહાલ,
 અજંટાની શુદ્ધઓ, સિંહગઢનો કિલ્લો અને અજમેરનું પુષ્કર સરોવર,
 હલદીધાટ તથા પાણીપતની સમગ્રમિઓનું સ્મરણ થવું જોઈયે, શકરાચાર્ય

અને સમુદ્રગુપ્ત, અશોક અને અકબર, કાલિદાસ અને તાનસેન, જગદીશ અને રવીન્દ્ર, ગાંધી અને તિલક, ગિસન્ટ અને નિવેદિતા—એ બધાના અમર યત્ન બેઠ્યે.

પણ આ બધું બને કેમ કરીને ? અત્યારે ‘સુવર્ણયુગ’ બેઠો છે. સુવર્ણ માટે ન્યા. લુઓ ત્યા પડાપડી થઈ રહી છે, કે છોકરો ઝટઝટ રળતો થવો બેઠ્યે, કેમકે પૈસા વિના કંઈ જ મળતુ નથી. દેશાટન કરીને અને પ્રવાસીઓ બેઠે હળીમળીને દેશભ્રમિનું બાન આસ્તે આસ્તે થાય એટલી વાગ સુધી ધીરજ કેને હોમ ? સાહિત્યચારો સ્ત્રીને અર્ધાંગી કહેતા આવ્યા છે; સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં એમના શબ્દો ખોટા પડ્યા છે. આજે મનુષ્યનું અધુરું અંગ તો એનું ધર્મિયાળ, સાહકલ, ચરખાંખીટર, રેલવે ગાછક, રાજકંદા છાંપા, નકશા અને Who is who એ છે.

તમારો પત્ર આવ્યો તે જ વેળાએ મારો બૂગેળનો વર્ગ ચાલતો હતો અને હું —તે પૂછતો હતો કે ઈશાન્ય કઈ ? તેણે કહ્યું: ‘હું નકશા ઉપર બતાવી શકું, એમ તે એમ મને ખબર નથી.’ આ ઉત્તરથી હું લાર્જિત થયો એ જ અવસરે તમારો પત્ર આવેલો.

જે કલાક પછી જ એક અગ્રેજ ચોપડીમાં મે વાંચ્યું :

‘Maps have become so completely mixed up with our thoughts of places far and near that we take their existence as a matter of course, almost in the same way as that of the sun above our heads or the air about us.’

અવન્ત ઇતિહાસ

જીવન્ત ઇતિહાસ

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ, તેપણ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ લખાયેલો છે એનું સિદ્ધ થતું નથી સમાયજ્ય મહાભારત ઇતિહાસ ક્યેવાય નહિ આધુનિક દષ્ટિએ તે ઇતિહાસ નથી જ સમાયજ્ય મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ધર્મનિશ્ચય દર્શાવે મટે ચોક્કસ દેશાન્તર્ય છે. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય પણ તે સીલોનના છે, અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જૂજ છે કારભીરની રાજતરંગિણી વિશે પણ એમ જ કહેવું પડે તેમ છે ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી ? જીવનનું ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે, છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી ?

ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યજાતિ આગળ ઉભા થયેલા સવાલોનીનોધ આમાથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ થયેલું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણયિત છે. જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થયું છે અને તે સમાજમાં—સામાજિક જીવનમાં સંસ્કાર રૂપે દાખલ થઈ ગયા છે જેમ પચેલા અનનું લોહી જની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ ખામ્યા છે. અત્ર ખામ્યન થયેલું હોય તો કાલે મે શુ ખાધુ એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી, તેમ જે મવાલનો ઉલ્લ આવી ગયો છે તે વિશે પણ તે ઉદાસીન રહે છે

હવે સવાલ ગ્લો અનિર્ણયિત પ્રશ્નોનો આપણા લોકો પરમાર્થ (parioph) છે. તેઓ અનિર્ણયિત સવાલને કામળ ઉપર દાખલ કરીને છોડી દેવા નથી માગતા અનિર્ણયિત સવાલોમાં મતભેદ હોય છે જેટલા મતભેદ

વિવાન

હોય તેટલા સપ્રેમ્યો આપમે ઉભા કરીએ છીએ એના ઉચ્ચારણમા મતભેદ પડ્યો તો આપમે બિન બિન શાખાઓ ઉભી કરી ન્યોતિપમા મતભેદ પડ્યો ત્યાં પણ આપમે સમાર્ત અને જાગવત એકાદશી જુદી જુદી માની દાર્શનિક તત્ત્વભેદ જણાવ્યો તો આપમે દૈતવાની અને અદૈતવાદી પથો સરળતા આહારભેદ થયો અથવા ધધાનો ભેદ પડ્યો ત્યારે આપમે જુદી જુદી ન્યાતો બાધી સામાજિક વિવાનોમા જ્યાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં આપમે ચાતિની પેટાન્યાતો ઉભી કરી જૂલ્ધી માણસ રિવાજ તોડે અથવા મોટામા મોટું પાપ કરે તેને માટે પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેટલા સાત નવી ન્યાત ઉભી કરતા નથી મહાન ઐતિહાસિક અને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની ઘટનાઓના ઇતિહાસ આપમે તહેવારો મારક્ત જાત્રા રાખીએ છીએ દરેક સામાજિક હિલચાલના ઇતિહાસને તે તે હિલચાલના કેન્દ્રને તીર્થનુ રૂપ આપી આપમે જીવનો રાખેલો છે એ રીતે ઇતિહાસ લખવા કરતા ઇતિહાસ જીવવો એટલે કે જીવનમા જીવી જતાવવો એ આપણા સમાજની ખૂબી છે એ યશમાયી બનેલા ઠાગળ ઉપર ઇતિહાસ સધરવો એ સાર કે જીવનમા જ ઇતિહાસ સધરવો એ સાર ? કયો વધારે સુધરેલો માર્ગ છે એ કહેવું શુ મુશ્કેલ છે ? જ્યાં સુધી પરપરા તૂટી ન હતી ત્યાં સુધી આપણે ઇતિહાસ આપણા જીવનમાં જીવતો હતો હજી પણ લોકોના રિવાજ, લેખની માન્યતાઓ, ચાતિન્યાયા પો, તહેવારો વગેરે તપાસીએ તો ધણો ઇતિહાસ મળી શકે એમ છે માત્ર તે ધણે બાળે રાજકીય નહિ હોય, રાજનૈતિક નહિ હોય, પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય હશે ઇતિહાસનું શોધકો આ દિશામા શુ મહેનત નહિ કરે ?

ગ્રાહ્ય એકે સારિમાયી જોજી સોચાગ ન પુ તે.

સંક્રાન્તિનો સન્દેશો

જેમ માણસોની માણસો ઉપર ઝાપ પડે છે તેમ કુદરતની પણ માણસો ઉપર ઝાપ પડે છે એના શરીર ઉપર જ નહિ, પણ એના મન ઉપર, એની રહેણીકણી ઉપર, એના આદર્શ ઉપર, એના સામાજિક જીવન ઉપર

જેમ શ્રેષ્ઠ અથવા પૂજ્ય રિનૃતિની આપણા જીવન ઉપર અસર પડે છે તેમ કુદરતી ઘટનાની પણ પડે છે કાર્તિ સગાન્દાવાતા મોનને લીધે જેમ આપમે જોનાત્સાહ યજ્યે તેમ સર્ચનુ ખાગ્રા મદણ જેમને પણ આપમે સ્મિનરમ થયે છીએ મહાયુદ્ધ અને દુકાળ બનેના આપણા ઉપર સગ્યા જ પગિમ થય છે પ્રેમાત્મ અને નસન્તોત્સવ નચે સન્આપણ નથી એમ

કેણુ કહી શકે ? શ્રીકૃષ્ણનો હંમ ઉપર, રામનો રાવણ ઉપર, બુદ્ધનો માર ઉપર વિજય થયે હજારો વર્ષ પીતી ગયા છે, છતાં તે વિજયનો દિવસ ન્યારે ફરી ફરી આવે છે ત્યારે તે વિજયનો સન્દેશો આપણને ફરી ફરી મળે છે તટકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય હંઈ પ્રભાવમા એથી કિતરતો નથી દસ્તાવેજની એ વાત છે એટલા માટે હંઈ તે ઓછી અમગદાગક નથી સર્વોદય રાજ થાય છે, છતાં સર્વ દેશમા અને સર્વ ભાષાના કવિઓને તથા ગણિતોને સર્વોદયની ઉપમા કિસાહદાયક જ લાગે છે

૧૫૭૨-૨૧૨૨ મહાસંક્રાન્તિ એ દિવસનો ગણિ ઉપરનો વિજય, તટકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય, પ્રવૃત્તિનો નિગ્રા ઉપરનો વિજય સુચવે છે આપાદ મોહનાથી દીર્ઘાન્તુમા ગણિનો વિજય થતો હતો, દહાકે દહાકે પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી હતી, સર્વત્ર એક જાતની મૂંઝાણિ હનાર્ધ હતી, સૂર્યના કિરણ ઓછા થતા હતા દીપોત્સવ દરીને આપણે માડમાડ નરા વરમનો ઉત્સવ ઉજવ્યો, પણ ટાટની કોરૂતા તો વધતી જ ગઈ મહાત્મા સચિતા જાણે દક્ષિણમા બદીવામમા જ પડી ગયા એ ક્યારે છૂટશે ?

આપણને પણ અન્ત દોષ છે સૂર્યનું દક્ષિણ તરફનું સક્રમણ પૂર થયું અને ઉત્તરગમનની શરૂઆત થઈ સચિતાના કિરણો વધારે ને વધારે ફેલાવા લાગ્યા, દિવસની પગો વધવા લાગી, રાત્રિની પગો ઓછી થવા લાગી, રાત્રિના સામ્રાજ્યનો ક્ષય શરૂ થયો, એવા અપટ ચિહ્નો દેખવા લાગ્યા, અને મહાત્મા સચિતા દક્ષિણ દિશાના બધનમાથી હવે જરૂર મુક્ત થવાના એવી ખાતરી થવા લાગી ખસ, એ જ ભાવિ મુક્તિનો આનન્દ તે જ મહાસંક્રમણ

આ મહાસંક્રમણ આપણે કેવી રીતે ઉજરીયે ? ગંગા નદીને કિનારે જ ને છુન્નો ત્યાં અમખ્ય ભાવિક પોકો ગંગાના પટમા ઝુપડીઓ બાધી ફેલાયે દિવસથી ત્યાં જ ગયા છે ગંગા અને યમુનાનો હિન્દુ ધર્મની સંવતી સાથે ન્યા સગમ થાય છે ત્યાં હજારો લોકો પ્રયાગઆનને માટે આવી રહેલા હું હમણા જ જોઈ આવ્યો છું સર્વોદય પગલા ટીને નામ ૨૨૨૨ સ્મરણ કરતા અને બીજામાના ગંગાનો અથવા ધર્મબિગિની યમુનાનો જયજયકાર પોકારતા તેઓ ન્દાવા જાય છે યમુનામા ન્દાય તે સુ યમથી બંધીયે ? ગંગામા ન્દાય તેની દદના શુ બીજા જેવી ન દેવી જોયે ? પ્રણામ આન એ નિર્ભયના અને દદનાની દીક્ષા જ છે

મહાસંક્રમણ એ જેટલો વિજયનો ઉત્સવ છે તેટલો જ એહ અને મીઠાશની વહિનો પણ ઉત્સવ છે બૂખ અને ટાટથી ક્ષીણ થયેલા લોકો પગની પંકે એખીજ સાથે લડે એમા નરાઈ નથી, પાપ પ્રકાશ અને

સમૃદ્ધિમાં તે બધું બૂલી જતું જોઈએ માટે જ હિન્દુસ્તાનના અનેક પ્રાન્તોમાં ઉત્તરગયનની શરૂઆતમાં તબ અને ગોળ એકબીજાને આપનાતા રિવાજ છે. ગીયાળામાં તે પૌષ્ટિક જોગક છે એટલા જ માટે નદિ, પશુ સ્નેહ અને મીઠાશની વૃદ્ધિ સૂચવવા માટે તલમાં સ્નેહ છે (સસ્કૃતમાં સ્નેહ એટલે તેલ) અને ગોળમાં મીઠાશ છે બધા ધાન્યોમાં તલની ઉપજ સૌથી વધારે હોય માટે જ તેની—ત્રેમની આપણે કત્યાણુકારક ગણેલી છે.

મહાન્તકાન્તિને દિવસે એકબીજાને તલગોળ આપી એકબીજાના જૂતા અપરાવોને માટે દામાં માગનાની પ્રથા જો હૃદયથી સ્વીકારવામાં આવે તો જરૂર સમાજમાં અંકચ અને ઉત્સાહ વધે અને વધતા સૂર્યની પેઠે દેશનું સૌભાગ્ય વધે.

ઉત્તરગયનનો આ સન્દેશો ઉન્નતિશીલ છે સ્વગજના દિવસોમાં તે આપણે બૂલી ન જવો જોઈએ.

ઉત્તરગયન પછી વસન્તપચમી, ત્યારબાદ રથસપ્તમી કરી આખરે જોગવિલામને બાળા નાખી સયમધર્મ સ્વીકારના હોલિકાત્સવ કરવાનો હોય છે ઋતુચક્રના પરિવર્તનમાં ખણુ ધર્મ ગૂંઘેલો છે કુદરત સાથે જોનો મહકાર તુરંતો નથી તે જ તે મેળની શકે છે.

વસન્ત

વસન્તપચમી એટલે ઋતુગજની પધગમણી

માથ શકલ પચમીને આપણે વસન્તપચમી કહીએ છીએ ખણુ દરેક માણસને માટે તે જ દિવસે વસન્તપચમી નયાં હોતી દાઝ લોહી વાળા માણસ માટે વસન્તપચમી એટલી વહેલી આવતી નથી.

વસન્તપચમી એ કુદરતનું યૌવન છે જેની ગૂંઘેલી કુદ તરી વિપુલી થઈ નથી, કુદરતને ગે જે રંગાય છે તે વસન્તનું આગમન વગરકલે અનુભવે છે નહીં. દીપા પ્રસાદમાં એકાએક ઘોડાપૂર આવેલું જોમ આપણે જોઈએ છીએ તેમ આપણે વસન્તને પણ આવતો જરાબર જોઈ શકીએ છીએ માત્ર બધાના હૃદયમાં એક જ વખતે તે પ્રવેશ કરતો નથી.

વસન્ત જ્યારે આવે છે ત્યારે યૌવનના ઉન્માદ સાથે આવે છે—યૌવનમાં સુન્દરતા હોય છે, પણ હમેશા શૈમ હોય છે જ જોમ નથી.

યૌવનમા શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું ખરું જ અધરું હોય છે, તેમ વસન્તમા પણ છે તારુણ્યની પેઠે વસન્ત પણ લહેરી અને ચચળ હોય છે ધડીમા ટાડ અને ધડીમા તાપ ધડીમા કટાગો ને ધડીમા ડનાસ ગયેલી શક્તિ શીયાળામા પાછી મેળાય છે, પણ નીપાળામા મેળવેલી શક્તિ વસન્તમા સાચવતી એ સહેલી વાત નથી વસન્તમા સચમ સચવાય તો આખું વર્ષ આરોગ્ય જળાય વસન્તમા પ્રાણીમાત્ર ઉપર આકર્ષક ક્રાન્તિ ચડે છે, પણ તે તેટલી જ ભેખમકામ્પ હોય છે

વસન્તના ઉલ્લાસમા સયમની બાપા શોભતી નથી, સહન થતી નથી, પાણુ તં જ વખને તેની અત્મન્ત જરૂર હોય છે ક્ષીણુ ચોનો માણસ પથ્ય સાચવે એમા મી નવાઈ ? એમા શો લાભ ? માડમાડ જનુ એમા શુ ગ્નાસ્ય ? જાગવેનો વસન્ત એ જ જીવનનો દહાવો છે

વસન્ત ડગાડ હોય છે આમા પણ કુદરતનું તારુણ્ય જ પ્રગળ થાય છે ફૂનો અને ફૂજો કેટલાયે બેમે ઠે અને કેટલાયે મ્ગમાઈ પગ જાય છે જાણે કુદરત શીયાળાની કજીસાઈનો બદલો જ માગે છે વસન્તની સમૃદ્ધિ એ દર્ઠ શાશ્વત સમૃદ્ધિ નથી દેખાય છે તેટલું ટકવું નથી

ગપ્તનો વસન્ત પણ ઘણીવાર ડગાડ હોય છે કાવાયે ફૂલ અને ફૂગ બારે આશા બતાવે છે, પણ પરિપક્વ થતા પહેલા જ કમ્ગમાઈ ખરી પડે છે શરૂ જનુ સુધી પહોંચે તે જ ખરા રાજના વસન્તમા સયમની શક્તિ અત્રિય હોય છે, પણ તે જ પથ્ય છે

ઉત્સવમા વિનય સમૃદ્ધિમા સ્થેર્ય, યૌવનમા સયમ એ જ સદૃશ જીવનનું ગદસ્ય છે ફૂનોનો દર્ઠ ફૂજોના રસમા પરિણમે એમા જ તેની સાર્થકતા છે

વસન્તપચમીનો ઓઝડ શાસ્ત્રમારોએ સરજોનો ૧૫૧ ધર્મોચાર્યોએ માન્ય નખેયો નથી કવિએએ અને ગાયકોએ, તરુજોએ અને રસિકોએ તેને ગાઠ્યો છે, કાવ્યે તેને નોતર્યો છે અને ફૂનોએ તેને નધાવ્યો છે વસન્ત એટલે પક્ષીઓનું ગાન આશ્રમજરીની મુગધ કુશ્મ અબ્રોની વિવિધતા અને પનની ચચલતા પવન તો હમેશા ચચન હોય પણ વસન્તમા તે વિશેષ બાવે ફીટે છે જ્યાં જાય ત્યાં પૂરજોસમા જાય જ્યાં વાય ત્યાં પૂરજોસમા વાય, જ્યારે ગાય ત્યારે પૂરજોસમા ગાય અને ધડીમા ફરી પગ જાય

વસન્તથી સંગીતનું નવું સત્ર શરૂ થાય છે ગાયકો આરે પહેા વસન્તના આલાપ લાઈ શકે છે ન જીએ પૂરિત્ર કે ન જીએ કિતગગત

સચમ, ઔચિત્ય અને રસ એ ત્રણેનો સયોગ થાયત્યારે જ સંગીતનો પ્રવાહ ચાલે જીવનમા પણ એકનો સચમ રમસાનવત્ ચર્ચ જાય એમ્હુ ઔચિત્ય દમરૂપ થઈ પડે, અને એમ્હો રસ કણજીવી વિવાસિતામા જ ખપી જાય ત્રણેનો સયોગ એ જ જીવન છે વસન્તમા કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે સચમ અને ઔચિત્ય એ આપણી મૂડી ફેાની ને રિયે

હરણાંનું રમરણ

એક વરાળ વન હતું. વીસ વીસ ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ સુધી માણસની કુંપડી કે મુસાફરનો કામચલાઉ ચુલો પણ ક્યાંયે ન મળે. ત્યાં એક સળિયામણા તળાવ પાસે કેટલાંક હરણાં રહેતાં. તળાવને કાંઠે એક ખીલીનું ઝાડ હતું. એ ઝાડની નીચે પાપાણુરૂપમાં મહાદેવ વિરાજમાન હતા. હરણાં રાજ તળાવમાં સ્નાન કરે, મહાદેવનાં દર્શન કરે અને ચરવા જાય. બપોરે આવીને ખીલીને છાંયે વિશ્રાન્તિ કરે અને સાંજરે તળાવનું પાણી પીયે, મહાદેવનાં દર્શન કરે તે સ્મરજાય. કશાં શસ્ત્ર બધ્યા વગર જ હરણાંને ધર્મનું યાન થયું હતું, તેથી બહુ જ સન્તોષપૂર્વક તેઓ પોતાનું નિદોષ જીવન વીતાડતાં હતાં.

માધ મહિનો હતો, કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી. એક વિકરાળ પારંધી પેલા વનમાં પેડો. સાઝ પડું પડું ચર્ચ રહી હતી. પારંધીને જૂખ બહુ જ લાગી હતી. પારંધીની જૂખ કંઈ જેવી તેવી ન હોય. ખીજું કંઈ ન મળે તો કાચું ને કાચું માસ પણ કરડી ખાય પણ આ આપણા પારંધીને પોતાની જૂખનું દુઃખ નહોતું. ઘરમાં બાળબચ્ચાં જૂખ્યાં છે, તેમને શું આપવું? શું મહોંકું લઈ ઘેર જવું? શિકાર ન મળે તો હાલે હાથે ઘેર જવા કરતાં વનમાં જ રાતની રાત પડ્યા રહીયે; વખતે કંઈક હાથ ચડી જાય. આવો વિચાર કરતો તે તળાવ પાસેની ખીલી પર ચડીને બેઠો.

પોતાનાં બાળબચ્ચાંનું બરણપોષણ કરવા માટે પોતે કદ વેઠવા અને જોખમો ઉઠાવવાં એટલો જ પોતાનો ધર્મ છે એમ તે માનતો. એથી બ્યાપક ધર્મનું તેને જ્ઞાન ન હતું.

રાત પડી. કૃષ્ણપક્ષની કાળીમેશ રાત. કયું જ સૂત્રે નહિ. પારંધીએ તળાવ તરફ જોવા માટે આડાં આવતા ખીલીના પાંદડા તોડી તોડીને નીચે ફેંક્યા એટલામાં બે ચાર હરણાં પાસે પાણી પીવા આવ્યાં. ઝાડ ઉપરના

*એકાદશી, અષ્ટમી, ચતુર્થી, શિવરાત્રિ એ બધા દિન દુ મહિનામાં દરેકાં આવનારા તહેવારો છે. એકાદશી વૈષ્ણવોએ સર્વસાકષિય કરી લીધી છે; અષ્ટમિના વપાસકો વિનાયકી અને સંકષ્ઠી ચતુર્થીનું વ્રત કરે છે; દેવીના વપાસકો અષ્ટમીનું વ્રત આચરે છે. શિવરાત્રિ એ ફર મહિને કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીને કિલસે આવે છે. સૈવ લોકો શિવરાત્રિ કરે છે. જેમ એકાદશીઓમાં આષાઢી અને કાર્તિકી મહાએકાદશીઓ છે તેમ માધ મહિનાની શિવરાત્રિ તે મહાશિવરાત્રિ.

દરેક માસના દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને તેની એક વાર્તા હોય જ છે. તેમાં મહાશિવરાત્રિની કથા જપર મુજબ છે.

લોકવાતના સંમિદ કરનાર સંશોધકોનું આ વાર્તાના પુરાણ કૈવ તરફ ધ્યાન જવું જોઈયે.

પાર્થીને જોઈ ચમક્યા અને નિગજાના અવાજમાં બોલ્યાં • ‘ બો બો વ્યાધ, તારા ધનુષ્ય હિપર આણુ ચડાવ માં અમે મરવા તો તૈયાર છીએ, પણ અમને મેર જઈ અમાગ બાળમર્યાને અને મગાજ્ઞાવાને મળી આવવા જોઈવી ત આપ સૂર્યોદય પહેલા અમે પાછા આપીને હાજર થઈશું ’

પાર્થી ખડખડ હસ્યો ‘ શું તમે મને જમૂચક સમજો છો ? આમ હાથ આવેલો શિકાર હું જતો કે ? મારા બાળમર્યા જૂએ મરે છે તે ? ’

‘ અમે પણ તારી પેટે અમાગ બાળમર્યાનો ખ્યાલ કરીને જ ગદત નાગીએ છીએ. અમે વચન પાળીએ છીએ કે નહિ એની પરીક્ષા તો કરી જો ’

પાર્થીના મનમાં શ્રદ્ધા અને કૌતુક જાગી ઊઠ્યા બગબગ સૂર્યોદય પહેલા આવવાની ખાસ તાકીદ આપી તેણે હજીને જના દીધા અને પોતે ખીંચીના પાદશ તોડનો ઝાડ હિપર જ ગતવામો ગ્યો

બગબગ સૂર્યોદયનો સમય થયો, અને હજીનાં એક મોડ ટોળુ ત્યા આવી પહોંચ્યું પેલા દ-ણા ચેર ગયા, બાળમર્યાને ભેટ્યા, પોતપોતાના રીંગણથી એકબીજાને ખજરાવ્યા, છેક નાના જમ્યા હતા નેમને ધરાઈ ધનઈને ચાટી લીધા, બનેલી વાત બધાને કહી મબગારી અને વિદાય માગી ‘ શઠ પ્રતિ શઠશ કુર્વાત્ । અગે દુષ્ટ પાર્થી સાથે વચનપાલન કેવું ? ગટીઆમાં જોડ્યું જો હોય તેટલું વાપરી અહીંથી જાતામાના નાચી જઓ’—એવી સલાહ આપનાર ત્યા ડોઈ ન નીકળ્યું મગાજ્ઞાવા બોલ્યા

‘ ચાનો, અમે પણ સાથે આપીએ ઝવેચ્છાએ મમ્મુ વહોડી લેવાથી મોક્ષ મળે છે તમારો અપૂર્વ આત્મચર જોઈ અમે પાવન થઈશું ’

બાળમર્યા માથે થયા પાર્થીના હિ મકપણાની જાળે પરીયા કરનારે જ ન નીકળ્યા હોય ’

સૂર્યોદય પહેલા ટોળુ આવી પહોંચ્યું ગતનાળા હજી આનગ આન્યા ને બોલ્યા ‘ લો બાઈ, અમે વધને મારે તૈયાર છીએ ’ જીજા હજી પણ બોલી ઊઠ્યા ‘ અમને પણ માર બને તારા જાળખર્યાની જૂએ સમો ’

પાર્થીની હિ સાવૃત્તિ ગત્રિની પેટે ગળી ગઈ આખા દિવસનો હિપરામ અને આખી ગત્રિનું જાગજાગ થયેલી તેની જ્ઞાનિ અન્તર્મુખ થઈ જ હતી તેમાથે આ પ્રતિજ્ઞાપાલક હજીનાં ધર્માચર્ય જોઈને તો તે દિગ જ થઈ ગયો તેના હૃદયમાં નવીન પ્રકાશ પડ્યો પ્રેમશીર્ષની તેને દીક્ષા મળી તે ઝાડ નીચે કિર્ત્યો અને હરણને શરણુ ગયો બે પગનું માણસ ચારપગાગ પશુને પગે લાગ્યો આકાશમાંથી સ્વેત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ દેવામયી મોડુ વિમાન ઉતરી આવ્યું, તેમાં પાર્થી અને હરણા બેઠા અને કંટાળાકારી શિવરાત્રિનું માહાત્મ્ય ગાતા ગાના શિવચોક સિધાર્યા અગે પણ તેઓ આકાશમાં દિવ્ય રૂપે પ્રકાશે છે

મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એવે તે ધર્મનિષ્ઠ સત્યવતી દમ્બુના અશરણો દિન

• શુભાભેનો તહેવાર ?

દરેક તહેવારમાં કંઈ પણ ચડતું કરવા સાચું હોય છે. પણ આજની દોશીમાં એનું કંઈ પણ મળી શકે ખરું ? ગયા ત્રીસ પચીસ વરસમાં જે રીતે આ તહેવાર ઉજવાયો છે તે રીત જોતાં તો આ તહેવાર વિશે કોઈ ઉત્સાહ નિષ્પન્ન થાય એમ નથી. આનો જૂનો ઇતિહાસ અથવા ધાર્મિક કથાઓ પણ આ તહેવાર પર કંઈ ચુનંદ પ્રકાશ પાડે એમ યાગ્ય નથી. છતાં એટલું તો કશું કરવું જ નેકરે કે દોશી એ જાતમાં જૂનો તહેવાર છે, શીયાળો પૂરો થતાં એક બાજે દોશી સજાગવી આ આનંદોત્સવ કરવાનો રિવાજ દરેક દેશમાં અને દરેક જાતનામાં ગણ્ય છે. આ ઉત્સવમાં સંયમની સગામ દીક્ષી મુકી લોકો સ્વચ્છનો કંઈક આચાર લેવા માગે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં માણસોને ન્યાત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ દેવો, પશુપક્ષીઓ અને તહેવારોને શુદ્ધ ન્યાત હોય છે અટાવસુ ન્યાતે વૈરય હોય છે, નાગ અને કશુવર શાસ્ત્રજ્ઞ હોય છે અને પોષ્ટ પાણીઓ હોય છે તેમ દોશીનો તહેવાર જનતે શુદ્ધ છે શું એટલા જ માટે દોશીનો કાર્યક્રમ કોઈ પણ જાતનાના બગડેલા શરોએ જ આવેલો હશે અને તેમનો લક્ષ્ય સાચવવા બાકીના વર્ગોએ તેનો સ્વીકાર કયો હશે ? દોશીને દિવસે અન્યત્રેને આનું જોઈએ એવા એક નિયમ યુગભૂત છે એનો ઉદ્દેશ મોં હશે ? હિન્દુ લોકો તે મંડકારી એટલે સંયમી અને શુદ્ધ તે સ્વચ્છની એમ માનીને શું દોશીમાં આટલો સ્વચ્છ ગણ્યો હશે ? દોશીને દિવસે રાજપ્રગત એક ધર્મ એક બીજા ઉપર ગંગા ઉડાડે છે તે શું કંઈ નહિ તો વસ્ત્રના ચાર પાંચ દિવસ મમાનતાનું તત્વ અનુભવવા માટે હશે ?

દોશી એટલે કામદહન, વૈરાગ્યની સાધના. વિવચને કાલ્પનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેને જ બિશ્વત્સ સ્વરૂપ આપી તેને નાગો કરી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમાજ આગળ ઉત્તર કરી વિવચ વિશે સૂઝ પેદા કરવાનો ઉદ્દેશ તો એમાં નહિ હોય ? આખો શીયાળોજેના મોહમાં આપણે સપડાયા તેની ક્ષેતી કરી તેને બાળી મુકી પમાતાપની વિશ્રુતિ શરીરે ચર્ચી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાનો શું આમાં ઉદ્દેશ હશે ?

પ્રાચીન કાળની સિંચપૂતની ઘિડબના તો આમાં નહિ હોય ?

પણ હોલિકા એટલે વસન્તોત્સવ પણ ખરો શીયાળો ગયો, વસન્તનું નૂતન જીવન વનપ્રતિમા પણ આવી ગયું, એટલે શીયાળામાં બધાં લોકો બેગાં કરી છેલ્લી તાપણી સજાગવી કંડીને વિદાય આપવાનો તો આ ઉત્સવ

નહિ હોય ? અને પેલી દુઠા મક્કસી કાણ ? કહે છે કે તે નાના બાળકોને પીડા કરે છે હોળીને દિવસે બધે દેવતા સગમારી બૂમનાણ મચાવી તેને નસાડનામા આવે છે એમા શુ કાવ્ય કે રહસ્ય હશે ?

લોકોમા અશ્લીલતા છે જ તે મારી મરવાની નથી મુખ્યતુ દુર્નંદ એ ન્યાયે એને વસંતો એક દિવસ આપવાથી તે હીન વૃત્તિ આપુ વરસ કાણુમા રહે છે એમ કેટલાક માને છે સાચે જ તેમ હોય તો તે બધાકુ બૂલ છે અગ્નિને ધીઆપવાથી તે કઈ કાણુમા નથી રહેતો પાપ અને અગ્નિ સાથે એક થાનો ? વસંતનો ઉત્સવ હૃદયમગ્ન્યપૂર્વક સૌમ્ય રીતે ઉજવવો જોઈએ દીનાળીમા શુ ઉત્સવનો આનંદ ઓછો હોય છે ? લાકડા બાળીને હોળી કરીને તો જ સાચો વસંતોત્સવ થાય હોલિકા એક રાક્ષસી હતી તેને બળવતો આ તહેવાર છે એમ જો મનાય તો આપણે તેને ચોરી આજોવાં લાકડાથી બાળી ન શકીએ હોલિકા રાક્ષસી પ્રદ્ધાના નિર્વેગ પારિત્ર્યથી જ બળી શકે

આપણે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણા તહેવારો આપણા મ ગ્રીમ જીવન અને આપણી સમૃદ્ધિના પ્રતિબિમ્બ છે કે નહિ માણુમમાત્ર ઉત્સવ પ્રિય છે પણ સ્વતંત્ર માણુમોનો ઉત્સવ જુદો હોય છે અને ગુલામોનો જુદો હોય છે જે સ્વતંત્ર હોય છે, જેના માથા પર જવાબદારી હોય છે, જેને અધિકાર મોગવનાનો હોય છે તેની અભિરચિ સાદી અને પ્રતિષ્ઠિત હોય છે જે પરતન્ન છે, જેને જવાબદારીનુ જ્ઞાન નથી જેના જીવનમા મહત્વાકાંક્ષા ગંધી નથી તેની અભિરચિ ઢગપડા વગરની અને આતરેકવાળી હોય છે એમ મન્યકારે લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જાતજાતના ગંગ પસંદ પડે છે અને ચિત્ર વિચિત્ર પોશાક તરફ તેમનુ મન ઢોરે છે તેનુ કારણ તેમની પરચયતા છે સ્ત્રી આધીન થઈ જાય તો તેનો પહેરવેશ પણ સાદો અને સરેઈ થઈ જાય સ્ત્રીઓ નિરે આ જાત સાચી હોય કે ન હોય પણ પ્રજા વિરો તો સાચી છે જ પ્રજા અધિમાત્ર વગરની, પરતન્ન બાલવૃત્તિની અને બેજવાબદાર હશે ત્યારે જ બેવકુશીમરેલા કૃત્યોથી આ તહેવાર ઉજવવાનુ પ્રચલિત થયુ હશે

કેમન લોકોમા મંદર્નલિયા નામનો એક ગુલામોનો તહેવાર હતો તે દિવસે ગુલામો પોતાના ધણી સાથે જમે, જુગદુ રમે, છટથી બોને અને મોજ કરે એટલા આનંદ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી ગુલામીમા રહેવાની તેમનામા દિમત આવતી

સ્વરાજ્યવાદી રાજ્યમે વધારે મબીર થયુ ઘટે છે પોતાની યોગ્યતા શી છે પોતાની સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કરી તેને જાજતુ જીવન ગાળવુ જોઈએ વસંતોત્સવ કરવો હોય તો સમાજમા નવુ જીવન પેદા કરી આ તહેવાર

જ્યેષ્ઠો જોઈયે કામદહન કરવું હોય તો બ્રહ્મચર્યવન ધાગ્યુ કરી પવિત્ર થઈ જોઈયે દોલિકોતસવ એ ગુલામોનો એકમાત્ર દિવાસો હોય તો તેને સ્વરાજ્યને ખાતર એકદમ કાઢી નાખવો જોઈયે બાપામાયી ગાળોનું બડોળ ઓણું થશે તેનો રોક કરવાની જરૂર નથી હોળીના દિવસો આપણે સહેરો અને ગામડાં એ અચ્છ કરનામા ગાળા સકીયે છીએ હોઠરાઓ મરદાની કસરતો અને રમતો ચનામા અને દાકના વ્યસનમા પડેલા લોકોના લતામા જડ દારૂ નિરોધનો ઉપદેશ કરવામા ગાળા રાકે છે, અને ઓઝો અવેદીના ગરમા ગાતા ગાતા ખાદીનો પ્રચાર કરી શકે છે

દરેક તહેવારનું સ્વરાજ્યસંસ્કરણ થયું જ જોઈયું, કેમકે સ્વરાજ્ય એટલે આત્મશક્તિ અને નવજીવન

રામનવમી

રામજન્મનો આનન્દ અપૂર્વ છે રામજન્મ પડેલાની સ્થિતિ આદિકવિ વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે વિશ્વામિત્ર જ્યારે ધર્મની રક્ષાને અર્થે બે વિદ્યાર્થીઓની દશસ્થની પામે માસના કડે છે ત્યારે રાજા મોહવશ થઈ પ્રથમ તો ના પાડે છે, પણ તત્કાલ જ કર્તવ્યનું જ્ઞાન થતા પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય પુત્રોને જાનિતા હાયમા મોયે છે

હવે રામલક્ષ્મણની રાજની ઉજવણી બધ પડે છે ગજપુત્રની ઉજવણી બહુવિધ હોય છે અનેક વિધો તેને બણવા પડે છે બધી ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય એ હેતુથી કુલપતિ નસિષ્ઠે તેમને ઉજવવાનો વિચાર રાખેલો, પણ વિશ્વામિત્રે તે બધું ઉધું વાળ્યું વિશ્વામિત્ર રાજપુત્રોને પ્રવાસે લઈ ગયા ત્યાં તેમનો કુદરત સાથે પરિચય કરાવ્યો દેશની સ્થિતિ નજરે લેઈ 'રામચન્દ્ર પૂછે ' આ પ્રદેશમા આટલી નદીઓ વહે છે, આટલી કુદરતી સમૃદ્ધિ છે, છતાં અહીં આ આબાદી કેમ નથી ? અને જે યોડી છે તે આવી બચળીવ દલામા કે ?'

વિશ્વામિત્ર પછી તે પ્રદેશનો ઇતિહાસ કહેવા લાગે કે એ વખતે આ પ્રદેશ સુખી હતો, સમૃદ્ધ હતો પણ પછી યજ્ઞભક્ષક અસુરોનું અહીં રાજ્ય થયું, તેથી લોકોની આ દશા થઈ છે, અને પોતાના તેજસ્વી નેત્રોથી ગમલક્ષ્મણને નિહાળી તે રાજ્ય કહે, 'જુવાનો, આ બધો ત્રાસ દૂર કરવાનો બાર તમારે માથે છે ' સાચ પડ્યે વિશ્વામિત્ર આ ગજપુત્રોને રઘુકુળની ઉજવણી કીર્તિ સમજાવે.

ગાંધી દિલીપનો દિગ્વિજય, બગીચનું મહાતપ, બહુ કહે સવારે ઉઠી, નહાર
પોતને ત્યારે રામવદ્મણ વન્દન કરવા આવે ત્યારે દેશમાં વર્તતા ગ્રામ દૂર
કરોડની ખૂબીઓ, ઉપાયો, મન્ત્રો અને અન્તો બધાંયે

આ જ યથાર્થ સ્થિતિ કાવ્યમય ભાષામાં બીજો ઠેકાણે વાસ્તીકિએ
નર્ણવી છે પ્રસંગ રામજન્મ પહેલાનો છે અમુકે ઉન્નત બન્યા છે
અર્પણુખા આખા દેગો પોતાના તીક્ષ્ણ નખોથી ઉઝરડી રહી છે ખગ અને
દુષ્ણુ દેશનગ અને નિ ગસારી રહ્યા છે કુબર્ણુ પ્રજાના મોટામોટા વર્ગને
એમ ને એમ પાર્શ્વજન્ય છે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ વાળો વિભીષણુ રાવણના દરબારમાં
વર્મને નામે અગ્ન્ય-દા કરે છે એની સલાહને સામ્રાજ્યમદ્યથી ઉન્નત થયેલા
ગદ્ગદો હમી કાઢે છે પોતાના બાળ સાથે સદમગ મરવો કે અસદ્કાર
કરવો એનો એ નિર્ણય કરી શકતો નથી અને રાવણ પોતાના ગન્ધના
દરાવિધ ખાતાઓ ઢાગ એકબુખી જોડુકમી હાકે છે કુદરતી શક્તિઓ
તો બિચારી ક્યા—નવમરડો સુદા એને ઘેર પાણીવાસીદા કરે છે દુનિયાનો
ભાવિક તે મધ્ય કે ગમણુ એ વિરે પણુ લોકોમાં શકા ઉત્પન્ન થાય છે
પોતાના ખેટમાં ગયા નહા તે આખા દેસને ખૂણેખાગરે મુઠી દેખી શકે છે,
ગમણુથી છાનુ કથુ રહેતુ નથી

રાવણના અભિમાનને સીમા રહી નથી રાવણ મનમાં અને પોતાના
દરબારમાં જાહેરપણે પણ કહે છે 'આ એક શત્રુ મે હબ્યો આમ જ
ખીજીએને પણ હણીશ હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું હું જ ગુણોપભોગ કરીશ સિદ્ધિ-
માન મારી દાસીઓ છે મારૂ બળ સૌમાં સર્વોપરી છે સૌથી મોટી જાતિ
પણુ મારી જ છે મારી જ સરકૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે દુનિયાનું બહુ કરવાના
ભાગ મારે જ માયે છે હું જ દાની છું સર્વ પ્રકારના સુખ મારે માટે જ છે '
આ ગર્વોક્તિ કાઢીને જ રાવણને સન્તોર નથી થતો બધાઓને મ્હોડેથી પણ
પોતાના એ જ ગુણુગાન એ ગવડાવે છે સૌ કોઈ એના બદીજન બની
રહ્યા છે પડિતો એની ઈચ્છા પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બતાવે છે પુગતસ્ત્વવિદો
એના યસ ઇતિહાસ જૂગર્ભ આદિમાંથી ખોળી કાઢે છે દરેક ગુણી માણસ
પોતાની શક્તિ એને અગ્ને અર્પવામાં જ પોતાને ધન્ય માનવા જોડે
પામર બની ગયો છે '

આવી દશામાં દીનહીન બનેલી પૃથ્વી સગ્જનહાર પાસે જાય છે અને
કહે છે 'પ્રભો' હવે આ ભાગ અસહ્ય થયો છે માનવની માગત્વ ઉપરની
શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે લોકો તપસ્યા છોડી સુરાપાન કરી રહ્યા છે લોકોની રાષ્ટ્રદેવી
રાજ અસહ્ય ત્રાણીઓના બળિ લઈ રહી છે શરાબની તો કોઈઓની ઠોઠીઓ
રાજ ખાલી થાય છે દેવોના મહેવારમાત્ર બધે પડી ગયો છે આ દશા કથા
મુઠી આસવાની ' સગ્જનહાર કહે છે હે પૃથ્વી ' તુ શ્રદ્ધા ન ખો યસયગમાં

વ્યાપી રહેલા ઇશ્વરતત્ત્વને સરજી જવાથી દુઃખમાત્રનું નિવારણ થાય છે. રાક્ષસો નેમજ મનુષ્યો જેમને જંગલી વાનર કહે છે, અનાડી કહે છે, રાક્ષસી સંસ્કૃતિનો જેમને સ્પર્શ થયો નથી, જેઓ માણસ છે કે નહિ એ શંકાથી 'વા-નર' કહેવાય છે એવી બોળી પ્રજામાં એ ઇશ્વરી શક્તિ પ્રગટ થશે. એમને હાથે જ આ રાવણનો પરાબવ થશે. આર્યાવર્તની માતાઓ પહાડ ઉપર બેસી જે તપશ્ચર્યા કરી રહી છે તે જરૂર ફળશે અને વજ્રકાય, વજ્રકૌપીન બાળકો દેશમાં પેદા થશે. ધર્મની ફરી વળગતિ થશે અને પરમાત્મા પોતે અવતાર લેશે. 'પરમાત્માનો અવતાર થયો એ કેમ સમજવું એવી પૃથ્વીને શંકા હતી છે ત્યારે સરજનહાર કહે છે: 'જ્યારે દેશમાં બ્રહ્મચારીઓ પેદા થશે, જ્યારે ગૃહસ્થો એક-પત્નીવ્રતનું પાલન કરશે, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ ધર્મરક્ષક ગુરુઓને વરા રહેશે, જ્યારે માબાપો પોતાનો મોહ છોડી પોતાના પુત્રોને મખ (યજ્ઞ) રક્ષણને અર્થે મોંપી દેશે, જ્યારે ભાઈભાઈઓ અપૂર્વ પ્રેમથી એકબીજાને સંકળાશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના લોકો પતિત સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરશે, જ્યારે ગજપુત્રો બીલ અને ચુકક લોકોને સમાનભાવે મેત્રી કરશે, જ્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના અભિમાનની એટ ત્યાગશે, જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું તેજ સત્ય અને ધર્મની સેવા સ્વીકારશે અને જ્યારે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જાગશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના તરુણો નગરજીવનના વિલામો છોડી ગામડેગામડે અને વનવગડે ફરશે ત્યારે ઇશ્વરનો અવતાર થયો છે એમ માનવું.' પૃથ્વીને સન્તોષ થયો, દિલામો મળ્યો અને તે સ્વસ્થાને શાન્ત થઈ

દશરથે તપસ્યા આદર્શ ધર્મનો અમિ પ્રગટાવ્યો. યજ્ઞપુરુષે પાપસર્પી ચેતન્ય આપી દીધું. દુનિયા રાહ લેવા લાગી. સંનિગો પણ અનુકૂળ થવા સામ્યા. ગ્રહો અને ઉપગ્રહો પગપર અનુકૂળ બન્યા. પાપની ધડી પૂરી ચઈ, ધુપ્તનો ઉદય થયો, અને રામજન્મ થયો.

તે દિવસે પ્રજાએ આનન્દ કર્યો. હજી તો રાવણરાજ્ય કંઈ ગયું નહોતું, હજી તાટકાનો વધ થયો નહોતો, હજી કાંચનમૃગ મારીયતી મામા ઉધાડી પડી નહોતી, છતાં પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો, કારણકે રામજન્મ થઈ ચુક્યો હતો. જેમ કેઈ ખેડૂત આકાશના મેઘમાં મેળે આપા 'પાક જોઈ' સે તેમ પ્રજાએ મેઘપામ રામચન્દ્રમાં સ્વાતન્ત્ર્ય દેખ્યું, ધર્મરાજ્ય દેખ્યું, મુક્તિ દેખી. તે દિવસથી માંડીને આટલા કાળ પ્રજાએ એવું શુકલ નવમીએ એવજીવ કર્યો છે, કેમકે તે દિવસે માણસમાં સત્ય ઉપરની, બ્રહ્મચર્ય ઉપરની, ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા જાગી.

જન્માષ્ટમી

એનો એ જ સૂરજ રોજ રોજ ઉગે છે, છતાં દરોજ નવો પ્રાણ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન લઈ આવે છે. સૂરજ જૂનો જ છે એમ ધારી પક્ષીઓ નિઃસ્વાદ નથી થતા કાલનો જ સૂરજ આજે આવ્યો છે એમ કદી દિવંગણ જગવાન દિનકરનો નિરાદર નથી કરતા જે માણસનું જીવન શુદ્ધ થઈ ગયું છે, જેની આખોનું તેજ ઉતરી ગયું છે, જેના હૃદયમા લોહી ફરતું અટક્યું છે, તેને માટે જ સૂરજ જૂનો છે જેનામા પ્રાણનો કાર્ષ્ણ્ય અશ છે તેને દિસાજે તો જગવાન સૂર્યાનાગણ નિત્યવનન છે જન્માષ્ટમી પણ દર્શાવે આવે છે દર્શાવે આપણે એની એ જ કથા સાબળાયે છીએ, એ ને એ જ ગીતે અપવાસ કરીએ છીએ અને એ ને એ જ રીતે કૃષ્ણજન્મના જોશવ દરીએ છીએ, છતાં હજારો વર્ષો થયા જન્માષ્ટમી દર્શાવે તે જગદ્ગુરુનો નવો જ મન્દેશો આપણને આપતી આવી છે કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના વક્ર ચન્દ્રની પેટ એક પગ ઉપર બાર મુકી એક પગ વાકો રાખી શરીરને કમનીય નાકે આપી મુરલીધરે જે દિવસે સસાન્ના પ્રથમ પ્રાણ કૂક્યો તે દિવસથી આજ મુઠી દરેક નિરાશ્રિત માણસને આશ્વાસન મળ્યું છે કે

ન દિ ક્વન્તાન્તુ કથિદ્ દુર્ગતિ તાત મચ્છતિ ।

બાળુ' જે માણસ સન્માર્ગે વળ્યો છે જે ધર્મને વળગી રહે છે તેની કાર્ષ્ણ્ય દુર્ગતિ નથી

લોકોને યાચ છે કે ધર્મ એ દુર્બળ લોકોને માટે છે બહુ બહુ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધમા તેની ઉપયોગિતા હશે પણ રાજાઓ અને સમ્રાટો તો કરે તે ધર્મ તાત્રાજ્યશક્તિ ધર્મથી પર છે વ્યક્તિનો પુણ્યશ્લેષ તો હશે, પણ સામ્રાજ્ય તો અધૈયિક વસ્તુ છે ઇશ્વરની વિભૂતિ કરતા સામ્રાજ્યની વિભૂતિ કેટલેટર સામાજ્ય જ્યારે હાથમા વિજયપતાકા લઈને ધૂમે છે ત્યારે દિવસના ચન્દ્રમાની પેટે મશ્વર કથાય મેંતાઈ રહે છે

મયુગમા કસની ભાવના આવી જ હતી, મગધદેશમા જગસધને આમ જ થતું, એદિદેશમા શિશુપાલની એ જ મનોદશા હતી, જલાશયમા ગદેનાર કાલિનાગ આમ જ માનતો, દારિકા ઉપર હુમલો કરનાર કાળયવનની દિલ્લમુશી એ જ હતી, મહાપાપી નરદાસુરને એ જ કેળવણી મળી હતી, અને દિલ્હીનો સમ્રાટ કૌરવેશ્વર પણ એ જ વૃત્તિમા ઉછરેલો હતો આ બધા મહાપરાક્રમી રાજાઓ અન્ધ કે અચાન ન હતા એમના દરબારમા દતિહાસ-વેનાઓ, અર્થશાસ્ત્રનિષારહો અને રાજમુરધર અનેક વિદ્વાનો હતા. તેઓ પોતાના-શાસ્ત્રો નીચોળી તેનો સાગ કાઢીને પોતપોતાના સમ્રાટોને સખ્યાવતા

પણ જરાસંધ કહેતો, 'તમારા ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તો ધર્મી રહે, મારા પુરુષાર્થ મારા બુદ્ધિબળ અને બાહુબળથી એ તમારા સિદ્ધાન્તો ખોટા પાડવામાં છે.' દાળચવન કહેતો, 'હું એક જ અર્થશાસ્ત્ર બાણુ છું પશ્ચિમ દેશોને નીચોડીને એમનું ધન હરણ કરવું. એ જ ધનવાન થવાનો એક માત્ર રીધો, મહેલો—અને તેથી સશસ્ત્ર—માર્ગ છે.' શિશુપાલ કહેતો, 'ન્યાય-અન્યાયની વાત પ્રજાના આપસના વિષ્ણુવાદમાં ચાલી રાકે અને તો સમ્રાટ રહ્યા અમારી જાતિ જ બુદ્ધી ઈર્ષ્ય અને મોભો એ જ અમારો ધર્મ.' કૌરવેશ્વર કહેતો, 'જેટલા રત્નો છે તે બધા અમારો વારસો, અમારી પામે જ તે આવવા જોઈએ 'યતો રત્નયુતો વયમ્' (કેમકે અમે રત્નભોગી છીએ, રત્નનો ઉપભોગ કરવા માટે સરળથેલા છીએ) દુનિયામાં જેટલા તળાવ હોય તેટલા અમારા જ વિહારને માટે છે. હાથા વગર કેાને મોયની આણી ઉપર રહી તકે એટલી જ્વામિ પણ અમે ન-આપીએ.'

પૃથ્વીપાતશય્ય નાગદે હસને ચેતની દીધું હતું કે પાગદા યુગ સામે હું બંધે ફાળ્યો હોય, પણ તારા સામાજ્યની અંદર—રે, તારા ધરની અંદર જ—તારો શત્રુ પેદા થશે. જે સગી બહેનને તે આશ્રિત દાસીની સ્થિતિએ મુકી છે તેના જ પુત્રને હાથે તારો નાશ થવાનો, કેમકે તે ધર્મીમાં હશે તેનો તેજોવધ કરવાના તુ જેટલા પ્રયત્નો કરીશ તેટલા બધાય તેને અનુકૂળ જ થઈ પડવાના હસે મનમાં વિચાર કર્યો, 'Forewarned is forearmed' આટલી ચેતવણી વેગાસર મળ્યા ને પાણી પહેલી પાળ ન બાંધીએ તો આપણે ઇતિહાસના સાના? આપણે સમ્રાટ સાના? નારદે કહ્યું, 'આ તારી વિનાશ દાળની વિષગીત બુદ્ધિ છે હું કહી રહ્યો છું એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાન્ત નથી, એ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે, એ સનાતન સત્ય છે વસુદેવેવક્રીના આઠ અપભ્રંશ-માથી એકને હાથે તુ જરૂર મનવાનો તારે માટે એક જ ઉપાય છે હજી પશ્ચાત્તાપ કર અને શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા.' માની કરો તિગરદારપુત્ર હાસ્યથી જવાબ આપ્યો, 'સમ્રાટો સમરજ્વામિ ઉપર પરાજય પામ્યા વગર પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી.' 'તથાસ્તુ' કહી નિરાશ નાગદે ચાલ્યા ગયા કેમે વિચાર કર્યો, અલાર સુધીના સમ્રાટો શાલ્યા નહિ એનું દારણ તેમની ગઈવત, તેઓએ પૂરતા સાવધાન રહેવું ન જાણ્યું હું પણ જો ગાંદિલ બનું તો મારે પણ પરાજય સ્વીકારવો પડે પણ તેનું કાર્ક નહિ જે વીર છે તે હમેતા જાને માટે મર્યે અને પરાજયને માટે તૈયાગ રહે. હારી જઈએ તમા ખોટું નથી, પણ ધર્મને નામે 'યસ થયે એમા નામોદયી છે ધર્મનું આમાત્મ સાધુસન્તવેગથી અને દેવ બાલજોને મુખાગ્રહ હો, હું તો સમા. છું હું તો એક ચક્રિને જ એળખું'

હરે ધર્મ કરો વસુદેવના સાત નિગપાદ અભોગના ખુલ ક્યો કૃષ્ણ-જન્મ વખતે હમરી લીલા ચાલી અને પુણ્યપન્થામાને બદલે કન્યાગૃહપારી શક્તિ કેસો

હાય આવી દમે તેને જમીન ઉપર પડાડી, પણ ચક્રિની દર્શ ચક્રિન
ઓછી જ મન્વાની હતી ? વસુદેવે ગુપ્તરૂપે શ્રીકૃષ્ણને ગોકુળમાં ગળ્યા પણ
પ માત્રમાને મ્હી જ વસ્તુ છાની નથી ન હતી પરમાત્માને કપ જાહેગતની
બીજી (જાણી જ નહોતી) હતી ચક્રિએ અદૃશ્ય કરીને જોયા પડે
કસને કયુ 'તારો ચતુરો ગોકુળમાં દિન દુગુના ઓ નાત ઓગુના વધે
છે' મયુનાથી ગોકુળદંદાવન બહુ ફર નથી, ચારપાસ ગાંધી પણ નહિ હોય
કસે કૃષ્ણન મારવાના જોટલા મુજબ તેટલા પ્રયત્નો કર્યા પણ શ્રીકૃષ્ણનુ
મન્નુ સામા છે એ જ તે સમજી શક્યો નહિ શ્રીકૃષ્ણ અમર તો હતા જ
નહિ, તેમ મન્થાધીન પણ હતા નહિ ધર્મદાયક કરવા માટે તેઓ આવેલા
ધર્મનું ગાંધી સ્થાપન ન થાય ત્યાં સુધી તે ફરી રીતે વિગમ પામે ? કસને
ચક્રુ કે શ્રીકૃષ્ણને આપણા દ બાનમાં જોલારીને તેમનુ મોત કરીયે, પણ ત્યા
જ તેની બાજુ બગડી, કેમકે પ્રગતિ પન્માત્મતત્ત્વ ઓળખ્ય અને પ્રગત
પન્માત્માને અનુદાન થઈ ગઈ

કસનો નાશ જો, જતામધે એવડુ જોઈતુ હતુ પણ જરાસંધને થકુ
કે ના, કસ કરતા હ નવારે માન્યેન હુ, મે અનેક બિજ મિત અવધવો
સાધીને માડં સામાન્ય પ્રગત કરેતુ છે મત્રયુદ્ધમાં મારો ખરોખરીઓ કોણ
છે ? મારી નગરીના ઝાટ દુર્બેધ છે મો બીક શાની ? જગસંધના પણ
જો કાયન થયા કાલિનાગ તો પોતાના જલજ્ય નને સલામતીનો નમ્રનો માનતો
હતો એવુ વિદા અસલ હતુ કૃતકારમાનથી જ મોખોગી સેનાઓને મારી
નાખે તેના વિરુ પણ કશુ આશુ નહિ કાળવન ચક્રા કરી આવ્યો,
પણ સુતેના મુચ્છકુન્દના કોવામિથી વચમા જ બગા મુઓ નગકામુર એક
ઓને હાથે જલમ વો કૌગેશ્વર દુર્બેધન દ્રોપદીના કોધવનિમા ભરમ થયો
અને સિશુપાલને તેણે કરેલી બગતત્ત્વિનદાએ જ મારી નાખ્યો

૫ રિધુ જોવા આ ૭ સમ્રાટો તે વખતે મરી ગયા સમલોક અને સમ
પાતાળ મુખી થયા ઓ જન્માદ્યમી મદ્રળ થા ૭ના દરવર્ષે આટઆટલા કાળ
આપણે એ ઉત્સવ શા માટે ઉજવીયે છીયે ? એટલા જ માટે કે દજી આપણુ
હૃદયમાંથી ૫ રિધુનો નાશ થયો નથી, તેઓ આપણને અત્યન્ત પીડે છે
આપણે લગભગ નાસીપાસ થઈયે છીયે એવે પ્રસંગે આપણુ હૃદયમાં
દૃષ્ટ્યન્દ્રનો જન્મ થયો જોઈયે 'જ્યા પાપ છે ત્યા પાપુ જલારી પણ છે
એ આશ્વામનનો આપણુ હૃદયમાં હૃદય થવો જોઈયે અધ્યગત્રિના અન્ધકારમાં
દૃષ્ટ્યન્દ્રનો હૃદય થાય તો જ નિ ાય થોલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે
ઓ ધર્મમાં દહ રહી શકે

દિવ્ય જન્મકર્મ

આપણે સુખમાં હોઈએ કે દુઃખમાં, ભગતા હોઈએ કે સને-૧ સ્વતન્ત્ર હોઈએ કે પરતન્ત્ર, જાલિમ હોઈએ કે ગુલામ, મ પીના હોઈએ કે કુસ પી જન્માટી તો વગેરે સ્થિતિ આવવાની જ સુખ-દુઃખ છે અને આપણે છે, અન્દની વૃદ્ધિ થાય છે અને ક્ષય થાય છે, નદીનું પાણી વલ્લે જાય છે, ન પુષ્કર થાવ્યા જ કરે છે, અહરો થાય છે અને છૂટે છે, કાગળના પત્રો વહેતા જાય છે, તેમ જન્માટી નામસ્મરણ કરવાની આવે છે અને નામસ્મરણ કરાવતી જાય છે આપણે સ્વતન્ત્ર હતા ત્યાર પછી જન્માટી આવતી આપણે પાંચ લાખ ત્યારે પછી જન્માટી આવતી આપણે ફરી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરીને છીએ ત્યારે પછી જન્માટી આવી જ છે—નામસ્મરણ કરાવતી આવી છે તમે તેનો ઉપેક્ષા સામળો કે ન સામળો તે તો આવવાની ને જવાની જેનું ખ્યાલ હશે તે તેનો ઉપેક્ષા સામળો અને ધન્ય થશે

જન્માટી પુરાનન છે, સનાતન છે, છતાં નિત્યવર્તન છે, ક્રમ છે તે સંપૂર્ણ છે જન્માટી એ કૃષ્ણાવતારનો તહેવાર છે કૃષ્ણારિઃ અદ્યતન, વિવિધ અને સંપૂર્ણ છે—ક્ષીરસાગર જેવું છે જેની પાંચે બેઠેલી શક્તિ હોય તેટલું તેમાંથી તે અહણ કરી શકે છે છતાં ક્રમ એમ ન દેવી શકે કે નું શ્રીકૃષ્ણના અન્તિનો પાર પામ્યો પુ

“

”

”

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ કરાવાસમાં થયો માતૃપિતાના વિયોગમાં તેમના બાળપણ વીતાડું પડ્યું ગોપીઓ સાથે વિવિધ લીલા રમવામાં તેઓ મથગુણ ગ્રેહતા એનો ચિતાર પુરાણકાંડમાં આપણો પામ્યો છે પણ પોતાના માતૃપિતા પરરાજ્યમાં બદલાવ છે એ શ્રીકૃષ્ણ જુદા ન હતા શ્રીકૃષ્ણે આપણે નાનપણ ગોપીઓ વચ્ચે બેસી ગોલી વગાડવામાં ગાળુ ૧ હતું દરરોજ કરી તેઓ મધુવિદ્યામાં પ્રીતિ દયા હતા કુષ્ટોનું દાન કરવાનો વસ્તુપાક નાનપણથી જ તેમનો લીધો હતો મયુરાના નયન જુની તેઓ વાદ્ય રંગના અનુદાન સમય તેમણે તેમણે દસું કાસા કુર્ક, માના પિતાને છે ૧ ન્યા અને પછી જ શુર પારો ભજવા મવા

જે વડે નાતાની શક્તિ થય પિતાની મુક્તિ થય તે વિષા તેમણે પ્રથમ દેગી ત્ય રમતી નાતાની બૂબ માર્યા તરસ લીધાવા અને વિધાન-૧ ભજવા તેઓ સદાપણે વિદ્યાપીઠમાં ન્યા પ્રથમ માનિતાની શક્તિ, પાત્ર વિદ્યા—એ શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ ન હશે માતૃપિતાની મુક્તિ ૫ ૭૪—૨૦૨૦ ની મુક્તિ ૫ ૮

પ્રજાતાપ દોષ દાને ન થયો. કર્ત્ત્વ્યપાલનની ધમસથી શ્રીકૃષ્ણની ભુદ્ધિ એટલી તીવ્ર થઈ હતી કે ગુરુ પામે વિદ્યા બણતા દાગ કે શ્રમ તેમને લાગ્યો જ નહિ. માનવિનાને હોશિયા, વિદ્યા પૂરી હતી, ગુરુને દક્ષિણા આપી દીધી અને પછી શ્રીકૃષ્ણ પગ્યા અને પગ્યા પગી આપી હાંદગી નિગસખગતિથી પરોપકાર કરવામા ગાળી ન્યાયે બીજા બધા પોતાના ગભ્યનો અને પોતપોતાના ઉત્કર્ષનો વિચાર કરતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આખા બાગ્નવર્ષના ગભ્યકામ્યનો અને ધર્મસંસ્થાપનાનો વિચાર કરતા. લોકસમ્રાટ એટલે લોકમખ્યાનો મમ્રદ એમ શ્રીકૃષ્ણ માનતા ન હતા, અને તેથી જ તેમણે બધા મનુષ્યમંદાર જોતા હતા ધર્મને જ વાળી નહેરાની હિમત બતાવી અને પોતે અપ્રતિમ મથ દોવા હતા અને દેશમા આટલું ભારે રાષ્ટ્રસમકારી મુદ્દ મયેયુ દોવા હતા અસાધ્ય અને અયુધમાન રૂઢી સખ્યા. કુર્યોધન અને અભુત બને શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગવા આખા ત્યારે તેમણે તે બંને રાજપુતો આગળ મુકેલી પમંદગી આર્યપૂર્ણ છે— કા તો નિરાશ શ્રીકૃષ્ણને પમદ કરો, કા તો યાદનમેના પમદ કરો. બંનેએ મનગમતી પમંદગી હતી અને તેનું પનિલામ આપમે જોઈ રાજાએ છીયે

-

*

.

*

બાગ્નીય મુદ્દ મદાન હતુ. પગ કૃષ્ણચરિત્ર તેથીયે મહત્ત છે મદા બાગ્નમા ગૌરીશકર અને ધનવગિરિ જોવા બે પ્રયત્નસિખરા ચગદે છે આ બેના પ્રમાણમા બીજા બધા હુતુગ સિખરા ટેકરી જોવા દેખાય છે આ બે સિખરા તે બીજા અને કૃષ્ણ તે મદાન મુદ્દમા કર્ત્ત્વ્ય જલ્કર્ત્ત્વ્ય અને જલ્કર્ત્ત્વ્ય શક્તિ આ બે જલ્કર્ત્ત્વ્યની જ બને સરખા જ અનાગમત, સગ્મા જ ધર્મનિષ્ઠ, સરખા જ પરોપકારી અને સરખા જ યોગી હતા બંનેમા કેટલું અન્તર ? બંનેના સમાજસાજ લુદા, બંનેની ગભ્યદારી શીલમુશી લુદી અને બંનેના હવિતકર્ત્ત્વ્ય લુદા ચાલતી ગભ્ય-અવસ્થા ટકાવવી, તેની મારફતે જ બની શકે તેટલું લોકકલ્યાણ સાધવું અને વર્તમાનકાળને વફાદાર રહેવું એ બીજાનો વિચાર. શ્રીકૃષ્ણ અમાયના શત્રુ, પાપપુજના અભિ અને રૂઢિના નિષ્વસક તેમની દષ્ટિ અવિધ્ય તરફ રાજદારી પ્રત્યેમા બીજાચાર્ય ધાગધોરણને વગગનાર હતા, ન્યાયે શ્રીકૃષ્ણ જૂના સડી ગયેલા એકેએક ધાગધોરણના મડદને દાડી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી બીજાચાર્યે સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રીકૃષ્ણે સત્યનો

સમાજસાજમા પક્ષ બંનેમા એ જ ભેદ હતો બીજાચાર્ય કહેતા, રાજા કાલસ્ય કારણ—જાન ગનાવે તેવો જમાનો. શ્રીકૃષ્ણ કહેતા, રાજા શાનો જમાનો ઘડે ? જમાનો તો જુ પોતે જ હુ અને એકેએક જૂની

રહિને નાશ કરવાને અવતરેલો છું. વાલોડક્ષિ જોઈશ્વર પ્રવૃદ્ધ । બીખાચાર્ય
વર્મશાસ્ત્રી હમેશા દબાયેલા રહેતા અને ધર્મશાસ્ત્રની આગ્યો સાચવવામા
જ સંપૂર્ણતા સમજતા, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ધર્મની આગ પાછળ ગેહલુ પાર્થિક
રહસ્ય સમજી લઇ તેને જ વળગી રહેતા.

*

*

*

છતા શુ આશ્ચર્ય ? બીખાચાર્ય પ્રતિગાપાલન કરી ભારતવર્ષમા
નન્મકાન્તિ થવા દીધી અને જે સમાજવ્યવસ્થાને તે વળગી ગયેલા માગતા
હતા તેના જ તેમણે ભાગતયુદ્ધ દ્વારા ઉચ્છેદ કર્યો શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિગાબજ
કરી પોતાના જીવનના પ્રાણ બચાવ્યા અને બીખને જરા આપ્યો.

*

*

*

શરીર જેમ અનેક નવા નવા વસ્ત્ર ધાગણ કરે છે, આત્મા જેમ
નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મના સનાતન આત્માએ પણ નવા
નવા વિધિ શોધી કાઢે જ છૂટકો હિન્દની પૂજામા જ્યારે માલ ન રહે
ત્યારે ગોવર્ધનની પૂજા જ કરી લેઈએ અને યજ્ઞયાગની ધમાલ દગ્ગા
શ્રીકૃષ્ણને સંસ્કૃત જુઓ જ વધારે શ્રેયસ્કર છે એ જન્માદીની આપણને
શીખવે છે

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આપણે હજી ધ્યાનપૂર્વક જોયું નથી શ્રીકૃષ્ણની નાન-
પણની લીલા અને મોટપણનું જગદુદ્ધારનું અવતારકૃત્ય એટલા બધા મોહક
અને કિશોર છે અને શ્રીકૃષ્ણને અવતાર માની આપણે એટલા આશ્ચર્યમ્મદ
થવા છીએ કે આ પુરુષોત્તમે આદર્શ પુરુષ તરીકે જે ગીતે પોતાનું જીવન
માણ્યું તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું જ નથી આજ સુધી આપણે જોટલા
નગરનોના ચારત્ર વાચ્યા છે અથવા જોયા છે તે બધાથી શ્રીકૃષ્ણનું
ચરિત્ર જુદું પડે છે નાનપણમા શી કા કિષ્કિન્દા માખણનું નૈવેદ્ય આત્મદેને
સમર્પણ કર્યા પછી યજ્ઞોદ્ધ માતા પદ્મને એ બીકથી ગમગાયેલા શ્રીકૃષ્ણની
નાટકી લીલા છોડી દઇએ તો શ્રીકૃષ્ણના આખા જીવનમા કુખ કે ભયનો
કયાએ લવચેસ સરખો જડતો નથી આટલું બધું વિવિધ ઘટનાઓથી
ચરિત્રનું જીવન હોના છતાં શ્રીકૃષ્ણ ગર્ભ કાળે દિગ્મંડલ થયા નથી, કુખથી
દમાઈ ગયા નથી અથવા હારીનતાથી મોઢા પડ્યા નથી જેને આસન્નિ
જ નથી તે હારીન શાનો થય ? જે યજ્ઞાનંદ જાણે છે તે શાને બંદીયો
જે સર્વ જીવોમા પોતાને જ જુએ છે તેના મનમા રાગ, દેવ કે જુગુપ્સા
ક્યાથી હોય ? એ જ શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણત્વ છે શ્રીકૃષ્ણને એક પ્રાણજે લાન
મારી તેને તેમણે અવશ્યગતી પેડે ધાગળ કરી માધારીએ ચોર શાપ આપ્યો
તેને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અનાગદ્ધનના મદદગાર તરીકે તમારી લીધા અભિમન્યુ

મગયો, ધટોત્કચ મગયો, પ્રૌપત્રીના પુત્રોનો વધ થયો, અગર અશૌહિદી
મેનાનો નારા થયો, મહાન મહાન આચાર્યો પડ્યા, યાદવકુળનો સંહાર
થો, પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા ને તેના—અવિચલિત, ગંભીર, મહાસાગર.

*

*

*

બગતીય મુદ્દમા સંત્રામભૂમિ પર ધામલ થયેલા હજારો મુમુર્ષુ યોદ્ધાઓ
લોહીના કીચડમાં રોળાઈ ગયા છે અને તેમની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણની દારૂપ્યમર્તિ
દરેકના માથા પર પોતાનો શીતલ વર્ષ દરન મેલની ફરે છે એવું ચિત્ર
કેવળ સમર્થ ચિત્રકાર જ્ઞાત્રી આપે ? છેલ્લી ઘડીએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન ! એ
અહોમાન્ય જે જમાનાને મળ્યું તે જમાનો ધન્ય છે ! તે વખતના દરિઓએ
‘મંગ્લોન્મુખ ત્રીગેનો વીસામે આ મોગ્નીધર છે’ એના બાવના ગીતો ગાયા હશે’

.

*

*

ભારે સંકટ દેખામ ત્યારે મોખરે રહે અથવા એકલા જ આશુ સંકટ
માથે લે, અને જ્યારે રાજ્યરંજન કે નામના મળવાના દોષ ત્યારે ચગમાળ
વટની પેટે પાછળ પાછળ રહે, એ શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ ફેરવો ઉદાત્તમધુર છે !
ગોકુળમાં જોડેલા નક્ષત્રો આલ્યા તેટલા શ્રીકૃષ્ણે પોતે માર્યા યમુનામાં
કાગિનાગ આસિને ચ્હો અને તેણે આખા વૃન્દાવનમાં ત્રાસ ફેલાવ્યો
ત્યારે પોતાનું શુ થયે તેનો વિચાર ક્યાં વગર શ્રીકૃષ્ણે કદબના જાડ
કપડાં સંકટના ધગમાં ભૂમકો માર્યો ગોવાળ છોકરાઓ બધા બચબીત
થયા ફેટલાક ધન બગી દોડ્યા, ફેટલાક લા ને લા જ મૂઠ બની ચબ
જેવા ચોગી ગ્લા મેધને કશું મળ્યું નહિ એકલા શ્રીકૃષ્ણે કાગિ સાથે મુદ્દ
ક્યું, તેને હગવ્યો, નમાવ્યો અને જીવતદાન આપી છોડી દીધો કસવધમાં
પણ આગળ અને જગસધના વધમાં પણ અગ્રેસર. જ્યાં જ્યાં સંકટ
ત્યાં ત્યાં પોતે હાજર

*

*

*

હન્દે પ્રલયમાળો વન્સાદ મોહલ્યો ત્યારે પણ શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડી
પ્રજાનું નમણું ક્યું, પણ તેની સાથે પ્રજાને એ પણ મોધ આપ્યો કે ફરેક
માણસ જમાને ગોવર્ધન ઉચ્ચવામાં મદદ કરે ત્યારે જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની
આગળી જગાએ રામ્મિ પરમાત્માની પણ પ્રયત્ન તમારો

.

.

જન્માષ્ટમીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આપણે શું માગીએ ? દરેક જણ પોતાની
વૃત્તિ પ્રમાણે માગી લે પાડવગીતામાં ભાગતકાલીન પ્રમુખ વ્યક્તિઓએ શ્રીકૃષ્ણ
પાસે શું શું માગ્યું હતું તે આપેલું છે કૃપણ કૃપણની પેરે માગી લે, ભક્ત

બક્તહૃદયથી માગી લે, અભિમાની અભિમાનને છાન્ને એવાં વચનો કાઢે અને પોતાનું પાપ પણ પરમાત્મા પર ટોળા દે. પણ માગણું હોય તો વીરમાતા, ધર્મમાતા, તપસ્વિની કુન્તીએ જે માગી લીધું તે જ માગણું જોઈએ. ભાગવતમાં કુન્તીની પ્રાર્થના બહુ જ સુંદર શબ્દોમાં આપેલી છે. કુન્તી માતા કહે છે, 'હે ભગવન્ ! જેમાં તારૂં શિરમરણ થાય તે વૈભવ મારે નથી જોઈતો. જેનાથી હમેશાં તારૂં સ્મરણ રહે, તારૂં ચિન્તન થાય, શરણાગતતા વધે એવી આપત્તિ અમને આપ. ભગવન્ ! અમને આપત્તિ આપ. આપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ ! કેમકે

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંવદો નૈવ સંવદઃ ।

વિપદ્વિસ્મરણં વિષ્ણોઃ સંપન્નારાયણસ્મૃતિઃ ॥

પરમાત્માને બૂલી જવો એ જ ભારે સંકટ અને નારાયણનું અર્પણ સ્મરણ રહેનું એ જ મંપત્તિ, એ જ વૈભવ, એ જ શ્રેયપ્રેય, એ જ સ્વારાજ્ય, સ્વારાજ્ય અને સામ્રાજ્ય.

જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ

દેશની સ્થિતિ વિશે એક વૃદ્ધ સાધુ જોડે મારે વાતચીત થઈ હતી. વાનચીત દરમિયાન રાજનિષ્ઠા વિશે હું કંઈકે બોલ્યો. સાધુ એકદમ બોલી ઉઠ્યા, 'અરે, હિન્દુસ્તાનમાં તો બે જ રાજાઓ થયા છે: મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામચન્દ્ર અને જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. હવે આ બેનું જ હિન્દુ લોકો ઉપર તો રાજ્ય ચાલે છે. રાજનિષ્ઠા તો એમની જ પ્રત્યેસંભવે છે. જન્મીન ઉપર કે પૈસા ઉપર રાજ્ય કરનાર ગમે તે હોય, પણ હિન્દુઓનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર તો આ બે જ છે.' મને એ વાત તદ્દન સાચી લાગી. બજન પૂરું કરીને 'રાજા રામચન્દ્ર છી જય' અથવા 'કૃષ્ણચન્દ્ર છી જય' બોલાવીને લોકો જન્મારે જયજયકાર કરે છે ત્યારે જે ભક્તિનો ઉભરો ઉદો છે તેવી ભક્તિ ખીજ કાઢી વિરે ઉત્પન્ન થતી નથી.

શ્રીરામચન્દ્રજીનું જીવન જોઈશું ઉદાત્ત છે તેટલું જ સુગમ છે. રામચન્દ્ર એ આપણો આદર્શ પુરુષ—પુરુષોત્તમ છે. સમાજના નીતિનિયમોનું, રિવાજોનું તે પરિપૂર્ણ માલન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના રાષ્ટ્રાધ્યક્ષને પણ લગભગ એવું માન શ્રીરામચન્દ્રને લોકલાગણીને વિશે છે. મારું જીવન સમાજને મારે છે એ નિશ્ચય શ્રીરામચન્દ્રજીમાં દૃઢ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પણ પુરુષોત્તમ છે, પણ તે ભિન્ન યુગનો પુરુષોત્તમ છે. ન્યારે સમાજબંધારણ આત્મિક ઉન્નતિની આડે આવે ત્યારે તે સમાજબંધને તોડવાં અને નવીન નિયમો ધડવા એ વૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાઈ આવે છે. છતાં શ્રીકૃષ્ણ અરાજક ન હતા. લોકસંમૂહનું મહત્ત્વ તેઓ સારી પેઠે જાણતા. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને એક નવીન સ્વરૂપ આપ્યું. અને તેથી શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો દરેક પ્રસંગ રહસ્યમય છે. કેઈ વ્યાકરણકાર જેમ એક મોટા સર્વવ્યાપી નિયમ બતાવ્યા પછી તેના અપવાદો એક સૂત્રમાં ગ્રથિત કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે જાણે પોતાના જીવનમાં માનવધર્મના બધા અપવાદો સૂત્રબદ્ધ કર્યા છે. ગોપીઓ સાથેનો અલ્પ-સ્પર્શ શુદ્ધ, પવિત્ર પણ મર્યાદારહિત પ્રેમ, દુરાચારી રાજા માગે હોવા છતાં તેનો વધ, બકેતની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરવા પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ મુદ્દમાં શસ્ત્રમૂલક વગેરે સર્વ પ્રસંગોમાં તત્ત્વ જાળવવા ખાતર નિયમ-બંધ કર્યાનાં દટાન્ત છે. શ્રીકૃષ્ણે આર્થ જનતાને વધારે અન્તર્મુખ કરી છે, વધારે આત્મપરાયણ કરી છે. ભોગ અને લાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ, ઈલેલોક અને પરલોક ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વોનો વિરોધ ખ્યાસરૂપ છે, બધામાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આર્થ જીવન ઉપર વધારેમાં વધારે અસર તો શ્રીકૃષ્ણની જ થઈ છે, છતાં એ અસરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જેમ અત્યન્ત સરળ બાપામાં લખેલી ભગવદ્ગીતાના અનેક અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તેમ કૃષ્ણજીવનમાં રહેલું રહસ્ય પણ વિવિધ રીતે વર્ણવાતું આવ્યું છે. જેમ વાલ્મીકિરામાયણના રામચન્દ્ર અને તુલસીરામાયણના રામચન્દ્ર વચ્ચે મહદન્તર છે, તેમ મહા-ભારતનો શ્રીકૃષ્ણ, ભાગવતનો શ્રીકૃષ્ણ, ગીતગોવિંદનો શ્રીકૃષ્ણ, ચૈતન્ય મહા-પ્રભુનો શ્રીકૃષ્ણ અને તુકારામ જીવાનો શ્રીકૃષ્ણ એક હોવા છતાં ભિન્ન છે. હાલના જમાનામાં પણ નવીનચન્દ્ર સેનનો શ્રીકૃષ્ણ બંદિમચન્દ્રના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે, ગાંધીજીનો શ્રીકૃષ્ણ તિલકના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે અને અરવિન્દ ઘોષનો શ્રીકૃષ્ણ તો વળી સૌથી ન્યારો છે. આવા સુલભ અને દુર્લભ, એક અને અનેક, રસિક અને વિરાગી, બંડોપાર અને લોકસંમૂહક, પ્રેમજા અને નિષ્ઠુર, માયાવી અને સરળ, એવા શ્રીકૃષ્ણની જન્મન્તિ કેવી રીતે ઉજવવી એ નક્કી કરવું મહાકઠણ છે.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર તેમના જીવન જેટલું જ વ્યાપક છે. દુનિયાની દરેક સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણે ભોગવી છે, દરેક સ્થિતિને માટે શ્રીકૃષ્ણે આદર્શ બતાવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ અતિ રમ્ય છે. ગાયો અને વાછરડાં ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, વનમાલાઓનો તેમનો શોખ, મેરલીનો મોહ, બાલમિત્રો પરનો તેમનો રોહ, મધ્વવિદ્યા વિષેનો તેમનો રસ, બધા અદ્ભુત અને અનુકરણીય છે.

નાનાં છોકરાંઓ જરૂર તેનું અનુકરણ કરે. સુદામાનું ચરિત્ર ધ્યાનમાં લઈને જન્માટ્મીને દિવસે આપણે આપણા દર રહેતા મિત્રોને એ દિવસ સાથે રહેવા માટે શ્રીકૃષ્ણનું ગુણગાન કરીને રમવા માટે બોલાવીએ તો તે બહુ જ ઉચિત ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણના મનમાં મોટા કે નાના, ગરીબ કે તવંગર, માની કે અમાની રૂપાળો કે વરવો કોઈ જાતનો ભેદ ન હતો. ગાયો ચારવા જય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સહુ સાથીઓને કહેતા કે દરેક જણે ધરમાંથી પોતપોતાનું ખાવાનું લેતા આવવું. પછી તેઓ બધા મળીને બધાનું ખાવાનું ભેગું કરીને પ્રેમથી વનબોજન કરતા. આજે પણ આપણે એક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ, એક ઑફિસમાં કામ કરનારાઓ, એક મીલના મજૂરો, એક કલ્પમાં રમનારાઓ ભેગા થઈને પોતપોતાને ઘેરથી ખાવાનું લઈને શહેર કે ગામડાની બહાર કોઈ વાવ-ઉપર કે નદીને કંઠિ, ઝાડ નીચે વાતો કરતા અને માતા, રમતા કે ભજન કરતા દિવસ ગાળીએ એમાં કશુંયે ખોટું નથી. માત્ર આ વન-બોજનમાં લાડુ, ભજ્યાં કે ચેવડો ન ચાલે. કૃષ્ણાટ્મીને દિવસે મુખ્ય આહાર તો ગોરસનો જ હોય. દૂધ, દહીં, માખણ અને દંદમૂળ ફળ એ જ આહાર તો દિવસને માટે યોગ્ય છે. ધર્મસંશોધક જગદ્ગુરુનો જે દિવસે જન્મ થયો તે દિવસે છોકરાંઓ આવી સાત્ત્વિક આહાર કરે. મોટેરાં ઉપવાસ કરે. ઉપવાસની પ્રાચીન પ્રથા છોડવી ન જોઈએ. એમાં ઉંડું રહસ્ય રહેલું છે. ઉપવાસથી મન અન્તર્મુખ થાય છે, દષ્ટિ નિર્મળ થાય છે, શરીર દૃઢકૃત રહે છે. વારંવાર ઉપવાસ કરવાની ટેવ હોય તો ઉપવાસને દિવસે મન વધારે પ્રસન્ન રહે છે એવો અનુભવ ધણાનો છે. ઉપવાસથી વાસના શુદ્ધ થાય છે. શરીરમાં દોષ ન હોય તો ઉપવાસ કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને ધર્મનાં ઉંડામાં ઉંડા તત્ત્વો સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપવાસ કરીને, શુદ્ધિયોગ હોય તો ધર્મ-તત્ત્વનું ચિન્તન કરવું અને તેટલી શક્તિ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાવાન લોકોને એક ધર્મ-ચર્ચા કરવી. તે પણ ન બની શકે તો ગીતાનું પારાયણ કરવું, નામસંકીર્તન, ભજન વગેરે કરવાં, સાત્ત્વિક સંગીત સાથે ભજનો ગાવાં. ઉપવાસને દિવસે બ્યવહારનાં કામો બનતાં સુધી ઓછાં કરી નાખવાં, પણ નવરાશનો સમય આજસ, નિદ્રા કે વ્યસનમાં ન ગાળવો. ઘણીવાર આપણને સુંદર સુંદર ધાર્મિક વચનો, ભજનો, પદો જડી આવે છે, પણ તે લખી કાઢવાનો આપણને સમય નથી મળતો. આ દિવસે તે લખવામાં સમય ગાળવો એ ઠીક ગણાય.

સાર્વજનિક કાર્ય-કરવાની શક્તિ જેમનામાં હોય તેમને માટે ગોપાલના જન્મોત્સવને દિવસે ગૌરક્ષણની લીલચાલ કરવી એના કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ કંઈ હોઈ શકે ? શ્રીકૃષ્ણના સાથીઓને જોઈલું દૂધ અને ધી મળતું તેટલું દૂધ

અને ધી ન્યા સુધી આપણા છોકરાઓને ન મળે ત્યા સુધી આપણે કૃષ્ણ જન્મોત્સવ હીક ઉજવ્યો ન જ ગણાય. શ્રીકૃષ્ણ અપ્રતિમ મધ્ય હતા, ગૃહસ્થ-શ્રમમાં ગંધીને અલ્પચર્ચ પાળતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘાંત હતા, માટે જ દરેક અખાડામાં જન્મોત્સવ ઉજવવો જોઈએ અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ બૂલાધ ગયેલો ભાગ શ્રી પાછો સભારવો જોઈએ. જેઓ પાકિત્યમાં જ જીવન વ્યતીત કરના માગના હોય તેમને માટે સગસમા સરસ કામ એ હોઈ શકે કે જેમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે બિન્ન બિન્ન પ્રસંગે કાઢેલા ઉદ્દગારો મહાભારતમાંથી કે ભાગવતમાંથી, વિષ્ણુપુરાણ-માંથી કે હરિવંશમાંથી જેટલા મળી આવે તેટલા બધા એકત્ર કરવા. એવા ઉદ્દગારો અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અનુસારે ગીતાજીનો અર્થ જેસાડવો અને આ મહાન જગદ્ગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of Life) શુ હતુ, એમનુ રાજકારણ કેવુ હતુ તે નક્કી કરીને પ્રજાની આગળ મુકવું.

શ્રીઓ જન્મભૂમીના દિવંમ કેની રીતે ઉજવે એ બહુ નાજુક પ્રશ્ન છે. ભક્તિના અતિરેકનુ સ્વરૂપ પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં નાગદે વર્ણવેલુ છે, તે ઉપરથી મનોવૃત્તિને ગોપી કંપીને પરબ્રહ્મ પરપુરુષ ઉપ-તેઓ કેટલી આશક હતી એનુ વર્ણન કેટલાક કવિઓએ એવુ બધુ કયું છે કે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય પ્રજા લગભગ ભૂલી ગઈ છે શ્રીકૃષ્ણને ગોપીજનવંદન કહ્યા છે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ કેટલો વિશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક બની ગયો હતો તેની કંપના જે હૃદયમાં આવી શકતી નથી તેઓએ કા તો કૃષ્ણને ઉતારી પાશો છે અથવા તે પ્રેમનુ વર્ણન કરનાર કવિઓને હવડી વૃત્તિ વાળા ને અમલવાદી ગણી કાઢ્યા છે કૃષ્ણગોપી વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવવામાં કવિઓએ ભૂલ કરી નથી એમ માડે કહેવુ નથી હું તો એમ જ માનુ છુ કે સમાજની રિયનિ જોઇને કવિઓએ વધારે સાવચેતીથી તે પ્રેમનું વર્ણન કરવુ ઘટનું હતું મુસલમાની ધર્મમાં સુરી પન્યના મસ્ત કવિઓને અને ફકીરોને ચુસ્ત મુસલમાન ગમતો સગ્ન કરના ત્યારે કહેતા કે આ સાધુઓ જે કહે છે તે ખોટુ નથી, પણ અનધિકારી સમાજમાં આવી રીતે ગૃહસ્થમય વસ્તુઓ મુકીને તેઓ સમાજને નુકસાન પહોચાડે છે અને તેથી જ તેઓ શિક્ષાને પાત્ર છે ગોપીઓનો પ્રેમ આપણે સમજી શકતા નથી એટલા માટે હાલની આપણી નીતિની કંપનાઓને પમદ પડે એવુ સ્વરૂપ તે પ્રેમને આપવાની પણ જરૂર નથી મીરાબાઈએ ગોપીઓનો પ્રેમ કેવો હતો તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યુ છે ન્યારે ન્યારે ધર્મ ઉપગ્રી લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ ઉપગ્રી શ્રદ્ધા ફરી રિચ કરવા માટે મુક્તા પુરુષો આ દુનિયામાં અવતાર લે છે અને પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરથી અને જીવન પરથી લોકોમાં ધર્મ વિશે શ્રદ્ધા-ઉપજાવે છે તે જ પ્રમાણે

ગોપીઓની શુદ્ધ ભક્તિ વિશે જ્યારે લોકોમાં અથવા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ગોપીમાંથી એક—પત્તે રાધાજીએ—મીરાંનો અવતાર લઈ પ્રેમધર્મસંસ્થાપના કરી. જે આપણે મુશ્કર અને ભક્ત વચ્ચેના આ અનિર્વચનીય પ્રેમ-સંબંધ રચે છે તે સદાચર તો તો ગોપીના પ્રેમનાં અથવા વિરહનાં ખડો ગાવામાં હું કરી વાંધો જોતો નથી. મીરાંનો ત્યાગ આપણાથી ન જ થઈ શકે. જમાનો ખરાબ આવ્યો છે એટલા માટે શું મીરાંબાઈને આપણે ખૂલી જવો ? શ્રીકૃષ્ણ સાથે કૃત ગોપીઓને જ સંબંધ હતો એમ નથી. મરોઢા બાલકૃષ્ણને પૂજતી, કુન્તી પાર્થસારથીને પૂજતી, સુમદ્રા અને ધૌપદી કૃષ્ણને બન્ધુરૂપે પૂજતાં. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવન આપણી સ્ત્રીઓ આગળ મુકવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ કેટલા સંયમી હતા, કેટલા નીતિય હતા, કેટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા તે બધું સ્ત્રીઓ આગળ રચે કરવું જોઈએ, અને પછી જ ગોપીપ્રેમનો આદર્શ તેમની આગળ મુકવો જોઈએ. પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે સ્વર્ગ નરક જેટલો જ ભેદ છે તે રચે કરી બતાવવો જોઈએ. રાસલીલામાં ગોપીઓના મનમાં મલિન કરવાના આવતાં વાર શ્રીકૃષ્ણ—અસંખ્યરૂપ ધારી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ અદરશ થયા, ગોપીઓનું મન પવિત્ર થયું ત્યારે જ તેઓ ફરી પ્રગટ થયા, એવો સુંદર પ્રસંગ પુરાણોમાં વર્ણવેલો છે તેનું રહસ્ય દરેક જણે જાણવું જોઈએ. તે રહસ્ય કોઈ પણ માણસથી જરૂર રાખવામાં સલામતી નથી. અરધા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કાઢી નાખવાનો ઉપાય સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નથી. પ્રેમને આપણે એના શુદ્ધ રસ્તે દોરવો જોઈએ. પ્રેમ દબાવ્યો દબાવો નથી, પણ દબાવવા જતાં વિકૃત થઈ જાય છે.

જન્માષ્ટમીને દિવસે આપણે મુદામાચરિત્ર ગાઈએ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કરેલો ઉપદેશ ગાઈએ, ઉદ્ધવ જોડે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને મોકલેલો સન્દેશ ગાઈએ, ગીતાજીનું રહસ્ય સમજીએ, રાસ રમીએ, ગરબીઓ ગાઈએ, અને ઉપવાસ કરી શુદ્ધ વૃત્તિથી તેની અંદર રહેલું રહસ્ય સમજીએ.

જન્માષ્ટમીને દિવસે જે આપણે ગાયત્રી પૂજા કરીએ તો તેમાં કેશું ખોટું નથી. ગાયત્રી પૂજા કરવામાં પશુને આપણે પરમેશ્વર નથી ગણતા, પણ તે પૂજા દ્વારા પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. નદીની પૂજા, વૃજસીની પૂજા, ગાયત્રી પૂજા બરાબર સમજીને જે આપણે કરશું તો તેથી અન્તઃકરણની ભારેમા ભારે ડુંગવણી મળશે, રસવૃત્તિ ખીલશે અને હૃદય પવિત્ર થશે. દરેક પૂજનમાં સરખો ભાવ નથી રહેતો. પૂજા કૃતજ્ઞતાથી થઈ શકે છે, વૃક્ષદારીને લીધે થઈ શકે છે, પ્રેમને લીધે થઈ શકે છે, આદરજીવિથી થઈ શકે છે, ભક્તિથી થઈ શકે છે, આત્મનિવેદનવૃત્તિથી થઈ શકે છે અથવા સ્વસ્વરૂપાવસંધાનથી થઈ શકે છે. આમ જોતાં ગાયત્રી પૂજા કરવામાં એકેશ્વરવાદી કે નિરીશ્વરવાદીને પણ વાંધો ન હોવો જોઈએ. નિરીશ્વરવાદી આગરતસ કોમ્ત

કયાં માનવભૂતિનું પૂતળું બનાવીને તેની પૂજા નહોતો કરતો ? આવશ્ય મહિનામાં ઘણીખરી ગાયો વીઆય છે. ધરની નાની નાની ઊકરીઓ જે કૃતગતાથી ગાય અને આમતેમ કુદતાં નમણાં નાનકડાં વાછરડાંની હરિદા-કુંકુમથી પૂજા કરે તો કેટલી પ્રેમવૃત્તિ જાગૃત થાય ! કન્યાશાળાઓમાં અનેક રીતે કૃષ્ણજયન્તિ ઉજવી શકાય. ધરની અંદર જમીન ઉત્તમ રીતે લીંપીને સફેદ પત્થરના લોટથી તેની ઉપર સાથીઆ પૂરવાની હરિદ્રાઈ કરાવી શકાય. ઊકરીઓ ગરબીઓ ગાય, રાસ રમે, કૃષ્ણજયનના જુદા જુદા પ્રસંગોનું ગદ્ય અને પદ્યમાં વર્ણન કરે, ઘેરથી ફલાહાર લાવીને નિશાળમાં સહુ મળીને ખાય. તે દિવસે નિશાળની ઊકરીઓને પોતાની સહીયરોને પણ સાથે લાવવાની છૂટ હોય તો વધારે આનન્દ આવશે અને વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ તરફ આકર્ષશે. ધાર્મિક શિક્ષણને જે પરિણામદાયી કરવું હોય તો નિશાળને દરેક તહેવારને પ્રમંગે મન્દિરનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. જે આપણે મૂર્તિપૂજાથી બંદી ન ગયા હોઈએ તો જન્મભાષ્ટ્રીને દિવસે નિશાળમાં પારણું બાંધીને હાલરડાં ગાઈએ. આમાં કન્યાઓની માતાઓ પણ જરૂર ભાગ લેશે.

જાન્યે કન્યાશાળાઓ સમાજનું અંગ બનેલી નથી, કન્યાશાળાઓએ સમાજમાં જડ ધાલી નથી, અને તેથી કન્યાશાળા ચલાવનાર ઉત્સાહી દેશસેવકોને અર્ધાધિક શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જન્મભાષ્ટ્રી જેવા તહેવારો ઉજવવામાં સમાજની બધી સ્ત્રીઓ જે ભાગ લેતી થઈ જાય તો શિક્ષણ જેતજોતામાં સફળ થશે, શિક્ષણનો લાભ નિશાળમાં બહુતારી કન્યાઓને જ નહિ પણ આખા સમાજને મળશે અને આપણે શિક્ષણનું જે પવિત્ર કાર્ય કરીએ છીએ તેના ઉપર કૃષ્ણપરમાત્માની અમીદષ્ટિ વરસશે.

નવરાત્રિ

મહિયાસુર સામ્રાજ્યવાદી હતો. સૂર્ય, ઇન્દ્ર, આશ, ચંદ્ર, ચમ, વરણ વગેરે બધા દેવોના અધિકાર તે પોતે જ ચલાવતો હતો. સ્વર્ગના દેવોને તેણે બૂલોકની પ્રજા બનાવ્યા હતા. કોઈને પોતાને સ્થાને સલામતી લાગતી ન હતી. દેવો પરમાત્મા પાસે ગયા. પરમાત્માએ સૃષ્ટિની જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે મહિયાસુરે કેટલી બગાડી નાખી છે એ બધું કહી સંભળાવ્યું. બધું સાંભળી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શંકર વગેરે સર્વ દેવોનાં શરીરમાંથી પુણ્યપ્રકોપ હોળબો અને તેની એક દૈવી શક્તિમૂર્તિ નિર્માણ થઈ. સર્વ દેવોએ આ

સર્વદેવમયી શક્તિને પોતંપોતાનાં આયુધની શક્તિથી મંડિત કરી અને પછી આ દેવી શક્તિ અને મહિષાસુરની આસુરી શક્તિ વચ્ચે બીપણુ યુદ્ધ જામ્યું. કેટલાં વરસ સુધી ચાલ્યું તે કોણ કહી શકે? પણ આશ્વિન માસની શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું એમ મનાય છે અને તે પ્રભાણે દેવી શક્તિના વિજયનો નવરાત્રિનો ઉત્સવ આપણે ઉજવીયે છીએ.

દેવી શક્તિ એ પરમા વિદ્યા છે, બ્રહ્મવિદ્યા છે, આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ શક્તિ શઠ પ્રતિ શુભંકરી છે, અહિતેષુ સાઘ્વી છે; વેરી પ્રત્યે પણ તે દયા પ્રગટ કરે છે. સ્થ લોકોનો ખરાબ સ્વભાવ શાન્ત પાડવો એ જ આ દેવી શક્તિનું શીલ છે. દુર્વૃત્તવૃત્તશમનં ત્વ દેવિ શીલમ્ ।

આસુરો આ શક્તિને ન સમજી શક્યા. ભક્તો જ્યારે દેવી શક્તિની જય બોલવા લાગ્યા ત્યારે આસુરો મૂઝાઈ જઈ 'અરે આ શું? આ શું?' એવી ચીસો પાડવા લાગ્યા. આખરે આસુરોનો રાજા પોતે જ લાડવા લાગ્યો. તેણે અનેક જાતની નીતિ ચલાવી, અનેક રૂપો ધારણ કર્યા, પણ આખરે નિષેવદેવગણશક્તિસમૂહમર્તિ નો જ વિજય થયો. પવન અનુકૂળ વાવા લાગ્યો, પરસાદે ભૂમિને સુજલા સુદલા કરી નાખી, દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ અને ભક્તો દેવીનું મંગળ ગાવા લાગ્યા. દેવીએ ભક્તોને આશ્વાસન આપ્યું કે આંવી જ રીતે ફરી જ્યારે જ્યારે આસુરી લોકોને લીધે ત્રાસ ફેલાશે ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટતાનો નાશ કરીશ.

એ મહિષાસુર દરેક માણસના હૃદયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે અને તે તે વખતે દેવી શક્તિને તેનાં બધા સ્વરૂપો ઓળખી તેનો સમૂલો નાશ કરવો પડે છે. દરેક હૃદયમાં આ યુદ્ધ કેટલાં વરસ સુધી ચાલે છે એ દરેક જણ પોતાનું અન્તર તપાસી જાણી શકે છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં હૃદયમાં અખંડ દીપ પ્રગળી આપણે તે દેવી શક્તિની આરાધના કરવી જોઈએ, કેમકે જ્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે દેવી શક્તિ જ આપણને મોક્ષ આપી દે છે.

હૈષા પ્રવ્રજા વત્સા નૂનાં મવતિ મુકયે ।

વિજંયાદશમી

આગ્રામાં મેગલ સમયની જે પ્રમાણે છે તેમાં એક વિશેષના એ છે કે તેનો નીચલો મજલો સાલ પત્થરનો હોય છે અને ઉપરનો સફેદ પત્થરનો.

લાત પત્થરનું કામ જાહેરાતના વખતનું અને સફેદ પત્થરનું શાહજાદાના વખતનું. દરેક ઇમારતમાં આવેલા કાગજમનો ઇતિહાસ વર્ણુબોધથી સ્પષ્ટ જ દેખાય છે.

માઠ પણ જૂના મોગા શહેરમાં જૂની વસ્તી ને નવી વસ્તી પામે પામે આવેલી હોય છે વસ્તીના પ્રકાર ઉપર પડ્યાએવા દેખાય છે.

બાપાની કહેવતોમાં પણ ભિન્ન ભન્ન કાગનો ઇતિહાસ સમાયેલો હોય છે આપણે ધરમાં જમીન પર જે લાદીએ જડીયે છીએ તે એક પત્થર જેવી દેખાય છે, પણ તેમાં દરેક પડમાં ઝેલણે વસેલું અન્તર હોય છે. નદીને કડિ દુર્ગ જે કાપના થયે એક ઉપર એક જામે છે તેનો જ આખરે એક પત્થર બની જાય છે.

દશેરાનો તહેવાર પણ એક જ તહેવાર હોવા છતાં ભિન્નકાલીન ભિન્ન પંડોનો બનેલો છે દશેરાના તહેવાર સાથે અમખ્ય યુગોના અમખ્ય પ્રકારના આર્ય પુરુષાર્થનો નિન્ન્ય સમાયેલો છે.

માણસ માણસ વચ્ચેની લડાઈ જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ અથવા તેના કગતારે વધારે મહત્ત્વની લડાઈ માણસ અને કુદરત વચ્ચેની છે. માણસનો કુદરત ઉપરનો મોટામાં મોટો વિજય તે ખેતી છે ખેડેલી જમીનમાં નવ જાતનું ધાન્ય વાની કૃત્રિમ જળનું સિચન કરી તેમાંથી પોતાની આત્મવિકા અને બલિધના સમઠ જેટલું અનાજ જે દિવસે માણસ મેળવી શકે તે દિવસ માણસને માટે ભારેમાં ભારે વિજયનો હતો તે દિવસનું સ્મરણ હમેશા તાલુ રાખવું એ કૃષિપ્રધાન આર્ય લોકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

વીસમી મદી એ ભૌતિક અને યાન્ત્રિક શોધોની સદી ગણાય છે, અને તે યોગ્ય છે પણ મનુષ્યપ્રાણીની હસ્તી અને સંસ્કૃતિને માટે જે મહાન શોધો કારણરૂપ થઈ છે તે બધી આધ્યુગમાં જ થઈ છે જમીન ખેડવાની કળા, સૂતર કાતવાની કળા દેવતા સજગાવવાની કળા અને માટીમાંથી પાકો વડો ઘડવાની કળા—આ ચાર કળા માનવી સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભરૂપ છે આ ચારે કળાનો ઉપયોગ કરીને વિજ્યાદશમીને દિવસે આપણે કૃષિ મહોત્સવ ઉપજારી કાઢ્યો છે.

નાનપણનો મારી સ્મૃતિમાં રહેલો પટેલો નવગર્જિતો ઉત્સવ હજી મને સામરે છે પ્રતિપદાને દિવસે શહેરની બહાર જઈ ખેતરમાંથી સરસમાં સરસ કળા માની માગ બાઈ વડી આન્યા દુ પોતે નવ ધાન્યની માટી લઈ તેમાંથી ધરમાં જેટલા ન મન્યા તેટલા મારા નાનાને ત્યાંથી લઈ આવ્યો મારી દાદીએ નાનકડા ધનુષ વતી રૂ પીછ તેની હાં આગળની દીવેટ તૈયાર કરી મારી બાએ સૂતર કાતી (રેડીયા ઉપર નહિ, પણ લોટા ઉપર) તે સૂતરની

એક હજાર નાનકડી વાટો બનાવી બજારમાંથી નાળિયેર અને પચરત્ન તું લઈ
 આવ્યો. પચરત્નમાં સોનું, મોતી, હીરો, પરવાળું અને હીલમ હતા. આ પચરત્નનો
 આકાર બહુ જ નાનો હતો. મારી મત્રીજીએ બગીચામાંથી ફૂલો અને જાતેજાતના
 પાદ્મ બેગા કર્યા હતા. પિતાશ્રીએ નહાઈને ગાયના હાથથી લીધેલી જમીન
 ઉપર પેલી કાળી માટી પાથરી એના સુંદર ચોરસ આકાર બનાવ્યા. આ અમારું
 ખેતર આની વચ્ચેવચ્ચે એક લોટો મુકી દીધો. આ લોટામાં પાણી ભરેલું
 હતું. અદર આખી સોપારી, દક્ષિણ, પચરત્ન વગેરે વસ્તુઓ નાખેલી હતી
 ઉપર આવનારા જાહેરી એક નાની પાચ પાદ્મ વાળી ડાળી રાખી તેના ઉપર
 એક નાળિયેર મુક્યું હતું. સુંદર ઘાટ વાળા લોટામાંથી બહાર નીકળતા કેરીના
 લીલાભ પાચ પાદ્મ અને તેના ઉપર શિખર જેના નાળિયેરનો આકાર જોઈ હું
 ખુશ ખુશ થઈ ગયો. પૂજાની તૈયારી થઈ ત્યારે ખેતરમાં નવ ધાન્ય વાવ
 વામાં આવ્યા. તેના ઉપર પાણી છાટવામાં આવ્યું. વચ્ચે મુકેલા ઘટની ચદન,
 કેસર અને ઠકુથી પૂજા કરવામાં આવી. આ ઘડ ઉપર એક પુષ્પમાળા
 ટીંગાડવામાં આવી. યથાવિધિ સાગ્યોદ્દેશપચાગ પૂજા થઈ. ૯૬ આગળ
 વાટ વાળો દીવો સળગાવવામાં આવ્યો. પછી આરતી થઈ અને ઘરમાં સૌ
 કહેવા લાગ્યા કે આજે અમારે ત્યાં નવગરતી ઘટસ્થાપના થઈ છે. પેલો
 નન્દાદીપ નવ દિવસ સુધી બગતો ગખવાનો હતો. વચમાં દોલનાઈ જાય તો
 મહાઅશુભ બીજો દિવસે પૂજામાં બે પુષ્પમાળા ટીંગાડવામાં આવી ત્રીજો
 દિવસે ત્રણ એમ માળા વધતી ગઈ. ઉપર માળાઓ વધી અને ત્રીજો ખેતરમાંથી
 અકુર ફૂટી નીકળ્યા. કેટલાક અકુર તો પોતાના ફોતરાની છત્રી બનાવીને
 બહાર નીકળ્યા હતા. અમને રોજ મિષ્ટાન્ન મળતું, પણ પિતાશ્રી એક જ
 વખત જમતા અને આવો દિવસ અમોનીયુ પહેરીને પેલો નન્દાદીપ
 સાચવતા વાટ તૂટે નહિ, તેલ ખૂટે નહિ અને દીવો હોલસાય નહિ એની
 સમાજ રાખવી પડતી રાત્રે પણ બે ચાર વાગે હી તેલ પૂરવું, બહુ જ
 સમાજથી ઉપર બાંહેલી મેશ ખખેરી વગેરે કામો કરવા પડતા.

નવ ધાન્યના અકુર પૂરેપૂરા ફૂટી નીકળ્યા તે વખતની ખેતરની મોના
 અવર્ણનીય હતી. કેટલાક ધાન્ય વહેલા ઉગ્યા, કેટલાક મોગ વહેલા ફોળ
 છે ને મોડા ફોળ છે એ હું બગબરધ્યાનમાં રાખતો. બધા અકુર સાવ સફેદ
 હતા, કેમકે નવરાત્રનું આ ખેતર ઘન્ટી અદર હતું, અને અજવાળા રંગ
 લીલો રંગ આવે નહિ. પછી પિતાશ્રી ખેતર ઉપર હાથરતું પાણી છાટવા
 લાગ્યા. મે પૂછ્યું, ‘હાથરતું પાણી કેમ છાટા છે?’ ‘હજેલું અનાજ સોના
 જેવું દેખાય એટલા માટે.’

સાતમે દિવસે સગરવતીનું આવાહન થયું. ઘરમાં જોડલી ધામિકે અને

સમૃત ચોપડીઓ હતી તે બધી એક રંગીન પાટલા ઉપર મુકી અને તેમની પૂજન કરી. અમને બહુનામાથી રજા મળી. આને અનધ્યાય કહે છે. સરસ્વતી તું આવાહન, પૂજન અને વિસર્જન એટલું ત્રણ દિવસમા થયું નવમે દિવસે ખંડપૂજન થઈ. ખંડપૂજન એટલે શસ્ત્રાસ્ત્રની પૂજન. હાથીધોડા જેવા યુદ્ધોપ-ગોળી પશુઓની પણ પૂજન કરવામા આવી. આ રીતે નવરાત્ર પૂરી થઈ અને દશમે દિવસે દશેરા આવ્યા. દશેરાને દિવસે હોમ, બલિદાન અને સીમોક્ષધન એ મુખ્ય વિધિ હતા. વિધાનબંને પણ તે દિવસ હતો.

વિન્યાદશમીના તહેવારમા ચાતુર્ધર્મ એકત્ર થયેલું દેખાય છે આદ્યશોના મગ્નવતીપૂજન અને વિદ્યાગ્રજ, ક્ષત્રિયોના શસ્ત્રપૂજન, અશ્વપૂજન અને સીમો-ક્ષનન; અને વૈશ્યોની ખેતી, એ ત્રણે આ તહેવારમા એકત્રિત થાય છે. અને ન્યા આગલી ભારે પ્રવૃત્તિ હોય ત્યા નૂત્રોની પગિચાં તો સમાપિત છે જ. ગામડાના લોકો નવગરના અનાજના સોના જેવા જવાન તોડી પાધડીમા ખોસી દે છે અને સુન્દર પોશાક પહેરી વાજતેગાજતે સીમોક્ષધન કરવા જાય છે ત્યારે જાણે આખા દેશનું પૌરુષ પરાક્રમ દાખવવા બહાર નીકળ્યું હોય એવું દ્રશ્ય બની રહે છે.

દશેરાના ઉત્સવ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ક્ષાત્ર મહોત્સવ પણ છે ભાડાના નંનિકોને મન્યાની પેડે લગાવવાની પદ્ધતિ જ્યારે ન હતી ત્યારે ક્ષાત્રતેજ અને ગજતેજ ખેડૂત લોકોમા જ કેળવાતા ખેડૂત એટલે ક્ષેત્રપતિ—ક્ષત્રિય. આખું વગ્મ ભૂમિમાતાની જે સેવા કરે તે જ પ્રસંગ પડ્યે તેનું નક્ષત્ર પણ કરે. નદી, નાળા, પહાડ, ટેકરી સાથે જેનો દિવસરાત્ર સબંધ છે, ઘોડા મગદ જેવા પશુઓને જે કેળવી શકે છે, અનેક મજૂરોને જે આગવિકા આપી શકે છે અને આખા સમાજને જે ખરડાવે છે તેની અદર ગજત્વના મવા ગુણો કેળવાય એમા આશ્ચર્ય શું ? ગજન તે જ ખેડૂત અને ખેડૂત તે જ ગજન.

આવી ગિયતિ હોવાથી કૃષિને તહેવાર ક્ષાત્ર તહેવાર થઈ ગયો એમા અંતિહાસિક ઔચિત્ય પૂરેપૂરું છે ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો અવદેશરક્ષણ જ છે પણ ઘણીવાર શત્રુ સ્વદેશમા ઘુસી દેશમા ખરાબી કરે એના પહેલા જ તેનો દુહ હેતુ કળી જઈ પોતે જ સીમોક્ષધન કરી—પોતાની સીમ એટલે સગદદ ઓળંગી શત્રુના જ દેશમા લડાઈ લઈ જવી એ સલાહભરેલું અને વીરચિત્ત હોય છે.

સ્થેજ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે કે આ સીમોક્ષધન પાછળ સામાન્યવૃત્તિ રહેલી છે. પોતાની સગદદ ઓળંગી બીજે દેશ તાબે કરવો, ત્યાંથી ધનમાન્ય લૂટીને લઈ આવવું એમા ધર્મશુદ્ધિ કળતા મહત્વાકાંક્ષાનો

અંશ વધારે છે. આવી રીતે લૂંટીને આણેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષે પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના ક્ષત્રપ્રકોપ (Militarism) સાથે વૈશ્યપ્રકોપ (Industrialism) ના મેળાપની ભયંકર સ્થિતિ હોવી ચાલ. પ્રભુત્વ અને ધનિત્વ ન્યાં એકત્ર છે ત્યાં સેતાનને લુહું આમન્યણુ દરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે જ દરેકને દિવસે લૂંટી આણેલા સોનાને બધા સ્વર્ગીયોમાં વહેંચી નાંખવું એ તે દિવસનો મદસ્વનો ધાર્મિક વિધિ નહીં કરેલો છે.*

સુવર્ણ વહેંચી નાખવાના આ રિવાજનો સંબંધ રઘુવંશના રાજા રઘુ સાથે જોડાયેલો છે.

રઘુ રાજાએ વધનિત્વ યુગ ક્યો. સમુદ્રવસ્યાક્રિત પૃથ્વી હોવા પછી સર્વસ્વ દાન કરી દેવું એનું નામ વિધનિત્વ યુગ. આવો વધનિત્વ યુગ રઘુ રાજાએ પૂરો કર્યો ત્યારપછી એની પાસે વરતનું ઝપિતો. ધિબ્ય વિદ્વાન તેજસ્વી કૌતસ આવી પહોંચ્યો. કૌતસે ગુરુ પાસેથી ઔદે વિદ્યાઓ શીખી કરી હતી તેની દક્ષિણા તરીકે ઔદ કોટિ સુવર્ણમુદ્રા ગુરુને આપવાની તેની ધારણા હતી. પણ સર્વસ્વનું દાન ક્ય પછી રહેલા માટીના વાસણથી જ રાજાને આદરાતિથ્ય કરતો જોઈ કૌતસે રાજા પાસે કંઈ પણ માગવાનો વિચાર માડી વાળ્યો. રાજાને આશીર્વાદ આપી તે જવા લાગ્યો. રઘુએ આશ્ચર્યચક્રિત તેને રોકી રાખ્યો અને બીજો દિવસે સ્વર્ગ ઉપર ચડાઈ કરી ઇન્દ્ર અને કુબેર પાસેથી ધન લાવવાની ગોઠવણ કરી. રઘુરાજા ચક્રવર્તી હતો તેથી ઇન્દ્ર અને કુબેર પણ તેના ખંડીઆ રાજા હતા. બ્રાહ્મણને દાન કરવા સાર તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવતાં સંક્રોચ શાનો ? રઘુરાજાની ચડાઈની વાત સાંભળી દેવો હરી ગયા. તેમણે એક રાત્રીના ઝાડ ઉપર સુવર્ણમુદ્રાની શ્રદ્ધિ

* 'ક્ષત્રપ્રકોપ' અને 'વિદ્યપ્રકોપ' એ બે નવાં નામોની સાચકતા માટે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આટલુંવર્ણનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ તો સમાજશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સમાજને માટે આ આદે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાયેલી છે. વ્યક્તિના શરીરમાં જોમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ શરીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજશાસ્ત્રમાં આટલુંવર્ણ પ્રમાણસર હોઈ જોઈએ. શરીરમાં પિત્તનું પ્રાબલ્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રકોપ કહે છે અને તેથી આત્મ શરીર ભગવી ભય છે. એ જ પ્રમાણે વાતપ્રકોપ અને કફપ્રકોપ વિષે. સમાજશાસ્ત્રમાં ક્ષત્રવર્ગનો અતિરેક મઈ ભય અથવા પ્રાબલ્ય થઈ ભય ત્યારે તે સ્થિતિને ક્ષત્રપ્રકોપ કહેવો એ જ યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્યપ્રકોપ અથવા વૈશ્યપ્રકોપ વિષે. શરીરનો નારા થવાની ધડી આવ્યે ત્રણે ધાતુના પ્રકોપ થઈ ભય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યુરોપમાં આજે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણનો સામંજસ્ય પ્રકોપ ચાળ્યો દેખાય છે અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ ત્રણે વર્ગના કિંકર બની ગયા છે.

કરી. ચુરાને સવારે ઉડીને જોયું કે જોધવે એટલું મુવર્ણ આવી ગયું છે. કૌતસને તેણે તે ઢગણો આપી દીધો. કૌતસ ચૌદ કરોડ કગતા વધારે લે નહિ અને રાજ દાનમાં આપેલું બાકીનું ધન પાછું રાખે નહિ. આખરે નગરવાસી લોકો પા તેમણે તે ધન લૂંટાવ્યું. તે દિવસ આશ્વિન શુક્લ દશમીનો હતો, તેથી જ આજ પછુ લોકો દશેરાને દિવસે શમીનું પૂજન કરી તેનાં પાંદડાં સોનું ગણીને લૂંટ છે અને એકબીજાને આપે છે. કેટલાક લોકો શમી નીચેની માટીને મુવર્ણ ગણી લઈ જાય છે.

શમીનું પૂજન બહુ જ પ્રાચીન છે. શમીના ઝાડની અંદર ઋષિઓનું તપસ્તેજ છે એમ મનાય છે. શમીના કંકડા એકબીજા પર ઘસીને પ્રાચીન કાળમાં અગ્નિ પેદા કરતા હતા. શમીની સમિથો આહુતિમાં કામ આવે છે. પાંડવો જ્યારે અરાતવાસમાં રહેવા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના હથિયારો એક શમીના ઝાડ ઉપર સંતાડી રાખ્યાં હતાં અને કોઈ ત્યા જાય નહિ એટલા માટે એક હાડપિંજર ઝાડને ચડે બાધી રાખ્યું હતું.

રામચન્દ્રે રાવણ ઉપર ચડાઈકરી તે વિજયાદશમીને મુહર્તે. આર્ષ લોકોએ—હિન્દુ લોકોએ અનેકવાર વિજયાદશમીના મુહર્ત ઉપર જ ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો છે. તેથી વિજયાદશમી એ રાષ્ટ્રીય વિજયનું મુહર્ત અથવા તહેવાર ઘડી ગઈ છે. મરાઠાઓ અને રજપૂતો એ જ મુહર્ત ઉપર ગ્વરાજ્યની સીમા વધારવા રાત્રીના મુલક ઉપર ચડાઈ કરતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ કરી હાથી-ઘોડાની સવારી કાઢી સરસ્વત શહેર બહાર લઈ જવાનો રિવાજ આજે પણ છે. સાં શમીનું પૂજન અને અપરાજિતા દેવીનું પૂજન એ સીમોલ્લંઘનનો મુખ્ય ભાગ છે.*

શમી અને અશ્મંતક વૃક્ષમાં પછુ રાત્રીનો નાશ કરવાનો ગુણ છે એમ મનાય છે. અશ્મંતક એટલે આપટાનું ઝાડ. શમી ન મળે ત્યારે આ ઝાડનું પૂજન થાય છે. આપટાના પાદડાનો આકાર સોનાના સીકા જેવો જોળ હોય છે અને જોડેલા કાર્ડ (Reply Card) ની માફક બે પાદડાં જોડેલા હોય છે તેથી તે બહુ જ મુન્દર દેખાય છે.

દશેરાના દિવસ મુધીમાં ચોમાસું લગભગ પૂરું થયેલું હોય છે. શિવાજીના ખેડૂત સૈનિકો દશેરા મુધીમાં ખેતીની ચિન્તામાંથી મુક્ત થતા. ખેતીમાં

*મહિષાસુર નામના એક પ્રબળ દૈત્ય કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. તેની સાથે ઝીનગડંબાએ નવ દિવસ શુદ્ધ કરી વિજયાદશમીને દિવસે તેનો નાશ કર્યો એવી પુરાણોમાં કથા છે. તેથી જ અપરાજિતાનું પૂજન અને મહિષવંશ એટલે પાડાનું બલિદાન કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

કથુ કંવાપાતું ન ગ્રહેતું. એક જ લાણુપી બાકી રહેતી, પણ તે તો ધનના બેગલોકર અને રોસાઓ કરી રહે, એટલે સૈન્ય ભેગું કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવા મારે વહેલામા વહેલુ મુહૂર્ત દરેગતું જ હતું, તેથી મહાગદ્દમા દરેગનો તહેવાર અત્યંત લોકપ્રિય હતો અને છે.

આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે વિજયાદશમીના એક તહેવાર ઉપર અનેક સંસ્કાર, અનેક સરકારો અને માન્યતાઓના પડ બાંધેલા છે. ધૃષ્ટિમંદોત્સવ શાનમંદોત્સવ બન્યો. રીમોલ્ડિંગનું પશ્ચિમ દિગ્વિજય સુધી ગયું. સ્વ સરક્ષણ સાથે સામાજિક પ્રેમ અને ધનનો વિનાગ કરનારી ટિપ્પી દમેગ સાથે જોડાઈ ગઈ. પણ એક અતિહાસિક ઘટના દમેગ સાથે જોડવાની આપણે બૂલી ગયા છીએ. તે જ આજના જર્માનામા વધારે મહત્વની છે દિગ્વિજય કરના ધર્મજય શ્રેષ્ઠ છે, બાલ સત્તુને મારના કરતાં હૃદયસ્થ પરસ્પિને મારવામા જ પુરપાય મોટો છે, નવ ધાન્યની લણણી કરવા કરતા પુખ્તની લણણી વધારે ટકે છે, એવા ઉપદેશ આખા દુનિયાને આપતાર માગ્નિત, લોકનિત બગવાન શુદ્ધનો જન્મ વિજયાદશમીના શુભ મુહૂર્તે જ થયો હતો. વિજયાદશમીને દિવસે શુદ્ધ બગવાનનો જન્મ થયો અને નૈતાખી પ્રથિમાને દિવસે શુદ્ધ બગવાનને શાન્તિદામી ચાગ આર્ચ તરવેનો અને અદાગિક માગ્નિ બોધ થયો એ આપણે બૂલી જ ગયા છીએ વિપ્લવો ચાલુ આવનાર તે શુદ્ધ આવતાર છે મારે વિજયાદશમીનો તહેવાર બગવાન શુદ્ધના મારવિજયના સમગ્રથી જ આપણે જન્મવો જોઈએ.

દીવાળી

દરેક ધરના દીવાનખાનામા એકાદ સુંદર વસ્તુ રાખવાનો રિવાજ હોય છે બહાનો ડોલ માણસ આવે એટલે રોજે તે પર એની નજર જાય અને તે બોલી ઉઠે છે 'કેટી મઝાની વસ્તુ' તમે આ કયાથી મેળવી? પણ અજ્ઞયન ધર (મુઝિયમ) મા તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુંદર જ, સુંદર વસ્તુઓ હોય જોઈને માણસ ખુશખુશ થઈ જાય, પણ સાથે સાથે એ તેટલો જ અજાય પણ ખરો! એને યાચ કે આમાંથી શું જોવું અને શું ન જોવું?

આપણી દીવાળીએ તહેવારોનું એનું જ અજ્ઞયન ધર છે. અથવા એને બધી તહેવારોનું સ્નેહસંગેહન કહીએ તોપણ, ચાલે. દીવાળીનો તહેવાર પાચ દિવસનો ગણાય છે. પણ સાચું જોતાં છેક નવગત્તિના ગંગાપીત્રેની સરખાત

યહ જાન્ય છે અને બાળીજની ભેગમા એ આનન્દ પગિમીમાએ પહોંચે છે

શ્રાઓમા દરેક તરેવારુ માહાત્મ્ય અને કથા આપેલા હોય છે દીવાળી વિશે જો ની બધી કથાઓ છે કે 'દીવાળીમાહાત્મ્ય' લખના જાણે તો એક મોટું પુણ્ય થઈ જાય ધનતેજની કથા જુદી, કાગીચૌદસની જુદી, અમાસ (દીવાળી) ની તો વળી ખાસ કથા ત્યાગપછી નવું વર્ષ બેસે છે અને જીજ્ઞાસુ દિવસે બાઈ મહેનતા ધરે એ અતિથિ બને છે દીવાળી એ શુદ્ધચાત્રની તહેવાર છે, જનતાનો તહેવાર છે બહેવને દિવસે ધર્મ અને રાજ્ય પ્રવાન હોય છે, દરેકને દિવસે યુદ્ધ અને શત્રુ પ્રવાન રહે છે, દીવાળીને દિવસે લક્ષ્મી અને ધન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને દોગી જનન અને ગજાગનો તહેવાર છે જેમ માણુઓમા ચાર ચર્ચુ છે તેમ તહેવારમા પણ આમ ચાર વર્ણ પડ્યા છે'

જૂના વખતમા બહેનને દહાડે આપણા લોકો વહાણુવટે નીકળતા અને દરીઆપા ના દેગોની સરે જતા દરેકને દિવસે જનજો અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરદારોના સીમાડા જોગી શુદ્ધ ઉપર ચડાઈ દેના નીકળતા અને દીવાળીને દિવસે જનજો આ વેપારીઓ શત્રુ સ્વદેશ આ ની કૌટુંબિક મુખનો લ્હાવો લેતા

પુનઃજોમા કથા છે કે નરમસુર નામનો એક પનાકમી ગજા પ્રાનુચોતિપમા નાનું દરેકો હતો પ્રાનુચોતિપ જોઈને હમણાં જૂતાનની દક્ષિણે આવેયો મુલક નરમસુર ની ન રાગવળોં સામે લડતો તે તો ઘડીવાર નમારી પણ લેવાય, પણ તે દુષ્ટે તો સ્ત્રીઓને પણ હગન કરના મારી એના ક્રેખાનામા સોળ હજાર ગજાદન્ય એ હતો શ્રીકૃષ્ણે નિચાર કરી કે આ સ્થિતિ આપણને નામોશી લગાડનારી છે હવે નરકાસુ તો નાશ કર્યો જ છૂટકો છે સત્યનાનાએ કશું, ઓઓનો હલાર કરવા માટે તમે જાઓ છો ત્યાં હું કેમ ધેર રહું ? ન મસુર સામે હું જ લગીશ તમે મદદગાર બને રહેને'

શ્રીકૃષ્ણે કળવ મ્યુ તે દિવસે રવમા સત્યમામા આગળ બેસ હતા શ્રીકૃષ્ણ પાછળ મદદમા હતા નાનુદસીને નરમસુરના નાશ થયો, દેશ મચ્છ થયો, લોકોએ આનન્દ કર્યો નરમસુરનો કાગો કેડ ફર થયો એ જતાનના આત્મ લોકોએ 'તો દીપોત્તવ કર્યો અને અમામને દિવસે પણ પૃથ્વીમાની જોમા આપણી.'

પણ એ નરમસુર એકવાર મારી મરે એવો નથી. એને તો ફરી મરે મરે પડે છે ચોમોમામા બી કાન્ત થઈ જાય એમા ખરેખરા પદા, જાણુ વગેરે પ્રકારે, જીવ ન પડે આ જોમની આમપામ આમ નરક જીવુ ચાલુ વસાઈ પછી બાદ નાના તપકા તમે જોઈને તે નરકની દુર્ગન્ધ હનામા દેનાર ને ધણા લોકો નોત પડે, પછી બહાદુર વેગે પાવડા દોડાળી નહ ગયા નરક સામે જીવના જન્ય, ગામની આસપાસના નરકનો નાશ કરે એ પગમા આવી શરીરે તેલે જોગા ન્દાય ગૌરાગા તો માથ કરેલી હોય જ. ત્યાંના મચ્છ હાંકી કાઢવા માટે શત્રુ ત્યા

પણ દીસે દરે અને પ્રસન્ન થઈ નિષ્કામ પડનારાનાં બોલન વતી.

દીવાળી પછી નવું વરમ જેમે છે અને નવું અનાજ મગમા આવે છે. વેટલાળી આજ કુંડી તિન્દુ પડેલા આ નવાળો વિનિ બદ્ધ થઈ પૂરક પાળવામા આવે છે. મદાનક્રમા જમના પડેલા એક કુટુંબ દુનિયા નહીં આખરાની પ્રથા છે. એનો હિદ્દેશ એન મને કે કુટી મહેનત દયાં ધમ્મ મિલકત મળે નહિ. બગદારીતામા પણ સખેતું છે કે જે રૂઝઆતમાં એ સ્ત્રી અને અન્તે અમુન જેનું દોષ એ જ સાસ્તિક મુખ. મોઢામા દીવાળીને દિવસે પીઆનું મિલકત કરે છે અને નોટલા દર્શિમન દોષ તે જમાને તે દારો નેતરે છે. એટલે દરેક જાણે દરેક હદમિત્રને જે જાણે જ નોંધે. દરેકને લા દુવાદાર મખેત્રો દોષ છે. તેમાથી એક દરેક આખી માણસ ખીજે જે જાણ. વ્યવહારમા કડવાશ આવી દોષ, વેરવિખસાદ થયા દોષ, મને તે જાની ગયુ દોષ, પણ દીવાળીને દિવસે બધુ મનમાથી દારી નાખી /ગી દેતપ્રીતના મનન્ય નેડવાના જોમ વેપારી દીવાળી પર કુલ લેખદેખ પતાની સહ નવા ચોપડામા બાધી નથી ખેંચતા, તેમ દરેક જાણ હૃદયમા દયા જે એ બાધી નથી મખતો. જે દિવસે પગનીમાથી નગ્ન નીકળી જાય, હૃદયમાથી પાપ નીકળી જાય, રાત્રિમાથી અંધારું નીકળી જાય અને માથા પરનું કંગર દૂર થાય, તે દિવસ કરતા વધારે પવિત્ર દિવસ ખીજે કો હોઈ શકે ?

બળિનું રાજ્ય

બળિરાજ્યએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. મોગનાર જે માગે તે બળિગત તેને આપતો. બળિરાજ્યમા શ્રવહિંસા, મુગપાન, અગમમાગમન, ચોરી અને વિધાસધાત આપાય મહાપાપેનું નામ સરખું પશુ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન ઉત્સવ પ્રવર્તતા હતા. બળિએ આખરે વામનમર્તિ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાનસૌધના સ્મારક તરીકે શ્રીકૃષ્ણએ બળિને નામે ગાય અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દીવાળી બળિના રાજ્યમા આજસ; મહિનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. બળિના રાજ્યમા કે લોકોના હૃદયમા અન્ધકાર ન હતો. સૌ પ્રેમથી મહેતા હતા. દ્રેષ, મત્સર કે અસમાનુ કારણ જ ન હતું. બળિનું મન્ય એટલું બધું લોકદયાળુકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ તેના હારણ થઈને રહ્યા હતા તેથી જ એમ નક્કી કન્વા-મા આવ્યું કે બળિરાજ્યના સ્મારકમા આ તહેવાર પડેલા લોકોએ દાદવકીચક

અને ગદ્ગદી કાઢી નાખવા, જ્યાં જ્યાં અધાઈ હોય ત્યાં દીવાવલિની રોશા કરવી, લોકોના પ્રાણ હનનાર યમગજનું તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિઠાનખરાણું કરવું, સુગંધી ધૂપ, દીપ, પુષ્પપત્રથી સુંદરતા ભેગી કરવી આ દિવસોમાં સંખ્યાકાળની રોશા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યજ્ઞ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔરધિ, પિશાચ, મન્ન અને મણિ એ બધા જ ઉત્સવનું નર્તન કરે છે બગિચાનું સ્મરણ કરી લોકો ચિનચિન ગગયા સાથીઆ પૂરે છે, સર્વે સોખા ગોઠી જાતજાતના સુંદર ચિત્રો બનાવે છે, ગાય બગદ વગેરે ગૃહ પર્યુષોને રાશુગારી તેમનું સરસ કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સઘળા એક થઈ યદિકાકર્ણીની નમત મે છે યદિકાકર્ણી એ મૂરોપીઅન લોકોની દોરડું ખેંચવાની ' ટગ ઑફ વૉગ ' ની નમત જેની એક રમત છે અને જ આપણે 'ગજબાહ' નું નવું નામ આપ્યું છે જૂના વખતમાં ગજા લોકો દીવાવલિને દિવસે પોતાની રાજવાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમનનણ આપતા અને તેમને ગ્માડતા

સુગંધી દ્રવ્યનું મર્દન કરી ન્હાવું અને જાતજાતના દીવાઓ હારબધ ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિઠાનખનું ભોજન કરવું એ દીવાળીનો મુખ્ય ભાગ છે બગિચાજમ્યા પ્રવેશ કરવો હોય તો દ્વેપ, મત્મગ, અદેખાઈ, અપમાન વગેરે સર્વે ભૂલી જઈ બધા સાથે એકદિલ થઈ જવું એ અત્યંત મહત્વનું છે અને આની રીતે નિષ્પાપ થઈ નવા નિર્મા પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે

આ જ દિવસે સત્યમામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નગ્નસુરનો નાશ કર્યો હતો અને મોજા હજાર રાજકન્યાઓને મુક્ત કરી હતી

દીવાવલિના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વે સંબંધોમાં બાઈબહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉત્વાસનો હોય છે પતિપત્નીનો સંબંધ અથવા માતાબાળકનો સંબંધ આટલો વ્યાપક અને આટલો ઉદનાસયુક્ત નથી હોતો

ધનતેરશથી બાઈબીજ સુધીના પાંચે દિવસ સાથે યમરાજનું નામ નેકાણેનું છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે ? હિંદ્રપ્રસ્થનો રાજા હસ મૃગયાને માટે કરતો હતો તેનું હેમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું તે જ દિવસે હેમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો રાજા આનંદ કરે છે-એકલામાં બવિનવ્યતાએ આવ્યાને કહ્યું કે વિરાહ પછી ચોથે જ દિવસે આ પુત્ર સર્પદશથી મરી જશે હસ રાજાએ આ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું અને દેવ ગજને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું મોઝા વગસ પછી ગજપુત્રનો વિરાહ થયો ચોથે જ દિવસે

આપા ફુર્કમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને ગજપુત્ર મગયો. આનન્દની ધડી અપાગ શોકની ચર્ચ મર્ક. કુત્ર મમકતોને પામુ આ દરણુ પ્રસંગે હયા આવી અને તેમણે મમગજ પામે માગી લીધું કે દીપાવલિના પામુ દિવસમાં જોએ દીપોદ્ગમ કરે તેમના પર આવો કદામુ પ્રસંગ ન આવે.

આ ચર્ચ મનતેગમની વાર્તા કાળીચાંદનને દિવનં તો મમગજનુ અને બી મનુ તર્પણ ખાસ કરેયું છે. દીપાળી તો અગાસનો દિવસ તે દિવસે મમપોકવારી પિતૃઓનુ પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરુ જ પડે. પડવાને દિવસે મમગજ માથેની કંઈ વાનાં નથી, પણ એમ માનવાને દગ્ધત નથી કે મમગજ પામુ તે દિવસે નવા ચોપડા સર કરના હને બાઈગીજને દિવસે મમગજ પોતાની જાહેન મમુનાને ત્યા જમના જાય છે. દીપાવલિના સ્વ-ચ્છન્દ માથે મમગજનુ મમગજ રાખનામાં ઉત્તમવકારોનો ઉદ્દેશ મમે તે હેલ, પગુ તેની અસર જલુ માગે ચની હમે એમાં કંઈ મક નથી. જોએ ઉત્સવમાં પણ સયમ મગ્યો હમે એ જ મમગજના પાતમાથી મુખત ગ્દી શકશે.

સંપનો તહેવાર

કથનનનિ અને કૌટુમ્બિક મોહ એ બે વચ્ચે પનાપૂર્વથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મમાં ધર્મપાલનને અર્થે કૌટુમ્બિક મોહનો નાશ કરનાર ભક્તોના અનેક દાખલાઓ છે.

એકાદલીનતની એક કથા છે કે ગજન રૂકમાગદે પોનાની માતીતી ગણીને એક વરદાન આપ્યું હતું રાજ્ય પન્મ રૂપણવ હતો અને એકાદલીનુ વ્રત કરતો. રાણીએ ગજન પાસે વરદાન માગ્યું, કા તો વ્રત તોડી જોજન કરે, કા તો તમારૂં માતીતર કુખરો વધ કરે નર તોડુ મજને મારે અણમ્પ હતું. પિતૃ-ભક્ત પુત્રે ગજને આગ્રહ કર્યો કે વચન પાળવા માટે મારો વધ કરો એ જ દીક, હું મરવા તૈયાર છું. ગજન સસા હગામે છે, પણ વિષ્ણુ ઉપરથી જ તેનો હાથ ઝાલી લે છે.

સમાજશા શેઠે પણ અતિથિધર્મના પાલનને અર્થે કૌલેયા પુત્રને કુળ્યાન કર્યો હતો સ્ત્રીપુત્રને વેચી નાખનાર હસ્તિચન્દ્ર અને સીતાનો ત્યાગ કરનાર સમચન્દ્ર એ જ દેશટિના માણસ થઈ ગયા. માલિકના પુત્રનુ રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના દીકગનુ બલિદાન આપનાર પન્ના પણ એ જ ભક્તદેશટિની હતી

એવા જ એક બકતરાજના સ્મારક તરીકે મુસલમાન સોફામાં બક-ઇદને તહેવાર પ્રચલિત થયો છે. તે તહેવાર મહમ્મદ પયગમ્બરે શરૂ કર્યો નથી. તે પયગમ્બરથી પાંચ પ્રાચીન છે.

ઈશ્વરિજ ઈબ્રાહીમને જે પુત્ર હતો. તેમના નાનાનું નામ ઇસ્માઇલ. પિતાનું ઇસ્માઇલ પ્રત્યેનું વિશેષ વ્હાય દેખી મેતાને ઇશ્વરને કહ્યું, ‘ જોઈ તારા બકતની બક્તિ ! તું જાણે કે એ તારો બક્ત છે, પણ તે તો પુત્રબક્ત છે. જો, તે પુત્ર પાછળ કેવો ગાડો થયો છે !’ ઈશ્વરે ઈબ્રાહીમના સ્વપ્નામા આવી તેને કુઝાની કરવા કહ્યું. કુઝાનીનો કાયદો છે કે જે વસ્તુ આપણને અસન્ત પ્રિય હોય, જેને આપણે કિમતી ગણતા હોઈએ તેને કુઝાન કરી. ઈબ્રાહીમે ખીન્ને દિવસે ગાય કે બકરાની કુઝાની કરી. પાંચ ગને પાછું તે જ સ્વપ્નું આશ્વું કે કુઝાની કર. તેણે વધારે બલિદાન આપ્યું, ડાઠા એનું એ જ સ્વપ્નું ! તેણે નમ્ર થઈ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને પૂછ્યું, ‘ ઓ માલિક, તું કેની કુઝાની માગે છે ?’ ઈશ્વરે કહ્યું, ‘ તારા વ્હાલા પુત્રની.’

બકતચેટ ઈબ્રાહીમના હૃદયને આરાત સન્ધો પડેલ્યો નહિ. એણે ઇશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કહ્યું હતું. ખીન્ને દિવસે દીકરાને લઈને બકતગજ કુઝાનીની જગાએ જવા નીકળ્યા. મેતાને માને અને દીકરાને ડરકેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ પ્રેમજી કુટુંબમાં ઇશ્વરબક્તિ એટલી માચી હતી કે ત્રણમાથી એકે મોહવગ ન થયું. પિતાએ પુત્રની ગન્દન પર ડી મુકી, પણ ઈશ્વરે તે રોકી અને ઈસ્માઇલના બદલામાં એક પશુની જ કુઝાની દબલ ગળી. ઈબ્રાહીમ, ઇસ્માઇલ અને ઇસ્માઇલની માતા ત્રણેની પરીક્ષા પૂરી થઈ અને મેતાન ફજેત થયો.

એ ઈસ્માઇલના વશમાં જ ઇસ્લામી ધર્મના નખી મહમ્મદ પયગમ્બરનો જન્મ થયો.

એવા અદ્ભુત પ્રસંગના સમગ્રજીમાં ઇસ્લામી બ્રાહ્મણો બક-ઇદને દિવસે કુઝાની કરે છે. કૌટુંબિક મોહ તથા શુદ્ધ ઇશ્વરબક્તિ કરી, કર્તવ્ય આગળ મોહને ફના કરવો એ જ ધાર્મિક તત્ત્વ આ તહેવારમાં ગ્રહેલું છે. તે તત્ત્વ જેટલું ઇસ્લામને પ્રિય છે તેટલું જ ખીજા ધર્મોને પણ પ્રિય છે. સ્વાર્થ, મોહ, લોભ એ બધાનો નાશ કરવા ખાતર પોતાની અને પોતાની પ્રિય વસ્તુની કુઝાની કરી એ જ સાચી ધાર્મિકતા છે એ જ મહાન યત્ન છે. એના સ્મારકચિહ્ન તરીકે દરેક ધર્મમાં બલિદાનની પ્રથા પ્રાચીન ટાંજથી ચાલતી આવેલી છે. પણ જેમ જેમ આપણામાં જીવનના વધતી ગઈ તેમ તેમ આપણે આ બલિદાનમાથી એક એક બાલ વસ્તુ ઓછી કરતા આવ્યા. નરમેધ છોડ્યો, અશ્વમેધ છોડ્યો, માસનો ભોગ છોડ્યો અને આખરે

પાદા કે પેટાને બદલે અડદના લોટનું પથુ બનાવી તેનું બલિદાન કરવા લાગ્યા. આખરે ડાઘું અને નાળિયેર વધેરીને જ આપણે સન્તોષ માનવા લાગ્યા. પણ બલિદાનની હદયના આપણે જાણત રાખી છે. જેઓ માંસાહારી છે તેઓ બલિદાનમાં પથુ અર્પણ કરે એ આશ્ચર્યકારક કે અજુગતું નથી. આપણે માંસાહાર છોડવો તેથી પશુનું બલિદાન છોડવું.

હિન્દુસ્તાનમાં દયાધર્મ છે. જૈનોમાં છે તેમજ હિન્દુઓમાં પણ છે; અને હિન્દુઓમાં છે તેમજ મુસલમાનોમાં પણ છે. એ દયાધર્મ ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ તો તેની અસર સાર્વત્રિક થવા વગર ન રહે. મુસલમાન બાઈઓ હિન્દુઓની લાગણી દુભવવા ખાતર ગોવધ કરે છે એ ખ્યાલ જુલમરેલો છે. તે છોડી દઇએ એટલે આપણા કલા વગર, કાંઈ જાતની સારત ક્યાં વગર અથવા કાયદાઓ પસાર કર્યા વગર મુસલમાનો ગોવધ છોડી દેશે. એમાં શંકા રાખવાથી આપણે આપણા પટોશીઓનું અપમાન કરીએ છીએ. મુસલમાન કોમ ખાનદાન છે. પટોશીધર્મનું પાલન કરવા ખાતર તેમણે આજ સુધીમાં અસંખ્ય વેળા પોતાનો જાત જોખમમાં નાખ્યો છે અને અનેક વેળા સર્વસ્વ જાતું કરી ખુવાર થયા છે. મુસલમાન લોકો પણ આપણી પેટે જ ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, આપણી પેટે તેઓ પણ ઢોર ઉપર પ્યાર કરે છે. ગોરાઓની પેટે ગોમાંસ એ તેમણે હમેશના ખોરાકની વસ્તુ બનાવી નથી. ગોરૂક્ષાની બાબતમાં મુસલમાનો આપણા શત્રુ નથી, મિત્ર બની રાકે છે. આપણે ઇસ્લામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ પણ આખી દુનિયામાં તેમની મદદથી આપણે ગોરૂક્ષા કરી રાખીએ.

બક-ઇદનો તહેવાર એકલા ઇબ્રાહીમ અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રનું સ્મરણ કરવાનો જ નથી. આજ સુધી ધર્મને નામે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેવા બધા ધર્મવીરોનું આ પવિત્ર દિવસે આપણે સ્મરણ કરીએ. હિન્દુઓ પણ બક-ઇદને દિવસે આ ભક્તરાજનું સ્મરણ કરે તો તેમની ધાર્મિકતા વધ્યા વગર નહિ રહે અને બક-ઇદનો તહેવાર હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાને બદલે વધારશે. જેમ જિલ્લોની દસમી તારીખ ઇબ્રાહીમની સ્મારક છે તેમ ખિલાફત અને સ્વરાજ માટે હિન્દુ અને મુસલમાન એક થવા તેનું પણ તે સ્મારક યશે. ઇબ્રાહીમ જેવા પવિત્ર પુરુષનો સ્મારક દિન હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાથી આપણે મેલો ન કરીએ એટલી કાળજી ધાર્મિક હિન્દુમુસલમાનો જરૂર લેશે એવી અમારી ખાતરી છે. એકબીજાના હૃદયની પીઠાણુ થયા પછી ઝગડાનું મળ જ રહેશે નહિ.

સત્યનારાયણ

૧

સ્વામી વિવેકાનન્દે પોતાના 'હૃદયોધન' માં કેટલીક સરસ વાતોઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલાં છે. તેમાં નીચેનું એક છે:

‘ સનાતન હિન્દુ ધર્મનું ગજનરપર્ણી મંદિર, તે મંદિરમાં જવાન । ફક્ત રસ્તાઓ પણ કેટલા ! અને તે મંદિરમાં નથી શું ? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ્ય બ્રહ્મથી લઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને ઉંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લઈને તે ઠેક છટ્ટી, શીતળા જેવાં નાનાં મોટાં દેવદેવીઓ સુધી બધું છે; અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માત્ર બરેલો છે કે જેમાંની એક જ વસ્તુથી પણ બવન-ધર્મ તૂટી શકે. અને એ મંદિર આગળ લોકોની બીડ પણ કેટલી ! તેનીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોડે છે, અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે જગે ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું ? મંદિરની અંદર તો કોઈ જાતું જ નથી. આરણ્ય ઉપર પચાસ માથાં, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટ્રીઆંગલો એક મૂર્તિ ઉભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આજોડે છે. એક જથ્થે આ છે શું ? એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું, ‘ પેલા મંદિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસલ પૂજા તો આ આરણ્ય પરના દેવની જ કરવી જોઈએ. અને આજે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત અવશ્ય કરો તો યાનો નથી. પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ.

અમે ફરી પૂછ્યું, ત્યારે આ દેવાધદેવનું નામ શું છે ? જવાબ મળ્યો: લોકાચાર. ’

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનન્દે હિન્દુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બનાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિન્દુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની પ્રગતિ લેણે તક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકશક્તિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સંસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદા જ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિજ અને અમલિજ એવા સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્રધર્મ અને પ્રાકૃતધર્મ એવા બે યોગ્યો ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ. નરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રૂઢ ધર્મ અને

તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ઘણા વર્ગો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ ગાળીય પ્રાણ હોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મને જ આભારી હોય છે કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્યર જેવો ઠંડણ બનેલો નથી હોતો, અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો સમાજમાં હન્યવર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અસ્પર્શ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝરી ઉતરે છે, અને જેમ કમળને કાન્ડમાથી પોપણ મળે છે તેમ જાત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્ય-વતન બોળન મળે છે જાત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, જાત્ર ધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. રૂઢ ધર્મ બોલો હોય છે તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઉંડું પરીક્ષણ નથી કરતો. શાસ્ત્રધર્મ ગ્રહદેવની પેરે દત્ત-વાહન હોય છે, જ્યારે રૂઢ ધર્મ બહુચંગની પેડે કુદરતવાહન હોય છે. શાસ્ત્રના હસને તરન રૂપી મોતી મળે છે કે નાંદ તે કહેણ મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કુકડાને, તે બહુ ફગતો હોવાથી, સરકાગગી દાણા તો ખૂબ મળે છે.

હાલમાં પૂરાપમા ઍન્થ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા માનવ-વંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લક્ષ વધાઈ છે. એની અમર ગાદી આ પણ થઈ છે, અને અહીં આના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબાહ્ય એવા હિન્દુ સંસ્કારો અને વિવાળેનું અધ્યયન કરતા થયા છે. બગાળમાં ગીન્ડનાથ દાકુરે બાઉલ સપ્ત દાયના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મૈસૂરમાં મિથિલ સોસાયટીએ, મુળાઈમાં સર નાગાયણ ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિન્દુ ધર્મનું મુદ્દસ્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે યૂરોપમાં માનવવંશનાશ્રીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો મેળવીતું અને બિન બિન દેશોમાં ચાલતી માન્યતાઓની સગપામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે.

સંસ્કારી સનાતન ધર્મનો રૂઢ ધર્મ પણ ભારે સંસ્કારી છે. એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થવું જોઈએ. હિન્દુના, હિન્દુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પડેલેથી જ આ રૂઢ ધર્મ તરફ ગયેલી હોવાથી તેમણે રૂઢ ધર્મના સ્વતંત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો શુભ પ્રયત્ન મૂકેલેથી આદર્યો છે. રૂઢ ધર્મના બધા દેવદેવીઓને પચાસતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાંથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં સ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અઠ્ઠનો લોટ અથવા બૂફ કોણું મુકી ૧૬ સદે સંસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જનસમસ્તને ઉન્નાતને પાંચે દોર્યો.

૩૬ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા મોખવા જતું એ જ બારે જૂલ છે. લોકોનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જ લખ તેમાં ઉત્પત્તિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમાં અદિમાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યાં થઈ શકે. એ જ દૃષ્ટિથી હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ ૩૬ ધર્મના ક્રમાં અને કેટલા સંસ્કારો કરેલા છે અને તેને લીધે આજનું હિન્દુ જીવન કેવું મંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ. આવું અધ્યયન બ્રહ્મિની નિવેદિનાએ ઘણું ક્યું છે. ક્રીસ્ટિંગ દોડે બ્રહ્મદેશ વિગે એ જ જનના લખાણો લખેલા છે. ક્રિ-કેડ સાહેબે ઝંગ્લો-કન્ટ્રિયન પદ્ધતિથી આ દિશામાં ઘણું લખ્યું છે. પણ આપણે આટલાથી સંતોષ ન જ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમાં ક્યું રહ્યું ગોઠવવાનો પ્રયત્ન છે તે ગોધી કાઢવું જોઈએ. ૩૬માં દોષ જોવા એ કાઈ અડ નથી, પરંતુ સત્યદૃષ્ટિ-ગુણમેયવિચેયન નથી કરતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે. આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે. તેમાં શુદ્ધસત અને મહાગદ્ગના બહુ જ લોકપ્રિય અને પ્રમાણમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના નતથી જ સરખાત કંગે.

મન્યા પરતા નાહીં ધર્મ ।

મન્ય તેચ પરબ્રહ્મ ।

મુક્તેશ્વર

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાન્તમાં તેમજ મહાગદ્ગમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ ૩૬ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉંચું છે આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચ આ જ કાળસંગ આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા રહેયો છે તે લોકોના ધ્યાનમાં નથી આવતો તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અસ્પ્ર પ્રયત્ન છે આ રહસ્ય વાચતા પહેલા સત્યનારાયણની કથા જોમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનની હૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આજ્ઞા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા દીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. જીવિતપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાળ નમ લોકો હિપામનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કથાગસિક લોકો

પૂજનઅર્ચા ગમેકે તાન્ત્રિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પાલન કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અથવા જનસામુદાય કથાપ્રીત્ત્વ દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોનું આદરણ કરી શકે છે.

ધર્મોચ્ચારના કૃત્રી બામતમા પણ એ જ મિદાન્ત લાગુ પડે છે. ધર્મોચ્ચારનું કૃત્ર અન્તઃગત અને ઉચ્ચ હોય છે એ જાણુ જોના બ્યાનમાં નથી આવી શકતી તેમના સન્તોષની ખાતર પૌત્રણિક કથા દ્વારા બાલક જાળવવાનું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલા ઉચ્ચ હોય, પણ જો તે સમાજમાં રૂઢ કરવા હોય તો તેમને સમાજની બુદ્ધિશક્તિ નીચે ઉતારવા પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશ તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નંતિક હતા, પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજનઅર્ચા, મન્ત્રનના વગેરેનું તાન્ત્રિક સ્વરૂપ આપી મહાયાન પંથ અવનર્ગો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અર્થ અર્ધો એશિયા ખંડને ગમે ઉતર્યો સત્યનારાયણનું વ્રત એ એવી જ જનનું એક તાણુ ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું નત છેલ્લા સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કયું હતું. યુગગત મહાગદ્ય વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડા ગજથોનું સ્મરણ જ્યારે તાણુ હતું ત્યારે આ નવ શરૂ થયું હશે પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોક-હૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં મળી આવે છે એમ કહેવામાં વાધો નથી.

દુનિયાનો ઘણોખરો વ્યવહાર અપ્રાણુ લોકોના હાથમાં હોય છે. બુદ્ધનસમાજની સત્ય પંતી શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે. અસાગ્રમાં ગમે તેવી હાનિ મહન કરવા જોઈતું પાંચ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું. સત્યા-સત્યનો દાહ પણ વિધિનિયેધ ગમ્યા વગર દાણિક અને દરમ્યાન લાખને ખાતર લોકો વચનનંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને માસુ કરી દેખાડે છે. દામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માડવાળ કરનાર આવ્યા અર લોકોને સત્યની લગતી કેરી રીતે લગાડી અને સત્યએવનથી જ આખરે સર્વ દામના સિદ્ધ થાય છે એવી શ્રદ્ધા અર લોકોના મનમાં કેરી રીતે હસાવી એ એક બારે પ્રશ્ન છે. સાધુસતોએ, દાયદા ધાનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સત્યનારાયણનપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવનાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં જો હેતુ સધાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિગન્તર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, એ પણ અડી બ્યાનમાં લેવા શોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે

કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું હિસાબપૂર્વક સર્વ રંગભૂષણ કરીને છીએ, ન્યાયે વ્રતમાં આપણે આપણી જીવન દૈન્યતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને છીએ

સત્યનામયણની કથા સામગ્રીથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રમાણ ભક્ષણ કરનારા સત્યનારાયણનો ઉત્પન્ન ચરો ગણાય, તેને કાંઈ વ્રત ગણી ન શકાય જેને મત્યનામયણનું નામ કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રમગેમાં મત્યના આચરણની, અને તક મળતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરનારી દીક્ષા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનામયણનું નામ કરવાનું પુણ્ય મળે, માત્ર ન મળે

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઈચ્છે છે ધર્મ કરે છે, 'ભૂતદયા અને મત્યાચરણ માગ્રતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે' આ જ સિદ્ધાન્ત પુગણોએ એક સુ દગ રૂપક દ્વારા આપણા મન પર હસાવેલ છે પુગણો કહે છે, સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ધમ્મજા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનામયણને આધીન રહે છે, ઇમટે રાક્ષિ એ શિવની પત્ની છે અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આગધના તમે કરો એટલે પત્ની તમાન પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ ગીતે ધન, ધાન્ય, સતતિ, સપત્તિ વગેરે અદિક લક્ષ્મીની ધમ્મજા ગમનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે

હિન્દુ ધર્મમાં અને હિન્દુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે શ્રીવેદવ્યાખ્યા મહાભાગ્નમાં મત્યના તેર પ્રકાર કલ્પેલા છે હિન્દુ શાસ્ત્રો અને પુગણો ઉચનારી જ્ઞેષ્ઠ્યે તો છેક પરસ્પર બિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો મત્ય ગ્રન્થમાં સમાવેશ થાય છે

પરેલી વસ્તુ—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન જે વાત જેની હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણના હોઈએ અથવા જે ઉપે બનેલી આપણે જ્ઞેષ્ઠ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આશ્રન કર્યું હોય તે તેની જ રીતે યથાતથ કહેવી તેનું નામ સત્ય

બીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે વ્રતમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાકાર્યનું વિવાન 'સત્યથી જ સૂય ઉગે છે,' 'સત્યથી જ વાયુ વાય છે,' 'સત્યથી જ પૃથ્વી રિંધને (સવને) ધારણ કરે છે,' 'સત્યથી જ આ લોક ચાને છે,' 'મત્ય એ જ યગની પ્રતિષ્ઠા છે,' હત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં સત્ય એટલે અનુચ્ચયનીય નિયમ એવો અર્થ થાય છે

ત્રીજી વસ્તુ—મત્ય એટલે પ્રતિગાપાલન સત્ય એટલે એનાગ મ્હોડેથી

નીકળેયો બોલ પાડવો જ નેહ્યે એની ટેક, એકનાજ કહેલું વચન આપશે
ગળી ન જાળ્યે એની ટેક આ સત્યને માટે જ કહ્યું તેના કુડળો આપી
દીધા, આ સત્યને માટે જ ગમ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચન્દ્રે
રાજદાન દીધું દિવ્યના, માતૃમક્ત પાડવોએ માતાનું વચન સાચું પાડવા
ખાતર એક દ્રોપદી સાથે થાયે ભાઈઓએ લગ્ન કરવાનું નિન્દાપાન કર્મ કર્યું
(આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કક્ષના વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે
પોતાના દીકરાઓએ નુ મેળની આણેલું છે એ જાણ્યા વગર પાયે ભાઈ
સરખું વહેતી લો એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ
ને પાય ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પગલુના જાય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી
મૂર્ખ ગણી કાઢીએ સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડના ખાતર
પ્રજાની માલિકીનું આણું ગળ્ય પ્રજા ઉપર કાગો કેર વર્તાવનાર એક તામરી
ચાહ્યુંને ખરેખર આપી દેનાર ગળને આપણે ગજધર્મશ્રદ્ધ, શ્રદ્ધાજડ, પામર
કહીશું અમ્મુ અહીં તો આપણે જૂની કપના પ્રમાણે સત્યનારાયણના
સ્વયં ઉત્થવા નીકળ્યા છીએ)

જનસમુદાયમાં એ વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાગર હોય છે લોભ અને
ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો
છે સત્યનું મેન અને કીર્તન કરે, એને તમને મતતિ અને મપત્તિ વગેરે
બધા વાના મગશે, મકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે, આ થઈ
લાલચ સત્યને વિસરે, મલ્યને છૂપાવે કે તરત જ તમારા બાગમચ્ચા મગશે,
ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઈ દૂષી મરે, ગળ જે અન્યાયથી કોઈને
કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની મત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ
પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે, આ થયો ભય

સત્યનું નન મધાન માટે સરખું જ ફલદાયી છે સત્યપાલન એ સાર્વ
વાર્ણિક ધર્મ છે એમ બતાવવા માટે આ કથામાં બ્રાહ્મણ, ગળ, વાણીઆ,
ગોનાળીઆ, અને કદીઆગને આણેલા છે અને ઉપર આપેલા સત્યના ગણે
અર્થ સત્યનતમાં અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે સાધુ અને તેનો જમાઈ કહેલી
પતિવ્રતાઓ ની જાય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના
પગિજામ તર્કકે ચન્દ્રેતુ ગળ પગ પગ મુખ થાય છે આ કુદેની લોકોની
જીઓના કુલ્યમાં પ્રતિષ્ઠાપાલનની ધર્મશ્રુતિ જન્યુત થઈ એકને તગ જ
ચન્દ્રેતુ ગળના કુલ્યમાં પગ ન્યાયશુદ્ધિ જન્યુત થાય છે સાધુ અને તેનો
જમાઈ એ નયથી દડી સાધુ આગળ જૂકું બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર
આ તેમના અસત્યમાયણને લીધે તેમના સર્વજ્વનો નાશ થયો એમ તેમનો
અનુભવ આપી વિના ભયથી તેમને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કથાવતી પતિદેવના

મોહને લીધે સત્યનાગચણુનતના નિયમ તોડે છે તુગધ્વજ રાગ પોતાના કન્ધ વણુના ગવથી અને સત્તાના મદથી સહનો અનાદર કરે છે તેથી ક્રાંતાવતીનો પતિ અને તુગધ્વજ નામનુ ગન્ધ નહ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નહ થતા તો તેમને તેમનુ સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાતાની કથાકાર લોકોને કહે છે ભાઈઓ, જે માયુ હોય તે જ બોલે, પોતાનુ વચન તોડે નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિમર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડે નહિ, તેમનુ ઉપધન કરે નહિ આ પ્રમાણે વર્તેલો તો તમારે ઐહિક અને પારતૈહિક કલ્યાણુ જરૂર થશે, કેમકે જે મત્યથી ચાલે છે તે

સર્વાન્ વામાનવાપ્નોતિ

પ્રેત્ય સામુદયમાપ્નયાત્ ।

આ લોકકલ્યાણની અદર સત્યને સર્વસંગપગિલાગી દીડીનુ સ્વરૂપ આપેનુ છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેના લાયક છે સત્યથી ચાલનાવી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમા મન્યસ્તવૃત્તિ દંતી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમા અન્ત રથ વૃત્તિઓનુ તેમજ બાહ્ય સમાજનુ નિયમન અથવા દડન કન્યાની દીરામ્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ મ. સુન્દર ગીતે સૂચવેલુ છે સત્યનાગચણુની પૂજામા સત્યનુ સ્વરૂપ અને મહિમા જાતારનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યન્ત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રીસત્યનાગચણુની યથામતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંઆં ફરી કરે છુ

નારાયણસ્ત્વમેવાસિ સર્વપાં ન હૃદિ રિષત ।

પ્રરક્ પ્રેયં માળાતા ત્વયા પ્રરિતમાનસ ।

ત્વદાર્ણ શિરસા ધૃત્વા મન્નામિ જાપાવનમ્ ॥

નાલોપાસનમાર્ગિણા ભાવટુલ્ ભાવબોધન ।

ત્વદભિષ્ઠાનમાનસ યૈવ રચાયંતેશરિણી ।

તામેવ ત્વા પુરસ્કૃત્ય મન્નામિ દ્વિત્વામ્યયા ॥

ન મે ત્વદન્વજાતાસ્તિ ત્વદન્ય ન હિ દૈવતમ્ ।

ત્વદન્ય ન હિ જાન્નામિ પાત્ક પુણ્યસ્તુતમ્ ॥

નસ્તે દેવદેવેરા નમસ્તે ધરણીધર ।

ત્વદન્ય વાજ પાદેભ્યસ્તાતાસ્તે જગતીતમ્ ।

જાંતિતાર્યક્તપ્રર એના આ શ્રીમત્યનારાયણનુ અને કથાનુ આ ગદ્યમા જે વાચશે તેને જ શ્રીસત્યનાગચણુનો કૃપાપ્રસાદ મળશે તે સરકૂન જાપ મા લખેલુ નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનુ સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જશે પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનુ અવણુ કરી સત્યનાગચણુનુ વ્રત આચરશે તો તે

મર્વદુઃખંયો મુજો મરતિ માનવઃ ।
 સર્વપાપવિનિમુક્તો દુર્લભઃ મોક્ષમાપ્નુયાન્ ॥
 શ્વ સ્વ ફલં મુક્તરા પરમે મોક્ષમાપ્નુયાન્ ।
 ધનધાન્યાર્થિનં તસ્ય મરેત્ સત્યમગાદતઃ ॥
 દરિદ્રો લભતે વિત્તં વદ્ધો મુચ્યેત વન્ધનાત્ ।
 મીતો મયાત્ પ્રમુચ્યેત સત્યમેવ ન સંઘયઃ ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો, એ જોઈ થીમહારેવે શ્રદ્ધાપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક છીસક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છેઃ જે માણસ નિતેન્નિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉછીવન કરી આ વ્રતકલનું દાર ઉપાડી શકશે. इति शम् ।

ગયાની ખ્યાતિ

દેશનું ભાવિ ગયામાં નક્કી થવાનું છે એ ખ્યાલથી જ પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો ગયા જવાના છે. પણ ગયા એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે, ત્રિસ્થળાની યાત્રાનું છેલ્લું સ્થળ છે અને તેથી તે દૃષ્ટિએ પણ ગયા જવામાં લાભ છે એવો ખ્યાલ ઘણા લોકોના મનમાં નહિ આવ્યો હોય એમ નથી. જે સ્થળે જુદા ભગવાનને ભવરોગનું ઓસડ જડ્યું અને શાન્તિ મળી તે સ્થાન પણ ગયા પાસે જ છે, એ કારણે પણ કેટલાકને માટે ગયા જવાને પ્રેરક થતું હશે એવે સમયે ગયામાહાત્મ્યની મુખ્ય કથા વાચકવર્ગને બેઠ કરીયે તો કેટલાકને ગયા જતાં રસ્તામાં વિચાર કરવાનું એક સાધન મળશે અને કંઈ જમિ પર બેસીને આપણે પ્રજાહિતનો વિચાર કરીયે છીયે એની કલ્પના આવશે. જેઓ ગયા જવાના નથી તેમને પણ આ વાર્તામાં રસ નહિ પડે એમ નથી.

*

*

લોકચિંતામહ બ્રહ્મદેવે અમુરવૃત્તિથી અમુરો ઉત્પન્ન કર્યા અને સદ્ભાવથી દેવો ઉત્પન્ન કર્યા. આ અમુરોમાં ગયામુર મહાબળીઓ અને પરાક્રમી હતા. તેનું શરીર બહુ જ સ્પૂળ હતું. અમુર એટલે મહાપાપી, દૂર, સર્વ લોકોને રંજાડનાર, ધન્યને ધાકેબેસાડનાર, અપ્સરાઓને ઉપાડી જનાર એવો માયાવી, કપટી ક્રોધક શૂર, એવો જ ખ્યાલ મનમાં આવે છે. પણ બધા જ અમુરો કંઈ એવા નથી હોતાં. અગિંગળ પણ અમુર ગણાય છે. ગયામુર એ જ

કોટિનો અશુદ્ધ હોતો એવો પાવિત્ર્યની લગની લાગી અને એજે કોલાહલ પર્વત પર દારૂણ તપ આદર્યું

હનરો વર્ષ સુધી શ્વાસ સ્થિત કરી એણે તપ કર્યું, તેથી દેવો હમોશ ની પેટે ન જ ગમરાયા. સિન્ધતા મુજબ દેવો બ્રહ્મદેવ પામે ગયા બ્રહ્મદેવ શક્ટ પામે, અને શક્ટ વિષ્ણુ પામે દેવોના રિનાજ મુજબ તેમણે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી વિષ્ણુએ તેમના ગમગટનું કારણ પૂછ્યું 'ગયાસુરના બચથી અમારે રક્ષણ કરો, ઝમળ કરો' એવો તેમણે પોકાર કર્યો 'તમે આગળ જાઓ હું અજાડી આરીને ગયાસુરને વગ્દાન આપુ છું' એમ વિષ્ણુએ વચન આપ્યું સૌએ મળીને ગયાસુરને 'વગ બોલનાને' કહ્યું ગયાસુરે માગી લીધું, 'દેવ, બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ, તીર્થ, ઋષિ, મુનિ, યાત્રી, ધ્યાની બધા ક્રતા પવિત્ર થાઉ' દેવોએ ખુશીથી 'તથાસ્તુ' કહી વગ આપ્યો અને સૌ પોતાને ઘેર ગયા

પણ ત્યાં તો બકર કોદતા ઉઠ પેસી ગયા જેવું થયું ગયાસુરે પવિત્ર દર્શન કરી, તેનો અર્પણ કરી બધા જ વૈકુંઠ જવા લાગ્યા ત્રણે લોક ખાલી પડ્યા યમપુત્રી ઉજ્જવલ યજ્ઞ એટલે યમ, ઈન્દ્ર વગેરે અધિકારીઓ બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને શિક્ષાયત કરના લાગ્યા, 'આ લોક અમાગ ગળનામા તમે દીધેનો અધિકાર પાછો લો અમારું કશું કામ ગ્યું નથી'

સઘ કરી વિષ્ણુ સુધી જઈ પહોંચ્યો વિષ્ણુ ગયાસુરને સનદ આપી ચુક્યા હતા, એટલે તેમણે દેવોને એક યુક્તિ સૂઝાડી

'ગયાસુર પામે જઈ તેનો પરિન દેહ યજ્ઞને માગે માગી લો અને તેના શરીર પર જ યજ્ઞ કરો'

દેવો બ્રહ્મદેવને આગેવાન કરી ગયાસુર પાસે ગયા ગયાસુરે તેમનું આતિથ્ય કરી તેઓ કંઈ પણ કાંઈ એના પહેલા જ તેમનું કામ કરી દેનાવું વચન આપ્યું બ્રહ્મદેવે કહ્યું 'યાત્રાને અર્થે' હું ખૂબ કર્યો છું, પણ તારા શરીર કરતા વધારે પવિત્ર સ્થાન મને ક્યાય જડ્યું નથી મારે યજ્ઞ કરવો છે તારું શરીર આપ'

ગયાસુરે ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો તેણે બ્રહ્મદેવને કહ્યું 'મારા પિતાનો નશ અને માતાનો વશ ધન્ય થયા છે તે જ આ દેહ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને તે જ તે પવિત્ર કર્યો છે, મારી ખાતરી છે કે તારો યજ્ઞ બધાના ઉપકારને મારે હોશે. સર્વવામુષકારાય યાગોઽવશ્ય મવિષ્યતિ ।'

આટલા નિમોળ બાવથી પ્રેમથી ગયાસુર દેહ આપના શેની વાગ લગાડે તે આરો યજ્ઞ સૂતો સુધિ ચાલાર બ્રહ્મદેવે યજ્ઞની સામગ્રી અને યજ્ઞના ઋષિઓ ત્યાં ને ત્યાં જ નિમોળ કર્યા એટલા બધા સહિઓ કે નેમની નામાસલિનો પાગ ન આવે' ગયાસુરના શરીર પર મોટો યજ્ઞ થયો બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપાઈ ગયાસુર મગ્ય પામ્યો અને એમ માગી મળે એ ઉપાડીને એને એક

મોટા સરોવરમાં નાખી દીધો ત્યાં તે અચ્ચુ દાનના લાગ્યો ' દે ભગવાન ' દલે શ કરીયે ' સદિન યોગેયા બ્રહ્મદેવે ધર્મનજી મને જમ પાડી કહ્યું, ' તારા ધરમાં પેલી ભારે ધર્મશિયા છે તે આખીને આના માથા પર ઝટ મુખી દે મારી આગા છે. વિચાર ન કર. '

શિયા માથા પર મુકાર્ધ, તોપણ અચ્ચુ દાનના લાગ્યો એટલે બધા દેરોએ તેના પર પોતરોનાના પગ મુકી તેને સારી પેટે દાખ્યો તોયે અચ્ચુ હડા ન થયો હવે બ્રહ્મા વ્યાકુળ થયા, ક્ષીન્નાગમ્મા વિષ્ણુ સનાહના ત્યાં જઈ પડોઆ દાખાએ વિષ્ણુને ખમગ આપી શ્રીવિષ્ણુએ બ્રહ્માને અદ્ધ બોલાવી આનનાનુ કાણુ પ્રજ્ઞાએ કહ્યું, 'અમે યાગ કર્યો, દેવદંષ્ટી ધર્મશિયા તેની ઉપર નાખી, રૂદ્ર વગેરે બધા દેવો તેના ઉપર બેસા, છતાં એ નિદ્રા થતો નથી હવે તમેજી અમાન પર દયા કરી શકો '

વિષ્ણુએ પોતાના શરીરમાંથી મૂર્તિ કાઢીને બ્રહ્મદેવને આપી તેનો પણુ ભાગ ખમ ન થયો આખરે ક્ષીન્નાગમ્માથી વિષ્ણુ પોતે આવ્યા અને શિયા ઉપર હના ત્યાં તેમના હાથમાં પુગલપ્રસિદ્ધ ગદા હતી વિષ્ણુ સાથે ગાયત્રી, માવિત્રી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સીતા, મદન ગન્ધર્વ, ઈન્દ્ર, બૃહસ્પતિ વગેરે મધ્યમાં દેરદેરી આનીને ગયામુરના શરીર પર લખા એટલે અસુર સ્થિર થઈ ગયો.

ઈર્વેવામુપદ્માય જ્યે પોતાના દેહ સુદા બધું આપ્યું હતું તેના હૃદયને આ કપટથી આવડત થયો. અતઃ કહ્યુંતી વેદનાથી તે દેવોને પ્રજ્ઞુ, 'શા માટે તમે મને આની રીતે છેલ્લે ? મેં માફ નિર્મળ શરીર બ્રહ્મદેવને મળે નાદે આપ્યું હતું નુ શ્રીવિષ્ણુના વચનમાત્રથી કે નિદ્રા ન થઈ જાત કે તમે અને વિષ્ણુએ પોતાની ગદાથી મને આટલો પીચો ? હસી, મને પીડવાનું જો નહીં થયું હોય તો હું એટલું જ ઈન્દ્રુ છું કે એથીયે બધા મદા સન્તોષ પામો '

उच्चैः गयामुरो दग्धानिमर्षं यदितो हृद्ग ।

यज्ञाय ब्रह्मणे दत्तं शरीरमसह नया ॥

विष्णोर्वदनमात्रेण किं न रया निष् ।

यत्सुरैः पीडित इत्यर्थं गदया हरिणा तथा ॥

પીડિતથ ચદ્દહ જેવા પ્રસન્ના સ તુ સર્વદા ॥

દેવો શમ્યાયા કે નહિ તે માટાત્મ્યમાં લખ્યું નથી, પણ તેમણે ગયા સુરને કહ્યું કે 'અમે તાન પર પ્રસન્ન થયા છીએ પર જોયા ' ગયામુરે મારી લીધું, 'જ્યા સુધી આ પૃથ્વી, આ પર્વત અને આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, તારાઓ છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અને બીજા દેવો, ત્રિલોકના મર્ષ તીથો,

ગગાદિ નદીઓ બધા મારા માથાની આ શિવા ઉપર મેં જોયું અને તે બધા મારી ખાતર લોકોનું ભયું કર્યું. અહીં જે લોકો સ્નાન, તર્પણ અને શ્રાદ્ધ કરે તેમની હતી પેદીઓનો ઉદ્ધાર થયે, તેમનું પાપ ધોનાઈ જતું બધા તીર્થો લોકોનું બનુ કર્યું વધારે હું હું માગું ? તમાનમાથી એક પણ દેવે અદ્વિતી બનતું નહિ આટલું યગન પાળ્યું સમય પ્રતિપાલ્યતામ્ ।’

દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું દૈત્ય હર્ષિત થયો અને કાયમને માત્ર નિશ્વસ થયો.

~

~

આ મહાકૃત્ય કર્યા પછી બ્રહ્માએ દેવોના દેખતા તે બધી ભૂમિ અને પાંચ પાંચ ગામે બ્રાહ્મણોને આપી દીધા, ગયત્રીના સાથે ધર બારી આપ્યા, કામધેન, કપરશ, પાગ્નિતક વગેરે વસ્તુ આપ્યા, દ્વંધની નદીઓ આપી, ધીના તળાવો આપ્યા, મધના દુગાઓ આપ્યા, દ્ધીના સંગમ આપ્યા, અન્નના પરિતો આપ્યા, ભક્ત્ય ભોજ્ય પ્રજોની સગવડ કરી આપી અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું, ‘હવે તમારે માનની પામે કરુ માગતું નહિ’ ગદાધરને નમસ્કાર કરી બ્રહ્માએ બ્રહ્મનોડ ગયા.

પણ બ્રાહ્મણોથી રોનાયું નહિ તેમને ધન લાગે ચલ કરવાનું શરૂ કર્યું યત્નો ધમાગે અર્ગ સુવી પડેલો એટલે બ્રહ્માએ આરીને તેમનું મધુ છીનવી લીધું.

‘તમે હમેશા લોની જ રહેવાના’ એમ કહી બ્રહ્માએ શાપ આપ્યો બ્રાહ્મણો રાના લાગ્યા ‘અમાન ગુન્નનની કર્ન પણ સગવડ કરે બ્રહ્માએ દયાથી કહ્યું, ‘હવે તો તમને બીજા માગશે તો જ મગશે હમેશને માટે તમારે માથે તીથનું ગોચર જ રહેશે લોકો તમારે પૂજા કરા જ મારી પૂજા કરશે’ આ બ્રાહ્મણોના વશ જ તે ગયાવળ પડાઓ.

~

~

~

અહીંને પ્રસંગે બ્રહ્માએ જે ધર્મશિતાનું સ્મરણ થયું તેનું માહાત્મ્ય શું છે?

એક પાર્વત સાધુની ધર્મવ્રતા નામની એક કન્યા હતી તે સર્વ લક્ષણસપ્ત હતી ગુણોમા લક્ષ્મી કૃતા પણ ચડે એવી હતી બ્રહ્મદેવના પગમ તપસ્વી પુત્ર મરીચિ સાથે તેનો વિવાહ થયો. ધરપણુમા એક દિવસે મરીચિ જગલમા દુર્ગાલ લાવના ગયો. ત્યાંથી થામને આવ્યો. ધર્મવ્રતાએ થાકેના પતિના પગને ઘી ચોળવાનું કામ શરૂ કર્યું જેમ થાક ઉતરતો ગયો તેમ નરપિને ઉદર આનંદ લાગી એવું જ બ્રહ્માએ આપ્યા સસગને જોઈ સતી ઉગી કેમકે તે ગુરુના ગુરુ હતી તેમને પગ ધોવાનું

પાણી આપી વહુએ સસરાની પૂજા કરી અને એક સગ્ગ પધારી કરી આપી. એટલામા મરીચિ ઉઠ્યા. સ્ત્રી પામે નથી એમ જોઈ ક્રોધમા આવી શાપ આપ્યો કે 'પગચાળી કરવાનું કામ મારી આગા વિના છોડીને ગઈ તેથી તુ શિલા થઈ જત.' સતીને બહુ જ પોણું લાગ્યું. તે બોલી, 'ધર્મા પિતા આવે ત્યારે તેની મેવાપૂજા કરવાનું કર્તવ્ય તમારું હતું. તમારી ધર્મ-પત્ની તરીકે મે તે ક્યું એમા માઝે વાક રો?' મરીચિ મુનિ પોતાની ભૂલ સમજ્યા. અને મળીને હરિને શરણ ગયા અને માગી લીધું કે અમારું નક્ષત્ર કરો. એટલામા બ્રહ્મદેવ પણ નિદ્રામાથી ઉઠ્યા. બધાએ સતીના તપની મુક્ત કહે પ્રશંસા કરી. પણ કહ્યું કે 'તારા પતિનો શાપ જૂંસી કાઢવાની શક્તિ અમારામાથી કોઈની નથી. ધર્મનું નક્ષત્ર થાય એવો જીને કોઈ પણ વર માગી લે.' સતીએ માગી લીધું, 'પતિનો શાપ દૂર કરવાની શક્તિ તમારામા ન હોય તો આટલું આપો કે નદી, નદ, સરોવર, તીર્થ, દેવ, ઋષિ, મુનિ, પ્રધાન દેવો, યજ્ઞોત્રો મારામા આવીને વસે. આખા બ્રહ્માડમા હું પાવની શિલા થાઉં. મને જોઈને સર્વલોક પાપ અને ઉપપાતકથી મુક્ત થાય શિલા ઉપર જે લોકો આદ્ર કરે તેમને અને તેમના કુળને વિષ્ણુલોક મળે અને ન્યા સુધી આ બ્રહ્માડ રહે ત્યા સુધી આ શિલા રહે.' દેવોએ તેવો વર આપ્યો, પણ પરતાયા. સર્વ લોકો તે શિલાનો સ્પર્શ કરી કરી પૈકુંડ જ્યા લાગ્યા. યમરાજ અકળાયો. તેણે પોતાનો અધિકાર અને પોતાનો યમદંડ બ્રહ્મદેવને સુપરત કર્યો અને કહ્યું, 'હવે તો માર કામ રહ્યું જ નથી' બ્રહ્માએ યમગજને કહ્યું, પેલી શિલા ઉપાડીને તારા ધરમા રાખી મુક, એટલે પલ્યુ. ત્યાગથી યમરાજ ફરી લોકોનું શાસન કરવા લાગ્યા અને લોકોમા ધર્મશિલાની કીર્તિ જ રહી.

ગયાસુરના શરીર પર યજ્ઞ કર્યો પછી પણ ન્યારે ગયાસુર હાલવા લાગ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવે યમગજ પાસેથી આ જ શિલા માગી લીધી હતી. તે શિલામા સર્વ તીર્થોની સ્થિતિ દોવાથી તે અત્યંત ભારે અને અત્યંત પાવન થઈ હતી.

*

*

*

ગયાસુરના શરીર પર યજ્ઞ કર્યા પછી પણ ન્યારે ગયાસુર હાલવા લાગ્યો તે ગદાની પણ કથા છે. વજ્ર કરતા પણ દંડ અને મજાળુ એવા ગદ નામના એક અસુર પામેથી બ્રહ્મદેવે તેના હાડકા માગી લીધા હતા, નિશ્ચક્રમાં પામેથી તે હાડકાની એક વજ્રગદા તૈયાર કરાવી હતી અને હેતિ નામના મહામજાળુ રાક્ષસને મારવાને માટે શ્રીહરિને એ આપી હતી, કેમકે દેવોના રાક્ષાસ વડે તેનો વધ ન થાય એવો વર બ્રહ્મદેવે પોતે જ તેને આપ્યો હતો.

આવા આવા પ્રસંગોથી પ્રમિદ થયેલી ભૂમિ પર

લેદાનો રક્ષાવાર્ષાવ જગતા મુછિરેતો

ત્રી આદિગાથા સદંતી સાથે ના છે. ત્યાં જેઓ ચાના માટે જન્ય જે તેનતી મનકામનાઓ તમ થાય છે માત્ર તાત્પર્ય લખ્યું છે કે ત્યાં જનાર બ્રહ્મચારી અને સંયમી જેનું લેધયે, શુદ્ધ અને સંતુષ્ટ જેનું લેધયે, દાન ન લેનું લેધયે, અદક્ષથી નિરૂત જેનું લેધયે, ક્રિતેન્દ્રિય અને દાનશીલ થકુ લેધયે, તો જ તેને તીર્થંગ મને

ધર્મનતાને તાપ આપનાર મગીચિને 'તુ કુ પી થા' એવો મહાપ્રભે તાપ આપ્યો. પરંતુ તેનો પશ્ચાત્તાપ નેચા પછી 'તાગી ગયામા મુક્તિ થશે' એવો ઉશાપ આપ્યો. મગીચિએ સિવા પાને બેસી દુષ્ટ તપ આદ્યું. મહાપ્રભેના શાપથી કાળો, પડેલો મગીચિ તપ પડે શુદ્ધ થયો અને હગ્નિના વચ્ચે અર્ગલોદ્ધમા ગયો.

*

*

*

જે માણસ આ શુદ્ધ ગયાખ્યાન શ્રદ્ધાપૂર્વક વાચશે અથવા સાંભળશે તેને સારી ગતિ મળશે.

इति श्रीवायुपुराण श्वेतचारादकल्पे गयामाहात्म्यं संपूर्णम् ।

કામ ક્રોધ તથા લોભ ત્વક્વા યો સત્યવાક શુચિ ।

શવંભૂતદિતે રક્ષ સ તીર્થંકલ્મશુતે ॥

તીર્થાન્વિનુધરન્વીર પાલક પૂર્વતસ્ત્યજેત્ ।

વાતક તત્ર વિશેષ યદ્ભવેત્તર્મં કામતઃ ॥

ગજેન્દ્રમોક્ષ

કૃષ્ણ આપણા પગમ પિતા છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ ભાત્રિબાઈછીયે એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સત્યાગ્રહી 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' ના નિયમનું પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ શત્રુ નથી હોતો એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે શત્રુતા નથી ગણતુ એના શત્રુ ધણા હોઈ શકે છે ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમા વિધિરૂપ થઈ પડતો જણાય છે છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમા કાંઈને વિશે પ્રેમ સિવાય બીજાને ભાવ નથી રાખતો. ત્યારે તે પોતાના ભાઈને કુનાસનાને પણ થયેનો જુએ છે ત્યારે તેનો પ્રેમથી

વિરોધ જરૂર કરે છે. પ્રેમ વખત આવ્યે કંઈય ચાલ શકે છે. પ્રેમમાં દુર્બળતાની કે મોહની મુદ્દતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના બાંધનું હિત જ ધ્યાનમાં રાખે છે, અને એનો વિરોધ તો પોતે કદ સહન કરીને જ વ્યક્ત કરે છે. પ્રેમમૂલક વિરોધ હમેશા સદ્ગુણ જ થાય છે. જરા વાર બસે લાગે, પરંતુ વિનય તો તેનો જ છે. અને સાચું જોઈએ તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિનય છે. એ બિચારો જે કુવામનાથી ઘેરાયેલો હતો તેમથી છૂટી ગયો—તેમથી પોતાના આત્માને ફરી પ્રાપ્ત કરી નાખ્યો. આ પણ એક અસાધારણ હતું છે. સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોય છે. તેથી તેનું પશ્ચિમ સર્વકુશળ જ હોય છે. જ્યારે બે માણસ પરસ્પર વિરોધી પ્રાર્થના વશ થઈને લડે છે ત્યારે એકની હતી અને બીજાની હાજ થાય છે, ઇશ્વર તટસ્થ રહીને જુઓ છે અને કર્મના નિયમ નીવેડો આણે છે. પણ જ્યારે એક પક્ષ પ્રાર્થના છોડી તે ધર્મનો આધાર લે છે ત્યારે પરમાત્મા પોતે એનો પક્ષ કરે છે, કાંણુ પરમાત્મા હમેશા સત્યનો પક્ષપાતી હોય છે. કંઈક વસ્તુ છે પ્રાર્થના છોડીને ધર્મનું પાલન કરવાની ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની કમોટી પણ ઇશ્વર કદી થોડી નથી કરતો. ધર્મનિષ્ઠ તેમજ તેનો વિરોધ કરનાર બંનેનું હિત કંઈક એ ઇશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મગ્રામનો કાળ પણ ગાડું લાગે દેાય છે. ધર્મનિષ્ઠ યજ્ઞ નિષ્પાપ થઈ જાય ત્યારે જ તેને સદ્ગુણ મળે છે અને સદ્ગુણનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ સમી જાતે જોઈ પહેલાના જેવા એકપ્રાણી બાંધબાંધ જતી જાય છે. આ જ સિદ્ધાન્ત પુનઃપ્રેમા 'ગંગેન્દ્રમેક્ષ'ની કથામાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

ઇન્દ્રના દરયાનમાં હાહા અને હાહ નામના બે ગર્વયા બાંધઓ હતા તેમના હૃદયમાં મત્સર પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી તેઓ હળીમળીને ગેટા હતા. પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અન્તરમાં અપદ્મા વધી પડી. જાનેના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે 'હું ગ્રેહ છું અને મને ગ્રેહ મ્હાત મળવું જોઈએ' ઇન્દ્રે પણ તેમને સમજાવીને કહ્યું, 'ઇશ્વરને ઘેર સૌ સમ્યા છે હું તો તમાગ, જેમાં કશો બોદ જોઈ શકતો નથી.' છતાં પેલા ગર્વયાઓને અન્તોષ ન થયો. આખરે ઇન્દ્રે તેમને દેવલ ઋષિની પાસે મોકલી દીધા. દેવલ મદાગારી હતા, ત્રિકાળદર્શી હતા. પણ પૂર્ણજાની ઘણખઈ મૌની જ હોય છે 'સર્વિ' મૌન જોઈને ઇર્ષ્યા અને મત્સરથી ભરેલા બે ગર્વયાઓ કહેવા લાગ્યા, 'સાવ ગમાર છે. કદ સમજતો નથી.' મુનિએ મૌન મુદ્રાને દયાવાદથી કહ્યું, 'કેવું મુન્ધ છો' સ્પર્શ અને અસૂયાથી તમાગ ભેગ સડી જાય છે. તમાગ બાળ્યમાં શુ બધું છે તે તમે નથી જાણતા. જાણના પેલ તો આવડે! મત્સર ન રાખત. પરમાત્માએ દરેક માણસનું બધિય તેનાથી છપુ રાખ્યું છે, છતાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને ખાતર જરા કંઈય ચાલે હું તમારે બધિય જોઈશું આ તો શકું હું

તેટલું તમને મુલાવી દે છે. બાધઓ થઈને પણ તમે એકબીજાનો મત્સર કરો છો એનું પગિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાથી નીચે પડશો અને ત્રિકૃટ પર્વતની પામે પશુઓનિમા જન્મ લેશો. એક થશે જગતનો હાથી અને બીજો થશે સરોવરમા એનારો મગર. ત્યાં તમે તમાગ વેગને પશુભાવે પોષશો, બાધબાધ મટીને શત્રુ બની જશો.’

બમ, બન્નેનો મન ઉતરી ગયો. બન્નેને હાલિક પશ્ચાત્તાપ થયો. બન્ને ઋષિને પગે પડ્યા અને આગળ દરવા લાગ્યા કે ‘આપ અમાના પર કંઈ ક્યા નહિ કરો?’ ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મનો નિયમ અટકા છે. એમા કોઈની દયા કોમ આવતી નથી. પણ સાથે સાથે કર્મનો નિયમ દયાલુમય પણ છે, તે જોઈએ કડોગ તેટલો જ ક્યામય પણ છે. કર્મનું ફળ દરૂપ નથી, પણ બગડેલાને મુધાગ્વાનું બળ એનામા છે. તમાગ બેમાથી એકના હૃદયમા પશ્ચાત્તાપ જાયત રહેશે અને તે કર્મને માર્ગ ચાલશે. આદતની વેળાએ તેને ધર્મનું મગણ થશે. બીજાના હૃદયમા મત્સરનો અગ્નિ બહાદાટ બળી ન્યો છે તે નીચે ને નીચે જ પડતો જશે. છતાં એનો પણ ઉદ્ધાર થશે પોતાના બાધનો વિરોધ કરતા કરતા તેના હૃદયમા બાધની શ્દાનો સચા થશે, તેનામા પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બગે તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે.’

બિવિધનો આટલો પડો ખોલીને મુનિગજ મૌનમા ઊભી ગયા અને હાહા તથા હાહ કર્મવશાત્ સ્વર્ગમાથી નીચે પડી ગયા. એક થશે રાજાનો હાથ અને બીજો મગરનો મોટો મગર અને પોતાના પૂર્વજન્મને જૂલી ગયા, પોતાનું બાકુપણ નિસરી ગયા. મગર હાથીને ખાવા ઇચ્છતો હતો અને હાથી મગરથી ડરતો હતો. હાથી પોતાના પશુજન્મ અનુસાર વિલાસમા ચડ-ચૂડ હતો. શત્રુ ક્યા છે અને શત્રુનું નામ ક્યા રહેલું છે તે વાત વિલાસના નશામા તે જૂલી ગયો અને રૂપવતી હાથબીઓની સાથે સરોવરમા પડ્યો. આદતે તો બેઠેલું મગી ગયું. તેણે ગજગજનો પગ પકડી લીધો. ગજ છટ્ટી જતોને ચીમો પાડવા લાગ્યો. હાથબીઓ પણ ચીમો પાડવા લાગી. પણ પાણીમા હાથીનું બળ, ક્રુદ્ધ ચાલે. હાથી જગીત તરફ દોડ્યો. હાથબીઓ, ચીમે આહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—‘જાં દાકર્ષે તીર ગ્રાહ્યકર્ષેતે જલમ । સદીઓ નુંદી (દિવ્યનર્પસદ્દત્તમ) બેનું યુદ્ધ ચાલ્યું અને અવ્યક્તમર્તિ આદેએ નિશાનગજને પકડવનમા—કીચડમા ખેંચી લીધો. હવે ગજને બચવાનો કોઈ આરો મલો નહિ હવે એક હૃદયમય પન્માત્મા જ બચાવી રાકે એમ છે એવું ગાન ગજને થયું ગજગજ ન તો શાસ્ત્ર બધ્યો હતો કે ન તો વેદવિદ્ હતો પણ ઉચ્ચ કુળમા જન્મેયો હોનાથી તે નાગયણુપગયણુ હતો. તેણે નાગયણુનું ધ્યાન ધર્યું:

અનાશ્રયાય દેવાય નિસ્પૃહાય નમો નમઃ ।

નમો જગત્પ્રતિષ્ઠાય ગોવિન્દાય નમો નમઃ ।

વિશ્વેશ્વરાય દેવાય શિવાય હરયે નમઃ ॥

નારાયણાય પરલોકપરાયણાય...

કાલાય લોકેષ્વનાથાય ।

હિતાત્મકાય આર્તિવિનાશનાય નમસ્કરોમિ ।

અચ્યુતં આત્મવન્તં પ્રમુ પ્રપદ્યે ।

ચનાતનં લોકગુહં નમામિ ॥

શરણ્યં શરણાર્તાનાં પ્રપદ્યે ભક્તવત્સલમ્ ।

પ્રપદ્યે મુક્તચંગનાં ચતીનાં પરમાં ગતિમ્ ॥

૬૬૬ લોકનાયાય પરતઃ પરમાત્મને ।

નમઃ તદ્વલ્લશિરસે અનન્તાય નમો નમઃ ॥

ધ્યાન પૂરું થતાં જ આત્મશક્તિનો આચિન્કાર થયો; હૃદયમાં શ્રદ્ધાનું પૂર ચડ્યું-

તાવદ્ભવતિ મે દુઃખં ચિન્તાસંઘારસાગરે ।

યાવત્કમલપત્રાક્ષં ન સ્મરામિ જનાર્દનમ્ ॥

ઈશ્વર કમલપત્રાક્ષ છે; તેની દૃષ્ટિ કમળની જેમ અનાસક્ત રહે છે. ગજરાજ પાણીમાં પૂરપૂરે ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સુંઢનો અગ્રભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ લઇને ગળેન્દ્રે ભક્તિભાવે ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક (Symbol) છે. કીચકમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે અત્યંત શુદ્ધ, પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધણું પડ્યું. પરમાત્માએ જાણેને કીચકની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ આહતી શક્તિ અને તેની હુર્જિદિ દર થઇ ગઈ. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ જાણેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની હુર્જિતિ થઇ છે ? જાણેનાં હૃદય પવિત્ર થઇ ગયાં. એક જ પરમપિતાના અગ્રે પુત્ર છીયે; ભાઈભાઈ છીયે; સમસમાન છીયે; એક જ છીયે.

દૃઢવદ્ધધર્મમ્લો વેદસ્કન્ધઃ પુરાણશાસ્ત્રાઢયઃ ।

કતુકુલ્મો મોક્ષમ્લો મધુસૂદનપાદપો જયતિ ॥*

* ધમ જેનું હૃદય છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું યજ્ઞ છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની

મહાભારતકાર લખે છે: ગન્ધર્વમોક્ષની આ કથા સામળાનાવા દુષ્ટ સ્વમના નારા થાય છે. કેમ ન થાય ? ધધ્વર બર્વા ખૂંટા બનેનો કત્યાલુકર્તા છે. બને પોતપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

સુરાસુરૈરર્ચિતપાદપદ્મં સનાતનં એકગુહં નમામિ ।

આ છે, સ્વાર્થત્યાગ નેતું પુષ્પ છે અને સ્વતન્ત્રતાનેતું ફળ છે એવા પરમાત્માની કલ્પરશ્મિનો સદા નય ન છે.

કેળવણી

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

[કેળવણીનો આપણો આદર્શ]

આત્મબુદ્ધિઃ સુસ્થાયૈવ ગુણુદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

પરબુદ્ધિર્વિનાશાય સ્ત્રીબુદ્ધિઃ પ્રલયાવદ્ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ સારી પેઠે નપાસવો જોઈએ. આમા સ્ત્રીની બારેમાં બારે નિન્દા છે, એમ લાગશે, પણ તે બરાબર નથી. આત્મબુદ્ધિ અને સ્ત્રી-બુદ્ધિનો વિચાર કરીએ. સામાન્ય કુટુંબોમાં સ્ત્રી અબ્રહ્મ હોય છે. સ્ત્રીની દાદ સંકુચિત હોય છે. પોતાનાં બાળબચ્ચા, પોતાનો પતિ અને પોતાના પીયેરીઆં, એમનું તાત્કાલિક ભરું થાય એટલું જ તેઓ ઇચ્છી શકે છે. પૈસા મળે, આસપાસનાં સગાંવ્હાલાંમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધે અને પોતાને અને પોતાનાં સગાંવ્હાલાંને શારીરિક સુખ મળે, એશઆરામ મળે એ તેમનો મોટામા મોટો આદર્શ રહે છે. તેથી આવો આદર્શ જોનો હોય તેની બુદ્ધિને સ્ત્રીબુદ્ધિ કહી છે.

હાલમાં કેળવણી લેનાર યુવાનોની અંદર જે આદર્શ અથવા હેતુ જોવામાં આવે છે તે આજી સ્ત્રીબુદ્ધિ કરતા જરા પણ હિંચ્ય હોય એમ લાગતું નથી. ઉપર બતાવેલાં સુખસાધનનો સમાવેશ ‘કરીઅર’ એ સુંદર શબ્દમાં કરેલો હોય છે એટલું જ. આત્મબુદ્ધિ એટલે જોયી મનને, અન્તરાત્માને સમાધાન થાય એવી બુદ્ધિ.

સ્ત્રીબુદ્ધિ સંકુચિત અને આધળા હોય છે, આત્મબુદ્ધિ વિશાળ અને અદ્વાવાન હોય છે; સ્ત્રીબુદ્ધિ પરબુદ્ધિને વશ થાય છે, આત્મબુદ્ધિ ગુરુબુદ્ધિને વશ થાય છે. સરકારી નોકરી મળશે, સરકાર દરબારમાં પ્રતિષ્ઠા થશે, સગાં-

બહાસાંમાં આપણે જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ ગણાઈશું એવી સ્ત્રીબુદ્ધિથી આપણે પરબુદ્ધિ એટલે અગ્રેષ્ઠ કેળવણી મહણ કરી છે. પણ આત્મબુદ્ધિ હવે જાગૃત થઈ છે. પરબુદ્ધિથી થતો વિનાશ આત્મબુદ્ધિ જોઈ રહી છે. આવે પ્રસંગે આત્મબુદ્ધિ ગુરુને શંકણું નહીં ગુરુબુદ્ધિ શી છે એ જાણી લેવા આવુર થઈ છે. ગુરુબુદ્ધિ એટલે આપણો આર્થ સમૃદ્ધિનો આદર્શ, ગુરુબુદ્ધિ એટલે Wisdom of the Race.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ—પુરુષાર્થ કયો દર્શાવી ગયા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા સારું કયું રસ્તું જવાનું કહી ગયા છે એ બધું જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા આત્મબુદ્ધિને થઈ છે. માટે આપણા પ્રાણવાન પૂર્વજો કેળવણીનો પડિત કોને કહેતા, વિદ્યા શાંતિ કહેતા, એ હવે આપણે તપાસીએ.

પૂર્વજોના વચનો બહુ સાદા હોય છે, પણ તેમાં ઉંડો અર્થ હમેશાં ગહેલો હોય છે. હાલની જેમ ગૌરવવાળી બાપા જૂના લોકો લખતા નહોતા. મહોર્ણની બાપા સાદી જ હોય. અનુભવની વાણી સાદી પણ સર્વવ્યાપક હોય હાલના વિદ્વાત જ્ઞાનામાં કાલા લોકોનો આદર્શ એક તરફ હોય છે અને સમાજનો પ્રવાહ બીજી તરફ વહે છે, તેથી વિદ્વાનોની વાણી અસંતોષપૂર્ણ સ્વરૂપ પકડે છે. ‘આ ખોટું’ છે, આમ થતું જોઈએ’ વગેરે પ્રયોગો હાલમાં લખાય છે સાચી કેળવણીનો ઉદ્દેશ આવો આવો હોવો જોઈએ એમ આપણે લખીએ છીએ. આપણા પૂર્વજો વિદ્યાથી આમ થાય છે, અમુક મળે છે એવું સાદું વાક્ય કહી જાય છે, એટલા માટે આધુનિક શક્તિના લોકોનું ધ્યાન તેમના વચનો તરફ ખેંચાતું નથી.

હવે આપણે કેળવણીનો આદર્શ ગો મનાતો તે જોઈએ.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણુસ બદ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે. વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધા બધનોમાથી જે મુક્ત કરે તે જ સાચી કેળવણી. સરીગને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, ભુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચાર-માથી મુક્ત કરે, હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્રોધ સ્વર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતા થી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણુસને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, ગૃહસ્થ, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દારણોમાથી મુક્ત કરે, સમૃદ્ધિને અવસાસમાથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજરમાથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા—તે જ ‘કેળવણી’. અજ્ઞાનના વૃત્ત જ્ઞાન તેન મુક્તિ જન્તવ । એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા

મોક્ષ અથવા અવનન્તના એ આપણા ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક આદર્શ છે. કેળવણીનો પણ એ જ આદર્શ છે. સ્વાધીનતામાં જ જન્મ-સાધ્ય છે, પગધીનતાથી મરણ કંઈ લુપ્ત નથી, એવો આપણા પૂર્વજોનો નિશ્ચય છે.

एतद्धि जन्मसाफल्यं यदनायतवृत्तिता ।

ये पराधीनता यातास्तं चर्त्तयन्ति कं मृता ॥

માટે કેળવણીથી જન્મસાધ્ય કરવું હોય તો અવનન્ત આહ્વાનનો પ્રથમ કેળવણીએ ઉદ્દેશ્યો લેશે. આવૃત્તિનું મંથન કેળવણીથી ન થશે તો એ કેળવણી શાની ? પણ કેળવણી માણુમની પોતાની આહ્વાન જ આપે એટલું જમ નથી. જંગલના પશુ પણ અવનન્ત રહીને પોતાની આહ્વાન મેળવે છે. કેળવણીને લીધે પરાધીન કરવાની શક્તિ પેદા થવી લેશે. જે સમાજમાં આપણે જીવે છીએ તે સમાજની—એટલા માનવી સમાજની નહિ પણ આખી હવેલીની એવા કરવાની શક્તિ અને શક્તિ કેળવણી આપણને ન આપે તો કેળવણીએ આપણને માણુમ બનાવ્યા નહિ ગણાય.

यन भूतहितार्थाय तत्पशोरिव चेष्टितम् ।

કેળવણીથી ધર્મશુદ્ધિ (Conscience) જન્ય થવી લેશે (ધાર્મિક), કેળવણીથી કુવામનાનો નાશ થવો લેશે (નૈનિક) કેળવણીથી સર્વ જાતનું જ્ઞાન મળવું લેશે (બૌદ્ધિક). તો જ કેળવણીથી મોક્ષનો આદર્શ સચવાય (આધ્યાત્મિક).

श्रुत्वा धर्मं विजायति श्रुत्वा त्वजति दुर्मतिम् ।

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાજ્ઞોતિ શ્રુત્વા મોક્ષ ચ વિન્દતિ ॥

લોકોની નીતિમત્તા પોલીસ ખાતુ રાખવાથી અથવા ગામડે ગામડે ન્યાયની અદાલત સ્થાપવાથી જાળવાતી નથી. સાચી કેળવણીથી જ તે કામ થાય છે. જે સમાજમાં ધર્માધર્મનું જ્ઞાન અથવા ન્યાયશુદ્ધિ એટલા થયા હોય તો રાજ્યએ જાણવું કે કેળવણીમાં ખામી છે. રાજ્યએ હમેશા જાગૃત રહીને માચી કેળવણી આપવી લેશે.

धर्माधर्मो न जानाति लोकोऽव विद्यया विना ।

तस्मात्सदैव धर्मात्मा विद्यादानपरो भवेत् ॥

આજ્ઞાણનું જીવન ધર્મને માટે છે (ત તુ ધર્મશિન્નત્વત્). માટે તેના જ હાથમાં કેળવણીનું કાર્ય હતું. એક રાજા કહે છે

विप्रोऽपि यो भवेन्मूर्खं स पुरोद् षदिरस्तु मे ।

कुम्भारोऽपि यो विद्वान स तिष्ठतु पुरे मम ॥

જેની પાસેથી આપણે કેળવણી મેળવીએ છીએ—પછી તે કેળવણી ગમે

તે જાતની હોય—તેનો ધર્મ ધર્મે ધર્મે આપણામાં ઉતરે છે. અંગ્રેજો આપણને વટલાવાતા નથી, પણ અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણી વૃત્તિ પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિશ્ચિયન થતી જાય છે એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા આપણી ખાતરી થશે. પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિમાં મંથન અને તપસ્યાની પ્રતિષ્ઠા ઓછી છે. આપણા જૂના આદર્શમાં વિદ્યા અને તપ જાણેતુ મહત્ત્વ સંગ્રહ હતું તપમાં જ સામર્થ્ય છે તે આપણા લોકો જાણતા તેઓ તો એટલે મુધી કહે છે કે વિદ્યા તપોવિવૃદ્ધયર્થમ્ । તપ એટલે ખડતલપણું, તપ એટલે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ એટલે મંદસ્ત્રાજ, તપ એટલે દયમ, તપ એટલે ધ્રાણ અને વીર્ય, તપ એટલે અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગ, તપ એટલે દુષ્ટ વાસનાઓનો નાશ, તપસા કિલ્વિપ દન્તિ વિદ્યયામૃતમશ્નુતે । અને તેથી જ તપા વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિ શ્રેયસકર પરમ્ ॥ વિદ્યા તેજસ્વી હોવી જોઈએ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પોતાનો અભ્યુદય કરી લેતા કેળવણેલા માણસને આપણું જ જોઈએ.

સવિદ્યા પુરુષ શ્રેષ્ઠો યત્ર કુત્રાપિ તિષ્ઠતિ ।

તતૈવ ભવતિ શ્રીમાન પૂજાપાત્ર ચ મૂમુક્ષામ્ ॥

છતા શ્રીમાન થવાની અથવા રાજદરબારમાં પૂજાપાત્ર થવાની તેની ઇચ્છા નથી હોતી. જેને સાચી કેળવણી મળી છે તે આપણમાં પોતાનું શીલ છોડતો નથી

હાપત્સ્વપિ ન મુહ્યન્તિ નરા પઠિતવુદ્ધય ।

ખોટી કેળવણીથી ખૂબ ધન મળતું હોય તોપણ સારો માણસ સાચી કેળવણી જ પચદ કરે.

નિરક્ષરે વીર્ય મહાધનત્વ વિદ્યાનવદ્યા વિદુષા ન હેયા ।

સ્ત્રાવતસા કુલટા સમીર્ય વિમાર્યનાર્ય. કુલટા ભવન્તિ ॥

માણસને સાચી કેળવણી મળી છે કે નહિ એ જોવાની નીચેની કસોટી પરિપૂર્ણ નથી એવું કોણ કહી શકશે ?

નિયેવતે પ્રજાસ્તાનિ તિન્દિતાનિ ન સેવતે ।

જનાસ્તિક્ક ધ્રુધાન એતત્ત્વિન્દલક્ષણમ્ ॥

કેળવણેલા માણસે દીનતા ન બતાવતી જોઈએ.

ચાક્રેવી વદનામ્પુજે વસતિ ચેત્ કો જામ દીનો જન ।

સમાજે પણ કેળવણેલા માણસને દીનદશામાં ન ગપ્પવો જોઈએ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો આધાર પાય વાના ઉપર રહે છે ધન, ઉચ્ચ કુળ અને લાગવગ, વય, આનંદ અને પાયની સાચી કેળવણી. આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે કેળવણીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવું જોઈએ:

વિત્ત વન્ધુર્વચ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પદમી ।

એતાનિ માન્યસ્થાનાનિ ગરીયો યદ્યદુત્તરમ્ ॥

અકુલીનોડપિ યો વિદ્વાન્ ય દેવૈરપિ પૂજયતે ।

ગાળએ પોતાનુ ગભ્યનન્ત્ર કેળવાયેલા લોકોના હાથમા જ રાખવું જોઈએ એવો નિયમ હતો. ન્યાયખાનુ, કારોગારી ખાનુ, એટલુ જ નહિ પણ લશ્કરીખાનુ પણ ધર્મનિષ્ઠ કેળવાયેલા લોકોના જ હાથમા રાખવુ એવો નિયમ હતો

સેનાપત્યં ચ રાજ્ય ચ દણ્ડનેતૃત્વમેવ ચ
સરલોઢાધિપત્ય ચ વેદસાત્ત્વિદદંતિ

કેમકે જેને આર્ય કેળવણી મળી હોય તે જ ન્યાયથી પ્રગતિ હિત કરે.

આયંકર્મેણિ રણ્યન્ત મૂતિકર્માણિ કુર્વંતે ।

હિત ચ નામિસૂચન્તિ પઞ્ચિતા મરતર્પમ ॥

એની ખાતરી પ્રાચીન કેળવણીના આચાર્યો પોતાના રાજ્યએને આપી શકતા.

આની કેળવણી યુરોપમાથી નહ થઈ છે અને તેથી જ મનુષ્યજાતિને હાય કરનાર મહાયુદ્ધો ત્યા ઉદ્ભવે છે. પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રધૂનધર્મમા ઈશિન્ને આને અદકાર બેડેલો છે, તેથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીમા વિનય નથી રહ્યો, કુલીનતા નથી રહી.

વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્ ।

એમ આપણે માનીએ છીએ

વિદ્વાન્ કુલીનો ન કરાતિ ગર્વમ્ ।

આમુરી વિદ્યા વિગે કહેતા એક પ્રાચીન પડિત કહે છે

વિદ્યાયા વિનયાવાપ્તિ ના ચેત્ અવિનયાવહા ।

કિ કુમં કં પ્રતિ વ્રમો ગરદાયા સ્વમાતરિ ॥

કેમામા આગે મળતી કેળવણીને આ શ્લોક લાગુ નથી પડતો શું ?

સાચી વિદ્યા તેા કંપલતા પ્રમાણે

કિમપિ ઇ પુજ્ઞાતિ સર્વાત્મના માતેવ રક્ષતિ । પિતેવ હિતે નિયુક્તે ।

કાન્તેવ ચાપિ રમયત્પપનીય લેદમ્ । લક્ષ્મી તનોતિ । વિતનોતિ ચ દિશુ કીર્તિમ્ ।

અહાહા, કિ કિ ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા !

માટે જ વિદ્યાધન સર્વધનપ્રધાનમ્ એમ કહેલુ છે.

ન તત્ર ધનિનો યાન્તિ યત્ર યાન્તિ બહુશ્રુતા ॥

જેમ વિદ્યા અહિંક અને પારલૌકિક લાભો મેળવી આપે છે તે જ પ્રમાણે મેળવેલી વિદ્યા જન્માન્તરમા પણ ઉપયોગી થાય છે, એની આપણા લોકોની શ્રદ્ધા છે, અને એ શ્રદ્ધાથી જ ઘરડાઓ પણ બાળકની પેરે રીખવા બેસે છે.

ગતેડપિ વયસિ ગ્રાયા વિદ્યા સર્વાત્મના હુપૈ ।

યદપિ સ્વામ પલ્લવા સુલભા સાન્યજન્મનિ ॥

કેળવાયેલા માણસનું જીવન વ્યવસ્થિત હોય છે. હમેશાં તે ઉધોગમાં રહે છે. પહેલેથી વિચાર કરીને હેતુપુરઃસર તેનાં કામો થતાં હોય છે. પરિસ્થિતિને કે મનની લહેરને એ વશ નથી થતો. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આજના આપણા ઐત્યુચોટામાં કેટલા જણ કેળવાયેલા ગણાય ?

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાન્તર્વસતિ કર્મણઃ ।

અવન્ધ્યકાલો વસ્યાત્મા સ યૌ પણિતઃ સચ્યતે ॥

આપું જોનું વ્યવસ્થિત જીવન હોય તેને શોક અથવા ભય રાખવાનું કારણ જ ન રહે, કેમકે

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પણિતમ્ ॥

અને વિદ્વો આવે તોયે કેળવાયેલા માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાથી પોતાનું કર્તવ્ય કંઈ છોડતો નથી. તે તપસ્વી હોવાથી શીત, દુષ્ટ, ભય અથવા રતિને લીધે મોઢ પામીને કર્તવ્યચ્યુત થતો નથી.

યસ્ય કૃત્યં ન વિખ્લન્તિ શીતમુષ્ણં મયં રતિઃ ।

સમૃદ્ધિરસમૃદ્ધિર્વા સ યૌ પણિતઃ સચ્યતે ॥

આવી કેળવણી જ્યારે મજાશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે. આવી કેળવણી શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચરિય અને શિષ્યવત્સલ ગુરુ પાસેથી જ મળી શકે.

ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂણુરવિગચ્છતિ ।

ખીજે સ્થાને લખ્યું છે,

ગુરુશુશ્રૂણુયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

આજે તો આ બેમાથી એકે નથી.

કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે નીચેનો શ્લોક સંપૂર્ણ નથી છતાં મહત્વનો છે:

યઃ પઠતિ

લિખતિ

પદ્યતિ

પરિપૂચ્છતિ

પણિતાનુપાધયતિ

તસ્ય દિવાકરકિરણૈઃ

નભિનીલમિવ

વિકાસ્યતે બુદ્ધિઃ

આ શ્લોકમાં સૂર્યકિરણ અને કમલવિકાસનો દૃષ્ટાન્ત કેટલો સગર્ભ છે અને કેળવણીની આધુનિક વ્યાખ્યા સાથે કેટલો મળતો છે એ જોવા જેવું છે. ગુરુએ શિષ્યમાં જ્ઞાન મૂકવાનું નથી, શિષ્યની બુદ્ધિ એ કંઈ વાસણ કે કામ નથી; તે એક કમળ છે. સૂર્યની પેઠે દરથી જ પોતાનાં પ્રજ્ઞસૌમ્ય કિરણોથી તેનો વિકાસ કરવો છે એ આદર્શ અધ્યાપકને જોમો. ધર્મ શીખવશે.

વિદ્યાનો મોટામાં મોટો લાભ તે! એ છે કે માણસ સ્વાર્થ બુદ્ધી જાય

છે અને તેની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે માટે જ વિધાને વિગે

નેત્રં તૃતીયં ચ સા

એમ કહેવું છે. આજની કેળવણી એથી એકદમ ઉત્તરી છે. નિર્મળ દૃષ્ટિ ઉપર પણ મોહપટલ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. આવી કેળવણી શા કામની અને આણું જીવન શા ખપવું ?

किं तस्य मानुषत्वेन

बुद्धिर्मस्य न निर्मला ।

બુદ્ધિ નિર્મળ થશે ત્યારે જ સગદેવ નહ થશે, મનમાંથી દિ'સા નીકળી જશે અને જૂતમાત્ર ઉપર પ્રેમ ઉપજશે. બગવાન કહે છે,

आत्मनस्तर्बभूतेषु

य पश्यति स पश्यति ।

તે જ કેળવાયેલો. તેને વિગે શોક મોહ હોઈ જ ન શકે.

तत्र को मोहः कः शोकः

एतत्त्वमनुपश्यत ।

માટે જ ક્યું છે કે

सा विद्या या त्रिमुक्तये ।

અંગ્રેજ કેળવણી

શ્રી. આનન્દ કુમારસ્વામીએ અંગ્રેજ કેળવણીનું આણું વર્ણન કર્યું છે :

‘આપણે ત્યાં અંગ્રેજી રાજ્યની એવી વિચિત્રતા છે કે જે વસ્તુએ હિન્દુ-સ્તાનના લોકોનું હારેમાં મારે તુકસાન કર્યું હોય તે જ વસ્તુએ આપણને આપણે માટે આશીર્વાદરૂપ લાગે છે. આનો સમાદ દાખલો તે કેળવણી.

જલ્દા કે જૂરા હરેરાથી કેળવણી કરીને જે વસ્તુ આપણા લોકોને અપાય છે તેણે હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉત્તર પદ જેવડા મરમના થા માર્યા છે તેવડા ખીજ કોઈ વસ્તુએ માર્યા નથી

આજે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક હોય તેનું કારણ આ કેળવણીને લીધે થયેલો આપણો સુધારો નથી, પણ અંગ્રેજી કેળવણીની પદ્ધતિએ આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો અને આપણી ખાસ સંસ્થાઓનો તિરસ્કાર અને નાશ કર્યા પછી અને આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો નાશ કરનાર કલ્પનાઓ આપણામાં ફેલાવ્યા પછી પણ આપણામાં જે ધોડુંક રાષ્ટ્રીય જીવન જયવા પામ્યું છે તેને જ લીધે આપણે સ્વરાજને માટે લાયક રવા હોયે

આપણે બોળા અમાન હતા, સક્રિય દષ્ટિ વાળા હતા, આપણે આખું જીવન જનજાતના વહેમોથી ઓતપ્રોત હતું, આપણે દુનિયા વિશે કશું જાણતું ન હતા, ન્યતન્નિતાની સિત્તજત આપણે આખી ન હતી, દુકામા કહીએ તો આપણે જીવવાને નાલાયક હતા, તેવે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીએ આવીને આપણો ઉદ્ધાર કર્યો એવી સામાન્ય માન્યતા છે. કોઈ અંગ્રેજ કેળવણી સામે તકરાર કરે તો તેના હિમાયતીઓ કહે છે કે બાપાએ શુ પાપ કર્યું છે ? જેવી દુનિયાની અતેક બાપાઓ તેવી જ અંગ્રેજ માત્ર તે વધારે ખેડાયેલી અને સમૃદ્ધ છે, જ્ઞાનનો એક પણ એવો વિષય નથી કે જેના ઉપર અંગ્રેજ બાપામા ઝન્યો નથી અને અંગ્રેજો તો નિવાડીની પેઠે દુનિયાના બધા જ પ્રદેશોમા ફરી આવનાર એક જાતિ છે, તેથી અંગ્રેજ બાપાથી આપણો દુનિયા સાથેનો પરિચય વધે છે અંગ્રેજ કેળવણી બંની રીતે આશીર્વાદરૂપ જ નીવડી છે સુખ્ય સરકારના હાલના ગિફ્ટબુક્-નીએ એક વખત કહ્યું હતું કે અંગ્રેજ લોકો વગરનું હિન્દુસ્તાન કદાચ પશુ અંગ્રેજ બાપા વગરનું હિન્દુસ્તાન કદાચનામા પણ આવવું મુશ્કેલ છે

આ ઉદ્ધારો અંગ્રેજ કેળવણીના નિર્ણયના અચક છે જે કામ ડાયર જેવા અમલદારોની ગોળીથી ન થઈ શક્ય તે અંગ્રેજ કેળવણીથી થઈ શક્ય છે લોકો કહે છે બાપાએ શુ પાપ કર્યું છે ? પણ બાપા કાંઈ આકરણ અને શબ્દકોષ એટલું જ નથી બાપા એટલે તે બાપા બોલનાર લોકોનો સ્વભાવ, તેમનો ધર્મ, સમાજ વિશેની તેમની કદના, શુ વખાણવું અને શુ વખોડવું એ વિશેના તેમના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો અને રિવાજો બાપા એટલે સમાજનો પ્રાણ, સમાજની મૂડી અને સમાજનો વારસો. અંગ્રેજ બાપામા જ કેળવણી વેરી, કુમળી વયમા બંધી જાતના સરકારો અંગ્રેજ પુસ્તકોમાથી જ લેવા, એવો સીધો અર્થ અંગ્રેજોની ન્યાતમા ધૂસી જવું એ જ થાય છે આપણે અંગ્રેજ ગદ્ય મામે દિનગત બનડીયે છીએ, અંગ્રેજ ગ્રંથોનીકરણી આપણે માટે અનુકૂળ નથી એ પણ હવે જાણતા થયા છીએ, પાશ્વત્ય સુધારા નીચે માનવી કલ્યાણનો પાયો નથી એમ આપણે સાબળાયે છીએ, યુરોપની હાલત આપણે જોઈએ છીએ, જતા માનીએ છીએ કે અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ અને અંગ્રેજ લોકોનો આદર્શ જેની અદ્ય ભરેલો છે તે બાપામા જ છોકરાઓને કેળવણી આપી એ જોખમભરેલું નથી

અંગ્રેજ કેળવણી એને પ્રોટેજન્ટ કેળવણી અંગ્રેજ કેળવણી એટલે પગલોક વિશે બેદરકાર ગ્રંથોના ઉપરેલ કલનાગ્રંથનગી અંગ્રેજ કેળવણી લીધેનો માણસ દયા કરનારો, માયા ગખવાનો કે માણસાઈ કેળવનારો નિયાગ ભાગ્યે જ કરે, છે તેના ગ્રંથોમા તો જીવનકલહ, હક, ન્યાય, આર્થિક દૃષ્ટિએ જાણકારી, કુદરતનો કાનુન, એવા એવા શબ્દો જ હમેશા રેલ છે અંગ્રેજ કેળવણી આપણને કુટુંબધર્મ બૂલાવી શિક્ષાધર્મ નીખવે છે

કેટલાક કહે છે કે અમુક વિચારો ધગવા વિશે તમારા પર કોઈ જાણપણ તો કરતું નથી. અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ વિચારો નથી એમ તો કહેવાય જ કેમ? વાત સાચી છે. જાગૃત નથી પણ માયાગ્નન છે. અને ઉચ્ચ વિચારો કયા સાહિત્યમાં નથી? પણ આપણી દૃષ્ટિ આગળ આદર્શ કોઈ મુકવામાં આવે છે એ જ સવાલ છે. અસ્લીસ નાટકોમાંથી પણ બોધ વચનો તો જડી જ આવે છે, પણ તેની અસર થતી નથી. અસર થાય છે વિલાસ અને હલકાઈની. આ ઉપમા જગ ભારેપડતી ગણાય. કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે જે લોકોની બાપા મારજત કેળવણીના પ્રથમ સંસ્કાર આપણે લઈએ છીએ તેમના સ્વભાવની છાપ આપણા ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી. સ્વભાવ મારજત બાળકોને કેળવણી આપીએ એટલે આપણી સંસ્કૃતિના ગુણદોષ બાળકોમાં ઉતરે અને જે કેળવણીની પદ્ધતિ સાદી હોય તો નવી પેઢી તેમાંથી ઉત્પત્તિના અંશ શોધી શકે. પરંતુ બાપામાંથી કેળવણી લઈએ એટલે પારકા લોકોના ગુણદોષની છાપ પડ્યા વગર રહે જ નહિ. અને પગલા ગુણો પચાવવા અથગ હોવાથી ધણીવાર તેમના દોષોનું જ અનુકરણ થાય છે, અને એમ આખી ચિત્તવૃત્તિ બગડી જાય છે તે જુદું.

આમણે અંગ્રેજી કેળવણી લેનાર શરૂ થયું તે કાંઈ અંગ્રેજોના ધર્મ કે સમાજગત્યના વિશેના આદર્શને લઈને નહિ, પણ મોટે ભાગે સરકારી નોકરી મેળવવાને લોભે અને કાંઈક અંશે સ્વરૂપ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યારપછી અંગ્રેજ લોકોએ કહ્યું કે હિન્દુસ્તાનની સમાજગત્યના કરતા યુરોપીય સમાજગત્યના શ્રેષ્ઠ છે. અંગ્રેજો આ દેશના રાજ્યકર્તા થયા તેથી જ આપણે તેમનો દાવો સ્વીકાર્યો દેશપરંપરા વિશેના જ્ઞાનમાં અને ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં તેમણે કરેલી પ્રગતિ જેમ આપણી ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજો આપણા કરતા ડાહ્યા છે. પણ ડાહ્યા એટલે કાંઈ સુધરેલા નહિ, ડાહ્યા એટલે કાંઈ ધર્મનિષ્ઠ નહિ આપણામાં જે ધર્મતંત્ર હોત તોપણ આપણે અંગ્રેજોથી અગ્રમ ન જાત પણ દુર્દૈવે તે જ્ઞાનતમા આપણા દેશમાં મધગત હતી, એટલે બધી જ રીતે અંગ્રેજી કેળવણીના ફેલાવાને મારે અનુકૂળ સમય હતો.

હવે અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે આપણામાં કયા કયા ફેરફાર થયા છે તે જોઈશું.

સૌથી પહેલો ફેરફાર તો એ થયો કે પોતાની હાજતો વધારવામાં અને ગેરેણી ખરચાળ કરવામાં કોઈ દોષ નથી પણ ઉલટું સમાજહિત જ છે એમ આપણે માનવા લાગ્યા આને લીધે પરંપરા વેપાર વધ્યો અને આપણી ખાણની કાયમીમાં અને ડાહ્યા પડ્યા.

બીજો ફેરફાર એ કે પોતાના સમાજ વિશે તિગ્રહાં ઉત્પન્ન થયો આને જ પગિણાએ આપણે સમાજની મદદ કરતાં નાણાની મદદથી બધું ચલાવ-

વાની સગડ ગોધવા લાગ્યા અને દહાડે દહાડે મમાજમા રહેનાર લોકોનો પગપર સળધે તૂટતો ગયો.

નીચે એક ફેફ્ફાર ગો થયો કે બજોનો માણસ પોતાની સાહિત્ય સખન્ધી જૂથ કે તરસ અગ્રેજ સાહિત્ય દ્વારા જ મટાડતો હોવાથી સ્વભાષાનું ઉચ્ચ સાહિત્ય ખોચડે પડ્યું. એનું જ્યાં અધ્યયન પશુ ન થાય ત્યાં એમા ઉમેરા તો કશાથી જ થાય ?

ચોથો ફેફ્ફાર એ થયો કે આપણે અગ્રેજ જાણનાર લોકોને જ એક સમજી તેમની પાસેથી નામના મેળવવાને આતુર થયા અને પોતાના લખાણો અગ્રેજીમા જ લખવા લાગ્યા હિન્દુસ્તાનના કેળવણીના વર્ગ સંસ્કૃત અને દેશી ભાષાના ગ્રંથોના અગ્રેજ અનુવાદ કરી અગ્રેજી ભાષાને ઘેર ઝાંછી ગુલામી કરી નવી હિન્દુસ્તાનને છતનાગ નતિને આપણા વિદ્વાન લોકોએ આપેનો આ કાળ જુ જ ભારે છે.

આપણી રાજદારી દીલયાન પણ આપણે અગ્રેજ ભાષામા જ ચલાવી, જેથી ગત્યમત્તિને સરસ કેળવણી મળી અને ગત્યકારભાર કરવાની કુશળતા પણ મળી ગઈ તેના પ્રમાણમા આપણા લોકોને સ્વરાજ્યની કેળવણી કરી મળી જ નહિ.

અગ્રેજ જાણનાર લોકોની એક જુદી જ ન્યાત પડી ગયેલી છે તેઓ અગ્રેજ નહિ જાણનારા રાષ્ટ્ર સાથે સમનાય ધગવતા નથી, તેમના વિચારો સમજી શકતા નથી પોતાના વિચારો તેમજ સમગ્રની શક્તિ નથી, અને તેમના પ્રત્યે મધકે તુચ્છભાવ ડગે છે.

અગ્રેજ કેળવણી દ્વારા લીધેલુ જ્ઞાન નિમ્ન નીચે છે તે દેશી ભાષામા આપી ગમતુ નથી કે જીવનમા મારી રીતે જિતાગતુ નથી આપણા જૂના સરકારો સાથે તેનો મેળ ખાતો નથી અને તેથી જૂનુ બધુ તોડીને ત્યા પાઠ્યાલ સુધિની એક નમ્ન ઉભી મનાને તે મથે છે જે જ જમાનાની અદ્ય આખા ગણને મસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દેવાળીયુ આ બીજારી બનાવવાનુ મામર્ય આ કેળવણીએ બતાવેલું છે.

અગ્રેજ કેળવણીથી જીવનમા સ્વચ્છ હતુ તરત એમલુ બધુ આરી ગયુ છે કે વિવેક અને મગા બન્ને સમાજમાથી ખૂસારી ગયા છે માનસિક અને નૈતિક નગણાઈથી લાગની ત્વેદાતી શરમ જતી ગઈ જ, અને જેમ જેમ સ્વચ્છ દ વધે તેમ તેમ નૈતિક આદર્શ નીચે ખેચના તરફ બજોના લોકોનું વલગ જોનામા આવે છે.

અગ્રેજ કેળવણીથી ભૌતિક જ્ઞાસોમા આપણે કાર્ધ બાર ઉમેરા દોઈ નથી દુનિયામા દત્તચતા ઉપર એતુ સાહિત્ય આ મોટા મસ્મરી દેશના

પ્રમાણુમા આપણે કશું જ વિપત્ત્યું નથી.

પહેલાં જણ એ ઠાઠ આખા ગણનો ઉદ્દેશ ન જ હોઈ શકે. હજારમા બાળે જ એક માણસ પન્દરા જતો દશે. તેને મારે આખી કેળવણીનો પાયો અંગ્રેજી બાપા ઉપર રચવો એના જેવું ગાડપણ બીજું શું હોઈ શકે ?

અંગ્રેજી કેળવણી લીધેલા સામાન્ય લોકો અંગ્રેજી ગન્યતા ગમે તેટલો દેવ દગ્તા હોય, તોપણ આચરણમા તેઓ અંગ્રેજી ગન્યતાને ઠેકા જ આપે છે. સ્વરાન્યની લીલચાલમા જે આકર્ષક બાજુએ વેળા નેધેયે અને ગૃહીય દૃષ્ટિમા જે ફેરફાર કરવો નેધેયે તેમા આ અંગ્રેજી બળેલા લોકો જ વિચારપ થઈ પડે છે પણી બહાર માઠકતી જે દરા ચાય છે તેરી જ દગ્તા આ લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીના વાતાવન્ય રંગ થઈ જાય છે

અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ હિન્દુતાનનું ગન્યતાને અંગ્રેજી બાપામા ચાલી શકે છે અને તેથી પ્રગ્ન પર વધારે જીવન થય છે અને પ્રગ્નને તે મૂળે મોટે સહન કરવો પડે છે

અંગ્રેજીનો કોઈ પણ માણસ પોતાના કુદ મનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે એને પોતાના કુદ મનો મૂળ પુરા યુરોપમા શોધવો પડે છે આપણા અંગ્રેજી બળેલા લોકો પણ કોઈ પણ વિષય પર જ્યારે વિચાર કે વિવેચન કરે છે ત્યારે તેમને હમેશા યુરોપની પર પગ, ત્યાનો અનુમત અને ત્યાની દલીલો પ્રમાણુ તરીકે લેવાની ટેવ પડેલી હોય છે એટલે આપણે પોતાનો વારસો છોડી પરામા વારમા પર પ્રતિષ્ઠિત થયા માગીને છીએ વર્ણસ કર જેટલું જ આ બારે સકર છે

આટલું બધું નુકસાન હોવા છતાં આપણે અંગ્રેજી બાણીયે છીએ શાને લોકો ? એટલા જ ખાતર કે થોડી કમાણી વધારે ચાય અને રાજદરમામા એાછી અધિષ્ઠા ભોગવની પડે પણ એ કમાણી પહેલી વસ્તુનો વેપાર કરી અથવા પરદેશી સગકારને જીવન કરનામા પ્રલક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મદદ કરી મેળવવાની હોય છે અને કોઈ મજૂર જેમ કનેક્ટમો પટનાબો થઈ ગયા પછી પોતાની જ ચાતિનો તિરકકાર પ્રમામા પોતાને કૃતાર્થ માને છે, તેમ રહેજસાજ અંગ્રેજી બળેલા લોકો પોતાના અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી ફૂલાઈ જઈ પોતાના જ સમાજ તરફ તોડાઈનું વર્તન ગમે છે સાગ અસ્કારી લોકોમા એવો દોષ એાઢો જણાય છે, અને તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને લીધે તે દકાઈ પણ જાય છે પણ આ પરિસ્થિતિને લીધે દેશનો તેનેય પાગ વિનાનો ચાય છે

કુકામા કહીએ તો અંગ્રેજી કેળવણીને લઈને આપણે પોતાની સમૃતિ ખોઈ બેઠા, સમાધાન ખોઈ બેઠા, સમાજનો સપ તોડી નાખ્યો, સ્વદેશનું ધન

પરદેશ મોકલ્યું, હીન બની પારકાઓની ભાવનાતની ગુલામી કરી અને સ્વરાજના રત્નામાં મોટા અન્તરાય રૂપ થઈ પડ્યા. એ બધા દોષો દોષો નેટલા સ્થલ દોષો છતાં આપણે તે જોઈ શકતા નથી એ પણ એ કેળવણીની જ અસર હિન્દની પાયમાલીનાં બીજાં બધાં કારણો લોકો સહેલાઈથી સ્વીકારશે, પણ અંગ્રેજ કેળવણી પણ આપણી પાયમાલીનું એક મોટું કારણ છે એમ કહેતાં કેટલાય લોકો પોતાનો સખત વિરોધ જાહેર કરશે એ દેખીતું છે; કેમકે બીજાં કારણોની અસર આપણા યોગ્યક પર, આપણા ગર્જવા પર, આપણી કુટુંબ વ્યવસ્થા પર અથવા આપણી તંદુરસ્તી પર થઈ હશે, પણ અંગ્રેજ કેળવણીની અસર તો આપણા મગજ અને હૃદય ઉપર જ થઈ છે.

હિન્દુતાનમાં કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ કાળે અંગ્રેજ ન જ બને એમ કહેવાનો અહીં અર્થ નથી. અંગ્રેજને કેળવણીમાં સ્થાન ન હોય. કેળવણીના સંસ્કારો પૂરા થયા પછી જોતે અંગ્રેજ ભાષાનું ગાન મેળવું હોય તે બંને મેળવે. તેમાંથી તે ઘણો લાભ મેળવી શકશે. કેળવણીમાં અંગ્રેજને સ્થાન આપવું જ હોય તો તે જોઈતું મોઢામાં મોટું અપાય તેટલું વધારે લીધે કેમકે સ્વદેશી, સ્વકર્મ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા અને સ્વરાજ્યના સંસ્કારો હંદ થયા પછી જ અંગ્રેજ સાહિત્યનો કોઈ અભ્યાસ કરે તો તેમાંથી તે ઘણો લાભ હાણી શકે, અને સ્વદેશને તેમજ ઈર્ષ્યને ઘણો લાભ આપી શકે. આજે અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણી જે રાષ્ટ્રીય હાનિ થતી જાય છે તે દુરવ અટકાવવાની જરૂર છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

અંગ્રેજ શિક્ષણ લેવા માંડ્યાને આપણને લગભગ સો વર્ષ જ થયાં. જે ઉત્સાહથી આપણે અંગ્રેજ શબ્દને વધાવી લીધું તેટલા જ ઉત્સાહથી આપણે અંગ્રેજ કેળવણીને વધાવી લીધી. અંગ્રેજ કેળવણીથી આપણે દરેક રીતે હંદાર થશે એવી મહાન આશાઓ આપણે બાંધી. અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી રાજકીય હકો મેળવતાં હતાં અંગ્રેજ કેળવણીના અભ્યાસનો વાધો છે એમ સરકારે આપણને મનાવેલું. આ બંને વિષે જોમતે મોઢ ન હતો એવા ઘણાં લોકો અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે પ્રાપ્ત થતા ધનલાભ અને અંગ્રેજ વિદ્યાથી મળતી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાથી એટલા બધા અંતર્ગત થયા હતા કે આ વિદ્યાથી દેશનું સાચું જ બહું થશે કે કેમ એનો તેમને હંદો વિચાર કરવાનું ન સમજ્યું.

સો વર્ષ કે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ સર્વે બાબતોમાં આપણે નિરાશ થવાનું જ રહે છે. હવે આપણને લાગી ગયું છે કે આપણો ઉદાર આપણે જ હારે ચક્ર શકે. બીજી પ્રજા કે બીજી પ્રજાની કેળવણી એ આપણો ઉદાર ન કરવા હજી, ન જ કરી શકે. આપણું સાહિત્ય આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોય, આપણું શિક્ષણ આપણી સંસ્કૃતિને - પોષક હોય તો જ આપણી કેળવણી તેજસ્વી અને આપણું જીવન પ્રાણવાન થાય. એનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજી પ્રજા પાસેથી કંઈ લેવાનું ન હોય કે બીજી ભાષા શીખવાની જરૂર ન હોય; પણ આપણી કેળવણીનું લક્ષ્યબિન્દુ આપણું સ્વતંત્ર જાળવવાનું અને આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવાનું જ હોવું જોઈએ.

પણ તે છતાં આ કરવાને માટે રાષ્ટ્રમાં કેટલીક તેજસ્વિતા અને શક્તિ હોવી જોઈએ. પરંતુ દશામાં તે નથી હોતી એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. પરંતુ પ્રજા ઉચ્ચ અભિલાષા રાખતાં પણ બંધાયે છે. બાવિ ઉત્કર્ષ કરતાં પ્રત્યક્ષ દુર્જનતા તેની દૃષ્ટિ આગળ વધારે સત્ય દેખાય છે, અપવાદરૂપ પરવચતા તેને સનાતન નિયમ જેવી ભાસે છે, અને આત્મશ્રદ્ધાની કમાન એકદમ ઢીલી પડેલી હોય છે. જેમ રોગગ્રસ્ત અથવા બયભીત માણસ કાંઈ પણ દદતાભર્યો કાયમનો નિશ્ચય કરવાને નાલાયક હોય છે, કેમકે તે તદ્દન દીન દશામાં હોઈ તેના આત્મપ્રત્યય અને સ્વાભિમાન ગળી ગયેલાં હોય છે તેમ પરંતુ પ્રજાનું પણ છે. તેથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું અંતિમ સ્વરૂપ અભાર સુધી આપણે દર્શી શક્યા નથી. કોઈ દૂરદર્શી, શ્રદ્ધાવાન વિચારક એની આપણને ઝાંખી કરાવે તો તે આપણને મનોરાજ્ય જેવી અવ્યવહાર લાગે છે. બવિધ્યકાળનું ઉત્તરવળ ચિત્ર પણ શ્રદ્ધાને અભાવે ભૂતકાળનાં નિર્માત્ર ચિત્રોની નકલ જણાય છે.

આવી સ્થિતિમાં રસ્તો પરિપૂર્ણ નહીં કર્યો વગર અધારાથી અજવાળા તરફ જેમ બને તેમ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સલાહભરેલું હોય છે. અજવાળું મળ્યા પછી ખોલ અને રસ્તો પોતાની મેળે નહીં થશે. આજે આપણે માટે અજવાળાની દિશા પ્રત્યક્ષ અંકુશ મેળવવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા સ્વભાષાની સેવા કરવામાં અને સેવા લેવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા પ્રજાને તંદુરસ્ત અને કૌવતવાળી બનાવવામાં છે. આજે અજવાળાની દિશા પ્રજાને આત્મા—પછી તે ગમે તેટલો ક્ષોણ હોય—જમત કરવામાં છે.

માટે સંગઠન પાસેના પૈસા આપણો હોય તોયે સરકારની નીતિથી દ્વિપિત થયેલો હોવાથી તેનો સ્વીકાર ન કરીએ; તેની પાસે કેળવણીના રાજ નવા સુધારાઓ કરવાને સાધનોનો અખૂટ ભંડાર હોય, તોપણ જેમ સુન્દરમાં

સુંદર જાતનું ખીજ શેકાઇ ગયું હોય તો તે ડગી સકે નહિ, તેમ અન્યાયી મરકાસા હાથની કેળવણી વિદ્યાર્થીમાં ફળી સકે જ નહિ.

આજે કાંઇ બૂલ થાય તોયે તેમાંથી આપણને શીખવાનું જ રહેશે. બૂલો દરીને પણ જે શિક્ષણ આપણને પોતાના અનુભવમાથી મળે તે જ આપણું પોતાનું છે. ઉછીનું જ્ઞાન આપણને લાભદાયી થઇ શકે નહિ.

પણ પાઠ્ય ભાષા દ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન જીવનમાં રચીપચી જતું નથી. જેટલું જ્ઞાન સ્વાભાવિકા આપણે મુકી અથવા આપીશકીયે તેટલું જ આપણે પોતાનું કરેલું છે એમ માનવું.

કેળવણી આપણા જીવનમાં કેટલી ઉતરી છે તે જાણવાનો આ સુંદરમાં સુંદર તાણો છે.

મો વર્ષ મુધી આપણે અગ્રેજ કેળવણી દ્વારા કેટલું મેળવ્યું છે તે વિશે બારે વિવાદ છે, પણ આ મો વરસની અંદર આપણી પ્રાચીન પરંપરા સાથેનો આપણો સંબંધ તૂટવાથી આપણે જે ખોયું છે તે વિશે બે મત હોય નહિ. ગમે તે વિષયની ગયા આપણા સાક્ષરો જ્યારે કરે છે ત્યારે તેની પૂર્વપીઠિકા ઈંગ્લંડમાં કે યુરોપમાં ગોઠે છે. કોઇ પણ વિષય ઉપર વિચાર કરવો હોય તો તે વિષયની ગ્રેરણા અને દશા પાશ્ચાત્ય લોકો પાસેથી આપણે મેળવવા માગીએ છીએ. આને લીધે પૂર્વપરંપરાનો પ્રાણ આપણને નથી મળતો, અને પૂર્વપરંપરામાં આપણા પુરુષાર્થ વડે સુધારા વધારા કરીને જે નવીનતા લાવી ગયા તેનાથી આપણે તેને વંચિત રાખીએ છીએ.

પારકાની તપશ્ચર્યાથી આપણે ફળ મેળવી શકતા નથી. યુરોપીઅન કેળવણી અને યુરોપીઅન ગન્યપદ્ધતિની પાઠ્ય યુરોપીઅન પ્રજાની તપશ્ચર્યા અને આપભોગ છે. આપણે અત્યાર મુધી પોતાની તપશ્ચર્યા ફેંકી દીધી છે અને નવીન કરી તપશ્ચર્યા કરી નથી. આ બૂલ સુધારવા માટે આપણે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય, આપણા ધર્મગ્રંથો અને આપણું સામાજિક જીવન એનું ફરીથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શિશ્યભાવે અધ્યયન કરવું જોઈએ આપણા જીવનમાં જે ઉત્સવ હતો તે ધાર્મિક સુધારો કરવા જતા આપણે ખોઈ ખેદા છીએ. અને ઉત્સવ સાથે સંયમ હતો તે પણ આપણી કેળવણીની સંકાળેર પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિથી આપણે ગુમાવ્યો છે હવે જીવનના દરેક અંગમાં ફરી ધર્મતત્ત્વનો પ્રવેશ કરાવી ગંધર્વથી મળતુ સામર્થ્ય અને ઉત્સવથી મળતી ગ્રેરણા મેળવવી જોઈએ.

આ સામર્થ્ય અને આ ગ્રેરણા શરીર અને મન તંદુરસ્ત હોય ત્યાં જ ટકી શકે છે એ ટેખીતુ છે.

અન્યાય અને અનાયાર જોધને ઉપત્તિ થયેલા પુરુષપ્રકાષને પરિણામે અંધ પણ તેજસ્વી અને શુભ કાર્ય હવે થવું જોઈએ એમ આપણને વારંવાર ધ્યાને છે, છતાં આપણે તે કરવાનો નિશ્ચય કરી શક્યા નથી અને કીધો હોય તો તે પાર પાડી શકતા નથી. એનું કારણ પણ આપણી શારીરિક અને તેને લીધે આવેલી માનસિક દુર્બળતા જ છે.

પ્રજ્ઞનાં શરીર તંદુરસ્ત હોવાં જોઈએ એ વિષે બધે ચર્ચા ચાલે છે, પણ એને માટે અત્યાર સુધી સૂચવેલા ઉપાયો તો સારો ખોરાક, શુદ્ધ હવા અને કસરત એટલા જ છે. આ ત્રણે ઉપાયો મહત્વના છે. તે તરફ દુર્લક્ષ ન જ થવું જોઈએ. પણ આ ત્રણે ઉપાયો ફલદાયી નીવડવાને વારતે જે વસ્તુની આવશ્યકતા છે તે દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન થયેલો જણાતો નથી. બ્રહ્મચર્ય પુરુષાર્થનું મૂળ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, તત્ત્વતઃ સ્વીકારે છે. છતાં વિદ્યાર્થી દશામા છોકરાઓ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, તેમના વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યને વિગ્રાનક કશું ન રહે એ તરફ આપણે આજ સુધી ઉપેક્ષા જ રાખી છે. આ બ્રહ્મચર્યનું વાતાવરણ ધાર્મિક શુદ્ધિ વગર ક્રિપ્ત થઈ નથી એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજરચના જુદી છે. તેઓ જે વસ્તુ નિર્દોષ માને છે તે તેમને માટે સાચે જ નિર્દોષ છે એમ માનીએ તોપણ આપણે માટે તે ઘાતક હોઈ શકે છે આપણા ધાર્મિક આદર્શોને લીધે આપણે જે સાદાઈ, પવિત્રતા અને દયા કેળવી શક્યા છીએ તે આપણે ન જ ખોલી જોઈએ.

આપણી સાદાઈને લીધે જીવનસંગ્રામ આપણે માટે બહુ અપરે ન હતો. આપણે નિઃસ્પર્હી અને તેથી તેજસ્વી ગદી શક્તા આજે એક તરફ શ્રમ કરવાની વૃત્તિ ઓછી થઈ છે અને બીજી તરફ આપણે આપણી હાજતો કારણ વગવધારી છે. તેથી આજીવિકાનો પ્રશ્ન વિકટમાં વિકટ થઈ ગયો છે, અને એ પ્રશ્ન કેવી રીતે ઉકેલવો એ હાલની કેળવણી નથી બતાવતી, તેથી ભારેમા ભારે વિકાસો પણ પામર બની ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ. હવે આપણે કેળવણીનું ધોરણ એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીની આગળ સાદાઈનો આદર્શ રહે, અને પોતાની સ્વાભાવિક હાજતો પૂર્ણ કરવા જેટલી શારીરિક અને બૌદ્ધિક શક્તિ તેમજ હિંમત તેમનામાં આવે. આજીવિકાનો સવાલ જેઓ ઉકેલી શકતા નથી તેઓ આજીવિકા મેળવવાનો સહેલો પણ પામર ગતો એટલે નોકરી સ્વીકારે છે. આજીવિકાને માટે સરકાર ઉપર અવલંબીને રહેનાર વર્ગ જો હીન અને પામર બને તો તેમાં કરી નવાઈ નથી.

આજે સરકાર જોડેનો આપણો સહકાર એ બે સરખા બાગીનારો વચ્ચેનો સહકાર નથી, પણ સ્વામી અને આશ્રિત વચ્ચેનો સહકાર છે. પંચાલ અને ખિલાફતના અન્યાયને લીધે નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતા કરી પાછી

મેળવવા માટે પણ આ નિર્માત્ર આશ્રિતવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ.

આ દૃષ્ટિથી સરકારી નોકર કરતાં વકીલોની રચિત જરાયે બિજ નથી. તેઓ પણ સરકાર ઉપર જ આધાર રાખે છે. પોતાનો ધંધો સ્વતન્ત્ર અને પ્રતિષ્ઠિત માનનાર વકીલો સરકાર જોડે અસહકાર કરીશું તો અમારું શું થશે એવી ધારતી રાખીને ખેડા છે, એ જ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સરકારી કેળવણી આપણને કેટલા પરાવલંબી અને પુરુષાર્થહીન બતાવે છે. અન્ય રીતે આપણે ગુજરાન કરી રાકીયે અને ધર્મપાલનને અર્થે ગરીબાઈ વેડી ચોડામાં ચલાવી લઈએ એમ તેમને લાગવું જોઈએ. આ બન્ને વસ્તુ દેશમાં આવે એવી કેળવણી તરત જ રાફ કરવી જોઈએ.

પ્રજા જ્યારે નિર્વીર્ય, સ્વાર્થી અને પામર બને ત્યારે જ પારકાનું રાજ્ય દેશમાં જામી શકે. એ પામરતામાંથી આપણને સરકાર કેળવણી આપી છોડવશે એ કલ્પના જ બૂલબરેલી હતી. તેજસ્વી પ્રજા સંખ્યામાં ગમે તેટલી નાની હોય તોપણ તેની ઉપર પારકા લોકો રાજ્ય કરી શકતા નથી; અને તેથી જોતે રાજ્યકારભાર હમેશા હાથમાં રાખવો છે તેઓ એવી જ કેળવણી આપે કે જેથી પ્રજા નિરન્તર પગવલંબી ગહે. આજે અંગ્રેજ લોકો આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે. તે વિચાર કરી જોતા, પોતાની સેનાથી નહિ, મશીનગન અને એરોપ્લેનથી નહિ, પોલીસથી નહિ અથવા કાયદાથી નહિ પણ કેળવણી દ્વારા આપણું મન શ્રદ્ધાહીન કરીને. મન સ્વતન્ત્ર હોય તો શરીર ઉપર રાજ્ય ક્યાં સુધી ચાલે? સરકાર કેળવણી દ્વારા પોતાની ઉપર, પોતાની જાતિની કર્ત-બગારી ઉપર, પોતાના કાયદા ઉપર, પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે, અને પ્રજાને તેના પૂર્વ ઇતિહાસ વિષે, તેના સારાસારવિવેક વિષે, તેના આગેવાનો વિષે અને આડકતરી રીતે તેનાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષે અશ્રદ્ધાળુ બતાવે છે. શું બજવું અને શું તળવું, શું સારું અને શું નહારું એ પોતાની દૃષ્ટિથી જોતા સરકાર આપણને શીખવે છે, અને તેથી માનસિક અને હૃદયનું દૈર્ઘ્ય પેદા કરી આપણા ઉપર રાજ્ય જમાવે છે. સરકાર આમ જો ન કરે તો તેને રાજ્ય છોડવું પડે અથવા સ્વતન્ત્ર દેશમાં જોમ હોય છે તેમ પ્રજાના સેવક થઈને રહેવું પડે.

આ રીતે આપણે કાંઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રજાનું શિક્ષણ પ્રજાએ જ પોતાના હાથમાં લઈ પોતાની દૃષ્ટિએ ચલાવવું એ જ અધારામાંથી અજવાળા તરફ જવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે એમ સ્પષ્ટ થશે.

આપણી ગુજરાત રાજ્યકોય પરિષદ એ નિશ્ચય ઉપર આવી છે, આખું ભારતીય રાષ્ટ્ર એ જ મતનું છે. એ દિશામાં પ્રત્યક્ષ પ્રયત્ન કરવાની બધા-મણ બધા આગેવાનોએ કરી છે, અને આપણી પરિષદે એ વિષે કસાવ પસાર કર્યો છે.

આ વિચારપ્રવાહ નવો નથી, જૂનો છે. જ્યારે જ્યારે સરકારે પ્રજા ઉપર પાગવાર લુલ્લમ કરીને તેને પરાધીનતાનું તીવ્ર બાન કરાવ્યું છે ત્યારે ત્યારે સ્વાશ્રયની, સ્વરાજ્યની, સ્વદેશીની અને તેની સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ભાવનાઓ ખીલી છે. પણ અત્યાર સુધીમાં પ્રજામત પૂરેપૂરો જાગૃત નહિ થયેલો હોવાથી તે ભાવનાઓ થોડાંક છૂટાછવાયાં સ્મારકો મુકીને શમી ગઇ છે. પણ ખિલાફત અને પંજાબ વિગેના સરકારના અત્યાચારોને લીધે હવે પ્રજાના મોટા સમૂહનો સરકારને વિશે વિશ્વાસ પૂરેપૂરો ઉઠી ગયો છે. સરકારી કેળવણીના તંત્રમાં ધીમેધીમે સુધારા કરી તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવાની કદમનાનો લોપ થયો છે. સરકાર સાથે અસહકાર કરી અને પોતાના પગ પર ઉભા રહી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું તંત્ર ઉપજાવવાની સલાહ રાષ્ટ્રીય મહાસભા-એ પહેલી વાર આપી છે. જે કાર્ય કાર્ધ પણ વખતે પુણ્યકર્મ હતું તે હાલ રાષ્ટ્રીય ધર્મરૂપ બન્યું છે.

શિક્ષકોને સન્દેશ

(૧)

ધણા શિક્ષકો એમ જ માને છે કે ઉદરનિર્વાહ માટે આપણે શિક્ષકોના વધો કરીએ છીએ. દરેક માણસને ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે. રાજાને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે, સંન્યાસીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે. માણસ મોટો ધનિક ન હોય તો તે જે કામ કરે છે તેમાથી જ પણ કરીને તેને આજીવિકા મેળવવી પડે છે એ વાત પણ ખરી છે, પણ તે ઉપરથી એ નથી સાબીત થતું કે ઉદરનિર્વાહને માટે આપણે તે કામ કરીએ છીએ. જે માણસ ઉદરનિર્વાહને માટે જ કામ કરે છે તેઓજામા ઓછી મહેનત કરીને જેથી બધી ભાતે ઉદરનિર્વાહ ચાલે એવો જ ધંધો પસંદ કરે. ચોરી છોડી એ ધંધાઓ ઉદરનિર્વાહ માટે છે ખરા, પણ જ્યારે આપણે નીતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ ધંધો પસંદ કરવામા ઉદરનિર્વાહ કરતા ખીલું કંઈક તત્ત્વ દાખલ કરીએ છીએ.

અમુક ધંધો કરવાથી આપણે રહેજે ખૂબ પૈસા મેળવી શકીએ એમ જાણ્યા છતાં આપણે તે કરતા નથી. આપણે કહીએ છીએ, 'તેમા લાભ છે ખરો, પણ તે ધંધો મને સ્વતો નથી.' આ જવાબમાં અસ્પષ્ટ રીતે આપણે કર્તવ્યનું તત્ત્વ, સમાજસેવાનું તત્ત્વ અથવા ધર્મિરી આદેશનું તત્ત્વ દાખલ કરીએ છીએ. જૂના લોકો એમ જ કહેતા કે 'ગુજરા તો મમે તેમ થઇ રહેશે, પણ ઋષિમુનિઓએ

જે ધર્મે આપણા આપદાદાને બતાવ્યો છે તે જ આપણે કરવો જોઈએ. આપણે જે ધર્મે કરીએ છીએ તે ધર્મપાલનને અર્થે કરીએ છીએ એ ભાવ આપણા કરતાં જૂના લોકોમાં વધારે હતો એમ એ ઉપરથી જણાય છે; અને તેથી જ જે ધર્મે તેઓ કરતા તે ધર્મને અનુસરીને જેટલો યાચ તેટલો જ કરતા. ધર્મનો ત્યાગ કરીને જો કંઈ પણ લાભ થતો હોય તો તે અભક્ષ્યાભક્ષણ ગણવેા અને તેનો ત્યાગ કરવો એ તત્ત્વ બધા સ્વીકારે છે, પણ ધર્મહાનિથી થતો લાભ જતો કરવા જેટલું નિશ્ચયબળ ધર્મવિહીન કેળવણી-મી લીધે આપણામાંથી ઘણું ધટી ગયું છે. જે ધર્મને અનુસરતું હોય તે જ પસંદ કરવાની આપણી શક્તિ ઓછી થઈ છે અને તેને બદલે જે આપણને પસંદ હોય તે જ ધર્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે આપણી ભુદ્ધિશક્તિ ખરચીએ છીએ. અધર્મચરણ કરવા કરતાં પ્રાણ ત્યજ દેવો બહે, તર છે એ વૃત્તિ આપણા દેશમાં અસાધારણ સાધુઓમાં જ નહિ, પણ સામાન્ય લોકોમાં પણ ઘણી હતી, એ આપણે જોયું છે. ધર્મને માટે ગમે તે અગવડ વેઠવાની શક્તિ આપણાં પૂરાંઓ હજી પણ બતાવે છે. એ શક્તિ એ આપણું રાષ્ટ્રીય ધન હતું, એ જ આપણો પ્રાણ હતો. એ જો આપણે બોધ એસીએ તો આપણી તર્કશક્તિ, આપણી રસિકતા અને આપણી સહિષ્ણુતાની એક કોટીની પણ દિંમત નથી.

આજે જે કેળવણી આપણે લઈએ છીએ અથવા આપીએ છીએ તેમાં ધર્મના, દેશસેવાના, આપબોગના પાઠ નથી એમ નથી, પણ તેનાથી વૃત્તિ કેળવાતી નથી. ધર્મને માટે આપબોગની વૃત્તિ કેળવાય એવું વાતાવરણ જ આપણે ક્યાં જોતા નથી. નથી તે શિક્ષકોમાં કે નથી તે માળાપોમાં; પણ વિદ્યાર્થીઓમાં તો તે ક્યાંથી આવે ?

આપબોગની વૃત્તિ સમાજમાંથી મરી ગઈ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. આટલા હજાર વર્ષ આપણા ઋષિઓએ જે તપ કર્યું છે તે મરી જવાનું તો નથી, પણ સાચી કેળવણીને અભાવે ધર્મવૃત્તિ ઉપર રાખ છવાઈ ગઈ છે. એ હોય શુદ્ધ અંગ્રેજ કેળવણીમાં છે એમ પણ હું નથી કહેવા માગતો; કેમકે યુરોપની પ્રજા, ઈંગ્લેન્ડની પ્રજા આસુરી વૃત્તિની હોવા છતાં તેની અંદર આપબોગની વૃત્તિ ખૂબ કેળવાય છે. પણ અંગ્રેજ કેળવણી જ્યારે અહીં રાખલ થઈ, અંગ્રેજ રાજ્ય જ્યારે અહીં રાજ થયું ત્યારે દેશમાં અધર્મ રાખલ થઈ, અંગ્રેજ રાજ્ય જ્યારે અહીં રાજ થયું ત્યારે દેશમાં અધર્મ સ્વાર્થવૃત્તિ અને સુખની લાલસા બહુ જ વધી ગઈ હતી. એ વૃત્તિને જ ઉત્તેજન આપીને અંગ્રેજોએ અહીં પોતાનું રાજ્ય સ્થિર કર્યું. એમ ન હોત તો પુનામાં પેશ્વાના નાશ પામી તેની ખુશાલીમાં એલફિન્સ્ટન સાહેબે જે દક્ષિણ આપી તે પૂનાના અને નાશિકના બ્રાહ્મણો કેમ લેત ? અંગ્રેજ કેળવણીથી મોટી મોટી નોકરીઓ મળે છે, પૈસા મેળવીને આપણે એસઆરમ

હરી શખીને છીયે અને હાથમા જે કાઈ થોડો અધિકાર આવે છે તેથી આપણે મમાજની પણ અવગણના કરી ગમે તે સ્વચ્છંદ કરી શકીયે છીએ, એ બાવના તે વખતથી આપણા લોકમા જે પેસી ગઈ છે તે હજી સુધી ઓઝા વત્ત પ્રમાણમા છે જ એ વૃત્તિને લીધે જ આપણે પગત-ન થયા અને એ વૃત્તિ જ્યાં સુધી ગ્હેમે ત્યાં સુધી આપણે પગત-ન ગ્હેનાના.

અંગ્રેજ કે ગરબીને લીધે બીજી એક ખોટી વસ્તુ આપણામા દાખલ થઈ છે અંગ્રેજી નાન્ય પહેતા શિક્ષકોને આપણે ગુસ્સા કરેતા વિદ્યાર્થીઓના નૈતિક અને ધાર્મિક આચાર ઉપર શિક્ષકોની નજર રહેતી અને શિક્ષકો પણ સુગત ધર્મનિષ્ઠ ગેરતા અંગ્રેજ સમ્રાટે ઉદાગ્રાવ બતાવી ધર્મની બામતમા ઉદાસીનતા નખી તેથી આપણા શિક્ષકો પણ ધર્મ વિરે ઉદાસીન થયા—પોતાના આચારમા પણ અને અધ્યાપનમા પણ હવે તો અંગ્રેજી શિક્ષણ દ્વારા જે એગ્રાગમ અને પ્રતિષ્ઠા મેગરનાની આપણા લોકો આશા ગમતા હતા તેમાથી સોમો બાગ પણ ન્યો નથી હતા સગકારી કેળવણી અને મગમરી નોમરીનો મોહ જેવો હતો તેવો ને તેવો જ ગયો છે અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ દહાડે દહાડે જુમાની જાય છે એમાથી નીમળી જવાનો ગ્હેનો રામકેએ જ પ્રગતને ગતાવવો જોઈએ શિક્ષકો જ તરણ પેટીના અને તેથી પ્રગતના ચાનાનિષ્ઠ ગુરુ છે તેઓએ મોથી પાલેલા જામત થયું જોઈએ અને બીજાને જગાડના જોઈએ

સ્વાભાવિક રીતે શિક્ષકોનો ઉચ્ચ વિચાર સાથે પરિચય હોય છે ઉચ્ચ સાહિત્યનો હમે હ અર્થ ધી બતાવવાનું એમનું કામ હોય છે દેશદેશાન્તર નો ઇતિહાસ તેમને વાચવો પડે છે નીતિશિક્ષણ સાથે ઇતરે અરે ધર્મની ચર્ચા કરી પડે છે શુ એની એમના પોતા ઉપર કશી અસર નથી થતી જ બુના પુરાણીઓને આપણે હસીયે છીએ કે પોથીના રીગણા પોથીમા એવી તેમની વૃત્તિ હોય છે એ વૃત્તિમાથી આપણે મુક્ત છીયે કે નહિ એ તપાસવું જોઈએ પોતાનું આચાર તેજસ્વી છે કે તેજોહીન એનો વિચાર દરેક શિક્ષકે કરવો જોઈએ શિક્ષકોને ધર્મો પવિત્રમા પવિત્ર છે જે આદર્શ બ્રાહ્મણનો કલ્પેનો છે તે જ આદર્શ શિક્ષકો છે તેથી તેમને માટે સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ તો પવિત્રતા છે સરખતી ખુશામત મરીને પગારમા વધારો મળતો હોય તો તે શિક્ષકોને માટે હરામ જ હોવો જોઈએ સમ્રાટે ખુશ થવા માટે આપણે પ્રગતને તેજોહીન અને પામર ન જ બનાવીએ જે સમાજની આપણે સેવા મરીને છીયે તે સમાજ આપણો છે અને સમ્રાટ પારણી છે સમાજનું લક્ષ્ય પામને આપણે સમાજને દગો ન જ દઈએ

આજે શિક્ષકે પોતાનો ધર્મ શુ છે એ તપાસવાની ખાસ જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે મુદ્દમા જીત મળ્યાથી આપણી સમ્રાટ ઉન્નત અને બેદરમા થઈ

છે. ન્યાય અન્યાય બૂલી જઈ મધ્ય એસિયામાં પોતાનું ગઠન વધાવવાની યુક્તિઓ યોજે છે અને આપણા ઉપગ્રંથો અંકુશ વધારે ને વધારે સંસ્કાર કરી માગે છે. ન્યાય અથવા પ્રજાની સાગણી જેમાંથી એકેની સરકાર પગલા નથી રાખતી સરકાર સાથે હમેશા દળામળાને કામ કરનાર લોકો, સરકાર ઉપર જેમની અધાર સદા હતી અને સરકાર પણ જેમની ઉપર શ્રદ્ધા બતાવતી હતી એવા લોકો પણ હવે નિગદ્ય થયા છે વિચાર કરનાર આપણા આગેવાનો હવે પછી સરકાર સાથે સહકાર કરવો એમાં નામોદી ગળે છે એવે વખતે આપણે શિક્ષકો શું કરશું ? ગઠનારણમાં આપણે પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નથી, કેમકે ગઠનારણ કરતા પણ મોટું કામ આપણે હાથમાં લીધું છે પણ તેથી શું આપણે આપણો ધર્મ વિસરી જઈશું ? તેથી શું સમાજનું નેતૃત્વ—ગુરુપદ આપણે છોડી દઈશું ? આપણે પૈસાની દૃષ્ટિએ ગરીબાઈમાં ગ્રીયે છીએ એટલા માટે શું ખીમના કૃતા આપણે પામર છીએ ? સરકાર ન્યાય સુધી ન્યાયથી ચાલે ત્યાં સુધી સરકાર પામેથી આજીવિકા લઈને સમાજની સેવા કરવામાં માન ગ્રંથેલુ હનું ન્યારે સરકારે પોતાનો ધર્મ અને લોકોની સાગણીના વિચાર લગ્ન દીધો છે ત્યારે પણ ને આપણે નોકરીના મોહ ન છોડીએ તો મનુ ભગવાન કહે છે તે પ્રમાણે આપણી નોકરી ચરતિ કહેવાય

સરકારી નોકરીનો લાગ કરવો એ શિક્ષકોને માટે સહેલામાં સહેલું કામ હોય નેહ્યે, કેમકે આને પણ તેઓ ઓછામાં ઓછો પગાર લઈને સમાજની બારેમાં બારે સેવા કરી ગયા છે સરકારી નોકરી છોડીને એ ને એ જ ગામમાં એ ને એ જ છાતરાઓને બહુવધા માટે તેઓ ને ખાનગી શાળા ચલાવે તો તેમને ઓછો પગાર મળશે એમ નથી સરકાર પણ આજે કયા આપણને પ્રેરણા આપે છે ? સરકારના નોકર મટી ને આપણે પ્રજાના સેવક બની જઈશું તો તેમાં કશું ખોવાના નથી બધી રીતે નેતા એની અદ્દર મેળવવાનું જ ગ્રંથ છે. મોટી વાત એ છે કે સમાજમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા વધશે પ્રજા હવે સમજતી થઈ છે સરકારી નોકર કરતા પ્રજામેવકને લોકો વધારે માન આપે છે પ્રતિષ્ઠા અને માન વધવાથી આપણુ કર્તવ્યભાન પણ વધારે જગૃત થશે, આપણી શુદ્ધિશક્તિ પણ દીધી નીકળશે, આપણા છોકરાઓને પણ સારી કેળવણી મળશે, અને આપણે સમાજના આગેવાન તરીકે આપણુ કર્તવ્ય બગાડર બગાડી શકશું 'બિચારો શાળામાસ્તર' અથવા 'બિચારો 'શાળામાસ્તરનો દીકરો' એવા શબ્દો સાંભળવાનો તો પછી પ્રસંગ નહિ આવે

આપણુ જ્ઞાન તેજસ્વી છે એમ આપણે બતાવીએ ત્યારે જ આ બધું થઈ શકે પ્રજા સ્વતંત્રતાના હક મેળવના તત્પર થઈ છે પ્રજાને સ્વતંત્ર કેળવણી જોઈએ છે પ્રજાના પુરુષાર્થમાં નોખરીના લોભથી આપણે ને ભાગ નહિ લઈએ તો પ્રજા ખીમ શિક્ષકો શોધી લેશે ધ્વજો આદેશ છે એટલે

પ્રગતિનું ઉદ્દેશન થયે ૪ થયે. પણ સાથે સાથે ઇતિહાસમા સખાગે કે જ્યારે પ્રગતિએ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પતિતમા પતિત વર્ગ આપણો—શિક્ષકોનો હતો, તેઓએ પોતાનું જ્ઞાન વેચી ખાધું હતું, અને તેથી પ્રગતિના આગેવાનોને નવો ૪ શિક્ષકવર્ગ નિર્માણ કરવો પડ્યો.

જૂના વખતમા પણ શિક્ષકોને બારેપગાર મળતો એમ નથી. પણ શિક્ષક જ્યાં જતો ત્યાં તેને માન અને પ્રેમથી આવકાર મળતો. ગામના લોકો તેના ઘરની અંધી સગવડની ચિન્તા રાખતા. વિદ્યાર્થીઓ તેની મેવા કચ્ચામાં પોતાને કૃતાર્થ માનના. અને ધાર્મિક વૃત્તિથી કેળવણીનું કામ કરી શિક્ષક અધ્યાપકની પદવી મેળવના ધાર્મિક દરજ્જા ગણી પોતાનું આચરણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ગણી, સમાજનો ગુરુ બની અધ્યાપનનું કામ જે કરતો તે ૪ અધ્યાપક.

આવી વૃત્તિ જે આપણે ફરી ધામણ કરીશું તો બંધનના ઇતિહાસમા સખાગે કે અગત્યસૂચક ઉગ્યો તે પહેલા—સૌથી પહેલા શિક્ષકો જાગ્યા, અધ્યાપકો જાગ્યા; તેઓએ અજ્ઞાનપટલ ભેદી ખીન્યોને જગાડ્યા અને રાષ્ટ્રીય મહોત્સવમા આગળ પડતો ભાગ લીધો બોલો ત્યારે બંધનના ઇતિહાસમા આપણે શું સખાવવા ઇચ્છીએ છીએ?

શિક્ષકોને સન્દેશ

(૨)

માણસ પોતાની શક્તિ જોડી ૪ કામ કરે છે પણ કેટલાક કામો એના હોય છે કે ગમે તેમ કરીને તે કામ પૂરતી શક્તિ માણસે લાવવી જોઈએ એવું એક કામ કેળવણીનું છે, અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે કેળવણીનું કામ વધારે ને વધારે તેવું થતું જાય છે જૂના કાળમા જ્યારે સારી કે નારી પણ સમાજન્યવસ્થા નિશ્ચિત હતી ત્યારે શિક્ષકનું કામ સહેલું હતું સમાજને શાળા પામેથી જોડતી વસ્તુ ઓછી, સાદી અને નિશ્ચિત હતી ચાલતી સમાજન્યવસ્થા ટકાવતી અને વિદ્યાર્થીઓને લખતા વાચના દેવા એટલું જ કામ શિક્ષકનું હતું ધાર્મિક આચારવિચારનું જ્ઞાન અને પાલન તથા 'માતાપિતા-ધર્મી-ગુરુ' પ્રતિ આદર એટલું લેખન કરના શિક્ષકો પોતાની ઇચ્છાથી મથના તે જમાનામા આ કામ સહેલું હતું આજે અથગમા અપરી વસ્તુ એ ૪ થઈ પડી છે, કેમકે આજે સામાજિક અને ધાર્મિક આદર્શની બાબતમા અગત્ય, અન્યવસ્થા અને અનવસ્થા છે.

અંગ્રેજ સરકારે કૃગવણી પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારે પણ શિક્ષકોનું કાર્ય સહેલું હતું, કેમકે તે જમાનામાં કૃગવણીનો ઉદ્દેશ બહુ જ સંકુચિત હતો—આપણા લોકોની દૃષ્ટિથી અત્યંત સંકુચિત હતો. પારકા લોકોનું રાજ્ય થયું છે, તેમની ભાષા શીખીએ તો ઠીક નોકરી મળશે; વળી અંગ્રેજ પ્રજા વશિકૃત્તિવાળા છે, તેમની સાથે વ્યાપાર કરવો જ પડવાનો, ત્યાં પણ અંગ્રેજ જાણુતા હોઈએ તો વધારે નફો મેળવી શકીએ; એટલો જ આપણો ઉદ્દેશ હતો. હજી ધણા લોકોનો અંગ્રેજ તાલીમ લેવામાં એટલો જ ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે.

હવે સરકારનો ઉદ્દેશ તપાસીએ. શરૂઆતમાં પોતાની રાજ્યપદ્ધતિ સારી રીતે અમલમાં આવે એટલા વારને અંગ્રેજ જાણુનાર નોકરોની સરકારને જરૂર હતી. તેથી અહીંયા સરકારે કૃગવણી શરૂ કરી. પણ પછી સરકારે કૃગવણીની વૃદ્ધિ વધારે વ્યાપક ઉદ્દેશથી કરેલી છે. રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે જેટલું વધારે અંકુષ હોય તેટલો રાજ્યકારભાર સહેલો થાય છે. માટે કાં તો રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાના સામાજિક આદર્શ અને પ્રજાની મનોરચના સાથે જાળીને એકરૂપ થવું જોઈએ, કાં તો પ્રજાને એવી કૃગવણી આપવી જોઈએ કે પ્રજાજીવનનો આદર્શ અને પ્રજાની મનોરચના—વિચારપદ્ધતિ પોતાને અનુકૂળ થઈ જાય. સરકારે આ બીજો ઉદ્દેશ પોતાની આગળ રાખ્યો છે એમાં કશી શંકા કે નવાઈ નથી.

આપણે હવે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ એનો અર્થ એટલો જ છે કે સરકારે આ બીજો ઉદ્દેશ છોડીને પહેલો ઉદ્દેશ દૃષ્ટિ સામે રાખીને તે પ્રમાણે રાજ્યકારભારમાં ફેરફાર કરવો. આજે પ્રજા જાગૃત થઈ છે, અને દુનિયા સાથે હિન્દુસ્તાનને પણ યુગાન્તર (reconstruction) કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. હવે શિક્ષકોનું કામ બહુ જ અઘરું અને મહત્વનું થઈ પડેલું છે—પછી તે શિક્ષક કોલેજનો હોય કે ગામડી શાળાનો હોય, ટ્રેઈનિંગ હોય કે અન્ટ્રેઈનિંગ હોય, કેન્યાશાળાનો હોય કે અન્ટ્યજશાળાનો હોય. આજે કૃગવણીનો ઉદ્દેશ છોકરાંઓ લખનાં વાંચનાં અને દાખલ ગણુતાં થઈ જાય એટલો જ નથી; અંગ્રેજ સમજતા અને વાપરતાં થઈ જાય એ પણ નથી. ગમે તે ધંધો કરીને પૈસા મેળવતા થઈ જાય એટલો પણ નથી. આજે તો દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્રાન્તિ જ ચાલે છે. આવે પ્રસંગે દેશમાં જે રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક વગેરે જનજાનની હિંમત ચાલી રહી છે તેમની સાથે તણાઈ ન જતા આ બધી બાબતોમાં થતા યુગાન્તરની સાથે શિક્ષકની પરિપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવી જોઈએ. આપણો જૂનામાં જૂનો આદર્શ અને આ ધડીની પરિચિતિનો અનુકૂળ મેળ નહિ બેસાડીએ તો બધી કૃગવણી ફાકટ છે.

હિન્દુ સમાજની રચના એવી છે કે પ્રાચીન કાળથી જુરુ અથવા શિક્ષક

એ જ સમાજનો નેતા છે અંગ્રેજી ગત્યમા સાળામાસ્તરે આ સ્થાન ખોલ્યું હતું એનું કાળજી સાળામાસ્તરે કેવળથીનું ખોલ્યું બહુ મુશ્કેલી હતું અને તેણે પોતાનું જીવનખોલ્યું પણ બહુ દિલ્લાત ગમ્યું ન હતું હવે પડી એવું ચાલશે નહિ દરેક શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે સમાજનું નેતૃત્વ એ એનો અધિકાર અને ધર્મ છે. ગમે તેમ કરીને શિક્ષકે એ સ્થાનને પાત્ર બનવું જ જોઈએ સમાજધર્મ અને સપત્તિ વિરેની આગળી દુનિયાની સ્થિતિ તથા દુનિયાના રાજકાંડો સાથે શિક્ષકને પૂર્ણ પચિય હોવો જોઈએ અને દેશની સમૃદ્ધિ જાળવનાર રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ દરેક વિષય ઉપર કેવા નિયારો બાધેલા છે એટલું તો ઓછામાં ઓછું જાણવું જ જોઈએ પછી સમાજ શ્રદ્ધાપૂર્વક એનું નેતૃત્વ સ્વીકારે એટલી એની તરખમા પણ હોવી જોઈએ

આપણા દેશમા સમાજ ગત્યમા અને તપોમા એવા બે જ બળને ઓળખે છે, અને તેની અદર પણ તપોમાની પ્રતિષ્ઠા વધારે માને છે આ આપણા સમાજની વિશેષતા છે માણસ જેટલો વાસનાને ઓઠો આધીન, જેટલું એનું જીવન સાદું અને સચમી, તેટલું તેનું તપ વધારે, સ્વાર્થ અને વિવાસની પામગતા જેની અદર ઓછી તે તેટલા પ્રમાણમા તપશ્ચી. આવી આપણા સમાજની માન્યતા છે

જ્ઞાન અને તપમા એનો મયોગ એ જ ઐશ્વર્ય છે આ ઐશ્વર્ય દરેક શિક્ષકમા હોવું જોઈએ જૂની સમાજવ્યવસ્થા, જૂની આર્થિક વ્યવસ્થા અને જૂનું ગૃહકારણ હવે ચાલે તેમ નથી આ ત્રણે બામતમા સમાજને નવો મતો બતાવવો જ જોઈએ કેટલાક કહે છે, રાકતસાર્ય જેવો કાંઈ પ્રતિબાસન સ્મૃતિકાર હોય તો તેને જ સામાજિક રિવાજ, આચાર અને આદર્શમા ફેરફાર કરનાનો અધિકાર છે, ત્યાં સુધી આપણે જૂનું જાળવી ગમી ગેહુ ગમ્યું હું કહું છું, આમ બની શકે તો બલિહારી પણ આપણે જૂનું ટકાવી શક્યા નથી જૂની પ્રથાનો પ્રાણ તો ક્યાગનો નીકળી ગયો છે ઉપરનું ખોખું અથવા મડદું કોક કોક ઢેકાણે ટપી રહ્યું છે પણ તેણે સારું છે તેની ગાંધ નથી આવતી ? બાઈઓ, હવે એ અપ્રાણ્ય અશ્રદ્ધને ફેકી દો નના સ્મૃતિકાર તમે જ બનો કાર્ડ નહિ તો નવા જમાનાના નવા સ્મૃતિકાર પ્રાણ તે ઓળખી તો કાઢો જ અને અનન્ય શ્રદ્ધાથી તેમને અનુમરો હાવના બધા નેતાઓ સ્મૃતિકાર છે એમ હું નથી કહેતો જેઓએ હિન્દી સસ્મૃતિનો આત્મા ઓળખ્યો છે, જેઓ પ્રાણવાન છે, જેઓ હાવની નિર્જા દશામા પણ ગપ્પમા સુખ અવસ્થામા રહેલી શક્તિ પર શ્રદ્ધા ગમે છે અને તેને જાગૃત કરના મથે છે તેઓ જ આપણા સ્મૃતિકાર છે તેઓએ સચિત કરેલી સ્મૃતિ અખત્યાર કરો, નહિતો જીવનકલહની નાસ્તિક સ્મૃતિ પોતાનું સામાજિક જમાવશે, અર્થસાચની નિર્બૂણ સ્મૃતિ જારી થશે.

થશે શું ? થવા માંડી છે. ધર્મના લોપ થાય છે, અસુરવૃત્તિનો વિજય થાય છે. દેવોને મદદ કરવા કટિબદ્ધ થાઓ. બવિધ્ય શિક્ષકોના હાથમાં છે.

‘વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગ્રહા !’

એ જૂનું સ્માતવાચ્ય નવેસર લખો અને કહો

‘પ્રજાનાં શિક્ષકો ગ્રહા !’

શાસ્ત્રમાં આમ લખ્યું છે અથવા સરકારી કાનૂન આવો છે, એવી બાપા તમારા મ્હેડામાં ન શોભે. પ્રજાનું હિત શામાં છે અને મોક્ષનો માર્ગ કેયો છે એ પ્રજાને તમારી અથવા તમારા આગેવાનોની અધિકારયુક્ત વાણીમાં બતાવો. ગામડાના રહેનાર ગામડી શિક્ષકો ! તમારે માટે પણ એ જ સન્દેશો છે. તમને પેટપૂરતું મળતું નથી, ગામડામાં પણ સરકારી અમલદારો તમારી પ્રતિષ્ઠા ટકવા દેતા નથી, એ હું બાણું છું; છતાં આ બધું સહન કરીને તમારે તમારું ઉચ્ચ કાર્ય પાર પાડવું જોઈએ. સ્વરાજ્યવાદીઓને હું કહું છું, તમારે સાચું સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય, સ્વરાજ્યનો સન્દેશો ઘેરઘેર પહોંચાડવો હોય તો શિક્ષકોની દૈન્યવસ્થા દૂર કરો. શિક્ષકોએ પૈસાની લાલચ ન રાખવી જોઈએ, તેમનું જીવન સાદું હોવું જોઈએ, એ વાત સાચી છે. સાથે સાથે એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે તમને પેટપૂરતું મળવું જોઈએ; નહિ તો શિક્ષકોમાં પામરતા પેસી જશે. માટે શિક્ષકોને પેટપૂરતું મળે તેવી ગોઠવણ બનતી તાકીદે કરો. દેશના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ હિન્દી સંસ્કૃતિનો રાજ્યીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આંતરધાર્મિક, ઔદ્યોગિક આદર્શ શું છે અને હાલના જમાનામાં તે કેવી રીતે અમલમાં મુકી શકાય એ બધું સ્પષ્ટ કરી બતાવવું જોઈએ. તેથી શિક્ષકો સમાજને ઉચિત રસ્તે દોરશે. આજની લડત વિરાટ છે. હિન્દી સંસ્કૃતિ ટકશે તો વિશ્વવિજયી થશે એટલી આ લડતની ઉદાત્તતા છે. અને શિક્ષકો એ આપણા સૈનિકો છે. શિક્ષકો પોતાનું આ કાર્ય સમજશે તો તરત જ તેઓ પોતાનું જીવન ધાર્મિક બનાવશે. હિન્દુસ્તાનનો અથવા દુનિયાનો ઉદ્ધાર શિક્ષકોનું જીવન ધાર્મિક થવા ઉપર રહેલો છે.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

(૧)

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ આપીને સુજ્ઞાતો એક મહાન કાર્ય કર્યું છે. એની મદદતા આજે સામાન્ય લોકોના ધ્યાનમાં બંધે ન આવે, પણ સુજ્ઞાતના

રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આ વિદ્યાપીઠને લીધે ખારે પરિવર્તન થવાનું છે. મુંબઈમાં બોરીબંદર ઉપર ઘણી ગાડીઓ ઉભી રહે છે; બધી સરખી દેખાય છે; બધીની દિશા પણ એક જ રહે છે; એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર કન્યાણુ સ્ટેશન સુધી બધીનો રસ્તો પણ એક જ હોય છે. આથી અગળડ્યા માણસને એમ જ થાય કે આપણે ગમે તે ગાડીમાં બેસીયે તો શું ? ફેર કશો જ નથી. પણ ગાડી પસંદ કરવામાં કેટલો ફેર પડે છે એ અનુભવી મુસાફર પહેલેથી જાણી લે છે. એક ગાડીમાં બેસવાથી માણસ દિલ્હી પહોંચે છે, ખીજામાં બેસવાથી કલકત્તા જાય છે અને ત્રીજા તેને મદ્રાસ લઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે આ વિદ્યાપીઠનું છે. વિદ્યાપીઠનું બંધારણ મુંબઈની યુનીવર્સિટીના જેવું જ લાગે છે. અભ્યાસક્રમ લગભગ સરખો જ છે. કાલેજના પ્રોફેસરો ? તે પણ સરકારી યુનીવર્સિટીમાંથી જ નીકળેલા પદવીધરા છે. ચોપડીઓ અંગ્રેજી છે અથવા તરલુમીયા ગુજરાતી છે. ફરક ફક્ત બંધારણમાં મળી આવતા કેટલાક નવા નવા સંસ્કૃત શબ્દોનો અને બંધારણ સાથે જોડી દીધેલી એક લાંબી પૂસ્તકોનો જ હોય એવો ભાસ થાય છે. લગ્ન મકાન છોડીને અગવડવાળા મકાનમાં આવવાનો ફરક તો છે જ. અને સરકારી નોકરી અથવા કોરટની વટ્ટીલાત હવે આપણા ભાગ્યમાં નથી એ જાતની નિરાશા અથવા સમાધાન—નિષ્વૃત્તિ પણ એમાં જનારને રહેલ છે. એટલો જ ફરક આજે જણાય છે. પણ આગળ જતાં આ ફરકને લીધે નરકના રસ્તામાંથી બચીને આપણે નંદનવનનો—દેવભૂમિનો રસ્તો પકડ્યો છે એનો અનુભવ વધારેને વધારે થતો જ જવાનો.

રસ્તો દેવભૂમિનો છે ખરો, પણ એ રસ્તે જનાર લોકોમાં અમૃતમન્થન કરનાર દેવોની શ્રદ્ધા અને તેમનો પ્રાણ હોવા જોઈએ. કુદ્ર રત્નોથી તેઓ લલચાર્યા ને જાય, હલાહલથી ડરી ન જાય, એટલો ઉત્સાહ અને નિશ્ચય તેમનામાં હોય તો જ અન્તે દેવભૂમિને મુકામે પહોંચી શકાશે. વિદ્યાપીઠ સ્થાપવામાં ગુજરાતે જે સંકલ્પ કર્યો છે તે પાર પાડવા માટે જેટલો પ્રાણ જરૂરી છે તેટલો પ્રાણ ગુજરાતના આગેવાન અને નવયુવકોમાં જે નહિ હોય તો બોરીબંદરથી નીકળતી લોકલ ટ્રેનની માફક ચાણા કે કન્યાણુ સુધી જઈને જ તે અટકશે. પણ ગુજરાતની તપશ્ચર્યા અને ગુજરાતનું નેતૃત્વ જોતાં અમને શ્રદ્ધા છે કે આ હીલચાલના એંજનમાં લોકલ એંજનના કરતા વધારે પ્રાણ છે. અમે માનીએ છીએ કે ‘હનોઝ દેહલી દૂર અસ્ત’ (ભાઈસાહેબ, દિલ્હી હજી દૂર છે), એ મોન્ટેગ્યુ સાહેબનું વચન ખોટું પાડીને એક વરસની અંદર સ્વરાજ્યની દિલ્હી સુધી પહોંચવાની હામ બીડનાર આમજોકોની આ દિલ્હી એકરસેસ છે.

ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ વિમુક્તિ આપનાર, સ્વતન્ત્રતાનો પ્રાણ રેડનાર વિદ્યા દેશમાં ફેલાવવા માટે સ્થાપિત થયું છે, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય ઉત્પન્ન કરવા

રે સ્થાપિત થયું છે. સરકારી નોકરી અને સરકાર મારફતે મળતી પ્રતિષ્ઠા
 । વિદ્યાર્થીના વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ આગળ હરામ છે. પોતાની આશુચિક્ષા
 ધાર્થીઓ સ્વતંત્રતાથી મેળવે અને પોતાની તેજસ્વિતા દેખી દાખે નહીં ન
 ય એવી સ્થિતિમાં તેમને મુકે એવું મીન આ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીઓને
 ।પરો તો જ તેનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો ગણાશે. અને તેથી આર્થિક, માનસિક
 ને નૈતિક સ્વતંત્રતા જળવાય એવા ધંધાઓ શોધી દાહી તેને લાયક
 ક્ષણ આપવું એ આ વિદ્યાર્થીનું એક પ્રધાન કાર્ય ગણાશે. આપણા
 ઈન્દ્રિય જે પ્રાણને લીધે દુનિયામાં અલૌકિક સ્થાન મેળવ્યું હતું તે પ્રાણ
 1 પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇતિહાસ અને ધર્મનું સંરોધન આ વિદ્યાર્થીને કરવું
 શો. ઇશ્વરી યોજનાને લીધે દુનિયાના બધા ધર્મો આ દેશમાં આવીને વસ્યા -

આ દેશના પ્રધાન ધર્મો—સનાતન હિન્દુ ધર્મો અહીં આવી વસેલા
 1 ધર્મોને અભયદાન આપ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ બધા ધર્મો સાથે મિત્રાચારી
 મેલી છે. રાષ્ટ્રીય સાધવા માટે વિદ્યાર્થીને હિન્દુ ધર્મની આ વિશ્વગ્રેહી
 તે સ્વીકારીને બધા ધર્મોનું સંરોધન કરવું જોઈશે. ધર્મસંદિગ્ધતા અને
 ૬ રાષ્ટ્રીયતા ધાર્મિક અગાનથી ન જ ઉત્પન્ન થાય. બધા ધર્મો વિશે
 નક્ષપાતી તિરસ્કારની વૃત્તિ માત્ર રાખીને રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ ન જ સધાય.
 ।રતો આદેશ જાણી લઇને એકેએક હિન્દીએ હિન્દુસ્તાનમાં પડેલા આ
 સમુદાય અથવા તો ધર્મકુટુંબનું આસ્થાપૂર્વક અધ્યયન કરવું જોઈશે. એ
 રસ્તે આ રાષ્ટ્રીય ઇશ્વરી આદેશ પાર પાડી શકાશે; પોતાનું આલિપ્તિક કલ્યાણ
 1 શકાશે. એટલા માટે જ (૧) હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા બધા ધર્મોનું
 ।પૂર્વક અધ્યયન, (૨) હિન્દુસ્તાનમાં આલતી મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓનું
 માન્ય જ્ઞાન, (૩) ઇસ્લામી, હિન્દી, ચીની અને જાપાની સંસ્કૃતિના
 નો સામાન્ય પરિચય, (૪) સ્વતંત્રતા જળવડાવવા ઉપચારિક શક્તિ
 1 ધંધાનું શિક્ષણ અને (૫) દેશમાં મંત્રિત કાર્ય થઈ શકે એટલા
 ! રાષ્ટ્રીય હિન્દુસ્તાની ભાષા અને સ્પેશીયલ ધર્મની દીક્ષા, આ પંચવિધ
 1 વિદ્યાર્થી આગળ છે. આટલી વસ્તુઓ આ વિદ્યાર્થી ઈન્દ્રિયોની,
 ત્યજેની કે મજબૂરવર્ગની ઉપેક્ષા કર્યા વગર રાષ્ટ્રમાં પ્રવૃત્ત કરશે તો જ
 નો ઉદ્ધાર થશે અને સ્વરાજ્ય જ નહિ પણ સ્વારાજ્ય (સત્યયુગ) અવ-
 1 શો. વિદ્યાર્થીના સંસ્થાપક અને પ્રવૃત્તિમાં એ વિશાળ દૃષ્ટિ અને તે મુજબ
 1 કરવાની શક્તિ ઇશ્વર મુકે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

(૨)

‘બકિતસુધોદય’માં ક્રુવ કહે છે, ‘હે ભગવન્ ! સાવત્રી મા ઉપર રીસાધ-
ને હું અચળ સ્થાન માગવા તારી પામે આવ્યો હતો, પણ તેં તો મોટામોટા
મુનિઓને પણ અલગ્ય એવું પોતાનું દર્શન આપી દીધું. હું કાચ માગવા
આવ્યો હતો, ત્યાં મને રત્ન સાંપડ્યું. હવે વર શું માગું ?’

આપણે પણ સરકાર ઉપર રીસાધને, સરકારના અન્યાયથી ચીડાઈને
કેળવણીને સ્વતન્ત્ર કરવાના ઇરાદાથી આપણું સ્વતન્ત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપ્યું.
કેળવણીમાં અસહકાર કરવાના જ ઇરાદાથી આપણે નીકળ્યા. પણ આપણને
સર્વ રીતે અને સર્વ દિશામાં દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની કુંચી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં
જડી મળે છે. પારસમણિ ઉપર ઘસવાથી લોહાનું પણ સોનું થઈ જાય
છે, અગ્નિના સંયોગથી કાળો કોલસો પણ ચળકતો ઉત્તળો થઈ જાય છે,
તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી આપણા સામાજિક દોષો મટીને ગુણ
થઈ જાય છે. સંસારસુધારાની હીલચાલ જે ન કરી શકી, રાજદારી હીલ-
ચાલ જે આટલા દિવસ ન મેળવી શકી, તે પોતાની મેળે આપણી પામે
ચાલતું આવે એવું કરવાની શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો
વિશ્વાસ પરિહોના ઇરાવો ઉપર નથી; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આધાર ધારાસભા-
ના કાનૂનો ઉપર નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શ્રદ્ધા પ્રજાનો પ્રાણ કેળવવામાં
છે; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શક્તિ વજ્ર જેવી છે; પણ તેવાપરનારનામાં વજ્રકાય
કાર્તિકસ્વામીના જેટલું શ્રદ્ધાઅળ હોવું જોઈએ

આજે દેશના આગેવાનોએ અને નવયુવકોએ ભારે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો
છે, ભારે સાહસ ખેડ્યું છે. આ સ્વાર્થત્યાગ અને આ સાહસને છાજે
એટલી શ્રદ્ધા, એટલી દીર્ઘદષ્ટિ તેમનામાં હોય તો જ છટ પરિણામ હાથમાં
આવે. આજે સંકુચિત વ્યવહાર દર્શિતું કામ નથી. આજે ભૂતકાળના અનુ-
ભવોનાં સરવેયાં કાઢી તપાસીને કામ લેવાનું નથી. દુર્બળતાના પાયા ઉપર
ઇમારત ચઢવી નથી. જરા અપજરા ઇશ્વરના હાથમાં છે, પણ આપણો
આશય ઉચ્ચ રાખવો કે હીન રાખવો એ તો અવસ્ય આપણા હાથમાં છે.
આપણો ઉત્સાહ—આપણો પ્રાણ ઉણો પણો તેથી એક સોનેરી તકનો
પૂરો લાભ આપણને લેતાં આવડેપો નહિ, એમ આપણે વિશે ઇતિહાસમાં
ન લખાય એ આપણે જોવું જોઈએ. ‘રાષ્ટ્રના જીવનમાં આવી તક વારે
ઘડીએ નથી આવતી. વગસાદ આપું વરસ વરસતો નથી. પહેલું નક્કર
આપણે ખેાળું. તે વખતે આપણે કશું જ વાચ્યું નહિ; જે ચોડું વાચ્યું તે

જામીન ખેડા વગર વાવ્યું ધીમું નક્કન બેઠું હારે આપણે ભૂમિનો વિચાર
કયો નહિ, જે વાવ્યું તે આ ભૂમિને અતુલ ન હતું, વાવેલું ઉચ્ચ, પણ
પાક ઉતર્યો નહિ. પછેથી ખીજ આ ભૂમિને કેમ ભાવે ? આજે છેલ્લું
નક્કન બેઠું છે અને જામીન ઘણી સારી રીતે ખેડાઈ ચુકી છે ખાતર
પણ એને જલિયાવાલા જેવા ખાગોના લોહીનું મળ્યું છે, આજે જો સ્વદેશી
ખીજ વાનીશ્ય તો જ સત્તર આની પાક ઉતર્યા વગર રહેશે નહિ.

કેટલાક કહે છે કે જૂની વિદ્યા લઈને શુ કરશો ? જમાનો પલટાયો
છે, આજનો વિચાર કરો. વાત સાચી છે આજનો જ વિચાર કરવો
જોઈએ આ વર્ષને માટે જ અનાજ ઉગાડવું છે, પણ તેને માટે વાવવું
તો ગઈ ગયા વરસનું જ ધાન્ય આપણો પ્રાણ ભૂતકાળમાં સચવાયેલો
છે તે ભૂતકાળના કોઠારમાં સખી મુકવાથી કશો લાભ નથી તેને વર્તમાન
કાળની ભૂમિમાં વાવીશ્ય તો જ ભવિષ્યકાળનો પાક આપણે હાથ આવશે.

હાલની કેળવણી ઉપર આપણે નારાજ તો છીએ, પણ ન્યારે તેને
ફેફા હેવાનો વિચાર આગળ આવે છે ત્યારે પરિચયને લીધે તે ફેફા હેતા
દુખ થાય છે હાલની કેળવણી નિષ્પ્રાણ છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ
પણ ન્યા રાષ્ટ્રનો પ્રાણ આપણી સહ જોતો વિદ્યારાવસ્યામાં દિવસ ગણી
રહ્યો છે ત્યા જવાની આપણે ના પાડીએ છીએ, તે કેમ ચાલે ? આજે
ભાવ્યવશાત્ હિન્દુસ્તાનનું નેતૃત્વ આપણા પ્રાન્તના હાથમાં આવી ગયું છે
અશક્તિની અમાસમાં અદ્યતો દુર્વતારો ગુજરાતમાં જ અળકે છે બધા પ્રાન્તો
શક્તિનો મન્ન સામળવા ગુજરાત તરફ નજર કરે છે.

આવે પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય દુર્બળતાના પ્રતિનિધિ ગમે તે હોય, પણ ગૃહીય
સામર્થ્યનું પ્રતિનિધિત્વ તો ગુજરાતે જ સ્વીકારવું જોઈએ. રાષ્ટ્રનું ઉન્નવલ
ભવિષ્ય જોઈ સકવા જેટલી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ અને રાષ્ટ્ર શેખસહી ન
બની જાય એટલા માટે ઉચ્ચ કક્ષપનાને પહેાચી વળે એવો પુરુષાર્થ આદરવો
જોઈએ.

સ્વીન્દ્રનાયે જમાનમાં 'ભારતી' દ્વારા રાષ્ટ્રીય આત્મા જાગૃત કર્યો છે.
હિન્દુ, બૌદ્ધ, શીખ, દારસી બધી સંસ્કૃતિઓનું ત્યા અધ્યયન ચાલે છે.
જાવા, બાલી વગેરે દ્વંદ્વરના કીર્તીમાં આર્ય સંસ્કૃતિના જે અવશેષ રહેલા
છે તેનું અધ્યયન કરવા માટે ખાસ અધ્યાપક નીમવા માગે છે જાવા અને
બાલીમાં ગુજરાતના લોકો જઈ વસ્યા હતા ત્યાના પ્રાચીન મંદિરોની અદ્ભુત
કારીગરી લૂગુકચ્છ અને તગરના ઉત્સાહને આભારી છે અને પરદેશ જોડે
વેપાર ખેડવાનું માન ગુજરાતીઓ અને સિન્ધીઓને છે હિન્દી સંસ્કૃતિનો
વિસ્તાર કરવામાં અને બિન બિન પરિસ્થિતિમાં તે ટકી શકે છે એ સિદ્ધ
કરવામાં ગુજરાતનો ફાળો કેટલો છે એનું અધ્યયન આજે કાણુ કરે છે ?

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો એ અનુભવ છે કે જ્યારે જ્યારે સામાન્ય પ્રજામાં પ્રાચીન સાહિત્ય જાણવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દેશમાં ધર્મસંશોધન થાય છે, સામાજિક પ્રવૃત્તિને નવું વલણ મળે છે અને દેશનો પ્રાણ ફાલે છે. ગ્રામીય વિદ્યાપીઠ દ્વારા જે સંસ્કૃત અને અરબી, પ્રાકૃત અને શરસી, પાલી અને માગધી, ક્રેન્ચ અને જર્મન વગેરે ભાષાઓનું અધ્યયન શરૂ થાય તો જરૂર સમાજમાં આપણે પુનરુજ્જીવન જોઈશું. માગધી અને પાલીને લીધે જૈન ધર્મનું સંસ્કરણ થશે, સંસ્કૃતનો ઉડો અભ્યાસ કરવાથી હિન્દુ ધર્મ ઉપર વળેલો કાટ ધોવાઈ જશે, ધાર્મિક સંક્રુચિતતા ઓગળી જશે, ક્રેન્ચ અને જર્મનનો પરિચય થવાથી યુરોપ વિષેનો એકદેશી ખ્યાલ મટી જઈ યુરોપના આત્માની આપણે ઝાંખી કરીશું. આપણા વેપારીઓ બ્રહ્મદેશમાં અને આફ્રિકામાં જઈને વસેલા છે આપણું વિદ્યાપીઠ જે બ્રાહ્મી અને સ્વાહીલી ભાષાઓનો સહેજ સંગવડ કરી આપણે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ તે તે દેશમાં જઈ વધારે કમાણી કરશે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાંની પ્રજાની સાચી સેવા પણ કરી શકશે. આજે જ સ્વરાજ્ય ઇચ્છતી પ્રજા માટે આ મહત્વાકાંક્ષા ભારે ન ગણાય. દુનિયાનું સામાન્ય મેળવવા અંગ્રેજ પ્રજા નીકળી ત્યારે તે આપણા કરતા ચડિયાતી ન હતી. તેમનામાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો, અને અસકય વસ્તુઓ શક્ય થઈ. ગુજરાતના નવયુવકોએ હવે વાણીઆશાહી હિસાબ છોડી દેવા જોઈએ, કલ્પનાશક્તિને અવકાશ આપવો જોઈએ, પુરપાઈની સીમા કરવી જોઈએ અને ઇશ્વરે આપેલું સ્થાન દીપાવવું જોઈએ.

‘Where there is no vision, people perish.’

નવો સંકલ્પ

अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ।

पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं घस्रलेपो भविष्यति ॥

ખીજે કરેલું પાપ તીર્થમાં ધોવાઈ જાય છે, કેમકે તે અગત્યના કરેલું હોય છે. અને તેમાં પશ્ચાત્તાપને અવકાશ રહે છે. તીર્થમાં જઈને વૃત્તિ પવિત્ર થયા બાદ અને કૃતકર્મને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો બાદ ફરી પાછા જે આપણે પાપના મોહમાં સપડાઈએ તો તેમાંથી આપણને કઈ શક્તિ ઉગારશે ? અને તેથી જ શાસ્ત્રકારો કહે છે કે પુણ્યક્ષેત્રમાં કરેલું પાપ વજ્યેષ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ આવું પુણ્યક્ષેત્ર છે. સરકારી અરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો કડવો

અનુભવ મળ્યા પછી તેનું પાપ ધોવા માટે આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ વળ્યા છીએ. ખેડાક, આપણને પ્રેરણા તો અસહકાર પાસેથી જ મળી છે; પણ સરકારી કેળવણીનો ત્યાગ કર્યો એટલે અસહકારનું કાર્ય તો પૂર્ણ થયું. સરકારનો સંબંધ છોડીને સરકારી પદ્ધતિ ઉપર સ્વતંત્ર શિક્ષણપદ્ધતિ જારી કરીએ તો એની સામે અસહકાર કશું ન કહે. પણ સરકાર સાથેના સંબંધ એટલો જ દોષ ચાલુ કેળવણીમાં નથી રહેલો. તે આપણા રાષ્ટ્રને બિલકુલ અનુકૂળ નથી; રાષ્ટ્રીય બાવનાને નષ્ટ કરનારી છે. તે કેળવણીએ આપણી સંસ્કૃતિને અધમૂર્છ કરી નાખી છે. કેળવાયેલા લોકોમાં આપણી સંસ્કૃતિને વિશેષ શ્રદ્ધા કે આદર નથી રહ્યો. સરકારી કેળવણીથી આપણામાં ગુલામી વૃત્તિ પેસી જાય છે. તરતનો સ્વાર્થ છોડવા જેટલી પણ આપણોગવૃત્તિ આપણામાં રહેતી નથી. એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક ક્ષણ પણ આપણે ન ચલાવી લેવી જોઈએ. અત્યાર સુધી સરકારી કેળવણીથી અનેક દોષો સાથે જૂજ ફાયદાઓ થયા. અસહકાર કરીને આપણે તે છોડી દીધા છે. હવે પણ જો આપણે સરકારી કેળવણી ચલાવીશું તો તે નિષ્કામ પાપ થશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જો મશરૂની કર્યું હોય તો કેળવણીનું ધ્યેય બદલવું જોઈએ, કેળવણીના વિષયોમાં ફેરફાર કરવા જોઈએ અને અભ્યાસક્રમની રચનામાં પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી રાજ્ય ચલાવવામાં સરકારને કેમ મદદ થાય એ કેળવણીનું મુખ્ય દષ્ટિબિન્દુ રહેતું; હવે પછી સ્વરાજ્ય વહેલું કેમ મળે એ ઉદ્દેશ દષ્ટિ સામે રહેવો જોઈએ. આટલા દિવસ ઉછળતી પ્રજા રાજ્યનિષ્ઠ કેમ થાય એ ઉપર ધ્યાન અપાતું; હવે પછી દેશનાં સંતાન ધર્મનિષ્ઠ અને દેશનિષ્ઠ કેવી રીતે થાય એના જ વિચાર રહેવો જોઈએ. અત્યાર સુધી કેળવણીને લીધે ગામડાના હોશિયાર છોકરાઓ શહેરમાં આવતા; હવે પછી શહેરના દેશ-બંધત જુવાનો દેશોદ્ધારને માટે ગામડાંઓમાં જઈને વસશે. અત્યાર સુધી અંગ્રેજ બાપા દ્વારા આપણે આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ, આપણી સ્થિતિ વગેરે વિશેનું જ્ઞાન પરદેશીઓને આપતા; હવે પછી દુનિયા વિશેનું જ્ઞાન દેશબાધવાને આપવા માટે આપણે ગુજરાતી બાપા કેળવીશું. આજ સુધી કેળવાયેલા વર્ગને હાથ પગ વાપરતા આવડતુ નહિ, અને હાથ પગ વાપરીને ગુજરાત ચલાવનાર દુર્ભાગી લોકોને કેળવણીને લાભ મળતો ન હતો; હવે પછી દારીગરલોકો સરકારી દેખાશે અને કેળવાયેલા લોકો હાથ પગ વાપરતા ચક્રને વધારે જીવશે. આજ સુધી સરકારી નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા નિષ્પ્રાણ માસ્તરોના હાથમાં કેળવણી હતી, હવે પછી તે જ માસ્તરો પ્રાણવાન અધ્યાપકો બનશે અને પોતાના નિયમોને પોતાની મેળે ધડી લેશે આજ સુધી શિક્ષકો જ પોલીસ, ન્યાયાધીશ અને જલર હતા; હવે પછી તેઓ બન્ધુ, મિત્ર અને ગુરુ બનશે. હવે પછી એક ને એક વિષય એકવાર ગુજરાતીમાં અને યશી પાછો અંગ્રેજીમાં

બહુવે નહિ પડે દરેક વિષય સ્વત્રાપામા બહુવાથી કેળવણી વાઝણી મહેવાની નથી. ધરમા એક છોકરો બહુશે તો પણ તેની માબહેન એ વિદ્યાર્થીના પાઠ ઘેર બેઠા સાબળા સાબળાતે સરકારી થશે મજૂરોને જેમ વધારે મજૂરી આપનાની આપણે હીલચાલ કરી રહ્યા છીએ તેમ જ ગામગ્રામોના છોકરાઓને પૂરતી કેળવણી મળે એવી જ પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે રાખીશું.

આપણો દેશ કેળવણીમા પઠાત છે, ઘણી વસ્તુઓ આપણા લોકોએ શીખવાની જરૂર છે, એ બધું ખરૂં છે. પણ તેટલા માટે બાર ચોવીસ વર્ગસ સુધી છોકરો ભણ્યા જ કરે એવી સ્થિતિ આપણે બની ન કરીએ. વીસ વર્ગસ પછી પણ છોકરો જો વિદ્યાર્થીદત્તામા જ રહે તો તેની તેજસ્વિતા શીટી પડે છે, તેની કર્તૃત્વશક્તિ ખૂબી થાય છે આજે દેશમા પુરુષાર્થી લોકોની જરૂર છે કેળવણીની અતિશયતા કરીને તેનો નાશ ન કરીએ. વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ મર્જ્યાહી થઈ ગઈ એટલે કેળવણી પૂરી કરવી જોઈએ ત્યાગપત્રી પોતાના ખાસ વિષયમા પ્રીણુતા મેળવવા અથવા સર્વસામાન્ય સરકાર પ્રાપ્ત કરના આખો જન્મારો એ બંને મથે જેમ રાજકીય બાબતો મા, ધાર્મિક બાબતોમા, તેમજ સામાજિક બાબતોમા પણ સ્વતન્ત્રતાની આજે જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે શિક્ષણમા પણ વિદ્યાર્થીઓને વધારે ને વધારે સ્વતન્ત્રતા મળવી જોઈએ જે સ્વતન્ત્રતા મેળવી આપે તે જ વિદ્યા આ સર્વ આદર્શનો વિચાર કરી આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની તરફાત કરીએ જૂતા ચીનામા જડતાથી ખેચાઈ ન જઈએ એવો સંકેપ કરીને આવો આપણે કાર્યનો આગમ કરીએ.

વિદ્યાર્થીવર્ગને—

એક માણસ અવારી રાત્રે જગનમા ચાનતો ચાલતો એમ બેખડ ઉપરથી નીચે પડ્યો સર્વનાત થયો એમ માનીને તે મૂર્છિત થવાની આગી ઉપર હતો, એટલામા બેખડની બાલુ પર ઊભા એક જાડની ડાગી તેના હાથમા આવી ગઈ તેને પકડીને તે લટખેતો ન્હો ડાગીને કાઢા હતા તે તેને વાગતા હતા ડાગી ઉપરની ખીડીઓ પણ તેને કચડતી હતી પણ ડાગી છોડી દેશ તો ફરી નીચે ક્રેટલી ઉડા એ જઈ પડવાનું હશે તેનો વિચાર કરતા ઉપગ્રુ બધું સડન ખરી લઈ ઠીંગાઈ મટેવામા જ સનામતી છે એવા જ નિશ્ચય ઉપર તે આવતો લગભગ આખી રાત એવો આ રીતે વીતાવી

અને હાથનું કળતર અસહ્ય થયું અને શરીરની બધી શક્તિ ખપી ગયેલી લાગી. ‘હવે તો જરૂર મૃત્યો’ એમ લાગતાં જ તેનો હાથ છૂટી ગયો અને તે ફરી પડ્યો. પગ ફેટલો ? બરાબર એક હાથ ! એક હાથ ઉપર જ જમીન હતી. આખી રાત એણે નાહક દુઃખ વેઠ્યું હતું !

સરકારી ડેળવણી છોડી દેવાથી આપણો સર્વનાશ થશે એમ માનીને આપણા નવયુવકો ગાંધીય ઈન્જનતને માટે ડેળવણી લઈ રહ્યા છે અને તેથી ઉત્પત્ત થના બધા ગેરલાભો સદન ટરી રહ્યા છે. દેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, રાષ્ટ્રીય નેતાઓના શબ્દો પર શ્રદ્ધા રાખી, પરમમંગલ પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ ભરોસો રાખીને તેઓ આ જીવંતે જ ડેળવણી છોડી દેશે તો એક હાથ ઉપર — એક જ હાથ ઉપર સ્વરાજ્ય અને શુખ છે. આજે સરકારી ડેળવણીથી આપણને શું મળે છે ? ફેટલાકતે—બહુ જ યોડાને સારી સરકારી નોકરી મળે છે. ખીજા યોડાનો અદાલતોમાં જઈને લોકોને લડાવવાનો ધધો ચાલે છે. બાકીના બધા પોતાની ડિગ્રી હાથમાં લઈને ગમે તે બાવે તેને વટાવવા કમ કરે છે અને આખરે પોતાને લીલામને બાવે નવા દે છે. અમલુ દાડીઆ મજૂરને જેટલું મળે છે તેટલું મેટ્રિક થયેલાને મળતું નથી, અને સામાન્ય ક્લિકો કે સુતાર જેટલું મેળવે છે તેટલું મેળવતા ડિગ્રીવાળાના વાળ સફેદ થઈ જાય છે. આ થઈ આર્થિક સ્થિતિની વાત. એ ડેળવાયેલા વર્ગની તન્દુરસ્તીની તો વાત જ શા માટે કરી ? સવારના પહેરમાં ડાક્ટરને ઘેર જ આના ભરી આવી ચોવીસ કલાકને માટે ‘જીવવાનો પરવાનો’ મેળવી લાવ્યા વગર દુનિયા ઉપર હરવા કરવાનો પથુ તેમને માટે પ્રતિબંધ ! બાકી રહી મેરકારિતાની વાત. ડેળવણીથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ અને ઉદાર થાય છે, દેશપરદેશની સ્થિતિ સમજતા થવાય છે, સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યનું બાન થાય છે, સમાજસુધારણા કરવાની હિમ્મત આવે છે, આવું આવું આટલા દિવસ આપણા ડેળવાયેલા વર્ગે અને તેમના કહેવા ઉપરથી ખીજાઓએ માન્યાં કીધું. પણ સંપત્તિશાસ્ત્ર બધ્યા છતાં હિન્દુસ્તાનની સંપત્તિમાં ડેળવાયેલો વર્ગ કોડીનો ઉમેરો કરી શક્યો નહિ. ધર્મ અને નીતિની મીમાંસા પડ્યા છતાં અન્યાયની સામા થવા જેટલી નીતિમત્તા કે ચારિત્ર તે વર્ગે ન કેળવ્યાં. સમાજબંધનનું મહત્ત્વ જાણતા છતાં સમાજના ભળાને—સમાજની એકતા સાચવીને સમાજને ઉચે ચકાવવાનો કરો પ્રયત્ન તેમને હાથે થયો નહિ. અંગ્રેજ સરકારની સામે બાપણો કરવામાં અને લખાણો લખવામાં તેઓ જરૂર અમલુ હોય છે, છતાં અંગ્રેજી રાજ્ય ટકાવવામાં પોતાની આખરૂ પોતાની નીતિમત્તા, પોતાનો ધર્મ અને મંસ્કૃતિ સર્વ કંઈ હોમી દેવા તેઓ જ સૌથી પહેલા અને સૌથી વધારે તૈયાર થનારા છે. છેલ્લા ત્રીસ ચાળીસ વરસનો આપણો પુરુષાર્થ સામાજિક બંધન તોડી સમાજને વિશુદ્ધ કરવામાં અને

સરકારી બંધનો દહતર કરવામાં ખરચાવો છે. બુદ્ધિપૂર્વક હોય કે અન્ધ-
 બંધિની હોય, પણ આપણે પ્રજાવર્ગ પોતાની સાદાઈ, ઉદ્યોગ અને સંયમ
 પાળતો હતો. આપણે કેળવણીઓએ પ્રથમ સંયમ છોડ્યો. વિવાસની જેટલી
 વસ્તુઓ વિલાયતની આવી તેનો રસીકાર કરવામાં જ આપણે નીતિબળ
 બનાવ્યું માન્યું. આવી રીતે સમાજને બગાડવામાં આપણે દારણ બન્યા. ધર્મનું
 બંધન ઓછું કરી કાયદા ઉપર આપણે વધારે આધાર રાખતા થયા. દેશી
 કારીગરોને બૂંધે મારી વિલાયતી કારખાનાંના આપણે વફાદાર ધરાઈ બન્યા.
 આમ કયા સુધી ગણતરી કરીયે ? હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રયોગ આવ્યો છે.
 સાચા દિલથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીયું તો હજી ઉદાગનો રસ્તો ખુલ્યો છે. પાશ્ચાત્ય
 મંસ્તૃતિના પંચમા જેઓ સપડાયા છે તેમને નવ મોહનામા સ્વરાત્મ્ય મેળવવું
 અશક્ય બામે છે. પણ તેઓ જાણતા નથી કે આખું રાષ્ટ્ર તેમના જેવું બગડેલું
 નથી. તે મોહનિદ્રામાં સૂતેલું છે. તેને જગાડતાં વાર નહિ લાગે. સૂતેલો
 તન્દુરસ્ત માણસ અને જાગતો માદો માણસ એ બે વચ્ચે જેટલો ફેર છે
 એટલો જ ફેર આમર્ત્ય અને બળેલા વર્ગ વચ્ચે છે.

બળેલાં વર્ગે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈયે અને આજ સુધી તેને મળેલું સમાજ-
 નું નેતૃત્વ આજે દીપાવડું જોઈયે. તેઓ તેમ ન કરે તો ખીજા વધારે
 શ્રદ્ધાવાળા, વધારે પ્રાણુવાળા, આગેવાન આમળ આવશે જ આવશે. ઈશ્વરની
 જ ધન્યતા છે કે આ સનાતન રાષ્ટ્ર દુનિયાને દુર્દશામાંથી ઉગારે અને એ
 ઈશ્વરનિર્દિષ્ટ આદેશ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવવા પ્રથમ પોતે ઉગરે

આ સ્વાભાવિક આગેવાની લેવાને માટે રાષ્ટ્ર આજે વિદ્યાર્થીવર્ગને
 આહ્વાન કરે છે, કેમકે સમાજમાં તેમનું સ્થાન સમાજની ખાસ પ્રીતિ અને
 મમતાનું પાત્ર છે તેમનામા સરકારિતા છે, ઉમંગ છે, સાચી શ્રદ્ધા
 છે ચિક્ષિત મોટેગઝો જે ન જોઈ શકે તે તેઓ જોઈ શકે છે,
 ન કહી શકે તે તેઓ કરી શકે તેમ છે. માટે જ રાષ્ટ્ર તેમને આજે
 આહ્વાન કરે છે. રશિયા સાથે યુદ્ધ પોકારતી વેળાએ જાપાનના મિકાડોએ
 જે ગંભીરતાથી અને શ્રદ્ધાથી રાષ્ટ્રનું બાવિ ઍડમિરલ ટોગોના અને માર્શલ
 ઓયામાના હાથમા સોપી દીધું તે જ ગંભીરતાથી આજે રાષ્ટ્રીય મહાસભા
 વિદ્યાર્થીવર્ગને રાષ્ટ્રનું બાવિ હાથમા લેવાની આજ્ઞા કરે છે. વિદ્યાર્થીવર્ગ એ
 વિશ્વાસને પાત્ર નીવડો, જાપાની વીરોની પેઠે શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધા (scientific
 fanaticism) પ્રગટ કરે અને નવ મહિનાની અંદર સ્વરાત્મ્ય મેળવવાનું
 શ્રેય લે.

હડતનો મર્મ

માણસે ન્યારે તરતા ગ્રાંખે છે ત્યારે પહેલા એક બે દિવસ ગમે ઢેટલી મહેનત કરતાં છતાં કાંઈ પણ પ્રગતિ થયાનું ચિદ્ન તેના બેસામા નથી આવતું નિરાશ થઈને તે મનમા કહે છે બધાને તરતા આવડતું હશે મને તો કાંઈ દિવસ આવડવાનું નથી આવા નિગસાના હોદ્દામા પોતાનો પ્રયત્ન છોડી ન બેસતા એક જ દિવસ પણ બે પોતાનો પ્રયત્ન વડુ ચાતુ રાખે છે તો તેને અથવા સાથે માત્રમ પડે છે કે બહારની દુલી મદદ વગર પોતે પાણીની ઉપર તરે છે પણ હલુએ તેને શ્રદ્ધા નથી બેસતી તેને થાય છે કે આમા કાંઈ પણ જૂલ હોવી જોઈએ અથવા આ કાણે તો હું પાણીમા અદર તરી નહો છું આ ઘડીએ જ દુખનાનો આમ કતોદ મળ્યા છતાં તેને શ્રદ્ધા બેસતી નથી

આપણો સ્વરાજ્ય મેળવનાનો પ્રયત્ન આવો જ છે દુનિયાના પ્રાત કાળથી જે ગાદી સુધરેલું ગણાતુ હતુ, ઇતિહાસની શરૂઆતથી જે ગબ્દ દુનિયામા અગ્રગણ્ય લેખાતુ તે ગાદીને સ્વરાજ્ય મેળવતા કેટલી વાર છતાં આપણને લાગે છે, 'નવ મહિનામા સ્વરાજ્ય' કેમ મળે ? હિન્દુસ્તાનનું સામાજિક હાથમા આવ્યા છતાં અંગ્રેજોને એમ જ થતુ કે આટલુ મોટુ સામાજિક આટલા અત્ય પ્રયત્નથી હાથમા આવ્યુ જ ની રીતે ? સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી આપણને પણ એમ જ થશે કે સ્વરાજ્ય મેળવનાનો ગરતો આટલો સહેલો હોવા છતાં મો બમો વર્ષ સુધી આપણે પાગલ-અમા રહ્યા જ કઈ રીતે ? અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનનું સામાજિક વીસ પચીસે વરસની વયના, મૂઝ કે અનુભવ વિનાના બુવાનીઆએને હાથે મેળવ્યુ હતુ આપણે પણ ધારીએ તો શાળાઓ અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને હાથે સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ એમા આશ્ચર્ય શાનું ? નવજવાનોમા શ્રદ્ધા હોય છે, કલ્પનાશક્તિ હોય છે, ઉત્સાહ હોય છે, પવિત્રતા હોય છે તેઓ ધારે તો શુ ન થાય ? બગાળના નવજવાનોએ ટેસરીઆ કરી બગમગ રદ કરાવ્યો તે જ દિવસે સ્વરાજ્યનો માણેકથબ રોપાયો ત્યાર પછી એ મજલયસ ક્યારે પૂરો થશે એ ૫૫ સમયનો જ સનાલ હતો ખેડા જીલ્લામા ન્યારે ખેડૂતોએ પ્રજાનો જ મ્હોટ ખરે કરાવ્યો લાગ્યો આપણે કેટલેક અંશે સ્વરાજ્યભોગી થઈ ગયા છીએ નાગપુરમા નિર્ભેળ સ્વરાજ્યનો ફરાવ પસાર કર્યો તે જ દિવસે આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે માનસિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યુ છે હવે તેના અમલ કરવાનો ગ્હો સ્વરાજ્ય ચાતુ કરવા માટે હવે ફક્ત આપણે આપણુ કારોબારી ખાતુ ઉભુ કરવાની જ વાર છે સરકાર સામી થાય ત્યારે આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવનાનો પૂરો નિશ્ચય કર્યો છે એટલુ

આપણા તરફથી એકવાર બતાવી આપવાનું રહેશે નદીના પાણી ન્યારે સખું
તર જવાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે વગરપૂછે શાન્તિપૂર્વક પોતાનો માર્ગ
લે છે અને વહેવા મારે છે કાઈપણ રોકાણ આવે છે અથવા કોઈ દગડા
આવે છે ત્યારે જ તેના નિશ્ચયની પરીક્ષા થાય છે કદા ઉપરથી કુદતી
વેળાએ ફેલી ઉઠ્યાએથી પાવાનું છે એનું ગણિત કરીને પાણી પાતું
નથી તેનામા શ્રદ્ધા હોય છે કે ન્યા સુધી પોને પોતાનો ધર્મ છોડગે નહિ
ત્યા સુધી ફાળીને તેના અમખ્ય ફેગ થઈ જાય, કમ પણ થઈ જાય,
તોપણ વિનાશ થવાનો નથી માર્ગમા મોગ પથરા કે બાધ આવી પડે
તોપણ પાણી મૂઝાઈ જતું નથી કે પાણુ હાતું નથી પોતાની ચક્રિતત્યાને
ત્યા જ એકદી કહે છે અને અન્તે રોકાણની ઉપરવટ થઈને, ઉપર ફરી
વાળીને અથવા તો તેના પાયામા ભગદર પાડીને તે સોસરા પોતાનો રસ્તો
કાઢે છે અસહમગનો માર્ગ એવો જ છે. પાણી જેટલો જ તે નમ છે,
પાણી જેટલો જ શાન્તિયુક્ત છે, પાણી જેટલો જ અદિમ છે, છતાં પાણી
જેટલો જ અમોઝ છે એ શસ્ત્રનો અખત્યાર કળામા પાણી જેટલું પાનિચ્છ
અને તેજી શ્રદ્ધા હોવા જોઈએ

આપણા નવજન્મનો આ પાણી પોતામા છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવો
કે નહિ એ સવાલ છે ભાગ્યમાતાએ ઘણું સહન કર્યું છે, અસહ્ય દુખ
વેઝ્યા છે ધ્વિનથી પણ ભાગ્યનું દુખ જોયું જતું નથી તેથી જ તેણે ભારત
ને સ્વગત્ય મેળવવાના સનેગો આજે એમ કરી આપ્યા છે શુ
શ્વિગે જે અસહ્ય થયું છે તે આજના વિદ્યાર્થીઓ સહન કરી લેશે ?
ન્યારે અનુકૂળતા ન હતી, તક ન હતી ત્યારે આપણે તમની ગદ જોતા
હતા આજે તક મળી ગઈ છે, અનુકૂળ સમય આવી ગયો છે, દુનિયામા
જૂનો જમાનો અસ્ત પામી બધે નવયુગ બેઠો છે, તે વખતે શુ ભારતના
વિદ્યાર્થીઓ મહાની શાન્તિ મૂએના મહાએલી નિશ્ચેટતા પ્રગટ કરતા
ગહે ? શુ દેશના આગેવાનોની તપશ્ચર્યાને તેઓ અદ્વકરી મુખે ? બગાડના
વિદ્યાર્થીઓએ એનો જવાબ આપ્યો છે અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓએ
પોતાની બીભ્રપ્રતિષ્ઠા જાહેર કરી છે કલ્યાણના વિદ્યાર્થીઓ કેસરીઆ કવવા
તયાગ થયા છે આ વખતે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ લાભાલાભના અને જય
અપજયના ગણિત કરતા બેમી ગહેવાના શુ ? એ જાણે જ કેમ ? હિન્દુ
સ્તાનનું નેતૃત્વ આજે ગુજરાતને ધેર આપ્યું છે સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપન
કળાની શ્રદ્ધા ગુજરાતે જ બતાવી છે એ જ ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ પ્રજા
કીય હાક્ષણે પડેલા વાગવામા શુ પગલ પાવાના ? ન્યારે ખીજ પ્રાન્તના
વિદ્યાર્થીઓ નવો ઇતિહાસ ધડી રહ્યા છે ત્યારે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ
પોતાના પાગન્યનો ઇતિહાસ બણી બણીને તેમા પાગલ થવાની પદવી

મેળવવામાં જ શું પુરુષાર્થ માનશે ?

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અવિધ્ય સલામત છે કે નહિ એનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ખીજા કેટલાક આગેવાનો જોડે ચરતો કરી રહ્યા છે, જાણે હિન્દુસ્તાન એ આગેવાનોનું ધનાગી ગામ હોય અને પોતે પગારને માટે પોતાનું જીવન વેચી નાખનાર બાકુતી સિપાઈ હોય ! આજનું યુદ્ધ અંગ્રેજોનું રાજ્ય ઢાંકી દાદીને કોઈ ખીજા રાજનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે નથી. આજની લડત તો સ્વરાજ્યને માટે છે, ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાને માટે છે. આજનું યુદ્ધ કુટિલનીતિનું નથી કે જેમાં કષ્ટપદ્મ સેનાપતિની જરૂર હોય. જીવાનો ! શા માટે આગેવાનોની રાહ જોઈ રહો છો ? જેના હૃદયમાં સંસ્થાઈ હોય અને હિંમત હોય તે પોતાની શક્તિ હોખી કુરખાની કરવા તૈયાર થઈ જાય ને પાછા વળીને જોવાનો પણ વિચાર ન કરે એમાં જ મહત્તા છે, શ્રેય છે. ‘અમારી શી સગવડ કરો છો’ એમ કહી આગેવાનો પાસે જવામાં પોતાનો ભાર તેમના ઉપર નાખીને રાષ્ટ્રનું કાર્ય અધર્ષ કરવાનો આજનો પ્રસંગ નથી. નવ મહિના સુધી પોતાની જીવિશક્તિ અને બહાદુરીથી કામ કરેલમંદ કરવા જેટલી હિંમત અને કષ્ટક્રતા શું આપણા નવજીવોના ન બતાવી શકે ? મુખ્ય કામ તો તેમનામાં જે પ્રાણ સંચરે છે તે ખીજાઓમાં ફેડવાનું છે. પ્રાણ આપીશું પણ હવે પછી પારતત્ત્વ નહિ સહીયે એ નિશ્ચય પોતામાં અને ખીજામાં ફેળવવાનો છે.

કાર્યજની અખળાઓએ શસ્ત્રાસ્ત્રને અભાવે પોતાના લાંબા વાજ કાપી તેની વણેલી ધનુષ્યની દોરીઓથી કાર્યજના વીરોને સજ્વી લડવા મોકલી દીધા હતા ! શુ સ્વરાજ્ય મેળવવા ખાતર, હિન્દુસ્તાનની નમાવસ્થાની લાજ ઢાંકવા ખાતર આપણે ત્રણ હજાર વર્ષના આપણા સાથી રેંટીયો હાથમાં નહિ લઇયે ? ઘરમાંથી પચીસ પચીસ, ત્રીસ ત્રીસ રૂપીયા લાવીને કૉલેજમાં બજાનાર વિદ્યાર્થીઓ નવ મહિના માટે પોતાનું ગુજરાન પોતાની મેજે નહિ ચલાવી શકે ? કાશીના અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને પ્રૂછો. તેઓ પોતાના અસહકારી અધ્યાપક શ્રી. જીવદત્ત કૃપાલાલ પાસે ગયા. તેમણે કહ્યું, ‘અમને યેરથી પચીસ રૂપીયા આ મહીનાના મળ્યા છે. પચીસ રૂપીયામાં એકને બદલે બે જણનું ગુજરાન ચલાવીશું, જેથી અમારી બમણી સંખ્યાનો નિર્વાહ થાય. આપ જેટલું બજાવી શકો તેટલું બજાવો, બાકીનો સમય અમે અમારા અમલુ બાકીઓને બજાવવામાં ગાળીશું. રાત્રિશાળા ચલાવીશું.’ તેમની તપશ્ચર્યા ચાહુ થઈ અને આવી નિર્મળ અને કંઈક તપશ્ચર્યાના પાયા ઉપર કાશીનું નવું રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થપાયું છે. ‘અમારું શું થશે’ એમ પ્રૂછવા તેઓ નેતાઓ પાસે ગયા ન હતા. પોતાનું શું થશે એ તેઓ પોતે પણ જાણતા ન હતા. તેમનો

ગુરુ પુણ્ય તેવો જ હતો. તેના ગજવામાં ફક્ત સો રૂપીયા હતા. આખરે કાશી-
જીના ધનિક લોકોને શરમ ઉપજી. તેઓએ આવીને ‘તમારું કેમ ચાલે છે’
એમ પૂછ્યું અને વગરમાગ્યે મદદ આપી. આવી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ તે શ્રદ્ધા
કહેવાય.

ગામડાંમાં જવાની વાત બધાને ગળે ઉતરે છે, પણ ત્યાં જઈને શું કરવાનું
છે એનો ખ્યાલ બરાબર કરી લેવો જોઈએ. ત્યાં અમલદાર થઈને જવાનું નથી.
ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જવાનું છે. ગામડાંના લોકોને આપણે આટલા કાળ જે
લૂંટ્યા છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે. અન્ન, વસ્ત્ર, શુદ્ધિ, કર્મ દરેક બાબતમાં
પાસપી સરકારની સેવા કરવા માટે, પરદેશી લોકોને ચરણે એ બધું અર્પણ
કરવા માટે આપણે આટલા દિવસ ગામડાંઓને ચૂસ્યાં છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર-
વાનું છે. મહાસભાને સાક્ષી રાખીને આપણે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશું. આપણો
આપભોગ જેટલે દરજ્જે વધારે સાચો અને વધારે કિંમતી હશે તેટલે દરજ્જે
સ્વરાજ્ય વધારે પાસે આવશે. લાંબાં લાંબાં વ્યાખ્યાનોથી નહિ, પણ ગામડાંના
લોકોની સાચી સેવા કરીને તેમનું નેતૃત્વ મેળવવું જોઈએ. આ રીતે સ્વરાજ્યની
લડત જ્યારે ગામડાં સુધી પહોંચે ત્યારે ગામડાંની ભોળી પ્રજા શાન્ત છતાં
મક્કમ રહે. એ પાડ તેમને શીખવવો જોઈશે. એ જ આજે સ્વરાજ્યની સાચી
કેળવણી છે.

‘મૉડર્ન’ રિન્યુ’ના આક્ષેપ

બાલુ સમાનન્દ ચતરજીએ પોતાના અંગ્રેજી માસિક ‘મૉડર્ન’ રિન્યુ’
માં ‘કેળવણીમાં અસહકાર’ ઉપર એક લાંબો લેખ લખ્યો છે, જેમાં તેમણે
અસહકારના સિદ્ધાન્ત વિશેની પોતાની માન્યતા જાહેર કરી છે, તેની
ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે અને સાથે સાથે હાલ જે રીતે કેળવણીમાં
અસહકાર કરવાની યોજના અમલમાં મુકાઈ રહી છે તેની વિગતો અને
પદ્ધતિ વિશે પોતાનો વાઘો પણ દર્શાવ્યો છે. સમાનન્દ બાલુ એક બાહ્ય
અને પીઠ પગકાર છે. તેમનું માસિક હિન્દુસ્તાનના અંગ્રેજી માસિકોમાં
રહેજે પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. તેમને હાથે લખાતી માસિક નોંધો આખા
દેશભર આદરપૂર્વક વંચાય છે. વિદ્યાર્થીવર્ગને તો ‘મૉડર્ન રિન્યુ’ એ
સ્નાતક થયા પછી લેવાના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ (પોસ્ટ ગ્રેડ્યુએટ સ્ટડી)
જેવું જ છે. ધણીવાર અનેક લોકોના મનમાં એમ થઈ જાય છે કે આટલા

વિદ્વાન અને આપા સુન્દર વિચારક પ્રત્યક્ષ જાહેર જીવનમાં ભાગ કેમ નહિ લેતા હોય ! સાચે જ રામાનન્દબાણુ જેવા જાહેર જીવનમાં આવે તો પ્રજાકીય જાહેર જીવન અવશ્ય વધારે શુદ્ધ થાય અને જાહેર જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી તેમની પોતાની દૃષ્ટિ પણ વધારે વ્યવહાર અને તેથી વધારે મધાર્થ બને.

એ વાત સાચી છે કે જેઓ પોતે કશો સ્વાર્થત્યાગ કરતા નથી તેઓ ખીજને સ્વાર્થત્યાગ કરવાને કહી શકતા નથી, અને કહે તોપણ તેની ઝાઝી અસર થતી નથી. પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી પ્રતિનિધિ સભા જ્યારે રાષ્ટ્રીય દ્વિતઅધિતનો વિચાર કરવા બેસે ત્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિઓમાં વડીલોની સંખ્યા વધારે છે કે વેપારીઓની વધારે છે એનો વિચાર કરીને જ રાષ્ટ્રીય દિતના ઉપાયો ન સૂચવી શકે, કયા ઉપાયો અસરકારક છે અને કયા આજે જ અમલમાં મુકાય એવા છે, એટલો જ વિચાર તોણે કરવો બસ છે. આપભોગ એ મગ છે. એમા વળી સરખે ભાજે પહેંચણુ અને સોતે સરખા ન્યાયનો સવાલ જ કેમ હોઈ શકે ? જેનું જેટલું કૌવત હોય તે તેટલો આત્મચર કરી છૂટે. આપભોગ કાંઈ કાંઈ મહાજનવાડી સાર પચાયતી હામ વસાવવા કરેલી ટીપ નથી કે જેમાં દરેક જણનો શબો સરખા પ્રમાણમાં જ હોવાનો આગ્રહ જળવાવો જોઈએ. રામાનન્દબાણુની મોટામા મોટી ફરિયાદ એ છે કે મહાસભાએ વડીલો અને વેપારીઓને બચાવી લીધા છે અને વિદ્યાર્થીઓને જ ઉઠે કૂવે ઉતાર્યા છે ! આ ફરિયાદની પાછળ પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજનું વર્ગીકરણ કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે. શું રાષ્ટ્રીય મહાસભામા ભેળા થયેલા સોળ હજાર પ્રતિનિધિઓને કે મહાસભાના હરાવોને વધાવી લેનાર અસખ્ય હિન્દીઓને ટેચાછોકરા હતા જ નહિ ? રામાનન્દબાણુ જો એમ કહેતા હોય કે વિદ્યાર્થીઓના આત્મનિષ્ણયની એ વાત હતી, તો ત્યાં પણ મહાસભાએ ખોટું પગલું બધું એમ કહી શકારો નહિ કેમકે તેઓ જાણે છે કે મહાસભાના અધિવેશન પહેલાં બે જ દિવસ પર પુખ્ત ઉમરના વિદ્યાર્થીઓની પરિપક્વ લગભગ સર્વાનુમતે, કશી શરત વગર અને તત્કાળ અસહકાર અખત્યાર કરવાનો હરાવ પસાર કર્યો હતો. મહાસભાએ તો આ વાત વિદ્યાર્થીઓની ધર્મદ્રોષ (કૉન્સન્સ) ઉપર છોડી. વળી કૉન્સન્સનું બહાનું કાઢી પોતાના કર્તવ્યભાષી ન છટકી જવા વિષે જેમ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હતો, તેમ કોઈના ઉપર સૂક્ષ્મ પણ દબાણ ન કરવા વિષે પણ તેટલો જ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો. બંગાળમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને તેના પરિણામ શા આવ્યા તે આપણે જાણીએ છીએ. આ દબાણનો નિષેધ વખતસર થયો એ પણ રામાનન્દબાણુ જાણે છે.

અસહકારની આ મર્યાદા વિશે સમાનન્દ્યાશુએ જે લખ્યું છે તે અમને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે અને તે અમે અહીં ટાંકીએ છીએ:—

સ્વશાશ્વત્તાપ્તિની દરખાતમાં લોકોના આચારસ્વાતંત્ર્યમાં આવી રીતે ખાનાખવી એ મંગ્યાચરણ ઠીક ન ગણાય. સત્યાગ્રહની વૃત્તિને તે ધાતુનું નહ સત્યાગ્રહ ધર્મ જ એવો છે કે સત્યાગ્રહીએ જાતે દુઃખ સહન કરી લઈ પોતા યત્ન કે વિરોધી અથવા સિત્ત મતવાળાને છૂટી દેવો અને પોતાના મતની એ પર છાપ પાડી એને પોતાનો સાંચો અને હત્સારી મિત્ર બનાવવો. સામા પદ હેરાન કરી, તેને ચીડવીને જળરદસ્તીથી પોતાના પદમાં લાવવા મથવું નહિ. કે પણ વર્ષના લોકોને અને તેમનાં સગાંબંધાલાં કે વાલીઓને ચીડવીને કે પખવ રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત નથી કરી શકાય. પશુબળથી કે મરુતું અથવા નિરોધવિરોધ કરવો એના કરતાં સત્યાગ્રહનો માર્ગ ચરિયાતો એ અસહકારક યા માટે છે એ ભણવું અધરું નથી. યત્નનું ફલ જ છૂટી દેવાથી ન શકુ મટી કાયમનો મિત્ર થઈ નથ છે. કોઈને જોરજુલમથી અથવા પરાણે પશુ કામ કરતા અટકાવીએ તેમાં તે જળરદસ્તી અથવા રોકાવટ દૂર થતાં વેંટ ફરી ધાણું 'પોતાનું' ધાણું કયાં વગર રહે નહિ. અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ હમે પરીક્ષાના મંડપ સામે બેસી રહી ન શકે. બીજા કોઈ પણ સારા કામમાં તે ગોઠવાવું જોઈએ. અને તેમ યાય એટલે પરીક્ષા આપવા હચ્છનારા વિદ્યાર્થી ખાખ પરીક્ષા આપવા ગયા વિના રહે નહિ.'

જાન્યવૃત્તિમાં અસહકાર કરવાની બાબતમાં સમાનન્દ્યાશુને વિરોધ પિકેટિંગના અનેક માહાં પરિણામોમાનું એક પરિણામ ગણાય હિતસાહમા અ જાળને, જટપટ ભારે પરિણામ બતાવવાની આશાથી પિકેટિંગ કરનાર જુ નીઆઓએ હવે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આવા ઉપાયોથી આપણે આ પદમાં દુર્ભજતા જ સંધરીએ છીએ અને સમાનન્દ્યાશુ અથવા મિ. ઐન્જેવા સારા માણસોની સહાનુભૂતિ ખોઈ બેસીએ છીએ. અસહકાર વિદ્યાર્થીની સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલી પસંદગી ઉપર છોડવામાં આવે સમાનન્દ્યાશુના લાંબા લેખમાં આવેલી લગભગ બધી દલીલો ઉઠી ન કેમકે તેઓ પોતે જ કહે છે કે

'કોઈપણ વર્ષના લોકો પોતાને પ્રિય અથવા પવિત્ર સાગતા કોઈ કાર્યને આપસોબની સ્વેચ્છાપૂર્વક કમાલ કરે તેા તેની સામે અમે નથી.'

બીજા બધા વર્ગો કરતાં વિદ્યાર્થીઓને વધારે ખમવું પડે છે, દલીલ કયાં પછી વિદ્યાર્થીઓના અસહકારને લીધે બજાવાને મરે અને પર ને માટે પૈસા આપનારાં માખાપોને કેટલું ખમવું પડે છે એનું સમા બાશુએ વર્ણન કર્યું છે. અને દલીલના વેગમાં તેઓ એટલા બધા ગયા છે કે અસહકારને લીધે ચોપડીઓ છાપનાર અને મોટિસો વગેરે

[આવી દલીલ યોગ્ય માનીયે તો તો આજ પંદર વરસથી રામાનન્દ્રબાણ સંસાર-સુધારાની જે યોજનાઓ પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક મુકતા આવ્યા છે તે બધી નુકસાનકારક જ ગણાવી નેધયે.] આ દલીલ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ કે ગમે તે વર્ગ અસહકાર કરે તોપણ આખા સમાજને ખમવું તો પડે જ છે.

‘વડીલોની માફક વિદ્યાર્થીઓને પોતાનું બહુતર માત્ર મુલતવી રાખવા જ કેમ નથી કહેતા ? નિશાળો એકદમ છોડાવી દેવાનો જ આગ્રહ કેમ રાખે છે ?’ આવો સવાલ પૂછી રામાનન્દ્રબાણએ ચર્ચાનું પીઞ્ઞું અંગ ખુલ્લું ક્યું છે. તેમની દલીલ એ છે કે ‘હાલની કેળવણી ગમે તેટલી દોષભરેલી હોય અને તે આપવામાં સરકારની દાનત ગમે તેટલી ખોટી હોય તોપણ તેની અસર સરવાળે તો સારી જ છે. આને વિદ્યાર્થીઓમાં જે આપબોગની વૃત્તિ છે તે પણ આ કેળવણીને જ આભારી છે. એમ ન હોય તો આપણા આજે-વાનો માત્ર અગ્રેજ કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓને જ આ રાષ્ટ્રીય યયમ હોમાધ જવાનું આમન્ત્રણ શા માટે આપે છે ? સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, અરબી મકતાબો, મદ્રેસાઓ અથવા ગામઠી શાળામાં બહુનાર વિદ્યાર્થીઓને શા માટે તેમણે આમન્ત્રણ નથી ક્યું ? આવો સવાલ પૂછીને તેમણે જણે પોતાની દલીલ સોળે આના અબેધ કરી છે. ઘણા લોકોને લાગે કે આ દલીલ સામે ઉત્તર હોઈ જ ન શકે, છતાં રહેજ વિચાર કરીયે તો આપણે નેઈ રાષ્ટ્રીયે કે આપ-બોગની વૃત્તિ અથવા દેશદાઝ એ ધાર્મિક અથવા નૈતિક સદ્ગુણ છે. હાલની કેળવણીમાં જે કોઈ વસ્તુ તરફ કેવળ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણી છે. છતાં અગ્રેજ બણેલા લોકોમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ સારૂ આપબોગ આપવાની જે વૃત્તિ દેખાય છે તે સામાન્ય લોકોમાં કેમ નથી એ સવાલ થાય છે. પણ એનો જવાબ એટલો જ છે કે અગ્રેજ બણેલો વર્ગ સમાજમા પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે અને ખીજાઓ તેટલા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નથી. જે વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હોય તેને તેના નામની ખાત સામાજિક દરજ્જાને લીધે અનાયાસે કર્તવ્યનુ જ્ઞાન રહે છે. આનું કેવળ કેળવણીને આપણું ન ઘટે. જૂના વખતમાં અર્થ જનણા વગર વેદના દસ મંત્ર મ્હેડે કરનારા વેદીઆ બ્રાહ્મણમાં કર્તવ્યનું જે જ્ઞાન હતું અને પવિત્ર છત્રનનો જે આદર્શ તેઓ સાચવી શકતા તે આજે આપણા હાઈકોર્ટ જડને પણ બનાવી શકતા નથી. ગ્રેફેસરો કેટલું જતાવી શકે છે તે લાહોરની માર્શલ લોની કારપ્રીદર્શિ વેળાએ દેશે નજરે નેથું. ગંધેડે ખેસાડીને લઈ જવામાં આવતી શ્રીતે યતા નમસ્કાર ગયેડાને થાય છે એમ માનવામાં જે જૂલ થાય છે તે જ જૂલ પ્રતિષ્ઠિત કુળના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ઝોધુંવતું અગ્રેજ બને છે એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ, તેમનામાં પડતા સદ્ગુણોનું શ્રેય અગ્રેજ કેળ-

વપૂત્રિને આપવામાં થાય છે. અંગ્રેજ કેળવણી સહને જોગ લોકોની જગરણી તરીકે સેવા કરનાર ગોવાનીસેની નીતિમત્તા બહુ જ બગડેલી હોય છે એવો પોક્ષા તે જ કોમના આગેવાન લોકોએ કે'દલાદાનો કંવા માડ્યો છે. આજે અંગ્રેજ કેળવણીને મગતી પ્રતિષ્ઠા સંસ્કૃત કેળવણીને અથરા અરખી ઇત્મને આપી જુઓ, અગે, એથી અરંધીયે કદર કરો અને પ'ત્રી જુઓ કે દેશદાઝની ઉણપ કયા ઉભી ગ્હે છે ? મમાનન્દબાણુ વિદ્વાન છે, દેશમેમી છે, સ્વાર્થત્યાગી પણ હમે, પણ પાગાત્ય કેળવણીના મોહમાંથી તેઓ હજી છૂટ્યા નથી. આવા લોકો જ, માત્રુ જોતા અંગ્રેજી રાજ્યના આધારસ્તબ છે. અંગ્રેજ કેળવણીના આટલા શ્રદ્ધાવાન શિષ્યો ખીજી સુ હોઈ જ રાકે ? અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણે સાયન્સનું માહાત્મ્ય સમજી રાકયા છીયે (ફક્ત સમજી જ રાકયા છીયે), દુનિયા વિષે આપણે વધારે જાણતા થઈ ગયા છીયે, જીવનના અનેક તવાવો તન્દ જુની દષ્ટિએ જોતા થઈ ગયા છીયે પણ એ અંગ્રેજ કેળવણીનો ગુણ નથી - કોઈપણ માણુમ પોનાથી તદન ગ્રિજ સંસ્કૃતિના સાહિત્યમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે હમેશા એમ જ થાય છે કારસી અને અરખી સાહિત્યને લીધે હિન્દી જીવન ઉપર થયેલી અસર અંગ્રેજીની અસરના કરતા ઓછી ન હતી એ તે વખતમાં નિર્માણુ થયેલા ધાર્મિક સંપ્રદાયો ઉપજી સ્પષ્ટ થાય છે અંગ્રેજ સાહિત્યની હિન્દુસ્તાન ઉપર જે અસર થઈ છે તેના કરતા સંસ્કૃત સાહિત્યની યુરોપ ઉપર વધુ ઉડી અને દીર્ઘપરિણામી અસર થઈ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. અને ફક્ત અંગ્રેજી જ કેળવણીમાં ઉછરેલા આપણા શિક્ષિત વર્ગને માટે તો અંગ્રેજ કેળવણીના વગાડનો ઉતાર સંસ્કૃત કેળવણી જ હોઈ રાકે તેથી યોગ દિવસને માટે આ પુરુષાર્થનાથિની અંગ્રેજ કેળવણીના ત્યાગ કરીને અત્યાગ મુધી જેની તન્દ દુર્લક્ષ ગ્યુ છે તે દેશી કેળવણી અને દેશી હુમરડઘોગ તરફ જ જો વધારે લક્ષ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓની મગજ-શક્તિ વડે, કાર્યશક્તિ ખીલે અને આત્મયજ કરવાનો પ્રાણુ સૌ કોઈનામાં સુરુરી ઉઠે એ નિમશય છે.

અંગ્રેજ કેળવણીના સાગથી વિદ્યાર્થીઓની જીવનયાત્રા ચલાવવાની અથવા દેશમેવા કરવાની શક્તિ ઓછી થશે, એ રામાનન્દબાણુની ખીક મિધ્યા છે. આજે અંગ્રેજ કેળવણી સહને વ્યાપક અર્થમાં કાગડુન બનેલા શિક્ષિત વર્ગના કગતા અશિક્ષિતર્ગ વધારે કમાય છે અને વધારે દેશસેવા પણ કરે છે. કે જોટલો જ છે કે અશિક્ષિતવર્ગની સમાજસેવાના બજુગા ફૂટાતા નથી. આનન્દ કુમાન્સવામીએ અંગ્રેજ કેળવણી વિરે જે કહ્યું છે તે અક્ષરથ સત્ય છે. તેઓ કહે છે 'અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે જે જે વસ્તુઓમાં આપણુ ભારે નુકસાન થયું છે તે જ વસ્તુઓ આપણુને આત્મીર્વાદરૂપ સાગે છે.'

અંતમાં વાચકવર્ગને એક જ વાત ધ્યાનમાં ગણવા વિનંતિ છે, અને

તે એ કે કેળવણીના અસહકાર સામે ઉપસા વાંધા ધરાવતા હોવા છતાં સમાનન્દ્યાશુ ખીન્નઓના જેવા અસહકારની પ્રવૃત્તિના વિરોધી નથી. અસહકારનો વિરોધ કરનારા ખીન્ન આશ્રેપકો અને એમની વચ્ચેનો તફાવત તો રસ્તે ચાલનારને પણ સ્વેચ્છે દેખાઈ આવે એવો છે. દાખલા તરીકે આ રહી તેમણે એ જ લેખમાં અંતરના અવાજને માન આપી કોલેજ બહાર પડેલા અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને આપેલી સલાહ :

‘જો વિદ્યાર્થીઓને પાછા કોલેજમાં જઈ નામોશીમયું લાગવું હોય તેમણે અલગત ન જવું. તેઓ (૧) રાષ્ટ્રીય કોલેજમાં જાય (જગા હોય તો), (૨) ગામડાંમાં કે સમાજસેવાનું કામ ધટતી તાલીમ લઈને ઉપાડી લે, અથવા તો (૩) જેમાં નૈતિક અધઃપાતનો ભય નથી એવો દરકોઈ બીજો ઉદ્યમ હાય ધરે. ગામડાંમાં શિક્ષક બની ભણાવવાનો વ્યવસાય તો ભારે પવિત્ર છે જ; પણ ફક્ત કે મન્દૂરનો, ઝાંડેનારનો, ફેરીઆનો, પાલીસ કરનારનો, બત્તીઓ કરનારનો, ધજ્જનેરનો, છટ પાડનારનો, કે ‘મીઠુમરચું’ વેચવાનો એકેએક ધંધો માનભર્યો છે. આવા કેટલાયે કારીગરો હોને ક્ષમ ખોસનારા કારકુનો કરતાં વધુ કમાય છે. પણ પૈસા વધુઓછા કમાવાનો અહીં સવાલ નથી. જે કોલેજમાંથી બહાર પડતી વેળાએ તમે તમારા વાલીઓને પૂછવા વાટ ન જોઈ તો હવે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ તમે તમારા પોતાના ધન ઉપર ઉભા રહી શકો તેમ છે એ પણ તમારે જાણી જ આવવું રજી. સંસારમાં મોટામાં મોટી યુનિવર્સિટી જ ધોણધકાની અને ઠાંસાઠાકરની છે. એથી ન હારતાં એમાંથી ઉચ્ચ માથે પાર ઉતરવાની તમારી લાયકાત છે એ જાણી આવો. તમારાં ગામડાં અને સહેરો અસહ અને નિરક્ષર મન્દૂરો જેઓ એ કામને માટે જન્મ્યા નથી તેમનાથી જ આ સારું ઉદ્યોગ રહેવાં જોઈએ ? એ મન્દૂરોનાં ફેરોમાં તમે જ બધા કાં ન ફેલાઈ જાઓ ? આવાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રામાણિક કાર્યક્ષેત્રોમાં આનન્દ-પૂર્વક જોડાઈ જવા અને જોડાવાની તમારી શક્તિ જાણી આવવા તમે એકેએક કોલેજને જામીનદોસ્ત કરો તો અમે રાજી જ છીએ. કીણાં ધોતીઆં અને વિલાયતી બ્રૂટ પહેર્યું જ કંઈ માણસાઈ નથી. મરદામી તો પડે તે સંકટ ઉઠાવી લેવાની તાકાત જાણવામાં છે.

‘પણ તમે તમારી પોતાની જાણતમાં નિર્જીય કરીને જ અટકજો. તમારો નિર્જીય બીજાઓની ઉપર લાદવાના આશ્રદમાં પડતા ના.’

પ્રથમ સ્નાતકો પ્રત્યે

અસહકારનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે રાષ્ટ્રની આબરૂને ખાતર તમે પહેલ-પહેલી તમારી પોતાની આદુતિ આપી. સરકારની કેળવણીનો તમે ત્યાગ કર્યો, રાષ્ટ્રને ખાતર આપણું કરવું જ જોઈએ એમ તમને લાગ્યું, અને તમે અંપલાવ્યું. તમારી સાથે કેટલા આવશે એનો તમે વિચાર સરખો ન કર્યો.

જોકે તમે આશા ગમી હતી કે તમારી પેઠે ધીમ દગ્ગરોને સ્વર્થત્યાગની પ્રેરણા થશે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ તમારી પેઠે સરકારી કેળવણીનો ત્યાગ કરીને આત્મા આવડત તો આપણે અત્યંત્યમન્દિગ્ને દગ્ગરો પગેથી જ ગયા હોત પણ તેની સાથે એમ પણ સિદ્ધ થયું હોત કે અગ્રેજ કેળવણીની માદી અસર મદુ ઉડાણુ સુધી પહોંચી નથી જો દેગની આગની સાથે એકેએક વિદ્યાર્થી બહાર નીકળી આવત તો સરકારી કેળવણી સામે બહુ કટેવાપણુ ગેરત જ નહિ તેથી જ તમાગ સ્વર્થત્યાગની દિમત વધે છે આત્માને કચરી નાખનારી કેળવણીમા ગ્યા છતા તમે તમારો આત્મા ભગૃત ગમ્યો એથી જ તમે પોતાની મુક્તિ સાધી શક્યા

દુન્યવી દૃષ્ટિએ તમે બારે સ્વર્થત્યાગ કરો છે, પણ વાસ્તવિક જોતા તમે ત્રેક સ્વાથ જ સાધ્યો છે જેમા માનહાનિ, તેજસ્વ અને બુદ્ધિવ્રણ છે એવી કલનગીનો તમે ત્યાગ ક્યો એમા તમે શુ ગુમાન્યુ ? જેથી સ્વરાન્ય દર થાય એકુ જીવન—એવી ‘કરીય’—સ્વગન્ધવાદીની દૃષ્ટિએ તો હરામ જ હોય એવે તમાગે ખોનાપણુ કચુ રચુ જ નથી પણ આ સ્વગન્ધ વાદી દૃષ્ટિ તમે સીમરી—ત્યારે ઘણા સીમરી ગમ્ય નહોતા ત્યારે તમે ગીકારી—એ તમાગે બારેમા બારે ખર્ચિ છે જે પગિચિતિમા તમે ઉઝ્યાં ડો, જે વિચારોમા તમાગે નાનપણુ ગયુ છે તેની લીનતા જોતા વાગ તમે તેને કેમી શમ્યા, એ મતાવે છે કે તમાગે આત્મા ગ્રાણુનાં છે સત્ય જણાયુ કે તરત જ તેને અપત્યાગ કરી નેવુ એ મહાત્માઓનો જીવનસિદ્ધાન્ત હોય છે તેનો તમે જીદગીના પ્રારબમા જ અમન કર્યો અને તેથી જ દેશના આગેવાનોને લડત આગમ ચનાવનાની હિમત આવી તમારી હિમત જોઇને જ વિદ્યાર્થીને જેની સ્થાયી મસ્થા સ્થાપન કર્યાની તેમજે હામ બીડી અગ્ર વિદ્વાનો તમારી સેવા કરવા બેગા થયા અને તમારી મારગતે પોતાની નિષ્ઠગ જીદગીનુ જેટલુ અને તેટલું સાર્થક કન્યા, પોતાના સ્વમા પ્રચક્ષ થયેલા જોવા, પોતાના મૂર્વકર્મોનુ પ્રાયશિત્ત કરવા તેઓ બેગા થયા તમારો અને તમારે માટે થયેનો સ્વર્થત્યાગ મહાન છે હવે તે સ્વર્થત્યાગને લાગમ બનેા, જેથી કર્મ એમ ન કરુ કે તમારો લાગ ક્ષણિક ઉત્તેજનાનું પરિણામ હતું તમારી આખી જીદગીએ પૂરનાર કચુ જોઇયે કે જે દિવમે તમે સરકારી સસ્થાઓ છોડી તે જ દિવસે તમારા જીવનના તત્ત્વોમા કાયમની કાન્તિ થઈ છે, તમે કિજ બન્યા ડો

તમારી ઉપગ સગમરી અગ્ર રાષ્ટ્રીય નજે જાતની કેળવણીના સસ્થારો પડેલા છે તમે જ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમા આન્યા ત્યારે ત્યા કશી તૈયારી ન હતી તમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સપૂર્ણ યોજનાનો લાભ મળ્યો છે એમ તો ન જ મ્હી શકાય પણ રાષ્ટ્રીયતાનુ ચૈતન્ય તમને મળ્યુ છે એમા શક

નથી. જાને પદ્ધતિઓનું સામાન્ય સ્વરૂપ તમારી દષ્ટિ આગળ છે જ. રાષ્ટ્રીય પ્રેરણાથી માણસના જીવનમાં કેવો બદલો થઈ જાય છે એ તમારા જીવનથી રહેજે, અનાયાસે સિદ્ધ થવું જોઈએ.

સત્યાગ્રહી, અસહકારી અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મશુદ્ધિથી આવેલા વિનય અને વિવેક એ તમારો અલંકાર છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વભાષાની ઉન્નતિ સાધવાને તમે મનબદ્ધ છો. તમે આ ત્રણેને દેવ તરીકે જ પૂજો. તમારા દેખતાં આ ત્રણમાંથી એકેની અવગણના કે મારકરી થઈ જ ન શકે એટલી તમારી આ ત્રણેને વિશે ભક્તિ હોવી જોઈએ. સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા ખોઈ તમે તમારી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાકવાના નથી. સ્વદેશનું અપમાન સહન કરી તમે સ્વમાન જાળવવાને સમર્થ નથી થવાના. ધર્મ વિશે અશ્રદ્ધા રાખી તમે દેહી કાળે આત્મઅદ્ધ કેળવી રાકવાના નથી. સ્વધર્મ એ અગ્નિ જેવો છે. એના સહવાસથી આપણા હોગો બળી જાય છે અને પછી એ આપણને પોતાના સમાન જ તેજસ્વી બનાવી દે છે. આજે એ અગ્નિ ઉપર કુસંસ્કારોની રાખ પળી ગઈ છે તેટલા માટે તેની ઉપેક્ષા નહિ કરતા, તેના ઉપર પાણી નહિ રેડતા. તમારા પોતાના પ્રાણથી તેને પ્રગટાવે જાણી શકો.

તમે તમારા કુલપતિ અને આચાર્યને સાક્ષી રાખી પવિત્રતાને લેખાસ પહેર્યો છે, રાષ્ટ્રીય ધ્વજના રંગો ખબા ઉપર ધારણ કર્યા છે. હું માફ મસ્તક અર્પણ કરીશ પણ એ રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન થવા નહિ દઉં, એ તેનો અર્થ છે. ખીજા લોકો ખાદીની બંધે ચર્ચા કરે, તમારે માટે તો તે ધાર્મિક વસ્તુ છે, તમારી વિદ્યાની તે દ્યોતક છે. જેમ આપણે પોતાનાં માથાપ અને કુળની ચર્ચા કરતા નથી, ઇશ્વરની દેણગી ગણી આપણે તેને માથે ચઢાવી લાઇએ છીએ, તેમ જ ખાદી પ્રત્યે તમારો આદર હોય. ખાદી એ તમારા કુલપતિની દીક્ષા છે. સર્વ વિદ્યાનું મૂળ, સંસ્કૃતિનો આધાર—સત્ય અને અદ્વિત સા એ તમારા કુલપતિનો મંત્ર છે. એ લઇને તમે દુનિયામાં વિચરે ગમે તે સ્થિતિમાં હો તોપણ તમારો વિનય જ છે. આજે તમારે સ્વરાજ્યનું સૈનિક તરીકે કામ કરવું છે. હિન્દુસ્તાનની ખાનદાની અને હિન્દુસ્તાનન બહાદુરી તમારી મારફતે પ્રગટ થવાની છે. માટે નીડર થઇને જ્યાં જ્યાં દીનદુખમાં ઉપર અત્યાચાર થતો હોય ત્યાં એકલા હો તોપણ સંડો. જ્યાં જ્યાં હિંદુ સ્વાર્થ, મત્સર અને ધર્મી હોય ત્યાં તેને તમારી ઉદારતાથી સરભાવે અને પ્રેમથી વશ કરો. તમે પોતે મુક્ત થાઓ અને દુનિયાને મુક્ત કરો એ જ તમારી વિદ્યાનું વિદ્યાપણું, કેમકે

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

આજની અગત્ય

આજે કેટલાયે વર્ષો થયા આપણે દેશ સ્વગત્યપ્રાપ્તિની સાધના કરી રહ્યો છે. પ્રથમ તો વિચારરૂપા કલ્પામાંજ દિવ. ૧૦મા વ્યક્તિઓ ચિન્તનથી અથવા ગર્ભાથી પોતાના વિચારો કેરવી શકે છે. મદાન ગણો ધણીવાર અનુભવથી જ વિચાર ફેરવી શકે છે. આમ એક બે દાયકા તો સ્વગત્ય વિશેના વિચારો નક્કી કરવામાં જ વીત્યા. પછી તેની સાધનાની દિશા દર્શાવવાનો યુગ બેડો. તેમાં પણ આપણે અનુભવને ક્રમે જ ગયા, અને આખરે સ્વદેશી, પન્દેશી વચ્ચેનો ત્યાગ, ગાંધીય શિક્ષણ, પચાસત, હિન્દુમુસલમાન એકતા, અહિંસાત્મક અસહકાર, કાયદાનો સવિનય ભંગ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂનિષેધ—એવો સાધનાનો અનેકવિધ ક્રમ નક્કી થયો. તેનો પણ આપણે અનુભવ લેવા લાગ્યા ત્યાં પણ અનુભવ થયો છે કે આ સાધનાનો અખત્યાગ અમુક ક્રમમાં થાય તો જ તે સફળનીવડે.

ઉપરના સાધનો જગ ખ્યાનપૂર્વક તપાસીયે તો આપણે જોઈ શકીશું કે તેમાંની કેટલીક વસ્તુઓ ગાંધીની વૃત્તિમાં ફેરફાર કરવાને માટે જ છે, ફાલીકમાં આપણે અત્યાગ સુધી કળતા આવ્યા તેમ ન કરવું એટલું જ છે, અને કેટલીકમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનું છે. વૃત્તિફેર રૂપી માધનમાં હિન્દુ-મુસલમાન એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ન કરવાની બાબતોમાં સગદાર જોડેનો સહકાર બધ કરવો, હિંસાવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, દારૂ સગમ વગેરે વ્યસનો છોડવા વગેરે છે. ન કરવાની બાબતોને છોડી દેવામાં મુદ્દત ગોઠવું નથી પડતું. વૃત્તિફેરમાં ‘જાગ્યા ત્યારથી સવાર’ એ નિયમ હોય છે. પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યને માટે અનુકૂળતાનો અને શક્યાશક્યનાનો વિચાર કરવો પડે છે. અમુક હદ સુધીની અહિંસા ન કેળવી હોય તો કાયદાનો સવિનય ભંગ ન જ આગળી શકાય. દેશમાં એકતા અને ગૃહહિતને પ્રધાનપદ આપવાની વૃત્તિ ન કેળવાઈ હોય ત્યાં સુધી પચાસતપદ્ધતિ અમલમાં ન આણી શકાય. સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત જ્યાં સુધી હૈયે ન બે હોય ત્યાં સુધી ગાંધીય શિક્ષણ સાચું સ્વરૂપ ન પકડે.

વૃત્તિ ફેરવવાના ધલાજોનો ઉપદેશ દેશમાં બગબર ચાલી રહ્યો છે. ત્યાગ કરવાનો હતો તે પણ ચલાશક્તિ કરી રહ્યા છીયે હવે રહ્યો કાર્ય કરવાનો ક્રમ. અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે આમાં પ્રથમ સ્વદેશી, પછી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ત્યારપછી પચાસતપદ્ધતિ એ ક્રમે જ સફળતા મળી શકશે. અને એટલું થાય ત્યારે જ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનો વારો આવે.

અથવા ન પણ આવે, કેમકે સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પચાસત

૧ નમુના પ્રગળ બગળ રૂપે તો તે જ સ્વરાજ્ય છે. પછી નમ્યતા
 યમા લેવા માટે વખતે સવિનય બંધ કરવો પણ ન પડે. સ્વદેશી, રાષ્ટ્રી
 દાસ્ય અને પંચાયન એ દુકમના પાના છે. એ આપણા હાથમાં લેઈને
 ાગે પણ પોતાના પાના નીચે ન મુકી દે તો બહુ બહુ તો બે ત્રણ પાન
 તરફ પડે એટલું જ.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું મોટામાં મોટું સાધન સ્વદેશી છે. સ્વદેશી હાથ દેશનો આર્થિક
 ૧૧ બંધ થશે, કરોડો ગરીબ લોકોને ધધો મળશે, ગામડાઓ પગમગ થશે,
 યુનેશ્વ દરિદ્રાર્થ મોળી પડશે અને દેશમાં સ્વાભિમાન બગશે, દેશના નિવાસી,
 ૧૧ માનિક આદર્શો વિશે આદર વધશે અને અધર્મનિરા બગશે. સ્વદેશી
 ૧૨ સ્વદેશી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવશે અને તે દ્વારા જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની
 ૧૧ ની દિશા ઠાવવામાં આવશે.

આજે દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ફેનાવાની જોડવી જરૂર છે તેના કુતા
 ૧૧ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેટલો હોય એનો બગમર ખ્યાલ ઠાવવામાં આવે જરૂર
 ૧૧ ધાર છે. નહિ તો આખું માનુષ અરજે રસ્તે જવાનું. પ્રાથમિકના પર્વમાં
 ૧૧ જે આપણે પાપ કરીશું તો તે ધોના ક્યા જઈશું ?

• રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્વરાજ્ય આપનાર શિક્ષણ હોવું જોઈએ. યુરોપનું સાહિત્ય
 ૧૧ ને યુરોપની સમાજન્યતા વિદ્યાર્થીઓને જણાવવામાં હજારો અને લાખો
 ૧૧ પીયાનો અગ્ય કરનાથી અને યુવકપ્રમના કિમતીમાં કિમતી ચાર પાચ
 ૧૧ થો અગાઉ કળાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન મળે વેપારી દલાલીને ઉત્તેજન
 ૧૧ ને એવું વેપારી શિક્ષણ આપવાથી અથવા પેશી વસ્તુની ખપત
 ૧૧ ને એવું ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન થાય એ તો
 ૧૧ પરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ કહેવાય લોભના મોજરોખની વસ્તુઓ પેદા કરવામાં
 ૧૧ મથના ચહેરાની કૃત્રિમ હાજતો પૂરી પાડવા મા મદદગાર થાય એવું શિક્ષણ
 ૧૧ માપી દસ પાચ હજાર વિદ્યાર્થીઓને કમ્પ્યુટર સાધન મેળવી આપવાથી
 ૧૧ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ શરૂ થઈ ન જાય આખું રાષ્ટ્ર યુરોપ પાસે જાન લેના
 ૧૧ થી. રાષ્ટ્રનો કોષ્ટક બાગ યુરોપની ઢાંચે ચાલી પોતાનું એ મેળવવાનો
 ૧૧ થી. યુરોપ સાથેનો વેપાર ખોટનો વેપાર છે એ રાષ્ટ્રીય આદર્શ હોઈ જ
 ૧૧ શકે ઉચ્ચ કેળવણીને માટે અથવા કેળવણી સર્વોચ્ચ સુન્દર કરવા માટે
 ૧૧ માખા રાષ્ટ્રને યુરોપમાં કે અમેરિકામાં જનાપણ ન જ હોય પછી રાષ્ટ્રીય
 ૧૧ શિક્ષણને નામે અરાષ્ટ્રીય અને કૃત્રિમ કેળવણી આપણે જા સાર ચલાવીએ ?

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે ગામડાઓનું શિક્ષણ કેમકે રાષ્ટ્ર યુવકોમાં
 ૧૧ સે છે. ગામડાઓનું અન્ય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે સ્વદેશીનું શિક્ષણ. કેમકે તેમાં

પ્રજામાં પ્રાથમિક મચ્છરી જે પદ્ધતિથી અને વ્યવસ્થાથી દરેક ગામડામાં ગ્રામીય શાળા ચાલી શકે અને નબી ચક્રશે તે જ ગ્રામીય પદ્ધતિ.

ગામડાઓમાં આખું વર્ગ શાળા ચાલે જ ને બેઠે એવો આગ્રહ ન હોય. ગામડાઓની સ્થિતિ, ખેતી, વણાટ વગેરે ધંધાઓની ગોઠવણ, ઉનાળો, ચોમાસુ વગેરે ઋતુઓની અસર અને ત્યાંની આર્થિક સ્થિતિ એ બધાનો વિચાર કરી, ગામડાઓમાં ગ્રામીય કેન્દ્રની યોજના ધરી બેઠે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓએ વાવેતરની મોસમમાં માનવોને મદદ કરી બેઠે, ખાલી દિવસોમાં સત્તર ઠાંતી આપનાર માનવોને પૂર્ણિઓ પૂરી પાડી બેઠે, ધર્મશાસ્ત્રની વાતો અને ડાપાઓની દ્રષ્ટિથી ગામડાના નાનાં મોટાંને રોજ સાચું વાચી સમજાવવી બેઠે, અને ધાંડ પડે અથવા કયાંયે સ્ટેન્ડસાજ તોડાન માગમારી થાય તો ગેરહોદ્દાનું ગુણ કરવાને યુવાન રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓએ દોડી જવું બેઠે.

ગ્રામીય શિક્ષક પણ ગ્રામીય સ્થિતિને અનુકૂળ આવે, એવું જ જીવન ગાળનાર દોષો બેઠે. ગ્રામીય શિક્ષકે જે મોસમમાં શાળા ન ચાલી શકે એમ જોય તે દિવસોમાં ગામડાના લોકોને ખેતીમાં મદદ કરવા જવું બેઠે. વણાટમાં મોંઘે બેઠે. જિલ્લા અને સરકાર માહિતી આપી પ્રલક્ષ મદદ કરી બેઠે. સામાન્ય રીતે દૂર દુરનાં જગતોને વેદકનુ જ્ઞાન તેની પાસે હોય. ગરે વાણુ કર્યા બાદ ગામડામાં જીવનને બેઠા કરી તેણે તેમને ધીમે ધીમે અને વિપરીત સામાન્ય જ્ઞાન આપવું બેઠે. આવું બધું કરવા માટે શિક્ષક જિલ્લા અને આન્વિયવાન હોવો બેઠે.

દેશમાં ગ્રામીય શિક્ષકો એક ધાર્મિક સંઘ કે સંપ્રદાય સ્થાપવની જ જરૂર છે એવા સંઘમાં દાખલ થનાર શિક્ષકોએ પોતાના જીવનમાં અમુક વસ્તુઓ દાખલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી બેઠે અને પોતાનું ચારિત્ર્ય કસી પ્રજાનું ચારિત્ર્ય વધારવા તત્તોટ મહેનત કરી બેઠે. ગ્રામીય શિક્ષક એટલે ગ્રામીય ચારિત્ર્ય શિક્ષક એ મહામનદરેક ગ્રામીય શિક્ષકના મન ઉપર હોય, હોય બેઠે.

આવું ગ્રામીય શિક્ષક ફેલાશે અને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય સદગુણો વધશે ત્યારે જ પંચનું હિત સાચવવાની અને સાધવાની શક્તિ બધે ફેલાશે અને પચાતપદ્ધતિ ગામડે ગામડે અમલમાં આવશે. યાત્રિના ગઢાઓ દેવળ કુસળ વધારવા નહિ પણ સપ અને સમૃદ્ધિ વધારવાને બેઠા થશે. સરકારની બીક એકી થશે, સ્વાશ્રય વધશે અને પોતાનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં લેવું પ્રજાને શક્ય અને સહેલુ થશે.

જેનો ગજ તેનું રાજ્ય

જૂના વખતમાં રાજાનો હાથ તે જ ગજ મનાતો. એના રાજ્યમાં એના હાથ જ માપ બધે ચાલતું. દરેક દેશની પ્રજા પોતાપોતાના ગજ લઇને દુનિયામાં ફરે છે. જેટલા લોકો તે ગજ ઝીકારે તેટલા જ તે ગજવાળાનું રાજ્ય ચાલે છે. પછી તે ગજ બને શ્રદ્ધાથી ઝીકારવામાં આવે, કે બીકથી કે બેનકુશીથી.

રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જે આપણે સગદારી ગજ ફેટી દઈ આપણે પોતાનો ગજ ચલાવીએ તો જ તે સાચું રાષ્ટ્રીય જીવન ગણાય જેઓ અંગ્રિજ રાજ્યનો વિરોધ કરે છે, અંગ્રિજ પ્રજાનો દુઃખ કે તિરસ્કાર કરે છે તે બધાઓએ અંગ્રિજ ગજ ફેટી દીધો છે એમ માનવા કામગીરી નથી નિત્ય વ્યવહારમાં જે ગજાની ટેવ પડી હોય તે ફેટી દેતા માણસને બહુ દુઃખ પડે છે, અને તેથી માડયાળ તરીકે પરદેશી ગજાથી નબાની લેવાની તેઓ બચાવે છે. ‘અદેશી ગજ’ અમને પણ પસંદ છે, અમે પણ તેના જ હિમાયતી છીએ, પણ હાલ તુરંત તે સર્વત્ર વાપરવો અપરો છે, માટ હાથ તો પરદેશી ગજથી જ ચલાવીએ; અનુકૂળ વખત આવ્યે સ્વદેશી ગજ ચાલુ કરીશું’ એમ કહી તેઓ પરદેશી દોરનું આગ્રહ લખાવે છે અને તેટલે જગતે અગત્યની શક્તિ કીધી કરે છે.

સ્વદેશી ગજ સર્વત્ર ચલાવવાની મહત્તા જેઓ સમજે છે તેઓ જાણના કહે છે ‘સ્વદેશી ગજ બધે ચલાવવો અપરો હોય તોયે શું? અદેશી ગજ જેટલે સુધી તેટલો જ વ્યવહાર શુદ્ધ છે અને આપણે માટે ફાયદાકારક છે. બાકીના વ્યવહારને માટે જાલિમનો ગજ ચલાવીએ તે કરતા તેટલા વ્યવહારનો જ મકાસ કરી નાખીએ એ જ યોગ્ય છે’ પરદેશી ગજની ટેવને લીધે લોકો તે જટ છોડતા નથી, એટલા માટે જ સ્વદેશી ગજનો વ્યવહાર અત્રો બને છે જ્યાં જુઓ ત્યાં પરદેશી ગજ જ વ્યાપેલો છે. એને કાઢી નાખ્યા વગર સ્વદેશી ગજને અવકાશ મળનાનો નથી.

સ્વરાજ્યને માટે મહેજ પણ તકલીફ ઉઠાવવાની લોકોમાં દાનત હોય તો એક વગસની અંદર જરૂર સ્વરાજ્ય મળી ગયું હોત પણ સ લો રસ્તો પણ ટેવનો ન હોય તો જટ ન ન્વીકારવો એ મનુષ્યસભાવની જડતાને લીધે આપણે સ્વરાજ્યના પ્રયત્નમાં પરરાજ્યના ગજને જ વળગી રહ્યા જેઓ ઉત્સાહ ખોઈ બેઠા છે તેમને તો પરદેશી ગજ હાથમાંથી ગયો એ જાણે એક હથિયાર હાથમાંથી ગયું એમ જ લાગે છે પરદેશી ગજ વગર આપણે નિ શસ્ત્ર ચલાવીએ એવો કઠણાટ કરીને જે યોડીધણી સ્વતંત્રતા આપણે મેળવી હતી તે પણ તેઓ ખોવા ગયા છે.

આપણે ફરીસાર મૂળથી વિચાર કરીને મમન લેવું પડે છે કે જોના ગત તેનું મન્ય. પત્રી તે ગમે તેના હાથમા હોય. સવાલ હાથનો નથી, પણ મનની જાનનો છે.

આ સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક છે. રાજદરબારમા તેમજ શિષ્ટ સમાજમા, સામાજિક ગદિમા તેમજ ન્યાયમન્દિરમા આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ખાસ કરીને કેળવણીમા આ મૂલ સૌથી વસારે મહત્ત્વનું છે કેળવણીમા કેટલા વિષયો ગીખવવામા આવે છે એ મહત્ત્વનો સવાલ નથી. દરેક વિષયની દિમનકયા મૂળથી આપણે માપીએ છીએ એના ઉપર મદ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ નક્કી થતું જોઈએ પન્દેરી મૂળથી ઝળમળીનું સ્વરૂપ આદવામા આને અને તે મૂળ સંગઠના હાથમાથી છીનવી લઈ આપણા જ હાથમા ગખવામા આવે તો તેથી ક્ષણિક લાભ દેખાશે, પણ દહાડે દહાડે કેળવણી ક્ષીણ જ થવાની. મૂળ વાપગવામા પણ અધર્મનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે કેળવણીમા આપણે મૂળ હોતો તો કેળવણી કૂવરો કાઢશે. આપણા હાથમા પન્દેરી મૂળ મફત થવાનો નથી તે જોખમરૂપ જ થશે, વ્યાધિરૂપ થશે, નાશનું કાગળ થશે

દિશાભૂલ

મદ્રીય કેળવણીના પ્રયત્ન આપણે અનેકવાર કરેલા છે. આ દેશનો પ્રયત્ન અમદકાગથી ગત થયો છે. રાજઆતમા આપણે એમ માન્યુ તુલ કે દેશમા અહિસા સારી પેડે કેળવાયેલી છે તેથી આપણે થોડા જ દિવસમા અમદકાગનો કાર્યક્રમ પૂરા કરીશું અને સરકાર કા તો સમજી જશે અથવા તો તેના સૂત્રો આપણા હાથમા આવશે તેથી આપણે સરકારી કેળવણીના ત્યાગનો જ વિચાર કર્યો. મદ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાને આપણે ઇતિહાસ ન હતા મરકાર સાથેનો સબન્ધ તોડી નાખ્યા પછી તુરત ગમે તેની કેળવણી લઈએ તો પણ વ્યભે, કેમકે સરકારી કેળવણી લેવાના પાપમાથી આપણે ઉગરી જઈએ એટલે જસ, એટલે જ માની વિચાર તે વખતે પ્રધાન હતો.

પછી આપ જોઈ લીધું કે અસહકારની લડત દુક મુદતમા પૂરી થવાની નથી, અને સ્વરાજ્યદત્તિ, અસહકારનો ધર્મ તથા અહિસા પગની શ્રદ્ધા કેળવવા હોય તો શિક્ષણ અસહકારી હોવા ઉપરાત મદ્રીય હોવું જોઈએ રાજઆતમા કેળવણીના ધોરણનો આપણે વિચાર કર્યો ન હતો. આ દોઢ બે વર્ષના અનુભવ પછી હવે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે ચેરકારી કેળવણી પાછળ

ને આદર્શો અને પદ્ધતિ ગ્રંથો છે તેનો સંબંધ તો કાયમનો તોડવો જોઈએ; અને હું માનું છું કે આ બે વસ્તુના અનુભવ પછી કેળવણીનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ નક્કી કરવાને આપણે કંઈક લાયક બન્યા છીએ. આપણે અસહકારના કાર્યક્રમમાં કેળવણીના સવાલ દાખલ કર્યો, પણ કેળવણીના સવાલોમાં અસહકારનું તરન દાખલ ન થયું.

આજે દેશ આગળ રાજ્યપ્રકારમાં બે તરવો મોજાઈ છે એક અસહકારનું અને બીજું વિરોધી સહકારનું; એક ઉપેક્ષાનું અને બીજું હરિરાધનું. દેશે પ્રથમ તરવ સ્વીકાર્યું છે. છતાં બીજા તરવમાં માનનાર કેટલાક પડ્યા છે. કેળવણીની બામતમાં પણ એના જ બે તરવો છે માત્ર આ વિષયમાં દેશનો મોટો ભાગ અત્યારે હિંદુશાસનમાં માનનારો છે, અને અસહકાર અથવા ઉપેક્ષામાં માનનાર પક્ષ ગમે તેટલો શ્રદ્ધાવાન હોય તોપણ આજે તો નાનો જ છે.

આપણે સૌ માનીએ છીએ કે અંગ્રેજોને જે જડવાદી, અસમર્થ અને દુરામદ્યોપક પદ્ધતિ આ દેશમાં દાખલ કરી તેને પરિણામે જ આપણે પડ્યા અને એટલે જ દરજ્જે સરકારનું રાજ્ય સ્થિત થયું. આપણે આત્મવિશ્વાસ ઉઠી ગયો હિન્દના ગેરમા શ્રેષ્ઠ વિચારો અને આચારો આપણને તિરસ્કાર થોગમ લાગવા માડ્યા. આપણે અદ્વૈતવાદી, સ્વાર્થ કેળવણી અને અનુકરણપ્રિય થયા, અને તેથી જ અસાધ્ય બનેલા આપણા ઉપર અંગ્રેજોને રાજ્ય કરવું સહેલું થયું બહોલા યોગના વિચાર અને બાધના પર સરકારેકાણું મેળવ્યો સંપ્રાપ્તિમાન ને લીધે આપણે અંગ્રેજ જાતિનો વિરોધ કર્યો ખરો, પણ અંગ્રેજ સંસ્કૃતિના આપણે અનુયાયી બન્યા. ત્યાગવી તે આજ લગી અંગ્રેજ કેળવણી લઈને અંગ્રેજો સામે લડતું જોઈએ, તેમ કરવાને આપણી સંસ્કૃતિ પૂરતી નથી, આપણે તેમના જ રસ્તો ધારણ કરવા પડે એમ આપણને થયું અને હજી પણ થાય છે અંગ્રેજોની રિવાજ કેળવણી વગર આપણે જીવનકલહમાં ફાવવાના નથી એમ જ ઘણાખરા માને છે અને તેથી કેળવણીમાં વિરોધી સહકાર અથવા હરિરાધનું તરવ જ આપણે બધે અમલમાં મુક્યું છે રાજકારણમાં જે કામણસર આપણે અસહકાર સ્વીકાર્યો છે તે કારણોને ખરેખર આપણે ગળે ઢિંકાર્યા હોય તો આપણે સટેલા, થી જોઈ રાડીએ કે ગજકારણ કરતા પણ કેળવણીમાં અસહકારનું તરવ અમલમાં મુકવાની જરૂર વધારે છે.

મારો આશય એ નથી કે આપણે અંગ્રેજી મન્યો ન વાચીએ અથવા અંગ્રેજોને ભેગા કરેલા જ્ઞાનનો લાભ ન લઈએ પણ જ્ઞાન એ જુદી વસ્તુ છે, અને સરકાર એ જુદી વસ્તુ છે અંગ્રેજ કેળવણી લેવાથી જીવનના દરેક સવાલ તરફ અંગ્રેજી દૃષ્ટિથી જ જોવાની ટેવ પડી જાય છે, અંગ્રેજ આદર્શો સાગ લાગે છે અને આપણે મન, વચન અને હૃદયથી અંગ્રેજો બની જઈએ છીએ.

ન્યારે એક વખતે મુમર્ષી સરકારે મુળધની યુતીવર્સિટી આગળ સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓને પદવીઓ આપવાની મૂચના મૂકી હતી ત્યારે ઘણા-ખરાઓનો એવો મત હતો કે શાસ્ત્રીઓએ પદવી લેવી હોય તો અંગ્રેજી પણ જાણવું જોઈએ. પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાદરી નાં પગજપેએ તો એવો જ ઠગવ મુક્યો હતો કે 'જો સંસ્કૃતના સરકારે પાડ્યા પછી આ શાસ્ત્રીઓ અંગ્રેજી બોલે તો તે કામનું નહિ એવાઓને અમે પદવી ન આપીએ પ્રથમ અંગ્રેજી સરકાર ફર્ટી ધર્યા આર્સ સુધી લે અને પછી બંને સંસ્કૃત ચોપડીઓ જોઈએ તેટલી જાણી લે એવા માણસને અમે પદવી આપીશું' નાં પગજપેનું તત્ત્વ ખરાબ છે. જેવા મસ્કાગ તેની જુદી એકવાગ સંસ્કાર પાડ્યા પછી શાન અને માહિતી ગમે તેટલી આપો. મોટે ભાગે સરકાર જ બલવત્તર નીવડવાના માટે જ હુ કહું છું કે કેળવણીના કાળમાં પાશ્ચાત્ય દટિ સાથે જ અસહકાર કરવો જોઈએ અંગ્રેજો સાથે અંગ્રેજી વિદ્યા હાગ હરિકાષ્ઠિમાં ઉતરવા જઈશું તો એક તો આપણે જાણવાના નથી અને ખીજી હન્દિકાષ્ઠિમાં જે ઉતરે છે તે હરિજ જેવો બની જાય છે, તે પ્રમાણે આપણે પણ અંગ્રેજોનો વિરોધ કરતા કરતા અંગ્રેજો જ બની જઈશું.

ખીજી દૃષ્ટિએ પણ આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આદર્શનો વિચાર કરવો રહ્યો એ દૃષ્ટિ પણ દુનિયાના નાગકાણુમાં આજે પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એક તરફ સામ્રાજ્યો મહાસામ્રાજ્યો થતા માગે છે અને ખીજીને ગરીબ કચડાયેલી પ્રજા આત્મનિર્ણય એટલે સ્વરાજ્ય માગે છે આ બે આદર્શો વચ્ચે દુનિયાની આજની બધી લડતો ચાલી ગઈ છે સામ્રાજ્યની અંદર એક માણસના હાથમાં અથવા એક મંત્રીમણના હાથમાં બધી સત્તા રાખવામાં આવે છે અને બાકીની પ્રજાએ તો તેમનો હુકમ જ ઉઠાવવાનો હોય છે. એક માણસ સ્વામી બની જાય છે અને બાકીના બધા એના હાથમાંના પૂતળા બની રહે છે માણસ જેવા જુદિશાળી પ્રાણીને એક મહાન યત્નનું પૈકું બનાવવાથી મહાન શક્તિ તો જરૂર પેદા થાય છે, ઘણું કામ સહેલાઈથી અને કુશળતાથી ઉઠેલાય છે, ખૂબ સગવડો સચવાય છે, પણ માણસનો આત્મા કચડાઈ જાય છે. સામ્રાજ્ય ચલાવનાર ન્યા સુધી પ્રજા અને દૂરદર્શી હોય ત્યા સુધી તેના અત પુગમાં દાખલ થોલા ગાંધો સુખી જીવંતી માળી રહે છે, પણ તેમાં આત્મોન્નતિ કે પાવિત્ર્ય નથી અને સામાન્ય ન્યારે મોણુ પડે છે ત્યારે તો અન્ત પુરવાસી જનોની દશા શ્રીકૃષ્ણ નિન્દામાં ગયા પછી ગોપીઓની દશા થઈ તેની ચર્ચ રહે છે

દુનિયાની પ્રજાઓ હવે સામ્રાજ્યોથી કટાળી ગઈ છે અને સ્વરાજ્ય માગે છે. પણ કેળવણીમાં સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ હજી દાખલ થયો નથી.

તેમ તારખાનાની વાત બધે એક જ હોય છે, સાધકોના પંચ દુનિયાનર એક જ વતના હોય છે, તેમ દુનિયામાં બધે કેળવણી એક જ વતની હોય એમ ઘણાખરા માને છે. આમાં સગવડ રોકી છે, પણ આત્માનો નાર છે. આ સામાન્યવાદી કેળવણીમાં માણસ યત્ન બની જાય છે, નીતિ અનીતિ વિલાસિતા દયાનો વિચાર કયા વગર જ મધ્યવર્તી સત્તા અથવા દરખાની હજીને વરા થઈ જાય છે અને કામની સલામતી અને પામરના મુખવિલાસ મેળવી લે છે; અને આ પણ જાત્રા દિવસ મુઠી ટકે છે એવું તો નથી જ.

કેળવણીમાં એક મધ્યવર્તી ખાતું, સ્થાપન કરી બધા શિક્ષક અને અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થિઓ અને મદાવિદ્યાલયો તેના હાથમાં ગોળી દઈ નીચે સૂઈ જવું એ ખ્યાલ સામાન્યની અંદર સલામતી ભોગવવા હજીનાર પ્રજાને પસંદ પડે એવો છે. સામાન્ય ભોગવવા હજીનાર મહત્વાકાંક્ષી કે મતલબી લોકોને એ લોકવૃત્તિ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને તે એવી ને એવી જ રાખવાને તેઓ ઇતેજાર પણ હોય છે. સ્વરાજ્યની વૃત્તિ આથી વિરુદ્ધ હોય છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ કહે છે કે ‘ખીજ લોકોની કુશળતા ગમે તેટલી હોય અને તમે અમને ગમે એટલી સગવડો કરી આપો તોપણ એમાં અમારો પુરુષાર્થ નથી. અમે સગવડ નથી માગતા પણ સક્રિય કેળવવા માગીએ છીએ. અમે જૂલો કરીશું છતાં અમારી પસંદગીને જ વળગી રહીશું. અમારી પ્રગતિ ધીમે ધીમે થશે પણ તે સાચી પ્રગતિ હશે, અને સ્થાનિક પ્રયત્નને જ ઉત્તેજન આપવાથી અમે સ્વરાજ્યને માટે વધારે ને વધારે લાયક બનીશું.’

સામાજીવનમાં વિવિધતા હોય છે. દરેક પ્રદેશ અને દરેક કાળ પોતાના સંજોગો પ્રમાણે પોતપોતાની વિવિધતા ખીલવી શકે છે. એમાં જ માનવજાતિની ઉન્નતિ રહેલી છે. મધ્યવર્તી સત્તા, તેની આન્ત્રિક પદ્ધતિ, તેની આસપાસીઓ, સંકર્ષોલ્લેખ અને પત્રોલેખી તો આધુનિક પ્રાણ અને વિશેષતા મરી જાય છે. ઉઘાડેલા ઇંદાની પેઠે તેની સર્વોચ્ચ સુંદરતા નિહાળી શકાય છે.

આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણે સ્વરાજ્યથી કંટાળ્યા ત્યારે જ આપણે સામાન્યને વરા થયાં. વિલાસમાં-જુએલા નવાઓ અને પેશાઓ સ્વરાજ્યની માયાકંઠથી કંટાળ્યા અને તેમણે પેનસનો પસંદ કર્યો ને દીવાનીના હાથ અંગેજીને સોંપી દીધા. આપણા દેશરક્ષક ક્ષત્રિયો યુદ્ધથી કંટાળ્યા અને તેમણે અંગ્રેજી લશ્કરો પોતાની તહેનાતમાં રાખ્યાં. પોતાની સલામતી માટે પોતાના ધર્મ અને પુરુષાર્થ છોડી, અંગ્રેજોને પાસે સલામતી મેળવવા ‘સમ્પ્રીકૃતિ પદ્ધતિ’ સ્વીકારી માંડળિકો બન્યા.

અમેનેનું સામાન્ય સ્વપાતું. પુરુષાર્થ છોડી ન્યારે માણુમ કામ સલામતી સ્વીકારે છે સાં જ તે સ્વગન્યને માટે નાવાયક બને છે. આપણે યુવરાત કાવેજ સ્થાપી સન્કારના તાબામાં સોપી દઈ જાહેર ક્યુ કે અમે સ્વગન્યને માટે નાવાયક હીએ. બહારથી આવતી મુખ્યવસ્થા અને સલામતી ને આપણને હજી વડાલી હોય તો આપણે સ્વગન્યનું નામ લેતું ન ધટે.

અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠને કહે છે, 'અમારી નિશાળો તમારા તાબામાં લો. અમને તમારા નોકર બનાવો. અમારી નીમણૂકો, ફેગબલીઓ વગેરે બધું તમારી મરજી પ્રમાણે કરો. પણ અમારી સરચાને સ્ટેબિલિટી આપો, સુગઢિતતા આપો.' સામાન્ય કુટુંબોમાં પુરુષો પુરુષાર્થ કરે છે અને નેપથમ ખેડે છે, ન્યારે ઝીઓ આજ્ઞાધારકપણું કેળવી સુગઢિતતા ભોગવે છે. આવી પત્નીવૃત્તિ અધ્યાપકોને સોભે નહિ. જેમ વેપારીઓ નેપથમ ખેડે છે અને સ્વતન્ત્ર રહે છે તેમ અધ્યાપકો પણ ને નિઃપૃહતા અને શ્રદ્ધા કેળવરો તો તેઓ પણ સ્વતન્ત્ર મહેશે, તેમની કેળવણી પણ તેજની થશે અને દેશમાં સ્વગન્યવૃત્તિ કેળવાશે.

છૂટીછવાઈ વાતો

આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી શરૂ તો કરી, પણ રાષ્ટ્રીયતા સામા રહેલી છે એનો હજી પૂરતો વિચાર કર્યો નથી. આપણે સરકારનો સબન્ધ છોડી દધ્યે, સરકારની મદદ ન લાધ્યે, પણ સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ જેવી છે તેવી જ લગભગ કાયમ રાખીએ અને તેમાં ફક્ત અંગ્રેજને ગાણુ બાપા કહીએ, સ્વભાષાને મુખ્ય ભાષાનું નામ આપીએ, સરકારી અંકુશ કાઢી નાખીએ અને 'રક્ષ દેવ તું રાત'ને બદલે 'રક્ષ દેવ તુ ભારતદેવ' એમ બહાવીએ એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ થયું, એમ ફટલાક માને છે.

રાત્યતન્ત્રમાં અથવા કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફક્ત ઉપવા જ ફેરફાર થાય તોપણ બારે કામ થયું ગણાય, કેમકે તેટલાથીએ આપણી દબાયેલી વૃત્તિ મુક્ત થશે અને સ્વતન્ત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ આવશે ઉપર વજીવેલા ફેરફારોથી જ સન્તોષ માનનાર અને વધુ ફેરફારોની સામે થનાર વોકો રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રગતિવિરોધી (કોન્સર્વેટિવ) પક્ષનું કામ કરે છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં એમાં પક્ષનીએ જરૂર છે. વહાણમાં ને બોલ્તે પૂરતો ન હોય તો વહાણ પડતથી ઉથલી જાય છે. વહાણને માટે બોલ્તે અને સદ બને જરૂરના

જેમ તારખાતાની ભાષા બધે એક જ હોય છે, સાષ્ટકલોના પંપ દુનિયાખર એક જ જાતના હોય છે, તેમ દુનિયામાં બધે કેળવણી એક જ જાતની હોય એમ ઘણાખરા માને છે. આમાં સગવડ રહેલી છે, 'પણ આત્માનો નાશ છે. આ સામ્રાજ્યવાદી કેળવણીથી માણસ યન્ત્ર બની જાય છે, નીતિ અનીતિ વિલાસિતા કશાનો વિચાર કર્યા વગર જ મધ્યવર્તી સત્તા અથવા કલ્પનાની ઇચ્છાને વશ થઈ જાય છે અને કાયરની સલામતી અને પામરના સુખવિલાસ મેળવી લે છે; અને આ પણ ઝાઝા દિવસ સુધી ટકે છે એવું તો નથી જ.

કેળવણીમાં એક મધ્યવર્તી ખાતું, રચાપન કરી બધા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો, વિદ્યામન્દિરો અને મહાવિદ્યાલયો તેના હાથમાં સોંપી દઈ નીચે સૂઈ જવું એ ખ્યાલ સામ્રાજ્યની અંદર સલામતી ભોગવવા ઇચ્છનાર પ્રજાને પસંદ પડે એવો છે. સામ્રાજ્ય ભોગવવા ઇચ્છનાર મહત્વાકાંક્ષી કે મતલબી લોકોને એ લોકવૃત્તિ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડે છે અને તે એવી ને એવી જ રાખવાને તેઓ ઇતેન્નર પણ હોય છે. સ્વરાજ્યની વૃત્તિ આથી વિરુદ્ધ હોય છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ કહે છે કે 'ખોળ લોકોની કુશળતા ગમે તેટલી હોય અને તમે અમને ગમે એટલી સગવડો કરી આપો તોપણ એમાં અમારો પુરુષાર્થ નથી. અમે સગવડ નથી માગતા પણ સક્ષિત કેળવવા માગીએ છીએ. અમે ભૂલો કરીશું છતાં અમારી પસંદગીને જ વળગી રહીશું. અમારી પ્રગતિ ધીમે ધીમે થશે પણ તે સાચી પ્રગતિ હશે, અને સ્થાનિક પ્રયત્નને જ ઉત્તેજન આપવાથી અમે સ્વરાજ્યને મારે વધારે ને વધારે લાયક બનીશું.'

સાચા જીવનમાં વિવિધતા હોય છે. દરેક પ્રદેશ અને દરેક કાળ પોતાના સંજોગો પ્રમાણે પોતપોતાની વિ નતા ખીલવી શકે છે. એમાં જ માનવજાતિની ઉન્નતિ રહેલી છે. મધ્યવર્તી સત્તા, તેની યાનિક પદ્ધતિ, તેની અગાપત્રિકાઓ, સકયુંલરો અને પત્રકોથી તો સ્થાનિક પ્રાણ અને વિશેષતા મરી જાય છે. ઉદાગ્રેલા છંદાની પેઠે તેની સર્વાંગ સુદરતા નિર્જીવ હોય છે.

આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણે સ્વરાજ્યથી કંટાળ્યા ત્યારે જ આપણે સામ્રાજ્યને વશ થયાં. વિલાસમાં ડુબેલા નવાખો અને પેશાઓ સ્વરાજ્યની માયાદૃટથી કંટાળ્યા અને તેમણે પેનચનો પસંદ કર્યાં ને દીવાનીના હક અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. આપણા દેશરક્ષક કાર્યો સુદથી કંટાળ્યા અને તેમણે અંગ્રેજ લશ્કરો પોતાની તહેનાતમાં રાખ્યા. પોતાની સલામતી માટે પોતાના ધર્મ અને પુરુષાર્થ છોડી અંગ્રેજો પાસે સલામતી મેળવવા 'સબ્સીડિયરી પદ્ધતિ' સ્વીકારી માણજીકો બન્યા અને

અંગ્રેજોનું સામાન્ય સ્વપાતુ. પુરુષાર્થ છોડી ન્યારે માથુસ કાયર સલામતી સ્વીકારે છે સારે જ તે સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક બને છે. આપણે ગુજરાત કોલેજ સ્થાપી સરકારના તાબામાં સોંપી દઈ બાંહેધર હતું કે અંગ્રેજ સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક હોયે. બહારથી આવતી મુશ્કેલીઓ અને સલામતી ને આપણને હજી વડાલી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યનું નામ લેવું ન ધરે.

અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીને કહે છે, ‘અમારી નિશાળો તમારા તાબામાં હો. અમને તમાગ નોકર બનાવો. અમારી નીમણૂકો, ફેરબાંધીઓ વગેરે બધું તમારી મરજી પ્રમાણે કરો. પણ અમારી સંસ્થાને ઝટખિલિટી આપો, મુશ્કેલીઓ આપો.’ સામાન્ય કુટુંબોમાં પુરુષો પુરુષાર્થ કરે છે અને નોખમ ખેડે છે; ન્યારે સ્ત્રીઓ આજીવારકપણું કેળવી મુશ્કેલીઓ બોગવે છે. આવી પત્નીવૃત્તિ અધ્યાપકોને શોભે નહિ. જેમ વેપારીઓ નોખમ ખેડે છે અને સ્વતંત્ર રહે છે તેમ અધ્યાપકો પણ ને નિરપેક્ષતા અને શ્રદ્ધા કેળવશે તો તેઓ પણ સ્વતંત્ર ગણશે, તેમની કેળવણી પણ તેજસ્વી થશે અને દેશમાં સ્વરાજ્યવૃત્તિ કેળવાશે.

છૂટીછવાઈ વાતો

આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણી શરૂ તો કરી, પણ ગૃહીયતા આપણે રહેલી છે એનો હજી પૂરતો વિચાર કર્યો નથી. આપણે સરકારને સંબંધ છોડી દઈએ, સરકારની મદદ ન લઈએ, પણ સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ જેની છે તેવી જ લગભગ કાયમ રાખીએ અને તેમાં ફક્ત અંગ્રેજોને ગોણુ બાપા કહીએ, સ્વભાષાને મુખ્ય ભાષાનું નામ આપીએ, સરકારી અંકુશ કાઢી નાખીએ અને ‘રક્ષા દેવ તુ રાજા’ને બદલે ‘રક્ષા દેવ તુ ભારતદેવ’ એમ બહુવાણીએ એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ થયું, એમ કેટલાક માને છે.

રાજ્યનંતરમાં અથવા કેળવણીની પદ્ધતિમાં ફક્ત ઉપલા જ ફેરફારો થાય તોપણ બારે કામ થયું ગણાય, કેમકે તેટલાથીએ આપણી દબાવેલી વૃત્તિ મુક્ત થશે અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ આવશે. ઉપર વળીવેલા ફેરફારોથી જ સન્તોષ માનનાર અને વધુ ફેરફારોની સામે ચનાર લોકો રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રગતિવિરોધી (કોન્સર્વેટિવ) પક્ષનું કામ કરે છે. ગૃહીય ઉત્પત્તિમાં એવા પક્ષનીએ જરૂર છે. વહાણમાં બે બોન્ને પૂરતો ન હોય તો વહાણ પવનથી ઉચલી જાય છે. વહાણને માટે બોન્ને અને સદ બને જરૂરનાં

છે. બોલ્ને વધે તો સદૃષ્ય પ્રમાણમાં મોટો કરવો પડે છે અને વધારે
પરત મેજવવો પડે છે. બોલ્ને હલકો હોય તો સદૃષ્ય નાનો વપરાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે હાઈ એક્યુ રાજકીય શિક્ષણ નહિ. પરંતુ
દશામાં રાજકીય જાગૃતિ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પ્રધાન અંગ છે, પણ તેમાં
રાષ્ટ્રીયતાના બધાં તરફો નથી. રાષ્ટ્રીયતા એટલે આત્મીયતા.

અરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કૃત્રિમ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે; અને સ્વમાનને અભાવે
તે કૃત્રિમ વાતાવરણને વિશેષ આપણા મનમાં આદર ઉપજાવે છે. અને તેટલા
પ્રમાણમાં આપણા સ્વદેશી વાતાવરણ વિશે તિરસ્કાર કે અણુગમે નહિ
તોપણ ઉદારીનતા તો ઉત્પન્ન થાય જ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સ્વદેશી એકલી ખાદીમાં જ સમાવે નથી; સ્વદેશી
એટલે સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વકર્મ, સ્વતંત્ર એ બધાં વિશે સ્વાભાવિક પ્રીતિ અને
આદર જેની અંદર હોય તે સ્વદેશી વાતાવરણ. તેમાં અભિમાનને સ્થાન નથી.
અભિમાન એટલે ઉપલક્ષીઓ અને બતાવવાનો પ્રેમ. સ્વાભાવિક અને શુદ્ધ
પ્રેમ એ જ સાચું અભિમાન છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લીધે આખા સમાજમાં નવો પ્રાણ સ્ફુરવો જોઈએ.
કેળવણેલા લોકોમાં પ્રતિજ્ઞાની અસ્પૃશ્યતા ન આવવી જોઈએ. આ સનાતન
રાષ્ટ્રના સનાતન અને વિશાળ જીવન સાથે કેળવણીનો સંબંધ બંધાવો
જોઈએ. બાળકેળવણીમાં બાળકની પ્રધાન અને સત્સ્વરૂપ હોવી જોઈએ;
ઋષિકેળવણીમાં ઋષિના આર્ય આદર્શનો સુવાસ સર્વત્ર ફેલાયેલો હોવો
જોઈએ; ગ્રામ કેળવણીમાં સાદાઈ, પવિત્ર્ય, પ્રસન્નતા અને જીવનના
સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

ભારતીય સમાજરચના અને હાલતી યુરોપીય સમાજરચનામાં ભારેમાં
ભારે ફરક છે કે યુરોપીય સમાજરચના પરંપરાના અણુવિશ્વાસ અને દ્રોહ
ઉપર ચાલેલી છે, જ્યારે આપણે ત્યાં અદ્રોહ એ ઔપણ આદર્શ છે.
પ્રાણીમાત્ર અથવા જીવમાત્ર પ્રત્યે અદ્રોહવૃત્તિ રાષ્ટ્રી આચરણમાં જ્યાં દ્રોહ
અનિવાર્ય હોય ત્યાં તે અલ્પમાં અલ્પ કરવાનો આગ્રહ એ આપણી વિશેષતા
છે. એ આદર્શ પ્રમાણે આજે આપણે ચાલતા નથી એટલા માટે પગકીચ
આદર્શ સ્વીકારવો ન ધટે. આપણો આદર્શ આકરો છે, પણ તે કલ્યાણકારી
છે. યુરોપીય આદર્શ આચારસુલભ છે, પણ તે ઉતરતો છે; તેના મોઢામાં
ન સપડાઈએ.

જાહેર સંસ્થાઓમાં પણ એવો જ સૂક્ષ્મ બેદ જોવામાં આવે છે, આપણે
માનીએ છીએ કે વિશ્વામતની જાહેર સંસ્થાઓ સરસ કામ કરે છે, માટે જાહેર
કામ કરવાની તેમની પદ્ધતિ જ સૌથી સરસ છે. જ્યાં સુધી ત્યાંની પ્રજા

પોતાની જાહેર સંસ્થાઓના દોષો મૂળે મ્હોડે સહન-કરતી હતી ત્યાં સુધી તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું ન હતું, અને તેથી તેમની પદ્ધતિ સર્વોદ્ધ છે એમ આપણે માનતા. આજે આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ કંઈક દરજ્જે તેમની જ પદ્ધતિથી ચલાવવી પડે છે, કારણકે ખીન્ને ઉપાય નથી.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં અન્યાય કરતાં પક્ષપાતની ખીંક વધારે રાખવામાં આવે છે; અન્યાય કે અગવડ બંને થાય પણ પક્ષપાત ન થવો જોઈએ. દરેક માણસ પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવાનો, પક્ષપાત કરવાનો, અધિકારનો દુરુપયોગ કરવાનો, માટે તેના પર કાયદાકાયદોનો અંકુશ રાખવો જોઈએ. એમાં જો બારીઓ રહી જાય તો વધારે કાયદાઓ થાવા. તેમાં પણ જો બારીઓ રહે તેની સામે પેટાકાયદાઓ અને તેની પેટાકલમો તૈયાર કરવી, અને આટલું ક્યો છતાં જો કંઈ પક્ષપાતની જગ્યા રહી ગઈ તો ચિઠ્ઠીઓ નાખવી. તેમાં રહેલા આંધળાપણાનો પક્ષપાત સહન કરવા સામક છે, પણ માણસે કરેલો પક્ષપાત સહન ને જ થાય એ વૃત્તિ તેની પાછળ રહેલી છે. અને આ બધી તૈયારી કેની સામે ? જોને આપણે બહુમતીથી ચુંટી દાઢેલો હોય અને જોના પ્રત્યે વિશ્વાસનો દરખાવ પસાર કર્યો હોય તેના પ્રત્યે.

આપણા સમાજની પ્રતિક્ષા ન્યારે બહુ જ ઘટી ગઈ હતી અને ન્યારે સામાજિક દુર્વિચિત્રની મરઘી સર્વત્ર શાટી નીકળી હતી તે જ વખતે આ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ આપણે ત્યાં આવવાથી આપણને તે બહુ જ ગમી. હવે તેણે એવું તો ધર ધાલ્યું છે કે સ્વરાજ્ય મળે નહિ ત્યાં સુધી આ પદ્ધતિનું ઉચ્ચાટન કરવું પણ સલાહજરૂર રહ્યું નથી. એક તરફ સમાજશુદ્ધિ અને ખીજી તરફ રાષ્ટ્રીય દેશવર્ણનો પ્રચાર ન્યારે થાય ત્યારે જ આમાં ફેરફાર કરવાની આશા રાખી શકાય. આજે પાશ્ચાત્ય આદર્શનું જંગલીપણું આપણે બતાવી ચક્રીયે તોપણ આપણે પ્રથમ પગથીજ માયા એમ ગણવું જોઈએ.

પંચાયતપદ્ધતિમાં બંને પક્ષને સારી રીતે જોળખનાર સંજોગોને જ આપણે પંચ નીમીએ છીએ, કેમકે આપણે બંને પક્ષને મંપૂર્ણ સામાજિક ન્યાય આપી સમાધાન સ્થાપન કરવા માગીએ છીએ. ન્યાયાધીશ તો કાયદો ન્યાય આપવા માટે બેઠેલો હોય છે. એ ફક્ત કાયદાને જ જોળખે અને બે પક્ષમાંથી એકને ન જોળખે એમ ધૃષ્ટિહીન હોય છે. પાશ્ચાત્ય ન્યાયદેવતાનો પોતાના પર પણ વિશ્વાસ નથી. તે પોતાની આંખ પર પાટા બાંધે છે અને હાથમાં ત્રાજવાં લઈ સામાજિક ન્યાય તોળી આપે છે. અને એવો ન્યાય અમલમાં મુકાવવા સાર તેના જમણા હાથમાં નાગી તલવાર હોય છે. સગદારી વગિર ન્યાયમંદિરો પર ન્યાયદેવતાનું આનું પૂતળું અભિમાનપૂર્વક ઉભું કરેલું હોય છે કે જેથી રસ્તા પર ચાલનાર મુસાફર પણ તેના સ્વરૂપ વિશે અત્યણે ન રહે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આવી ન્યાયદેવતાને બદલે આખવાળી અને મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર માતાને સ્થાન આપવું નેહયે. બૃતદયા, વિશ્વાસ, ઉદારતા અને સહનશીલતા એ સમાજના સ્તંભ છે. અંગ્રેજ કેળવણી પર વિશ્વાસ રાખનાર અને હાલની સામાજિક સ્થિતિ કાંઈ કાંઈ સુધરવાની જ નથી એવી અશ્રદ્ધા રાખનાર માણસ એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર દીકરા કરશે કે 'સમાજના આ સ્તંભો તો ધર્મગ્રન્થોમાં અને કવિકલ્પનામાં જ વખતે હશે; સાચી દુનિયામાં તો શિકાર, સ્વાર્થ અને નફાપાત એનું જ રાજ્ય ચાલે છે, અને તેની સામે સમાજ દંડ, બાબૂમતી, દાવૂત અને સરકારી કરજ એ જ ચતુર્ધિષ ઉપાય છે. આ ચો ઉપાયોથી સામાજિક દોષો દૂર થવાના તો નથી જ, કેમકે મનુષ્યસ્વભાવ સનાતન છે. આપણે ફક્ત તેનાં માંમાં પરિણામ લાગી શકીએ; અને તેને સામે યોગ્યતા આ ચતુર્ધિષ ઉપાયોને લીધે જે કંઈ નુકસાન થતું હોય તે અપરિહાર્ય હોવાથી સહન કર્યે જ છૂટકો. એ તો બધું એમ જ રહેવાનું.'

આ બધી અશ્રદ્ધા કાઢી નાખવાનું કામ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું છે. મુત્સદ્દીઓ આ મદદાબારત કામ કરવાને ઈન્તેજનર નથી. સ્વખસ્ટિની આકાશનું નામ આપી આ વસ્તુને તેઓ એક કારે સરકારી દે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઉપર સાચી રાષ્ટ્રીયતા એટલે કે સાચો સામાજિક આદર્શ અને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવાનું મહત્કાર્ય છે. અણુવિશ્વાસ અને દુર્બળ સંકલ્પ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી ભારે પરિણામો નીપજાવી શકવાના નથી. આપણી રાજદારી લડતમાં ધાર્મિકતા રેડવાનું અને સમાજમાં પ્રાણુ પ્રેરવાનું કામ જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહિ કરી શકે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીયતાની કમોટીમાં મોણું ઉતરશે.

છેલ્લો રસ્તો

આપણા પુરાણોમાં દેહલીયે એવી કથાઓ છે કે જેની અંદર ગજ સર્પરૂપ હારી નિરાશ ધર્મજંગલમાં ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં કોઈ ક્ષપિને પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ પૂછે છે અને ક્ષપિએ બતાવેલે રસ્તે તપશ્વર્યા કરી ગયેવો વૈભવ પાછો મેળવે છે. આવો ગજ પ્રથમ પોતાની સેના વડે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, રાજદારી સુક્તિઓ યોજે છે. તેનો પ્રધાન શાકંચ કાપટચના બધા પ્રયોગો અજમાવી જુએ છે. સામ, દામ, દંડ, બેદ બધાં શસ્ત્રો એક પછી એક કે સામટાં વપરાય છે, અને બધી રીતે નિરાશ થયા પછી

જ તે જંગલમા'ન્ય છે. પાછળથી પ્રજા દીન બનેલી છે, સેવકો સ્વામિભક્તિનો ત્યાગ કરી દગાબાજ બન્યા છે, ગર્જનો હાથી બૂખે મરે છે, ગજમહેલમા ઘાસ ઉચ્ચું છે, એવા એવા દેશના સમાચાર સંભળાય છે, છતાં ઋષિ તેને નિગરા થવાનું કહેતો નથી. શક્તિ અને યુક્તિ બંનેનો મદ ન્યારે દૂર ચર્ચ જાય ત્યારે જ આત્મશુદ્ધિ અને તપના માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા બેસે છે. જનલીમ અને ગુલામને માટે નિગરા બને હોય, પણ ધર્મનિષ્ઠ માણસને માટે નિગરા હોઈ જ ન શકે. ધર્મનો ગ્સ્તો છેલ્લો છે, પણ તે જ તર્કિક છે ખીજ બધા ગ્સ્તા અજમાવ્યા પહેલાં માણસ ધર્મનો ગ્સ્તો લેતો નથી એ તેનું દુર્દૈવ છે.

તપશ્ચર્યાનો માર્ગ દેવોએ તેમજ દૈત્યોએ બંનેએ આદરેલો છે ભોગ કંગ્વો હોય તોપણ પ્રથમ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈયે, ઉઠાડ બનવું હોય તોપણ પ્રથમ ક્રમ્યસંચય કંગ્વો જોઈયે, ફુનિયાને છેતરતી હોય તોપણ પ્રથમ સન્નતતાની સાખ બેસાડતી જોઈયે.

ગુલામીમાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતા આપણે હિંમતી વાત કરીયે છીયે, ગજહારી દાવપેચની વાત કરીયે છીયે, રાકડની જરૂર સિદ્ધ કરીયે છીયે, અને અમુક ગ્રંથિતિમા આ બધી વસ્તુઓ જરૂરની છે, યોગ્ય છે, ધર્મ્ય છે એમ આગ્રહપૂર્વક કહીયે છીયે પણ આમાની એકે વસ્તુ માટે લાયકાત કે શક્તિ આપણી પાસે ગ્લી નથી જેઓ હિંસાને માને છે તેમને પણ આજે નીતિ તરીકે અહિંસા ગ્લીકાની પડે છે. જેઓ શાકધના હિંમતી છે તેમને પણ ગજ આજે વાગતો નથી કુન્યારી ઉપાયો અજમાવવાના ગ્લા નથી. રાષ્ટ્રનો છે'નો અને ગમબાણ ઉપાય તે રાષ્ટ્રીય સંગઠન. તેને જ આપણે ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ એવું નામ આપ્યું છે. ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ એ શબ્દ આજે કંઈક અજબામણો ચર્ચ પડ્યો છે એવું એક કાગળ સન્નામના કેરમા સન્નામની નીતિ બૂલી જનાર લોકોની બૂલ છે. ખીજુ કારણ ગ્વનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર જેમનો વિશ્વાસ છે તેમણે પણ તેની પાછળ પૂરેપૂરી મહેનત કરી નથી એ છે. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમના નામ સકીર્તન માત્રથી તેની પ્રતિષ્ઠા ન વધે, તેનું આચરણ કંગ્વાધી જ તેનું મહત્ત્વ લોકોના મન પર ઠસી રહે.

લોકો ત્યારે જ'રી શક્તિ ખોધ બેસે છે ત્યારે બ્રહ્મચર્ય અને ગદ્દીય શિક્ષણ એ બે જ ઉપાયો રાષ્ટ્રના હાથમા મ્હે છે. જેમનામા સ્વગત્વની લગતી કાયમ છે, જેઓ સ્વગત્વનો ગ્સ્તો રપટ જોઈ શકે છે તેમણે લોકોને તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈયે, અને લોકોએ તે ઝીલી લેવા માટે જીવનના દરેક વિભાગમા બનતું બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈયે. આ બે ઉપાયો વડે ગમે તેટલું ક્ષીણ થયેલુ નાટ્ડ કરી સજીવન ચઇ શકે છે. ખીજ બધા ઉપાયો વ્યર્થ જઈ શકે, આ બે ઉપાયો અમોઘ છે. જો કોઈ ગતિ નામશેય ચઇ જાય તો આ બે ઉપાયોના અવલમ્બનના અભાવે જ.

સૈષુ કેળવણી

સૌએને અળખા કહે છે, અને સૌએ પણ એ નામ-ધારણ કરવામાં કંઈ મંગરૂરી માનતી હોય એમ દેખાય છે. શું ધર્મરે સૌએને અળખા રહેવાને માટે જ સરજી દશે? આ સવાલનો જવાબ એક જ હોઈ શકે કે 'ના'. છતાં લોટા તરફથી—સૌએ તેમજ પુરુષો તરફથી 'ના' એ જ જવાબ આવે એવી ખાતરી કાણ આપી શકે? આપણે નાનપણથી છોકરીઓને એવી જ કેળવણી આપીએ છીએ કે પુરુષ તે પુરુષ અને બેરોં તે આપરે બેરોં જ. બેરોંઓથી સ્વતન્ત્ર રહેવાય જ નહિ. અનાય સ્ત્રી, વિધવા સ્ત્રી એ તો દુઃખીમાં દુઃખી ગણાય, કેમકે તેનો કોઈ મોલિક નથી, પતિ નથી. મુસાફરીએ નીકળવું હોય તો સ્ત્રી એકલી નીકળી ન જ શકે. એનું રક્ષક કોઈ હોવું જોઈએ. સ્ત્રી એકલી ફરે તે સલામતીભર્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ તે સ્ત્રીને ન છાજે એવું પણ કૃત્ય ગણાય છે! ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્દંતિ! તેનો કોઈ ને કોઈ ત્રાતા હમેશાં હોવો જ જોઈએ. આવા વિચારો સમાજમાં એટલા બધા રૂઢ થઈ ગયા છે કે તે અત્યંત સ્વાભાવિક લાગે છે.

પશુકોષ્ટિમાં માદા અળખા નથી હોતી. પક્ષીઓમાં પણ માદા દુર્બળ નથી હોતી. પોતાનું અને પોતાનાં બાળબચ્ચાનું રક્ષણ તે એકલી જ કરી શકે છે. પણ પુરુષ સ્ત્રીને એવી સંગીન કેળવણી આપી અને સ્ત્રીએ પણ તે એટલી શક્તિશીલ બનવાની શક્તિ કરી કે તેની પોતાની ઉપરની શક્તિ જ રજેરજ ઉડી ગઈ. આવી સૈષુ કેળવણી કેટલાયે જમાના સુધી આપણે ચલાવી દશે, અને એને પરિણામે આજે અર્ધોઅર્ધ દેશ અચાન, જડ અને બારરૂપ થઈ ગયો છે.

પણ કુદરતનો કારૂન એવો છે કે જેની કેળવણી આપણે આપીએ છીએ તેવી જ આપણે લેવી પડે છે. જેઓ સૈષુ કેળવણી આપે છે તેમની મનોરચના પણ કાળે કરીને સૈષુ બની જાય છે. ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્દંતિ એનો સૈષુ અર્થ કરનાર પંડિતોએ ધીમે ધીમે પોતે સૈષુ બની એક સૈષુ સત્ત્વ ઉપજાવી કાઢ્યું: બનાશ્વર ન શોમન્તે પશ્ચિતા બનિતા સ્ત્રી:। આવી સૈષુ કેળવણીને લીધે આપણે વગરમહેનતે ખાવાનું મળે એવી ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આવી કેળવણીને લીધે જ લુબાનીમાં પણ પેન્શન-દાતાની ખોળમાં ફરીએ છીએ. આવી કેળવણીને લીધે જ આપણે અશ્વધાન લોકોનો ડર રાખીએ છીએ. અને આવી કેળવણીને લીધે જ આપણે મોપલા-ઓના ગાડપણથી અકળાઈ જઈ બ્રિટિશ બેગેનેટને પણ વધાવી લઈએ છીએ.

પણ ના, એમ કહેવામાં અન્યાય થાય છે. આ બધું ગઈ કાલ સુધી હતું. આજે જેઓએ સૈષુ કેળવણીને ત્યાગ કર્યો છે તેઓ પોતાના પર-

સેવાના રોટલાને જ મિથાન ગરુ છે. તેઓ અધ્યાનને ભાઈ તરીકે ઝોળખે છે; અને મોપલા ભાઈઓ પર તેમની એટલી શ્રદ્ધા છે કે પ્રથમ તો તેઓ મોપલાઓએ ભારે અસાચાર કર્યો હોય એમ સ્વતંત્ર પૂરાવા વગર માનવા તૈયાર નથી. અને જો મોપલાઓએ કર્યો તેથી દસગણો અસાચાર કર્યો હોત તોપણ તેનો ઈલાજ કૌટુંબિક કાયદાઓ પ્રમાણે જ કરવા માગે છે. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં એવું વર્ણન આવે છે કે આકાશમાં ન્યારે વાદળાંના ગડ-ગડાટ થાય ત્યારે લલનાઓ 'ત્રાહિ મામ્ ત્રાહિ મામ્' કરી પાસે ઉભેલા તરુણના વક્તવ્યલેના આશ્રય લેતી હતી, અને તેથી આ સૈણ સ્વભાવને ઝોળખી કેટલાએક યુવકગણ સ્ત્રી રૂસણું લઈને બેસે ત્યારે મેઘગર્જનાની પ્રાર્થના કરતા! આજે નોકરશાહી પણ કમળેર અસહકારીઓને ઘરા કરવા ખાતર મોપલા ઉત્પાતને સુદાં વધાવી રહી છે, અને પોતે બાપેલી અણુ કેળવણી ઉપર તેનો એટલો વિશ્વાસ છે કે મોપલાઓવાળી દલીલ જાણે રામગાણુ અશ્વ હોય એમ તે તેને વીપરે છે; અને આપણામાં પણ કેટલાક લોકો હજી એવા રહ્યા છે કે જેઓ પરદેશી લોકો જેમાં આપણું રક્ષણ કરે એવું સ્વરાજ્ય ધ્વંસ છે. જેણે સૈણ કેળવણી લીધી છે તેની સ્વરાજ્યની કંપના પણ સૈણ જ હોય.

સૈણ કેળવણી મહેનતથી ડરે છે. સૈણ કેળવણી કોઈ કાળે જોખમ વહેારી નથી લેતી. સૈણ કેળવણી વિશ્વાસપ્રિય હોય છે. જે સહેલું હોય, ટુંકું હોય, વગરમહેનતે મળતું હોય, જેને માટે તપ કે યગ કરવાં ન પડે તે સૈણ કેળવણીને પસંદ હોય. સૈણ કેળવણી ઉપરના ભભકાના બૂલાવામાં પડે. સૈણ કેળવણી ટુંકો અને ક્ષણિક સ્વાર્થ જ જુએ છે. સૈણ કેળવણીમાં પુરુષાર્થ ક્યાથી હોય ? મહેનત એ સૈણ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે.

સૈણ સ્વભાવ એટલે સ્ત્રીસ્વભાવ નહિ. સ્ત્રીઓ તો આજે પણ હિન્દુ-સ્તાનમાં ભારેમાં ભારે તપ અને યગ કરે છે. સ્ત્રીઓ જેટલો સંયમ આજે પુરુષમાં હોત તો સ્વરાજ્ય ક્યારનું મળી ગયું હોત. સ્ત્રીસ્વભાવમાં તેજ હોય છે, પણ સૈણ સ્વભાવમાં તેનો પૂર્ણ અભાવ હોય છે. સૈણ સ્વભાવમાં 'દૂરદેશીપણું', 'હઠાપણું' અને 'સલામતી તરફની દષ્ટિ' પૂરેપૂરી હોય છે.

સૈણ કેળવણીનો સ્થાગ કરવો સહેલો છે, પણ સૈણ કેળવણીને લીધે કેળવેલો સૈણ સ્વભાવ છોડવો સહેલો નથી. આજે દરેક જણ કેળવણીને અન્તે સરસ 'કરીઅર' પ્રાપ્ત થાય એમ ધ્વંસ છે. 'કરીઅર'નો ખ્યાલ રાખવો એમાં કશું ખોટું નથી. પણ 'કરીઅર' એ જાતની હોય છે. 'કરીઅર' મરદાની પણ હોય છે અને સૈણ પણ હોય છે. જેમાં મહત્વા-કાંક્ષા હોય છે, જેમાં મેળવવાની અને શુભાવવાની હિંમત હોય છે, જેમાં સંકટ સામે ઝૂલવામાં જ નિરતિસમ આનન્દ પામવાની વૃત્તિ હોય છે, જેમાં

મરીને કાલિદાસે જીવવાની લાલસા હોય છે, એવી 'કરીઅર' તે મરદાની 'કરીઅર'. જાન જન્ય પણ ઇમાન ન જન્ય, ગરીબાઈ બંધે આવે પણ નર ન ગુમાવાય, મહેનત બંધે કરવી પડે પણ અન્યાયનો રોડલો ન જ ખવાય—એવો સ્વભાવ તે મરદાની સ્વભાવ. આજે ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કરતાં ટાઇપરાઈટર પસંદ કરે, કાંતવા કરતાં પાનાં રમવાનું વધારે પસંદ કરે, વણવા કરતાં ભાવણ કરવાનું પસંદ કરે અને ખીખાં ગોઠવવા કરતાં કલાઈ ચંચાનું વધારે પસંદ કરે, એનું કારણ પણ સ્ત્રીજી કેળવણીની અસર જ છે.

મરદાની કેળવણીનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત એ જ હોવો જોઈએ કે જો મહેનત કરવા તૈયાર નથી તેને ભણવાનો હક નથી. કુર્મી પણ વિદ્યાર્થી મજૂર મટ્ટી પંડિત ન જ બની શકે. કેળવણી લેવા ખાતર માણસ ધન બંધે ન આપી શકે, પણ કેળવણીને માટે તેણે મહેનત તો આપવી જ જોઈએ. કેળવણી લેનાર માણસ સમજાઈ પાસેથી અનાજ બંધે લે, પણ તે રાધવાની મહેનત તો પોતે જ કરે; પોતાનો ભાર બંધે સમાજ ઉપર રાખે, પણ પોતાના જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવનાર ગુરુનો ભાર તો તે પોતે જ ઉઠાવે. કેળવણીને પરિણામે માણસ અનેક જાતની આવડત ખૂબ મેળવે, પણ જોખમ વગર જીવવાની આવડત હરગીજ ન કેળવે; કેમકે જોખમ એ જ જીવનનું રહસ્ય છે અને જોખમ સાથે લડવું એમાં જ જીવનનું વીર્ય રહેલું છે.

પરિપુર્ણ મુક્તિ

હિન્દીઓના દોષ અને અંગ્રીજોના ગુણ વચ્ચે તુલના કરી અંગ્રીજોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનાર એક આખો જમાનો વીતી ગયો. દેશભિમાની લોકોએ એની સામે હિન્દી આદર્શ અને યુરોપી સમાજના દોષોની સરખામણી કરી જવાબ વાળ્યો. આમાં વાચકનો આનંદ મળ્યો એટલું જ.

બે સમાજના આદર્શ વચ્ચે તુલના થઈ શકે, બંનેના ખાસ ગુણોની સરખામણી થઈ શકે અને બંનેના વિશિષ્ટ દોષો જોઈને પણ કેટલાંક ઉપયોગી અનુમાનો ટાઢી શકાય.

જેમ દરેક પ્રજાના પુરુષાર્થ ઉપરથી તેના સ્વભાવની વિશેષતા વર્તાય છે તેમ તેના દોષો ઉપરથી પણ તે સમાજની ખાસિયત નક્કી કરી શકાય.

કે સૂર્ય તેમજ ખામી એ બેમાં માણસ કે મમાજની પરીક્ષા થઈ શકે એ અહિના એ આપણી ખાસિયત છે સમાજ પ્રાણવાન હોય ત્યારે તે ગુણુપય થઈ પડે છે, સમાજ નિષ્પ્રાણ કે ક્ષીણપ્રાણ થયે તે જ દોષરૂપ થઈ જાય છે. સમાજ ત્યારે બગડે ત્યારે આપણે પ્રાણ વધાવવાને બદલે જે આપણી ખામિયત કે વિગેરતા જ બલતનાના પ્રયાસ કરીને તો તેમાં નિષ્ફળ જવાના, એટલું જ નહિ પણ સમાજ આખો ટૂંકી જવાનો કોઈ પણ સમાજ પોતાની વિગેરતા છોડી જીવનમાં સફળ થવાનો નથી

કેળવણી માગ્યુંતે આપણે આપણા જીવનની ખામિયત સજાગી તેમ શુદ્ધતા અને નવીનતા દાખવ કરીને તો જરૂર સમાજ પ્રાણવાન થયો પણ પડેનો સમાજ પોતાના દોષો ગોઠવાને બદલે પોતાનો આદર્શ જ છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે જાનની યોગ્ય ઈજ્જતી લેવામાં આપણે તેમ જ ક્યું છે

પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકો પાસેથી આપણે પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધી તેથી તેમનો આદર્શ ધીમે ધીમે આપણા કેળવણેલા વર્ગમાં દાખલ થયો જૂના ઇંગ્લિશ ધર્મમાં સયમ પ્રધાન હતો આ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો આગ્રહ સયમ મામે એટલે સ્વચ્છન્દ તરફ થયો સયમ અને સ્વચ્છન્દ બંને મહાન તરફ છે બંનેમાં મુન્દર ગુણો જોવા છે બંનેની વિધિતિ થાય એટલે તેમાંથી મહાન દોષો પેદા થાય છે પણ આપણા ના આચાર્યોએ તો આપણને મયમના દોષો અને સ્વચ્છન્દની મુન્દરતા જ બતાવ્યા આપણે પણ સયમને નજોડના લાગ્યા અને જીવનમાંથી ધીમે ધીમે તેને જા આપના લાગ્યા. સયમ અને સ્વચ્છન્દમાં સયમ પ્રબુગામી છે, મોક્ષદાયી છે, એટલા માટે આપણે તેને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે સયમ જો શરૂને લીધે પળાય તો તેમાંથી દબ જ પેદા થવાનો પણ સયમનો દુરુપયોગ થાય છે એટલા માટે સયમ ને તિલાંજલિ આપવા ખેસલુ એ ક્યારે સ્તો ? સ્વચ્છન્દનો માર્ગ ખુલો થયો ત્યારથી યુરોપે જે પ્રગતિ કરી છે તે તપાસતા સ્વચ્છન્દને લીધે જે નવા આદર્શો યુરોપે દાખલ કર્યા છે તેમાં દોષો નથી એમ નહિ જ કહી શકાય પણ પ્રેમ કે મોહને લીધે આપણે તે દોષ જોઈ શકતા નથી અમારી કેળવણી હાલને યુરોપી આદર્શ આગળ રાખીને થયેલી હોવાથી તેના ગુણો તો મધ્ય અમારા ધ્યાનમાં આવી ગયા છે તે આદર્શની તપાસ કરતા તેના ગુણ અને દોષ બંનેનો વિચાર કરવો તો જોઈયે, પણ ગુણગાન અત્યાર મુખી એટલું બધું થયું છે કે હવે અહીં વધારે ગુણ ન ગોઠયે તો તેમાં અન્યાય થયો નહિ ગણાય

હાલની કેળવણીને લોકો સિનરેલાયઝિંગ એન્યુકેશન એટલે કે સ્વતંત્રતા—મોક્ષ આપનાર કેળવણી કહે છે. આપણી જાતની કેળવણીને

આદર્શ પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ હતો. ત્યારે, જે વચ્ચે આદર્શો ફેર શા માટે? જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે આજની કેળવણી વહેમોમાંથી આપણને મુક્તિ આપે છે. એ વાત સાચી છે. પણ બીજી એક વસ્તુને તે ખાસ મુક્તિ આપે છે. સંયમ દ્વારા આપણે વાસનાઓને, કામક્રોધાદિ પદ્ધિઓને બંધનમાં નાખી આત્માને મુક્ત કરતા હતા. હાલની સ્વચ્છંદી કેળવણી આપણા આ પદ્ધિઓને સિંચરેટ કરી—બંધનમુક્ત કરી આત્માને યુગળાવે છે.

કેવી રીતે તે તપાસીયે.

માર્ટિન લ્યુથર એક ધર્મનિષ્ઠ માણસ હતો. તેના વખતમાં ધર્મમાં સડો પેસી ગયેલો બેઈ. તેનું હેયું બળા ઉઠ્યું. માણસની શક્તિ ઉપરાંતનો સંયમ એ જ સડાનું કારણ છે એમ બેઈ તેણે પ્રજ્ઞાવર્ચના આદર્શ તોડ્યો અને વાસનાવૃત્તિમાં પાપ છે જ એવું નથી, એમ બતાવ્યું. પોતે સંન્યાસી છતાં એક સંન્યાસિની સાથે તે પરણ્યો અને એણે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ યુરોપમાં ચલાવ્યો. ઇંગ્લંડમાં હાલ એ જ ધર્મ ચાલે છે. એ ધર્મે જૂનો સડો ઘોઘ નાખ્યો, પણ ‘કામને સિંચરેટ કર્યો’—મુક્ત કર્યો, તેને માન્યતા આપી.

ત્યારપછી વાસનાવૃત્તિને અંગે ધર્મ મેળવવાની જરૂર વધે જ. કારણનાં વધ્યાં, વેપાર વધ્યો અને પ્રકૃતિવાદ (પ્રોટેસ્ટન્ટિઝમ)ની પાછળ વાણિજ્યવાદ (ઇન્ડસ્ટ્રિયાલિઝમ) આવી ગયો. ગમે તે દેશમાં જઈ ત્યાંનાં બજારો કળંગે કરવાં એ ધર્મ છે એમ નક્કી થયું અને ‘લોભ’ મુક્ત થયો.

કામ અને લોભની વૃત્તિ કરવા જતાં સ્વપરભાવ વધવાનો જ અને તેથી રાગદ્વેષને સ્થાન મળવાનું જ. આથી પોતાના રાષ્ટ્રની ઉપાસના સર થઈ અને પારકાનો દ્વેષ સ્વાભાવિક રીતે આવી પડ્યો. આમ રાષ્ટ્રવાદ (નેશનલિઝમ) થી ‘ક્રોધ’ મુક્ત થયો.

ધર્મનો ખસલ હુમ ચલાવ્યો, ઇશ્વરનો નાશ કર્યો વગર ક્રોધ અને લોભ ફાવી ન શકે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ‘મોહ’ની જરૂર પડી. આ દુનિયા બહાર કશું નથી, પારલૌકિક તત્ત્વ જેવું કશું નથી, ઇશ્વર તો એક પુરાણો વહેમ છે, એવો મત ધરાવનાર નિરીશ્વરવાદ—જડવાદ (પોઝિટીવિઝમ અને મટીરિઅલિઝમ) આગળ આવ્યો, ‘મોહ’ મુક્ત થયો.

ઇશ્વર ગયા પછી પોતાની પાસે અશ્વર્ય સેનાર સામ્રાજ્યવાદ (ઈમ્પીરિઅલિઝમ) ‘મદ’ને મુક્તિ આપી. મારી જાતિ શ્રેષ્ઠ છે, અમે જ આખી દુનિયા પર રાજ્ય કરવાને લાયક છીએ એમ કહેતી મદોન્મત જાતિઓ સારી દુનિયાને હેરાન કરવા લાગી છે.

જ્યાં મદ માલ્યો છે ત્યાં મત્સર ઉભો ન થાય તો વિનાશચક્ર પૂરું કેમ.

સામ્રાજ્યવાદ પછી રંકવાદ (બ્રાહ્મોવિજય) આવી પહોંચ્યો.

ધર્મ કહેતો, ન્યાં સુધી એક બાંધને પેટપૂરતો રોટલો મળતો ન હોય ત્યાં સુધી આપણાથી રોટલી કે પુરી કેમ ખવાય ? પણ રંકવાદે દલીલ શરૂ કરી છે કે ન્યાં સુધી મને આખો રોટલો ખાવાને ન મળે ત્યાં સુધી ખીજાને હું ચાની રોટલી કે પુરી ખાવા દઉં ? બસ 'મત્સર' મુક્ત થયો, અને પશ્ચિમને બંધનમુક્ત કરી-યુરોપીય સંસ્કૃતિ કૃતાર્થ થઈ ગઈ.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ જાતે ખરાબ નથી. આપણાથી તે બિન્ન છે, પણ તે કંઈ મૂળે ખરાબ નથી. તેનો નાશ પણ થવાનો નથી. પણ આજે જરૂર તેની વિકૃતિ થઈ છે. તે વિકૃતિ સામાજિક દોષોમાં જ રહી નથી, પણ આદર્શમાં પણ પેસી ગઈ છે.

તે આદર્શને દષ્ટિ આગળ રાખી આપણે આપણી કેળવણી ચલાવીએ તો તેથી શું શ્રેય સાધવાના હતા ?

ભવિષ્યકાળનું શિક્ષણ*

માંગલિક પ્રસંગે પ્રવચન કરાવવાનો જૂનો રિવાજ છે. પ્રવચનમાં જૂતકાળનો કોઈ પ્રસંગ લઈ એનું રહસ્ય બતાવવામાં આવે છે. પણ આજે હું ભવિષ્યકાળની જ વાત કરીશ, કેમકે આજે ખોલવામાં આવેલું બાળમંદિર ભવિષ્યકાળની સંસ્થા છે.

સામાન્ય લોકો ભવિષ્યકાળને અસ્પષ્ટ, દૂરવર્તી અને પડદા પાછળ ઢંકા-મેલો માને છે, પણ એ વાત સાચી નથી. ભવિષ્યકાળ વર્તમાનકાળમાં જ છૂપી રીતે વિચરે છે. વર્તમાનકાળમાં રહેતો છતાં તે વર્તમાનકાળના નિયમોથી બંધાયેલો નથી રહેતો. તેના પોતાના ભવિષ્યના નિયમો જુદા જ હોય છે. તેને જ તે વફાદાર રહે છે. આજનાં બાળકો—આપણા બોળામાં રમતાં બાળકો ભવિષ્યકાળનાં ચહેરીઓ છે. તેમને ભવિષ્યકાળને અનુકૂળ કેળવણી આપવાનું આપણું કામ છે.

કેટલાક લોકો માને છે કે કેળવણી એટલે માનવજાતિની જૂતકાળની

* ભાવનગર હસિણામૃતિ નિવાર્ણભવનના બાલમંદિરના પ્રવેશ મહોત્સવ પ્રસંગે કરેલું પ્રવચન

ક્રમાણીનો સંબંધ કરી તેનું બાધું બાળકોને તૈયાર કરી આપવું તે. પણ એ જૂવ છે. ભૂતકાળનો સમય એ ઘણીવાર બોખાગપ થઈ પડે છે. ભૂતકાળનો બોખો ઉપાડી જીવનયાત્રામાં પ્રયાણ કર્યા બાળકોને કહેવું એ કઠ્ઠા ન ગણાય. ભૂતકાળનો અનુભવ ફેદી દેવાની બલામણ્ય હું નથી કરતો. ભૂતકાળથી જ વર્તમાનકાળ ઘડાય છે, તેનાથી જ ભવિષ્યકાળ નિહાળવાની દૃષ્ટિ મળે છે, એ સાચું છે, પણ તેટલા જ માટે ભૂતકાળે ભૂતની પેઠે ભવિષ્યના ખંખા ઉપર સવાર ન થવું નેહયે. ભૂતકાળ ગમે તેટલો ડાંલો અને ડાસો હોય તોપણ તેનામાં ઘડપણનું અન્ધત્વ આવેલું હોય છે નાના બાળકોનો હાથ ખાલી ડાસાઓએ ચાલવું એ કુદગતી પ્રથા પ્રમાણે જીવનયાત્રાની આગેવાની બાળક ભવિષ્યકાળના હાથમાં ન હોવી નેહયે.

ભવિષ્યકાળ વિશે આટલી શ્રદ્ધા જૂના લોકોએ હમેશા જતાવી નથી. તેથી જ મને કેટલીયે વાર લાગ્યું છે કે બહુ થયું કે આજ લગી લોકોને ત્રણથી છ વરમના કુમળા બાળકોને સગીન કેળવણી આપવાનું ન સમજ્યું; નહિ તો મોટી, લાકડી અને કવાયતની જૂની પદ્ધતિથી આપણી પેઢી ક્યારનીયે કચડાઈ ગઈ હોત.

ભવિષ્યની કેળવણી ભૂતકાળની કેળવણીથી તદ્દન નિગળી હોય છે. કેળવણીની પદ્ધતિનો વિકાસ નપાસીશું તો તેમાં આપણને એક સ્વાભાવિક વિકાસ નજરે પડે છે. મનુષ્ય સીધી પહેલા શરીરને જ ઝોગાયે છે અને શરીર મારફતે જ અધુ કામ લેવા માગે છે. છોકરાઓમાં અમરણશક્તિ નથી ખાલી, કરો શરીરદંડનો પ્રયોગ, છોકરો વ્યાઠગણના નિયમ નથી સમજી શકતો, કહો એને ગોળી મહોડે કળ્યાનું, છોકરાની ખૂમ કામ કરવાની વૃત્તિ અને ચેતન્ય તોફાનમાં પરિણત થાય છે, કરો એણે ઉપરાસની સન્ન, આવો એક કાળનો દસ્તૂર હતો. શરીર મારફતે મન કેળવવાના પ્રયાસમાં જ આધ્યાત્મિક જગતમાં પ્રાણાયામની પ્રથા ઉદ્ભવી છે. ધાસ રોકી મન શેકવાની તે એક યુક્તિ છે. દેહદંડન એ આજ યુગનો એક ઈવાજ છે. આ પદ્ધતિને આપણે 'શારીરિક યુગ' કહી શકીયે.

પછી 'બુદ્ધિયુગ' અવતર્યો. 'બુદ્ધિયુગ'માં તર્ક ઉપરનો વિશ્વાસ અમર્યોદ હતો. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે થયેલા વિખ્યાત સવાદો નોંધાયેલા હજી પણ જડે છે. બુદ્ધિને ન્હાત ક્યાંથી સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે વખતે મનાતું, તેથી જ સભા જીતવી એ કેળવણીનો અન્તિમ આદર્શ રહેતો. એ જ યુગમાં ધોળે દહાડે મશાલો સળગાવી મહત્તની પેઠે વિજ્યાદાક્ષી પડિતો દેશમાફરતા હરો.

પણ આખરે તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે એમ માણસે જોયું. માણસનું રહસ્ય તેના મગજમાં નથી પણ હૃદયમાં રહેલું છે, રાજધાની કલકત્તામાં નથી પણ દિલ્હીમાં છે એમ લોકોએ જોયું અને હૃદયનો યુગ શરૂ થયો. એ યુગમાં

સમીપ અને દાતા કેળવણીમાં દાખલ થયા તરફ અને વિધિએને મહત્ત્વ મળ્યું હૃદય માંડતે જ કેળવણી અપાય એ તત્ત્વ માથે ગુરુમહિત અને ગુરુકેસરીના આવી ગઈ

ત્યાં-પછીનો યુગ તે આત્મયુગ માનવગતિ આ આત્મયુગમાં પ્રવેશ દેવાની તૈયારી કરી ગઈ છે આત્માનો પ્રભાવ છે સ્વનિર્ભરતા, નિર્ભયતા, તેજસ્વિતા અને ન્યયસ્થિત આત્માનો પ્રભાવ છે નિર્ભયતા અને પ્રમત્તાતા. આ વૃત્તિઓ મારફત જે કેળવણી અપાય છે તે આત્મિક કેળવણી કહેવાય. બે ગણણથી જ જે આવી કેળવણી અપાય તો બાળકોને માટે તે મનપ્રદ નીવડ્યા વગર ને નહિ

આત્મિક કેળવણીમાં હિન્દીદેને સ્થાન ન હોય, ત્યાં તો માર્શિયક સંસ્કાર જ હોય. આત્મિક કેળવણીમાં ખીક કે લાનચો નજરત કરી કામ લેવાનું નથી હોતું, પણ ચિંતનમાં જે સ્વાભાવિક ઉત્પાદિત હોય છે તે મારફતે જ કામ લેવામાં આવે છે આત્મિક કેળવણીની બહાર કમયોગ પ્રધાન ગેરે, ગતા એની માથે ધ્યાનયોગ અને ભક્તિયોગ પરિપૂર્ણ મગેના હશે હુકમમાં કહીએ તો આત્મિક કેળવણી એટલે કર્મ ભક્તિ, ધ્યાન અને જ્ઞાનનું અપૂર્ણ આયણ છે

વીરયુગમાં કલહવૃત્તિ કેળવણી એ પણ કેળવણીનો એક આદર્શ ગણેતો આત્મિક કેળવણીમાં આત્માની સ્વાભાવિક નિર્ભયતા અને તેજસ્વિતા ઉપર જ બાર મુખ્ય છે આવી કેળવણી મારફતે જ આત્મિક યુગનું, આદર્શ આત્મિક સ્વગત્યનું આવાહન થઈ રહે આત્મિક કેળવણી જેમને મળી છે એવા બાળકો જ અહિંસાત્મક સ્વગત્ય વિશે સંપૂર્ણ અહા બતાવી શકે

પ્રેમ, પાવિત્ર્ય અને ધીરજ એ આત્મિક કેળવણીના પામારૂપ છે એવું શિક્ષણ શારીરિક સજ્જ મારફતે અપાય નહિ, તર્કનિતર્કની નજમમાં વિવાદોની પાગલુ કરીને અપાય નહિ, જાતજાતના નિઘવિધાનોથી ખીલવાય નહિ ગુરુ શ્રમ અનુભવ વાતાવરણ ઉભું કરે, પોતાની શુદ્ધ વૃત્તિથી શુભ સંસ્પર્શ અને શિવસંકેત પો વાતાવરણમાં રેડ્યા કરે અને છાકગ એને સ્વયસ્ફુર્તિથી સ્વેચ્છાથી તે ગ્રહણ કરના દે ગુરુસ્તુ મૌન-ચાલવાન શિષ્યા સહિષ્ણુવચ્ચ એ ખીજમનનો અર્થ હવે આપણે બરાબર સમજીએ છીએ

આનો અર્થ એ નથી કે ગુરુ વગર કેળવણી આપી શકાય આજે દેશમાં અસંખ્ય ગરીબ બાળકો—લગભગ આખો દેશ કેળવણી વગર પડેલો છે તે સ્થિતિને ઓછ કુદરતી કેળવણી નથી કહેવું કૂર કુદરતમાં આત્મ વિકાસની ગોળવણી નથી ગુરુ પોતાની હસ્તીથી સાક્ષીરૂપ રહીને જ આત્માને

સ્વાભાવિક વાતાવરણ મેળવી આવે છે, અને આત્મા જાગૃત થતાં સ્વયં-વિકાસનો આરંભ થાય છે.

જેમ રાજકારણમાં તેમજ કેળવણીમાં પણ આત્મનિર્ણય અથવા સ્વયંવિકાસનો આદર્શ હાજર થવો જોઈએ. આજે દુનિયામાં જે આદર્શ વચ્ચે ઝગડો ચાલે છે. એક આદર્શ સામ્રાજ્યનો અને બીજો સ્વરાજ્યનો. સામ્રાજ્યનો આદર્શ બહુ તન્ત્ર એકના જ હાથમાં હાવવા માગે છે. એક હુકમ કરે અને બધા તે ઉઠાવે, એકનો દોર બધે ચાલે, એ સામ્રાજ્યનો આદર્શ છે. રાવળે તે જ આદર્શનો અખતરો કરી જોયો હતો. કેળવણીમાં પણ એક વિશ્વવ્યાપી કેળવણી ખાતું ઉઠું કરી સર્વત્ર એક જ છાપના શિક્ષિત લોક પેદા કરવા એ આદર્શને સામ્રાજ્યનો આદર્શ કહી સકાય. સ્વરાજ્યનો આદર્શ આથી જુદો છે. આત્મા એક જ છે અને તે પરમાત્માનો અંશ છે માટે કેળવણીનું રહસ્ય સર્વત્ર એક જ હોય, પણ તે આત્મા દરેકમાં સ્પુરતો હોવાથી દરેકને સ્વતન્ત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધી લેવાની છટ રાખવી એ સ્વરાજ્યનો આદર્શ છે.

સાચી વસ્તુ એ છે કે આપણે બવિધ્યના શિક્ષકોને હજી જરાબર સમજ્યા નથી. બવિધ્યનો શિક્ષક એ જૂનો મહેતો નથી. તે પ્રજાનો ગુરુ છે. આજનું રાજ્યપ્રકરણ અને સમાજનું નેતૃત્વ બંને ગમે તે વર્ગના હાથમાં હો, પણ બવિધ્યમાં બાળકોની મનોરચના ધડનાર અધ્યાપક જ સમાજનો નેતા અને રાજકારી આગેવાન થશે, કેમકે બવિધ્યનો અધ્યાપક જેમ માનસશાસ્ત્રી તેમ જ સમાજશાસ્ત્રી પણ હશે. સમાજના દરેક અંગ, અને પ્રત્યંગ પ્રત્યે તેની ચાતુર્ય સંહાનુભૂતિ હશે અને પ્રાચીન કાળના દીર્ઘદ્રષ્ટા બ્રાહ્મણો જે સ્થાન સમાજમાં ભોગવતા તે જ સ્થાન બવિધ્યના અધ્યાપકો અને તેમની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ભોગવશે. સાચો બ્રાહ્મણ રાજના યાસનથી પણ પર રહે છે. તે જ પ્રમાણે શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ સ્વતન્ત્ર રહેવી જોઈએ. બ્રાહ્મણને દાન કરી નમસ્કાર કરવાની પ્રથા છે, તેમ જ આજે પણ ધનવાન લોકોએ શિક્ષણસંસ્થાઓને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મદદ કરવી જોઈએ અને ધનનો સંવ્યય કરવાની પોતાને તક આપવા માટે હમેશાં અધ્યાપકવર્ગના ઝાણી રહેવું જોઈએ. અધ્યાપકો જેટલે દરજ્જે સમાજનો વિશ્વાસ ભોગવશે અને સમાજ તેમને જેટલી સ્વતન્ત્રતા આપશે તેટલે દરજ્જે જ તેઓ અને તેમની કેળવણી પ્રાણવાન થશે. અશ્રદ્ધાથી અધ્યાપકો ઉપર દોર ચલાવવા જશો તો તેમની કેળવણી નિષ્પ્રાણ થશે.

પ્રકીર્ણ વિચારો

દામ પશુ સંસ્થા ગમે તેવા સારા માણસોના હાથમાં હોય તો પણ ઉત્સાહથી અને ઝપાટાગેર દામ કરતાં તેમાં એકાંગીપણું આવે એ અપરિહાર્ય છે. પૂર્ણત્વના આમદમાં જ અપૂર્ણતા પેસી જાય છે. 'તમારા છોકરાઓ તમારું શિક્ષણ સધને શું કરશે? એ વિશે તમારું શું ધારણું છે?' એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો સામાન્ય શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના ચાલકોને બધે બારે પડે છે. વર્ણ-વ્યવસ્થા જીવંત હતી ત્યારે આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો ન હતો. આજીવિકા, સમાજ-સેવા અને આત્મસાધનાના માર્ગ પરંપરાગત અને નિશ્ચિત હતા. આજે બધે અનવરણ છે, એનું સ્ફેજ પ્રતિબિંબ આપણા વિચારોમાં અને આપણાં કાર્યોમાં પડે તો નવાઈ નથી. પણ દામમાં યશ મેળવવા માટે દરેક સંસ્થાનાં જીવન-સૂત્ર અને જીવનસ્મૃતિ નક્કી થયાં જ નોંધાયે. આ બંને જેને માન્ય હોય તેઓ જ સંસ્થાનો લાભ લઈ શકે. નહિ તો પાદરી બોલે છે લોકો બાઈબલનો સ્વીકાર કરે તે માટે, અને લોકો સાંભળે છે મુન્દર અગ્નિજીનું યવળ કરવા મળે છે એટલા માટે, એના જેવું થઈ જાય.

વિદ્યાર્થીઓમાં યુવાવસ્થામાં સ્વાભાવિકપણે મનોરાજ્ય કરવાની અને શુદ્ધ ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષાઓ રચવાની વૃત્તિ હોય છે. વિદ્વાન, દેશસેવક, ધર્મ-નિષ્ઠ અને સ્વાર્થત્યાગી અધ્યાપકોના સદવાસમાં આ વૃત્તિ પ્રગ્વસિત થવી નોંધાયે.

૯૯

શિક્ષકોમાં સ્વાભાવિકતા આવે એ ઇંછ છે; પ્રસન્નતા આવે તો વધારે ઇંછ. શિક્ષકોએ પોતાના વર્તન અને વાણીથી વિદ્યાર્થીઓ પર અસર થાય, એનો વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પ્રયત્ન ન કરતા પોતાનાં વાણી અને વર્તનનું પરિણામ વિદ્યાર્થીઓ પર સ્ફેજ થાય જ એમ કરવું નોંધાયે. આવો પ્રયત્ન દેખાઈતો ન જ આવવો નોંધાયે યુવાન શિક્ષકોમાં શીખવતી વખતે જાણે તેઓ પોતા જ એક દિવ્યમાથી પસાર થઈ રહ્યા હોય એવી છાયા દેખાવી ન નોંધાયે. આચાર્ય અને અધ્યાપકોના પરસ્પરના વર્તન પરથી છોકરાઓને એમ ન ભાસવું નોંધાયે કે આચાર્ય અધ્યાપકો પાસેથી દામનો હિસાબ માગે છે, દેખરેખને અભાવે શિક્ષકો મળેલા સ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ કરે છે એ મને માન્ય છે, પણ દેખરેખ બહાર જણાઈ આવતા સારામાં સારૂ શિક્ષણ પણ પરિણામની દૃષ્ટિથી વાઝીઉં રહે છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

બહોળું સામાન્ય જ્ઞાન ન હોય તો ઈન્જી હોવા છતાં અધ્યાપક કોઈ પણ પદ્ધતિનો અખતરો ન જ કરી શકે. બની શકે તો આચાર્ય બધા છોકરાઓને બેગા કરીને રોજ થોડું થોડું જ્ઞાન આપવું અને એ વખતે બધા અધ્યાપકો હાજર રહે એવી પ્રથા પાડવી, કે જેથી અધ્યાપકોમાં વિદ્યાર્થી-

પણનો આરોપ ક્યો વગર તેમને શીખવી સકાય અને કેવી રીતે શીખવવું તેનો પદાર્થપાઠ આપ્યા જેવું થાય. વિદ્યાર્થીઓને તો એનાથી પ્રત્યક્ષ લાભ છે જ.

શિક્ષકોની પસંદગી કરવામાં યુવાન શિક્ષકોનું ચારિત્ર્ય ઠરેલ અને વિશ્વાસપાત્ર હોવું નથી એટલા માટે ધરડા શિક્ષકોને પસંદ કરવાની જૂલ કદી કરવી નહિ. ધરડાઓમાં ગંચમ અને સુધરવાની શક્તિ ઓછાં હોય છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે; જોકે કેટલાક ધરડા શિક્ષકો બહુ જ ગસિક હોય છે.

ગૃહપતિનું કામ બહુ અઘરું છે. માતાનો પ્રેમ અને પિતાની કડકાઈ તેમજ મિત્રનું દિલદારપણું જેની અંદર હોય તે જ ગૃહપતિ થવાને લાયક છે. નહિ તો કામ બગડે, એટલું જ નહિ પણ ગૃહપતિનું પોતાનું જીવન પણ દુઃખી થઈ જાય કોઈ પણ ગૃહપતિ આંખ મીચીને અમુક એક નિયમ પ્રમાણે ચાલી ન શકે, એટલે પોતાની સ્વતંત્ર છુદ્ધિથી થોડું નિશ્ચય ન કરી શકે એવો ગૃહપતિ છોકરાઓને જીવન વિષે ખોટો ખ્યાલ આપે. સ્વચ્છતા, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ખીજામાં જનરૂત ન કરી શકે એવા ગૃહપતિઓ ન રાખવા જોઈએ.

મુખ્ય ગૃહપતિ એ કુલપતિ છે. છોકરાઓના જીવનનાં આદર્શ અને દિશા નક્કી કરવામાં કુલપતિનો ફાળો મોટો છે, અને તેથી તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મોટી છે. છોકરાઓ પ્રાણુવાન ન થાય તો તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો ગણાય. ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શથી સમાજ જ્યાં ખસતો હોય ત્યાં સમાજને અને વ્યક્તિઓને ધિક્કારતાં પણ અચકાવું નહિ. મને લાગે છે કે કુલપતિને સંસ્થા સિવાયનું જ્ઞાનગી જીવન હોઈ જ ન શકે.

મંસ્થાની આજની મુખ્ય જરૂરીયાત તો શિક્ષકનિવાસ છે. મંસ્થાનું પ્રત્યક્ષ કામ ચલાવનાર બધી વ્યક્તિઓ અને તેમનાં કુટુંબો મંસ્થાના વાતાવરણમાં રહે એ અગત્યનું છે. તેમ થાય તો જ નવા આવનારાઓને મંસ્થાના ઉદ્દેશોનો ચેપ લાગે અને આજીવન સભ્યો વધારે મજા. શિક્ષણ દ્વારા સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓ ઉપર પણ ધુમ સંસ્કારની અસર થવી જોઈએ. અને સ્ત્રીઓને સંસ્થાના વાતાવરણમાં મુકવી એના કરતાં સ્ત્રી-શિક્ષણનો ખીજો વધારે સારો માર્ગ હું જોઈ શકતો નથી.

‘આપણા’ સ્વચ્છતાના આદર્શમાં કાન્તિ હવેલી ૪૨૩ છે. જે વસ્તુ સડી ગયેલી હોય તેને તગ્ન જ દાટી દેવી જોઈએ. આપણા સમાજમાં આગળ અંત હિંમત સ્વાભિમાન નથી એનું કાંઈ આપણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ હવેલો છે એ છે. આપણા ક્રમમાં આપણા નોકરો ઓછા અંત ૩૨ એ સદન દેવામાં ગુનેગારો તો છે જ, પણ મામાજિદ પાપ પણ છે એમ હું માનું છું. અમારો આદર્શ એ છે કે પાપખાનાં અને ગમેતું સદખા સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. બીજા નોકરો સ્વચ્છ ગમેતો તો ગમેલ્યાઓ પણ સ્વચ્છતા તમજતા થશે.

બેળી ગમેતોનું વ્યસન છોડગએને લગાડવાનો પ્રયત્ન મને મિલકુલ ગમેતો નથી. ગમેતોમાં ન્યાયાધીશના નિદાસ વિશે અમ-તોના સંખ્યા પણ બનાવતો નહિ એ રૂતિ વધારે કેળવવી જોઈએ.

પુસ્તકાલય માટે ‘ગે-રમ’ ના પુસ્તકો જેટલા વધારે ગળી શકાય તેટલું સાદું. એ પુસ્તકોની વપગશ્યથી છોડગએની જિજ્ઞાસા અને ધાતુશક્તિ એકદમ વધે છે એવો મારો અનુભવ છે. છાપાઓમાં મદત્વની ખમરો આવે તેની પૂર્વપીઠિકા દેવાનું અને સામાન્ય દેશચિત્રિતનું છોડગએને બાન હવેવાનું કામ જે કોઈ શિક્ષક માથે લે તો તેને હું છોડગએનો સાગમા સારો મદદગાર અને ઉપકારક ગણું.

સ્વમાણના આદર્શને સ્વધર્મનિષ્ઠા અથવા સ્વચ્છતાનિષ્ઠતા ક્રમમાં ગતિમાત્ર પણ ઉતરતો ન ગણતો જોઈએ. આ આદર્શની કમોટીએ ચડે એનું ગુણગતી નું અધ્યયન આજે સાધ્યું નથી લોકવાર્તાનો સમ્રાટ અને તેનો પુનઃકાલ એકલે સિદ્ધાંતમાં લોકવાર્તાનો ઉપયોગ એટલું જ માન ક્યાંક આવે છે તે બારે ગણાય, અને તે માટે જેટલો ધન્યવાદ આપીએ એટલો ઓછો છે. સરકૃત શીખવવામાં આપણે નવા વાક્યો તૈયાર કરીએ એના ક્રમમાં બનતા મુશ્કેલી પ્રાસાદિક અન્યોમાંથી ચુકી કાઢેલા ક્રમમાં અથવા નોકરો વાપરીએ એ વધારે કષ્ટ છે સંસ્કૃતિનું અધ્યયન ક્રમમાં સરકૃત પામે શિષ્યમાંથી જાણ જોઈએ. આજે અંગ્રેજી શીખતા અંગ્રેજી ભાષા અને અંગ્રેજી અન્યકારો તરફ આપણે પ્રામાણ્યશુદ્ધિથી જોઈએ છીએ, અને સરકૃત પ્રત્યે તો કોઈ ગગરીઓ આપણના સંપૂર્ણ સામગ્રી હોય એવો બાન ગળીએ છીએ. આથી તો આત્મ ધાત જ થયો.

ગુણગતમાં—વિશેષ કાળીયાવાડમાં હિન્દી ભાષા દાખલ કરી બહુ સરેલી

વાત છે, કારણ હિન્દી કવિતાનો ભાવ અને સ્વભાવ કાઠીયાવાડી કવિતામાં પણ સારી પેઠે દેખાય છે. હું માતું છું કે રાજકારણ, વિદ્યમંડળ અને વેપાર-વહેવારમાં જે હિન્દી જણે તે જ આગળ વધી શકે એવી સ્થિતિ આવવાની છે. માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી નહિ તો છોકરાઓના ભાવિ હિતની દૃષ્ટિથી પણ હિન્દીને ફરજિયાત રચાવ મળવું જોઈએ.

આરોગ્યશાસ્ત્ર જેટલું જ આજની સ્થિતિમાં અર્થશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ છે. આજના જમાનામાં કાંઈને જીવવું હોય તો તેને ઓછામાં ઓછું માન્યતા, ભૂગોળ અને અર્થશાસ્ત્ર એટલાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ.

કવિતાનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે. કવિતા ચારિત્ર્યને ધરે છે એમ કહીએ તો ચાલે. માટે કવિતાના શિક્ષણમાં કવિતાની સુંદર અલંકાર કુશળતાથી અને કામળતાથી કરવી જોઈએ. દરેક ઋતુના ભાવ જુદા જુદા હોય છે. તેથી ઋતુ અનુસાર કવિતાઓમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. કુદરતથી વિખૂટા પડેલા સમાજનો કુદરત સાથે ફરી પગિયમ કરાવવો એ વિદ્યામન્દિરનું કામ છે. દુનિયામાં જે કટોરતા, પાપ અથવા નીચતા છે તેનો પરિચય છોકરાઓને અન્ય વિષયો દ્વારા બને ચાય, પરંતુ કવિતામાં તો કારુણ્ય, સાર્વિકતા આદિ જગતના આદર્શ ગુણોનું જ દર્શન થઈ જોઈએ. કવિતાનો સંગીત સાથે મેળાપ થઈ જાય તો અર્ધું શિક્ષણ સફળ થઈ જાય.

ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન કઠિન છે. જેમ સરસ રીતે રાધેલી વસ્તુને પણ બગડતા વાગ નથી લાગતી, તેમ ધર્મશિક્ષણનું છે અસાર સુધી માર ધર્મની ભાષા જ બોલતો આવ્યો છે. ધાર્મિક પંચાયા અને ધાર્મિક આચારસમૂહ પર જ તે પોતાનો વેપાર ચલાવે છે સમાજના આચારવ્યવહારને અનુસરવું એ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો એક ‘પારાગેટ’ થઈ બેઠો છે, તે એટલે સુધી કે કેટલાક લોકો ધર્મશિક્ષણનો જ લગ કરવો એવા મતના થઈ ગયા છે. હું માતું છું કે ધર્મશિક્ષણ તો સંસ્થાના ચાલક પોતાના સદાચારથી જ આપી શકે. એ ઉપરાંત સમાજમાર્થી જૂતા મંદિરો જ્યારે ખસતા જાય છે ત્યારે ધર્મની માહિતી નિશાળ માગ્નને આપવી પડે છે. વાર્તા દ્વારા ધર્મશિક્ષણ આપવાનો રિવાજ પુરાણો જેટલો જ પ્રાચીન છે. પણ હોલમાં છોકરાઓને જે રીતે વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી જોવામાં આવે છે તેમાં પુરાણોનું કાવ્ય, પુરાણોનો રસ અને ગાભીર્ય લાની રાખીએ તો જ તેને ધાર્મિક શિક્ષણ કહી શકાય નીતિશિક્ષણ

અને ધર્મશિક્ષણ જુના ન જ પાડી રાખાય ધર્મનિષ્ઠા વગર નીતિશિષ્ય
જરે નિ જ નીનમ્નુ છે જના સામાન્ય વહેવારમા દેખાતા નીતિ અથવા
સદાચાર કરતા ધર્મની બારના હોઈ છે અને ધર્મનો આર્થ કિન્ચ છે ને
બંધવુ ન નેહી જીવનનુ મદત્વ જેઓ સમજ્યા હોય તેમણે જ ધાર્મિક
શિક્ષણ આપનાનો પ્રયાસ કરવો ધર્મનિષ્ઠા (ધર્મશાનનિષ્ઠામા નહિ)
જેની અદા ન હોય તેણે તો ધર્મશિક્ષણ આપનાની સાફ ના જ પાડવી
જોઈએ મિતભિન્ન ધર્મોનુ નિર્મિત્ત કરીને ધર્મશિક્ષણ આપવુ હોય તો બધા
ધર્મોના લગુતમ સાધારણ બાળ્ય અથવા દલબાળક કાઢીએ તે ચાને નહિ. બધા
મનમતાતરે ઉપનન ધાર્મિકતા નામની શ્રદ્ધામૂલક એક ઉચ્ચ વૃત્તિ હોય છે,
અને તે મિતભિન્ન પન્થિનિમા મિતભિન્ન રૂપે પ્રગટ થાય છે માન માણસમા
સકુચિતતા શેલી છે તેથી તેના આકાર બદલાય છે એ તત્ત્વ વિદ્યાર્થીઓના
હૃદયમા (મગજમા નહિ) હસી જાય તો ધાર્મિકતાનું દાર ખુલી જાય

અગ્રેજી આપણો અન્યજ વિષય છે એના વગર આપણુ ચાને નહિ
એની સ્થિતિ થઈ પડી છે એનો દુષ્કરો એમા આપણો અધ પાત છે
એ વિષયને માથા પર મુકવો એમા પણ અધ પાત છે મારી દલ
માન્યતા છે કે બધા હોકરાઓએ અગ્રેજી બંધવુ એ યોગ્ય નથી
અગ્રેજી ઘણા ઝામગ્યોનો પ્રાપ્તિ જાય છે અને કૌટુંબિક જીવનનો નાશ
કરે છે, પિતાપુત્ર વચ્ચે અન્તગમ્ય હોય કરે છે અને સામાજિક સંબંધને
ઢિતભિન્ન કરી નાખે છે આના બદલામા અગ્રેજીથી જે સદ્ગુણો મેળવી
શકાય તે અગ્રેજીની બાર પદર વગસની ઉપાસના પછી આપણમા અસલની
કોઈ સદ્વૃત્તિ હોય તો જ મળી રાખે પણ લાભ અને નુકસાનની જુનના
કરતા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ અગ્રેજી ન જ શીખે તો સાફ એના નિર્ણય
પર આવવુ પડે છે બેશક અગ્રેજીમા આધુનિકતા તો છે જ દુનિયાની માહિતી તેમા
બરેલી છે, સુવિચારો પણ છે પણ અત્યાર સુધી અગ્રેજી જોના લોકો
નિમ્મલગમ ન થઈ ગયા હોત તો અગ્રેજીમા રહેલું એ બધું જ્ઞાન ક્યારે
માનવજાપમા આવ્યું હોત પણ જ્યાં સુધી બધાને અગ્રેજી શીખનાનો મોહ
હોય ત્યાં સુધી અગ્રેજીમાથી માખણ કાઢીને માનવજાપને અર્પણ કરવાની
તકનીક કોણ લે ? માટે મારી બનામણ છે કે અગ્રેજી એ વિષય ફરજિયાત
તો ન જ મળવો, અને ફરજિયાત મળે તો હોય તોપણ અમુક વિદ્યાર્થીઓએ
અગ્રેજી શીખવુ કે નહિ તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓની રચિ તથા ચાલકોની
મુનસરી ઉપર રાખવો સાથે સાથે જેઓ અગ્રેજી બંધવુ નથી તેઓની
પ્રતિક્ષા ઓછી ન ગણાય તે માટે અત્યંત કળજી રાખવી મારે તો સિદ્ધાન્ત

છે કે માતૃભાષા એ શિક્ષણક્ષેત્રમાં એક ચાળણી છે. જે વસ્તુ માતૃભાષા દ્વારા ન આપી શકાય તે બીજા રૂપમાં સમાજ હજી મેળવી શકે ન શકે સમાજને તે વસ્તુ આપી જ હોય તો તે માતૃભાષાની ચાળણીમાંથી પસાર થાય એવું રૂપ તેને આપી અથવા તે વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકે એટલી માતૃભાષાની પહેલી ઉન્નતિ કરી પછી આપવી જોઈએ. એ ચાળણી પહેલેથી આપણે વાપરી હતી તો ગયા મો વર્ષમાં દેશનો જે અધ પાત થયો છે તે ન જ થાત.

સહશિક્ષણ

છોકરીઓ અને છોકરીઓ માથે બહેન કે નહિ એ સવાલ બહુ જ મહત્વનો છે. આ વિષય આપણને જેમ ગંભીર લાગે છે તેમ યુરોપીઅને લોકોને પણ ગંભીર લાગે છે. સહશિક્ષણના હિમાયતી અને પ્રત્યક્ષશિક્ષણ ના હિમાયતી બન્નેના દેશ સામાજિક નીતિ બુદ્ધિ એ જ છે બહુ પ્રાચીન કાળથી આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ એ બાબતમાં અનેક પ્રયોગો પણ થયેલા છે કુટુંબબંધનના અને સમાજબંધારણના આજે આપણે જે નિયમો જોઈએ છીએ તે કાંઈ આકસ્મિક રીતે બનેલા નથી અથવા કોઈ એક રાજા કે મહારાજાના હુકમથી અમલમાં આવેલા નથી, પણ તે નિયમોની પાછળ અનેક જમાનાનો અનુભવ અને વિચાર રહેલો છે સમાજ બીજા અનેક બાબતોમાં ઉદાગીન અથવા ગાફેલ રહી શકે છે—ગંદું છે, પણ સામાજિક જિવાલોની બાબતમાં સમાજ દમેગા જતન રહે છે. અને તેથી આજના જિવાલોની પાછળ અનેક જમાનાના અસખ્ય લોકોની સંમતિનું બળ મળેલું છે. અનેક રાજાઓને માન કળાઈ વેધની જેમ પ્રતિજ્ઞ બધાય છે તેમ અનેક પ્રસંગોમાંથી સમાજને બચાવી જે સામાજિક અને કૌટુંબિક બંધારણો સમજાવી નીકા આજની ઘડી સુધી સહીમલામત ગળી ગયા છે તેને આપણે એમ જોઈએ જોઈએ નથી શકતા. સારે સાથે એ પણ તેટલું જ ખરૂં છે કે આજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને, દરેક જિવાલ પાછળ મળેલું તત્ત્વ જાણીને કોઈ પણ રિવાજ ગળવો કે બદલવો તે જાતનું રહીને જ નહીં દેખું એ આપણી યગ્ગ છે

વિદ્યાધ્યયનકાળમાં અભ્યાસીઓએ જીનું તો શુ પાનુ લાકડાની પૂતળીનું પણ દર્શન ન કરવું એવો એક મત છે આમાં પત વાળા કહે છે, 'આવું પુગ્ગ-અહમ્મ' શા કામન કે હલક'. છોકરા અને છોકરીઓ સાથે બંને તો

જા અક્ષયનું પાલન હીક થઈ શકે. સ્ત્રીના સહવાસથી માણસ સૌમ્ય બને છે, સયમી બને છે અને તેથી પવિત્ર ગ્રી શકે છે. અક્ષયર્થ નિગ્રહથી નહિ પણ પ્રેમથી પોપાવું જોઈએ.' એ વિષે અખનગઓ પણ ઘણા થયેલા છે. પડદાનો ગિાજ એ એક અખતગ છે. સ્ત્રીઓ પાપ ન કરે એટલા માટે તેમને અંત પુરુષા પૂરી ગમવામાં આવે છે એમ યૂરોપીઅન લોકો આપણે વિશે માને છે. તેમની આ માન્યતા બૂલભરેલી અને જાંગલી છે. જેમ સુન્દર સુવાસિત અને કોમળ ફલનુ આપણે ન્દાણુ કરીએ છીએ તેમ સ્ત્રીઓનું પણ છે, અગાળાની આગરનુ ન્દાણુ કરવાના ઉદ્દેશથી અંત પુરુ અથવા પડદો સમાજમાં દાખલ થયો હોયો જોઈએ. બાદશાહો અને રાવગણાઓ વિશે યૂરોપી કલ્પના વખતે ખરી દસે તેના વિચારમાં આપણે અહી ઉતરવાના નથી.

પ્રાચીન કાળમાં પશ્ચિમ મહાસાગરમાં જે મોટા હતા. એકમા બેનઓ રહેતા અને બીજામાં પુરુષો રહેતા છોકરો નાના હોય ત્યા સુધી મા સાથે રહેતો, પણ રહેજા મોટો થયો કે તેને પુરુષ-સ્ત્રીપમાં મોકલી દેવામાં આવતો પુરુષો વસત અને સ્ત્રીમાં ઋતુમાં સ્ત્રી-સ્ત્રીપમાં જઈને રહેતા આવો પણ એક વિચિત્ર પ્રયોગ દુનિયાએ કરી જોયેલો છે

આઈન લોકોનો ગિાજ બધા જાણે છે એ ત્રિતિ જોઈને યૂરોપમાં તેમજ અમેરિકામાં સહશિક્ષણનો વાયુ વાય છે યૂરોપમાં સન્યાસીઓએ પણ ઓગ અખતગ કરેલા નથી સન્યાસી અને સન્યાસિનીઓએ સાથે રહેવું એવો પણ નિયમ કરી જોયો સન્યાસી-મ' જુદો અને સન્યાસિની-મક જુદો એમ પણ કરી જોયું.

સહશિક્ષણની કલ્પના આવે તો આપણે યૂરોપીઅન લોકો પાસેથી લીધી છે. પ્રાચીન કાળમાં એ કલ્પના આપણે ત્યા ન હતી એમ નથી જાણીએ ચિત્રમાં એક નિદર્શિની દેહે છે, 'હું અત્યા સુધી વાંચીશિ પાસે બહુતી હતી, પણ હમણા ત્યા અલ્પુત પ્રસારેલા વાળા જે છોડી આવ્યા છે તેમની સાથે બહુતા હું પાઠન પડી જઈ હું નાથ રાખી રાકતી નથી માટે વાંચીશિ નું મદાનિદર્શન છોડી હું બીજી મહાવિદ્યાલય ખોલુ છું ' કથ અને દેવતાની માથે જ બસુના અને માથે જ રેતા મનુષ્યતિ વગેરે ગ્રંથોમાં જે નિયમો છે તે ઉપથી પણ જાણાય છે કે તે વખતમાં સહશિક્ષણની પ્રથા હતી ગાર્ગી વાયમ્નની અથવા આર્યો મંત્રેથી જેની અક્ષવાદિનીઓ સહશિક્ષણના વાતાવરણમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ એથી જાણે પ્રયોગ સ્વયંજનનો છે. દર્શન્ય ગત્તએ તેને હેતવે ત્યા સુધી તેજે સ્ત્રીનું મોહુ પણ જોયું ન હતું

પૃથ્વીશિક્ષણનું પરિણામ સાદુ આવે તો દેવોના મેનાપનિ કુમાર કાર્તિક

સ્વામી જેવો ચીર પુરુષ નિર્માણ થશે, નહિ તો તપશ્ચર્ય જેવો જેવકુલ પેદા થશે એ પુરાણકારો બહુ મુદ્દર રીતે બતાવી ગયા છે. જૂના કાળનો અનુભવ આવેલો વિવિધ છે, પણ સામાન્ય સમાજે શું કરવું જોઈએ એ વિશે પૌરાણિક દેશાઓ પરથી આપણે દંષ્ટ નિયમ ધડી ન શકીએ. દરેક સમાજમાં કેટલાક ગુણો વિશે ખાસ આગ્રહ હોય છે. દરેક સમાજ સર્વ સદગુણો તો જરૂર કેળવવા માગે, પણ દરેક સમાજની વિશેષતા તો ખીજા ગુણોને ભોજે પણ અમુક ગુણ ખાસ કરીને કેળવવામાં રહેલી છે. આપણે બાકી બધું જાણું હોય તો બંને જાન્ય પણ પવિત્રતા ન જાન્ય એમ કહેનારા છીએ. બાકી બધું બંને જાન્ય પણ સ્વતંત્રતા ન જાન્ય એમ કહેનારા ખીજા છે. સાચું જોતાં સ્વતંત્રતા અને પવિત્રતા સરખાં હ' છે—એક જ છે. પણ જેમ એક જ હીરા વીંટી ઉપર બેસાડવાની આપણી પદ્ધતિ અને બર્મા લોકોની પદ્ધતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે તેમ એક જ તત્વના દયા પાસા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું એમા મતભેદ રહે છે.

પ્રાચીન કાળથી પાવિત્ર્ય ઉપર આપણે વધારે બાર મુક્યો છે. તેની અંદર જ આર્ચનતિનો (આપણો) પ્રાણ રહેલો છે. આપણું સામાજિક પાવિત્ર્ય એ હજારો જમાનાની તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. તે બોઈ બેસીશું તો તે પાણું મેળવતાં ફરીથી હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા કરવી પડવાની એ ધ્યાનમાં રાખીને જે અખતરાઓ કરવા હોય તે કરીએ. જે તત્ત્વનું આપણને સંપૂર્ણ દર્શન થયું હોય તેનો આપણે સુરક્ષિતપણે અમલ કરી શકીએ.

સ્વતંત્રતા એ મધ્યસ્થો ગુણ છે. Right wrongs no man એ કાયદાના તત્ત્વ પ્રમાણે Liberty wrongs no society એમ કહી શકાય. ન હિ કલ્યાણકૃત્કચિદ્ દુર્ગતિ' તાત ગચ્છતિ એ જેટલું સત્ય છે તેટલું જ સ્વાતંત્ર્યમાં અધઃપાત નથી એ સત્ય છે. છતાં એ સ્વાતંત્ર્યતત્ત્વનું સંપૂર્ણ દર્શન ન થવાથી સ્વચ્છન્દને આપણે સ્વાતંત્ર્ય માની બેસીએ એવો ભય રહે છે. જપર્ગ' ધર્મમિતિ મત્યતે જેવી આપણી સ્થિતિ થઈ જાય. આપણા સમાજને પાવિત્ર્યનું દર્શન જેટલું થયું છે તેટલું સ્વાતંત્ર્યનું નથી થયું, એટલા માટે પાવિત્ર્યને બોમ્બે સ્વતંત્રતાને નામ આપણે કોઈ અખતરા ન કરીએ.

મનુષ્યમાત્ર સખલનશીલ છે. ખીનઅનુભવી તરણ સખલનરૂપ જ હોય છે એમ કહીએ તો તેમા બહોળી અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે જુવાનીની ચડતી દલામા છોકરાઓ અને છોકરીઓને યોગ્ય સલાહ આપનાર માણસની જરૂર છે. અસપરસ નિર્દોષ પ્રેમ અને અદબ શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં મોટેરો છોકરાછોકરીઓ પર દેખરેખ રાખે તો જ દેખરેખનાં શુભ પરિણામ આવી શકે. એવું વાનાવરણ કુદરતી રીતે કુટુંબવ્યવસ્થામાં રહે છે અને તેથી જ એક

કુટુંબની અંદર છોકરાછોકરીઓ સહીસલામત એકઠાં રહી શકે છે. ચોક્કસ નિયમ ધડયા વગર, દરેક વસ્તુ ઉપર તર્કવિતર્ક થયાં વગર, ઘણીવાર કંઈ પણ કારણ આપ્યા વગર માથાપ છોકરાઓ અને છોકરીઓનું નિયમન કરી શકે છે. એ સ્થિતિ ગમે તે માણસ—ગમે તે ચારિત્ર્યવાન માણસ પણ રહેજે ભોગવી ન શકે. એટલા માટે ગમે તે સ્થિતિમાં સહશિક્ષણ ન જ ચાલે.

હિન્દુ સમાજની બીજી એક ખૂબી ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. શૌર્ય દરેક જાણમાં હોવું જોઈએ, પણ તેમાંયે શૌર્યનું ખાસ રક્ષણ કરવાનું જોખમ હિન્દુ સમાજે ક્ષત્રિય ઉપર નાખેલું છે. ધર્મ બધાને માટે છે, પણ તેમાંયે બ્રાહ્મણ એ ખાસ અને ફક્ત ધર્મને માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે એમ ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે. તે જ પ્રમાણે ચારિત્ર્ય દરેક જાણમાં ધટે છે, પાવિત્ર્ય વગર શક્તિ નથી અને પાવિત્ર્ય વગર મોક્ષ નથી; છતાં પવિત્રતાનું તત્ત્વ સુરક્ષિત રાખવાની જવાબદારી, પાવિત્ર્યનો આદર્શ ઉત્તરવલ રાખવાની ફરજ હિન્દુ સમાજે ખાસ કરીને ગૃહિણી ઉપર રાખેલી છે. તેથી છોકરીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન વધારે નાણુકે અને છે.

શિક્ષણસંસ્થા અને સમાજસંસ્થા વચ્ચે એકતા હોવી જોઈએ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મહાન સિદ્ધાન્ત છે. જે વાતાવરણ સમાજમાં અથવા કુટુંબમાં આપણે રાખવા માગીએ છીએ તેનાથી વિરુદ્ધ વાતાવરણ શિક્ષણસંસ્થામાં ન જ હોવું જોઈએ. શિક્ષણસંસ્થા એક અને અબેઘ હોવા છતાં એમાં પાઠશાળા અને વસતિગૃહ એવા બે વિભાગ પડેલા હોય છે. પાઠશાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે બળે એમાં કરો વાંધો નથી. પણ છોકરાઓનું જીવન અને છોકરીઓનું જીવન જોતજોત ધર્મજન્ય એમાં જોખમ રહેલું છે. બિન્ન કુટુંબ અને બિન્ન સંસ્કારોમાં ઉછરેલાં છોકરાછોકરીઓનું જીવન જોતજોત ન જ કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની વૃત્તિ પરસ્પર જોતજોત થવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. તે સમયે સાથે રમવું, વિનોદ કરવો, પ્રેમકલ્પ કરવો, વસ્તુઓ પરસ્પરને ભેટ કરવી વગેરે વસ્તુતઃ નિર્દોષ બાળતોની પણ છૂટ ન રાખવી એ ધટે છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ એ વસ્તુનો નિયંધ સાર્વત્રિક મનુષ્યસ્વભાવનું દર્શન કરીને જ કરેલો છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉપલી બાળતની જે આછીવત્તી છૂટ રાખી છે તે તેની અંદર રહેલું જોખમ ખેડવાની તૈયારી કરીને જ. હિન્દુ સમાજને તે દશા તરફ દોરવો એ વાજબી નથી એવો મારો નિશ્ચિત મત છે. આપણે ત્યાં મુસલમાનોનો ગેશા નથી તેમ અંગ્રેજોનો મુક્ત વ્યવહાર પણ નથી. આપણા સમાજે જે જે વિવેકભરી મર્યાદાશીલ છૂટ રાખી છે તે જ. અને તેટલી જ આપણા સમાજને માટે અનુકૂળ અને ઉત્કૃષ્ટ છે.

ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેની અંદર વિવેચનની સગવડ ખાતર

છોકરોએ અને છોકરીએને કેળવવાની પદ્ધતિ અભિન્ન છે એમ માનેલું હતું પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી તે ખૂંદ નથી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિધિએ જ શાગ્રિક, માનસિક અને શાખનાવિષયક ભેદ ગણેતો છે તે જોતાં અમુક ઉંમર પછી તેમની કેળવણી બિન્ન મોલમા માયે એ જ દેખે છે. સ્ત્રીપુરુષમા બિન્નતા રાખીને જ વિધિએ જોમ મસાન્મા એકતા નિર્માણ કરી છે તેમ જ કેળવણીનું મનું જોખમે.

હવે છોકરોએ અને છોકરીએ માટે આજન્મ અલ્પચર્ચના આદર્શની દૃષ્ટિથી એ સવાલ તપાસીએ. આજનો હિન્દુ સમાજ સ્ત્રીઓ આગળ વિચારિત પતિવ્રતા સ્ત્રીનો જ આદર્શ મુકે છે વધારે વિચાર કરનાર કેટલાક લોકો આજન્મ અલ્પચર્ચના આદર્શ છોકરીઓ આગળ અપવાદ તરીકે મુકવા તૈયાર છે. આજન્મ અલ્પચર્ચના આદર્શ એ સર્વસામાન્ય બાળકો અને વિચારિત સ્ત્રીતિ દુર્બળતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી હોનાથી અપવાદરૂપ ગણવી એ તદ્દન નવો મત છે. આજણ મતમાંથી પ્રથમ આપણે છોડી દઈએ. બીજા જોના વિચાર કરીએ.

વચ્ચે પચ છોકરી આગળ જતા આદર્શ ગૃહિણી થવાની છે એમ ધારીને તેને માટે શિક્ષણક્રમ અને વિદ્યાર્થીજીવન નક્કી કરશે જોને આજન્મ અલ્પચર્ચના ગૃહિણી ગૃહિણી હોય તેણે આદર્શ ગૃહિણીનું શિક્ષણ લેતા છતાં પોતાનો આદર્શ જાળવવો જોઈએ છે જોના પક્ષ એમ જ માનવો કે સમાજની દુર્બળ સ્થિતિને જ સ્વભાવ માની તે ઉપરથી શિક્ષણક્રમ અને વિદ્યાર્થીજીવનનો આદર્શ નક્કી ન જ કરવો જોઈએ દરેકના હૃદયમા આત્મા છે દરેક આત્મામા મોક્ષ મેળવવાની લાયકાત હોય છે દરેક વ્યક્તિ પોતાની મેજ પોતાની રક્તિને હદ બાધે નહિ ત્યાં સુધી આપણે તે વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ આદર્શને લાયક છે એમ જ માનીને કેળવણી આપીએ આ મત પ્રમાણે આજન્મ અલ્પચર્ચના આદર્શ એ જ સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ, અને જ્યારે છોકરીએને લાગે કે આપણે એ આદર્શને પહોંચી શકતા નથી ત્યારે તેઓ મને ગૃહિણીનો આદર્શ ત્રીકારે એવો આદર્શ ફગાવે પછી જોઈએ તો અને જરૂર હોય તો તે આદર્શ પ્રમાણે જુદી કેળવણી આપો.

કેટલાક એમ પણ કહેશે કે તોયે જુદી કેળવણી આપવાની જરૂર નથી. ઉચ્ચ આદર્શની કેળવણી તેથી ઉત્તરતા આદર્શને હાનિકરન જ નીકળે. એની સામે મધ્યમ પક્ષ વાળા કહે છે કે આ છેલ્લી વાત સાચી નથી આજન્મ અલ્પચર્ચના રહેનાર છોકરી માટેનો જીવનક્રમ આગળ જતા ગૃહિણી થનાર છોકરીને પ્રતિકૂળ થવાનો ઘણો સંભવ છે હિન્દુ સંસ્કૃતિમા ગૃહિણીની અંદર જે લક્ષણ, વિનય, નમ્રતા, સૌમ્યતા અને સહનશક્તિ ધરાવેલા છે તે નાનપણથી જ કેળવવા જોઈએ અલ્પચર્ચના એ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કેળવવાનો.

નથી હોતો, અને તેથી બ્રહ્મચારિણીને માટે જે વાતાવરણ અનુકૂળ હોય, નહિ, આવશ્યક હોય તે જ ભાવિ ગૃહિણીને પ્રતિકૂળ હોઈ શકે. યૌવનમા પગ મુકતી હત્યા આ બે આદર્શમાથી એક પગ આદર્શ પોતાને માટે નક્કી કરવાનો અધિકાર ધરાવતી નથી. હત્યાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવીને, પોતાનો મોહ અથવા આગ્રહ એક કોરે મુકીને માળાપે જ છોકરીની આમપામ ક્યુ વાતાવરણ ઉભું કરવું એ નક્કી કરવું જોઈએ. પરમેશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ દોવી જોઈએ. આ બે પરિસ્થિતિ વચ્ચેનો ભેદ સૂક્ષ્મ છે, હૃદયગમ્ય છે, તર્કગમ્ય નથી. તેથી દલીલમાં ઉતરીને તેનો અનુભવ ન કરી શકાય આ મધ્યમ પક્ષ વાળા એમ પણ માને છે કે છોકરીએને બ્રહ્મચારિણીની કેળવણી મળે અને બ્રહ્મચારિણી રહેવા જોઈતી ભૂમિની મનોરૂઝ પ્રમાણ ન હોય તો ગૃહિણી-આદર્શવાળી કેળવણીને અભાવે તેનું મુશ્કેલ હૃદય જરૂર કંચાક ઠોકર ખાશે, અને તેથી તેને અને તેના આસપાસનાં જીવજીવંત પશુપક્ષી પડશે.

પહેલાં દિશા નક્કી કરો.

પચાસતનપૂજકોમાં એ જોવા જેવું હોય છે કે પાચ દેવોમાના પોતાના દેવને વચ્ચે એસાડી બાકીનાને બાજુએ બેસાડે છે આ પૂજાઓ ચોક્કસ શૈલીની સિદ્ધિને ખાતર યોગ્યવેધી હોવાથી આવી ગોઠવણ યોગ્ય જ કહેવાય તે જ પ્રમાણે માણસને શિક્ષિત અને સરકારી થવા મળવી જોઈતી કેળવણી સામાન્ય રીતે સૌને માટે કંપીયે તોપણ દરેક ગણે અને દરેક જાતિએ પોતાની ઉન્નતિ પોતાની દોરે કરી લેવી એ જ હજીકલદાયી થઈ શકે આમ હિન્દની કેળવણી દેવી બાપા હાગ હિન્દી દો અને હિન્દના સામાજિક આદર્શને પોણે એ રીતે જ થવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આ મૂલમૂલ્ય સ્વીકારનામાં અને તેનું પગલું પગથી કે એટલે કે દેશી બાપા હાગ કેળવણી આપવાની વાત સ્વીકારવામાં આપણે લગભગ અઘો સંઘે ચીતાવ્યો.

સ્ત્રીકેળવણી તરફ આજ સુધી આપણે કશું ધ્યાન ન આપ્યું એ એક ગભીર ભૂલ થઈ, પણ તેમા એટલો તો લાભ થયો જ કે એ દિશામા ખોટો ચીપો આપણે હાથે નથી પડ્યો આ બાબતમા ભૂલ સુધારવાપણ જાણુ નથી નવો રસ્તો જ નક્કી કરવાનો છે. આજકાલ દેશમા ચારેબેર અનેક ઉત્સાહી લોકો નાના નાના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે પણ હવે સ્ત્રીશિક્ષણ મોટા પાયા ઉપર શરૂ થશે એમ લાગે છે વિદ્યામંત્રી પ્રમુખ સ્ત્રીઓ પણ હિન્દમા સ્ત્રીકેળવણી વધાવવાને મરકા પર ઈચ્છા કરી રહી છે આપણે ત્યાં પ્રો.

કર્વેના દીર્ઘ તપો ફક્ત આવીને સ્ત્રીઓ માટે વિદ્યાગીતની વ્યાપના થઈ ગરી છે. આવી સ્થિતિમાં અત્યારે આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણીનો હક્ક તેમજ નવો વિચારપૂર્વક નિશ્ચય થવો જોઈએ. અંગ્રેજ કેળવણી આગળની દુનિયાને સમજાવતી તેમજ નાની પ્રવૃત્તિઓ વ્યાપક અને ઉદાર દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની ટેવ પાડે છે એ માની લધે તોપણ કેળવણીનો દેશ આટલો સક્રિય કંઈપણ મોઝ નથી આવતો સ્થિતિ વિશે અસંતોષ જણાવવાનો છતાં જ કેળવણીનું કામ ન હોય એકે યુરોપની સ્થિતિ નજર આગળ હોતે યુરોપનો જાતીય આદર્શ આપને સ્પષ્ટ થાય? હાલની કેળવણી આપણા અનેક જાતીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર-લાભા વગર વાધાનામાં કાશ મારી ની છે આધુનિક કેળવણી નથી ધાર્મિક શિક્ષણનો વિચાર કરતી, નથી સામાજિક આદર્શ ધડી આપતી કે નથી કુટુંબના અંગમાં ફેલાવે એકે એક કરી આપી વળી કેટલાક એકાએક નજરે ન આવતા હતા કિન્દી આદર્શોને અનિષ્ટ એના વિચારો આધુનિક વિચારોમાં નોંધ અતરમાના રૂઢ મરકારોના પથ પોતા કરી રહ્યા છે પ્રજા વગર મધ્યતની ઉદ્યમ તો ક્યાંક પશ્ચિમના ઝગમગાટના નીચામાં અદ્યુર કે દેખાતા કે ઉપરચોગીઆ લાભોને સાનગે આસમાન અગવડના આગે છે પણ આ કેળવણીને પશ્ચિમે પ્રજામાંથી નિશ્ચય જાળવતું જાત ધરતું જાત છે એ તથા કાર્મ જોતું નથી પ્રજાના મેગ બાજે માન ગુજરાનના માધન તરીકે અંગ્રેજ કેળવણીનો સ્વીકાર દેવો આજ એ ગુજરાનનો અવાજ સ્ત્રીઓ સામે પણ ઉઠે થવો જાત છે તેઓ પણ ક્યારેક ઉપાર્જન કરી નકે તેવી ગમે તે ઝગરણીનો સ્વીકાર કે ના જોડલી લાનાર સ્થિતિએ પહોંચી છે. અત્યારે સ્ત્રીઓની દેશના વિચારના અને આગેના વગરિ હાથે જાલીપણે વિચાર નહિ થાય અને તેની વિદ્યા નિશ્ચિત નહિ કરનામાં આવે તો બરિય ખરેખર ખીલામણુ છે

કિન્દતા જાતીય જીવનનો આધાર કૌટુંબિક જીવન ઉપર છે અને કુટુંબ એકે સ્ત્રી આમ આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણી વિશેના આપણા નિશ્ચય ઉપર અત્યારે દેશના કિલ્કર્ત કે અનનતિનો નિર્ણય થવાનો છે આવી સ્થિતિમાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લઈને જ આપણી સ્ત્રીકેળવણીની દિશા બાંધે આપણે જુઓ છે

૧. આપણો સામાજિક આદર્શ શો ?
૨. એ આદર્શ પાઠ પાઠવામાં આપણી સ્ત્રીઓએ કયો ભાગ ભજવવો જોઈએ ?
૩. સ્ત્રીઓ પર કયો પાલનનો ભાર નાખવો ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ ?
૪. ધાર્મિક શિક્ષણ કઈ રીતે આપવું ?
૫. સ્ત્રીઓની—ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં—શારીરિક સ્થિતિ

હાથ જે પ્રકારે બગાળી જાય છે તેની ગંભીરતા હજુ આપણા ધ્યાનમાં આવી જાયેલી નથી આ વન તરફ સ્ત્રીકેળવણીનો વિચાર કરતા હુર્લક્ષ નહિ દરી સમાય.

૬. હાથ તો સ્ત્રીકેળવણીનો અર્થ હવે અને મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની પ્રગતિ જોઈતો જ છે, અને તેથી કેળવણીનો દ્વેશ સ્ત્રીઓની નવનિર્મિત વખતનો ઉપોગ કરતી રીખવતું જોઈતો જ છે એવી પ્રતીતિ દેખવા થઈ છે આથી વિશેષ કેળવણીના હિમાયતીઓ હજુ પ્રગતિ મનાવી શક્યા નથી.

૭. દેશમાં આર્થિક કાંતિ થઈ છે નગરોમાં આત્મવિશ્વાસ વૃદ્ધિ થયો છે સ્વચ્છતાનો પરત વામ છે મધ્યમ વર્ગની જ ચિન્તા નાખે આજે નહિ આવે ગરીબવર્ગનો પપ્પુ વિચાર કરવો પાછો એમની સ્થિતિ અને ભાવિનો વિચાર કરીને જ કેળવણીની નિર્ણય દોરવી પાડે.

સ્ત્રીકેળવણીનો એક આવશ્યક વિષય

શિક્ષણની યોગતા એ ને સમજાવી શકિશ્ચિતિ અને વ્યક્તિની જરૂરી ચાત એ બે વાનને અનુસરીને ધનમાં આવી દેાય તો જ ફળદાયી નીવડી શકે ખાસ કરીને શિક્ષણ આપવાનું તે એક વિશિષ્ટ વર્ગને માટે ફગવવાનું હોય ત્યારે આગલી નાતો ઉપર ધ્યાન આપીને શિક્ષણપદ્ધતિ ઠરાવવી જોઈએ, કે તે વર્ગની આજની ગિચિતિ શી છે, પશ્ચિતિ લગભગ લેતા બનિય મા તે વર્ગનો સુધારો કેવી રીતે કરી શકાય અને તે વર્ગની અદ્ય કયા ખમ સુજો તથા ખાસ દોરો ન્હા છે નિલાયતી નિશાળોમાં સન્ધ્યા રીખવતી જોઈતી હાથાપદ છે તેટલું જ આપણી સ્ત્રીઓને શિક્ષણની શાસ્ત્ર શીખવના બેસવું એ હાથાપદ છે એના માટે નિયણક્રમ ફગનીયે તે પહેલા ઉપરની ત્રણ બાબતોનો વિચાર અસમજેન કરવો જોઈએ આ દ્રષ્ટિથી જોતા સ્ત્રી શિક્ષણમાં એક વિષય અસમ્ય હમેગેનાની જરૂર છે આ કાર્યને પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણનાર આપણા અંગેસરોનું લક્ષ એ વિષય પ્રતે બેચવાનો છગદો છે.

આપણી સ્ત્રીઓને આપણે શુદ્ધવના કટીયે છીએ તેમના વગર ઘર એ આપણને કાન્તા લાગે છે આખા કુટુંબની સ્થિતિનો આધાર તેમના પર છે કુટુંબને એક વનજી લગાડી આપણુ, તેને ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચડાવવું કે રસા તાગમાં નાખવું એ સર્વાંગે તેમના હાથમાં છે ભાનિ પ્રગતિ બહાદુર બનાવવી કે નમાવી મનાવવી એ તેમના હાથની વાત છે. મતલબ, સ્ત્રી એ કુટુંબ

સ્વરૂપિણી દેવતા છે એમ કહેવામાં દરકત નથી. પરંતુ તે જ દેવતાઓ આજે આગામમાં પડી હોવાથી કુટુંબને લગતી પોતાની શરૂએ બચતી શકતી નથી. અને તે બચતવવા જેટલી શક્તિ તેમનામાં હશે તોપણ કુટુંબમાં તેમનો આજ એવો મોજો સ્થો નથી કે તેઓ પોતાનો અધિકાર ચલાવી શકે. સમાજનું આદિપટક કુટુંબ છે. કુટુંબની સુસ્થિતિ ઉપર સમાજની સુસ્થિતિ આધાર રાખે છે. પણ આજે આપણાં કુટુંબની સ્થિતિ શોચનીય છે.

કેટલાંક વર્ષ અગાઉ આપણો સમાજ સંદોષ પદ્ધતિથી ચાલતો હશે તોપણ એક ધારે ચાલતો હતો. તે વખતે સમાજનાં બંધનો માનવામાં આવતાં હતાં. આજે તે સ્થિતિ રહી નથી. પૂર્વે અવિબક્ત—એકદા રહેવાનો શિવાજી હતો અને તે વખતે કુદ્ર સ્વાર્થી તરફ નજર ન કરવા જેટલી વ્યાપક દૃષ્ટિ અને કુદ્ર પદ્ધતિ તરફ આંખ આડા કાન કરવા જેટલી મનની મોટાઈ સમાજની અંદર હતી. પોતાનાં અડીને સમાજલાલમાં કોઈ બાઈ અગર છોકરું અનાથ થઈ પડે તો તેના પાલનપોષણનો ભાર માથે લેવો જોઈએ એ સર્વ ધરધણીઓ સમજતા હતા; અને આથી અબજાબતને જીવન-કલહનો દારુણ સવાલ ઉઠેલાનો પ્રસંગ ન આવતો. આજે જોઈએ તો પચીસ ત્રીસ વર્ષની કોઈ બાઈની ધણી ગુજરી જતાં જ બિચારીને માથા પર પડેલા દૈવના નોકર કુહાડાના ધાને ખમી લઈને, દુઃખ ખમી લઈને, સ્વાભાવિક કુલીનતા અને લાજમર્મદને તિલાંજલિ દઈને, પેટે પડેલા નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓનું ભરણપોષણ કરવા માટે અગર તેમના લગ્ન કે શિક્ષણ માટે સ્વાર્થી સસરા મા દિયરની જોડે લડવા વાસ્તે સજ્જ થઈ જવું પડે છે. મરનાર ધણી ઉડાઉ હોય તો તેજે ખડકી રાખેલો દેવાનો ઢગલો ખોદી નાખવાની વારી એને બિચારીને માથે આવે છે. કેટલીક વેળાએ ધરના લેણદેણના ગોટાળાઓ સુધારવાનું કામ તેને કરવું પડે છે તો કોઈ વેળા દેવાદાર ખેડૂત નાગા જવાબ દેતો હોય ત્યારે તેનું હૃદય વમુલ કરવા સાથે તે બાપડીને જ કોર્ટ ચાલું પડે છે. ધરમાં રાખેલા ભાડુતો ભાડાચિટ્ટી કરી આપવાને બદલે ધરના માલિક થઈ બેસે છે, અને આની વહારે કાણ આવનાર છે એમ ધારીને આડોશીપાડોશીઓ પણ હળવે હળવે તેના હક પર આક્રમણ કરતા આવે છે. અતી સ્થિતિમાં તેણે શું કરવું ? માથે જાત હોવાથી તે મૂંગે મોઝે સર્વ હેરાનગતિ સહીને બેસી રહેવાનું પસંદ કરે, પણ પેટે પડેલાં બચ્ચાં તેને કેમે બેસવા દેતાં નથી. પૂર્વે અવિબક્ત કુટુંબો હતાં ત્યારે ધરના કારભાર ચલાવનાર અનેક પુરુષો ધરમાં હોવાથી સ્ત્રીઓને એ વાતમાં ઉતરવું પડતું નહિ. આજનું કુટુંબ જોઈએ તો ધણી, ધણીઆણી અને બે ચાર છોકરાં. અને તેમાં પણ પોતાની અશાસ્ત્રીય રહેણીથી, કિચાટથી, દારિદ્ર્યથી, વિષય-લપંથતાથી અથવા રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી જીવાનવર્ગની મૃત્યુસંખ્યા

બેઢદ વધી છે. અને આથી કરીને સ્ત્રીઓ પર ઉપર વેર્ણવ્યા તેવા પૌતાના પગ પર હમા રહેવાના પ્રસંગો અધિક આવવા લાગ્યા છે.

ખીજી બાબુથી જોઈએ તો સ્ત્રીઓના અંદાન અને ટુંકા મનને લીધે કુટુંબ પર ઓછાં સંકટ ગુજરતાં નથી. છોકરાં છોકરાના અર્થે વગરના કંઈ આ-માંથી બિંગંઓએ જાહોજલાલીવાળાં ઘરમાં ફાટ પાડીને એકનાં બે કર્યાનાં દાખાંતો ઓછાં નથી. ધર્મથી અગર નકામા શંકાખોરપણાથી કૌટુંબિક મુખને માટીમાં મેળવવામાં કેટલીયે બાઈઓ દારણજૂત થઈ છે. સાકડા વિચારોને લીધે ઘણીના ઉચ્ચ વિચારોની પાખો તોડીને તેને અપંગ અને ઉદાસ કરી નાખનારી સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં જડશે. ટુંકામાં કહીએ તો સમાજની અત્યારની કૌટુંબિક સ્થિતિ ઘણી જ અસમાધાનકારક છે.

આ સ્થિતિ દૂર કરવાનો આ એક મુખ્ય ઉપાય છે. તે એ કે પ્રથમથી કન્યાને શિક્ષણ આપતી વેળાએ જ ‘કુટુંબની રચના તથા વ્યવસ્થા’ કરીને એક વિષય તેના કમમાં દાખલ કરવો અને તેમાં તેને એ વિષયનું સાગોપાગ માન આપવું. આ વિષયમાં નીચેની બાબતો આવવી જોઈએ :

૧. આર્થ કુટુંબનો આદર્શ—આમાં સ્મૃતિમાં, રામાયણ મહાભારત આદિ પુરાણઅન્યોમાં તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મઅન્યોમાં જેવામાં આવતી ગૃહસ્થિતિનું વર્ણન લાવવામાં આવે.

૨. આર્થ ગૃહસ્થિતિના સ્થિત્યન્તરો—આમાં છેક પ્રાચીન કાળથી માડીને આપણી પરિસ્થિતિમાં કેવા કેવા ફેરફારો થયા છે અને તેને લીધે કુટુંબઅરચનામાં કેવા ફેરફાર થયા છે તથા રાષ્ટ્રીય જીવન પર તેનું શુ પશ્ચિામ થયું છે એ બાબત આવવી જોઈએ.

૩. સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ, તરીરશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રદંષ્ટ્ય કુટુંબઅરચનાની મીમાંસા—આમાં આજની પરિસ્થિતિમાં ઉત્તમ આરોગ્ય રાખીને, જીવનકલહમાં સામે મ્હોડે પડીને, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને પાવિત્ર્ય જોઈ કરીને જળવાય અને વૃદ્ધિ પામે તથા કુટુંબઅવસ્થા રાષ્ટ્રીય સંઘટનની પોષક થાય એવી વ્યવસ્થાનો વિચાર થવો જોઈએ.

૪. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ—આમાં કુટુંબમાના પ્રત્યેક જણનું કર્તવ્ય શું એનો વિસ્તારથી ઉદાપોદ કરવામાં આવે.

૫. હિન્દુ કાયદો—આમાં હિન્દુ કાયદા સંબંધી સામાન્ય માહિતી અને હિન્દુ કુટુંબમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના કયા અધિકાર અને કર્મ જવાબદારીઓ હોય છે તેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે.

૬. વ્યવહારશાસ્ત્ર—આમાં ખાડાચિઠ્ઠીઓ, કરારનામાં, કબૂલનો, ગીરા,

ખાતાં પાડવાં, અરજી કરી વગેરે બાબતનું સામાન્ય જ્ઞાન, શાખા મુકવા અને ફિપાડવાના નિયમ અને બીજી વ્યવહારોપયોગી સામાન્ય માહિતી આપવામા આવે.

૭. મુદારણા—આમા આપણી સામાજિક સ્થિતિ અને આપણા શિક્ષાચારો મુધરે એટલા વારતે તેમા શા શા મુદારા સૂચવવામા આવે છે એનું પદાપદીમા ઉત્તરો સિવાય દિગ્દર્શન આવે.

૮. ભવિષ્યકાળ—આપણા ગણનું ધ્યેય, સંપત્તિની વહેચણીમા થવા બેઠેલી ક્રાન્તિ વગેરે પરિસ્થિતિ ન વિસરતા, ભાનિ કુટુંબસ્થિતિ કે રી બનાવી શકાય એમ છે તેની દૃષ્ટતા આપવામા આવે.

૯. તુલનાત્મક ગૃહસ્થિતિનિરીક્ષણ—આમા પૂરોપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે ભાગમા જે કુટુંબસ્થિતિઓ પ્રવર્તે છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાય.

આની રીતે મંસાગરપર ચરખામા પાંચા પૂર્વે જે દૈન્યાની દૃષ્ટિ વ્યાપક બની જશે તે પછી મોટપણે ગમે તેવા પ્રસંગ તેના પર આવવા છતાં તેની સામે થવાનું સામર્થ્ય તેની અદર આવ્યું હશે.

મજૂર વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી

મજૂરો કોઈ પણ કારણસર માલિકો નેડે લડે એટલે આખી પ્રજાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાય છે. દેશનું ભલું કે ખૂડ કરવાની શક્તિ આજે મજૂરોના હાથમા ધણી છે, તેથી આખા સમાજનું ધ્યાન મજૂરોની હીલચાલ તરફ ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ સામાન્ય લોકો તેા દુકી દૃષ્ટિ વાળા જ હોય છે જે વસ્તુને આજે મહત્વ મળી ચુકેલું છે તે જ લોકોના ધ્યાનમા આવે છે ભવિષ્યની વસ્તુઓ સૂક્ષ્મ રૂપે એમની દૃષ્ટિ આગળ આવે તો તેનું ગૃહસ્થ લોકો નથી સમજી શકતા કેટલાક વખત ઉપર શ્રી અનસૂમાબહેનના સેવાશ્રમ આગળ ૪૨ મજૂર શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનો મેળાવડો બરાબો હતો. તે મેળાવડો શુ સૂચવે છે તે તરફ લોકોનું ધ્યાન જવું જરૂરનું હતું આજે જે મીલના મજૂરો મહાજન બાંધી એક થાય છે તે પોતાના ધર્મોને અંગે સમાન સુખદુઃખને લીધે જ પણ આજે જે છોકરાઓ અને લુવાનીઓ મજૂર શાળાઓમા બસે છે તેમનું જીવન એક-બીજા સાથે એટલું બધું ઓતપ્રોત થયેલું હશે કે તેઓ દેશમા એક ભારે શક્તિરૂપ થઈ પડવાના. મીલનો ધર્મો જે દેશમા વધે તો મીલમજૂરોની ન્યાતો

જાગર બધાની જવાબદારી આજે માથે બાજુના સારે ગમનાર વિદ્યાર્થીઓ-
 પાઠથી જ્યાર મીનમા નગે ત્યારે તેમની એકતા આજના કરતાં વધુ
 જાતની હશે તેઓ આજે જે વિચારોમાં ઉઠેલા હશે તે જ વિચારોની
 અમર નીનના ધધા ઉપર પડવાની ઉપર ઉપરથી નિર્ગમ્ય હતા આ વિદ્યાર્થીઓ
 આ નિશાળે માગત લખવા વાચવા ઉપર તો ઝાંઝા મહત્ત્વ કરી શકતા નથી
 એમ આપણને લાગે આ મજૂર વિદ્યાર્થીઓને બાણવાના શિક્ષકોમાંથી ધણા
 ખગને એમ જ લાગતુ હશે કે આપણે ખીજે ક્યાં નોકરી કરવા જઈએ
 તેમ અહીં પણ નોકરી કરીને પેટ પૂરતુ નાથે પણ તેઓ નથી જાણતા કે
 દેશની એક ભાગે ચકિત તેમના હાથ તો ઉઠી રહેલ છે મીનમાવિકાના
 છોકરાઓને બાણવાની જવાબદારી જેટલી છે તેટલી જ જવાબદારી મીલ
 મજૂરોને બાણવાની છે પાટવી કુવરને કે પ્રધાનપુત્રને બાણવાતી વખતે જે
 કાગળ લેવાય છે તે જ કાગળ મજૂર-ગર્મિ બાણવામાં રાખી જોઈએ,
 કેમકે સમાજના ભાવિ ઉપર અસર કરવાની શક્તિ તેમના હાથમાં છે

આગાસ પચાસ નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓ બધા ખાદીની ટોપી પહેરીને
 આવેલા ખાદીનું મહત્ત્વ જેમા વણવેલું છે એના ગાયનો અને સંવાદો તેઓ
 અનાવતા હતા, દારૂનિષેધ વિશે ઉપદેશ દેતા હતા અને તેમના માખાપ ત્યા
 બેગા થઈ બધું સામગ્રતા હતા આજે ખાદીનો પૂરો અર્થ તેઓ સમજ્યા
 નથી, પણ આવતી કાલે જરૂર મમજશે આજે દારૂનિષેધની હીલચાલમાં
 તેઓ ભગ નેતા નથી પણ આવતી કાલે જરૂર લેશે આજે તેઓ રાજબારી
 હીલચાલમાં કશું તમજતા નથી, આવતી કાલે સમજશે એટલું જ નહિ
 પણ આગળ પડતો ભાગ પણ લેશે આવો મમન નથી એમ કોણ કહી શકે ?
 જેઓ સ્વેચ્છા મીનનું કાપડ પેદા કરતા હોય તેઓ પોતે તો ખાદી જ વાપરતા
 હોય એની સ્થિતિ જ્યારે આવી જશે (અને એની સ્થિતિ આવતા વાર
 લાગવાનું કશું કારણ નથી) ત્યારે તેની સમાજ ઉપર કેટલી અમર થશે
 એનો કોણે આક બાધો છે ?

સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મજૂર છોખરાઓની કેળવણી આપણું વિશેષ
 ધ્યાન ખેંચે એવી છે આપણે અહ્યાર સુધી નીચલી કોમના લોકોને કેળવણી
 આપી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમનામા બાણવાની શક્તિ હોય જ ન શકે એમ
 માની લીધું હતું મજૂર નિતાળોમાં ઢેડ, ચમાગ વાધરી વગેરે અનેક ચાતિના
 છોખરાઓ અને છોકરીઓ છે તેમના સવાદો અને ગાયનો જોતા તેમનામા
 કેળવણી લેવાની શક્તિ કેટલી છે એનો ખ્યાલ કેળવણીમાં રસ લેનાર દરેક
 માણસો આજ્યા વગર તો નહિ હોય મજૂરવર્ગમાં મજૂરો જીવન ગાળવાની
 મહત્ત્વામ્યા જે દિવસે પેતા થશે તે જ દિવસે તેઓ બધી જાતની કેળવણી
 હસ્તગત કરી શકશે, એટલું જ નહિ પણ એક જ જમાનાની અદર પોતાનો

સવાલ પોતાના જ હાથમા લેના જેટલી હોશિયાળી એમનામા આવી જશે
 અમેરિકામા જેમ જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે સીદી કોમની કેળવણી હાથમા
 લઈ પાચ દસ વર્સની અંદર સીદી કોમને માટે તેમની જ જાતિનો એક
 આગેવાન પેના કર્યો તેમ આપણા મજૂરો રિને પાચ થાય તો નવાઈ નથી

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા

અમારો પ્રયત્ન હિન્દુસ્તાનમા એક ભાષા કરવાનો નથી હિન્દુસ્તાનના
 જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષા નહીં થઈને એક જ ભાષા ગઢે તેવો અમારો
 આશય નથી હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિ થવાને
 જુદા જુદા ગુણસ્વભાવ વાળી પ્રાન્તીય જાતિઓની જેટલી આવશ્યકતા છે
 તેટલી જ ભારતીય નસૂતિના સર્વદેશીય વિકાસ માટે બિન બિન ભાષા
 ઝોની આવશ્યકતા છે પરંતુ જે પ્રમાણે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમા વિચિત્રતાઈ
 મળે તે એક જ છે, જેને લીધે આખા શરીરમા એકરૂપતા અને એકપ્રાણ્યનો
 સચાર થાય છે, તેમ આજે હિન્દુસ્તાનમા એકગણીયતાની ભાવના જનમૂલ
 કરવાને તથા વ્યક્ત કરવાને માટે ગણીય ભાષાની અત્યંત આવશ્યકતા છે
 પરંતુ આ જગત આજે જ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી ઘણા પ્રાચીન
 કાળથી હિન્દુસ્તાનમા પ્રયત્નપૂર્વક ગણીય ભાષા નિર્માણ કરીને તેને ખીવવ
 વામા આવી છે હિન્દુ રાષ્ટ્ર જોમદાર હતું, સુસંસ્કૃત હતું, અખિલ જગત
 માં પ્રેમ હતું, ત્યારે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તમોત્તમ વિચાર, આર્યોના કાવ્ય
 અને તત્ત્વજ્ઞાન, આર્યોના પરાક્રમોના વર્ણનો, આર્યોની રાષ્ટ્રીય શોધખોળો
 વગેરે બધું એક ગુહ, ઉદાત્ત અને અમૃત ભાષામા રંગવામા આવતું, અને
 તેને લીધે તે ભાષાને દેવનાણીનું ગૌરવમયું પદ પ્રાપ્ત થયું હિન્દુસ્તાનની
 અવનતિ થઈ, હિન્દુસ્તાનની અભિરચિ બગડી ત્યારે પણ હીન વિચાર અને
 અજ્ઞાન કંપનાઓથી સંસ્કૃત ભાષાને દૂર કરવાનું તે સમયના લોકોએ
 ઉચિત ધાર્યું નહિ, તેને માટે તો તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓનો જ આશ્રય લીધો
 આર્યોને જાણે એવા શુદ્ધ નિચાર જ સંસ્કૃત ભાષામા લખનામા આવતા
 આગળ ઉપર આ સ્થિતિ પણ બગડી ગણીય જીવન ક્ષીણ થયું અને પછી
 કાઈ જ નિયમ રહ્યો નહિ વચગાળે હિન્દુઓએ ફરીથી ઉભા થવાનો
 પ્રયત્ન કર્યો, અને તે વખતે પણ તેઓએ પ્રેમ નિચારો માટે સંસ્કૃત ભાષા
 નું જ દોહન કર્યું માત્ર લોકજનજીતિને માટે તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓ
 વાપર્યાં સિવાય છટકો ન દોવાથી તેમણે સંસ્કૃત વાડ મુક અને તેટલું પ્રચલિત

પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં ઉત્તરુ. આજે ગાંધીય જીવન ફરીને જોખી ફૂટાકા માગવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે અને તે વ્યક્ત કરવા માટે ગાંધીય ભાષાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે નાટ્યભાષા કઈ હોવી જોઈએ એ એક અત્યંત આવકાગિક પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે. ગાંધીની ઉત્તતિ પૂર્વ-પરપગને અનુસરીને જ થઈ શકે એ મહાન મિદાન્ત જોને માન્ય છે તેમની આગળ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી કે આજની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃતની પરંપરાને અનુસરીને જ થવી જોઈએ.

પરંતુ આજ હિન્દુસ્તાનમાં યક્ત હિન્દુ જ વસતા નથી અદ્વૈતવાંદી પ્રેમધર્મી હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામી ધર્મને અને ઈશ્વરી સંસ્કૃતિને કાયમનું આન મળ્યું છે, અને તેને લીધે હિન્દી ગાંધીય સંસ્કૃતિને એક વિશિષ્ટ વલણ મળ્યું છે. આ વલણ પશુ નાટીય ભાષામાં વ્યક્ત થવું જોઈએ. આ પ્રયત્ન મુસલમાની ગિયાસતની જાહેરાતલાલીના વખતમાં થયો હતો. મોટા મોટા હિન્દુ પડિતો અન્બી અને શાગસી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરીને તે ભાષાઓમાં અપ્રતિમ કાવ્યો લખતા અને અનેક મુસલમાની બાદશાહો સંસ્કૃત પડિતોને આશ્રય આપીને અને પોતે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને હિન્દુ સંસ્કૃતિનું ગહન સમજી લેતા. આની રીતે ધીમેધીમે હિન્દુસ્તાનની ભાષા નિર્માણ થઈ હિન્દી અને ઉર્દુ તે ભાષાના બે રૂપો છે મુસલમાની ગિયાસતમાં ધાર્મિક વિરોધ પૂરેપૂરો નહીં થઈ શક્યો નહિ, હિન્દુમુસલમાનની ગેદણી એક થઈ રાકી નહિ, અને તેથી ઉર્દુ અને હિન્દી એ બેદ કાયમ જો વર્તમાન પંસ્થિતિમાં એ વિરોધ ઝડપથી કમી થશે જાય છે અને તેથી ચોક્કસ પ્રયત્નથી હિન્દી અને ઉર્દુ વચ્ચેનો બેદ બહુ જ ઓછો થઈ જવાનો મંબન છે મુસલમાની અમલ પત્રી અગ્રેજી રાજ્યની અને અગ્રેજી સંસ્કૃતિની બહુ જ બગાડ અસર આપણી ઉપર થઈ છે, અને તેથી હિન્દુસ્તાનની સઘળી ભાષાઓ ઉપર તથા લોકોની વિચારશક્તિ ઉપર અગ્રેજી દબની છાપ પડી છે તે સર્વથા અનિષ્ટ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ અગ્રેજી વિચારપદ્ધતિ અને અગ્રેજી દમની વાક્યગચના માત્ર આધુનિક મુશિક્ષિત વર્ગની ભાષામાં જ દેખાય છે. સામાન્ય લોકની ભાષાને તેનો અર્થ જ થયો નથી આ પણ એક રીતે ઈષ્ટ જ છે

અગ્રેજી લોકો અહીં વસવાટ કરી જ્યાં નથી તેઓને અહીં માત્ર નાન્યકર્તા તરીકે જોવા છે તેઓને હિન્દુપુત્ર થવું નથી અને તેથી તે ભાષાનું મૂળ અહીં કદી પણ જડ ધાલનાર નથી જે પ્રમાણે અગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર અસર થાય છે પણ અગ્રેજી લોક આપણી સાથે ગેદતા નથી, આપણી સાથે બગના નથી, તે જ પ્રમાણે અગ્રેજી સાહિત્યની અને તેમની વિચારસંજ્ઞાની આપણી ઉપર અસર થતા છતાં પણ અગ્રેજી ભાષા

હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રભાષા થતી અથવા ટકવી શક્ય નથી. રાષ્ટ્રભાષા તો હિન્દી જ થવું શકે એમ છે.

આ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત થયો. 'નર કરણી કરે તો નરનો નારાયણ થાય' એ તત્ત્વ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યાથી કોઈ પણ વાત અશક્ય નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિ વચ્ચે વૈપર્ય જોતાં પાશ્ચાત્ય પ્રગતિ હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય થવું કોઈને પણ શક્ય લાગત નહિ, પણ આજ તે શક્ય થયેલું આપણે જોઈએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણે મૂળ રહીએ તો પુરુષાર્થી અંગ્રેજ લોકો કાળાન્તરે અંગ્રેજીને હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ભાષા તો શું પણ હિન્દુસ્તાનની એક ભાષા પણ કરી શકશે. એવી તેમની અભિલાષા છે એમ માનવાને ઘણાં પ્રયત્ન કરણો મળે છે. આજ પર્યંતનું શિક્ષણનું ધોરણ એ જ દિશામાં વહે છે, અને તે સફળ થયું છે એવા આનન્દોદ્ગાર હમણાં જ નામદાર વાઈસરાયના મોહાડામાંથી જળવે અજળવે નીકળી ગયા છે. ચોડા જ દિવસમાં અંગ્રેજી આપણા ઘરમાં પેસી જશે એવાં એમને સુખસ્વપ્નાં આવે છે.

આયોના વંશજોએ અને આર્ય સંસ્કૃતિનાં અભિમાનીઓએ એમ થવા દેવું ઇચ્છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જ પ્રમાણે અંગ્રેજી રાજ્યથી ફાયદા થવા છે તે વાત અમને કબજે છે તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાની ઉપયોગિતા પણ અમને માન્ય છે. પરંતુ આપણા ધર્મ માટે, આપણી સંસ્કૃતિ માટે, આપણા પૂર્વજોના નામ માટે અને આપણા વંશજોના ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ માટે આપણી દેશી ભાષા—માતૃભાષાને આપણે છોડી શકીશું નહિ. આપણા રાષ્ટ્રનો ગ્રાણ્ય—આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા હિન્દુમુસલમાનો પ્રત્યે આજ સેંકડો વર્ષથી અમેદમાવ ધરાવનારી હિન્દી ભાષા જ થવી જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારવી એ આપણી સંસ્કૃતિને તિલાંજલિ આપવા જેવું છે. સુશિક્ષિતોની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થાય અને અસિક્ષિતોની સામાન્ય ભાષા હિન્દી થાય એવો આપણામાંના એક મોટો સાક્ષરનો મત છે. રા. નરસિંહરાવ જેવા પ્રૌઢ વિદ્વાનનો વિરોધ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી. તોપણ મને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ રીતે એ વાત અશક્ય છે, અને તે અશક્ય છે એ પરમેશ્વરની મોટી કૃપા જ સમજવી જોઈએ. સુશિક્ષિત અને અસિક્ષિત વચ્ચે આવો ભાષાનો ભેદ પડે કે રાષ્ટ્રનો ગ્રાણ્ય ગયો જ સમજવો. યુરોપમાં શ્રીમંત અને ગરીબ એવાં સમાજનાં બે તક પડી જવાથી ત્યાંના સમાજમાં કેવા બર્બર ઉત્પાત થાય છે તેનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. આપણા દેશમાં સુશિક્ષિત અને અસિક્ષિત વચ્ચેની શદ્દ ભાષા સુધી પહોંચે તો કેવો બર્બર અનર્થ થશે તેની કલ્પના કરતાં પણ સરીનાં રખંડો

ઉભા થાય છે. જે સમયે સુનિશ્ચિતપણું સમૂહનું વધાને આગ્રહે મ્યુ હતું તે સમયના સુનિશ્ચિત લોક સમાજથી ભુદા પડી ગયા ન હતા. તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિ જનસમાજમાં છેક છેલ્લી પેઢીના લોકો મુખી પહોંચાડતા અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ પામેનો વર્ગ આજ પછી પ્રગતી વિખુટો પડેલો દેખાય છે અને ભાષાભેદ વધતા તો સમાજનો ઉચ્છેદ જ થવાનો.

અંગ્રેજ એ રાજ્યકર્તાની ભાષા છે અને તેથી તે જ આપણી રાષ્ટ્રભાષા થી જોધયે એવું કહેનારો એક વર્ગ સુશિક્ષિતોમાં છે. આ મત જો અસિક્ષિત વર્ગના હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય લાગે નહિ, કારણ ગળત એ રાજ્યનો માલિક, અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રગતિ એ ચાલવું જોઈએ, એ જ તેમની ભાવના હોય છે. પરંતુ શિક્ષિતવર્ગ જાણે છે કે રાજ્ય એ પ્રગતિ હિત માટે છે અને રાજ્ય એ પ્રગતિહિતો સેવક છે. સુશિક્ષિતોએ ઘલતુ એમ કહેવું જોઈએ કે રાજ્યને જો પોતાનું દર્શન પરિપૂર્ણ પાગપાડવું હોય તો તેણે પ્રગતી સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ થઈને પ્રગતી ભાષામાં જ બોલવું જોઈએ, પ્રગતી ભાષામાં જ વિચારવું જોઈએ, પ્રગતી ભાષામાં જ તેને સ્વપ્ના આવવા જોઈએ આ તત્ત્વ સમજીને જ ગુર્જરાધિપતિ સયાજીરાવે રાષ્ટ્રભાષાને રાજ્યભાષા બનાવી. વડો દરામાં રાજ્યભાષા તરીકે મરાઠી ફરી શરૂ થાય તો આજ કેને ગમે ? એ જ ન્યાયે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેશી ભાષા જ રાજ્યભાષા થી જોધયે એવા મતનો આપણે કેમ પુનઃકાર કરવો નહિ ?

દેશી ભાષાઓમાંથી જ એકાદ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થી જોડાયે એટલું સિદ્ધ થયા પછી હિન્દીની ખાસ તરફદારી કરવાની બહુ જરૂર જ રહેતી નથી શક્યતાશક્યનો વિચાર તો માત્ર સુશિક્ષિતો જ કરે છે, જનસમાજે તો તે પ્રશ્ન ક્યારે નોંધે ઉઠેલી નાખ્યો છે. એક વાત હજી જાણ્યા પછી તેની શક્યતાનો વિચાર કરતા બેસી રહેવું તે કામગીરી બતાવે છે નિર્માત્ર્ય લોક જ આવા ચિન્તનમાં વખત ગુમાવે છે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ધમાનથી દવાનની નોકરી કનારો બેસે પછી હિન્દી સાર્વજનિક ભાષા થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કરે છે. હિન્દુસ્તાનના અનેક પયોના સાધુઓએ પછી આ પ્રયત્ન ઉઠાવે છે. સાધુ ગમે તો બગાડી દે કે મદ્રાસી દો, પછી તે હિન્દીમાં જ બોલવાનો. યાત્રાગુઓનો અનુભવ જોતા પછી હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા જણાય છે કેવાસથી રાજેશ્વર મુખી અને હરદાસી કામાદી મુખી હિન્દીથી સારી રીતે કામ ચાલી શકે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં અધિકારો લોકો હિન્દી જાણતા હોય, નોપણ રાષ્ટ્રભાષાનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે તે પ્રશ્ન વાંચ્યો ત્યારે તેમાં ક્યાં છે એનો પ્રશ્ન કોણે કરે છે પછી હિન્દીનું પદ મ્યુ પ્રશ્ન નથી એમ કહેવું જૂનમરેણું ગણાય સૂક્ષ્મવર્ણન કરનારી દર્શના દો, ગાર, વીર, કમલ, ભક્તિ કે કોઈ

બીજો રસ લેો, પરંતુ દુનિયાની કાંઈ પણ ભાષા કરતાં હિન્દી પાછળ પડી નહિ. જે ભાષામાં તુલસીદાસે પોતાનું ગદ્યાલય લખ્યું, જે ભાષામાં ટીપ્પરે એકપરી બક્ષિતમાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું, જે ભાષામાં ગોપીઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયો, જે ભાષામાં વિચારસાગર સરખાં વેદાન્તરતો રચાયાં, જે ભાષામાં સુદાસનો કવિતાસાગર ઉછળી રહ્યો અને જે ભાષામાં ભૂલણ કવિએ ગોપાલપ્રતિષ્ઠાલક શિવાઈના પ્રતાપનું વર્ણન કર્યું, તે ભાષાનું વાસ્તવ્ય શ્રેષ્ઠ નથી એમ કાણ કહેશે ? આધુનિક સાહ્ય શોધનાં પુસ્તકો હિન્દીમાં નહિ હોય, ઇતિહાસ અને રાજનીતિની મીમાંસા કરનારા ગ્રંથો હિન્દીમાં નહિ હોય, પણ એ દોષ તે ભાષાનો નથી. મધ્યકાળના આપણા જીવનનું એકાંગી-પણું જ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. આપણું જીવન વ્યાપક થતાં જ હિન્દી ભાષા જોતજોતામાં તે દિશામાં પણ જોશથી વધશે. સાહિત્યના એક વિભાગમાં જે ભાષાએ પોતાનું સામર્થ્ય, પોતાની ક્ષમતા અને પોતાની ઉત્કર્ષ બતાવ્યાં છે તે ભાષા અન્ય વિભાગોમાં લંબડી પડશે એવી શંકા જ અસ્થાને છે.

આધુનિક સાહિત્યમાં હિન્દી જરા પાછળ છે તે પણ એક રીતે તેની રાષ્ટ્રભાષા બનવાની યોગ્યતા વધારે છે. બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સર્વ પ્રાન્તમાં લોકો તેને સરેલામથી જોધ્યે તે વલણ આપી પરેષ્વરી રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવી ચકે એવી તે સ્થિતિસ્થાપક છે અને એ પ્રયત્ન આજે આજુ જ છે. અનેક વિદ્વાપણું બંગાળી પુસ્તકોનાં હિન્દી ભાષાન્તરો થાય છે. ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર વગેરે બંગાળી પંડિતો અને સાહુઓ હિન્દી વેપ ધારણ કરી આપણી જોડે જોડવા સાગ્યા છે. મહારાષ્ટ્રના રામેશ્વર અને રામદાસ વગેરે હિન્દીમાં ઉપદેશ કરવા સાગ્યા છે. તિલકનું 'ગીતારહસ્ય' મહારાષ્ટ્રની સાથે જ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને પણ મળ્યું છે. સરદેસાઈના અનેક વર્ણના પ્રયત્નોનું કૃણ એક જ અનુવાદમાં હિન્દીને પ્રાપ્ત થયું છે. ગુજરાતના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવા ગ્રંથો પણ હિન્દી રૂપ ધારણ કરીને ગુજરાતના સાક્ષરજનની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે. ૨૯ પદીઆરનાં પુસ્તકોના અનુવાદોએ સામાન્ય હિન્દી લોકોને સ્વર્ગની કુંઘી બતાવી છે. મહાત્મા ગાંધીનું 'આરોગ્ય વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન' હિન્દીએ પણ મુલબ થયું છે.

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા કંઈ હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વેંકે મહારાષ્ટ્રમાં બહુ ચર્ચાિતો નથી તોપણ મહારાષ્ટ્ર માટે મહારાષ્ટ્રના સંસ્થાપકો તેના ઉકેલ આપ્યો છે. હિન્દી નવરત્નો પૈકી ભૂલણ કવિને 'બોલવાને પોતાનો રાજકવિ બનાવીને અને તેને ઠગ્યાકુમારીથી હિમાચળ મુઘી પ્રવાસે મોકલવે સિવાઈએ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન આપ્યું, અને તેથી જ સાતવહેકર અને દ્વિવેકર, સપ્તે

અને બગાડે, સાહે અને વર્ડે જેવા દક્ષિણી લોકો હિન્દીની સેવા નિરંતર કરે છે. અને આ વાત કંઈ આજ્ઞાકાલની નથી. નામદેવ, તુકારામ વગેરે સાધુઓએ પણ હિન્દીમાં પદ્યરચના કરી છે. દરજી જાતિના મહારાષ્ટ્રી સાધુ નામદેવની હિન્દી કવિતા શીખ લોકોના પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં સામેલ કરવામાં આવી છે.

મીરાંબાઈ, અખો, દમારામ, દલપતગમ વગેરેએ પણ ગુજરાત તરફથી હિન્દીને પોતાનો શાગો આપ્યો છે. ગુજરાતમાં તો પ્રેમાનંદ પહેલાં અન્ય બાપા (વ્રજભાષા) માં જ રચાય એવું મનાતું. પ્રેમાનંદ પછી ગુજરાતી ભાષામાં કાબ્યો રચાવા માંડ્યાં, છતાં લગભગ દરેક પ્રાચીન કવિએ હિન્દીમાં પણ પોતાની કલમ ચલાવી છે.

આ સર્વ હિન્દીની સેવા થઈ. પરંતુ સાંખ્યા સમયથી અવગણના પામેલી અને ક્ષીણ થયેલી હિન્દીને સ્વાભિમાનની અમૃતસંજીવની પીવાડી તેમાં નવજીવનનો સંચાર કરાવનાર ધન્યંતરી એક ગુર્જરપુત્ર હતો એ વિચારથી ક્યા ગુજરાતીને અભિમાન ઉપજ્યા વિના રહેશે? સ્વામી દયાનંદજીએ હિન્દીને આર્યભાષા એવું ગૌરવયુક્ત અભિધાન આપીને પંજાબ જેવા પઠાત પ્રાન્તમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

આવી રીતે ગુજરાતી, દક્ષિણી અને બંગાળી લોકોએ હિન્દીને પોતાની કરીને તેની મેવા દેલી હોવાથી પ્રાન્તીપત્ય નહિ પણ સર્વપ્રાચ્યુર્મની બાળનમાં, વાક્યરચનાની વિવિધતામાં અને વિવેચનપદ્ધતિના સૌક્યમાં તે ગંભીર, લલિત, વિપુલાર્ચવાદી અને રાષ્ટ્રીય બનતી જાય છે. તેથી જ એક મહારાષ્ટ્રીય નાટક મંડળી કલકત્તા જઈને હિન્દી ભાષામાં નાટક કરી બંગાળી રસિકોનું મનોરંજન આપે કરી શકે છે.

જે પ્રમાણે પર્વત પરથી ધો ધો વહેતી નદીઓ પોતાની કેક પગના બાળકોને તરછોડીને પોતાનું સ્તન્ય પાઈ પોતાનું જળ મહાસાગરને અર્પણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આજ હિન્દુસ્તાનની કોઈ પણ ભાષાનો સારો અન્ય હોય (પછી તે સ્વતન્ત્ર લખેલો હોય કે કોઈ પાશ્વર્ય અન્યનો અનુવાદ હોય) તેનું તત્કાળ હિન્દીમાં રૂપાન્તર થાય છે. એક જ અન્યના ગુજરાતી, અગડી અને બંગાળી ત્રણ સ્વતન્ત્ર ભાષાન્તરો મટોડા આગળ રાખી હિન્દી લેખક જ્યારે તેનો હિન્દી અનુવાદ કરે છે ત્યારે મળ લેખનું જ્ઞસ્ય દ્રાક્ષાપાક પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે.

એટલે હિન્દુસ્તાનની કઈ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થવી શક્ય છે અથવા હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવી શક્ય છે કે નહિ એવી કાયર પુરુષોને બડકાવનારી અનન્ત શંકાઓની માયાફોડ ન કરતાં, હિન્દી ભાષાનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઝપાટાથી પ્રસાર કેમ થાય તેનો જ આપણે મુખ્યત્વે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે

બન્ના થોડીપણે હિન્દી સમજીને છીએ જ; પણ આજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તો વચ્ચે વ્યવહાર વધારી રાષ્ટ્રસંઘટનને વધારે મજબૂત બનાવનારી, સંસ્કૃત વાંગમયની વારસદાર, હિન્દુમુસલમાનને એક સરખી રીતે પોતાની સામનારી અને આજ દેશમાં જન્મ પામેલી હિન્દીમાં આપણને આપણા હૃદયના સર્વ પ્રકારના ઉદાત્ત વિચારો અને ગૂઢ ભાવો વ્યક્ત કરતાં આવડે એવા સમગ્ર પ્રયત્નો થવા જોઈએ. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે આપણા અભ્યાસક્રમોમાં હિન્દીનો પ્રવેશ થવો જોઈએ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હિન્દી એક આગરમક વિષય મનાવો જોઈએ. ત્યારપછી પ્રત્યેક પ્રાન્તવાસીએ રાષ્ટ્રની સેવા માટે પોતાની બાપાના કિત્તુદ મનોએનું હિન્દીમાં બાળાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વભાષામાં જ્યારે બોલવાનું શરૂ ન હોય ત્યારે દરેક હિન્દીએ પોતાનો વ્યવહાર અંગ્રેજીને બદલે હિન્દીમાં ચલાવવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અખિલ-ભારતીય પ્રમોની ચર્ચા આજ અંગ્રેજીમાં થાય છે, તેને બદલે સાધારણ જનસમાજને સમજાય એવી હિન્દીમાં થવા જોઈએ. સર્વ પ્રાન્તોને સામાન્ય એવી સંસ્થાઓએ પોતાનું કામકાજ હિન્દીમાં જ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, ગોખલેનો ભારતસેવક સમાજ, તાતાનું બંગલોરનું શાસ્ત્ર-શોધક વિદ્યાપીઠ, ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ, સકળ ધર્મ પરિષદ, રાષ્ટ્રીય સભા વગેરે વગેરે પ્રાન્તીય શિક્ષણ માટે ચોખ્ખેલી સંસ્થાઓ પ્રાન્તીય બાપામાં શિક્ષણ આપે; પણ અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ચપાએલી સાર્વભારતીય સંસ્થાઓમાં હિન્દીમાં જ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. આપણા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી બાઈબોના હિતાર્થે કુરાન અને બાઈબલનાં અત્યંત સરળ બાળાન્તરો હિન્દીમાં જલદીથી થાય તો કેવું સારું ?

આટલું ક્યાં પછી આપણે સરકારને પણ પ્રાન્તિક કારભારમાં પ્રાન્તિક બાળા અને દેશના સામાન્ય રાજ્યકારભારમાં હિન્દી વાપરવા માટે અરજ કરી ફજ્જ પાડી શકીએ. જંગલ ખાતામાં, પૈદક ખાતામાં, પુનઃતરવ ખાતામાં અથવા વાતાવરણવિજ્ઞાન ખાતામાં હિન્દુસ્તાનના પૈસાથી જે શોધો કરવામાં આવે છે તે બધી હિન્દુસ્તાનના બેદૂર તથા વેપારીઓના હિતો માટે સરકારે હિન્દીમાં જ છાપવી જોઈએ એવો આપણે આમંત્ર કરી શકીએ. પણ તેને માટે ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન થવા જોઈએ. હાલ જોડી કેમ થશે કહી બેસી રહેવું કામનું નથી. કરવા માંડ્યાથી જ સર્વ કાંઈ થઈ શકે છે; પ્રયત્ન કર્યો મથ મગવો જ જોઈએ.

સ્વરાજ્ય માટે આપણી હાથકાત વાદનિવાદથી અથવા શાબ્દિક પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવા કરતાં જે સંપૂર્ણહિતના કાર્યો આજ અત્યંત અવરમક છે છતાં સરકાર કરતી નથી તેને આપણા હાથમાં લેવા માંડ્યાં એ જ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ

છે. સરકાર આપણુ દામ અસહ્ય કરશે ત્યારે જોઈ લઈશું. હિન્દીને સમુ-
નાયાનું પદ આપવ, તેનો પ્રચાર વધારવો તથા સાહિત્યમાં ઉમેરો કરવો એ
ગ્રામ સરકારનું પણ છે સરકાર અદેશી એટલે ગરીબ હોત તો તેમ કમ
ખાજની સરકાર તેમ કરતી નથી માટે સ્વગત્યાકાંક્ષીઓએ તે દામ પોતાના
દામમાં લઈ પોતાની સ્વગત્યાપાત્રતા સિદ્ધ કરી આપી જોઈશે. આપણી
પાત્રતાની ખતરી સરકારે આપ્યા પહેલાં આપણે પોતે છી લેવી જોઈશે.
હિન્દીનો પ્રચાર છી તેમ કરવાની આ સોના જેવી તક છે આપણે ધાર્યું
પાડે ઉતાવળની આપણામાં સક્તિ છે એમ આપણે દેખાડી આપવાનું છે,
તેમ કરવાથી આપણને આશ્ચર્યની—સંકલ્પમામર્થની અત્મપ્રતીતિ થશે
અને હિંસા મગન પ્રાપ્ત થશે. તથા

ધાર્મિક શિક્ષણની પાઠમાળા

આવી પુસ્તકો પઢવાથી ધર્મિકતા આવતી નથી ધાર્મિકતા એ એક
સાત્ત્વિક અને અત્યુજીવી વૃત્તિ છે ધર્મિકતા જાગૃત થવામાં મુખ્ય મદદ
આપનાર હૃદયરૂપ, અત્મપરીચય પથાતાપ, વિચારમય જીવન અને સત્સંગતિ
એ છે ધર્મ એ ખલી મહિતી નથી પણ કેળવણી (Education)
છે. ધોળને જે પ્રમાણે પોળી તૈયાર કરે છે, લોહને જે પ્રમાણે પાણી
પાય છે, ચામળો જે પ્રમાણે કમાડીને નુકસાન પહોંચાડે છે, આટલે જે પ્રમાણે
કેળવવામાં આવે છે, મૂળમાં ખતરો બરીયો અને રધારે પડતા ફોડા ડાળા
પાપન છાત્રને જે પ્રમાણે ફાળવે છે, તે જ પ્રમાણે શરીર
અને ચિત્તવૃત્તિ કેળવવા પડે છે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞની બિનકુલ ખમર ન હોય
અને છતાં અત્યંત ધાર્મિક હોય એવા માણસો આપણા જોવામાં આવે છે
ખીજ તરફ સર્વ ધર્મો પી ગયેલા છતાં ધર્મનિમુખ એવાઓ પણ આપણે
જોઈએ છીએ કેવળ સ્પષ્ટતાના પુસ્તકો વાંચ્યા એટલે રેમોર્ડ બનાવતા
આવડતી નથી અથવા તરવાના રાજી ઉપરના પુસ્તકો બચી માણસ તારો
બની શકેતો નથી, તે જ રીતે ક્રમ ધર્મશ્રેય કે પાઠમાળા વાચનાથી કંઈ
ધાર્મિકતા આવતી નથી શ્રેય વડે બુદ્ધિની આશ્રનશક્તિને ટેકો મળે છે,
પણ ધાર્મિકતામાં તો હૃદયશક્તિ કેળવવાની હોય છે આ હૃદયશક્તિ
અભ્યાસ, વૈગમ્ય, શ્રદ્ધા અને સત્સંગતિ એટલા રાનાથી જ પોળાય છે એનો
અભાવ હોય તો પુસ્તકો વાચવાથી કેવળ પારિત્ય અને દબ જ પેદા થાય
છે માટે ધાર્મિક શ્રેય જિવા પાઠમાળા, યોગ્ય માણસે, યોગ્ય પ્રકારે અને

તેનાથીયે મહત્ત્વનું યોગ્ય વખતે શીખવતી જોઈએ.

આટલી ચેતવણી આપ્યા બાદ પાઠમાળા કેરી હોતી જોઈએ એ વિષે અહીં નોંધ આપવામાં આવે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ વાર્તા, પછી વર્ણન, તે પછી ઇતિહાસ, તે પછી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન પછી ખીજા ધર્મો સાથે સુલના અને આખરે ધર્મસંશોધન; આગે ક્રમ રાખવો જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણમાં ફતેહ મેળવવાની ખરી ચારી એ છે કે વિદ્યાર્થીની અંદર પ્રેમજનના, વિનય અને આદરભાવ જાગૃત થાય. ધાર્મિક શિક્ષણ દીધું અને આદરભાવનો લોપ થયો તો પછી શિક્ષણ દીધું ન દીધા બરાબર છે.

પાઠમાળામાંના પાઠોનો ક્રમ એકવાર ઉપર બતાવ્યો છે, એટલે હવે જે નોંધ લખવામાં આવશે તે એ જ ક્રમથી લખવાનો વિચાર નથી.

૧. ધર્મદર્શન

યમનિયમાદિ કામિક, વાચિક અને માનસિક પાવિત્ર્ય એ જ ધર્મનો મુખ્ય આધાર છે. તેમાં નાનાં છોકરાંઓની બાળકમાં કામિક પાવિત્ર્ય ક્રિંવા સ્વચ્છતાથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ. એનું જ નામ શૈય. સ્વચ્છતાનો, નિર્મળતાનો રસ લાગવો જોઈએ. તેમ જ મધુર, નિર્દોષ, સાત્ત્વિક વાણી વિશે અને શુદ્ધ મન વિશે. શંકા આવતી સ્વાભાવિક છે. જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્ । પણ શંકાખોરપણું—શંકાશીલતા એ એક જાતનો રોગ છે. તેને જાડ-માંથી કાઢવો જોઈએ. આપણે ઘરમાં મેલ જામવા દેતા નથી તેટલો માથામાં જમાવીયે છીએ. તેની સજા ઉપજાવવી જોઈએ.

ખીજે ડુંગવવાનો ગુણ એ સન્તોષ ક્રિંવા પ્રસન્નતાનો છે. તુકારામ કહી ગયા છે: મન કરાર પ્રસન્ન । સર્વં સિદ્ધિર્વેં વારણ । આજકાલની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં સન્તોષને સ્થાન જ નથી.

ત્રીજે ગુણ છે તપ અથવા સંયમ. અગ્નિની પેઠે દોષોને બાળા નાખવાનો ગુણ એમાં રહેલો છે. તપ એટલે જ સામર્થ્ય—અધ્યત્મિક સામર્થ્ય.

ચોથો ગુણ સ્વાધ્યાય. સ્વાધ્યાય એટલે જે સિદ્ધાન્ત આપણે, ગળે ઉતાર્યા હોય ક્રિંવા જે સિદ્ધાન્ત આપણે શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર્યા હોય તેનું નિત્ય સ્મરણ. ધ્યાન, વિચરણ વગેરે કરવું.

પાંચમો ગુણ ઇશ્વરપ્રણિધાન, એટલે કે શરણાગતતા, પ્રાર્થના, ઇશ્વર ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા તથા ઇશ્વરપરાયણતા.

આ નિયમોની સાથે યમોનું પાલન થવું જોઈએ: અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમકાર્ય, અપસ્મિદ્ધ એ યમો છે.

આ યમનિયમો ઉપર વ્યાખ્યાન કરવાનાં નથી, પણ તેનું આચરણ સુલભ કરી આપવામાં માબાપે અને ગુરુએ બાળકોને મદદ આપવની છે. પ્રેમજ્ઞાના, વિનય તથા આદરભાવ બાળકમાં ઉત્પન્ન થાય કે અર્ધુ દામ તે શરૂં જ.

૧. પ્રેમજ્ઞપણું, વિનય અને આદરભાવ જનન થયા પછી

૨. યમનિયમો સમજાવવા. સાથે સાથે 'પાંચમિતા' પ્રાપ્ત કરેલા લોકોના પ્રસંગ દહેવા.

૩. સ્વારપણી ઋણુત્તમની કલ્પના આપવી. દેવઋણુ એટલે મનુષ્ય તરીકે માણસની ઇશ્વર અને કુદરત પાત્રે જન્મ. ઋષિઋણુ એટલે સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની ફરજ; સંસ્કૃતિ જાળવવી, તેની વૃદ્ધિ કરવી વગેરે. પિતૃઋણુ એટલે કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ; કુલપોષણ અને કુલપરંપરા જાળવવી તે.

૪. પંચમતૃતી આ ઋણુ અદા થાય છે.

૫. ઋણુ અદા કર્યા પછી ચાર પુરુષાર્થ મેળવવાના.

ધર્મ—નીતિ, સામાજિક ફરજ, સદાચાર, ન્યાય, દયા, દાન, ઉપાસના વગેરે.

અર્થ—ધનપ્રાપ્તિ, સમ્રહ, વેપાર વગેરે.

દામ—આરોગ્ય, આહારવિહાર, સુપ્રજ્ઞ, શિશુસંભાળ.

ભોક્ષ—ત્યાગ, અનાસક્તિ, જ્ઞાન, આત્મોન્નતિ.

૬. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા—સ્વધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ અને સાર્વત્રિક ધર્મ અથવા સામાજિક આદર્શ અને તે પાર પાડવા માટે ઘડાયેલી સમાજરચના. સ્ત્રીધર્મ તથા સ્ત્રી પ્રત્યેનો ધર્મ.

૭. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે આંતરિક સાધન:

યોગ—અભ્યાસ, વેગવ્ય, ધ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત (Confessions).

૮. પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ માટે બાહ્ય સાધન—સંસ્કાર, શ્રાદ્ધ, ઉત્સવ, વ્રત વગેરે. જપ, તીર્થાટન, દ્વોભહવન, ખીજા રિવાજો.

૯. ગુણુત્તમ—તેમની દુનિયામાં સર્વત્ર વ્યાપ્તિ. તેને લીધે માર્ગભેદ.

ઉપાસનાના પ્રકાર—કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ

ઉપર્ય દેવતા—ગુરુભક્તિ.

૧૦. ધર્મનો આધાર—શાસ્ત્ર, મદાચાર, આત્મવૃદ્ધિ, ધર્મશાસ્ત્રો અને ગ્રંથો—

૧. વેદ, ઉપનિષદ, સૂત્ર, સ્મૃતિ, પુરાણ, તન્ત્ર દત્ત્યાદિ.

લા. દર્શન, બાધ્ય, રામાયણ, મદાગારત, બાગવત ઇત્યાદિ.
૬. નિષિદ્ધ, પૂર્વ અંગ, અન્યસાદેય, સુવચીરગામ્ય, સિવપુરાણ,
સતોનાં વચન, સત્યાર્થપ્રકાશ, જીવનસંહિતા ઇત્યાદિ.

૧૧. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો—આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, જુદિ, મન,
પ્રજ્ઞા, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ, દુઃખ, અપવર્ગ.

અથવા, ઇશ્વર, જીવ, જગત (પુરુષપ્રકૃતિ) બન્ધ, મોક્ષ, માયા.

૧૨. આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનો.

વેદાન્ત; સાંખ્ય, યોગ; ન્યાય, વેદશિક્ષક; ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન.

૧૩. આચાર્યોના મતમતાન્તરો.

૧૪. ધાર્મિક દ્રવ્યનાઓનો અને સંસ્થાઓનો વિકાસ.

૧૫. પંથો, સંપ્રદાયો અને મતો.

૧૬. બીજા જૂનાં અને નવા ધર્મોની માહિતી.

૧૭. દરેક ધર્મનું વેશિષ્ટ્ય.

૧૮. સર્વધર્મસમન્વય.

૧૯. ધર્મસંશોધન.

૨. કથાલાગ

ઇશ્વરની લીલા—વ્યક્તિગત, સામાજિક કે રાષ્ટ્રગત.

ચરિત્ર—ધર્મપ્રવર્તક, દર્શનકાર, સત્યુત્તરો.

પ્રસંગો—ધર્મજોષક, કાર્યકાર્યનિર્ણયના, ધર્મસંકટના. આ પ્રસંગો
વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રગત (સામાજિક) બન્ને હોવા લેખ્યે.

૩. ધર્મવ્યાસિ

૧. વ્યક્તિ—શરીર, મન, અન્ત કરણ, જુદિ, આત્માની ઉત્પત્તિ મ
પોષણ, સમર્થ્ય અને સમાધાન; મેળવવું. ૨. વ્યક્તિ વ્યક્તિનો સંબંધ
૩ કુટુંબ; ૪. રાત્રિ; ૫. સમાજ; ૬. માનવકોટિ; ૭. બીજા પ્રાણીઓ
૮. પાર્થિવ વસ્તુ.

૧. ઇન્દ્રિયોપભોગ; ૨. કૌટુંબિક મોહ; ૩. શિષ્ટાચાર (વિવેક), ૪. સૌ-
ચર્યોપાસના; ૫. વ્યાપાર, હુન્નર; ૬. સંપત્તિશાસ્ત્ર; ૭. રાષ્ટ્રનો સ્વાર્થ;
રાજકારણ; ૮. સંન્યસારમાર; ૯. સમાજશાસ્ત્ર; ૧૦. પરધર્મી સાથે સંબંધ-
આ બધી બાબતોમા ધર્મને પ્રધાન ગણવે લેખ્યે એ વિષે વિસ્તૃત વિવેચ

પ્રથમ પુસ્તક

વાર્તા (૧૨ વાર્તાઓ), વર્ણન, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, તુલના, સંશોધ
મદદ માટે પુસ્તકો—દિન્દુ ધર્મની બાળપોથી, નીતિસિદ્ધાંત, ધર્મવર્ણ
દિન્દુ વેદધર્મ, આપણો ધર્મ.

યમ નેયમનઃ વિભાગ માટે વિષયો

વિધેયાત્મક

વાર્તા

૧ સસ—નાભાનેદિષ્ટ, હરિશ્ચન્દ્ર, પ્રજ્ઞાદ.

૧ અદિતા—(દામા, અદોડ), જાડમરત, મનુ, વાલ્મીકિ.

૧ અસ્તેય—(યથેન ગચ્છ સર્વંત) દાદોશ મોદેવ, શંખલિખિન.

૨ ધાત્ર્યર્થ—ભીષ્મ, હનુમાન, કાર્તિકેય, લક્ષ્મણ

૨ અપરિચિત—અકલ્પ્ય; સાધુ, શુક, જનક.

૧ સૌમ્ય—નળ

૧ સન્નોય—(મન્દરવંશી) દત્તાત્રેય, તુષારામ, કૌપદી (ત્રણ વર).

૧ તપ—મૌન, (પરાસ) બગીચ, રુકમાગદ.

૧ સ્વાધ્યય—વિદ્યા) બરહાજ.

૧ ઈશ્વર-પ્રવિધાન—વ.

૨ મૈત્રી—(અમ ત્વર્ષ), કરણા—(દયા), મદિતા, પેશા—અમાત્ય

૨ યે અને પ્રેય—નચિદેતા, મૈત્રેયી, હરિશ્ચન્દ્ર, રતિદેવ.

૨ મમના—(ઇતન ગચ્છ સર્વંત) (અજન્મ) વસિષ્ઠ.

૨ હી

૨ તિતિશા—પ્રજ્ઞાદ.

૨ આર્ચન—ચિત્તિ, યુચિષ્ઠિર અને ચાન, દિલીપ, હરિશ્ચન્દ્ર, દંધીચિ
બરન, અર્જુન (પાપગાપ), કૃષ્ણ, વસિષ્ઠ, ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા, કચ

૧ કૃતિ—(નિર્ભયના).

૨ અદોડ—(અસ્પોડ) નોળાઆની વાર્તા.

૨ કૃત્યમન્થ.

૧ અસદારવાત (અસ્પર્શજન, ઉપવાસ).

૧ અધિમાદ

૧ શુદ્ધ પા.

૧ ભૂતપ્રિયનિતેશ

બર્મિલા, સાવિત્રી, કૌપદી, સીતા, મૈત્રેયી, સતી.

अहिंसा—नैरन्ता

सत्यम्—क्रियाकर्म शयनम्—सकम्पा

अस्तयम्—सर्वतो रक्षणम्

ब्रह्मचर्यम्—व्रतं

अपरिमह—

शौचम्—शरीरशुद्धिः, परैरंगं

सन्तोष—अनुत्तमं सुगतम्

तपस्—अनुद्धितम्, पापमित्र्यं तपि

स्वाध्याय—इष्टदेवतायाः याग

ईश्वरप्रणिधानम्—समावेशिद्धि

धर्मो—निर्भय इष्टि
(charity of
vision)

निषेधात्मक

२ नृशत्रु, १ पैशत्रु, १ भत्सर, २ अभिमान (परशुराम),
२ अहंकार, २ अभ्रद्धा, १ अनानादिव (कलुषं, परशुराम, भूतन),
१ आत्मशुद्धि, १ परनिन्दा, २ दम्भ, १ लोभ (त्रिशकु), २ क्रोध (दुर्वासा)
१ असूया, १ अतिभोग्यता, २ काम (नकुप, भर्तृहृदि, विभीषण, शुक्र,
सुधामा, दुपद)

अहिंसा सत्यमन्तेयं अकाममोधमेमता ।

भूतप्रियद्विहा च धर्मोऽयं सार्ववाणिजः ॥

सत्यम्, सनता, दम, अमास्तयम्, शपा, द्वी, तितिक्षा,
अनसृक्षता, त्याग, ध्यानम्, आयत्तम्, धृतिः, एतत्तदया
—सत्याकारा ण्योदश.

सत्य	स्वाध्याय	मनोवर्त्मनि
अहिंसा	ईश्वरप्रणिधान	
अन्तेय	सन्तोष	
ब्रह्मचर्य	शौच	
अपरिमह	तप	

मैत्री
करुणा
मुदिता
चेष्टा

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

ईश्वरे तदधीनेषु बालिष्ठेषु द्विपत्यु च
प्रेम मैत्री कृपो—पक्ष
क करोति स मध्यम

यत्, अध्ययन, दान दम्भ, दान, दया, प्रेय—प्रेय.

धृति क्षमा दमोऽन्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।

ही विद्या मत्तममकोषो दशक धर्मैश्च ॥

જક્ષોષઃ સત્યવચનં ઇવિમાનસઃ ધર્મજઃ ।

મત્તર્ન સ્વેનુ દારેનુ શૌચકરોઃ એવ ચ ।

ધાર્મિક મૃત્યુમર્ત્યં ત એવે ધાર્મિકાનિધિઃ ।

નિયમા—આદારવાક્ય, અપ્રમાદ, અક્રોધ, શુરુશુશ્રૂષા, શૌચ, મૌન, ઉપવાસ.

નિષેધા—નિરાશય, પૈશુન્ય, મત્સર, અભિમાન, અહંકાર, અપ્રજ્ઞા, અનાર્જવ, આત્મસ્તુતિ, ધરનિન્દા, દંબ, લોભ, મોહ, ક્રોધ, અસુયા, આત્મભોજન, કામ.

પંચયજ—દેવયજ. જતયજ. પિતૃયજ. બ્રહ્મ. મનુષ્યયજ.

સમાજશાસ્ત્ર

જીવનચક્ર

તપ, ભોગ અને યગ—આ એક મહાન જીવનચક્ર છે. માણસ કામનાથી પ્રેરિત થઈ સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ પાર પાડવા જે જે પ્રવૃત્તિ માણસ આદરે છે તે બધું તપને નામે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળે અથવા સ્વનઃ પ્રિય હોય છે એમ નથી, પણ સંકલ્પસિદ્ધિની આશાને લીધે જ માણસ તેટલી પ્રવૃત્તિ પુર્ણ થી અથવા ઉત્સાહથી ઉપાડી લે છે. આ તપને અન્તે ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. ફલપ્રાપ્તિ પછીની ક્રિયા તે જ ભોગ. ફલભોગ એ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં મૂઠ વસ્તુ છે. શ્લોપભોગમાં એકલી વૃત્તિ જ હોત તો તેમાં જ માણસને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જાત. પણ શ્લોપભોગના આનન્દમાં જ વિષ્ણુજ્ઞતા રહેલી છે. દરેક આનન્દમાં આપણે અજ્ઞજ્ઞતાં આત્માને મેળવવા આદીએ છીએ. કામનાવૃત્તિથી મળેલા આનન્દ પછી એક ક્ષણને માટે મોહનો સન્તોષ મેળવવીને અન્તર કહે છે, ‘મારે જોઈતું હતું તે આ નથી.’ આટલાથી ચેતીને જે માણસ કામનાવિમુખ થાય તો તેને આત્મપ્રાપ્તિનો રસ્તો જડે. પણ સત્યનું મુખ સોનાના ઢાંકણાથી ઢાંકેલું હોય છે. એક સંકલ્પ પૂરો થયો હોતો નથી ત્યાં તેમાંથી જ બીજો સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે, અને આ રીતે શ્રી નવી પ્રવૃત્તિમા, નવા તપમાં અને નવા ભોગમાં માણસ તણાય છે.

આમાં યગને સ્થાન ક્યા છે ? દરેક ભોગ, કામનાથી કરેલું દરેક તપ એ કુદરત પાસેથી લીધેલું ઋણ છે. તે અદા કરીને જ માણસ ઋણમુક્ત થાય છે. મારે અમ બાવું છે તેટલા માટે હું જમીન ખેડું છું, તેમા બીજા વાવું છું, લણણી સુધી ખેનરમાં મહેનત કરું છું, અને આ રીતે જમીનનો દસ કાઠી તેનો ભોગ કરું છું. જમીનનો જોડસો દસ મેં લીધો તેટલો જમીનને પાછો આપવો,

જમીનને એની મૂળની સ્થિતિ પાછી આપવી એ યત્નકર્મ છે.

મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું; મારે સંધવું છે; ઘરવાળા પાસેથી હું વાસણો માગી લઉં છું. વાસણોમા હું સંધી લઉં એ માફ તપ છે; જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું ક્યાં પછી ઘરવાળાનાં વાસણો ઉઠડીને જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં કરી આપવાં એ માફ યત્નકર્મ છે.

મારે તળાવમાં કે દેરા પર નહાવું છે. હું પાણી ખેંચી કાઢું એ માફ તપ છે; નહાઈ લઉં એ મારો ભોગ છે. ત્યારપછીનો યત્ન કયો ? ઘણા લોકો —લગભગ બધા જ—વિચાર મરખો કરતા નથી કે આમાં કંઈ કરવાપણું રહ્યું હોય. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, ‘તળાવમાં જો તમે નહાઓ તો તમારાથી બનતો કાદવ તળાવમાંથી કાઢી બહાર ફેંકી દો.’ આ આપણું યત્નકર્મ. કૂવા પર નહાતા હોઈએ તો કૂવાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી એ જરૂરું યત્નકર્મ છે.

ગીતા કહે છે, ‘આવું યત્નકર્મ જો ન કરે તે ચોર છે. તે શરીરને તકલીફ આપવા માગતો નથી, (અથાથુરેન્દ્રિયાવાઃ) સમાજની સેવા લે છે પણ ઉછીનું પાછું વાળતો નથી. જે માણસ ભોગ કરે છે પણ યત્ન કરતો નથી તેનો આ બવ બગડે છે; પરંતુક તેને માટે ક્યાંથી હોય ?’

હિન્દુસ્તાનમાં આવા યત્નકર્મના લોપ થયોતેથી જ હિન્દુસ્તાન કંગાલ અને પામર બન્યું છે. આપણે સ્ત્રીઓની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેનું વળતર તેમને પાછું આપતા નથી. ખેડૂનોની મહેનતનો ભોગ કરીને છીએ, પણ જેવી ખેડૂતનું કલ્યાણ થાય એવું યત્નકર્મ કરતા નથી. આપણે અન્નપત્રોને સમાજસેવાનો પાઠ બજાવીએ છીએ, જગદરત્નીથી પણ તેમની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેમના ઉદ્ધાર રૂપી યત્નકર્મ ન કરવા જેટલા પાઠકાનું હરામ બન્યા છીએ. આપણે સાર્વજનિક લાભ મેળવવા હમેશ દોડીએ છીએ, પણ સાર્વજનિક શરતો ભાંગે જ અદા કરી ને છીએ. તેથી આમે સમાજ દેવાળીઓ બન્યા છે.

મોક્ષશાસ્ત્ર કહે છે, ‘ન્યાયને ખતર પડે તમારે યત્ન કરવો જોઈએ. ભોગને માટે કરેલું તપ એ અધુરું કર્મ થયું. યત્નકર્મ એ તેની પૂર્તિ છે. તપ કરો છો અને યત્ન કરતા નથી તેથી જ તમારી વાસનાઓ અમલદાર વડે છે. યત્ન કરો તો ભોગની ઇચ્છા મર્યાદામાં રહેશે જ; તમારું જીવન નિષ્પાપ થા.

દરેક બાળક પાંચળ બાળકદેરનું સાત વર્ષ પદ્મસપ્તમાં ગામવાનો નિશ્ચય સ્વોપકર્ય કરે તો દીન બની સમાજની દયા પર આધાર રાખવાનો પ્રસંગ નહીં.

યત્ન દર્શાવે પડે—ઋગ કેડયા પડે માનુષ્ય જે તપ કરે, જે જોગ જોગવે તે તેના હકના છે, તેનાથી તેને કિલિયા પ્રાપ્ત થતું નથી તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્પાપ અને ઉન્નતિકર દોષ છે પણ જે મોટા મેળવે હોય તે પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ—એટલે કે કામના, તેને માટેનું તપ અને એ તપ દ્વારા ઉપજતા ફળનો ઉપયોગ એ ત્રણેનો લાગ કરવો જોઈએ પણ યજ્ઞ તો હોવા જ નહિ નિષ્કામ યજ્ઞ—જ્ઞાનપૂર્વક યજ્ઞ કરવો—કરવો જ જોઈએ તેનાથી જૂનું ઋણ શીગ જાય છે, આપણા સબ-રીઓનું ઋણ ટળી જાય છે, સમાજનો સર્વસામાન્ય જોતો જોડો થાય છે, પૃથ્વીનો ભાગ હવેમ થાય છે, શ્રીવિષ્ણુ સત્વર થાય છે અને મહામ મુક્ત થઈ જાય છે

આપણે જીવીને છીએ એમા જ અસખ્ય વ્યક્તિઓનું ઋણ લગે છીએ કુદરતી શક્તિઓનું ઋણ તો છે જ, સમાજનું ઋણ છે જ, સમાજન દરેક રીતે સરકારી બનાવનાર પૂર્વજોનું ઋણ છે જ, અને કુલપરપરાનો વાગે આપનાર માબાપોનું પણ ઋણ છે જ આ બધું ઋણ પચમહાયાન દ્વારા દેડયા પડે જ માણસ ભુક્તિ તો કે મુક્તિ તો પિયાર કરી શકે

આ યજ્ઞર્થમા પચાંચ નથી ચાલતો જે જાતનું ઋણ તે જાતનો જ યજ્ઞ થવો જોઈએ વિદ્યા-બુદ્ધિને ગુરુનું લીધેલું ઋણ ગુરુને દક્ષિણા આપનાથી રીતરૂ નથી, પણ ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન સાચવી વધારીને ઉજગતી પેઢીને આપી દેવું એ જ સાચું યજ્ઞર્થ છે. સૃષ્ટિમા નવું કશું આવતું નથી, છે એટલામા જ નવાનું જોઈએ તેથી આપણી પ્રવૃત્તિથી જેટલી સામ્યાવસ્થા આપણે બગાડીને છીએ તેટલી પાડી સગી કરી આપવી એ આવશ્યક યજ્ઞર્થ છે આકાશ જેટલી વરાળ લે છે તેટલું જ પાણી પાપુ આપે છે, સમુદ્ર જેટલું પાણી લે છે તેટલી જ વગળ પાડી આપે છે તેથી જ સૃષ્ટિનું મહાન ચક્ર અમાધિત ચાલે છે યજ્ઞચક્ર બરાબર ચલાવવું એ ગુદ પ્રવૃત્તિ છે નિષ્કામ યજ્ઞ સાગશુદ્ધિથી આપણા પૂરતો આ ચક્રનો વેગ જોડો કરવો એ નિવૃત્તિર્થ છે કશું કામ ન કરવું એ નિવૃત્તિ નથી એ તો જોખમી ચોરી જ છે

વીરધર્મ

હિન્દુસ્તાનના બધા સરાનોમા દારૂગતો સરાય સૌથી મોટો છે. જે પ્રજાને બે ટક પેટપૂરતું ખાવાનું પણ ન મળતું હોય તે પ્રજાનું ચિત્ત બીજ

દાર્જિલિંગના પાન કાપી કરે ? જૂજમગે કાઢી નાખીએ તો જ પ્રમાણે દાર્જિલિંગ સુધી પડે અને જીવનમાં સુધારા કાઢીને ત્યાં આવે. સનાથી સાચું પુરું, એક ને એક સર્પી પી નાખના સુધી અને જાનથી ન છુટ્ટી જૂજમગે નાખીને એક જ જાનવાળી જિંદગી આગળ ઉભો ને ઉભો રહે છે.

નગરોમાં કેટલેક દેકરો માણસ મળે પડે તોપણ ગેર દિવસ દવા ન લઈ શકે અને આગમ પણ ન કરી શકે કોઈ આગમ લેના જાય તો જાણ શું ? અને કાકડગેત્રુ આના આપણે દેખતા એક દિવસનો ખોના જરો કરીને જ આપી મદાય ગરીબાને નાંધે માણસનું તેજ પણ તણાય છે. ને અન્યાય છુએ છે છતાં તેની સામે ચર્ચામાંતો નથી, જેનમય છે એમ જોતો છતાં છેતરપીડીથી બચી શકતો નથી, ગરીબા ને કાનસે તને ન મલિક દયા, માયા, મમતા બધું તણ દેવું પડે છે, પુત્રોની પાછલા બાજુ અને પાડાઓ પાસેથી તેમના ગળ ઉપાડે તો લામ લેવું પડે છે, નિર્ણય થકે તેમને માર માગે પડે છે.

આચર્યની વાત એ છે કે ગરીબ ગમડીઓ ગરીબ છે એટલા જ માટે એને ઘણીનાં વધારે ખર્ચ કરવો પડે છે. એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એની પાસેથી વધારે ધ્યાન લેવમાં આવે છે એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એને લાચર આપીને સુધરેલી સગવડો પેરી પડે છે દકામ કરીને તો એ ગરીબ છે એટલા માટે જ એને વરાઈ ગરીબ દેવું પડે છે.

એનો પામ જો ? કાચકાચી ગેનું નાખું જાનું નથી મલિકાથી માડીને અવવલારકુન સુનીના અમલદારના જે મોટા ભાગ પ્રાપ્ત થતો છે તેથી ગરીબોની સ્થિતિ સુધરવાની નથી હવે એવે પ્રનગે વેકે દેના દગ્તા ગરીબો અધગઆ ચર્ચા નાય છે કોઈ નો મગીએને ચૂસવાનું જ દામ દર છે. પોલીસો ગરીબોને જામ જેના પડે છે. લકીનો, નામ ધીંગા નાકુગ, અગજો લખનાર મહેતાઓ, ખેલનવારીઓ નાઈ "પ્રનગ દનાર" ગાગોટ અને જેમીઓ, સાધુ સન્માની યુગ, બસ જ ગરીબ પેટના ઉપર જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે ગરીબ જેનું નાખી દમિગે ખાડાવે, પણ એને ખવડવાના કોઈ ન મો નો માટે તો જૂજમગે જ છે.

ત્યારે એને હાથ જો ? જાનવાળ એ એક જ ઉપાય આપી રાખી શકીએ પણ જે માણસ ઉપર આપો મમાજન મરનવાને ન્દો છે તેની આગમ સ્વાચ્છતાની વાત કરના આપણે જ નાહી ને. એ વિચારને બાળવડા લેાય, મામાય લેાય, લાઈમડેન લેાય, એ જાસની નેનાય ચય એટલા મટે જ લે બધું સડન કરે છે નહિ, તો તે દેવનોમે મા તો વળાય એક ચર્ચા ગો દોન અચસા બબુન ... ના ના ના ના ના ના એક

દારણ આ ગરીબાઈની ખીંક ન છે.

કેટલાક કહે છે, 'આટલો સ્વાર્થલાગ કોઈ પિરતો મહાત્મા ન કરી શકે. સામાન્ય લોકોને માટે એ આદર્શ નથી. બાળજન્યનો વિચાર છોડો. કેમ ચાલે ?'

યુદ્ધમાં જે લગ્નગે અને લાખો સૈનિકો દેશની ખાતર લડ્યા જન્ય છે તે બધા ન કંઈ મહાત્મા નથી હોતા. તેમને પણ બાળજન્ય હોય છે. દસ કે પંદર રૂપિયા મેળવનાર માણસ બાળજન્યમાં માટે સી બગત કરી શકે ? આપણે સ્ત્રીઓને અને દીકરાદીકરીઓને આશ્રિત દશામાં ગજનને દેવાયેલા હોયે તેથી ન આપણને અગાત બલિષ્ઠમાં જસકે મારનાં ખીંક લાગે છે. રાજ ને રાજ મહેનત કરીને ગાદી મેળવેલા અને બલિષ્ઠને માટે કશી ચિન્તા ન કરી એમાં જે વીરસ રહેતો છે તેની મીઠાશ અનુભવ વગર ન સમજાય. સલામતી એ જીવનનો સંકેત છે. બલિષ્ઠ વિગેની સંદિગ્ધતા— નિત્યનનન યુદ્ધ એ ન જીવનનો સાર છે. એનો રસ જેને મળ્યો નથી તે અભાગીઓ કહેવાય. જેનો બલિષ્ઠકાળ સલામત છે તેનામાં ધાર્મિકતા રહે જાડુ ન અધરી છે. જે સલામતી ઈચ્છે છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતા નાસ્તિક ન છે. બાળક જેમ માળાપ પર વિશ્વાસ રાખી નિશ્ચિન્ત રહે છે તેમ વી પુરુષે માંગવ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. જ્યાં સલામતી છે ત્યાં પુરુષાર નથી, ધાર્મિકતા નથી, કળા નથી અને કવ્ય નથી.

જે માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારે છે તે વીર બની જાય છે અન્યાયી માણસને તે કાશ જેવો લાગે છે, પીડિત લોકોને તે કૃપાનિદિ બાસે છે, જળરદસ્ત સતતનત સામે તે હોમો રહી શકે છે અને તેને ન ધર્મનું રહસ્ય પગલ થાય છે. ગરીબાઈ એ વીરનો ખોગક છે, ધૈર્યનો પ્રસાર છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો જ્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, જૂખમરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને અશક્ય જણાતી વસ્તુ શક્ય અને સહેલી થઈ પડશે.

ગુજરાતમાં દેશદાજ છે; દયાધર્મ છે; વિહ્વતા નથી એમ નથી; હિંમતવ અને ચતુર પુરુષોની તો ગુજરાત ખાણ છે; ગુજરાતમાં જ્ઞાન અને અમુક જાતની મંસ્કૃતિ છે, સાર્વજનિક કામો કરવાની ટેવ પ્રકૃત જુવાનોને ગરીબાઈ ધારણ કરવાની લગતી લાગી જોઈએ. આ હિન્દુસ્તાનમાં ગુજરાતની જે ખ્યાતિ છે તે ગુજરાતના પેપારને લીધે ના કે ગુજરાતે એમાં કંઈક નાણાં લીધે નહિ, પણ ગુજરાતના કેટલાક સુપુત્રે એ વીરધર્મ સ્વીકારી ગરીબાઈ ધારણ કરી છે તેને લીધે. દેશના કરો ગરીબો એવા લોકો પામેથી ન ઉદ્ધારની આગ રાખી શકે છે, કેમ ગરીબાઈ ધારણ કરી એવાઓએ પોતાનો ઉદ્ધાર કરેલો હોય છે.

ગરીબોની દુનિયા

માનવજાતિનો ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યની લુદી લુદી જાતિઓ આગળ જુદે જુદે પ્રમુખે બા થોવા અનેક સંવાદોની ગૂંચવણનું અને તેનો નીવેરો લાવના મનુષ્યે કરેલા પ્રયાસોનું જ્ઞાન. આ દૃષ્ટિએ યુરોપના ઇતિહાસનું અવનોટન આજે આપણે માટે બહુ જ ગોઘદાયક છે, કેમકે યુરોપે છેલ્લા મેક્ષમા પોતાના પુરુષાર્થથી આખી દુનિયા પર મારી કે નરસી હાથ પાડી છે.

અધકાળના યુગમાંથી ઊગી ગયા પછીના યુરોપના ઇતિહાસમાં આપણે મોટે ભાગે લુદા લુદા રાજવંશોના અભિમાન, મહત્વાકાંક્ષા અને કાવતો જ જોઈએ છીએ. સામાન્ય પ્રજાને ઇતિહાસમાં જાણે અસ્તિત્વ જ હોતું નહિ.

મહાભારતમાં જેમ અહાર અક્ષૌહિની સેનાનો યુદ્ધમાં ગણાવા ઉપરાંત અને કૃષ્ણ જવા ઉપરાંત બીજા કશો અર્થ જ નથી, અગર તો જેમ ચિત્રની પાછળ તે ચિત્રને ધાગણુ કરવા માટે પટ દોચ છે, તેવી જ દગા યુરોપમાં સામાન્ય પ્રજાની હતી એમ કહીએ તો ચાલે.

નિયા, પ્રજિયા અને આસ્ત્રિયા એ ત્રણ રાજ્યોએ યુરોપની એક મહાન પ્રજા સામે મહાઅન્યાય કરી પ્રજાઓને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આપ્યું જે દિવસે પોલાડના ભાગલા પડ્યા તે જ દિવસે યુરોપમાં રાષ્ટ્રીયત્વ જન્મ્યું. ઇટાલિયન દેશમંત્ર જેમકે મેક્ઝિનીએ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનથી અને ખડતલ તપશ્ચર્યાથી રાષ્ટ્રોને નામરૂપ અને મહત્ત્વ આપ્યા તે દિવસથી યુરોપની લડાઈઓ અને સુવેડનામાંઓએટલે કે સન્ધિચિહ્નો રાષ્ટ્રોને નામે થાય છે.

હાલનો યુગ ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો હોનાથી ગજસત્તા કાંઈ ને કાંઈ રીતે વેપારીઓના હાથમાં જાય છે, અને આ વેપારીઓ પોતાના સ્વાર્થને અર્થે ભોળી પ્રજાઓમાં રાષ્ટ્રીય અભિમાન, દ્રેષ અને ઈર્ષ્યા સળગાવી તેમને લણવે છે તથા બંધકર મંદાર કરાવી તેનો આર્થિક લાભ પોતે ખાટી જૂથ છે અને તેનો જોળે તથા આપત્તિ તેટલા ગરીબ પ્રજાને જ લોગવવા પડે છે.

યુરોપનું રાજકારણ ગજવશોના હાથમાં હતું ત્યાં મુખી બાબ દુનિયા સાથે તેનો ઝાઝો સંબંધ થયો ન હતો, પણ ઔદ્યોગિક યુગ શરૂ થયો તે દિવસથી યુરોપના ઝગડાઓ આખી દુનિયાને બાધક થવા લાગ્યા છે.

જેમ બધા ખડોની પ્રજા યુરોપના ઝગડાથી અકળાઈ ગઈ છે તેમ યુરોપનો મજૂરવર્ગ પણ તેટલો જ અકળાઈ ગયો છે. તેનું કહેવું છે કે

આને ધૂરોપમાં પંદર કે અઠાર રાત્રો છે એમ માનવું એ વહેમ છે. ધૂરોપમાં ફક્ત બે જ રાત્રો છે: એક ધનવાન લોકોનું અને બીજું નિર્ધનનું. ધનવાન રાત્ર સમર્થ અને સંઘટિત છે, જ્યારે નિર્ધન રાત્ર અસહાય અને ટિંગબિંગ છે. તેથી જ તેા ધનવાન લોકો નિર્ધનને પોતાના કાણુમાં રાખી ચૂરી શકે છે. જે નિર્ધન વર્ગો સંઘટિત થઈ જાય, સંપૂર્ણક આપસ-માં મોહના કરી શકે અને તે પાર પાડી શકે, તેા તેમની પાસે મનુષ્ય-જન એવડું મોટું છે અને પ્રભુત્વની એકેએક નસ એટલી બધી સંપૂર્ણતા-એ કરીને તેમના હાથમાં છે કે ગમે ત્યારે તેઓ ધારુ કરી શકે. અખ્યાતમાંથી જ મજૂરશાહી અથવા બૌદ્ધશ્રેણીઓ નીચે થયો છે. ધૂરોપ દ્વે સધન અને નિર્ધન લોકો વચ્ચે મહાત વિગ્રહ રાડ થયો છે. અવિષમ ક્યારે અને કેવી રીતે શમશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે જ્યારે ગાયું કે 'અર્જનમર્થ માવય નિત્યમ્' ત્યારે તેમન મનમાં પણ કદાચ પોતાના વચનનો આટલો વ્યાપક અને બીધણુ અધ નહિ આવ્યો હોય. જ્યાં સુધી લોકો ધનને માટે લડ્યાં જ કરે ત્યાં સુધી માનનીના નસીબમાં મુખ અને શાન્તિ નથી. જેમ અદ્વૈતમાં તેમ જ આ વિગ્રહમાં પણ દ્વિતીયાદ્વૈ મયં મવતિ । જ્યાં સુધી બે છે ત્યાં સુધી લડાઈ ચાલુ જ રહેવાની. સર્વનાશ માથે લીધા વગર આવો વિગ્રહ શમી ન શકે.

પણ શ્રદ્ધા કહે છે કે સર્વનાશને માટે મનુષ્યજાત સરજાયેલી નથી. લગવાન હથિ પ્રિયતે ક્યું છે કે 'આ દુનિયા ગરીબોને માટે છે.' પણ ગરીબ એટલે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા નિર્ધન નહિ. કેમકે સધન અને નિર્ધન બન્ને ખરૂં જોતાં ધનની વાસનાથી વીંટળાયેલા એટલે 'ધન-વાન' જ છે. એકની પાસે ધનનો મદ છે, જ્યારે બીજા પાસે ધનનો લોભ છે. બન્નેમાં ધનની વિદ્યુતિ રહેલી જ છે. અને જોનામાં ધનની વિદ્યુતિ છે તે ગરીબ નથી પણ 'ધન-વાન' છે. આ દુનિયા ધન-વાનની નથી પણ ગરીબની છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આખું ધૂરોપ ધન-વાન છે. મૂડીવાળા પણ ધન-વાન અને બૌદ્ધશ્રેણી પણ ધન-વાન; કેમકે બન્ને ધન-પ્રાપ્તિ છે, ધનને અપનાવે છે.

આ બન્ને જાનના ધનવાન ગમે તેટલા લડે અને કાયદાકારે સંપત્તિની વહેંચણીના ગમે તેટલા પ્રકારો કરી લુએ, તોપણ એ રીતે દુનિયામાં શાન્તિ અવનરવાની નથી.

ધૂરોપમાં યોડા જ લોકોના હાથમાં લગભગ બધું ધન છે એ સ્થિતિ વિષમ છે એમાં સંકા નથી. પણ તે ફર કરવા માટે જ્યારે નિર્ધન લોકો ધનિકોની સંપત્તિ ઉપર બૂખ્યા વડૂની નજરે જ જોવાં કરે ત્યારે તેા વિગ્રહ

હર વચને જદને દલગી રહે જ, એ વાત નિર્ધન વર્ગોને મમનતી નવી
ધનિક લોભની પપત્તિ યીસી લીધા વગર પણ તેમની અને પોતાની વિગ
તા નષ્ટ થઈ ગયે એટલું માનવા જેટલી નહી તેમનામાં આવી જોઈએ

નિર્ધન લોભ લોભ દોરી ને મન્ટોપ કેળો, પોતાની હાજતો ઝોડી
કરી નામે અને જે હાજતો નાબરિક છે તે અગત્યની પૂરી કરી લેના
શીમે નો ધનસાન લોભના દ્વારમાં ધન જતું અથવા બેસુ ચતુ બધ થયે.
મેટા પ્રમણમાં વસ્તુઓ પેદા કરી ખરી દેશદેશ સુ મુસી તે વ્યાપી—
રક્ષામાં મિગટ પયા પર ગનનિમગ કરવો—એ જ આ વિશ્વ પરિવર્તિનું
મૂળ કારણ છે. આ સ્થિતિ જો કદાચે માટ જોડેલી રાખી રાખતા છે
અનેનીના પલાની મર્ડિયુ માણુમ ધનિક થઈ જ ન શકે તમ તેથી
કોઈ માણુમ નિર્ધન થવનો પણ ભય નથી એકે દાણે દગમે કદા જોઈએ
એટલે ખીજે દેશાણે ખાડો થય જ. જ્યાં સધનનાનો અમર છે ત્યાં જ
નિર્ધનતાનો પણ અભાવ દોઈ ગયે મપત્તિ અને દાગિય પત્રે સનાતન
પડોલીઓ છે. બાળો નામ માગે જ થ ગયે અને તે જોઈવિગ્રમ હાગ
નહિ, પણ સંદેહી હાન

ધન્યગની પા હોતો હોતે પડી જાનાર જાનામાં લોભના મે વર્ગ
પામે એક ધનપ્રાપ્ત્ય, અન ખીજે મનોરાગયણુ એક હોતે મામાલ્યપાત્રી
અને ખીજે હોતે વ્યગત્યની એક હોતે નનસાની અને મીજે હોતે મલ્યાદી
એક દોર અનાસા માનગનો ખીજે દયા ગાવરા મગશે એક હોતે અર્થ
પરચણુ, ખીજે હોતે અર્થપ્રાપ્ત્ય એક હોતે અહરની અન ખીજે હોતે
સ્ત્રેની.

આમુરી શાસ્ત્રો

દેવ બન્ધુ ચિત્તરજન દાસ યત મજદારી આનેન જ નથી. તેઓ
અસાધારણ વિદ્વાન છે, કવિ છે અને ધર્મજિજ્ઞાસુ પણ છે. તેઓ જ્યારે
કહે છે કે ‘પાશ્ચાત્ય સપત્તિશાસ્ત્ર, પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્ર અને પાશ્ચાત્ય
પારસનાશ્ત્ર એ ત્રિપુત્રીએ હિન્દુસ્તાનનું પાગસાર નુકસાન કર્યું છે અને
આપણે તે ત્રિપુત્રીને મંગ છોડી દેશુ ત્યાં જ આપણે રાષ્ટ્રના આત્માને
ઝોળીશુ’, ત્યાં આપણે મોઢ ઘડીને માટે યોગી વિચાર કરવો ઘટે છે.
જ્યારે દેવબન્ધુ કહે છે કે ‘આપણે અદ્યપદ કદામ કરીશુ તો હુનિયામાં

રાજદારાનું ક્યારે નામ સરખું નહિ રહે, બધે ધર્મનું જ નામ પ્રવર્તશે' સારે તે ગંભીર વાણીનું આપણે મનન કરવું ઘટે છે. આ પાશ્ચાત્ય આચારી શાસ્ત્રો અંગ્રેજી કેળવણી દ્વારા આપણા રામાજ્ઞમાં પેરી ગયાં છે. અંગ્રેજી કેળવણીએ ભગવદ્ ગીતાના સુરસ્યાન લીધું ત્યાંથી જ આ શાસ્ત્રો પર આપણી અચળ શ્રદ્ધા ચોટી ગઈ. ગાંધીજી જેવા અને દાસબાણુ જેવા દેશકિનચિન્તકો ભગવદ્ આપણને કહે છે કે 'પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોએ આપણો હૃદયભેદ કર્યો છે, પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોએ આપણને ભગવાનના છે' ત્યારે આપણા કેળવણીકારોએ અને ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારોએ તીવ્ર વિચાર કરવા પડે છે તેમજ ભગવાનના આશ્રયમાં આપણે પુનઃજન્મકાર નાંદ કરીએ, ત્યાં મુખી તેમજ આપણે હિન્દુ નહિ જનાવીએ, હાં મુખી તેમજ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સ્થાન આપીએ કે ન આપીએ એ મવાન વિચારવા જેવો છે. કાંઈ નહિ તો આ શાસ્ત્રો દષ્ટ માન્યતાઓ ઉપર આધાર છે, અને તે માન્યતાઓ કેટલે દરજ્જે સાચી છે તથા કેટલે દરજ્જે ભ્રમક છે તેનું વિચારણુ આ શાસ્ત્રો સાથે જ કરવામાં આવે એટલાં તો નિયમ હોના જ નેહ્યે, અને આપણા લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રમાં આ નામે શાસ્ત્રોની કેવી વ્યવસ્થા કરી છે એનું પણ અધ્યયન થવું જોઈએ.

જેમ સ્વરાજ્યની ગાત્રી ધ્વજા કર્યે ગાણે નહિ, પણ રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ—પુરુષાર્થપૂર્વક ફેરફાર કરવો જોઈએ, તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પણ છે. આજે કેટલાંકે મુસલિમોને અસહકારનું તત્ત્વ ગળે ઉતારવું નથી, વિરોધ કરતાં અસહકાર વધારે અસહકારક છે એની ખાતરી થતી નથી અને રાત્રી સામે લડતી વખતે સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલા આપણોગથી આપણને લાભ જ થાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા ચોટતી નથી, એનું કારણ તે લોકોની દેશભક્તિ ચોટી છે એ નથી, પણ તેમને મળેલી કેળવણી જ ખોટી છે અને તે ખોટી કેળવણીની અસર તેમના ઉપર ગંભીર થયેલી છે.

પાશ્ચાત્ય રાજનીતિનું સાચું સ્વરૂપ જર્મન પ્રોફેસર ટ્રીપ્પેએ બરાબર આપ્યું છે. મર્મઅધર્મ, નીનિઅનીતિના વિધિનિષેધ અને મહાત્મા ઇશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશ વ્યક્તિઅક્તિના સંગન્ધને માટે છે. સતતત એ જુદી જ વસ્તુ છે. રાષ્ટ્રહિતને માટે ગમે તે કરી શકાય. રાષ્ટ્રને માટે વ્યક્તિ આપણોગ આપે, પણ ધર્મને માટે રાષ્ટ્ર કરો આપણોગ આપવાને બંધાયેલું નથી, કેમકે રાષ્ટ્ર કરવા મોડું કશું છે જ નહિ. આ યુગપતે વ્યવહારધર્મ છે. યુગપતે રાષ્ટ્રો—કેટલાંક રાષ્ટ્રો આ રાષ્ટ્રધર્મને મર્યાદાઓ છે એમ સ્વીકારે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. પણ આપણે ત્યાં કેટલાંક દેશગણે આ રાષ્ટ્રધર્મના ચરનો પણ પરાભવ કરવા તત્પર થયા છે. 'શઠ પ્રતિ શાઠ્યમ્' નું રૂપાન્તરે 'રાષ્ટ્રવિરોધીઓ પ્રત્યે સાથ' એવું થઈ ગયું છે. ત્યાંથી 'પોતાના પક્ષના

વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ શાક્ય' એવો ફેરફાર થતા બહુ વાર લાગતી નથી, અને આખરે 'પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે શાક્ય—પોતાનો વિરોધ કરશે એવી જોગે વિરોધક હોય અથવા મનન દોષ તેની પ્રત્યે પણ શાક્ય' અને અન્તે પ્રત્યેક પતિ શાક્ય' એકું હીન અને નિન્દ્ય સાર્થક પડે છે.

સમાજશાસ્ત્રમાં પણ કેટલીક વાર વ્યક્તિના ગુણોપભોગ એ જ આદર્શ થઈ જાય છે, અને કેટલીક વાર મમાજનો લુપ્ત એટલે જો વંદી જાય છે કે વ્યક્તિ એ સમાજનું બાકુ બની જાય છે. અને સંપત્તિશાસ્ત્ર વિશે તો પૂરું જ શું? જોડામાં જોડા જમીન વધારેમાં વધારે ધન સ્ત્રી રીતે મેળવી સકાય એવી બહાર લેવાતી આ માટી ના જ પાડે છે. સંપત્તિશાસ્ત્રને જૂજ-મગનું શાસ્ત્ર દર્શી તોપણ આને, એટલે કે જૂજમરો મટાકાનું શાસ્ત્ર નહિ પણ પેતે સંપત્તિમાન થતા મારે દનિયામાં બીજે બધે જૂજમરો પેદા કરવાનું શાસ્ત્ર સંપત્તિશાસ્ત્રીઓ આવી વ્યાખ્યા સ્થાપી ચીકાને તો ખાત, પણ મૂંઝવણો ઇતિહાસ લેતા આ જ વ્યાખ્યા માચી છે એમ લાગે છે.

યુગોપાદિધાન લોકોએ જે વિચારો કરી જોડા નથી કર્યા, પણ પ્રયત્ન વ્યવસ્થામાં—મટ્ટીય વ્યવસ્થામાં ઉપર વળીલા સૂક્ષ્મ આનુગી શાસ્ત્રો જ અમલમાં આવી છે અને તેમની જ અમલ આપણા દેશો પર પણ પડે છે.

તેમના જ શાસ્ત્રો રાખી તેમાં ગુપ્તરાત્રનાગ કરી તરતને મારે ચલાવી લેવાય, પણ એ કંઈ શાસ્ત્રો ઉપયોગ નથી. આપણે આપણા પોતાના સામાજિક જીવનનો આદર્શ નક્કી કરી તે પ્રમાણે નરેસર આપણુ ધર્મશાસ્ત્ર મોઢું જોઈએ અને તે જ મટ્ટીય ઉપવૃત્તિનો પાથો થયો જોઈએ. આ કામ હેલુ નથી, અજાણ્ય મેળવવા જેટલું જ અધર છે પણ સાચું સ્વગંભ્ય મા જ છે. દેશમનુની ગભીર વાણીથી પ્રેરણાને આજના વિદ્વાન દેશમકતો દિશા તરફ વળે તો દેશનુ એ મોક મોડુ સહભાગ્ય જ ગણવું જોઈએ. ક્ષીણ એ જેમ 'કિન્દ અરાજ' લખ્યું છે તેમ દેશમનુ પણ આપણને પાતાના ચિન્તનનો સાગ આપી દે તો કેવું સારું ?

સુધારાનું મૂળ

રહસ્યમાં કેટલીક વાર બીકનું હોય તોપણ લોકો ટટા કરે છે. દરેક જણ પોતા પૂર્વની જગા લઈને બેસી જાય તો બધા સુખેથી બેસી શકે પણ કેટલાક લોકો અકારણ સ્વાર્થો અને મનુષ્યશત્રુ હોય છે. લડીને જેટલી જગા શેકી શકાય તેટલી રોકું ત્યારે રહુ એ તેમની ટેક હોય છે. બધે તેમ

કરના બેસાર ની મગર તો પૂર્વે મચાતી ન હોય અને સામુ પોતાને જ
 દુખ વેળે પડુ દોય જાકે ઉપર વસારે જગા મકરા માટે પનાહી વાળી
 તેને તેની પગા નાગ કે ત્યા સુધી પગાની પગાળી છે ' જ્યા સુધી
 પોતાની પગ પીળીને નાકે નહિ ત્યા સુધી સ્વાર્થ મધુર મચાસો એવી
 તેમના મનમાં ખારી થઈ નથી ' પામ ન પાવને દન્દ માણસ મનના
 તાથી એકગીચની સગવડ તદ્દ નામની મનોહરિત્રિ પ્રાપ્તો તો પ્રાપ્તો
 દુખ ન થય તેનો નો હોયી મુગળી કરી જકે

કિંસામાં અને ગામગોમા લોગે જ્યાકે ધન જામે છે ત્યારે પગ
 પોવી પોગી નવો જગ ધન ના ત્યાં પડુ દોગે મુખમુખી છે મગર
 મગરનો વિચાર છાડી સ્વાર્થમન કાદાન ગ્રેસ માં જ દેટલીક
 વાગે છે એક વેત જગી માન પોવી ના સારથી માં કમ નુશ્માન
 ન મધુ હોય અને મારા પડોશી તેથી ગમે તેટલી સગવડ થઈ હોય,
 તેપણ માનથી આટલો સ્વાર્થ હોગય જ નહિ, મારા જીવ જ ન આવે
 તેને અને માગમાં આટલી મહાશુદ્ધિ રહુરે તો મારું સગાનાલા અથવા
 આગેજીપાટોનીઓ મને દુનિયાતરી પદાપણ થીખવરા આનસા ' શુ
 ગાદો થઈ ગયો છે ? આમ કાર્દાનેશ્વરી થને પડોપમર દન્દ જાંસ તો
 લોકો તને ઘોઘે દહાડે આવો જાવશે જાગવચ્ચો માટે પડુ કઈ રાખુ
 છે કે નહિ ? પેનાડું કામ અટકી પડુ છે માગી ને એની પાગેથી પચમે
 સનસો રૂપીયા તારો હક છે, છોડે છે ગા માટે ? ન આપે તો સર્જ ગટે,
 આપણને ક્યા મન પડી છે ? આપણી જમીન તો આપણે ત્યા જ પડી
 છે ' બસ, સ્વાર્થધર્મનું આ કર્મન તોય જ નહિ સ્વાર્થધર્મ અગર
 પડોશીધર્મ મોગો પડે છે અથવા મરી જાય છે માટે જ આ સુમનું નમ
 કળિયગ પડુ છે કળિ એને કનહ

જે કુટુંબ વચ્ચે વિવાહમળ્ય જોગય ત્યારે પડુ આ જ દશા પામ
 દના તે સળ્યથી થસા એટલે ત્યા તો ગ્રેગધર્મ અમનમા આવશે જોકે
 પણ ના, ત્યા પડુ વહેવારની મીતોના જગા ઉજા થવાના માનપાનની
 જાળનમાં એક પણ વિગત જતી ન કરાય મેકને ત્યા ગાગો ખવી પગી
 હમે તે વળતે કલ આડુ નહિ આવે, પણ વેરાઇ પમેથી તો રીત પ્રમાણે
 પૂરતું મગવ જ જોકે નહિ તો વરને પાઠો વાગતાની મમગી ' વિવાહનું મગગા
 મગલુ ઈર્ષી અને અજ્ઞાનમા ' એ જ દશા ન્ય તો ન્યાતો વચ્ચે પગપર
 અવિશ્વાસ અને સ્વાર્થ છોડામાં કાયગતા એ જ્યા જુઓ ત્યા ફલાયેલા છે

ધરમાં આમ, ન્યાનમતમાં આમ, તો રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે ખીજુ શુ
 હોઈ રાકે ? દરેક રાષ્ટ્રે પડોશનું રાષ્ટ્ર નબળુ હોય તો તેના ઉપર ચકાઈ

દેશી જ નેહ્યે, વળતાન હોય તો હમેશા તેની બીક મનમાં ગખતી નેહ્યે, અને તેની માગે કારનફ કમું નેહ્યે. પડોશીઓ સમાન બનતા હોય તો નીનત વગે એમ પણ નથી, કેમકે સમાનતા માણસને કના રુચે છે ? સગમાઈને માટે પ્રયત્ન તો ચલવાનો જ, એટલે આખરે હાં પણ અનિવાર્ય અને વિનાશ દરેક પદ ગોમ જ કહે છે કે બચાવને ખાતર, આત્મશાપ્તને ખાતર અમારે આટલું તો કમું જ પડે છે. એ પ્રગળ ગાળો વચ્ચે એક નાનકડું રાષ્ટ્ર હોય ત્યારે પ્રગળ ગાળ ગોચર વિચાર કરે છે કે હ આને ન ખાકી તો પેરો ખાવાનો જ, અને તેને ખાઈ બળીઓ બનેલો તે મારા ઉપર અશય દેવાનો જ. તેના કતા હ જ તે અન્યાય કરી લઉં તો શું જોઈ ? સામ્રાજ્યો વને છે તે આ નિયમ પ્રમાણે.

માર્ગ અને અન્યાયની આ લન્દિશ આજે યુગેયમા સાર્વત્રિક થઈ છે અને તે જ સિદ્ધાન્ત ઉપર તેમનું ગજકાનું ચાલે છે, એટલા માટે તે મનુષ્યસ્વભાવ જ છે એમ માનવું જૂલબરેલું છે. આજે સુઅવસ્થિત પશુશક્તિને યુરોપ બે મુધારો માને, પણ સાચો મુધારો તો પ્રેમધર્મમા—પડોશી-ધર્મમા જ છે એ પડોશીધર્મ આખરે શ્રદ્ધાપૂર્વક કેળવવો નેહ્યે. જેઓ સર્જનતા દાખવે છે તેમની સાથે મિત્રાચારી અને જેઓ દુર્જન બની ગયા હોય તેમની સાથે અસહકાર એ જ પ્રેમધર્મનો નિયમ છે. પ્રેમધર્મ સહાનુભૂતિ આપે છે, મદદ આપે છે, પણ દીન બની મદદની અપેક્ષા નથી ગખતો. પ્રેમધર્મ નિર્ભય હોય છે, અને તેથી જ પ્રેમધર્મ અમયોદ છે. આપણે જેના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ તેની શક્તિ વધે તો આપણને બીક લાગવાની નથી. ઉલટી જેની સાથે આપણને દોસ્તી છે તે જેટલો નમ્રગો તેટલી આપણી શક્તિ ઓછી.

જ્યા અવિશ્વાસનું વાતાવરણ હોય ત્યા તેને દૂર કરવા પ્રેમ અ સાધારણ ધીજી અને સદિધ્યતા કેળવે છે, નમ્ર થઈને ચડે છે અને ધણી વસ્તુ જતી કરીને વિજય મેળવે છે. પ્રેમધર્મમા ખમવાપણુ યોગ દિવસને માટે હોય છે, પણ તેના વિજય અક્ષય હોય છે આ પ્રેમધર્મનો ઉપયોગ કુટુંબથી માડીને ગણેરા રાણેરા વચ્ચેના સંબંધ સુધી ફેલાવવો એ જ બધા સુધારાનું મૂળ છે, અને ફળ પણ તે જ છે.

संयमसां संरुति

સમય એ સમૃદ્ધિનું ના છે નજાઈ, વિ. ગિના અથવા - અનુદાનના
પાનાય છૂંત દોષ દોષ સમૃદ્ધિનો ઉત્પત્તિ થયો નથી જો વિમલ પદ્ય સ્તો
નથી પતિંગ રઈ મુંડી દદ રક્ષાઈ ગણાવતી પ્રગ જેમ મુંડ રોય છે,
તેમ સમયો રાગે નિર્મલ થયેલી સમૃદ્ધિ પન રક્ષાઈ રો દોષોની
રોય છે

અહિંસાને તપ અને પ્રજ્ઞા તથા દ્વાર નૃત્ય ઉપર વિશ્વ મેળવી એક
બ્રહ્મ સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો. શુદ્ધ ૧૧૧ યોગી યોગિઓની તપશ્ચર્યાને
પરિણમે અંગે ૧૧ મામાત્મ્યો અને આર્ય સંસ્કૃતિના રિચ્છ ગત પામ્યો
સદરાનાયક તપ યોગી હિન્દુ ધર્મનું ૧૨૫૫ મહાત્મી ૨૫૫૫ તપ
વડે જ અદિમાર્ગ દેવણે સાદુ અને સચળી જીવન ગાતીન જ તીખ
નુઓએ પતંગમા જાગૃતિ આપી ત્યાગના નિતા ૧ નીને જ માદા મગદા
ઓએ સંગ ત્રાપ્યુ બગાજા ૧ જીવન્ય મ પપુ મુખ ગુહિતે મારે વારાની
દરે પગ નાળના નદિ, તેમથી જ બગાજ ની લેખુ સંસ્કૃતિ નિકાસ પામી
સચગમા જ નરી સંસ્કૃતિઓ લખા દ્વાનુ મામર્થ્ય છે સાહિત્ય ગ્રાપત્ય
સગીન, કળા અને વિરિધ ધર્મવિધિઓ સચગની પાળ પાળ આવે છે
સચમ પ્રથમ તો દર્કશ અને નીરસ લાગે છે, પણ તેમની જ સંસ્કૃતિના
મધુર દુહો આપણો મને છે

જેઓ ક્રમા તમ્ પપ્પન બનાવી સમર્થો બેતારી ખાડવા માગે છે તેઓ નસકુતિની જડ ઉપર જ કુહાડી મારે છે

પંગમહાયાતક

શાસ્ત્રોમા અનેક જ્વતના પાપો વર્ણવેલા છે જૂઠું ગોલવુ, હિસા
કગી, ચોરી કગી સગેરે અનેક પાપો છે જ પણ પાપોનો એક ખીજો
પ્રકાર છે, જેનો નામોઆચાર અને નિરોધ થનાની જરૂર છે સામાન્ય પાપો
કગતા આ પાપો જોજા બચકર નથી બચજીન દશામા નેવુ, અન્યાય સહન
કરવો, પંડોગી પર થતો અન્યાય મૂગે મોડે જોયા કરવો, આજસમા
આતુષ્ય વીતાડવુ અને અજ્ઞાન દશા દર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો—આ પણ
પચમહાપાનક છે. આમા પોતાના આત્મા પ્રત્યે દ્રોહ છે દુનિયામા જ્યા

જ્યા અન્યાય થાય છે ત્યા ત્યા લુપ્તમ શુભગ્નાય પોતે તો પાપી દોષ જ છે, પણ લુપ્તમ મદન કરનાર પણ ઓછું પાપ નથી કરતો. જે માનુસ દુર્જન કે બીકણ ચર્જીજીઓને લુપ્તમ કન્વાના મોહમાનાણે છે તે સમાજ નો ઓછો દ્રોહ નથી કરતો. ચાનાના મધમા પણ જે લોટા સૌથી ધીમે ઓધતા દોષ તેમની ગતિએ જ મધને ચાવતુ પડે છે નજા લોટા સઘની ગતિને રોકે છે. તે જ પ્રમાણે જે લોટા મનુષ્યની જીવનયાત્રામાં પોચા અને બીકણ દોષ છે તે પણ-મનુષ્યની પ્રગતિને રોકે છે. જે આપને નજાઓનો મધાથ પસંદ કરતા નથી તેમ જનતિને પચે ચાવનાર જનતિઓ નજા અને અન્યાયમહિષ્ટુ લોટાને પસંદ કરતી નથી.

*

*

*

પણ માનવી મધમા પસંદગી કરનાતું કેવળ દાથમા નથી ઈશ્વરે જ એ સવ તૈયાર કર્યો છે અને તે પોતે જ એનો મધારી છે માટે આપણે જેટલે જગત્તે આ સઘમા પાળી પડીએ તેટલે જગત્તે આપણે તે મનુષ્યકનો દ્રોહ કરીએ છીએ.

*

*

*

અગાળ ગહેતુ એ પણ એક મહાપાપ છે જેટલું જ્ઞાન આપણી આકલ્પનશક્તિની અદર આવી ગયું અથવા જેટલું જ્ઞાન જીવનયાત્રાને માટે આશરક હોય તેટલું ન મેળવતું એ સઘદ્રોહ અથવા સમાજદ્રોહ જ ગણાય ખાસ કરીને જેમના ઉપર અનેક લોટાને દોન્વાની ફરજ આવી પડી છે, જેઓ મમાજના આગેવાન કે નેતા ગણાય છે તેઓ જે દુનિયાની સ્થિતિ થી, હાલના મામાજિક આદર્શથી અને દુનિયા આગળના મહાન સનાયે થી વાહેક ન જો તો તેમને મમાજવાત ક્યાંતું પાપ લાગે હિન્દુ સમાજ મા ગાન અને માતુ એ જા. વગ સમાજની આગેવાની કરતા આવેલા છે એક શ્રીમન્ત દોષ છે જ્યારે બીજો અકલ્પન દોષ છે એકનો પગિયાર મોટો છે, જ્યારે બીજો પગિયાર વગરનો હોય છે એક સત્તા વડે કામ કરે છે, બીજો મત્ત વડે એકમા હોય છે પ્રભુત્વ, બીજામાં હોય છે વૈગમ્ય આવા પચ્ચ મિત્ર જીવન વાળા અને પરસ્પર બિન આદર્શ વાળા વર્ગના દાથમા સમાજની આગેવાની સોંપી પ્રાચીન કાળમાં સમાજન્યસ્થાપકોએ મામાજિક ઉત્પતિનો એો સુગંધિત કર્યો હતો પણ દુર્ભાગ્યે આ બંને વર્ગને પોતાની સમૃદ્ધતાનો બમ નડ્યો બને વર્ગે અગાળ નહેતાનું પાપ કર્યું અને સમાજદ્રોહ તેમને માથે આવી પડ્યો સાધુઓ પુરુષોત્તમપ્રવીણ બધે થાય, દશમન્થ તેમણે મોટે બંને ક્યાં દોષ પણ જ્યા સુધી તેઓ જગતની પગિસ્થિતિ સમજે નહિ, સમાજની નાડ ક્યા છે તે પાંચે નહિ અને ઉત્પતિનો ગતો કંઈ દિગામા છે તે સમાજની બાજામાં મમાજને કદી

૧૧૨૨ સદ નહિ તો મુ ની તેઓ પાતાવ જ છે. નામી મિતે જનક અથવા રસાળી
 સામલીમ જેમ લાખુજોની નાટ્યી કદરુ વર્ધ તેનુ કાણુ એ કે તેઓ પોતાની
 સામાજિક ફરજ ઓળખના હતા

*

*

*

સામજીનુ પાઠ્યોમ જ છે. પુત્રાર્થ પાછળ લક્ષ્યી આવે છે તે જુલો
 જઈ નક્કી સાગતાવા પાછળ તેઓ પુત્રાર્થ જુમારી બેગ છે, મમાનને
 મેદાને બદલે મમાનને દયાસમા જ તેઓએ પોતાની શક્તિ વેચી
 મારી છે. મી. જોષી નામના નેતા દગાદોની દર વાગ છે તેનુ કાણુ
 એ કે તેઓ પોતાનો સામાજિક ફરજને સમજ મદદ છે અને મમાનના
 કથ્યામુખ જ પોતાનુ કલ્યાણ શોધે છે

લોહી અને પરસેવો

હરીગની ઉપગ્રો મળ આપણે પાણીથી ધોઈ સફાવે છીએ, કપાળો મેલ
 આપણે સાબુથી ફર કરી સફાવે છીએ, વાસણ પગના ધાર આપણે આમલીથી
 સાફ કરી સફાવે છીએ, પરંતુ સામાજિક દોષો અને રાષ્ટ્રીય પાપો કયા પદાર્થથી
 ધોઈ દૂદીએ ? સામાજિક પ્રાયશ્ચિત્ત બસ નથી નદીઓમાં કે સમુદ્રમાં જઈ
 ન્હાવાથી કામ સરે એમ નથી ને તો અન્નકન્યુના પ્રાયશ્ચિત્તથી અને અન્નરત્ના
 પનકાથી નાચી શકે રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પાપો ધોવા માટે સામાન્ય
 પાણી આવી ન શકે. તે તો આપણા લોહી અને આપણા પરસેવાથી જ
 શક્ય શકે

તેથી જ હાથની યોજના પમાણે દરેક ધર્મની યથાપના પડેલા માણસનુ
 ગત્ય લોહી વધુ છે લોહીની દોષાથી જ હાથના પનકા થાય છે અને પા
 ધોવાઈ જાય છે. લોહીથી જ દુસ્તાબી ધર્મ અધ્યાત્મો, લોહીથી જ દુસ્તાબ ધર્મ
 યુરોપની કલણ જુમિમા જડ ધાતી, લોહીથી જ મીખ ધર્મ કુત્રો કાળો, અને
 ઈશ્વરની કલ્પ દેખાય છે કે સત્યાગ્રહધર્મ પણ ગોડી માનને જ વિશ્વમાન્ય થવાનો.

લોહી અને પરસેવામાં કરેલ વંદ નથી જેન દ્રવ્ય અને ધી એ મત
 માસતો નીનોડ છે તેમ પરસેવો પણ માનુસમાં લેવાતો જ હો છે દોષના
 પા જળવદ્ધતી કરી એના લોહી, તેનો પરસેવો વહેવારવો એ તેનો વધ
 કર્યા સમાન છે ફળ આ રાષ્ટ્ર સુધરેલો, સ્વતંત્ર અને ધીમે ધીમે અગ્ર
 કાળા દેશ છે. ગુરુ-કા-મ ગયા કલ્યાણના પ્રકાર કરી સગર લોહી

જરૂરગણે અને નિહાનની મંદ દેશને પોતાના સરકારો ખર્ચ મચાવતા નીચેની દારૂ એમાં તાસ્વિક બેદ નથી. આફ્રિકાના બંગાળી રોકો - ધીમ માણસને મારી ખાસ અને રોક મુક્તિની મનુદીથી રૂબી ખાસ એમાં પણ તાસ્વિક બેદ નથી. કેટલેક દેશ પર માર્ગ કરી લાખો રોકોને મારી નાખવા કરતાં તેમની પાસેથી જાતરરનીકી કે ઇગરપટથી નાવક મનુદી કરાવવી અને તેમને ગીરગીરીઆની રિધિનિયે પડેલાકી દેવા એમાં એકો મનુચ્ચવ નથી.

પારકાનું લોહી વહેવગરનું એના જેટલું મોટું પાપ નથી, તેમજ મજા-પૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના લોહીનું અલિદાન કરતું એના જેટું પ્રાચલિત નથી. ધીમનું લોહી લેવાને બદલે પરમેવો લેવાનો જેમ નવો પ્રદાર દુનિયામાં નીકળ્યો છે તેમ પોતાના લોહીનું અલિદાન આપવાને કેદાને પોતાનો પરમેવો આપવો એ પણ સદાચ પ્રાચલિત છે. પાપી માણસ ગમે ત્યારે પારકાનું લોહી લેઈ શકે છે, પણ પારકાનો પરમેવો તો તેના સદકારથી જ મળી શકે છે. એથી દિલકું, પ્રાચલિતમાં જ્યાં આપણે લોહી આપવા તૈયાર થઈએ છીએ ત્યાં જલિમ આપણને મદદ કરે. તો જ આપણે પોતાનું લોહી આપી શકીએ છીએ. પંચગ સરકારની મદદ ન હોત તો શરૂ અદાલીએને ધમને અર્થે પોતાનું લોહી અર્પણ કરવાની તક કયાથી મળત ? પણ આપણે પરમેવો તો આપણે સ્વેચ્છાથી ગમે ત્યારે અલિદાનમાં આપી શકીએ છીએ. તેમાં જલિમની મદદની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રીય પ્રાચલિતમાં, આત્મશુદ્ધિમાં સ્વાતંત્ર્યદેવીપ્રીત્યે અલિદાનમાં પોતાનો પરમેવો, પોતાની મહેનત, અવિચાન શ્રમ અર્પણ કરતા પોતાની દયા ખાસ વગર દામ કરતું તેનું જ નામ સ્વાત્મક દાર્પકમ. સ્વાત્મક દાર્પની બનુદીની બકાર દેખાતી નથી, પણ તેથી ઠંછ તે ચોક્કી થતી નથી. જેને સ્વચ્છત્વ જોઈએ છે તેણે હમેશાં પોતાનું લોહી આપવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ અને તેથી તક મળે ત્યાં મુખી સ્વાત્મક દાર્પમાં પોતાનો પરમેવો દનારવો જોઈએ, અને સાથે સાથે નિશ્ચય રાખવો જોઈએ કે હું ન તો કોઈનું લોહી રોકાનું પાપ કરીશ કે ન તો મારનો પરમેવો ઉતારવી તેનો એન્સાગ લાદશ.

ઉપાન્તર અને હેહાન્તર

કોઈ સહાય માણસને બિન વસ્તુ વચ્ચે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય અને આનંદ પમાડે એનું સામ્ય જુએ છે અને અન્ય લોકોમાં પણ એ જ સહાયતા છે એવી

શ્રદ્ધાથી સૂત્રેહું સામ્ય ઉપમાના રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. બીજો માણસ એ જ ઉપમા ત્રીજાને બતાવે છે અને તેમ કરતાં કરતાં લગભગ આખો સમાજ બાબાના એ અલંકારથી વાકેફ થઈ જાય છે. સમય જતાં એ ઉપમાનું નાનીશ્વર્ય અને ગમતૂતિ ઓછાં થવાથી તે નીરસ બને છે. પછી દુધને દહીને જેમ આપણે તેની ગીકાશ વધારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આ ઉપમાના શબ્દોને ઓછા કરીને આપણે એનું રૂપ બનાવીએ છીએ. રૂપ એ સમાજની અને બાબાની ઉત્પત્તિનું ચિહ્ન છે. અગુરુ સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા વગર રૂપક હિત્વન થતું નથી. વિમંકિત પ્રત્યય ઉગ્રાડીને આપણે સામાસિક શબ્દ બનાવીએ છીએ એ પણ બાબાની અને મનુષ્યની વિચારશક્તિની ઉત્પત્તિ બતાવે છે. સમાસની અંદર રહેલું ઓગમ્ એ વિચારશક્તિનું ઓગમ્ છે. કાણે કરીને આ સમાસ અથવા આ રૂપક બધે ફેલાય છે, બધા લોકો તે વાપરે છે, અને પછી એના મૂળમાં બે વસ્તુઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે એ બાવ પણ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. ‘આમ ધીમે ધીમે ચાલીએ તો પાર ન આવે,’ એ વાક્યમાં નદી અથવા સમુદ્ર ઓળંગી જવાની કલ્પના છે એ પણ આપણે લગભગ ભૂલી ગયા છીએ.

આ અલંકારિક બાબામાં પ્રીટતા છે, પણ તેનો સાર્વત્રિક વ્યવહાર થવાથી તેનો પ્રાણ નીકળી ગયો છે અને તેની અંદર રહેલા સંસ્કારનું ખોખું માત્ર રહેલું છે. બાબામાં શબ્દરચના પધી પણ તેટલું અર્થવાહિત્ય ઓછું થયું. તે અર્થવાહિત્યને જવા ન દેવું અથવા ગયું હોય તો એનો પુનરુદ્ધાર કરવો એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. નથી ઉપમાઓ શોધી કાઢવી, નવા સંસ્કારો નાખવા એ જેટલું મહત્ત્વનું છે તેટલું જ મહત્ત્વનું ભૂંસાઈ ગયેલા અથવા ભૂંસાઈ જતા જૂના સંસ્કારોને ફરી જાગૃત કરવા એ છે. આપણે શબ્દોની, અલંકારોની વ્યુત્પત્તિ શોધી કાઢવી એને ઉચ્ચ ટૂંકવણીનું મહત્ત્વનું અંગ માનીએ છીએ તેનું કારણ પણ એ જ છે. ‘કુશલ’, ‘અનુકલ’, ‘ગોત્ર’, ‘અલંકાર’ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોળવાથી આપણને કેટલોક જૂનો ઇતિહાસ મળે છે, અને પછી એના એ શબ્દો વાપરીને પણ આપણે ઉડા અર્થ વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ. શબ્દોનો ઇતિહાસ જાણવાથી શબ્દની શક્તિનું બરાબર માપ કાઢી શકાય છે. દરેક શબ્દનું કુળગોત્ર જોળવાથી આપણી બાબા શુદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એટલા માટે જ અદ્વેષ આદિ-અન્યોનું અધ્યયન કરવું એ ટૂંકવણીમાં મહત્ત્વનું ગણેલું છે. આદિઅન્યોનું અધ્યયન કરીને આપણે વિચારોનું અને બાબાનું મૂળ જાણીએ છીએ.

બાબાની વૃદ્ધિમાં રહેલું આ તત્ત્વ જોઈને ટૂંકવણીમાં આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આપણા આચારો અને રિવાજો વિશે થવું જોઈએ. સામાજિક સુખાકારી માટે કંઈ પણ કરવાની વૃત્તિ મનમાં

મનમાં ઉઠે તારે આપણે તેને અનુસાર કંઈ પણ ખોળાકારનું કર્મ કરીને
 છીએ એ કર્મ સનજને અનુદાન લાગે તો પામેધીએ તે નિવળ
 અથવા આપના મા પહિન થાય એ અતિવિમ કાર, મગાન્દાલા વિશે
 પુણ્યને વોર વિશે જેવા કે પ્રતિ તો નામાનિષ્ટ જેવાની પ્રતિષ્ઠા
 પરોપકારનું કર્મ થાય છે. પરી નેજા કર્મ વિનાન થઈ ગયું એટલે એ
 વિનાશને તીરે નામાનિષ્ટની પ્રતિષ્ઠા થાય છે અથવા દીન રહે છે
 સામાનિક મંદકાર, ન્યતના વિનાને અથવા વિવેક વોર વસ્તુઓની અંદર
 એકાદ રહેતું છે એની અંદર જ ગપારો રહેતો છે કારો કરીને આ
 વિનાશને માટે તન જવાદ નય છે નમૃતિનો પ્રાણુ દી નાય છે અને
 જૂની પ્રવાનુરૂપાની જોડુ રત છે પ્રાણુને સ્વભાવ એ છે કે એક જ
 પ્રકારના જાત રખત મુધી વિન નેવું આપને છતીય રીતે લાગ પછી
 ગરીમમાં મેલ રખાનું થાય છે. એ ખાનનું કનવ રી આપણી મક્કિત ન્યાત
 જોડી થાય છે ત્યાં શરીરનું રતુ પડે છે નામા પગ ઉપમાથી રૂપ
 મુધી ખાનનું થાય છે પછી એ જ મામ્ય બતાવના નામા આપણ
 કરીએ એટલે શરીરનું રતુ ગયું

વિનાશને પછી એવું જ છે. વિનાશની અંદર રહેલો પ્રાણુ ટકાવવો હોય,
 નમૃતિને લેવાની ગણતી હોય તો એની અંદર પાન ખાનનું અને ગરીમનું
 કર્મ જોડે કેમકાળી કાન છૂટું થયેલી નમૃતિ એ પો જો પ ચક્રનીયે
 રીયે અને નાન નમૃતિનો માર્ગ મદ કરી ગણતી રીયે આ પાનના
 કાનના હોવાને બે હોવાને જાતે જાતે એવું અમ્યનમા નિરત
 જૂનકાળ રી જાવિયમાળના છેડને અપર્ક કરતા રેવું મે વિયમ અત્યન્ત
 ન્દમ્યપૂર્વ અને મહત્વનો છે, વિનાશનાનો એક પાણો છે એમ લીયે તો
 ચાને નમૃતિ જાગવના પચુતે જ મૂળનન છે નિરત્યપ્રતિ નતીદહન
 મુધી આપણે નિદામ રીયે ગમે તે મહત્વનો આપણે વિન કરી નાખીયે
 તો એવું એકાદ પ્રથમ પ્રથમ તો જાવું વધે છે, પછી પરી તે નિધ્યપ્ત
 જોડુ બની જાય છે આમા જ નમૃતિનો નાન છે કેમકાળી કા. સન્દરોને
 હમેશા એવું આમા કરી નમૃતિને અધિ સદા પ્રજ્વલિત રખવો જોઈયે.
 રૂઢિ અથવા નિયારામાન એ નમૃતિની દેવતા ઉપર વગાડી રાખ છે
 આપણુ જીવન વિચ વત બનાવી એટલે કે જાન પીડી સતત ફેક
 કારા આ અધિ ઉપર વગાડી ગણ ઉડાડના રહેતું જોડીયે અને થયાસમયે
 રૂપાનત તેમજ શરીરનું રત તો રહેતું જોડી આમા જ નમૃતિનો પ્રાણુ
 રહે આ પછી

સુધારાની ખરી દિશા

મનુષ્યની સામાનિક દૃષ્ટિએ અને તેની સદૃશિ એકબીજાને અનુકૂળ (સમસ) નથી થયે ત્યારે થશે, આને તો વાસ્તવિકતા તરીકે નથી જાણે એ ગેરવાસ્તવિક છે આજે જે મધુર લાગે છે તે ખરું નથી હોતું, જે કુખ્ય ન લાગે છે તે કયાલુમ ક નવી હોતું જે પ્રેય હોય છે તે પ્રેય નથી હોતું. જો યોગ્ય માર્ગે દુષ્ટ લાગે છે અને કુખ્યો માર્ગે હિતકર નથી હોતો આપણી સામાનિક વાતનાઓ આપણો આપોઆપ પરિચય તરફ જોઈ જાય છે કદાચ માણસને જાણના ઠગતા વિશેષ એવી વિવેકશક્તિ આપેલી છે પરંતુ જો કાર્યકાર્યવિગત નથી હોતો, માણસને જે સિદ્ધાંત કરે તો પછે તે પણ આપણી સામાન્યો ધારાવાર એટલી જાણ થઈ જાય છે કે વિવેકશક્તિ દાખી દઈ તે તર્કનિર્ણય પોતાને તો કરી લે છે પણ એ તર્કશક્તિ ન્યાયઅન્યાયનો કોઈ સિદ્ધાંત ન કરના પેટભરે વખતની જેમ વાતનાનો પણ ને છે જે કુખ્ય હોય તો જ કલાલુમરી છે, પ્રેય હોય તે જ પ્રેય છે એવું પૂરાં જાણના તર્કશક્તિ ખર્ચ છે સામાન્ય રીતે આનંદ ભૂલારી જઈ જોડી લાલસા વૃદ્ધિ પામે છે અને તર્કશક્તિ મધુર વાણીથી કહે છે કે મનુષ્યનું જોખન માટે જ છે, જોગ જોગનાનો મનુષ્યો હક છે એ હા તેણે જોગનાનો જોખન જોગમા જ માનવજીવનની સદૃશતા રહેલી છે જોગસમતા એ જ મરુદ્ધિ છે, એ જ સુધારા છે. આ રીતે જે અન્ય હોય તે જ ધર્મ છે એવું સામાન્ય આત્મવચના થાય છે

આ રીતે ઘણા લોકો વાતનાને વચ થયેના છે 'સુ' કોને કહેવું ને 'કુ' કોને કહેવું એ જ મુદ્દે એવું જોઈ નથી ઉદ્ભવ મનને તર્કશક્તિનો ટોચ મળ્યો એવો પછી અનર્થપરપણે મણુ રાખી શકે ? જેનાથી આત્મમયમ નથી થઈ શકે તો તેને મનુષ્યતિ કહેને ઉમેરવી શકે છે એની કલ્પના રી રીતે આવી શકે ? એના લોકો માનવ નતિનું ધોય ની રીતે નહીં કોઈ શકે ? માનવનતિનું નય સામા રહેલું છે કઈ વૃત્તિઓ ઉચી ગણાય આર્યજાત કે ન હોય અર્જવદનો માર્ગ કયો, સમાજનું અન્તિમ ધોય કયું, આ બાબતોનો નિર્ણય આના આધિપતિ માણસો નથી કરી શકેતા ધનલોભથી ઉદ્ભવ્ય થયેના કૃપણને પૂછે તો તે કહેશે 'પૈયો' પૈયો એ જ માનવનતિનું ધોય છે જો હિંદુ કે બૌદ્ધ. મુસ્લિમ નનકથાઓ વાંચીને બોધ મોના સ્ત્રીલખને પૂછે તો તે તત્ત રમ્યા રાગા મુદ્દત્તુ ની વાતો કરવા લાગશે એ જ રીતે દિમેટ ટેનિસ રમનારાઓ કહેશે કે અમારી અંતોથી જ મનુષ્યની ઉત્તિ થવાની છે માત્ર જાનવત્, એપલ નહીં, કે શરત જ બેવધા કરે તો મારની, પક્ષીઓ પાંચ વગેરે

છન્દમાં તત્સીન થઈ ગયેલા લોકોને પુનઃ કે બાળ્યો, માનવ-નતિનું અન્તિમ
ધ્યેય શું છે ? અને પછી તેમના એકએકના ઉત્તર માબાપી લેવા.

જેણે પોતાની પશુરૂપિ પર વિનય મેળવ્યો છે, જેનું મન મુદ્ર
માર્ચને વલ્લ વડુ નથી એના અનાસખ સામ્યગ્નિન માના મનત્મા જ
મનુષ્યનું એ શામા મેલુ છે તે બાળ્ય સમજી ગયો હતો તમા ન્યય તો
છે એ જેમ પશુનગે જોઈ રહ્યા નથી, નિપાપાત પપજ તે જો શકે
છે, તેમ માલવનિનું ધ્યેય શું છે તે વિનયેય આ દમન એના અનિમગ
નમાન્ય-સ્વરૂપના દહી રા? પોતાની પશુરૂપિ પર વિનય મેળવેલો
મનુષ્યપ્રાણી જો હોય ચી શકે છે એ છુલ્લ, પ્રિય, તુકા મ વોગ જેના
અને મહાત્માઓએ પ્રત્યક્ષ ઉદ્ધાર કરી બતાવી દીધું છે દનિયામાં સર્વ
દેવોમાં, સર્વ જાતિઓમાં, સર્વ ધર્મોમાં આ મર્વ યુગોમાં એના દેવમનુષ્યો
ઉત્પત્ત થયા છે આ ઉપરથી ઠાઈ પશુ માત્ર ન પ્રયત્ન કરે તો તે
શ્રમિકાએ પહોંચી શકે એ વાત નિર્વાન સિદ્ધ થાય છે

મનુષ્યપ્રાણી પોતાના પુનર્ધર્મી શું ન કરી શકે છે, ઈશ્વરે સુધી
પોતાની ઉત્તર કરી શકે છે એનો પાશ્વર્યાક આપના માટે, મનુષ્યપ્રાણીને
તેનું ધ્યેય એ શું છે તે નહીં કરી આપના માટે જ મેલુ અન્ય લોકો,
માનવજેષ્ઠ ધાતુ કરીને માનવી કૃતિઓ કરે છે એમ દરેકને જોઈ એક
પણ આ જ છે ધ્યેય એ માનવ-નતિની જાતિની પરિસ્થિતિમાં છે ધ્યેય એ
વિશિષ્ટ કાળ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને તે વ્યક્તિની સમિત પ્રમાણે બદલાય
નહીં હોય એક પણ માણસે જો એ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરી બતાવે શું હોય તો
તે સમ્યક પ્રતિમા જ ગણાય જોઈએ

આ દૃષ્ટિએ જોતા મનુષ્યના હવાખમના જે છે નહીં થાય છે
એક છે વિશ્વવૈભવના આજા નિત્યભયાદિ પશુ ચરજાનપનાય ન, માર્ચ
અને હક હોય છે જીજ્ઞેષ્ઠ નિર્વિચારના નિમચના, ઇન્દ્રિયદમન,
પરોપકારપરાયણતા અને મર્તવ્ય એટલા રાગા હોય છે દરેકે પોતાની શક્તિ
અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આ ઉચ્ચ ધ્યેયો કૃતિમાં ઉત્તરનાનો પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ પણ આપ ની પાછળ ગ્રેહાઓને જગતી અથવા પાપી કહીને હસી
મદવા ન જોઈએ તેમજ આપણા કરતા વધારે હિમનસાનોને પાગ ન કલે
પણ નહિ ચાને અને ચાકે તે થાય તોપણ ઉચ્ચતમ ધ્યેયને કોઈ પણ કાળે
અસદ્ય—અપ્રાપ્ય હગમ્બુ એ બૂનમરેલું જ થવાન કારણકે ધ્યેયો જો
એવાર પણ તેના ઉચ્ચ આમનથી હેક પાડીશુ તો તેનો વિનિષ્કાત સત
કુપ્ત નહિ પણ અનન્તકુપ્ત થશે જે મિથ્ય નથી તે ધ્યેય સાધું અને તેને
માટે એક, દયા, સુખ અને જીવન એ બધાને તિનાજલિ આપવા તૈયાર

થાય ગોટલી નિજા પણ શી રીતે પેદા થાય ? તેથી ધ્યેયનું સ્થાન ચળવા દેવું ન જોઈએ આગમ્ય દેવ પ્રમાણે સર્વકાળ તેની ઉપામના થતી જોઈએ, અને ધ્યેયની સાથે ઉત્તરોત્તર સાલોક્ય, સાન્નિધ્ય, સાર્વધ્ય અને સાયુજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ જેઓ પાળી રહ્યા હોય તેને આગળ લઈ જવા જોઈએ. જે આગળ ગયા હોય તેમને એથી આગળ વધવું જોઈએ. ધ્યેયને પહોંચતા સુધી કોઈએ પણ થોભવું ન જોઈએ

બધો સામાજિક સુધારો આ ઉચ્ચ ધ્યેયની, કર્તવ્યની, ઇન્દ્રિયનિગ્રહની અને સયમની દિશાએ થવો જોઈએ. જે નીચે હોય તેમને ઉચે લાવવા જોઈએ જે ઉચે હોય તેમને નીચે લાવવા, પવિત્ર ધ્યેય નહીં સુખકર માનીને અવગ્રહ ધ્યેય પર આનંદ એ સુધારો છે, અધ પાન છે

આજકાલ મૈત્રિ સુધારો જોઈએ છે. પણ 'મૃ' અને 'કુ' વચ્ચેનો ભેદ તો કોઈ જોતા નથી પીનય કોડે જેમા શુદ્ધો ગણ્યો નથી, કાલે પાસ થઈને આજે રોષ માનનાગ ઝાંકટોએ જેને નિરિક્ષ ગણ્યુ નથી તે બધુ કવવાનો અમને હક છે—અમે એ કન્યાના જ પૂર્વપર પગ, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ, આજ સુધી કેળવેલી પાતિવ્રતની ભાવના, શાન્તો (શિદ્ધિઓ તો પૂરુષ જ નહિ) એ બધુ અમે ક્ષમાવી દેવાના આજના આપણા સમાજસુધારકોની મનોવૃત્તિ આવી છે એમના કાર્યક્રમની બધી બાબતો લાભ્ય છે એમ હું નથી કહેના માગતો, પણ બંધાના મૂળમા ગેદલી વૃત્તિ સામે મારો વાંધો છે ખરો. આપણા બધા સામાજિક વ્યવહારમા ન્યાય અને ઉદારતા હોવા જોઈએ કોર્નના પર દીકરા કુળી વેળા મનુષ્યપ્રાણી અખનનીય છે, ઇન્દ્રિયગ્રામ બલવાન છે, પગિચ્છિતિ સામે મનનો નિઃશય ટકવો મુશ્કેલ છે, એ બધી વાતો ધ્યાનમા લઈ ભૂલ થઈ હોય તે માટે ક્રોધ કે તિરસ્કાર ન કરતા દયા, અનુકરણ અને સહાનુભૂતિ જ ગમતી ચોગ્ય છે સામાજિક અન્યાયો થતા હોય ત્યા અનાથો-નું રક્ષણ અને પાલન કરવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે. સામાજિક આદર્શને નીચે તાણવો એ કોઈ કાળે ચોગ્ય નહિ ગણાય અને સુધારો કરવો તે સામાજિક ન્યાય, પાતિવ્રત અને મામર્યા વગેરે એવો જ કરવો ધરે

જાતિભેદનો પ્રશ્ન

હિન્દુસ્તાન એટલો જાતિઓ, ખીરો જાતમા જેટલી જેટલી જાતિઓ છે તેમનો કોઈ ને કોઈ પ્રતિનિધિ તો હિન્દુસ્તાનમા દેવાનો જ તેથી જ

યૂરોપીઅન લોકો હિન્દુસ્તાનને 'ક્રાસ્ટ-રિડન કન્ટ્રી' અથવા જાતિયી દબા-
યેલો દેશ કહે છે. તેક વેદકાળથી માંડીને તે યુરોપિય ગ્રંથી હિન્દુસ્તાનના
લોકો જાતિના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ લાવવાને મથી ગયા છે. તેને લીધે જાતિના
પ્રશ્ન પર લેવાવાનો હિન્દુસ્તાનને એક પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.
અંગ્રેજ લોકો અને આઝાદ ત્યાગે કરેલા હતા કે જાતિઓની ભાજગક
તમામ જ દેશમાં છે, અમારે ત્યાં એનું નામનિશાન નથી. આપણે તે વેળાએ
જગતના દલિદામથી આનંદવા હતા. અંગ્રેજોએ કહ્યું તે આપણે ખરેખર માની
લીધું. આજે હવે ચિંતિ બદલાઈ છે. આપણે જાણી ગયા છીએ કે જાતિગેદ
જગતના બધા જ દેશોમાં છે અને દરેક દેશે આ જાતિના પ્રશ્નો પોતાપોતા
ની ઢીલે ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આજે જે દલિદામ મળે છે
તે માન યુરોપીય ગણે, ગેલિયાર્ડ ગણે અને અમેરિકા એટલા જ દેશોનો
છે. આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અથવા પ્રશાન્ત મહાભાગના અસંખ્ય દ્વીપોનો
દલિદામ આપણને ઉપલબ્ધ નથી, તેથી તે દેશો વિશે વિચાર થઈ શકે એમ
નથી. યૂરોપના ધ્રિસ્તી ગણે, નિખળા વ્યાપી ગુલા મુમયમાન ગણે,
નવા ખડકાનું અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન એવાનો આપણે અહીંયા
નિચાર કરીશું.

યુરોપમાં જાતિગે. એક છે ઔદ્યોગિક યુગને પરિણામે વનવાન અને
ધનવીન, મજૂર અને મૂડીનાળા વગેરે જે વર્ગો ઉત્પન્ન થયા છે તેને 'દેવીને
માર્ગે આ કથન નથી પણ સંમત અને ટેટ, ટુટન અને વૅટિન, સર્વેન્-
નિક તથા સર્વિયન વગેરે જે અનેક જાતિઓ યૂરોપમાં પ્રાચીન કાળમાં હતી
તે આજે પણ મોજૂદ છે. આજે કાંઈ યુદ્ધ ધ્રિસ્તી થાય તોપણ તેની
'ન્યુ' જાત તો કાયમ રહે છે જ યૂરોપમાં રાજાનેગીરનાગનો કોનો પતિ
બન્ધ નથી, છતાં આ જાતિનેદ ત્યાં જોઈએ તો નથી ગયા મહાશૂદ્રમાં આ
જાતિએનો પ્રશ્ન ચોટાણોનો લેવો થયો જ હતો, અને મહાશૂદ્ર પત્રી જે
કર્મ મુલકની વરેણી થઈ તે પણ કંઈક અંગે આ જાતિએના તત્વને
અનુમતીને જ થઈ. યૂરોપનો આંતરિક દલિદામ નિડાવના જગ્યા છે કે
ત્યાં જાતિએનો ઝગાડો વડો ભાગે ભૌગોલિક તત્વ. અતુસ્તર પલ્લવત્ય
આપ્યો છે અનુક પ્રદેશમાં અનુક જાતિ વડે, અમુક દેશ પર અમુક જાતિની
માલિકી કે તેની કંઈક અમર્યા કલ્પ મા આવેલી જણાય છે આ વ્યવસ્થા-
ને ભાષાસ્નાત્ની પણ મદદ થયેલી દેખાય છે. ગેક જાતિના પ્રદેશમાં
ખીજ જાતિનું તત્વ સંતુ જલું નથી હુકમાં કરેલું હોય તેમ યૂરોપની દરેક
જાતિએ એકનીગથી જાણી થકને આ જાતિએના પ્રશ્નો નીરોડો આપ્યો
છે. બહારની જાતિઓને યૂરોપમાં પણ મુકના દેવો નહિ એ વિશે યૂરોપી-
અનોમાં સરળતા એકમત હોય એમ દેખાય છે યૂરોપીઅનો માહોમાહે

ગમે તેવા ઝગડાને યોદ્ધા વહેંચવાના હશે, પણ જલ તુર્કસ્તાનનું યુરોપ માંથી કિન્નાટા કનાલી વાન આવી કે બધા એક થઈ જવાના આ ચર્ચ યુરોપની પદ્ધતિ.

મુસલમાન ગાંઠો ગમગ પગ જાતિનો આ પ્રશ્ન પડેલી જોગ છે પણ મુસલમાની ધર્મ સમાનતાના એકાદે ઉમેરોડેટિવ તરફના પાયા પર જોઈ હોવાથી મુસલમાનોએ જાતિજોના પ્રશ્ને જુદી જ રીતે ઉદ્ગ્રેષ્ઠ છે ધર્મની યાજનમા, ધાર્મિક દરમની યાજનમા અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની યાજનમા મુજબ મુસલમાન તેટલા સખા એ તત્ત્વને મુગલમોએ સીકાર્યું છે અને અમલમા મુકયુ છે રાગીગીનો સમાવ મુસલમાનોમા જો થતો જ નથી અને ભૌગોલિક વ્યવસ્થા દરેક જાતિએ પોતાપે નાના કાગને જોઈ હરાની લેરી એમ નની કરીને મુસલમાનોએ જાતિના પ્રશ્નનો તોડ કાઢ્યો દેખાય છે

હવે વળીએ અમેરિકા તન્દ અમેરિકાએ પોતાના ચોકા જુગ કરી પોતાની જ એક જાન જનારી દેખાય છે ઘરોપનો દેાડ પણ માપુસ અને રિકા જામ તેજે પોતાની જાન તજને અમેરિકન જાન સીકારી જ જોઈએ, અથવા અમેરિકાનુ વાતાવરણ જ એડુ છે કે અમેરિકા ગોયો માણુસ અમેરિકન જાની ગયા વિના નેતો જ નથી દેશાનિમાન અમેરિકા રિરો, રહેણી અને સામાજિક આદર્મ અમેરિકન પદ્ધતિના અને બાપા પણ અમેરિકન આ તત્ત્વને આધારે સગી જાતિએને ગગી જાને અમેરિકન જાતિ નિર્માણ થયેલી છે પણ ત્યા મુદ્દા એટલેથી જ એ પ્રશ્નનો નીવેડો આયો નથી કાળા હમસી લોકોને ગુલામ તરીકે લઇ ગયા હોવાથી ગોગ તે હયા અને કાળા તે નીચા એવો દ્વેતમાન કિત્તય થયો છે પ્રાચીન કાળમા યુરોપ મા આ બેદ નહોતો તેરી જ આપેનો જેવો કાળા ચામડી વાગો માણુસ ડેરિડોના જેરી ગોરી ચામડીની યુરતી સાથે રગબૂમિ પર લમ કરે તે જોઈને યુરોપીઅન પ્રેક્ષકોનુ લોકી ઉકળી જતુ નહિ પણ આજે નીચો જાતિનો આગવાન અમેરિકન રાટ્રાધ્યક્ષની સાથે એક પમ્તિમા જોજન કરે તો તેમા પણ સમ્મતાનો બારે ભગ થયો મનામ છે એટલુ જ નહિ પણ ગોરી ટાગાનાજો રાગા કાકરો સુધા પોતાના ટાગામા જોસાનાની ના પાડે છે એટલે અમેરિકામા જાતિભેદના પ્રશ્નનો નિર્માય આયો નથી એ ચોક્કમ વાત છે

ચીનમા તાત્તર માચૂ અને મંગોલિયન જાતિઓમા અપ્રતિમન્ધ રાગીમેગીવહેવાર ચાલુ હોના છતા અને સૌનો મુખ્ય ધર્મ એમ હોવા છતા સા જાતિદેરી આમા છે એનુ નથી

હિન્દુસ્તાન તો જાનિઓનું પીરેર, એટલે એનુ તો પૂજુ જ ગુ ? અકી

સર્વ પ્રકારની જાતિઓ ભેગી મળી છે, એટલું જ નહિ પણ જાતિભેદનો પ્રશ્નનો કેવ આશ્વાના સરળા ઉપાય મળી અજમાવી નેવ મા આયા છે. જાતિ જાતિ વચ્ચે મુદ્દ કયાં. અનેક જાતિના મિત્રશુ દરી જોયા એક જાતિમા અનેક વિભાગ પડી જોયા. જાતિવાર ભાષા અને લિપિ હગરી જોઈ. જાતિના રંગ નકી કયાં. ધધાવાર જાતિ હગરી. ધાર્મિક મત અનુસાર જાતિની વ્યવસ્થા દરી. ખવાપીરાના અને પડેન્વેશના ભેદ પ્રમાણે જાતિઓ પાડી જોઈ. જાતિભેદનો વિગ્રાધ દરી જોયો જાતિ વિશે દેશીનતા ધગરી જોઈ. અનુભવ પતિભવ વિવાદ દરી જોયા. ગજસાસનથી જાતિવ્યવસ્થા ગચી જોઈ. જાતિઓનો ઉચ્ચનીચ ક્રમ નકી કયો. પચ્ચ અદિદ્વાર અને પ્રાયશ્ચિત્તિનિ હગરી જોયા અને તે અખાટ ચાતુ ગણી જોયા બહાનથી આવેલા લોકોને કદી કદી પોનાના વાકામા દાખલ દરી લીરા. કદી દદી તેમની સ્વતન્ત્ર જાતિઓ બનારી. કેટલીક જાતિઓને હિન્દુ ધર્મમા ગણી છતા તેમની તર્ક પાયાપણાનો સબન્ધ ગણ્યા, અને કેટલીક પ ધર્મમાં મયેલી જાતિઓને પણ પોતીકી ગણાને તેમની માથે રાટીજેટીચહેવાર કાયમ ગણ્યો. એટલું જ નહિ પણ હિન્દુ ધર્મમા હે ત્વા મુખી અચ્ચૂત અને પગધર્મમા દાખલ થય કે તરત જ અચ્ચગિચ્ચ ગણવા જેવા વિચિત્ર અખનગ પણ અજમાવી નેયા. હિન્દુસ્તાને એટ પણ અખનરો અજમ વરો બાપી નાખ્યો નથી. આ રીતે જાતિભેદનો આ પ્રમ આટયો વિગ છે.

આજ મુખી આ પ્રમ મિત્ર મિત્ર દેગોમા અદર અદર ચર્ચાનો, લડી લેવાતો અથવા ઉડવાતો. આજે તે વિચવાપી કાં જોડો છે સર્વે જનન કલહનુ મામાન્ય જમ્યુ છે. બાવાન જાતિઓ નબળી જાતિઓને ગણી જવા માગે છે અને આ જાણીમા મોટો ભાગ પોતાને મજે એટલા માટે જાદવાસ્થળા ચલારી ન્હી છે. એવું પશુભ નુ આરો અને અન્તે તા હાય થશે એની અટકળ કોણુ દરે ? કદિરને આ બધુ ગમતુ હને ખરે ? ધર્મરે દીનદુષિધો કોન જેલી જ નહિ મગલ્યો હોય ? કે જગતનો ચાક આજ મુખી ચાા ભિને ચકી જવ થી ન્હિ કદી ગો છે કે શુ ? પહેલાની પેડે અવતા હને કેમ થતા નથી ? આ જનનકલહ લમારી સર્વે રાન્તિ અને વ્યવસ્થા જાગરના ધર્મની સચ પના કના સાર ધર્મર કેમ દોડી આવતો નથી ? આવો એક જ આત્મનાદ જે બાના દીનદુષાના મુખમા થી નીકળી રો છે આ જગતમા સદગુણને સર ની મ દ વિના ન જ ચાલી શકે ? સમ કરાતો પ્રયત્ન કયો એમા પાપ જ છે ? બુમતી અગળ ન્યાયમુદ્ધિએ માથુ નમાનું જ નેજે ? એવા પ્રશ્નો વિચા નીલ દેદેને વનોની ન્હા છે સત્યનો જ જય થય છે, ન્યાયનુ જ સામાન્ય દરી શકે છે વગેરે મિદાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા સાઝ નિહાસિક દાન્તો લર્ વ્યાસ વગેરેએ

પ્રજાઓ લખ્યા આગળના દત્તિદામ પર્થી આ ગિદાન્તો સારી બતાવાય
એવું છે ખરું ? ને પ્રજા દત્તિદામના દરેક જાતની આગળ લખ્યા દરે છે.
એ પ્રજાનો દત્તર મો ? આ લોકમા થયેલા અન્યાયનો બદલો પડેલોકમા
મળી રહેને એ આગાએ કો ને સન્તો ! યસનો નથી 'નિશ્વાસે વળ, હુકા
મળે તપિ વળ' એ તરવ પ્રજાએ સદ્વર્તન એ જ સદ્વર્તનનું ફળ છે
જોટલું હતું એટલે સમ જનોકાચો લોકની ગણોએવાત આધુનિક તરખોડો
થી વાળેલું મન ગાને એમ નથી ત્યારે પછી ગાગળ શું ?

પ્રાચીન કાળમા ગ્રીક તરવેતાઓએ મનુષ્યની અનેક વ્યાખ્યાઓ
આપી છે, ૫મું મન્તે તો નિથરિધાપીસીખ ઓર્ગેટલની વ્યાખ્યા જ સર્વ-
માન્ય થઈ છે તે વ્યાખ્યા એ છે કે મનુષ્ય એ મામ જિંદ પ્રાણી છે સન
બાંધીને નેતુ એ નડુપમાનનુ રુખ લાગળ છે અન્ય પ્રાણીઓમા દેટલાક
એકન દે છે તો કેટલાક દે જા બાંધીને ને છે પા તેમનામા સધ નથી
દેતો. કીડી અને મધમાખીનું જીવન દહદહ અમ સામાજિક હોય છે ખરું,
૫મું ને જીવન ગાગળ નધુ જીવતા નથી કુદિપૂરક સધ બાધના એ
મનુષ્યોમા માન્યનારા બુદ્ધિ છે આ ધર્મને અનુમર્ગને મનુષ્યપ્રાણી આદભ
થી તે મા જ પરિન સમાજ બાંધીને રહેતો આવ્યો છે એને જ વ્યાપક
માર્ગમા ~ ૧૫૦ 'જાતિ' કહીને છો એનક કુટુંબો દહદક વિચિટ સાધર્મ્યથી
પ્રેરતો એકમી ના જીવનેસગહિન દરે તેનું નામ જાતિ મનુષ્યની વિશેષતા
એ છે કે એ સાધર્મ્ય તે દહદ અને પોને જ નહી દર છે બીજા
પ્રાણીઓની માફક, નેક નદીને કાઢેવગનારા લોકોતે સાગ એક જાતિના
એવો બેદ તો સર્વ દેમા લેવામા આવે છે રૂપમા મળથી આ જ
તરવને પ્રાધાન્ય નળ્યુ છે આ સાધર્મ્યના સ્વાભવિક રીતે સમાન હિત
સાધન્ય અથવ સમાન સુખદુખ અને બધા તરવો ગ્રેહલા હોય છે એને
જ અગ્રેહમા 'લેખલ પટ્રિઓરિજન' (ગ્યાનિક સ્વદેશપ્રેમ) કહે છે

દત્તિદામદારો પ્રાચીન કાળના સમાજના જે ભાગ દલે છે ભટકતી
જાતિઓ આ કીને રહેનારી જાતિઓ કીને રહેનારી જાતિઓમા જેવું
દેશનુ મા વર્તનનું સધર્મ હોય છે તેનું ભટકતી જાતિઓમા સ્વાભાવિક
રીતે લેહીનું, દે નું અને ધધાનુ સાધર્મ્ય હેય છે આ બને રીતે બનેની
અનેક જાતિઓ લોગી થાય એટલે એમની વચ્ચે વિરોધ, કપાલ અને કુદ
તો મચનાના જાતિ એ વર્તુળના જેવી હોય છે વર્તુળ જેમ આન્તરિક
શેષળા દષ્ટિને અતર્કિત હોય છે અને બાહ્ય દેશજની દષ્ટિએ બહિ
ર્વર્ત હોય છે, તેમ જાતિ પણ સ્વજાતિઓ પોને અતર્કિત યાને પ્રેમજ
હોય છે આને વિજાતિઓ પ્રત્યે બહિર્વર્ત યાને લે ' ' હોય છે આને લીધે
જાતિ જાતિ વચ્ચે કજા થયા વિના નથી પણ લડીલડીને ધગય

એટલે પછી એ જાતિઓ પોતાની વચ્ચેના વિરોધનાં દારૂઓના ઉડા વિચાર કરવા લાગે છે અને લગાઇ ધ્યાં વિના અમુક સરનોએ જોગાં રહેવાય એટલ સાધર્મ્ય પોતામાં છે કે નહિ એ તપાસવા બેસે છે. અમે જે દેવોને પૂજ્ય છે તેમને તમે પણ પૂજો, નહિ તો આવી જાતો મુદ્દાનમાં—એવી રીતે પ્રાચી દાગમ્માં અનેક બીજી સંગ્રામો મંડાયા છે. શિયા અને મુન્ની, દાવ અને વૈષ્ય એવા એવા મનબોદોને લીધે પણ હોડી દેવાયાં છે. પણ આગળ જતાં વધા અનુભવ થતો ગયો તેમ માલુમ પડ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં આ જોદ તે રહેવાના જ. મિત્રરવિદિ લોઠા. અનુભવે શીખવાડ્યું કે આ જોદો કા નાખવા શક્ય નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી. અને તેથી આવા નહવા જો ગાટે લઈ મરદાનું હોડી દઈ આ જાતિઓએ મોટા મોટા સંધ બાંધ્યા.

આવા સંધોમાં અનેક સાધર્મ્યોનું મિશ્રણ હોય એ જ્ઞાત્યાવિક છે અને તેથી જ દિવર જાતિઓમાં પણ રસાનિક અથવા દિતસંબંધના તર પર પેટાજાતિઓ પડી છે. આમ જાતિઓ ઉત્પન્ન થવાનાં અનેક તરવો મિશ્રણ થયેલું છે. પણ વિવેચનની સરળતા ખાતર આ તરનો છુદાં છુદાં લઈને દરેકનો નોખો વિચાર કરીશું.

(૧) એક લોહીના લોડો (૨) એક રહેણીના લોડો (૩) એક ધર્મના લોડો (૪) એક ધંધાના લોડો (૫) એક દેરાના લોડો અને (૬) એક બાપાન લોડો એટલા થાય છે એમ જોવામાં આવે છે. એટલે નક્કોદ, સંસ્કૃતિજોદ ધર્મજોદ, વ્યવસાયજોદ, દેશજોદ અને બાપાજોદને લીધે માણસોમાં જાતિએ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જોદ ધણે બાજે દાગમના હોય છે એમ કહેવું ખોલુ નથી. સમાન દિતસંબંધ અથવા સમાન સંદરને દારૂને ઉપરના સં જોદોને દુગારી દઈને બિન બિન જાતિઓ કાઢકાઢવાર એક થાય છે ખરી પણ એ એકતા કરનારાં તરવો ચિદસ્થાયી નથી; એ તરવોમાં અનેક જાતિ એને કાયમની એક કરી દેવા જોટનું આદર્શલુ કે રનેડ (Cognition) નથી

હવે જાતિ જાતિ વચ્ચેનો વિરોધ નિર્મૂળ કરવા માટે મનુષ્યે શા શ પ્રયત્નો કર્યા છે તે જોઈએ. જર્મન તત્ત્વવેત્તા નિર્જોનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે અન્ય જાતિઓ મરે અને આપણી જાતિ સર્વજ્ઞ ફેલાય એ વૃત્તિ વનસ્પતિમાં પશુપક્ષીઓમાં અને મુશિદ્ધિન અશિદ્ધિન સર્વ મનુષ્યોમાં અત્યંત પ્રચલ હોય છે. આ વૃત્તિને તે 'વિદ્ય દુ પાવર' નામ આપે છે. આ સિદ્ધાન્ત ખરા માનીયે તો જગતની સવળી બાપા મરી જઈને સર્વજ્ઞ અગ્રેજી બાપાનું સામાન્ય પથરાય એમ અગ્રેજોને થતું હોવું જોઈએ; જીમ્ બધા ધર્મ દૂષી જઈને એકમાત્ર મુસલમાની ધર્મનો જ વિનયકો વાજે એમ મુસલમાનો ધર્મજ્ઞતા હોવા જોઈએ; આખું જગત હિન્દુ આચારવિચાર માન્ય રાખે અને

પાળે એમ હિન્દુઓની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. અને એ બધી જાતિઓને એની મહત્વાકાંક્ષા નથી એમ કહી શકાય એવું નથી.

જાતિઓ વચ્ચેનો વિરોધ નિર્મળ કરવાનો ખીજો પ્રયત્ન તે સર્વ જાતિઓની ખાસિયતો કોરે મુખી તેમની ખીગડી કરવાનો છે. યુરોપની સર્વ ભાષાઓનો સંકર કરીને 'એસ્પેરંટો' જેવી ભાષા નિર્માણ કરવી, સર્વ ધર્મોનો દરજ્જાબદ દાદીને એકાદા 'થી' 'ગ્રિટ' અથવા 'ગ્રાહો' ધર્મની સ્થાપના કરવી, અને કાર્મ પણ એક ગણના રહેવાસી નથી પણ આખી માનવજાતિના હિતચિન્તકો છીએ એમ કહીને આંતરરાષ્ટ્રીય અથવા 'કોન્ફેડરેશન' સંપ્રદાય ઉભો કરવો—એ બધા આ પ્રયત્નના દિશાકરુ છે.

વિરોધ મટાડવાની દિશાએ થયેલો નીજો પ્રયત્ન તે ઉપરના બધા ભેદ ન જોરા છે એમ કહેવું એ છે. લોકીતો, ચામડીનો કે વર્ણનો ભેદ એ કેવળ એક ધર્મીંગ છે, સંસ્કૃતિભેદમાં કશું ન મળ્યું નથી, ભાષાભિમાન એ નરી મૂખાંત્ર છે, ધર્મો પેદીકતાર કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન માનવી જ્ઞાનને વિચારક છે આવા આવા તત્ત્વો આ સંપ્રદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે.

ચોથો પણ અત્યંત જોરદાર એવો પ્રયત્ન તે ઉપર વર્ણવેલો નમાન સ્વાર્થ અને સમાન સંકટનો છે. વર્તમાન મનુષ્ય આ ન તત્ત્વનું જોર વધારે છે. પણ સ્વાર્થ અને સંકટ એ બંને તત્ત્વમાં શત્રુત્વને લીધે બંધાયેલું મૂળનું ન દૂત છે. ત્યાં એકબીજાથી ઉત્પન્ન થાય? આ તત્ત્વથી બંધાયેલા મંદ જોરવા જોરા તેટલાં તેના પુરુષ વધારે કટુ, વધારે બાપર અને વધારે મંદાગ્ર નીવડવાના એ અનુભવ હજી તાજો ન છે.

પાયમો અને અમારે મતે ખરો પ્રયત્ન તે સ્વાર્થ અને દ્વેષના પ્રવાહની આડે ધર્મશુદ્ધિનો બાધ બાધીને પછી સર્વ ભેદોને પોતપોતાને જ્ઞાને મુખજાનિતમાં રહેવા દેવા એ છે. લગાઈઓ લડવે. જ્ઞાનજાતના કાયદા કર્યે, વર્ણસંકર કર્યે કે અરાજકતાનો વટાણોનો ઉગારો ન જાતના ભેંભાવ નિર્મળ થવાના નથી. લોકબલ્લારમાં ભેદ એ મત્ત છે અને સનાતન છે. આ ભેદોનો બચ દૂર કરવાનો એક ન ઉપાય છે, અને તે એ કે ભેદનું સ્વરૂપ જાળખી અને પ્રેમ, આદાર્ય તથા દયા એ શુભોતે પોષી મનોવૃત્તિમાં અલેદશુદ્ધિ જાગ્રત ગણવી. વિરોધ અને કલહ માત્રનું મૂળ વાગના, દ્વેષ અને લોભમાં ગ્રેહું છે. તેથી ન ભગવાને કહ્યું છે કે 'ત્રિવિધ મનસ્યેદં દ્વાર નાગ્નમાત્મન' । કામ' ક્રોડસ્થા લોભ : —અને આત્મપાત ન થાય એની આપણી ધૃષ્ટ છે—'ત્સ્માત્તત્ત્વ્ય ત્યજેત્ ॥' અને એ સાધ્ય કરવાને વંશજ્ય, ક્ષમા અને ત્યાગ એ અમૃત તત્ત્વોનું ન આપણે સેવન કરું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એવ વચ્ચા । દત્તકર્મ । નાત્ય : વચ્ચા વિચિતેડ્યનાય ॥

સાચું જોતાં તે યાત્રિઓમાં બાપાજીદ, ધર્મજીદ અથવા સંસ્કૃતિજીદ છે એમ કહી શકાય. એમણે લોકોને કશું પ્રોત્સાહન નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતા પોતાને કંઈક સુખશાન્તિમાં મીડે છે. એમ કહી શકાય કે આજના આજના જોઈને લીધે વિકાસ થાય છે. મનુષ્યોએ અનેક યુદ્ધો કરેલા છે. કદાચ એક બંધન હોય છે. એક એક લગભગ મર્યાદા જે મનુષ્યવચનમાંથી પશુવૃત્તિનો સ્થાનિક ધર્મ છે. હવે દરેક ધર્મના પરીધારિક વૃત્તિવાળા મહાપુરુષોએ આ વૃત્તિને ગંજીને એ. જાણતા પ્રમાણમાં વિશ્વગુરુ સ્થાપન કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે. આનો પ્રયત્ન મનુષ્યવૃત્તિથી જાણી દિશામાં જનારો હોવાથી એકદમ સારા થાય એવો નથી એ દાખ છે. આજે તુ સાચાપણ તરીકે જાણીશો લોકોની આ માર્ગ પત્તી બદલે છે. દરેક ધર્મમાં વિદ્યાર્થન ધર્મશુભ લોકો તો હોય જ. તેનું ધર્મને નામે જ અનેક યુદ્ધો આદ્યાં તરીકે આ નિગળમાં વધારો થયો અને લોકોને લાગતા માણ્ય કે ધર્મથી માનુસ માણસ વચ્ચેનો કલ્પ સંસ્કાર ન જાણી કલ્પ ધર્મને લીધે જ તેમ યુદ્ધો મળ્યા છે.

આની નિમિત્તમાં જ યુગોપમા પ્રોટેસ્ટ ધર્મ અને ઔદ્યોગિક યુગ એ યુગનો અનાર થયો. ધાર્મિક વૃત્તિએ ઉપજેલો સમય ત્યાજ્ય કર્યો અને આર્થિક આત્માન્ય પૂરું દયદયાથી નહીં થયું. લોકો કહેવા લાગ્યા, ધર્મના અને સંસ્કૃતિના જ્ઞાન સમાવેશ હોય તો લોકોની વિનાશિના વધારી જોડો. વિવાહિતા વરને એટલે આપોઆપ ધર્મની કલ્પાશ હોય તો લોકોને પેમાની મોહિની વધારે ને વધારે લાગતા માણે. તેને લીધે વેપાર વરને. અને લોકોમાં વલિશ્ચિત્તિ આવી કે ક્ષાત્રવૃત્તિનો લોપ થયો જ નમજો. કલ્પાશ લોકોને થવા લાગ્યું કે જે મુલ્યયુગ મયમ દાગ વ્યાપવો ધર્મને માટે અલગ હોતો તે જ નહીં યુગ મુલ્યની ઉપામના હોય આ પૃથ્વી પર આપવાની અગ્રણ્ય સુક્તિ આપ્યું લાધી છે

પણ એવું તો કદાચ થયું નહિ. વલિશ્ચિત્તિને ક્ષાત્રવૃત્તિને વશ કરી અને મર્દન વ્યાપાર અને મર્દનશીનો યુગ મર થયો. જૂની યાત્રિઓ નહીં થઈ અથવા નિષ્ક્રમ થઈ અને કેટલો 'ગદ્યો' નિર્મોલ્ય થયા આ ગદ્યોને આત્મા છે એમ ન કહી નકાચ આવકશક્તિ ભાષામાં આત્મા કંપનો જ હોય તો વ્યાપાર અને મર્દનશીનો એ જ આ ગદ્યોનો આત્મા છે. જગતમાં જે કદાચ દુઃખ, દુઃખ અને ઉત્ક્રાંતિ હોય તે બધું નાશનોખ અને ધનનોખ નીચે કલ્પાશ જાણે છે. વલિશ્ચિત્તિ મરી જતી, પણ દેવ મરી ગયો નહિ. એ તો ઉત્ક્રાંતિ વધતો જ મરે છે. સ્વાર્થમાં મર્યાદાવાની શક્તિ નથી એમ નથી આ સ્વશક્તિનો ઉપયોગ કરીને ગદ્યો આત્મસંઘ બનાવવાનો પ્રયામ કરી શકે છે પણ પાછા કદાચ તેમ સ્વાર્થના મર્દનમાં હોય તો હોવાનું

૪. એટલે રાષ્ટ્રમંથ નિર્માણ કરીને માનવજાતિમા એકમ કે દ્વિતી સંચાર કરવાની હિંમત રાખી એ જંગલમા લાગેલા દાવાનળને જવન નાખીને ખૂણવા મથકું એના જેવો વાટ છે.

આ ત્રિવેદમદ પાયાત્મ રાષ્ટ્રધર્મનો વિનિષાદ કાણ રોકી શકે ? ગદ્યોનું સામર્થ્ય જાતિઓમા નથી. ઉપરું જાતિઓ તો ગદ્યોનું લખ થઈ પડી છે. મનાપુદમાં લાખો લોકોનો સંહાર થયો હતા આ આશુરી રાષ્ટ્રધર્મખી ગદ્યોનો નીનો ઉતરતો જ નથી. જાણવાન રાષ્ટ્રોએ સંધ કર્યા ત્યારે નમળા શું કરે ? નમળાએ માથવા પીડિત રાષ્ટ્રોએ પોતાપોતાના સંધ કરી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરું એવી ગોક દેખના હમથા હમખા બહાર પડી છે. પણ એ સૂચનાથી શો અર્થ સરજાતો છે ? આ અનેક જગ્યામા એક નવો ઝગડો ફોગેમાં એટલે સવાળનો નીરોડો આગને એમ તો દર્શ છે નહિ. કેટલાક લોકો કહે છે કે આ બેગુમાર વંચી ગયેલા રાષ્ટ્રોમા વર્ગ વર્ગ વચ્ચે દુષ્કારા વધીને જ્ઞાન દલદલ થયવા બાદવારથથી મગનાર છે એ નિર્ગંથ છે. તેમ થાય આ સુધી આપણે નીગતે પેરીને એ ધડીની વાટ જોવા કરીએ. આ દેશના—આ પ્રચલ રાષ્ટ્રોના દરેડો લોકોનો મહાર ક્યારે થય અને પછી આપણા સુખના દિવસો ક્યારે આવે એની વાટ જોતા બેસવાની દેશના જેટલી રક્ષણી છે તેટલી જ નામદી બરલી છે. ખરે ઉભાય તો એ છે કે વ્યક્તિઓએ તેમજ સમુદાયે એ, જાતિઓએ તેમજ પંથોએ દ્વેષ અને વિકારનો ત્યાગ કરીને જાતબાંધ જાગૃત કરે એ જોયે. વ્યક્તિમા લોભ અને ભય એ દોષ છે તેથી તેના પર રાષ્ટ્રધર્મની અસર થય છે. જેણે એને દોષનો ત્યાગ કર્યો છે તેના પર સર્વ ગદ્યોની શક્તિનો એટસામટો મારો ચાલે તોપણ તે વરા નહિ જાય, એટલું જ નહિ પણ તમુકાં દગરો પણ નહિ. આશુરી મપતિનું બળ ચાડે તેટલું હોય, તોપણ અત્યંત અલ્પ દેરી પણ પર પણ તેની દશી અસર થતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે દેરી સપત્તિ વળા મહાત્માઓને રાષ્ટ્રો વાંટશે નહિ કે મ જુગ છુ કરશે નહિ. મોહાન્ય રાષ્ટ્રો તો દયુ કરવા નહિ ચૂકે. પણ આત્મજાગૃત નમાવજાને તેઓ અલક્ષ નીવડશે. આશુરી રાષ્ટ્રોના પાપ ધોઈ કાઢવા ખાતર નિર્દોષ વ્યક્તિઓએ આશુરી રાષ્ટ્રનિષા તજીને પ્રસંગ આવ્યે નિર્ભયનાથી પ્રથુર્ધપુ કરીને ધર્મનું સામાન્ય દંડ દંડુ એ તેમનો ધર્મ છે જગતમા આ પવિત્ર વૃત્તિ જેટલી વૃદ્ધિ પામશે તેટલું આશુરી સપત્તિનું બળ ઘટશે અને સત્યજુગ અવતરશે બગવાન થયને કહ્યું છે તે જ ખરૂ છે કે વર્મે જન હતો કનિઝ અર્થો લક્ષિ રશિ । ધર્મના લાગથી જ સમાજનો નાશ થાય છે, ધર્મપાલન એ જ સમાજની જાતિનો એક માત્ર ઉપાય છે. સાહિત્ય અને તેજસ્વી વૃત્તિથી રાષ્ટ્રજનનું ઉતારી નાખ્યા

પંડી દમાઈ નોલી નનિઓ /રી માથું ઉંચું કરો. પણ એ કથન પહેલા
ની જેમ લાડાઈઓ લાડવા માટે નહિ હોય, તેમ એકબીજા વિરોધી
કદાચીનના ધાણુ કરવા માટે પત્ર નહિ હોય, પરંતુ દશનિર્મિત વૈશિષ્ઠ્ય
એકબીજા અનુભવ કરવા સાર તથા સ્વર્ગમનું પાપન કરીને મેસિલિ પ્રાપ્ત
કરવા સાર હોય દુનિયા છે ત્યાં સુધી બેઠતો ગેવાના બ. પણ ધર્મીય-હૃદી
તથા પ્રેમના પાવિત્રથી બોદમા અજોડની સ્થાપના કરી શક્ય છે. આ બ
માર્ગે આ બ અજોડની અપના કરી એ આર્મ મંમૃતિનું પ્રોય છે, અને
તે મદ્ય થશે એવી અમારી દૃઢ વદા છે

ભારતની સમસ્યા

સ્વેચ્છાથી બ અલિપ્ત થોવા, ખાનદાન કાનનના ઓ ચિન્તનથીય
અનિયિ ' આમાન તને વન્દન હો ' મૌન અને વાચા બાંને તાન ઉપર
આસીસદ છે. તામ પોનાના રાષ્ટ્રો તને સામે પનિય છે, તેથી બ તુ
દુનિયાના માર્ગને સમજ નકે છે કાન્સનો જીનકાન, મુગેપની તપશ્ચર્યા,
પશ્ચિમની આકાશ તારી અંગ નાચન છે, તેથી બ બાવિયને તુ પાલક કરી
નકે છે. પણ વાદ માર્ગે કે બાવિયને પણ અનેક અંગે છે. જેણે મપૂર્ણ
જૂન જોય હોય તે બ વળને મંપૂર્ણ બાવિયની જાણી કરી નકે. મનાતન
અનન્તનાના ચિન્તાનમા જૂન તન બાવિય સન્મા બ છન્ન છે—મન્મા બ
વર્તમાન છે.

તું કેડુ દિન્દુઆન મામે છે તે અગે જાપ્તુ નારી રુપ અભિવાપાને
માટે તારૂં અનિનન્દન કરીએ છીએ, તને વન્દીએ છીએ અને નવી માનના
કે અગે વન્દીએ છીએ પણ અમાગ સ્વેચ્છીધર્મ પ્રમાણે અને અમાગ બ
પ્રકાશની પ્રકાશિત વમા માગીએ છીએ બેદની જીતો અગે નધી માહતા.
અમારે પ્રથમ પ્રમાણ હોય થી દુનિયામા સર્વન ફેલાએ દરેક પ્રાપ્તો તેને
ગોતાનો પ્રકાશ હોય છે બ. જ્યાં જ્યાંથી પ્રકાશ આવતો હોય તે જ્યાં
અમારે ત્યાં આગન્તુ છે ધશ્વરી પ્રકાશ તો એકરૂપ બ હોય, પણ પ્રજા
પ્રજાનો પ્રમાણ તો મિતરૂપી હોય છે, એ ધશ્વરી પોજનાની સુન્દરતા છે,

એમાં જ દાવ્ય છે.

અમે કોઈને નવી વખોડતા કે નથી વખાણતા. સૃષ્ટિ જડ-ચેતનની જ બનેલી છે, પ્રકૃતિ મત્-અસત્-આત્મક જ છે એમ જ અમે શીખ્યા છીએ. જ્યાં સુધી જીવદશા છે ત્યાં સુધી બનેલું કામ પડવાનું જ જડની પૂનઃ કરની એને જ અમે જડવાદ કહીએ છીએ. યૂરોપમાં બે જડવાદ છે એમ અમે નથી કહેવા માગતા. પરંતુ યૂરોપ પામેલી અમે એકબે જડવાદ જ શીખી ચક્રેલા એવું જ અમને માડું લાગે છે. પણ અમારી અદર અમારો પોતાનો જડવાદ ન હોત તો તો અમે પડન જ નહિ માટે વાક તો અમે અમારો જ દાઢીએ છીએ. અમે જડને વન તો કયાગ્ના થયા હતા યૂરોપ પામેથી અમે તે જડની પૂનઃ કરતા શીખ્યા, અધ પાતને જ ઉત્તતિ માની ગેહા, એથી અમારું દિલ દુખાય છે.

આત્મા એટલે નિત્યજતનતા એ અમે જાણીએ છીએ. જે નિત્યજતન નવી થતુ તેને જ મરણ પડે છે જન્મમરણ જોડતુ સત્ય છે તેટલું જ સનાતન જીવન પણ સત્ય છે. વાસ તથા વનસ્પતિ ઋતુએ ઋતુએ મરે છે અને ઋતુએ ઋતુએ સજીવન થાય છે એ એમનો જીવનધર્મ. વડી પગાનો જીવન-ધર્મ જુદો છે કોર્ડ પણ માટ્ર બાધ્યાવસ્થામાં બિવિવ તરફ જ જુએ, યૌવન દશામાં વર્તમાનમાં જ ગિરકતાગ્રે એ અને વાર્ધક્યમાં જનકાગ્ર તરફ અડુલીની સ્થિતિ નાજે, પણ જે ગાંધે સનાતન થતુ છે તે તો ગિરકાગ્રદર્શી જ હોય. તેની અંદર યૌવનનો તિલાંક બને ન હોય, પણ તેની અંદર ગાંધીય તો પ્રેરક હોય, તેનો સ્વભાવ ધીરોદાત્ત હોય.

ખરૂં છે કે અમારી સમસ્યા કમિનમાં કમિન છે. વિરોધી ધર્મ અને કુજાખોર પથોનું પ્રેમધર્મથી સમીલન કરવાનું કામ અમારે માથે ગ્રેહલું છે એ અમારો ખામ આદેશ છે, એ અમારું ખાન કાર્ય છે દુનિયાના બાગ્યવિધાતાએ એને માટે જ અમને એક ખાસ મનઃ અર્પેલો છે. તેને અમે 'અવેશી' ને નામે જોળણીએ છીએ વર્ણ-ચરણા એ તેનું જ એક અંગ છે. જગતમાં જે એકતાનો દોર ન ચલાવેલો હોય. જગતમાં જે વિવિધતામાં જેનું અંશ જાળવવું હોય, મૃત મરણ મગીત જે જાળવવું હોય, સખ વર્ણનો જો એક મધ બનાવેલો હોય, તે મધમધુલક વર્ણ-ચરણા એ જ તેનો દપાય છે વર્ણવ્યવસ્થા એ બાતનર્શની ખસિયત છે. તેને છેડી દેશે તો અમારો આદેશને જેવકા કરીએ, કૃષ્ણની ચોળાનો નિર્દેશ કરીએ.

હા, એ વાત માચી છે કે વર્ણવ્યવસ્થા — કૃષ્ણની કંઠેલી વર્ણવ્યવસ્થા અમે અખત્યાગ કરી જ પા નથી, પ્રેમધર્મ અમારી અંદર પૂર્ણ કળાએ પ્રગટ્યો નથી. તેથી જ ચરણામાં નિદેશ આપ્યો, વિવિધતામાં વિરખલિનતા આપી,

એકતા તૂટી ગઈ અને અમે સંકુચિત બન્યા.

વિવિધતામાં આદ્ય એ કમ્પરી સન્દેશ છે. અમે અદ્યને બૂલ્યા, નમે વિવિધતાને માનક દૃષ્ટિએ લુપ્ત હો. આપણે બંને બૂલતા નથી ?

આજે વર્ણવનારમાં તિરંગાર છે, દેવ છે, દંબ છે, ચાકંદાર છે, અને તેનું જ ચિહ્ન—નેનું જ પરિણામ અમારામાં પેસી ગયેલી અસ્પૃશ્યતા છે. ત્યારે અને અસ્પૃશ્યતાને કાલ્યાણી વાત કરી ન્તા છીએ, લારે નમજાને કે તિરંગારમાં અને દારી નાખવા માગીએ છીએ, દારે દારી નાખવા માગીએ છીએ, દંબ અદંકા ને બાળી નાખવા માગીએ છીએ. દુનિયામાં ેષ-દનિષ્ઠો બેઠે તો રોવનો જ, પણ ેષ-દનિષ્ઠની બાવના ન રહેતી બેઠે. ત્યાં નત્રના છે ત્યાં જ પવિત્ર વમે છે એ અમારે લખણું મુ છે. વખુબેદ દારી નાખીશું તો ધર્મબેદ કેરી રીતે સાળી ગણીશું ? દયાધર્મને પઠી કથં રથાન ? સ્વધર્મનો પત્રી ગો અર્થ ?

ત્યાં આદર્શનો બેઠે હોય ત્યાં દુઃસ્વનીયબેદ રહી ન શકે. પણ ત્યાં આદર્શશિખર એક હોય અને તેનો પન્થ ઝોહોવતો આદર્શનો હોય ત્યાં દુઃસ્વનીય રિથિ તો હોય જ. પણ તેને લીધે ચાકંતા કે દીનતા પેદા થતી ન બેઠે. શું ગુરુશિષ્ય વચ્ચે દુઃસ્વનીયભાવ નથી ? શુ પાપી અને પુણ્યવાન એક જ ભૂમિકા ઉપર છે ? ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં સમતાનો ખ્યાલ જ ન આવે, દમકે પ્રેમ વિષમતા વિશે આધાર છે.

જેમ અમે ધર્મ અસ્પૃશ્યતા દાખલ કરી તેમ બાલ જગત સાથે પણ અમે અસ્પૃશ્ય રહ્યા, એ અમારું પાપ ખરું. સમુદયાત્મા કરીને, દેશદેશાન્તર સાથે વેપાર ચલાવીને અમે તે પાપ ન ધોઈ શકીએ. પણ દેશદેશાન્તરનો પ્રકાર ફરીકાળા માર અમાગ બાગીબાગી પુષા રુકી તારા જેવા દેશદેશાન્તરના સત્ત્વને અમાગ ઉદયમા રથાન આપીને, દુનિયાના દુખથી દુખી થઈ, દુનિયાની મેવા સાડ અનન્ન થઈને અમે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકીએ.

હે ખુદાપગ્ત અતિથિ ! તને વન્દન કરીએ છીએ. અમારી સંકુચિતતા દૂર કરવાની અમને તક મળે ચોટલા માટે અમાડ આતિથ્ય ફરીકાળ, તારા ઉદયના બાવ પ્રનટ કર, અમાગ ઉદયના બાવ સમજ લે અને અમને અમારે માર્ગે પ્રયાણ કરવામા મદદ કર. પોતાનો માર્ગ પોતાની મેજે નક્કી કરી શકીએ એટલા અમે ગ્વાચી છીએ, પણ તારા સરખાની મદદ ન લઈએ એવા અકંકારી નથી.

નમસ્તેઽનુ ભગવતિથિર્નમસ્તઃ ।

ન્યાતની કસોટી

‘ન્યાયનું’ બંધારણ બે ક્યાંય બહુ દૃઢ હોય તો તે ગુજરાતમાં. ન્યાત બે વધારેમાં વધારે વ્યોધાતી હોય તો તે પણ ગુજરાતમાં જ. પણ લોકોથી ન્યાય છોડાતી પણ નથી તેમ તેની બરદાસ પણ કરાતી નથી. પહેલેથી હું ચાતિવ્યવસ્થામાં માનનાર છું, એટલે ઘણા લોકો મને કહે છે, તમે ગુજરાતનું ચાતિદુષ્ટ બેધું નથી; તમને એની સ્થળના ક્યાંથી હોય? તમારા મહારાષ્ટ્રમાં ચાતિ આકરી નથી તેથી તમે ચાતિને વખાણો છો. હું જવાબ આપું છું કે ચાતિના બંધારણને લીધે ગુજરાતમાં કેટલી કાર્યગતિ ગ્રેહી છે એનો તમે ગુજરાત બહાર જાઓ ત્યારે જ, તમને ખ્યાલ આવે. તમે ચાતિનું જે દુષ્ટ બતાવો છો તે ચાતિબંધારણનો દોષ નથી, પણ સમજાવી પતિત દશાનો દોષ છે. ચાતિબંધન એ સહકારનું મોટું સાધન છે. સરકાર એ પાશવી ગત્ય છે; ચાતિબંધન એ નૈતિક ગત્ય છે, પ્રેમનું બંધન છે. ચાતિ મારફતે લોકો ત્યારે એકબીજા પર જબરદસ્તી કરવા લાગ્યા ત્યારે જ બધું દુષ્ટ શરૂ થયું. દંડ અને બહિષ્કારની ઘીક બતાવી દેકે માણસને નાનીમોટી બધી જ બાબતોમાં કબજામાં રાખવાના ત્યારે ‘ગતિભૂપણે’ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ત્યારે જ ચાતિ વિષે અણગમો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો.

ગાતિ એ એક પરંપરાગત સામાજિક ‘કલ્પ’ છે. પણ કલ્પ કરતાં જુદું જ જીવન તેનામાં છે. કુટુંબ પછી જે ખીજ સનાતન સંસ્થા હોય તો તે ચાતિ જ છે. ચાતિ મારફતે આપણે સામાજિક ધર્મનું આસન કરી શકીએ છીએ અને દક્ષ ધંધાનો જ નહિ પણ આખા જીવનનો સહકાર કેળવીએ છીએ. જબરદસ્તીનું તત્ત્વ કાઢી નાખી જે આપણે મહકારનું તત્ત્વ કેળવીએ તો જ ચાતિનો પુનરુદ્ધાર થાય. આજે આપણે પરતના દશામાં છીએ એનું એક કારણ જબરદસ્તી બરદાસ કરી આપણે પારતત્યથી દેવાઈ ગયા છીએ એ છે. પણ સ્વતંત્ર થવું હોય તો આપણે ચાતિ તોડીને તે ન થઈએ. જુવાનીઆઓ મોટેરાની મર્યાદા ન રાખે, મુરબ્બીઓને વશ ન રહે તો સમાજ ટકે નહિ અને નાના ને મોટા બંને નિર્બળ થઈ જાય. પણ નાનાઓએ પોતાનો ધર્મસમજ મોટેરાને વશ રહેવું નેહ્યે મોટેરાઓ ને પોતાનો હક સમજી જુવાનીઆઓને પોતાના તાબામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરે તો વખતે તેઓ ફાલે, પણ સમાજનું સૂક્ષ્મ પ્રેમ અને આદરનું બંધન તૂટી જાય.

ચાતિવ્યવસ્થામાં આ તત્ત્વ બે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો જ ચાતિઓ ટકી શકે. ચાતિની મહત્તા વિનાં સાહચર્યનો દાંકણે કે સુધારાવાળાઓને ગાળો દીધે ચાતિ ટકવાની નથી. આજના જમાનામાં ધર્મ અને રજવાડાની લીધવાલો એ એક રુઝ ગય છે. ધર્મને ટકાવો એ જેમ

ગાંધીજીના પ્રધાન દેવ છે તેમ ગાંધીજીના જીવનને પોષક થયું એ ગાંધીજીના જીવનના મોટા મોટા કાર્ય છે. ખરેખર ગાંધીજીના જીવનની આ છેલ્લી પરીક્ષા કે કસોટી છે. આમાં જો ગાંધીજીના સરળ નીતિની પરીચય તો હાથની ગાંધીજીના નામગેર થયે, વર્તણૂકની નિયંત્રણ નથી જરૂર અને તેમાંથી પડી નવા તરવાર પણ નથી ગાંધીજીના નિર્માણ થયે પણ વચમાં મહાન અનર્થની પાપમ સદન કરી પડે એમાંથી જો બચી જાય તો હવે ગાંધીજી પોતાનામાં હજી પ્રાપ્ત નેના છે એ નિર્ણય કરી નવાવડા લેવાયે.

શુદ્ધગતમાં નાનીમોટી ન્યાતો મળી છે. ઘણીમોટી ન્યાતો એવી નાની છે કે ગમે ત્યારે ધાર્યું કરી ના ન્યાતોના આગેમોએ ગાંધીજીના જીવનના આ જુથેનમાં નિર્ણય લેવાયે. ગાંધીજીને નહિ ટકે તો ગાંધીજીના જેમ કે એક જ વચ્ચેમાં બેસી આપતે એમ ન કહી શકાય કે વધારામાં મોટું માન્ય પડ્યું હોય તોપણ ૫૫ ચનારી પછી બહાર કાઢવાની જરૂર આમાં નથી.

શુદ્ધગતના લગભગ બધા જ નવજવાનો ગાંધીજીને દેખાવાના બેઠા છે તેમને મારી એટલી જ વિનંતિ છે કે નમે તેમ કરો તેના પહેલા ગાંધીજી આપતિ દુર કરવા સાર ગાંધીજીના ઉપદેશ કરી લુઓ અદાપૂર્વક ગાંધીજીના પામે જાઓ અને તેને નીનવો કે પડેલી કાપડ કાઢી નાખવામાં આવે મદદ કરો જે કુટુંબમાં પડેલીના પૂર્ણ લાગ થયો હોય તેની કદ ન્યાતે કરી લેવાયે. લગભગમાં તો પડેલી કાપડ જેની અશુભ વસ્તુ વપરાય જ નહિ પડેલી કાપડને લીધે બાગતમાતને વધારા જેની દના પ્રાપ્ત થાય છે એ જેઓ સમજતા થયા છે તેમજ પોતાની ન્યાતના યોગને સમજવાની લેવાયે કે હવે પડી લગભગમાં પડેલી કાપડ ખરીદવું અથવા વેચવું અને વાપરવું એ અત્યંત અશુભ છે, પડેલી કાપડથી દેવનો શોક વધે છે.

જ્યાં જાપાઓ પડેલી રાજના નથી જ્યાં વસ્તુઓનો અરાજ પડેલીનો નથી ત્યાં ન્યાત પડેલી રાજ છે. ન્યાતવાળાઓએ પડેલી કાપડનો ત્યાગ કરાવવાની એકેએક તકનો લાભ લેવો લેવાયે. શુદ્ધગતનું ગવણ ન્યાતને લીધે છે. ગાંધીજીના દેવકીના પામે તે નામમાં આવે છે કે નહિ એ હવે જોવાનું છે જો સ્વદેશીધર્મમાં ન્યાત મ નહિ કરે તો ન્યાતમાં કશો પ્રાપ્ત રહ્યો નથી એમ જે મિદ્ધ થશે ધર્મનો વિરોધ કરી ન્યાત જીવી જ ન શકે.

શુદ્ધગતમાં ન્યાત કળાથે વધારે અસંગતરક અને લોકપ્રિય સરથા તે શુદ્ધગતના મથ થો છે વૈષ્ણવસપ્રદાય શ્યામીનારાયણસપ્રદાય, આર્યસમાજ, જૈન લોકાના સરો અને ખીન અને નાનામોટા જૂતાના પન્થ અને માર્ગ છે તે બધા મારરતે સ્વદેશીધર્મનું પાનન કાવવાની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે કે ધર્મનિષ્ઠ માણસ એકેએક જ વચ્ચે રહે છે. પડેલી કાપડ પહેરીને

ધર્મદોષ કરવો નહિ એટલું પોતપોતાના પત્નના લોકોને આચરણથી અને ઉપદેશથી સમજાવવાનું કામ હવે થવું જ જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો ધર્મનો દ્વાસ થશે; અને ધર્મનો દ્વાસ થયા પછી સર્વનારાયણ થતાં કેટલી વાર?

ન્યાતચર્યામાં રસ

ન્યારે ન્યારે ન્યાતો વિષે 'નવચૂવન'માં લખાણો આપ્યાં છે ત્યારે ત્યારે વાચકો તરફથી અને વિચારકો તરફથી અનેક ચર્ચાઓ આવેલાં છે. કેટલાક ન્યાતની સંસ્થાને ઇષ્ટ માને છે, અને ઘણાખરા તેને અનિષ્ટ અને શાપરૂપ માને છે. પણ એટલું તો સાચું કે લોકો ન્યાત વિષેની ચર્ચામાં ઉદાસીન રહી શકતા નથી. દરેકને એમાં કંઈ ને કંઈ રસ હોય છે, કેમકે ન્યાતની વ્યવસ્થા પોતાની અસર દરેક ઠેકાણે જતાં જાતે વગર રહેતી નથી.

ઘણા ચર્ચાપત્રીઓ એમ માને છે કે ન્યાત એ હિન્દુસ્થાનનો એક જૂનો શ્રેણ છે; ન્યાતે કાંઈ કાળે હિન્દુ સમાજનું બહું ધ્યુ નથી અને કાંઈ કાળે તેનાથી હિન્દુ સમાજનું બહું ચનાર નથી; ન્યાતમાં પ્રગતિનું કે સામાજિક કલ્યાણનું એકે તત્ત્વ નથી. આવી સંસ્થાની હું હિમાયત કરું છું એનું તેમને આશ્ચર્ય થાય-છે. કેટલાક મારી દયા ખાય છે અને કહે છે કે તમને ગુજરાતની ન્યાતોનો અનુભવ નથી.

હાલની ન્યાતોની સ્થિતિ સારી છે અથવા નમાની લેવા જેવી છે એમ તો હું બીલકુલ માનતો જ નથી. આજે યુતિસંબંધોમાં જે દંભ અને જોરદારી ચાલે છે તેની સામે જે કાંઈ વ્યવસ્થિત બળવો કરે તો મને ખોટું લાગવાનું નથી. અચાન, પહેમ, માનવિક ધર્મચુસ્તપણું અને હૃદયનો સંકેત એનું જ રાજ્ય જે ન્યાતોમાં ચાલવાનું હોય તો તેની સામે બળવો કરવો એ જ ન્યાતની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા છે. પણ હું મારા ચર્ચાપત્રીઓને પૂછું છું કે ન્યાતવ્યવસ્થાનો નારા કયા પછી તેની અવેજમાં તમે શું દાખલ કરશો? યુરોપની નિર્વહી વ્યવસ્થા તો આપણે ત્યાં બિલકુલ ચાલે નહિ, તેમાં ધર્મ અને સમાજ જોડેનો નાશ છે. ન્યાતવ્યવસ્થા આપણી નસેનસમાં સેકાઓથી ઘરેલી છે. તેની અવેજમાં તેના જેવી જ પણ વધારે ઉપયોગી કંઈક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી પડશે. આ કાન્તિ આપણે જૂનામાં જ વધારે પ્રાપ્ત રહીએ તો કરી શકીએ; કેમકે પ્રાણ પ્રબળ હોય ત્યાં તે આધારબળ શરીરો પોતાને અનુકૂળ રૂપ આપી દીધા વગર રહેતા નથી.

હું તો ન્યાત પાઠન રહેલાં આદર્શ તત્ત્વોનું ચિત્ર માગી દષ્ટિ આગળ પ્રસન્ન દેખાતો પ્રયત્ન કરું છું. મારી અદા છે કે આર્ય જાતિએ નિર્ગોષ કહેલી અને હ-નરો વર્ગ સુધી મેઘેલી આ અનન્યસાધાન સંખ્યા દેખાવવાના બદખપની નથી.

પણ હું જોકે હું કે ન્યાતો સામે લોકોનો જોડલો અસન્તોષ છે તેટલા પ્રમાણમાં ન્યાત સુધાન્યાતો કે મહાન્યાતો પ્રયત્ન કરી કરું નથી નિષ્ક્રિમ અસન્તોષ સમાજનો સરો કાઢી નાખવાને જલદે વવાન્યાનું જ કામ દરે છે. ન્યાત જોટલી છૂટ આપે અથવા ખાનગી રીતે જોટલી છૂટ લેવાય તેટલી લઈને અચ્છન્દ કવો એ કંઈ સમાજને સુધારવાનો રસ્તો નથી.

આજે જ ન્યાતસુધાગની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ નથી. આજે તો પ્રજાનો ચિંતાર, પ્રજાની ચિન્તા અને પ્રજાનું પગદમ પદેશી દાપદનો નાશ કરવામાં જ એકાગ્ર યત્ન જોઈએ. સ્વદેશીના પ્રચારનું એક કાર્ય જ પ્રજાએ હાથમાં લેવું જોઈએ. જ્ઞાતિવિધારણમાં, ન્યાતની મહાજનવ્યવસ્થામાં અગુરુ જાતનો સામાજિક પ્રાણ રહેવો છે, એમ માનીને મેં ન્યાતવ્યવસ્થામાં માન નાજ અને ન્યાતોને દોરનાર સભ્યોને જ્વેશની વહાળે ધ્યાનનું આમનનન કર્યું ન્યાતોમાં જોટલો પ્રાણ હશે તેટલા પ્રમાણમાં તે આમનનનને જવાબ મળશે અને તેટલે દરજ્જે જ ન્યાત પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરશે.

જ્યા સુધી ન્યાતના દોષોને આપણે ટેકા આપતા નથી ત્યાં સુધી ન્યાતની સરથા ત્રિેની આપણી આરા અને આદરથી સમાજનું નુકસાન થવાનું નથી. ન્યાતો પાઠન રહેવો આદર્શ જેમ જેમ આપણે જાહેરની દષ્ટિ આગળ ઉભો ને ઉભો ગણતા જઈશું તેમ તેમ ન્યાતને નામે ચાલતા અધોન્ય ગીતગ્વાજોને પોતાનો છૂટદોર ચલાવવાનું અધરૂં થઈ પડશે. ન્યાતનો આદર્શ ચિતાર એ જ હાલની જગડેલી રિયલિટી ઉપર ઉત્તમમાં ઉત્તમ ટીકા છે, અને તેની સામે પ્રખર તરફ પથ છે.

પણ આજે તો આપણે જાણુ છોડીને એક જ કામ કરવાનું છે, અને તે એ કે પદેશી સામે સુમેશ ચલાવી જ્વેશીને નિર્બંધ અને રાજપદારૂં કરવું.

અમુક ઋતુ આવે, એટલે પશુપક્ષીઓનાં પણ લગ્ન થાય છે. મનુષ્ય મુહૂર્ત જોઈને લગ્ન કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. મુહૂર્ત એટલે સુમ અને ધર્મની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ દિવસ. ઘરમાં કોઈ માંદું હોય કે મરણ પામ્યું હોય; કંઈ શોકનો પ્રસંગ હોય, તે વરસે આપણે વિવાહ બંધ રાખીએ છીએ. જૂના વખતના એ નિયમને જો આપણે બરાબર સમજી શકતા હોત તો ભારત-માતા જ્યારે માંદી છે, જ્યારે એનું સ્વાતંત્ર્ય મૂદાની હાલતમાં આવી પડ્યું છે તેવી વેળાએ ભારતનાં તરણો અને તરુણીઓને પરણવાનો ખ્યાલ સરખો ન આવત.

પણ જે દુ.ખ રોજનું થઈ પડે છે તે ખમવાની શક્તિ માણસ કેળવી લે છે. રોજ મરે તેને કોણ રહે ? સ્વાતંત્ર્ય વગર રહી શકાય છે; પણ કંઈ લગ્ન વગર માણસ રહી શકે ?—આવા વિચાર કરી લોકો લગ્ન કરતા થઈ ગયા.

*

*

*

હા, એવો એક માણસ માંદ આવે છે કે જેણે સ્વાતંત્ર્ય ગયું એટલા માટે જ લગ્ન કરવાનો વિચાર લાગી દીધો; હિમાલયના પવિત્ર વાતાવરણમાં ઉછરેલો આલમોડાનો રાજા પણ લોકોએ તેને ક્યારનો અવ્યવહાર અથવા ગાડો કહી એક કોરે મુકી દીધો છે.

સ્વાતંત્ર્ય જાય, તેની સાથે દેશની આબરૂ તો જાય નહીં, પણ વ્યક્તિશઃ આબરૂ સાચવીને સન્તોષ માની શકાય. બ્રિટિશ રાજ્યમાં તે પણ સુરક્ષિત ન રાખે, એ હમણાં હમણાં પંજાબના અત્યાચારના દિવસોમાં સિદ્ધ થયું છે. જૂના લોકો કહેતા

રાજાનું પ્રથમ વિન્દે, તતો માર્યામ્, તતો ધનમ્.

‘પ્રથમ સુરાન્ય મેળવીયે, પછી પરણવાની વાત ને સારપછી ધન કમાવાની વાત.’ જ્યાં રાજતના ન સિપાઈઓ પોતાની કીચ વતી સ્ત્રીઓની કાલ જિંદગી કરી મુકે છે ત્યાં તત્કાલિન તો ક્યો દરજો પ્રજાના કલ્યાણ થતા હશે ?

*

*

*

વિવાહ એ મંગલ પ્રસંગ ગણાય છે. વહુ અને વર નવી જીંદગીનો આરંભ કરે છે. વરના કુટુંબમાં એક માણસનો ઉમેરો થાય છે. તે દિવસે સર્ગાવ્દાલા ઇશ્વરના બધાને સન્તોષવાને રિવાજ હોય છે. વાગ્ન વગાડનારને મંગલ ઉપાડનારથી માંડીને ગોર મેદાગજ સુધીના બધાનાં મોઢામાં મિશ્રણ પહોંચાડવાનું હોય છે. બધા જેથી સખી થાય તેમાં જ આપણું સુખ, એ

અક્રિયો વિસ્તૃત એવી સામાજિક બાંધના તે દિવસથી મન ઉપર દસાપવાની હોય છે.

દમણાં ગુજરાતમાં લગનસરા ચાલે છે. વહુ અને વરે ન્યાં જોઈએ ત્યાં પરણી નાખવા માંડ્યું છે. જેમને ભારતવર્ષ ઉપરનું કલંક ધોઈ કાઢવા જેટલી આશા અને હિંમત છે તેઓને પરણવાનું સ્વપ્નનું જ નથી. પણ બાકીના કેમ રહી શકે ? તેમને માટે વધારે નહિ તો બધા લોકોને મુખી કર્યા પછી પરણવાનો ધર્મ તો છે જ. આટલું વિચારીને વરકન્યા અને જનનમાં આવેલ બધા જો આદી પહેરશે તોપણ દેશના કારીગરોને પોતાના જ ઘરમાં જમણુવાર મળશે. પણ જો વિવાહપ્રસંગે એકલા મંગલાર લોકો પરદેશી માલ વાપરશે, વિલાયતી રેશમ અને સૂતરનાં કપડાં પહેરી મહાંલરો તો પરદેશીઓને કદાચ જમણુવાર થશે, પણ દેશનાં હજારો ઘરોમાં એવી લગનસરાને લીધે સાંસા જ પડવાના.

કાઠીયાવાડનાં અનુભવ.

આમ તો ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ એક જ છે. રહેણી અને વેપાર-વૃત્તિ બન્ને બાગમા સરખી જ છે. છતાં કાઠીયાવાડમાં અને ગુજરાતમાં કંઈક વિશેષતા દેખાય છે, ગુજરાતમાં ધણી કાઠીયાવાડીઓ આવી વસેલા છે, પણ કાઠીયાવાડમાં તેટલા ગુજરાતીઓ નથી દેખાતા. આનું કારણ શું હશે ? કાઠીયાવાડમાં કા તો વસ્તી વધી પડી છે અને તેથી તેમને બહાર જવું પડે છે, અથવા તો દેશાવર જવાની ગુજરાતની પ્રાચીન વૃત્તિ કાઠીયાવાડમાં પહેલેથી જ વધારે છે. કાઠીયાવાડમાં હાલની મુઘરેલી દબ અને તેનાં સાધનો ઝોછાં છે તેથી પણ ગુજરાતીઓ કાઠીયાવાડમાં ઝોછા જતા હશે, ત્રીજું પણ એક કારણ સંભવે છે, અને તે એ કે કાઠીયાવાડમાં બધે દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય છે અને દેશી રાજ્યોમાં રાજવાનાં સાધનો અને સગવડો ઝોછાં હશે. એમ હોય તો દેશી રાજ્યોએ અને પોતાને ચતુર ને શુદ્ધિધન ગણતા તેમના દીવાનોએ આનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક રાજ્યનું મોઢામાં મોઢું ધન તેનું મનુષ્યધન છે. તે જો બહાર જાય તો રાજ્યને ક્ષયરોગ થયો છે એમ જ માનવું જોઈએ. વસ્તીપત્રક ઉપરથી એમ નથી જણાતું કે કાઠીયાવાડમાં લોકવસ્તી પ્રમાણમાં વધારે છે. શરૂઆતમાં દેશાવર જનારા કાઠીયાવાડીઓ બહારથી ખૂબ ધન કાઠીયાવાડમાં લાવતા હશે અને તેથી કાઠીયાવાડને અનાયાસે લાભ થતો હશે, પણ દેશી રાજ્યોની હાલની

તીતિ સ્વતન્ત્ર મિત્રજની પ્રગતે બિલકુલ રહે તેમ ન હોવાથી કાઠીયાવાડના મજૂરો, વેપારીઓ અને કુળવાણેલા લોકો દહાડે દહાડે કાઠીયાવાડ બહાર જઈ વસતા થયા છે.

ખીજી પણ એની જ ગંભીર ખીના એ છે કે કાઠીયાવાડીઓ મુખ્યત્વે ધનની હાલતે પોતાની કન્યાઓને કાઠીયાવાડ બહાર પસંદ કરે છે. પરદેશી કાપડનો પ્રચાર થવાથી કાઠીયાવાડનો વણકર્મચર્ચ મુખ્ય જઈ મુખ્યત્વે મેલું ઉઠાવવાનો ધંધો કરતો થઈ ગયો છે. કાઠીયાવાડના રાજાઓ અને પોતાને ઉંચી ગણાવતી કોમના લોકો જાણતા નથી કે તેમના જીવનનો આધાર ગરીબ ખેડૂનો અને વણકર લોકો ઉપર જ છે. મજૂરી ઉપેક્ષા અને તિસ્કાર કરનાર માળીના કાંડના પાદડા અને ફૂલ જેમ તડકામાં કરમાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે કાઠીયાવાડના રાજાઓનું અને કાપડીઆ લોકોનું થવાનું છે એમાં કંઈ શક છે ?

કોઈ જીવાનના હાથમાં વડિલોપાન્નિત ધન આવતા જ વાડીવજીરો બધું વેચી નાખી જેમ તે તેના નાણા કરે છે અને પોતે ખૂબ ધનવાન થશે એમ માની ઉઠાડે બને છે, તેમ રાષ્ટ્રીય જીવનના ઝરણા સફરી નાખી આજનો વેપારીવર્ગ પ્રજાદીય સમૃદ્ધિને ભોગે માલદાર ચર્મલાલે છે. કાચી જીવાનીની આ ગાડી વિલાસિતાને પરિણામે આખરે કાયરોગના ભોગ થવું પડશે એ તેઓ જોતા નથી.

પ્રમાણમાં ગુજરાતના કરતા કાઠીયાવાડનું હાટ જોગવું છે, પણ તે સાચવવા તરફ ધ્યાન નહિ અપાય તો તેને ખુવાર થતા વાર લાગવાની નથી.

કાઠીયાવાડ તેના વિવેકને માટે પ્રખ્યાત છે. મોટા મોટા શહેરો છોડી દઈએ તો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ વિવેક પોલો નથી, પણ તેની પાછળ મમતા અને ખાનદાની છે જ્યાં નાણાનો વહેવાર ઓઠો છે ત્યાં આતિથ્ય-ધર્મ વધારે હોય છે એમ દુનિયાના બધા દેશોમાં જોવામાં આવ્યું છે. નાણામાં કુદ્રતા અને સ્વાર્થ રહેશે છે, જ્યારે દાણામાં શિદ્ધિ અને ખાનદાની છે, એવો સિદ્ધાન્ત બાધીએ તો તે ખોટો નહિ પડે.

શહેરોમાં મંસ્કારિતા છે, પણ મંસ્કારિતા હમેશા ધાર્મિકતા અથવા ઉદારતા સૂચવે છે એવું નથી બહુવાર બાહ્ય મંસ્કાર અંતરની વિલાસિતા અને છીછરાપણ દાકવાનો એક પડદો જ ટોચ છે મરેમાનોના સુખસગવડ તરફ તેમજ તેમને દરેક રીતે પોતાના જ ધર્મમાં હોય તેવું લગાડવા તરફ કાઠીયાવાડમાં કાળજી લેવાય છે તે તેના લાગા કાર્જના જાહેરલાવી અને ધાર્મિક જીવનનો અવશેષ છે. કાઠીયાવાડે જેમ પોતાનું જૂનું લોકસાહિત્ય સાચી

ગાથું છે તેજ પ્રમાણે ત્યાં સુધી તે આ જ્ઞાતિ સાચવો ત્યાં સુધી કાળિયા-
વાડની સુવામ દુનિયામાં ફેલાવી રહેશે.

*

*

*

અમે તે યુગમાં મોજશોખ એ પત્તજીવનો ફોગડપ જ છે, પણ ત્યાં
સુધી મોજશોખ સાથે લગમ બોલો તેમ (કદ્દમ વેપાર નહિ) ત્યાં સુધી
મોજશોખની ખગલ અમર બાંધુ નથી થતી એક તરફ ઉલોમધધા અને
કારીગરોને મના દેના અને બીજી તરફ મોજશોખ વધારના એ તો અંગેને
કહે છે તેમ મીધુમત્તીને બને દોડેથી બાળકા જેવું છે. કાળિયાવાડમાં કાપડીઆઓ
અને ખીન પહેલી વસ્તુના વેપારીઓ બને પતંગાન થતા તેમ, પણ મામાન્ય
પ્રજા તો દહાડે દહાડે વધુ ને વધુ કમાણ જ કરતી જાય છે એમ નહોત
તો વલુકા કાળિયાવાડ પડેથી વજ્ર મોકલનાર મુળકનુ બગી ન બનત

આ ફેરે અમે કાળિયાવાડમાં બપોલગનગળા વચ્ચે ગયેલા, તેથી
જના પ થી વાજતે ગાજતે જતા કેટલાયે જાતો અને વરોડા અમે જોયા.
રુજાનમાં આવ્યો ત્યાં 'જનન' ગ્રંથનો અર્થ હું જોયુંનો નહોતો હવે
સમજાય છે કે જેમાં વિવિધ જેવા ગાજત વગાનાગ બહુ મેન્ડો કાળાકલ
મચાવી સાગ ઘરેની ઉતો જન લે છે તે જન આ જનનો પ્રથમ અનુભવ
મને પોદાનમાં રુજો જે શહેરમાં દિગ્દી તેમજ હિન્દુસ્તાની નાગાકિત
ગવેયા અને વાજત્રી પણ છે અને ત્યાં તલવરના વાજત્રી પોતાનું જલદુઈ
મગીત પ્રજાને હમેશા મમળાવે છે તે જ શહેરમાં ગઈને પઠ બહારે એવું
જેન્ડુ સગીન (૧) લોકોને કેવું રચ્યુ હશે ? આ જેન્ડ કાળિયાવાડના શહેરમાં
પણ ઘૂસ્યા છે એમ હું જાણુંનો નહોતો મગીત એ પ્રજાકેળવણીનું એક
મહત્ત્વનું આગ છે. જેન્ડ મારજતે મગતી ખોગી અને ઝેરી કેળવણીને પાણીમાં
લોકો જે કુશાખોર અને જાગી ન બને તો તે આશ્ચર્ય ખરું.

*

*

*

લગાની બીજી ગથા છે ન્યાતજમલુ કુળના ઢાઠ પણ મહત્ત્વના પ્રાંતે
ન્યાતના બંધા લોકો જેમાં થાય એ મુન્દર રિસજ છે, સધલાવના (herd
consciousness) ને પોષાગનો એ ધોગી રજો છે ન્યાતમનુજો બધા
જેમાં થય એટલે સાથે ખાચખીરે એ પણ રસામાનિ છે પણ આજે
ન્યાતજમલો જે રૂપ પકડ્યું છે એ જે ને તો કપાગી છૂટે છે આ વગથુનો
પ્રમગ એ તો ઘણીસાં ન્યાતજાતના ઝગગજો લડી લેનાનો પ્રાંત જ બની
જાય છે ન્યાતગહાર અને મુકના, ઝાની ઉપર ૫૩ વેર લેવું કેની કેની
હેકડી કેની વગેરેના જ જાણે એ એક મહત્ત્વનું હોય છે

અને જમવા બેસવાનો પ્રકાર તો નરી સૂઝ જ ઉપજાવે છે. આર્થ સંસ્કૃતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેનારને આવા દરમિયાનમાં માથું નીચું ન ધાલેવું પડે. ભોજન એટલે આત્મદેવની પૂજા. તે વિશેષ સ્વચ્છ સ્થળે શુદ્ધિ ભૂત દશામાં કરવી ઘટે. ગમે ત્યાં બેસી ગમે તેમ ખાવું એ પશુસંસ્કૃતિ બને છે.

હું તો લગ્ન પ્રસંગે ક્યાંયે જમવા નથી જતો, પણ ભાવનગરમાં બાળ-મંદિર ખુલ્લું મુકાયાને દિવસે ધર્મશાળામાં જે મોડું જમણું થયું તેમાં જવાનો પ્રસંગ આવતો. પણ તે સાંજે થયું હોવાથી હું છૂટ્યો. માત્ર જમણવાર કેવી હોય છે તે જોવા ગયેલો. શો તે વખતનો દેખાવ ! શાન્તિનું નામ ન મળે; ચોમેર ફોલાહલ. જગાની સંક્રાંશને લીધે લોકો ધૂળમાં ધીમેધીમે એટલા, એટલું જ નહિ પણ થાળીઓને પણ પૂરતી જગા મળતી નહોતી. એક થાળીના કાંડા પર બીજી થાળી ચડેલી ! (આમ થાળીઓ મુકવામાં લાગ ન ફેલાવા દેવાની સગવડ હતી ખરી !)

ગુજરાતે જમણવારનો રિવાજ સુધારવાની જરૂર છે ખરી. શાંતિબન્ધન અને શાંતિપ્રેમ પોષવાની બીજી કોઈ ને કોઈ રીત શોધી શકવી જોઈએ. ન્યાતને નામે 'અણુ-આચાર'ને ઉત્તેજન ન જ મળવું જોઈએ. કેટલીક ન્યાતોમાં હુકા-પાણી 'એ જ ન્યાતબન્ધનનું લક્ષણ થઈ ગયું છે, અને કેટલીકમાં કસુળો. વ્યસનોને જે ન્યાત પ્રેમબન્ધનની પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે તે ન્યાતની વિવેકશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે એમ જ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

મારા કેટલાયે મિત્રો આ બધું સમજે છે, છતાં તેઓ કહે છે : 'પણ અમે બીજાને ત્યાં જઈ આટલી ઉમર ન્યાતો જમી આવ્યા તેનું ? અમારે ઘેર પ્રસંગ આવ્યે અમે ન્યાત જમાવ્યા ના પાડીએ એ કેમ ચાલી શકે ? લોક અમારી આંખમાં આંગળી ન કરે ?' આ દલીલમાં કાયરતા છે. દરેક સુધારાની વેળાએ સુધારો કરનારને કેટલીક વસ્તુઓ જતી કરવી જ પડે છે, કેટલીક લોકનિન્દા ખમવી જ પડે છે. એટલા માટે જ સમાજસુધારકોને બડાદુર કહેવામાં આવે છે. જેમાં પુરુષાર્થ નથી તેવા કામની કિંમત પણ તેટલી જ. હું તેમને કહું છું કે તમે ન્યાતો જમી આવ્યા છો તેના બદલામાં ન્યાતના સાચા કાર્યાળુઓ બીજી રીતે તમે ન્યાતની સેવા કરો; પેસો ખરો; તમારે ત્યાંની ગાંડીય શાળાનો એક વરસનો ખર્ચ આપો; વિદ્યાદાન કરી તે મારફતે આજન્મ અનંતાન ક્યાંનું 'પુણ્ય મેળવો અને ન્યાતને બેગી કરો ત્યારે સાદા, સ્વચ્છ અને સાસ્ત્રિક ખાતપાનની તબવીજ રાખો.

દાહ્યાવાડમાં ઘણી સભાઓ બેસવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. સભામાં પુરો

ગેટલી જ ઓઝો હાગર ગેટલી એમ કહ્યું તો જમી અતિશયોમિત નહિ દેવાય. પણ ઓઝોને દશ સમાના નિયમોનું માન નથી વ્યાખ્યાન ચાલતું હોય તોપણ ઓઝો આપમમા વાતો કર્યે જ નય છે. સ્વેચ્છાએ જ લડી પણ પડે છે સાથે બાગમ તો હોય જ, અને તેઓ તો મમાના બાનગીયા જ—મા કે ગડેન પોતાની તમ્મ દુલ્લક્ષ કરે એટલે તેઓ ઉચ્ચ સ્તરે આખી સમાનું લક્ષ પોતાની તન્ન ખેલી ને છે આ બધું વિશેષમાગક હતા ખમી લેના જેવું હોય છે, પણ ત્યાર બાગમઓ દોષમા જા થઈ ખનઓ સામે ધુગ્ છે અને સમાની ચાન્તિ જાગરનાં મહત્ત્વનું મામ સ્વેચ્છાથી જ પડે અખત્યાગ કરી લે છે ત્યારે તો શાન્તિ પાડી વાગવાની આશા સમગ્રી જ નહ થયા વખત આવે છે શાન્તિનો ઉપદેશ કરનાં કામ કા તો સમાપતિનું અથવા તો અમાગથી નીમેલા અને તે કામને સાર કેગવરામા આવેલા સ્વય-સેવકોનું જ હોય બાકી બધાએ પડે ચૂપ રહી ચાન્તિ જાગવડી એટલી જ તેમની ફગ્ છે આમ થાય તો અચાન્ત લોકો દુરત જ નોખા પડી જઈ શકાય છે.

ગમે સમા થાય ત્યારે ટેલીક વાર ઓચિંતા એમદ ગામને સમાસદ થતાનું મન થઈ આવે છે આ પડી લોકોના હાનનું વર્ણન કોણ કહે ? દરેક માણસ પોતાની જગાએ જ નિબયપણે ઉભો ગ્દે તો હિન્દુસ્તાનની ગામે ઉદ્ધતપણે સમામા પ્રવેશ ન જ કરે આમબનનુજ્યા અદ્યક્ષ બધાય ત્યા સમાની આસપાસ સ્વયસેવકોએ સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક ઉભા રહેવું જોઈએ આ ? તો સ્વયસેવકો જાણે વક્તાઓનું શ્રોતાઓથી રક્ષણ કરવું હોય તેમ એમની આમપાસ ગોઠવનાં જાય છે ।

મમાજની સ્થિતિનો આ ચિત્તાગ થયો આમા ભભકદાર રગ નથી દેખાતા એ સાની વાત છે, પણ તે ઉપથી નિગરા સૂચવવાનો આસય નથી મમીયાનાડમા નજવાનો અને મોટા કાર્યકર્તાઓ પણ જે અસાધારણ ઉત્સાહથી, નિઠાથી અને તાતીમૂર્કકે કામ કરી રહ્યા છે તે ઉપરની કામી ચાવાડનું પ્રગટાય જન જોસજો આગમ થપી રહ્યું છે એવી જ હાપ મન ઉપર પડે છ સ્વયસેવકો મૂળી સેરા સ્વતાત્પરદેખાય છે કાર્યક્રમ ગોઠવ વાગા કાર્યકર્તાઓની દૂરકર્ષિતા દેખાડ આવે છે અને યુનમ્વર્ગ વંતન જનન ઉપર અદા રાખી નવો જમાનો વાગવાની આતુરતા છપાની શમ્તો નથી પડી નવર્ગ આ જુવાનોના તમાદ ન બાગે તેમનો તેનેનધ ન મ્દે અને તેમની સેવાની કદર મ્દરી તેમની સામાજિક પ્રતિદા પોતાને હાથે આપરામા કજુસાર્ધ ન જતાવે તો સમાજમા રિખનાદ મ્દવાગ કે અનાદરનું વાતા વ જુ રહેરા પામશે નહિ કામીયાવાડનો વિવેક જ કામીયાવાને તાગક નીવડશે

સમાજસેવાની હિન્દી મીમાંસા

આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક, દરેક સમજી માણસ એટલું તો સમજે જ છે કે પોતે જે સમાજમાં ગહે છે તે સમાજની સેવા કરી એ તેનું કર્તવ્ય છે અનાથોને મદદ કરી, નિગણિતોને આશ્રય આપવો વગેરે વાતો મર્ષ ધર્મોમાં કહેલી છે. હિન્દુ ધર્મમાં પણ પગલિતમાં મર્યાદા ગહેવાનો ઉપદેશ કરેલો છે પણ જૂના ગ્રંથો વાચતા અથવા આમાન્ય ધર્મચુસ્ત માણસના વિચારો જોતા આપણી અને પાશ્ચાત્ય લોકોની સમાજસેવાની કંપનામાં ખૂબ ભેદ જણાઈ આવશે. ભૂખ્યાને અન્ન આપવું, તર્યાને માંડ પગો ખેસાડી, જળાશયો ખોદાવવા અથવા ધર્મગાળાઓ શાધી, બ્રહ્મબોજન કે વા અથવા દેવાલયો બાવવા—આટલેથી જ ઘણું દરીને આપણી સમાજસેવા પૂરી થાય છે. (ગિરજા જેવા વિષયો હાલમાં ગણ્યામ સમાજસેવામાં તેનો સમાવેશ ન થઈ શકે.) યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં સમાજસેવાની આ જ કંપના હતી. માદાઓની સારવાર કરવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો તો ત્યાંના માધુ લોકોએ આપણા કરતા વધારે કર્યા હશે.

રોમન કેથોલિક ધર્મમાં સુધારો થયો અને અગેજ વિદ્યા શરૂ થઈ ત્યાંથી આપણા દેશમાં સમાજસેવાની કંપનાને નવી જ દિશા મળી છે. વિદ્યાલયો બાવવા, પ્રવાસ કરવામાં મદદ કરી, ગરીબોની સ્થિતિ સુધારી, ખનિતોનો ઉદ્ધાર કરવો અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સુધારા કરવો—એવો બહુવિધ કાર્યક્રમ આનંદકાય સમાજસેવામાં દાખલ થયો છે આ નવી કંપનાની ચર્ચા આપણા સમાજમાં રાતદિનસ થવા લાગી હોવાથી અહીં તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

હાલત જેવા નાસ્તિક વિદ્વાનના લેખોથી યુરોપમાં સમાજપૂજનનો નવો સપ્રદાય ઉત્પન્ન થયો અને નાસ્તિક ને આસ્તિક સોંમે કહેતા લાગ્યા કે સમાજસેવા એ જ મોક્ષનું દ્વાર છે.

આપણે ત્યાં પણ એ જ વિચારોનો અનુવાદ થઈ ‘જનતાથી છુટો જનાર્દન ન હોય’ ‘આપણી આસપાસના કરોડો હવનાનગતા નારાયણેનું દુખ દેખું એ જ મોક્ષનો રસ્તો છે’ ‘જનસેવા એ જ ધર્મસેવા’ વગેરે વિચારો લોકોના મનમાં વધારે ને વધારે ઉદભવવા લાગ્યા છે. હિન્દુ ધર્મને આ કંપનાઓ નથી નથી પણ બીજા બાળને ગોળું દરીને આ વાગેનો મહત્ત્વ આપવાનો અગ્રદુ નવો છે ખરો આ આગ્રહનું એક પરિણામ એ આનું છે કે કેટલાક લોકોને મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ—આત્મોત્તરિ કે સમાજોત્તરિ—એ વિશે સ્પષ્ટ થવા લાગી છે આપણો દેશ એક યુરોપીય

રાષ્ટ્રના તામામા છે એટલે તે રાષ્ટ્રની ગૃહીયત્વની અને ગૃહાભિમતની દૃષ્ટતા ઉપલી સંદા સાથે જાળી જવાથી ઉપયોગ વિનાદ વધારે જોડાજાલસો થઈ પડ્યો છે આ ગિચિતિમા, સર્વ સામાજિક પ્રયત્નને દર્શ દિતાએ દોગા એ નની રૂના પડેલા મમાજમેવાના ખ્યેય વિરો સ્ટેજ વિવેચન દગવાની જગ છે

સમાજમેવા મા જ મારો મોક્ષ મેલો છે એમ માનવુ એને પડેલા તો સમાજની સેવા દગવાની મને તદ મગની જોડ્યે, અને તેની તદ મને મને એટલે સમાજ હમે । પ ગજો જ દોવો જોડ્યે, એવુ સિદ્ધ થાય છે પણ થોડા દ વધારે લોકોના પગપણા પગ મા । મોક્ષનો આધાર રહે એ ગિચિતિ છદ પણ નથી તેમ સયુગ્નિક પણ નથી અને સમાજની સેવા દર્શને તેનું પગપણ થોડે અરો પણ દૂર દગ હોય તો સમાજનુ દિત શામા રહેલુ છે એનુ મને પૂરેપૂરે ભાવ હોવુ જોડ્યે અને માન લિપાયેથી સમાજનુ જલુ જ થયાનુ છે, જુડ નહિ જ થાય એની દદ થદા પણ હોની જોડ્યે મથાર્થ હો મા ન દો, પણ ઘણાજગ મૂરોપીઅન સમાજસેવકોમા એ થદા હોય છે. તેથી જ તેઓ પોનાનુ કામ ખૂમ દસાદથી કરે છે, અને તેમના કામના પ્રમાણમા જોડાનતા લોડો વધારે સુખી થેલા દેખાય છે પણ વ્યાપક દદિએ જોનારને એક દરે સમાજની ઉત્તિ થવાના કઈ લક્ષણ દેખાતા નથી મૂરોપમા જલુ કામ વ્યવસ્થિત થાય છે સમાજસેનાનુ અને પગપકારનુ કામ પણ એટલુ વ્યવસ્થિત થુ છે કે ઘણાનો તો એ એક ધધો જ થ / પડો છે.

આપણી જૂની દૃષ્ટતા પ્રમાણે પરાપકાર કરવામા જોડ્યુ પુણ્ય મનાય છે તેટલી જ ખીન્નજોની સેવા લેનામા સત્વહાનિ મનાય છે. શેક્ષપીઅરુ 'મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ' વાચતા 'Mercy is twice blessed, it bleaseth him that gives' અહી મુધી ગાડુ સીધુ માયે છે, પણ 'him that takes' નો દેખરો કુદી જવો સદેલ નથી કારણ મદદ લેવાથી ગજગ સરે છે, પણ ગજગની ભેગભેગુ સર પલુ સરે છે એ દૃષ્ટતા આપણા જર્વનની સાથે વણાઇ ગઇ છે વળી મુશીબતમાં કોઇને મદદ કરી એ એક વાત છે અને મુશીબતના પડેલાને મદદ કરવાનો ધધો આદરવો એ ખીજી વાત છે સમાજમેવાનો નોકરીવાત વર્ગ ન્યાજે નિર્માણ થો ત્યારે એની મદદ પર જ પેટ બનારાજોતો વર્ગ જો થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એ વર્ગમા સર અને પન્કમને નામે મીડુ હોય છે એ સિદ્ધ કરી બતાવવાની જગ નથી અ જગાની સામાજિક હીયચાલતુ મૂલમ નિરીક્ષણ કરનારને એનો દાવો અનુનર છે જ જૂનો લોકોને પણ પગમાન પાસે દાવાવાલા કરનાર અમણ બદલિયુકોની જ્ઞાનવૃત્તિ જોડેને ઉપના દયનની મથાર્થતા રહેજો ખ્ય વમા આવજો. અમે કોનેજમા ભણુતા હતા ત્યારે અમાગ અર્થ-

સાક્ષના અધ્યાપક કહેતા કે હાલની સમાજવ્યવસ્થા એવી છે કે જેથી ગરીબ લોકો વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે અને પૈસાદારો વધારે ને વધારે તવંગર બનતા જાય છે.

નીતિપંથી અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ બધા દુ ખતું કારણ શ્રમવિભાગ છે. સ્વાવલંબન મટીને પરસ્પરગલંબન દાખલ થાય ત્યારે આલું જ પરિણામ આવવાનું. સંપત્તિને જે તત્ત્વ લાગુ પડે છે તે જ તત્ત્વ સત્ત્વને પણ લાગુ પડે છે. સમાજસેવા કરવા ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરનારનું તત્ત્વ વૃદ્ધિ પામે છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ સાથે સાથે એવા સત્પુરુષની ઐદિક સંપત્તિ પર યુગ્મરો કરનારનું સત્ત્વ નિર્મૂળ થઈ જાય છે એ બૂલવું ન જોઈયે. સ્હેજ અતિશયોક્તિ કરીને કહી શકાય કે સમાજસેવાને માર્ગે જઈ એક માણસ સ્વર્ગનો અધિકારી બને છે, ત્યારે સાંગે એણામાં એણે એક માણસ નરકનો અધિકારી બને છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં જ આ શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ પેહું છે. ઇશુ ખ્રિસ્તે આખી માનવજાતિનું પાપ પોતાને માથે ઝોટી લઈ પોતાનું અલિદાન આપ્યું અને તેથી જોડલા શ્રદ્ધાવાન લોકો હતા તે બધા પાપમુક્ત થઈ ગયા. ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય ખ્રિસ્તને ભોગે ક્ષમા મેળવવી એમાં નથી, પણ આત્માર્પણ કરવામાં ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરવામાં છે. અને આ સત્ય જે યોડાધણી લોકો જોઈ શક્યા છે તેમની જ ઉન્નતિ થવાની છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ વાત જો બધાને ગળે ઉતરી જાય તો ખરી ટ્રાણે કેવે માટે આત્માર્પણ કરવું? ખીનનાં પાપો માટે પોતાનો ભોગ આપ્યાના દયાનંતો હિન્દુ સમાજમાં એક નહિ પણ અનેક છે. હિન્દી પ્રગતી દંતકથાઓ દ્વારા મળતા મધ્ય યુગના હિન્દના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે રાષ્ટ્ર પર આવેલાં સંકટો રાજવા માટે રાષ્ટ્રલક્ષ્મીનો આદેશ થતા વાર કાલિકા માતાને ચમ્પે પોતાનું શિરકમળ ધૂનનાં રામજી, પ્રધાનો, સેનાપતિઓ કેટલાયે અર્પણ્યા છે. તેમાંના દરેકને નામે એક-એક ધર્મની સ્થાપના થઈ નથી એટલી જ ખોટ રહી છે. સમાજ પર આવી પડેલું ગંકટ આવા આત્મચમ્પે વડે તત્કાળ ટળે છે એ ખરૂં; પણ તેથી સમાજની કાયમની અથડા સ્થાયી ઉન્નતિ નથી થતી. એમ જો ન હોત તો બગવાત તથાગતે લોકોને સ્વાવલંબનથી આક્રમવાનો આંદાગિક માર્ગ ઉપદેશો ન હોત.

જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં ગામનો કોઈ ધનિક ગૃહસ્થ પરોપકારો અર્થે કૂવો ખોદાવે તો ગામના સર્વશીલ ગૃહસ્થો એ કૂવાનું પાણી પીતા નહિ. તેઓ કહેતા, 'આવી કૂવે અમે તને અમારું સર્વ લૂંટી લેવા નહિ દઈએ.' ગામના દરેક માણસની કમાણીના પ્રમાણમાં કાજો નાખી એક સાવજનિક કૂવો ખાંધવો એ તેઓ વધારે દેયરક જણતા. સમાજકામનો

આપણે ભાગે આપણે જોઈએ જો આપણે નાહ ઉપાડા લઈય તો આપણા સત્ત્વનો નાશ થશે, આપણે સમાજના ગળામાં બારણ થઈ પડીશું અને આપણા જમણા જોડાની તરફ સમાજને ડૂબાડવામાં કારણરૂપ થઈશું એ ભાવના તે કાળના લોકોમાં જનમત હતી. અને તેથી જ સમાજસેવાને એક ધ્યેય તરીકે સાધકો આગળ મુકવાની ભૂલ આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોને હાથે થઈ નહિ. વર્તમાનકાળના તાત્કાલિકાણના લઈશું તો જરૂર આવી શકે દરેકનાગરિક પોતાના અધિકાર અને કર્તવ્ય વિષે જાણત ન રહેવાથી કેટલીક વ્યક્તિઓને અસાધારણ ભોગ આપવા પડેલા છે. દેશની દરેક વ્યક્તિને ધર્મ અને તેજસ્વિતાની રક્ષા કરવા તત્પર રહે તો અધિકારીઓને જુલમ કરવાની શક્તિ થાય નહિ, અરાજકો અસાચાર કરવાના મોહમાં ન પડે અને સરકારને પણ બેબંધશાહી મચાવતાં વિચાર કરવો પડે. એકનો સ્વાર્થભાગ બેબંધ બીજા ઘણાને સ્વાર્થભાગ કરવાનું શૂર ચર્ચે એ વાત મને અમાન્ય જાણીત મદદ કરવાથી પંચ લોકો વધારે પંચ થશે એ કારણથી જો કોઈ સ્વાર્થભાગ કરવાનું ઠાણે તો તે હું કદાપિ ઇચ્છું ન ગણું. અહીં તો પ્રશ્ન આવે આપણે આદર્શ અથવા આપણું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ એટલાં પૂરતાં જ છે, ખરું જોતાં દરેક વ્યક્તિનું, સમાજનું અથવા રાષ્ટ્રનું આત્મોન્નતિ એ એક જ ધ્યેય હોઈ શકે. માત્ર આપણી આસપાસ દૈન્ય અને દુર્ગતિ છવાઈ રહેલા હોય ત્યારે તેનો નિરાસ કરવા મટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી મરી મટવામાં ખરી આત્મોન્નતિ રહેલી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો જસ છે.

શહેરો અને ગામડાં

જો જગતનું પાણી આકાશમાં ચડી જાય અને ત્યાંથી પાણી આવે જ નહિ તો ધરતીની શી દશા ? રાજ્ય પ્રજા પાસેથી કર લે અને પ્રજાના લાભમાં તેનો ઉપયોગ ન કરે તો બારેમા બારે ઉદ્યોગી પ્રજાને પણ કંગાલ બની જાય તો તેમાં શી નવાઈ ?

રાજ્ય અને પ્રજા, આકાશ અને ધરતી એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે. શહેર અને ગામડાંનો સંબંધ પણ એવો જ હોય છે. રાષ્ટ્રનો પ્રાણ, રાષ્ટ્રનું હૃદય ગામડાંમાં છે. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શહેરો કરે છે. ગામડાંઓ નમો છે અને શહેર હૃદય છે. હૃદયને બધું લોહી ચૂસી જાય તો મસો ક્યાં સુધી નબી શકે ?

દેશ ઉપર પરદેશી રાજ્ય હોય છે ત્યારે તેનું પાસ્તવ્ય બંદરોમાં અને શહેરોમાં જ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે—અથવા અસ્વાભાવિક રીતે—દેશની સંપત્તિ અને બુદ્ધિમતા શહેરોમાં ભેગી થાય છે. દરેક વિદ્વાન માણસ અને ધનવાન માણસ શહેરમાં જઈને વસે છે અને ત્યાં ગામડાંઓમાંથી પોતાની આવકના પૈસા ખેંચી લાવી પરદેશી વસ્તુઓ ખરીદવામાં ખર્ચી નાખે છે. પછી ગામડાંઓના અને શહેરોના પણ ઉદ્યોગધંધા ક્યાંથી ચાલે ?

ગામડાંઓમાંથી હોશિયાર અને ધનવાન લોકો શહેરોમાં જઈને વસે છે તેના બદલામાં શહેરો તરફથી ગામડાંઓને શું મળે છે ? ગામડાંઓના ઉદ્યોગ-કુશરને ઉત્તેજન મળતું નોંધ્યે તે તો પરદેશને મળે છે. બજોલાઓ ગામડાંઓને લગભગ અસ્પૃશ્ય સમજે છે. શહેરોમાંથી ગામડાંમાં જનાર ફક્ત બે જ વર્ગ હોય છે—પરદેશી માલના વેપારીઓ અને પરદેશી સરકારના અમલદારો. આ સ્થિતિનું પરિણામ શું આવ્યું છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. શહેરનો માણસ ગામડાંમાં જાય છે ત્યારે અમીર થઈને જાય છે; ગામડીઆઓ પાસેથી સેવા લેવાના અને તેમનો વાંક કાઢવાના જાણે દરેક શહેરોને હક જ હોય.

મહાસભાની હીલચાલ પ્રજાકીય થઈ ત્યારથી આ સ્થિતિમાં કંઈક ફેર થયો છે. મહાસભાના પ્રચારકો અને સ્વયંસેવકો ગામડાંઓમાં જઈ ત્યાંના લોકોનું સુખદુઃખ સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમની બનતી સેવા કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે અને તેમને દેશની સ્થિતિ અને તેમનું કર્તવ્ય શું છે તે વિષે જ્ઞાન આપે છે. ગામડાંના લોકો તેમનું આદરપૂર્વક બૃહસ્પતિ જેવું સ્વાગત કરે છે. એવે પ્રમંથે દેશસેવકોએ બહુ સાવચેતીથી કામ લેવું નોંધ્યે. શહેરની ખરચાણ રહેણી, ખીનજરૂરી પરતુઓ વાપરવાની ટેવ, ખોટો વિવેક, પરદેશી ઢબ વિષેનો ઝોદર અને અમીરી વૃત્તિ લઈને ગામડાંઓમાં જતું ન ઘટે. વેડ કરી કરી ચાકેલા અને સહાનુભૂતિના તરસ્યા ગ્રામવાસીઓને આપણા તરફથી અભયદાન દોનું નોંધ્યે. સેવા કરવામાં પણ ન્યાય તેઓ સ્વાભિમાન ભૂલી જાય ત્યાં તેમને તેમના કર્તવ્યનું બાન કરાવતું નોંધ્યે અને તેમની પાસેથી જે શીખવા જેવું હોય તે શીખવાની આતુરતા પણ બતાવવી નોંધ્યે. આ રીતે જ આપણે તેમને સમાનતા શીખવી શકીશું અને સ્વરાજ્યનું ગાતા-દબ્બ પેદા કરી શકીશું.

શહેરોએ ગામડાંઓ સામે અત્યાર સુધી જે પાપ ક્યું છે તે ઘોઘ નાખવાનો આ એક જ ઉપાય છે. તે અખત્યાર નહિ દરીયે તો કાં તો ગામડાંઓ નેસ્તનાશુદ્ધ થઈ જશે અને શહેરો જૂળે મરશે; અથવા તો કુદરત નિર્દય થઈ પોતાનો કુદરતી ઈલાજ અમલમાં મુકશે, અને જે પાપો આપણે આપણા પરસેવાથી ધોવાનું ચૂક્યા તે લોહીની નદીઓથી ધોવાં પડશે.

ગામડાંમાં જઈને શું કરીશું?

૧

સુઠ—અમે અસહકાર તો કર્યો, હવે અમને ગામડાંઓમાં ક્યારે કામ કરવા મોકલશે ?

જઠ—તમે ગામડાંઓમાં જવા સાર જોટલા ઉત્સુક થયા છો. તેથી વધારે ઉત્સુક તમારા આગેવાનો તમને મોકલવા થયા છે. પણ ગામડાંઓમાં મોકલીને તમારી પાસેથી જે કામ લેવું છે તેનું મદત્ત અને તેની ગંભીરતા તેઓ સમજે છે, તેથી જ નમને તે કામની ખાસ તાલીમ આપવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

સુઠ—ગામડાંઓમાં જઈને અમારે શું શું કરવું પડશે ?

જઠ—શું કરવું પડશે તે ધડીવાર પછી કહીશ, પણ શું ન કરવું જોઈએ તે પ્રથમ જાણી લો.

સુઠ—વાર ત્યારે, બહે તે કહો, શું ન કરવું જોઈએ? અમે પોતે જ કહી દીધે છીએ કે ગામડાંમાં જઈને અમે લેક્ચરના છ કરીશું એ ધાસ્તી તમારે રાખવાનું કારણ નથી. વ્યાખ્યાનો સામળી સામળીને અમે એટલા કાયર થયા છીએ કે અમારી ઉત્તેજનાશક્તિ પણ લગભગ ખૂટી થવા આવી છે. અમે એ પણ જોયું છે કે નેતાઓ ભાષણો આપે એટલે પછી જે આવે છે તે ભાષણો જ આપવા માટે છે. નેતાઓ લખવા માટે એટલે લોકો પણ છાપાઓમાં લેખોના ઢગલા મોકલી દે છે એમ સામળ્યું છે. નેતાઓ કહે કે ‘હવે વ્યાખ્યાનો આપવાનો સમય નથી રહ્યો,’ ત્યારે લેક્ચરનાજો પણ કહે છે, ‘હવે વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો, ઉડીને કામ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.’ પણ પ્રત્યક્ષ કામ તો જોલા જ ખાયા કરે છે.

જઠ—તમારું નિરીક્ષણ સાચું છે. આમ થયું છે ખરું. તમે ગામડાંમાં જઈને જે ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને જે દિવસમાં પ્રસિદ્ધ નેતા થવા નથી માગતા એ જોઈ સાચા આગેવાનોની અરધી ચિન્તા ઓછી થશે.

સુઠ—ત્યારે શુ તમે એમ માનેશું કે અમારું બહુતર છોડીને અમે જાહેરના પૈસા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા કરવાના હતા? અસહકારની પવિત્રતા અમારામાં પણ કંઈક આવી છે, અમે પણ હવે આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યા છીએ. તમે કહો તો અમે ફક્ત ૨૬ જ ધરણવાનું કામ કરીશું.

જઠ—તે કામ બહુ નાજુક છે, એ તમારે જાણવું જોઈએ. ઓળખાણ વગર લોકો પૈસા કાઢી આપતા અચકામ, જૂનાં પ્રદેશોમાં કંઈ ને કંઈ પૈસાની

ધાલમેલ થયાના દાખલાઓ ટાંકે, અને એવી એવી કંઈ કંઈ ભાંજગડો ઉભી થાય, એ સ્થિતિ ઝાઝી સ્પષ્ટણીય નથી હોતી.

સ૦—ત્યારે અમારે કરવું શું ?

જ૦—નેતાઓએ જે ફંડ ઉધાડ્યાં હોય અને જેનું કામ તમને સોંપ્યું હોય તેટલું જ તમારે કરવું રહ્યું. ખીજો કોઈ માણસ કોઈ સુન્દર વિચાર તમારી આગળ મુકે અને તેને માટે ફંડ આપવા તૈયાર થાય અગર ફંડ ઉધરાવવાની બલામણુ કરે તો તમારે તે કલ્પના નેતાઓ આગળ રજૂ કરવી અથવા તો તેવા માણસને નેતાઓ પાસે જવા કહેવું. હાલ તુરત તો મહાસભાની સમિતિઓમાં લોકોને નોંધવા અને તેમની પાસેથી ચાર ચાર આના ઉધરાવવા તથા તેમને રીતસર પાવતી આપવી. આ કામ એક સામાન્ય મહેતો પણ કરી શકે, છતાં તે કામ તમને ગોંપવામાં નેતાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. જે જે માણસનું નામ તમે નોંધો તેને તમારે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને તેનું બંધારણ સમજાવવાં પડવાનાં. તમે જે કામ દીક બજારી શકો તેમાં લોકો પર અસર કરવા માટે તમે જે વિગે પૂરતું કે બિલકુલ જાણતા ન હો તે વિગે ગમે તે ઠોકી દેવું નહિ. લોકોની ચિત્તવૃત્તિ હિતેન્નિત કરવાનું તમારું કામ નથી. તમારે તો તમારી ચોક્કસાઈ અને વિચારની પ્રામાણિકતા લોકો પર હાસાવવાની છે.

સ૦—લોકોને દેશસ્થિતની માહિતી આપતાં મગજ હંકું રાખવું એ કામ જરા અપ્રકૃત છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે તમે આટલું કહ્યા પછી એટલો સંયમ રાખી શકીશું. આથી વધારે તો કંઈ નથીને ?

જ૦—છે. આપણી પ્રવૃત્તિ આત્મશુદ્ધિની છે, પ્રાયશ્ચિત્તની છે, અને તેથી સરકારના દોષો અને સરકારનાં પાપો જ લોકોને જાતાએ બસ નહિ થાય. દેશની દુર્દશામાં આપણે પોતાનો પણ કેટલો શાળો છે એ સુધાં લોકોને ગમે ન ગમે છતાં જાતાવી આપવો જોઈએ. આ કામ જાહેર વિવેકપૂર્વક અને નરમાશથી કરવું જોઈએ, નહિ તો સ્વરાજનું કામ એક કારે રહેશે અને સમાજમાં વિખવાદ મચશે. નિર્વેર થયા વગર, રાગદ્રેપને કાણુમાં રાખ્યા વગર એ કામ હાથમાં લેવું જોખમભરેલું છે. સરકારના દોષો પણ આપણે નિર્વેર થકંથું ત્યારે જ ખરેખરી યોગ્ય અને સચોટ ભાષામાં જાતાવી શકીશું. આપણી ભાષામાં જુસ્સો બને હોય પણ ગુસ્સો ન હોવો જોઈએ.

સ૦—આ ભાષા અને ભાષણો વિગે થયું. પણ કામ કરવામાં શું ન કરવું જોઈએ ?

જ૦—તમે જુવાન છો, છતાં બહેલા તો છો જ. એટલે વસ્તુઓ જે ન કરવી પડે તે વિગે તમે જાણો જ છો. પણ એક વસ્તુ ખાસ કહેવા

નેત્રી છે. દેશમાં અન્યાય અને લુપ્તમ એટલો અધો છે અને એટલા બધા પ્રકારનો છે કે તમે ત્યાં જાઓ ત્યાં લોકો તમારી પામે પોતાની આર્થિક કે વ્યક્તિગત ક્ષિયાનો આણુને અને તમારી મવાહ કે મદદ માગશે. એરે વખતે તમારો પુણ્યપ્રકાશ જાગૃત થશે અને તમે જાતે જ ન્યાય આપવા બેસી જાઓ, અથવા અહિંસાનું સ્વરૂપ તેમજ જાહેર જીવનના તત્ત્વો અને મર્યાદાઓ જૂલી જર્મીઓથી મવાહ આપશે એની ખીંક અવાસ્તવિક નથી તમારી શક્તિ, તમારી શુદ્ધિ અને તમારો અધિકારનો તમારો આકર્ષણશક્તિ ન હોય એ બનવાનું જ છે કેટલીકવાર દયાભાવથી તમે મદદ કરવા જાઓ અને સ્થાનિક કુલિયા તથા પ્રપચમાં ગોટરાઈ જાઓ. અગર તો આનંદજનના આગ્રહોમાં ફસાઓ એમ પણ અને તેમાં જ મજાઈ અગર તેથી ચીડાઈ જાઈને તમારી સ્વચ્છતા ઉપરની નિષ્ઠા ઓછી થાય તો તમારે કેટલું નુકસાન થાય એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે

સૌ—સારે આરા પ્રમગેમાં અમારે શું કરવું ? એના પ્રમગે, તો ગામડામાં આવવાની જ.

જૌ—તમારે આવી બાજુઓ ત્યાં ત્યાંના આર્થિક આગેવાનો પામે મોકલી દેવી અને તેઓ તમે ધન્ય છે તેટલું ઉતાવળ પગલું ન બરે તો તમારે અધીગ ન થવું, અથવા તરત જ અશ્રદ્ધાના શિકાર બનીને આગેવાનો કશું નથી કરતા, તેઓ નાવાયક છે, અથવા આપમતલબી, પમપાતી કે લાયકી વગરના છે એના નિષ્ક્રિય ઉપર ન આવવું આગેવાનો ગમે તેવા હોય પણ તમે તે ધડીએ આગેવાન નથી એટલું ધ્યાનમાં ગળો એટલે બમ. તમને ધન્ય તમે કદી છટકા એટલો સન્તોષ તમામ મનને મારે પૂરતો થવો જોઈએ આ મર્યાદાનું જીવન કરવું એ એક જાતની સૂક્ષ્મ અગજતા (અધ્યાધી) છે

સૌ—હવે હું સમજી રહ્યો છું આ બધું અત્યાજ લગી અમારા ધ્યાનમાં જોડું નહોતું. હવે એટલું તો અમે સમજી ગયા છીએ કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ સિપાઈની પેડે બતાવેલું તેટલું જ કામ પોતાની શુદ્ધિશક્તિ વાપરીને કરવાનું, પણ ખીજે પોતાની શુદ્ધિ ચલાવવાની નહિ હવે ગામડાઓમાં જાઈને અમારે કરવું શું શું જોઈએ તે કહેવો ?

જૌ—હા પણ આજ તો હવે સૂતર કાનવાનો સમય થયો હવે તો આવતી કાલે આ જ વખતે આ જ સવાલ આપણે આગળ ચર્ચીશું

૨

મૌ—ગામડામાં જાઈને શું કરવું જોઈએ તે આજે કહેશોને ?

જૌ—ગામડાઓની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તે નહીં થાય ખરું ? અને

હવે તમારા મીડિયો પ્રશ્ન એ બહુ મોટો છે અને કોઈ દિવસ વિસ્તારથી ચર્ચાશિ. આજે એટલું જ કહી દઈ છું કે ગામડાંના લોકો મીડિયો મજૂરો થવાથી શહેરનું ચોરુંક ધન તેઓ ગામડાંઓમાં લઈ જઈ શકે. ખરા, પણ મીડિયો મજૂરો મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં પાછા જતા જ નથી. મીડિયો માલિકો હમેશાં ઇચ્છે છે કે તેમના મજૂરો 'મુલક' ન જતાં હમેશાં મીડિયો નજીકમાં જ રહે. મુંબઈના ધાત્રી મજૂરો વરસમાં એકવાર કોંકણ જાય એની પણ ત્યાંના મીડિયો માલિકો ફરિયાદ કરે છે. પણ મજૂરો ગામડાંઓ જોડકું ધન લઈ જાય છે તેના કરતાં શહેરની કુટેવો વધારે લઈ જાય છે. ડી. બી. અંબાલાલે 'શાન્તિદાસ' કરીને એક ટુંકી વાર્તા લખી છે તે ત વાંચી છે ? ન વાંચી હોય તો વાંચી જવાની હું તમને બલામણુ દઈ છું.

સૂઝ—આ બધું તો સમજાયું. પણ ગામડાંના લોકોના સ્વભાવમાં આ ફેરફાર થયો છે તેને લીધે અમે જે સ્વરાજ્યનું કામ ગામડાંઓ કરવા માગીએ છીએ તેના ઉપર કેવો પ્રકારની અસર થવા સંભવ છે તે કહે.

જી—નિર્ધનતાને લીધે અને કાયદા વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવાને લી ગામડાંના માણસ હમેશાં બચ્ચીન દશામાં રહે છે, અને તેથી બીકને લી જે માણસના હાથમાં કંઈ પણ સત્તા હોય એવા માણસને વશ રહે છે. પોતાનો હિતકર્તા કોણ છે એ જ જોવા કરતાં પોતાનું નુકસાન કરી શકે એવા કોણ છે એ જોઈને તેને જ તે શરણ જાય છે. સરકારનું વલણ ગામડાંઓના ખેડૂતવર્ગને ત્યાંના ચાલુકાર કે વાણીયાના હાથમાંથી ખસી પોતાના જ પંખમાં લેવા તરફ છે. અને તેથી સરકારે એક પછી એક એક કાયદાઓ ધડપા છે કે તેથી ગામડાંના વાણીયાને લોકો જોડે સીધો વહેવા કે લેવડદેવડ ચલાવવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં આમ કંઈ વાણીએ ગામડાંઓમાંથી ખસે તેમ નથી, કેમકે તેના વગર ગામડાંનું ચાલે જ નહિ સરકારી અધિકારીઓ બતાવે છે તેવો તે કાંઈ સેતાન કે 'શાયદોઈ' નથી હોતો; અને તેવો તે બની ગયો હોય તોપણ તે હાલના જમાનાને જ પ્રતાપે. આજે વાણીઓ સરકારી અધિકારીને ખુશ રાખે છે અને લોકો પાસેથી જતજતના દસ્તાવેજ કરાવી લઈ પોતાનો ધંધો પાકે પાયે કરે છે. આથી ગામડાંઓમાં તમે જશો તેની સાથે જ ત્યાંના લોકો તમારું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી તમારામાં બલાઈ કે દેશદાઝ ફેટલી છે એ તરફ ધ્યાન નહિ આપે, પણ તમારી પાસે સત્તા અથવા લાગવગ ફેટલી છે એ જ જાણવાનું ઇન્ટેન્ડર રહેશે. સરકારી અધિકારીઓ સાથે અગર કોર્ટોમાં પોતાની લાગવગ ચલાવવાનો જેમનો ધંધો છે તેવા લોકોની આંખમાં તો તમે તેમના દસ્તાવેજ ઉભી થયેલી એક નવી બલા થઈ પડશો. તેમના પ્રપંચમાં, કુસ્તીમાં ઉતરવું જોડ્યો પણ મોહ જો તમને થયો તો ચાહે તેટલી સહિષ્ણુ અને સેવાબાજ

તમાગમા હશે તોપણ તમાગ હાથથી ગામડાનું કચું કટ્યાનું થઈ શક્યાનું નથી આવા પ્રપચી વિાસ-તોપી લોકો તમારી સામે જ ધાધવ મચાવશે અને તમે હમેશા તમારો પોતાનો ખયાન કરતા કરતા નાસી જશો માટે તમારે કોઈ પણ વ્યતની સત્તા માથે સદહાર ન કર્યાનું ધોનું મક્કમપણે પકડી ગળવું

સ૦—ત્યારે અમારે તેમની મેના અને મદદ કેવી રીતે કરવી ?

જ૦—તમારાથી વ્યતે જેટલી મદદ થઈ શકે તેટલાથી જ તમારે સન્તોષ માનવો જોઈએ સરકારી અધિકારી પાસે ન્યાયની ખાતર પણ તમારે લાગવગ ન ચલાવવી, અને હાલની સ્થિતિમા સરકારી અધિકારીના સામાન્ય અન્યાયો સામે તરત જ લોકોને ઉશ્કેરના પણ નહિ

સ૦—ત્યારે અમે તેમને માન દેશની સ્થિતિ જ સમજાવી દેનારું રાખીએ તો ?

જ૦—તે મહેવાઈથી તેમને ગળે ઉતરે એમ નથી લાગતું જેમ મીઠમજૂરોનો ઉપયોગ કરવાની દાનતે હાલ અોક પક્ષના લોકો તેમની વચ્ચે નહીને મામ કરના ન્તેજનર જેવામા આવે છે તે જ રીતે ગામગામોમા પણ ચલાવ દરેક પક્ષ બીજા પક્ષોની નિન્દા કરીને ગામડાના ગરીબ વર્ગોને પોતાના જ તરફ ખેંચવા માગશે આમ ગરીબ વર્ગોનો છુદ્ધિબેદ થાય છે અને શહેરના ઝગડાઓ નાહક ગામડાઓમા પહોંચી નાટીય શક્તિ વૃથા વેડફાવાનો ભય મ્હે છે

સ૦—ત્યારે આની સામે શું કરવું જોઈએ ?

જ૦—તમારે મહાસભાની રચના મહાસભાનું બધાનું મહાસભા શું કરી શકે છે, શું કરવા માગે છે—એ બધું લોકોને સમજાવવું અને સાથે સાથે તેમની કેળવણી અને ગામના આરોગ્ય તંદુર ધ્યાન પરાવવું તમે તેમની સામાજિક સેવા કરો એટલે તેઓ તમને રાજકારી મદદ કરશે પ્રાનની સામાજિક સેવા કરીને તેનો સન્તોષ અને વિશ્વાસ મેળવો, તેમના મંત્રીઓમા બરકત પૂરો, તેમના ઘરના કે પડોલી સાથેના નિખવાદ ઓછા કરવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમના માદાઓની માવજત કરો અને આટલું બધું કરના હતા પદ્મપતની પેડે અલિપ્ત રહો રાજ રાત્રે તેમને કયાકીર્તનમાથી થો, થોડું સહનાવતા રહો રાત્રે જ્યારે ગામના મોટેરાઓ ભેગા થાય ત્યારે બીજે શું શું ચાલે છે, બીજા પ્રાન્તોમા કે દેશોમા ખેડૂતો કેવી રીતે આબાદ થાય છે એની વાતો તેમને કહી બતાવો ધર્મની ચર્ચા કરો તેમા પણ આત્માઅનાતમાના અરણ્યમા પેસવાથી નહિ ચાને માણસનું કર્તવ્ય કંઈ રીતે ધર્માનુરૂપ હોઈ શકે તે સમજાવવું જોઈએ ખેડૂતોને તેમનો માલ કાને

વેચવાથી, કેવી રીતે વેચવાથી અને ક્યારે વેચવાથી તેમને વધારેમા વધારે લાભ થાય અને દેશને નુકસાન ન થાય એ સમજાવી દેવું જોઈએ આમા મે જગ વાગ પડેના વખતેથી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એમ નથી, પણ તે એમએક નહિ આવે

મૃ—આ કામ તો એક ટેકાળું રિથત નહીને જ ચર્ચા કરે તેવું લાગે છે અને તો ગામડે ગામડે ફરવાના એ રિથતિમા આ મધુ કેમ અને ?

જૃ—ગામડે ગામડે ફરવાનું પૃથક્કર નથી કર્યો. ગુજરાતમા આટલાં ગામડાં છે અને આટલા કામ કરનારા છે એવી ગણતરી કરીને 'નાનાત દીક આપ્યા ગામગ' એવો હિમાય કામનો નથી કામ કરનારાઓનાં ત્યાગ તો મર્યાદિત પ્રેમા જ કામ ઉપરથી ચાલે એક જમીન છે અને વારનાને માટે ત્રણ જેટલી છે માટે દરેક જમીન આપઆપે છે તે વાવીએ એવો હિસાબ ગામડીઓ પાસે નથી કર્યો. કામ સગીન પાયા ઉપર શરૂ કરીશું તો થેગ જ દિવસમા આખા પ્રાન્તને પગેથી વગે એટલી મેવમની સંખ્યા જની થશે ત્યાં મુરી પોતે જિવેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમા જ કામ બજાવી સન્તોષ માનવો જોઈએ

મનલય કે તમારે કોઈ એક ગામડામા જઈને મહેલુ અને આસપાસ મે નવું માણસમા જોઈતી રસ્તી આવી જાય તેટલાની જ એવા કરીને સન્તોષ માનવો આમ તમારી તપશ્ચર્યા ન્યારે વધશે ત્યારે મોટું ક્ષેત્ર એની મેજે તમાગ લાક્ષમા આવશે અને મેળા પાયા ઉપર મંગીન કામ કરનારી રમ્મિ તમાગમા આવશે

૩

મૃ—તમે ગામગમા કામ કરનારી મુશ્કેલીઓ જોમ જોમ બતાવતાં જતાં છો તેમ તેમ તે કામ પિરે નધારે ને વધારે રસ જ ઉપજે છે સાચે જ, ગામગીય કેવળ આ ગામડાઓમા કામ કરવાથી જ મંગળે ખરૂં કે નહિ ?

જૃ—ગરેગમા લોકો જોઈલા એકબીજાથી વિખુલા પડેના હોય છે તેમલા ગામગઓમા નથી હોતા શહેરો કરતા ગામગઓનું જીવન નધારે સચુક્ત અને નધારે મામાનિક હોય છે, અને તેથી જ ત્યાં સામાનિક પ્રશ્નોનું અધ્યયન સાચું થઈ શકે છે

મૃ—પણુ રાજેશ કરતા ગામડાઓમા કુસંધ તો વધારે હોય છે નદનાડો ખૂન આવે છે ત્યાંનું જીવન વધારે સચુક્ત—નધારે સામાનિક કેમ દેખાય ?

૪૦—પ્રમાણમાં સહોદેશી શાન્તિ હોય છે ખરી, પણ તે મામાનિક શાન્તિ ન દેવાય. એકતા અને સંપત્તિ ઉચ્ચ આદર્શ છેડી નીચે ઉતરી આવીને મેળવેલી તે શાન્તિ હોય છે. પતિપત્ની એકબીજાને જોઈ ન જનના છટાછેડા કરીને શાન્તિ મેળવે તેરી એ શાન્તિ છે. ન્યાતોમા તણ પડે છે એવા માટે આપુ ન્યાતણધાનુ જ તોડી નાખવાથી જે શાન્તિ મળે તે જનનની એ શાન્તિ છે. બાહ્યબાહ્ય વચ્ચે જનનું ન હોય એટલા માટે એક કુટુંબના બે કુટુંબ કરીને મેળવેલી શાન્તિ જેરી તે શાન્તિ હોય છે ઉચ્ચ આદર્શ છેડી નીચે ઉતરવાથી એજ શાન્તિ અથવા મહત્ત યોગ્ય દિવસ માટે મળે છે એની તું ના નહિ પારું. લગ્નમાં પાત્રપત્નીના ગાંધલ પાઠા હકનાથી પણ એક જનનની મહત્ત મળે છે, પણ તે શુ કંઈવા જેવી છે ?

૨૧૦—આ બધું જ મહત્ત્વનો સવાલ લાગે છે, છતાં આનો સ્વગત્ય માથે ગો સબન્ધ એરી ગંઠા ચઇ આવે છે.

૪૧—સબન્ધ નથી જોઈ શકના ? ગામગામ જઈને ત્યાના ઝગડાઓ જોઈ તમે લોકોને શી સલાહ આપો એનો વિચાર કરો. જ્યાં દરેક વ્યક્તિ અલગ અલગ રહે છે અને જ્યાં બધી વ્યવસ્થા પરાયા લોકોના હાથમાં રહે છે અથવા કેટલાક પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે છે એના શહેરના વાતાવરણમાં ઉઠેલા તમે ગામગામમાં પણ એ જ વાતાવરણ દાખલ કરવાની બૂલ કરો એ બીક શુ વ્યાજબી નથી ? ગામડાના લોકોને વધારે સ્વાવલંબી, વધારે સ્વતન્ત્ર અને વધારે સ્વગત્યભોગી કરવાને બદલે તમે શાન્તિને નામે જે સાડ દે નહાડ સ્વગત્ય અથવા જાહેર જન છે તે તોડી નાખો. પાશ્ચાત્ય દેશની પ્રતિનિધિપદ્ધતિ તમને અત્યન્ત સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તે જ તમે ગામગામમાં દાખલ કરવાના તમાર મહાસભાનું બંધાણ પણ એ જ જાતનું છે પણ આ પદ્ધતિની પાછળ પ્રતિનિધિનું વચન એ આપણું પોતાનું વચન અને પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એ આપણો નિર્ણય એમ માનવાની જે વૃત્તિ ઝેલી છે તે જો લોકોમાં ન હોય તો પ્રતિનિધિપદ્ધતિથી ગામગામોને ઝાઝો લાભ થાય એમ મને તો નથી લાગતું.

૨૧૦—ત્યારે મહાસભાએ આનો નિર્ણય કેમ નથી કર્યો ? અમારે તો મહાસભાને વરાદાર રહીને જ કામ કરવાનું રહ્યું.

૪૨—તમારી વાત સાચી છે. મહાસભાને અત્યાર સુધી ‘સગકા’ પાસેવી માગીને સ્વરાજ્ય લેવાનું હતું, એટલે સગદાર સમજે એવું જ સ્વરાજ્ય મહાસભાએ કલ્પેલું. તેમાં વળી મહાસભામાં જનના આપણા પ્રતિનિધિઓ બધા અજેલ બહિષ્કાર દેશની સ્થિતિ કરતાં અજેલ ચોપડીઓમાના વિચારો સાથે તેમનો પરિચય વધારે, તેથી તેમને ખીલુ સૂટે જ શકું ? છતાં તમે

કહો છો તેમ તમારે મહાસગાનું બંધારણ સ્વીકારીને જ કામ કરવું જોઈએ. એમાં હાલ પુરતો કંઈ નુકસાન છે એમ નથી કહેતો. મારે તો મન-એમાં જે સમાજન્યાયનો છે તે તમારે હાથે જાળવેઅજાળવે પણ ન તુડી પડે એટલા પૂરતી જ ચેતવણી આપવાની હતી.

૨૦—શું બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશનની માફક આપણે ત્યાં આપણું જનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન હતું ? આપણા ઇનિલ્લસમા તો કૉન્સ્ટીટ્યુશનનું નામ સંખ્ય નથી પણ વેદમાથી અથવા તમામ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાંથી કંઈકે કાઢે તો બસ.

જ૦—બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો અર્થ તો છે તેનો પડેલા વિચાર કરે. કૉન્સ્ટીટ્યુશન એટલે સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ. ગમે તે ડૉક્ટરને કૉન્સ્ટીટ્યુશન શબ્દનો અર્થ પૂછો. કેટલાક લોકો કહે છે કે ગરે ઇંગ્લેન્ડે કમ્પો એ મારા કૉન્સ્ટીટ્યુશનને અનુકૂળ નથી આવતું. એ જ પ્રમાણે દરેક સમાજનો પણ સ્વભાવ હોય છે, સમાજની પ્રકૃતિ હોય છે, અને તે સ્થાયી હોય છે જ્યારે કાયદાઓ હોતા નથી, જ્યારે ગત્યતન્ત્ર ભાગી પડે છે, ત્યારે પણ કૉન્સ્ટીટ્યુશન હોય છે, કેમકે તે સમાજની પ્રકૃતિ છે. એ સામાજિક પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ લુપ્તમાત્ર રાખ પણ પતી ન ગડે. લોકસભાને બંધે ગમે તેવા કાયદાઓ ઘડવાનો હક હોય, જતા સમાજની આ પ્રકૃતિને અથવા કૉન્સ્ટીટ્યુશનને વશ રાખીને તેને કાયદાઓ ઘડવા પડે છે એ કૉન્સ્ટીટ્યુશનની વિરુદ્ધ જનાગ કાયદાઓ તૂટી જાય છે કૉન્સ્ટીટ્યુશન કોઈ કોઈને આપતું નથી, એક પ્રજા બીજી પ્રજાનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન ઘડતી નથી. કૉન્સ્ટીટ્યુશન ઘડી કાઢવાનું હોતું જ નથી. અજળતા મેળાવા દરમિયાન માત્ર તેથી વાકેફ જોઈએ. તમે જે રીતે ઘોડા સાથે વતો છો તે રીતે ગધેડા સાથે નથી વર્તતા, જે રીતે બિલાડી સાથે વર્તો છો તે રીતે કુતરા સાથે નથી વર્તતા, કાણકે દરેકનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન—દરેકની પ્રકૃતિ બિન છે. કુતરે લુણ્નિષ છે, જ્યારે બિલાડી આત્મનિર જનનવ છે.

૨૦—ત્યારે હિન્દુસ્તાનનું પણ એવું જ કંઈ ને કંઈ કૉન્સ્ટીટ્યુશન હોવું જોઈએ, હિન્દુસ્તાનની પણ પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ તે કેમ નથી જાણી ?

જ૦—માહો માણસ ઉત્તરદેશ હાથમા સપડાય તો તે પેલા માદના કૉન્સ્ટીટ્યુશન તરફ શાનો જુએ ? બિચારો માહો માણસ જ ઉલટો ખી-ખીને-પેલા ઉત્તરદેશનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન (પ્રકૃતિ) જોઈએકેને વર્તે છે ? સાચું વાતના કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો વિચાર ક્યાં વગર જ ધરતું અધિરાજ્ય ચલાવે છે તેથી શું વડું સ્વતન્ત્ર કૉન્સ્ટીટ્યુશન નથી હોતું ? એક રીતે જુઓ તો અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્તાનનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન જાણીને જ અને તેને માન આપીને જ અત્યાર સુધી ચાલતું ગત્ય વ્યવસ્થા છે. ધર્મને નામે અથવા

હુદ્ર ધાર્મિક મતભેદને લીધે એકબીજાને જીવતા બાળી મુકનારી આ ગોરી પ્રજા સીધી રીતે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે ત્યાં વચ્ચે પડતી નથી એનું કારણ કંઈ તેમની ઉદારતા નથી, પણ આપણું કૉન્સ્ટીટ્યુશન છે મુસલમાન લોકોએ આ કૉન્સ્ટીટ્યુશન મળ્યું ત્યારે જ દેશમાં સ્થાપિત થઈ જેમ કોઈ પણ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિને છોડી શકતું નથી તેમ કોઈ પણ સમાજ પોતાનો સ્વભાવ—પોતાનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન છોડી ન શકે તેને બદલવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો સમાજ નિષ્કૃત થશે

સ૦—ત્યારે અમારે તો હિન્દુસ્તાનની આ પ્રકૃતિ ગોધવાની ગી રુ ગામડામાં જઈને આ સરોધનકાચ કરીશું ? હૈ બચાન ! ગામડાના લોકોને ગજકાણુ બણાવવા અમે નોકળ્યા ત્યાં તમે હિન્દુસ્તાનની પ્રકૃતિનું સરોધન લાંબીને અમારે માથે લાઘુ

જ૦—પ્રકૃતિનું સરોધન કરનાનું તે કાણુ કહે છે ? હુ તો એટલું જ કહી રહ્યો છું કે મિથ્યૈષ વ્યગ્રસાયસ્તે પ્રકૃતિરુવા નિયોદયતિ । માદો માણસ પથારીમાંથી ઉઠ્યો એટલે તેની પ્રકૃતિ એની મેજે જ કામ કરવા મડે છે હુ તો તમને એટલું જ કહી રહ્યો છું કે એની વચ્ચે પડશે મા, એને વિકૃત કરશે મા સસાગ્રુધાન્ક બનીને અથવા પાશ્વત્ય રાજાટીય કંપનાના દાસ બનીને સામાજિક આદર્શો પર અત્યાચાર કરતા ના

સ૦—ગામડામાં જઈને શું ન કરવું જોઈએ એનો હવે કંઈક ખ્યાલ આવે છે ખરો. હવે તમારી સૂચનાઓ હું કંઈક સમજીશ એમ લાગે છે હવે જે કાંઈ કરીશ તે સામાજિક પ્રકૃતિને પ્રયત્ન સમજી લઈને જ કરીશ

જ૦—મે કાંયે તમને કહ્યું જ હતું કે ગામડાઓમાં જઈ તમારે લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરવો અને, એમની દુહ સેતા કરી તમે શરૂ આતમાં આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું કામ હાથમાં લઈ શકો આપણા લોકો વસ્તુ પાણી અને પાણીના નાસણો ખૂબ સ્વચ્છ રાખે છે તેની પાલ્ગ કોઈક મસાગ્રુધાન્ક અથવા ધાર્મિક પુરુષની મહાન તપશ્ચર્યા જરૂર રહેલી કે હવે તો લોકોની તે પ્રકૃતિ બની ગઈ છે ન્હાનાની બાબતમાં પણ ઘણાખમ લોકો ખુ જ સ્વચ્છ રહે છે પણ કપાની બાબતમાં તેમ બનતું નથી આપણા લોકો મૂળથી જ બહુ જોણ કપડા વાપરનારા જ્યાં કપાની દરદાર નહિ ત્યાં કપાની સ્વચ્છતા પર કાણુ ધ્યાન આપે ? કપાનો ગોખ હમણા હમણા જ વધી પડ્યો છે તે ખિરે સમાજમાં તમે એકદમ ઈલચાલ ન કરી શકો, પણ ગામડાની શાળાઓમાં બનતા સુધી કપા જોણ વાપરવા અને વપરાતા કપા સ્વચ્છ નાખવા એ વિરોધો આગ્રહ તમે જરૂર દાખવ કરી શકો. જાજ કપામાં ઝાંઝી સંસ્કૃતિ છે એ ક પના કાઢી નાખી જોઈએ બીજી સ્વચ્છતા

ધરનાં ગોદડાં ખીજનાંઓની. શરૂઆતમાં તમે ગાદી ગાદલાંની ખોજો ધોખીને આપો. ગામડાંના લોકોને તમે તે સલાહ આપો તો તમારું કોઈ માને નહિ. તેમને બધાં ગોદડાં તડકામાં મુકવાનું શીખવશો તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું કામ થશે. ઉનાળામાં દરેક ઓરડી ઉપરનાં થોડાં થોડાં નળિયાં ખુલાં રાખવાની બધામણુ કરશો તો તે પણ તેઓ સમજી ચકશે. પાણીની સ્વચ્છતા વિશે મેં ઉપર વાન કરી, પણ ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કૂવાઓ અને કૂવાની આસપાસની જગા બહુ જ કીચક-મચ્છરવાળી હોય છે.—લોકો ગમે તેવાં વાસણો કૂવામાં ઉતારે છે, કૂવાની આસપાસ બેઠાં માંજે છે, દોરો પણ ત્યાં જ આવીને પાણી પીગે છે અને આસપાસ બધે કાદવની મંદકી હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે પાણી વાસ પણ મારે છે.

સ૦—પરની સ્વચ્છતા વિશે લોકોને ઉપદેશ કરી શકીશું, પણ કૂવા સાફ કરવાનું કામ બધાનું એટલે કોઈનું જ નહિ એવો ઘાટ થઇ પડે છે.

જ૦—ત્યાં જ તમારી વતર છે. ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કામો ચનાં જ નથી. કોઈ કરવા જાય તો ખીજ તેને મદદ નથી કરતા. સ્ત્રીજનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગામડાંમાં જે કોઈ માણસ આગેવાન થઇને કૂવો ખોદાવે તો ખીજ કહે છે કે એ પુણ્ય કમાવા માગે છે, બધે એ પોતાના પૈસાથી જ તે કામ કરે; આપણે આપણા પૈસાથી શા માટે એને પુણ્ય મેળવવા દઇએ ? આમ હાલના વખતમાં તો કયાય સાર્વજનિક કામો ચના જ નથી, અને થાય છે તો સરકાર મારફતે. એટલે કે પૈસા કોઈ ઉદાર માણસના અને જવસ્થા સરકારની.

સ૦—પણ એ કેવી રીતે અટકાવીયે ?

જ૦—પ્રથમ જેટલી હિમ્મત તમારે બતાવ્યે જ છટકો. તમારે લોકોને એકવાર કૂવાની સ્વચ્છતા વિશે કહી દેવું. તેઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે એ દેખીતું જ છે. ખીજે દિવસે સવારે ઉઠીને તમારે કૂવાની આસપાસ સાફ કરવા મંડી પડવું. ‘હું એકલો શું કરીશ’ એવો વિચાર સરખો મનમાં ન આવવા દેવો. તમે સાફ કરેલી જગ્યાએ ખીજ આવીને મદદ કરે તોપણ તમારે ચીકાવું નહિ. આ તપશ્ચર્યાના દિવસોમાં પોતાના કાર્યની લોકોમાં બિલકુલ હોહા ન કરવી. ધીમે ધીમે લોકો સમજતા થશે. આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે શબ્દથી ધોવાય એવા નથી, આપણા પરમેવાથી જ આપણે તે ધોવા પડશે. અને આજે તેમ નહિ કરીયે તો કાલે આપણા લોકોથી ધોવા પડશે. તમે તમારી મક્ક મેવા ક્યે જશો તો લોકો આપોઆપ સમજતા થઇ જશે, યુવકવર્ગ તમારી મદદે દોડી આવશે અને મુરખ્ખીઓ બેઠા બેઠા તમારી કદર કરશે. બનતાં સુધી પૈસા સાથે કામ ન રાખવું. મહેનતથી જ જેટલું

કામ થઈ શકે તેટલું કરવું સાર્વજનિક કામને માટે કાર્ક પોતાની મેગે પૈમા આપવા આવે તો જ તે લેવા, માગના જવું નહિ અને પૂર્ણ નમ્રતા રાખવી, એટલે તમાગ કામમા તમને જરૂર ફતેહ મળશે આ કામમા કંઈક ફતેહ મળ્યા પછી તમારે રસ્તાની આસપાસ જે ગદ્દી હોય તે દર દરવાનુ કામ હાથમા લેવું ગામડાઓમા પેશાબ ક્યા કરવો અને સવારે શૌચને માટે ક્યા જવું એ વિષે બિલકુલ વિધિનિયેધ નથી હોતો, અને ઈશ્વર જે ગામડાને સ્વર્ગના હરિષ તરીકે સમજેલું છે તેને લોકો નરક બનાવી દે છે. છતાં એ ગંદકીનો સવાલ શરેરમા જેટલો અડશે છે તેટલો ગામડામા નથી હોતો. મુસાળોમા સીતલાદેવીનું આયુધ માથગણી છે એમ લખેલું છે આમદેવતાનું આયુધ પાવડો કહ્યો છે. મવારે ઈંદને માણસ શૌચ જાય તેની પાસે લાકડાનો કે ટોળાનો એક પાવડો હોવો જ જોઈએ માણુમ ખેત મા જાય, ત્યાં એ પાવડા વતી ખાડો ખોદે, તે વાપર્યા પછી તેના પર માગી દફી દે અને ભૂમિમાતાની ક્ષમા માગીને ઘેર પાછો આવે આમ કરવાથી ખેતરને સાંત ખાતર મળે અને આત્મપાસ ક્યાયે ગદ્દી ન થાય દરેક રૂના વાડામા એવા જ ખાડા હોવા જોઈએ આ કાર્યની શરૂઆત પણ નિશાળ મા ફતે જ થઈ શકે

૨૦—હવે અમે સમજ્યા ગામગની નિશાળ એ કાર્ક કેવળ કંડો બહુવચવાની નિશાળ નથી, પણ લોકોના જીનનમા કાન્તિ કરી મુકવાનેગ એક સહેલું પણ અસરકારક સાધન છે.

જ૦—સાચી વાત છે ગામડાની નિશાળ એ માત્ર કંડો બહુવચવાની નિશાળ નથી, પણ પ્રજાને પોતાનો કંડો ખરે કરતા નીખવવાની નિશાળ છે. અને તે સામાજિક જીનનમા કાન્તિ કરીને જ ખરી ચવાની શકાય

૨૦—તમારી ગામડાની નિશાળ વિગેની કલ્પના જગ કહેશે ?

જ૦—તેની યોજના આપણે આવવી કાલે ચર્ચાશુ

૪

૨૦—આજે ગામગમા નિશાળો જોવાવનીગા માટે જરૂર છે અને તે મારકતે શુ શુ કાર્ક થઈ શકે એની ચર્ચા આજે કરવાની છે પણ તે કરીએ ત્યારપહેલા અમાન આ એક મિત્ર અમારી માથે આવેલા છે તેમને કેટલીક શકાઓ પૂછવી છે તેનું નિવાચન પડેલું ક-ગા ?

જ૦—સુખેથી પણ એક વાત કહી લઉં. તે એ કે રાકાનિશાળ થય તો તે મુજબ કામે લાગી જવાની તમાગ મિત્રની શકા છે ? નહિ તો ઘણીવાર શકા એ એક જાતની ચમ કે ખજરાળ હોય છે એક શકાનું નિશાળ થયું કે ખીજી ઉદભવે છે ન ઉદભવે તો ગોરી કાઢવાનું મન થાય છે અને એમ શકાની દાર ચાનું રહે છે. અન્તે જ્યારે એક પણ શકા નથી મહેતી ત્યારે

પણ માનુષ એમ નથી કરેનો કે 'નષ્ટો મોદ સ્મૃતિલિંગગ' 'સ્થિતોભિ મત્તષ્ઠદેહ' 'લક્ષ્મીદેવ મર્મનાત્ને' । તે એટલું જ કહે છે કે ગદા દાદગાની મારી નાખી ખૂબી ગર્ભ તેથી જ આજે દુ, ફરી ગદા કદી ગડુ તેમ દોલ' । સાર લેઈ લાઈશ

મિત્ર—ના એમ કુદર્ષ લખે નથી આજો અમદશર કરીને જ આજે હું મારી ગદા એવી જ છે કે અમારે લે ગામગમા જઈને કામ કરુ છે તો અમને આજે જ હિન્દી બધુના ગા માઝ કરે છે ? ગુજરાતના ગામગામો આજે હિન્દી ગામ ન્યા સૂચાય છે ?

જગ—તમે આ દીવચાલો મર્મ નથી સમજ્યા જણાતા આ દીવચાન જેમ પ્રાયશ્ચિત્તની છે તેમ જ હૃદયપનટાની પણ છે ચા દષ્ટદ્વ સદ્દેશ । આજે અગત્યની શ્રદ્ધા લેખના હૃદયમા દસાવવાની છે હિન્દી એ તે દીવા છે અગ્રેજીને તમે નજાબારા કરો છો અગત્યવાદીઓની દૃષ્ટિએ હિન્દી એ ગાજબારા છે—ગત્યમયા છે આ દૃષ્ટિએ જેને જેને હિન્દીનો મન્દાર થયો તે અગત્યવાદીઓની ન્યાતમા આજો મળ્યામ આજે જેમ તમને થાય છે કે ગામગમા જરા નહિ તો એમ જે છોકરાઓ પણ લે અગ્રેજી જાણના હોય તો જે સાર ? તેમ ગદીય મહામબાનુ તન્ત્ર ન્યાજે પૂરેગમા ચા નજે સારે તે હિન્દીમા જ ચાલવાનું અને દરકે ગામગાના માણસની તે ગદીય મહિલા અને ગદીય દગર જાણી લેવાની ઉત્ક્રા દોવાની જ, એજે હિન્દી તેને મારે જગી ચરાની જ આપણી લાત ખરી ગમે ચાજે ત્યારે મહાસનાના દસાવે અને આદેશોનું જુદી જુદી ભાષાઓમા બાપન્તર કરી છાપી દેનારવા પૂરતો વખત આજે જ ગમે

સગ—હવે સમજાયુ ખજ હવે ખીતે પ્રશ્ન

જગ—ના હિન્દી વિશે હજુ કહેવાનું રહ્યું છે તમે જાણો જ છો કે હમેશા માયા કામ કરના આજે જ હાય છે તેમા વળી પોતાના કાર્યનું હસ્ય સમજી કુશળતાપૂર્વક કામ કરનાગ એથીયે આજે દોય છે એવા લેખને દેશમા જરે ફરીતે લેખને સમજાવવાનું હોય છે તેઓ કઈ કઈ બાપા નીખી લેશે ? એમ જ સાર્વત્રિક ગદીબાપા દોય તો કામ કેટલું સહેલું થઈ જાય ? ધારે કે પન્તજમા કે સુખ્ય પ્રાન્તમા કઈ તોફાન થયું છે, ત્યાના બધા આગેવાનો જેનમા ગયા છે એવે વખતે લેખને સમજાવવા માટે જે તમારે જ જવાનું દોય તો ત્યાના ગામગાઓમા કઈ લાપામા તમે જોતરશે ? આજથી લે હિન્દુસ્તાનના દરમ ગામગમા વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી શીખનાડી ગખીશુ તો ગમે તે માણસ ગમે સારે ગમે તે પ્રાન્તમા જઈ કામ કરી શરો હવે તમારો ખીતે પ્રશ્ન પૂરો

સ૦—આ તો તમે બહુ જ મહત્વની વાત કરી, અને આમા ઉર્દુ લિપિનો સવાલ પણ આવી ગયો લાગે છે.

જ૦—આજે જ ઉર્દુ લિપિ જાણી લેવાની તમ્હેણમા તે દલીલ છે ખરી, પણ ઉર્દુ શીખી લેવાને કાયમના અને અત્યંત મહત્વના ખીજાં ઘણા કારણો છે.

સ૦—ત્યારે તેનું દિગ્દર્શન જરૂર કરો. અત્યારે જ આપની પામેથી તે સાબળવા ઈન્તેજાર છું. ગામઝમા મારે તે સમજાવવું પડશે.

જ૦—હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્વ તમે સમજો છો. આ એકતા એકબીજા વિષેના સરખા જ અજાન ઉપર દેખવાની નથી. બાઈબલ વિષે તમે જેટલું જાણો છો તેટલું ભગવદ્ગીતા વિષે પણ નથી જાણતા, અને કુરાન વિષે તો સવાલ જ જો ? જે દેશમા મોગલ શહેનશાહો ઉપનિષદના બાપાન્તરો ક્રૂતા તે દેશમા તુલસીગમાયણ જેવા વિશ્વનંદ ગ્રન્થથી કેટલા મુસલમાનો વાકેફ હોય છે ? એકબીજા માટેનું આ અજાન કાંદો જ હજી છે, નહિ તો વિદેશી લોકો ગમે ત્યારે હિન્દુમુસલમાન એકતામા વિત્ર નાખી શકે. વળી હિન્દુસ્તાનમા હિન્દુ તેમજ મુસલમાન ધર્મની શુદ્ધતા જાળવીને એક નહીં હિન્દી સંસ્કૃતિ ખડી કરવાની છે. વીસમી સદીમા ટકી શકે અને સર્વ પ્રકારના લોકોનો પોતાનામા સમાવેશ કરી રાકે એટલી ઉંચક અને વ્યાપક તે હોવી જોઈએ એ ચાર વિદ્વાન પડિતો, શાસ્ત્રકારો અગર મહાત્મા જો તે રચી શકવાના નથી. તેઓ અમુક દિશામા ગતિ આપી શકે ખરા, પણ સંસ્કૃતિ તો આપુ ગણ સામટ પ્રયત્ને જ ઉપજવી શકે આટલા માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ કુચન અને ફારસી સાહિત્યના અધ્યયનની પણ છે. માટે શિક્ષિતવર્ગે દેવનાગરી તેમજ ફારસી બન્ને લિપિમા લખેલા સાહિત્ય સાથે પરિચય મેળવવાની કુંચી હાથ કરી જ જોઈએ. માત્ર તમે જે હિન્દી ઉપજાવો તે કોઈ એક જ પદના આગ્રહવાળી ન હોવી જોઈએ.

સ૦—હિન્દી ઉપનવવાની યી વાત ક્યા છે ? એ કઈ મને ન સમજાવું.

જ૦—દેશમા ત્યારે નવું ચેતન ચુરે છે, સમાજમા ત્યારે નવો પ્રાણ સચરે છે, ત્યારે બાપા પણ નવો જન્મો પડે છે. હિન્દીને ગાંધીય બાપા તરીકે સ્વીકૃત્યા પછી તમારે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય ગ્વરપ આપવું જ જોઈએ, એટલે કે હિન્દીને એવી બનાવો કે હિન્દુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તને તે પરાયી બાને નહિ અને સૌ કોઈ તેનો સખી જ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. આમ હિન્દી કેળવવાનું કાર્ય બધા પ્રાન્તોએ મળીને કરવું જોઈએ દરેક

પ્રાન્તે આ સમ્રાજીને પોતાની ભાષાના વિચાર, ભાષાશૈલી અને વાસ્તવ્યાગનો દર અર્પવો જોઈએ તો જ તેનો ગજકોપ સમૃદ્ધ થાય આમા તમારો પોતીંગ સ્વાર્થ પણ ન્દેવો છે. તમે હિન્દીની જેમ વધારે સેના કરો તો તેમ તે તમો પોતાને પણ અનુભવે અને નદીના પગમા પોતાના વાટ નજીક નીક જોવાથી જેમ નદી તમાગ વાટ પામે આની જાણ કે તેમ હિન્દીનો પ્રસાદ તમારી ભાષાને વધારે ઉચ્ચતાથી જ નીવડે જવા પ્રાન્તમા તમે શરીરકરો, તમારા વિચારો સરેલાઈથી દેવારો અને નાટની સાથે સાથે તમારી પ્રતિક્ષા વધારે પણ આ વિશે આટલું બસ થશે આમગિજશુનીચર્યામા આટલું વિવેચન વિધ્યાન્તર જેનું ગણાય.

સર—નિશાન્તર બને હોય, પણ હવે માગમા હિન્દી વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેથી ગામડાઓમા જઈ હુ વધારે ઉત્સાહથી હિન્દીનો પ્રચાર કરી શકીશ અને ઉર્દુ શીખતા કટાંગીશ નહિ માંગે બીજા સવાલ હવે હુ આગે નહિ પૂછુ, કેમકે મારે મત દાતવાનો વર્ગ ચલાવવો છે. આનતી કાને જરૂર આવીશ

જરૂર—જરૂર આવજો આનતી કાને મારે ગામડાઓની નિશાળ વિશે માન કરી છે

૫

સર—ગામડાઓની નિશાળો વિશે તમે એટલી બધી આતુરતા ઉત્પન્ન કરી કે હવે જો તેને નુ લખાવશો તો તેમાનો રમ બધો ઉડી જશે

જરૂર—ગામડામા જઈને શું કરીએ એનો જવાબ 'નિશાળો ખોલો' એવો જ માર આપવો નડેતો વળી વિષય લખાવવાને માટે તો આપણે બને સગમા જ જોખમદાર છીએ તમે એમ ન માનતા કે ગામડાઓમા જઈને કામ કરવાનો એક જ ન્સતો છે ગામડાઓમા કન્નાનુ કામ જીવનવ્યાપી છે આપણું સ્વગત્યનું કામ પણ તેટલું જ વિશાળ છે સ્વગત્યનો સવાલ કેનગ રાજદારી નથી, લશ્કરી નથી અગર માત્ર આર્થિક પણ નથી પ્રગટીય જાગૃતિનો એ સવાલ છે પ્રગતમા લેવા અને શ્રદ્ધા જન્મવાનો એ સવાલ છે જેમ બાધા વગર માણસને ન ચાને, શ્વાસ લીધા વગર ન ચાને તે જ પ્રમાણે સ્વગત્ય વગર પણ પ્રગતને જીવન જ અસકય થઈ પડવું જોઈએ જેમ માણસ પોતાની જીવવાની લાયકાત સિદ્ધ કરીને પછી જીવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તે તો પ્રત્યક્ષ જીવી જ બતાવે છે, તે જ રીતે સ્વગત્યની લાયકાત સિદ્ધ કરવાપણું હોવું ન જ જોઈએ ટોર જેમ તરવા શીખવા બેસતા નથી, નિ શકપણે પાણીમા પડવું મુકે છે, તે જ રીતે આપણે સ્વ ગત્યમા પ્રવેશ કરવો જોઈએ જુખ્યુ બાગક જેમ ખાધેલું પચશે કે નહિ

૪ તેનો વિચાર ક્યાં વગર ખાવા જ મડિ છે તે જ રીતે પ્રગતિ સ્વરાજ્ય અપભાર કરવું જોઈએ. આ વાત છે સહેલી, પણ આપણા લોકોએ જુની ધરેડમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. ચાલતી સ્થિતિ વિગે પ્રગતિમાં અસતોષ તો ઉત્પન્ન થયો જ છે, પણ તે સ્થિતિ બદલી શકાય છે એટલો વિશ્વાસ તેમનામાં આવવો જોઈએ. યક્ત ઉપદેશ દ્વારા તે ન જાને. તેમની જોડે બળવાથી તમારી અદા તેમનામાં ઉતારી શકો. મોટેરાંઓ કરતાં જુવાનીઓમાં ક્ષિત્ર વધારે અદાબળ મુકેલું છે. તેનો ઉપયોગ કરવો હોય, તે 'જળવડુ' હોય તો તે માટે ગામડાંમાં નિશાળ ખોલવા જેવું બીજું કશું સાધન હોઈ શકે? ગામડાંના લોકોનાં હૈયા હાય કરવાનો તે સીધામાં સીધો ઉપાય છે. કહેવાય છે કે ઇંગ્લંડમાં એક ઉમેદવારે પોતાના મતદારોનાં છોકરાઓકરીઓ ઉપર વ્હાલ કરીને એક પાઠ પણ ખરચ્યા વગર બધા મત મેળવ્યા હતા ! બીજી રીતે પણ ગામડાંઓમાં કામ થઈ શકે. કેટલાક પોતાનું મથક એક ઠેકાણે રાખી આસપાસનાં પાંચપચીસ ગામડાંઓમાં ફરશે તો કેટલાક એક ગામડું આશીને જ ખેસશે. બન્નેની સેવા સરખી જ ઉતરશે. કેટલાક ગામડાંઓના લોકોને આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાયો બતાવશે તો કેટલાક સાર્વિક વૃત્તિ વાળા અને આડંબર વિનાના સ્વયંસેવકો ધર્મોપદેશ કરીને સ્વરાજ્યનો પાયો મજબૂત કરેલાક હિન્દી મહાસભાનું બંધારણ સમજાવવાનું કામ માથે લેશે તો કેટલાક દારૂનિષેધનું કામ કરશે. કેટલાક દુષ્કાળનિવારણ માટે ઘસારો તો કેટલાક પ્રગતિ સત્યાગ્રહના પાઠ બજાવશે. પણ સૌથી વધારે સેવા ખેડૂતશિક્ષકની છે.

સૌ—ખેડૂતશિક્ષક એટલે શું ?

જા—જે માણસ શિક્ષક હતા ખેતીનું કામ કરે છે અને ખેડૂતોની ખેતીની સગવડ સાચવીને તેમને અને તેમનાં છોકરાંઓને બચાવે છે તે ખેડૂતશિક્ષક કહેવાય. આવો શિક્ષક પ્રગતિ સ્વાભાવિક નેતા બની જાય છે. પોતે ખેતી કરતા હોવાથી ખેડૂતોનાં મુખદુઃખ વગરમહેનતે તે સમજી શકે છે. બજેલો હોવાથી ઘણી બાબતોમાં તેને આક્રમક વચ્ચે જ ઉપાયો સૂઝે છે. જો તે સાર્વિક વૃત્તિ વાળો અને નિઃસ્વર્ગી હોય તો ઘણા દુશ્મનો તો પોતે પનારી શકે છે. ચંપારણ્યમાં કામ કરનાર એક સ્વયંસેવકે લોકો પર એટલી સારી છાપ પાડી હતી કે જેમના ઘરમાં બે ગણુ હાથીઓ રહેતા એવા કુટુંબના લોકો પણ બાઈબાઈ વચ્ચેના ઝગડાઓ પનાવવા તેમની પામે આવતા.

સૌ—આ કામ અથડું છે, હતા સમજાય એવું છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય ક્યા ક્યા ગિરિયા બચાવવા એમ તમે માનો છો ? 'મી આર્ગ્સ' કરતાં કાંઈ પણ વધારે શીખવવાની જરૂર છે ખરી ?

૧૪૦— ‘ડ્રી આર્સ’ જેવાં અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવાની તમારી ‘ટેવ ગામડાંઓમાં’ નહિ આવે. સારાં ગામડાંઓમાં જેમ શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડ હોવું જોઈએ તેમ બાળા પંથુ શુદ્ધ ગુજરાતી હોવી જોઈએ. ‘ડ્રી આર્સ’ એટલે લખવું, વાંચવું અને હિસાબ એટલું જ કે નહિ ? ત્યારે તેને કારકુની શિક્ષણ કેમ નથી કહેતા ? આટલી કેળવણી ગામડાંઓમાં કામની નથી. બેસક, લોકોને લખતાં વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં આવડવું જોઈએ, પણ એ કેળવણી નહિ ગણાય. જેમ માણસને જમતાં કે લુગાં-પહેરતાં આવડવું જોઈએ તેમ જ લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. આ ત્રણે વસ્તુ કેળવણીનું સાધન છે, કેળવણી નથી; કેમકે આ ત્રણ વસ્તુથી જીવનનું સ્વસ્થ ઉકેલાવું નથી.

સ૦—ત્યારે તમે કયા વિષયો સૂચવો છો ? હેડ, હેન્ડ અને હાર્ટની એટલે કે ચાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને ભાવનાઓની કેળવણી તો નથી કહેવા માગતા ?

૧૪૦—ના, હું તો અત્યંત વ્યવહાર અને ઓછામાં ઓછા વિષયો સૂચવવા માગું છું. આપણા લોકોમાં આધુનિકતા લાવવા માટે નીચેના વિષયો જરૂરના છે :

(૧) સ્વભાષાની કવિતા, (૨) દુનિયાની ભૂગોળ, (૩) સંપત્તિશાસ્ત્ર, (૪) સ્વધર્મનું જ્ઞાન અને કેટલાંક વર્ષ સુધી (૫) વ્યક્તિગત અને સામાજિક આરોગ્ય.

આરોગ્યને હમેશાંનો વિષય હું નથી ગણતો, કેમકે પરજીવોની પેડે માણસને પ્રજા તે સ્વાભાવિક હોયો જોઈએ. આજે આરોગ્યના પાઠ બહુવધા પડે છે તેનું કારણ આપણા જીવનની કૃત્રિમતા અને વૃત્તિની જડતા છે. બિલાડીમાં, વાંદરાંઓમાં અથવા મધમાખોમાં જે સ્વચ્છતાનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક હોય છે તે માણસોમાં કેળવવું પડે છે એ આપણી દુર્દશા સૂચવે છે.

સ૦—મધમાખોમાં શી ખાસિયત છે એ હું નથી જાણતો.

૧૪૦—મધમાખોમાં સામાજિક આરોગ્યના નિયમ બહુ જ ચોક્કસાધથી પળાય છે. મધમાખો શૌચને માટે પોતાના મધપૂડાથી ખૂબ દૂર જાય છે. કોઈ મધમાખ માંદી કે ઘાયલ હોય તો મલોંવરોધ કરી મરી જશે, પણ મધપૂડા બગાડશે નહિ.

સ૦—પ્રાથમિક કેળવણીમાં અને વળી ગામડાંઓની કેળવણીમાં આપે અર્થશાસ્ત્રને સ્થાન આપ્યું છે એ જરા અગત્યથીમધુ લાગે છે. અમે તો અર્થશાસ્ત્ર કોલેજમાં બાણીયે છીએ.

૧૪૦—મારું માનવું એમ છે કે જેને નાણું વાપરતાં આવડે છે તેને

અર્થશાસ્ત્ર આપણું જોઈએ. બહુ ઉઠે. અભ્યાસ નથી જોઈતો, પણ આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરના શીખવું જોઈએ. તેના વગર તેઓ હાલની સ્થિતિ બગાડી સમજી ન શકે. ખેડૂત લોકો એટલું તો સ્વાભાવિક રીતે જાણે છે કે આપણે જોઈતી મહેનત કરીએ છીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને સંપત્તિ મળતી નથી. દહાડે દહાડે મોંઘવારી થતી જાય છે. મહેનત મળેથી કેરનારને પેટપૂરતું મળતું નથી અને આજમુ શેરીઓએ મોજ ઉડાવે છે. પહેલાં કરતાં બજારમાં પોતાની ઉપજને માટે ભાવ સારો મળે છે, જતા પહેલાં જેની આખાદાની હવે રહી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણને કોઈ પણ છેતરણુ હશે એવા સંશયથી માણસ મનુષ્યદ્વેષી બની જાય છે અથવા બધો જ દોષ નસીબ પર દોળા દધને નિરાશાવાદી અને હતોત્સાહ બને છે. આવા ખેડૂતોને આપણે સાચું આર્થિક જ્ઞાન ન આપીએ તો તે રેફ્રેટક પ્રત્યની પેઠે સમાજને હાનિકાર થઈ જાય છે.

સ૦—પણ અર્થશાસ્ત્ર બજેસો માણસ બહુ જ સ્વાર્થી, લાલચુ અને નિર્દય બની જાય છે. યુરોપનું મહાયુદ્ધ આવા અર્થશાસ્ત્રીઓએ જ લડાવું હતું એમ કહેવાય છે તેનું શું ?

જ૦—તેને માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે ધર્મશાસ્ત્ર રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એકાદશીનો ઉપવાસ, બ્રાહ્મણને દાન, તીર્થમાં સ્નાન અને રાત્રે ભજન એટલું જ બજાવવાનું નથી, પણ સામાજિક કલ્યાણની વ્યવસ્થા ધર્મે દેવી રીતે કરી છે તે બતાવવું પડશે.

સ૦—આ તો સમજાયું, પણ કવિતાનો શોખ આ સ્વરાજ્યની લડત વેળાએ શા કામનો ?

જ૦—અરે, કવિતા તો પ્રાનતું જીવન છે. લડાઈ પૂરજોસીમાં ચાલે છે, ત્યારે પણ સૈનિકો પોતાની આંખોમાં કવિતાઓ લલકારે છે. આપણે કવિતા તો તેથી જ આપણે નિષ્પ્રાણ થયા છીએ. ભૂગોળ વિષે આજે કોઈના મનમાં કશી શંકા નથી. બજેલાઓ પણ આ વિષયની ઉપેક્ષા કરે છે. પણ ભૂગોળનું સંગીન જ્ઞાન હોય તો જ માણસ આધુનિક ગણાય. ભારેમા ભારે આધુનિક વિદ્વાનો કહે છે કે દેશ, ધર્મ અને સમાજ આ ત્રણ મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

સ૦—તમારા અભ્યાસક્રમમાં કંઈક વ્યવસ્થિત યોજના તો હું જોઉં છું. પણ તેમાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? તેમાં ઉચ્ચ ગણિત પણ નથી તેની હું તકરાર નથી ઉઠાવતો; પણ ઇતિહાસ વિના દેશાભિમાન કેમ જાગૃત થાય ?

જ૦—ઇતિહાસ દેશાભિમાન જાગૃત કરવાને માટે ન જ હોવો જોઈએ. તેમ હોય તો તે દારૂ જેવો ગણાય. ઇતિહાસ દ્વારા આપણે મનુષ્યસ્વભાવ અને આપણા રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ સમજવી જોઈએ. તેવો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ

ક્યાં લખાયેલો છે ? આજે જે ઇતિહાસ આપણે બણીયે છીયે તે તો જૂના ઝગડાઓનાં દાટ્યાં મઠાં ખેંદી દાઢીને સમાજમાં ગંદકી ફેલાવે છે. એવો ઇતિહાસ ન બણીયે તો શું ખોંટું ? સાચો ઇતિહાસ તો ખ્યાલેલા અત્રની પેડે પ્રગ્નના ખૂનમાં ફરતો જ રહે છે. ઇતિહાસ બગબગ બણાવી શકે તો તે અમૃતમંજીવની છે, પણ પારકા લોકોએ લખેલો ઇતિહાસ પ્રગ્નશરીરમાં સડો ઉત્પન્ન કરનાર એર છે.

સ૦—આજે ચેર્યા ખૂબ થઈ છે, પણ એક જ સવાલ ખૂણું છે. ખેડૂતોને કાયદાઓનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી ?

જ૦—તમે તો શ્રીક અને રામન લોકોના માનસિક ચેલાઓ બની ગયા છો તેથી કાયદાનું તમને આટલું મહત્ત્વ બણાય છે. પંચ મારફતે પોતાના ઝગડા પતાવનાર પ્રગ્ન કાયદાની પંચાતમાં શા માટે પડે ? છતાં કાયદાની જાળમાં સપડાયા જ છે એટલે કાયદાઓ ભલે બણાવે, પણ માનવી કાયદાઓને ઈશ્વરી કાયદા કરતાં વધારે પવિત્ર માનવાની વૃત્તિ ફળવના નહિ. ધર્મ આગળ —અંતઃકરણની શુદ્ધ વૃત્તિ આગળ કાયદો દરી વિસાતમાં નથી. ઈશ્વરે આપેલી સામાન્ય સદ્બુદ્ધિ કે ધર્મબુદ્ધિને વેળંગી રહેવું એમા જ કલ્યાણ છે. વણીલી દાવપેચ લડાવવાની વૃત્તિ એકવાર ઉત્પન્ન થઈ એટલે માણસ હુલ્લો અને ડરપોક-થવાનો જ. છતાં કાંટાથી કાંટો કાઢવો જોઈએ એ ન્યાય પ્રમાણે લોકોને કાયદાનું સામાન્ય જ્ઞાન ભલે આપો. તેમજ જમીન મહેસુલનો કાયદો, લૅંડ રેવન્યુ પ્રોસીજર વગેરે કાયદાઓ ખેડૂતોને જરૂરી છે તેટલા જરૂર બણાવજો પણ ખેડૂતોને પરાવલંબી કે કાયદાવલંબી બનાવવાનું પાપ માયે ન લેના. તમારું મુખ્ય કામ તો ગામડાઓમાં જઈને સમાજસેવા કરવાનું અને જીવાનીઆઓમાં સમાજ-સેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ કામ સાત મહિનાનું નથી, સાત વરસનું નથી, પણ જીવંતીનું છે. ખેડૂતો પાસેથી તમને જીવન મળે છે; તમે તેમને જ્ઞાન અને પ્રાણ આપો. આ મહાન યત્નયુક્ત ન્યાય સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી જ સમાજ સુસ્થિત રહી શકે છે. જ્યાં આ ચક્ર ફરતુ હોય છે ત્યાં પાપ અને પરરંજન ડોહીડું સરખું ન કરી શકે એવો ધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્ત છે, ઇતિહાસનો અનુભવ છે.

સ૦—આપણા આ મંવાદમાં મને ઘણી સચનાઓ મળી છે, તેની મેં નોંધ રાખી છે. તે ફરીફરી વાંચીશ એટલે ઠીક દિશા સૂચશે એમ લાગે છે.

જ૦—એક મહત્ત્વની વાત રહી ગઈ છે, પણ તે 'નવજીવન' માં ઘણી ચર્ચાઈ ગઈ છે તેથી જ મેં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે કર્યો નથી. તે સૂતર કાંતવાના રેંદીયા વિશે છે. રેંદીયો તો સ્વરાજ્યની મર્તિ છે, સ્વધર્મનું સુદર્શન છે. તેનો ધર્મ તમે રીકાર્યો હશે જ.

સ૦—હા. રેંદીયાધર્મની દીક્ષા તો લીધી જ છે, છતાં તેને વિશે હજી કેટલીક

વાતો સમજી લેવાનું મન રજા કરે છે. કાઠવાર વળી પ્રમંગ શોધીશ. આને તો
જીવ જીવ.

૧૪૦—૧૪૧ જીવ.

ઉમરેઠ

ભાઈશ્રી છોટાલાલ વ્યાસના આગ્રહબર્યા આમન્ત્રણથી હું ઉમરેઠ ગયો.
ત્યાની રાષ્ટ્રીય સાળાનો જન્મન્તિનો ઉત્સવ હતો. દીવાળીની રજાઓ દરમિયાન
જન્મન્તિનો ઉત્સવ આવતો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બહુ જ ઓછી
હતી જે થોડા વિદ્યાર્થીઓ હતા તેઓ પણ બહુ ઉત્સાહમાં ન હતા. સવારની
પ્રાર્થનામાં ઉમરેઠના ડૉ કેશવલાલ ત્રિવેદીના ઉત્સાહને લીધે બંજનનો ગગ
દીક જન્મ્યો હતો. સાદાધર્મ કટલી શોભા આણી રાકાય અને સાદાધર્મમાં
કટલી પવિત્રતા રહેલી છે એનું સવારની પ્રાર્થનામાં સુંદર પ્રદર્શન હતું.
સૂર્યોદય પહેલા ન્હાધધોધ શુદ્ધ ખાદીના વસ્ત્ર પહેરી સ્ત્રીપુરુષો અને આ-
બાલકો ભેગા થાય તેમાં ઘટ્ટનું ગભીર અને સુંદર વાતાવરણ ઊભું થાય
છે એ જોવા જેવું છે જે વિદ્યાર્થીઓએ કટલાક સરસ ગીતો ગાયા. ' હું
વિપયનો છીડો છું; ભમરી ચઢને હે સદગુરો, મને દંશ કર, કે જેથી તારૂ
ધ્યાન કરતો કરતો હું તદાકાર થા' જનક ' એ ભાવ વાગુ ગીત હૃદયસ્પર્શી
હતું અધ્યાત્મમાં કહો કે રાજકાંચુમાં, આપણે મોક્ષ ઇચ્છીએ છીએ, છતાં
બંધનકર્તા પાડનો છેડો આપણે મનજીત પકડી રાખીએ છીએ આપણે
પ્રભુ પામે મોક્ષ માગીએ છીએ, છતાં મનમાં ખીંક રહે છે કે રખેને પરમાત્મા
ખરેખર આપણને આપણા બંધનમાંથી છોડે આપણને મોક્ષની ચાહના છે,
પણ આપણને પરતન્ત્રતામાં પકડી રાખનાર બંધનો પ્રત્યે વિરાગ કે અણુ-
ગમે હજીયે પેદા થયો નથી નહિ તો સ્વનન્ય દષ્ટિનાર લોકોમાં પડેલી
કાષ્ટના ખરીદી ને વેચાણ આટલી છટપટ ચાલત જ નહિ પ્રાર્થના પછી
રાક્ષકો સાથે કટલીક આગ્રયક ચર્ચા કર્યા બાદ અગે ઉમરેઠ જોવા નીકળ્યા.

ઉમરેઠ વસાવનાર શ્રી પુરુષોએ શહેરની ૨૧૭ બાગેળ પર મન્દિરો
અને તળાવ બધાવવાની યોજના કરી ગરેબની મુખાકારી અને પોતાની
કીર્તિના સગસ સાધનો ઉમા કર્યા છે. જે દેશની હવા ગરમ હોય છે ત્યાં
હડક લાવવા માટે બગીચા કરતા પણ તળાવ જ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે.
તળાવ એટલે શહેરના બધા લોકોને દરબાર ભેગા કરવાનું સાધન. તળાવ

મારફત અને મન્દિર મારફત લોકો પોતાની એકતા દર્શાવે અનુભવે છે. તળાવની સ્વચ્છતા અથવા અસ્વચ્છતા ઉપરથી તે તે શહેરના લોકોની સંસ્કારિતાનો પણ પરિચય બરાબર થાય છે. સાર્વજનિક કિતની દાઝ લોકોમાં હોય, સ્વચ્છ, નીરાંગી અને કળામય જીવન ગાળવાનો આયદ લોકોમાં હોય અને શહેરના લોકો સંપીલા હોય તો તેમનાં તળાવ અને મન્દિરો સારી સ્થિતિમાં હોય છે. તેમ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં દરેક તળાવ અને દરેક મન્દિર જૂના લોકોની કીર્તિનું અને વર્તમાન લોકોની અપકીર્તિનું મોઢું સ્મારક બની જાય છે.

ઉમરેડની પોળો આજ મુઘી ગંદકીને માટે પ્રખ્યાત હતી, પણ ઉમરેડના પુરુષાર્થી લોકોએ અક્ષરશઃ આત્મશુદ્ધિ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોળો સાફ કરવાનું કામ યોડા જ દિવસ થયાં શરૂ કર્યું છે. આજે જ ઉત્સાહથી અને મહેનતથી એક પછી એક પોળ સાફ થતી જાય છે. પોળો સાફ કરી પોને સ્વરાજ્યની કેટલી બારે સેવા કરી રહ્યાં છે તેનો ઉમરેડનાં સ્ત્રીપુરુષોને હજી પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો નહિ હોય. પોનાના ઘરની ગંદકી બીજાના આંખો આગળ રસ્તા પર ફેળી દેવાનો પોનાનો હક છે અને નિયમિત ગંદકી કરી તે હક જાગેના રાખવાની પોતાની જવાબદારી છે એમ માનનારા પણ કેટલાક બાધઓ ઉમરેડમાં નીકળ્યા એમ સાબળાને તો મને ખેદ કરતા આશ્ચર્ય જ વધારે થયું. કોરટગાજી આટલે મુઘી જતી હશે એની મને કલ્પના પણ નહોતી.

સાફ થતી પોળો હું પ્રત્યક્ષ જોઈ આવ્યો. દીવાલ પગની નિશાની પરથી દરેક ડોકાણે ગંદકીનો ઉકરોડો કેવડો મોટો હશે એની રહેજો કલ્પના થતી હતી. કેટલીક પોળોમાં પુરુષવર્ગે ગંદકીનો ઢગલો જોડવાનું કામ કયુ અને બેરાઓએ તે પોળ બદાર ફેંકી આવવાનું કામ કર્યું. કેટલાક અતિપ્રતિષ્ઠિત લોકોએ પોનાની મોરીનું પાણી રસ્તા પર ગમે તેમ છોડવાનો હક સાચવી રાખ્યો છે, અને તે રીતે શહેરવાસીઓ પામે તેઓ મનાવે છે એટલું જ નહિ પણ અનુભવ કરાવે છે. ઉમરેડના ઉત્સાહી સમાજમેવડો એમની પણ સેવા કરી તેમને વશ કરી શકશે એવી આશા રાખવાને પૂરતાં કારણો છે. પોળો સાફ કરનાર બાધઓને અને બહેનોને જાહેર મુખારકઘાદી આપવાની તક હું અહીં લઈ છું.

એકાદ મુન્દર કલ્પના મનમાં આવ્યા પછી ઉત્સાહી અને હિંમતવાન માણસ લોકોના મન પર તે કસાવી તેને અમલમાં મુકવા સમર્થ થાય તો તેને મુખારકઘાદી જરૂર ઘટે છે. પણ જ્યાં મુઘી તે કામ લાખા વખત મુઘી નિયમિત ન થાશે અને તે કામમને માટે ચલાવવાની કંઈક સંગીન વ્યવસ્થા

ન યામલા સુધી તેને તપશ્ચર્યા કે પુરુષાર્થનું નામ આપવામા આવતું નથી. શરતવાસીઓએ મુનિસિપલ ઝુબેશને અંગે શહેરની આત્મશુદ્ધિ શરૂ કરી ઉમરેઠવાસીઓએ પોતાની પોજો સારૂ શ્રી પ્રેમ સાહેબનું મહેલું ટાંચ્યું. પણ જ્યાં સુધી આ શહેરે પોતાની પોજો અને રસ્તા સારૂ રાખવાની યોજના ન કરે અને દરેક ઠેકાણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ સાચવવા માટે નિયમિત મહેનત કરવાની લોકોમા ટેવ ન પડાવે ત્યાં સુધી સ્વચ્છતાનું કામ પગભર થયું એમ ન માની શકીએ જે રસ્તા ઉપર ન્યાતો જાગે છે તે રસ્તા ઉપર જાનરૂ જેની ગંદકી હોય એ આપણા પર ભારેમા ભારે કલક છે. તે ફરજિયાત માટે લોકોમા ગંદકીની સૂઝ અને સ્વચ્છતાનો આદર્શ નીચો ઉતરવા ન દેવાની ચીનટ ટેળવની જોઈએ

પોજાની સ્વચ્છતાનું આ કામ જોઈ મને એક નવી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થયો. જેમ ન્યાત એ સમાજનો એક આભાવિક સદ્ય છે તેમ પોજા એ પણ સમાજનો એક સ્વાભાવિક સદ્ય છે. જેમ ન્યાત એટલે મોટું વ્યાપક કુટુંબ, તેમ પોજા એટલે એક મોટું ઘર જેમ ન્યાત એ રહેણીકરણી અને વિનાહ-સંગઠનથી જોડાયેલી છે તેમ પોજા એ પડોશગમન્ય અને સાર્વજનિક સ્ખા-કારીથી સંકળાયેલી છે. અશાન્તિના દિનસોમા એક એક પોજા એટલે એક એક સ્વનન્ન કિલ્લો. શનુ ચગઈ કરી આવે અને લોકોમા હિમન હોય તો એક એક પોજા સ્વતન્ત્ર રીતે શનુ મામે ઝૂઝી શકે.

આજે પરદેશી સામે આપણે જે ઝુબેશ ઉઠાવી છે તેમા દરેક પોજા કિલ્લાની પેઠે લડી શકે છે. આ ઝુબેશમા શનુ આપણા ઘરમા અન્તપુર સુધી અને દેવસ્થાન સુધી ધૂસી ગયો છે. તેને હાકી કાઢી દરેક પોજાના દરવાજા એની સામે કાયમને માટે વાસી દેવા જોઈએ પરદેશી કાપડની દુકાન સામે ચોટ્ટી કરવા માટે ખાસ લાયકાત વાળા સ્વયંસેવકોની સેના તૈયાર કરી પડે છે પણ પોજામા તો દેશભક્તિથી પવિત્ર થયેલા છોકરાછોકરીઓ પણ ચોટ્ટી કરી શકે છે કુટુંબભાવથી એક જ પોજામા રહેનાર લોકોમા તોફાન કે અત્યાચાર થવાનો સભવ ભાગ્યે જ હોય જ્યાં બધા એકબીજાના ગૃહ જીવનથી વાકેફ અને પડોશના સંગઠનથી બધાયેલા હોય છે ત્યાં નિષ્પાપ વૃત્તિથી કરેલું પ્રેમનું દમાણ આકરૂ હોવા છતાં વસમુ લાગતું નથી અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમા જ્યાં પોજાની એકતા તૂટી ગયેલી છે ત્યાં એવું કામ અઘરૂ છે ખરૂં, પણ ખીજે ઠેકાણે હજી પોજાની આત્મીયતા કાયમ છે. એક રીતે જોતાં ન્યાત કરતાં પોજા વધારે સરસ કામ કરી શકે છે, કેમકે પોજામા ન્યાતની પેઠે પ્રાતઃક્રિયા ઝગડા નથી હોતા

મેં સાબળ્યું કે થોડા વરસ ઉપર ઉમરેઠમા ખાદીની પાલડીઓ તૈયાર થતી આજે ઉમરેઠના અસહકારીઓ પગબ ને જળપુરથી ખાદી મંગાવીને

પડે છે. મહાવિદ્યાવધના એક વિદ્યાર્થી બાઈ ચંકન્નાયે પોતે કાતેલા સૂતરનું ધોતીયું પહેર્યું હતું અને ઉમરેના વધીય થી. કેવલવાયે તો ૪૦ નબરનું સૂતર કાતી તેનું ધોતીયું કિત્તાદ અને મગડગીચી પડેરેલું મેં વેચુ. શ્રી. કેવલવાયનો વિચાર છે કે એ વગસની અંદર ધગના તમામ ગાદવા ગોદડાની ખોળા પનુ પ્રમા કાતેલા સૂતરની જ બનાવવી થી. કેવલવાસનું સૂતર વળુતા વળુકરે પ્રથમ ખૂબ આનાકાની કરી. બીજી વાગનું સૂતર એને વધારે પસંદ આવ્યું હવે એણે એક સાગ હાથે કાતેલા સૂતરને માટે અલગ ગળી દે. પડેથી કે મીયના સૂતરથી તે તેને અભગવવાનો નથી

વળુકરો પોતે ખાદી નથી પડેરતા એ કેટલી દુખની વાત છે ' ઉમરેના માન્વેસ્ટરના વિચારથી સૂતરનું કાપડ બનાવવાનું કારખાનું છે આ કાપડ મોટે ભાગે પંજાબમા જાય છે અને પંજાબની ખાદી ઉમરેના આવે છે '.

ઉમરેના લોકોમા ખાદીની વપરાશ તો વધી છે, પણ તેના પ્રમાણમા રેડીયા હજુ નથી ચાલતા એ ચિન્તાજનક નિયતિ છે. સ્થિતિ આવી જ મહેને તો ઉમરેના સ્વાથ્ય આપનાનો નથી. ઉમરેની પ્રજા ઉદ્યોગી છે, મહેનતુ છે, ઉમરેના ખેડવાળા બ્રાહ્મણનું નામ ખૂબ સાબગવામો આવે છે ઉમરેના ધારે તો પોતાની ખાદી પોતે જ તૈયાર કરી શકે. સ્ત્રીઓમા તેમજ પુરુષોમા રેડીયા કેવળ આપરાની જગ્યા છે ધગના કામમાથી પગવાયો પગી બપોરે જો સ્ત્રીઓ એક દેકારો બેગી ચાલ અને સમુદાયમા રેડીયો કાતે તો તેમા ખૂબ કામ પણ થાય, દરારો પણ ન આવે અને તેમનામા જો કોઈ સમકામી વ્યક્તિઓ હોય તો સૂતર કાતે કાતે અનેક વિગમની ચર્ચા પણ થાય. જ્ઞાન અને કેવલથી ગાળામા અને ચોપડીઓ મારફતે જ અપાય એ વીસમી સદીનો એક વહેમ છે ઇતિહાસનું અને પુરાણનું, લોકરાતોનું અને વેદાન્તનું જ્ઞાન આનાલક્ષ્ય સ્ત્રીપુરુષોને નરનાશને વખતે જ, શ્રીનપદ્ધતિથી (ચોપડી વગર એમને કેમરોડેથી બોલેલું કાનથી સાબગીને ધ્યાનમા રાખરાની પદ્ધતિથી) અપાતુ આવ્યું છે ગામડે ગામડે અને પોતે પોતે રેડીયા સમાજની ગોઠવણ થતી જોઈએ અને તેમા દેવમન્દિરના દર્શન જેટલી જ શ્રદ્ધાભક્તિ કેવલની જોઈએ

સાજની સમામા ખેડાના અને શુજરાતના લોકપ્રિય આગેવાન શ્રી અખ્યાસ સાહેબનું એક સુંદર વ્યાખ્યાન થયુ બાળક જેની મનની નિર્ભંગતા, ભુવાનીતા ઉત્સાહ અને જુદાવચ્ચાનો અધિકાર એ ત્રણેનું એમનામા સમેલન છે, તેથી તેમના વ્યાખ્યાનની અસર સ્ત્રીઓ ઉપર તેમજ નાનામોટા બધા પર બહુ જ સારી થઈ. વ્યાખ્યાનમા તેમણે જણાવ્યું કે ' જો સ્ત્રીઓ ગાંધીજીને

મહાત્મા તરીકે રીકારે છે તેમની કૃતિ છે કે તેમણે ખાદી પહેરીને મહાત્માજીને
 ઘોડાવવા નેહ્યે. દાડના મોઢમા સપડાયેલા લોકોને બચાવવા સાર જેમ દારૂની
 દુકાનો સામે ચોક્કી કરી પડે છે તેમ પન્દેશી કાપડના ફરી લોકોને માટે
 પાળુ કરવાની હવે જરૂર આવી પડી છે. તમે એમ નહિ માનતા કે આ હીલચાલ
 ઉપાડમા પછી અમે સહેલાઈથી તે છોડી દઈશું. અમે આ હીલચાલ છોડવાના
 પાળુ નથી અને જેલ પાળુ જવાના નથી. સરકારને આપણે હવે બરોબર
 જોજાળતા થયા છીએ. મરદોને ખવગવતું અને પહેરાવતું એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ
 છે. તમે એમાર્થી એક જ કામ કરો અને ખીજું છોડી દો તો તમે સ્ત્રીધર્મનું
 અર્ધુ જ પાલન કર્યું એમ ગણાય. ધરના પુરુષો વીંછીમા જમવા જાય એ
 જેમ સ્ત્રીઓને ઝાજતુ નથી તેમ પન્દેશી કાપડ વિશે છે. પન્દેશી દુકાનો એટલે
 કપડાની વીંછીઓ.'

સભા પંચી ખાનગી વાનમા શ્રી. અખ્યાસ સાહેબે ખેડાની પ્રગતિનો
 અને ખાદીના પ્રભાવનો પોતાનો અનુભવ સંબંધાવ્યો ખાદીમા આત્મશુદ્ધિ
 અને સાદાઈનો ગુણ છે ખાદી પહેર્યા પછી એકાચારામનો અને મોજશોખનો
 વિચાર એકો થઈ જાય છે. જે ખાદી પહેરે તે કાકડાપણું કે રંગીલાપણું
 કરતા આચકો ખાય જ નાના છોકરાઓ પણ હવે માનતા થઈ ગયા છે કે
 ખાદી પહેરીને જુઠું બોવાય જ નહિ, ખાદી પહેરીને ઉદ્ધતાઈ કરાય જ
 નહિ. જે ખાદી પહેરે તે પ્રેમથી જ વર્તે. ખાદીને લીધે ખેડા જીલ્લામા સ્વચ્છતાનો
 પણ ખ્યાલ અને આગ્રહ કેટલો વધ્યો છે એના તેમણે દાખલાઓ આપ્યા

શ્રી. અખ્યાસ સાહેબ જેવા વયોવૃદ્ધ અને ખાનદાન પુરુષો જ્યાં આટલું
 બંધુ કામ કરી ગયા છે ત્યાં પન્દેશી કાપડ સામે ચોક્કી કરવાને નેહતા
 સ્વયંસેવકો ન મળે એની કંપના પણ નથી થતી. ગુજરાતની સાચી પરીક્ષા
 કાળા ભેંગા કરવામા નથી, પણ અસાધ્યને માટે અંગમટેનત કરનાર
 સ્વયંસેવકોની સેના બની કરવામા છે.

આશ્રમોનું વાતાવરણ

સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હીલચાલને અંગે દેશમા ઘણા આશ્રમો
 સ્થપાયા છે અને નવા સ્થાપન થતા જાય છે. તેથી આવા આશ્રમોમા વાતા
 વરણ કેવું હોવું જોઈએ એ સવાલ હવે પહેલાની જેમ અમુક લોકોનો જ
 નહો નથી આખી પ્રજા એમા રસ લેતી થઈ છે. આશ્રમના રીતરિવાજ

વિશે ધણી સવાનો—કેટલાક બહુ જ ડગ્ગા પ્રદેશીભાષી—પૂછવામા આવે છે.
‘નવજીવન’મા તેની ચર્ચા નવામા આવે તો તે અમ્યતે નથી

જાણી જા આશ્રમો એકમન્યા હોઈ ન શકે દેહેનું વિશિષ્ટ દર્શનને
વિશિષ્ટ જીવન હોય એ સ્વાભાવિક છે તેથી આશ્રમોમા અનેક જનની
પ્રિયતા તો એવાની જ. છતાં આશ્રમ એટલે શું એ નહીં કંઈકની જરૂર
છે, નહિ તો મુજબમા મહિના જે મહિના ગેરવા માટે સ્થાપન થોવા સ્ત્રી
મગવોના પણ આશ્રમો હોય છે અને મુખાશાન્તિના પણ આશ્રમો હોય છે

અપકાળને માટે અમુક કામ કરવાની હજીયાઈ થાપા કરવી મર્યાદા
તે આત્મ ગણાય નહિ જીવનના કે મમાજન્યસદાગ્રા એક જ મર્યાદા
અગતે માટે ઉપયોગી થાય એવી સરથા પણ આશ્રમ ન ગણાય આશ્રમ
એટલે અમુક દર્શન કરવા માટે પોતાની આખી જીવનની પતંગી નાખવા
તૈયાર હોય અને એવા કેટલાક પતંગી પોતાનો ધર્મ મમજીને અમુક જ જીવનના
કાળો કરવાની દીવા લેવા માગતા હોય એવા બોલોનો કાયમનો સઘ એવો
આશ્રમ અમુક ધર્મ કે પંથો બને ન માત્રો હોય પણ તેનું નવાનજી
ધાર્મિક હોય જ જોઈએ ધાર્મિકતા એ આત્મજીવનનો પ્રાણ છે જ્યાં
ધાર્મિકતા નથી ત્યાં જીવનમા પનિર્વન કરવાની ગમ્તિ નથી ધાર્મિકતા
વગરની મર્યાદા બીજી ગમે તે નામ આપો, પણ તે આત્મ તો નથી જ

આશ્રમમા ધર્મનિષ્ઠ બોલો બેગા થય એટલે જ્ઞાનાનિષ્ઠ રીતે જીવનના
જવા મિદાન્તોની ત્યાં ચર્ચા થતી, અને ધર્મો ધર્મો રિયા વિનિમયથી
અથવા કોઈ કેટલાક વ્યક્તિ પ્રત્યેના આદર્શી મરાની જીવ. રિસની ધાર્મિક
માન્યતામા કહકે સરખાપણ આરવાનું તેમના કેટલાક વિશિષ્ટ રિયો અને
માન્યતાઓ જાણવાના એ જ એ આશ્રમનું રૂપ ગણાય

આશ્રમનું વાતાવનજી અને આશ્રમસારીઓનું જીવન જો ઉદાર ન હોય
તો આશ્રમ જાહેર સંકુચિત થઈ જાય અને તે આશ્રમ હાગ આત્મોત્તત્તિ
કે મમાજન્યેવા બનેમાથી એકે મામ સન્તોષાગ્રક ન થાય છતાં આશ્રમને જો
સામાન્ય સમાજ કે કલગ કરી ન નાખવો હોય તો તે આશ્રમના વિશિષ્ટ
વાતાવનજી અને વિશિષ્ટ આશ્રક હોવા જ જોઈએ

કેટલાક લોકો પોતાને આશ્રમના રિયાર માન્ય હોવાનું જાહેર કરી
આશ્રમમા દાખલ થાય છે અને વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યો નાગે જોટલ મતબેદો
કાગવાય તેટલા કેળવવા માગે છે તથા નાદવિના મા જિતરી આશ્રમનું
વાતાવનજી સુધી નાગે છે એવા પાચ સાન લોના અનુભવ પત્રી આશ્રમના
સચાલકોને જાહેર મખત નિયમો કરવા પડે છે અને નવા આશ્રમ તરફ
સાનકે દૃષ્ટિ બેસે પડે છે

દરેક આશ્રમમાં આશ્રમજીવન ધર્યાના મુખ્ય ઝ્યાન જે છે. એક સામુદાયિક ગોઠું અને બીજું સામુદાયિક પ્રાર્થના. દિવસનો બધો સમય પોતપોતાનાં કામમાં માખસો ગમે તેટલા મદ્યમય હોય તોપણ જમતી વખતે અને પ્રાર્થના વખતે જરૂર સૌ ભોગા થવાના પ્રાર્થનાનો વખત આત્મની પરિવર્તન હોય છે અને આશ્રમોમાં તો જીવવાનો વખત પણ તેટલો જ પ્રસન્ન અને ખર્ચા કરી સફાઈ છીએ. આ જે પ્રમુખે દરેકના મુખ્ય ખની વાત થઈ શકે છે તે વખતે આશ્રમની સામુદાયિક ટૂંકીઓની, મુજબજોની અને ભવિષ્યના કાર્યક્રમોની ચર્ચા થઈ શકે છે અને એકબીજાને વધારે જોગબતા થઈ પડે સદકાની સક્તિ વધારી શકાય છે.

જે માણસને ઈશ્વર પર નિષ્ઠા ન હોય, જે સામુદાયિક પ્રાર્થના નિર્ચય માનતો હોય તેણે શું કરવું? એવા મધ્યમે મને કેટલીયે વાર પૂછવામાં આવેલા છે. હમણા જ એક બાઈની એ જ જાતનો કાગળ આવેલો છે. એવા માણસને હું હમેશા જે જવાબ આપું છું તે જ અહીં દાખી દઉં છું.

‘જે કોઈનો ઈશ્વર પર વિશ્વાસ ન હોય, પ્રાર્થનામાં શ્રદ્ધા ન હોય, સામુદાયિક પ્રાર્થનામાંથી તે કશું ગેરરી શકતો ન હોય તો તેની હું દયા ખાઉં, પણ તેનો વાક તો ન જ દાઉં નાસ્તિકતા જે પ્રામાણિક હોય તો તેની સાથે અસાધ્ય ગુણ નમતા પણ હોય છે પ્રાર્થનામાં જે શ્રદ્ધા ન હોય તો મને ખબર, પણ તે માણસમાં ગંભીરતા હોવી જોઈએ એવા માણસને હું એટલું જ કહું કે જ્યાં સુધી તમને ઈશ્વરની જગત બાસતી નથી, પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા જણાતી નથી ત્યાં સુધી તમે એવું નામ પણ નહિ દેતા, પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે જે તમારામાં નમ્રતા હશે અને ગંભીરતા હશે તો યોગ જ દિવસમાં તમને બનેલી જરૂર બધા વગર ગેરને નહિ, અને તેવો દિવસ એકાએક આવે અને તમારી દરો તૈયારી ન હોય એના કગતા ઈશ્વર અને તેની પ્રાર્થના વિષે તમે સવેળા કંઈક જાણી લીધેલું હોય તો મિત્ર. મુસાફરીમાં જૂથ સાગનાની જ એમ જણાવે આપણે બાધુ સાથે જાડી લઈએ છીએ. મુસાફરી પર નીકળતી વખતે તો પેટ ભરેલું હોય છે.’

જ્યાં સુધી માણસ અવપણ, સ્વપરક્રિયામાન અને સ્વસ્વતંત્ર છે ત્યાં સુધી તેને ઈશ્વર કે તેના જેવી કોઈ અલૌકિક વિભૂતિની જરૂર રહેવાની જ. મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે કોઈ પદ્મતત્ત્વ વગર તેને ચાલવું નથી.

પ્રાર્થના એ ઈશ્વર અને ભક્ત વચ્ચેનો ગૂઢ અને એકાન્ત મળવું છે એમ હું માનું છું અને તેથી પ્રાર્થના તો એકાન્તમાં જ થાય એ પણ હું સીકારું છું, પણ જ્યાં આપણે અનેક જણ ભોગા થઈ એક પ્રદુષ્ટ જોવી

મર્યાદા કે આશ્રમ સ્થાપીએ છીએ ત્યાં તે સમર્પિત એક હૃદય પ્રગટ થાય છે. વ્યક્તિને જેમ અતન્ન અસ્તિત્વ છે તેમ સમર્પિત પણ અતન્ન અસ્તિત્વ છે. વ્યક્તિને પ્રાર્થનાની જોડેલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ અથવા તેથીયે વધારે સમર્પિત પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા છે પ્રાર્થના વગર સમર્પિત ચિત્ત કેળવાય જ નહિ પ્રાર્થના વગર સમર્પિત હૃદય ખીંચે જ નહિ. પ્રાર્થના એ આશ્રમનો પ્રાય છે

જતા પ્રાર્થના ફરજિયાત હોઈ ન શકે ૩) પણ ધાર્મિક વસ્તુ ફરજિયાત હોઈ ન શકે ફરજિયાત ન હોય એટલે કે બાહ્ય નિયમની ફજ પ્રાર્થના ઉપર ન હોય પણ જે વસ્તુ ફરજિયાત નથી તે આવશ્યક નથી એમ નથી બોલવું કરવું અથવા ઉધવું એ માણસને માટે બાહ્ય નિયમથી કોઈએ ફરજિયાત ક્યું નથી, જતા તે બંને ક્રિયાઓ આવશ્યક તો છે જ પ્રાર્થના વગર માણસ જીવી શકે છે એટલા ઉપરથી માણસને પ્રાર્થના આવશ્યક નથી એમ સિદ્ધ નથી થતું

જે માણસ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રમ લઈ શકતો નથી તે માણસ પણ તેની પ્રાર્થનામાં બગવાની ફજ ન જ હોઈ શકે પણ સાથે સાથે તેણે પણ જાણવું જોઈએ કે જે માણસ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રસ લઈ શકતો નથી તે માણસનું સામાજિક જીવન નિષ્ફળ અને નીરસ છે એના માણસે આશ્રમમાં ગંઢી મતબેદ યાવના કરતા આશ્રમજીવન માટે પોતે નથી એમ જાણી આશ્રમ છોડી જવો એ જ એને માટે યોગ્ય છે જે ધીરજ હોય તો ચર્ચા છોડી દઈ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં લાગા વખત સુધી બળી જવું સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં જે કંઈ ખોટું હોય તો તે ફરજી અને પછી તેમાં બળી જવું આટલું ક્યાં જતા સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં રસ ન પડતો હોય એવા દાખલ ઓ જ ન થોડા મુશ્કેલી

જે આવે તે માણસ આશ્રમજીવન ગાળવાને લાયક નથી હોતો એટલે આશ્રમ ચનાનનાર લોકોએ એના માણસને તેની અદર બીજી ટેટલીક ખાસ લાયકાતો હોય એટલા કોણસર સંઘ વે નહિ એવા માણસ આશ્રમ સાથે સંબંધ રાખી શકે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આશ્રમવાસીઓના ખાસ પ્રસંગમાં આવે, પણ આશ્રમવાસી થાય નહિ

પ્રાર્થના એટલે એવી માયના નહિ પ્રાર્થના એટલે પોતાના આદર્શ સુજા પોતાનું જીવન કેળવીને અને ધડીને ઝંઘરે તે સમર્પણ કરવાની ક્રિયા સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં તે અસંત ચૂળ રૂપમાં કેળવાતી હશે, પણ તે અસંત જરૂરી છે નાના બાળકો પ્રાર્થનામાં સ્થિર ધ્યાન આપી ન શકે તો પણ નિયમિત હાજરી આપવાથી અને પ્રાર્થનાના પ્રસંગ, ગંભીર તેમજ ભક્તિ

નામ વાનાવરણુ મેવન દરવાઝી તેમનાં જીવનમાં પૃથુ દુઃખ અને મુખ કેમ્પાર થતા જાય છે. પ્રાર્થનામાં જો મુશ્કેલી અને તાવજનક મંત્રીન દોષ નો અનેક મુશ્કેલી એકવાન દરવાઝાં ને પાતું મારણ થાય છે.

સમાજમાં કે આશ્રમમાં મનનેદો અવકાશ છે એટલા જ માટે મન-જેદના આમદ રાખવો, એ તો આજ દુગી છે એટલા માટે તેના ઉપર આજો દરોડો દાખ ફેરવવા મમાન છે. મનનેદ સામાજિક જીવન અપાડે અને દરદામક દરવાઝાં દરજીમુત ન થોડો વેદ્યો. સમુદાય વિશે આદર દોષ, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અમર્ષાદ ન થોડો દોષ તો સામાજિક પ્રાર્થનામાં માણુમને રસ પડવો જ વેદ્યો. રસ ન પડે તો તે સમાજનો કે તે આશ્રમનો ત્યાગ દરવાઝાં જ થાય છે. નહિ તો એવો માણુમ આશ્રમમાં જોતો હતો આશ્રમથી વિખુટો પડવાનો અને દરોડો દરોડો તેનું જીવન વધારે ને વધારે સંકુચિત થવાનું.

ધર્મ તરીકે નહિ પણ આશ્રમના નિયમ, આશ્રમનો સિવાજ અથવા આશ્રમની આગા તરીકે યુ સારુદાયિક પ્રાર્થનામાં દાખર રહીએ એમ દેવનાર માણુમ વિશેષી ખરો, પણ તેનાથી તેનું વાનાનું કે આશ્રમનું જીવન સમૃદ્ધ થવાનું નથી. આપણે જ્યાં રહીએ ત્યાં તસાદપરક રહીએ; દુર્બુધ થાને ન જ રહીએ. આશ્રમ એ વિચાર, સંમદ અને દ્રોહ વગરનું કુદુબ્ય છે. કેમકે નહિ તો કુદુબ્ય જેનું વાનાવરણુ નો આશ્રમમાં દોષ જ વેદ્યો.

આજનો સ્ત્રીધર્મ

સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિમાં જ આખા સમાજની ઉન્નતિ રહેલી છે. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે શુદ્ધમંસાર સ્વર્ગમય બન્યો. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે ઉછરતી પેઢીનો ઉત્કર્ષ નિશ્ચિત થયો. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થઈ એટલે સામાજિક જીવન સર્વોત્કર્ષપૂર્ણ થયું. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિમાં જ આખા દેશનું કલ્યાણ આવી જાય છે, કેમકે સ્ત્રી અને પુરુષ એ એક જ સમાજનાં જો અંગ છે. બંનેનું જીવન મળીને જ સામાજિક જીવન બને છે. એકઅંગની ઉપેક્ષા કરીએ તો સમાજને પાડવાત થાય. આપણે બંને અંગો સરખા ખીલવ્યાં હોત તો આજે સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન નાખો ચર્ચવો ન પડત. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનો સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવો પડે છે એ આજની સામાજિક સ્થિતિનું દ્વય છે. સ્ત્રીઓને સમાનતાના હક

માટે લડવું પડે એ મંમાજ્ઞ અને મૃદુલન તૂટી પડ્યાનું લક્ષણ છે. મૃદુ-
લનમા તેમજ સમાજમા પ્રેમની એકતા દોરી નેધયે. તે હોત તો ન્યાયની
સમતાનો વિચાર સગ્યો પણ ન આવત. મમતા એ આદર્શ ન દોવો
નેધયે, તે સ્વાભાવિક પશિષ્ટામ દોષ. જ્યાં પ્રેમ અને એકતા છે ત્યાં વિવનતા
કે તેનું બાન સમજું પણ નથી હોતું.

પણ આજે મમાજ્ઞની દશા નિયમ છે. સ્ત્રીઓ પગધીન, આગિન અને
અજ્ઞાન દશામા આવી પડી છે. પુરુષવર્ગ દગ્ગના વવારે મુપરેલી દોવા
ગતા સ્ત્રીનું જીવન આજે તેજની નથી. સ્ત્રીનો સ્વભવ વધારે ક્રોધ, પ્રેમ
અને અહિંસક છે એ જ વૃત્તિઓ સ્ત્રીએ વધારે કેળવી છે જો હિંસા એ
જ ગતીપણુ દોષ અને અહિંમાદત્તિ એ મન્દારી દશા દોષ તો સ્ત્રી
વધારે સન્દારી છે, વધાર નુધરેલી છે એમ જ કહેવું પડે. સ્વચ્છંદ કરતા
સયમ શ્રેષ્ઠ દોષ તોપણ બાગ્દતર્પમા સ્ત્રીનો જ દગ્ગને ઉચ્ચ ગણાય.
સ્વાર્થને દાની દર પરાપકારને પ્રધાનપદ આપનામા ઉન્નતિ દોષ તો
કૌટુમ્બિક જીવનમા સ્ત્રી જ વધારે ઉન્નત છે. સ્ત્રીની કફેડી દશા તો તેના
પગવળનીપણમા છે સ્ત્રી સ્વનન્ત થઈ જાય એટલે તેના બધા મદ્યુષો
અને હૃદયની ઉન્નતિ દોષી નીકળશે ૧ એમ નથી કહેવા માગતો કે
સ્ત્રીઓએ પણ પુરુષની પેઠે આઠવિકાની ચિન્તામા પાવું. આજીવિકા
મેળવવાનું સાધન તેમના હાથમા દોષ તો બમ છે આર્થિક સ્વાતન્ત્ર્યનું
મુન્દર નામ આપી આજે જો પુરુષવર્ગ આઠવિકા મેળવવાની ચિન્તાનો
જોતો પણ સ્ત્રીઓ ઉપર નાખી દે તો તે પુરુષવર્ગને જાજે નહિ માત્ર કહેવું
એટલું જ છે કે સમાજમા પુરુષ કરતા સ્ત્રીની મેન્ડ શ્રેષ્ઠ છે, સ્ત્રીનો
દગ્ગને પણ શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ કે ઉચ્ચ વૃત્તિ પોતે
કેળવેલી દોવાથી સમાજનું નેતાપણુ સ્વીકારનાની જે ક્રન્ન પોતાના ઉપર
આવી છે તેને પોતે માટે લાયક થવું જોઈએ

આજે સમાજ આગળ—દુનિયાના બધા જ સમાજ આગળ ભારેમા
ભારે પ્રશ્નો આવી પડ્યા છે આખી દુનિયામા ઉચ્ચપાયાન થઈ છે. આખા
સમાજની ગ્યના નવેસર કરવાનો પ્રસંગ આવી ગયો છે જૂના વખતમા
જૂનો આદર્શ ટકાવવાનું જ કામ સમાજ આગળ હતું ત્યારે ઝાઝો વિચાર
કરાવું ગેરુત નહિ જે છે તે જ ચાતુ રાખવાનો આગ્રહ ગખવાથી બધું
કામ સરી જતું આજે જૂનો આદર્શ ટકે એમ નથી એમા ફેરફાર થવો જ
જોઈએ છતાં જૂના આદર્શ સમજો ફેરફાર દોરે પણ ચાલે એમ નથી.
અમેરિકાના નીચા લોકોએ જેમ સપ્લું શ્રદ્ધાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અને અમેરિકન
-ટેણી સીમરી લીધા તેમ જો આપણે કરના ધા ત તો રસ્તો સહેલો હતો,
પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે માટે એ જ્ઞતો નથી. આખી દુનિયા

આજે નિગજામાં હૂખી ગયેલી છે માંદ પણુ એક વ્યવસ્થા કલ્યાણમાગકે નીવડશે એની ખાતરી થતી નથી આપણી સમાજરચના સફળ નીતી નહિ એ તો આપણે જોઈએ છીએ યુરોપની સમાજરચના પણુ કલ્યાણમારી નથી એવો અનુભવ થયો છે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે રચનામાં કે ગોઠવણમાં ફેરફાર ક્યેં દહાડો વગાડવો નથી, પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ ફેરફાર કરવો જોઈએ અત્યાર સુધી આપણે મનતા કે ન્યાયના ત્રાજવાથી પરસ્પર સ્વાર્થના મેળ ખેસશે અને દુનિયામાં ગાંઠિત સ્થિતિમાં હવે આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મનું મૂળ ન્યાય નથી પણ દયા છે એ દયાના પાયા ઉપર, પરસ્પર આદરના પાયા ઉપર સમાજની નવેસર રચના થતી જોઈએ હિસા સામે હિસા કરવામાં ન્યાય છે એમ માનીને અત્યાર સુધી આપણે હિસા કરતા આન્યા છીએ ન્યાયનું મૂળ તો હાથમાં ન આવ્યું પણ માત્ર હિસા વધી હવે હિસાને બદલે ક્ષમા અજમાવવાનું આપણને મન થાય છે તે માણુ અજમાવી શકે છે? ન્યાયનો મદનો વીગ લઈ શકે છે પણ ક્ષમાને માટે લાચર્યા કરતાં ઉચ્ચ કોટિની વીરતા જોઈએ છે તે નીચતા કાણ બતાવી શકે? જેમના હાથ હજી લોહીથી ખરડાયેલા નથી જેમણે નમ્રતાથી જ પોતાની ઉત્તિ સાધી છે, સેવાથી જ જેમણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે તે સ્ત્રીવર્ગમાં જ એ ક્ષમાશક્તિની આપણે આશા રાખી શકીએ છીએ તેમને હાથે જ સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે અહિસાધર્મ તેઓ જ બગમ સમજી શકે છે, તેઓ જ તેનું પાનન અને પ્રચાર કરી શકે છે અહિસા ધર્મને ધારણ કરવા માટે જે શ્રદ્ધા જોઈએ છે તે સ્ત્રીઓમાં છે, પણ તેને માટે જે જ્ઞાન જોઈએ છે તે તેમણે હજી કેળવવાનું છે સ્ત્રીઓમાં અહિસા છે, પણ તે ત્યારે જ દીપ્તી નીકળશે જ્યારે તેમનામાં નિર્ભયતા અને સ્વાશ્રય આવી જશે પોતે અમળા છે એ વહેમ તેમણે છોડી દેવો જોઈએ અને સમાજ આગળ બેસી બધા પ્રજાનો ઉકેલ લાવવા તૈયાર થવું જોઈએ

ધર્મસંસ્કારનો સવાલ સૌથી બારે છે ધર્મને એક દ્વારે મુકી ઉચ્ચ સ્વાર્થના અને હરદેશીના નિયમોથી જ સમાજ ચાલી શકશે એમ અત્યાર સુધી આપણે માનતા તે શ્રમ હવે ભાંગી પડ્યો છે જે સમાજનું તાણુ થય તો ધનથી જ થઈ શકે એની ખાતરી થઈ છે પણ ધર્મનું શુદ્ધ અર્થ આજે સમાજ આગળ નથી સ્ત્રીઓને બાગે તો કેટલાક જૂના મસ્તકો અને જાતજાતના વહેમો એ જ ધર્મ છે જેથી સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને બહુતા પેલા ન થાય તે ધર્મ નથી ધર્મથી વિરોધ મગી જાય છે જે ધર્મને નામે વિરોધ પેલા થાય છે તે શુદ્ધ ધર્મ નથી એ હું ચોક્કસ જાણુ છું દરેક ધર્મમાં આ શુદ્ધ તત્ત્વો હોય છે જ, પણ તેની સાથે અશુદ્ધ મેલ ઘણીવાર બળી જાય છે, તે કાઢી નાખવા માટે

દમેશાં ધર્મસંસ્કારની જરૂર છે. એ ધર્મસંસ્કાર તર્કશુદ્ધિથી નહિ પણ શુદ્ધ હૃદયથી થવો જોઈએ.

ધર્મસંસ્કાર થાય તો પછી સામાજિક રિવાજો અને રીતિઓમાં મંસ્કાર કરવા કાણુ નથી. સામાજિક દોષો દૂર કરવા કરતાં તે પેદા જ ન થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ધર્મવૃત્તિથી જ સામાજિક જીવન ટાળી શકાય છે. એ ધર્મવૃત્તિ દરેક યુગમાં પેદા થતા સાધુસન્તો આપણને બતાવી દે છે, પણ તેનો સ્વીકાર કરી તેનો પ્રચાર કરવાનું કામ તો સ્ત્રીઓ જ કરી શકે છે, કેમકે તેઓ દરેક વસ્તુને મગજની નહિ પણ હૃદયની દૃષ્ટિએ નિહાળી શકે છે. આમ હિન્દુસ્તાનમાં જે અહિંસાધર્મ આજે જન્મ્યો છે તેનો સ્વીકાર અને પ્રચાર કરવાની જવાબદારી સ્ત્રીઓ પર જ છે. અને અસાર સુધીના તેમના જીવનથી તેમણે તે લાયકા મેળવી છે અને કેળવી છે. આજે પણ સ્ત્રીઓ તે કામમાં જ પોતાની બધી શક્તિ અર્પે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતા

પવન બધે વાય છે, બધાને સ્પર્શ કરે છે અને દુનિયાની એકરૂપતા સિદ્ધ કરે છે. સ્વર્ગના દેવો અને કબરના મડદાઓ પવનનો લાગ કરી શકે છે. બન્ને અસ્પૃશ્ય છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા પૃથ્વીને પૃથ્વી જ રાખવાની છે, પણ કેટલાક લોકો પોતાના એકતરફી વિચારના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈને આ જુલોક ઉપર જ સ્વર્ગ અને નરકની સૃષ્ટિ ખડી કરવા માગે છે. મડદું સડે છે, મડદામાં પ્રાણ નથી હોતો, મડદું પૃથ્વીને ભારૂંપ છે, તેથી તેને કાઢી અડતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને દરનાવીને કે અગ્નિદાહ દહને લોકો તેનો નાશ કરે છે. દેવો આપણને અડતા નથી, તેમ તેઓ આ જુલોક પર વિચરતા પણ નથી. જ્યારે વિચરવાનું તેમને મન થાય છે ત્યારે તેઓ માનવરૂપ ધારણ કરે છે, મનુષ્યના વ્યવહાર આચરે છે અને પછી જ માણસોમાં બળે છે. દેવો જ્યારે તેમ કરવાની ના પાડે છે ત્યારે તેમને પથર થઈને બંદીવાસ ભોગવવો પડે છે.

આપણા મગજમાં એવા જ એ અસ્પૃશ્ય વર્ગ જોવામાં આવે છે. એક અન્વજ્ઞેતો અને બીજો અગ્નજ્ઞેતો. જેમ ઢેડો અસ્પૃશ્ય છે તેમ ચંકરા-ચાર્ણો પણ અસ્પૃશ્ય છે. બન્નેની પંગતે આપણે જમતા નથી. બન્નેથી આપણે હાથ દૂર રહીએ છીએ. બન્નેને વેદનો અધિકાર નથી અને તેથી બન્નેને સમાજમાં

સ્થાન નથી. સમાજમાં તેમની સ્થિતિ જોખમજોરેલી છે. જો તેમને સમાજમાં લેવા હોય તો તેમની આ અસ્પૃશ્યતા પ્રથમ દૂર કરવી જોઈએ. અન્યજાતને અસ્પૃશ્ય તરીકે સમાજમાં રાખીશું તો દેશમાં સામાજિક ગંદકી વધશે. તે દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે: કાં તો તેમનો હિન્દુ સમાજમાંથી નાશ કરવો અથવા તો તેમને સ્પૃશ્ય માનવા. આદ્યજાત સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ શંકરાચાર્યોએ પણ માણસની પેઠે સમાજમાં વર્તવું, સમાજસ્થિતિનો વિચાર કરવો અને ધર્મોપદેશથી સમાજની સેવા કરવી; અથવા તેમ ન કરવું હોય તો લોકોની સેવા, લોકોની પૂજા માત્ર સ્વીકારનાર જડ મૂંગી મૂર્તિ બની જવું. નેપાળમાં રાજાનું મહત્ત્વ એટલું બધું મનાય છે કે વહેવારનું કોઈ પણ કાર્ય રાજાને લાયક ગણાતું નથી. પ્રમ્નપાલન, શત્રુદમન, મન્ત્રીઓ અને રાજકર્મચારીઓ ઉપર દેખરેખ, કાયદા ધડવા, કોઈને સજા કરવી યા મારી બંધવી, — આમાંનું કોઈ પણ કામ રાજા જાતે કરે તો તેની પ્રતિજ્ઞાને ધન્ય પહોંચે છે. કામકાજ પ્રધાન કરે છે. રાજા પ્રક્ટ 'હોય છે.' આવા અસ્પૃશ્ય રાજાનો પ્રમ્નને શો ઉપયોગ થતો હશે તે એ પ્રજા જ જાણે! કારમીરના રાજાનું માન ગમે તેટલું હોય, સમાજને હિસાબે તે એક અહેતુક નિરુપયોગી પ્રાણી છે, કેમકે તે અસ્પૃશ્ય છે. વેદવિદ્યાનું પણ આપણે આવું જ કરી મુક્યું છે. વેદ એટલા પવિત્ર છે કે તેનો અર્થ સરખો કરાય નહિ! સંસ્કૃત ભાષાની પણ એ જ દશા થઈ છે. સંસ્કૃત તો રહી દેવોની વાણી. માણસોમાં તે કેમ ચાલે? એણે જડ, નિર્જીવ, વીતપ્રાણ થઈ જવું રહ્યું. આ પ્રતિજ્ઞાની અસ્પૃશ્યતામાંથી દેવવાણીને અને બૂદ્ધિવાના વર્ગને કોણ ઉગારશે? શરીરના પગ અને માથું જ ન્યાં સમાજસેવાને મારે નાલાયક દરે ત્યાં માણસને પેટે જ ચાલવું ન પડે તો ખીજતું શું થાય?

સમાજને પાંગળો ન બનાવવો હોય તો શંકરાચાર્યોએ અને નેપાળના જવા રાજાઓએ પોતાની અસ્પૃશ્યતા તથા આજે સમાજમાં બળતું જોઈએ અને અન્યજાતે ઉપરની અસ્પૃશ્યતા ઉઠાવી લઈ તેમને પણ સમાજમાં ભાગવા દેવા જોઈએ. તો જ ધાર્મિક અંધકાર નાશ પામે; તો જ હિન્દુ ધર્મ ઉપરની કાળી ટીલી ધોવાય. ધોજે દહાડે મરાલ સળગાવી ચાલે શું વળવાનું હતું?

આપણો પશ્ચાત્તાપ

અન્યજાતની બાળકમાં સામાજિક ધર્મશુદ્ધિ હવે જાગૃત થઈ છે એમાં શક નથી. અન્યજાતને તિરસ્કારપાત્ર હવે કોઈ લેખતું નથી રહ્યું. આપણા

જેવા જ અને જેટલા જ તેઓ સંદોષ કે નિંદોષ હોય છે. તેમની ગ્રહેણી ગંદી છે પણ સમગ્રન્યે સુધરે એવી છે એમ માનનારાઓ તેમજ જૂના રિવાજને ધર્મ ગણી મુસ્લમણે વળગી રહેનારાઓ જે યોગ્ય રહ્યા છે તેઓ પણ કબૂલ કરે છે કે અન્યજ્ઞેનો તિરસ્કાર એ અધર્મ છે; અન્યજ્ઞેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આપણે બનતી સેવા કરવી જોઈએ.

આ ઉપરથી મન ઉપર એવી જ છાપ પડે છે કે હવે અન્યજ્ઞેના કોઈ વિરોધી રહ્યા નથી. તેમની ઉન્નતિને આડે જો કોઈ આવતું હોય તો તે તેમનું આગ્રસ અને તેમની ગંદી આદતો જ છે.

પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. સમાજમાંથી અન્યજ્ઞે સામેનો તાર્કિક વિરોધ મટ્યો છે. કળવાયેલા લોકો અને સાચા દેશભક્તો અન્યજ્ઞે વિષે મનમાં કરી સૂઝ રાખતા નથી. કોઈ બચેલો અથવા નીંદર અન્યજ્ઞ સમાજમાં છૂટથી ભળવાનો આગ્રહ રાખે તો તેને અટકાવ થતો નથી. કેટલાક લોકો મુસ્લમણી બની એવા અન્યજ્ઞેને ઉત્તેજન પણ આપે છે. મહાસભાના સભાસદ થવાને માટે અન્યજ્ઞેને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. અન્યજ્ઞેના જીવનમાં સુધારણા કરવાનો આદર્શ મનમાં રાખી કેટલાક લોકો આશ્રમો સ્થાપી રહ્યા છે. મહાસભા સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થા અન્યજ્ઞ વિદ્યાર્થીને દાખલ થતા અટકાવી શકતી નથી.

છતાં અન્યજ્ઞેને માટે આપણે આપણી ફરજ પૂરી અદા કરી છે એમ ન જ કહેવાય તેમની તરફ દુર્લક્ષ કરવાનો શું-હો કયો તેનું બાન બહુ જ થોડાને થયું છે ગાંધીજી કહે છે માટે અન્યજ્ઞેને અડીયે, સ્વરાજ્યની એક શરત છે એટલા સારૂ અસ્પૃશ્યતા ફર કરીયે, આ જમાનાનો એ શ્રદ્ધિર્મ છે એટલે ટેકમંગીને અડીને ન નહાઈયે, એ જ બ.વ.ના જ્યાં સાં દીસે છે. વિગટને સાં પાડવો નોકરના રૂપમાં રહ્યા હતા અને વિરાટ તેમને નોકર જ ગણતો. પણ જ્યારે તેણે જંપડુ કે એ લોકો દાસ નથી પણ પોતાના જેવા જ રાજવી છે ત્યારે પશ્ચાત્તાપૂર્વક પોતે કરેલા આપાત રૂઝવા તે ખાસ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અન્યજ્ઞે વિષે આપણને એમ જ થવું જોઈયે. અન્યજ્ઞે પ્રત્યેનો આપણો શું-હો કબૂલ કરી પાવન થઈ જવાની મનને તાલાવેલી લાગવી જોઈયે, અન્યજ્ઞેને અટવામાં આપણે તેમના પર ઉપકાર વરસાવીયે છીયે એ ભાવ મનમાંથી જવો જોઈયે. હલકું, દીક થયું આપણે વખતસર એતી ગયા, નહિ તો હજીયે કેટલો અન્યાય થાત એમ આપણને લાગવું જોઈયે.

કેટલાક લોકો અન્યજ્ઞેની એવા કરવાની શરૂઆત કરતાં વાંત જ અન્યજ્ઞે પાસેથી જણે આભારદર્શક માનપત્ર માગતા હોય એવી વૃત્તિ ધારણ કરે છે, અને તેમ ન બને એટલે અન્યજ્ઞે જાતિ પર 'વત' આગ્ર મનવા

તૈયાર થઈ જાય છે. અન્ત્યજ્ઞે પાસેથી આભારપત્રો માગવાના દિવસ હજી દૂર છે. જે વખતે આપણે તેમને ખોળે ન ખોળે લૂંટતા હતા અને પગનાં પગરખાં સમાન લેખતા હતા ત્યારે તેઓ આપણા ઉપર નિઃશંક બાળકની પેઠે શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને ભક્તિપૂર્વક આપણી સેવા કરતા હતા. આપણે આપણા વર્તનથી તેમની એ અન્ધશ્રદ્ધાનો અન્ત આપ્યો. હવે જો આ પંશ્ચાત્તાપના યુગમાં આપણી સેવા વિષે તેઓ સાશંક થઈ જાય, આપણી પ્રત્યે ઉદ્વેગતાઈ બતાવવા લાગે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં લાભહાનિનો વિચાર કર્યો વગર જ આપણો વિરોધ કર્યો કરે તોપણ આપણે તે બધું ગળી જવું જોઈએ. તો જ વિશ્વાસનો પુનર્જન્મ થાય. આપણે આજ સુધી અધિકાર વગર શ્રદ્ધા ખાટી ગયા; હવે જો અધિકાર અણપતીજ સહન કરવી પડે તો આપણે અધીરા ન બનીએ. એટલી તપશ્ચર્યા પ્રાયશ્ચિત્તને ખાતે કર્યો જ છૂટકો.

સમાજમાં આજે દરેક જણ જાણે છે કે અન્ત્યજ્ઞને અડવાથી યા તેમની સાથે ભગવાથી કોઈ આપણને બહિષ્કૃત કરવાનું નથી. છતાં સમાજમાં ઉદાસીનતા અને ખીકણપણું છે. સત્ય કાર્યને અર્થે જોખમ વહોરવામાં જે એક અપૂર્વ રસ રહેલો છે તેનો અનુભવ કરવાની હિંમત બહુ જ ઓછા લોકો ધરાવે છે.

જેમને પોતાના હૃદય ઉપર અને પોતાની ધર્મશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ નથી અને જેઓ રૂઢિના કિલ્લા પાછળ સુરક્ષિત રહેવા માગે છે એવા લોકો દલીલ કરે છે કે આજે દેશોને અડીયે તો આવતી કાલે તેમની સાથે જન્મવાનું અને પરણવાનું સુદાં રાઈ થશે. તે સ્થિતિ પણ દૃષ્ટ છે એમ કહેનાર એક પક્ષ દેશમાં પડ્યો છે. પણ તે પક્ષ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાને જ ન માનનારો છે. આજની રાષ્ટ્રીય હીલચાલ, સ્વરાજ્યની સારત અને હિન્દુ ધર્મની શુદ્ધિ એટલું જ માગે છે કે આપણે અન્ત્યજ્ઞની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરીએ અને તેમને હવાપાણીની તેમજ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કેળવણીની પૂરતી સગવડ કરી આપીએ. અન્ત્યજ્ઞે બહિષ્કૃત કે દબાયેલા ન રહે, તેમને ચડવાને પૂરો અવકાશ અને સગવડ મળે અને હિન્દુ ધર્મની ખીછ કાઢી તરફથી તેમને સહાનુભૂતિથી જીવન મળે. પ્રસંગે આવ્યો અન્ત્યજ્ઞને અડવામાં હું વાલો ન ઉઠાવું એટલું કહે ચાલશે નહિ.

જેમ ભાઈ જૂખ્યો હોય તો તેને ખવડાવ્યા વગર આપણને જાંપ નથી વળતો તેમ અન્ત્યજ્ઞની ઉન્નતિ આપણે હાથે કરી રાકાય તેટલી કરી છૂટવાનો આપણે આગ્રહ રાખવો ધટે. અન્ત્યજ્ઞની સેવા કરવાની તક તો આપણે ન જ ગુમાવીએ, એટલું જ નહિ પણ તેવી મેવા કરવાની તક શોધી કાઢીએ અને ન મળે તો ઉપજાવી કાઢીએ.

હૃદયની ભૂખ

પુરુષોને કેળવણી મળે અને સ્ત્રીઓને ન મળે તેનાથી સમાજના દરેક કુટુંબમાં સંસ્કારની બાળનમાં એટલી બધી અસંમાનતા ઉત્પન્ન થાય છે કે એક પણ કુટુંબ સુખેથી રહી શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે સમાજના બધા વર્ગો અને ન્યાતોમાં સંસ્કારનું બરાબર પ્રમાણ ન જળવાય તો સમાજ પણ અપંગ બની જાય છે. અનત્યજ્ઞેને સર્વ જાતના સંસ્કારોથી વંચિત રાખીને આપણે અનત્યજ્ઞેનો એક મોટો સવાલ ઉભો કર્યો છે. આપણી ઉત્તમમાં ઉત્તમ શક્તિ ખરચીને અનત્યજ્ઞેને સંસ્કારસંપન્ન કરીશું ત્યારે જ તે સવાલનો ઉકેલ આવશે.

પણ સંસ્કાર એટલે શું? સખનાં પાંચતાં આવડું અને કપડાં ઉંજળાં રાખવાં એટલામાં જ શું બધા સંસ્કાર સમાપ્ત થાય છે? સંસ્કાર એટલે વિવેક, સંસ્કાર એટલે સદાચાર, સંસ્કાર એટલે ધાર્મિકતા.

આપણે અનત્યજ્ઞેને સુધારવા માટે બોર્ડિંગો સ્થાપીએ છીએ, આશ્રમો બોલીએ છીએ, શાળાઓ ચલાવીએ છીએ, પણ તેમાં આપણે ક્યા ધાર્મિક સંસ્કારો આગ્રહપૂર્વક દાખલ કરીએ છીએ? ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ પોતાને ઠીક લાગે તેવા ચોક્કસ સંસ્કારો વટલાયેલા અનત્યજ્ઞે આગળ ધરે છે. નકલંકી સંસ્થાઓ પાસે પણ તેમનાં અમુક બજાનો અને વિધિઓ હોય છે. આપણે અનત્યજ્ઞેને નીતિશિક્ષણ તો આપીએ જ છીએ, પણ તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ આપણા મનમાં છે ખરું? હિન્દુ ધર્મમાં જુદી જુદી સ્થિતિને માટે અનેક સંસ્કારો અને વિધિઓ નક્કી કરેલા છે. દરેક ધર્મોપદેશક અમુક એક માન્યતા દ્વારા લોકોની ધાર્મિક વૃત્તિને દોરવા માગે છે અને તેથી ધાર્મિક સંસ્કારોનાં મૂળ જીવનમાં દૃઢ થાય છે. આપણી અનત્યજ્ઞ સંસ્થાઓમાં કામ કરનારાઓએ પોતાની દિશા નક્કી કરી તે દિશામાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ કેળવવા વ્તેધ્યે. ફક્ત પૈસાથી કામ થતું નથી. રોટલો મળવાની સગવડ કરી આપે અથવા બજુવાગણવાની શક્તિ કેળવ્યે સમાધાન થવાનું નથી અનત્યજ્ઞ ગમે તેટલો અમણુ હોય, સંસ્કારહીન હોય, દરિદ્રી હોય કે વ્યસની હોય તોપણ તેને હૃદય હોય છે. અને દરેક હૃદય ધાર્મિક લાગણી, ધાર્મિક માન્યતા અને ધાર્મિક આચારવિધિનું જૂખું હોય છે. તે જૂખનું નિવારણ ત્યાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે વર્ગમાં ઉત્સાહ આવી શકતો નથી.

જેને આપણે પછાત કોમ ગણીએ છીએ તેને તો ધર્મસંસ્કારની વધારે ગરજ હોય છે. શિષ્ટ લોકોમાં હૃદયને આકર્ષનાર બીજી અસંખ્ય વસ્તુઓ હોય છે, પણ આમકોમોને ધર્મ એ જ એક આધાર અને ઉત્સાહપ્રેરક હોય

છે. ડુનિયામાં આજ સુધી જેટલા સુધારાઓ થયા છે તે બધા ધર્મ દ્વારા જ થયા છે. માટે નિર્દોષ અને ચાલુ જમાનાને અગ્રદૂત એવા સરકારો નહીં કરી તેની કેળવણી વગરવિવશ્યે આપની જોઇએ.

અન્ત્યજ્ઞેની સેવા

બણેલા લોકો શ્રમવિભાગના સિદ્ધાન્તથી પરિચિત છે. વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળમાં શ્રમવિભાગ રહેલો છે એમ તેઓ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. અહીં સુધી તો બધું હીક છે, પણ શ્રમવિભાગની ખીજ એક બાલુ છે તે તરફ દુર્લક્ષ ન થયું જોઈએ ત્યાં શ્રમવિભાગ છે ત્યાં ફલવિભાગ પણ થવો ઘટે. આ જણ મળીને જો કમાણી કરે તો તેનો લાભ પણ ચારેને મળવો જોઈએ તમે સંધો છું ખાઉં, તમે બિછાવું પાથરો છું સૂઈ, એવો શ્રમવિભાગ તો ન જ ચાલે.

આજે સમાજમાં જે પ્રમાણમાં શ્રમવિભાગ ચાલુ છે તે પ્રમાણમાં ફલવિભાગ છે કે નહિ એ પણ જોવું ઘટે ત્રણે વર્ણ મળીને બ્રાહ્મણને જો પોતે તો તેના બદલામાં પોતે સંપાદન કરેલું બધું જ્ઞાન ત્રણે વર્ણને તે પૂરતા પ્રમાણમાં આપે છે કે નહિ એ ગણતરીમાં પણ આપણે નહિ ઉતરીએ, કેમકે ત્રણ વર્ણને તો એણે કે વધારે પણ એકબીજાનો લાભ મળે છે જ. અન્ત્યજ્ઞેની સ્થિતિ માત્ર વિષય છે. ચારે વર્ણની તેઓ સેના કરે છે, ભારે સેવા કરે છે. તેના બદલામાં તેમને ભાગે શું આવે છે ? જેમ આપણે ધનનો વિનિમય કરીએ છીએ તેમ સંસ્કૃતિનો પણ વિનિમય થવો જોઈએ જો નહિતો એકબીજા જોડે ભગે છે તેઓ તો એકબીજાના સંસ્કારોનો લાભ હઠાવી શકે છે શ્દ્ર પણ કથાપુગણના શ્રવણથી ધાર્મિક શિક્ષણ પામી શકે છે ગામમાં રોનાર બધાનું રક્ષણ સરખું જ થાય છે. સંગીત, કળા વગેરેના સંસ્કારો મંદિરોમાં સૌ કોઈને મળે છે આવી રીતે સંસ્કૃતિનો વિનિમય થાય છે અન્ત્યજ્ઞેને અસ્પૃશ્ય રાખવાથી આપણે તેમને આ યાત્રી વસ્તુથી વચિત ગમીએ છીએ તેઓ આપણા વિનાશકાદિ ઉત્સવોમાં ભાગી શકતા નથી, કથાપુરાણોમાં હાજર ગઈ શકતા નથી, મંદિરોમાં દાખલ થઈ શકતા નથી, તેમને ગામની બહાર રહેવાનો અધિકાર નથી આવી દગામાં તેમની પામેથી આપણે જો સેના લઈએ છીએ તેના બદલામાં તેમને કંઈ મળતું નથી તેમની સેના અદા નીરડે છે અને તેથી સેવા લેનાર દેશનું અધ પતન થાય છે

આની સેવા લેવી એ તો ચોરી જ ગણાય. અન્ત્યજ્ઞેને અરપૂર્ય રાખી તેમને તેમનો સન્નિવૃત્તિનો હિન્દુઓ આપવાની બીજી કઈ વ્યવસ્થા હિન્દુઓ કરવાના હતા ? અન્ત્યજ્ઞેની અપૃથક્તા એ તેમના પાપોને માટે વચપરપરા ચાલતી સગ્ન છે એવી દલીલ હગ્નારાઓ હિન્દુ ધર્મને લગવે છે. એ પતિતપાપન હિન્દુ ધર્મ પણ એક માણસના પાપને માટે તેની અડતાળીસ પેઠીઓને નગ્નમા મોખ્ખે છે ?

અન્ત્યજ્ઞસેવા

જેનામા સમભાવ નથી તે સેવા કરી ન શકે સમભાવ એટલે દયા નહિ સમભાવ એટલે પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ નહિ સમભાવ એટલે મુરખ્ખી પણ નહિ સમભાવ એટલે પ્રેમની સમાનતા સમભાવ એટલે આદર, સમભાવ એટલે બાળવાની ઇચ્છા, સમભાવ એટલે બાવનાની અને આદર્શની સમાનતા

અન્ત્યજ્ઞેની સેવા કહો અથવા ઇંદ પછી કામની સેવા કહો, તે સમનાવધી જ થતી જોઈએ અહ કારી માણસ તિરસ્કાર્યો પણ સેવા કરી શકે છે, અજ્ઞાની માણસ અજ્ઞાનથી પણ સેવા કરી શકે છે, પણ તે સાચી સેવા નથી એક વાત છે પોતાના સૂતેલા ધાણના ગાલ પર માખી બેઠેલી જોઈ મેવાભાવથી એક બાઈએ માખીને એવો તો જોરથી તમાચો ચોડી દીધો કે ધણીના ગાલમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું

આપણું મૃદુલન, આપણો ધર્મ આપણું સાહિત્ય એ બધા વિશે પાગવાજ તિરસ્કાર હોવા છતાં અને જતાવરા જતા પ્રેક્ષામાં જોગઓ આપણી સેવા કરે છે આપણને તે કેટલી પ્રિય અને હિતકર છે એનો અનુભવ આપણને છે જ ન જાણી આવીને જોઓ આપણું મુગ્ધાપણું કરવા બધાં એ તેમની સેવાથી આપણને અંહિમ્ અને બૌદ્ધિમ લાભ બને થતો હોય પણ આપણો આત્મા નરક હણાય છે જોઓ આપણામાં આવીને આપણા થઈ ગયે છે, આપણને જરાબંધ સમજી લે છે આપણી દુઃખે મામ કરે છે તેઓ જ આપણા મુશ્કેલી સમજી શકે છે આપણા ગમેથી પ્રસન્ન થાય છે અને તે ખીલનરામા મદદ કરે છે આપણા દોષથી લજ્જિત થાય છે અને તે દુર નાના આપણા પ્રયત્નમાં પ્રેમ અને સમભાવથી સામેન થાય છે તેઓ આપણા સેવક રહેના માગે છે તેમને આપણે મુગ્ધાપણું આપીને તોપણ લેતા નથી

જેઓ અભિમાની હોય છે, અજ્ઞાની અને ખેદકાર હોય છે તેઓ સારાનરસાની પોતાની કસોટી સાથે લઈને ફરે છે. તેમને ન ગમે તે આપણને ગમે તેટલું પ્રિય અને અનુકૂળ હોય તોપણ આપણે તે છોડી દેવું જોઈએ અને તેઓ જે પસંદ કરે તે ગમે તેટલા વરવા લાગીએ તોપણ ધારણ કરવું જોઈએ. ચીકણી માટીનો એક ઘોડો લઈને તેનો સરપ કે ગણપતિ બનાવવામાં જેમ જૂનો આકાર તોડીને તેને નવો આકાર આપવાનો હોય છે, તેમ તેઓ આપણા સમાજ વિશે ધોંરે છે. પણ સમાજ કંઈ ચીકણી માટી નથી, અને હોય તોપણ તે પારકા લોકોને માટે નથી જ.

જે નિયમ આપણે માટે છે તે જ નિયમ અન્યજનોને માટે છે. આપણે આરામખુરશી પર બેસીને અન્યજનોનાં છોકરાંઓએ આવો પોપાક પહેરવો જોઈએ, આટલા વિષયો ભણવા જોઈએ, આટલા ધંધા શીખવા જોઈએ અને અમુક વિચારો છોડવા જોઈએ અથવા ધારણ કરવા જોઈએ એવું નક્કી કરીએ છીએ અને અન્યજનોના છોકરાઓને લઈને ચીકણી માટીની પેટે તેમને આપણી કલ્પના પ્રમાણે ધડવા માગીએ છીએ.

અન્યજનો ને આપણો ધર્મ એક જ છે. એક જ સમાજનાં આપણે અંગ છીએ. અનાદિકાળથી અન્યજનોના પ્રત્યક્ષ શુરુ નહિ તો તેમના આગેવાન તો છીએ જ. તેઓ આપણા આશ્રિત, આપણે તેમના મુરખખી, એ સંબન્ધ ચાલતો આવ્યો છે, અને તેથી અન્યજનોના ઉદ્ધારનો માર્ગ નક્કી કરવાનો અધિકાર અને લાયકાત અમે ધરાવીએ છીએ એવો દાવો દાખ કરે તો તે દાવો યોગ્ય નથી એમ નથી. પણ અન્યજનોના ઉદ્ધાર કરવા નીકળેલા આપણામાંના ધણાખરા અધીરા બની પોતાના સમાજથી પણ વિખૂટા પડેલા છીએ. આપણે આપણા ધર્મવિચારો નક્કી કરેલા નથી. સામાજિક જીવનમાં કંઈ વ્યવસ્થા સારી એના નિર્ણય પર આવ્યા નથી. જૂનું જેટલું છે તે સહેલાઈથી તોડવા તત્પર છીએ, પણ તેને ટેકાણે નવું શું દાખલ કરવું અથવા શું દાખલ થઈ શકે એનો વિચાર હજી આપણે કર્યો નથી. અને અન્યજનોનાં મુખદુઃખો સાથે ભળી જઈ તેમની જીવનયાત્રા હળવી કરવાનું તો અસાર સુધી આપણને સમર્થ પણ નહોતું. આપણે કંઈ રીતે તેમના ભાગ્ય-વિધાના બનીશું ?

એનો અર્થ એ નથી કે આપણે તેમની સેવા ન જ કરી શકીએ. પણ સેવા કરનાં પહેલાં આપણે તેમનું હૃદય અને તેમની સ્થિતિ બરાબર જાણવી જોઈએ, તેમની શક્તિ અને અશક્તિ પારખવી જોઈએ, તેમની માન્યતાઓ પાછળ રહેલાં કારણો શોધવાં જોઈએ. તેમની માન્યતાઓ અને રિવાજો પાછળ મહત્વનાં કારણો હોય છે. તે ક્યાં છે તેની તપાસ કરવી જોઈએ. જેમણે અન્યજનોમાં ઝાણવુંતું કામ કર્યું છે તેમનો અનુભવ મેળવવો જોઈએ

અને અત્યન્ત નમ્રતાથી અને સમભાવથી અન્ત્યજ્ઞેની સેવા કરે છે જોઈએ.

અન્ત્યજ્ઞેની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાથી તેમના કેટલાક દોષો આપોઆપ નીકળી જશે સ્પૃશ્ય સમાજમાં બળવાની છૂટ મળવાથી અનાયાસે તેમને કેટલાયે સંસ્કારો મળી રહેશે, તેમના પરતી જવાનદારીઓ વધશે, તે ઉપાડવા માટે આપણે તેમને સમભાવપૂર્વક મદદ કરી જોઈએ.

અને ખાસ કરીને એ ધ્યાનમાં ગણવું જોઈએ કે અન્ત્યજ્ઞે જ્યાં જ્યાં સ્પૃશ્ય સમાજમાં બને ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રેમનો આવકાગ મળે એવી નમ્રતા અને શીતળ અન્ત્યજ્ઞેના સ્વભાવમાં કાયમ રહે એટલી કાળજી અન્ત્યજ્ઞમેવકોએ ગણવી જ જોઈએ અન્ત્યજ્ઞેની જાતિને માટે જે રૂઢ તિરસ્કાર છે તેને ઠેકાણે જો બળેલા અન્ત્યજ્ઞેની ઉદ્ધતાઈને લીધે સમાજમાં તિરસ્કાર પેદા થયો તો તે કાઢી નાખવો મુશ્કેલ થશે જેમના મનમાં અસ્પૃશ્યભાવનાનો લેવડ પણ અંશ જ્યો નથી અને જેઓ મંદા શરામ પીનાગ બગીઓ સાથે પણ બંધુપ્રેમથી વાતો કરી શકે છે એના લોકોને માટે પણ કેટલેક વખતે કેટલાક બળેલા અને ઉદ્ધત બનેલા અન્ત્યજ્ઞેની ભાષા અને તેમની અપેક્ષાઓ ખરનાસ્ત કરી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એ પણ આપણે તેમને આપેલી કેળવણીનો જ દોષ છે. આપણે અન્ત્યજ્ઞેને સ્પૃશ્ય સમાજમાં સ્થાન આપવા માગીએ છીએ, તે તેમનો હક છે અસ્પૃશ્યતા એ પાપ અને અન્યાય છે, પણ તે અન્યાય દૂર કરવા માટે સ્પૃશ્ય સમાજનું અપમાન કરી તેમની સાથે તોડાકાથી વર્તી અન્ત્યજ્ઞે પોતાનું ત્રેય સાધી શકવાના નથી. અત્યાર સુધી ખીકથી કે અજ્ઞાનથી તેમણે જે નમ્રતા ફાગળ કરી હતી તે જ જ્ઞાનપૂર્વક અને સ્વાભિમાનપૂર્વક તેમણે ધારણ કરી જોઈએ વહેમ અને ખીકનો લાગ થયો જોઈએ, નમ્રતાનો નહિ. વડીલ જેમ પક્ષકારને લડાવે છે તેમ અન્ત્યજ્ઞેનો પક્ષ લઈ આપણે તેમને સ્પૃશ્ય વર્ગ સાથે લડાવીશું તો અન્ત્યજ્ઞેમાં યોગ દિવસ સુધી આપણે લોકપ્રિય થઈશું, સ્પૃશ્ય સમાજ આપણાથી બહીશે, પણ સમાજસેવકનું પવિત્ર કાર્ય આપણે ક્યું નહિ જ ગણાય.

મનુષ્ય માટે અત્યન્ત પવિત્ર અને અત્યન્ત સૂક્ષ્મ જોઈએ વસ્તુ હોય તો તે મનુષ્યસમાજ છે તે સમાજની વ્યવસ્થામાં આપણે જ્યારે હાથ ધાલીએ ત્યારે અત્યન્ત શ્રદ્ધા અને આદરભક્તિથી તથા નમ્રતાથી તેમ કરવું જોઈએ, નહિ તો સમાજદ્રોહ કર્યાનું પાપ માથે આવી પડનારું સમાજદ્રોહ એ પ્રભુદ્રોહ જ છે અને એમાં જો ભેદ હોય જ તો ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ પ્રભુ દ્રોહ કરતા સમાજદ્રોહ વધારે ખગમ છે પ્રભુદ્રોહની ક્ષમા થઈ શકે— હમેશ ચાય છે, પણ સમાજદ્રોહ—પ્રભુદ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત જમાનાઓ સુધી— સેકાઓ સુધી કરવું પડે છે

ગોધરાના અન્ત્યજ્ઞે

ગુજરાતના રાજદારી જીવનનો આરંભ ગોધરામાં થયો. ગુજરાતની રાજકીય નીતિ ગોધરામાં જ નક્કી થઈ. આ જીવન અને નીતિને લોકમાન્ય તિલકનું આશીર્વાચન પણ ત્યાં જ મળ્યું. અને ગોધરામાં જે જ વખતે ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ થયું. પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ સાથે ઢેડવાડામાં એક મેળાવડો થયો હતો જેને પાછળથી અન્ત્યજ્ઞ પરિષદનું નામ મળ્યું, અને એક અન્ત્યજ્ઞ શાળા પણ સ્થપાઈ. આ શાળામાં મુસલમાન માસ્તરો દાખ કરતા. પણ હિન્દુ સમાજનું કલંક હિન્દુ જ ધોઈ શકે. દરલાગી બાઈઓ તેમાં મદદ બલે કરે, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તો જેનું તેણે જ લીધે છૂટકો. આખરે આ શાળા એક બ્રાહ્મણે હાથમાં લીધી અને ત્યારથી માંડીને જ શાળા દીક ઉન્નતિ કરી રહી છે. જો શાળા જોવા હું ધણીવાર ગોધરે ગયો છું અને જો શાળાની વાર્તાવિક સ્થિતિ અને ગોધરાની વસ્તીનું જો શાળા પ્રત્યેનું વલણ મેં તપાસ્યું છે. ગોધરામાં હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને વસ્તી સરખી જ ગણાય. અન્ત્યજ્ઞોના સવાલ ખાસ કરીને હિન્દુ સમાજનો છે અને તેનો ફડકો હિન્દુ જ કરે જો યોગ્ય છે, છતાં મુસલમાન બાઈઓ એમાં મદદ ન કરી શકે એમ નથી. પણ ત્યાં હિન્દુઓની જ સહાનુભૂતિ આટલી ઓછી ત્યાં મુસલમાનોની મદદની તો આશા જ ક્યાંથી કરવાતી ?

આજે ગોધરામાં અન્ત્યજ્ઞોનો દનિષ વર્ગ એટલે ભંગી વર્ગ શહેરની બાજોળે ચાર ઠેકાણે રહે છે, ત્યાં એમની દશા અત્યંત દયામણી છે. અસ્પૃશ્યતા જો એક જ હાડમારી તેમને નથી. આટલા મોટા શહેરને આસરે રહેતા છતાં બિચારા ભંગીઓને પીવા પૂરું પાણી પણ મળવાની મારામાર છે. એમનાં મકાનો ખરાબ જગાએ અને ખરાબ દશામાં છે. મોભારામાં એમના વાસમાં એટલો બધો દીચડ અને કોહવાટ થાય છે કે કુદરતમાં માણસને ગમે તે સ્થિતિમાં જીવાડવાની શક્તિ ન હોત તો આ અન્ત્યજ્ઞોમાંથી બાજોળે જ કોઈ માણસ આજ સુધી જીવતો રહ્યો હોત. આપણે અન્ત્યજ્ઞવર્ગને અસ્પૃશ્ય રાખ્યો તેથી જ આપણે તેમની પ્રત્યે આટલી તદ્દ સુખી બેદરકાર થઈ રહ્યા. પણ કુદરતે તો એનો બદલો લીધો જ છે. ગોધરાના શહેરીઓ જો મને માફ કરે તો હું એમ કહેવા હચ્છું છું કે આજે ગોધરામાં બધા જ અન્ત્યજ્ઞ થઈ ગયા છે. ગોધરામાં એક મોટું તળાવ છે. આટલું સુંદર તળાવ દરેક શહેરના બાગમાં જવડે જ હોય છે. છતાં ગોધરાના લોકોએ તે વિશે એટલી બધી બેદરકારી રાખી છે કે ઉનાળામાં તો તે નરકકુંડો જ બિનાર આવે છે. લોકો આ તળાવમાં બધી જ દ્રવ્યો કરે છે. દોરોને પગ આ જ તળાવ દાખ આવે છે; વાસબુકસબુ તેમજ કપડાંઓ પગ આ જ તળાવમાં

માફ (?) થાય છે, અને મેં સામન્ય એ સાચુ દોય તો આ પાણીથી દાગ સારી થશે છે એટલા માટે કેટલાક લોકો આ પાણીનો ગ્રોહમા પણ ઉપોગ કરે છે. પાણીનો ગ્રોહ એટલે બધો લીલો છે કે તેને કુટિલ અને એકી રાજનીતિની જ ઉપમા છે.

ગોધરાન ખીન્નુ ધરેલ ત્યાની નદી છે નવીમા પાણી ન દોય ત્યારે પણ ગ્તીના નિગાગ પટની સુ દગ્તા સામાન્ય નથી હોતી સાઝરે કે વા જાનને અને હના ખાનાને આથી મુન્દર સા નડ કલ દોય ? જના આ પટનો લોકો શાયની જગા કરતા વધારે સારો ઉપોગ નથી કરતા. જ્યારે જ્યારે ત્યાં દુ ફરના ગમે છુ ત્યારે ત્યારે ત્યની અસલ બદમોથી માફ માનુ ચાલુ છે છતાં ત્યાના લોકોને તો એનું કશુ લાગતું નથી તેઓ બેધક આ ગદડી મા જ હના ખાના (૧) બેમે છે.

ગ્તાઓની પણ એ જ દશા જ્યા જાઓ ત્યા વિદ્યા અને પેશાબની બલ્મો એક દિવસ ત્યાના દિક્ષાની દીનાલ પામે થકને પમાગ થતો હતો મિયાની અદર પોલીસ લાઇન્સ આવેલી છે, અને તેના દગ્તાગ્તા ગ્રોહ આગળ એક સનાતન ઉમરો છે આસપાસ બધે લોકોએ સારે ગદડી કરી મુકેલી ગેટ ઉપર એ પોલીસ સિપાઇ ઉભેનો તે આ ગદડી કરનારા ગેઠાજા લોકો ઉપર અલીલ ગાગો વરસાડી તે ગદડીમા ઉમેરે કગ્તો હતો આમ આખ નામ અને કાનને ગોધરાના અન્યત્રપણાની ખાતરી થતી હતી પામે જ એક દારૂ પીકુ આ ગદડાડના યાત્રી પૂર્ણાતિ કરતુ હતુ.

આ તો સામાન્ય દશા હશે એમા વળા આ વગ્સે નવો ઉમેરો થયો ગોધરામા વડવાગાની વસ્તી સારી છે આ વરસે ઉનાળો પણ સારો તથો તેથી સખ્યાબધ વાગળ લોકોએ આખો મીચી મીચી પ્રાણુ છોપ્યા તેમની ઉત્તગકિયા કોણુ મરે ? કાડ ઉપર દીગાતુ એ વાગળ મે જોયુ તે ત્યા કેટલા દિવસથી દીગાતુ હતુ તેની મને અટમળ નથી પણ તેનુ માથુ સડીને પડી ગયુ હતુ અને ધડ તડમામા તપ કરી રયુ હતુ.

શહેર સાફ રાખનાની ફરજ અન્યત્રવર્ગની છે અને એ સખ નો આદર્શ હમેશા ઉચ આ જ જાગૃત રાખનાની ફરજ ઉપના વગોની છે પણ એ વગે એ અન્ય જેને અરુદય માન્યા અન્ય જેના ધધાને હનમ કલો તેનો વિચાર સરખો કરવો જુ ગદુ મામ મનાયુ આ પશ્ચિમે બધા જ પડયા શરેગને સાદ રાખનાર ભગીવર્ગ પોતે એટલો મેનો ગહે છે કે ભગીનાડામા જવાથી જ તેનો ખ્યાન આની શકે ધરો અથરા ઝુપાઓ અદર્શી તેમજ બહારથી ગદા, છાપરા પર નગીઆને બલે ફરે ધડાના

દેહા અને માટલાની દીને, આસપાસ હાડકાંના ટુકડા—આની રિયતિમા આ લોહો મટે છે. એટલા અને મટલાલ માંસ ખાધને જીવે છે અને દારૂ પીને બાળામાં જાગે અને અતીલ શબ્દોનો સમદ અગર રાખે છે ખીલ પ્રાન્તેમા મે અન્ત્યજ્ઞેના વાસ નોયા છે આસપાસ ઉઠરેડો તો દેાય જ છે. પણ ચાદની પડે પળીસાર આપણા પડે કરતા પણ અન્ત્ય જોયા છે. ઉઠરામા પણ પડી પડી કાલ્લા કરે એની ચીજને નથી દોતી ખોલપુના આન્નિનિઝેનન પમેના એક બગીચામાં દરમ આ દેવે મારી નજર તામે લગી રહ્યું છે. આ બગીચામા એટલાનું તો નામ નહોતું દરેક ઓગડી સાદ અને લીપેલી, વામજો અને માટયાગોરીઆ પણ તેટલા જ સાદ, આમણામા તુળમીયાન, સામે કુકુમના માગીઆ પૂરેલા આખો દિવસ આ લોહો પગેસો વાળીને કામ કરે ને સો બજન માય એમનું નિષ્પાપ સાદુ જીવન જોઇ માગ મનમા તો અદેખાઇ ઉત્પન્ન થયેલી

ગોધમમા આનુ દેશુ જ ન જોયુ ત્યા તો મામા છોકાંઓને નિયામમા વડ જ્યા આવે તો ફેટલાક માળાપો તેમને દૂધી આવતા દેખી છોકરાઓને બગાડી મુકે પીડી ન પીનાડ છોકરોભાગેજ મળે માન ફેટલાક છોકરાઓ ઉપર મામાના શિશુજી સારી છાપ પડી છે. તેઓ આવીને પોતાના મામાપો અને પાડોશીઓની સાચી ખબર આપે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની બાળશુદ્ધિ માટે તેમને સુધારવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે

હમણા હમણા અન્ત્યજ્ઞ શાળાના શિક્ષકોએ રોજ ગરે આ ભાગોળોમા ફરી અન્ત્યજ્ઞે જોડે નીડને વાતો કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. રસ્તા કેની રીતે વાળના એનો વગતુપાડ અન્ત્યજ્ઞ લોકોને એમના જ ફળિયામા આપવાની શરૂઆત થઇ છે અન્ત્યજ્ઞેને માટે એક છાત્રાલય પણ ખોલવામા આનુ છે ત્યા છોકરાઓ મનારે ઉઠીને પ્રાર્થના કરે છે ધેરજર્જ ન્હાઇવોઇ બહુના આવે છે જોરે મુતર કતિ છે ગરે ઓઠવાડ ખાઇ સૂતા છાત્રાલયમા આવે છે એમના કાળા કાળા સાર શરીરો ઉપર ઘોળી બન્તા જેની ખાદી ખૂન શોભે છે

આમ મે વગમા પ્રાયશ્ચિત્તનું કામ ચાલી ગયું છે એવે વખતે ગોધમના મહુરીઓની ફજ શી છે ? ગોધમના દિન્દુઓની ફજ શી છે ? તેઓએ આ પ્રાયશ્ચિત્તમા દિવો આપવો ઘટે છે એ તો સ્પષ્ટ છે ઓછામા ઓછું લોકો આ કામમા વિધ ન નાખે એટલું જોરાની તો તેમની ફજ છે જ અન્ત્યજ્ઞેને અગ્રય માનવમા જ ધર્મ છે એ ભમણામા જોઓ હજી છે અથરા જોઓ પોતાના વૃદ્ધ સજનીઓને નારાજ કરવાની ખીટ અરહયનાનિના જુ નથી કરી શકતા તેઓને માટે પણ અન્ત્યજ્ઞમેવાનું ખીજુ કેઇ કાર્ય નથી એમ નથી દાખના તરીકે ગોધમના આગેરાન

મી. વામનગર મુદ્રાદમ હજી અપૂર્યતાનિવારણ નથી કરી શક્યા, છતાં તેઓ બપોરે અને રાત્રે દેશવાદમાં જામ અન્ત્યજને સાથે બેસી તેમને ઘાટ લાગવાનો ઉપદેશ કરે છે અને પછી ઘેર જઈને ન્હાઈ લે છે. અપૂર્યતાના વિરોધી તરીકે મને તેમનું આ કૃત્ય ચાહે તેટલું અણુગમતુ હોય તોપણ આથી એમના પ્રત્યેની માગી માનણુદ્ધિ ઓછી નથી થતી. પણ દેશવાદ મહાધાત્મજો તો જીવન વિદ્યાર્થીઓની અપૂર્યતાનિવારણ તરફ મદાનુભૂતિ જોઈ તેમને ન્યાત કે યોગથી બહાર મુકના તો પ્રયત્ન કરવામાં જ ધાર્મિકતા જોઈ જાય છે. શૌચ, સત્ય, દામ, દયા, અહિંસા, તિતિમા વગેરે ધર્મના લક્ષણોનો આચાર અને પ્રચાર કરવામાં આ લોકો પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ કરે તો ધર્મદાયક વધારે થાય, પણ દુઃખની વાત એટલી જ છે કે તેમને હિંસાને તો અન્ત્યજોને અને અન્ત્યજોને વધારે હેગન કરવામાં જ આજે ધર્મનેશ ગદી દેખાય છે.

ગોધગની મ્યુનિસિપાલિટીએ અન્ત્યજોની દશાનો હશે વિચાર કરવાનું તો એક દોરે હતું, પણ શહેરના દરવાજા પાસે ગહેતા અન્ત્યજોને ત્યાંથી દારી મુકી તેમને દુઃખ દાદ્યા છે, જ્યાં એ મિયાગએને ખગબમા ખરાબ ધરોને માટે પણ હદ બદલનું બાકુ બરતુ પડે છે પૂજ્યપરજ કરતા એમ જણાયું કે આમાં મ્યુનિસિપાલિટીના કરતા મગકાનો જ વાદ વધારે છે તે ગમે તેમ હો, એ તો સાચું જ કે શહેરસશાધના કામમાં ગોધગની મ્યુનિસિપાલિટી ગોધગના અન્ત્યજોના જોટલી જ બેદરકાર છે ગોધગના અન્ત્યજ આશ્રમ પાસે એક દોરોની દગ્ગિતાલ છે અન્ત્યજોના ધરોની સખામણીમાં આ મકાનને રાજમહેલ કરેલું જોઈએ.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત અનાધિન છે કરીએ છીએ તેનું જ લણીએ છીએ. અન્ત્યજોનો તિરકાર કરવા જતા આપણે જાતે જ અન્ત્યજ બન્યા છીએ હવે પત્રાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિતનું પર્વ ગત થયું છે. તેમાં ગોધરાના સર્વ વર્ણના અન્ત્યજો પોતાનો મેલ ધોઈ નાખે એવી પરમેશ્વર પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

બહિષ્કૃત જાવનગર

અતેક રીતે જાવનગર એ દારીયાવાડનું આશૂપણ છે જૂના વખતમાં રુદ્રામને જૂનાગઢ પાસે તળાવ બાંધેલું તે વખતે જૂનાગઢની જે શોભા હશે તેની જોખા બોલ તળાવને લીધે જાવનગરની આજે છે આ તળાવમાં જો

પેસો સુન્દર ખેડ ન હોત તો તેની જોખા આટલી સરમરણીય ન થાત. સવારે, સાંજે અથવા અજનાળી રાત્રે આ ખેટ ઉપર ખેસી માણસો કવાકો ગુધી ધ્યાન દેરે તોપણ થાકે નહિ. ભાવનગર શહેર સામાન્ય રીતે સ્વચ્છ અને સુન્દર ગણાય. ભાવનગરની હવા બહુ જ સારી છે લોકો સુખી છે ગર્વધાનીનું શહેર રહ્યું એટલે દરેક જાતની સગવડ છે. પ્રજા પાસેથી મેળવેલા પૈસાનો પ્રજાને લાભ થાય એ શુદ્ધ દેવુથી ભાવનગરના રાજાઓએ આ શહેરમા સાર્વજનિક સુખાકારીના અનેક સાધન કરી મુકેલા છે આ શહેરમા મહેવાથી જ સામાન્ય માણસ અનેક જાતના સરકારો કેળવી શકે છે. સુન્દર ઇમારતો જોઈ વ્યાભાવિક રીતે જ સામાન્ય માણસને પણ કળાનું શિક્ષણ મળી રહે છે દેશી ગર્વધાની ગર્વધાનીને છાજે તેવા રીતભાત અને નાગરપણુ સામાન્ય લોકોના વ્યવહારોમા છે આમ આબાદીનો, સરકારોનો અને કેળવણીનો લાભ પ્રજાને પૂરેપૂરો મળે છે. દક્ષિણમૂર્તિ જેવી સુન્દર અને ખીટ સરસા અને મજાનું બાળમન્દિર ભાવનગરની પ્રજાને સાચી કેળવણી આપે છે.

માત્ર એક જ વર્ગને આ સર્વ લાભોથી વચિત ગણવામા આવ્યો કે. ભાવનગરના અન્ત્યજો ભાવનગરમા રહી શકતા નથી ! જૂના વખતમા બધા અન્ત્યજો આ શહેરની ભાગોતે જ રહેતા. કહેવાય છે કે દસ પદ્મ વર્ષ ઉપર ભાવનગરમા પ્લેગ ફાળી નીકળનાથી ત્યાના દેડચમારોને શહેર પાસેથી ખસેડી બે માઇલ દૂર એક ટેકરીની પાછળ કાઢવામા આવ્યા. અમારા શહેરમા જ્યારે પહેલવહેલો પ્લેગ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક ખીકણ અને જીવલોભી માખાપ મેટના દીકરાને પ્લેગ થયેનો જોઈ શહેર બહાર મુકી આવ્યા હતા આખા શહેરમા આને સારૂ તેમની નિન્દા ચાલેલી ત્યજદેક કુલસ્વાચ્છ એ ન્યાય તે વખતે લોકોએ લાગુ ન કર્યો. ભાવનગરના અન્ત્યજો શુ ઇશ્વરના મંતાન ન હતા ?

શુ તે સમાજના એક અંગ ન હતા ? આજે જ્યાં તેમને મેડેલુ પડે છે ત્યાની જમીનમા ઉધછલૂણાનો પાર નથી, તેથી ત્યા મકાનો ટકતા નથી વગી શહેરથી એટલુ દૂર હોવાને લીધે ત્યા ગરીબ અન્ત્યજોના રાજગારને પણ ધમ્મે લાગેજ એ દેખીતુ છે ભાવનગર જઈ વેપારીને ત્યાથી સુતર લઈ પાછા આવતા બે વાગ થાય તો લૂટાઈ જનાનો ભય દોઢમે ધગ્ગી વમ્તીમા પોલીસનો એક સિપાઈ રાખનામા આવેલ છે ! કોઈ માદુ પડે તો બે માઇલની અંદર કશી મદદ મળવાની આશા નહિ અન્ત્યજોને માટે બગરની સગવડ પણ કયાથી હોય ? મીઠુ મેરલુ કે દીવામળી જેવી ચીજને સારૂ પણ બે માઇલનો ધમ્મે ખાવો જ પડે.

આની દરમિયાન ઘણા અન્યત્રેએ ગામ છોડ્યું, ટ્રેલાક મરી શીખા, ને આજે ભાનનગરનો ઢેડનાડો એક ખડો થઈ ગયેલ છે અને તે પ્રાચીન વૈભવનું ખડો નહિ, પણ વર્તમાન દાંડિયાના ખડોરૂપે છે દોડમો ધમ્મા એકે રૂની દીવાલ માખન નથી.

ઢેડનાગમા જે બે ચાલુ ગામો છે ત્યાં જ્યાં કાદવ નથી ત્યાં ઘાસ ઉગેલું છે આ ઢેડનાગના બે ભાગ છે એકમા વણકર ઢેડ લોઢા વસે છે, બીજામાં ચમાર લોઢાની વસ્તી છે બીજી વસ્તી નરી હોવાથી ગામો પહોળા, ઘરો સીધી લીટીમાં ને હાલુધ, નયમા એક દૂવો, એ બધું ઠીક છે રહેઠી ફર ગેનારી શહેરના કુટવાક વ્યસનોમાથી પણ આ લોઢા મુક્ત છે ખગ પણ તેથી આ લોઢાની ઉત્તિ થઈ છે એમ ન દહેનાય, વાસ્તુકે તેમને આ સ્થિતિ પગલે ભોગની પડે છે આ લોઢા દાર ખૂન પીતા હતા, પણ બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી આ ઢેડવાડો જોવા ગયેલા તે દિવસ થી આ લોઢાએ દાડ છોડી દીધો છે મે તેમને પૂછ્યું, તમારામાં હજી મોઢ દાર પીરે છે ખરા? બધાએ ના પાડી એક જણે કહ્યું 'દાર પીરે તો ખાસકા ન ખાય? એક પણ માણસ અહીં દાર પીતો નથી' તેની આ જુવાની અક્ષરશ સાચી છે કે નહિ તે નથી જાણતો, પણ સામાન્ય રીતે આ લોઢાએ દાર ડોડ્યો છે એ વિશે શકા નથી વધારે તપાસ કરતા એક દુખદ વાત સાબળી તે એ કે ટ્રેલાક ઢેડોએ દાર છોડી અશીશુની ઉપાસના આદરી છે' એક બે ઢેડોના ગામમાં મે સોનાની કદી જોઈ, તેમના બહાર સૂમતા કપડા કિમતી અને વિલાયતી હતા માગ મનમાં શયુ આ ઢેડના જોટલી સપત્તિ મારી પાસે હોત તો આવા અરક્ષિત સ્થગમાં ગેવાની મારી હિમ્મત તો ન જ ચાલત બાપડો અન્યજ છે એટલા જ અપગધની ખાતર રાજ્ય તરફથી તેને પૂરતુ રક્ષણ પણ મળતું નથી.

ઢેડોએ બધા મીલનું સૂત વણના હતા છતાં રેડીયાનો સંદેશો તેમને કાને પડેલો હતો એક જણે કહ્યું, 'અમે અમાગ નામો મહાસભામાં નોંધાવ્યા છે હવે પછી અમને હાથે કતિલુ સૂતર મળશે તે જ અમે વચ્છીશું અમારે શું? જે સૂતર આપશે તે નશી આપીશું અત્યાર સુધી આ લોઢાને મીનના સૂતર મળતા હાથે મતિનું સૂતર વણવાની મજૂરી આપી મળતી હતી તેમના શરીર ઉપર પરદેલી મ્પકા જોઈ તેમને સ્વદેલી કપડા વાપરના વિશે મે સમજાવીને વિનવિ કરી તેમને સમજતા વાર ન લાગી, પણ પેનો ઢેડ જોના રેલમી કપડા સૂમતા હતા તેને કશો ઉપદેશ દરવાની મારી હિમત ન ચાલી જે જાતિને આપણે આજ સુધી દબાવ્યે રાખી, જેમની સામે આપણે સ્મૃતિઓ ગચી આજે જેમને દબાવેલી રાખી આપણે પોતે આગળ ઢના કાળ

પેરો સુંદર બેઠક ન હોત તો તેની શોખા આટલી સંસ્મરણીય ન થાત. સપારે, સાંઝરે અથવા અજાણી રાત્રે આ બેઠક ઉપર બેસી માણસો કલાકો સુધી ખાન દરે તોપણ થાકે નહિ. બાવનગર શહેર સામાન્ય રીતે ૨૫૨૭ અને સુંદર ગણાય. બાવનગરની દયા બાહુ જ સારી છે. લોકો સુખી છે. રાજવાણીનું શહેર રત્ન એટલે દરેક જાતની સગવડ છે. પ્રગ્ન પાસેથી મેળવેલા પૈસાનો પ્રગ્નને લાભ થાય એ શુદ્ધ હેતુથી બાવનગરના રાજાઓએ આ શહેરમાં સાર્વજનિક સુખાકારીનાં અનેક સાધન કરી મુકેલાં છે. આ શહેરમાં રહેવાથી જ સામાન્ય માણસ અનેક જાતના સંસ્કારો કેળવી શકે છે. સુંદર ઇમારતો જોઈ શકાતાં રીતે જ સામાન્ય માણસને પણ કળાનું શિક્ષણ મળી રહે છે. દેશી રાજ્યોની રાજધાનીને છાજે તેવાં રીતમાત અને નાગરપણું સામાન્ય લોકોના વ્યવહારમાં છે. આમ આબાદીનો, સંસ્કારોનો અને કેળવણીનો લાભ પ્રગ્નને પૂરેપૂરો મળે છે. દક્ષિણમર્તિ જેવી સુંદર અને પીઠ સંસ્થા અને મજાનું બાળમંદિર બાવનગરની પ્રગ્નને સાચી કેળવણી આપે છે.

માત્ર એક જ વર્ગને આ સર્વ લાભોથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો છે. બાવનગરના અન્ત્યજને બાવનગરમાં રૂઢી સકતા નથી ! જૂના વખતમાં બધા અન્ત્યજને આ શહેરની બાગેજો જ રહેતા. કહેવાય છે કે દસ પંદર વર્ષ ઉપર બાવનગરમાં પ્લેગ ફાટી નીકળવાથી ત્યાંના દેડચમારેને શહેર પાસેથી ખસેડી બે માઇલ દૂર એક ટેકરીની પાછળ કાઢવામાં આવ્યા. અમારા શહેરમાં જ્યારે પહેલવહેલો પ્લેગ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એક ખીકણ અને છવલોબી માખાપ ગેટના દીકરાને પ્લેગ થયેલો જોઈ શહેર બહાર મુકી આવ્યાં હતાં. આખા શહેરમાં આને સારૂ તેમની નિન્દા ચાલેલી. ત્યજંદેક કુલ્સ્થાયેં એ ન્યાય તે વખતે લોકોએ લાગુ ન કર્યો. બાવનગરના અન્ત્યજે શું ઇશ્વરનાં સંતાન ન હતા ?

શું તે સમાજના એક અંગ ન હતા ? આજે જ્યાં તેમને રહેવું પડે છે ત્યાંની જમીનમાં ઉધધલૂણાનો પાર નથી, તેથી ત્યાં મકાનો ટકતાં નથી. વળી શહેરથી એટલું દૂર હોવાને લીધે ત્યાં રહીને અન્ત્યજોના રાજગારને પણ ધક્કો લાગેજ એ દેખીતું છે. બાવનગર જાંઘ વેપારીને ત્યાંથી સૂતર લઈ પાછા આવતાં જે વાર થાય તો લૂંટાઈ જવાનો ભય. દોઢમેા ઘરની વસ્તીમાં પોલીસનો એક સિપાઈ રાખવામાં આવેલ છે ! કોઈ માદું પડે તો બે માઇલની અંદર કશી મદદ મળવાની આશા નહિ. અન્ત્યજોને માટે બજારની સગવડ પણ ક્યાંથી હોય ? મીઠું મેચું કે દીવાસળી જેવી ચીજોને સારૂ પણ બે માઇલનો ધક્કો ખાવો જ પડે.

આરી દલામા વણા અન્સનેએ ગામ છોડ્યું, કેટલાક મરી શીખ
ને આજે બાનનગનો દેડનાડો એક ખડેર થઈ ગયેલ છે અને તે પ્રાચ
વેમનનું ખડેર નહિ, પણ વર્તમાન દાન્ડિયાના ખડેરને છે દોડેલા વગ્મા ઝં
ઘન્ની દીવાલ માન્ય નથી

દેડવાગમા જે બે ચાંડળો છે ત્યાં જ્યાં કાદવ નથી ત્યાં ધ
હોય છે આ દેડવાગના બે બગ છે એકમા વણકર દેડ લોકો વસે
બીજામા ચમાર લોકોની વસી છે. બીજી વસી નવી દોવાથી ગ્ના
પડેલા, ધરો સીધી લીંગમા ને હાન્યધ, વચમા એક કૂવો, એ બડુ
છે તાહેચી દૂર ગેનાથી ચડેના કેટલાક વ્યસનોમાથી પણ આ લે
મુક્ત છે ખગ પણ તેથી આ લોકોની ઉત્તિ થઈ છે એમ ન કહેવ.,
કારણકે તેમને આ નિયતિ પગલે ભોગવરી પડે છે આ લોકો દારૂ ખુન
પીતા હતા, પણ બે વર્ષ ઉપર જાધીજી આ દેડવાડો જોના ગયેલા તે દિવસ
થી આ લોકોએ દારૂ છોડી દીધો છે મે તેમને પૂછ્યું, તમારામા હજી
કાંઈ દારૂ પીર છે ખગ? બધાએ ના પાડી એક જણે કહ્યું 'દારૂ પીરે તો
ખાસગ ન ખાય? એક પણ માણસ અહીં દારૂ પીતો નથી' તેની આ
જુમાની અક્ષય સાચી છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો, પણ સામાન્ય
ગીતે આ લોકોએ દારૂ છોડ્યો છે એ ખરો ચકા નથી વધારે તપાસ કરતા
એક દુખદ વાત સામગી તે એ કે કેટલાક દેડોએ દારૂ છોડી અરીજીની
દિવાનના આદરી છે. એક બે દેડોના ગામમા મે સોનાની કહી જોઈ,
તેમના જહાજ સુખતા કપડા કિમતી અને વિલાયતી હતા માગ મનમા
થયું, આ દેડના જેટલી મપત્તિ મારી પાસે દોત તો આવા અરક્ષિત ગ્રામમા
ગેવાની માગી દિમ્મન તો ન જ ચાલત જાપડો અન્સજ છે એટલા જ
અપગધની ખાતર રાજ્ય તરફથી તેને પૂરતું રક્ષણ પણ મળતું નથી'

દેડોએ બધા મીલતુ સૂત- વણના હતા, છતાં રેગીયાનો સન્દેશો તેમને
કાને પડેલો હતા એક જણે કહ્યું, 'અમે અમારા નામો મહાસમામા
નોંધાવ્યા છે હવે પડી અમને હાથે કાંતેલુ સૂતર મળશે તે જ અમે વણીશું
અમારે શું? જે સૂતર આપરો તે નગી આપીશું' અત્યાર મુધી આ લોકોને
મીનના સૂતર કરતા હાથે કાંતેલુ સૂતર વણવાની મજૂરી જોઈ મળતી હતી
તેમના શરીર ઉપર પરેલી કપડા જોઈ તેમને જ્યેની કપડા વાપરના વિશે
મે સમજાવીને વિનવિ કરી તેમને સમજતા વાર ન લાગી, પણ પેનો દેડ
જેના કેશમી કપડા સૂકાતા હતા તેને કશો ઉપદેશ કરવાની મારી હિમત ન
ચાલી જે જાતિને આપણે આજ મુધી દયાવ્યે રાખી, જેમની સામે આપણે
અમૃતિઓ રચી અને જેમને દમાવેલી રાખી આપણે પોતે આગળ

મોજશોખ ક્યો, તેમને એક દિવસમા પચાત્તાપ કરી પાવન થયેલા આપણે કહે મ્હોડે કહીશુ કે તેમને આ મોજશોખ છાન્ને નહિ ' સાદાધર્મિ જ માણસ ગાભે છે મે પેલાને એટલું જ કહ્યું, ' તારી પાસે પરદેશી કાપડ નેહ મને દુખ થાય છે તે વણેલી શુદ્ધ ખાદી પહેરવામા જ હું મગરૂરી ને આબરૂ માનું છું.' આથી વધારે હું કશું જ કહી શક્યો નહિ.

ત્યાથી અમે ચમારવાડામા ગયા ત્યા કાદવમા હાડકા, શીંગડા, વાળ ને ચામડા હતા દુર્ગંધ તો એની આવતી હતી કે ક્ષણના મનમા વિચાર આવ્યો કે આ લોકોને શહેરથી આટલા દૂર રાખે છે તે દીક જ છે. પણ ખીજ જ ક્ષણે મે નિચાર્યું કે આ લોકોએ પણ આની દુર્ગંધમા કા ગહેતું ? જે દુર્ગંધ મારે માટે અસહ્ય છે તે દુર્ગંધમા આ માત્ર બાધઓ રહે તે શું મને લાજમ છે ? તેઓ જે ચામડાનું કામ કરે છે તે તો મારે માટે જ છે. મારે જોડા જોધયે, ચામડાના પટા જોધયે, વાધરી જોધયે. તેથી જ આ લોકોને આ કામ કરવું પડે છે જે સમાજને આ વસ્તુઓની ને આ લોકોની સેવાની જરૂર છે તો સમાજે એક સ્વતંત્ર ચર્મશાળા (ટેનરી) કા ન બાધની ? જ્યા માસચામડા સડે તે જ જગ્યાએ આપણા બાધઓ કાદવમા છુદગી ગુજારે એ શું ધર્મ છે ? આપણે આ લોકો સામુ ન જોઈ તેમને ગદા રહેવાની રજા પાડીયે છીયે અને પછી તેઓ ગદા રહે છે ત્યારે એ જ કારણસર આપણે તેમનો તિરસ્કાર કરીયે છીયે અને તેમા કશું ખોટું નથી કરતા એમ માનીયે છીયે ' આ શું વ્યાજબી છે ? એરી જાતની દલીલ તો ખીજ પ્રજાનું સ્વરાજ્ય છીનવી લેનાર અને પછી તેમને અગજ્યને નાલાયક કહેનાર સામ્રાજ્યોને જ શોભે

જે બાનનગર પોતાના ઢેડચમારોને આવો દેશવટો આપ્યો તે જ બાવનગરે બગીચોને શહેર પાસે ગેવાની સગવડ કરી આપી છે, કેમકે તેમનો તેને રાતદિવસ ખપ છે ' પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થના જ્યા સવાલ છે ત્યા ધર્મની દલીલ મોળી પડે છે બગીચોને માટે નળની વ્યવસ્થા છે, શહેરની જુદી જુદી દિશાએ આ બગીચોના જુદા જુદા વાસ છે. તે જોવાનું બન્યું નહિ આ અત્યંતજને માટે એક નિશાગ બાધથી કપિનરાયની દેખરેખ નીચે ચાને છે આ શાગ બાનનગરની બહાર છે ઢેડવાડાથી પૂરી એક માઇલ દૂર છે ત્યા ઢેડ, બગી ને ચમાગના છોડરાઓ સાથે બેસીને બજે છે હું ગયો ત્યારે નિશાગને રજા પડી હતી મે સાબળ્યું છે કે ત્યાના શિક્ષક અત્યંતજના કાર્યમા ગસ લેનાર અને ખૂબ હસ્તાહપૂર્વક કામ કરનારા છે આ ચોમાસાના દહાડામા ઢેડચમારના બાગોને કેવડશી લેવા માટે કેટલાયે ખેતરો ખૂદતા એક માઇલ નિશાગે જડું ને એક માર્ગે આવવું કેટલું ત્રાસદાયક થઈ પડતું હશે તેની કંપના બાનનગરના ગેવાસીઓને કે અમલદારોને હોત તો ઘડી એકનો ખજ

વિનય દર્શી વગર પડેલા હતા ત્યાવાવીને ડોડાને ફરી વસાવત. એક મુજબ
 બ્રાહ્મણ મિત્ર સાથે વાત કરતા મેં જાણ્યું કે દાગીયાવાડમાં દેવમાગ કરતા
 બગી લોકો વધારે અસ્પૃશ્ય મનાય છે, કેમકે તેઓ આખો દિવસ મેડુ કામ
 કરવામાં રોકાયેલા રહે છે અને ન્હાયધૂએ છે પણ ઓધુ. આ બે સાચું
 હોય તો બગીઓને મુખી દેવમાગેને જ ગામને ગીમાડે મુકવામાં કોઈ ન્યાય
 રત્નો તે હું સમજી શકતો નથી અત્યંતનીચી ચર્ચા કરતા આ જુદા બ્રાહ્મણો
 મને કહ્યું, 'બે મુનિસિપાલિટી તંત્રથી બગીઓના કામના ક્યાંક નહીં
 કરવામાં આવેને ત્યાગપત્રી તેમના કિપર ન્હાવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો
 બગીઓને આક્રવામાં પણ મને વાધો નથી' દેવમાગને અડનામાં તો તેમને
 વાધો હતો જ નહિ જૂના જમાનાના ને જૂના નિયાના આ નિષ્પાવસ
 બ્રાહ્મણના હૃદયની ઉદારતા જોઈ મેં તેમને વદન કયું, અને આવા લોકોની
 સખ્યા બાવનગરમાં ને દાગીયાવાડમાં વધે તે જ સુદિન, તે જ અવનન્યદિન,
 એમ મનમાં કરેલા મેં બાવનગર છોડ્યું.

ખેડૂત અને વણકર

'જીતમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર' એ કહેવત ગ્યનારે કાલી દરિયો સિંચાડ
 કર્યો હતો એ કાંઈ કહી શકો ? ગમે તે દરિયો જુઓ પણ ખેડૂત એ જ
 પ્રાણનો પાનક છે મદ્યજી અને દુર્ગુણ એ કાર્ત્ત્વ ખાસવગનો વા મો નથી
 દરેક વર્ગમાં માગ લોકો પણ હોય છે ને ખસખસ પણ હોય છે છતાં વગનો
 જ સિંચાડ કરતા ખેડૂતો તો ખેડૂતોનું જીવન જોઈને સારું અને નિષ્પાપ
 હોય છે તેટલું બાગે જ ખીજા કાંઈનું જીવન જોનામાં આવે છે ખેડૂતમાં
 ધીરજ હોય છે, ધૈર્ય પર અદ્ધા હોય છે, પ્રાણીમાત્ર વિન દયા હોય છે,
 ઉદ્યમ હોય છે અને સન્તોષ હોય છે લસકરોમાં પણ ખેડૂત સંનિકો જ
 સૌંદર્ય, ધીરજ અને મયમ વિશે પકારેલા છે વેપારીઓ જોઈલા ખેડૂતો
 ધનવાન નથી હોતા પણ તેનું કારણ તેમનો ઉદ્યમ અથવા હોશિયારી
 જોઈ હોય છે એ નથી પરંતુ તેમનામાં ધર્મજીવિ અને સન્તોષાત્તિ શેના
 છે એ છે ખેડૂતો તવગર હોવા છતાં પેસાવાળા નહીં હોતા તેથી જ
 પેસાના જોર વગર ખીજાઓને ગુલામ બનાવવાની કૃતિ તેમનામાં નથી હોતી
 જે માણસ ધર્મ પ્રમાણે ચાલી વધારેમાં વધારે કર્માય અને જોડામાં જોડા
 ખાય તે જ સાચો સમાજસેવક એવાને જ ગૃહપ્રતિપાવકની પદવી હતી

મહાપ્રજાતિની મોટામાં મોટી હાજતો અન્ન અને વસ્ત્ર એ બે છે. તે બન્ને પૂરી પાડવાની શક્તિ ખેડૂતોમાં જ રહેલી છે. ખેડૂતમાં વણકર આવી જાય છે. શરીર જેમ બે વર્ગ ઉપર ટકી રહે છે તેમ આખો સમાજ ખેડૂત અને વણકર એ બે વર્ગ ઉપર જ ટકી રહેલો છે. જૂના જમાનામાં રાજાઓ પણ ખેતી કરતી પડતી. મૃગ નક્ષત્ર ખેસતા પહેલાં રાજા હાથમાં રાશ ન હજી જાણી જામીન ખેડે અને ત્યારપછી આખી પ્રજા ખેતખેતાનાં હજી અલાવે એવી પ્રથા હતી. પ્રજાનો સ્વાભાવિક આગેવાન રાજા એ પ્રથમ ખેડૂત. પ્રજા તેનું અનુકરણ કરે એવી ગોઠવણ હતી.

જે સ્થિતિ ખેડૂતની તે જ વણકરની પણ. જેમ રાજા તે પ્રથમ ખેડૂત તેમ વ્રાહ્મણ એ પ્રથમ કાંતનાર. રૂને કાંતી તેના નવ તાર કોટમાં પહેરે તેને જ વેદનો અધિકાર. આ રીતે ખેડૂત અને વણકરની પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં સર્વોપરિ ઠરાવવામાં આવી હતી. ખેડૂત કુટુંબ એટલે સર્વોપરિપૂર્ણ કુટુંબ. જેમ ગોબ્રાહ્મણ એ બે શબ્દોમાં આખો હિન્દુ ધર્મ સમાયેલો છે તે જ પ્રમાણે ખેડૂત અને વણકર એ બે શબ્દોમાં આખો સમાજ સમાયેલો છે.

જે સમાજમાં આ બે વર્ગની દુર્દશા હોય તે સમાજ પતિત દશામાં જ રહેવાનો. ખેડૂતોમાં જો સામર્થ્ય ન હોય અને વણકરોમાં જો યાન ન હોય તો સમાજ ટકે જ કેવી રીતે ? સમાજની સંપત્તિ બંને ગમે તેના હાથમાં હોય, પણ તેની સાક્ષાત ઉત્પત્તિ તો આ બે વર્ગો જ કરે છે. મુરારજ્યમાં કે સ્વરાજ્યમાં આ બે વર્ગો હંમેશાં માલદાર હોય છે. જે રાજ્ય અન્યાયના પાયા ઉપર બંધાયેલું હોય છે તેના રાજ્યમાં શું રાજા કે શું પીળા વર્ગો, બધા ખેડૂત વણકરોને ચૂસી જ લે છે. માટે જોને દેશસેવા કરવી છે તેણે ખેડૂત અથવા વણકર અથવા બન્ને થવું પડે છે. માણસનો ઉદ્ધાર કરવા ધધરને પણ જો મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરવું પડે છે તો દેશનો ઉદ્ધાર કરવા દેશસેવકને ખેડૂત અને વણકર થવું પડે તો તેમાં અણગમતું શું છે ?

યુરોપ સામેનો યક્ષપ્રશ્ન

ચાર વર્ષ ખૂનખાર લુહ મર્યાદ્યા પછી પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો સામે જે મહાન પ્રશ્નો ખડા થયા છે તેમાં આ પ્રશ્નો ખડા થવા આભાવિક છે કે (૧) ગોરા-ઓની અંદર આવી આત્મઘાતક વતદવાસ્થ્યની ફેરી પાછી સળગે નહિ તે સારું શું કરવું ? (૨) અને તે અર્થે યુરોપ બહારની ઈતર દુનિયાની વહે-

ચલ્લી કેવી ગતિ દેવી ? પન્નુ ધૂરોપના અ જના સમાજનો ઇતિહાસ જેમના
 જનકામા નથી તેમજ ગુચવજુમા નાખનારી વન એ છે કે ઉપના બાંધે
 પ્રશ્નોને ગાંજુ પદ આપનાર એક ગીતે જ પ્રશ્ન મુદ્દે પગિદ આગળ ઉપ
 ગિયન થયો છે. એ શુ ? મજૂર અને માલિકના પચ્ચ સબન્ધ દેવી
 નાખનાની જવાબદારી અને ઉતાવળ આ મુદ્દે પગિદને બાંધે છે એ શુ ?
 સર્વિયાએ એ ગિયન શાદતદાનુ ખૂન હતું એ કંઈ આ પ્રશ્નોના નિકાલ
 લાવવા વાળે હતું નહોતું. કાર્પેથિયન પર્વતની આમપાસ રશિયન સમુદાય
 જે પોતાના તેમજ સત્રુના સૈનિકોનાં હાથમોઢા દુગર રચ્યો તે પણ કંઈ
 મજૂર અને માલિકોનો દરો પતવવા માટે રચ્યો નહોતો કટાક્ષીની પ્રત્ન
 જર્મનીના ગો પણા હોડીને મિત્રગજોના મગગ ગાવા વળગી ગઈ તે વખતે
 તેની આખ માથે એ પ્રશ્ન હતો એનું કંઈ નગેનું મજૂરવર્ગના અદનાડિયાના
 અડતાળીસ કલાકના દામમાથી ચાર કલાક એછા થામ એવલા માટે કાન્સે
 પોતાની વિશ્વવિખ્યાત વિલાસિતા વેગળા મુકીને સિપાઇગીરી અખત્યાગ કરી
 નહોતી. તેમ ધૂરોપના મજૂરોને બેસાડી અધાં કલાકની છૂટી મને એટલા
 માટે કંઈ વૂઠો વિભને અમેરિકામાથી લાખો 'યાદી'એને મોકલી આપી
 લકાઇની ગતિ બદલી નાખી નહોતી એ તો કીક, પણ કૈજ પોતે પણ
 કો દહારે કહેતો હતો કે મજૂરોનો બૂખમરો ચાય' વેગનરે સૂચવેલા
 સુધાગએઆ સતોત માનનાર બિરમાઈને એક બાલુએ બેસાડીને કૈજે તો
 મજૂરોના પક્ષનું જ ઉપાડી રાખ્યું હતું, એનું જ નહિ પણ જર્મનીએ
 આગ સુધીમા મજૂરોની મુખમમાધાની માટે જેટલી ખજાદારી સળી છે
 તેવી ખીન્ત દેશોએ લીધી હશે કે નહિ એ ચકાવપદ છે ત્યારે પછી આ
 મુદ્દે પરિદમા મજૂરોનો પ્રશ્ન આટલો જલો અગત્યનો ગણ્યોને ચર્ચાઈ
 જ્યો કે એનું કાન્થ શુ ?

ખરી વાત એ છે કે ગ્લુસગ્રામમા તોપોતો ગડગડાટ ચાલતો હતો
 તે દનમિયાન ધૂરોપીય સામાજિક પગિગિયનિમા પણ એક જાતનું ખીન્ત
 મહાયુદ્ધ ચાલી ન્યું હતું અને કેમ જાણે જાદુની લાકડીથી જ કાઢએ
 નિર્મોણ કરી હોય તેવી એક અપૂર્વ કાન્તિ થયે જતી હતી

જે દિવસે ધૂરોપે રોમન કૅથોલિક ધર્મ ડોડી દીધો તે જ દિવસથી
 ધૂરોપીઅન સમાજમા જે એક ર્થર્થ હતું તે ગયું કૅથોલિક ધર્મના દિવસોમા
 લકાઇ અનેક ચર્ચ દરો, ખૂનમાગમારી પણ ધોળે દહારે ચતા હરો, સમાજ
 નો મોટો ભાગ અચાનકમા ખૂએતો હશે, એ બધું હશે, પણ ધૂરોપની
 સામાજિકચનામા ર્થર્થ હતું ધર્મવ્યવસ્થા વ્યાધી, બગમમત અથવા ધુનારા
 લોકોના હાથમા ગઈ હશે, પરન્તુ ધર્મનું તત્વ તો બાબાન ઇન્ડિયમામને
 કાથુમા રાખવા સાથે વાસનાઓનો સયમ જ ઈષ્ટ છે એવું ગરજ ગરજને

કહેવું હતું ધર્મમાં સુધારો કરીને લોકોએ પોપ વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું અને અનાયાસ તથા લેગને આતમ્યાં એ ખરૂં, પણ તેની જ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનોનો જે પાયો હતો તેને પણ હવે મચ્છાની નાખ્યો. એન્સરે કહ્યું છે તેમ ધર્મમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેને જ પરિણામે જીવનમાંથી સયમવૃત્તિ (Asceticism)ને હમેશને માટે રાખ મળી, અને સ્વચ્છતા સંમિશ્રિની દુહાઈ યૂરોપના આકાશમાં ગડગડવા લાગી બોગવિલાસના માન આ પ્રમાણે જ્યારે વધી ગયા ત્યારે સર્વ સામાજિક રક્તિ તેની જ વૃદ્ધિને અર્થે વપરાવા લાગી તાર્કિકતાની તર્કશક્તિ, વિજ્ઞાનાત્મકોની શોધ ખોળ, વેપારીઓનો પૈસો, સાહસિક પ્રવાસીઓના સાહસ એ બધાનો ઉપયોગ વિલાસિતાની સેવામાં થવા લાગ્યો. સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની વામમાર્ગી ઉપાસના કરતા કરતા આખું યૂરોપ અને તેનું બહિષ્ આજકે અમેરિકા મેહાલમાં પ્રમાદમદિગ પીને તગ જતી ગયા અને પછી જે મનુષ્ય અને જે નર્ગ આ દેવીઓની ઉપાસના સાગોપાગ કરી શકે તેને જ પૂજારીપણું માન મળવા લાગ્યું યૂરોપના જૂના કાળના ઝગડા ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય વચ્ચે અથવા બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજ વચ્ચે ચતા બ્રાહ્મણો જેમ એકાદ વેન રાખને ઉદ્દેશીને આગા દેતા કે 'एष पापो हन्यतां हन्यताम्' તે જ પ્રમાણે પોપ મહારાજ યૂરોપના શવે તે બાદગાહનો બહિષ્કાર કરતા સુધારો શરૂ થયો, અને ચમરાજના દરબારમાં જઈને જેની રીતે કેફ ખોળો કે 'હાહી જાઓ સહુ ચાહીથી, તમારૂં મોઢનું કામ નથી મહારાજની સેના કરવાને હું જ લાયક છું' તે જ પ્રમાણે સમાજના હૃદયમન્દિરમાં સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની પ્રણુપ્રતિષ્ઠા થી તેવો જ વૈચર્યવર્ગ આગળ આ થો અને તેણે જોતજોતામાં ગજસૂરો પોતાના હાથમાં લીધા, અને યૂરોપના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોને પોતાના આશ્રિત અથવા ગુલામ બનાવ્યા એકમુદ બર્ફ સરખા મુનિએ 'The age of Chivalry is gone' એ ઉદગાર કાઢીને આશુની ધાગ સાથે જૂના યુગને પિટદાન ક્યું. સારનાદ રાજદગ્યારમાં પદરી અથવા માન અકરામ એનાયન કરતી વેળાએ રાજ સત્તાએ ચસ્વામિતિ વિત્ત લ નર કુલીન એ તત્ત્વનો જ અગીકાર કર્યો અને એને વત્ત સ્વચ્છતા રીતે વર્તે તે જ દિશાએ જોના લાગ્યો, તેનાજણાસને તે જ ધોરણથી ગ્યાયુ, સરકાગુ દર્શવ્ય એક જ મુતિએ સ્થિર કરી આખું આ તે જ સામાજિક તેમજ વૈચર્યક પુરુષાર્થ થઈ પડ્યું જેના હાથમાં સપત્તિ તેના હાથમાં સત્તા એ તત્ત્વ યૂરોપની પ્રતે સ્વચ્છ-ચરચનાના મૂળમાં ગંગુ છે એ વાત સૌને કબૂન કરતી પડશે સમાજમાંથી બ્રાહ્મણની સાર્વિક વૃત્તિ અને ક્ષત્રિયોની ઉદારતાનો લોપ થયો કે યોગ જ વર્તમા વૈચર્યવૃત્તિએ સમગ્ર સમાજને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાતી મુકી એમાં શી નવાઈ ?

જેકમપીયરે ગમે તેટલી રજેતી કરી હતી તે છતાં 'તુ હવે કે મર, મને માઈ એન્ડ ગ્વલ માસ મળવુ જ નોંધયે,' એવી માગણી કાયદાની કોર્ટમાં દાખલ કરી ગાયનોંક આજ પાછો જનમનના રૂપ ધારણ કરીને જગતના પૃથ પગના બે ખંડો ઉપર અમલ ચલાવી રહ્યો છે, અને 'તુ' કાયદાની કોઈ બગીચીમાં આતુ નહિ ત્યાં મુખી મને કેનો હું છે?' એ ગર્વોક્તિ કાઢી રહ્યો છે તે જ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય મુડીરાગા અને રાજ્યો તદનામાંની મરણી શરતો અમરશ પાળાને પોતે ધર્મનીતિ પાત્ર છે એવો ગર્વ ગમે છે

વૈશ્વવર્ગે યુરોપના સમાજને તો માત્ર ત્રાહિ ત્રાહિ જ પોકારતી છે, પણ યુરોપ બદામના માદા બોળા મમાજને તો તેણે પોતાના બધા જ માની લીધા છે. આ વૈશ્વવર્ગનું પૈસા ઉપગત ખીજું સાધન છે વિનામ માટે મન્તો પશુ દુન્યદુર્મળ એવો મજૂરવર્ગ ધર્મ વડે ગરીબીમાં પશુ જ ગાબીર્થ આવે છે અને સમાધાનીથી જો પાનિચ આવે છે એ બંને આ મજૂરવર્ગે જોષ બેરો, એટલે શ્રીમતોના વિનામ દેખીદેખીને તેની મોજ ન મોજુ દમ એવી ગિયતિ ચક્રિ ટેન્ટલસ રાજની પેડે તે તન્કદા લાગ્યો વિવાસિતા નોંધયે છે અને સત્તા તો હાથમાં આવતી નહી, એવી દશામાં મજૂરવર્ગે આકાશવાણી સાંભળી—પરજો કલે યુગે । બમ થયુ મજૂરોએ પોતાના બચડ સથો માડ્યા, અને સમાજને વિરો એક ઘોર નિરાશ્રય લુદ્ધ જામ્યુ યુરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પડિતો ગર્જના કરીછીને કરેલા લાગ્યા કે યુરોપમાં અદા ગટ્ટો છે એ માન્યતા ફેરવ બમ છે યુરોપમાં દુન્યા બે જ રૂટ હયાત છે અને એ બે નટ કયા કયા ? જર્મની અને ઈંગ્લંડ ? ના, નહિ, યુરોપમાં બે જ ગટ્ટ છે એક શ્રીમતનું અને ખીજું ગરીબનું એક મજૂરોનું અને ખીજું માલિકનું એક જમીનદારનું અને ખીજું ખેડૂતનું આ બે ગટ્ટોની વચ્ચે ત્રિહ શર થયો અને સુનેહ થાના બચુમરા પશુ સંજગાતા નથી રહ્યુમત બનેના જર્મનીએ અરુતિ પ્રમગ આપના જેમ સર્વ આન્તરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓને કાગળના ચીથરા ગણીને રાન્યા તેના અત્યા આ કુવાની શરઆત કરી તે પ્રમાણે ગરીબોના ગટ્ટે પ્રથમ અગાનથી, પછી નિરાશાથી અને છેલ્લે નિરાશની મસ્તીમાં સમાજનું કપણ અકબાણ બાલુ પર ફેળીને, ધર્મની મર્યાદા પર પગ મુખીને શ્રીમતોના ગટ્ટ ઉપર મનો કર્યો જેની દિવા તેની પ્રતિક્રિયા રિગિયામાં શ્રીમતોએ ગરીબવર્ગની મહન સમિતીની હદપારની કસોટી કરી તેનું પશિણુમ એ આતુ કે રિગિયાના જે ગરીબ લોક સ્વભાવે અત્યન્ત ગરીબ હતા તે જ હોયોનેના રત્તની જે શ્રીમતો પર તૂટી પડવા લાગ્યા છે

યુરોપમાં ફાગી નીમ્બેના મહાલુદ્ધની પર્ણી મળતા આ શ્રીમત ગરીબના લુદ્ધને જાગૃ જોમ મળ્યુ અને દેઝરે લગાડેલી આગ માડમાડ

ખૂટતી હતી એટલામાં આ મહાપુરુષો રસિયામાં રહેટ થયો; અને સર્વિયાના બે બૌદ્ધમોળાએ આખા પૂરોપતે સજગાવી મુક્યું તે પ્રમાણે રસિયામાં થયેલો આ રહેટ આખા જગતને સજગાવી મુકશે એવાં ચિહ્ન દેખાય છે. પ્રગતવાદના આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનું નામ બોદ્ધોચિહ્ન છે. જર્મનીના સૈન્ય સાથે ઝૂઝતું સહેલું હતું; કેન્દ્રની મહત્ત્વાકાંક્ષાના દિપ્તિ પણ તોડવા તૃપ્ત; પણ બોદ્ધોચિહ્નની આ પ્રગંઢ ચંડી કોઈને પણ નમતું આપશે એમ કોઈને લાગતું નથી. તેની ઝાળ આપણા દેશને પણ આડકશે કે શું એ બાબથી આજે દરેક સુધરેલી સરકાર ચરચર કાંપે છે. અને સુમેદ પરિહરો પુરોહિત પૂર્વ વિસ્તાર અમેરિકાથી લાખો ખાંડી ધાન્ય લાવી આ ચંડીને નૈવેદ્ય ધરાવીને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની એકત્રિત નીતિનિપુણતા દ્વારા બોદ્ધોચિહ્નની આગં દોડા વખત પૂરતી રામાવી શકશે, કેન્દ્રને સાર પણ એકાદ મેંટ હેલીનાનો ટાપુ મળી રહેશે; પરંતુ એક અક્ષવાક્ય જ સમજતું કે જ્યાં સુધી સત્તા તથા વિલાસિના એ બે દેરીઓ યુરોપના ઉદ્ભવસ્થિતિમાં વિરાજમાન છે ત્યાં સુધી શાન્તિદેરીને ત્યાં પ્રવેશ થઈ શકવાનો નથી. બાલિય અંધકારમય દેખાય છે, પણ આવી સ્થિતિમાં તમોપાય શું કંઈ જ નહિ હોય? જેની રજોરગમાં આર્થ સંસ્કૃતિ રમી રહી છે તે તો ગિંમનથી-કદો કે 'છે'. એ ઉગાય ક્યો તેનો વિચાર વળી કરી કોઈપર કર્યું. હાલ તુરત દત્તિયાસવિધાના ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને નિરાકરતાથી જોઈતું કદો કે 'જે સાચ છે તે સાક્ષી ક'યાણને માટે જ ચલ ર્યું છે. દિવસ જેવો શુભ છે તેની રાત્રિ પણ શુભ જ છે. શોવન અને વાર્ધક્ય તો શું, મરણ પણ શુભ જ છે.

આટલું વચ્ચા પછી કોઈએ મનમાં એમ ન લાવતું કે યુરોપમાં આજ નુહી વેળી અથવા હો પછી ચતારી ખૂલામરડીમાં અગે રાહ છીએ. તેમ સત્તા પ્રગતના દાથમાં હોવી બોધો એ નરવ જામને કપૂલ નથી, એવું માની લેવાનું પણ કારણ નથી. બ્રાહ્મજોનું નૈવૈશ્વ અથવા ક્ષતિયોનો રૂઆળ એ પણ અમારું ધ્યેય નથી. ન્યમરે નુપ્પરો દરીને જે જોવાનું છે તે એટલું જ છે કે હિન્દુસ્તાનની પ્રયોગશાળામાં આજ પર્વત દત્તી નેમેલા આપુર્વર્થ પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તો કેવા વ્યાપક શ્રુત શકે તેમ છે, અને સસારના બેનકે દેટ પ્રશ્નો એ સિદ્ધાન્તોને આધારે કેવા છોડાવી શકાય તેમ છે.

મજૂરનો ધર્મ

હિન્દુસ્તાનમાં હમણાં હમણાં સુધી મજૂરનો વર્ગ હતો જ નહિ. દેશનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો જ હતો. અને આજે પણ મોટો સવાલ ખેડૂતોનો જ છે. યુરોપમાં જેમ મજૂરોનો બારે પ્રશ્ન છે તેમ આપણે ત્યાં ખેડૂતોનો સવાલ છે. જો કોઈ વર્ગ ઉપર સામ જિંદ દયાળુ થવું હોય તો તે ખેડૂતો ઉપર. શુભચિંતા ખેડૂતોની સ્થિતિ કરતા જ નાજી મકાનપ્રકે સંયુક્ત પ્રાન્તના ખેડૂતોની સ્થિતિ વધારે ખરાબ લાગે છે. આજે ગોવેલે અગે જે મજૂરવર્ગ પેદા થયો છે તે મોટે ભાગે ખેડૂતવર્ગમાંથી જ થયો છે. માલુસ ખેતીમાં ફાલે નહિ, ખેડૂતને ગામડાની દરિય સ્થિતિ અસલ લાગે સારે તે મજૂર બની જાય છે. એટલે એક રીતે મજૂરવર્ગ એ ખેતીની નિર્ણયનાં નિશાની છે.

માણુમની મુખ્ય હાજતો એ—અન્ન અને વસ્ત્ર. તેમાં ખેડૂત અનાજ પેદા કરે અને દરેક જણ પોતપોતાના ઘરમાં ગરી ખાય, દરેક જણ પોત-પોતાના ઘરમાં સૂતર કાતે અને વણકર વગી આપે, એ પ્રાચીન રિવાજ હતો. કાતણું અને ચંપણું એ દરેક કુટુંબનું નિલકર્મ હતું. ખેતી અને વણાટ એ દેશના બે મોટામાં મોટા ધંધા હતા. એના ઉપગતનું જેટલું અમાજનું કામ તે કારીગરો કરતા. મજૂરોનું કામ પડતું જ નહિ. દરેક કુટુંબ હાથે અને તેટલું દાંધે જ કરી લે. વધારાનું કામ આડી પડે ત્યારે ખોદશીઓની મદદ લે. હજી પણ આપણા સમાજમાં નિવહ આદિ પ્રવર્તમા એકબીજાને ત્યાં એક જ ન્યાતના પુરો અથવા સ્ત્રીઓ ભેગા થાય છે અને લાકુ વળાવે છે કે પાપડ વણાવે છે એક તરફ કામ થવું હોય, બીજી તરફ પાત્રો વિનોદ ચાલતો હોય કે ગીતો ગાતા હોય. આમ મહેનત પણ આપણી વ્યવસ્થામાં એક જાતના નિયમ જ બની જાય છે.

ખેડૂતને કુદરત ગારે નિર્ધનનો આનન્દ મળે જ છે. હવે ચલાવતાં કે કાસ ચલાવતા તે આનન્દથી ગીતો લલકારે છે. વણકર કાંડલાના તાવમાં પોતાના કંકનો સૂર પૂરે છે. કારીગરોને સુંદર કામની વસ્તુ તૈયાર કરવાનો નિર્દોષ આનન્દ મળે છે. એટલું જ નહિ પણ ખેતરમાં લણતી વખતે અથવા ધંધા ધણું કે છો કરતી વખતે જે ટીપ્પણી ચાલે છે તેમાં પણ મજૂરો સંગીતનો આનન્દ લે છે. આજે મજૂરવર્ગને મીલમાં જે જાતનું કામ હોય છે તેવું આત્માને હણનાઈ કામ પહેલાંના મજૂરોને કદી કરવાનું નહોતું. જેને મહેનતમાં જ આનન્દ નથી મળતો તેને પાહારથી આનન્દનાં સાધનો

સોધવાં પડે છે. અને જો તો મજૂરી કરનારાઓનો સમાજ જો સંસ્કારી ન હોય તો ગમે ત્યાંથી અને ગમે તેવા આનન્દ લેવાને તે સ્વાભાવિકપણે લક્ષ્યાય છે.

મજૂરી અથવા સારીરિક મહેનત એ પવિત્રમાં પવિત્ર ધર્મો છે. આરોગ્ય, દીર્ઘાયુષ્ય અને સ્વતંત્રતા એ મજૂરીના આશીર્વાદ છે. મજૂરનું જીવન જીવન ધંધાના પ્રમાણમાં વધારે નિષ્પાપ હોય છે. મજૂરને જો સન્તોષ હોય તો તે સદેલાઈથી અસ્તેય અને અપરિમલનું વ્રત પાળી શકે છે, અને તેમાં જ અદિરા રહેલી છે.

મજૂરનો ધંધો જોટલો 'પવિત્ર' છે તેટલો જ માનવર્ગે પણ છે; માત્ર દરેક મજૂરે શા કારણસર અને કઈ રીતે આપણે મજૂરી કરીએ છીએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. મજૂર જે કામ કરે છે અથવા જે વસ્તુ બનાવે છે તે સમાજને જરૂરની અને ધર્મને માન્ય એવી હોવી જોઈએ. મજૂરી કરવામાં મજૂરે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ એવું ન જોઈએ.

શ્રી ૭ અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના મજૂરને ગીરમીટીઆ કહે છે. તેઓ પોતાનો શેડ અથવા પોતાનું કામ પસંદ કરી શકતા નથી. તેઓ કાલકરાઈથી બંધાયેલા હોય છે એટલા માટે તેમને ગીરમીટીઆ કહે છે. ફૂલી એ પણ અપમાનભર્યું નામ છે. આપણે રાજેસાગની દાડી કરનારને મજૂર કહીએ છીએ. મુંબઈમાં મજૂરને કામદાર કહે છે. એ શબ્દ મજૂરોમાં આવેલા આત્મ-માનની નિશાની છે. અમેરિકામાં મજૂરને 'હેલ્થ્સ' અથવા મદદગાર કહે છે. જે માણસ મજૂર રાખે છે તે પરાવક્ત્રી છે, અપંગ છે, અને મજૂર પોતાના કામનું મહેનતાણું લેતો છતાં સમાજસેવા કરે છે એ ભાવ આ નામની અંદર સમાયેલો છે. મરાઠીમાં મજૂરને માટે જૂનો શબ્દ 'ગડી' છે. ગડી એટલે દોસ્ત, બેઠે અથવા સાથી. મહેનતમાં બધા સમાન છે. મહેનતમાં બ્રાહ્મણ રહેલો છે, અને જે આપણું કામ કરે છે તે આપણા જ દરજ્જાનો, આપણો સમાવડીઓ છે. એ બધા ખ્યાલ 'ગડી' એ તળપદા શબ્દમાં આવી જાય છે.

જીવન ધંધાના લોકો જેમ સમાજહિનતા વિચાર કરે છે અને પોતાની ફરજ જાણી કેટલાંક સાર્વજનિક કર્તવ્યોનું પાલન કરે છે તેમ મજૂરોએ પણ કરવું જોઈએ. જે માણસને મહેનત કરવાની ટેવ છે તે ખરું જોતાં સમાજ-નેક રાજ છે. તે કોઈના ઉપર આધાર ગ્રાપ્તો નથી અને બધા તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દરેક મજૂર જાણે જ છે કે પૈસાદાર લોકો તેના આધારે

છે. એ જાણે છે તેથી જ ધર્મીવાર તે બીજાની અગવડ જોઈ વધારે મજૂરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો મજૂરોને પોતાનું હિત જરાય સમજાય તો તેઓ વધારે ને વધારે મજૂરી મેળવવાના લોભ પાછળ જ પોતાની શક્તિ ખરચી ન નાખે, પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા—પોતાનો ગૌરવ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે સામાન્ય કારકુન કરતા સામાન્ય મજૂર વધારે કમાય છે, વધારે ઉપયોગી હોય છે અને પ્રમાણમાં વધારે અતનન પણ હોય છે. છતાં કારકુન પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જાળવી શકે છે મજૂરને તે હજી નથી આવતું.

માત્રુ જોતા મજૂર રોડનો આશ્રિત નથી, પણ રોડ જ મજૂરોનો આશ્રિત છે મજૂરની મૂંઝી તેના કારણ છે અને તે એની માથે જઈ શકે છે તેને એનો ભાર નથી લાગતો જો તો મૂંઝીની પાછળ બધાએનો હોય છે અને તેથી તે સખીના મજૂરો આગળ આશ્રિત જોવા જ હોય છે.

**

**

**

**

આપણે સમાજમાં કોયે ભાગ વધુ બજારીયે છીએ, સમાજવ્યવસ્થામાં આપણું સ્થાન શું છે, સમાજ પ્રત્યે આપણી જરૂર શી છે એનું જ્ઞાન જ્યારે મજૂરોને થયે ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. તે માટે મજૂરોને કેળવણીની જરૂર છે દેશની અને દુનિયાની કેવી સ્થિતિ છે અને તેમાં મજૂર ધારે તે કેવી રીતે કરી શકે છે એ મજૂરો કેળવણીથી સમજતા થશે મજૂરો સમાજ નો નારા પણ કરી શકે છે અને સમાજને આત્માદ પણ બનાવી શકે છે

હડતાળો

જો દરેક માણસ પોતાની મહેનતથી જ પોતાની બધી હાજતો પૂરી પાડે તો કોઈને કોઈના નોકર કે મજૂર થવું જ ન પડે, દરેક જણ પોતાને યોગ્ય રાખતી પેઢે રહી જાય. પણ સમાજની આજની દશામાં તેમ જનવું અશક્ય છે, તેથી અનેક લોકોને જોતા પદાર્થો અમુક લોકોની મહેનતથી પૂર્ણ પાડના પડે છે આના પદાર્થો તૈયાર કરના માટે પૂરતી સગવડ થાય એટલા સારૂ મોટા મોટા કારખાના ઉભા થાય છે, જેની અદર મૂંઝીવાળાઓ પોતાની મૂંઝી રોકે છે અને મજૂરો પોતાની મહેનત રોકે છે શરૂઆતમાં મૂંઝીવાળા અને મજૂર સ્વેચ્છાથી એકત્ર થાય છે અને કારખાનું શરૂ કરે છે એટલે ખર્ચ જોતા કારખાના ઉપર મૂંઝીવાળા અને મજૂર બંનેનો સરખો હક હોવો જોઈએ કારખાનાને માટે જોઈતી જમીન અને યંત્રો મૂંઝીવાળાના પૈસાથી ખરીદવામાં આવે છે એટલા જ માટે મૂંઝીવાળાઓ કારખાનાના

માત્રિક ગણ્યા છે અને કારખાનાથી ચતો નફો તેઓ પોતાનો જ ગણે છે. મૂડીવાળા અને મજૂર એ બંનેના સહકારથી જ જે સંપત્તિ પેદા થાય છે તેનો લાભ બંનેને ભાગેપડતો મળવો જોઈએ. પણ મૂડીવાળો ધીરજ રાખી શકે છે અને મજૂર રોજની કમાણી વગર રડી શકતો નથી એ જોઈને લીધે, અથવા મજૂરની એ કંઈકી રિયલિને લીધે મજૂર હમેશાં મજૂર જ રહે છે અને મૂડીવાળા બધો નફો લઈ પોતાની મૂડી વધારતા જ વળે છે.

મજૂરની કમાણી જેમ ઓછી હોય છે તેમ તેની જૂજ પણ ઓછી હોય છે. નકામી બાગ પડાવવાની તે માગણી કરતો જ નથી. તે ફક્ત પોતાની સામાન્ય હાજતો પૂરી પડે એટલા પૂરતું જ માગે છે. એટલું પણ જ્યારે તેને નથી મેળવતું ત્યારે તેને કારખાનું છોડી જવાનું મન થાય છે. પણ એક પ્રકારની મજૂરી કરવાની ટેવ પડી ગયા પછી મજૂર ખીજે જાય ક્યાં? અમુક વરસ સુધી એક જાતનું કામ કમ પછી માણસોને તેમાં પરાણે રહેવું જ પડે છે. આ સ્થિતિનો પણ લાભ લેતાં મૂડીવાળાઓ ચૂકતા નથી.

આવી કંઈકી રિયલિમાં મજૂરોને સંબંધગતી હડતાળ પાડી મૂડીવાળા આગળ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરવાનો રસ્તો સરખો. પણ તે કાંઈ આ જમાનાનો નથી. મજૂરોનો હજારો વર્ષ પહેલાંનો જે ઇતિહાસ મળી આવ્યો છે તેમાં પણ હડતાળ અને હડતાળના નિયમોનો ઉલ્લેખ છે એમ કહેવાય છે.

એક રીતે જોતાં હડતાળ એ એક જંગલી પ્રથા છે. મૂડીવાળા અને મજૂરો મળીને કારખાનું ચાલે છે એ જાણતા છતાં 'કામ બંધ' પાડી એકબીજાની શક્તિનું માપ કાઢવું અને લાચાર બનેલા પસંદ ન્યાયઅન્યાયનો વિચાર ક્યાં વગર લાચારીને લીધે જ શરૂ જવું એમાં નથી ન્યાય, નથી બક્ષમનસાઈ કે નથી પ્રેમનો સંબંધ. પણ જ્યાં સુધી માણસ ન્યાય અને બન્યુભાવને પ્રધાન પદ આપતો નથી ત્યાં સુધી આપદ્ધર્મ તરીકે હડતાળો ચાલવાની જ.

હડતાળમાં બેમાંથી એક પક્ષને લાભ થકાનો સંભવ હોય છે, પણ સમાજને તો નુકસાન જ થાય છે. આટલી મજૂરી અને આટલી મૂડી નવરી રહે એમાં સમાજને બારે નુકસાન છે એ કંઈ પણ સમજી શકે છે. માટે જ જ્યારે જ્યારે હડતાળ પડે છે ત્યારે ત્યારે સમાજના પ્રતિષ્ઠિત લોકો વચ્ચે પડી હડતાળનો અંત આણવાને કોશીશ કરે છે. આવી રીતે વચ્ચે પડવામાં એટલે કે મધ્યસ્થીમાં બૂતદયાનો અંશ પણ હોય છે. એક માણસ ખીજ માણસનું દુઃખ બાજા દિવસ સુધી જોઈ શકતો નથી. માણસના દુઃખની અસર માણસના મન પર ન થાય તો તે રાક્ષસ કે સેતાન જ ગણાય.

હડતાળમાં વચ્ચે પડનાર મધ્યસ્થ લોકોએ દરેક પક્ષના હિતને અર્થે અને સામાજિક કલ્યાણને અર્થે ફેટલાક સિદ્ધાંતો ધર્યા છે. હડતાળ

દરમિયાન જો બંને પણ તે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલે તો હકીકતો અન્ય જાણી આવે, નુકસાન ઓછું જાય અને દુઃખ પણ ઓછામાં ઓછું વેઠવું પડે. તેમાંથી કેટલાક નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. દારૂખાનું સારી રીતે ચાલે તો જ મજૂરવર્ગ આખાદ રહી શકે છે, એટલા માટે દારૂખાનાને નફો બહુ જ ઓછો મળે. હોય તે વખતે મજૂરોએ હડતાળ પાડવી નહિ. સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ આવી હડતાળ કામની નથી. નફો બહુ જ ઓછો થયો હોય તે વખતે કામ બંધ પડવાથી મૂડીવાળાને નુકસાન નથી જતું; માટે એવે વખતે હડતાળ લાંબા સમય તો પણ તેની તે પરવા રાખતો નથી.

૨. મજૂરોએ શરણ કે બીજાં વ્યસનોમાં પૈસા ઉડાવવા ન જોઈએ. તેઓ વ્યસની થાય તો તેમને વધારે પગાર આપવાનું મન ડાહ્ય ન થાય જ નહિ. સમાજની સહાનુભૂતિ પણ તેમને મળે નહિ અને મધ્યસ્થ લોકો પણ એમ માને કે દેશનો પૈસો શરણમાં ખરબાદ થાય એના કરતાં દેશની મૂડી વધવામાં કામ આવે તો શું ખોટું ? સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પણ એ નિયમ યોગ્ય છે. મજૂરો જો વ્યસનમાં ખુવાર ન થાય તો પોતાની કમાણીમાં તેઓ પોતાનાં જોગણીકારને વધારે સુખી રાખી શકે, પોતા લાભો વધાવે અને બાળબચ્ચાને સારી કેળવણી પણ આપી શકે.

૩. હડતાળ દરમિયાન મજૂરો કોઈ જાતનું તોરાણ ન કરે. મૂડીવાળાં એને અથવા દારૂખાનાના માલિકને ગાળ ન દે અને તેનું બીજી રીતે નુકસાન કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે; કેમકે હડતાળ પછી સમાધાન થતું જ જોઈએ, અને સમાધાનમાં મીઠાશ હોવી જોઈએ. મજૂરો મીઠાશ જોઈ એમ તો તેમાં તેમનું જ નુકસાન છે.

૪. હડતાળ દરમિયાન મજૂરો એક ક્ષણ પણ નવરા ન રહે, કેમકે તેમાં સમાજને નુકસાન જાય છે અને મજૂર પોતાની શક્તિ ખોઈ ખેસે છે. કમાનો મજૂર મૂડીવાળાને હાથે કોઈ કાળે હાર ખાય નહિ. મજૂરોએ પોતાની માગણી વાજબી છે એવી ખાતરી કરી આપવી જોઈએ; તો જ તેમના પ્રત્યે સમાજની સહાનુભૂતિ રહે. મજૂરો ગેરવાજબી માગણી કરે તો લોકો તેને દાંડાઈમાં ગણી કાઢશે અને સૌ તેનો વિરોધ કરશે.

૫. હડતાળ પાડતા પહેલાં પંચ મારફતે સમાધાન કરી લેવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પંચ કબૂલ રાખ્યા પછી તેમનો ચુકાદો મૂકે મહોડે બદલાઈ વગર કબૂલ રાખવો જ જોઈએ.

૬. હડતાળો આઓએ સાર્વજનિક ઉધરોનું કરી તેના બળ ઉપર ખૂંચવું ન જોઈએ. તેમ કરવાથી તેઓ બીજાના હાથમાં જાય છે અને ફેટલીકવાર

હડતાળીઓએ ખીછ જ કોઈ લડતનું સાધન બની નય છે, સમાજમાં દેવનાવ દેવાય છે અને મજૂરો હડતાળનું બહીર સ્વરૂપ સમજી શકના નથી.

૭. જે મજૂર મેદવા વગેરેની સગવડ માટે મૂડીનાળા ઉપર આધાર ગણે છે તેઓએ હડતાળ પાડવાથી કઈ કંઈ મુશ્કેલીઓમાં આપણે આવી પડીશું તેનો ખૂંચેરો વિચાર કરવો જોઈએ અને દરેક આડગણ દૂર કરવા માટે જરૂરનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

૮ હડતાળને માટે પેતાનું યત્ન તૈયાર ગણવું એ એક લપ ય છે અને ખીન્ને કપાય દરેક માણને પોતપોતાની ઓગવતી જીવક પોતાની પાસે ગણવાની ટેવ પાડી અને હડતાળ દરમિયાન પેટપૂતી કમાણી થાય એવો, સહેલાઈથી કરી શકાય અને યોગ્ય દિવસને માટે ચવાવનામાં વાધો ન હોય એવો ધોળા સીખી લેવો જોઈએ.

૯. જે મૂડીનાળાઓએ હડતાળની બાબતમાં મુ.શુ કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. મૂડીનાળાઓએ બાળકું જોડે કે મજૂરો સાથે તેમનો દરાર ગમે તે હોય તોપણ તેઓ મજૂરોને પિતાને રચને હોય છે. પોતાના મજૂરો વ્યસનમાં ન અપગ્રમ, શરાબ ન પીએ, ભુગાર ન રમે એ તમ્મ તેમણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ મજૂરો બનેને ગમે તેમ રહે, અમારી મજૂરી કરે એટલે બસ એવો સુધી દૃષ્ટિ વાળો સ્વાર્થ તેમણે મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ બનતા મુશ્કેલી હડતાળ પડવાનો પ્રસંગ જ તેમણે ન આવવા દેવો જોઈએ, છતાં જો હડતાળ પડે જ તો તેમણે નીચેના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ.

૧. મૂડીનાળાઓએ પોતાની મનજત અથવા મોઝો સાચવવા માટે એક પણ દિવસ હડતાળ ચવાવવા ન દેવી જોઈએ. વાજખી માગણી કમ્બ ગમવામાં કમજોરી નથી, પણ તાકાત જ છે.

૨. મજૂરોની માગણી તત્ત્વમાં વાજખી હોય અને વિગતનો જ વાલો હોય ત્યારે મજૂરોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છતાં જો તેઓ ન સમજે અને હડતાળ ચવાવે તો હડતાળથી થતું નુકસાન વેડવે, પણ બહારના મજૂર આણી કામ ચવાવવાનું ખોટું પગલુ ન બરુ. બહારના મજૂરો લાવવાથી મજૂરવર્ગની નીતિ બગડે છે અને કડવાસ કાયમની રહી નય છે બહારના મજૂર ન લાવનામાં પ્રથમ વધારે હાનિ દેખાય એ ખરૂ છે, પણ અન્તે તે જ રત્નો ગમદાકારક નીવડશે એવી ખાતરી રાખવી જોઈએ.

૩ મૂડીનાળાઓએ મોજશોખમાં પંસા Cડારી મજૂરોની અદેખાઈ વગેરે ન લેવી જોઈએ, અને હડતાળ દરમિયાન તો પોતાના મજૂરો દુખી છે એ જાણી પોતે પણ તેટલા દિવસ પૂરતો મોજશોખ છોડી દેવો જોઈએ.

૪. હડતાળ દરમિયાન મજૂરોને પગવવાની નીતિ મૂકીવાળાઓએ મિનકુલ ન રાખવી જોઈએ અને જો મજૂરોને મદાન વગેરેની સગવડ કરી આપી હોય તો તેઓ જ્યાં મુંડી તોડાન ન કરે અથવા સમાધાન વિશે છેક નિરાશા ન થઈ હોય ત્યાં મુંડી તેમને મદાનભાવી કાઢી ન મુકવા જોઈએ.

૫. હડતાળને અંતે મજૂરોની માગણી જો વાજબી હશે તો હડતાળના દિવસોનો પગાર આપવાની ના ન પાડે.

૬. મજૂરો તોડાન કરે એવી બીક ન હોય ત્યાં મુંડી સગદારી મદદ બિયકુલ ન લે (આ નિયમ મજૂરોને પણ લાગુ પડે છે.)

બંને પક્ષ દરતાપૂર્વક આ નિયમોનું પાલન કરે તો લડન ઝાઝા દિવસ મુંડી ચલાવવી ન પડે લડનને અંતે કડનાશ ન રહે અને એક લડતના અનુભવ પછી ઘણું કઠીને બીજી વાર લડનુ જ ન પડે બંને પક્ષ મળીને જ જ્યાં ઘણું ચાલી ગયું છે ત્યાં બે પક્ષ એકબીજાના રાહુ તરીકે વર્તે અને બંધી રીતે પોતાનો જ લાભ થાય એવો આગ્રહ નાખે ત્યાં મુંડી સમાજમાં મુશ્કેલી સ્થિતિ છે એમ કહી ન શકાય ઉચ્ચ સ્તરની દૃષ્ટિએ પણ ઔદ્યોગિક ભાવના કેળવવામાં જ લાભ છે.

૨

મૂકીવાળા અને મજૂર વચ્ચે જેમ જેમ સમમાન ઓછો થતો ગયો અને સમાજ પણ જેમ જેમ ઉન્નતીનતા બતાવવા લાગ્યો તેમ તેમ આખા મજૂરવર્ગને વધારે સુસંગતિ થવાની જરૂર લાગી મજૂરોના નાના નાના મહાજનોએ ભેગા થઈ મોટું મહાજન બાંધ્યું અને એક હડતાળથી જો કામ ન સરે તો બધા જ મહાજનોએ એકબીજા સાથેનો સમમાન નતાવવા એક સામગ્રી હડતાળ પાડવી એવું નક્કી કર્યું આમ થાય તો સમાજનો સઘળો વ્યવહાર અટકી પડે છે ઉદારીન લોકોનું પણ ધ્યાન હડતાળના કારણે તરફ ખેંચાય છે અને દુખનું નિવારણુ જટ થઈ જાય છે પણ આ ઇલાજમાં એક ભારે દોષ રહેતો છે હમેશા દુખ અને દારિદ્ર્યમાં રહેવું પડતું હોય છે અને મૂકીવાળાનો પ્રમુખ વિરોધ હમેશા ખમવો પડતો હોવાથી અદાપેલો મજૂરવર્ગ સમાજનું કોણું નુકસાન થાય છે તેનો સ્થિતિ કંતો નથી, અને પોતાની માગણી વાજબી છે કે નહિ એનો પણ વિચાર કરતો નથી આટલું અસગકામ હથિયાર હાથમાં આવી ગયું એટલે જ્યાં ત્યાં તે વાપરવાનું મજૂરવર્ગને મન થઈ જાય છે અને સમાજમાં મજૂરો કહે તે પૂર્વ દિશા એવું થઈ જાય છે યુરોપમાં મજૂરોનો સઘ પોતાના દુખનિવારણુ પૂરતી જ સાર્વત્રિક હડતાળ પાડવાને બદલે દેશનું રાજકારણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવવાને માટે પણ હડતાળ પાડવાને લલચાય છે આ વૃત્તિ જો

વધે તો મજૂરોની જોડકામીથી આખો સમાજ અકાળ જાય અને મજૂરો સામે લાકડી સક્તિ વાપરવાની સરકારને ફરજ પડે.

લશ્કરના સિપાઇઓ પણ ગરીબવર્ગના જ હોય છે. તેઓ જો મજૂરો સાથે લડે તો ગમે તે પક્ષની જીત થાય તોપણ ગરીબવર્ગના જ નાશ છે.

અને જો લશ્કર મજૂરો સામે લડવાની ના પાડીને મજૂરો સામે લગી જાય તો દેશમાં મજૂરશાહી અથવા બોર્જોવાઈઝમ દાખલ થાય. મજૂરશાહી હમેશાં ટુંકી દૃષ્ટિ વાળા હોવાથી દેશની આખાદી, જાહેરાતો અને સંસ્કૃતિને તે જોતજોતામાં વેરણુછેરણુ કરી નાખે છે. રશિયામાં આમ જ થયું છે. જોકે ત્યાં મજૂરવર્ગે એકલા જમીનદાર અને મુડીવાળાને જ નોખા પાડી અધ્યાપકો, એન્જિનિયરો, વકીલો, કારકુનો વગેરે સંકુચિત આવક વાળા બધા જ લોકોને મજૂરવર્ગમાં ગણી પોતાની સાથે લીધા હતા.

સ્વરાજ્યમાં મજૂરવર્ગ સરકારને પગલે અને સરકારને સહનમાં લઈ તેની ખાસે ધાર્જી કરાવે એ તો કોઈ ઈચ્છે જ નહિ. પણ દેશ ઉપર પર-રાજ્ય અને નાદીરશાહી ચાલતી હોય અને કુળવાયેલો વર્ગ નમાલો બન્યો હોય ત્યારે મજૂરોની અને કારકુનોની સાર્વત્રિક હડતાળ પડવી સરકારને શરણુ આણુવાની સૂચના કેટલાક લોકો કરે છે. આવી હડતાળ સામે જો સરકાર લશ્કર વાપરે તો લશ્કરમાં પણ જેદિલી ફેલાય છે અને એવો સમય આવે છે કે જ્યારે લશ્કર મજૂરો સાથે બળા જાય છે અને સરકાર એકદમ તૂટી જાય છે.

આટલી ગોડવણુ જો શરૂ કરે તો આ અસરકારક ઇલાજ છે ખરો, પણ આ રીતે પરદેશી સરકારને મહાત્ ક્યાં પહોં દેશમાં સ્વદેશી સરકાર સ્થાપન થઈ જ શકે એમ નથી. લશ્કરશાહી અને મજૂરશાહી—શત્રુપ્રકોપ અને શત્રુપ્રકોપ—નો સમાગમ થાય તો તેનાં પરિણામ કેવાં બન્યાં આવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

સ્વાર્થની હરિશ્ચાઈ ગમે તેટલી કુશળનાથી ચલાવવામાં આવે તોપણ આખરે તેમાં સમાજનો નાશ જ છે. દરેક કષ્ટિએ પોતાનો સ્વાર્થ આંછો કરવો અથવા ધર્મના અંકુશમાં રાખવો એ જ સમાજના કલ્યાણનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

જ્યારે કોઈ પણ કારણસર અનોજ, કપડાં, ઘરભાડાં વગેરે જાબતની મેંધવારી થાય છે ત્યારે મજૂરોને હડતાળ પાડવી પડે છે. હડતાળ પાડી

તેઓ વધારે મજૂરી મેળવે એટલે કારખાનદારો ખર્ચ વધ્યાને કારણે તૈયાર માલની કિંમત વધારી દે છે, ખેડૂતોને એ જ કારણે અનાજ મોઘું કરવું પડે છે અને ફરી પટેલાની ગિથિતિ આવીને કુબી રહેવાથી મજૂરોને અને કારકુનોને ફરીયાદ હડતાળ પાડવી પડે છે. મોઘવારીને લીધે મજૂરી વધે અને મજૂરી વધવાને કારણે મોરવારી વધે, આમ વર્તીવર્ધનને ક્યા અન્ત આરે ?

આનો એક ઉપાય છે. પણ તે અખત્યાગ કરવા માટે મજૂરવર્ગમા આજે છે તેના કરતા વધાર મામાનિક દત્ત્યાણની લાગણીદોરી જોઈએ કારખાના-મા તૈયાર થના માલ મજૂરો અને મૂડીવાળાના સંયોગથી જ થય છે, તેથી તે માલ ઉપર કેવો નફો લેવો આ કો બાબે તે વેચવો એ નક્કી કરવામા મજૂરોને પણ કાંઈ કહેવાતો આધકાર હોવો જોઈએ, અને કાર-ખાનદારો જે ન માને તો જાન ન વધાવવાની માગણી માટે મજૂરો હડતાળ પાડી શકે આને આપણે ધાર્મિક હડતાળ કહી શકીએ આ હડતાળથી મજૂરોને પ્રત્યક્ષ લાભ થરેનો ન દેખાય, પણ આરી હડતાળથી આખા સમાજને લાભ થાય છે અને તેથી સમાજને મજૂરો પ્રત્યે આદરમાવની લાગણી જન્યત થાય છે. વસ્તુઓના જાન વધે નહિ એટલે મળતી મજૂરીમા મજૂરો અને કારકુનો મુખેથી મ્લી શકે અને મજૂરી વધારવાથી જે લાભ મળી શકે તે આ રીતે મળી ગરે

વિચાર-કલિકા

માર કુટુંબ બહોળુ છે માગ એકલાના સુખે હું સુખી કેમ રહું ? સૌ સુખી તો હું સુખી. જગતમા જ્યા સુધી એક પણ પ્રાણી સુખગદિત છે ત્યા સુધી માર પ્રયત્નો શિથિન થવાના નથી.

ૐ

મને જે સહેલુ લાગે તે કામ હું કરું કે મને ગમતુ હોય તે કરું કે જે કામ હું ઉત્તમ રીતે કરી શકું તે કરું અથવા જે કામ કરવાનું માર કર્તવ્ય છે તે હું કરું ?

જે માર કર્તવ્ય હોય તે જ કરતુ મને સાધ્ય, પ્રિય અને સુકર થાય એવુ ક્યારે થશે ?

ૐ

નિષ્પાપ જીવનમા કેટલી સુન્દરતા રહેલી છે તેનુ જાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ

વગર થાય નહિ

જ

પ્રેમ પરમ સુંદર છે

જ

જીવનમુક્ત હો, મુચ્છુ હો, સસારી હો કે પતિત હો, સૌ એક જ દુનિયામાં રહે છે, એક જ માતનું કામ કરે છે, પણ દેતુ બિન બિન દોનાથી તેમને જાગે માત્ર જીવન મળે છે

જ

આત્મનિવેનથી—ગુરુગણે આત્માર્પણ કરનાથી નિર્ગિન્નતાનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

જ

પોતાની કંપના પોતે જ અમલમાં મુકી એમાં જ ખરું સ્વાસ્થ્ય છે

જ

ઉપાદાનનું ચતુર્થ તાન પ્રતિબાને ગેર છે કામ કામો શીખવે છે

જ

તમારી આસપાસ મિત્રો ભેગા કર ને ખુશામતીઆ કે અન્વનનના ભેગા ન કરતા

જ

નીતિનિયમ કરતા પ્રેમ, દાક્ષિણ્ય દયા અને સહૃદયતા એ ગિરગદ અને ઉદાર ભાવોની કિંમત અધિક છે

જ

હનુમાનકુદરેકો મારના સાર જેમ આપણે ખૂન પાછા જમીએ છીએ તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટે પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધવો જોઈએ

જ

વિસ્મૃતિ એ પ્રાણ ક્ષીણ થયાનું લક્ષણ છે

જ

જે સમાજમાંથી ધર્મનો લોપ થાય છે તે સમાજમાં અર્થશાસ્ત્ર એ જ અસ્તિ થાય છે

જ

રૂઢિબદ્ધ હિન્દુ સમાજ વ્યક્તિગત દુષ્કર્મથી કંકળી પડે છે પણ સમૂહનું દુષ્કર્મ સામાજિક દુષ્કર્મ અને અન્યાય તેને સ્પર્શ સુધ્ધા કરી શકતા નથી

આધુનિક ચળવળને લીધે સામાજિક દુષ્કર્મ દૂર કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ છે ખરી, પણ સામાજિક દુષ્કર્મ શામા છે તે પારખવાની શક્તિ અથવા દષ્ટિ

ફળ સમાજને લાધી નથી.

✽

હૃદયનો છુલોદાર કરે એટલે સમાજનો, ધર્મનો, સંસ્કૃતિનો છુલોદાર એની મેલે થશે.

✽

આજે આપણા સામાજિક મનઃકાંક્ષાઓની જરૂર છે. સામાજિક વ્યવસ્થાપક આચાર્યો પાછળથી આપોઆપ આવશે.

સમાજમાં આજે ઉદ્ધાસ જોઈએ છે, વિલાસ નહિ; નૃત્ય જોઈએ છે, નિદ્રા નહિ.

✽

આજના સમાજની પુરપૂર્ણની કલ્પના જ બૂલબૂલ છે. લોકોનો રાગદ્વેષનો વિચાર જ બદલાઈને ઉલટો થઈ ગયો છે.

✽

અહંકાર એ આજના સમાજની નાભિ છે.

✽

સમાજનો મુખ પાથો સન્તોષ—સમાધાન છે, હરિશ્ચંદ્ર નહિ. મત્સર એટલે પ્રેમનું મરણ. હરિશ્ચંદ્ર એટલે સમાજનો નાશ.

✽

હળીમળીને કામ કરવામાં રહેલી હરિશ્ચંદ્ર આનન્દદાયી અને પ્રોત્સાહક હોય છે. એકમેકનાં વિરોધી કામ કરવામાં રહેલી હરિશ્ચંદ્ર હિનતા ઉત્પન્ન કરે છે.

✽

બીજાના મોજશોખ માટે વૈતરું કરવા તૈયાર થવું તેમજ પોતાના મોજશોખ માટે બીજાની પાસે વૈતરું કરાવવું બન્ને સરખા જ ગંદા, કદરૂપાં અને અપ્રમદ છે.

✽

અપ્રમદથી જેમ મોટું મેધામ છે તે જ પ્રમાણે સામાજિક અન્યાયને લીધે આપણા બધા વ્યવસ્થામાં કુરૂપતા ફૂટી નીકળતી દેખાય છે.

✽

સખડુ ખનો આધાર શ્રીમંતાઈ કે ગરીબાઈ પર નથી. ગરીબાઈ એ મહાદુ:ખ નથી. કંટાળામરેલું, કુરૂપ કામ કરવું પડે એ ભારે સગરૂપ છે. ભાવિ મંકટો તરફ ધ્યાન આપો, હે લોકો, ભાવિ મંકટો વિશે સાવધ રહો. ભૂતનાં ગતપ્રાણ મંકટોના—શત્રુઓનાં મહાનિ ઉખેળો મા.

✽

ખરી દક્ષિતા કહી પામે પુરુષ સંપત્તિ હોય છતાં તેનો સદુપયોગ
કેમ કરવો એ સમજાવું ન હોય તે.

૪

દાન કરતાં લાગવું મહત્તર વધારે છે. દાન કરવાથી આપણે ગરીબોનાં
કષ્ટ ઓછાં કરીએ છીએ, પણ સંપત્તિનો લાગ કરવાથી આપણે ગરીબોની
ગરીબી જ દાદી નાખીએ છીએ. ધર્મીવાર આપણે દાનથી સામાજિક પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ છીએ, પણ લાગથી તો પાપ જ છોડી દઈએ છીએ.

૫

વેડે પકડેયો માણસ કશું વેદેછે તેથી ઓછું કામ કરે છે. સાધારણ
મજૂર મજૂરીના પૈસા વેદેછું જ કામ કરે છે.

પણ દસની માણસ કામના પ્રેમથી મજૂરી કરતાં વધારે જ કામ કરે
છે. કારીગર કૃષણ નથી હોતો.

૬

સંકેતે ગામડાની મુશ્કેલી લંડી લાગે છે છતાં પોતે સુન્દર બની
સકેતાં નથી.

૭

જો છોકરો પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરતો હોય તેને સંપૂર્ણ
સ્વાતંત્ર્ય આપો તો જ તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થશે.

૮

ખેતીનો પ્રેમ એ પ્રવૃત્તાનું લક્ષણ છે. ખેતરમાંથી જૂળ નફો ઉપાડવાની
હોશ એ કાઈ ખેતીનો પ્રેમ નથી.

૯

પ્રગતિ પ્રગતિ કરીને અમે તેટલા નગરોં વગાડો, છતાં જંગમથી
અણેલ વિશ્રાન્તિ (repose) જ્યાં સુધી પાછી નહિ આવે ત્યાં સુધી આ
દુનિયાની દશા દયાજનક રહેશે. આ અસાચક પ્રયત્ન વેગથી દોડી રહ્યું છે,
પણ ક્યાં તેનો કાંઈને પત્તો નથી. કારણ ક્યારે પર થકા ડાકા છે ૧૦ સોનું
ધો તે ગાંઠે થશે એટલું જ માણસને સમાધાન છે.

स्वदेशी

સ્વદેશીધર્મ

यद्भूतस्तिमचन्त स धनं इति निश्चयः ॥

धर्मप्रस्थापनार्थं सुभवाभि युगे युगे ॥

—भावन धीदृष्ट

स पयं गच्छेत्प्रमत्ताय मनोऽभ्यस्तो विर५ शुद्धमपावविद्धम् ।

किर्तिर्न पादगिम् स्वयन्वाभातध्वतोऽप्यव्यदध

छठाश्वतथै-म समाभ्य ।

—इंशाय स्पेपनिपत म ८

કચ્છરે હમેશા મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને જ જગતનો ઉદાર કરવા આવતુ
જોડ્યે એવો કઈ નિશ્ચય નથી મઝાકઝઝ અથવા વાગલ બનીને પણ
નિશ્ચય જગતને તારી છે તે તારિયું રૂપ ધારણ કરીને—એકાદ નિશ્ચયાપી
ભાવનાને જો પણ જગતનો ઉદાર કરી શકે જગતની જરૂરીયાત મુજબ
અગર કોઈ એકાદ દેગની એકાદ જરૂરીયાતોને અનુસરીને કોઈવાર
જોગનિજામનુ વનારના સર । જનાર દે છે તે કોવિર ત્વગરુતિના
પૂર આવડીને મોગ દેના દેગ મઠ બની રહે છે આવી નિશ્ચયાપી વૃત્તિને
યુગધર્મ દે, કચ્છરી આદેશ દે, કલિલાસવિધાનાની લીલા કહો કે બીજી
જોધો તે ના । આપે —અગે ના ધર ના અનાગ તરીકે જ આગળીશ
માણ મારન એ પચ્ચ ના । વારી અસખ્ય લોકોના મુખદુખ
એ દોરે પાડીને સત્તા મા જાનનુ બીજાદેખણ કરવની જ્યાએ
પનાતમાની કઝા થઈ । રીલાદે અગે પ્રાપ્તિ પુર ।-ગિરુતિઓમા
સાનાજ્યની બનાનો સાર થશે એ જોત નેતા । જગતમા જ્યા ત્વ

મોટામોટા સામ્રાજ્યો અપાયેલા નજરે પડતા લાગ્યા કુવધર્મ, ભતિધર્મ, ગોત્રધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ એકેએકના પૂરેપૂરું થઈ જઈ કોઈ મહાન સામ્રાજ્યના નાગરિક બની રહેવું અને તેને વિસ્તારવાના કામમાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું એ જ સૌ કોઈને માટે યુગધર્મ બની રહ્યો ખીલ બાલુએ આ અવતાગની જનલે સહાય માટે જ વૈશાનવ ગોત્રો કાનની માનવમુદ્ધિને પ્રેરણા થઈ, અને દેશના તેમજ ઝાંગના બધનો તોડી નાખનાન અનેક સાવનો મનુષ્યને હાથ લાયા સામ્રાજ્યસ્થાપના એ ઇશ્વરી કાર્ય હતું, છતાં એ સામ્રાજ્યોને હસ્તીમાં આણનારા બના કર્ત ઇશ્વરી પુત્રા નહોતા ઇશ્વરી યોગતા પાઠ પાડવાના કામમાં ઇશ્વર કયા સાધનોથી કામ લેશે એની અટકળ માનવ બાધને મુ ?

એ સામ્રાજ્યનો યુગ હવે અંત થયો જણાય છે જર્મન સામ્રાજ્ય જર્મનહોસ્ત થયું રશિયન સામ્રાજ્યના ગોટવાહોતર આજ ગણુતા પાઠ આને તેમ નથી ખખડાવજ ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય જેમ પાટને પડી રામસરણ થયું, તેમ ભોગદીણ તુર્કી સામ્રાજ્ય પણ પચતવને પામ્યું અમારા બચપણમાં અમે જગતના નમ્સામાં જ્યાં ત્યાં રાજસત્તાક સામ્રાજ્યો જ જોતા અમારી નાનપણની ભૂગોળમાં અમે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને રિનલનેડ એટલા જ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જાણતા આજે રાજસત્તા જ અપવાદરૂપ બની રહી છે, અને બ્રિટિશ તથા જાપાની એ એ જ નામ લેના જોગ સામ્રાજ્યો પૃથ્વીના પડ ઉપર બચેલા નજરે પડે છે । સામ્રાજ્યનો યુગ પનટારને આજ સ્વય નિર્ણય—(Self-Determination) ના યુગની આણ વર્તી રહેલી દેખાય છે પ્રેસિડેન્ટ વિન્સ્ટને આ નવા બાળકનું નામકરણ કર્યું હશે, પણ તેનું પાલન પોપણ કરી ઉછેરવાની તાકાત તેનામાં છે કે નહિ એ વાત સશયપાતી છે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રે આ સિદ્ધાન્તને અભિનન્દન આપ્યું હશે, પણ તેને સેવવા ની પાવના બ્રિટિશ જાતિએ પ્રાપ્ત થી છે કે કેમ એ વિશે હજુ અમને ખાતરી નથી થઈ તે ગમે તેમ હો, પણ સ્વયનિર્ણયનો આ નવો સિદ્ધાન્ત આ યુગનો સિદ્ધાન્ત હોઈ તેમાં સર્વ રિજય જ નિર્માણ છે એ વાત ઉપર અમારી અટકળ અદા છે

આ સિદ્ધાન્ત જગતના બાનિને પાલનશે એ સ્પષ્ટ છે પણ અમે તેને અવતાનપદ આપીશું નહિ સ્વૌંદય પડેલા સૂર્યનું આગમન સૂચિત કાળ સૂર્યના છડીદારની પેઠે જેમ અરણોદય થાય અથવા હજુ ખ્રિસ્તસરખો ઇશ્વરી પુરુષ આવવાની અગાઉ જેમ જૉન ધિ ઍપટિસ્ટ તેના આગમનની તૈયારી કરવામાં શુ યાયેલો હોય, તેમ આ સ્વયનિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત આજના યુગ-વતારના આગમનની એટલે સ્વદેશીધર્મસ્થાપનાની ભૂમિ તૈયાર કરી રહ્યો

છે. દેશાભિમાનની ખાતર ગામડી કાપડ વાપરવાની હીલચાલને યુગાવનારની પ્રતિષ્ઠા ખેડેરાવના જોધને વાયક અમારા તરફ હસશે, પણ આમાં આશ્ચર્યથી ચકિત થવાનું કે ‘અયરધાન’ બનવાનું કંઈ જ કારણ નથી. સ્વદેશી એ એક સાસ્ત્રિક, જીવનવ્યાપી અને શાન્તિપ્રદ એવો ધર્મસિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત દ્વારા સૌનું રક્ષણ અને સૌનું પાલન થવાનું છે. આ સિદ્ધાન્તને હાથે જ આજે જગતમાં મચેલી જનદવાસ્થ્યગીનો—પ્રજ્ઞઓનાં અંતરમાં ધર કરી બેઠેલી કલહવૃત્તિનો અન્ત આવવાનો છે. આ સિદ્ધાન્તને પ્રનાયે જ દુનિયાની મહા-પ્રજ્ઞઓની મદ સ્વાર્થવૃત્તિ નષ્ટ થતે તેમની દૃષ્ટિ નિર્મળ થવાની છે. આ સિદ્ધાન્તની અસરથી જ આ યુગના માનવની મનોરમતા બદલાઈને સમાનના અન્ત-કેરણમાં રહેલા બૃતદયા અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાના પાયા પાકા થવાના છે. સ્વદેશી-નો સિદ્ધાન્ત અહંકારના ખૂટકને ખોદી કાઢીને માનવજાતિને મોક્ષની અધિકારી કરનારો છે. આ જ કારણથી અમે તેને અવનારપદ આપીએ છીએ. આટલા મહાન અવતારતરત્ત્વને ધારણ કરવા આધાર પણ તેટલો જ પ્રાણુવાન જોઈએ. એ પ્રાણુ આજે હિન્દુસ્તાનમાં નથી એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથી જ આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત કેવળ દેશી કપડાં વાપરવાં એવડા જ વાગનરૂપે આજ આપણી વચ્ચે પ્રગટ થયો છે.

હિન્દુ ધર્મમાં સ્વધર્મપાલનનો જ સિદ્ધાન્ત છે તે આ સ્વદેશીધર્મનું જ એક અંગ છે. લોકસંચરણનો આદેશ સુદ્ધાં બગવાને આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જ આપ્યો છે. સ્વદેશી સિદ્ધાન્તના મૂળમાં એ તત્ત્વ રહેલું છે કે આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યવસ્થા કરનારી—ચોક્કસ હેતુપૂર્વક આપું વિશ્વચક્ર ફેરવનારી એવી એક મંગલશક્તિ છે.* આ વિશ્વરચનામાં ક્યાંક કંઈક બગાડો થયો છે અને આપણે બધાએ ચોમેર નીકળી પડીને તે સુધાર્યું જ છૂટકો છે, એવો નાસ્તિક અહંકાર સ્વદેશીધર્મમાં નથી. ઈશ્વરી યોજના મુજબ બધું વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે અને ચાલ્યાં કરવાનું છે. જેમ વડની ઉત્પત્તિ કરી દેવાનું કાર્મ પીપળાનું નથી, અથવા ઘેટાની ઉત્પત્તિ વરૂએ સાધી આવવાની નથી, અગર કંદેર બિલાડી પર પરાપકાર કરવા દોડવું એ પણ એનો ધમ નથી, તેમ એક પ્રજાએ બીજી પ્રજાના જીવનચરિતાર્થનો ભાર ચોખ્ખી પરા-પકારણુદિથી સુદ્ધાં રવીકારવો મંમવિત, દૃષ્ટિ તેમજ હિતકારક નથી. જે કાળમાં આપણે જન્મ લીધો તે જન્મનાની જ સેવા કરવી એ જેમ આપણે મનિ અપરિકાર્ય છે તે જ પ્રમાણે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો તે દેશની જ આપણે સેવા કરવી અને તે દેશની જ સેવા આપણે લેવી એવી એ વિશ્વ-

નિયંતાની ઈચ્છા છે એવો સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત છે. કુશળ મેનાપતિના હાથ નીચે લડનારો કોઈ સુખેદાર કે સિપાઈ પોતાના આખા લશ્કરનું અભિમાન ધરાવતો હતો. પોતાને મુકરર કરી આપેલા કામથી બહારના કામમાં જેમ માથું મારતો નથી, તેવી જ રીતે સ્વદેશીનો સાચો ઉપાસક પણ વિશ્વ-બંધુત્વથી ડ્રવતો હતો. જન્મ અને સ્વભાવ દ્વારા પોતાને ભાગે આવેલી સ્થિતિ પૂરતો જ વિચાર કરે છે. સ્વદેશીધર્મ એ પતિવ્રતાધર્મ જેવો છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ ગમે તે સ્થિતિ વચ્ચે પણ પતિની જ સેવા કરશે અને પતિ તરફથી જ સુખ મેળવવાની અપેક્ષા રાખશે, તેવી જ રીતે સ્વદેશીનો ઉપાસક પણ ગમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મુદ્દાં સ્વધર્મને જ વળગી રહેશે; સ્વભાષાની જ મારફત પોતે દેશવણી લેશે અને પોતાની આસપાસનાંઓને આપશે; સ્વજનના હિત્કર્ષમાં જ પોતાનો હિત્કર્ષ માનશે; પોતાના રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાંથી જ પોતાનો મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢશે; પોતાના જ સમાજને વળગેલા દોષ ધોવા અહોસત્ર મથશે; અને એવી ‘સ્વધર્મરૂપી અભ્યર્ચના’ દ્વારા જ તે વિશ્વની અને વિશ્વબંધની ભક્તિ કરશે. પતિવ્રતાના ધર્મમાં જે પાવિત્ર્ય રહેલું છે તે જ સ્વદેશીધર્મમાં રહેલું છે. કોઈ પણ ખાનદાન ખેડૂત પોતાના એતરમાં પેદા થયેલું અનાજ બજારમાં વેચી બજાર અનાજ વેચાતું આણીને ખાશે નહિ. ધરતું અનાજ સાફ નહિ હોય તો ખીન્ને વર્ગે સાફ અનાજ પેદા કરવા એ અચાગ મહેનત કરશે. રાત કે દહાડો નહિ ભુજો. પણ કોડીમાં અનાજ છતે વેચાતું લાગીને ખાશે નહિ. સ્વદેશી વૃત્તિનો માણસ પડોશના ગામમાં એકાદ વસ્તુ જે પૈસે સોંધી મળે છે એટલા જ ઉપરથી પોતાના ગામના દુકાનદારને તરછોડીને પરગામના વેપારીને ખારણે જશે નહિ.

‘શ્રેયાન્ સ્વર્ગર્મો વિગુણ ।’ ‘પાપર્મો નયાવદઃ ।’

‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યનિરતઃ સંસિદ્ધિઃ લભતે નરઃ ।’

આ સ્વદેશીના મૂલમન્ત્ર છે.

૨

પણ અહીં સુધી આ સ્વદેશી સિદ્ધાન્તની એક જ બાજુની ચર્ચા થઈ. આની બીજી બાજુ થોડા—છેક જ થોડા લોકોના લક્ષમાં આવી હશે. ગમે તેવારે પદેશી માલની જગ્યાએ દેશી—હિન્દુસ્તાનમાં બનેલા—માલને જ આપણે ખસુસ કરીને પસંદ કરવો જોઈએ એ વાત તો હવે ઓળવતા પ્રમાણમાં સૌ કોઈને ગળે ઉતરી સુકી છે; પણ આપું સ્વદેશી પાળનાર ઘણાના મનમાં હિન્દુસ્તાનનો માલ પણ બધી દુનિયામાં—દેશદેશાવર ખપે, એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્યોની બાપામા દડીયે તો હિન્દી બનાવટનો તરફ-વાર માલ આખી દુનિયાની બજારોને કબજે કરે એવી મહત્વાકાંક્ષા મોટે

આગે નથી હોતી શું ? પણ યથાર્થ અવેશીનો માથો ઉપાસક તો આવી મહત્વાકાંક્ષામાં સ્વદેશી સિદ્ધાન્તનો ચોખ્ખો નાસ થતો જોગે અને અરપૂર્ય વસ્તુની પેઠે એની આમણ્ણેટ માનીને એની દુર્વાસનાથી ફગ મેડો. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો એ જોટલું નિન્દનીય તેટલું જ ખીનને તેના ધર્મથી ચળાવવો એ નિન્દનીય છે. આ જ દાગણથી ઉદાત્ત હિન્દુ ધર્મે વિધર્મીઓને પોતાની પાખમા પકડાવતો કોઈ દાગે પ્રયત્ન કર્યો નથી. જે લોક હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં અનામે દરીને મગા ગયા અને હિન્દુ ધર્મમાં આવવા તૈયાર થયા તેમનો હિન્દુ ધર્મે આજ લગી ત્યાગ નથી કર્યો, પણ તેમની ઇલાહિદી જ્ઞાત જનારી લગતે તેમનો સ્વીકાર કર્યો છે. હિન્દુ સમાજમાં આ અવેશી વૃત્તિ છે તેથી જ કોઈ પણ માણસની પામે ધર્માન્તર કરાવવું એને માટે એણે ‘વટલાવવું’ એવો નિન્દામયક નમ્દ ગણ્યો છે પોતાના દેશનો માત્ર પત્રેશ મોક્ષીને, જનજનની લાલચો ખનારીને અગર દમ બનારીને ત્યાના લોકોને ગળે બાધવો એ તે લોકોને તેમના સ્વદેશીધર્મમાથી વટવાવ્યા બરોબર છે એ ચોરા વિચાર દરી જોતા જ સમજાય તેની વાત છે.

આજે હિન્દુજ્ઞાનનું સ્વદેશીજ્ઞાત જોગ એકેએક હિન્દી સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકે હિન્દુજ્ઞાનમા તૈયાર થયેલી જ વસ્તુ વાપરીને જીવન નબાવવામાં મેલેલું છે, તેમ ઇચ્છાને પણ આજ સ્વદેશીજ્ઞાત પાળવું હોય તો અંગ્રેજ લોકોએ આજ પોતાના દેશમા તૈયાર થતો માત્ર નફાની ખાતર ખીન દોષ પણ દેશમા લઈ જઈને ખડકાનું છોડી દેવું જોઈએ. કેળવણીની બાબતમાં હિન્દુજ્ઞાને સ્વદેશીજ્ઞાત પાળવું હોય તો ત્યા પણ હિન્દી સંસ્કૃતિને સર્વથે અનુકૂળ અને પોષક એવી જ શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે આપણે માટે ઘડી લેવી જોઈએ. એથી ઉપરુ, ઇચ્છાને આ જ બાબતમા સ્વદેશીજ્ઞાત અગીકાર્ય હોય તો દુનિયાના બધા દેશોના જાતીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો તે તે દેશના લોકોને ઇચ્છિય દૃષ્ટિએ જ ઉચિતતા શીખવનાનો આમલ મુઠી દીધે જ એને છૂટકો જોયો યુરોપી ગણપૂજાધર્મ (Nationalism)મા સ્વદેશીજ્ઞાત નથી મેલું તેથી જ યુરોપને આટલા દાગ રાનિતથી દગીમ જોસવા વારો નથી આવ્યો. જે ધર્મમા સ્વદેશીજ્ઞાત મેલું નથી તે આશુરી ધર્મ છે. એ ધર્મ અનુસરનામા યુરોપે આટલા દાગ ગાવ્યા, આજકાલ એશિયામા જાપાને એ આશુરી ધર્મની ઉપાસના આદરેલી દેખાય છે. આ આશુરી ધર્મ વિશે આપણા ગાંધીદારો દેડે છે

વર્ષલવમળ નરસાતો મદ્રાણિ પડ્યતિ ।

તત્ત્વ સવત્તાન્ જયતિ સમૂત્તુ વિનશ્યતિ ॥

સ્વદેશીની શુદ્ધ ભાવના દુનિયાના દેશોદેશના જીવનમા જ્યાં લગી નહિ

વ્યાપ્તિ રહે ત્યાં લગી જગતમાં સુલેહશાન્તિની આશા રાખવી એ ધૂમાડાના ખાચકા બધાં બરોબર છે. ધૂરાપને ગળે જ્યાં સુધી સ્વદેશીતત્ત્વ નથી ઉતર્યું ત્યાં સુધી 'યક્ષો પેરિલ'નું પિશાચ તેની આંખ આગળ અહોરાત્ર તરશે; ત્યાં સુધી 'વ્હાઇટ મેન્સ બર્ડન' તેની તીવ્ર પરમાર્થબુદ્ધિ પાસે અનેક ધર્મસંકટો વહોરાવશે; ત્યાં સુધી 'બેલન્સ ઓફ પાવર' ની ચિન્તા તેના રાજદ્વારીઓને હાથે ગ્રુમ સન્ધિઓ અને વચનબંધોના પાયા ઉપર સંસારમાં 'ધર્મશાન્ત્ય' સ્થાપવાના અનેક અટ્ટહાસો કરાવશે ! ધૈર્ય આ ગોરા લોકોની જોડે વહેંચણુ કરી લીધી હતી શું કે આ કાળા લોકોને સરજવાનું કામ માઈ અને સુધારવાનું તમાઈ ? સ્વદેશીનો તો પરમેશ્વરના ઉપર પૂરેપૂરો ભરોસો છે; અને તેવી જ શ્રદ્ધા જ્યારે સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત ઉપર માનવમાનવને બેસજે ત્યારે જ માનવજાતિને શાન્તિનો તેમજ ધૈર્યનો સાક્ષાત્કાર થશે.

૩

સ્વદેશી એ આજનો યુગધર્મ છે અથવા ચાલુ જમાનાનો ધૈર્યરાવતાર છે એમ અમે પાછળ કહી ગયા; અને આ અવતારનું આજ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાગટ્ય થયું છે એમ પણ અમે જાહેર કરી ચુક્યા. પણ આટલા ઉપરથી શેખાઈ જઈને હવે આપણે કંઈ જ કરવાપણુ ન રહ્યું, સ્વદેશીનો અવતાર થયો એ જાણે આપણી ઉન્નતિનો વીમો ઉતરી ચુક્યો એમ માનવાનું જરા પણ કારણ નથી. સ્વદેશીને ધારણ કરવાને જે શ્રદ્ધા અને જે પ્રાણ હિન્દુસ્તાનમાં જોઈએ તે આજ આપણામાં નથી એ કબૂલ કરવું જ જોઈએ. હિન્દુસ્તાનની આજ આટલી પડતી થઈ તે કંઈ અકારણ નથી થઈ. આપણે સારા, આપણો ધર્મ સારો, આપણો મંડૂકિત સારો, કેવળ દૈવની અવકૃપાથી આપણી આવી દશા થઈ છે, એમ તો આપણાથી કહી જ કેમ શકાય ? સામાન્ય લોકો ભણે કપાળે આંગળી અડકાડી નસીબની વાતો કરે અગર દૈવ ઉપર દોષનું જાળું ઝોટાડે, પણ પ્રગતનું કપાળ તેના કાંડામાં અને તેના હૃદયજળમાં રહેલું છે એ ઐતિહાસિક સત્ય આપણે સમજ્યે જ છૂટકો છે.

જાણ કે માત્રે મહિલાએ હિન્દુસ્તાન સોતાતી ગાદી પડતી જોઈ રહ્યું છે તે પાપના મૂળ શોધવાં એ રાજકીય દૃષ્ટિએ આપણી પહેલી ફરજ રહી. હવે ઇતિહાસનો કે સમાજશાસ્ત્રનો ભાર અભ્યાસ કર્યાંતો દાવો ન કરતાયે એમ બેધડક કહી શકાય કે હિન્દુસ્તાન સ્વદેશીની ઉપાસના મથર્થ રીતે કરવામાં બેદરકાર બન્યું તેથી જ તેની પડતી થઈ. આપણે સ્વદેશી માલ લેવા લાગ્યા. પોર્તુગીઝોથી માંડીને અંગ્રેજો સુધી બધા તામ્રગુણી લોક એ વેપારને બહાને આ સુવર્ણભૂમિમાં આવ્યા એ વાત આજ જગતજોરે છે. પણ સ્વદેશીધર્મ વિરુદ્ધ વર્ત્યાનું આપણું પાપ આથી પણ જ પુરાણું છે.

દયાળુ નિષ્કપિતા પહેલા જ ગુન્હાને માટે ભારે સજા નથી કરતો નિષ્કા-
મિત્રના હાથથી પોતાનો બચાવ કરવા સ્વસરીગ્માર્થી મ્લેચ્છ, યવન, રાગર,
શકાદિ પન્ડીય લોકોને હિત્તમ કનારી કામઘેતુઓ સૌ પડેલો આ ગુન્હો
દેવો એમ આકાશકારિક ભાષામાં કહી શકાય હસપદિકા જેની ગણીઓને
પોતાના રણનાસમાં સુરક્ષિત ગણવાને લોકો ગ્રીસની કે ઍલિથાની યાવની
બોદીઓને આયાત કનારા પૌન્વ ગન્તરે આ પાપ ક્યુ. સુવર્ણને લોકો
લોભાધ વમુવગને ખેડીખેડીને અને ખોદીખોદીને અહીંની તરેહવાગ સપત્તિ
તેમજ સ્વાદિષ્ટ મસાયાઓ દારૂ, મિસર, રૂમશામ વગેરે દેરોમાં મોક
લનાગ આપણા પૂર્વજો આ પાપ ક્યુ નદવાદી વિનાયતી માલની આયાત
રૂપે હિન્દુસ્તાનને વાગેલી ઉવરેણુ જળોનું જે દુષ્પ આજ આપણને થઈ
રહેલ છે તે જ દુષ્પ રોમન સામ્રાજ્યમાથી દર વર્સે સાત લાખ રૂપિયાનું
સોનું હિન્દુસ્તાન જતું જોઈને ધની જેવા રોમન દેશબક્તોને થતું
[છતા જે હિન્દી ઇતિહાસકારો આજ હિન્દુસ્તાનનું લોહી ઉપલી રીતે
ચૂમાતું હોના માટે આમુ ઢાળી ગયા છે તે જ ઇતિહાસકારો મોટા અભિ-
માનપૂર્વક પ્લીનીના વર્ણવેલા વિવાપને હિન્દની પ્રાચીન જહોજલાલીના
પુગના તરીકે ગ્રહી કરે છે ' પુરાણા પાપનું અભિમાનભર્યું અમરણુ એ એનું
પુનરાવર્તન જ નહિ તો ખીનું શું ?] હિન્દુસ્તાનમાં વિવાસની વસ્તુઓ
બનારીને પાદેશના લોકોને ગળે બાધનામાં સ્વદેશીધર્મ વિરુદ્ધ આપણે જે
પાપ ક્યુ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે પરમેશ્વરે હિન્દુસ્તાન ઉપર થીક,
સીથિયન્મ, દણુ, યુએચી વગેરે લોકોની ચડાઈઓ મોકલી.

પણ આ હજુ માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત હતું, ગુન્હાની સજા નહતી પ્રાયશ્ચિત્તનો
કાગ પૂરો થતા આર્યોની સત્તા પાછી જતી. પણ નિવેકબદ્ધ થયેલા લોકોમાં
ઇતિહાસનું અનુક્રમ દરી જોનની દષ્ટિ આવે શાની ? આપણે આપણો
ક્રમ જેમનો તેમ ચાનું ગમ્યો આગળ જતા એ વેપારમાં ભાગ પડાવના
આનોએ જોર ક્યુ રુમારે અહીં હજાર વર્સ પગ સિધ પ્રાન્તને ઇંગ્લેન્ડના
બાદશાહ ડેવિસના અજ્ઞાનામાં દર માલ એક કરોડ રૂપિયાનું સોનું પડેલા
ડુન પડતું એ જ સિધ પ્રાન્ત હવે એને ઈ સ ના ટમા સંપ્રમા
આગોએ કમળે ક્યો આ દશા આરી પડેલી છતાં સ્વદેશીધર્મથી વિગુપ્ત
થયેલા હિન્દી રાજાઓની આખ ઉઘડી નહિ એ તો સિધમાં ઉભરાતા
આ જ આરણ લોકોની જોડે ખેદખલ વેપાર ચલારીને સોનાના મહેલ
બાધાવનામાં મરગુલ હતા ' [અરમોમ એ છે કે આપણા ઇતિહાસકારો આ
પુલકેરી અને અમોલ્ય જેવા ગન્તરોના મોટા અભિમાન સાથે ઉવેખ
કરીને તેમના સમયો 'સુવર્ણકાગ' જેના નામો આપે છે ' આ ગન્તરોએ
ગ્રાહણોને અને અમણોને હજારો નિષ્ક દક્ષિણા આપી હશે, પણ એ નિષ્ક

સ્નેહીધર્મ] ઉત્તર ધર્મ કરી મેળવેલા હતા એ આ ઇતિહાસના લક્ષ્યમાં આવે ક્યાથી ?] હિન્દુસ્તાનના હાથમાં જે મધ ખાસ દુર્ગુણ હોય તો તે તે પે મદેલગીરી છે આગળ લોકોએ સિંધ લીધો, હતા પગીના નણ્યો વગર ખુધી તેમજ હિન્દુસ્તાનના જાઓ ઉપર ન થયે પણ નણ્યુએ વસ્તીની હતા હિન્દુસ્તાન પે આખું મધ પડી નહિ જે રણે સ્નેહીધર્મ છોડ્યો તમની પામે ઈશ્વર ગાળ્ય ઝોકારે છે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોનું શબ્દ થયું તે વખતે જે લોકો ખીમના માયા મુમનમા । થયા તેમણે તો ધર્મનિરકર કરીને સ્નેહીધર્મનો ભગ જે ને ૧૫ દિનીપતિની મદેર મેળવી તેના દુષપાત બનવાની ખાતર ધર્માન્તર કર્યા મહાપાપ માથે લેના ઝોની સખ્યા પણ કંઈ નાનીનતી ન હતી હિન્દુસ્તાનમાં ભાનિ સમ્રાટ પાખરાની દષ્ટિ નથી જૂના નગરાડ ડાનામાં જે એ પોતાની બરી શક્તિઓ દોમ્યા મેરે છે આ દેશમાં સ્થાયી થોલા મુત્તરમાનો જેડે હિન્દુઓ લકડા લાગ્યા એ ન સામા યૂરોપીઅન લોકોન આ દેશમાં આવવામાં કંઈ સમ્રાટેલુ છે એ પે સમા સરખી હિન્દુસ્તાનને ન આવી ખીજ બજુ જુઓ તો અજેર અને ક્રેન્ય હાંટમાં પોતાનો પગ જમાવવાના દેવથી વિલીના નામધારી બાદાહની પામેથી ગજ ગી હમ અને સનો આવવામાં મુથારેના હતા

આપો ત્યાં માલ પ મોમ લાઈ જઈ વેચના માફી આપણે નહિ તો નગ આ જો આપે પ માલ ખરીદ ક ગમા દેશનો મોજે દોગ દુનારી દેનાની હ મુરી આપણે આવી પટોન્યા છીને મા । હતા હજુ આપણી અમર દેકાલે આવી દોય આપણી દષ્ટિ પૂરી નિર્ગળ વડે દોય એમ દેખાતું નથી અગ્રે તેનું ગાળ્ય આ પાકે પડે થઈ ગયું તેમને અહીં પોતાનો પગ જમાવે નેટલો સભરિત હતો તેટલે મેમો જમાવી મુના અથી નાગ પડે કાનડુ એમો વ નથી દેખાતું ઉત્તર પેતાનો પાખરી ચિમગટખી મેજેલો માટે પોતાની વ મદ્દિ દીલી મના અજ તેઓ તૈયાર વના છે આપ સનેમો રચે મુદ્દ મેદીને જ નગ પે હરને જાદો રિનાયલી નનો અધિમા મવાના મો ના પ ના જતા નમેરિ । અને અપ દી સારો ધ માધાલ આપણે ત્યાં થયું ? અગ્રે તેની નેડેના વેપાથી આપ નેટલું મુમ્તાન ખનાર હતું તે દા મુકુ છે મુદ્દ ને થી તે આપણે ધોઈ ખીશુ પગ નનથના પડીને અમેરિ ન આપ પે વેપારનું ભાનિ સમ્રાટ જે અજ આપણે દેખતી આને વરોડી હઈશુ તો વેજોદીનો મ્પાગે લાલ ન ક આ બાવિ પ્રમના શાપ આપણે માટે મોમ્સ સમજના યૂરોપીઅનો વેપાર હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યું । થો દોત તો તેમને અહીં

જાન્ય અથવાની હુદિ ન થત એ જોટુ ખર છે તેટલુ જ જાપનીઓનો
વેપાર હિન્દુસ્તાનમા વડી પડે તો એમને સુદા અરી નાન્ય અથવાની
હુદિ થયા વગર રહેશે નહિ એ ખાતુ ખર છે. પાન્ટી માવ—પત્રી તે
અંગ્રેજી તે કે જાપાની, એનેગિન તે કે જાન કોલ દેરાનો તે—જ્યાં મુધી
આપજે લાશુ લા મુરી આપજે સ્વદેશીના દોહી રીશું. જે વાત પદેશી
માલની જામતમા લાગુ પડે છે તે જ જોટુની જામતમા, કેવળીની
જામતમા, દગામા સમૂહિના સ્વદેશી જામતમા, જાંચ જ લાગુ પડે
છે. માવની જામતમા સ્વદેશીવૃત્તિ રેડે વ્યાપી રહેવા જોટલી જ્યારે
આપજી તપડયાં થશે સારે જ આ વડુ નિર્ભાગ જામતો અપશુને બસજર
નમજવા લાગશે, અને જોટીના નતન અવતારને ધાણુ દગી સમનાગ
પ્રાણુ આપશુમા જામત થશે આટલા માટે શુદ્ધ સ્વદેશીનુ સ્વરૂપ જોટી
ને તેની ઉપાતના કન્વાની તપડ્યા આપડા સોને હાથે થાય એજો આપજે
શુભ પાન્ય દગી.

૪

સ્વદેશી એ સિદ્ધિઆપી ધર્મ દ, ગીતે છે, અને મનવન્તિને માટે
જો એજો તાગ્વદાગ મિદ્ધાન્ત છે, એ વિરે અમે પાઠગ વિચેચન કરી ગયા.
હને જીવનના અનેમિદ્ધા અમે ખેતા મનુષ્યની સન્મુખ ના થનારા
અનન્ત પ્રસંગોએ જો નિદ્ધાન્ત કરીને લાગુ દનો જો એ વિરે દધક
નિર્ભયમૂલક નિયમ જાતે જોઈએ, દાણુ આ ધર્મ અત્યન્ત અલ્પ જોગ્યે
સન્મ છે. પોતીકાનો ત્યાગ કરીને પાગકાનુ એવન કરવુ એને સ્વદેશીધર્મમા
મહાપાપ માન્યુ છે. પથુ પોતીકુ મતે મતે દહેકુ અને દલ દલ જોગ્યા
પત્રી આપજે પા મની સગદમા દાખવ થયા કટોરાકયે, એને. દુવાએ
તેટલી જ ઝીણવટપૂર્વક થયો જોઈએ, નહિ તો બધો ગોગ જો મયે અને
પ્રમજોના છવન નુવ, જ્યાં ગાઇ જિદ્ધુઓએ અજાનથી, હરી અગર
યે જાંથી પોતાનો ધર્મ ઝોડી જોગાઈ મસલમાની ધર્મ અલ્પ કયો દશે
તેમ કરવુ તે દાંતે પપ થયુ એજ્યા માટે આજ દધી જિદ્ધુન નમ ના
જોડેમેક મુમજમાનને પારકો ગણી સદેય નહિ જે વડુ તે થઈ ગયુ.
જૂનકાળના પેટના નમી ગદેવા હોગ એજો દાગી કરી તામ દન્વા એ પપુ
સ્વદેશીધર્મની સિદ્ધ છે તેટલી જ જૂને જ એરી દોય છે કે જે નુધારી
સદેય નહિ એક રીતે દન્વા જતા જૂવ થઈ એ જોઈ એથી નની ગીતે
દન્વા બેસીયે તો નરી જ જૂન થઈ બેસે છે દાખના તરીકે કોઈનો જાનગી
જાંચો હોય, તેમા થ ને પસાર વરની મનાઈ હોય, જા જૂવથી કે
સમજને આપજે એકવાર તેમા પેથ અને સાગી જાણુ નીદ્યા, તો એ

સ્થિતિમા એ જૂવનું ક્ષાલન એ જ જાગવીમાંનો પાછા આ બાલુ આવવા-
માં નથી જ રહેલું. એમ કરવાથી તો એક વધાગનો જ ગુન્હો થયો ગણ્યારો.

કેટલાક અન્યાય કાળે કરીને ધોવાઇ જાય છે, જ્યારે કેટલાક બા-
નીગળ ગુમરાની પેઠે પ્રવશરીગને વળગી રહી સદા સંતાપનારા હોય છે.
આ બીજા પ્રકારના અન્યાય ગમે તેટલો દાગ વીને તોપણ અન્યાય જ
રહે છે. જ્યારે જ્યારે જને ત્યારે ત્યારે પ્રગળે તેમને પોતાના પુત્રપાર્થ
વડે ધોઇ કાઢવા બેઠાયે. ગમે તે કાગળે પણ આપણામાના કેટલાક એક
કાળે મુમલમાન થયા, તેમના વંશને આજ મુસલમાની રીનગિજાજ તેમજ
સસ્ફુતિમા મગીને એકજીવ બની ગયા તેમને આજ પોતાનો મુસલમાની
ધર્મ છોડી પાલા હિન્દુ થાયો એવું કોઇ સ્વદેશીનો ઉપદેશક કહેશે નહિ.
એવા હિન્દી મુસલમાનોએ હસ્તામ માગ્ધત જ પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી
ઝી હિન્દુ ધર્મમા તેમને જે કંઈ સાઈ દેખાતું હોય તે તેઓ મુસલમાન
ધર્મમા દાખલ કરી શકે છે, તેમ કંનાની તેમને પૂરેપૂરી છૂટ છે. એ જ
રીતે મુસલમાન મંદુતિમા તેમને જે કાંઈ અનુચિત અગર બેહદુ દેખાતું
હોય તેનો તેઓ ત્યાગ કરી શકે છે, તેમ દરવાનો તેમને હક છે જે ખૂટ
છે તે કદી ધર્મ નથી ખૂરાનો ત્યાગ કંવામા ધર્મ કદાપિ આડે આવતો
નથી અને આથી જ ધર્મોન્તર કરવાની જરૂર નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે

આમ સુધારી શકાય અને કોઇ પણ કાળે ન સુધારી શકાય એવા
અપકાલીન તેમજ કાયમના અન્યાયના સૂત્રમ ભેદ સ્વદેશીધર્મમા સિદ્ધિત છે
કોઇ પણ કાળે જેનું ક્ષાલન નથી થઇ શકવાનું એવા એક નિરાટ અન્યાયનું
જગવિખ્યાત ઉદાહરણ સ્પેનિશ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે યૂરોપીઅન લોકોએ
'રેડ ઇન્ડિયન' લોકોના દેશમા જઈને કરેલી વસાહતનું છે. પોતાના વતનમા
ઝી નિર્દોષપણે જીવન ગુમરનારી બિચારી 'રેડ ઇન્ડિયન' જાતિની, જિકાજ
કરે તેમ હકનાક કતલ કરીને યૂરોપીઅનોએ તેમનો દેશ ખૂચી લીધો,
એ દુનિયાના ઇતિહાસમા હિમાવય જેવો અન્યાય થયો એ જેટલું સાચું
છે તેટલું જ એ ઘોર અન્યાય ઇતિહાસમા બને 'ચાવચ્ચન્દિવાકરો' ગવાય
તોપણ આજ એનો ઉપાય કરનાપણ નથી રહ્યું એ પણ ખરૂં છે. હરનાન્ડો
કોર્ટેજના કાળના એ જાલિમ જુલમોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અમેરિકામા વસતા
એકેએક યૂરોપીઅનને આજ અમેરિકા છોડી યૂરાપ પાછા ચાલ્યા જવાનું
કહેવું શું? સ્વદેશી સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તો એ એક નવો જ અન્યાય કર્યો
ખરાગર ગણ્યારો

આમ જગતના ઇતિહાસમાનો આ ભયાનક અન્યાય સુદા સ્વદેશી-
ધર્મની દૃષ્ટિએ અપકાલીન અને તેથી ગણગુજરીમા ગણવા યોગ્ય હરે છે

આથી ઉલટું કાયમના અન્યાયનો આજે ધરતો જ દાખલો જોવા હોય તો તે આપણા અન્યજનોની આબડ્ડેટનો છે. આ પાપી રિવાજને પડખે ગમે તેટલા કાળ ભડે વીત્યા હોય, હિન્દુ સમાજના શરીર ઉપર એ એક વહેતો જખમ છે. તેનો ધલાજ કયો જ આપણો છૂટકો છે. હિન્દી પ્રજાના રાજદારી ધ્યેયની ચર્ચા કરતાં આ દેશના એક ક્રાન્તિવાદી આગેવાને એકવાર એવું જાહેર કથું હતું કે અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્તાનની ઉપર જેટલા કાળ સુધી જુલમ કરીકરીને રાજ્ય કથું હશે અને હિન્દુસ્તાનને ચૂસીચૂસીને જેટલો પૈસો આ દેશમાંથી ધસડી ધસેગો કયો હશે તેટલાં વરસો સુધી જ્યારે હિન્દુસ્તાન ઈંગ્લેન્ડ ઉપર રાજ્ય કરશે અને તેટલો પૈસો અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી મારી નીચોવીને વ્યાજ સાથે પાછો ચોકાવશે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનને તેના પર ગુજરેલા સિતમોનું યોગ્ય વળતર મળ્યું ગણાશે. સ્વદેશીપ્રધાન હિન્દુ ધર્મ કદાપિ આવું ધ્યેય સ્વીકારશે નહિ. સ્વદેશીનો ઉપાસક સ્વાભાવિકપણે જ ચોલી ઉકશે કે એ બધું સાચું હોય તોપણ જે થયું તે થઈ ગયું; વીત્યું. એકે આવીને આપણી ગાય મારી એટલે આપણે જાહેરે તેના ધરની વાજરડી મારવી શું? થવાનું હતું તે થઈ ગયું; ગુજ્યું. જેનો કશો અવશેષ આજ બાકી ન રહ્યો, જેના ઉપર કાળનો પડદો પડ્યો, તે પ્રયુને જોજો સમાયું; તે મૃત્યુ પામેલાંઓને અપાતા માનનું અધિકારી થયું. એ બનાવો બન્યા ત્યારે ભડે ગમે તેટલા અન્યાયભર્યા હોય, આજ તે ગણગુજરીમાં ભળ્યા એટલે તેને ઇતિહાસવિદ્યાતાની મંજૂરી મળી એમ જ માનવું ઘટે. સ્વદેશીધર્મ તો એમ જ કહેશે કે જે થયું તે થઈ ગયું. કરોડ ઉપાય કોષે એ હવે બદલી શકાવાનું નથી. ઇશ્વરને ઘેર એ કબજા હતું એમ જ ગણવું જોઈએ. એમ ન માનવું એ અશ્રદ્ધાનું લક્ષણ.

થયું તે થઈ ગયું; વીત્યું. છતાં જે છે, જે અકબંધ કે ઓછુંવતું પણ બાકી રહ્યું છે તેનો વિચાર તો કયો જ છૂટકો રહ્યો. 'સ્થિતસ્ય ગતિચિન્તનીયા'। ઇશ્વરે વર્તમાનકાળ માનવને પોતાનો પુરુષાર્થ અજમાવીને મોક્ષ મેળવવા માટે આપ્યો છે જૂતકાળનાં દાટ્યાં મઠા ઉમેળવા એ આપણું કામ નથી એ જેમ આપણે સારી પેઢે સમજી લેવાની જરૂર છે, તેવી જ રીતે આજ ધરમાં સડતાં મઠાં ઘેલી આદરણીયી ગણે વળગાડી ન કરતાં તેમને ઠેકાણે કરવાં, તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો, એ ધ્યાનમાં રાખવું તેટલું જ જરૂરનું છે. આ દૃષ્ટિ રાખીને જ સ્વદેશીનો ઉપાસક હમેશાં પોતાનો કર્તવ્યપથ નક્કી કરશે. કાળનો પ્રવાહ મંથરી ઇચ્છાને અનુસરીને વહી રહ્યો છે એ શ્રદ્ધા એના અન્તરમાં ચિરકાળ દૃઢ રહેશે. એ પ્રવાહનું મૂળ ઢાંઢવા એ નહિ દોડે. પ્રત્યેક મનુષ્ય-પોતપોતાના પ્રાકૃતનાનુસાર ઇશ્વરને હાથે દેશકાળના એક એક ચોક્કસ પ્રવાહમાં મુકાયેલો છે, અને તેથી કોઈ પણ મનુષ્યે પોતાનો

પ્રવાહ છોડી ખીલ પ્રવાહમાં બાળુ' એ ૫૫ છે. એ જ રીતે એ પ્રવાહની સામે આવવા મથાં એ ૫૫ અનુનિત છે. પોતાના જ પ્રવાહમાં રહી તેમાંના કાટાકચ્ચ સાફ કરીને તેમજ પોતાના પ્રવાહમાં આવી મળવાનું નાનાગોટાં નદીનાશાઓને પણ શુદ્ધ અને નિર્ગળ કરીને હેઠે મોક્ષમાર્ગને પાણી આપી શકે. પ્રવાહ બહે વાક લઈકાને વહે, તેની પડે કે ધીમે વહે. ત્યાં સુધી સ્વધર્મનો કાકો છોડીને પદ્ધતિની મજબૂતિમા એ નહિ જાય ત્યાં સુધી અને ત્યાં જ સુધી મોક્ષસાગર પ્રાપ્ત થવાની એને માટે આગા છે. પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવતું એ જ મોક્ષનો મનો છે

૫

૧. સ્વદેશી એ એક ધર્મમિદ્ધાન્ત છે.

૨. 'જગત્પિદ્ધ' ગેવા પગેપરે આ વિવની તેમજ તેમાંની પ્રાં બાળનની શાશ્વતકાળને માટે યથાતથ વ્યવસ્થા કરી ગણેલી છે.* એ ૨ સ્વદેશીધર્મની શ્રદ્ધાનો પાયો છે.

૩. આ વ્યવસ્થા મુજબ એ વિધાતાએ જ પ્રત્યેક છાની આસપાસ તેને તેને ઘટના સંભોગો ગોઠવી મુકેલા છે

૪. ભોગની હજારથી અગર મોક્ષની હજારથી ગાનવ જે જે કં પુણ્યાર્થ કહે છે તે સર્વ આ મંત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને જ થઈ તેનો છૂટ છે આ હજારેક મંત્રોનો આપણા ભોગની મર્યાદા અને મોક્ષની સીડી છે

૫ જેમ દેહધર્મ, કુટુમ્બધર્મ, જ્ઞાતિધર્મ હતાદિ વ્યક્તિમાત્રને વળગેલા છે તેવી જ રીતે સમાજધર્મ, દેશધર્મ હતાદિ પણ એકેએક વ્યક્તિને લાગુ છે. આ ધર્મનું નામ જ 'સ્વદેશી'.

૬. જેમ આપણો દેહ, આપણું કુટુમ્બ હતાદિ આપણે જાતે પમંદ નથી કરી શકતા, એ હજારેક વસ્તુ છે, તેવી જ રીતે આપણી સંસ્કૃતિ પણ હજારેક વસ્તુ છે. તેનો ત્યાગ નહિ પણ સેવા કરી એ આપણો ધર્મ થશે.

૭ જેમ દાદા પણ હિન્દુ હિન્દુ ધર્મને વરી નથી શકતા, જન્મથી જ તેનો ધર્મ તેને વળગેલો છે, તેવી જ રીતે સ્વદેશીધર્મ પણ વ્યક્તિમાત્રને જન્મથી જ વળગેલો છે તેનો નીકાત કરવાપણું હોતુ જ નથી એનું પાલન ન કરવું એ જ પાપ છે.

૮. આ સ્વદેશીધર્મ દરેક જાતના પાળવાનો છે ધર્મમા, મસ્તુનિમાં, સામાજિક રીતનિવાજેમા, કુટુમ્બવ્યવસ્થામા, રાજગારમા, ભાષામા, અર્થશાસ્ત્રમાં

સામ્યપ્રકરણી વિધિઓ, પહેરવેશ, કળાકૌશલ, મર્મ બાળનોમા આ ધર્મનું પાલન થતું જોઈએ.

૯. જુદે જુદે કાળે અને પ્રજાજીવનના જુદાં જુદા અંગેને વિષે આ ધર્મના પાલન ઉપર હુમલા થવાનો નંનવ હોય છે. મટે તે તે કાળે તે તે બાજતમા આ ધર્મનું રક્ષણ કરવા લાગી-ય પ્રયત્ન કરવો એ યુગધર્મ છે.

૧૦. જૂતા કાળમા સમાજજીવનના ઉપર હુમલા થયા ત્યાં જોડી પેડી-પેઢીવારનખત કરી મુકીને આજુ કન્સામા આજુ મુમલમાની આક્રમણ વેળાએ પણ જ્યારે જ્યારે પાપમ નાશ પામવાનો વખત આવ્યો ત્યાં જ્યારે ધર્મને મટે પ્રાણ પણ આપીને પ્રત્યે જોઆદ્યજનું રક્ષણ કર્યું આજ અર્થઆવ વાટે દેવના પ્રાણ કહે છે, જીવિભેદરૂપી અવાત લાગીને દેશની સંસ્કૃતિમા સડો પેડો છે, અને પ્રજાજીવન મહેજાકીત, અપ્રધાણ બની ગયું છે, માતૃનાથા સુદા પદગણ થી પોતાના જ ધર્મમા દાગી મળી એક ખૂંટો આસુ સારી રી છે. મટે—

૧૧. આજે સ્વદેશ, સ્વભાષા, અધર્મ અને દેશી હુનનકળાઓનું મહત્ત્વ યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૧૨. શહેરો ગામડાઓનું લોહી ચૂસી રહ્યા છે, અને સ્વદેશનો વેપાર શહેરોને નીચોડી રહ્યો છે. સ્વદેશી મીનો (મીનો અને એવા કાન્ખાના સ્વદેશી સંસ્કૃતિના વિરોધી છે, તેની સ્વદેશી મીનો એ 'વદાનો વ્યાપાર' થયો.) કાકવામા આવે તો તે પણ હિન્દી કુટુંબજીવનને નુકસાન પામી પ્રજા જીવનનો પાયો જ કોરી મુકે છે. આવી સ્થિતિમા હાથવજાટ જ એક તરફોપાય છે.

૧૩. જૂતા કાળમા આ સ્વદેશીચિત્તિની જ પ્રેરણાને હિન્દુઓએ પરમતિના હાથના અનજળ અલણ ન કરવાની પ્રથા પાડી આજ એ જ વૃત્તિ શ્રમવિનાશના તત્ત્વને લાગુ કરી ઘટે શ્રમવિનાશ કરીને વિગટ પાયા ઉપર હુનિયાની પ્યજ્જ્યા કરી જતાવતાની ચૂરેપની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે પણ એ મહત્ત્વાકાંક્ષામા જ નાગનું બીજ રોતું છે. જેની આપણા પર પ્રીતિ નથી તેનો આપણે ઉપકાર નથી લેતા જે આપણી જાનનો નથી, એટલે કે જેનો સામાજિક આદર્શ અને રેગુલેશન આપણા જેવા નથી તેની જોડે આપણે લગી-સબન્ધ નથી લાવતા. એ જ નિયમ પ્રમણે જેમણે આપણું જીવન મોકે વડેવે વડેવું નથી, જેમની આપણી સંસ્કૃતિમા મેળ નથી, તેમની જેનેનો ગમતિલગ કે સહકાર સ્વદેશીધર્મને માન્ય નથી આજ વિચારમગ્નથી અર્થશાસ્ત્રની કનોમીમા પણ ઉતરે તેની છે

૧૪. નિરંકુશ હરિશ્ચંદ્ર સ્વદેશીધર્મની વિરોધી છે, કારણ તે સમાજની સ્થિરતા તેમજ સલામતીને ખૂંચવી લેનારી અને અસંખ્ય લોકોને કંગાલ દશાએ પરોંચાડનારી છે. પોતીકા ધંધો છોડીને ખીજના ધંધામાં પડવું સ્વદેશીને માન્ય નથી.

ત્રેપાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વબુધ્ધિતાત્ ।

૧૫. ખીજના ધંધાનું જ્ઞાન મેળવવું અતુચિત નથી. દરેક વિધ્યમાં જનને બુદ્ધિગળ વાપરીને શોધસુધારા કરવાનો હક વ્યક્તિમાનને છે; પણ ખીજનો ધંધો ઉચકીને ધંધો તરીકે તેની ઉપર ઉદ્દરનિર્વાહ કે ધનસંચય કરવા તૈયાર થવું એ પાપ છે. સ્વદેશીધર્મમાં ફેરફારને માટે જગ્યા જ નથી એમ નથી; પણ તેની ચર્ચામાં અહીં નહિ ઉતરીયે.

૧૬. (ક) જૂના વખતમાં આ દેશના ઉદ્યોગોમાં કાપડવણાટનો ધંધો મોટામાં મોટો હતો.

(ખ) એ જ હિન્દુસ્તાનમાંથી આજે વેપારને બહાને જે પૈસો પરદેશ જાય છે તેનો મોટો ભાગ કાપડની કિંમત રૂપે જાય છે.

(ગ) આજે હિન્દી ખેડૂત એકલી ખેતી ઉપર પોતાનું ગુજરાન નથી ચલાવી શકતો. એને પૂરતું કામ નથી મળતું.

(ઘ) જાપાની માલને દેશમાં આવવા દેવાથી અંગ્રેજોની પેઠે જ જાપાનને પણ હિન્દુસ્તાનની ઉપર લોભની પાપદષ્ટિ નાખવાની તક આપ્યાનું પાપ આપણે માયે અવવાનું; અને અગાઉ જેમ હિન્દુ અને મુસલમાન લડ્યા, કાળા અને ગોરા લડ્યા, તેમ હવે પછી હિન્દી અને જાપાની લડશે; અને એ પ્રમાણે નવી જ સંકટપરંપરા આપણે જ હાથે આપણે દબી દેરી ગણાશે.

આટલા માટે હાથે ચત્ર કંતાવીને તેનું કાપડ વણાવી તે જ વાપરવાનો આજે પ્રજાએ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

૧૭. આપણા દેશમાં ઘણે દેહાણે દૂધ વેચવું એ પાપ ગણાતું. દૂધનું ધી દરીને જોઈએ તો વેચો, પણ ગોરસ વેચવાનું નહિ. આ સ્થિતિના મૂળમાં સ્વદેશી સિદ્ધાન્ત રહેલો છે એ જરાક ઝીણવટથી જોતાં જણાઈ આવશે. આજકાલ આ જ નિયમ રૂની બાબતમાં પણ લાગુ કરવો જોઈએ. ધર્મચર્ચો, પંડિતો અને ધર્મને નામે બોલવાનો જોને જોને અર્ધિદાર છે તેવા સૌ-મોઢાએ આજે પ્રજાને કહેવું જોઈએ કે રૂ-કપાસ વેચવાં એ મહાપાપ છે.

૩-કપામનુ સૂત્ર કાતીને જ વેચતુ જોધયે હિન્દુસ્તાનમા પેદા થયેનુ ૩ હિન્દુસ્તાનની હગર્ગ મીનમા કતાવને તેનુ સૂત્ર થનાની સાને અર્થશાસ્ત્રી ક્રિયા નહિ કરે, પણ રસેશીધર્મ મુજબ તો દરેક પ્રેશના ૩-કપાસ જ્યાના ત્યા જ કતાવા જોડે નક્કીતોડાનો વિચાર જ એની વચ્ચે ન આવવો જોઈએ એ જ રીતે પેતપોતાની પચગળીમા કતાયેના સૂત્રનું કાપડ વણુનુ એ એ મોટુ પુણ્યધર્મ છે એ ભાવના આજે પ્રજામા જગૃત થી જોધયે

૧૮ માનની જામતમા આપગી તપશ્ચર્યા સદ્ગ ક નાને આપણે જગીય પ્રયત્ન કરના જોડે તે દુષ્ક્રમ થયે, કિબુના તે ચાનુ રાખી તેની સાથેસાથે જ ખીજ જામતોમા પણ રસેશીના પ્રયત્નો મના જોડે બાપા, પહેગે, શિક્ષણપદ્ધતિ, સમાજનિધારણુ, રાજ્યપ્રશ્નણુ એકેએક ક્ષેત્રમા આ પયાન શરૂ થના જોડે

૧૯ સ્વદેવી મિદ્ધાન્ત આપણી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિને સંતોષનારો છે જ, છતાં એના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વદેશીનુ પ્રતિપાદન કરવુ યોગ્ય નથી કેનગ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ રાખીને સ્વદેશીવત પાળ્યાથીરે આર્થિક લાભ તો થનાનો જ પણ ધર્મ ગર્હીને તેનુ પાલન કર્યાથી આર્થિક લાભ થના ઉપરાત પ્રજાને માટે મોક્ષના દ્વાર ખુલ્લા થશે વળી આપણા લોકોમા હર કોઈ વાત ધાર્મિક બાબમા સમજાવવાથી તે તામડતોમ સૌ કોઈને ગળે ઉતરે છે એ પણ લક્ષમા લેના જેવી વાત છે, જોકે અહીંઆ એ વિચાર ગૌણ સ્થાને છે

૨૦ હિન્દુસ્તાનમા ધર્મતેજ ગ્યુ હોય, ગદ્દા દોય ત્ય ગવૃત્તિ દોય, ઝોઝામા ઝોઝુ જરા દૂરનો સ્વાર્થ જોધ શમ્વા નેટની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ હોય તો આ વ્રત આજે પ્રજાને હાથે પાર પાવુ જ જોધયે

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ।

રેટીયાનું સંગીત

રેટીયાના સંગીત જેવી કાર્ડ વસ્તુ છે કે નહિ અથવા તે શુ મનનો એક માત્ર વિમ્બ જ છે, એવી શકા ધણુના મનમા ટિંકાના સંભવ છે ધણુના મનમા એમ પણ થશે કે રેટીયા આજે બધી રીતે લોકપ્રિય થયેલુ આગર હોવાથી ગમે તેમ તેની અને સંગીતની વચ્ચે સંબંધ જોડી દેવાનો

અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ તેમ માનવાને કશું કારણ નથી. મંગીન પોતે સ્વતન્ત્ર રીતે એટલી મહત્વની વસ્તુ છે કે દુનિયાની ધીજી કાઢી પણ વસ્તુની મદદ લાધને તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવાની કે પ્રતિષ્ઠા વધારવાની જરૂર નથી રહેતી.

ખીજી ખાંણએ સંગીતની મદદથી રંગીયો લોકપ્રિય કરવાનું પણ કારણ નથી. રંગીયો કંઈ આજની નવી વસ્તુ નથી. કંઈ નહિ તો છેલ્લાં પાંચ સાત હજાર વર્ષથી તે મનુષ્યના સાથી તરીકે આ દુનિયામાં ઊભા છે. દુનિયામાં સર્વ રાષ્ટ્રોએ રંગીયાનું સેવન કર્યું છે. રંગીયામાં સંગીત હોય કે ન હોય પણ તે ચક્ષુએ જ છૂટકો. કેસર કડવું છે જના તેને જેમ કાઢ કેંકડી દેતા નથી, તેમ રંગીયો કણકણ હોત તોપણ માણસ ત્યાં સુધી નજીવરવામાં નથી રહેવા માગતો ત્યાં સુધી તેને ચક્ષુવદો જ પડત. આજે આપણે જે રંગીયો ચક્ષુથી જોઈએ તે તેની અંદર સંગીત છે એટલા માટે નહિ, પણ તેની અંદર રાષ્ટ્રની આબરુ સાચવવાની શક્તિ છે તેથી, તેનામાં સ્વતંત્ર્ય મેળવવાનું સામર્થ્ય છે તેથી. જે માણસ રાગમુક્ત થવા માગે છે તે કડી, તીખી, જેની હોમ તેની દવા લે જ છે.

અહીં આં અમે એમ સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ કે આ રાષ્ટ્રીય ઔષધ જેમ અમૃતસંજીવનીની પેઠે રામબાણ છે તેમ ઇશ્વરની કૃપાથી તે અમૃત જેવું મીઠું પણ છે. રંગીયા અને સંગીતનો સંબંધ ગમે તેમ જોડી દેવાની જરૂર નથી. તે બન્ને સ્વતન્ત્ર રીતે પગલર ચર્ચ થકે છે. છંતા ઇશ્વરની યોજના જ એવી છે કે મનુષ્યને માટે જે અત્યંત ઉપયોગી છે તે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેટલું જ મુન્દર પણ હોય. દાખલા તરીકે જીવવા માટે માણસને પાણીની જરૂર છે; તે કડવું કે તુડ હોત તોપણ તે પીધા વગર ચાલત નહિ. છતાં ઇશ્વરે એની યોજના કરી રાખી છે કે મનુષ્યજીવનના જીવન રૂપી પાણી આપણને અત્યંત રચિકર લાગે. અજવસ્તની બાળનમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. બાળકને ઉછેરવામાં માનવે કદ કસતાં આનન્દના જ વધારે અનુભવ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ નિયમ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યને માટે અત્યંત ઉપયોગી એવી વસ્તુઓ જે સાધન પડે મળે છે અથવા જે ક્રિયા પડે પ્રાપ્ત થાય છે તે સંગીતમય હોય તેમા શું આશ્ચર્ય ?

એથી ઉત્પત્તિ એમ પણ કહી શકાય કે જે વસ્તુ દેખાવામાં અગાધા-મણી, સાબળવ.મા કણકણ અને વાપરવામાં આગવડમંડલી હોય તે ઇશ્વરને માન્ય છે જ નહિ. તે તો એતાનની સૃષ્ટિ. ગમે તે મીઠામા જીવે છુજો. માથું ફેરવી નાખે એમો ત્યાંનો લકડો અવાજ દાણે દાણે એ જ કહે છે કે 'માણમાં ઇશ્વરી તરંગ નથી. ખચીત હું મનુષ્યના કક્ષાણને અર્થે તો નથી જા'.

ખીજ મજુએ હાથની સાથે લુગે પાળ જેને મળતી શોભા ચન્ત મને
 સાળ પામ બેઠી નિયમિત તામા દાંડે આમ તેમ રૂપનાની મનો દ
 ઓળે અસાદ તે કેતુ ના દ નુન દર ? આમ ? ન્યાય પત્નીગે ઉડે
 કે ત્યાજ તેમની પખો જે અન મોદર ગાસજ સબત્રય છે તેવો ન
 અવાજ રૂપામાથી પશુ નીમ્ને છે ગેર નિરે તો ગુસ્સી અવજ એવું
 નાન આપ્તુ છે ગેરા જ તાનગજ મનજ સાથે હવ પાનવથી પાગદ
 બજા દમી પોના ૥ અમર દાંડે ગી મધ્ય 'જીની જીની જીની જીની
 જીની ચંચિ' ? ગે દલી ૥ પ્રખ્યાત પં હાથમ મના મગીનમય સાથ
 વાજ જન્મ ન પામન

ગીયાનુ સગીન મળના મળીન કરતા ઓછું વાત નથી દાહક
 વસાર જ ઉલ્લેખ હશે અજ મુડી આપડે ઉપેક્ષા કરી તેથી મગ્ન
 રગીયો દુવાની અને વાપવની કળા લગમ ૥ નહ દર્શ દની આજે
 આ પાપનુ જ ન થવડી આપડે કરી રેગીયાની સુદર્શન મૂર્તિ ૥ પદ્મનીને
 છીરે અને ગૃહદેરાને ચાને તેની આપના કરીને છીરે કાણ આપુડ
 મૂર્તિકારે શીગમની મૂર્તિ બેડોળ કરી તેથી જેમ રયામજુન્દગનનુ બીગમનુ મોન્દર્શ
 ઓપુ છે એમ મિદ્ધ થનુ નડી તેમ આજે જાનરમાં મળના વળાખરા રગીયા
 દુર્લ્લેહો અસાજ કહે તે પડી એમ મિદ્ધ ન થાય કે રેડીયામા મગીત
 નથી અમાગ વિવાલયમા મતાજ અથવા ખીજુ દર્શ વાલ લીખના
 આવનાર શીખાઉ લોકો રાજ્યાતમા જે ચિત્રનિચિત્ર અને બેચૂર અસાજ
 દાંડે છે તેમા વાપ તે વાવોને નથી હોતો તેજ રીને રેગીયો અપોગ દર્શ
 રીતે દુવો એની દ પના સરખી જેમને નથી તેઓ રગીયામાની સગીન
 ધ્વનિ કાઢી ચમ્તા નથી તેણે દોષ રગીયાને કેમ દેવાય ? જે જે રા નમા
 ગટીયો પગપથી ચાલતો આવેનો છે ત્યા અસખ્ય લોકો રેગીયાના
 સગીનથી મનમુગ્ધ થોલા છે પ્રખ્યાત પરિજાજક સ્વામી વિવેચનન્દ જ્યારે

જીની જીની જીની જીની જીની ચંચિ
 આઠ હૃવદ દસ ચરખા ડોડે,
 પાવ તત્ત શુન તિની ચરિયા
 સાઈ ! જીયત માસ દસ વગે,
 ૧૬ દો ૨૨ જુની ચરિયા
 રો ચ દર પુર નર મુનિ આગી,
 આઠ કે ગેરી ડિડી ચંચિયા
 દામ કજીર જલન રો ગોઠી,
 જદાલી ત્યો વર ૧૬ની ચંચિયા

પગનમમા ગયા ત્યારે ત્યાની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ ॥ હાથમાં રમતી રેડીયામાથી નીકળતો સોજ્જધનિ સાબળા તેમને સમાધિમુખ મળેતુ એમ તેમણે એક દેઘણે કહ્યું છે ત્યામી વિવેકાનન્દ સંગીતકુશળ ટતા એ ખીના તો સર્વ નિશ્ચુત છે જ તેથી જ તેમણે પગનખી રંગીયા ॥ કાવ્યમય વર્ણન કરેલું છે તેનુ યોડાના આન્દેશમાં ચાલતા રેડીયામાં આજે પણ સંગીત સાબળી શકાય છે અમાગ આશ્રમમાં પણ કેટલાં રેડીયા એટલા સગસ છે કે ઉગતાદનો હસ્તસ્પર્શ થતા વાત તેમાંથી યનપુમધુર એકૃતિ અવાજ નીકળે છે નાના છોકરાંને તો એમ જ લાગે કે આમપાસ કંઈક ભમરો ગુન્નરવ કનૈયો હશે અથવા તેને એમ થાય કે ખીના કેવળ છાત્રગએ એનો રમવાનો ભમરોડો એને પૂઠ્યા વગર પાપ ના લીધો છે રેડીયાનુ ચક્ર અને ત્રાક જ્યારે બગબર સમાન્તર હોય ત્રાકો પહેલવેલી સાડી સરાદદાર હોય, ત્રાક પોતે સજ્જનના હૃદયના જેવી સરળ હોય અને જ્યાં જ્યાં ધર્ષણો સભન હોય ત્યાં ત્યાં સ્નેહ (તેલ) એતરોત હોય ત્યારે જ રેડીયામાથી સંગીતધ્વનિ નીકળી શકે છે તથુરાની ઘોડી અને તે પગના રેશમના તણુ ગોઠવવામાં જેટલા કૌશલ્યની જરૂર પડે છે તેટલું જ કૌશલ્ય રેડીયા ગોઠવવામાં જોડાયે છે તથુરા સગસમાં સગસ હોય પણ ઘોડી જે બગબર ખેસાડી ન રાખાયે તો તથુરામાં અવાજ વૃદ્ધ થાય છે અને તે કાનને બિલકુલ આનન્દ નથી આપતો રેડીયાની પપુ એ જ ગ્થિતિ છે ઉત્તમ રેડીયાની પાખ જ્યારે તાલના નિયમ પ્રમાણે હાનને કાપતી જાય છે ત્યારે હનામાં એવા સુ દર આ દોનનો રાડ થાય છે કે જાણે મરહુગણુનુ વૃદ્ધ મધુર આલાપ લેતુ હોય એક તરફ આવા રેડીયા પર ખેસી સૂતર કાપુ અને બીજી તરફ રેડીયાના તથુરા જેવા અગાજનો સાથ લઈ બિન બિન મગને ચિત્ત બિન્ન બિન નગ કાઢવા એના જેવો આલ્લાહનું વ્યવભાય બીજે દોહ જ ન શકે અમાગ આશ્રમમાં નાના નાના નિધાર્યાઓ જ્યારે રંગીયો બલાવે છે અને સાથે સાથે એમદ ગાયન અથવા સ્તોત્ર બોલતા જાય છે ત્યારે મન્દેવતાઓ સન્નુટ ઘંઘ જાણે પ્રત્યક્ષ અનંતરેલા હોય એવો અનાસ વાય છે

પપુ આમાં આશ્ચર્ય શું ? જ્યારે મંગીત બધે પ્રમરેલું છે જગનમાં વેણુવનમાં વિચરતો વાયુ મંગીત મરે છે ખેતરો ॥ ઝાસ હામ્નાર અને બગદનું ગાયન ગાનાર ખેડૂતો ઝમનુ પકુ માન આપે છે પુરાણસિદ્ધ વિક્રમ રાજા ધામીની ધાણીના સંગીત સાથે દીપનગ જગતી રાખ્યો હિમાલયના પહાડ પર ખેસી કુવનુ ધ્વનિ મનાગ મુનિજી સમર્પિતો મંગીત સાથે તન્મય થઈ જાય છે આપણામાથી કેમ જાણે પે નાન બાગધણુ પાર છાના દોનસંગીતમાં જ નીનાડેલું છે અને કેટલાં મગને તો જરૂર માતાના બોલામાં માથુ મળી રંગીયું સંગીત માગના સામગના મના ની મીમી શુનાળી

નિદ્રા અનુભવ્યાનું સ્મરણ હશે. સાચે જ સંગીત એ જ જીવનનો આનન્દ છે. સંગીતને લીધે જ કટ સુખદર થાય છે, કૌટુંબિક આપત્તિઓ સદા થઈ જાય છે. જે ઇન્સાફ આપણને નિર્દય વ્યવહારમાં મળતો નથી તે સંગીતમાં મળે છે. સંગીતને ઘેર હચ્ચનીય સૌ સમાન થઈ જાય છે અને બધાને જ ઇશ્વરનું સ્મરણ થાય છે. એવું સંગીત રેંટીયા દ્વારા ઘેરઘેર પહોંચાડવાનું ત્રેય સર્વ દુઃખી બારતવર્ષને આનન્દનાં કેટલાંક બિન્દુઓ અર્પણ કરનાર સંત-જનો આજે પેદા થયા નેધયે.

૨

અહીં મુખી રેંટીયાના સંગીત વિષે સામાન્ય વિચાર કર્યો છે. હવે કોઈ માણસ એકલો જ બેસી સૂતર કાંતતો હોય અથવા ઘણા લોકો એકત્ર બેસી પોતપોતાના રેંટીયા ચલાવતા હોય એવે કેશણે શ્રમપરિહાર કરવા માટે કે મનોવિનાશને માટે રેંટીયા સાથે કેવું સંગીત અને તે કેવી ચલાવવું નેધયે એ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ આપવા ધારીયે છીયે.

પ્રથમ તો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી નેધયે કે રેંટીયાનું સંગીત કંઈ સબારંજનને માટે ચલાવેલી મિજલસ નથી. રેંટીયાનું સંગીત શિષ્ટસંગીત નથી, લોકસંગીત છે. સાદાર્થ એ તેનો આત્મા છે. રેંટીયાના એક તાલ સાથે સહેલમાં બળી શકે એવી ચીજો પસંદ કરવી નેધયે. રેંટીયા ઝડપથી ચાલે છે માટે દ્રુત ગતિનાં ગાયનો રેંટીયા સાથે ગાવાં નેધયે એમ ને કોઈ માને તો જૂલ છે. સાચો આનન્દ તો અલનત ધીમે ધીમે ચાલતાં પદો ગાવાથી જ મળી શકે છે. એકતાલી રેંટીયામાં સામાન્ય લોકો પ્રૌઢ રાગદારી ચીજો ગાઈ ન શકે. સૂતર ને ઘણીવાર વૂટે તો તાલનો તન્ત્ર પણ વૂટી જવાનો, પણ તેથી ગાયનનો રસ છેક ઉડી જાય છે એમ નથી. એકલો જ માણસ ન્યારે ગાતો હોય ત્યારે તો કંઈ સવાલ જ નથી. ઘણા લોકો ન્યારે એકત્ર બેસી ગાતા હોય ત્યારે જેનું સૂતર વૂટી જાય તેણે પોતાનું ગાયન બંધ રાખી બીજાઓને આગળ જવા દેવા અને સૂતર સંધાતા વાર પોતાનું ગાયન પણ બીજાઓની સાથે સાધી લેવું.

સવારે ભેરવી રાગમાં ગાવાથી ઉત્સાહ વધે છે. તેથી વધારે સૂતર કંતાય છે અને થાક બિલકુલ લાગતો નથી. અપેરાનું આગસ ગંભીર સારંગ ગગથી દૂર કરવું નેધયે, અને સાઝે કલ્યાણ અથવા ખમાજ રાગ પસંદ કરવો નેધયે. પૂર્વી ગગમાં ગાવું સલાહભરેલું નથી, કેમકે પૂર્વી રાગના સ્વર કાને પડતા રેંટીયા છોડી મન્દિરમાં દેવદશને જવાની ઉત્કંઠા થવાની. રાત્રે સૂતર કોંતવાનું એ સામાનિક ક્રિયા નથી. તે વખતે એકલા બેસીને જ કાતી શકાય છે, એવે વખતે બેશક રાત્રિને અનુકૂળ એવો ગમે તે દિલપસંદ ગગ ગાઈ શકાય.

દુકાગા કહીમે તો રટીયા સાથે દુપદ પદ્ધતિના સમ વધારે અનુકૂળ હોય છે એટલું ધ્યાનમાં ગણવાથી ગાયનની પસંદગી સહેલી થશે. ક્રમ રટીયાસંગીતમાં તાનની પચાતમાં ઝાંઝુ ન પડવું જોઈએ એક તાલમાં સ્થાન રીતે જેમ ગાઈ શકાય તેમ ગાવું.

વિદ્યાર્થીઓના મોટા વર્ગ જ્યાં સૂતર કાતણા હોય સારે કાર્ડ પ્રખ્યાત બજનની અથવા સ્વદેશગીતની એકાદી લીટીની ધુન જગાવવી જોઈએ અને છોકરાઓમાં રંગ જામે એટલે ગમે તે સુંદર પદ ગડ કરવું લોખંડિય ગાયનો અથવા ચારણગીતો રટીયા સાથે દીપી નીકળે છે આના કરતા વધારે સચવાઓ આપવી એ તો જે વસ્તુનું શાસ્ત્ર ન થયું જોઈએ એ વસ્તુનું શાસ્ત્ર કયાં જેવું થશે મગીન સાથે સૂતર કાતણાથી સૂતર ખેંચવાની અને તાક ઉપર ભરવાની ઢિયા એટલી બધી નિયમબદ્ધ થઈ જાય છે કે સૂતર વધારેના વધારે તો નીકળે જ છે, પણ જે નીકળે છે તે બધું એમ્બાઈ નીકળે છે, તેમાં આડમાં દગ્ગ નથી પડતો અને ના પણ મળે જ રહે છે સંગીત માથે કાતેલું સૂતર તાણીને માટે વધારે પસંદ કરવામાં આવે તો તેમાં નવા નથી બીજું કંઈ નહિ તો સંગીત સાથે કરતો એ પદ્ધતિ વ્યાયામ પણ લાભદાયક અને ચાલકાદકાક હોય છે એવો તો દાવદો છે જ.

બહિષ્કાર પ્રશ્નોત્તરી

સુખલાન—કેમ, અમને ઘરમાં પડેનો પ દેશી માન નાપરવાની પણ છૂટ નહિ? તમે તો સ્વતંત્રતાની વાત કરો છો તો પછી સ્વદેશી કપડા જ વાપરો અમને આપનો આગ્રહ તો મારો કરા છે?

પ્રાણનાન—તમારી સ્વતંત્રતા અને જીવની લેવા નથી માગતા પણ પરદેશી કપડા વાપરવાથી તમે તમારી પોતાની અને તમાગદેશની સ્વતંત્રતા ખોડી દેશો છો એ હું તો તમને સમજાવવા માગુ છું હું તમારા ભાઈ છું મારો તમારી પાસે આવી તમને મમ નવવાનો મારો હક છે અને મારી શરૂ પણ છે.

સુખલાન—તમારી તે દરજ્જા બને રહી મને તેની ફિકર નથી પણ તમને એવો હમ તે કાણે આપ્યો?

પ્રાણનાન—એક જ વહાણમાં બેરેલા સવળા જણ એક જ દિશામાં વહાણને લઈ જાય તો જ આરો આવે અને તેથી અમુક દિશામાં આપણે

વહાણુ સર્વ જાણે એમ એકમીજને દેવેવાનો હક દરેક જણને છે તમારા આંચ છુરી ખી અને લાણકાનિ ન હોત તો વખને તમારી પામે કોઈ ન આનન, જેકે તે દલામા પણ બાઈ તરીકે તમારૂં હિત ચામા ગ્રહેયુ છે એ તમને સમજાવવાનો હક તો મને છે જ. પણ હવે એ મવાલ જવા દેયે તમે પગેલી કપડા હજી કેમ નથી ઝોળતા ?

મુખલાલ—માગી પામે જે પગેલી કાપડ છે તેના મે પૈસા તો આપેલજ ન છે હવે એ હું બળા નાખુ તો તેના પૈસા ચોડા જ નિવાયતથી પાછા આવવાના હતા ?

પ્રાણનાલ—હું કયા નિવાયતથી પૈસા પાછા લાવવાની વાત કહ્યું છું ? હું તો એમ કહ્યું છું કે પરદેશી માલ વાપગાથી તમારૂં પોતાનું અને હિન્દુ સ્નાનનું ગુન્સાન છે

મુખનાલ—પણ મેં વેચાતા લીધેલા કપડા હજી બાળી નાખુ એમા ઇંગ્લેન્ડને શું ગુન્સાન થયું ?

પ્રાણનાલ—તમે માત્ર કંઈ હજીયે ન સમજ્યા હું ઇંગ્લેન્ડ ગયેલા પૈસા પાછા લાવના પણ નથી માગતો અને ઇંગ્લેન્ડને ગુન્સાન કંઈ પણ નથી માગતો

મુખનાલ—(અધીરા થઈને) તો શું ઇંગ્લેન્ડને ખીક બતાવ્યા વગર જ ઇંગ્લેન્ડ સ્વર્ગ ન્યા આપી દેશે ?

પ્રાણનાલ—તમે ઇંગ્લેન્ડને ચાની ખીક બતાવશો ?

મુખલાલ—હું પરદેશી માલ કંઈ બાળુ નહિ, પણ ઇંગ્લેન્ડે હું તો એમ કહ્યું કે તમે જો અમને સ્વર્ગન્યા નહિ આપો તો અમે તમારો માલ ખિલકુલ લઇશું નહિ

પ્રાણનાલ—અને પછી ઇંગ્લેન્ડ શું વિચાર કરશે ?

મુખનાલ—ઇંગ્લેન્ડ વિચારશે કે હાથનો વેપાર ન્યા એના કરતા રાજસત્તા ન્યા એ બદલ છે

પ્રાણનાલ—એટલે કે, ઇંગ્લેન્ડે હિન્દુસ્તાન ઉપર ગત્ય કરવા કરતા હિન્દુસ્તાનના પોતાનો માલ ખપાવવામા વધારે લાભ છે, અને તે ઝોડવા કરતા રાજ્ય છોડવું તે વધારે પસંદ કરશે એમ જ કેની ?

મુખનાલ—હા, એમ જ

પ્રાણલાલ—ત્યારે તો જો સરખાર તમારૂં કહેવું મળે અને તમને સ્વરાજ્ય આપી દે તો તમે અંગ્રેજોનો જ માલ લેવાને બધાઈ જાઓ

મુખલાલ—એવું શા ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે ? સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી અમે ગમે તેમ કરશું

પ્રાણુલાલ—ત્યારે શું અંગ્રેજ પ્રજા એટલી બધી ભેળા છે કે સ્વરાજ્ય આપવાથી આપણે વેપાર પણ હાથમાં રહેવાનો નથી એટલું સમજી ન શકે ?

સુખલાલ—બલે ત્યારે, ધારે કે આપણે પરદેશી માલ લેવા બંધાઈ જઈને સ્વરાજ્ય ભેળવીયે, તોયે તેમાં શું ખોટું છે ?

પ્રાણુલાલ—ખોટું શું છે ? ઈંગ્લેન્ડને દર વરસે સાઠ કરોડ રૂપિયાની ખંડણી—અરે સાઠ કરોડ શું, અબજો રૂપિયાની ખંડણી આપવાની અને દેશનાં કરોડો લોકોને ધંધા વગર ખેસાડવાની શરતે મળેલું રાજ્ય શું સ્વરાજ્ય કહેવાય ? આ બે શરતો કરી એમાં જ સ્વરાજ્ય ગયું. અને જ્યાં સુધી વિલાયતનો વેપાર અહીં ધમધાકાર ચાલે છે ત્યાં સુધી શું ગેરા વેપારીઓ સીધીં કે આડકતરી રીતે દરેક જાતનો અધિકાર પોતાના ખાંડુશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે ?

સુખલાલ—તમારું કહેવું સાચું લાગે છે. પણ તમે તમારા બહિષ્કારથી સ્વરાજ્ય કેવી રીતે ભેળવવા માગો છો ?

પ્રાણુલાલ—તમારા અને અમારા બહિષ્કાર વચ્ચે એ જ તફાવત છે. તુકસાનની ખીક ખતાવી ધનલોભને પોપણ આપીને તમે અંગ્રેજો પાસેથી સ્વરાજ્ય ભેળવવા માગો છો. અમે વેપારની શરત કરતા જ નથી. અમે અંગ્રેજોને કહીયે છીયે કે તમે અમને સ્વરાજ્ય આપો કે ન આપો, અમારા અબજો રૂપિયા બચાવવા ખાતર અને કરોડો લોકોને ધંધો મળે એટલા ખાતર અમે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાના.

સુખલાલ—સ્વરાજ્ય આપો કે ન આપો તોપણ અમે બહિષ્કાર કરવાના જ એવું કહો એટલે પછી તેઓ તમને સ્વરાજ્ય શાના આપે ? શા માટે આપે ?

પ્રાણુલાલ—અમે અંગ્રેજોને ખીક ખતાવીને નહિ પણ તેમને નિરાશ—આજે તેમને મળતા ગેરવાજબી નશા વિષે નિરાશ—કરીને સ્વરાજ્ય લેવાના છીયે. જ્યારે અંગ્રેજો જોશે કે રાજ્ય હાથમાં રાખવાથી પાછની પણ પેદાશ નથી ત્યારે તેઓનો હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં રાખ્યા વિષેનો રસ જ ઉડી જશે.

સુખલાલ—એ વાત હજી મળે નથી ઉતરતી. છતાં ધારે કે તમારી વાત સાચી છે, તો પછી તમે બધા જ પરદેશી માલ ઉપર બહિષ્કાર કેમ નથી નાખતા. એકલા કાપડો બહિષ્કાર કર્યો શો દહાડો વળવાનો ?

પ્રાણુલાલ—અ તો વહેવારકુશળતાની વાત રહી. બધી જાતના માલનો બહિષ્કાર કરવા જતાં એક પણ પાર ઉતરે નહિ. બધા શત્રુઓને એકીવારે જીતવા નીકળું એ તો હારને નોતરવા જેવું થાય. માટે એક પછી એક -

શબ્દને પાડવો એવો મુદ્દાચાલનો નિયમ છે. વસ્તુ બધી જ પહેળી માલે આપણને નુકસાન કરે છે એમ પણ નથી. કેટલીક વસ્તુઓ દુઃખમાં જ ઉપજે છે, તેની આપણને હમેશા જરૂર પણ હોતી નથી. કાંઈ પ્રસંગે જ તે લેવી પડે છે. તેની વસ્તુ વિભાજનથી લાવવામાં કશું નુકસાન નથી. પણ કાપડનો ધંધો તો મૂળ અહીંનો જ. કાપડ અહીંથી વિભાજન જતું આપણે ત્યાં રૂંધાકે છે, કાતવા જેટલા લોકો છે અને વણતાર કારીગરો ચોકચોક છે, છતાં આપણે અત્યાગ મુશી પગેલી કાપડ લઈએ, એ ચોખ્ખું પાપ નહિ તો ખીન્નું શું ?

મુખવાલ—પણ સાડ કરોડ બચાવવાથી હાનિઓ આપણી માથેનો બાકીનો વેપાર કેમ અડકે ?

પ્રાણવાલ—તમારો મવાલ તો ત્રિગણીનો દેખાય છે. પચીસ પચન વાળી કમાન હોય તેમાંથી ચારીનો એક વચનો પત્થર કાઢવો એમાં શું થઈ ગયું, ચોરીસ પત્થર તો હજી છે જ, ચારી તમારી દલીલ છે પહેળી કાપડ એ જ અત્રેથી વેપારની કમાનને ટકારી ગળે છે. જે પ્રગતિમાં એ ચારીનો પત્થર કાઢી નાખવાની શક્તિ આવી ગઈ તે પનાંધીનપણાની કમાન કષ્ટજવાર પણ ટકવા ન દે.

મુખવાલ—હા, હવે સમજ્યો, અને હવે એ પણ સમજાઈ ગયું કે જો પહેળી કાપડનો બદલો કાઢી ગઈએ તો સરગર પામેથી ધારુ કરાવવાની આપણામાં શક્તિ આવી જાય. પણ પહેળી માલ પામે હોય તેટલો કેમ ન વાપરી નાખવો ?

પ્રાણવાલ—આપણે હમેશા નફાનુકસાનની વાતો જ કરતા ચાલ્યા છીએ, કેમ જાણે હૃદય જેની કાંઈ વસ્તુ જ હોય નહિ ? પહેળી વસ્તુથી આપણને નુકસાન થતું છે, પહેળી કાપડની આપણને કશી જરૂર નથી, મોહને લીધે જ આપણે તે વાપરીને છીએ. આપણે જાણ્યા પછી પણ આપણે પહેળી માલ વાપરતા રહીશું તો આપણે કોઈ કાળે કેમ શુદ્ધ થવાના ? આ ધર્મનો સવાલ છે તમારો નસોધરો પ ધર્મ છે એમ જાણ્યા પછી એનો મહિનો પૂરો થાય ત્યાં મુશી એના હાથની રમોઈ તમે ખાજો ખગ ? વળી તમે એ પણ જુઓ છો કે તમારો જેવા હજાર બે હજાર જથ્થો એમ જ કહે કે અમારી પામે પહેળી માલ છે ત્યાં મુશી વાપરીશું તો સામાન્ય લોકો એમ જ માનશે કે સ્વદેશીનો આટલો કપડો થાય છે છતાં સમાજ ઉપર તેની કશી અસર નથી થતી. સામાન્ય લોકોને દલીલ સાથે પત્યક્ષ પૂગવાની પણ જરૂર હોય છે દાખોનો જોઈને જ તેમને પ્રેરણા થાય છે આપણે પહેળી કાપડ વાપરવામાં શરમ છે એ ખ્યાલ લોકોમાં દાખવ કરવો જોઈએ.

તો જ લોકોમાં સ્વદેશીનો તુરંતો આવી રહે એ અર્થશાસ્ત્રનો સવાલ નથી, લોકોની ત્રદા ઈજવવાનો સવાલ છે.

સુખલાલ—જ્યા અને ત્યા તમે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા કયાં કરો છો. એ શ્રદ્ધા છે શું ?

પ્રાણુલાલ—માઝે પીકા ઉપર પહેરો બરવા જવું છે ત્યાંથી આવીને પછી તમને શ્રદ્ધાતું રહ્યું સમજાવીશ.

૨

પ્રાણુલાલ—કેમ ? આજે તો ખાદી પહેરીને આવ્યા છો !

સુખલાલ—હજી તમારી શ્રદ્ધા હું સમજી રહ્યો નથી, પણ મનમાં વિચાર કયો કે સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત તો મને પસંદ છે અને ખાદી પહેરવાથી કશું-નુકસાન તો છે જ નહિ, પછી તમાગ જવાનો સન્તોષ મેળવવા ખાતર ખાદી પહેરીને તોયે તેમાં શું ખોટું ? આવો એકંદરે વિચાર કરીને ખાદી પહેરવા લાગો છું. આ આઠ દિવસ હું કરાચી ગયો હતો. ત્યાં હજી વગર માદ નથી. બધાએ એવો તો શય છે કે તોના ભગવાન ત્યાં તમારી ખાદીની ખૂબી જોઈ. મયમલના કપડા અને મીવના પણ કપડા પસીનાથી શરીરને ચોટી જાય છે તેથી આખું શરીર ગદુ ગદું લાગે છે પણ આ તમારી ખાદી તો ખાસો બ્રહ્મોટિંગ પેપર જ દેખું ! હવે ચોમાસામાં ખાદી ફરી નીવડે છે તે જોતું રહ્યું.

પ્રણુલાલ—ખાદી ઝટ મદાય નહિ એ તો દેખીતું છે, પણ પવજલી ખાદીમાં પણ ટુર રહે છે એવો તમને અનુભવ થશે; અને તિયાળામાં તો આ વસ્ત્રે કોઈને ફલાલીન ખરીદરી જ નથી પડવાની ખાદી જેમ જૂની થતી જાય છે તેમ તેમ તેની ચુંગાળપ અને ડુંદ વધતી જ જાય છે. મારી પાને જૂની ખાદી છે તે તો મખમલ જેરી લાગે છે.

સુખલાલ—હવે તમારે શ્રદ્ધાપુનાયુ ખોલો જ્યાં દલીલ ચાલતી નથી ત્યાં તમે શ્રદ્ધા લઈ આવો છો એમ જ હું તો માનું છું.

પ્રાણુલાલ—જુઓ, જ્યારે કોઈ બળક પટેલવેલું આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવવાગ પડે તો એકવાર બે ડગળા બની રહે છે તે જોઈને તમારા ગણિતશાસ્ત્રીઓ તો એમ જ કહેશે કે કંઈ દિસાળ. દસ પ્રયત્નોમાં નવ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે એટલે કે નવ-દશાન નિષ્ફળતા છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બાળક કોઈ કાગે ચાલતા શીખવાનું જ નથી. ત્રિગણીનો દિસાળ કરીયે તો આ અનુમાનમાં કંઈ જ ખોટું નથી પણ બાળક તેથી નિરાશ નથી થતું. બાળકમાં શ્રદ્ધા હોય છે. બાળકમાં જો બોવવાની

શક્તિ મેળ તો ને મેળ જ દરેક કે હું પડુ છું તે જ પ્રકૃતિના નિયમોને
લીધે, પણ હું જુ ગાંગ પ્રજાના લે થી—માગ અત્મનિષ્ઠ તમે ૧ સિદ્ધ
૮ ને દિશા ૧ દેશ, પણ તેમાં તમે મારી શકો તો ગણતરીમાં લેવી
જૂની જ ગયા મારે દિશાને તો ૧૫૨૬ એ નવની તો શુ પણ નવ
હતી થી પણ વધારે છે તમે નાના હતા ત્યારે તર્કશાસ્ત્રની ગમણા પછી
લાગી તો તમારી શદ્દો જો નહોતી તેથી જ માનતા ગીખ્યા ' શુ આ
દનીયમાં તમે અશ્વ લુઓ છો ? આમાં વલુદ નથી એમ શુ તમને લાગે
છે ? પુરુષાર્થ માનુસનું તર્કશાસ્ત્ર જુદુ હોય છે અને નિગાસાદી નમઃધર્મી
વેતીઆઓનું જુદુ હોય છે

શુખનાન—હવે કાલ થોડું સમજાય છે ખરું

પ્રાણુનાન—ત્યારે યુરોપીઅન લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આન્યા ત્યારે
હિન્દુસ્તાનનો સૂત્રગત માલ દુનયામાં બે સખણાતો હતો અને બધે જતો
તો પણ એવા અપની અંગ્રેજ લોકો નિરા ન થયા કે આ દેશમાં
પોતાનો માલ જ ન શકે નેમરો એવો વિચાર ન થયો કે આના મોટા
દેશમાં આવા સુંદર કાપડ સામે આપણે કેવી રીતે હથિશાસ્ત્રમાં મૂકી
શકીએ ? ગણિત ૧૨ એમની સામે હતું અને ધર્મશાસ્ત્ર પણ એમની સામે
હતું જના પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ શદ્દો નાખીને તેમણે ભારતલક્ષ્મીને
દામી કરી અને પોને ડોર બન્યા ત્યારે ન્યા ધર્મ આપણી બાલુએ છે,
કાલપ્રવાહ અનુકૂળ થયો છે અને સ્વરાજ્ય સરળ રત્ન આ પ્રયત્નું દેશ
છે, ત્યાં શુ આપણે આપણી પણ શદ્દો ન ગણી શકીએ ?

શુખનાલ—પણ ફેશનના મોહમાં સપાયેલા આપણા લોકો પ દેશી
કાપડો એમએક ત્યાગ કરશે એમ તમારી શદ્દોની દટિ પણ માની શકે ખરી ?

પ્રાણુનાલ—જે ગણે એક જ મદ્ય વડે માસાહાર છોડી દીધો તે
ગટ વિરે કંઈ વસ્તુ અશક્ય લાગે ? અત્યાર મુધી ભારતજનતાના સ્વભાવથી
વિશ્વ વસ્તુઓ કંઈ આપણે તેમને કહેતા હતા તેથી લોકો તે સમજતા
ન હતા, અને માડમાં સમજે તોપણ ઉત્સાહથી તેનું સેવન કરતા ન હતા
પણ આજે તો ભારતવર્ષની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવી હીલચાલ તેમને મળી
ગઈ છે હજારો વર્ષોની અપણી અને હજારો વર્ષોની તપશ્ચર્યા આ દિશામાં
જ વહેલી છે અપવિત્ર વસ્તુનો ત્યાગ એ તો ભારતવાસીઓને માટે ઉત્સવ
સમાન હોવો જોઈએ

શુખનાલ—એ સમાલ વચ્ચે જ મને પૂજા દો તમે કહો છો કે
સર્વ જનતા પરી માનના બહિષ્કાર કરના જતા એમાં પણ શરી ન
શકીએ અને તેથી એમાં મપડના બહિષ્કાર પાછા જ રાષ્ટ્રની રાશ્ત્રી રીડીએ
એમાં જ વ્યવહારુશક્તિ છે

પ્રાણલાલ—પણ એનો અર્થ તમે એમ નહિ સમજતા કે ખીજ માલનો—એમ કે ખાડનો—કોઈએ બહિષ્કાર ન કરવો આજે એની પાછળ ગાંધીય હીલચાલ આપણે કરના નથી માગતા એટલું જ.

સુખલાલ—હા હા, એ સમજ્યો, બહિષ્કારમાં અમે આગળ વધીને એમા તમને ખોટું શાનું લાગે ? પણ તમારી વ્યવહારકુશળતાની દલીલ ગમે ઉતરી છે અને તે જ આગળ કરીને હું પૂછું કે બધા જ પરદેશી કાપડ પર બહિષ્કાર નાખના કરતા આજે અગ્રેજી કાપડ ઉપર બહિષ્કાર નાખીએ તો તેમા તમે વ્યવહારકુશળતા કેમ ન જુઓ ? તેમા સગત કરવાની વૃત્તિ તમને કેમ ભાસે છે ?

પ્રાણલાલ—તમારી દલીલ માયાની છે. મને લાગતું હતું કે જે વસ્તુ તમે શુદ્ધિથી સમજ્યા છો તે અન્ત કરણમા પણ ઉતરી જશે મારી દલીલ—જોઈ તમે દેવની ભાષા કાઢી નાખી અને મારી જ દલીલ વાપરના લાગ્યા. પણ એથી આત્મશુદ્ધિ નહિ થાય પણ મને ક્ષમા કરો. તમે નિખાલસપણે આ દલીલ કરી નથી એમ પણ મારે શા માટે માનવું ? તમે કહો છો એ દલીલને જવાબ છે. આજે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારથી આપણે સ્વદેશી કાપડને પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજન આપીને છીએ તમારી પદ્ધતિ પ્રમાણે અગ્રેજી કાપડ પર બહિષ્કાર નાખીએ અને જાપાની કે અમેરિકન માલને આવવાની છૂટ રાખીએ તો સ્વદેશીને સી રીતે ઉત્તેજન મળી રહે ?

સુખલાલ—જાપાની અને અમેરિકન માલ ઉપનત આપણને વધારે માલની જરૂર તો હશે જ. તેટલું જ આજે સ્વદેશીને ઉત્તેજન મળ્યું બ્રિટિશ કાપડ બધ થયા પછી જાપાની બધ કરીશું એમલે એટલું સ્વદેશીને ઉત્તેજન વધ્યું, એમ ન હોય ?

પ્રાણલાલ—આથી વધુ દગાખોર દલીલ જ ન હોઈ શકે જાપાની અને અમેરિકન માલ ક્યારે કેટલો વધશે તે તમે કહી શકો ખરા ? આજે પચીસ લાખ રેડીયા અને એક લાખ સાજો આપણે ચલાવીએ અને બે મહિનાની અંદર જાપાની અને અમેરિકન માલ આવી પહોંચે તો તમે તે લેવાને જ દોડવાના. પડી આપણી સાજો અને રેડીયાનું થાય ? આના અનિશ્ચિત સ્વદેશીના આધાર પર કોઈ ગણ પ્રગતિ ન કરી શકે મહાત્મજી દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડે જ્યારે ખેતી વધારી પડી ત્યારે તે વખતની સરકારે મહાત્મજી પછી પણ અમુક વખત સુધી તમને પંચડે એના ભાવથી તમારું અનાજ લઈશું એવું આશ્વાસન ખેડૂતોને આપ્યું હતું આજે દરેક જાતના પરદેશી કાપડ પર બહિષ્કાર નાખી આપણે સ્વદેશીને નિર્ભય કરવું જોઈએ. સ્વદેશીધર્મ એ પતિતતાના ધર્મ જેવો છે જે સ્વદેશનું નથી તે બધું લાભ્ય તેણે જોઈએ

સુખનાત—ઓ હું સમજ્યો! પણ સ્વેશી કાપતો ધધો! કુનાગને પૂગતો નદો! ક્યા થાય છે?

પ્રાણુનાત—આ વગી તમે નવો સવાલ ઉપાળો છે. પૂગતો નદો! એને શું?

સુખનાત—પૂગતો નદો! એને જાણી મહેનત કર્યા વગર માણમ જે વેપારી એવઝારામમા રહી રહે તેમા સારો નદો છે એમ કહેવાય

પ્રાણુનાત—એવાધધાતો અને છે ચોરી, જુગાર, લૂટ, સટ્ટાગાજી, રગતો (ધોગતી) વગેરે ત્યારે આવા ધધાઓની દિમામન તમે કેમ નથી કરતા?

સુખનાત—તમે તો હવે ગમે તેની દીન કવા લાગ્યા. તમે ગણાવો છો એના સમાજનિનાત ધધા કોઈ પ્રતિબિંબ માણસ કરે ખરો?

પ્રાણુનાત—તો એમ જ માનું છું કે સવાની સાજ સુની નીરાળી વાતાવજીમા રહી કામ કરવાથી પોનાનું બધી બાતે ચાને એકું મળી ગ્હે એટલે એ ધધો લાભદાયક છે ઇમાનદારીથી કામ કરે એવી કોઈને વધારે મળી રહે તો એની ડું અદેખાઈ ન કરે આજે જે ધધાઓમા વધારેમા વધારે નદો મળે છે તેમા એકનો નદો તો ખીજનું નુખ્સાન એમ જ ધણીવાર દેાય છે, અને સદાનો અથ તો એમા ગ્હે જ છે. તેથી જ આપણને જાન મહેનતનો આટલો કટાણો ઉપજે છે આજે ગરીબમા ગરીબ માણસો શું મજૂરી મળે છે એનો વિચાર અને પોતાના ધધામા પોતે શું મેળવે છે એની સરખામણી કરી એની કમાણીમા આટલું અન્તર રાને લીધે છે તેનો વિચાર ને માણસ કરે તો તે જોઈ શકશે કે સ્વદેશી સૂતર કાતનામા અને નણવામા જે આમદાની થાય છે તે જ યોગ્ય અને સુંદર છે.

સુખનાત—આ તો તમે સોરયાલિઝમ (સમાજસત્તાવાદ) લઈ આગ્યા.

પ્રાણુનાત—ના સોરયાલિઝમમા ગરીબ લોકો કાયદાની મદદથી અથવા હડતાળના દયાણથી વધારે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગને ધર્મની દૃષ્ટિ રાખી ઓઝાથી સન્તોષ માનવાને વીનવું છું એમા હું નવું કશું કરેતો જ નથી હિન્દુ ધર્મનો જ સાર આમા છે ચાન્દ્રિય સૂતર કરતા હાથે દતિય સૂતર વધારે પવિત્ર હાયે સૂતર કાતવામા જે કંઈ મળે તે ઓછું હોય તોપણ માનવું એ હિન્દુ ધર્મની વૃત્તિ છે રાજ્ય કારો કહે છે ખીજન પ્રાધને દુખ દીધા વગર, ખલ કહેતા સેતાની માણસ સાથે સહનર કર્યા વગર કે અન્તરાત્માના અનાજને દાખી દીધા વગર ઓછું પણ જે કાર્ક મળે તે બહુ ગણવું

સુખનાત—પરદેશી કાપડનો વેપાર છોડી સ્વદેશી ધધામાં પડનાર વેપારીઓને માટે તમારું આ આશ્વાસન લાગે છે.

પ્રાણુસાલ—હા. અધર્મ ઊડી ધર્મને રૂતે ચડનારો માટે ઋષિઓનું આ વચન છે. આના પર શ્રદ્ધા રાખી ને લોકો ચાલે તેમનું કાંઈ કાળે અકસ્માત્તુ થવાનું નથી.

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર

ઘણા એવા છે કે જેઓ મહાત્માજીનો ત્રિવિધ બહિષ્કાર તેમજ અસહકારનો કાર્યક્રમ પસંદ કરે છે, છતાં તેઓજ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કારને ટેકો આપે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આપણા પક્ષનાં મૂળ કેવાં નબળાં છે એ આ બતાવે છે. એ બતાવે છે કે આપણા લોકો ન તો અસહકારની શરતોને સમજ્યા છે, ન તો તેના પ્રભાવને. જે સભ્યો એક તરફથી બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કારને ટેકો આપે છે અને બીજી તરફથી પાછા સવિનય ભંગની ઉતાવળ કરે છે એઓ આપણી લડતના ઘણા જ નેજામગરેલા ભેરઠો છે. એટલે હવે પછી સવિનય ભંગ શરૂ કરાય તે પહેલાં આ વર્ગને જાગૃત્વાની આપણે ખાસ કાળજી લેવી પડશે. આપણા કાર્યકર્તાઓ માન ખૂનખરાથી કરતા નથી કે મનમાં હિંસાને સેવતા નથી એટલું બસ નથી. ખૂનખરાખીને અંકુશમાં રાખવાની તાકાત આપણે જાગૃત્વી નેમળે. ખૂનખરાખીને રોકવાનું તેઓનાથી જ બની શકે, જેઓના રામેરામમાં અહિંસા બાપી રહેલી છે, અથવા જેમના મનમાં પાકું ફસી ગયું છે કે નીતિ તરીકે અહિંસા એ અનિવાર્ય છે.

આવા દહીંમાં ને દૂધમાં રહેનારા ભેરઠોનાં સાથથી આપણે બહુ નુકસાનમા ઉતરેલા છીએ. જૂની ખૂલ ફરીવાર ન કરવાની આપણે દરકાર રાખવી ઘટે છે.

ખૂનખરાખીનું નાનું ઇમરકું થશે તો તે પણ મહાત્માજીને ચેરહાજરીમાં આપણે ખાળી શકવાના નથી. આપણી નાનામાં નાની ખૂલનું પરિણામ મહાભયંકર આવવાનું. એથી અરાજકતાને માટે દરવાજા મોકળા થઈ જશે અને સરકાર ગમે તેવી ગાંડીતૂર અને હેવાનિયતભરી દમનનીતિ ચલાવશે તે પણ જાગૃતની નજરે ઉચિત ગણાશે. આનું પરિણામ ખીલ્તું શું આવે ? આપણું ખીલતું જતું રાષ્ટ્રીય જીવન બધું ઓછામાં ઓછું એક જમાનો તો વેરણુછેરણુ થઈ જવાનું. આપણે સમજી લેવું નેમળે કે આપણા સવિનય ભંગનો જવાબમાં સરકાર જે ખૂનખરાખી કરે છે તે બધી મગદુરવાળા

લીમી માથે કુતરે છે. જેમ જેમ મગફળ ફાગળ વધાઈતી જાય છે તેમ તેનું
 મીઠાની બીજાની તાકાત પણ વધતી જાય છે. પરંતુ રોકો તોડાત કહે
 ન તેને લીધે જે દમત ચડે તે તે દાવ નહીં પેઠે દેવાગે અને પ્રત્યક્ષ
 જે નહીં નહીં હવે લેખતો જ બધા કરી જાય. કાલી મરીને કા.
 માનસના મન વળાએ જાનિય પ્રત્યક્ષ તત્ત્વનું પેઠું મેળે છે
 અને કોઈના મેળે નહીં.

યુદ્ધમાં પણ દુરમતને વચરે દાનિ રોકે પડેલાડી છે તેના કંઠના
 વળાએ દાનિ પડેલાડીની રક્તિ કાનામા વધાઈ છે એના ઉપર જ કોઈની
 શાય છે તે જ કાળથી સજ્ય યુદ્ધોમાં—જે યુદ્ધોને સજ્ય કરી ચકાના
 દોષ તો—ત્યારે ખૂન કરવાના દોષ છે ત્યારે તેમાગે જેમ જાને તેમ જોણું
 દર્દ પડેલાડીનો અને જેમ જાને તેમ જોણું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા
 આવે છે. મરિના બગમા આપત્રે દુષ્પ ખમીને, મહનશક્તિ જનારીને
 આપણું બધું પ્રગટ કરીને છીએ.

પ્રિટિ। માયના બહિષ્કારનો કનવ એ આપણા પક્ષની નિર્જનતાનું
 જ ચિહ્ન છે.

तत्त्वार्थ

સત્યનિર્ણય

અનાદિકાળથી દુનિયામાં સત્યાન્વેષણ ચાલતું આવ્યું છે. સત્ય એ જ પગલું ધર્મ છે એ તત્ત્વ માણસ આગળ પ્રત્યક્ષ થયું છે, પણ સત્ય શું છે એ તેટલું પ્રગટ નથી થયું, અને તેથી દુનિયાનો વ્યવહાર અલગ સાચક અને નેપથ્યમંત્રણો બન્યો છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એનો હેતુનો નિર્ણય હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી ન થાય તોપણ ચાલી શકે છે, પણ સત્યનું સ્વરૂપ નહીં ક્યાં વગર એક ક્ષણ પણ ચાલે તેમ નથી. હાલે ને પગલે આપણે સત્યનો નિર્ણય કરવો પડે છે મનુષ્ય અદ્યક્ષ છે, સર્વેશ તો એક ઇશ્વર છે. તેથી પગલું સત્ય શું છે એ તો એક ઇશ્વર જ જાણે, છતાં સત્ય વિશે આપણને જોઈએ અને જોવો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે ઉપરથી આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવવો પડે. તદ્દા કહે છે, પગલું સત્ય—એકમાત્ર સત્ય કયાંક પણ હોવું જોઈએ. અનુભવ કહે છે, દરેક માણસને પોતાને સંજોગો વસ્તુ જ સત્ય લાગતી હોવાથી સત્યમાં વ્યક્તિ પરત્વે વિવિધતા આવવી જોઈએ. વાસનાને કીધે સત્યનું સ્વરૂપ ઢંકાય છે, મોહને કીધે સત્યનું આપણે દર્શન કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાન્ત ચર્ચાર્થ છે, છતાં જેઓને આપણે વીતરાગ, સ્થિતપ્રજ્ઞ ગણીએ છીએ તેઓમાં પણ તત્ત્વ વિશે મતભેદ જોઈને સત્યાન્વેષણ વિશે નિગ્રહા ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ સત્યાન્વેષણની યાત્રા કોઈ કોને બંધ થવાની નથી, કેમકે જીવનયાત્રાનો તે પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.

સત્યાન્વેષણ જીવનયાત્રાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવાથી જેવી આપણી જીવન વિષેની કલ્પના તેવો માર્ગ લઈને આપણે સત્ય નહીં કરવા મથીએ છીએ. કેટલાક બાહ્ય જીવન ઉપર વધારે ભાર મુકે છે, તો કેટલાક આંતર જીવન,

દેવતાનું નામાન્વિત નિર્મુખને પ્રમાણ માને છે તો દેવતાક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિના અન્તર્યુત્તિને સર્વોપરી માને છે. ગેગાંગી કયો પણ નેષ્ટ એ દેવ નથી નથી થયું, અને જે દિવસે તે નક્ષિ થયે તે દિવસે પરમ સત્યની સાથે પણ સર્વ હશે.

આ બોદ પ્રમાણે અન્તર્યુત્તિ ઉપર જાર મુદનાર 'લોકો કહે છે કે દરેક વ્યક્તિને નિષ્પર્યાયને જે સત્ય લાગે છે તે જ તેને માટે સત્ય છે. આખી દુનિયા એક તરફ ચાલે અને પોને ખીજી તરફ એ તોપણ તે પોનાને લાગના સત્યને જ વળગી રહે, સત્યને દગો ન દે. બીજો પણ કહે છે કે દરેક મનુષ્ય—દરેક વ્યક્તિ દેવની અસ્પૃશ્ય છે એનો અનુભવ એટલો બધો વિગાળ છે કે વ્યક્તિની સત્ય નિર્મુખી દરખાસ ઉપર આધાર રાખવો એ મિથ્યાબિમાન છે. આ જગત સત્ય છે, આ જગતનો વ્યવહાર સત્ય છે, આપણી ક્ષણિક દરખાસ અસત્ય છે. વ્યક્તિ મરણાધીન છે, પણ સમાજ પ્રમાણમાં અમર છે. વ્યક્તિ મોહાટત છે, સમાજ પ્રમાણમાં વધારે યોગ્યુક્ત રહે છે. તેથી જ તો દુનિયાનો વ્યવહાર પંચના નિષ્ક્રિય દ્વારા ચલાવીયે છીએ. તમે કહો છો તેમ સત્ય એ પરમ મંગલ છે એ વે સંપૂર્ણ સત્ય હોય તો તમારે એ પણ કળાય દરેક પડે કે જે પરમ મંગલ છે એ સત્ય છે. અમે એ શિદ્ધાન્ત માનીયે છીએ માટે જ જગદ્ગુરુએ કહ્યું છે:

यद्भूतवृत्तितनय-तं तन्मयमिते नः भुवम् ।

જગદ્ગુરુએ અહીં આં 'इति मे मतिः' કહ્યું નથી. 'नः भुवम्'—પૂર્વાચાર્યો પાનેથી અમે સાંભળ્યું છે; એટલે કહેનાર અને સાંભળનાર અનેક છે. સત્યની વ્યાખ્યા દરવાનો અધિકાર પણ સમાજને જ છે એમ 'नः भुवम्' કૃતિને જગદ્ગુરુએ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. જનમાત્રનું આત્મનિતક દર્યાણ જેની અંદર છે તે જ સત્ય છે. અમને લાગતું નથી કે આ વ્યાખ્યા ઉપર કોઈ પણ આક્ષેપ લાવી શકે. પરમ માંગલિક સર્વભૂતહિતકૃત સત્યનો નિષ્ક્રિય ખીજી રીતે ન જ કરી શકીએ, આને આપણે જનમાત્રની સાથે સમભાવ ન હોય. જેટલે દરજ્જે મનુષ્યમા પ્રેમંદુત્તિનો વિકાસ થયેલો હોય તેટલે દરજ્જે ભૂતહિતનો તે વ્યાપક અર્થ કરે, અને તેટલે દરજ્જે સત્યનો તેને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સાધારણ ચાંચ ધણા લોકોને માટે કુદ્યુત્તરહિતમાં જ ભૂતહિત સમાયેલું છે. એથી ચડિયાતા લોકોને માતિનું હિત, સંપ્રદાયનું હિત, રાષ્ટ્રનું હિત, એ જ ક્રમશઃ ભૂતહિતનો સંપૂર્ણ અર્થ જણાય છે. આને મરોચ્ચ કોટિ પર પડેલેલા લોકોમા મદ્ય ભૂતહિત એટલે મનુષ્યહિત એ જ ખ્યાલ વધારે પ્રવે છે. નિષ્પાષ્ટ જન માળયા માટે મધ અને તીડ

ઉપર મેનાર જાણવડામા વર્ગવેરો માધુ મનુષ્યહિત એટલે જનહિત એમ માનતો દોષો લેધયે. જેમ જનહિત વિશેનુ યથર્થ જ્ઞાન ક્રમન થાય છે તે જ પ્રમાણે 'અત્યન્ત' શુદ્ધનો ભાવ પણ ક્રમજ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે આજે મુદ્ધ વ્યવર્તિને માટે, દક્ષિણ લાભને માટે ગપ્તનુ મુક્ત-સાન કરનાર યોદ્ધાના કરતા દેશહિતની ખાતર સર્વસ્વ દોગી દેનાર વ્યક્તિ 'અત્યન્તમ્' નો અર્થ વધારે જાણે છે ન્યાય-અન્યાયનો દરોજો વિચાર કર્યો વગર ગપ્તોપાસના કરનાર વ્યક્તિના કરતા માનવમોટિનુ હિત જાળવવા ધરમ ધર્મને જ ન જાણી મેંત્રીની, ટૉર્સ્ટોય કે ગાની જેવા મહાત્મા 'અત્યન્તમ્' નો અર્થ વધારે જાણે છે. આમ જેમ જેમ મમાજમા જૂનહિત અને અનન્ત-કાળનો સાક્ષાત્કાર વધતો જાય તેમ તેમ મલનુ દર્શન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થયે

આમ સસની કરોગી બે રીતે થાય છે વ્યક્તિગત ધર્મજુદ્ધિ (Individual Conscience) હાગ અગર સમાજજુદ્ધિ (Social Conscience) નિર્ણીત આત્મનિતક દેશાણુની ક'પના દ્વારા. જાને નિર્ણયમા લેખમ ગ્રહેણુ છે અને તેથી તેને માટે તે તે પદ્ધતિના કિમાયતીઓએ એક એક દનાર રાખેલો છે અન્ત કન્થુપ્રવૃત્તિને પૂજનાર આખી દુનિયા પર જુલમ ગુજારે. તેના આત્મવિશ્વાસમા અપાર અહકાર છૂપાયેલો હોઈ શકે અને મધ'નામા મમાજ સુરક્ષિત ન પણ રહે ખીજ બાલુએ સમાજનિર્ણયને ધર્મપદ આપનાર પ્રગતિનો વિરોધી અને રૂઢિનો દામ જની જવાનો મંબવ ગ્રહે એની જોડે લડીવડીને જ સસને પોતાનો રસ્તો કરવો પડે છે મમાજનિર્ણયને માન આપવામા - વિનય છે ખરો, પણ તેમા આત્મિક વિકાસને માટે અનુકૂળતા નથી

આ લેખમે ઓગ કરનાના ઉપાયો પણ લેના થઈ અન્ત કન્થુ-પ્રવૃત્તિનો પૂર્જક પોતાના હાથમા એધર્મ કે સત્તા લેતા અચકાય છે કાઈ પણ જાતનો અધિકાર હાથમા ન લેવો એ જ તેનો અધિધર્મ છે. એ ધર્મનું પાલન ન કરે તો તે પોતાની જાતિમા પોતાને હાથે વિધિ દાગે અને સમાજને અમલ થઈ પડે માટે તેણે પોતાના મિદ્ધાન્તને લગતી જાખતો-મા આખી દુનિયા માગે થાય તોપણ દાગાબાર નમતુ ન મુકવું જોઈયે, પણ જ્યાં આવો તરુનો આગ્રહ ન હોય હા દરેક જાતમા જતું કેવુ, પોતે નો આગ્રહ ન ચનારો આ ઉગો ઉગે રવનનો દોમ કરવો વગે. એ જ તેને માટે ધર્મનો રસ્તો છે, ખીજો રસ્તો નથી સમાજનિર્ણયને પ્રધાનપદ આપનાર આવી કન્થુપ્રવૃત્તિ (પોના પૂતો જ આગ્રહ ગળી હાથપગ પેટમા સડેલી રાખનાની વૃત્તિ) ન રાખી શકે તેનો તે વર્ગ નથી

પેલો તો તે વિનયપૂર્વક અપદા રાખે છે. જુ સમાજ ઉપર—જનના ઉપર તેની અમર્યાદ સદા રહેલી હોય છે. જનના એ જ જનાઈન છે એમ તે માને છે. દુનિયાનો વહેવાર અધિકારથી જ ગાળે છે, સત્તાથી જ ગાળે છે, ક્રોધે પ્રભુ એ સમાજસામાન્યી વક્ષાદર પ્રભુ રો અને એ સમારે જ તેનું નિયમન કર્યું રહેતો, એવી તેની માન્યતા હોય છે.

હિન્દુ ધર્મમાં આ જો ધર્મચિંતા જો મહાન દાખવાઓ પનુ પડેલા છે: રાજ્ય ગમગન્ધ અને જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રીકૃષ્ણે કોઈ દિવસ માન્યપદ દાસ્યમાં લીધું નહિ; અને સમાજને મનોપ્રસાદી ખાતર મીનાનો લાગ કરતાં કે સંજ્ઞકનો વપ કરતાં રાજ્ય ગમગન્ધ ખિલકૃપ અમર્યાદ નહિ. આ જો મંપ્રદાયોમાંથી ક્યો જુનો છે કે ક્યો ઉત્તમ છે એ કોણ કહેશે ! શ્રીકૃષ્ણ વાંચને સરખા જ ઉત્તમ માનતા અને પોતાના સિધ્ધોમાંથી જેનો જ અધિકાર હોય તેને તે જનતનો ઉપદેશ આપતા. તેથી જ ઉદયગીતા અને અર્જુનગીતાના બેદ પડ્યા. હાથની ચોજના કદો અથવા સલની સુન્દરતા કદો, આ બન્નેમાં વિરોધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી જ વિષ્ણો વ્યાપાર આજ સુધી મુખ્યવસ્થિત ચાલતો આવેલો છે. ન્યારે ન્યારે શક્તિનેનું આ સુન્દર સ્વસ્થ ધ્યાનમાં આવ્યું નથી અથવા ન્યારે ન્યારે મોહને લીધે સમર્થ વ્યક્તિઓએ આ વિચિત્ર શક્તિબેદમાં સ્વધર્મનું પાલન કર્યું નહિ લારે ત્યારે જ દુનિયામાં ગાજપણું ઉત્પન્ન થયું છે અને ઉત્પાત થયો છે.

અન્ધભક્તિ

રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક મર્ચા ન્યારે ચાલે છે લારે સામા પડના ગમે તે માણસને આપરાત્તોગ એક ગાળ બાપામાં બહુ બંધબેસતી છે. એક માણસ ખીજને ટેકા આપે અથવા અમુક રહિત વળગી રહે એટલે પછી તેના વર્તન પાછળ બંધે ગમે તેટલું ચિન્તાન રહેલું હોય, ગમે તેટલી સ્વનન્ત દલીલો રહેલી હોય તોપણ તેને અન્ધભક્ત કહેવામાં કરો વાંધો આવતો નથી. જેટલા અનુયાયી તેટલા બધાય અન્ધ, જેટલા ધર્મચુસ્ત તેટલા બધાય અન્ધ, અને શાસ્ત્રને માનનારા વળે અન્ધનામે અન્ધ માનવામાં આવે છે. આ શબ્દ મુધારાવાળાઓએ ભાષામાં દાખલ કર્યો, છતાં પુરાણમતાભિમાનીઓ પણ એનો ઓછો ઉપયોગ નથી કરતા. તર્ક વાપરે તે નાસ્તિક, અને ભાવનાને પ્રધાન ગણે તે શ્દ્ધાજ્ઞ ! દીકા કરવાની

આવી સહેલી યુક્તિ શોધાયા પછી આપણું જાહેર જીવન સડી જાય 'તોત્તેબોં' શી નવાઈ? સામસામાં 'તું આંધળો' 'તું આંધળો' કરીને આજ સુંધી આપણે શું મેળવ્યું છે? સ્વાર્થ, દ્વેષ અથવા મત્સરને લીધે દેશમાં મચેલા કુર્મપમાં અન્ધપણનો આરોપ રખે પોતાને વળગે એવી ખીકનો એક વધારો જ થયેલો છે અને સમાજનો જાણે એક નિયમ જ બની ગયો છે કે

नासौ मुनिर्वैश्य मतं न भिन्नम् ।

જે પોતાનો જુદો મત હાંકે નહિ તે ડાહ્યો ન જ કહેવાય!

ત્યારે શું દુનિયામાં અન્ધભક્તિ અથવા અન્ધઅનુયાયિત્વ જેની વસ્તુ છે જ નહિ? ના, એમ નથી. આપણા દેશમાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં સર્વત્ર અન્ધભક્તિ તો એટલી બધી છે કે જ્યાં અન્ધભક્તિ નથી ત્યાં પણ લોકોને, અન્ધભક્તિનો આભાસ થાય છે! ઊપવાની કળા નીકળી તે દિવસથી લેખક અને વિચારકનો દુનિયામાં રાશડો ફાટ્યો છે; પણ તેમના વિચારોને આપણે સક્ષમ રીતે તપાસીશું તો એક જમાનામાં બહુ બહુ તો બે ત્રણ જ નવી કલ્પનાઓ ઉદભવેલી માલમ પડશે. બાકી સામાન્ય લોકો તો જૂની કલ્પના લઇને અથવા તો ખીજની કલ્પના લઇને પોતે એને જે રીતે સમજ્યા હોય તે રીતે મુકી દે છે. માણસ જે પોતાનું મન નીર્મળ કરીને પોતાના વિચારો અને પોતાના મતો તપાસશે, તેમનું મૂળ શોધવા નીકળશે તો તેમણે તેનો 'પોતાનો' હિસ્સો કટલો છે તે જોઈને તેને શરમાવું જ પડશે. છતાં જ વસ્તુ—પછી તે ખીજ પાસેથી સાબળીને હો અથવા અનેક લોકોના મતનો એકત્ર વિચાર કરીને હો—પોતાને ગળે ઊતરી છે તેને પોતાની કહેવામા કરી બાંધ નથી. યુકિલડે પોતાના સિદ્ધાન્તો દર્જરો વર્ષ પહેલાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે, છતાં દરેક જુવાન વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે તે સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેને કોઈ યુકિલડનો અન્ધ અનુયાયી કહેવું નથી; જેમ તેમ કરીને મંદિરમાં પાસ થવા ખાતર યુકિલડનાં પ્રમાણો વગરસમજીને જ ગોખી કાઢનાર વેદીઆને શાવે તો અન્ધ અનુયાયી ભલે ગણો.

શાસ્ત્રમાં અમુક વચન છે તેથી તે માનવું જ જોઈએ એમ કહેનાર અન્ધ અનુયાયી છે. રાંકરાચાર્યના મ્હોથી અમુક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો છે માટે તેની ગીમાંસા ન જ થઈ શકે એવું માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. શાસ્ત્રની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર અન્ધ અનુયાયી છે. રાજની ગાદી ઉપર કોઈ ચડી બેઠો એટલે તેનામાં બધું રાજત્વ આવી ગયું એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. સરકારે કામદો પસાર કર્યો એટલે તે ત્યાંથી હોવા જ જોઈએ એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. ગોરી ચામડી વાળાઓએ વચન આપ્યું એટલે તે પગાશે જ એમ માનનાર અન્ધ અનુયાયી છે. સરકારી રિપોર્ટમં

છમ્પેનેની દલીલકતમાં જુન ન જ મેળવે એમ માને તે અન્ધ અનુયાયી છે. રશ્મિઓમાં જે જે લખેલું છે તે તે બધું ત્રિકાળને માટે છે એી દલીલ કરનાર પણ અન્ધ અનુયાયી છે. ગોળકેરો દત્ત, તિલકે દત્ત, સંકરાચાર્યે દત્ત અથવા ગાંધીએ દત્ત એટલા જ માટે તે માની લેનાર પણ અન્ધ અનુયાયી જ છે. આદ્યસંકરાચાર્યે કોઈ દાવસ દત્ત ન હતું કે હું દત્ત છું માટે જ માફ માની લો. નહિ તો પોતાની પ્રસ્થાનત્રીમાં દરેક વાક્યની અંદર તેમણે દલીલ ન કરી હોત. ‘અગ્નિ સ્વીતળ છે એમ હજાર રશ્મિઓ કહે તોપણ આપણે તે કેમ માનીએ ?’ એમ સંકરાચાર્યે ચોખ્ખું કહેલું છે.

‘ગિજાતા નાસ્તિ નાસ્તિવદન્’ એમ મત્સ્યપુરાણ કહે છે. તિલક અને ગાંધીજીનું પણ હમેશાંનું કહેનું એ જ છે કે અમારા વિચારોના દાસ નહિ બનતા; અમે જે દલીલો છીએ તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી જો તમારે ગળે ઉતરે તો જ તે સ્વીકારજો. દેશ, દાળ અને વર્તમાનનો વિચાર કરી જે સિદ્ધાન્ત ગળે ઉતરે તે જ અમલમાં મુકજો. તમારા વિચાર અને તમારા આચાર વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઈએ. એમ નહિ કરો તો તમારામાં કાયરતા આવી જશે, તમે કૃપાળુ બની જશો, અધર્મી બની જશો.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ, માની પુરુષ અથવા તપસ્વી પુરુષ જે કહે છે તે રહેજામાં ઉડાવી દેવા જેવું નથી હોતું એમ માનવું તેનું નામ શ્રદ્ધા. સત્યવાદી પુરુષ પોતાના અનુભવ તરીકે જે કહે છે તેનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવો એનું નામ શ્રદ્ધા. મનઃસ્થિતિ જ્યારે વિદાર અને મોહથી મુક્ત હોય એવે સમયે અન્તરનો અવાજ જે કહે તેને અનુસરવાની વૃત્તિ તેનું નામ શ્રદ્ધા. સાચો આંચ નથી, શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ દરુણાથી કોઈનું કદાપિ નુકસાન થતું નથી, ઇશ્વર કોઈ દાળે કોઈનો ત્યાગ કરતો નથી, એવી એવી મનુષ્યહૃદયની જે વિશ્વજનીન અને સાર્વભૌમ ભાવનાઓ છે તેની દૃઢ પ્રતીતિ એનું નામ શ્રદ્ધા.

આવી શ્રદ્ધા જેની અંદર ન હોય તે અન્ધ; અને આથી વિપરીત શ્રદ્ધા જેની અંદર હોય તે અન્ધશ્રદ્ધાળુ.

આદ્યધર્માચાર્યોની વાણીને વ્યાકરણના હાથમાં સોંપી દેવાની વૃત્તિ તે અન્ધશ્રદ્ધા. રૂઢિને યુક્તિની કે નીતિની દસોટી લગાડવાની ના પાડવી એનું નામ અન્ધશ્રદ્ધા. દેશસેવનો માર્ગ નીતિયુક્ત હોવા છતાં તે રાજમાન્ય છે કે નહિ એના વિચારમાં ગોઠવાવું એનું નામ અન્ધશ્રદ્ધા. જે અત્યાર સુધીમાં થયું નથી તે હવે પછી કોઈ દિવસ થવાનું નથી એવી મનની જોડે ગાંડ વાળી બેસવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. આપણે કર્યું ન દરીએ, સ્વાર્થત્યાગ કે પુરુષાર્થનું નામ સરખું ન કાઢીએ તોપણ સ્વરાજ્યસૂર્ય ઉગશે એમ માની બેસવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. બજારમાં, કોર્ટમાં, હોટેલોમાં કે સરકારી નિશાળોમાં અન્ધજાને અડકવામાં

પાવા નામ, પ્રપ્ત નાટ્ય નામોમાં અત્યંત જોડે બાંધવામાં માત્ર સનાતન દર્શન સનાતનત્વ મંત્રી તે રૂપી જાય છે એમ માનવું એ પણ અન્ધશ્રદ્ધા. પોતાનાં છાપાંઓમાં યાત્રુતિઓ અને અનંતવિદ્યાસની જાહેરાતોના છાપાંની હોય છતાં પોતે લાભેલા નીતિ અને અલ્પચર્ચના લેખોની સમાજ ઉપર અસર થશે એમ માનવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. દડાડે દડાડે દેશનો આર્થિક આવ વધતો જતો હોવા છતાં દેશ આઘાત અને સમૃદ્ધ થતો જાય છે એમ માનવું એ અન્ધશ્રદ્ધા. અને ગોરાઓ દડાડે દડાડે વધારે ને વધારે ઉદ્ભવ થતા જાય છે એવો અનુભવ પણ પળે થતો હોવા છતાં ધારાસભામાં બેસીને દેશહિત કરી શકાય, સ્વરાજ્ય પણ મળી શકે એમ માનવું એ પણ અન્ધશ્રદ્ધા જ છે.

આવી આવી અન્ધશ્રદ્ધામાંથી ઉગરી જવું એ દરેક માણસની સાંધી ખેડેલી ફજ્જ છે. સમાજના નેતાઓ, મુસદ્દી લોકો અને ધર્મગુરુઓએ આવી અન્ધશ્રદ્ધામાંથી ઉગરી જવાની વિશેષ જાગૃત છે, કેમકે તેઓ અન્ધ રહે તો સમાજની દશા અન્વેષે નીચમાના મયાનવા જેવી થવાની. ઇતિહાસ અને તર્ક એ શાસ્ત્રોની બે આંખો છે. એના વગર એકબે પડીને જે દ્રાષ ધર્મોપદેશક બની જાય તો તે અન્ધ કહેવાય. અને એવાની પાસે ધર્મનિર્ણય માટે જવું એ દષ્ટિની મોઢે નીકળતાં અંધાપો માગી લીધા સમાન છે.

ધર્મસંકટમાં શું કરવું ?

આપણી આગળ ધર્મસંકટના અનેક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે શું કરવું એ સૂઝતું નથી. બહુ વિચાર કરતા હું એક નિર્ણય પર આવ્યો છું.

માણસ ન્યાં સુધી નીચલી ભૂમિકા ઉપર છે ત્યાં સુધી બે માર્ગોનો એક જ માર્ગ નિર્ધારિત હોય છે; પણ માણસ જેમ જેમ ઉપર ચડતો જાય છે તેમ તેમ કર્મની બાજુ સ્ફુર્તાસફુર્તા (યોગ્યાયોગ્યતા) બહુ મહત્ત્વની નથી રહેતી. અનેક માર્ગો સરખા જ યોગ્ય હોય છે. એક વૃત્તિ માત્ર કર્મનું સાર હોય છે. માવાવી જગતમાં કર્મનું પરિણામ સાફ શું અને નફાફં શું ? આ સ્થળે હિમાલયના એક સંન્યાસીનું વચન યાદ આવે છે, 'સંત કરે છાજે.' માણસે પ્રથમ સંત (સાચા સંત) થઈ જવું. પછી એને જે સૂઝે તે ખર્ચ અને એ કરે તે સાફ. નીતિની મીમાંસા આથી વધારે જઈ ન શકે.

ઉચ્ચ કળા, ઉચ્ચ રસિકતા ૬-૫ નીતિમત્તા કળાધર, રસિક અને સંતથી ભુદી પાડી જ ન શકાય. જે કળારસિક ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય

એટલે કે જે દળાગસિંહે આપણી ગદ્યા મેળવવા પૂરતી તપસ્યા કરી હોય તે જ્યારે કહે છે કે 'આ ચિત્ર સુંદર છે' ત્યારે તરત જ દલા પ્રયત્ન કે વિલંબ વગર આપણે તે ચિત્રમાં સુંદરતા નિહાળી રાખીએ છીએ. સ્વાદમાં ધણ શું અને અનિદ શું—એટલે કે પોતાને શું 'ગમાવવું' અને શું 'ન ગમાવવું' એ આપણે કુદરત પામેથી જોટલું શીખીએ છીએ તેટલું જ મા પામેથી શીખીએ છીએ.

[મને યાદ છે. હું નાનો હતો. અમે ગમકુર્ગમાં રહેતા. મારી માએ ગુલાબનું એક સરસ મુગંધી ફૂલ મને સુંધવાને આપ્યું. મને તેની વાસ ગમી નહિ. માએ મને હપટો આપ્યો અને કહ્યું, 'આની મુગંધ અનુભવી શકતો નથી?' કેવો 'વનમાણસ'! જસ તે જ કણે હું ગુલાબને હૃદયથી મુગંધી માનતો થઈ ગયો, મને ગુલાબમાં અપૂર્વ આનન્દ આવવા લાગ્યો. તમે મને અલૌકિક (Freak) નહિ ગણી કાઢતા હો!]

સતો—જીવતા સતો આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ યોગ્ય માર્ગ. આપણામાં જેટલે દરજ્જે સંતપણું આવ્યું હોય તેટલે દરજ્જે આપણી સ્થુર્તિ એ જ ધર્માચરણ. આ માન્યતામાં અરાજકતા નથી, અનવસ્થા નથી; બાલ બંધન નથી એટલે વ્યવસ્થા નથી એમ નથી. જીવનમાં કયા બાલ નિયમન હોય છે !

જીવનની વ્યાખ્યા અશક્ય છે. જીવનને નિયમબદ્ધ કરવું અશક્ય છે. જીવન સ્વ તન્ત્ર (સ્વબદ્ધ) છે તેમ નીતિધર્મ પણ સ્વતન્ત્ર છે. નીતિને માણસથી જુદી ન જ પડાય. 'Morality is subjective' એ વિધાનનો આ નવો અર્થ છે.

ત્યારે શું સામાજિક નીતિ જેવી કે ઇ વસ્તુ છે જ નહિ ? એવું નથી. સમાજ એ એક અર્ધજીવન્ત રચના છે. જેટલે દરજ્જે એની અંદર આત્માએ પ્રવંશ થે તેટલે દરજ્જે તેની પોતાની નીતિ છે જ. પણ વ્યક્તિગત નીતિ, સતની ત અને સજ્જન સમાજની નીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી હોતી, એક જ હોય છે.

આ નીતિમીમાંસા પાશ્ચાત્ય નીતિમીમાંસા જેવી લાગે છે, પણ તત્ત્વતઃ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે.

પાશ્ચાત્ય નીતિ પાછળ દ્વેત છે. દ્વિતીયાદ્વે નીતિસ્મરવતિ એ તેમનું મુત્ર છે. અદ્વૈતમાં નીતિને સ્થાન નથી. 'Morality is the law of conduct towards others' એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા છે. આપણે કહીએ, 'Morality is self-realisation.'

આ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખીએ અને આત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ સમજીએ એટલે
ધર્મસંકટ કોઇ કાળે આવે નહિ.

સર્તાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુવ ।

પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

તત્ત્વ અને વ્યવહાર

‘તમે તો આદર્શલોકના રહેનારા રહ્યા. વ્યવહારમાં આવા આદર્શો
આલે નહિ સંજોગોને કળ્પ રાખે ને વ્યવહારને સાચવે તો જ આ લોકમાં
તો માણસ નહીં રહે.’ આવું કહેનારાઓ ડગલે ને પગલે મળે છે. આ
વ્યવહાર, આ સંજોગો શી વસ્તુ છે એ આપણે હમેશાં જોવું જોઈએ.

વ્યવહાર એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે કંઈ હમેશાં સારી જ વસ્તુ
નથી. મંદવાડમાં નુકસાનકારક વસ્તુ પણ ખાવાનું મન થાય છે. આ વાસના
સત્ય તો છે જ, પણ તેને વશ થવામાં શ્રેય નથી અને પુરુષાર્થ પણ નથી.

તત્ત્વ એ ઉપર લઈ જનાર વસ્તુ છે ને વ્યવહાર એ નીચે લઈ
જનાર વસ્તુ છે. બે વચ્ચે સનાતન સંશ્રામ ચાલતો આવ્યો છે. બે વચ્ચે
સમાધાન અથવા માંડવાળા કરવાના અનેક પ્રયત્નો દુનિયામાં થતા આવ્યા
છે. પણ વ્યવહાર અતિ દુરાચરી છે. સમાધાનની શરતો તત્ત્વપક્ષે કળ્પ
રાખે, પણ વ્યવહારપક્ષે મળતી જાય તેમ તેમ વધારે ગણતો માગ્યે જ, જાય
છે, અને અન્તે તત્ત્વનું ખૂન કરી નાખે છે. માટે તત્ત્વપક્ષે હમેશા જાગૃત
રહેવું જોઈએ અને વ્યવહાર સાથે કોઇ કાળે કાયમની સમાધાની ન જ
કરી જોઈએ.

તત્ત્વ અને વ્યવહાર વચ્ચેના આ સનાતન યુદ્ધમાં આપણે કયો પક્ષ
સ્વીકારવો ? કયા પક્ષ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવી ? કયા વાવટા નીચે બસતી
થયું ? એ જીવનનો મોટામાં મોટો સવાલ છે. છાંદગીમાં વ્યવહારપક્ષનું
અસ્તિત્વ કળ્પ રાખ્યે જ છૂટકો પણ વ્યવહારપક્ષ છે એટલું કળ્પ રાખવું
લુહું અને તેના હિમામતી બનવું લુહું. વ્યવહારપક્ષ શરૂઆતમાં હમેશાં
સૌમ્ય, સમજી અને સુન્દર સ્વભાવ વાળો હાસે છે, અને તેથી જ આપણે
તેને વશ થઈએ છીએ. પણ એકવાર વ્યવહારપક્ષ તરફ મત આપ્યો, હાથ
હચો ક્યો કે તેનું સામાન્ય આપણા માથા ઉપર થયું જ સમજવું. અને
શરૂ થયા પછી તો વ્યવહારની જોડકાં જોશબેર વધતી જ ચાલવાની.

વ્યવહાર એટલો ચતુર છે કે તત્તાનું 'ખૂત ક્યાં ગ'તી પણ તે તેનું મહત્ત્વ સાચવી રાખે છે કે જેથી તત્ત્વપ્રજ્ઞના લોકો બ્રાહ્મમાં ગ્રહે કે તત્ત્વ હજી જીવનું છે. વ્યવહાર હમેશાં કહે છે, 'નામનો રાગન ગમે તે હો, મને તેની દરકાર નથી. સત્તા મારી પોતાની ચાલે એટલે બસ.'

આને આપણા સમાજમાં તત્ત્વવાદી કેટલા છે અને વ્યવહારવાદી કેટલા છે? તત્ત્વવાદી લોકોની સંખ્યા જ્યારે રાષ્ટ્રમાં વધે છે ત્યારે દેશ મટે છે. વ્યવહારવાદીઓએ કોઈ કાળે કોઈ સમાજનો કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો નથી.

તર્ક અને ભાવના

તર્ક અને ભાવના બન્ને મનુષ્યત્વનાં આવશ્યક અંગ છે. તર્કશૂન્ય ભાવના જેટલી દોષરૂપ છે તેટલો જ ભાવનાશૂન્ય તર્ક પણ દુષ્ટ છે. શુદ્ધિ અને હૃદય ઉભયનો જ્યારે મેળ હોય છે ત્યારે જ મનુષ્યની સાચી ઉન્નતિ થાય છે. એ બેમાં પ્રધાનપદ કોનું ને ગૌણપદ કોનું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલી વાત તો શાસ્ત્રશુદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ છે કે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વિશેષે કરીને ભાવના પર જ આધાર રાખે છે. 'આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે,' 'જેની જેની શ્રદ્ધા તેનું તેનું જીવન,' એ પરમોત્તમાનાં વચનો છે. તર્કમાં પ્રેરણા નથી. તર્કમાં જીવનરસ નથી. તર્ક પ્રેરણાનો ચોક્કસદાર છે. જેમ કોઈ સુખ્ય રાજ-કન્યા તૈજસ્વિની ન હોય ત્યાં સુધી તેના શ્વાસુને માટે ચોક્કસદાર રાખવા પડે છે તેમ જ્યાં સુધી પ્રેરણા એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થતી નથી ત્યાં સુધી તર્કની પ્રતિજ્ઞા છે. વસ્તુતઃ તો તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે.

તર્કમાં શૌર્ય નથી, તર્કમાં વીર્ય નથી, તર્કમાં કાર્યપ્રેરક સાહસ નથી, તર્કમાં ત્યાગ નથી. તર્ક નિરંતર જન્યત રહે છે, તેથી તેની આખો તર રહે છે. તર્ક અતિ સાવધાન હોય છે, તેથી તે નિર્દય હોય છે. એકલો તર્ક મનુષ્યને સ્વહિતવાદી બનાવી અધોગતિની ખાડામાં નાખે છે. તર્કના હાથમાં વૈશ્વધર્મનાં ત્રાજવાં હોય છે.

ભાવનામાં વીરવૃત્તિ છે. ભાવનામાં દિવ્ય દૃષ્ટિ છે. પોતાના ભોળપણથી જ ભાવના હમેશાં સુરક્ષિત રહે છે. ભાવનાના અતિરેકથી થનારું નુકસાન ક્ષણિક અને મુશ્કેલ હોય છે. તર્કના અતિરેકથી થતી હાનિ તો આત્મને જ ક્ષીણ કરી નાખે છે.

હુનિયામાં એકં પશુ મનુષ્ય એવું નથી જેનામાં તર્ક અને ભાવનાનું મીલન

ન હોય છતાં આજેમાથી નજરપાંચને મને મને છે એના પર બરો આરામ છે
જો તક નહીં બની ત્યારે અને બાનના પોતાની દાગી બનાવે નો મનુષ્ય
ધર્મ અને વિજ્ઞાન પર બની જાય છે તાનના દાગ કરીને તે દુનિયાને
ધણી અને સુખી દેખી રહે છે અને પોતાને ખુબ દુર્લભ જાણે નથી દેખતો.

તેથી જનુ જો આપો બાનના હૃદયેથી રો તમને એનો વિશ્વાસ
સેન બનાવીએ તો અંદિક અને પાનનાંદિક નવ Cનિ સાધી રખાયે,
આપ મા મનુષ્યત્વનો મૂર્છા વિકાસ થઈ શકે, અને દેકે નિતિ સમાજનું
સાચું સ્વરૂપ જાણીને સમાજની સાચી નેવા કરી શકે

આ દેશમાં અગેનેએ જે અગ્રેજી વિદ્યા રૂપ કરી છે તે પ્રોટેસ્ટન્ટ
વૃત્તિપ્રધાન છે જાવના પર એને બહુ અગ્રદા છે જાવના મનુષ્યના મનનો
એક નિકાલ છે, જુદિજ મનુષ્યનું માનસર્જન છે, સ્વાર્થદષ્ટિ અત્યંત
સ્વાભાવિક અને તેથી જ Cચિત છે, અને તકની દૃઢદષ્ટિથી સધાયેનો સ્વાર્થ
જ મક્કા જગતનું મ્યાણુ કંવાને નમર્થ છે—આવા વિચારોના પાયા પર
આ પ્રોટેસ્ટન્ટ વિદ્યાની ઈમાન Cબી છે અગેનેની વિદ્યા લાકને આપણે
શ્રિષ્ટી તો ન બન્યા, પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ તો જરૂર થઈ ગયા છીએ. તે જ કાગણથી
આપણી સામાજિક અને ગંડકીય હીલચાલોમાં આજ સુધી આપણે અંદિક
સુખોપખોગ, સ્વરૂપ અને અગત સ્વાર્થને સ્વાભાવિક માનીને તેમને પ્રતિષ્ઠા
અર્પણી છે સ્વાર્થ અને સુખવાનસા પોતે જ એટલા જગવાન છે કે એમનું
અપમાન કરના રહેવા છતાં એમનો પ્રભાવ મનુષ્યના હૃદય પર અનેકવાર
પડે છે. પણ જ્યાં એમને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળી જાય એટલે તો એમની
હીલના વિચારોની વાત જ રી કરી ? બેશક આ પ્રોટેસ્ટન્ટ વૃત્તિ અનિમ
લાખને મારૂ દાણિક ત્યાગ અને અગવડ વેઠવાને તૈયાર હોય છે, પણ એ
તો અમુગની તપસ્યા છે દૈત્યો તપસ્યામાં દેવો કરતા ઉત્તરતા નથી હોતા

મનુષ્યે તકનો સમૂહો ત્યાગ કરવો એમ માગ કરેવાનો આશય નથી.
જે જાવનાને તક ઉખાડી શકે તે શુદ્ધ જાવના નથી, એ તો મોહ છે એનો
ત્યાગ જ કરવો ધો છે શુદ્ધ જાવનાને તક કાપી નથી રહેતો, એટલું જ
નહિ પણ જાવના સુધી પહોચવાની પોતાની અશક્તિ કબૂલ કરીને પાછો
ઢલી જાય છે.

બ્રહ્મચર્ય કે વૈધવ્ય?

દરેક ધર્મમાં બ્રહ્મચર્યના મહિમા ગવાયો છે. બ્રહ્મચર્ય એ જ પરમ તપ છે, બ્રહ્મચર્યમાં જ સામર્થ્ય છે, બ્રહ્મચર્યથી જ મોક્ષ મળી શકે છે, સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારીને આ દુનિયામાં અસાધ્ય જોવાનું કશું નથી, એમ આપણું શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે.

બ્રહ્મચર્ય જેટલું કઠિણજીવન છે તેટલું જ અધર્મ પણ છે. ખાંડાની ધાર પર ચાલવું જેટલું કઠણ છે તેટલું જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ કઠણ છે. તેથી જ એને અસિધારાવત કહ્યું છે. એ એટલું કઠણ છે તેથી જ એની સૌમ્ય અને સાધારણ જનસાધ્ય આવૃત્તિઓ પણ તૈયાર કરવી પડી છે. બિન બિન સ્થિતિના માણસો માટે બ્રહ્મચર્યની બિન બિન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. વિલાસમાં રૂપી ગયેલા માણસને બ્રહ્મચર્યના આકરો આદર્શ આકર્ષે નહિ; એટલા માટે તેની આગળ બ્રહ્મચર્યની 'સ્વયોપિતિ રતિ' એવી સૌમ્ય એટલે મોળા વ્યાખ્યા મુકવામાં આવે છે. ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણનાર સમાજને માટે ચાર કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ન કરવાની શાસ્ત્રાસ્રા એ પણ એક જાતનું બ્રહ્મચર્ય જ છે.

વિલાસિતા એ કુદરતી સ્થિતિ ગણાય છે, ન્યારે બ્રહ્મચર્ય એ ધાર્મિક સ્થિતિ છે. સંયમી ગૃહસ્થાશ્રમ એ મધ્યમ માર્ગ છે. વિલાસિતા એ એક છોડા છે, બ્રહ્મચર્ય એ બીજો છોડા છે અને સંયમી ગૃહસ્થી જીવન એ એની વચ્ચે માંડવાળ છે. એને પણ સ્વાભાવિક કહી શકાય, કાળુ એમાં પ્રાકૃતિક વાસના અને ધાર્મિક આદર્શ બન્નેની યથાસાધ્ય મીલાવટ કરવામાં આવે છે. સંયમી ગૃહસ્થ દિવસે દિવસે બ્રહ્મચર્યના આદર્શ તરફ વધતો જાય છે.

એથી વિપરીત બ્રહ્મચર્યના એક બીજો પણ પ્રકાર છે. એને બ્રહ્મચર્યનું વિકૃત સ્વરૂપ કહી શકાય. એ પ્રકાર તે વૈધવ્ય છે. વૈધવ્યનો અહીં વ્યાપક અર્થ કરેલો છે. વૈધવ્ય એટલે જાણ બ્રહ્મચર્ય, પરાજે પાળેલું બ્રહ્મચર્ય. વૈધવ્યમાં ઘણીવાર માનસિક સંયમ વગરનું એટલું શારીરિક બ્રહ્મચર્ય જ હોય છે; અને તેથી મનમાં વિલાસનું ચિન્તન જમણું ચાલે છે. એટલા માટે આ વિકૃત બ્રહ્મચર્યને માટે 'વૈધવ્ય' શબ્દ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

મનોવિકારને વશ થવું એ જો વિલાસિતા હોય તો હિંસા એ પણ એક જાતની વિલાસિતા છે; અને એ જ ભાષામાં અહિંસાને બ્રહ્મચર્ય કહેવી જોઈએ. હિંસામાં વીર્યનાશ છે. અહિંસાથી બ્રહ્મચર્યના પાલનથી દેશમાં અગ્રોધ વીર્ય પેદા થશે એમાં સંશય નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી લોકો અહિંસાનું પાલન પૂજા કરતા આવ્યા છે. પણ એ અહિંસામાં માનસિક સંયમ નહોતો. એમાં ક્ષીણવીર્યતા અથવા વૈધવ્યદશા જ હતી. આજ પણ દેશમાં કેટલાક લોકો અહિંસાનું પાલન વૈધવ્યવૃત્તિથી જ કરે છે. આવા લોકોને બાહ્ય સંયમનો લાભ તો જરૂર મળે છે; પણ જ્યાં સુધી મનમાં હિંસાનું ચિન્તન ચાલ્યાં જ કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાનું વીર્ય, - અહિંસાનું તેજ તેમનામાં આવવાનું નથી.

વાણીમાં સંયમ એ પણ એક પ્રકારનું અહિંસાનું વીર્ય છે. પીનલ કોડના હરથી મ્હો ખીડી રાખવું એ વૈધવ્યદશા જ છે. પોતાના વિચારોને અને ઉદ્દગારોને આપણે જેમ જેમ કાણુમાં રાખીએ છીએ તેમ તેમ અન્તઃસ્ફુર્તિ અને વાચાસિદ્ધિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહિંસા—સાર્વભૌમ અહિંસાથી અલૌકિક વીર્યલાભ થાય છે, પણ એ વીર્યલાભ સ્વેચ્છાપૂર્વક અહિંસાથી જ થાય છે. સમાજમાં અહિંસા સ્થાપન કરવાનું કામ ધર્મનું છે. સરકાર—કોઈ પણ સરકાર કેવળ વૈધવ્યદશા ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ધર્મના જ્ઞાનથી, ધાર્મિક સાધના આચરવાથી આખા સમાજમાં પ્રચંડ શક્તિ કેળવાય છે. તેના અભાવે સમાજમાં વિલાસિતા, હિંસા, મત્સર, અમૃતા, નિન્દા, દ્રોહ વગેરે દુર્ગુણ પ્રસરે છે અને સમાજ ક્ષીણવીર્ય થઈ નાશ પામે છે.

આવો નારા અટકાવવા માટે જ દુનિયાની દરેક સરકાર કાયદાઓ ઘડેલા છે, જેથી લોકો મનોવિકારને વશ થઈ આત્મનાશ કરતાં અટકે.

પણ કાયદાઓ માત્ર બાહ્ય આચારનું જ નિયંત્રણ કરી શકે છે, એટલે કે બહુ તો સમાજમાં વૈધવ્યદશા ઉભી કરી શકે છે. પણ સાચું અહિંસા તો સમાજના તારકો અને ધર્મકારો ધર્મ દ્વારા જ અને જાતે દાખલો બેસાડીને જ સમાજમાં કેળવી શકે છે.

સરકારમાં અને એના કાયદાઓમાં અહિંસા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કેમ નથી હોતી ? ‘કર્તુમક્તુમન્વયાર્ક્તુમ્’ સમર્થ સરકાર આ બાબતમાં આટલી અશક્ત કેમ હોય છે ? જવાબ એવો છે. સરકારનું પોતાનું આચરણ જ હમેશાં અવળું હોય છે. પ્રજામાં અહિંસા સ્થાપન કરવા હાલની એકેએક સરકાર પોતે વધારેમાં વધારે હિંસક બને છે. આજકાલ સરકારની હિંસા-વૃત્તિ એટલી વધી ગઈ છે કે ‘મોટામાં મોટી અને વ્યવસ્થાવાળી હિંસાશક્તિ એટલે જ સરકાર’ એવી વ્યાખ્યા કોઈ કરે તોપણ તેમાં ઝાઝો દોષ ન આવે.

અને તેમણે સરકાર ન્યાયે વિદેશી હોય ત્યારે તો પૂરવું જ શું ? પ્રજાની હિંમત વિરદ ન્યાય રાજ્ય ચાલે છે ત્યાં તો પ્રજામાં ગેલેલી ધીક, લાલચ, મત્સર, વગેરે હીન વૃત્તિઓને પ્રજામાં પોષીને જ આની નરકાગ્ર નબી ગરૂ છે કોઈ પણ વિદેશી સરકાર કોઈ દેશની પ્રજા ઉપર તે પ્રજાની હિંમત વિરદ રાજ્ય કરે તે કંઈ નિષ્કામવૃત્તિથી કે પગપકાવૃત્તિથી થોડી જ કમવાની ? પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની દૃષ્ટિએ જ તેનો બધો પ્રયત્ન ચાલે છે અને તેથી જ સ્વાર્થ વિદેશી સરકારનું રાજ્ય માથા પર હોવું એ પ્રજાને માટે એક મહાન ગાંધીય આપત્તિ હોય છે. ક્ષણે ક્ષણે પ્રજાનું નૈતિક અધપતન વધ્યા જ કરે છે. આવી દશા ન્યાય હોય ત્યાં પ્રજાને ડગરી જવાનો માર્ગ એક જ છે, અને તે ઉપર વર્ણવ્યું તેવું સાર્વત્રિક સ્વતંત્ર્ય જ છે.

પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ

પરદેશી કાપડ ન વાપરવાની, ન ખરીદવાની, પામે ન નાખવાની અને ન વેચવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાનું અને લેવડાવવાનું કામ આપણે કરીએ છીએ, તે વખતે પ્રતિજ્ઞા એટલે શું, તે શા માટે લઈએ છીએ, પ્રતિજ્ઞા કોણ લઈ શકે અને પ્રતિજ્ઞા અપાવનારની ફરજ શી છે એ વિશે કંઈક વિચાર કરી લેવો અગત્યનો છે.

જે માણસની નૈતિક સ્થિતિ નીરાગી છે તેને અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એટલું જણાય કે તમને જ તે તેનો ત્યાગ કરી શકે છે. છાકરા જેમ કડતી વસ્તુ મ્હોકામાથી જટ ફેંકી દે છે તેમ તેવો માણસ ખરાબ વસ્તુનો અનાયાસે ત્યાગ કરી શકે છે પણ આટલી નીરાગી સ્થિતિ જાતે જ કોલકના બાગ્યમાં હોય છે. બાકી બનાઓને તો નતદહાડો પોતાની અંદર સુધી ચલાવવું પડે છે. જે ખરાબ છે તેનું આકર્ષણ બારે હોય છે, અને જે સારું છે તેની નિમિત્તે કેમ તો બસ પડે છે હિતમ્મ અને ગિયર વચ્ચે જે આ સનાતન સત્યાગ આત્મા છે તેમાં વર્ણવાત મોહ પ્રબળ થાય છે, અને મોહનું જે ત્યાગ થાય છે, જે તુલ્યમાનકારક છે તેને જ વાંચાય છે અને તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે જે સારું છે તેને જ વગળી મેળવવાની ઈચ્છા મનમાં રોય છે ખરી, પણ વર્ણવાત ને નવાની પડી જાય છે. તેને ખાસ મદદની વરસે છે.

એ સદ્દેશ આપણે ચાલી મેળવીએ? નયથી કાન રીતો ઉગમ હોય

ત્યારી જ આ મદદ પણ મેળવવાની ગી હૃદયમાથી જ નાનાઈ સામે
વડવાની તાકાત આવી શકે છે એ તાકાતને એટલી કરી અમોક્ષ રૂપમા
મુકરી એવું જ નામ પ્રતિષ્ઠા.

જેમ કોઈ વેપારીને નવો વેપાર શરૂ કરવો હોય અને જાને મૂડી
તૈયાર ન હોય તો ધરતું ધરેલું વેચીને પણ મૂડી ઉભી કરે છે તેમ
આપણામા ગેરેલી જાની નિશ્ચયશક્તિ, મહાપરકિત ભેગી કરી આપણે પ્રતિષ્ઠા
લઢયે છીએ વેપારી બીજી મૂડી ખોઈ બેને ત્યારે તેને ધના ધરણા કામ
આવે છે. વરેણા જ જ્યારે ચાચ્યા જાય ત્યારે માણસ શું કરે? જ્યારે
મોહ અતિ પ્રબળ થાય છે ત્યારે જીવેલી નિશ્ચયશક્તિ જાગૃત કરી, ખુણા-
ખાચગમા પડેલી ધર્મબુદ્ધિ એટલી કરી તેને બે માણસ પ્રતિષ્ઠા લે છે.
પ્રતિષ્ઠા એ માણસની છેલ્લી તાકાત છે તાકાતમદ માણસ જ પ્રતિષ્ઠા
લઈ શકે છે. પણ એકવાર પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તે જીવને જોખમે પાળવી
જોઈએ, કેમકે તે આપણી છેલ્લી મૂડી છે માણસની પ્રતિષ્ઠા એ સતીના
સત જેવી મોઢી વસ્તુ છે. તે તોડીને જીવવું એ નન્કવાસ મમાન લાગવું
જોઈએ. માટે પ્રતિષ્ઠા લેતા પહેલા પ્રતિષ્ઠા યોગ્ય છે કે નહિ, ધર્મને અનુમરીને
છે કે નહિ એ માણસે પ્રથમ તપાસવું જોઈએ, અને પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તેને
ટકાવવા માટે જે જે અનુકૂળ મંત્રો જરૂરના હોય તે પોતાની આસપાસ
ભેગા કરવા જોઈએ. પોતાનો નિશ્ચય ડગે એની પરિસ્થિતિમા કોઈ પોતાને
ન જ મુકે

બીજી દૃષ્ટિએ જોતા માણસની પ્રતિષ્ઠા એ ઈશ્વર પ્રત્યે શસ્ત્રાગતતા
છે સર્વ ધર્મના અને સર્વ કાળના સત્પુરુષોનો અને બક્ષતજનોનો અનુભવ
છે કે ઈશ્વર સત્ય મંત્રપત્રો, દૃઢ પ્રતિષ્ઠાનો મદદગાર છે, બેલી છે તેને શમ્ભુ
જઈ, તેની કૃપા ચાચી, તેને સાક્ષી રાખી પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તે ટકાવવામા
કથર જરૂર મદદ કરે છે. પ્રતિષ્ઠા લીધા પછી તેનું સ્મરણ કાયમ રહે, જાગૃત
રહે એવી ખાસ સાધવેની રાખવી જોઈએ આપણા વ્યવહારમા કે પિતાદામા
પ્રતિષ્ઠાની હાંમલકરી સહન કરી આપણે જાગે નહિ

માણસની પ્રતિષ્ઠા એ તેની આગર છે, તેનું સન છે, સ્વમાનનો સાર
છે. પ્રતિષ્ઠા એ આપણી છેલ્લી દમ્બિ છે. જીવને જોખમે તેને મ નરવી જોઈએ.

હિંસા સ્વાભાવિક છે ?

વેર વાળવા ખાતર હિંસાની હિમાયત કરનાર અથવા હિંસામાં જ આનન્દ લેનાર લોકોનું વલણ અસ્પષ્ટ ગણીને એક દેરે મુકી દઇએ તોપણ ઘણા એવા મળી આવે છે કે જેમને અહિંસા પ્રિય હોવા છતાં શક્ય લાગતી નથી. તેઓ કહે છે, અહિંસા કેળવી શકાય તો કશું ખોટું નથી, અને અહિંસા જાળવી રાખીએ તો આપણું રાજકીય ધ્યેય આપણને સહેલાઈથી અને જલદી મળી શકે એ વાત સાચી, પણ એટલી અહિંસા પેદા કેમ કરીને થઈ શકે એ અમે સમજી શકતા નથી. સરકાર હિંસાવાદી છે, સ્વરાજ્ય કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી તેને હિંસા ઉપર જ ટકવાનું રહ્યું. નિઃશસ્ત્ર પ્રગ્ન સામે પશુબળ વાપરવાની સરકારની શક્તિ અમર્યાદિત છે અને છેલ્લા પાંચ દસ મહિનાનો અનુભવ પણ એમ જ બતાવે છે કે આ બાબતમાં સરકારનું નૈતિક ચારિત્ર્ય કંઈ બહુ સુધરી ગયું છે એમ નથી. આવી સ્થિતિમાં અકળાયેલી પ્રગ્ન કંઈ પણ અત્યાચાર કરી બેસે તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું ? કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તોફાન કરવું એ અયોગ્ય છે એ અમે તુરત સ્વીકારીએ, પણ તોફાન ન કરવા જેવી વૃત્તિ કેળવવી એ અશક્ય લાગે છે.

આવા શંકાશીલ લોકોની શંકા પ્રામાણિક હોય છે. તેનો પૂરેપૂરો વિચાર તો કરવો જ જોઈએ. મનુષ્યસ્વભાવનું તેમને એકાંગી દર્શન થયેલું હોય છે, ભૂતકાળના અનુભવ ઉપર તેઓ વધારે ભાર મુકે છે અને તેમાં પણ એક જ ભતના અનુભવ તેઓ તપાસે છે. અહિંસાનો નિયમ યોગ્ય છે એટલું તો તેઓ માને છે જ. પણ જે યોગ્ય છે તે શક્ય હોવું જ જોઈએ એ નિયમ તેમને ગળે જોઈએ તેટલો ઉતર્યો નથી હોતો. સામાન્ય જનતાનો સ્વભાવ આજે જેવો છે તેવો ને તેવો રહેશે એવી તેમને ખીક રહે છે. તેવી તેમની લગભગ ખાતરી હોય છે. શાસ્ત્રીય, બૌદ્ધિક અને ભૌતિક કેળવણીના આ દિવસોમાં પ્રચલન થયેલ માણસની નૈતિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે એ વિશેની માણસની શક્તિ જાણી રહી છે. દરેક માણસ પોતાને સ્વર્ણ શોધી જ અને સ્વાર્થને માટે જેટલી હિંસા કરવી પડશે તેટલી હિંસા કર્યા વગર માણસ રહેવાનો નહિ એમ હાલમાં મનાય છે. મનુષ્યની એ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તે પ્રકૃતિ નથી, વિકૃતિ છે.

સ્વાર્થ અને હિંસા એ જ જો મનુષ્યની પ્રકૃતિ હોત તો સમાજનો ક્યારનો નાશ થઈ ગયો હોત, આજે જાલિમ કે ગુલામ કોઈ રજા જ ન હોત.

એક જણે ગાય મારી તો ખીલએ તેની વાહરડી મારી એ યોગ્ય

નથી એરી કહેવન કે તે કદ અસાધ્યજી કોટિના મહાત્માગો માટે નથી. સ્વાર્થને માટે કોઈ હિન્દુ ખાટરીનો ધવો ન કરે કે ગોમાસવિક્રયન કરે, સ્વાર્થને માટે મુમયમાન પોતાના દીનથી વિદ્વ વર્તન ન કરે, એ અપેક્ષા બધાઓને વિશે છે. એક બાઈ બીજા બા' ને ડાગીની સ ન થાય એમ ઇચ્છતો નથી અથવા તેની સામે તેની નાફી પૂતો નથી લમાથી જ દુનિયાનો બધો વહેન ચાલે છે. દરેક અપનાવી નત જ કરના બેગીનો તો દુનિયામા મે ચા જણ પણ રંગ પામે કે નહિ એ મના છે.

આપણે તોફાન કરીને છીએ કે રિસા કરીને છીએ એ આપણી અગાન દશા સૂચવે છે, એ આપણી બગડેલી સ્થિતિ બતાવે છે એવા બગડેલા કે અગાનીએ ની મખ્યા મનાનમા વધારે છે એટલા જ માટે હિમા કઈ સ્વાભાવિક હતી નથી.

સુદ્ધ સ્વાર્થની દૃષ્ટિ જ માનુષ પ્રાને તોપણ તે આજે જેવી હિમા જાગે છે તેથી એછી હિસા કરતો થઈ જાય છે. પાણીવાર નિકાનગ માણુમ પોતાના સ્વાર્થની હાનિ કરીને પણ હિસા કરના પ્રવૃત્ત થાય છે. આજે જેમને સુધરવા ગણે છે તેવામા આવે છે તેવામા એટલો સયમ આવેનો હોય કે કેવળા હિમા ન કરનામા સ્વાર્થ હોય ત્યા તેઓ નિકારને દાગી દઈ હિસાને ગણી નાં છે. જગત્ત્ય ભોગવતી દરેક પ્રજામા આવી શક્તિ આવેલી હોય જ છે જેઓ જાગવી છે અથવા જેઓ જગત્ત્ય પાનાનરણુ જૂની ગયા છે અથવા જગત્ત્ય મેળવવા જેવી મહત્વાકાંક્ષા જેમનામા ની નથી તેઓ જ નિકારને વગ થાય છે.

જે ગણે સચે ઝાનેણુ વેગ પદા થયુ હોય અને જે વચે સુદ્ધ જાહેર થયુ હોય તોપણ સુધરના લોભા રાતુપપના એનચીઓની ગદ્દા કરવામા આવે છે દેશમા જે પક્ષ પડી અદ્ય અદ્ય જાહેરાત્યમી ઉભી કરવા જેટલા ગાડા થોના લોકો ખૂનામરની અને રોડનોડ કરતી વખતે પણ પગ દેશના વધીનેને મનામન નાખવા જેટલા મયમી હોય કે આ ઉપરથી જેઠ સુદાય છે કે કોઈ અને નિરાશાની સ્થિતિમા પણ સયમ આવે. એ કદ અત્યંત વરતુ નથી. આજે જ્યારે એક વ્યાવહારિક નીતિ તરીકે અહિસાનો સ્વીકાર કરવાનો ઉપદેશ મહાસમા પ્રજાને કરી ગઈ કે ત્યારે અનેક દેશોની સામાન્ય પ્રજામા જેવો મયમ નોટ ભાગે જોનામા આવે છે તેના જ જેવા મયમની અપેક્ષા મહામના કરે છે તેથી વધારે શ્રદ્ધા લોકોમા આવી જાય તો એ કદ જ છે જગત્ત્ય ભોગવતી અન્ય પ્રજા જેટલો સયમ તો આપણી અદ્ય હોવો જ જોઈએ.

અહીં કોઈ એમ કહે કે બીજા દેશના લોકો આપણા લોકો જેટલા

નિભાગી આવી પડે ॥ નથી હાતા તેમ તેમ નયમ જાગી નકે છે,
તો તેમ જાગ્ય એ જ છે કે આપણા લોકોમાં પ્રાચીન રિતેલી શ્રદ્ધા
આપો પેના દરેકે તેને આપો આદિમાર્ગો ઉપર જ રહી ॥ જ પ્રજામાં
પ્રાચીન રિતેલી આચાર્ય પેના દરેકે રહે છે અને તે તેમના પ્રજામાં આદિસા
નિધિ ગિરિદા શ્રદ્ધા પેના દરેકે રહે તે આપો નાનિધી—ગેરે ॥ આપો
તારાની આંતરિક જાગૃતિને સમજાવ્યે મેળવીને, એવું જ નહિ પણ દુનિયા
ના દાયમની શાન્તિ આપન થઈ નકે એવો નિધાસ દુનિયા આપો રાખી

કુદરતમાં હિંસા

૧૦ દાહીમાવાડી બાર્ડ લખે છે

ભારતખંડના ઇતિહાસમાં અદિસાનું યુદ્ધ શાવ અનિતીય છે
ધર્મ ને અધર્મ સ્પર્શ સાધનો દ્વારા લે છે, એ આપણે અવતાર પરથી સિદ્ધ
કરી રાખીએ છીએ સ્પર્શનો ફેરફાર એ જવાબમાં પિતાસગે અટલ નિયમ કૃષ્ણ
ને શમ ગાયસોનો સહાર દરેકે તે પરથી આપણે જાણી રાખીએ છીએ કુદરતમાં પણ
સાદાજીવિ મારણ વૈરભાવ જોઈએ છીએ ઉત્તર, મીઠી દુરે તો પણ 'અહિંસા'-
ની આખ્યા કેવી હોવી જોઈએ? આત્મરક્ષણ મટે દાવિયોને હિંસાની છટ છે નાહવા,
જોઈવા ને ખવાખીવામાં આપણે હિંસા કરીએ છીએ ને હતા એ હિંસા ગણતા
નથી આત્મરક્ષણ કાળે એ આવરક મોનીએ છીએ ને જીવ નિર્ગપ પ્રજામાં
'દારી ખીલી રહુ હોય છે તેને માત્ર કન્દિરકેવો ॥ કાળે સુટવાનો માનવીને શો
હક છે? આમાં શ કાવેવકરની સ્વદેશીની વ્યાખ્યાનો ॥ જ થતો નથી ॥ આવી
શકાઓ મને દાવ થયા દરેકે એવું નિવારણ હજી થયું નથી ॥ ૪૮
માનવો મટે નેમ ધર્મ વખત નિષ્કળ મરો ને જાતે અનુભવો છે વ્યાવહારિક
રીતે શુદ્ધ પ્રેમથી એ અસ્તિ જતાની નથી એ આપણે દૈનિક અનુભવ છે તો
આપણે પ્રભુ—જડવાદી પ્રભુ ૧મ હતી રાજ્ય એ રા ॥ ૭ કુદરતમાં નિષ્પાપ
આત્મસોમનો પડે ॥ પડે છે તે કનક ॥

રાકેનપક્ષની ખીજના ચન્દ્ર મળા કૃષ્ણપક્ષની જિનીયાનો ચન્દ્ર બહુ જ
મોટો હોય છે જતા આપણે કૃષ્ણપક્ષના ચન્દ્રને દેખી શકી ॥ જો અને
કૃષ્ણપક્ષના ચન્દ્રો સ્વર્ધમાન મીચે છીએ જાણી ઉપથી ચન્દ્રના આમાર
ઉપર આપણું નિધાન સિદ્ધ ન થઈ શકે, જતા શુ આપણું નિધાન સત્ય
નથી? જાનેજ લોકો ન્યારે હિન્દુઓમાં આ ચન્દ્ર ત્યારે તેમની શક્તિ
તુચ્છ હતી અને મોગલ સામ્રાજ્ય અતુરપ કમી ગણાતું, જતા તેમણે
હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થપવાનો પ્રયાસ આજેનો તેમના તખ્તોન ॥ હતા?

તર્તમાન ગમે તેટલો નિશાળ હોય, ભૂતકાળ તેવીયે મહત્તર હોય, પણ બર્નિયકાળ તે બહેને અનાયામે છતી જાય છે બર્નિયકાળ હમેશા આળકે જ હોય આપણે નિચાટ કરનારો તે તર્તમાનકાળ દના (નો) છે તે જોઈને નહિ, પણ બર્નિયકાળ કઈ દિશામાં દોરે છે તે જોઈને.

કુદરત હિસામય છે એ વિધાન અમને કમવ છે આત્મા મુંડી હિન્દુ આનમાં મુંડી હિસા થતી આવી છે એ પણ કમવ છે ભૂતકાળમાં મહત્તર પુરુષોએ અને ધર્મીયાર્થોએ પણ ધણી હિસા કરી છે અથવા થવા દીધી : એ પણ અમને નાકજલ નથી પણ તે ઉપરથી શું અનુમાન કાઢવા માગે છે ? જે છે તેના ઉપરથી તે જ હમેશા હમે અથવા થવું જોઈએ એવું તે ક્યે હિસામે ?

શું કુદરતમાં અહિસા નથી જડતી ? હિસા એ કુદરતનું એક અંગ છે અહિમૈ એ તેનું બીજું અંગ છે. તમે ગમકૃષ્ણાદિ અવતાર સુદ ત્યાં માટે ગયા ? ઇશ્વર પ્રતિદેશે અસખ્ય પ્રાણીઓની હિસા નથી કરતે આજે આ જગતમાં હિસા એટલી બધી છે કે જીવુ એટલે જ હિરે એવો પર્યાય આપણે કરી શકીએ, છતાં જીવનનું એ પરમ સત્ય નય રસીન્દ્રનાથ 'ગુરુ' એક જગ્યાએ કહે છે કે બાળક જીવુ થવાનો પ્રયત્ન કરે તે પચામનાર પડે તો એકવાર સફળ થાય છે. તે ઉપરથી પણ એ માણસને ધર્મ છે અને જીવુ થવું એ અપનાદરૂપ છે એવું અનુમાન શું તમે કાઢી શકો ? જગત નિચાટ કરી જોશો તો બાળક પચાસનાર પડે છે એ સ્પષ્ટ છે અને એનાર ઉના થવામાં સફળતા મેળવે છે તે જ અસંગતાર નીવડે પાપ ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ તે અન્ધકારરૂપ છે અસ્પર્શિ ગમે તેટલી સફળ હોય તોપણ તે કિચ્છરૂપ છે. તમે બર્નિયકાળે અને માર્થસત્તુ જીવનકલક (Struggle for Existence) નું તત્ત્વ પોતાનું ક્યું છે, હવે પ્રિન્સ કોષોન્કિનના અન્યોન્ય સાથે (Mutual war) તરફ ઝેજ દખ્ખાત કરો તો વાધો નથી

અહિસા સારે બીજું એક તત્ત્વ ઉમેરવું જોઈએ, અને તે છે ધીરજ. બામિયમાં લખેલું છે કે પ્રેમની ધીરજ અનન્ત હોય છે જેની ધીરજ ખૂબ વધારે છે તે પ્રેમ કા તો સાચો નથી અથવા તો કાચો છે પ્રેમની અસલ થી જ જોયે એટલી શક્તિ રાખજો, પણ મ્યારે એવો સનાય પૂજતા નહિ હોમની દૃષ્ટિ અન્ત મુખી હોય છે તમે પ્રેમવિધ્યક વામ્ય એટલું વામ્ય હોય એમ હું નથી માનતો દરેક પ્રેમીજન તર્તમાનકાળને—અરે, કાળને જ તુરંત માને છે પ્રેમની દૃષ્ટિ અન્ત મુખી હોય છે, તેથી જ તે અનન્ત હોય છે 'અનમા નિપય અત્મજોગનો પાપો પડે છે' એ તમને કમવ છે

પછી રડુ મુ ? ' આત્મા ' જેટલો વિદ્યાળ તેટલો ' બ્રાહ્મ ' વિદ્યાળ વિદ્યસિત આત્માનો જોમ અમરદારક થયો જ નેહયે. આત્મા અતન્ન છે, સાર્વભૌમ છે, એટલે ઊત તેની જ છે. દરેક જમાનામા જોવામા આવ્યું છે કે હિમા તે જનકાળનો ધર્મ છે, પણ તે વર્તમાનકાળમા ધૃમયા માગે છે. અહિમા બધિયાકાળમા ગ્યે છે અને તેને હૃદયસ્ય ચૈતન્ય વર્તમાનકાળમા લાનવા માગે છે તમે જનકાળની અપવર્ણા વિનાજ મેનના મૈનિક છો કે વિશ્વમિત્ત બિગિયક ગના પ્રાણુસાન મૈન્યતા શીર છો ?

નપૂર્વ અહિસા ક્યારે સમ્ય થયે એ કહેનાય નહિ આપણે આત્મા જેટલો મન્નને વિદ્યસિત થયો હોય તેટલી જ અહિમા આપણે માટે સમ્ય છે

એની આપણે હિસા કરીએ છીએ, પણ ત્યા મુધી તે આપણા હૃદયન ' પ્રયક્ષ ' થઈ નથી અને ત્યા મુધી અપરિહાર્ય લાગે છે ત્યા મુધી તે હિસા ચાલવાની જ. પણ તે અનન્તકાળ મુની ચાલવી જ નેહયે એવો મિદાન્ન નથી હિમા ઉપર જ રટી શકે એવા હૃદમા માનવી અનન્તકાળ મુધી ગ્યેએ એવું માનવાને કયું કાણુ નથી

થુ. ભગવાન હિસાનો નિર્ગેધ કરતા છતા અનાયામે બાણુમા આવેલુ માસ નિ શક્યજે ખાઈ જતા આથી આપણે માસાહારનો ત્યાગ કરી શકા છીએ હિન્દુન્તાનમા અહિસા વધારે કેળવાયેલી છે ખીન્ન દેરના પ્રમાણમા હિન્દુન્તાનના મુસવમાન અને ખ્રિસ્તી પણ વચાટે અહિસક અને તેટલા જ માટે વચાટે મિત છે એમ હું ચોક્કસ માનું છુ. આજે હિન્દુન્તાને નપૂ વપ્ત વચના ગગડામા અહિસાનો કામગે અખત્યાજ કરી બનારવો નેહયે. કુટુબને કામગે માનવકુટુમ્બમા દાખલ કરવો નેહયે હિન્દુન્તાનમા અપિ મુનિએ એ બતાવ્યું છે કે અહિસાનો કાલ્પદો હિન્ન પશુ સામે પણ મરજ થઈ શકે છે, વિજયી થઈ શકે છે પણ આખા ગપ્ટે હજ તેટલી અહિસા કેળવી નથી ગઈ નપૂ વચે અહિમા ન કેળવીએ તો આપણે છરી જ ન શકામે પછી ' ઊનકલ્પહમા ફાવવાની વાત ' એક કોટે રહી ઇશ્વરની એ ઈન્ગ છે, ક્રૂરતાની કૃપા છે એમ જ તમાટે માનવુ

૪૬ ઉપરથી ફૂલ તોડવું અને તે પશુ કન્દ્રિયક્રમોગને કાગે એમા હિંસા છે, એમા રમેશીનો ભગ છે, એટલું જ નહિ પણ તેમા અગસિકતા અને જગલીપણ છે એમ જ હું માનું છુ મે પોતે કન્દ્રિયક્રમોગને કાગે કે પ્રગતને મટે ફૂલ તોડવાનું ક્યાગનું છોડી દીધું છે. ફક્ત માગમા અધ્યાપકરૂતિ પ્રબળ છે તેથી વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનનો કે કળાનો પાઠ સીખવતી વખતે ફૂલ તોડીને આણું છુ ખમો ખીન્ન ને અનાયાસે ફૂલો આણીને આપે તો તેનો સ્વીકાર ન કરવા જેટલો હું અહિસક બન્યો નથી માસાહારી યુદ્ધ ભગવાન

જેવી આ વૃત્તિ છે એમ તમે કહો તો હું તકરાર ન કરું. ગમઠૂણું પરમદસ
 : સ્વસ્થાતમા કૂલો વીન્ની દુર્ગામાતાની પૂજન કરતા અને માંત કે મરઠનો
 દુર્ગામાતાનો પ્રસાદ ખાના. પણ જેમ જેમ તેમની ધાર્મિકતા વધતી ગઈ
 તેમ તેમ તેઓ દુર્ગામાતાનો પ્રસાદ ખાવને બદલે પોનાના માથા ઉપર
 અગ્રવતા; અને કૂલો વિગે તેઓ કહેતા કે ધર્મર વિગ છે, એટલે કૂલો ન્યા
 છે ત્યાં જ ધર્મને અર્પિત છે અને ત્યાંથી જ ઈશ્વરગૂળ સન્તમા સરસ
 રીતે કાય છે.

શૂર અને કૂર

પણા લોકો હજી પૂછે છે કે ‘અહિંસાવાદી મહાત્માજીએ ખેડા જીલ્લામાં
 મહાયુદ્ધ વખતે સૈન્યબરતીનું કામ આટલા ઉત્સાહથી કેમ હાથમાં લીધું હતું?
 તે ઉપરથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે હિન્દી લોકોના હાથમાં ગરુજ નથી તેથી
 જ તેઓ અહિંસાનો ઉપદેશ કરે છે?’

મહાયુદ્ધ વેળાએ મહાત્માજીએ સૈન્યબરતીનું કામ કેયું તે માટે તેમને
 પશ્ચાત્તાપ મ્યો નથી. પણ આજે જો શરી મહાયુદ્ધ જામે તો મહાત્માજી
 આ સંગઠને મદદ કરવાનો કશો પ્રયાસ ન કરે, એ વાત સાચી છે. પણ
 એનું કારણ એ નથી કે મહાત્માજી તે વખતે અન્તગ્ના ઉડાણમાં હિંસામાં
 માનતા હતા સાચું જાણુ એ છે કે તે વખતે હિન્દુસ્તાની પ્રજાએ સંગઠ
 સામે અસહકાર પોષાયો ન હતો અને તેથી જે જે માણસ સંગઠરતો હતો
 તો ગેરેતો હતો તે તે મહાયુદ્ધની મહાન હિંસામાં ભાગ લેતો જ હતો
 યુદ્ધ ચલાવનાર સંગઠની રેયન કવેરે આપવામાં હિંસા કરે જ છે. સૈનિક
 ચર્ચ યુદ્ધમાં લડનાર સિપાઈ અને ઘેરબેઠે કવેરે ભગનાર ખેડૂત બનેતો હિંસામાં
 સમ્મો જ ભાગ છે. પોતે ખૂન કરનાર અને મારાઓને પૈસા આપી ખૂન
 કરાવનાર બંને નીતિની દૃષ્ટિએ સમ્મા જ ગુન્હેગાર છે વધારે સૂક્ષ્મતાથી
 વિચાર કરતા જણારો કે પોતાને હાથે ખૂન કરનાર કરતા માગઓ માગદત
 ખૂન કરાવનારનો દોષ વધારે છે. જાતે ખૂન કરનાર માણસને પશ્ચાત્તાપ થવાનો
 અંશ વધારે હોય છે અને તે ત્યારે ખૂન કરે છે ત્યારે તેનો એકલાનો જ
 અધ પાત થાય છે. માગઓ માગદત ખૂન કરવાથી પશ્ચાત્તાપનો પ્રમગ મળવો
 મુશ્કેલ બને છે અને ખૂન કરનાર અને કરાવનાર બંનેનો અધ પાત થાય છે

જે લોકો સદાજ લોકોનો પહેરો રાખી ધનના ઢગલા સાથે સ્થળ જાય

છે તેઓ દિ અકતી કૂત્તા કેળવે છે પણ બેની હિમન કૂત્તાવના નથી પ્રાંત-
નિધિ માગ્ન હિસા કરનાર માણસ શરૂ નથી બનતો પણ કૂર બને છે.
તે મારનાર અવકાશો નથી પણ મરતા બીચે છે, અને તેથી એવો માણસ
મારનારનો દબાયેલો અથવા ઓશિયાળો રહે છે એવો માણસ કોઈ કાળે
સ્વર્ગના બોગવી ન શકે. સ્વર્ગના મારા ગેરવા માગનાર માણસે હમેશા મરવાને
તેજા ગેરવ બેઠે.

આ દૃષ્ટિએ જોતા મહાયુદ્ધને વખતે આપણે બધા જ ને હિસા કરતા
હતા તેમા પ્રત્યક્ષ ભાગ લઈ તે ઓછી કરવાનો અને પ્રજામા મરવાની હિમત
આણી તેને અગત્યને માટે લાયક બનાવવાનો જ મહાત્માજીનો ઉદ્દેશ હતો.

અમહકાર કરી આપણે સરકાર સાથેનો સબન્ધ કાઢક તોડ્યો છે,
અને તેટલે દુર્ગતે આપણે સરકારના પાપની ભાગીદારીમાંથી મુક્ત છીએ.
આને યૂરોપમા મહાયુદ્ધમા કરેલી કમાણી સાચવવા અને પચાવવા ને શાન્તિની
હીલચાલ ચાલી રહી છે અને અમુક વરસ સુધી તો યૂરોપમા કોઈ કોઈની
સાથે લડે નહિ એવા ને કાલકગર થવા લાગ્યા છે તે બે નિષ્કળ ન્યય
અને યૂરોપમા શરી મહાયુદ્ધ અથવા અતિયુદ્ધ સળગે તો સહકાર કરી
સામાન્યમા ગેરનાર દરેક વ્યક્તિને અને સમાજને તે હિસામા મદદ કર્યે જ
છૂટકો. સહકારી હોવા બતાવે કોઈ મદદ આપવાને ઈનકાર કરે તો તેને
માત્રાન્ય સગ કરી શકે છે, મદદ ન કરી દેાય તો માત્રાન્યથી બુદ્ધ
જ પડવું જોઈએ સર્વમાન્ય ગજનીતિનો આ સિદ્ધાન્ત છે.

જો વખતે યૂરોપના રાષ્ટ્રો અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ન્યાય
અન્યાયનો વિચાર કર્યા વગર દુનિયામા દરેક દેશોને ગોરાઓની સત્તા વધાવવાને
પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે આ સામ્રાજ્ય સાથે સહકાર કરવો એ જાણવાવેર
આપવા જેવું છે. તેમા હિસાનું અને સ્વજનનોકતું પાપ છે.

આજનો આપણો અસહકાર મર્યાદિત અને સૂક્ષ્મ છે. પણ સગકાનું
પાપ જેમ જેમ વધતું જશે તેમ તેમ આપણે અમહકાર પણ અધિક વ્યાપક
અને અવિદ્ તીવ્ર કરવો પડશે જેઓ અહિંસામા માને છે તેમણે આજથી
આ દૃષ્ટિએ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરી ગળવો જોઈએ આને આપણે
મરકાને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનું કહી ગલા છીએ અને એવું
પાપ ફરી કરવાનું સામર્થ્ય સગકાનું હાથમા ન ગેર જોડવા માટે સ્વગત્યના
હક માગીએ છીએ, અને તેમ ન થાય ત્યા સુધી આપણે અમહકાર કરવો
નિશ્ચય કર્યો છે

પણ પારો કે કાને હાંમે આ મરકારે બીન દેશમા ત્યાની પ્રજાની
દુઃખા વિગદ આશીર્જનો વેપાર દેવાવડા માટે બીન દેશ સામે શુદ્ધ પોષાયું.

તે મગા જેવા અદિનાવાદી અમલદારીને આજના જોડેથી અમલદાર
ચલાવી મન્તોય ન જાય તે સ્થિતિમાં જો હું કહેવેશ મળે તો
તો મગદાર દ્વારા થતી માગ ચીની બારંઓની હિમા કમવાનુ પાપ મારે
માથે આવે. તે હિસામથી જયી જવા માટે જ માટે હું જો દા/ પાપ
પચામ ડીપા મન્દારને કમોન બગેશ હોડ તે આજવાની ના પાડી પડે
તેમ કન્વાથી માન દેખેને અનન્ય મારે કે નહિ મને એને વિચાર હ
કરી ન શકુ માટે અદિમામાથી કમરી જલુ એ જ મારે તે વખતે
ધર્મ છે બીજી દૃષ્ટિએ જોના જે દિવસે હું કહેવેશ આ કારણમ આપનો
જય થાડ તે જ દિવસે અનન્ય તો શુ, મુક્તિ જ મારે થે-આની લાગી
હને તેમા હું પેમેટ્ટે ખુવાર થઈ જવાતો એમા શક નથી, પણ અદિમા
ધર્મ માયરી આત્મની મ્હા ક્યાનુ મનાવાન મને દોગે અને આત્મના
સપાધાન કમના ચમિયાનુ એવુ બીજુ ક્યુ મુખ છે ?

આવો પ્રમગ કોઈ-દિવસ આગે કે નહિ તેની મને ખબર નથી
અત્યારે તો મે માગ તે ક પી લીગ છે પણ જો તેવો પ્રમગ આવે જ તો
મારે તે વખતે મા. અમલદારની બીજી લોગ કુપર રી અમ-વાય તેનો
પણ વિચાર કમો પડે સમાજવી અગો થઇ હું માટે કે બીજનુ જિન
કરી શકુ એમ તો નથી જ જા જ્યા ધર્મનો સવાન હોય ત્યા તો માટે
અનન્યના અવાજને જ માન આપવુ જોગ્યે, એ પણ એવુ જ ન્યાર છે

અનન્યના અવાજ અને ધર્મની વાતો તો ગમે તે માન ન કરી ના
છે અને ગમે ત્યાં ધર્મને નામે અથવા અનન્યના અનાજન નમે માપુમ
સ્વચ્છન્દ આચરી ગકે છે માગમા જો ગલિસા જગમ જાડ હેય જો
મા. મા. હમેશા નિર્વગ સ્થિતિમાં ગેનુ હોય, ના. સામાન્ય અનન્યમા
નાનામોટા લાગો છોડીને પણ જો હું અદિમા પાગોના હોડ તો જ હું
ધર્મને નામે કમ ન આપવા જોડેગે અસ માર કરી શક

કમ ન આપવાનો નિર્ગ ક તા પેના મારે મારા ધર્મો નિ પાડ છે
કે નહિ, મારી અહિમ પ જ મનાન અન્યય જોગ છે ? કન, જોગ
વિચાર પથમ નેવા જોગે તો જ મારી ક જ હું સુરાન્ય રીતે અલ
કરી નકુ

આપને હોધ મત્મને લીધ માનમા ગુ ની હિસા. હમેશા
વિચાર કરીને જીને તેની હિસા પ રી જો ત્યાન્ય તો છે જ, પણ તે
શુધ્ધિ હોય છે પણ સારી, તે ન અને મનાત કન્વાનો અણુગમો—આ
નણુ મન્જોને લીધે જે હિના દય છે તે સ્મમ પણ કમરી સામાન્ય પણ
સ્થાયી હોય છે તેમથી કમરી જાડે ત્યાં જ આપણે જા. ધાર્મિક છે

એમ આપણે કહી શકીએ અસહકારીઓએ અને અહિંસાવાદીઓએ આ દિષ્ટિએ અહિંસાનો વધારે વિચાર કરવો જોઈએ.

શીખ ધર્મનો પાયો

શીખ અકાલીઓમાં આટલી નીડરતા, આટલો પ્રેમ, આટલી સહન-શીલતા ક્યાંથી આવી એનું સૌના મનમાં આશ્ચર્ય પેદા થાય છે. ધર્મની ગતિ ત્વરિત છે અગ્નિનો તણુઓ જેમ આપ્તા વનમાં દાવાનળ પ્રગટાવી મુકે છે તેમ ધાર્મિક પ્રદા મનુષ્યમાં અસાધ્યગુણ બળ અને નિશ્ચય પેદા કરી દે છે. ધર્મ એ જ મનુષ્યનો પ્રાણ છે, ધર્મ એ જ તેનું વીર્ય છે. તેમ છતાં મનુષ્ય માની લે છે કે તેની નમળાઈઓ તો કુદરતી છે અને તેથી યોગ્ય છે.

શીખ લોકો પોતાના પુણ્યગમણ ગુરુઓની પામેથી ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને મૃત્યુનો તિરસ્કાર શીખ્યા છે. સત્યાગ્રહધર્મ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ્યો થતા જ શીખ લોકોની ધર્મવીરતા પ્રગટ થઈ છે અને તેમણે પોતાના પ્રાચીન તેજ વડે જોતજોતનામાં જગતને અજવ પડે કરી દીધું છે.

કેટલાક હિંસાવાદી લોકો માને છે કે શીખ લોકોની શૂનીગતા ગુરુ ગોવિન્દસિંહની લશ્કરી તાલીમથી પેદા થઈ છે. પરંતુ આ અનુમાન જૂલ ભરેલું છે. શીખ લોકોની અદર જે કંઈ ખાસ ગુણ ગ્રહેલા છે તે બધા પ્રથમ ગુરુ બાબા નાનકથી જ ઉતરી આવેલા છે. શીખ ધર્મ એ કંઈ કોઈ સામ્રાજ્યવાદીની નજનીતિ નથી. ઇશ્વરના નામ પર અને ગુરુની ભક્તિ ઉપર તેની બધી ઇબાદત બધાઈ છે. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પણ પોતાના શિષ્ય બદાને જે આખી આજ્ઞા આપી હતી તેમાં સત્ય અને અહિંસાનો ખાસ ઉપદેશ હતો. સદા સત્ય વિચાર કરવો, સત્ય જોનનું અને સદા સત્ય પર જ આસનું—આ શીખ ધર્મનો પાયો છે. શીખ ગતિ બ્યારે ભુલમ સહન ન કરી નહી, બ્યારે તેની સહનશક્તિનો અંત આવ્યો ત્યારે જ તેણે રક્ષા ઉઠાવ્યું છે જે જાતની વાત છે, પણ શીખ ધર્મ એ સત્યાગ્રહધર્મ છે એ વાતમાં તો સંદેહ છે જ નહિ. જો બધા આખર મુઠ્ઠી ભુલમ સહન કરી શક્યા હોત તો શીખ ગુરુઓએ તલનાનો આયય દદાપિ ક્યો ન હોત.

ગુરુ ગમદાસ મુઠ્ઠી શીખ ધર્મને રાજ્યકર્તાઓ સાથે કંઈ વિરોધનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. ત્યાંપછી પણ બની શકેલા મુઠ્ઠી તેણે શાન્તિની

જ નીતિ સ્વીકારી હતી છતાં ગુરુ હગ્ગોવિન્દદેવે ખર્ચ ઉગામ્યુ હતુ ખરુ પણ તે પોતાના જય વ પૂરતું જ હતુ એ સમય જ એવો હતો તે વખતે તો તેમજ દક્ષિણમાં મોગનોનો અત્યાચાર થયો વધી ગયો હતો. તેના સમયમાં પણ શીખ લોકો રાન્તિપ્રિય જ રહ્યા. ગુરુ તેમજ હાદુને નવનારુ અભિમાન ન હતુ તે ત્યાગમાં જ આનન્દ માનતા હતા તેમણે પોને ધર્મને અર્થે સત્યાગ્રહ કર્યો અને પોતાનુ મન્તક અત્યાચારીઓની તવવાગે અર્પણુ કર્યું. તેમના જમાનામાં તેમજ ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અને તેમના શિષ્ય બદના નિવોમાં શીખોએ પોતાના ધર્મને અર્થે જોટલા લુલમ સહન કર્યા છે તેટલા ખીચ ઠોઠ જાતિએ સહન નહિ કર્યા હોય તેમજ હાદુ, લામચિહ, મનિરામ, હખીમ્તરાય અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહના બે પુત્રો, એ બધા ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણુ કરીને અમર થઇ ગયા છે તેમની માફક હગ્ગરો લોકોએ પોતાના પ્રાણ અર્પણુ કરીને શીખ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને સુદતા સ્થાપિત કરી છે.

સાચુ જોધયે તો તનનાગથી આજ સુધીમાં ઠોઠ પણ જાતિ, વચ, પન્થ કે ધર્મનુ કન્યાણુ ચડુ નથી તલવાર નોકોને ડરાવે છે, ધર્મ તેમનામાં નીગના અને શ્રદ્ધા દાખવ કરે છે.

નાદીરચાહની ચાંધ પડી ગીજોને પોતાનો ધર્મસમવાય સગદિત કરવામાં બુ મુરકેલી નડી અમૃતમગના પુજ્યતીર્થમાં આન કરવુ એ પણ મુરકેલીનુ મમ થઇ પડ્યુ હતુ છતાં ધર્મના પ્રેમી શીખોએ મૃત્યુના મુખમાં જાળને પણ અમૃતસગની યાત્રા કરી છે માલકમ સારમે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યુ છે કે કેટલાક ગુપ્ત વેરે છાનાઝાના યાત્રા કરી જતા પણ તે સમય ના એક મુસનમાન લેખકે લખ્યુ છે કે 'શીખ લોકો ઘોળે દહાડે ઘોડા દોડાવતા અમૃતસગ આગતા અને યાત્રા કરીને પાછા જતા આરા પ્રયત્નમાં વધા મગતા યાંધ ઠોઠ વાર તેઓ કેદ પણ પમડાતા પણ તેઓ મોતથી ડરીને દહી નાહા નથી આનન્દની સાથે તેઓ પોતાની આપ્તિ આપતા ' તે જ ઇસ્ત્રાગી ઇતિહાસકાર લખે છે કે 'એવો એક પણ દાખનો મનો નથી કે ઠોઠ શીખે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરા નેય '

આનુ નામ જ સત્યાગ્રહ દુનિયામાં નીખ જાતિનુ આટનુ માન છે તેનુ આ જ કાણુ છે આ જ તત્ત્વ શીખ અમલીઓમાં પાણુ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યુ છે સત્યાગ્રહની દેવનુ પુરુષાતન નાશ પામે છે એમ માનનારાઓએ શીખ ઇતિહાસ વચ્ચે જોધે અને અમલીઓની નીર ધાર્મિકતાનુ ધ્યાન કરવુ જોધે સત્યાગ્રહ એ તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નીગતા છે તેનાથી મટનુ પુરુષાતન નાશ પામવાને બદલે ઉનડુ અમર થશે

ચૌરીચૌરાના દસાકાંડ પછી ઘણા કહેતા કે હિંમ્મા આમે અહિંસક રહેવું એ સામાન્ય પ્રજાને માટે અશક્ય છે, મનુષ્યસ્વભાવથી એ વિપરીત છે, ગાંધીજી દુનિયા આગળ એક અશક્ય આદર્શ મુકી રહ્યા છે. શીખ અકાલીઓએ હવે દુનિયાને બતાવી દીધું છે કે લોકોમાં ને સાચો ધર્મપ્રેમ હોય તો એક સાધારણ હંગ હાંકનાર પણ ગમે તેવા મહાન નાલિમ સાથે પ્રસંગ પડતાં અહિંસાધર્મનું પાલન કરી શકે છે. અહિંસા એ સાર્વત્રિક સાર્વભૌમ ધર્મ છે.

સાહિત્ય અને કળા

જૂના ખેતરમાં નવું ખેડાણુ

એક જુદે ભરતી વળાએ દીકરાઓને કહ્યું કે આપણા ખેતરમાં ધન દાટી રાખેલું છે. છોકરાઓએ આખું ખેતર ખોદી જોયું પણ તે વખતે ક્યાંય ધન ન મળ્યું. પણ તે વખતે પાક એવો તો સારો આવ્યો કે તેની આગળ દોરેલું ધન મળતો તો પણ વિજ્ઞાનમાં ન ગણાત.

સમાજમાં સામાન્ય લોકો હમેશાં વિચારક્ષેત્ર ઉપર ઉપરથી જ ખેડે છે ત્યાં સુધી સામાજિક જીવન પ્રાકૃત અને ક્ષીણ રહે છે. જ્યારે જ્યારે 'ધીર' લોકોએ વિચારક્ષેત્ર પેલા જુદા દીકરાઓની પેઠે ખૂબ ઉઠું ખોદ્યું છે ત્યારે ત્યારે વિચારનો પાક અપૂર્વ આવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણે એકવાર આમ કહ્યું હતું. તેથી હિન્દુ વિચાર-સાગરમાં આટલી ભરતી આવી. શુદ્ધ ભગવાને આત્મપ્રતીતિ કરનાં ખીજું કેાઈ પણ પ્રમાણુ માનવાની ના પાડી તેથી આર્ય સંસ્કૃતિના જ્ઞાનામિ ઉપર બાંહેલી રાખ ઉડી ગઈ અને આર્ય વિચારશાસિ ઝળહળી ઉઠ્યો. ક્રાન્તના ડિઝેર અને વિધકોશલેખકોએ મનુષ્યસમાજનો આધાર ક્યા તત્ત્વ ઉપર છે એ ખેડી જોયું અને યુરોપમાં ક્રાન્તિ થઈ, આમવર્ગ સ્વતંત્ર થયો, માર્ટિન લ્યુથરે પોતાના વખતની ધર્મજ્વરચાદેવનામા મુકી દીધી અને આ રીતે ધર્મકલ્પનાતું શુદ્ધ સુવર્ણ બહાર નીકળ્યું. આમ જ્યારે જ્યારે માણસ અન્ધ પરંપરાને ફેંટી દઈ નાના-મોટા દરેક પદાર્થને કોડેઈ કર્તિમત્ત્વથી વીચેન્ એવો સવાલ પૂછવાની હિંમત કરે છે ત્યારે ધર્મસંસ્કાર થાય છે, પ્રજામાં નવું બળ આવે છે, વિદ્વાનોને નવી દૃષ્ટિ મળે છે અને આ દૃષ્ટિની અસર ચૌદ વિદ્યા ને ચોસઠ કળા ઉપર પડે છે.

આજે હિન્દુસ્તાનમાં આવી જ તત્ત્વનિગ્યાસા, ધર્મનિગ્યાસા, અને કર્મ-નિગ્યાસા સળગી ઉઠેલી છે. દરેક વસ્તુનું રહસ્ય આપણે શોધીએ છીએ, જીવનનું પરમ રહસ્ય નવેસરથી જાણી લઈ તે આચરણમાં મુકવા માગીએ

છીએ, નવીન સમાજન્યસ્થા અને નવીન આચારવિધિઓ દ્વારા તે સમાજમાં
દાખલ કરના માગીને છીએ, અને આ નવો પ્રાણ લઈ આપજો વિચારની
આત્મ ઉપર ગુણ સાત્ત્વિક વિગ્નિજ્ય મેળવના માગીને છીએ આજે કૃષ્ણ
અને શકગચાર્જ, બુદ્ધ અને મહાવીર, ચૈતન્ય અને નાના, મેસાયા અને મહાદી
બધા જ નવો અનંતા લેવાના છે, નવુ રૂપ ધારણ કરનાના છે વખતે તેઓ એ
રૂપ પણ થશે નખતે એક જ અને રૂપો ધારણ કરશે, કેમકે આપણે વિચાર
સાગર હોવાના મધ્યે છીએ

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ

એમ કહેવાય છે કે જેઓ સારી રીતે સૂચે છે તેઓ જાણે છે પણ
સારી રીતે લાગા વખત સુધી અને નીરાલે સૂતા પછીની જાગૃતિ આંદો
દક અને મલપ્રદ હોય છે આ કહેવતમાં કંઈ પણ સત્ય હોય તો સુરત
પછી પાંચ વર્ષ પર્યન્ત સૂતેલી આપણી સાહિત્ય પરિષદ પાટનગર અમદાવાદ
માં જ્યારે જાગી ત્યારે તે સદ્ગતાથી પાર પડી હશે એવું અનુમાન કરવું
લેઈએ અને તે અનુમાનમાં કંઈ પણ ભૂલ છે એમ કહેવાય નહિ જે
પરિષદમાં આનન્દશંકરબાઈ જેવા આચાર્ય, કેશવનાથ હન જેના સાહિત્ય
સાગના મીન, મનુમાઈ જેના રસિક, ન સિદ્ધગવ જેવા ચિકિત્સક, બ ક
દામો જેના ઇતિહાસનિષ્ણાત પદાર્થ હતા, અને જેવું નેતૃત્વ પ્રાચીન
સાહિત્ય ॥ કાદનાળા માર્ગને પ્રમાણિત કરાગ સાહિત્યમેદાધીણ હોમોવિન્દ
લસે ગ્રીમાર્થ હવું તે પરિષદ સદ્ગત નીચી કે નહિ એ પ્રશ્ન જુ ધૃષ્ટતા
વાળો નણાય વગી ॥ પરિષદને રોતાના શુભાગમનથી આહીનોં અપનાર
તપની મહાત્મા ગાંધી અને સાહિત્યમંત્રાદે રી કરનાથ લાકે ન ન ન આજના
જ સમ એકદમ દૂર થી લેઈએ

પરિષદ અત્યન્ત ઉત્સાહથી અને આનંદથી ૫ પડી પ્રવિષ્ટ
ની ॥ શ્રવણમનોહર પચમ રંગની અમદાવાદનો વસન્ત નિહાલિત રશે
પોતાના પ્રયાસથી જનસમાજમાં પરિવર આ પ્રાણના ચૈત્ય રડુ લેઈએ
જેની મહાત્મા ગાંધીની યાચ ॥ મામળાને સાહિત્યમેદાધી નરી દર્શિ મળી
જો આચાર્ય આનન્દશંકર હનના પ્રભાવથી ગુજાનના એમ ગુર્જરી
વિદ્યાપીઠ અથવા વિશ્વભાગતી (યુનિવર્સિટી) થાપા રૂપના વિગ્નિય થી
ગર્ભિગા ॥ ઉપાસકો પ્રવક્તેત્ર ૫૦ મળવની નગર દર્શિ આવી

મીતે પગિદ્ધનું પુણ્યકાંડવાયન બહુ મુન્દર થયું છે. પણ પરિપદ્ધ કંઈ ત્રણ
 દિવસની વસ્તુ નથી. પણ વર્ષમાં સાહિત્યમેવાનું માંડ ત્રણ દિવસ આપવાથી
 સાહિત્યમેવાનું થતી નથી. આ ત્રણ દિવસ સાહિત્યમેવા દરવાના હોતા
 જ નથી. ખરે જોતા આ ત્રણ દિવસમાં અત્યાગ મુંડી કરેલી મેવાનું સરવૈયું
 કાઢવાનું હોય છે. અને આ સરવૈયાને પરિણામે સાહિત્યમેવાની નથી દિશા
 આપીને તે દિશામાં ઉત્સાહ અને ખંતપૂર્વક કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવાનું
 હોય છે. આ નિશ્ચય પ્રાપ્તિપુના આશીર્વાદ જેવા ખાલી જોખાડપ દગવોથી
 કરવાનો નથી, પણ કામ કાણુ કરો, કેવી રીતે કરો, કોની દેખરેખ નીચે
 કામ થશે એની ચોજના ઘડીને તે ચોજના ખાતે પાડવાને જોઈતી બધી
 સગવડ કરીને એ નિશ્ચય થશે જોઈએ. અમને લાગતું હતું કે આ પરિપદ્ધ
 પ્રાચીન સીવામાથી છૂટીને કંઈક નવો માર્ગ લેશે, પણ ત્રણ દિવસનો
 કાર્યક્રમ જોઈને અમને કંઈક નિગળા થઈ એ કળ્પ કરવું જ જોઈએ. પરિપદ્ધમાં
 લેખા થયેલા જનસમાજના મનમાં ગ. બ. કાટાવાળા અથવા પ્રો. કાટો
 જેવા વિદ્વાન વિશે ગમે તેટલો આદર હોય તોપણ તેના બદલો દોઢ દોઢ
 માઇલ લાંબા બાપણો અથવા લેખો જનસમાજના માથા ઉપર મારીને લેવામાં
 તેઓએ ઔચિત્યનો બગ કર્યો અને લોકોની ધીજની કાણુ કમોટી લીધી
 એમાં કંઈ શક નથી. જે સાહિત્ય પરિપદ્ધ દ્વારા કંઈ પણ સગીન કાન કરવું
 હોય અને લોકોના કિમતી સમયનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવો હોય
 તો પરિપદ્ધનું ઘણુંખર કામ જોઈક પડેલા જ કરી લેવું જોઈએ. લાંબા લાંબા
 બાપણો અને લેખો પહેલેથી જ છાપીને પરિપદ્ધના સમાસદોમાં આડ દિવસ
 પડેલાથી વહેચવામાં આવે તો પરિપદ્ધને બીજું મહત્ત્વનું કામ કરવાને બીજો
 વજો મમય મળે. જોડામાં જોડું પરિપદ્ધને આગળે દહાડે આ વ્યાખ્યાનો
 જનતામાં વહેંચીને તે પરિપદ્ધ આગળ વધારી ગયા છે એમ માનવામાં આવે
 તો પણ લોકોને કંઈ નાનીસૂતી નહત મળી ન ગણાય ચૂરોપમાં હમેશા એમ જ
 કરવામાં આવે છે. પડી ઝાઝ વિજ્ઞાનને પોતાના લેખમાથી કેટલાક દ્રશ્યો
 વાચી બતાવવાની ઉત્ક્રાંતિ હોય અથવા લોકોનો સાબળાનો આગ્રહ હોય
 તો ખાતે કે દસ મિનિટ આપવામાં કોઈને જોડું ન જ નામે દાખવા તરીકે
 ગ. કેશવલાલ હર્ષદનાથ જે પરિપદ્ધ આગળ વનવેલીનો જે અવતાર બતાવે
 તે જોઈએ આવશ્યક હતો તેટલો જ ચિત્તરજક હતો પરિપદ્ધ આ
 વર્ગે હિતિહાસ વિભાગ, વિજ્ઞાન વિભાગ, સાહિત્ય વિભાગ વગેરે વિભાગ તો
 કર્યો, પણ જુદા જુદા નિમન્વો જુદે જુદે મમયે અને જુદે જુદે અંગે વાચના
 ની મગત સિવાય આ વિભાગીકરણથી વધારે લાભ થશે જણાતો
 નથી આમાં પણ પરિપદ્ધ નવો સીનો પાડી બનાવી શકત. પરિપદ્ધ પડેલા
 એએક મહિના સમાસદોની તામાવિ નરી કરીને દરેક સમાસદને તેઓ

કયા વિભાગમાં નમ લે છે એ નક્કી કર્યું હોત અને વિભાગના અધ્યક્ષને પણ પહેલેથી જ કામ કરનાની પ્રેરણા કરી હોત તો દરેક વિભાગના અધ્યક્ષ પોતાના વિભાગમાં કયા કંગવો પસાડે કમ્પા, શુ શુ કામ કરવું એની ચર્ચા પણ હાથ બધા સભામંદો સાથે કરીને કંઈક નિર્ણય ઉપર આનન, અને દરેક સભામંદ દરેક વિષય ઉપર પરિપૂર્ણ વિચાર કરીને ખાલી પ્રેક્ષકાનુ કામ કર્યા કરતા કંઈ વધારે જવાબદારી પોતાના ઉપર છે એવી ભાવના માથે આનન અને કંઈક કામ થાત

અમારી દૃષ્ટિએ સાહિત્ય પરિષદનું મુખ્ય કામ સાહિત્યને અને જન સમાજના પ્રતિપાદનને બે વચણ આપવાનું છે અને તેથી સાહિત્ય પરિષદ નિમ્નહાનુઅસમર્થ હોની જોઈએ આજકાલ હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાના સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જાનની અગત્યતા મચી ચી છે અધિકાર વગરના લોકો ગમે તેવા અન્યો લખી નાખે છે અને અનિરેક્ષી પ્રકાશકો સસ્તે ભાવે તેનો પયાર કરીને સાહિત્યની હાનિ કરે છે, તેવી અધિકારી લેખકોને એક ખૂણે પડી રહેવું પડે છે એક જ વિષય ઉપર જે પુસ્તક લખાયા હોય તો એકવાર સસ્તા દામમાં નમાવું પુસ્તક લીધા પછી વધારે કિંમત આપીને ખીજી સાગ પુસ્તક લેવા જેટલો ઉત્સાહ ગ્રાહક-ગર્ભમાં મચાવી દોષ આજે તો નથી જ અને આ દોષથી સાહિત્ય ના ઉદ્ધારમાં એટલા બધા જાગ્રાપરા ઉગી નીખ્યા છે કે ફળાકાંડો અને કાન્યવતિકાઓને છાત્ર પશુ મુરખેય થઈ ગયું છે આ કંદોડી નિર્મિતમયી નીકળી જતું દોષ તો સાહિત્ય પરિષદે એક નિયેચન વિભાગ નિર્માણ મ્મે જોઈએ, જેથી પસિદ્ધ થતા સાહિત્ય ઉપર પરિષદની સંકેતે પણ ચિહ્નિતમ, ઉદા પશુ નિષ્પક્ષપાતી દટિહમેશા ગમે નમાવા અથવા હાનિકારક સાહિત્ય નો પ્રખર પીકાથી નિષેધ થયો જોઈએ અને છત્રનદાયી તેમજ અપ્રમુ સાહિત્ય ઉપર ગૌ નો અનુગ્રહ થયો જોઈએ આઈજ આપીને બીયમયી ગમે તેવો માવ તંપાર કંગનીયે છીયે તેમ પારિનેસિકની લાલચ આપીને મૌલિક અન્ય નિર્માણ ન થઈ શકે હતા ભાસાન્તરોની બાબતમાં કંઈક વ્યવસ્થિત કામ થઈ શકે ખગ સર્વમાન્ય શિષ્ટ અન્યોના અનુનાદ સગળ અને પ્રમાણભૂત થવા જોઈએ પણ 'માઇલ સ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર' જેવી ચોપડીના પણ તરણમો સાહિત્ય પરિષદ કરાવે તો તેમાં સાહિત્ય પરિષદે પોતાનું કેન્દ્રિય સારી રીતે જાણ્યું કે પાડપાડયું ન કરેવાય દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં જેટલા સુંદર અન્ય છે તેનું ગુજરાતી ભાસાન્તરે પૈસા ખચવાયી થઈ શકે, તેથી ગુજરાતી ભાષાની અથવા સમજાની સેવા થશે જ એમ માનવાનું હતું પણ કારણ નથી જેમ શેર નશેર અનાજ ચારીને કે ચાવ્યા વગર ખાવાથી માણસની શક્તિ વધતી નથી પણ પોતાની શરીરચળાને

અનુદ્યુત રૂપમા તેને મંડિત શરીર પચારી શકે તેટલું જ ખાથે શક્તિ વધે છે, તેમ આમાનિક જીવનમા જેટલું હનન થાય તેટલું જ અને તેરી જ રીતે સમાજને અપાય તો બાપાની ક્ષમિતિ થાય. આ દૃષ્ટિએ જોતા ગુજરાતી કૌંચેજ આપવાનો વિચાર અત્યંત મહત્વનો અને ઇષ્ટ છે, કેમકે તે કૌંચેજમા ગુજરાતી અત્યોત્તુ અધ્યયન થશે, અને સ્વમાપામા થયેલા અધ્યયનનો જોતજોતામા પ્રમાર થાય છે એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે. આ કૌંચેજ જેટલી વહેલી સ્થપાય તેટલી વિજ્ઞાન વિભાગ, ઇતિહાસ વિભાગ, સાહિત્ય વિભાગ વગેરે વિભાગોની સાર્થકતા જણાઈ આવશે અને ગુજરાતી બાપાની સાચી ઉન્નતિ થશે. પ્રાચીન સાહિત્ય પુનઃસ્થ થયું પણ હજી કદમ્થ થયું નથી. ઇતિહાસ ગુજરાતી બાપામા આવ્યો પણ ગુજરાતના મજાદીય જીવનમા આવ્યો નથી પ્રાચીન સાહિત્ય ન્યારે અધ્યયન સાથે કદમ્થ થાય, ન્યારે યુગોપીઅન સાહિત્યનો ઇષ્ટ ભાગ અધ્યયન સામે આપણી વિચારમુદ્રિમા ઉતરે અને તેનાથી આપણી વિચારપદ્ધતિમા થોડું ફેરફાર થાય ત્યારે જ તે હનન થયું ગણાય વૈષ્ણવોમા હાડકા અથવા ડાકોર વિગે જે પ્રેમ અને અભિમાન મટે છે, આમીનાનયણુ મપ્રદાયના હોકમા પોતાના મપ્રદાય વિગે જે આજ મટે છે અને આજકાલના મજાદારી પુરોગોમા કૌંચેજ વિગે જે મમત્વ દોય છે તેવા પ્રેમ અને અભિમાન, આજ અને મમત્વ ન્યારે ગુજર્ સહરો સાહિત્ય પમ્પિદ્ વિગે ખતાવશે ત્યારે જ સાહિત્ય પમ્પિન્તુ ફાય પ્રાપ્તિ અને ચિગ્સ્થાયી થશે સાહિત્યસમ્રાટ્ મીન્દનાય હાડકોનો અનુકરણીય દાખવો આપણી સામે જ છે. તેઓએ અનેક રીતે બગાડી સાહિત્યમા ઉગેરો કર્યો છે, નવયુવકોને દિશા ખતાવી છે અને તનમનધન આર્ષણ કરી સાહિત્યનું એક વિદ્યાપીઠ આપન કર્યું છે. ગુજરાતમા પણ તેમ થાઓ અને ગરી ગુજરાતનો આગળ કમુળી ધવજ પ્રજાનો એરી અમારી હાર્દિક પાર્થના છે.

લોકસાહિત્યની મીમાંસા

મનુષ્યની કેળવણીમા મોટામા મોટા કોઈ વિષય હોય તો તે મનુષ્ય જ છે સર્વ શાસ્ત્રો, સર્વ કળાઓ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર બધું માણસને માટે છે. તેથી જ મસ્કારી કેળવણીમા ઇતિહાસને મહત્વ આપેલું છે, તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રની આટલી મહત્તા મનાયેલી છે, અને તેથી જ અનેક મનુષ્યોને ખીજાં મનુષ્યો વિગે જ્ઞાન મેળવવામા રસ પડે

છે. અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે દુનિયામાં જે જે સાચો અથવા વિષયો નિર્ગોળ થયા છે તે બધા મનુષ્યની મનુષ્ય વિશે અથવા પરિસ્થિતિ વિશેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે થયા છે. મનુષ્યમાં સામાજિક જીવનની જે મૂકા મુદ્દા છે તેને લીધે જ એક માણસ બીજા માણસ વિશે કંઈક જાણવા માગે છે, ગોટલું જ નહિ પણ જે માણસ મમાજની વિવિધ વ્યક્તિઓનો સ્વભાવ, તેમની બંધનાઓ, તેમની આદર્શો અને અભિરચિ જેટલો દરજ્જો વધારે જાણે છે તેટલે દરજ્જો તે વ્યક્તિઓ ઉપર વ્યામિત્ત મેળવે છે અને અનેક લોકોને પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે દોરે છે. તેથી જ જૂના વખતમાં ચતુર નાજદારી પુરો પોતાના છોકરાઓને ઇતિહાસ જાણાવના અને લોકસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરના શીખવતા.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યને પુરાણ વાર્તાઓ દેવા માટે વિદ્વાન શાસ્ત્રી પડિત ગણવામાં આવતા. દરેક મનુષ્યને પોતાના દરજ્જામાં જાટમાણ પામેથી પોતાનો વગ, પૂર્વજોનું પરાક્રમ અને પોતાના દેશના લોકોનો ખાસ સ્વભાવ જાણવાની તક આપવામાં આવતી પ્રાણજ્ઞો પામેથી આ દુનિયા કેવી રીતે નિર્ગોળ થઈ, એનો નિયંત્રા કોણ છે, આ દુનિયાની વ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે, સમાજ-વ્યવસ્થા હીક ગેવા માટે દરેક માણસે શુ શુ કરવું જોઈએ તેનું વિગતવાર જ્ઞાન મળતું અને દરજ્જાના પુરાશમતીઆ વિદ્વપક પામેથી હજી લોકોની યુક્તિઓ, સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ, ચતુર વાર્તાલાપ એ બધાનું જ્ઞાન મળતું એક ગમના ચાર પાચ હીકગ એટલા મન્દજુદિ ઉતા કે જોક વાર્તામાં એમને રસ નથી પડતો એમ જોઈને વિદ્યુગુપ્ત નામે મહાપડિતે શિયાળ, વરુ, બળદ અને કાગડ જેવા પશુપક્ષીઓની બાળવાર્તાઓ દ્વારા મનકાજતુ વરિય તરતજ્ઞાન તેમને શીખવ્યું એણે વહુન એક જૂના અન્થમાં છે.

વાર્તા સાંભળવાનો કોઈપણ દુનિયાના દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં અળડ જાત્રન છે. છોકરાઓ બાળપણના ઉત્સાહને લીધે, તરણો રસિકતાને લીધે, અને ડોસાઓ નિવૃત્તિનો સમય આનન્દમાં ગાળવા માટે વાર્તા સાંભળે છે. મનુષ્યસ્વભાવના આ અંગનું પરિક્ષણ કરીને દુનિયાના ગુરુઓએ વાર્તાનું ઉપજીવન કરીને પોતાનો ઉપદેશ દુનિયા આગળ મુકેવો છે એક તરફ જિજ્ઞાસા એ જેમ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે તેમ બીજી તરફ પોતાની રક્તિ પ્રમાણે જીવનના દરેક રહસ્યનું કંઈક તો નિરાકરણ કરવું જોઈએ એવો અ.અહ મનુષ્યસ્વભાવમાં હોય છે, અને તેથી જ કુદરતી બનાવો, ચમત્કારો, તારાઓની ગતિ, જન્મમૃત્યુનું અને પ્રત્યેત્પત્તિનું રહસ્ય વગેરે વિષયો ઉપર દરેક દેશના સુધરેલા અને જંગલી લોકોએ પોતાની મેલે કંઈક ને કંઈક ઉપપત્તિ બેસાડેલી છે.

આ જ રીતે માનવહૃદયને મમાધાન મળે છે, દૃષ્ટનાશક્તિને અનકાશ મળે છે અને કાવ્યશક્તિને પોષણ મળે છે. આજે કવિ મનોમિતોદાર્થે શ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમાં જ લે છે, કાવ્યમાં તો અમલ સૃષ્ટિ જ હોય એવી દૃષ્ટના હાથમાં પ્રચલિત થઈ છે. માનવજાતિના વ્યાવસ્થાનમાં આમ ન હતું નિમ્મૂલ બાળમાં તેમજ વૈદ્યમાં કવિ એટલે ગૃહસ્થ જાણનાર, કવિ એટલે મનઃકાંક્ષી, કવિ એટલે ઇન્દ્રિયોને અગોચર એવી વસ્તુઓનું ગૃહસ્થ ઉપનાર, અને તેથી જ કવિ એ સમાજનો નેતા હતો. સમાજનેતાને સમાજને દોગ્ધાની દૃષ્ટિ આવડતી જોઈએ. આપણા પ્રાચીન નેતાઓ લોકનિરૂપણનો પ્રધાન સિદ્ધાન્ત સારી રીતે જાણતા હતા સ્થૂળમાંથી સૂત્રમ, ગાતમાંથી અગાત, નિઃકટમાંથી દૂર, પ્રકટમાંથી ગૂઢ, અંદરથી બહાર, સ્વખીયમાંથી પન્ધીય એ કેળવેલીનું સૂત્ર એમણે કથાગું ઓળખેલું હતું, અને તેથી સમાજસિદ્ધાંતમાં પ્રાચીન વિચારો, પ્રાચીન દૃષ્ટનાઓ, લોકકંઠ રૂપકો, અને પ્રાચીન ઇતિહાસ લખેને તે હાગ તેઓ દરેક નીતિ વસ્તુ સમાજમાં દાખલ કરતા. ધ્યાનગ્રંથ ખેસીને વિશ્વમાં ગમનાર, ચિત્તશક્તિ સાથે એકરૂપ થયેલા ઋષિઓ બાપા વગર, વાણી વગર, અરે, મનની દનિયાનગીરી વગર આ દુનિયાનું ગૃહસ્થ જાણી રાક્યા પશુ સમાજને તે જ્ઞાન તેઓ કેવી રીતે આપે ? જે વસ્તુનો લોકોને અનુભવ નથી, જેની સાથે સરખામણી કરવા જેવો દુન્યની અનુભવ મળે નહિ તે વસ્તુ સમાજ આગળ દર્શી રીતે મુકે ?

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ ચિનકાર હતા. ગમે તે ગૂઢ સિદ્ધાન્તનું શબ્દચિત્ર પોતાની અમોઘ શક્તિથી તેઓ ઉભું કરી શકતા હતા તેમણે તેમના વખતમાં પણ અત્યંત પ્રાચીન મનાતી લોકવાર્તાઓ હાથમાં લીધી, તેમાં જોઈએ તેના ફેરવા કર્યા અને પોતાને સ્ફુરતા તર્કોનું શબ્દચિત્ર લોભે આગળ ઉભું થયું. સામાન્ય લોકોને તેમાં વાર્તાનો રસ મળતો અને ધ્યાન પનાયણ નિરામુઓને તેમાં પન્મ રહસ્ય મળતું.

કોઈ પણ વસ્તુ સીધી રીતે કહેવી જ નહિ એ ઋષિઓનો અભાવ તેથી જ તેઓ કહે છે પરોક્ષવિધા इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष । એ પ્રથા એ જ રીતે આગળ ચાલી ઋષિઓએ પ્રમ ગૂઢ જ્ઞાન લોકનાર્તામાં નુમ્યું. જ્યોતિર્નિદેએ પોતાનું શાસ્ત્ર લોકવાર્તામાં ગોઠવી દીધું સમાજશાસ્ત્રકારોએ પોતાના વ્યાપક સિદ્ધાન્તોનું અને સામાજિક નિયમોનું સમર્થન લોકનાર્તા દ્વારા થયું એટલું જ નહિ પણ નિમ્મૂલકારોએ પણ વાર્તાનો આશ્રય લીધો પુરાણકારોએ વક્ષાદાગીથી એ જ પ્રથા આગળ ચલાવી. ધાર્મિક તર્કો અને સામાજિક અનુચાસનો લોપ્પ્રિય કર્યા તેમણે પ્રચલિત દત્તિ હાસ અને લોકનાર્તાઓ હાથમાં લીધા યોદ્ધાહૃદય સાથે એકનાન થયો. પુરાણકારોએ લોકવાર્તામાં અથવા ઇતિહાસમાં ગમે તેવો ફેરફાર કરનારો

અધિકાર પોતાની છે એમ માની લીધું અને જે ધાર્મિક તત્ત્વોનો પ્રયોગ કરવો હોય તેને અતુલ્ય વાર્તાઓ પ્રવાહ કર્યો. એમાં તેમની ઉપર આપણે અસહવાદિત્વનો આરોપ તો ન જ મુકી શકાય. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે અમે કહીએ છીએ તે અર્થવાદ હોય છે. અને તેથી જ વાસ્તવિકતામાંથી, અધ્યાત્મ રામાયણ, આનન્દમથામણ, અહ્યુતગમાયણ, તુષરીરામાયણ, અથવા ભાવાર્થસમાયમુખા એક જ ગંગા અને ગીતાની વાર્તા અનેક રીતે વર્ણવેલી છે. યુરોપમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો વચ્ચે અને સામાન્ય લોકો વચ્ચે જેટલું અનુપરોક્ત છે તેટલું અન્તર આપણે સા નથી.

આપણું લોકસાહિત્ય

અમેરિકાના દેશ પશુ પ્રખ્યાત પુસ્તક ગરિન લુઓ, એના માધ્યમ અથવા વડાઓ દુન્યાંડમાં કે રોકેટલંડમાં ગેતા, પછી ત્યાંથી અમેરિકામાં આવ્યા, એની સરખાતે જોવામાં આવતો. અમેરિકન ઇતિહાસની પૂર્વપીઠિકા યુરોપીય ઇતિહાસમાં ખોળવામાં આવે છે અમેરિકન સામાજિક અને મનઃકીય ઇતિહાસનું મૂળ યુરોપના સામાજિક અને મનઃકીય જંવારણમાંથી નીકળેલું જતાવનામાં આવે છે એ બધું ત્યાં સ્વાભાવિક છે, કેમકે અમેરિકન મહાપ્રજા યુરોપથી ત્યાં ગઈ છે આપણે અહીં અમેરિકન ભરોસા આપણે જ્યારે દેશ પશુ વિષય ઉપર લખીએ છીએ ત્યારે યુરોપથી જ સરખાતે કરીએ છીએ, કેમ જાણે આપણી સંસ્કૃતિ પણ વિશ્વામતથી જ અહીં આવી હોય નહિ.

આ પદ્ધતિ બહુ જ દુષ્ટ છે અને અસ્વાભાવિક કેળવણીનું પરિણામ છે. અમેરિકને અહીં આવ્યા ત્યારપહેલાં શું આપણે જ ગલી દશમાં હતા ? શું આપણાં સમાજમાં દરેક અંગનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રિકાસ થતો નથી આવ્યો ?

લોકસાહિત્યની પૂર્વપીઠિકા દેશમાંથી શોધવાની જરૂર નથી. પ્લેટો અને એગ્રિસ્ટાટલના વચનથી લોકસાહિત્યમાં લોકસાહિત્યનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. યુરોપમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની લોકોની લાગણી બિન બિન છે યુરોપનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે હાલમાં જેને યુરોપીયન સંસ્કૃતિ કહે છે તે ખરે જોતાં ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિ છે, જેને તેઓ 'Classical Culture' કહે છે. આ ગ્રીક અને રોમન લોકો અભિમાની હતા. જેઓ ગ્રીક અને લેટિન ન હોય તે બધા 'બાર્બેરિયન' એટલે કે જંગલી ગણાતા. મધ્ય યુરોપ તથા ઉત્તર યુરોપમાં આ 'કલાસિકલ' સંસ્કૃતિનું

સામ્રાજ્ય દેલાયુ અને ત્યાના લોકોએ પણ ઉપગના મતનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનું જગતીપણુ ધોઈ નાખવા માટે 'કલાસિકલ' મંમૃતિનો સ્વીકાર કર્યો. એ સ્થિતિ લગભગ બે હજાર વર્ષથી ચાલતી આવેલી છે. કેળવણી એટલે 'કલાસિકલ' કેળવણી એવો જ અર્થ થતો. વર્તમાન યુગમાં ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન કે અંગ્રેજ જાતિઓએ જ્ઞાનમાં અને વિજ્ઞાનમાં જે વૃદ્ધિ કરી છે તેનો પાયો 'પણુ' પણ 'કલાસિકલ' સાહિત્યમાં જ મૂકેલો છે. નવી વસ્તુ તો ફક્ત ભૌતિક શાસ્ત્રોની જ છે.

હવે આ બે હજાર વર્ષ પછી મધ્ય અને ઉત્તર યુરોપમાં આત્માનાત્મ નિવેદક જાગૃત થયો છે—આત્માના જાગૃત થયું છે ત્યાના લોકોને હવે એમ લાગે છે કે 'છેક પહેલાંના આપણા પૂર્વજો ગ્રીક અને લૅટિન ન હતા તેમજ ગ્રીક અને લૅટિન લોકો દરેક તો પ્રમાણે તેઓ જગલી પણ ન હતા ગ્રીક અને લૅટિન લોકોનું જ્ઞાન થયું તેના પહેલા આપણા પૂર્વજોએ બહુ જ સુન્દર, કાવ્યમય અને સ્વાભાવિક એવું એક સાહિત્ય નિર્માણ કરેલું. બે હજાર વર્ષ સુધી આપણે એની ઉપેક્ષા કરી તે છતા અસિદ્ધ ગણાતા લોકોમાં તે ટકી રહ્યું છે—અર્થાત્ તે વીર્યવાન છે ' અત્યાર સુધી પોતાના પૂર્વજોના વારસાની તેમણે દરેક કરી નહિ એનો તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને હવે પછી પોતાના વારસામાં રક્ષિતવિયન અથવા નૉર્સ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેઓની કેળવણીની શરૂઆતમાં જ નૉર્સ સંગા (પૌગણિક કથા) જેવા લોકસાહિત્યનો પરિચય કરાવનાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે એટલે લોકસાહિત્યની શોધ અને સેવા એ એક જાતનો 'ક્લાસિકલ' મંમૃતિ સામે બળવો છે કલાસિકલ મંમૃતિ પારખી છે, આપણી નથી, તેનું હુસકું દેખી દેવું જોઈએ એવો વિચાર આ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં દેખાય છે 'ક્લાસિકલ' સાહિત્ય classes ને માટે છે, masses ને માટે નથી, એટલે કે ખાસપ્રજને માટે છે, આમપ્રજને માટે નથી, એવો ખ્યાલ ત્યા પ્રચલિત થઈ ગયેલો છે. એની અસર ત્યાની કેળવણી પર થઈ છે

'ક્લાસિકલ' સાહિત્યનો ત્યા કોઈ ત્યાગ કરી શક્યા એમ નથી પણ 'ફ્રાંક'—મંમૃતિ અથવા લોકમંમૃતિ પ્રતિરુપ્તિ તરીકે ઉત્પન્ન થઈ છે એ જ વૃત્તિ અમેરિકન નીચોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અમેરિકન નીચો લોકોની કેળવણી અમેરિકન ટમની હોય છે, છતા તેની અંદર આફ્રિકન લોકસાહિત્ય, આફ્રિકન ગીત, આફ્રિકન નાચ વગેરે દાખલ કરનાર એક પક્ષ ઉભો થયો છે

આપણા દેશમાં લોકસાહિત્યની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા જુદા જ પ્રકારની છે. આપણી પ્રજા રાજકારણપ્રધાન નથી. આપણે ત્યા classes અને masses અથવા ખાસ અને આમ એવો પ્રખર ભેદ પડ્યો ન હોતો, 'શ્રેષ્ઠ' લોકોએ

‘દત્તજ્ઞો’ની ઉપેક્ષા કરી ન હતી. આર્થ સંસ્કૃતિમાં વિદ્વાન વર્ગ લોક-
અંતરહનું મહત્વ જાણતો આવ્યો છે. વેદોમાં આદ્યર્ચયોગોએ સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક
સિદ્ધાન્ત મન્ત્રબદ્ધ કરવા માટે લોકવાર્તાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુરાણોમાં
પણ તેમ જ છે. સાચું જોતાં આપણાં પુરાણો તો લોકશિક્ષણનાં પાઠ્ય
પુસ્તકો જ છે. પ્રજા સમસ્તને જોટલા વિષયમાં કેળવણી આપવાની જરૂર
માનવામાં આવતી તે બધા વિષયો પુરાણોમાં હોય છે. અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી
જોતાં પુરાણોની રચનાશૈલી પણ કેળવણીશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને અનુસરતી છે.
સંગીતમાં પણ રામાયણકાળથી શાસ્ત્રીય મંગીત અને લૌકિક સંગીત
બન્નેની સરખી પ્રતિષ્ઠા હતી. વાદ્યોદ્ધિએ લવ અને કુશને માર્ગી સંગીત
પ્રમાણે દેશી મંગીતમાં પણ પ્રવીણ બનાવેલા હતા. બૌદ્ધધર્મમાં જ્ઞાતક-
કથાનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. જ્ઞાતકકથા નિર્વિવાદપણે લોકસાહિત્ય છે.
ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે લોકસાહિત્ય ગ્રંથિત થઈ શક્યું નહિ તે કથાસરિતસાગર,
પંચનન્ત્ર, હિતોપદેશ વગેરે ગ્રંથોમાં ગ્રંથિત કરવામાં આવ્યું છે. આપણા
સાધુમંત્રોએ પણ લોકવાર્તાઓ અને લોકસાહિત્યનો દીક ઉપયોગ કર્યો છે
અને નવું લોકસાહિત્ય નિર્માણ પણ કરેલું છે. વેતાળપચીસી, સિંહાસન-
બતીસી, બાદશાહ ખીરબલની વાર્તાઓ, શુકબહોતેરી વગેરે ગ્રંથો તો સમાજની
અધમ અને પતિત દશાના કાળનું લોકસાહિત્ય છે. જોગ અને કાલિદાસની
વાર્તાઓ વગેરે સંગ્રહોથી આ લોકસાહિત્યની પરંપરા આધુનિક કાળમાં
આવી પહોંચી છે. હિન્દુસ્તાનમાં લોકસાહિત્યનું મહત્વ પ્રજાથી ઘણું દિવસ
અજાણું નહોતું અને તેથી જ વેદકાળથી આ પરંપરા અગાધિત રહી છે.
શિક્ષણક્રમમાં લોકસાહિત્યને પહેલેથી જ સ્થાન છે. ટાપના મોટા વિદ્વાનો
માને છે કે મનુષ્યજાતિનો વિકાસ જે ક્રમમાં થયો હોય એ ક્રમમાં જ
કેળવણી આપવી જોઈએ. વિષયો ભણાવવાનો ક્રમ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો.
જોઈએ, એટલે કે જે શાસ્ત્ર સૌથી પહેલું નિર્માણ થયું હોય તે પ્રથમ
ભણાવવું, જે શાસ્ત્રનો પાઠબધી વિકાસ થયો તે પાછળથી ભણાવવું, અને
દરેક શાસ્ત્રમાં પણ જે પગથીઆથી તે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય તે જ
ક્રમથી તે શાસ્ત્ર ભણાવવું જોઈએ. આપણાં પુરાણો એ જ ક્રમે અનુસરે
છે એ ઉપર ટકવું જ છે. આપણી કેળવણી અંગ્રેજોના તાલિમાર્ગોનાથી
જ ઉપથી પરંપરામાં ભંગાણુ પડ્યું છે.

હવે આપણે તો આ ૫૦-૭૫ વર્સની જૂન મુદ્દારતી રહી. આ
પચાસ પોણેસો વર્ષમાં મુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એવા નવીન તર પડ્યાં
છે. અમીર અને ગરીબ આ પચાસ વર્સની અંદર જ એકબીજાને મળતા
બંધ થયા છે. મુશિક્ષિત લોકોએ ગામડાંની આબહોટ માની છે અને તેથી
લોકસાહિત્ય આપણાથી અજાણું થયું છે. આપણાં ઘરોમાં અને હાલપોમાં

કેટલી લોકવાર્તામાં અને લોકકળા છે તે પણ ધમમગોધનના—મુધાગના
 ખોટા ખ્યાલથી આપણે મરવા દઇએ છીએ. આજે જો આપણે નહિ ચેતીએ
 તો ઘણું સાહિત્ય, ઘણી રસિકતા આપણી આજ મામે જ નાગ પામશે.
 એનો ઉપાય જૂનું સાહિત્ય વિમ્બગણના વિનાગમાંથી કાઢીને ચોપડીઓના
 પૂંડા નીચે દારી રાખવું એ નથી. સામાજિક જીવનમાં તેને જીવન રાખવું
 જોઈએ. કેળવણીમાં તેને પ્રતિજ્ઞાનું પદ મળવું જોઈએ. તો જ આપણું લોક-
 સાહિત્ય ટકશે, ફક્કશે, શાયને અને પ્રગટેલન ગંધારી અને સમૃદ્ધ થશે.

લોકગીત

ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં દંભ પણ છે. દીવા તણે અધાર, આત્મા તણે
 અહંકાર અને ધર્મ તણે દબા, જે સનાતન નિયમ છે બાલ નિયમન આપ્યું
 એટલે સાથે જેનરપીડી આવી જ. આ નિયમને અનુમરીને, મમાજમા જેમ જેમ
 શિષ્ટમાન્ય નિયમો મનુષ્યસ્વભાવને દમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ
 લોકોમાં એક પ્રગટ ભાવ અને ખીજે ગુમ ભાવ એરી જે વધારે ની વૃત્તિ
 થાય છે. આજે શિષ્ટ સમાજમાં બાપાની કે આચાર્યશાસ્ત્રી જે શુદ્ધતા
 આપણે જોઈએ છીએ તે જોનારી હોય તો આજે સત્યયુગ છે એમ માનવા
 મા કશો વાવો નથી. જેમ પોપાકથી આપણે સરીકેની એમ દારી છીએ
 તેમ શિષ્ટ બાપા દ્વારા આપણે આપણા વિચારની મચિનના દાખો છીએ.
 અગ્રક સપ્રદાયરાગા લોકોથી અગ્રક વસ્તુ ન જ કરી રાકાય એનો નિયમ
 ક્યાં પછી તે ગંપ્રદાયમાં જે દબા અને રોગા ત્વમ થાય છે તે જોને
 નિયમ કમનાઓ પર હમકુ જૂટયા તિના રોજ જ નહિ જહાગી જહાગાદ
 વિશે જેમ કોળાય છે કે ગરે જે મિત્રો સાથે તે નાગી પે જતન દીયનો
 તે જ મિત્રો ખીજે દિવસે દયાનાના રાગાનુ નામ સંજુ કાકે તો તેને
 ધર્મ નિન્દક વર્તન ગણેને મળત રાત કમ્તો જિન્દગી આ જનગત
 મનુષ્યસ્વભાવ મદાગા સાખી મકતો નથી શિષ્ટાચારી જે બીમાથી હમી
 જવા માટે જ જાણે આપેલી હોય છે આજે સમાજનુધા કવર્ગે સપ જમા
 એનો નૈતિક મુદ્દારો કરેલો જોવ મા નથી આવતો તેમણે શિષ્ટાચારમાં
 એક જાતનો પ્રોટેસ્ટ મુદ્દારો કર્યો છે એમાં શક નથી મનુષ્યસ્વભાવ કીધો
 શકે એના કરતા વધારે શિષ્ટાચાર સમાજમાં દાખલ થાય તો નૈસર્ગિક
 આનંદ અને નૈસર્ગિક દગા હુમ થઈ દંભ અને છૂપી વિવાસનો ઉપતા
 વધ્યા વગર મહે જ નહિ.

આદ્યકવિઓ આ દંભના બારેમાં બારે શત્રુ હતા. જેમ માખાખે નાના માખાખે નાચું કરી નહવડાવવામાં કર્યું અજુગતું કે વિપરીત નથી લાગતું તેમ આદ્યકવિઓને મનુષ્યસ્વભાવનું વર્ણન કરતાં કરી સફાઈ ઉત્પન્ન નથી થતો. શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યથી કોલી ગયેલા મગજને આદ્ય સાહિત્યનો ખુસ્તો પવન મળ્યે કેટલો આનન્દ થાય છે એનું વર્ણન અનેક ગ્રંથકારોએ પણ કર્યું છે. સાધુ પુરુષોમાં શિષ્ટ અને અશ્લીલ એવા બેદ નથી હોતો. એ જ સ્થિતિ લોકગીતની છે. લોકગીતોમાં વિવેક હોય છે, પણ તે જેટલો સમાજની રોગગ્રસ્તમાં પેસી ગયો છે તેટલો જ હોય છે. દંભથી બતાવેલો વિવેક તેમાં નથી હોતો. લોકગીતમાં, સંયમ હોય છે, પણ તે લોકસ્વભાવ સાથે એકરૂપ થયેલો હોય છે. ઇશ્વર સ્વેલી સામાન્ય સૃષ્ટિ જે સુંદર હોય અને કુશલ હોય તો લોકગીતો પણ સુંદર અને કુશલ છે એમ માનવું જ પડે. લોકગીતોની એક ખૂબી એ હોય છે કે અત્યાર સુધી તેમની ખાસ સંભાળ કોઈએ લીધી નથી. ઘણા લોકગીતો કુદરતી મોતે મરી જાય છે. કાર્વિનનો ‘Survival of the fittest’નો નિયમ જે સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડતો હોય તો તે લોકગીતોને જ છે. સમાજમાં જે સાચી નૈતિક વૃત્તિ થઈ જાય તો નીતિબાણ લોકગીતો આપોઆપ મરી જાય. વહેતી હવામાં જેમ મરેજર ટકી શકતાં નથી તેમ-શુદ્ધ સમાજમાં અશુદ્ધ ગીતો ટકી જ ન શકે. સમાજમાં સડો સહન કરીએ અને લોકગીતોને વખોડીએ એ સહેલી વસ્તુ ખાધે અને ઝોડકારને નિન્દીએ, એનાં જેવું છે. જેમ માખાખો મદવાડ ક્યાં છે એ બતાવીને આપણી સેવા કરે છે તેમ ખરાબ લોકગીતો પણ લોકસમાજમાં જોઈ દશામાં છે એ જણાવે બતાવે છે. ઇતિહાસકારોને મોટે ભાગે કારણસર લોકગીતોનું મહત્ત્વ હોય છે. ક્ષાંત્રકવિની કવિતા ઉપરથી તે વખતની ઇંગ્લેંડની સ્થિતિ જેટલી આપણે સમજી શકીએ તેટલી, ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી મળી ન શકે. મળે તેટલા બધા લોકગીતોનો સંગ્રહ ઇષ્ટ છે, પણ બધા લોકગીતોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમજ સામાજિક સમ્પ્રદાયથી આવાં લોકગીતો દાદી નાખવા શક્ય હોય તો પણ એ સલામતીભરેલો માર્ગ નથી, કેમકે સમાજદશા સ્થિત કરનાર એ યંત્રના મોટરનો નાશ કરવાથી સામાજિક જીવન ઉતરી જવાનો નથી. સમાજને સુધારો એટલે દીવાના આવવાથી અંધકાર આપોઆપ નાસી જાય છે તેમ ખરાબ ગીતો આપોઆપ લુપ્ત થશે.

મહાભારત અને રામાયણમાં લોકસ્થિતિ નિર્વચનજે વર્ણવેલી છે, છતાં તેથી લોકનીતિ ખૂબી મળે છે એમ તો કોઈ કહી જ ન શકે. પુરાણકાલીન અથવા વેદકાલીન ભારતવર્ષમાં જે નીતિમત્તા હતી તેથી માનવ સમાજ

એક ડગલું પણ આગળ વધ્યો નથી એમ વિકાસવાદી વૉલેમે મુક્તકંઠે કથવ કર્યું છે. એવા અન્યોમાં શિષ્ટાશિક્ષતાનો ભેદ નથી એ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સમાજસ્થિતિ વર્ધુવવાથી સમાજ જગડતો નથી; ઉલટું સમાજ-સ્થિતિનું મથાર્થ બાન થવાથી તે સુધારવાનો ઉત્સાહ અને દંઢ નિશ્ચય જ કૃજવાય છે.

રસાસ્વાદ*

હું ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ જીવતા હતા. તેમના કાર્યના વિસ્તાર વિશે મેં સાંભળ્યું હતું. પણ હું તેમને મળી શકું તે પહેલા જ વરણદેવે તેમને ઉપાડી લીધા. કોયબનો સર સંભળાય પણ તેનું દર્શન ન-થાય તેના જેવી સ્થિતિ થઈ.

તેમનાં લખાણો અને સંગ્રહેલા જેમ જેમ હાથમાં આવતા જાય છે તેમ તેમ તેમને વિશે આદર વધતો જાય છે; અને તેમના મૃત્યુથી ગુજરાતે કેટલું ગુમાવ્યું છે તેનો ખ્યાલ મનમાં આવી દુઃખ થાય છે. અઘેરી નગરીમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે જેમ કોઈ બાહોશ કારભારી* દિનરાત જહેમત ઉઠાવે તેમ સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેઓ કારભારીનું કામ જગવી શકત.

રણજીતરામનું સામ્યું સ્મારક તો તેમણે આરંભેલા કામો ઉત્સાહપૂર્વક આગળ ધપાવ્યાથી ન-થઈ શકે. તેમ થાય ત્યાં સુધી તેમણે કરેલું કામ એકત્ર કરી સ્થાયી રૂપમાં પ્રગ્ન આગળ મુકવાની ખાસ જરૂર હતી. મુસ્તની સ્મારક સમિતિએ રણજીતરામનો લોકગીતનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સત્કાર્ય આદર્યું એ બહુ દીક થયું છે.

સાહિત્યનું મૂળધન

લોકગીત એ સાહિત્યનું મૂળધન કહેવાય. લોકવાર્તા જેમ ઇતિહાસ, પુરાણ અને નવલકથા ઇત્યાદિ અભિજાત સાહિત્યનો ઉગમ છે તેમ લોક-ગીતો, ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્ય, વીણાકાવ્ય અને ચારણકાવ્ય, નાટક અને ચમ્પૂ, દેવેક રસાત્મક કૃતિનું મૂળ છે. ચારણકાવ્યો વીરોને માટે હોય છે, મહાકાવ્યો પડિતપરિવ્રતને માટે હોય છે, પણ લોકગીતો તો બોળી પ્રજાને માટે હોય છે.

લોકગીતોનું માધુર્ય વનલતાની રોમાંચે રોય છે હવિષાનમા જેમ
મસાવાઓનો કૃત્રિમ સ્વાદ નથી તેનો તેમ લોકગીતમાં સમ્બલદાર,
અર્થાત્ દાર અને રચનાયમત્કૃતિની ભાજગડ નથી હોતી

લોકગીતો સમાજની બાંધાવસ્થા મૂલ્યે છે કાવ્યગણનાની દૃષ્ટિએ
બાંધાવસ્થા નહિ પણ મનોભૂમિકાની બાંધાવસ્થા બાળપણનું બોળપણ
અને બાળપણનું બાળ અને લોકગીતોમાં જોવામાં આવે છે માણસ જેમ
જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ કૃત્રિમ વિવેક અને નિયમોલી પેતાનું
સ્વરૂપ દાકી દે છે તેવી જ દાકી પણ અમાજનું સાચું સ્વરૂપ જોવું હોય
તો તેના લોકગીત તરફ જોવું પડે છે લોકવાર્તા કૃતા લોકગીતો જૂના
હોય છે

લોકગીતોનું દરજ્જાવ્યવસ્થા

વાર્તાઓમાં અદ્ભુતસની આનંદપ્રકાશ હોય છે લોકગીતમાં કમળ
મમ પ્રધાન હોય છે. જીવનના સાદામાં સાદા પાસગોમાં જે અપૂર્વ કાવ્ય
મહેતુ હોય છે તેનો સુન્દરતા તરફ દૃષ્ટિ દોરી જવામાં અને તેનો આનંદ
લેવાની શક્તિ લેવા દેવામાં લોકગીત દુઃખ હેમ છે સીન્દરનાથ ઠાકુરની
દુકી દુકી વાર્તાઓમાં અદ્ભુતસ કરતા લલિતભાવની ખૂબી નધારે હોય
છે અગાળ વડુ રનાભાઈ કલુસાએ લીધે મદદની વેમ કુબારના
ધન્ની કુલડીમાં રાવી ધણીને ખગ તડકામાં ખેસાડીને ખનખનના વન્ય છે.
સનાંવી તે બપોર મુરી લોહીડું પાગી રીતે બન્યાજન્યા ખેતરનો આ
જોષ મિતો ઉઠે છે ને ખેડમરી નેટો લીને તે દુલ્મણને જુડે છે
પણ પેલી પ્રેમાળ દુલ્મણ ગીસાતી નવી રે રાગતી નવી તે તો
સીધી ઘેર જઈને ધડ બંદીને તેનો ખીરા ખનારી પડી આવે છે,
આરોપ વનના ઝાંઝા તજે દીને ખેમાડીને ખનખને ખાખને સતોખાખેનો
ધણી મનમાં નિદોર વડુને ગાય માટે ખસાગો તો હશે જ, પણ નવનમ્દાની
માદક આ લોકગીતમાં મારી નાંખાવું પડે પડે નવી આનંદ, ધણી
ધણીઆણી 'નજી પતા વેર આનંદ' કેડું સાદું 'અને નિન્દાજી છંદ'
વડુ એ આનંદનો ઉભો પડોવની સહીય 'પામે તેટલી જ નિન્દાજીની
કાઠે છે તેનો અનુમન સાંકેતિક હોવાની દરેક વડુને તે પ્રસંગનું લોકગીત
પ્રિય થઈ પડ્યું અને જ્યારે જાણે કેટલા વૃક્ષથી સનુણીઓ તેને આમ
ગાતી અને જીનજી દેતી આવી હશે

કાકીમાથી કાકરા નાંધ્યા, દો રહ્યા જીવણ દ્યો

વડા કાકીમાં પેદા, "

શેઠ બશેર પાદરા કાકયા, "

મોટા ભેટા	શરખા,	"
કુંભારવાડે	દાઢ્યાં,	"
કોઠીયું ને કુલ્લી	લાઢ્યાં,	"
કુલ્લીમાં ઘેંસો	રાંધી,	"
કોઠીયામાં ઘેંસો	કારી,	"
ટાપલામાં ભાતાં	ભર્યાં,	"
માથે ભાતાં	લીધાં,	"
ટકરે રહી	ટોંગર્યાં,	"
ભાત ઉઘાડીને	જેણું,	"
ખેડમાથી રોંટલો	કાઢ્યો,	"
રોંટલો રોંટલો	કુડ્યાં,	"
રેતાં કકગતાં ઘેર	આઢ્યાં,	"
ચેર બચેર ધડું	કાઢ્યાં,	"
કંસારાવાડે	દાઢ્યાં,	"
તાવડી ને તાવેલો	લાઢ્યાં,	"
તાવડીમાં શીરો	રોંટ્યો,	"
ભાતા માથે	લીધાં,	"
આસોપાલવ નીચે	ડાળ્યાં,	"
રાજ થતા ઘેર	આઢ્યાં,	"

ગીત નં ૬૮

બાલિદાનનું કીર્તન

સર્વ દેશોમાં લોકગીતોમાં અત્યંત લોકપ્રિય વિષય લોકકથાઓને અર્થે કરેલું બલિદાન છે. એકાદ મંદિર કે કિત્રો બંધાય છે, પણ તેના કાંઈ ટકતો જ નથી તજાવ કે વાવ બાંધી, પણ તેમાં પાણી આવતું જ નથી, ગામના ડાલા લોકો ભોગ થાય છે સડું એક જ નિર્ણય પર આવે છે કે ભોગ આપ્યા વગર કામ નહિ સરે. હવે ભોગ કેનો આપવો એ સવાલ નીકળે છે ઘણેભાગે નવી નવી આવેલી વડુ તૈયાર થય છે ભોગ આપના પડેલા તે બધા અગાજાવાને મળવા જાય છે, દરેક પાસેથી વિદાય માગે છે. ત્યાં આદ્યપૂર્વક તેને પાસ ખામ વસ્તુઓ ભેટ આપે છે ત્યાં ભેટો લઈને વડુ પાછી આવે છે, અને જે ક્ષણે તે પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે તે જ ક્ષણે વાવ કે કુંવાનું જીવન કામ સુની બાંધને ઉભગના લાગે છે. સમાજભેદ કે દેશમક્ષિતો આથી ઉચ્ચ અદર્શ કરો દોહ શકે ? મન કે સરકાર તરફથી મોનાનો આદ કે ઇલકાળ મગે તેના કરતાં લોકગીતમાં નામ અમર થાય એ કેને ન ગમે ?

નાનપણમાં હું ખેતરમાં નીદવા કે લણના જતો ત્યાં આવું બલિદાન આપનાર ઉમાઈનું લોકગીત મને સામગ્રી મળતું. સાઝરે ચાર વાગે સ્ટેન્ડ-

સાજ યાડેલી મમ્મૂળો યાદ ઉનારના વિમાઇની વાર્તા માટી. મૂગ્ગ આયમે
 કે તગ્ત જ કામ ગધ યાય અને ગીત પથુ શાન્ત યાય. ખીન્ને દિવમે વાજી
 આર વાગે ને વગી ગીન આગમ યાયે આમ આડ દસ દહાડે એક વાર્તા
 પૂરી યાય વાર્તાની વિગત તું જાણી ગયો છુ, પછી તેના વચન તો ક્રુધાધી
 જ માદ હોય ? રરીરરીને આવનારી દેટલીક લીગીઓ હજી મનમા ગમે છે
 બાપા બેલગામ તગ્તની ગામડીઆ મગી છે

૬ ગારડવાન્ ગાઝ્ય વાધોલ ।

ગુરવા તલત રાણોલ ।

ચવલ તલ રાણવા પરી ।

તજ્યા પાળી ફાં લાગે ના ?

તરયા પાળી ફાં લાગે ના ?

~

~

ધોલરા ગાંવીચે તરવાર

ધોલરા ગાંવીચે ફોલવાર ।

~

~

ધોલવા નગરીચે મૂ

વસૂ ઘાલા ચદનપાટ

ત્યાજ વોધી મે કાઢીલી

ત્યાજે નક્ષત્ર મિળીલી ।

ગણુજીતગમના આ સગ્રહમા આણુ એક મુન્દર કરણુ ગીત છે

બાર બાર વરસે નાવણી જોડાવી,

નાવણીયા નીર ના આવ્યા છરે,

તેડાવો બજીતલ તેડાવો ભેરીઓ,

ભેરીડા ભેરાવો છરે.

~ બજીતલ ભેરીએ એમ કહ્યું છે, દીકરો ને વહુ પધરાવો છરે

ગીત ન ૧૮

દીકરો તો તૈયાર હોય જ, પણ બેટલકાને પધરાવતી પાગળી જણી હા
 પાડશે ખરી ? સમગ્ર સાસુ પણ બહી મ્હીને જ પૂછે છે પણ વડુ કંઈ સામાન્ય
 થરની ન હતી વડુ કહે,

એમાં તે શું મારી સમગ્ર સાસુ,

એણીયા ને મુદ્દી મગાવો છરે

ફવાને કાઠલે ખાટલો તેડાવો,

દોલડીયા પધરાવો છરે.

બધી તૈયારી થઈ ગઈ. વર અને વદુ લોકકલ્યાણને અર્થે શુદ્ધ બળિ-
જન આપવા માટે એક પછી એક પગલું ભરવા લાગ્યાં.

પદેથે પત્રથીયે જઈ પત્ર દીધો,

પાતાળ પાળી જગત્યાં કરે.

હા, નીર જગત્યાં. બાર બાર વરમે ખોદાવેલી નાવળીમાં જગતનાં નીર
જોઈ આખા ગામની આંખમાં પળ હરખનાં આંતુ જગત્યાં હમ. બીજું,
ત્રીજું, ચોથું, પગથીયું ઉતર્યાં; નાવળીમાં નીર ચડવા લાગ્યાં.

છે પત્રથીયે જઈ પત્ર દીધો,

માયા સમાં નીર આવ્યાં કરે.

પછી શું થયું? એવો સવાલ હોઈ શકે ખરો? લોકો આ અસાધારણ
વીરકર્મ જોઈ દંગ થઈ ગયા. એક જ જણે સાંભળ્યું:

પરવસ પડીવા પ્રાણ મારા જંડાલા.

બાલવૃત્તિ

લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક ગીતો તદ્દન બાલવૃત્તિનાં હોય છે. બાલવૃત્તિ
એટલે ચંચળતા. પડીઓ જેમ એક ડાળીથી બીજી ડાળી પર અને એક
ઝાડથી બીજા ઝાડ પર કુદાકુદ કરે છે તેમ બાળકો પણ શરીરથી ને મનથી
કુદાકુદ કર્યાં કરે છે. તેમના વિચારો અત્યંત સંબંધથી પણ ગમે તે વિષયથી
ગમે તે વિષય પર કુદકો મારી શકે છે દાખલા તરીકે લો નીચેનું:

ચાંદા ચરજ વટી મયાં
વટતાં વટતાં કોડી જડી,
કોડી લઈને ગાયને બાધી
ગાયે મને દૂધ આપ્યું,
દૂધને લઈને મોરને પાણું
મોરે મને પાંછી આપી,
પાંછી લઈ પાદશાહને આપી
પાદશાહે મને ઘોડો આપ્યો.

આટલો ઉદાર ન હોય તો પાદશાહ શાનો ?

ઘોડો મેં બાવળીએ બા-યો

બાવળે મને શજ આપી.

બાળકોની દુનિયામાં અંપતિગાત્ર અને સમાનવિનિમયનો કાયદો નથી
ચાલતો.

શજ લઈ દીઝે ખોસી

દીઝે મને ગાદી આપી

માદી લઈ કુંભારને આપી

કુંભારે મને પટ્ટણી પડી આપ્યો.
 પટ્ટણી લઈ મેં માળીને આપ્યો
 માળીએ મને ફૂલ આપ્યાં.
 ફૂલ મેં મહાદેવને ગાનાં
 મહાદેવે મને લાડુ આપ્યા.
 એક લાડુ બાએ ખાધો
 એક લાડુ મેં ખાધો.

ફાળાભાઈને લાડુ પંટી નીચે સંતાડી રાખ્યો હતો,
 તે કાળીઓ કૃતરે આપીને ખાઈ ગયો ।

આ ગીતમાં ગીત જેમ જેમ આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ
 અર્થવ્યક્તતામાંથી કંઈક સંબંધતા આવતી જાય છે.

ખીનું:

અડાણુ દડકણુ દલીનાં દડકણુ
 દલી દડકે, પીલુ પાકે
 આવણુ મહિને મોર બાલે
 મોર મોર
 રાકેરીઆ ખનૂર
 ખનૂર ખનૂર ધી લાબ્યાં
 રાલ રાણી જમી ઉઠ્યાં.
 એક બડવા મૂખ્યા
 યાળી લઈને ઉઠ્યો.
 ખીતાંબર પાડે પગલાં
 રાજ્યો બોજ્યો
 દીલગી ને ટ્યાક.

આમા અર્થ ગોતવો જ વ્યર્થ. આવાં ગીતો મૂળથી જ અર્થશૂન્ય હોત
 હશે કે કોઈ પુરાણી ભાષાનાં અપભ્રંશ હશે એ કોણ કહી શકે ? વેદના
 અર્થ વખતે ઉઠતે પણ કેટલાંક લોકગીતોના અર્થ બેસાડવા મુશ્કેલ. શેરીમાં
 જાતજાતની રમતો સાથે બોલવાનાં બેડકણું બધાને યાદ હશે. મોઢદાંડીઓ
 રમતી વખતે અંતર માપવાના મન્ન

વકટ, લેંટ, મૂક, નાળ, અંખી, બાંગો, જડ

—તો હતિહાસ બહુ રમુછ છે. મહારાષ્ટ્રમાં એવું પાકાન્તર નીચે
 પ્રમાણે છે:

વકટ, લેંટ, મૂક, નાળ, વાર, વૈદ, દમ્.

આ ગત જેનો મન્ન આપણને આટલો રમુછ લાગે છે તે મૂળ
 આન્ધ્રદેશથી આવી હોવી જોઈએ. તેવચ્ચ ભાષાના એક, બે, ત્રણ, ચાર મારોના

કાવ્યવિનીત શબ્દોનો અપભ્રંશ કરી આપણે આ કાવ્યમય મન્ત્ર તૈયાર કરેલો છે

કેટલાક બાળગીતોમાં આદો, મૂળ, ઉચ્ચ, કૂચ નિમે એવી મજાની ઉપમાઓ આવી જાય છે કે મહાકવિ પણ સાબળીને ખુશ ખુશ થઈ જાય અને કેટલીક વખત બાળમુદ્ધિ કોઈ ઘટનાનું એવું રસમય કારણ જોડી કાઢે છે કે સાહિત્યાચાર્યો પણ તેને કાવ્યવિગના દાખવા તરીકે વાપરી શકે

ઉત્તરા-અભિમન્યુ

જન્મપૂતાનાના ચામળગીતોમાં લડવા જનાર પતિને ઉત્તેજન આપતી જન્મપૂતાણીઓના વર્ણન આવે છે જૂની ગુજરાતીમાં પણ એવી વીનગનાઓનો અનાવ નથી.

બધુ થયું કે બન્યાં નામુમાજ પડ્યો ડરીને એ મધુ ડોડી નાસી આવત તો માટે લાજની માગી મગ્ન પડત, ગેમ કરેનારી રાજકન્યાને આપણે જૂલી ન શકીયે જના સામાન્ય રીતે આપણા લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીઅભાવનું સ્વાભાવિક માર્દવ જ બતાવવામાં આવેલ છે અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનું જોડું વધારે સામાન્ય છે વાલમ જુદે ચડે છે, મિચારી વડું વિજેગથી ને ભયથી અધમૂઝ જેવી બને છે

રાઈ રાઈ લીંબઈ નંદર કાચગી રે

મુરકે દૂર્યો હાર, બહાવા

ગીત નં ૨૭

વડું સામુસસગને અને બધાને રીનવે છે કે એના વાલમને રાકે. પણ જેનો ધધો જ લરકરી ચાકરીનો તે મિચારો વડુનું ક્યાથી સાબળે ?

તમને વહાની સરકારની ચાકરીરે,

અમને બહાલો તમારો છવ,

જુલાબી, નહિ જવા દઉં ચાચીરે

ગીત નં, ૨૪

નોરે તે લેવ જો સસરાજ,

કે તમને પીનલુ રે લોલ

તમારા અવજેલા કુવર,

ચાચા ચાકરી રે લોલ

વડું માતા લય તો જવા દેજે,

હારે ઘેર આવશે રે લોલ

માનો મદિન નો લખનારો,

ને બગાડે ર ન હી રે લોલ

મારા સાંઝાં પડેને મેલો,

૩ ચાકરી હવ કરો રે વેલ

ગીત નં. ૨૫

આરી રીતે વડુ સાગામાનીએ બેઠેલા સામુજીને, ઘોડલા બેઠાવના
જેજીને, બચુડા ધનગવતા જેજીને—સૌને વીનવે છે. પણ ધણીએ માનું
ન માન્યું. દીંગલી ગમના બેનીજીએ પણ વાંચાં કે

એકલા ન જરો રે વીરા મારા જીજીને

પણુ શરો હઈ આમ રાક્યો રાકાય ?

વીરા પડે રજપૂત હીરે નહી

તે તો ગોડવેલ ગામને ગોદરે પડેયો જ, લડતા લડતા ઘેગછ ગયો.
હવે તો કેસરીયા છગાનુ જ ન્યું તે પડેલા તે ઘેર સંજો મોકલે છે. મરેજો
કેટલો સાદો અને છતાં કેટલો કરુણમયી ચમચમતો છે !

પહેલો જીદાર મારા દાદ છને કહેજે જો,

દુહીયાનો બરનારો દિકરો તારો ત્યા રતો

બીજો જીદાર મારી માનાછને કહેજે જો,

ઘડપણનો પાળનારો દી રા તારો ત્યા રક્ષો

ત્રીજો જીદાર મારી બેનીજી પડેતે જો,

સાસરનારો બેરનારો બલવ તારો ત્યા રતો

ચોથો જીદાર મારી બામીછને કહેજે જો,

દસવાનો કરનારો હીયર તારો ત્યા રક્ષો

પાચમો જીદાર મારી પશ્ચિમતને કહેજે જો,

એ જામા સુવાડનારા પરડ્યો તારો ત્યા રતો

ગીત નં. ૨૬

મૃત્યુને બાળો પણ કુળની કુળની મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠાનો ક્રમ ન
છોડે પશ્ચિમતો છેલ્લી મુઠવામા તેની અવગેણતા નથી જ. વિનાયતી રમણી
ઓ જેમ પોતાના પન ઔપચારિક વચનોથી ભરી મેને છે અને હૃદયનો
બાવ તન્નિહલમમા લખે છે તેમ દરકના માન પ્રમાણે વિદાય લીધા પછી
બાધી ગ્યેયો બધો ઉભંગે હૃદયેશ્વરીને અર્પણુ કરે એ જ યોગ્ય નથી ?

તિર્યંચોનિ ગ્રોધે સમભાવ

માણસ જેમ જેમ બગડતો જાય છે તેમ તેમ તેની અદર હિસા અને
અવિમાન વધે છે અને જેમ જેમ તે સુધગ્નો જાય છે તેમ તેમ તેની
અદર દયા અને નમ્રતા વધતી જાય છે તેથી જ તુલસીદાસ કહી
ગયા છે કે

દયા ધરમ કા મૂઠ હૈ વામૂઝ અગિમાન ।

પિત્ર પત્ની વેગીતે મ ગિમગ્નુ સર્જન ધમે ડેકાણે આને છે. આ
ત્યા એવું જોઈમા નથી આવતું આપણે કુદત સાથે લડવા કળા કુદ
નાથે એકરૂપ થવામા જ વગરે જ્ઞાનન્દ માનીયે છીએ

નદી વા ઝાડ ફૂલ પશુ પક્ષી તાન—ગંગા જ આપણા મહોદય
હિન્દુ નતિના રામાયણુ આદિ કાવ્યોમા આર્મ અને ગદ્યમ ગુદક વં
વચ્ચે દોખતી હતી, એટલું જ નહિ પશુ ગીધ ગીછ વાનર નાગ હ
કૃત્યાદિ તિર્થગોત્રિ સાથે પશુ પ્રેમગળન્ધ અને આત્મૈશ્ય નેવામા જ
છે. હિન્દુ ધર્મમા ગૌરુદ્ધાને પ્રધાન ધ્યાન આપી એ જ આત્મૈશ્યો ૧
મનુષ્યનતિ કળા પશુ વ્યાપક કળાનો પારો નાખેનો છે માછ
ગાય બગદ ઘોડા કુતર વોરેની મેના લેનાની નજઆત કરી ત્યાંથી
તેમની પ્રત્યે દયાનાવ પ્રવચાની જરૂર મનુષ્યહૃદયને જણાઈ હોય કે
દેખાય છે, અને તેથી જ તેમને નિરે અનેક વતની માન્યતાઓ ૨
લોકગીતો આપણે ઘડી કાઢેલા છે બગ હામનાર ખેડૂત જ્યારે ૫
તડકામા બગચા તપી ગયો હોય છે ત્યારે તેને બગદના મુખદુખનો ૧
ખ્યાલ આવી વતય છે કેટલીકસર એ ખેડૂત પોતે જ પોતાની જમ
વગરે મુખી તેની ઉપર બગદ જોવો મનીને તનનોડ મનૂગી કરે છે ત્ય
બગ સાથે તે સમુખી હોય કે

એવો જ એક ખસીયો ગાછ ગયો છે

મરેડો તારો બોલો છે તે ભાઈ,

જાડીયા બગદીઆને ન મારસો

પરમલકના સૂડીઆ તમારે લમચે લગ્યા,

મારડા વાઝડા જવા દો.

હો વીરાજ, આ મહિના કોસ તાલો મરી ગયા,

આપણે જવ મરવા નથી દે લા

હપાડ વાળનારને ત્યાં જહેરે લાઈ,

ચાર મહિના ટાંઢે મૂઝાદે ભાઈ

હો મગવાનજ પડેકુજ,

જાડીઆ બગદીઆને જવા દે ભાઈ,

આપણું બોધડુ વાઝડુ મને કહેસોરે ભાઈ,

મગવાન સામી અરને કરો.

કેટલીક વાર દયાભુદિ કરતા સ્વાર્થ અને ક્રોધ વધી જાય છે અને દયા દાંત પૂરતી જ રહી જાય છે. એવા લોકો ઉપર લોકકવિએ નીચેનાં બે વાંચ્યાણુ ફેંક્યા છે:

ભાભો મર્યો તો ભાલમાં હોજી રે,
લગ્યો ધોરદાંતી બે જોડ;
ખડકા મેઘરા બે બળદીઆ.
ખાડીયા ને ધાતને વીરો કરે ભાઈ,
તુ તો રજુગા ગાઉંદો ધા,
હજને નીર લીની ચંબડી.

બાળદ જવાળા આપે છે.

બળી તમારી ચંબડી હોજી, મુજને આદાંતો માર.
કુતંગે વધાદાર નીવડો એમ ધારી પોતે કુતંગને કહે છે:
મેલીઆ કુન્દા તને વીરો કરે રે મા',
ખાજે ખાડીવાગે તોજ, હજને નીર રે કુન્દાં ચાચું.
કુન્દાં આ મેલાના લાડ ઓળખે છે ને જવાળા દે છે:
બાળુ રે તાર ચુરમું હોજી રે, મુજને સમોરોના માર.

ગીત નં. ૧૧૮

હવનમય સુંદરી

જાજના રંડીયા-મણીના લગ્નમાં કાતવા ગગવાના ગીતો તરફ આપણું લક્ષ્ય વધારે જેવાય જ પણ કથાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગીતો આપણું ધ્યાન આકર્ષે છે. શીલમાં બનેલો માત્ર ભગદાદાર ભણે દેખાય અને તે પેરેનાર મન્દ્રાની પેરે ભણે વનલાની બતાવે, પણ તે કપડામાં હિસાડ કે દળા હવનમયા ઝાંચી હોય ? ઘરની વડુ પોતાનો હાથે ઝીલું ઝીલું સૂતર કાને, પડોગનો વજુકર વળી આપે, ગામનો ગંગારો ગંગી આપે, મામા તેની ઉપર ભાત પાડે, ભાનની ને રંજની પપદંગી કરતા ઘરની અંદરસાસુ વડુ નહુદ બધા વચ્ચે ચૂસી આપે, ઓટલામાં નહુંદને સોડી બહુ ગળી જાય, લોભધને દુલા દિયમની મહેનત અને આશા જતી કરી નહુંદને સતોળથી પડે અને કરી પાંત્રી મજુ ચાર માસ નવેમરથી મહેનત કરી પડે, વજુકર, ગંગારો અને મામો વડુની દયા ખર્ચ ચા વળને વળી વધારે રાગા કામ કરી આપે, નહુદ તરમથી લીલી કપડાં નાય—આવા આવા પ્રમગોમાં કેટલું કાજ શેડ છે ? તુ રે કનિષી નાડીના તારેતારમાં પ્રેમ, શમ અને પ્યાન રહેલા હોય છે, તેના ઉપર પાડેલી જાતના દાણાજામાં વિચારપૂર્વક રહેલી કથા હોય છે.

વિલાયતથી વસ્તર મંગાવ્યાં

શુજરાતમાં વેચાયાં જે

એ સ્થિતિ કેટલી દુઃખદ છે એનું કવિને બાન હોય એમ ભાસતું નથી.

નીચલી લીટી વાળો કવિ વધારે ચક્રાર દેખાય છે:

ટાપીવાળા ટાપીવાળા અગન ગાઠી કીધી,

રૈયતની કમાઈ લીધી—તારા દેશની.

ગીત નં. ૭૪

આ સાદી લીટીઓમાં બ્રિટિશ રિયાસતનો સાર આવી જાય છે.

ચુનીલાલ મોજણીવાળા

તારાં બાણોનો નાશો પાર,

હે હાથમાં હોડો, પગમાં તોડો

મામો બાણ મોડાવા જાય—ચુનીલાલ

ગીત નં. ૧૨૩

આ ગીતમાં ગરીબ ખેડૂતોએ પોતાનો ત્રાસ અને તે આપનાર ચુનીલાલ મોજણીવાળો બનેને સરખા અમર કર્યા છે.

હે બાણો ગાઠીને બાકડાં દુખ્યાં

છાતીએ આબ્યાં—ચુનીલાલ

—વાળી વેડીઆ ટેકોની આર્તવાણી સામળીને પણ જોને દયા નાહ આવી એ ચુનીલાલ કાણુ હશે ને કયાનો હશે? અને આવો ચુનીલાલ એક જ છે કે એવા અનેકનો એ એક પ્રતિનિધિ જ હશે?

સમાજસુધારો

આ લોકગીતોએ સમાજસુધારાનું કામ કંઈ ઓછું કર્યું નથી. માત્ર લાંબા લાંબા દલીલબાજ ઉપદેશોથી નહિ પણ સાંબળનારનું હૃદય પીગાળી નાખીને. નજીવા કારણસર નજીવ બોલકા સાથે કગડો કરે, મા પાસે રાવ ખાય, મા પોતાના દીકરાને ભરાવે અને ન્યાય અન્યાયનો વિચાર એક કોરે મુઠી ધરતું નાક રાખવા ખાતર અથવા તો માને રાજી કરવા ખાતર સોમલના

ઘાળા ઘાળીને બર્યાં વાડકા જે લાલ

અને પોતાની વહુને પીવડાવી દે છે.

વહુ પીગેરથી ખૂબ સાસરવાસો લઈને આવે એટલા માટે સાથુ વહુને પજવે.

એક હાર વૃંદ્યો. તેનું કારણ શોધતાં બાઈને બાઈ ઉપર કુશંકા

ઉપજ ને તેઓ અદર અદર લડી મૂક્યા (જુઓ ગીત નં ૩૦)

સામુની સતામણીથી ત્રાસેલી વડુ જો આપના ન કરે તો છેન્દે રીતી થઈ જાય અને પછી સામુને બદને વડુ સમરથ થઈ જાય છે પદ મુ ગીત આરી વડુ ચગિન બતાવે છે. જાના દગતા લોખના છુમ્પડા મારે, ડોગાને પૂજો નીગરાને બન્ને ડોસાને પૂજો નીરે, ચૂલામા મોરવણ મેલનાને બદને મોભાગે મોગવણ મેને એ બધુ ગૃહવ્યક્તી રણુચડી બન્યાના ચિહ્ન છે.

આવા આવા પ્રમોગના હૃદયનાંક અથવા હૃદયબેદક વણુનો કરનાથી સમાજ ઉપર જેટલી અસર થાય છે તેટલી બીજી કાંઈ રીતે નથી થતી

જ્ઞાતિ અને લોકમાહિત્ય

આપણી જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાને લીધે પ્રજાખંધ છાન કુટુંબની સક્રિયતા ઘોડી જ્ઞાતિ જેટલું નિરાળ થયું છે એક જ્ઞાતિના લોકો અનેક પ્રમોગે અનેક રીતે અસ્પર્શ ભગે છે, સારે બેઠી નિચાર કરે છે, એકન કામ કરે છે, એકસગળા વિચારો ધગવે છે, એકબીજાને ત્યાં મુખદુ ખના પ્રસંગો પર જમના જાય આવે છે, અને જ્ઞાતિનો આદર્શ ઉતરે નહિ એટલા માટે એક બીજા પર ચોટી રાખે છે

જ્ઞાતિની ભાવના કુટુંબમાનના જેટલી જ લગભગ દૃઢ છે અને તેટલે દરજ્જે આપણે સુધરેલા છીએ

પણ જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાની એ જ મુન્દરતાને લીધે અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થામા જે મન્યપૂર્ણતા રહેતી છે તેને લીધે આપણુ છાન જ્ઞાતિની મર્યાદાથી નિરાળ થવા પામ્યું નથી જ્ઞાતિની અદર જેટની આત્મીયતા તેટલી જ જ્ઞાતિની બહાર આપણે બેદરબરી કરેલી છે બેદરકારી એ હિંદુ સમાજની મોટામા મોટી ખામી છે જ્ઞાતિ બહારના પડોશીઓ વિરોધી આપણી બેદરબરી એ ધ્વંશિર સામે આ મનુ-ચળતિ સામે આપણો બારે મુન્દો છે પરજ્ઞાતિના લોકો છુપે છે કે મરે છે એનીયે વણીરાગ આપણે ચિન્તા નથી કરતા પછી તેમના મુખદુ ખની તો સાત જ શી? બીજી જ્ઞાતિના લોકો કેરી રીતે મરે છે, તેમના જા કેસ સરકારે છે, તેઓ કેરી મત્ત્યજાઓ ધરવે છે રહેરે બાલુજા વિરો આપણે મડુ ઇતેમરી રાખી રોય એમ નથી લાગતુ તેથી લોક સાહિત્યમા લગભગ દરેક જ્ઞાતિનુ સાહિત્ય જુદુ એવુ થઈ ગયુ છે

હિન્દુ જ્ઞાતિઓની જ જો આટલી બેદરબરી તો પગધર્મીઓ વિરો તો પૂઝુ જ શુ? જ્યાં ગમાયણુ આ ભાગનન પણ સાર્વત્રિક નથી થવા ત્યાં મુસલમાન અને પારસી લોકોના ગિનાને વિરો માહિતીની અપેક્ષા હી રીતે જાણી શકાય? મુસલમાન લોકો આ પ્રાન્તમા કાંઈ નહિ તો હજાર વર્ષથી આની વમેલા છે અને આજના મુસલમાનો વણાખગ તો આપણુ જ જાના

ભાષ્ય છે તેમના જીવનમાં જે સમાનતા, ખાનદાની અને કાલ્ય જુદા છે તેજુ આપણે જાણ્યે અધ્યયન નથી કર્યું તેમજુ સાહિત્ય—લોકસાહિત્ય—ભૌતિક સાહિત્ય આપણે યા જોયું છે? પાઠ્યશીખો તો તેથીયે ઘટેના આવેલા આપણા જૂના પૂર્વજો આજે તેમના પૂર્વજો જાઠ ભાઠ જ હતા આપણા પૂર્વજોની પેઠે પાઠ્યશીખો આજે પણ અગિયારજ છે એક ભાષા મસ્તૂતની જ બહેન છે. ગુજરાત પાઠ્યશીખોની માતૃભૂમિ છે ગુજરાતી તેમની જન્મ ભાષા છે તેમજામા લોકસાહિત્ય ન હોય એમ તો મને જ નહિ પણ આપણે તેો નિરૂપી કર્યું બાણના નથી

લીન પ્રાણી દુખમાં દેડ બગી રંગે પુગતન વ્યતિઓમાં પણ સ સ લોકગીતો હોના જ જોધયે આજની પદ્ધતિએ એ બધાનો સંગ્રહ આજે અભ્યાસ તો થવો જ જોધયે પણ તેટલુ બસ નથી જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચે સબન્ધ વચ્ચે એના નવા તહેવારો ગોપના જોધયે, કે જે વખતે અમુક જ્ઞાતિ બીજી બની જ્ઞાતિઓને આમનનશુ કરે, તેમજુ યથાથોગ્ય પોતાની કમે નવાગત કરે અને પોતાના ખાસ ગીતો ગાઈ સભાગાયે, નાચ નાચી બતાવે અને આનંદ કરે આમ થાય તો જ આપણી મામાજિક એમતા વચે આજે દ્વીય પ્રાણી જોજરસી થાય

લોકસાહિત્ય—સાપાત્ની અભિવ્યક્તિ* સંધન

ગુજરાતજુ જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતુ જશે તેમ તેમ ભાષા પણ સમૃદ્ધામી, વિપુલાર્થવાહિની અને જોજરસ્વિતી થી જોધયે આજે અગ્રેષ્ઠ વાચ્યગ્યતાનો તરજીમો કરનારી અથવા સસ્તૂત ગ હોના કદગા સમાસો ક વાચી પાર પડનાનો નથી જૂની સ્વાભાવિક અને ગસબરી ગુજરાતીમાં ગમે તેના મજમ ભાનો બધ જોસતા નહોતી જોઈ નથી અને કેનાક પ્રત્યયોની એના મજાના દુકા અને પહેલવાર શબ્દો બની જાય છે કે તેના જોનાર શ દોથી લાખા લાખા નામ્યો અને કમિએનુ* નામ સરી જાય છે

ભાષાશીખોને આજી દિશા આપનામાં બીજો એક લાભ છે લોકસાહિત્યની ભાષા જીવનત હોય છે, તે ભાષામાં લખાવેલા નિચારા લોકલેખ્ય મા સીધા પડેથી જાય છે અને તેથી સાલગ અને અબચ વચ્ચે પડેલો મહામાગ પૂરાતો જાય છે

* ઉપનિષદોમાં પ્રવચનના નવા નાના અરોને કરિયા કહે છે કરિયા એટલે નિસ્તૃત લખાણનો અનુદ્યતાએ પડેલો કમો આપણે નિબંધના કદમાં કેપ ચેરમાફને કરિયા કમ ન કહીયે ?

જ્યા દરિયા દરેક રીતે જોતાં અપૂર્વ છે. ગામનો સીના વિશેનો અનુભવ બીજો કયામ બતાવેલો જાણે જ રહ્યો. આમાં દારૂગરુ અને એક જાતનો રસનિર્મલ અવધાર મળેલો છે. હાલે તે લીટીઓ તો અસામાન્ય છે. પણ પતેર ગેમ મા જ્યાર સીના સીના જ રહેલી નથી નુનેરું? 'લવિંગ ટ્રેસી લાક્ટરી' બનાવનાર અને '૧૫ ટ્રેસી ટુલી' બનાવનાર દરિયા કોમળતા નથી એમ હમ હોય વ? હોય દરિયા નથી પણ તેની કોમળતા અમાનો છે.

ગમ મેળવ્યું છે અને નીના મોડી છે મોટલા હૃદયથી દરિયા કેરી સંસ્કૃત લીટીઓ મોડી છે!

રામ વમારે જોયદે છે આમાં જીવનનું મર્મ છે,

તમે તે માટે માત્ર જીવન, હું મેળવીને મર્મ છે

ગીત નં. ૧૪

લોકગીતોની 'મગી'

૧. નાનો હતો ત્યારે કાન્યામાં જોલ લેતા ગયેલો ત્યાનો જોય એક બોલ પ્રિયતી હતો. એને ત્યા દીવાલ ઉપર રાકાંડી વતી જનકાનના પત ગીતો મોઢાડી ગયેલાં હતા. કંઈ પ્રિયતના જેવી આ સ્થિતિ લેઈ મને રેલા જેવું થઈ આવ્યું. મેં જોયરને પૂછ્યું, બાઈ, પત ગીતો આરી મન શા માટે તમારે આપી પડી? તેમણે કહ્યું, અમામ ધરના બગીચામાં આ પતંગીઓ દમેલાં આવતાં અને કોઠા ઉપર નાચીકુદીને બગીચાની ગામા વધારતા. પણ ગરે વનને અમારે અમારું મકાન વનારું પડ્યું. એટલે બગીચો અમે કાઢી નાખ્યો. બગીચો ન્યા પડી આવ મુન્દર રૂપાળા પતંગીઆ દયથી આવે? એટલે અમે ફેટલાકને પકડીને અહીં લઈ આવ્યા અને તેમને બીંત પર જોડી ગમ્યા. જુઓ, તેમના રંગ અને તેમની બાન તે વખતે જોયરું કહેડું સાનળી મને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું, પણ ને વખતે મારી જાવનાનું હું પૃથક્કર કરી ન શક્યો જોલમાં કલાસિકતા હતી મોમા શક નથી ખુબ મહેનત લઈ તેણે આટલી મુન્દરતા—ઉડી જતી મુન્દરતા પોતાના દિવાનખાનામાં સ્થિર કરી ગણી હતી. પણ—પણ કાંઈ નહિ. બગીચો ગયો ત્યાં હવે બીજું શું કરે? જોલું નાખ્યું જ્યાં તેલુ તેણે ગણી લીધું

લોકગીતોનો સમૃદ્ધ આજે યુરોપમાં ઘણો થાય છે. જ્યા સાધ્ય હોય ત્યા લોકગીતોનો મન પણ આમેકોનની અડાળીઓમાં બગી ગમવામાં આવે છે. પણ આ બધી મુશ્કેલી શરને સધનાની કળા છે જ્યા મુશ્કેલી આધુનિક મુશ્કેલનું કિમ સમાજ ઉપર નહોતું પડ્યું ત્યા મુશ્કેલી લોકગીતોનો ફાલ મનુષ્યે મનુષ્યે એટલો બધો આવતો કે તેને સધવાનો પ્રયામ જ કરેલો

ન પડે. કેટલાક લોકગીતો હજાર જે હજાર વ્હાસના જૂના તો જરૂર હોવા જ જોઈએ. કેટલાક લોકગીતો દેશકાલ પરતે પોતાની જાણ, ન્યાત અને પડેગવેનનો ફેરફાર કરીને પણ પોતાનું અર્થ જેવું ને તેવું ગણી શકે છે. દરેક ધર્મમાં જેમ ધર્મ તો છે જ તેમ દરેક દેશના લોકગીતમાં કેટલાક સર્વસામાન્ય લોકગીત છે

ગરેરાની રોહી, ઝેવેની મુસાફરી અને જાપજાનાની સગવડ—આ ત્રિવિધ મોહમાં જસાર્જ આપણે જીવનનું બારેમા બારે કાવ્ય અને સમૃદ્ધિ ખોઈ ખેલા છીએ. જે લોકગીતો હજાર જે હજાર વસ્તુ સુખેથી જીવી શકતા તે આ આધુનિક મુદ્દાગતી જેવી હવામાં પેલા ચોમામાના ઉધાર્જ પતંગીઆની માફક મરી ગયા છે અને આપણે સાહિત્યના સમ્રાજ્યમાં લોકગીતોની ‘મમી’ કરી ગણીને સન્તોષ માનીએ છીએ. લોકગીતનો સાચો સત્ત્વક તો લાજુતા ખેતરમાં, ટાસ ચાવતા દુધ પર, ગોરાળીઆના છોકરાના ટોળામાં, નાના છોમગઓની જાગમગમાં, ડોરીમાંના ખોળામાં ને ડોરીમાંના રેળીયામાં, પગેઢિયાના ધડીનાં મમમમાં, સૂતા તાળમાં પાણીમાં, નાની વડના અવજાત્રન જેવા મનોમાં ને તરેવાગેમાં, નવગતીના ઉત્તમમાં, માતાના મન્દિરમાં અને જાનાગુઓના સંઘમાં થઈ શકે

આજે કેળવણીને લીધે આપણે ચૂંટકી ‘પ્રોટેસ્ટ’ થઈ ગયા છીએ જીવનનો મસ લેતા આપણે લાજુરે જીવે જે સામાજિક અગ્રણ્યો લોક ગીતને જન્મ આપનારી છે અથવા લોકગીતને પાઠપોષ છે તેની સામે તો આપણે રીતસર જુલોત જ ચલાવી છે, અતઃ જતા આપણા લોકગીતો ટકી રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ પેના જેવગની દીરાવ પગના નિર્જીવ પતંગીઆની ખેડે સડીને કોહી ન જાય ત્યાં સુધી પૂરાના પાજરામાં આ લોકગીત ગૂંહી શકે છે, પણ તેથી કંઈ સાહિત્યને પ્રાણ ન મળે આપણા કેળવણેલા નોંધે જ્યારે સહેરાનો મોહ ડોહી ગામગઓમાં જઈને નસગે, ત્યાંના એવજોમાં ભગના થગે, શિષ્યનાવે તેનું અચળ કરી પડી સહાનુભૂતિપૂર્વક તેમાં મુદ્દાગે કરગે ત્યારે જ લોકગીતોનો મુગ કરી આવશે, જૂના લોકગીતો જાગશે, નવા જૂગશે અને નવીન નવજીવનને રીચવાન અને સરકારી બનાવી તેને ગ્રેમસૌર્યઅમિત કરશે

ત્યાં સુધી આપણે આરા મથરો કરવા જ પડશે, તેમનું સહાનુભૂતિ પૂર્વક અધ્યયન કરવું પડશે ને બી આદર્શનું મને તેટલું અનુકરણ કરવું પડશે અને તેની મીઠી સાદી અને તેથી જ અસરકારક એવી રીતીનું મેલન કરવું પડશે

સ્નાત્ત પિટતા

લોકગીતના એક ખાસ લાભ તન્દ કો નિ ધ્યાન ગયું નથી આજનો

મુગ અસન્ત કૃતિમ છે કૃપાપૂર્ણ જાણા, આપણા નિહા, આપણો વિવેક,
આપણા દેવ આપણી નીતિમત્તા, આપણું જીવન બહુ જ કૃતિમ થઈ ગયું
છે. ખુશી દવામાં ડિપાડે હીરે કૃપા કે સુતા જેમ આપણે લાડળે છીએ
અને દરીએ છીએ તેમ સત્તાગ્રિહ, ગાદીગમ અને કૌટુંબિક વ્યવહારમાં પણ
સ્વાભાવિક થવાની આપણી હિમત નથી થાયતી, નહોતે સ્વભાવિકતામાં મોત કે
સલાવાય જ રહેયું હોય. લોકસાહિત્યના નિષ્પન્નથી—તેના પુનઃદાનથી આપણે
આ કૃતિમતાનું દન્ય તોડી સદૃશું અને સ્વભાવિકતાની મુદ્દા દવામાં હરીફરી
સકયા નેટલી સકિત કેળવી નકરતા. આભાગિકતામાં જ આત્મમુદિ થવી સમ્ય
છે. કૃતિમતામાં દશ, પાખંડ અને અધર્મ વધે છે. કૃતિમતા અને ના આ. ૧૧
તો બહુ થતાં છે, પણ તે આનાની પૂર્નિતે નામે જન્ય.

એક સૂચના

હવે મારા આ ગામ્વાદ પૂર્ણ કરનાં પડેલા લોકસાહિત્યના નમિયા
ઓને હું એક સૂચના આપી દેના હવું છું

બધા લોકગીતનો સમય થાય તે પહેલાં કયા કયા ગીતો લોકગીતની
કેટિગોરીમાં આવી શકે છે એનો ખ્યાલ ગમ્યાન્ય લોકોને આવે નેટલા માટે
એકેએક જાનના બમ્બો સમ્યાગ નમના થાળી એકાદ એપડી જના પાડવાની
જરૂર છે, જેથી ગામડામાં મેનાર મેનાજીઓ અને અંધાપમ તેમજ બીજા
જાસાડી નમનુદમે તે તે દિશામાં નરદ ક ના ચન્ન જાય. જા મરા સાંતેગે
જેમ આંતિકાસિક ગીતોનો મગ્ગ દર્શાયો તેમ જુદા જુદા સપ્રદાયોના
તરેયારોના, જુદા જુદા ધધાઓના અને કૌટુંબિક જીવનના ગીતો અને
હૃદય પીગાડી નાખે તેવી દહાડીનો કે કથાગીતો એકદા દવાની ખાસ
જરૂર છે.

સાત વાંના, જાર માસના ને પદર નિવિઓના ગીતો પણ અત્યંત
રીતે લેગા કન્યા જેના છે આપણ વર્ગ અને આપણ તરેવાડે અત્યંત
અનુસર છે આપણો પ્રવાસ અને વેપાર પણ અત્યંત અનુદાન હોય છે. એ
વિષયમાં આવા લોકગીતોમાંથી કેટલીયે હકીકતો મળે તેમ છે

સાવજોશ વાર્તા

ઉત્તર દુવથી દક્ષિણ દુવ સુધી પૃથ્વીના બધા દેશોમાં, મોટા મોટા
ખંડોમાં કે નાના નાના ટાપુઓમાં, સુન્દરલા લોકોમાં તેમજ જંગલી ગોંડામાં,

ધરણ્યોમાં તેમજ બન્યાંઓમાં, સંસારીઓમાં તેમજ સંન્યાસીઓમાં જે કોઈ મર્વસામાન્ય વ્યક્તિ હોય તે તે વાતોનું છે. સાંજ પડી છે અને છતાં વાતો ચાલતી નથી એવું દુનિયામાં એકે ગામનું નહિ હોય.

હાલના જમાનામાં આગગાડી, તાર, આગોટ, વેનાગયન (વાયર-લેસ ટેલિગ્રાફ), છાપાંઓ અને છાપખાનાંઓ વધી ગયાં છે તેને લીધે દુનિયાની ગમે તે વસ્તુ ગમે ત્યાં પહોંચી શકે છે. પણ જ્યારે આપણે ક્યાં ક્યાં સાધનો ન હતાં ત્યારે પણ કેટલીક વાતોએ હવાની માફક નિખંડમાં ફરતી હતી. એ હવે સિદ્ધ થઈ ગયું છે. કેટલીક નાનકડી સાદી પણ સુંદર વાતોએ જ્યારે આપણે આપણા ગામમાં સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને થાય છે કે બહુ તો આ વાતો બાર ગાઉની અંદર જ ફરતી હશે. પણ શોધખોળ કરતાં એવું માન્ય પડ્યું છે કે એની એ વાતો દેશકાવાનુષ્ઠપ રહેજ બદલાયેલા વેદમાં અરચસ્તાનના તંજુમા, સહગના રણમાં, મધ્ય એશિયાના જંગલોનાં શહેરોમાં કે રશિયાનાં ઝુંપડાંમાં નાનાં નાનાં બાળકો રોડીમાના ખોળામાં બેસીને સાંભળે છે.

આધુનિક સાધનોને લીધે વિશાળ દુનિયાનું એક શહેર બન્યું છે, જેની અંદર દરેક દેશ એક શેરીને સ્થાને છે અને શહેરો તે ઘરો બન્યા છે, એમ કહેવાય છે. છતાં જૂના જમાનામાં દરેક દેશના લોકો અન્ય દેશના વતનીઓનું લોકશવન આપણા કરતા વધારે ગણતા.

આ વાત આપણને બેટલી અસંભવિત લાગે છે તેટલી જ તે સત્ય છે. દેશદેશાન્તર જોવા ખાતર છાંદગીના ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ ગંગાનાર માકો પોયો, હબ્બ બટુટા અથવા હુએનત્સંગ આજે ક્યા છે? જૂના વખતમાં વેપારીઓ અને પરિજાજકો આખી દુનિયા ફરતા, અને દેશદેશની અજાણ વસ્તુઓ સાથે નવા નવા વિચારો અને સુંદર સુંદર વાતોઓનો વિનિમય કરતા. સ્પેન્સરની 'ફેરી કવીન,' જોકોબિનોનું 'ડિક્ટેમેરાન,' 'અંગેલિયન નાટ્ય' વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રાચીન પ્રથાનું સ્મરણ છે.

હિન્દુસ્તાનમાં પણ યાત્રા માટે નીકળેલા ઋષિમુનિઓ જ્યાં ક્યાં સત્ર ચાલતું હોય ત્યાં થોડા દહાડા વિશ્રાન્તિ કરતા અને અસંખ્ય ઉત્સાહથી ધાર્મિક વાતોઓનો વિનિમય કરતા. છુદ્ધ બગવાન પણ દરેકજા સાજરે અમણુ બિનુકોને બેગા કરીને વાતો કહેતા હંથુ ધિસ્ત્ર ધર્મોપદેશ કરતા ત્યારે વાતો માગ્યું જ હમાવતા વાતો પાછળ ગાડા થોડા અને કોઈ દિવસ પૂરી ન થાય એવી વાતો સામગ્રી ખાતર આખું રાજપાટ દુહા કરવા તૈયાર થોડા સમયો વિશે પણ આપણે સાંભળ્યું છે. જે સંસારમાં સરસ વાતો કહી બેઠું તેના ભારેમાં ભારે અપરંપર પણ જૂના જમાનામાં માફ થતા.

જ્યા જ્યા જનું વેપારુ મથક હતું ત્યા ત્યા જ દેવાવરના વેપારીઓ સંઘઓમાં જોડા થાય અને ગાતુચંત્રી, દમયાંત્રી, આશુક માશુકની, કુનમગિયાગની, ગાનગાત્રીઓની, નાધુમતોની, ઇશ્વરી શોભની અથવા દેવી ચમત્કાંતી, મનાતન્ત્રી કે નદુષ્ટ દોષાની વાર્તાઓ જરૂર ચાલે જાય અને ત્યજી જ્યા રેલવે ગઈ નથી ત્યા આ બધું જોઈ ગદાય છે દારૂગી મા અને નેપાળમાં વેપારીઓથી કાઢતી નગરોમાં મે આવી વાર્તાઓ ચાલતી સાંભળેલી છે

આ વાર્તાઓ મુસાફરોને બારેમા બારે રિશાલુ આપનારી છે. યુનિયામાં જામે મનુષ્યમનમાં સરખો છે, મુખદુખના દાંજો સગળા છે, મુખની જ વસ્તુથી બધાનું હૃદય આવેશમાં આવે છે અથવા દયાથી પીગળી જાય છે—એનો સામાનકાર આ વાર્તાઓ દ્વારા મળે છે જે આશ્વાસન આપતુંને ધર્મપુત્રોથી, પુગમુથી કે કુરાનથી, બાઈબલથી કે વાલમદથી મળે છે તે જ આશ્વાસન અમેરિકાના નીચા મુલાઓને આફ્રિકાથી એમના બાપદાદાઓએ પોતાની સાથે આવી વાનાઓથી અને ગાયનોથી મળે છે

વાર્તાઓનો શોખ જોઈને હિન્દુઓમાં છે તેટલો અથવા તેથી પણ વધારે મુસલમાનોમાં છે હાનના ષામલ સાહિત્યમાં આપણા મુગર હૃદયને પોતાના જેવું કઈ નથી લાગતું પણ યુરોપના ઓ ખાસ કરીને દક્ષિણ યુરોપ અને પૂર્વ યુરોપની લેખનામાં આખો આપણ હૃદય પ્રતિબિમ્બિત થયેલું જોઈએ છીએ યુરેશિયન સમૃદ્ધિથી જુદા પડેલા આઈસર્વેડના લોભની મગા (પૌરાણિક વાર્તાઓ) મા આપણને માર્શનિક માનવી સ્વભાવનું દર્શન થાય છે

બૌદ્ધકાલીન જાતક કથાઓ લો, જૈનકાલીન પચતન્ત્ર વો, વિષ્ણુચર્મનું હિનોપદેશ વાચો અથવા મિમર દેગના ઇસપતી નીતિકથાઓ વાચો, માણસ પગિથિત સાથે, તિર્થંગોનિઓ સાથે, છત્તિ સાથે એકરૂપ જણાય છે ગમભયલુમાં પણ વાત્સીકિ પશુપદી, માત્મ્ય, વાનર વગેરે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે એકરૂપ થઈ શકે છે આ સમભારી લીધે આપો સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ કરી સખતા હતા, એમના સ્વભાવ ઉપરથી ઘણા નીખી શકતા હતા અને સરન એ જ આત્મા છે એ સમજવું સહેલું હતું ‘A cow has no soul’ (ગાયને છત્ત હોતો નથી), એવું વાક્ય પ્રેમના જૂતા જમાનામાં કોઈના મગજમાં ઉદ્ભવતું જ નહિ વાર્તાઓ એ મનુષ્યમનતિનું જૂતામાં જૂતું અને અત્યંત વ્યાપક એવું જીવનગુરુ (Philosophy of life) છે

ધાર્મિક આચાર, ઋતિના નિયમો, નાન તથા ધર્મગુરુઓની આજ્ઞાઓ, સામર્થ્યક નિવેદનો વગેરે ઓક વસ્તુઓથી માનવી મન ચાલેલું જાય છે અને તેથી તેને કૃત્રિમતાનું જાણી પડે છે પણ વાતોઓમાં મનુષ્યકથને, મનુષ્યકથનાને પશ્ચિર્ણુ છટ મુકે છે હાનની લાગણી અને સડગ મુદ્દર્શિની તિવ્રતા થતા વિચારો વાતોઓમાં પશ્ચિર્ણુ રીતે પ્રગટ થાય છે ઓક પડ સમાજની ઉત્તિ આ મુદ્દો થઈ છે એ નેત્ર હોય તો તે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરથી નહિ જણાય, ઋતિઓમાં નહિ મળે, શિવ ગ્રંથોમાં નહિ જોવા શકાય, ઇતિહાસમાંથી પણ તે મોટી દાદરુ દાણુ છે પણ કોઈ પણ મમાજની અમલી અથવા વ્યારકાગિક મરુતિ કેવી ઓ દયા દગ્ગની છે એનો સપૂર્ણ ખ્યાલ તે મમાજની ગૌલિષ (orgul) લોખનાઓ ઉપરથી પશ્ચિર્ણુ આવી ગયે છે ધર્મગ્રંથોમાં તે સમજના ઉચામાં ઉચા આદર્શો મળે છે ઇતિહાસમાં અધિકારી વગેરે અથવા નીતિઓનું જીવન કેવું હતું એની કથના થઈ રહે છે નિહ ગ્રંથો ઉપરથી વિદ્વાનો પ્રવાહ દર્શ દિગ્ગમાં અને કેસ વેગથી ચાલતો એ સ્પષ્ટ થાય છે પણ લોખ જીવનનું મથાર્થ ચિત્ર તો લોકવાર્તામાં જ મળે છે

માટે ઓક પણ મરુતિનો સવાગમુન્દર અન્યાસ દેવો હોય તો તે દેવની ધાર્મિક કથાઓ ઐતિહાસિક દાનાનો ઓ લોખનાઓ જાણના જ નેધે વાતા એ શિશુઓનું આભારિત મરુપ છે કેમકે મનુષ્યજીવનું તેમાં પશ્ચિર્ણુ ચિત્ર હોય છે માણસને જીવવામાં વધારેમાં વધાર આનન્દ પડે છે એ આભારિત છે અને તેની જ મનુષ્યમાત્રને વાતાઓમાં વધારમાં વધારે જમ પડે છે ધર્મપુસ્તક પ્રમુતી પેડે આજ્ઞા કરે છે ઇતિહાસના ગ્રંથો મિતની પેરે દાન ઉપડે છે પણ લોખનાઓ પ્રેમાગ સહધમ ચાલ્સીની પેડે મનને વશ કરીને માનવીરવનાવ અને માનવી જીવન વિશે જોધ આપે છે, નોની આવશ્યકતા છે જે ઉપદેશ નીતિપાઠ દસાની શકતા નથી તે વાર્તાઓ દસાવે છે, કેમકે વાર્તાઓ મનુષ્યનું હૃદય બદનારીનામે છે ગ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે એમ કહીને એના દગ્ગા ગ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ-ઉત્પત્ત થાય અથવા એમની દીન દસા નેધેને દયા ઉત્પત્ત થય એવી વાતોઓ કહીયે તો તેની અમર વધારે સારી થાય છે

જીવનમાં મળે આનન્દ રહેતો છે એવું જાન વાર્તા દાગ જ આપણને થાય છે દીપ કમી એના કરતા કરી જતાવવું એ વધારે સારું છે એ સૌ જાણે છે આજની લોખસ્થિતિ સારી ન લાગતી હોય તો સારી રહેણી મહી મતાવવી એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એ ન જાણી શકે તો આપણે જે આદર્શ સ્થિતિ દેવતા હોય તે પ્રસન્ન અમલમાં આવી છે એમ જતાવનારી મનની વાર્તાઓ જે આપણે ઉપજાવી શકીએ તોપણ અશ્વ મમ થયુ જણાય.

આ લોકવાર્તાઓની વાતો કેવી હોતી જોડે એ એક મુખ્ય સવાલ છે. હનિદામમ કે નહ—લોકવાર્તામાંથી અમુક સમયે લોકરૂઢિ કેવી હતી, જાનવાળ કેવો હતો એ નવી દેશ માગનાર સમૃદ્ધિનો અભ્યાસી જે અરૂપમાં લોકવાર્તા આપવા હાથમાં પાડી દેાય તે અરૂપમાં જ તેને ગણના મળે છે. વેદપાઠીની પેઠે વાતોનો અગત્ય હર પનિદેાય એમ તે માને છે સમૃદ્ધિ સમૃદ્ધિ વચ્ચેનું માન્ય તેમજ દરક સમૃદ્ધિનો વિસ્તાર નહીં હવામાં આ લોકવાર્તાઓ જોગ બાં જ થાય છે અમુક લોકવાર્તા પાયા ના સાથે ક્યા ક્યા પગલિન છે એ નક્કી કરવાથી આપને બહુ જ મહત્વ નો પ્રાચીન ઇતિહાસ જે પાડી રાકીને ડીધે અને તેથી ઇતિહાસમ ગોધક દરેક વતાનુ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ જાગનારો પ્રયત્ન કર છે

સાહિત્યશાસ્ત્રી અ માનસાશ્રી પદ્ય લુદા સ્થેશરી તે જ નિર્ણય જે આવે છે શિશુસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વચ્ચેનો ભાસબેદ મહત્વનો દેાય છે જગવના મનાદ છોડ મગીયાની દૃષ્ટિમ પનિચિતિમાં ઉગી જ નકના નથી નાના છોડગએની ન્યાય વિક પ્રમજના તેમને પપાગસથી અથવા તેમને વાદ વગના સી ના વય છે, અને આપને પોતે જ ડોકલ ગોમાં જે દૃષ્ટિમાં રિપાડ કરીને ડીધે તેથી અસન્દુભ થાને છીધે લોક વાર્તાઓનું ખબ એમ જ છે આ પુત નામના હાથમાં જતા વેદ જેમ બીધે જે, અનિષ્ટ મા હાથમાં જતા કરિના જેમ મીધે છે તે જ પ્રમાણે સુમરુત સામીના હાથમાં જતા લોકવાર્તા ડીધે છે અમેજિન નરૂનિયા ત્યાના તવર્ણ નતની જેમ ન નેડ વાય છે તેમ લોકવાર્તાઓ સાહિત્ય આપના હાથમાં જતા નથી વાય છે સગીતપ્રીપુના હાથમાં પડતા લોક ગીતની જે દુર્ગા થાય છે તે જ દુર્ગા મેખાતાની શિષ્ટસાહિત્ય સિંગા હાથમાં પડતા થાય છે મનુ યદુદ્ધા પી જેને સપૂર્ણ એગખાણ છે, જા સમાડી અનિચિ ઉપર જેની સપૂર્ણ રાધ છે તે જ કહી ના છે કે

દૂકી ડાડુ મુજે ઘાનજા તવજાડે ।

લોકગમિતું નિરીખા કરન માનસાશ્રી નિર્ધાર હસિ સવાલ એમના જ આવતી વાર્તાઓ પમ મરે છે, અને એની બાં પપુ તે એની જે જાખમાં મોટે અડી રીને નિતિ સસગોધક વસાસાની તેનજ માસગાસ્ત્રી લોકવાર્તાની આટલી સવાલ ને છે પગ એ નબાળ જ વતાની આવે છે કે લોકવાર્તાના વાતો સાથે તેમનો પનિચ નથી કહમજના મળી અથવા રૂચા બરે મા પતીમે ના મરદ સાચી ગખાળ પગથમઆદક ની હસિ તેમનામાં દેાય છે યૂરોપમાં છછપોનોજર અથવા કન્ડોનોજર નામે એજખાતા કયાક હરાનસ્વરિ દેાય છે તેઓ ભાગતભૂમિ અથવા

એ એ વાતો આપણે આપણી શક્તિને લીધે સમાજને પ્રસ્તુત કરવી સારી
તો પ્રત્યક્ષ આગરણુ જેટલી તેની અમર મમાજ ઉપર પડે છે. મહાકવિ
વાળીકિયુ ગાથાનુ એ જ જનની વાતો છે એમ કૃતલાક્ષ્ય માનવું છે.
પ્રજાદેવની યદિ મામે જેમ વિશ્વામિત્રે મૃદિ નિર્માણ કરી હતી એજ પ્રમાણે
કવિ પણ વાતોઓ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિતિ નિર્માણ કરે છે અને વાચકવર્ગને ત્યા
લઈ જઈ જાના ગહેરીઓ બનાવે છે.

કવિ પોતાના રાજ્યમા પોતાને ગમતા ધર્મમિદાન્તો ચલાવે છે,
પોતાને પ્રસંદ ગોવું જાણણુ ઉઠું કરે છે, જાને ચાહવું અને જાને ત્યજવું
એનો નિર્ણય કરે છે, અને વાચકવર્ગ પાસેથી એટલાથી તે બધું રસીકગણે
છે. માટે જ વાતો લખનાર કવિ પ્રજા છે, મનુ છે, મન છે, સમાજનેતા
છે, મિત્ર છે, માણી છે. વાતોઓની કેળવણીની દૃષ્ટિથી મોખ્યાના જારે છે
એમ હાલમા યુગોપીચન પદ્ધિઓ ગોખી કાઢવું છે.

આપણે ત્યા મનુષ્યોને ધાર્મિક વાતોઓ દ્વારા બધું જ્ઞાન આપના.
જેકે પુરાણ એ રાજ્યપુરોને માટે અને સામાન્ય લોકોને માટે નિશ્ચિત મતને
અનુમરીને પરિણર્ષ પાકય પુસ્તક દોાય છે એ તરફ આપણા મમાજનેતા-
ઓનુ ધ્યાન કેમ ગડુ નથી એ સમજવુ નથી પચનનાની પતિજાની વાતો
પણ એવી જ છે. ગમના ટોડ છોકરાઓ કેમે કયાં ભણતા નટોતા તેમને
આર્થ વિજ્ઞાનમાં વાતો દ્વારા ૭ મહિનાની અંદર બણારી ગણાનીને શતા
બનાવી દીરા. ઉપનિષદોમા પણ ગોટા ગોટા ઋષિઓ વિધના નહ્યો
ઉકેવનાર મહાન મિદાન્તો વાતો દ્વારા પોતાના શિષ્યોના મન ઉપર સકે-
લાવી દેસાવના. આજે પણ પોતાના પ્રસંગમા આવેલા જાજોપણો વાતો
હાન આનન્દ અને જ્ઞાન આપવા 'માણુમદુ' અવતરેલો છે. દુનિયાના
સર્વ દેશના, સર્વ દાળના અને મર્ જનના સામ્રમાન્ય, લોકમાન્ય, શિશુ-
માન્ય વાતોકાને 'માણુમદુ' ને આપીને આપો.

લોકવાર્તાની શૈલી

દુનિયાના વાતોઓ તો ઘણી છે, પણ તેમા લોકવાર્તાઓ તદન જુની
તરી આવે છે. લોકવાર્તાઓનો વિષય, તેમની ભાષા અને શૈલી એકદમ
જુદા હોય છે. હાલમા લોકવાર્તાઓનો મ મદ ધાય છે અને બાળગિયણમા
તેમનો ઉપયોગ થય છે.

આ લોકજ્ઞતાની બાબ કહી દોરી જોયે છે એક મુખ્ય સત્ય છે. દ્વિતીયમ એવું—લોકજ્ઞતાનીથી અમુક સમયે લોકજ્ઞતા કહી હતી, લોકજ્ઞતા કહી હતો એ ની કાલા માગના સમૂહનો અભ્યાસ જે અપમા લોકજ્ઞતા આપના હાથમાં નથી હોય તે અપમા જે તેને ગણના મળે છે. વેદપાનીની પેર વાતના અપમા પંચિત્રાય એમ તે માને છે સમૂહની સમૂહની વચ્ચેના નાનકડા ભેદ દેખે સમૂહનો વિસ્તાર નથી હોવામાં આ લોકજ્ઞતાનો અપમા. મને જે થય છે અમુક લોકજ્ઞતાના પાયાના ને જે ક્યા ક્યા પ્રયત્ન છે એ નક્કી કરવાથી આપણે બહુ જ મદદ મળે. પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપની નકલો છીએ અને તેથી ઇતિહાસમંથક દેશ વર્તમાન પ્રાચીનમા પ્રાચીન વ્યવસ્થાના પ્રયત્ન કર છે.

સાદિલાલાની અને માનગાની ૫૫ લુદા દેવથી તે જ નિર્ણય આપે છે. નિર્ણયસાદિત્ય એ લોકસાદિત્ય વચ્ચેના આપણે મદદનો હોય છે. જગતના મનદ છોડ મગીયની દૃષ્ટિ પંચિત્રાયમાં ઉગી જ રાકના નથી નાના છોડ્યોની નવાવિક પ્રયત્નના તેમને ૫૫ ગાથી અથવા તેમને લાડ લગવડ રી નાથ થય છે, અને આપણે પેલે જ છોડ્યો એમાં જે કૃતિના લખા કરીએ છીએ તેથી અસાનુ થયે છીએ લોક જાનાં જોનું ખુબ એમ જ છે એ પુત્ર માંડસના હાથમાં જના પેદ જેમ જીરે છે, અગ્નિકા હાથમાં જના મરિના જેમ રીરે છે તે જ પ્રમાણે મુમરૂત ગાનીના હાથમાં જના પેદ ના રીરે છે, અમેરિન નરૂતિમાં ત્યાના તત્વર્થ વતની જેમ ને થય છે તેમ જોનાનાં આદિત્યા આર્થોના હાથમાં જના મરી નાય છે સગીતપ્રસીધુના હાથમાં પડતા લોકગીતની જે દુર્લભા થાય છે તે જ દુર્લભા ગેમસાતાની તિષ્ઠસાદિત્યસિદ્ધના હાથમાં પડતા થાય છે મનુષ્યદુષ્ટિ જેને અપૂર્ણ ઓળખાતા છે, જન સમાજની અગિયારી આ જોની સારી રીરે છે તે જ કી રીરે છે કે

દૂકા રાજુ રુણે વાળના વનનાં નિ ।

લોકજ્ઞતાનું નિરીક્ષણ માનગાની નિર્ણય દ્વિતીય સત્ય લોકજ્ઞતા જ આવી વાર્તાઓ પામ કરે છે, અને એની બાબ પાતે એની જે જાણ મળે છે તે રીતે નિર્ણય લોકજ્ઞતાની તેમજ માનગાની દેશજ્ઞતાની આટલી રાજાગ જે છે, એ સભાજ જે ગતારી આપે છે કે લોકજ્ઞતાના ગાત્રના સાને તેમનો પંચિત્રાય નથી હાથમાં મળી મથકા દૂધા બરે ના મદદ સાચી ગણના પાથમ આદક ની વૃત્તિ તેમનામાં હોય છે મુરખમાં ઇચ્છોનો હાથ અથવા હાથોનો હાથ નામે ઓળખાતા કેટલાક પુગતસ્વરિદ્દ હોય છે. તેઓ ભાગતરૂમિ અથવા

મિસર દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે સુગંધિત સમ્પત્તિ પ્રયત્ન કરે છે. ૫૫ તેઓ દર્શ આર્થ સંસ્કૃતિ કે મિસરી સંસ્કૃતિનો વર્ણન ધન્યતા હોતા નથી. ઇતિહાસ લોકો અથવા હિન્દુ લોકો તેમને તે પોતાના આગેવાન બનાવે તો બંને દેશ મહા જ બની જાય, કેમકે તેમનામાં આ બે સંસ્કૃતિના ગાંઠનો કિંમત મોટો હોય છે, કદાચ તેમ કે વાત્સલ્ય હોતા નથી.

લોકવાર્તાઓ એક વિશિષ્ટ યુક્તિનું કૃત્ય છે. જાદુ જેમ અસંખ્ય રજા પેદા કરે છે પણ તે મંઘવા મથતુ નથી તેમ લોકવાર્તાની પાછળ એટલી મુગ્ધ નિર્વ્યાજતા આપણામાં હોય તો જ જુની લોકવાર્તાઓ ટકી રહે અને નવી નિર્માણ પણ થાય.

હું એકવાર અમારે લાની લોકવાર્તાઓ બેગી દેના નીમ્બો હતો. લોકવાર્તાઓની બાબા અક્ષરેઅક્ષર જાનની નેધરે એ મિદાનનો હું હોનાથી લોકો પાસેથી એ જ લોકવાર્તાની હું અગેશા ગળતો.

ગાલ્પવાન્ ગાઝ્ ગાંઠી

ગુલ્શાન્ તજન્ ગાળી

અન્ડ તઠ રાજા યરી

તજવા પાચો વા રુ ને ના

તજવા યાળી કા રામે ના

ગામડાના લોક માગ તન્દ માગ તન્દ નેધ લમવા વાળ્યા. ટોચેના મા બાણનાર આ શાલુકનો ડાહ્યો દીકરો આટલી બાબા પણ બાણનો નથી એ નેધને આશ્ચર્ય કરતા તેમનામાં તિ મ્હાની છટા હું નેધ શક્યો તેમને હું કેરી રીતે મમતલુ કે માગ બાણત્તે લીધે જ લોકબાણને હું પાગો થઈ ગયો છું. 'યોડી વાર્તા કલા પછી કટાળાને તેઓ બાકીની વાર્તાનો સાગર કહી નાખતા અને એની મિત તમારી મેળે લખી કાઢને એમ કહી હેતા એમને માટે એ સહેલુ હતુ. 'ઉમાઈ'ની વાર્તા મને લાગે છે હમ્મરે વર્ષ થયા આ પ્રદેશમાં પ્રચલિત હશે બાબામાં ફેરફાર જરૂર થયો છે. છતાં ગામડીઆ લોકોના મ્હોમાં તેનું લોકવાર્તાપણુ બિલકુલ નષ્ટ થયુ નથી તેઓ પ્રાચીન લોકકૃતિના વાન્સ છે વાર્તામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાનો તેમને હક છે, કેમકે લોકવાર્તાનો આત્મા જે લોકકૃતિ તે તેમનામાં સ્તુરી રહેલી છે તેઓ ઇતિહાસીઆ નથી, પ્રાણીપાસક છે પૂર્વજો ના મહા તેઓ સાચવવા નથી માગતા, પૂર્વજોના પ્રાણથી પ્રાણિત થવા માગે છે. ઇતિહાસ તેમની રોગરગમાં છે, જેમણે ઇતિહાસનું નવનીત પેતાના જીવનમાં આત્મચાતુર્ય છે તેઓ શા માટે ઇતિહાસના કૃત્યા અને છોતરા જાળી રાખે ?

બાળશિક્ષણમાં લોકવાર્તાઓને આપને શા માટે ધ્યાન આપ્યું છે ? મગી ગયેલા જમાનાના અવ્યવસ્થિત તરીકે કે તેના પ્રાપ્ત તરીકે ? માર્ગચિહ્ન કે માર્ગચી એ શબ્દ વાળા નથી. ન્યાયે નાર્વનિક કે માર્ગચી થઈ સારે લોકોની મુશ્કેલી નાટ થવાનો બાળ સંચાર છે. લોકોની આનંદ વૃદ્ધિ જશે, સમાધાન નહ થશે, અશાંતિ કેલાશે અને સામાજિક વિખરાનું ખીન વચાશે. આ સદૃશ મામે બચવાના ઉપાય તરીકે લોકવાર્તા હા । લોકવાર્તાની ધ્યાનાવિષયતા આપને બાળવાના માર્ગે છીએ કે સામાજિક ફેરવાને લીધે જે જમાનો નાન પામે છે તેના શ્રાવ્ય તરીકે ? શ્રાવ્ય તે એક મેં જમાના મુસી જ આપમે પડી એ શ્રાવ્ય ઉપની શ્રદ્ધા પણ દી જશે ખીન મદદરવા વિધોની બીડ થશે સારે લોકવાર્તાને કોણ પૂજે ?

કેટલાક વિકાસવાદીઓ જુદી જ દૃષ્ટિથી બાળશિક્ષણમાં વર્ગોને ધ્યાન આપે છે. તેઓ કહે છે, મનુષ્યને પેલાની કુંડી જીવગીમાં મદદઆપણી વર્ગોના વિકાસની પુનઃનિર્માણ કરી પડે છે અને તેથી શિક્ષણનો ક્રમ એ માનવી વિકાસના ક્રમને અનુસારે હોવો જોઈએ, એ દૃષ્ટિથી બાળવાર્તાઓ ધની અગત્યની છે આ વિકાસવાદીઓ પણ બાળવાર્તાઓનું મનસ્વરૂપ જેવું ને તેવું જ ગણવા માને છે. દાનિદાસીઆની દૃષ્ટિએ જુદા વખતની અનુભા આજના જમાનામાં અમલ છે વિકાસવાદીઓ એનો વિરોધ કરીને કહે છે, દરેક વ્યક્તિના વિકાસ મમાનના દાનિદાસિ વિકાસને અનુસરીને થવો હોયથી દરેક પથથી કે હમેશાને માટે સલાહ છે અને તેથી તેઓ બાળશિક્ષણને માનવજાતિના વાચકાણનું પ્રતિનિધિ માનીને તે કાળના નિદાગ અને લોકશિક્ષિતને બાળશિક્ષણનો કુખ્ય આધાર અથવા મુખ્યમન માને છે.

આ બધાથી જુદો એક નવો પક્ષ છે ને આપને ઇતિવાદી કહીએ. તેઓ કહે છે, ઇતિ દરેક કાળે સંપૂર્ણ છે. ઇતિની જુદી જુદી દશામાં માધનદશા અને ઉપજોગદશા એવો બેદ પાટરાનું કંઈ કાણુ નથી પ્રોક કાળ જેટલો સલ છે અને ઉપજોગ્ય છે તેટલો જ બાળમન પણ છે તેને કક્ષ સાધનગ્ય ગણવો એ બાળકોને અન્યાય અને પ્રશ્નનો અમલ દર્શાવે છે

ગીન્ડનાથ 'પ્રકાશ' 'નિયુ' (The Crescent Moon) આ જ વૃત્તિથી લખાયેલું છે. એમાં જૂની નવી બધી માનદાપન એ કાળ । થઈ છે. હવે એ પત્ર તપાસવો મ્હો. નીતિવાદી જિજ્ઞાસુઓમાં નીતિની સભાગ રાખવાની અને નાના બાળકના કાનમાં અસંખ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર પણ ન પડવા દેવાનો આશય દેવા છે એમનો માર્ગ બહુ જ વિષ્ટ હોય છે. જિજ્ઞાસુઓને દરેક વસ્તુમાં રસ હોય છે, પણ કોઈ વસ્તુ નિર્દોષ જણતી જ

નથી, અને તેથી તેઓ પોતે દુષ્ટી યાચ છે અને બાળકોને પણ દુષ્ટી કરે છે.

દરેક જાતનાની નીતિ વિશેની કલ્પના જુદી રોય છે, સિદ્ધાંતોની કલ્પના પણ વિવિધ રોય છે. સંસ્કૃત બાપ મા કુટુંબક અલગ સિદ્ધ અને મુદ્દ માનેલા વાક્યપ્રયોગો સ્વભાવના પણ આપણને સમ આપે. સંસ્કૃત અરહાને જેમ પ્રમિદ્ધ થતા દરેક લખાણ ઉપર મોટી નખવાની કચ્છા ચાપ છે તેમ આ નીતિશાસ્ત્રીઓને હંદ વસ્તુની નહીં આદતિ તેમજ કલ્પનાનું મન યાચ છે. તેમનો આગ્રહ યથાર્થ છે, પણ તેનો અતિરેક ગૂંપણ બરેલો હોય છે, અને કુટુંબક તાગ આ અભાવને લીધે જ અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. જીવનશાસ્ત્રીઓ તેમને કહે છે, નમે તમારી દૃષ્ટિથી નિર્ણય કરો, મ. જેમ હંદ જાતનાની નીતિકલ્પના નિર્ણય રોય છે તેમ બાલ્યકાળની નીતિ પણ જુદી રોય છે. જે વસ્તુની તમામ ઉપર ખોટી છાપ પડે છે તેની છોકરા ઉપર કશી અસર થતી નથી, જેમ કુટુંબક વસ્તુઓ પુખ્ત ઉમરના માણસને માટે નિર્દોષ હોય છે અને તે જન્મવિનિર્ણય દાનિય યાચ છે જે સિદ્ધાંત નીતિ વિશે તે જ સિદ્ધાંત સિદ્ધતા અથવા આશ્ચર્યના વિશે નહીં છોકરાની વાતોમાં ને સભાષણમાં પાઠવાનો ઉદ્દેશ આવે જ છે. આપણે તેને અસિદ્ધ ગણીએ છીએ. સમાયજ મહાભાગત આદિ આશ્ચર્યનો દુર્ગમ સિદ્ધાંત કે દુર્ગમ નીતિ નથી, અને સ્ત્રીપુરુષ આબાલવૃદ્ધ તેમજ પશુવધુ કરે છે, છતાં છોકરાની ઉપર તેની ખોટી છાપ પડી નથી, એવું કાનુ એ જ કે આ આશ્ચર્યનોમા જીવનનો પ્રગટ ધારો અને તેથી પામ મલ છે સમાયજ મહાભાગતનાં જીવનપ્રવાહ એટલે જો સમૃદ્ધ અને વેશવન છે કે તેમાં મારે પેદા થઈ ચકતો જ નથી. જીવનના વીર્ય ઉપર અને પ્રાણની શક્તિ ઉપર તેમની જે શક્તિ છે તે જ તે આપણમાં રોય તો જગ પણ મોટી નખવા વગર આપણે વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ઉત્તમ નીતિશાસ્ત્ર આપી રાકીએ. અગિય અને આશ્ચર્ય વસ્તુ વિશે છોકરાઓમાં યથાર્થ કલ્પના અને આશ્ચર્યક કૃષ્ણા કલ્પના થઈ, અને કદાચ દુષ્ટી સમજવાની જરૂર નહિ કરે.

કુદામાં બાળકના સત્ત્વ માનસને બાળશિક્ષકનો પ્રગ દાદમ રો, એટલે બાળશિક્ષણના બધા ચિકિત્સાનો બાળક પામેથી જ મતી રહે

બાળવાર્તાની ખૂબી

(૧)

સહેરના લોકોને વનભોજન કરવામા બારે આનન્દ આવે છે. ચટ્ટેની બહાર ફર કોઈ એક બગીચામાં બધા ભેગા થાય છે, ચૂસો બનાવી સકાય એવા મળુ પથ્થર મોતી કાઢે છે, આસપ મયી લાકડાના મુકા દકકા એકલા દરે છે, પદાર્થની પતંગવળા અને પડીઆ બનાવે છે અને બધી મુશીમનો વેળો ચાલી ખાય છે. એમા જ તે દિવસનો આનન્દ રહે છે. સહેરની કૃત્રિમતા છોડીને નૈસર્ગિક માણસ—કુટુંબી માણસ જનનાનો એ આનન્દ હોય છે. હજારો વર્ષના પ્રયત્નોથી જે મારનો મનુષ્ય ઉપજાવેલા છે તેને અભાવેઆપણે શી રીતે ચવારી ચડીયે એનો વનભોજનમા કિતમ પાદ મળે છે અને તેથી કૃત્રિમતાની કાચગી ઉડી જઈને મનુષ્ય પોતાનું અસ્વ આગમી રાકે છે. કુટુંબીમા પણ એ જ આનન્દ રહેયો દેખાય છે. ચાચુદ્ધ, વાચુદ્ધ, અથવા કોરટમાછ એ બધા સુધરેલા મનુ કૃત્રિમ ઉપાયો છે. કુટુંબીમા સમીપ ચરીત સાથે નૈસર્ગિક સક્તિથી લડે એમા જ એનો આનન્દ રહેયો હોય છે.

સાહિત્યમા એવો નૈસર્ગિક આનન્દ અને નૈસર્ગિક લાભ વેવા તન્મ દાદમા પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે. નીતિગ્રામ, રિવેક્યાત્મ, સાહિત્યગ્રામ અને બાળાગ્રામના કૃત્રિમ નિયમોનું બન્ધન જેમા ન હોય અને મનુષ્યસ્વાભ વનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ જેની અંદર કશી પણ રોકાવટ વગર સોસરો આવતો હોય એવુ સાહિત્ય આજે દુનિયાને જોઈએ છે. શિષ્ટ સાહિત્યમા બારે કશા દોષ, સુંદર એવ દોષ તોપણ નૈસર્ગિક સાહિત્ય જેટલો પ્રાણુ તેમા નથી દોનો. માનના મહેલમા દાદના કોડા પર જે પોલિ દોષ છે તેના કડતા કોઈ પણ મંદિરના દાદના કોડા પર અગમ્ય લોકોના હાથના ધમાગથી જે સુનાગપ અને ચામદા આવે છે તે કાલક જોઈ જ દોષ છે. એ જ રીતે સાહિત્ય ગ્રામના નિયમને અનુસરીને બધાને જે ચાલ કાઢ પરગરવામા આવે છે તેનો કરતા અનેક પ્રતના, અનેક વસ્તાનાના અને અનેક જનના લોકોના મોડામા જમવાની સાહિત્યો જે નૈસર્ગિક જોષ આવે છે તે લૌકિક ઠતા અવેશિક દોષ છે. કેળા પિત્તો આપાર આપા લોકસાહિત્ય ઉપર મજાવામા આવે તો જ તે તાચી માટ્રીય કેળવણી કહેવાય. આપણા દેશમા જ્યારે મજા દરિઓ જગાના રામદાલ કાઢ, અર્થાન કાઢ વગેરેની કનગન કરી બનાવવા ત્યારે આમ પણ સરકારી જનસમુદાય એક જુના જ સાહિત્ય ઉપર પેર નો હોય. આ સાહિત્ય કયાથી આવ્યુ ? કોણે રાઈ કર્યું ?

જમથી મનુષ્યો અભાવ નિર્મણ થયો ત્યારથી આ સાહિત્યનો જન્મ

છે. જેની અંદર સમાજનો પ્રાણ સ્ફુરે છે તેણે આ સાહિત્ય લખ્યું છે. આ સાહિત્ય દ્વારા બાળકને કેળવણી આપે તો તેઓ સમાજને જાળવી શકે અને સમાજને જાળવી સમાજના દાસ અને પ્રભુ બનશે.

પ્રાચીન ઋષિઓએ પણ લોકસાહિત્યનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું છે અને તેથી જ તેમણે પોતાને મુઠેલા આધ્યાત્મિક સનાતન સિદ્ધાન્તો લોકવાર્તામાં રૂપકમાં ગ્રંથિતો વેદમાં દાખલ કર્યા છે. પુરાણો તો લોકવાર્તાનો બધાર છે. બાસ દાલિદાસાદિ મહાકવિઓએ પોતાની પ્રતિભા પ્રગટ કરવા માટે આ લોકવાર્તાનું જ શસ્ત્ર લીધું છે. નીતિશાસ્ત્રવિદ્યાર્થ આર્થ શાસ્ત્રોએ લોકવાર્તાનો ઉપયોગ કરી દોઢ રાજપુત્રોને પણ નીતિનિપુણ કર્યા છે. ન્યારે ન્યારે કવિ પ્રતિભા મંદ પડે છે, પ્રવચનો ઉત્સાહ હીણ થાય છે, કેળવણીનો ઝંડો ચૂપડી જાય છે, ત્યારે ત્યારે દેશના નેતાઓ આ લોકસાહિત્યથી ઝગેલી પાસે જઈને તપશ્ચર્યા કરતા દેખાય છે. શેક્ષપીયરને પૂછો કે શીલંગે, તો તે એમ જ કહેશે કે લોકસાહિત્ય એ જ અમારો ગુરુ છે. તમામ તત્ત્વવાનીઓ અને તર્કશાસ્ત્રીઓ ન કરી શકે તેવી સૂક્ષ્મતાથી લોકસમાજે આ સાહિત્યના વિભાગ ખડેવા છે સાચુનો ગામ સદન કરતી વડુની વાર્તાઓ એ એક સ્વતંત્ર વિભાગ છે. સંદેહો સામે બહાદુરીથી લડનાર રાજપુત્રોનો વિભાગ અલગ છે. પોતાની ચાતુરીથી સડોતી મુમન્દિ કરનાર વણિક મુસાદરનો વિભાગ છુદો છે પોતાના નિર્બળ પ્રેમથી જ સુહૃદિત એવા બાળકોનો પ્રાન્ત પણ એકદમ નિર્મળો અને વિનાશ છે દેશાભિમાન કે ધાર્મિક જીવનના પાંદ બંધ્યા વિના માનવજાતિના અમાદિક પ્રેમને લીધે 'બુદ્ધનમુખાય બુદ્ધનહિતાય' આત્માર્પણ કરનાર ધર્મનીરોનો વિભાગ એકો વિસ્તીર્ણ નથી. લોકસાહિત્યના ગળાઓ પોતાનો વેબર બોગવના છતાં પોતાનું મનુષ્યપણ અને મનુષ્ય નગીરનો પોતાનો દુનિયા સારોનો સંમન્ધ ભૂલી જતા નથી લોકસાહિત્યના સુરાગ હમ અને ચોરો પણ ઝડીમેલા બેલી બની આપણી સહાનુ ભૂમિ એળની રહે છે. લોકસાહિત્યના નીરો અને દુઝીરો આપણામાં અતુકત્વની ઝંઝા ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી જ લોકસાહિત્ય એ સાત્ય સાહિત્ય છે એનો ઉપયોગ કેળવણીમાં થવો જોઈએ. જે શિક્ષકને બાળકનું જીવન સાત્ય અને નપૂર્ણ નથી લાગતું તે મરગ આધ્યાત્મિક થાય જ નહિ. શ્રેષ્ઠીની પંઠાવીના સ્વાતંત્ર્યનું જોરું મહત્ત્વ લાગતું હતું, મીકાડોને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનાર બંધાની નીરોને સંદેશ વિશે જે વાગણી દોય છે તે જ માહાત્મ્ય અને તે જ લાગણી બાળકને પોતાની બાળદુનિયા વિશે દોય છે, અને તે રૂઝિથી જ બાળકને બાળકતા દાન બાળદુનિયાનો પરિચય કરાવેલો જોયે.

આ નાનકડા પુસ્તકમાં જે બાળવાર્તાઓ આપેલી છે તેમાં કળા રૂપાંગેલી છે, તાર્કિક બોધ અદૃશ્ય રૂપે પસે છે, જનસ્વભાવનું વર્ણન ચૂક

છે તે મુખ્ય બાળકોનો આશુતોષ આશ્વાદ ઓતપ્રોત છે, તેથી જ રિસકને તે હામ મદદગાર છે. અનુભવી અને હાલની ગિફ્ટોને ઓટલી જ પ્રાર્થના છે કે આ વાર્તાઓ મુધાન્વા પ્રયત્ન કરશે નહિ. આ વાર્તાઓનું ધ્યાન કરો, ધ્યાનથી તદ્દાકાર થાઓ અને પત્રી જે તમને મળે તે બાળકો પાસે મુકો. આ વાર્તાઓ શાસ્ત્રનો મંયમ પાળતી નથી પણ તેની અન્દર્ગ એક આત્માવિક મંયમ દોષ છે. પાપીને ધિક્કાર્યા વગર પાપપુણ્યનો ભેદ જતાવે છે અને સમાજસેવાના અન્દર આશ્વનો ખ્યાલ આપતા હતા વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ ઉપવ્રત કરે છે આ વાર્તાઓ યાત્રાગુઓની માફક દેશ-જાનતગમા કરે છે અને જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રેમધર્મ સ્થાપિત કરે છે. ગામડામાં વસતી હોય ત્યાં ધામ ફરી આવી છે એમ કહે તોપણ આપણને તે સાચુ લાગતુ નથી, તે જ પ્રમાણે ઘરગતુ લાગતી વાર્તાઓ યાજ્ઞ પદ ફરી આવેલી હોય છે એમ કહીએ તો સામાન્ય વાચકોના વિશ્વાસન ભેગે. આ ચોપડીની વાર્તાઓ કારીયાવાડમાં પ્રચલિત છે, પાચુ તે ક્યાથી આવી છે અને ક્યારે કારીયાવાડમાં આવી વસી છે તે કોણ કહે ? એકાદ વાર્તા નાઈલ નદીના કાંઠા ઉપરની હોય તો ખીજી યુક્રેટિસ ને ટાલિસિસ નદી વચ્ચે જન્મી હશે ! એકાદ સમગ્ર દેશી આવી હશે, તેમજ આ વાર્તાઓમાંથી કેટલીક દેશાન્તર કરીને જર્મનીમાં વગર કરીને ન્હી હોય તો કેટલીક લામો ચોટવો હાગીને ચીની જતી જઈ હોય ! આ વાર્તાઓની પાછળ ક્યા સુની દોડીયે ? બુદ્ધીની પેડે આ વાર્તાઓ ગ્રેજર ફેગ્ગર માથે નવું રૂપ ધારણ કરી કારમીરમાં વિચરતી મે જોઈ છે કેટલીક વાર્તાઓ બગાળી બાળકોને કરેતા તેઓ કહેતા કે આ તો અમારી જ વાર્તા તમે લઈ ગયા છો ચકલીની વાર્તાઓ મે નાનપણમાં કાનડી ભાષામાં સાંભળેલ, ગુપ્તી ગુપ્તી હાદી ખીડ, (ચકલી ચમ્પી ગરેતો હોડ,) એ વાચ્ય હજી મારા કાનમાં સંભળાય છે. મહારાષ્ટ્ર તો ગુજરાતનો પડોશી જ છે. વચ્ચેના પ્રલય પણ જ્યાં મહારાષ્ટ્રી આવે છે ત્યાં સમન્ધ જતાવનાપણુ ક્યા રહે છે ?

આજ સુનીનો આ પ્રતિમદ્ વિનિમય જાણે ઓહો છે એમ માનીને જિજ્ઞાસુએ બે પગથી બાળવાર્તાઓને ગુજરાતી રૂપ આપી દીધું છે. જિજ્ઞાસુ તો વાર્તાના અભ્યાસ, કદાચ પગપાળીને એમણે એના તો ગુજરાતી જનારી દીધા છે કે નાગદ જનીને આ વાર્તા મે બહાર પ્રમટ કરી ન હત તો સામાન્ય વાચક આ ડેનરપીડી ન જ ઓગળી શકત

૧. દેવો અધ્યાપકોને અને માયાપોને મારી વિનિમિત છે કે બાળકો ઉપર પ્રેમ કરતા નીજના તેમની દુનિયામાં પ્રવેશ કરે અને આનન્દ સાથે તેમને બોદિત બોનક આપો. આ વાર્તાઓ બાળકોને આનન્દ તો જરૂર આપશે જ, ૫. તેમને આ વાર્તાઓ બાળદુનિયામાં પ્રવેશ કરનારી માર્ગદર્શિકા થાઓ એવી જ મારી પ્રાર્થના છે

બાળવાર્તાની ખૂબી

(૨)

બાળવાર્તાના આ સુંદર સંગ્રહને માટે મારે પ્રત્યાવના લખવી છે પણ તે કેને માટે ? શિક્ષકો માટે ? માળાઓ માટે ? કે વિદ્યાર્થીઓ માટે ? વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યાવનાની જરૂર ટોચ જ નહિ વાઝરૂં જેમ પોતાની મા તરફ જ સીધું દોડે છે અને એકદમ ધાવવા માટે છે તેમ બાળકે બાળવાર્તા તરફ આકર્ષાય છે પ્રત્યાવના લઈને બાળકો ને બાળવાર્તા વચ્ચે ઠેકું થઈ જો તો તેમને આંતરિક કરી મુકવા જેવું જ થઈ જાય. માળાઓ તો મારી પ્રત્યાવના વાચવાની તરતી લે જ શાના ? ગમવિભાગના આ દિવસોમાં છોકરાઓ વિશે કંઈ પણ વાચવાની તરતી લેવી એ માળાપોતું કામ નથી. મહેતાજીને પોતાના છોકરાઓને મોખી દીધા પછી પોતાના મગજનું તે ખાતું તેઓ એકદમ બંધ કરે છે છોકરાઓની ચિન્તા રાખી, તેમની કેળવણીમાં રસ લેવો એ તો તેમને મન પ્રધર્મ છે. વફાદારીથી તેઓ તે ધર્મનો ત્યાગ કરે છે બાકી ગ્લા શિક્ષક એટલે કે મારી ન્યાતના લોકો. તેમને હું શું કહું ? સૌન શિક્ષકોને કહેવા જેવું નવું મારી પાસે લાગે જ ટોચ. અને ચાન્નિક શિક્ષકો તો મારા જેવા બડોળો તરફ દેખા ફાડીને જ લુએ. નવું નવું ધનીય કાઢીને તેમની જડ ચાન્નિનો નાશ કરવામાં આવે એ તેમને કેમ પાવો ?

છતા પ્રત્યાવના લખી નાખું છું તેવી મને સન્તોષ થયે, ગિલુભાઈને મન્તેલ થયે, અને આશા છે કે બીજા જે કોઈ લખેચૂકે આ પ્રત્યાવના વચ્ચે તેમને કંઈક વિચાર કરવાનું મન થયે તેટલું થાય તો આ બાળ વાર્તામાં ચાર પાનાં હમેશાં વળવડ મળી રહેશે

૨

શ્રી ગિલુભાઈ જનજનની બાળવાર્તાઓ લેખી કરે છે અને પોતાના નાનામોટા મિત્રો આગળ પડીયા બરી બરી પીરમે છે, અને પછી ઉભા થઈ પડે છે, 'કેમ વાર્તાઓ મીઠી લાગે છે ? આ વાર્તાનો સ્વાદ કેવો છે ? આ સારી કે પેલી સારી ? આવો સ્વાદ તમને બીજો કેવાય મળ્યો હતો ?' હું જૂનો સુમાર ગ્લા એટલે મારે આ અપૂર્વ જમણું વિશે કંઈ પણ કહેવાપડું હોય જ. એક પડીઓ પૂરે કરે એટલે ગિલુભાઈ પૂછે છે, 'આ વાર્તાઓ કેવી લાગી ?'

આપને ખાવડોખો નખરાનો પ્રયત્ન વધારે કરીને છીરે ચોરુ ન
છતા ચોરુ તો રસીકાનુ ન વેધયે કે આજે આપને માગીને છીરે તેવો
અપ્રત્યક્ષ વિનો આજે મરણીમા માગરનો હાથ તો ડેલીક જુની
વતાઓ જતી જતી ન પાડે જૂતા ચોરો એ ન વાનાંઓ સાનગીને
જ્યાં ગેરી નીન આજે મમની નથી

યોધાનાં ના આરનો બીજે આશ્રેષ આમ્યતાનો છે આમ્યતાનો
ત્યગ કર્યા રગ સમ્મિતિ ચારે નદિ એ નાન માચી છે અને
કેળા પીએ બો તેજુ કરીને આમ્યતાનો ના મરો ને યે એ પગ
માચી વન છે પગ આપને પનમા મળુ ને યે કે આમ્યતા એ દર્ધ
અનીતિ નથી ગળી ના તો આમ્યતા મરવા જતા મમાજમા દન
જોગી જાય છે નીનિની મરમાનિ અને દન મરમાનિ નચે
જોદ આપો જાળો નેદરે અત્યન્ત પતિન દરાના કાળમા પશુ દબની
મરમાનિ અનુ મમા ના પી ને પગ તેથી અનીતિનો કિનો
વનાર મજાનુ ન થાય છે ત્યા દબ ખૂમ રોનો દોય ત્યા તે ઉરાગે
પાયા માટે સાચા મમાજમેરકોએ ડેલીક વાગ આમ્યતાનો પનુ આશ્રય
લીધો છે લોખાદિત્યમાથી અપનીમ નવવધાન તેમજ આમ્ય નાનાંઓ
આપો નાગકેળાળીમાથી મદી નાખીને પગ લોકશિષ્યમા તેમનો ઉપયોગ
છે ન, અો તેના માટે ન ગેરી નાનાંઓનો મચદ થો જરૂનો છે

૩

મ નાનાંઓની સામાન્ય અર્થો કરના ક તા હાથમા આવેલા આ
ગાદમાથી ન ડેલીક નાનાંઓ આપને તપારી નહયે

આ નાનામચમા ના હિનના પગ નાની ને નાનાંઓ છે આનો
અર્થ જો ? જે દૃષ્ય મહાપાપ કરના પગ અગમ ગણાય તેનો ઉદ્દેશ આ
વાનાંઓમા કયથી ? અને તે પ્રમગો ના નાનાંઓમા જતાવેનુ છે તેમ
જુનુ ન પળિમ છે મેથીને મારી મલીર સામાજિક રાગનુ તેમા
ગુચ્ય છે સિધના નિમ મમા ને એનો મિએ છે બૈદ સાહિત્યમા
જોનો ઉદેશ છે અને દાનના દતિજાસમા પગ મોગ મોગ ખાનદાનોમારો
એ ગાડપગ વજા ન મ નેનુ અગમિયન નાઇ અને ને લોખાના નેરી ન
વનાઓ ગ રિ તે તેમા પા નારે આરી ત્યા ન ઉદેશ મી તો
તખન છુતાધિજા મ છે

ધ નીજી નાનાંઓ ના ના નિત નિત નાનાંઓ ના પગ સખન દીમા
રો ન છે દે ના સારે પાનાર મદી જો આજે સમાજમા મનારે પહેલા છે
બી ના સૈમ ય રેને ન લાગે નાનાંઓ દુન યન્તિમે ન્યા સુધી મમાજમા

છે ત્યાં સુધી 'દાહ્યા' પુત્રાની પાત્રાંના રૂપ સમાજમાં દાહ્યા રહેશે નહીં. 'મહાસીની પાત્રાં' અને 'કોચીની વાતાર' કંઈકની પાત્રાં સમાજના અત્યંત નીચલા વર્ગના સંસ્કૃતિના અને માન્યતાનું સુન્દર રૂપ છે. તેની પાછળ તો 'વાર' કે 'પાત્રાં' નામની ગણે 'બીજા' નો વાતાર કે 'કોચીની વાતાર' 'દાહ્યા' છે તેથી ને તારાં મોટાં દોડાં 'વાર' વાળી પાત્રાંના અત્યંત દુષ્ટતાથી વાતાર 'કુચા' કે 'કોચી' ની આગે છે એ સ્પષ્ટતા છે નહીં, પણ 'વાતાર'નીથી દુષ્ટતા નહીં કે એ એક મોટું સંસ્કૃતિનું સંસ્કૃતિ છે. 'દાહ્યા' મને 'વાર' નું પણ એક નહીં વાતાર છે. એમાં દોડાં મોટાં અને પ્રત્યક્ષ દોડાં નહીં આપીને તેના મોટાં કરેલા છે. જેમાં આજ તરીકેની અને તેની નહીં તેની અંતિ

નકો નકો રાજ

'એક પાત્રાંની પાત્રાં' અને 'નકો નકો પાત્રાંની પાત્રાં' તાત્પર્ય એના એક નહીં છે. આજેના પાત્રાંની દૃષ્ટિથી બીજા નહીં પણ દાહ્યા જેની હતી. મને મા એક આવી નહીં વાતાર છે. સત્યથી જાણે છે તે એથી છે એમ મનાય છે તેની ગણના પણ નહીં મુજબ છે :

વાંચકના જોડે જમણે તેનું માર
દોન જોડે એક વચન ના વાંચક ના ॥

નકો નકો મને પણ ઉત્તરમાં મામ વમાને એ જેટલું અનુભવ છે એના કરતાં કાટાની અંતરે પણ મામ વસાવતા એ અધિક અનુભવ અને સંસ્કૃતિ છે. 'નકો નકો પાત્રાં'ની પાત્રાંના વાતાર ત્યાં ત્યાં 'તે' અને 'તેણે' નામ આવે છે તેમાં એમનાનો ગુણ નથી. મને મા વાતાર આ દેશને આકર્ષક પુનઃક્રિયા કરી છે. દાહ્યા તરીકે

વગર ના તથા પણ નોન પુનઃ ॥
દાન મટે એક વચન ના ॥ વચન ના ॥
વચન ના ત્યાં વચન તોન મટી ॥
દોન વચન એક મને ના ॥
માનેવિ ના વચન વાંચકે વાંચકે ॥
તોન વચન એક વચન ના ॥
વચન ના ત્યાં વચન તોન વચન ॥
દાન મટે એક વચન ના ॥ વચન ના ॥
વચન ના ત્યાં વચન તોન વચન ॥
દોન મટે એક વચન ના ॥ વચન ના ॥
વાંચકે ના ત્યાં વચન તોન વચન ॥
દાન મટે એક વચન ના ॥ વચન ના ॥

આ વાતોનો અન્ત મગફળીમાં ધર્મગૂઢનામાં થયો છે. વાતોનાર કહે છે:

મનદેવ મ્ને માયો તો સૂગ

સટ્ટુર વાચુનિ કલેજિ ના કલેજિ ના ।

એના કરના ગિજુનાની વાતોનો અન્ત બાગેરોને વધારે પમદ પડે એવો છે

આ વાત કરી વધુ ટા-રાને

એ બૂદયા એકને આવડે ન નહિ

કાકીડા દેડડીની વાતો

આ રમોળ વાતો બાગેરોને કહેવાતી હોય, પણ બાગેરોવણીમાં તેને સ્થાન નથી તેમાં આવેલા બાગેરો છાકગએને માટે અનુકૂળ કે યોગ્ય નથી. તેઓ તે સમજી ન શકે પડી જીવી તો ગરે ન શાન ?

દમરગ બેસ

આ વાતોમાં કઈક આમ્યતા છે તે ગામડાઓમાં તો ચાલી શકે એમ છે. આપણે જેને આમ્યતાને લીધે નીગસ મગીને છીએ તે કેટલીક વાર છે કમઓને બહુ ન સમય લાગે છે આમ્યતા જે તદ્દન નિર્દોષ હોય તો બાળપણમાં જ તેનો પરિચય કરાવી સ્ટેજ મેળો ઉપર તે આમ્યતા તદ્દન ધ્યાન ખેંચવાની જૂની પ્રથા કાલ પૂતી દૃષ્ટિએ અયોગ્ય નથી. નવે નવ રમોળો યથાકાળે પરિચય તો થયો જ નેહ્યે. પણ નિર્દોષતા એ તેની પહેલી શક્તિ છે. હાલની અભિવ્યક્તિ બેસતા આ વાતો મગફળીમાં ન લીવી દોન તો ક્યુ બગડત નહિ.

બેસસો મા મહી ડોશી છે

આ વાતોએ લોકરસિકાણુ બારે દામ કર્યું છે. લોકરસિકાણુનો તેમાં આગેહુમ ચિતાર છે. લોકકલા-મતી દુનિયાના કોર ન્યાય પણ તેમાં છે. કંજુમને મોતની સજા તો ગામે જ હજમે. પણ આમાં ન્યાય કરના છોકરાના જ વધારા લાગે છે. કંજુમ ડોશી પાતેનો અણુમો ઉડી નહ તેના પરના અભ્યાસથી હૃદય સમગ્રી છે અને ખૂનરજ બ્રાહ્મણો પાતે જ તિ-સ્કાર છૂટે છે રમની દૃષ્ટિએ આવી વાતોમાં દ મહત્ત્વ પાણુમક નથી હોતી અને તેની બાગેરોવણીમાં આવી વાતોએ આવે એની મામે માગ મખત વાધો છે

• ‘ ડોશીની વાતો બહુ જ દોષપ્રિય તેમજ બાગેરોવણી છે મનાવીમાં પણ એ જ વાતો જૂના મ દોષમાં નાની ગત છે. ત્યાં આવે છે

સ્વીચ્છા માનં ન ગાત

હા રાત્રી રાત્ર

પાટી મોટી દોરવે

મા મળા રા—

અને પાંગ આપના પનમળામા બન્યોવી ડોની અંદરથી દેડે છે:

મ્હાનાતી જુઠતી વૃત્તારી વૃત્તારી

ચરે મોરખા પુરૂં પુરૂં

‘ડોની’ની વાતોમા આટલી ગુનગદથી બચેલુ બચ્ચું આખરે શિયાળ બાર્નના મોમા જ પડે છે. દાવ્યનૃપિ આવા અન્યાયો કેમ સામે ર મગદીમા બહુ જ આમ્ય રીતે આ વાર્તા આનંદપ્રિયુભી (Comedy) કરી છે. મગદી વાતોમા ઘેટાના બચ્ચાને બચ્ચે ગુનુ ડોશી છે તેણે વાવ ખૂંચ ખાધા હતા. શિયાળ જ્યારે ખાવાને તૈયાર થયો ત્યારે તે મળના ટમ્બા પર જઈને ચૂલી અને એણે કહ્યું, ‘હવે મને ખા.’ શિયાળમાર્ક બચ્ચું બચ્ચા આચ્ચો એટલામા ડોશીએ બાગે તોપ છોડી જેથી રાખ ઢડી અને શિયાળમાર્ક આધળા બચ્ચા, આબા બનેલા શિયાળમાર્ક પોતાની આખો સાફ કરે એટલામાં પોતાના બે પગનો સગસમા મન્મ ઉપયોગ કરતા ડોશી બૂચી નહિ એ કહેવાની જરૂર તો નથી જ.

રજુજા પુતળાની વાર્તા

આ વાર્તા લોકસ્થિતિનો ચિત્રાત બહુ જ નુનદર આપે છે. આગે સમાજમા દાસીની રાણી અને મણીની દાસી થયેલાના કેટલાયે દાખવા છે કેળવણીમા સુજગતીને ઠેકણે અમેરિકા ભાષા આવી મધ છે એ પાત્ર એના એક દાખવો છે. આ વાર્તાની બ્રાધા અને મગતનો ગ્રેપ કંઈક સૌમ્ય દેવમા આવે તો વધારે માર્ડ.

વહતા ભાભાની વાર્તા

આ વાર્તા મને બહુ જ ગમી. દુનિયામા ફેલાયેલા અપાંગ અસાન પર અને તેમા વિચરતા હતા બોનિક શાશીઓ પર સગસ વાગ્યાલુ તરીકે તે વાપરી શકાય પાંગમાર્થિક વસ્તુઓનો અથવા માનસિક ચૂંદ પ્રશ્નોનો બોતિક દૃષ્ટિએ અર્થ કાઢના જનાર જડનાદીઓ અનેકવાર વહતા ભાભા જેના જ જડ દોષ છે ફેકડુ કોષ્ટએ બેચેલુ ન હતું બધા તેને નિરખી નિગમીને થાક્યા એટલે વહતા ભાભા તેની આગળ રાપટી દાણા નાખીને પરીક્ષા કરે છે. ‘ચલે તો ચકલુ, નહિ તો મોર તો ખગે,’ એ પ્રમાણુગાત્ર કરલુ અજળ છે. આટલુ હદાપણુ દોષ ત્યાગે જ અહ કાનથી બોલાય, ‘અધ્યા જો, હો તો કંઈક રીજો આખો જન્માગે પૂ કયા ગેસી મહેવાનો છુ તે તમને બહુ દલાઈકીજ ?’

અને લોકોની વિદ્યાનશ્રદ્ધા પાત્ર બોલ્યા ત્યાંક છે. ‘અરે બાઈ જોલાવેને આપણા વહતા બામાને જેનું હશે તેનું કહેશે ઈ ધરનું માણુમ છે. એણે બધું દેનું લાનું હરો. આપણે તે શું મમણે ?’

કાગડો અને કાગર

આ વાર્તામાં સમાજમાં ઘણીવાર દેખાતો સદકાર ચિત્રરેણ છે. કામ કરતી વખતે આળસ કરે અને લાભનો ભાગ પડાવવામાં સમાનતાનો હક આગળ કરે એવા સદકારીઓ દરેક સંસ્થામાં મળી આવે છે. પ્રજાતન્ત્રના સમાન હકો વાળા આ દિવસોમાં કાગડા અને કાગરની વાતો દરેક બાજકે જાણુની જ જોઈએ.

ભટ્ટીની વાર્તા

આ વાર્તા મારી માન્યતા પ્રમાણે લોકવાર્તાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. એમાં લોકશ્રદ્ધામાં જે વસ્તુઓ આશ્ચર્ય ગણાય છે તે બંધી છે. જોડકાં મળ્યામાં લોકોની વૃત્તિ ફેરી દોષ છે તેનો ચિતાર આમાં છે. ગરીબ અને પનાથના ગુણમાં આખી કુદરન પત્રપાતી છે એ લોકશ્રદ્ધા પણ એમાં પૂરેરી દેખાય છે, ને અન્તે ‘માગ ભટ્ટી મારી પાગે આવે’ એ પ્રેમની લાગણીને ઇ જોડકાં મળ્યાનું મહત્ત્વ આખી પ્રેમનું માત્રાજ્ય અમૃતસ્મની મદ્યની મેદ ક્યું છે ભટ્ટીની વાર્તા એ એક ઉત્કૃષ્ટ લોકવાર્તા છે.

કાને ટોટી ને માયે ચોટી

આ વાર્તામાં તો હિન્દુ યંસા નો મનાતન વિષય આરી જયા છે અ વેબક્ત કુટુંબમાં ની વડુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ફેળવણી લે છે અને માયુની તાલીમ ના કુટુંબની પર પરા નમત લે છે એમ દહેનાર લોકોએ સાચુવડો નનાતન સંબંધ માપનોગીઆ જેવો કેમ છે એનો જવાબ આપવો પડે. આ વાર્તામાં રૂને મૂર્ખા જતાની છે, પણ તેમાં રક્ત મૂખા જ હશે, બી ને બાવ હશે નહિ એરી ખાતરી નથી થતી

કુચેરીએ જાહિયા

આ વાર્તામાં લોકવાર્તાની સુન્દરતા અગત્ય લોકસમાજનું બધું કયા જેવું છે એનું પણ દર્શન થાય છે. જ્યો એકદમ મુદ્ર છે—નગણા છે તેમનું બુદ્ધ કોઈ ફગી મકતુ નથી. નાન પણ આખરે તેનાથી હારી જાય છે. બીખારીઓ સાથે વદનાદ કંવાનો જેમને પ્રમગ આગ્યો હશે તેમને આ રિયતિની કપના તસ્ત જ મારી જશે. ‘કુમ કુમ કુમાક’ એ સોથી નીચે પડેલી જાતતાનો વિગતનાદ અખંડ ચાલુ છે અને અખંડ ચાલુ રહેશે.

ખીલીખાઈની વાર્તા

આ વાર્તાને હું પ્રથમ પશ્ચિમ મુખ.

એમા ઉત્તરમેયો રામ વચન પાળે છે, ખીસકાલીનું પણ અભિમાન મળે છે, પ્રધાન સામે પોતાની ચતુરતા પર છે અને અંતે આ ચારિત્ર્યું દેવ પગેશ્વરની કૃપાથી તેને મળે છે.

છોકરીને બેમા પગર મિથાસપા. બોડો. દરેકા ઉપર જ પડ્યાનો નિર્ભર બહુ પ્રાણી છે. તે જમાનામા પગરુ એકલે વડુવગનો સબંધ ગણાતો ન હતો, પણ બે ખાનગનો. ખાનદાન સાફ હોય એટલે વડુવગનો નાનાર કે ૩૫ બેવાનુ કામ જ નહિ બેડુ જ હોય તો ખાનગી તપાસ કર્જિ જ. બુગોદ તપાસ કરી ગે તો તે કુળુ બારે અપમાન ગણાતુ.

તે જમાનાથી આપણે કહેને દુઃ આત્મા હીરે' છતા તે જમાનાના અભિમાની ગયા છે અને તે 'મતોમે તરી કે તરી' જેવી કે 'ખીલીખાઈ' ની વાર્તા જેવી વાર્તામા જણાઈ આવે છે.

ખાઈ અલવ્યાં ખેતરપાળ

આ વાર્તા બહુ જ દોર છે સામુદાયનો સામાન ઝગડો તો આમા છે જ, અને કાચની દુનિયાનો ન્યાય પણ ખાઈ છે પણ છેલ્લેએના અન પર આની અસર હીક નહિ થાય લોકસર્તા તરીકે આ વાર્તા આલા દગ્ગતની છે બારા પણ દોર છે.

સોનખાઈ રૂપખાઈ

આ વાર્તા આટલી જ દોર છે, પણ તે ચાલી શકે છે ખાઈ ગમે તેવા દુષ્ટ હોય તોપણ આપ હી દુનિયાના છે, ન્યાયે બાવો કાઈ જુદી જ દુનિયાનો પ્રાણી છે તે જત નતર જાય છે અને આખા સમાજનો સંસ્કાર.

ખરખર ખરખર ખોદત છે

આ વાર્તા સોજ અને કાલિદાસની વાર્તા જેવી લાગે છે આવી વાર્તા આખા હિન્દુસ્તાનમા જ નહિ પણ આખા ખરમા રણી છે આમા લોકયુગમા રાજગેની જાનન સા, મિત્રોની પ્રતિષ્ઠા, મૃતા વિશે ભરિત થ તોને દ્યાર્ સમમાર એ બની મનુગો આવી જાય છે લોકર નાં મોમા માઈક જેવી નિર્ભર વ્યક્તિઓ પાતે જેમને સમમાર હોય છે તેટલે જ સમાર અદ્યો જ મદ પ્રતે બનાવે દાન છે તે કારણે થુ હશે જેનો કાલ પેગી નથી તેના પોતે પેની થાય તેની પ્રતિજ્ઞા વાતમારે મે લીધેની છે કે અદ્ય રમીય નો જમ્યુદ અને સ્વમાસાદર્ય મોખી કમિએ તેમની મે મમર પો છે નમીના.

હાયમાં સત્તા ખૂબ હોય છે પણ તેના બેઝમાં અદ્ભુત નથી હોતી, તેથી તેને હાયે જ જામરોનું કસ્યાણ કરાવવાનું વાર્તાકારોએ નક્કી કરેલું દેખાય છે.

૪

લોકસાહિત્ય વાંચ્યા પછી મન પર એવી જ છાપ પડે છે કે સમાજો દ્વારા પ્રાચીન બાલ્યકાળ (Primitive stage) છોડ્યો જ નથી. લોકસાહિત્યની અભિરુચિ સાદી પણ બળવાન હોય છે. લોકસાહિત્યમાં પાપોની સાંખ્યા ધર્મશાસ્ત્ર જેટલી નથી હોતી. મનુષ્યસ્વનાવની રચના જોઈ તેને માટે શું શક્ય છે અને શું અશક્ય છે એનો બરાબર ખ્યાલ લોકસાહિત્યને હોય છે. મૂઢમ ધાર્મિકતાનો ડોળ કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે લોકસાહિત્યની સહાનુભૂતિ નથી હોતી. ધર્મ માટે છે તેટલી કટોરતા લોકસાહિત્યને પસંદ નથી.

લોકસાહિત્યનો પીનલ કેડ (કાપડો) પણ ન્યૂનઅન્યાયની ઝીણવટમાં નથી ઉતરતો. તેમાં જે સગા લૂંટારાને તે જ કંજુસ માણસને પણ અપાય છે, કેમકે બંનેનો સમાજદ્રોહ સરખો જ હોય છે.

જે બળવાન છે, જે થોજક છે, જે ચતુર છે તે જ આ દુનિયામાં ટકવાનો એવી ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની માન્યતા આપણને લોકસાહિત્યમાં ન મળે.

નિષ્કપટ બાળકોનું, બાળાગાંડા દયાપાત્ર માણસનું અથવા જડ માણસનું તેો ખાસ રસ છે. એ લોકસાહિત્યનો પ્રથમ ધર્મ છે. એવા લોકોને બચાવવા સારું લોકસાહિત્ય ખાસ મહેનત લે છે. કુદરતી શક્તિઓને પણ તેમને માટે પોતાના સ્વભાવિક નિયમ તોડવા પડે છે. સ્પષ્ટ ચમત્કારો તેમને માટે જ ચાય છે.

— લોકસાહિત્યમાં ઉદયનું સર્યાધાન એ જ ગુપ્ત નિયમ હોય છે. સાર્વત્રિક સહાનુભૂતિ એ જ તેનો આદર્શ છે. સ્વભાવનું નિરીક્ષણ એ જ તેની શક્તિ છે. તેથી જ જન-જે કે આજના લોકસાહિત્ય આદર્શ દુનિયા પડી કરે છે. ચચાર્થ વર્ણન કરનાં છતાં આદર્શનો ખ્યાલ આપવો એ લોકસાહિત્યની મૂળી છે. કરોડો કરોડો એ આદર્શ પ્રજાણે જ આપે છે. એ આદર્શ પ્રજાણે જ વસ્તુઓની, વ્યક્તિઓની અથવા ચરનાઓની કિંમત આંકે છે.

એમ દેખાય છે કે સંસ્કારના સાક્ષરોનું ખ્યાલ બાળવાર્તાઓ નરજ જવા લાગ્યું છે, કેમકે અનેક દેહાંત્રી બાળવાર્તાઓના નાના નાના સંગ્રહ બહાર પડતા જાય છે,

માટે અહીં એવવધી આપવાની જરૂર જણાય છે કે જેટલી વાર્તાઓ આપણે બાળકોને કહીને કીધે તે બધી જ લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ બાળ-

વાર્તા નથી હોતી. લોકસાહિત્યની કુદન્તી સૈલી, પરંપરાની ઓપ, આમાન્ય જનતાનો આદર અને કાવ્યમય સમભાવ જે વાર્તાઓમા ન હોય તો તે બાળવર્તીનું નામ ન જ લઈ શકે. હમણા હમણા જ એક નંગલ મારા હાથમા આ-યો હતો, જેમા એટલી જાડી ગ્રામ્ય વાર્તાઓ છે કે તે કાગલોની દૃષ્ટિએ ફેંફી જેવા જેવી જ છે. એમ પ્રમાણમા જોતા આ ચોપડીની જાડી જ વાર્તાઓ નિર્દોષ ગણાય લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ અને કેળવણીની ગ-જાળગ-જાળમા પડી જ નિઘાયીઓને માટે લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ કયો શક્ય હોય છે. લોકસાહિત્યમા જે માણસ તરીકે થઈ ગયો હોય તે જ બીજા બાળ-ઓમાથી નહીં નહીં વાર્તાઓ પોતાની બાળમા આણી શકે છે, નહીં ઉપજતી શકે છે.

બાળભજનસંગ્રહ

બાળકોને મગ્યંતો સ્વાદ કેળવવો પડે છે, મધ કે ખાંડનો સ્વાદ કેળવવો પડતો નથી. પ્રેમભક્તિથી ત બોળ થયેલા શ્રવણમનોહર કાવ્યો વિશે અભિરુચિ સમાજમા કેળવવાની જરૂર ન જ હોય. જેણે વિભાવેવન છોડ્યું નથી તેવા માણસને પણ પ્રેમભક્તિના કાવ્યો અર્થ આનંદ દે છે કાવ્ય માત્ર હૃદયનો સ્વદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક યોગદ છે. તેમા પ્રભુભક્તિ અને બન્ધુ-પ્રેમનો જે ઉમેરો થાય તો તે અમનની ડાટિમે જ પડે છે. એનો સ્વાદ આત્મવિકાસ જ હોય પણ તે સામાજિક રસ વિશે પણ સમાજમા અભિરુચિ દેખાય છે, જેનું કાવ્ય આપણા જીવનની વિકૃતિ જ છે અરીજી માણસને અરીજી સિવાય બીજું બંધુ નીન્મ લાગે છે આપણને દુનિયાદારો બહાનની બધી જ વસ્તુઓ નિર્ગર્હ અને બાળ પ લાગવા માડી છે.

હાલના 'પ્રગતિ'ના યુગમા માણસો વિચાર વધતો જાય છે, અને તેટલે દરજ્જે આપણે વધારે ને વધારે પ્રભુચિન્મ થતા જાણે છીએ કુટુંબનો મોહ તો ધાર્મિક જીવનમા ઘણીવાર અન્નગચ્છ થાય છે હરે તેની મદદમા જાત્યભિમાન, વર્ણભિમાન અને દેશભિમાન આડી પડેલા છે, અને તેથી મોટાનો માર્ગ—શાન્તિ અને ગમાધાનનો માર્ગ વધારે ને વધારે વિદ્યત થતો જાય છે, અને તેથી કેળવણીમા બક્તિને અનિમાન જેટલું સ્થાન પા! મળતું નથી. દેશભિમાનમા ગદ્ગદીયના જડે છે, પણ દેનનન્તિ, ગદ્ગદીય જીવન વિશે બક્તિ,

પ્રભુભક્તિ વગેરે વિષયો રાષ્ટ્રીયતામાં અન્તરાયરૂપ ગણવામાં આવે છે. ધર્મ એ રાષ્ટ્રીયતામાં વિદ્યારૂપ પદાર્થ છે એમ છોડ્યોક દહેનારાઓ પણ આ ધર્મભૂમિમાં નીકળ્યા છે.

ધર્મમાં જ રાષ્ટ્રીયતા રહેલી છે, ધર્મ એ જ સમાજનું બળ છે એ શ્રદ્ધાથી કામ કરનારાઓનું નેતૃત્વ ન્યારથી ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું ત્યારથી સમાજ પોતાની ભૂલ જોતો ચલ્યો છે અને હવે નવી રાષ્ટ્રભક્તિ ધર્મમૂલક અને ધર્મપ્રાણી થવા લાગી છે.

દેશસેવાને અર્થે સ્થાપન કરેલા સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારે અને સાંજે પ્રાર્થના થાય છે પણ તેમાં પ્રભુભક્તિ અને વૈરાગ્યને જ પ્રાધાન્ય મળે છે, દિવસરાત્ર એકમાત્ર દેશાભિમાનની જ વાતો નથી આવતી એનું લોકોને પ્રથમ પ્રથમ બહુ જ આશ્ચર્ય થતું. હવે લોકો અર્થાત્ કેટલાક લોકો એનું મહત્ત્વ સમજતા થયા છે. ધાર્મિકતા એ જ સાચી રાષ્ટ્રીયતા છે એ હવે લોકો સ્વીકારે છે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ આદર્શ ન્યારે વિદ્યાર્થીએ સ્વીકાર્યો સારે તેનો પૂરો ધાર્મિક અર્થ સ્વીકારતાં કેટલાક ભાઈઓને ભારે મહેનત પડી હતી, અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણીને પ્રધાન સ્થાન હોય એ મહાત્માજીનો આશ્રદ્ધનો સિદ્ધાન્ત પણ કળક્રુપ ન થયો. પણ હવે એક બે વર્ષની આત્મશુદ્ધિ પછી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં પણ ધાર્મિક શિક્ષણ વગર ચાલે નહિ, ચારિત્ર અને નિશ્ચયનું બળ ધર્મ મારફતે જ આવી શકે, ધર્મ મારફતે જ પ્રજા સાચેનો આપણો સંબંધ દૃઢ થઈ શકે, એમ લોકો સમજતા થયા છે. આવી સ્થિતિમાં જૂના અને નવાં બનનાં અને પ્રાર્થનાઓનો સંગ્રહ અત્યન્ત જરૂરી અને ઉપયોગી નીવડવાનો જ. જૂનાં ગાંતો એટલે અનેક જમાનાની પસંદગીથી લોકમાન્ય થયેલાં કાવ્યરત્નો તેમાં પ્રગ્નનો પ્રાણ સ્ફુરે છે, માતાના ધાવણની પેઠે વગર આયાસે સમાજને તે પચી જાય છે, એ દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં તેમનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. નવાં પદોમાં ચાલુ જમાનાની આકાંક્ષાઓનું પ્રતિબિંબ હોઈ તે રીતે તેમનું આકર્ષણ વધારે હોય છે.

શિક્ષકના ચારિત્રની અસર એ જ સાચું ધાર્મિક શિક્ષણ છે અને તેટલું જ બસ થવું જોઈએ એ એક પક્ષ છે, અને આદર્શ તરીકે તે બરાબર પણ છે. પણ એવો ચારિત્રપ્રભાવ કેટલા શિક્ષકો ખતાવી શકે? જે પોતાની પાસે ન હોય તેને માટે બાળકોને પ્રાચીન રાષ્ટ્રપૂજ્યવિશ્વૃતિ કવિઓ અને શ્રેયો પાસે લઈ જવાં એ એક જ ઉપાય છે.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં વિસિદ્ધ ધર્મ, વિસિદ્ધ ઉપાસ્ય અને વિસિદ્ધ પંચની

આમ! હેટ રાખવાનું કશું કારણ નથી. સામાન્ય શિક્ષણમાં જેમ આપણે અનેક સમાજનાં અને અનેક આદર્શનાં ચિત્રોનું અધ્યયન કરીએ છીએ તેમ ધાર્મિક શિક્ષણમાં પણ હોવું જોઈએ. મારા ધર્મથી જુદા ધર્મવિચારો કે માન્યતાઓનું સાંભળું જ નહિ એવી જ્ઞતિમાં અધાર્મિકતા અને પ્રયુક્તોદ સહેલાં છે. ધાર્મિક શિક્ષણમાં સાચી ધર્મજ્ઞતિ અને અમર્યાદ પ્રેમ અને પાવિત્ર્ય છે કે નહિ એ જ મુખ્યત્વે જોવું જોઈએ.

ધાર્મિક શિક્ષણમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય, શુદ્ધ સંગીત અને સંયમપ્રધાન કલા હોવાં જોઈએ. સંગીત સ.યે ધ્રુપ, દીપ, રંગવટ્ટી (સાથીઆ), પત્રપુષ્પ વગેરે પૂજના પ્રકાર પણ હોવાં જોઈએ. ત્યાં અનેકધર્મો અને અનેકપંથી વિદ્યાર્થીઓ એકત્ર બાજના હોય ત્યાં તીર્થ અને નૈવેદ્યની પ્રથા વગર ચલાવવું જોઈએ. પૂજામાં મૂર્તિને બદલે અન્યની પૂજા ચાર કરીએ તો વિશેષ અનુકૂળ પડે. ઝિજ્ઞાસુ ધર્મ અને પંથના ધર્મશ્રેણીનું પંચાવતન ગોઠવનાં પણ અગત્ય નહિ આવે.

મન્ત્રો, મ્નોહરો કે ગીતો બાજાવતી વખતે ઉચ્ચાર અને રાગની શુદ્ધતા જાળવવામાં જેટલી મહેનત લેવાય તેટલી ઓછી છે. આ જાળવતી બેદર-કારી એ તો એક દલંદરૂપ જ ગણવી જોઈએ. વાણીશુદ્ધિ એ પણ ધાર્મિકતાનું એક આગરમક અંગ છે. જૂનાં ગીતોમાં સ્વચ્છ ભાવ સાથે જેટલીક વખતે અસ્વચ્છ ઉપમાઓ અથવા અનુપ્રયોગો આવેલાં હોય છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધાબંધિથી તે નબાવી લેવાય, પણ શિક્ષણક્રમમાં આદર્શની જેટલી શુદ્ધતા ગ્રંપીએ તેટલી ઓછી.

ધાર્મિક સાહિત્યમાં દરેક વસ્તુનો અર્થ અને અભિપ્રાય આપણે જાળ-કાને આપી રાકતા નથી, પણ તેથી કાંઈ તુકસાન નથી. જાળપણમાં મ્હોરે દરેક ધર્મસંગીત એ ધર્મબીજનું વાવેતર છે. બરાબર ઉછેર થાય તો જન્મ-કાળે તે ક્રમ્યા વિના મ્હે જ નહિ. અર્ધર્થ દરનાં ધર્મનું બીજ વધારે પ્રબળ હોય છે એટલી શદ્ધા ધર્મશિક્ષકે કેળવવી જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી-ઓની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા દયગમ્ય જાય એવી અતિસયતા ન રાખવી સંજોગ લેવી જોઈએ. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જાળકેની દુર્જોગતાને ક્રેનને નામે પંખાગરી એ ધર્મનું કામ નથી.

બે નવલકથાઓ

નવલકથાઓ મનોરંજનને અર્થે લખવામાં આવે છે. ગંભીર સાહિત્યમાં નવલકથાનું સ્થાન નથી હોતું. નિમગ્ન અથવા શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં જેમ માથું ખગતવાગડુ પડે છે તેમ નવલકથામાં નથી પડતું. છતાં સમર્થ લેખકે બે નવલકથા લખી દોય તો નવલકથાની અસર સમાજ ઉપર બારે સાહિત્ય કળતા પણ વધારે થાય છે તેથી જ મહમદાચાર્જે કહ્યું છે કે સરસ વાળી ગીદાગથી જોલીને વગ કરનાર કાન્તા પ્રમાણે ઉપદેશ આપનારી છે.

લેખન દ્વારા જેટલે દરજ્જે ગુજરાતને પ્રમદા અને પ્રગતિમાન, એક અને અનુલ જતારી સકાય તેટલું મનાવવાનો કનૈયાલાલ મુનશીએ 'પાટણની પ્રશુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' લખીને સુંદર પ્રયાન કર્યો છે. આ બે નવલકથાઓથી દરેક ગુજરાતીના હૃદયમાં ગુજરાતના ગૌરવ વિશે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે, ગુજરાત વિશે પ્રેમ અને બક્તિ જાગૃત થશે અને ભૂતકાળની—અસ્પૃશ્ય ભૂતકાળની ઝાંખી દેરાવનાર એક કાપનિક ચિત્રને લીધે ગુજરાતનું ઐતિહાસિક ભવિષ્ય ઉજાગર કરવાનો નિશ્ચય ધણા યુવાનો કરશે એમાં કંઈ શક નથી.

મોલદી વંશની પ્રશુતાનું ઐતિહાસિક વૃતાન્ત વાચીને જે ભર્મિ હૃદયમાં નથી ઉઝળતી તે 'પાટણની પ્રશુતા' વાચીને ઉછળે છે 'ગુજરાતનો નાથ' વાચીને તો મનમાં એમ જ થાય છે કે કનૈયાલાલનો કીર્તિદેવ જે દરી સક્યો નહિ તે આજે નાપડે દરી નાખીયે. લાખા લાખા વર્ણન આખા વગર અથવા પ્રભુજી અને દેશભક્તિ ઉપર લાખા લાખા વ્યાખ્યાનો લખ્યા વગર કનૈયાલાલ હૃદયને કિત્તેજિત કરે છે, અને એ જ ગેમની અસાધારણ માત્રાશક્તિ જતાવે છે.

આ બે નવલકથા વાચીને અમને એમ લાગ્યું કે બે ચાર વર્ણુજાથી સંપૂર્ણ ચિત્ર ઉભું કરવાની શબ્દકારની શક્તિ નવલકથા કળતાયે નાટકમાં વધારે દીપી શકે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રભુચંદ્રાઓ અને પ્રભુચંદ્રિનાઓ ઘણી લખાઈલી છે. પણ પ્રભુચંદ્રાવથી હૃદયદોર્જન આવેલું જ ધડે બાગે નેધે જીયે સદ્ભાગે આ બે નવલકથાઓમાં એ દોર ઓઝા છે, અને તેથી જ ભરપૂર દૃગાર દોર્યા છતાં, એટલું જ નહિ પણ નીતિમાલ પેમનું વર્ણન દોર્યા છતાં આ બે કથાઓની વાચક ઉપર ખૂબી અમર થતી નથી. મીનગેરીનો પ્રેમ મહત્વાકાંક્ષાથી ઉજાગર થયો છે. પ્રયુધી મુગલ ગુલસી મુગલની નીચે દમાઈ ગયો છે. પ્રમત્તમારીનો આલ્લાદે પ્રેમ નીસગનાને ઝાજે એવો છે

મંત્રીનો પ્રણયોત્કર્ષ બતાવનામા તો મન્યકારે પોતાની શક્તિનો પણ ઉત્કર્ષ બતાવી દીધો છે. જ્યોત્વના પ્રણયપ્રમગમા ઉદયદૌર્ગલ્ય તો છે જ, પણ મન્યકારે આપણા મનમા એ બાલગગન વિરે ગજભક્તિ સુ પણ સદાનુભૂતિ સુદા ઉત્પન્ન કરી નથી, અને તેથી ઉદયદૌર્ગલ્યનો એવ લાગનાની ખીક નથી

ગુજરાતી સાહિત્યની એક ખાસ વિશેષતા તેની અદર આનતી સ્નેહ લક્ષ્મીની ગીમાસા એ છે ગુજરાતના સાક્ષરો સ્નેહલક્ષ્મ અને દેહલક્ષ્મ, સ્પૂળ લક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મલક્ષ્મ, Platonic love અને fice love વગેરે પાછળ ગાઝા બની ગયા છે એમ કહીયે તો તમને ખોડુ નહિ જ લાગે એવી આશા ગખીયે છીયે. સ્નેહલક્ષ્મની દર એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અપૂર્વ ગુણ છે, તેમ તે મોટામા મોટો દોષ પણ છે 'પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાય' એ બે કથાઓમા મુગ્ધલ અને મીનગદેરી વચ્ચેનું સૂક્ષ્મ સ્નેહલક્ષ્મ એ એનો સુન્દર દાખલો છે મહેલી કથા કન્તા શ્રીકૃષ્ણા એ સ્નેહ બહુ સંસ્કૃતાર્થી નિન્ન અને સુદ્ધ થયેલો બતાવે છે આ સ્નેહલક્ષ્મની સચિ ગુજરાતમા ક્યાથી આવી હશે ? શુ તે આ ભૂમિનો જ ગુણ હશે ? શુ એ શ્રીકૃષ્ણનો વારસો હશે ? અથવા વલ્લભાદિ આચાર્યોના બક્તિદક્ષનું ફળ હશે ? કે સ્વિકનબોર્ગના યુરોપીય સામ્રાજ્યની તે એક હિન્દી વસાહત હશે ? કે ગઝલિસ્તાનમાથી કનાખી જવા કવિઓની પોઠ ઉપર લાદીને આણેનો સૂરી ધરકનો મેવો હશે ?

જ્યોત્વ કલાખીનો અનુયાયી દેખાય છે જ્યારે મુગ્ધલ મધુરા ગયા પછી રમગણમા જ ગોખીએનો સબન્ધ રાખનાર મુસ્તહી શ્રીકૃષ્ણનો શિષ્ય દેખાય છે સન્ધિવિચ્છિદકારી રાજદંત કીર્તિદેવને મારવા તૈયાર થયેલો મુગ્ધલ યદુ સભામા શિશુપાલનો વધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના જેવો દેખાય છે મહાભારત યુદ્ધને અન્તે શ્રીકૃષ્ણની મુસ્તહીગીરીને જેવો મદિન્ધ યશ મળ્યો તેવો જ ય આપણા મુગ્ધલને પણ મળ્યો છે આ સરખામણી ઉપરથી મુગ્ધલમા એ શ્રીકૃષ્ણમા એથી વધારે સગખાપણ છે એવું માનવનું નથી

રુક્મિણીહરણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનો વશજ કૃષ્ણદેવ અથવા ખેગાર રીતે સોમસુદરીને લઇને નાસી જવા માગે છે તે કદી પ્રશસાપા લાગતું નથી.

કનૈયાલાલની આ બે કૃતિઓમા દોષો ઘણા છે, પણ ગોટડસ્મિથન જે તે કહી શકે છે કે 'There are a hundred faults in this little thing and a hundred things may be said to prove them beauties' (આ અલ્પ કૃતિમ સેકડો-દોષ છે પણ તેમા જ સુન્દતા રહેલી છે એમ સાખીત કરના સેકડો દલીલો પણ લાવી શકાય તેમ છે.) રા. મુનશીનો એ બચાવ સ્વીકારવા અમે રાજી છીયે

આ બે નવલકથાઓમાં 'મુદ્રારાક્ષસ' જેવી મુત્સદ્દીગીરી પોતે બતાવી છે એમ સ. મુનશી માનવા જાય તો તેમાં તે બૂલ ખાશે. મુન્નલ અધે શું શું ચાલે છે એની હમેશાં બાતમી રાખનાર નાના રાજનીસ જેવો જણાય છે. કાકમટ્ટ પરિસ્થિતિ ઓળખી જતો એટલો ધૂર્ત છે, દંડિન પ્રસંગમાં શું કરવું એ તરત જ નક્કી કરી જતો એટલો ચતુર છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં એનું મુત્સદ્દીપણું ચાલતું નથી. મુત્સદ્દી દરતાં બટ્ટરાજ તરીકે જ તેના ઉપર આપણને પ્રેમ ઉપજે છે. કાકમાં જેટલું સૌર્ય અને સાહસ બતાવેલું છે તેટલી ક્ષાત્રવૃત્તિને ઉચિત ધર્મવૃત્તિ નથી બતાવવામાં આવી, અને તેથી કાક રજપૂત વીર નથી પણ ગુર્જર મુનટ છે એ ઐતિહાસિક ચિત્ર વધારે અચાર્ય બન્યું છે. પ્રાણ જાય પણ અનાય કે નિર્દોષનો વાળ પણ રજપૂતને હાથે વાડો ન થાય, ત્યારે આપણો કાક બારવટીઆની પેડે ઘોડીની ચોરી કરે છે અને નરસિંહ જેવા નિર્મલહલાલ અને નિર્દોષ ગદવીને ઉધે માથે ડાટની દિનાર પરથી બહાર નીચે ખાડી તરફ હવામાં વિનાશક મુસાફરી કરાવે છે. કાકને વિશે આપણો ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય તોપણ આ ઘાતકી કૃત્ય જોઈને તો કંપારી જ છૂટે છે. તિલકચન્દ્રના ખૂનની વાત તો જ્યાં દહશું. કુટિલ જાતિના આઘ આચાર્ય ચાણક્યે પણ આવાં ઘાતકી કૃત્યો નથી કર્યાં. કાકનાં ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતા, કાવતરાબાજીનેની શ્રમ ખેડકમાં કાકે બતાવેલી સમયસૂચકતા અને ઘડેલી રાજકીય યોજનામાં નજરે પડે છે. 'પાટણની પ્રભુતા'માં નાયકપદ ભોગવનાર ત્રિભુવન 'શુન્નગતના નાય'માં એકદમ ગૌણ સ્થાનમાં આવી પડ્યો છે. પોતાના કુળની ખજર પડતાં જ જેમ કીર્તિદેવની દૈવી શક્તિ લોપ પામી તેમ જ શું પ્રતિશાપ્ત બન કરી ન શકવાથી મંડોજેશ્વર ત્રિભુવન હતપ્રથમ ચર્ષ ગયો ?

→ 'પાટણની પ્રભુતા' ના નાયકનાયિકા ત્રિભુવન અને પ્રસન્ન 'શુન્નગતના નાય' નાં નાયકનાયિકા કાક અને મંજરીનાં મુરખા બનવા પૂરતા જ આવેલાં હોય એમ લાગે છે. બન્ને નવલકથાઓમાં મુખ્ય પાત્રોને નાયકનાયિકા ન બનાવવામાં લેખકે શુદ્ધ રસિકતા બતાવી છે.

કાળભૈરવની આગવતા તેમજ રોજનાં જોડે કાકે કરેલું બુદ્ધ એ બે પ્રસંગોમાં તે વખતના સમાજની સ્થિતિ અને મનોરચના કુશળતાથી બતાવી છે. પણ કાક સાચે જ કાળભૈરવ પામેથી કીર્તિદેવનું કુળ પૂછી આવ્યો એવું જ લેખકે બતાવેલું છે તે વીમમી સદીના લેખકમાં શોભતું નથી.

કાક અને મંજરીના પ્રભુત્વવિકાસ અને તેનું ઔચિત્ય સ. નરસિંહરાવે ઉગ્રોદ્યાતમાં દર્શાવેલાં હોવાથી અહીં તેની કંઈ ચર્ચા કરવા નથી માગતા જરીને શાનગર્વિતા બ્રહ્મવના બતાવના તેના મ્હોમાં કાક વિશે

દુતીગરેનિ મા જેવું ખીગસ વચન મુકવામાં લેખકે આર્થ રાણીના આદર્શ-
ને અને મંત્રીની સંસ્કૃતિને અન્યાય કર્યો છે.

ખતે અમોની બાપા મનહરણી છે. લાંબાં લાંબાં વર્ણનોનો અભાવ
જોઈને લગભગ દરેક વાચકે અન્યથાને સાબાર આદર્શવૃદ્ધ આપ્યા હશે.
ડગલે ડગલે દિવિની પ્રતિભા પંચાસરના કમળની પેટે ખીલે છે અને કથાના
ધોધ સાથે દોડતાં છતાં દરેક કમળ ઉપર દાણેકે દરવાની વાચક-માનસ-
હસને લાલસા ઉપજે છે.

આ નવલકથા વિદ્યાર્થીઓને વાંચવાની ભલામણ કરીએ કે ન કરીએ
એ એક સવાલ વિચારવાનો રહ્યો. ઘણી પ્રશ્નવક્યાઓ જેમ નવમુવકામાં
દૃશ્યદૌર્બલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, મહત્ત્વાકાંક્ષા નહીં કરે છે, મનોરાગ્યના વિલસી
વાતાવરણમાં નિર્વાર્ક કરી નાંખે છે તેવી અ નથી એ તો અમે ઉપર
કહી ચયા છીએ.

અહમચર્ચના પરિપૂર્ણ આદર્શમાં તો મુંગરરસશ્રવણની સખત મના
છે. સ્ત્રીપુરુષના મનોચિકાર સાથે અપરિચિત રહેવું એ અહમચર્ચના આદર્શ
નથી. પ્રાકૃતિક વાસના અને ચિકાર દરેકની અંદર હોય છે. તે બાબતમાં
વિદ્યાર્થીઓને અગાધ રાખવામાં મુશ્કિલતા છે એવું કોઈ મુશ્કેલી ન જ
માને. વાધો છે એ ચિકારને મોહક રૂપ આપીને તેની પ્રત્યે અભિલાષા
ઉત્પન્ન કરવામાં; વાધો છે તે ચિકારને પોષવામાં. આ દૃષ્ટિથી કોઈ પણ
પ્રશ્નવક્યા નિર્દોષ ન જ ગણાય. જેઓ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમને તેમાં મુંગર
સાથે ભક્તિરસ હોવાથી નિર્દોષ ગણે છે તેઓ આ કથામાં મુંગર સાથે
વીરરસ, સંયમ અને દેશાભિમાન ભળેલ હોવાથી તેને નિર્દોષ ગણશે.
અહમચર્ચપાલનનો આકરો આદર્શ જેઓ દૃષ્ટિ આગળ નથી રાખતા તેઓ
પણ આ ચોપડી વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકતા પહેલાં તેમાં બે ચાર ટેકાણે
રહેજે ફેરફાર જરૂર હશે. અને તેમ કરતા કથાવસ્તુને અથવા રમપરિપાક-
ને વિલકુલ હાનિ નહિ પહોંચે એવી અમારી ખાતરી છે. આવી મુશ્કેલી
આવૃત્તિ આપણાં વિદ્યામન્દિરમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે જરૂર વાપરી શકાય.

‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘મુન્નરાતનો નાચ’ લખીને રા. કનૈયાલાલ
મુનશીએ અમને જે અપૂર્વ રસાસ્વાદ અપાવ્યો તેને ખારે અમે તેમને હાર્દિક
ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

પ્રાચીન સાહિત્ય*

સાહિત્યપ્રારંભે કવિનાને જ્ઞાના સાથે નજાતી છે. એ સ્વભાવે કુદૃશ્યમા ઓતી જે પ્રતિજ્ઞા દેતી છે તે જ મર્યાદાગ્રી જીવનમા સાહિત્યની પાત્ર છે જે મર્યાદાગ્રીની પ્રતિજ્ઞા જની જાય છે તેને સાહિત્યની કદર પણ થાયી હોય ?

આગે જન્નાને જે માણસ નરિકયામા ગાગે છે તેને વ્યાપી કયા હતા અને ક્યા જગતે છીમે તેનું જ્ઞાન નથી ગેતુ જન ઓ બચિય બને એને ગાગે જન્ય છે. આગે દીકાકાગેનું શુ આનું જ થય ગયુ હો ? સમૃત સાહિત્યનું જન્ય જનાનગર મીમંસરો જોડા નથી માહિત્યેનું જો રુક્ષેન હવુ જાય તો આપણું મીમંસરોની ફાજ ગમે તે દેવો જગલે જોવડી છે પણ સાહિત્યનું વ્યાપક દ્રષ્ટિએ નરોકન કે જાનુ કોને સ્વચ્છું જ નથી. કે નિદાસ જેમ પુષ્પકે રિમાનમા જેસી લકાથી અરેધ્યા સુધી આ પ્રેરણાનું નિદગદટિએ નિરીગણ કરી શયો અથવા થયની દયા ખ ને નમગિરિથી અવધાપુરી સુધી મેને મોકલી શક્યો તે રીતે એક પાત્ર મીમંસરોને માહિત્યનું મમગ અગોલન કે જાનુ ચ્છુ નિ ની આ જેમ દસ પચ માગુસનું જ જગલ કરી રહે છે, તેનું મગીન માર્ગ મજાનગામા વ્યાપી ગમ્તુ નથી, તે જ પનાએ દીકાકારોની દ્રષ્ટિ પણ એક માર્ગ નોમની મહાગ પોચતી નથી મુ જનુ તે નાન્દીતા આ કે સપૂર્ણ નાનકના વમ્તુને ટેલી ગેને સચિત કરે છે એમલુ જનારી દીલુ એટલે મીમંસરો જનાર્થ થાય છે આજલા સાહિત્યગીમામમ પળુ જોટના ઠગણમા ઠગરી શક્યા છે તેટલા વિસ્તારથી નિદાગી ગમ્યા નથી. એમ જોમની અજુ દમ પચ આલકા ના મસ્ટિ સિદ્ધ કરી શકે છે પણ જોદાદ આપુ મહાકાવ્ય કે જાગ્ય એમરાગ કેરી રીતે છે, તેનો અત્રા જાખા રહેો છે, જે જતાનની તેજો પોતાની ફજ નથી માનતા અપરાધ એક દોષેન્દ્ર ગણાય આ કામગીરી હાલજિએ જનકા અને એ ઉપજાન્ત ઔચિન્યનું નકરન જનારી દીલુ છે તેણે એક જ દ્રષ્ટિ આજ જ જોડો નસ નીતાવ્વારો ને સ જન મિ બના વિખ્ય ન જો જરીસ મિઓતી બિત બિત દ્યવિઓ લગ જના ગુણે જુ વિરેગન ક્યું છે આ નિષ્પત્ત મિ લેન જનાતી વખતે પોતાના દેસે પણ જગામ ગ સુધો નથી

* કવિના રીતિનાય પુરના * પ્રાચીન સાહિત્ય ને જુદી જુદાઈને ઉદ્દેશને લખેલે લેખ

૭તાં એક સંપૂર્ણ નાટક કે કાવ્ય લખ તેનું સ્વસ્થ તપાસવાની કલ્પના
ક્ષેમેન્દ્રને પણ સૂચી ન હતી. એની દૃષ્ટિએ ઔચિત્ય હતું

પદે વાક્યે પ્રચન્ધાર્યે ગુણેડલંઘરણે રસે ।

ક્રિયાયાં વ્યારકે લિંગે વચને ચ વિશેષણે ॥

વપસર્ગે ભિષાતે ચ વાલે દેશે કુલે શત્રે ।

તત્ત્વે સત્ત્વેડમ્બિપ્રાયે રવમાયે સારસંગ્રહે ॥

પ્રતિભાયામવસ્થાયાં વિચારે નામ્ન્યધાશિષિ ।

કાવ્યસ્વાંગેષુ ચ પ્રાહુરૌચિત્યં વ્યાપિ જીવિતમ્ ॥

આટલે જ દેખાણે ‘ ઔચિત્યવિચારચર્યા ’ કરી કવિ અટકી ગયો
છે. રવીન્દ્રનાથે આપણને સાહિત્ય તરફ જોવાની નવી દૃષ્ટિ આપેલી છે.

જેમ નાટક એ કાવ્યનો નિષ્કર્ષ છે તે જ પ્રમાણે કવિ પણ સામાજિક
હૃદયન, રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષા, જાતીય આદર્શ અથવા પ્રજાકીય વેદનાની સ્વયંભૂ
મૂર્તિ છે. એકાદ ભટ્ટ નારાયણ જ્યારે ‘ વેણીમંદાર ’ લખે છે ત્યારે ટ્રૌપદીનો
ક્રોધ, બીમની પ્રતિજ્ઞા, કણ્ઠનો મત્સર અને અશ્વત્થામાની બળનશ ચિતરવા
ઉપરાન્ત રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને પતનની મીમાંસા પણ પોતાની ઢળે કરવા માગે
છે. કાલિદાસ જ્યારે ‘ રઘુવંશ ’ લખવા બેસે છે ત્યારે રઘુના કુળની જ નહિ
પણ અખિલ આર્ય સંસ્કૃતિની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ તે ચિતરવા માગે છે.

આપણા કવિઓની કૃતિઓ તરફ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક
દૃષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિ બલે પાશ્ચાત્ય લોકોએ આપણને સૂચવી હોય, પણ
રવીન્દ્રનાથનું આર્ય હૃદય આર્ય દૃષ્ટિએ જ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ જોઈ શક્યું
છે. કોઈ સમર્થ ચિત્રકાર પોતાની પીંછીના દસ પાંચ લીમોટાથી જ સંપૂર્ણ
ચિત્રનું સૂચન કરી શકે છે તે જ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથે છટાછવાયા બિન્ન બિન્ન
પ્રસંગે લખેલા પાંચ સાત નિબંધોથી સંસ્કૃત સાહિત્ય એટલે શું, સંસ્કૃત
કવિનું હૃદય કેવું છે, હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ કયો પુરુષાર્થ લખ બેઠો છે એ
બધું બતાવી દીધું છે. સંસ્કૃત કવિઓમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બલે ન હોય,
પણ તેમનામાં ઐતિહાસિક હૃદય તો જરૂર છે. સામાજિક સુખદુઃખનો પાંથો
તેમના હૃદયમાં જરૂર પડે છે. રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ સાથે તેઓ આનન્દિત થાય
છે, રાષ્ટ્રની ચૂર્ણ સાથે તેઓ મૂર્છિત થાય છે, લોકોનો અધઃપાત જોઈ તેમનું
હૃદય રડે છે, અને તેમ થાય છે ત્યારે પ્રેમજન અને-મનોહારિ વચનોથી તેઓ
સમાજને ચેતવવા માગે છે.

જ્યાં સાત્ત્વનું ગળું નથી ચાલતું, જ્યાં નીતિશાસ્ત્રકાર ‘ઋષિવાદવિરોધ્યેવ
ન ચ ક્ષિચ્છનોતિ મે ’ એવું અરણ્યરહન કરે છે ત્યાં કવિઓ પોતાની
સહૃદયતાથી સમાજનું હૃદય જગાડી સમાજને ઉત્તતિને પન્થે ચડાવે છે. મનુ,

યાગવલ્ક્ય, પગથર અને એમની ન્યાતના અનેક સ્મૃતિકારો સમાજ ઉપર જે અમર કરી રાખ્યા તે અસર લૂંટારાઓનો સરદાર ટાળી વાઘ્મીકિ એક અમર કાન્ય દાગ કરી રાખ્યો છે. પ્રસ્થાનત્રયી પર બાળો લખી શ્રીચંકરાચાર્ય જે દિગ્વિજય મેળવ્યો તેના કન્યા પંપદી જેવાં સુંદર સ્તોત્રો લખી તે મહાપરિનામકાચાર્યે મોટો દિગ્વિજય મેળવેલો છે. શાસ્ત્રાર્થ કરતી વખતે ચંકગચાર્યેને ખંડનમંડન કરી વિરોધીઓની શુદ્ધિ પર જાગરદસ્તીથી વિજય મેળવવો પડ્યો, પણ ત્યારે તે પરમહંસ પોતાનાં સુંદર સ્તોત્રોનો આલાપ કરતા હો ત્યારે લોકલુપ્ત સ્વેચ્છાથી, ગણપ્રુક્ષીથી પીંગમમાં પદપ્રાયું હશે. આવા દિવિઓનું હકગત પ્રગટ કરવાને માટે તેમના જેટલા જ સમર્થ દિવિઓની જરૂર હતી. બાર વર્ષ વ્યાકરણ બણી, બીજાં બાર વર્ષ ન્યાયનાં છોતરાલાલા ઉણેડી, ત્યાગપદ્મી માહિત્યશાસ્ત્રની 'સર્જરી' શીખી તૈયાર થયેલા ટીકાકારોનું તે કામ નથી.

જેમ ન્યૂટને અને કેપ્લરનો જન્મ થયો ત્યારે બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ રચ્યાનું જ્ઞ મળી ગયું એમ થયું હશે તેમ જ વાઘ્મીકિ, બવભૂતિ, બાસ, કાલિદાસ જેવા દિવિઓએ ગ્રીન્ડ જેવો સમાયોચક મળવાથી જ્ય મેં સફળ જન્મ જ્ય મેં સફળા ક્રિયા. એરી ફૂતાર્થતા અનુભવી હશે. કાલ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિપુલ છે એ આપણા દિવિઓની શ્રદ્ધા રસીન્ડ જેવો સમાનધર્મો જેમ્સ મરિતાર્થ થઈ હશે.

ત્યારે જૂના ટીકાકારોએ આપણને જોઈતી દિવિ આપી નહિ, ત્યારે આપણા પાશ્ચાત્ય પડિતમન્ય અધ્યાપકોએ આપણને અવગી જ દિવિ આપી. યૂરોપીઅન આદર્શ પ્રમાણે હિન્દી ઇતિહાસમા કશું નથી, યૂરોપીઅન વિવેક પ્રમાણે હિન્દી કાવ્યો હમેશા ઉતરતા જાણાય, એ જ એમની શીખાનણુ એટલું જ નહિ પણ હોમ કેનચિદિન્દુવાણ્ડતમ્ના જેવો શ્લોક જે સમાજમા નિર્માણ થયો, જે સમાજ કિશ્કાઓની દીવાલમા નહિ પણ વનકપવનના ખોળામા જ ઉઠેલો છે, તે સમાજના દિવિઓને નિસર્ગ નિદાળવાના નયનો નથી એમ કહેવાની પણ તેઓ અને તેમના શિષ્યો ધ્રુષ્ટતા કરતા અચકતા નવી. સીદી માણસ પોતાના જેવો વર્ણ અને પોતાના જેવા નાક અને રોડ જેના નથી હોતા તેને કોઈ દિવસ સુંદર નથી ગણતો.

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ઉત્તમ છે, વ્યાપક છે, રહસ્યપૂર્ણ છે. માત્ર તે યૂરોપીઅન ઇતિહાસથી તદ્દન જુદો પડે છે, અને તે સરકારી બોયનમા કે તવારીખોમા મળતો નથી પણ પ્રગ્નજનન જે દિશામા વહે છે તે પ્રેશના સાહિત્યમા જ મળી શકે છે એ રસીન્ડનાથે આપણને બતાવ્યું છે.

આપણું થીયેટર જાતજાતનાં ઉપકરણોથી વ્યાપ્ત રહેશે. દંપતીની 'રોડમ' આપણને નથી જતાવતું એનું કારણ આપણું નગલીપાતું નથી, પણ યુરોપીયન ટીકાકારોના ખ્યાનમાં પણ ન આવી શકે એવી સર્વોચ્ચ અભિરુચિનું સૂચક છે એ પણ રસીન્દ્રનાથને ન કહેવું પડ્યું. કાલિદાસનો મેઘ ધનનો રાન્દેરો અવકાષુરી લઈ ગયો કે નહિ એ આપણે નથી જાણતા, પણ રસીન્દ્રનાથે તેને ન પોતાનો દન જનારી તેની મારફતે આપણને પ્રાચીન સમયના ભારતનો માત્રાકાર દેખાવ્યો છે. ગૃહીય ઉદય જેને રસીકારે છે તે કાવ્ય પણ ઇતિહાસનો દરજ્જો પામી શકે છે એ તેમણે ગમાયધુમીમામા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. ગ્યામ અનેક ગીતે સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમણે ઉદ્દાટન કર્યું છે.

પણ રસીન્દ્રનાથની પ્રતિભા ખાસ એવો દેગાઓ પ્રગટ થઈ છે એમના કુમારસંભવ અને શાકુન્તલ ઉપરના નિબંધોમાં જ્ઞાન દર્શિ મેટની એક-શ્લોકી ટીકા લઈ રસીન્દ્ર ઉપડ્યા છે અને શાકુન્તલ એ કાલિદાસની સંપૂર્ણ કૃતિ કેવી રીતે છે એ તેમણે પોતાની અલોકિક શક્તિથી સમજાવ્યું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. શેક્સપીયરના 'ટેમ્પેસ્ટ' સાથે શાકુન્તલને સરખાવી કાલિદાસની અભિરુચિ કેટલી મેઘ છે તે બનાવવાનો તેમણે યોગ સાધ્યો છે. શાકુન્તલ ઉપરનો નિબંધ એક અપૂર્વ યોગ છે કાલિદાસ, ગટે, શેક્સપીયર અને રસીન્દ્રનાથ આ ચાર પ્રતિભાસપન વિશ્વવિખ્યાત મહાકવિઓનું કલ્યાણમમા મીવન એ દાઢ સામાન્ય વસ્તુ નથી કવિઓની વાણીમા દંપતીના ગમે તેટલા પુવારા હિડતા હોય તોપણ તે ખાલી દંપનામય નથી હોતી. એની પાછળ વ્યક્તિગત કે સમાજગત જીવનગદસ્યનુ તત્ત્વજ્ઞાન સમાયતુ હોય છે એ વાત રસીન્દ્રનાથે ન સહુથી પથમ આટવી મપૂર્ણતાથી પ્રકટ કરી છે. સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર એના અન્તિમ સિદ્ધાન્તોને તર્કની ચુંથણીમાથી બચાવી પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી પ્રાણિત કરી કવિઓ જીવન જેવી એક સંપૂર્ણ અને સજીવ કૃતિ નિર્માણ કરે છે. જે અહીં છે તે ત્યા છે, જે ત્યા છે તે અહીં છે, સૃષ્ટિ સમગ્રી એકરૂપ છે, એ ઋષિઓએ જોયેલો સિદ્ધાન્ત કવિઓ આપણી આગળ માત-માન જોડો કરે છે. સંસ્કૃતમા 'કવિ' શબ્દથી જે બાન મનમા 'દેખને છે તે અંગ્રેજી 'પોએટ' મા નથી. કવિ એટલે દ્રષ્ટા. જે જીવનગદસ્ય જુએ છે, જેને હાથપર સૃષ્ટિ બને સરખી ન પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમા તરી શકે છે, જે આ દુનિયામા ગહેતો છતા આ દુનિયાનો નથી, તે કવિ અર્થસક્ષુને જે દેખાતુ નથી, તર્કદૃષ્ટિથી જેનું આકલન થતુ નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામા જેને માટે પ્રમાણ મળતુ નથી એના અતીન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અને સ્વસંવેદ એવા અનુભવોનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી ગજબ અથવા વર્ણ જેના

મર્્યાદિત સાધન હાગ તે બંધુ ખીજને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તે કવિ. આ સૃષ્ટિની પાછળ શૂંઘ્રી,—બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમજ અંત સૃષ્ટિની પાછળ શૂંઘ્રી ઇશ્વરી યોગના, ઇશ્વરી લીલા અને ઇશ્વરી આનન્દનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તે કવિ. વૈદિક ઋષિઓ ન્યારે ધૃત્યસ્તુતિની ડામના શિખરે પહોંચી જાય છે ત્યારે પદ્મશ્વરને જ 'કવિ' નામથી સંબોધે છે, આ સૃષ્ટિને ઇશ્વરનું કાવ્ય કહે છે, અને તેથી કવિ એટલે સૃષ્ટિનું મહત્ત્વ જાણનાર એ જ સીધો અર્થ નક્કી થઈ જાય છે. કાલિદાસે જીવનનું મહત્ત્વ ફરી ગીતે જોયું હતું એ ન જાણ્યું મરિનાયે કે ન જાણ્યું સપ્તવજ્રે એ મહત્ત્વ તો જાણે મટે અથવા રીન્દનાથ.

કવિઓની કૃતિ ઉપર દીકા કંનાર તો ઘણા થઈ ગયા છે, પણ 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા'મા રીન્દનાથે જે સંસ્કૃતતા અને દાક્ષિણ્ય બતાવેલા છે તે તો અપૂર્વ જ છે. 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા' એ જેટલી અસાધારણ દીકા છે તેટલું જ તે એક અપ્રતિમ કાવ્ય છે, રીન્દનાથ ખીજ નિબંધો ન લખત અને આ એક જ નિબંધ લખત તોપણ સાહિત્યસંસ્કૃતિ તેમની કાવ્યશક્તિનો મથાર્થ આકર્ષી શકત. 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા'મા પત્રોબાનુ વિવેચન કંનાર કવિએ જ 'એખેર વાસિ' તથા 'નૌકાપુષ્પી' એ નવલકથાઓ લખેલી છે એ અનુમાન કોઈ પણ ખીજ પ્રમાણ વગર નીકળે એવું છે.

આપણા કવિઓ સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ ક્યાં વગર વામી થયેલી ઉપમાઓ વાપરે છે એમ કહેનાર લોકો પોતે જ નથી કદતા સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ અને નથી કદતા સંસ્કૃત કાવ્યનું મથાર્થ પરીક્ષણ તેઓ જો રીન્દનાથનો કાદમ્બરીચિત્રવાળો નિબંધ વાંચે તો જરૂર તેમનો જીમ ભાગશે. બાણભટ્ટની કાદમ્બરી એ સાહિત્યકારો જોને નારીકેલપાક કહે છે તેના સરસમા સરસ દાખવે છે જે માણસે હિમાવય જેવો પવન અને મેઘના કે પદ્મા જેવી નદી જોગેલી છે, જે માણસે પુષ્પો, પક્ષીઓ, તારાઓ અને છાંદસો સાથે રમતામા વર્ગો ગાળ્યા છે, તે જ બાણભટ્ટના કાવ્યકાન્તાન્તા ગેહાની પેટે અકુનોભય સચાર કરી શકે છે, વનવગદની પેટે ત્યા મુખ્તાક્ષિતિ કરી શકે છે, હન્ટિંગની પેટે કદમ્બનાવૃણાકુરને અર્ધવિવીટ કરીને આમતેમ ફેંકી શકે છે અથવા અભિનવમધુનોત્પન્ન ભમંગની પેટે એચ્છાવિહાર કરી શકે છે સંસ્કૃત સાહિત્યમા અંત સૃષ્ટિ અને બાહ્યસૃષ્ટિનું જે માર્ગ અને તાદાત્મ્ય છે તેના સંપૂર્ણ વાગ્મો રીન્દનાથને મળેલો છે તેવી જ કાલિદાસ બાણભટ્ટ ને વગ્ગિક જોવા કવિઓ પુત્રસંકાન્તલક્ષ્મીક પિનાની પેટે તૃતીય દયા છે.

હિન્દુમાનમા 'યુનિવર્સિટી' સ્થાપન થઈ ત્યા થી દરેક અન્ધનું બહિરંગ પરીક્ષણ કંનારો નિબંધ બહુ જ વધ્યો છે કદા નક્કી કહેવો, પકોળેદની

મીમાંસા કરવી, પ્રક્ષિપ્તવાદ ઉઠાવવો અને અન્યકારના જો અનેક અન્યો હોય તો દરેક અન્યનો કર્તા એક જ નામના અનેક થઈ ગયા એનો ઉદાપોહ આપણે હીક કરતા થઈ ગયા છીએ. સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિએ તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ બધું જરૂરનું અને મહત્ત્વનું છે જ. પણ જો બગીચાની લંબાર્ધ, પહોળાઈ, તેની અંદરના ઝાડોની વિગત અને સંખ્યા વગેરે બધું તારવી કાઢવામાં આખો વખત ગાળી આપણે ફૂલોની સુગંધ અને શ્વેતો આસ્વાદ લેવો ભૂલી જઈએ તો દુઃખાન્તના જેવો ગસિક આપણને જરૂર છે, इन्द्रियैर्वचितोऽसि ।

આજે આપણે કેળવણીનો આદર્શ અને કેળવણીની પદ્ધતિ ફેરવવા માગીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય આદર્શને ગુરુસ્થાને મુકી તે ગુરુદૃષ્ટિએ સંસ્કૃત સાહિત્ય ની તપાસ આપણે નથી કરવા માગતા. આપણે આપણા પ્રાચીન કવિઓ પાસે શિષ્યભાવે સમિતપાણી જવા માગીએ છીએ, આસ્તિક જિજ્ઞાસાથી તેમને સત્તાલ પૂછવા માગીએ છીએ, એવે પ્રસંગે જોને માટે આપણે મગફળ છીએ એવા આપણા કવિસમ્રાટે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષે જે કહ્યું છે તે બાળવાની આત્મન્ત જરૂર છે. એટલા માટે જ વિદ્યાપીઠે સ્વીન્નાયના પ્રાચીન સાહિત્ય નામના નિબંધો અભ્યાસક્રમમાં ગણેલા છે. રંગભૂમિ ઉપરનો નિબંધ આજ વિષયનો લગતો હોવાથી તેમના 'વિચિત્ર પ્રબંધ' માંથી અહીં લીધેલો છે.

મૂળ અન્યના આ ગુજરાતી અનુવાદ વિષે જે શબ્દ કહેવાની જરૂર છે. હાલના મુશિક્ષિત લોકો જે સંસ્કૃતપ્રચુર ગુજરાતી ભાષા લખે છે તે સામાન્ય ગુજરાતીઓ પણ સમજી શકતા નથી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ પણ સમજી શકતા નથી. પ્રસાદ એ બાપાનો એક આવશ્યક ગુણ છે એ ઘણા લેખકો ભૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજીમાં વિચાર કરી ગુજરાતી ભાષામાં તે ગોઠવી દેવાની ટેવ પડવાથી આમ થાય છે. સામાન્ય તેમજ ઉચ્ચ કેળવણી દેખી બાપામાં આપવાનો પ્રયત્ન જ્યારે સાર્વત્રિક થશે ત્યારે જ સ્વાભાવિક ફેલી ખીલશે. આજે દરેક લેખકે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતા આ અનુવાદની ભાષા રહેજ અધરી, સંસ્કૃતપ્રચુર અને ગૌરવાન્વિત દેખાશે, પણ તે સફારતુ છે. આ અનુવાદ દ્વારા કવિના વિચારો જ નહિ પણ તેમની ભાષાશૈલી સાથે પણ અભ્યાસીઓનો પરિચય કરાવવાનો આશ્રી નરહરિનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. ભાષા હમેશા સાદી હોય એ સિદ્ધાન્તને પણ મર્યાદા છે. જેવો વિષય તેની રીલી હોવી જોઈએ. મહાનંદ જો સામાન્ય ઝરણાની ઘેડે ખળખળ અવાજ કરે તો તે શોભે નહિ. બાજકે પાવડી પહેરે તો તે જેટલું વિચિત્ર દેખાય તેટલું જ ઠાઈ પુખ્ત બનના માણસનું તોતકું બોલવું હાસ્વારપદ થઈ જાય. વળી મહાવિદ્યાલય જેની શિશ્નલસંસ્થામ

અધ્યયન કરનાર વિદ્યાર્થીઓને સર્વ જાતની શૈલી સાથે પરિચિત રહેવું ધટે છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિચારો ઓછામાં ઓછા શબ્દમાં મુઠી દેવાથી તેનો રસ, તેની સિદ્ધિ મથુરાના પેંડા જેવી થઈ જાય છે એ પણ ભૂલી ન જવું જોઈએ. કંઈક બાપા બે કારણસર લખાય છે—ભાષાદર્શિને લીધે અથવા ભાષાપ્રભુત્વને લીધે. પણ આ બે વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય એવો છે. ગુજરાતી સાથેના અદ્ય પરિચયને લીધે મારા જેવાને પોતાને આવડતા પાઠ્યસો કે હજાર શબ્દોની અંદર જ બધી કસરત કરવી પડતી હોવાથી જે બાપા લખતી પડે છે તે દ્વંધુ ગણાય. પણ ભાઈ નરહરિ જેવા લેખકન્યારે પોતાનો હમેશાનો સ્વાભાવિક પ્રસાદ છોડી નીન્દનાયના જ શબ્દો અને રૂઢ પ્રયોગો બનતા સુધી ગંભીરતા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે બાપાના સ્વભાવ સાથે સંપૂર્ણ વાકેફ હોવાથી પોતાની શૈલીને બાપાભૂષણ બનાવી દે છે એમ મને લાગે છે. છતાં આ બાબતમાં અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર હું કેમ લઉં ? એ તો ગુજરાતના માક્ષરેણું જ કામ. એક મામાન્ય અધ્યાપક તરીકે હું એટલું કહી શકું કે સાહિત્યચર્ચાને માટે આ નિબંધો અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં તેમજ ખાનગી અભ્યાસને માટે આ પ્રાચીન સાહિત્યની સમીક્ષા અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ શક નથી.

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજનો છે. તે દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીએ છીએ તેના જેવા બનવા માટે તેનું સ્મરણ અને તેના ગુણાનુવાદ કરવા એ સનાતન પ્રથા છે. આજનો દિવસ ગુણદોષનું વિવેચન કરવાનો નથી, પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવાનો છે. ધ્યાનમાં જેનું મથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેનું જ આવે. મહાદેવને આપણે ‘કર્પૂંગૌર’ કહીએ છીએ અને વિષ્ણુને ‘મેરઘામ’ કહીએ છીએ એમાં ગુણદોષ બતાવવાનો હેતુ નથી હોતો. ગણપતિને ન્યારે આપણે ‘વક્રતુડમહાકાય’ કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી. સાચી ભક્તિ તો મથાર્થ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં

જ રહેલી છે. જે લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ આજે આપણે ઉજવીએ છીએ તેમની પાસેથી જ હું શીખ્યો છું કે માણસનું મથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવવું એમાં અવિચેક નથી આજે તિવક મહારાજ વિશે હું જે કાંઈ કહેવા માગુ છું તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહિ પણ તેમના ભક્ત તરીકે કહેવાનો છું.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જીવન જીવન સ્વરાજ્યની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કદાચ દિગ્ગામા પ્રકાશિત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે 'ગીતા-રહસ્ય' લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્યે ભગવદ્ગીતાને હિન્દુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લાઇને મેલો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે જૂના અને નવા, પૌરુષ અને માથાત્મ એમના વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કાઢીવૂંની પેઠે તેમણે અદ્વિતીય કાન્તિ વાળો બનાવ્યો છે.

લાલા હરદયાળનું નામ સૌ કાંઈ જાણે છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા કરતા તેમની વિદ્વતા અને દેશભક્તિ વધારે છે. હતા પાથાત્મ વિચારોના મોહમાં અપડાઈ તેમણે એકવાર લખેલું કે 'હિન્દુ લોકોએ હવે પોતાના જરાજર્જરિત ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો ફેંકી દેવા એ જ ચોખ્ખું છે. કાળી, હરદાર કે જગન્નાથ આજના તીર્થો નથી, પૅરિસ, બર્ન કે બર્લિન આજના તીર્થો છે. લોકમાન્ય તિલકના ગમે તે બે વ્યાખ્યાનો આગળ આખી ભગવદ્ગીતા કુચા છે.' લાલા હરદયાળને તે વખતે ખજર ન હતી કે એ જ એમના લોક-માન્ય માણેના ચોખ્ખૂણીઆ કિલ્લામાં બેઠા બેઠા એ જ ભગવદ્ગીતા ઉપર એક મહાભાષ્ય લખવામાં જીવનના તેતાણીસ વર્ષનું સાર્થક્ય થયું માની રહ્યા હતા.

૨

દરેક જમાનામાં એક એક યુગપ્રવર્તક ગ્રંથ પેદા થાય છે. 'ગીતારહસ્ય' એ એવો એક ગ્રંથ છે એમ કહીને તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

મમાયજ્ઞ, મહાભારત, હનિપદો અગર તો ગીતા એ આપણા મઠીય પ્રાણના સનાતન ખજાના છે. ત્યારે ત્યારે રા'ટ્ટ નવો પુરવાર્થ કહ્યા નીકળે તે ત્યારે ત્યારે રાટ્ટના નેતરે આગમનો આગીર્વાદ મેળવવા આ ગ્રંથો પામે જાય છે. ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાવા લજ્જનરણે પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પંથની પુરિને ચારે વિદુષી એની ભ્રમેટ ગીતાનો ભાવાર્થ લખ્યો, લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું, પૌંદીયરી આ બેસીને યોગાભ્યાસ કરી ગ્રહેલા વેદશાસ્ત્રમંત્ર અવિન્દ મોને ગીત -

મહત્ત્વ મમતાના એક દૃઢ નિમન્દ્રમાળા ચતારી હતી, તાસેને રેજ આખી જોઈ સન્તોષ માનના ગાવીજી પણ પોતાના તરનો ગીતામાથી વગરી જનારવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે 'નિનાશક દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારે જ અર્થ' ગીતાકાગને અભિપ્રેત છે એ એને જોઈ ચક્રો 'ત્રીવલ્લભચાર્જના કાગળી માડીને ગીતાના અર્થ કરી જનાવરની જાળનગા આવા ઝગડા ચાનતા આવેલા છે તદ્દરાચાર્યને ગીતામા ગમે અઠિત દેખાય છે, નેત્રર જેવા સાનુજોને ગીતામા નિરૂત્તિતો ઉપદેશ મળી આવે છે, હાના નજપત્તચને તેમા ગુણદર્શનમાગર સમાજ-વ્યવસ્થા દેખાય છે, અન્વિન્દ્યાણુને તેમા મહાનારતકાલીન મહત્ત્વમન્યવ જો છે, લોકમાન્યને તેમા ધર્મચોગનો આગ્રહ દેખાય છે, જ્યારે મહાત્માજી ને તેમા અહિસાત્મક મત્યાગ્રહ તેમજ આત્મજય ઉપદેશો મળી આવે છે.

આમ કેમ ચતુ દરો? શુ એક અર્જુનને જ 'આમિષ' વાક્યથી જોહમા નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સન્તોષ ન થો કે તેમને દરેક જમાનાના લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અમળખા રહી ગઈ?

હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રન્થોમા 'વિદ્યાસ્તુત્ત્વર્વ' ભગવદ્ગીતા જેવા અનેક સવાદો છે તેમા કૃષ્ણાર્જુનસવાદ અત્યંત સુદૃષ્ટોટાચી તેમજ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પન્થોતું તેમા યથાપ્રમાણુ મિશ્રણ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકો મા તે સર્વમાન્ય થયો. શ્રીમદ્ભાગવતમા આવેલી ઉક્તગીતાના ૫૧ દ્રોષજનો જ ઉપદેશ છે, શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમા પણ કૃષ્ણરની જ વાણી છે, હતા લોકો ભગવદ્ગીતામાથી જ પાતને શ્રેષ્ઠ જાગતા વિજ્ઞાનો કાઢવા મથે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રિવેચા કરારને ભગવદ્ગીતા ગમે તેટલા મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના સખદ તરીકે ખીજી ગીતાઓ પણ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે, છતા તે એટલી લોકપ્રિય નથી. ભગવદ્ગીતા અન્ય આન્તરિક મૌન્દ્યને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય થયો, અને પછી તેના લોકમાન્યત્વો લીધે તેની કિમન કૃતિમ રીતે અનેક ગણી વરી ગઈ જે અન્ય ઉપર આજ હિન્દુ સમાજની અગતિક શ્રદ્ધા છે અને જે પોતાનો આન્તરિક જુઓને લીધે લગભગ નિશ્ચમાન્ય થયો છે તેની સાથે પોતાનો મતલબ છે એમ જ્ઞેનાની ગાઈની હિન્દુત નથી ચાલી અને તેથી જ ગીતાનુ પ્રામાણ્ય રીમરી તેમા પોતાના આગ્રહો સિદ્ધાત ઉપદેશો અથવા સ્વનારો છે એમ સિદ્ધ કરાતુ દરખે મન થાય છે ગીતામ પૂર્ણપુરો સાર્વજનિક ધર્મ કહેમે છે એટલુ સ્વીકર્થ પછી પોતાને જે ધર્મવિદાન્ત સૌથી મોટો છે તે ગીતામા હોવો જ જોઈએ એની આકાશ

દેરદને થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સાંપ્રદાયિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિલક મહારાજનો બધા ટીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતાં બારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી તેમ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસ વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇતિહાસ બંનેલા ન હતા. તેઓ હમેશાં કહેતા, 'આ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તમારાં શાસ્ત્રો જો સાચાં શાસ્ત્રો હોય તો તેમાં હું કંઈ છું એ જ વાત હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો કાં તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કરેલો અર્થ ખરાબર નથી.' શાસ્ત્રો ઉપર જેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહિ, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રવચનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે. અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ જેને લાગે છે અને બગવદ્ગીતા ઈશ્વરની વાણી છે એમ પણ જે માને છે તે કેમ માને કે ગીતામાં હિંસાનો પણ ઉપદેશ છે ? ધ્યાનસ્થ બેસી અરવિન્દબાણને જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મળે તે જ તેઓ ગીતામાં જોઈ શકે.

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જોઈએ. જ્યાં અનુભવ સંપૂર્ણ હોય ત્યાં એકવાક્યના હોય. પણ ઘણીવાર અનુભવ એકદેશી હોય છે અને અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે. અનેક આંધળાઓએ એક હાથી જોવાની કહાણી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ વિશે આપસમાં લડ્યા તેમ આપણે લડીએ છીએ. અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે.

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અશુર અને મનુષ્ય ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા. તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો: 'દ'. આ એક જ અક્ષરમાં ત્રણે જણે પોતપોતાને અનુકૂળ અર્થ ધરાવી લીધો. ઋષિએ દેવને પૂછ્યું, 'તમે સમન્થા ?' વિલાસપ્રિય દેવે કહ્યું: 'હા જી; ઇન્દ્રિયદમન કરવાને આપે કહ્યું છે.' ઋષિએ કહ્યું, 'તમે ખરાબર સમન્થા.' ઋષિએ માણસને પૂછ્યું, 'તમે સમન્થા ?' લોભી માણસે કહ્યું, 'હા જી; આપે દાન કરવાનું કહ્યું.' ઋષિએ કહ્યું, 'ખરું; તમે ખરાબર સમન્થો છો.' રાક્ષસને પણ એવો જ સવાલ પૂચ્યો. ક્રૂર રાક્ષસે 'દ' નો દયા કરતી એ જ અર્થ લીધો. ઋષિએ કહ્યું, 'ખરાબર છે.'

જેમ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અનન્ત છે તેમ સામાજિક દોષોનું સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે. લોકમાન્યે જોયું કે લોકોમાં અકર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે, અને તેમને ગીતામાં ઈર્ષ્યાજનક બહુમતી મહાત્માજીને આ નાસ્તિક ધુમ તો લોકસમાજમાં

એમોર દિસા જ દિસા વ્યાપેની છે એમ જણાયુ, તેથી તેમને થયું કે ભગવાન તો ગીતામાં અદિસાના સાર્વભૌમ મહાવ્રતનો જ ઉપદેશ કરી શકે

સવાય એટલો જ છે કે ભગવદ્ગીતા અંતિહાસિક ગ્રંથ છે કે ધર્મ ગ્રંથ? અંતિહાસિક ગ્રંથ ત્યાં તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તો પણ, ધર્મની વાણી તરીકે પ્રમાણ નથી, કેન, કાલ અને મનુષ્યોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે અને તે ધાર્મિક ગ્રંથ હોય તો તો કુશળ ઉપર ધર્મ-ક્ષેત્રે ૩૫ કરી દુરોધનાદિ કામક્રોધને છૂટવા માત્ર આહોના દના પાના યુદ્ધને જ તેમાં વર્ણન હોય તેવો નહિ તો કયો માનની વિગતજન્ય બનીને દુન્યવી લડતમાં ઉતરી દિસા કરી શકે?

મને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે ભગવદ્ગીતા એ મૂળે મદ્ધમાન્ય અંતિહાસિક ઉપદેશ છે, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રસન્ન યુદ્ધમાં—આ દુન્યવી લડતમાં હતા માટે જ પ્રેરણા કરી છે પાળી ધાર્મિક લોકોએ અનર્થયુદ્ધ વર્ણવના સાર એ પ્રમગ મુદ્ધ જોઈ એનો લાભ લીધો અને ધાર્મિક તરનો ગુપ્ત ગમાય વિશેષ પશુ પુ એમ જ માત્ર ધુ અંતિહાસિક ગમની અંતિહાસિક કથા કેરી હશે એ આજે આપણે જાણતા નથી, પણ વા મીથિયા માડીને દુનગીદાસ સુનીતા દરેક કવિએ પોતાને રુચ્છુ તે તાત્પર્ય વગવડા તે કથા સામે છટ લીધી છે

હવે જે લોકોએ ગીતા ઉપર ટીકાઓ લખેની છે તેઓ ગીતામાંથી જે અર્થ કાઢે છે તે દરેક ધાર્મિક અર્થ કહેવાય ખરો, પણ ટીકાકારોને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો ભગવદ્ગીતા રચાય પછી જે જે લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાંચી મનના જતાવેગે છે, જેમણે ભગવદ્ગીતાની પ્રતિષ્ઠા આપનારો મંદ કરી છે, ભગવદ્ગીતાને સાહિત્યના દગ્ગામાં પોતાના માન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મોખના જેઓ મનદાર હતા જેઓનો ગીતા પર ગીતા કાગ્યાસ જેટલો જ અધિગ્રા ગણાય, તેઓએ ગીતામાં શું જોયું હતું એ જાણવાની જગ છે એ આજે આપણે જા ઉપચી જાણી રાખી? તે વખતના અંજીત્યપત્રી ૧૧ અંતિહાસ ઉપચી સાહિત્ય ઉપચી અને લોક ગિના ઉપચી જ મહાભારતકાગી જનતાએ ગીતામાં જે અદિસા જોઈ હતા તો જરૂર એ વખતે લોકોમાં અદિસાધાન એક ધર્મગ્રંથ ગણત થયો હોત એવામાં એક મહાભારત પછી તરત જ દિસાઅદિસા ઉપર ભારે વાદનિરાદો મચ્યા હોત અદિમાતુ તરત હિન્દુ ધર્મમાં નવી એમ નથી પડે જલિએ દેશ, મલ, જાતિ, નિગ વગેરેના અપનાદ્વિત એક સાર્વભૌમ મહાવ્રત તરીકે અદિસાને ઓળખાવી છે છતાં હિન્દુ ધર્મમાં તે વખતે

અર્થિંગાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત ન હતું. ‘વાગીયા’ (મનોમા ચતી) પશુહિંસા અને ક્ષાન્તિપુદ્ધિ થતી હિંસાનો હિન્દુ ધર્મે વિરોધ કયો નથી. હિન્દુ ધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમાં આને આપણે અહિંસાને મંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દાખલ કરીને તેમાં હિન્દુ ધર્મને બાંધ આપે એમ નથી પણ ગીતાનો જમાને અર્થ કરવા જેથીને છીએ ત્યારે ગીતામાંથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પયલ ના માટે કરીને ? મહામાત્મના જે રીતે ગીતા આપેલી છે તે નેતા લોકમાને ગીતાનું જે ગ્રંથ જનાયે છે તે વધારે બધેસતું છે એમ કહેવું પડે છે. સાચે જો પણ ધ્યાનમાં મળવું જોઈએ કે ગીતા એ કાલ પન્માત્માનો છે એમ કહી નહી, અથવા તે ગીતાનો જે પિરિતાર્થ છે તેમાં મપૂર્ણ અધ્યાત્મ આવી જાય છે એમ પણ નથી પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નીતાને લઈએ તેમાં મહાત્માજીની સંપૂર્ણ અહિંસા અને અસંવિન્દ્યાબુનો પૂર્ણગોચર અને સમાધિ જાય છે. ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ નેતા બગવદ્ગીતામાં મુખ્યત્વે કર્મધોગ ન છે એવું સ્પષ્ટ દેખાશે અને એમાંથી આપણે કયો અર્થ લઈએ એ તે કહેવા જાયે પોતાની ખામીએ જોઈ અપિરિતાર્થના ત્રણ અર્થો પ્રમાણે ન લેવો નહો. પન્માત્માની વાણી તે આકાશની મેઘગર્જનાની પેઠે ‘દ દ દ’ ની ગર્જના ચલાવ્યા ન કરે છે.

૩

લોકમાને ગીતાનું ગ્રંથ શોધવાનો મનો બા ન મુન્દર ગોપી કાઢ્યો છે. વેદનો અર્થ કરવામાં કુશળ એના પૂર્વજીમાસામેએ ઉપદેશ, ઉપગદાન, અભ્યાસ, પ્રેરણા વગેરે કસોટીથી ત્રણનો અર્થ કરવો જોઈએ એની પદ્ધતિ નહીં કરેલી છે તે દૃષ્ટિ લઈ લોકમાને ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રમંગ, તે ઉપદેશનું રાજ, ફરીફરી અનેકવાર પુનઃક્રિયા કરીને પણ જે વસ્તુ હંસાવવા માગી છે તે, પણ તપાસીને એમ નિર્ણય કરી જનાર છે કે જનનાં હૃદયાર્થે વિરોધાદેહ ઉત્પન્ન થનાવી વડવાની ના પાડનાર અને કુલજાય જનારા મુદ્ધા ભાગ લેના કરના ગત્યાસ લાગુ થયા ઉપર મુજબન ચલાવવું બેન ન જનાર અર્જુને જનનું ગ્રંથ સમજાવી, નીતિવાચના સૂચન સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરી, ચિત્તહિનો માર્ગ બતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિની નિર્મોહિયવાની સુક્તિ બતાવી, ધર્મકર્તવ્યનું સ્વરૂપ આપી, નિઃસ્વપદસંગી દુનિયાનું અવિધ્ય બતાવી, ગુણનયનું સ્વરૂપ કહેલી, નિર્ણય લેના છતાં કર્મકારની કળા બતાવી, દેવાસુખસંપત્તિનો સનાતન ગંગો અર્જુન આગળ લો કરી, આખરે કર્મધોગનું જ પ્રાધાન્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન ઉપર હંસાવ્યું છે, અને અંતે ‘તને યોગ્ય લાગે તે કર’ એવી અત્યંત આપી છે. જવાબમાં ‘મારો મોહ ગયો, હવે હું લડવા તૈયાર છું’ એવી તેની પામેથી કળવત કરાવી છે એટલે કે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈગન્યપ્રવચન કર્મધોગશાસ્ત્ર

ગીતગોવિંદ ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ જેવી તાત્ત્વિક વિદ્યાનો છંદગીમાં વિનિયોગ કરી રીતે કરવો એ જાતાવનાર એક વ્યવહાર શાસ્ત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધ કરેલું છે.

કર્મમાત્ર જંબક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ધૃત્તિ રાખનારે કર્મનો જનતાં શુધી સંન્યાસ—કેટલાં ત્યાગ—કરવો જોઈએ, એની જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ જાતાવ્યું છે કે કર્મક્ષણની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા હું છું એવો અહંકાર રાખ્યા વગર યદૃચ્છાપ્રાપ્ત અથવા પ્રવાહપતિત જે કાંઈ કર્મ—વિહિત કર્મ—કરવું પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કૃશજાતથી કરે તો માણસને કર્મબંધ થતો નથી; એટલું જ નહિ પણ આવું કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે આટલું જ બતાવ્યું હોત તો તેટલાથી પણ કર્મચોગનું પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ; પણ એ વખતનો અર્થાતો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી બગવદ્ગીતામાં તેનું બિગડવું ભગવાને કરેલું છે.

તે વખતના કેટલાક લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કેવલ્યદાયી જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મનું બધે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અન્ત આવવો જ જોઈએ, કર્મનો સંન્યાસ કરવો જ જોઈએ. બગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલું છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણસની મુનસરીનો વિષય છે શિ, અને તે પ્રમાણે જો રસ્તા અથવા નિષ્કાઓ જૂતા ફાળથી ચાલતી આવેલી છે એ પણ ખરું; છતાં આ બાબતમાં માફ—એટલે કે શ્રીકૃષ્ણનું—ખતું એવું છે કે જેમાંથી કર્મ કરવાનો—એટલે કે કર્મચોગનો માર્ગ જ છે. એક તો માણસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે. અને બીજું જે કિંઈથી કર્મ કરીને જાનીઓ નિદ્ર થયા તે કુટિત અથવા તે માર્ગનો જો જાનીઓ પોતે જ ઉઠેદ કરી નાખે તો જ્ઞાનમાર્ગ ટકે કઈ રીતે? મોક્ષનો માર્ગ માફ ગળવા ખાતર, મોક્ષનું સાધન હોવાને માટે પ્રગટેલું ગળવા ખાતર, જાનીઓને યોગયુક્ત કર્મનો વપતુપાઠ સમાજ આજના હોશા પ્રિત ગળવો જોઈએ. આનું જ નામ તે લોકસમૃદ્ધ અજ્ઞાન તોગને જ્ઞાન દગામાં જ રાખના એનો અર્થ લોકસમૃદ્ધ નથી, પણ જે ને જઈ પોતે જ્ઞાન મેળવ્યું તે રસ્તો અજ્ઞાન લોકોને જતાવવા ખતર રસ્તા ઉપર જતા આવતા ગેરુ એ દૈદ જાનીની ફજ છે અથવા નો ૧ જાનીઓને લગ્નમ છે, એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ રસ્તો વિહિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં બતાવેલું છે, એ લોકમાન્ય નિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આ ગીતાગ્રંથમાં ગીતાના દરેક શ્લોકમાં તેમજે ઘટારી દેખાડ્યું છે. પગ ૮૮૩

જસ ન થાય એ ભેદ અન્યને વિનંતુ દાખલ જુદા નિબંધ એમણે
નેડી દીધો છે, જેની આદ્ય પૌન્ડ્ર્ય અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો સાર આની
જાય છે. આગા આપણા ચારીક અથવા ધૂરોપના હેટાનિગ્દ પક્ષના આધિ
ગૌનિષ્ઠ સુખનાદથી લખને સાખ્ય લોકોના પચીસ તરવેનું, રંશનિક લોકોના
રહિના ઉત્પત્તિકમનું, નીનિશાસ્ત્રનિવાદોની કર્મનિત્યાસા અને કર્મનિપાટની
વ્યવસ્થાનું, તેમજ દેવ અને શ્રીનના અધ્યાત્મવાદનું સાગોષાગ અને
ગુન્દર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું ગદ્ય સમજની દીધું છે, અને
એમ સિદ્ધ કરી જતાવ્યું છે કે આ સિદ્ધાન્તથી જ જીવનનું ગદ્ય ઉદ્ધવાય
તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે; કર્મયોગ ચરિનાર્થ થાય તેમ
છે અને અભેદમકિતો અપૂર્વ આગ્રહ મળે તેમ છે

આમ જેમ ખડાગાધાટમા ચડાણું કસુ બાન કમ મા વગર આગ
ગાડી નેનનેનામા આપણને ટગરો શ્રી ઉચે લઈ જાય છે, તેમ પોતાની
અદ્વૈત બાપારોલીથી અને વિનંતુપદતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય અનાયાસે
આપણને ફિલસૂફીરૂપ હિમાલયના ગૌરીશ્વર મુખી લઈ જાય છે. આ બધું
વિવરણ અનેક દલાન્તો આપી 'દરેક મુદ્દો ફરીફરી સ્પષ્ટ કરી એટલું
બધું પાઠદર્શક કરી મુકતું છે કે પુસ્તક પૂરું થયા પછી આપણને એમ જ
થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજે અર્થ ધારેલો જ ન હોય આટલું છતાં જે
કરી દુર્બાગી તક રહી જ હોય તો તે ટાળના લોકમાન્યે ગીતાઅધ્યાયની
સંગતિ ઉપર એક મુન્દર પ્રશ્નરણ લખેલું છે આપણા જૂના દરેક ગ્રંથ મારે આવું
પ્રશ્નરણ જે લખાઈ જાય તો આપણા ગ્રંથો સમજવાની અરધી મુશ્કેલી
મળી જાય 'ગીતાગદ્ય'ની સૌની ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી જતાવ્યું
છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપક હતા જેઓએ તેઓનું
'ઓશયન' અને 'આર્કટિક હોમ' ઇન ધી વેસ્ટ' એ ગ્રંથો લેખેલા છે અથવા
'બાહારક' મેમોરિયલ વૉલ્યુમ મા જેમણે ઍસીરિયન અને આર્યન ગ્રંથો
વચ્ચેના સબન્ધ ઉપર લખાણ વાચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તલરપડી કલિહાસ
સંગ્રહક હતા તે જાણે છે 'ગીતાગદ્ય'મા પણ બહિરગપરીક્ષણનાળા
પ્રશ્નરણમા ગીતા અને મહાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદ, ગીતા અને બૌદ્ધ
સાહિત્ય, ગીતા અને બાઈબલ વગેરે વિશે અર્થ પોતાની શક્તિનું તેમણે
બાન મગવ્યું છે ગીતા અને બાઈબલ ઉપરનું એમનું વિવેચન સાર
ધાર્મિક ઇતિહાસ ન્યારે લખાણે ત્યારે દિગ્દર્શક થશે

આના પ્રખર શુદ્ધિમાન અને અલૌકિક નિહાન આચાર્ય પોતાની
પ્રતિભાના આવા કુદન્તી ખેચાણે પ્રયત્નપૂર્વક મારે ગળી આપી જીવગી
જે એ સ્વચ્છતાની પાછળ અર્થ નાખી તેનું અરણ્ય કરી આગળે જો

જો અસાધ્ય મેળવવા પ્રયત્ન ન આપીએ તો તેમના 'ગીનાગદ્ય' જેવો
 ઇશ્વર અદમ્ય દેવને આપણે નાવાયક દર્શીએ. લોકમાને 'ગીનાગદ્ય'માં જે
 યોગાનું ગદ્ય વર્ણન છે તે જ પોતાની હંદગીમાં હી પશુ બનાવ્યું
 તેનું અનુદંબ આપણે કરીએ તો આ વીરની સાચી વીરપૂજા કરી
 લે. વીર બનીશ તો જ વીરની પૂજા કરી શકીશ. કારણકે હવે છે
 'nlets cannot worship heroes.' કૃતિ હવે છે 'દેવો મૂલ્યા
 મતેન્।''

જેલ ડાયરી*

શ્રી ગાંધીજીના આચાર્યની નિત્યનોધ એ કંઈ ચોપડી નથી, પણ એક
 ચિનિત અને ઉદગચ્ચિત દેશનાયકનું પ્રત્યક્ હૃદય છે. તે વાચતા એક
 મજા અને નિમ્મકારી માણસનો અગત્ય પશ્ચિમ થાય છે પ્રતિનીલ
 ન અન્નભૂષ એવી વ્યક્તિઓ બહુ જ ચોડી હોય છે, અને જેટલી હોય
 તે બધી કંઈ પોતાનું હૃદય હમેશા હાકું નથી કરતી એવાઓના વિચારો
 ના આકર્ષક હોય છે દેશમેના પગલે જેલનિવાસ મળ્યા પછી જે વિચિત્ર
 ગેચિતિ બની થાય છે, પ્રતિનો વિચાર કરવાની જે તક મળે છે અને
 મક્કાના દામ્યનો અને પોતાની અસાધ્યવૃત્તિનો જે પ્રત્યક્ અનુભવ મળે
 તેને પશ્ચિમને ઉતા વિશેષ વિચારો વિશેષ કિમતી હોય એમાં નાકાઈ શી ?

ગયા દમ પદર વસની અદર ધણી દેશસેવકોને કાગવાસનો અનુભવ
 થો છે. કેમકાકોએ પોતાનો અનુભવ દુનિયા આગળ મુક્યો છે. અસાધ્યની
 કન પૂરી થતા આ બધા અનુભવો અને વિચારોનો એક અત્યંત
 હિત્યરિમાગ થરાનો. તેમારે શ્રી. ગાંધીજીના આચાર્યની નિત્યનોધ પોતાની
 મેળવનારી લુગી જ પડવાની

ગાંધીજીએ પોતાના જેવ અનુભવ દુનિયાને આપ્યા છે, પણ તેમા
 જે બાને મત્યામદના આચાર્ય મોને છે. શ્રી ગાંધીજીના આચાર્યની નો ધમા
 યાધક સત્યાગ્રહી પોતાનો લુગો તેમજ પોતાની શકાએ અને નિરોપો
 બૂ કરે છે નહુ મહિના એક જ જેવમા એક જ ઓડીમા મોધાઈ મલા

છતાં ઉત્સાહી શુસાકરના વૃત્તાન્ત જોટલી જ વિવિધતા આ શૈશવનિરીમા છે ઉદયનુ મન્યન આમા એટલું બધું પ્રામાણિકતાથી આપેલું છે કે આ ચોપડી સાહિત્યક્ષેત્રમા કાયમનું સ્થાન લેશે. આમા કૃત્રિમતા કે આડબજ લેશ માત્ર નથી. આમા ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પણ ધર્મોપદેશ નથી, ગભીરતા છે, પણ દુર્મુખતા નથી, સન્કારિતા છે, પણ તેને લીધે આવતી પ્રતિજ્ઞાની આભાષેટ નથી પોતાની ત્રદ્ધા તેમજ પોતાની અશક્તિ એમા નિખાવસપણે તેમણે ટાકી રાખી છે. આત્મશુદ્ધિની શુગન્ધ જોનામા પેદા થઇ છે એવો માણસ પ્રતિકુળ વાતાવરણમા પણ બલમનસાધની પરિમળ કેરી રીતે ફેલાવી શકે છે એ જોઈ આપણને તેમને વિષે સાત્ત્વિક અદ્વૈયાધ ઉપજે છે.

શ્રી. શજગોપાલાચાર્યની લેખનરીતીમા હીગની ચમક નથી, ખજ્જની અણી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને રક્ષાટિકની પારદર્શકતા છે તેથી તેમની આ ચોપડીના સહવાસમા મન ઉત્તેજિત નથી થતું, પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય છે નિરાચરી સત્યનો આ મહિમા છે.

ઈશુના ચાખખા

લગભગ બે હજાર વર્સ પહેલાં યૂરોપે એક એશિયાઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યારપછી એક હજાર વર્ષ વીતી ગયા અને એ જ ઈશુની જન્મભૂમિ હાથ કરવા માટે યૂરોપી લોકો એશિયા સાથે લડવા મડયા ખસે વર્સ લડ્યા પણ તેમા સફળતા મળી નહિ, તથાપિ બીજી રીતે યૂરોપ ઉપર એશિયાની અસર થઇ ક્રુઝેડના ધર્મયુદ્ધોને પરિણામે એશિયાના ભૌતિક શાસ્ત્રો અને ઉદ્યોગકુશલતાએ યૂરોપમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારપછી લગભગ બીજા હજાર વર્સે હવે યૂરોપના દીર્ઘદ્રષ્ટા વિચારકો એશિયા પાસેથી આધ્યાત્મિક વિદ્યા અને જીવનકળા લેવા મથી રહ્યા છે.

અપવાદનથી મદ થડે છે એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે યૂરોપને ધ્રિગ્તી ધર્મ સાપડ્યો તેના હજુમા તે ધર્મનો ફેલાવો આખી દુનિયામા કબ્જાનો ચગ યૂરોપીય પ્રગ્નઓએ બાધ્યો. એશિયા પાસેથી ભૌતિક શાસ્ત્રો શીખી લીધા

કે તુમ જ તેમા અર્થોક્તિ (લોભનો વિનાશ કરનારી ?) પ્રગતિ કરી તેના જળ વડે આખી દુનિયાને પોતાનો શિકાર કે મેવક કરી મુકવા તેમણે મહેનત માડી છે. યૂરોપના બાહ્યના શિષ્યત્વ લખાણેણુ છે, પણ યૂરોપ હમેશાં ગુપ્તદત્તો જ રોળા કરતુ આવ્યુ છે. દુનિયાનો ધર્મશુર તેમજ મજશુર પોતે જ છે એવો દૃઢ અદ્ભાવ યૂરોપમા દૃઢ છે એશિયાની સમાન્તર્યના હીક નથી, એશિયાને પુરુષાર્થનો ખ્યાલ નથી, ઠાઠ પાપુ તકનો લાભ લેવાની એશિયાને ગમ નથી એમ માની લઈ પ્રથમ પોતાની ગુદશિષ્ટા લઈ એશિયાને પાઠ પઠાવના અને ધૃશ્વરે આ રીતે ‘ ગોરી જનિ ઉપ નાખેયો બોલે ’ (બ્લાન્ટ મેન્સ ગર્ડન) અનન્યભાવે ઉઠાવવા યૂરોપ તૈયાર થયુ. હવે તે જુઓ છે કે તેની પોતાની મમાન્તર્યના પાયા વગરની છે, યૂરોપી ગાંઠોની ધર્મશુદ્ધિ નગી છીંછરી ને તકવાદી છે અને યૂરોપની જીવનકળા જીવલેણુ અને આત્મધાનક છે. જે દિવસે યૂરોપે દુનિયામા પડેગવડેલા અવનવનાના બાલુગા ફેંક્યા તે જ દિવસથી દુનિયામા યૂરોપ જહારની અવનવના જોખમમા આવી યૂરોપે જે દિવસથી વિશ્વજન્મ્યુત્વ જાહેર કર્યુ તે જ દિવસથી બન્ધુદોહ પણ શરૂ કરી દીધો, તેમજ જે દિવસથી તેણે સમાનતાનું ઝોતન રચીને દુનિયા સમક્ષ ગાયુ તે જ દિવસથી દુનિયા આખીમા અપસિની, સત્તાની અને સુખની અસમાનતા ફેલાઈ પ્રજામત્તાક મન્યપદ્ધતિ એ જ સૌથી મેટ છે એ સિદ્ધાન્ત યૂરોપે રચાવ્યો, પણ પ્રજાસત્તાક મન્ય સ્થાપન કરનાની કળા હજુ યૂરોપને આવડી નથી. હવે એ બધુ એશિયા પામેથી શીખનાનો વખત આવ્યો છે એમ ત્યાના કેટલાક સાર્વિક અને પ્રતિભાગ્રાણી લોકો સમજી ગયા છે.

મહારાજ પાંલ ગિનાર તેમાના એક છે ‘ નવજીવન ’ ના વાચકવર્ગને તેમની જોળખ છે જ રિશાઃ મહારાજે અનેક વર્ષો લગી દુનિયાની અસ્તૃતિ એણુ અધ્યયન અને મનન કર્યુ છે શાન્તિમય જીવન ગાળના દુનિયાના અહિક બચરાગણુ એસક તેઓ મોખના હતા, પણ જ્યારે યૂરોપનો દાવાનજ સમજ્યો ત્યારે તેમનથી રહેવાયુ નહિ તેમણે બર્જિયાલુ બની ગાંઠોને તેમનો વિનાશક આસુરી ક્રમ છોડી દર્ઠ માનની બનવાનો ઉપદેશ કર્યો અને એશિયા તરફ વળી અહીની પ્રજાએને ‘ યૂરોપનુ શિષ્યત્વ છોડી દો, યૂરોપની પામેથી કશાની આશા ન રાખો, પ્રજાસત્તાક તો એશિયાથી જ થવાનો છે ’ એમ જાહેર કર્યુ.

પણ યૂરોપની દામિકતા જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી ઉઘાડી પડે નહિ ત્યાં સુધી યૂરોપના યોગે પણ જાગરના નથી અને એશિયાના લોકો પણ ચેતવાના નથી એ જોઈ એમણે યૂરોપના દલ મામે પોતાની અગોચર

વાણીના તાતાં તીર દેઠ્યા છે. એ તીરોનું એક બરેલું બાથું મઠાસની ગએશ કંપનીએ લમણાં જ બહાર પાડ્યું છે તે અમારી પામે આવ્યું છે.

જે દગ્ગર વરસ પહેલાં પોતાના કાળના દંબ અને અધાર્મિકતા નિહાળી ઇશુ ખ્રિસ્તે ઝીણી ઝીણી ગાઠો વાળો એક ચાખળો તંબાર કરી એવા દંબી લોખંડે દેવમન્દિરમાથી હાકી દાઢ્યા હતા. એ જ શક્તિ આપણા પોલમા નજરે પડે છે. ઇશુ ખ્રિસ્તે જે ઉપદેશ આપ્યો તેનો પૂરો અર્થ તેના શિષ્યો સમજ્યા ન હતા. ઇશુનો ઉપદેશ એટલે યહૂદી ધર્મમા એક મહાન પવટો હતો એ તો ઇશુના શિષ્ય સત પોલે જ દુનિયાને ઉઘાડું કરી બતાવ્યું. આજે મહાશય પૌત્ર ગિરાજ પણ એ જ બતાવી ગયા છે કે ખ્રિસ્તના ઉપદેશ પ્રમાણે જો સાચે જ ચાલુ હોય તો આજનું સામાજિક તેમજ રાજકીય જીવન પનટાળે જ છૂટકો. સત પોલે બતાવેલું કે યહૂદી કાયદાઓ અને ઇશુના ઉપદેશ એ બે ક્રોધ રીતે મેળ ખાઈ જ ન શકે આજના પૌત્ર ગિરાજ દહે છે કે હાલના સુધાગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે તેવપા-ગીનો જ સબન્ધ છે તેઓ દહે છે, જે દિવસે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું કામ એશિયાવાસીઓના હાથમાથી જઈ યૂરોપી લોકના હાથમા આવ્યું તે જ દિવસે ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ દર્શન થયો. આજે ખ્રિસ્ત પોતે આની જો ધર્મોપદેશ કરે તો યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓ તેને બોલશે વિક ગણી ફરી ફૂસ ઉપર જ ચડાવે એવું છે.

સાધુની વાણીનો સાચો અર્થ સાધુશક્તિના લોકો જ સમજી શકે છે. ઇશુના ઉપદેશનું સ્વરૂપ સમજવા જેટલી સાધુતા ખ્રિસ્તીઓમા રહી નથી એ જોઈ મહાશય ગિરાજે ઇશુના ઉપદેશનું, અત્યારની બાપામા અને આજકાલની વિચારમંડળીને મળતી દેખે તેમજ જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં સુધારાવધાનના વાતકો સાચે, આ એક નવું બાઈબલ જ રચ્યું છે એમ કહીએ તો ચા.

આમા મુખ્ય કટાક્ષ તો ખ્રિસ્તીધર્મીઓ અને યૂરોપના લોકો સ જ છે અને ઘણાંબધ ખ્રિસ્તી લોકો એને દરિયાતાના ઉકાળા પેરે જ પી છતાં આપણા લોખંડે મારે આમા કશું લેવાનું નથી અગર તો આ ચાખળો જોમાથી આપણે બચી જઈએ એમ તો નથી જ. અત્રે જ કહેવા લીધેલા આપણે બાપ્તિસ્મા બંધે લીધો ન હોય, તથાપિ આપણી મનોરચ અનેક અંગે આપણા અત્યાર લગીના શુભોના જેની તો બની છે જ અને હજુ ગાંધી દાલ સુધી આપણે યૂરોપી જીવનકાળને આપણા જીવન ઉતારવાના જ પ્રયાસમા હતા આ ચાખળાઓથી આપણી પણ આજે ઉઘડશે એવી આવા રાખીયે

કેવળ રાજ્યકાન્તિએ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બન્ધુતા એ જણ સ-

ગતો દુનિયાને બેટ ક્યો, પણ તેમાનું પહેલુ તત્વ જ લોકોમાં કંઈક અરો રોપાયું ગણાય. હવે સમાનતાનો યુગ ખેડો છે. તેને મૂળ પકડવામા કેટલી કાન્તિ જોઈએ, કેટલા અભ્યાસો થશે, કેટલી લોહીની નદીઓ વહેવી જોવાનું દુનિયાને નમીએ લખાયું હશે એ કોણ કહી શકશે ? બન્ધુતાનો યુગ તો હજી કંપનાના ક્ષિતિજ ઉપર જ વિગળે છે.

આનું કાંણુ ક્રાન્સની ગળ્યકાન્તિના પાયામા ધરમળથી નરી નામ્નિકતા એટલે ઇશ્વરનો ઇનકાર હતો એ જ છે. તેમ ન હોત તો સમાજના ચૂરેચૂગ કનારસ્વતન્ત્રતાને વ્યક્તિવાદથી સરખાત ન જ થઈ હોત ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ નીકાર્યો પછી તે પરમ પિતાના ધરમા વિશ્વબન્ધુત્વ પ્રથમ સ્થપાયું હોત, અને પછી કુટુંબના કાયદાની રૂએ આભાવિક સમતા ને સ્વતન્ત્રતા એની મેળે જ સ્થપાત. પણ ચૂરોપે ઉધો રસતો લીધો અને તેથી આ અરાજકતા, સમાજવાદ અને સામ્યવાદ જેવા વિખવાદ પેદા થયા છે. રિશાઝ મહાશયના આ વાગ્યાણોમા પણ અરાજકતા છે, પણ તે સમાજક્રોડેક કે હિંસક નથી ધર્મનિક લોકોને ગતની જરૂર જ શી હોય ? આત્મનિયન્ત્રિત લોકોને માટે રાજ્યમંધાગણ કે બાલ શાસન જોઈતા જ નથી. જે પોતાની જ ગ્રેણાથી સંયમ પામે છે, તેને માટે રાજ્ય તો શુ પણ યમગજ પણ નકામો છે.

આ વાગ્યાણોમા સામ્યવાદ પણ એતપ્રોત છે, પણ તે દેખવક નથી. ન્યાયવૃત્તિ અને નમ્રતામાથી જન્મતો સામ્યવાદ આમા છે સર્વ ધર્મનું મૂળ જે દયા તે જેના હૃદયમા પ્રકટ થઈ છે તેનો સામ્યવાદ જુદો હોય છે અને પોતાની ઈર્ધ્યાઅમૂયામાથી નાનામોટા કોઈને પણ બચવા ન દેવા એવી વૃત્તિમાથી પેદા થતો સામ્યવાદ જુદો હોય છે પહેલામા આત્મૌપમ્યની દૈવી સપ્ત રહેલી છે. અને ખીજામા અમૂયાની આગુરી સપ્ત બરેલી છે અને રાટલી ન મગે ત્યા સુધી ખીજાને લાડુ ખાના ન દઈ એ વૃત્તિ જુદી અને પાડોશીને રાટલી ન મગે ત્યા સુધી હું જાને અત્ર ગ્રહણ ન કર એ આત્મ બાવ જુદો.

વળી આ વાગ્યાણોમા સમાજસત્તાવાદ પણ પૂરેપૂરો છે, પણ તે સાર્થક અને લોભી લોકોના ટોળાનો સમાજસત્તાવાદ નથી સમાજ એટલે એક મોટું વ્યાપક કુટુંબ છે અને તેથી જે નિયમ પ્રમાણે કુટુંબ ચાલે છે તે જ નિયમ મુજબ સમાજનો તેમજ આખી દુનિયાનો વહેવાર ચાલવો જોઈએ એ આ સમાજસત્તાવાદનું ગુહ્ય છે ખ્રિસ્તની દસ આજ્ઞાઓ જેટલી વ્યક્તિને માટે છે તેટલી જ સમાજને સારૂ પણ છે એ રિશાઝ મહાશયનો પોકાર છે.

‘ માણસે રાખ ગખરી એ જેટલું નિન્દ્ય અને અધર્મ્ય છે તેટલું જ ગાય - રાજ વગેરે ત કે અરથાન રાખવ એ નિન્દ્ય છે ’ એના તાત્પર્ય

શબ્દોથી જ્યારે ગિગાર મહાત્મ્ય આજોગો લગાવે છે ત્યારે સમાજ વિશે એક નવો જ આદર્શ આપણી આંખ સામે તર્કી મૂકે છે.

જેમ અનેક દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અપૂર્વ છે તેમ આની લેખનશૈલી પણ અપૂર્વ છે. અથવા તો એને અપૂર્વ પણ કેમ કહીયે ? એ સૌથી પુગતન છે. હાલના જમાનામાં લોકો જોલે છે અને લખે છે બહુ, પણ એમના એ વચનોના પ્રમાણમાં તેમને હાથે કાર્ય બહુ ઓછું થાય છે. જ્યારે લોકો કર્મશીલ અને વિચારશીલ થાય છે ત્યારે લાખા લાખા વિવેચનો વાચવા જેટલો સમય કોઈ કાઢી શકતું નથી. સાચું જોતાં ગ્રન્થો વિચારો પૂરા પાડવાને નહિ પણ ફક્ત તેની દિશા સૂચવવાને સાઠ જ લોવા જેટલો. આજ કાલ બખરમાં ' ગસાયણિક પદ્ધતિઓ પચાવેલા ' જોગકો મળે છે જે માણસનું જઠર પચાવવાની ક્રિયા કરવાને પણ અશક્ત છે તેને માટે આવા જોગક હોય છે. હાલ તો કેટલાક ધધાદારી લોકો પણ વખતની તગીને કાચે આવા જોરાકો ઉપયોગમાં લેતા થયા છે. પણ હવે એવો અનુભવ થયો છે કે આવા જોરાક હમેશા ચાલુ લેવાનું ગખનાગ્મથી હજીમ કરવાની શક્તિ જ કાયમને માટે નાશ પામે છે. સાહિત્યની બાળતમા પણ લગભગ આજુબાજુ જ બન્યું છે. લોકો ખાચ મિનિટ વિચાર કરતા કરતા અર્ધો કલાક વાચવાનું પસંદ કરે છે, કેમકે વિચાર કરવા કરતા વિચાર ધગવવા એ કામ સરેહુ છે આજકાલના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અધ્યાપકોના વ્યાખ્યાનો કરતા પણ ઘણીવાર વધુ ઝીણું કતિયુ હોય છે જૂના કાગળા એવું નહોતું. ધૌણિક જોરાકની પેઠે યોગમાં ઝાઝા કસ નમાનવા તન્ન તે કાળના લોકોની પ્રવૃત્તિ રહેતી આજે જેમ પદર રૂપીયાનો ખુન્દો ગળવામાં મુકી રવા કરતા એક ગીની પાએ . રાખની આપણે પસંદ કરીયે છીએ તેમ તે કાળના વિચારશીલ લોકો એક આખી ચોપડીના કરતા એક સુન્દર ' સુભાષિત ' કે સતવચનની વધુ દહર અને કિમન કરતા વળી અનુભવની વાણી જેટલી ટુંકી તેટલો વધારે અસરકારક અને સ્મરણમાં રહેતી સરેહી હોય છે. તેથી જ સાહિત્યના કરતા કહેવતોની અસર સમાજ ઉપર વધારે હોય છે કહેવત અગર સુભાષિત એટલે સાહિત્યનું ચલણી નાણું, સમાજની ટકશાળગાથી બહાર પડેલા સિકાઓ.

આવા સિકાઓ પાડવાનું કાર્ય યૂરોપમાં ક્રાન્સે સૌથી વધારે ક્યું કહેવાય છે જુથેર જેવા સાહિત્યિક વિચારકોના વચનો તે ભાષામાં કહેવનની પેરે ચાલુ થઈ પડ્યા છે પૌલ સવાસી દોઈ તેમણે એ જ પ્રાચીન સુભાષિતશૈલી અહણુ કરી છે, અને તેમાં તેઓ એટલા તો સફળ નીડ્યા છે કે જો આપણે રાજ્ય જોજ કે વિક્રમ હોત તો જરૂર એકએક

સુભાષિતની સવા સવા લાખ મુદ્રા આપવા તૈયાર થયા હોત, અગર જો જનપતિ જિવાળ હોત તો કવિ બૂપણ્ણી પેડે તેમને રાજકવિ કર્યા હોત. પણ આપજે ભોજ કે શિવાળ નથી અને મહાશય રિશાર ધનમાનની આશાએ સુભાષિતો ગ્યનાર કોઈ પરિત ચારણ નથી તેઓ તો આખા ભગત કે વૃક્ષાગમ જેવા નિરૂદ્ધી ધર્મપગયણ સત્કવિ છે. તેથી તેમના વચનો કિમની છતા તેની કિમત અંકાય તેમ નથી.

જૂના કવિઓની વાણીમા 'બહુ અર્થ અને અપ અક્ષર' વાળા અનુભવ વચનો હોય છે તેમા રૂઢિ, જનમ્વભાવ અથવા હૃદયની ઊર્મિનું ઉંડું પરીક્ષણ હોય છે. રિશારની વાણીમા આ બધું હોવા ઉપરાન્ત ઇતિહાસનું માર્મિક અવલોકન અને આધુનિક રાષ્ટ્રોના જીવનક્રમનું સંગીન પરીક્ષણ છે એ એમની વિશેષતા છે. લોકરૂઢિ જેમ માણસને બંધક બને છે તેમ વિચાર-રૂઢિ પણ તેટલી જ કે તેથી પણ વધુ બન્ધનકર્તા નીપડે છે. આવી વિચારરૂઢિના કિલાને તોડનાર સુધારક વીર તરીકે પણ પૌલ ગિશાર આજની દુનિયાને બાજે મદદગાર થઈ પડે તેમ છે.

બાઈબિયમાના અનેક વચનોમા રિશાર મહાશયે સુધારા કર્યા છે પણ તેમનું એક વચન એવું છે કે તેમા પણ સુધારો કરી શકાય એમ એમને લાગે છે તેઓ કહે છે, 'રાષ્ટ્રોને પણ આત્મા હોય છે.' ત્રણ ખંડોમા અને ત્રણ મહાસાગરોમા પોતાનો સ્વાર્થ શોધના રમડનાર ગણોના છેલ્લા દોહસો વગસના કરતૂકો સામુ જોઈએ તો તો એમ જ લાગે છે કે ગણોને આત્મા યા તો હજી ઉગ્યો નથી અગર તો તે માણસના પૂછડાની પેરે નકામો પાખીત થઈ ખરી પડ્યો હોવો જોઈએ તેથી અમારા ધારવા મુજબ તો હાલ મહાશયે એમ કહેવું જોઈએ કે 'રાષ્ટ્રોને આત્મા હોવો જોઈએ, અથવા તો જેમ નિર્જીવ સૃષ્ટિમાથી સજીવ સૃષ્ટિ પેદા થઈ અગર તો પરુસૃષ્ટિ પછી મનવસૃષ્ટિ પેદા થઈ તે જ પ્રમાણે નિગતમ ગણો પછી દુનિયામા આત્મવાન ગણો પેદા થશે.'

આજની હિન્દુસ્તાનની લડત નિગતમ ગણની સામે લડી પોતાનો આત્મા ખીલવનાની છે, અને એકવાર હિન્દુસ્તાન આત્મવાન રાષ્ટ્ર બન્યું એટલે ખીજાં કેટલાયે રાષ્ટ્રોને આ

વિચાર-કલિકા

કળા એ કાંઈ મોજશોખની વસ્તુ નથી. તે મનુષ્યના સ્વભાવનો પરિમય આપે છે. માણસને પોતાના કાર્યમાં અને જીવનમાં દૃઢલો અને કેવો આનન્દ પડે છે તેનો નિર્ણય તેની કળા ઉપરથી થાય છે.

કળા એટલે પ્રેમથી, આનન્દથી, પ્રસન્નતાથી કરેલું કામ. પ્રસાદ વગર કળા સંભવતી નથી.

મન્દિરો, મસ્જિદો, તળાવો વગેરે ઉપરથી આખા સમાજની સંસ્કૃતિ કેવી છે તે જણાય છે.

કોઈ પણ સમાજની ગૃહસ્થના જોધને તે સમાજની મનોરજના પારખવી સાવ સહેલી છે.

માણસ બાપા મારફતે પોતાનું અન્તરે છપાવી શકે, પણ કળામાં પ્રતારણા અર્થ જ શકતી નથી.

વાણી એ વિચારનું અને ભાવનું પરોક્ષ વાહન છે. ગંજીત અને કળા એ પ્રત્યક્ષ વાહન છે—સાર્વભૌમ વાહન છે.

વાણી એ વિચારની ભાષા. કળા એ હૃદયની ભાષા. આચાર એ ધાર્મિકતાની ભાષા.

જીવનું કેવી રીતે તે સમજવું એ જ મોટી કળા છે.

મોક્ષ મેળવવો એ ઉચ્ચતમ કળા છે. ઉચ્ચ કળા દ્વારા કળાતીત ચર્ચ એ જ આપણું ધ્યેય છે.

એક લેખકે કહ્યું છે, ‘ મને કવિતા કરવાની છૂટ આપો, પછી તમે ભલે કાયદાઓ ધોડો. ’ તેમ જ આમ પણ કહી શકાય કે ‘ લોકોની કળા-વિચરક અભિરચિ મારા હાથમા સોપો અને પછી સમાજને તમે નીતિના પાઠ ભલે બણાવતા રહો. ’

પગમા કાંટો, ઘોતીયામાં ડાબોળાઉં, દાંતમાં શકરું જેમ સહન નથી

થતા, તેમ બાપામા આમ્યતા, હૃદયમા શકા અને જીવનમા કલાવહીનતા
અથવા નીરસતા સહન ન જ થતી જોઇએ

✽

અધર્મિત રીતે વર્તવાથી શિષ્ટજન પ્રત્યે બેઅદબી થાય છે એમ આપણે
માનતા ટોઇએ તો ધરમા ન શોભે એવી વસ્તુઓ રાખવાથી કુટુંબ પ્રત્યે
અને મહેમાન પ્રત્યે બેઅદબી થાય છે એમ આપણે માનવું જોઇએ

✽

માણુસની દિમન જેમ વર્તન પડ્યા થાય છે તેમ ઘરના વાસણ
સાથે ખુરસી, બાજઠ વગેરે પરથી પણ થાય છે

✽

દિવાનખાતામા કળાકૌશલ્યની વસ્તુ અને ઘરમા એવ્યુમિન્યમના મેલા
વાસણ

સભામા જતા સુંદર પોશાક અને ઘરમા ધાર્મિકો વેશ,
બોલનામા સાધુની બાપા અને હૃદયમા હજાહજા પિ,
આ બધા અનૃષ્ટ જીવનમા લક્ષણો છે

✽

જર્મન ગગ અને ઇસ્વીના કપડા વાપન્નાર સમાજમા કોઈ પણ કારિ
વનચિદ્દિદુષાણ્ડ તરુના જેવો મોઠક લખી શકે ખરો ?

✽

કોઈ વસ્તુ સુંદર છે એમ કરીને એને તાપરતા નહિ વાપરનાની વસ્તુ
સુંદર જોઇને લો અથવા સુંદર બનાવો

✽

જુઝામા નિર્ધનતાથી દુખ કે હાનિ નથી પણ નીચતા સહન થતી
એ જ મહાહાનિ છે

✽

કુરચિ સામે ખૂમાટ ઉઘાવવો ગેમા જ આપણી કુરચિ જાણી
આને છે સુરચિનો પાક પોતે બેસાડવો એમા જ સ્વાસ્થ્ય છે

✽

જગતમા દરેક માણુસમા થોડું ધણું બીચપુપડુ છે તેથી જ કુરચિ
જગતમા ફાની રાકે છે

સહિષ્ણુતા અને બીચપુપડુ એમા સમાધિ અને મગ્નુ જેટલું અન્તઃ
છે બહારથી જ મેમા સમાનતા દેખાય છે

✽

મેટનાક કવિઓ કૃષ્ણમા પણ માનવી બાવના જોઈ શકે છે તે

જેટલાકે કહી મનુષ્યમાં દેહનું સૌન્દર્ય નિહાળે છે.

દેહની ઉપાસનામાં અદંકાંતો લાખ કરેલો એ એક દેહાનો મદદાનન્દ છે—નિમિત્તિત્ત્વ દે વરનાન્દમ્ ।

પરિચિત વસ્તુ જોઈને યેના આનન્દ તે માગે આનન્દ. આપરિચિત પદ્ધતિ—નિમિત્તિત્ત્વ આનન્દ ધીર નથી મેલેતો, ગિરજાથી નથી દેખો.

દેહનાને જોવો હન્દ (ટપ) તેવો દેહાને સિદ્ધ મોત.

અવનમા શુ કે દેહમાં શું, અનુકંપા એટલે મરણ

ઉપાસના વિના કોઈ પણ દેહા અવગત કે દસ્તાગત દેહાની આગળ ન વ્યર્થ છે.

દેહા દંધ મદ્દલાપાપ વસ્તુ નથી. તેને માટે તપસ્યા કરી જોઈએ, પરિવષ્ટે તેની ઉપાસના કરી જોઈએ.

શ્રદ્ધા અને શુશ્રૂષા વિના દેહાનું ગદસ્ય સમગ્રત્વ અને અનુગત્વ અગદ્ય છે.

સૌન્દર્યોપાસના અને વિવાસમાં ગર્વ અને નગ્ન જોઈતું અન્તર છે.

ગોરના માગમાં જેન મિત્તિ આડે આવે છે તેમ દેહાની પ્રાપ્તિની આડે નિમિત્તિત્ત્વ આવે છે.

મરેહત્તર અક્ષર કાંઈકની દેહા નદ્રપ્રાપ્ત થઈ છે એ જોવનીય વસ્તુ છે આ માનિક હુગમાં સમાજની કોઈએક દેહાનો નાન શેવો આગે છે

દેહિતામાં કે ચિત્તામાં ભાવ હોય એટલું જાસ નથી ? જોષ દેવો ન

નીતિવિશ્લેષ અને દેહાનું શિક્ષણ છેક નાનપણથી આપડું હદ અને કિનકર છે અને તે કૃતિ હાગ પડેલું આપડું જોઈએ. તરવો પાળ્યાથી ધીમે

ધીમે આપોઆપ પ્રગટ થાય છે અથવા કરી શકાય છે.

૪

ગાપ જે પ્રમાણે દન્યાદાન કરતા સુધી છોડરીને પ્રેમપૂર્વક પાળેપોળે છે અને એને આપી દીધા પછી પણ તેના બવિધ્યની કાળજી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે કળાધરે કળાયુક્ત વસ્તુ નિર્માણ કરીને તે યોગ્ય માણસના હાથમાં પડે ત્યાં સુધી તેની સંભાળ રાખતી જોડાને અને પછી પણ તેની કાળજી કરતી જ જોડાયે કળાધર અને તેની કૃતિનો મંજન્ધ દુકાનદાર અને ઘરાંતનો ન હોવો જોઈએ.

૫

કળા દ્વારા કળાધર યોગક્ષેમની ઈચ્છા કરે તો હાકલ નથી, પણ કળા વેચીને ધનવાન થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નિન્દ્ય છે.

૬

કળાધરે કોઈના નોકર ન બનવું જોઈએ.

૭

જોમનું જીવન પરસ્પર ઓતપ્રોત છે તેમની વચ્ચે જ સહકાર ધર્મ અને ધૃષ્ટ છે. બીજી રીતનો સહકાર પ્રાણધાતક છે. કળા વિશે આ અક્ષરતા સાચું છે.

૮

ક્રેય અને પ્રેયના ઝગડામાં આપણા સમાજનેતા અથવા કળાધરો પોતાની શક્તિ કંઈ બાલુએ ખર્ચે છે તેના ઉપર સમાજની ઉત્તનિ અથવા અવનતિનો આધાર નથી સુ ?

૯

કળાધર અને કારીગરને લુહા પાડશો નહિ. તેમ કરશે તો કળાધરની ના સ્ત્રીમગાઠ જરો અને કારીગરના કૌશલ્યનો લય યજે.

૧૦

ચિત્રકાર, ગિંપકાર, ગાયક અથવા કવિ એમને માત્ર પુનઃકાર ગાપ નથી કળાની ઉન્નતિ ધરાવી નથી કળાને સમાજોપેતાના હૃદયમાં, સ્ત્રીમગા, નમ્રજામાં અને સન્દિમાં ન્દાન આપવું જોઈએ. પેતાના જીવનમાં કળાની પ્રતિષ્ઠા કરો એટલે કળાધર આપોઆપ પેદા થશે.

૧૧

સાચો કળાધર કળાનો પચાગ (મીશનરી) હોય છે. કંલુસ બનીને યોગ્ય માણસથી તે કશું છપું રાખતો નથી.

૧૨

દાયસ્થિ બાસંમાન છે. પણ આદર્શસ્થિ—ધ્યેયસ્થિ સાચ છે એવી

કળાધર્મી માન્યતા હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ જ હરેનું આશ્રય છે

ૐ

કૃપનાત્મક નો પ્રદાનના છે પ્રાણુવાન અને હૃતપ્રાણ અથવા અત્મ પ્રાણુ દરિ અથવા ચિત્કાર પરિ હોય તો પ્રાણુવાન બાવનાઓ તેના તદ્દયમા પ્રવેશ કર છે, પ્રાણુસન ચિત્કારના પ્રવાસ તેની દક્ષમમ્મથી કે ખીછીમમ્મી કહવા માટે છે અને સમાજ ચિત્તમ્મથી હાલી ઉઠે છે એ જ કવિ અથવા ચિત્કાર વિનારી હોય તો સમાજને હૃતપ્રાણુ કૃપનાઓનો કેદ ચડે છે અને સમાજ વેવરો બને છે અને જો એ દરિયા ચિત્તમ્મ પોતે જ અપ્રાણુ હોય તો તેની નિર્માલ્ય દરિતા અથવા મૃતિ તેને તે જ કેદાળે મરણશય્ય થાય છે.

ૐ

પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દ વિરોધભોગ દ્વારા અનુભવવાનો હોય છે. કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનન્દને વિશ્વવાસનાના મસગર્થી દર્શન ન કરતા તેને શુદ્ધ અવસ્થા અનુભવવાનો હોય છે

ૐ

યથાર્થદર્શી કળા કળા જ ન કહેનાય વિશ્વયુગ્મ થઈને એકાન્તમા કવો ચિન્તાસ બાહેમ્મા પ્રગટ થતા જોટલી રાગ છૂટે છે તેટલી જ તત્ત્વ યથાર્થદર્શી કળા જોતા છૂટી જોઈએ જે ચિત્ત જોતા મનમા ઉપભોગની, વિશ્વની કૃપના આવે છે તે અપરિન છે એના ચિત્રો કેટલાક વસ્તુ પર ગજરાકાના અન્ત પુરોમા ટાગવામા આવતા મયમવિમુખ પાશ્વત્ય કૃપનાને લીધે આજકાલ એવા ચિત્રો પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધરથોના દિવાનખાનામા પગ દેખા દેવા લાગ્યા છે અથ પાતનુ આથી વધુ સગળ પ્રમાણુ ખીજુ કયુ જોઈએ ?

ૐ

અરે, આ દુનિયા તે પદ્ધતિની થઈ છે કે જો તે નાટ્યની છે? જે જુઓ તે છુગ્ના પરીને કે વેશ કાઢીને જ ફરતા દેખાય છે જેને તેને સાત્ત્વની જાણે લાજ આવે છે એમની વાત જુઓ એમની રીતભાત જુઓ, એમના ઉત્સવો જુઓ, એમના પોશાક જુઓ કે એમના દિવાનખાના જુઓ —સત્ત્વ શોધ્ય નથી જડવુ આજ તો સત્ત્વ માત્ર કાઢી ગયું છે, પણ વખત જતા શુગળાઈ મરશે ધાઓ રે ધાઓ, સત્ત્વની વહારે !

કલા, જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન

સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એ નીરસ વિષય ગણાય છે, અને કલા સ્વ-
ભવ્ય શું—સ્વરૂપ ગણાય છે. આજે સમાજમાં બંને પ્રત્યે અભાવ છે, કેમકે
બંનેનો સમાજમાં અભાવ છે. સાચું જોતાં દરેક કલાની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન
હોય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જીવનના
આનન્દ સાથે બળી જઈ તે તત્ત્વજ્ઞાન કલાનું રૂપ ધારણ કરે છે. મુન્દર
ગાયનની પાછળ જેમ ભાવગમ્ય છન્દ અને તાલબદ્ધતા હોય છે તેમ કલાની
પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે. બિન બિન સમાજોમાં કલા બિન બિન હોય છે એનું
કારણ એ છે કે તે સમાજોમાં જીવનના આનન્દ અથવા પુરુષાર્થની કલ્પના
બિન હોય છે તે છે. તેથી જ આપણા દેશમાં ધર્મભેદને અનુસરીને તાન્ટ્રિક,
વૈષ્ણવ, શૈવ, જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામી, વગેરે કલાઓ બિન બિન રીતે પ્રગટ
યોગ્ય જોવામાં આવે છે. ધર્મભેદ ક્રમશઃ થાય છે તેથી કલામાં પરિવર્તન
પણ ધીમેધીમે થાય છે. એકધરવાદી ખ્રિસ્તી ધર્મે શ્રીક લોકોનાં અનેક
દેવદેવતાઓનો ત્યાગ કર્યો, પણ પૂરોપની પ્રજા આટલું પરિવર્તન એકાએક
શક્તી ઝીલી શકે? પ્રજાએ દેવદેવતાઓને સ્થાને ખ્રિસ્તી સતોને બેસાડી
દીધા અને ઉપાસનાની બદલવાની અભિલાષા વામ કરવાનો માર્ગ શોધી
કાઢ્યો, અને આ રીતે શ્રીક કલામાં જે કલ્પનાસમૃદ્ધિ હતી તે જળવી
રાખી. આપણે ત્યાં પણ અસીકના વખતની કારીગરી એ જ સૂચવે છે કે
અસીક પહેલાં કાશ્મીરમાં બહુ જ લોકપ્રિય હતું, અને પાંચર જેવા
પદાર્થમાં પણ કાશ્મીરમાં મર્યાદાઓ સામ્યવવામાં જ તે વખતના
કારીગરોએ આનન્દ માન્યો. અજાન્ટાની કારીગરી ઉપર પણ કાશ્મીરમાં
પૂરેપૂરો પ્રભાવ દેખાય છે.

જીવનમાં જ્યારે ફેરફાર થાય છે ત્યારે સ્થાપત્યમાં, શિલ્પમાં, એટલું
જ નહિ પણ નગરરચનામાં પણ ફેરફાર થાય છે. અમદાવાદની પોળોની
પાછળ ગુજરાતના સમાજની વૃત્તિ કેટલી તરી આવે છે એ તરફ કોઈનું
ધ્યાન ગયું નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. જે પ્રજા લડવાની હોય ત્યાં બિલકુલ
ધગવતી નથી છતાં સ્વસંરક્ષણને માટે રાજા ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતી નથી,
ધન મેળવી શકે છે અને તેનો ઉપયોગ પણ કરી જાય છે, રાજાશાસનની
ધમાકામાં પડતી નથી છતાં મહાજન દ્વારા સમાજશાસન અત્યંત સુધરેલી દબે
કરી શકે છે, એવી પ્રજા અસાન્નિતા દિવસોમાં ખીજી રીતે નગરરચના ન
જ કરી શકે. આથી વિરુદ્ધ પાટણની નગરરચના છે. એનું કારણ પાટણની
સંસ્કૃતિ બિન છે એ નથી, પણ અસલી પાટણ હમણાં રહ્યું જ નથી એમ લાગે
છે. હાલનું પાટણ શહેર બિન ગજડીય પરિસ્થિતિમાં બંધાયેલું હોયું જોઈએ.

સામાન્ય મંદિરોમાં પણ આપણે જીવનનો વિકાસ નોંધ સકાયે છીએ. નિવૃત્તિપ્રિય એકાન્તમાં ધ્યાનમગ્ન રહેનાર શિવઉપાસકોએ ગુફાની પ્રતિકૃતિરૂપી નાનકડી દહેશ બાંધવાની પ્રયાસ કરી. આજે એને ગર્ભગૃહ કહે છે. પ્રવૃત્તિપ્રિય વૈષ્ણવ લોકોએ ન્યારે સામુદાયિક બક્તિમાર્ગ રાફ કર્યો ત્યારે એ ગર્ભગૃહ આગળ સત્રમાં ઉપની જરૂર નહોતી. આ એ વચ્ચેનો અન્તરાલ-પ્રદેશ જે બાંધકામથી ટાંકવામાં આવ્યો એને અન્તરાલ એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. આ રીતે મંદિરના ત્રણ વિભાગ થયા: ગર્ભગૃહ, અન્તરાલ અને સત્રમંડપ. આ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિબિંબ રાજમહેલમાં પણ પડ્યું. ત્યાં પણ નોંધકર્તા સુલતાનનું મસલતખાનું, મન્ત્રીપરિવેષિત રાજાનો દિવાને-ખાસ, અને પ્રજાનુરંજક બાદશાહનો દિવાને-આમ તયાર થયા. જ્યાં રાજા હતો જ નહિ એવાં હિમાલયનાં ગણસભ્યોમાં નથી મસલતખાનું કે નથી દિવાને-આમ. ત્યાં તો ગામડા પાસે ટેકરી ઉપર મોટા મોટા પત્થરોનો એક જોટલો અથવા ચોતરો બાંધેલો હોય છે. તેના ઉપર બેસીને વૃદ્ધ લોક સ્વરાજ્યરક્ષણનો વિચાર કરતા. આજે આપણે એક વિરાટ રાષ્ટ્ર બની ગયા છીએ. આજનો આપણો મન્ત્ર દિવાને-આમમાં પણ માય એવો નથી. રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેની અંદર બેસી શકે એવી રંગસભા હવે બાંધવી પડશે. જ્યાં જ્યાં લોકપ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનું કાંઈ પણ અનુકરણ કરવું જ પડે છે. તેથી જ આપણે વડત્વકલા ખીલવી છે. આપણી રંગસભા પણ ગ્રીક લોકોના ઍમ્પીથીયેટર જેવી બનાવવી પડશે. માત્ર હિન્દુસ્તાનની ઉપવન સંસ્કૃતિને છાંજે એથી તે રંગસભા ચર્ચા નોંધાયે. ઈંટ અને પથ્થર કરતાં વૃક્ષો ઉપર હિન્દી સંસ્કૃતિ વધારે નિર્ભર છે. તેથી આ ઍમ્પીથીયેટર અથવા રંગસભાના વિભાગ અધિવૃત્તિલાકાર દ્વારમાં વૃક્ષો વાવીને જ કરવા પડશે. સભાને ખરેખરે બેગી થવાની હોય તો ખાદીની છત આ ઝાડોને બાંધી શકાય છે. આ જ રંગસભા હમેશાં માટે આમદેવતાના મંદિર તરીકે ગણાશે, એટલે આમવાસીજન રહેજે એની મરામત કર્યાં કરશે. હિન્દુમુસલમાન એકમ સૂચક એક વિસ્તીર્ણ તળાવ આ મંદિર પાસે જરૂર હોય.

આ રીતે સામાજિક જીવન અને સામાજિક ક્ષાત્રો ત્રિજાતો મંજૂર. આપણે જોયો. અને તે ઉપરથી આપણે નોંધ શક્યા છીએ કે જેવું જીવન તેવી જ કલા. હવે એટલું જોવાનું રહ્યું કે જેવું તત્ત્વજ્ઞાન, જેવો સામાજિક પુરુષાર્થનો આદર્શ તેવી જ રહેણી, અને તેવી જ કલા. આ દૃષ્ટિએ આપણે ઉપર વલ્લુવેલી મંદિરની રચના તપાસીએ. મંદિરના ત્રણ વિભાગ કેમ ન કર્યા, બે વિભાગ કેમ રહ્યા એ રહસ્યપૂર્ણ સવાલ છે. મંદિરોમાં ત્રણ જાતના ઉપાસક જાય છે. 'કેવા મત્વા કેવ મજેત્' એ તાલીમતાથી ગર્ભગૃહમાં બેસી પૂજાઅર્ચા કરનાર એક વર્ગ; દેવદર્શનને નામે મંદિરમાં ભોગો ચઢાવે પુરાણઅવલુ, કથાકીર્તન

અને ધર્મવિવરણ કરનાર સમામંડપર્ય પીત્તે વર્ગ; અને બન્ને વર્ગ સાથે સમભાવ ધરાવનાર અને ધ્યાન અથવા જપ એ જ એક સાધના માનનાર એક વચસો વર્ગ હોય છે; તે આ અંતરાલમાં બેસે છે. આમ થવાનું કોરું આપણને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મળી આવશે. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન આપણા જ છે. દર્શનદારો આત્માના ત્રણ વિભાગ કહે છે: બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. બહિરાત્મા પોતાને આ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંલગ્ન અને અભિન માને છે. અંતરાત્મા દેહધારી હોવા છતાં દેહથી પોતાનું ભિન્નત્વ જાણે છે. અને પરમાત્માને તો દેહબાન હોતું જ નથી. મનુષ્યની આ ત્રણ દશાઓ છે; અને આ ત્રણ દશા પ્રમાણે તે જીવનમન્દિરમાં પ્રથમ સમામંડપમાં બેસે છે, ત્યારપછી અંતરાલમાં બેસીને આત્મદેવનું દર્શન કર્યાં કરે છે, અને તે સાધના પૂરી થયા પછી ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરી અભેદભક્તિયાં વિલીન થાય છે. સમાજના કલાની પ્રગતિ પણ આ ત્રણ દશામાં જ થાય છે સમાજની શું—અખિલ માનવકોટિની પ્રગતિ આ જ દિશામાં છે. સૃષ્ટિમેલમ દશામાં કલા બહિર્બુખી અને સૃષ્ટિકાસક હોય છે. તેને ચર્ચાર્થદર્શી (Realistic) કહે છે. સૃષ્ટિ કામરૂપિણી હોય છે, તેની વિવિધતા અનન્ત છે, તેથી તેની ઉપાસનાનો અન્ત ઝટ આવતો નથી. એક રૂપમાં ચાકી જવો એટલો ખીણું રૂપ તમારી આગળ ઉભું રહે છે. જેમ જેમ તમે સૃષ્ટિનાં પાશમાં સપડાઇ જાઓ છો તેમ તેમ તમને તમારી શક્તિ વધી છે એવો આભાસ આવે છે. જે વખતે પ્રયુક્તાનો મદ ચરમસીમાએ પહોંચેલો હોય છે તે વખતે વસ્તુતઃ માણસ સૃષ્ટિનો દાસાનુદાસ થયેલો હોય છે. પણ ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં ચિરપતિત કોઇ નથી. આત્મતત્ત્વ અમર છે. અને તેથી મામાના પાશ પોતાના બારથી જ આખરે ખરી પડે છે ત્યારે મનુષ્યને થાય છે કે નિયતિહીન નિયંત્રકરિતા, રેહાદૈઃકમગી, ડેઅનમ્યપરતન્ત્રા, નવરસચિરા એવી બાવગમ્ય સૃષ્ટિ આપણે કેમ ન નિર્માણ કરીયે ?

કરવાનાં સાધનો બંને પાર્થિવ હોય અને ધન્નિયગોચર હોય, તોપણ તે દ્વારા
 અક્ત કરવાનો ભાવ ધન્નિયાતીત હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા મળતો આનન્દ શુદ્ધ,
 નિષ્કલંક અને સ્થાયી હોય છે. તે આનન્દ ચમપ્રધાન હોય છે. વિલાસિતાનું
 ત્યાં નામ સરણું નથી હોતું. તે આનન્દમાં પ્રવેશ કર્યા પછી માણસ
 વિગલિતવેદાન્તર થઈ જાય છે. આ કલાને આદર્શદર્શી (Idealistic) કહે છે,
 કેમકે આ કલાના આદર્શમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. ભારત-
 વર્ષમાં આ આદર્શદર્શી કલાને જ પ્રાધાન્ય હતું. મયાર્થદર્શી કલા ન હતી
 એમ નથી. મયાસુરની કલા મયાર્થદર્શી હતી, જ્યારે વિશ્વકર્માની કલા
 આદર્શદર્શી હતી. પણ વિશ્વકર્માની કલા જ લોકમાન્ય થઈ. મયાસુરની કલા
 વખતે ચીન દેશથી આવેલી હોવાથી અહીં ન ટપી હોય, અથવા તો તે
 કલા આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓને પોષક ન હોવાથી લોકો તરફથી ઉપેક્ષિત
 થઈ હોય. આ આદર્શપરાયણતા જેમ ચિત્રકલામાં તેમ સિલ્પમાં, જેમ
 સંમીતમાં તેમ સ્થાપત્યમાં પણ છે; જેમ પૂજ્યઅર્ચામાં છે તેમ શ્રવણસંસ્કારોમાં
 પણ છે; જેમ સાહિત્યમાં છે તેમ આપણા રીતરિવાજોમાં પણ છે. આમાં
 ક્યાનો ઉત્કર્ષ છે, પણ તે પરાકાષ્ઠા નથી. કાષ્ઠા અને પરાગતિ તો આત્મ-
 પ્રસન્નિ જ છે. આત્મપ્રસન્નિમાં માણસ કલાતીત થાય છે. સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરના
 'શૂન્ય' ('શૂન્ય' નાટકનાં) પ્રમાણે આત્મા સુંદર પણ નથી હોતો, તેમ
 કુરુષ પણ નથી હોતો. તે સત્યરૂપ હોય છે, અને તેથી જ તેની સાથે શ્રવ-
 નાણીને રમખાણ થતું હોય તો તે રાણીએ પણ કલાતીત થવું જોઈએ. એ જ
 અભેદમક્ષિ છે, એ જ ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ છે, એ જ સાધુન્યામુક્તિ છે.
 એનું વર્ણન ન થઈ શકે, એનું સૂચન ન થઈ શકે. તે ચમ્દાતીત છે, તે
 અવર્ણ્ય છે, તે નિષ્કલપરબ્રહ્મ છે. આદર્શદર્શી કલા આપણને તે તરફ
 લઈ જાય છે, તેનું સ્મરણ કરાવે છે, તેની ઝાંખી આપે છે, તે તરફ જવાને
 શક્તિમાન બનાવે છે. તેથી જ તે કલાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની સાધના
 છે. તેથી જ જૂના શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે નાદોપાસનાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય
 છે. કલાની સમ્પદ ઉપાસના કળાથી માણસ કલાતીત થાય છે અને
 મોક્ષ મેળવે છે.

આ કલાની ઉપાસના યોગથી થાય છે. નાક પકડીને શ્વાસ રોકીને
 એનું નામ યોગ નથી. યોગ એટલે સમત્વ. યોગ એટલે વાસનારાહિત્ય. યોગ
 એટલે નિર્વિકારતા. યોગ એટલે સંયમ. યોગ એટલે ધ્યાન. યોગ એટલે
 તદાકારતા. એ યોગ જ સાથે તે જ આર્ય કલાનું રહસ્ય સમજી શકે, તેનું
 પુનરુજ્જીવન કરી શકે, તેમાં નવીન પ્રાણ ફૂંકી શકે અને તે દ્વારા સમાજમાં
 નવીન યુગ પ્રવર્તાવી શકે કલાનો ઉગમ અંદરથી થવો જોઈએ. તેટલા માટે
 આજે કલાધરોએ તપસ્વાપૂર્વક ધ્યાન કરવું જોઈએ. પોતાનું શરીર, પોતાનો

સમય અને પોતાની સ્તુતિવિવાસને માટે અથવા વિલાસી જતોને સન્તુષ્ટ કરવા માટે નથી, પણ પોતાની કલા દ્વારા જનાર્દનની સેવા કરવા માટે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

અમદાવાદનું કળાપ્રદર્શન

વિરાગી પણ રસિક એવા રાગ ભર્તૃહરિએ મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે રહેલો બેદરદારીવાતાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા એને મનુષ્યત્વનું લક્ષણ કહ્યાં છે. આપણી સાહિત્ય પરિપક્વે આ ત્રણે અંગોને સચેતન કર્યાં તે યોગ્ય જ થયું છે. સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરા અર્થે જોઈએ તો વાડુમય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જ જોઈએ. જ્યાં સુધી આ ત્રણ વિભાગ વિચાળ નથી બન્યા ત્યાં સુધી તેમનું કુદૃશ્ય અવિમક્ત રહે એ જ ઠીક છે.

આ ત્રણ વિભાગમાંથી કળાવિભાગનું નિરીક્ષણ અહીં આં કરીએ. ગરવી ગુજરાતનું વાતાવરણ કુદરતી રીતે જ કળાને પોષનારું છે. અહીંની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિને લીધે જીવનરસને શોષી લેનાર જીવનકલહ અહીં ઘણો જ ઓછો છે. સૃષ્ટિમાતા પાસેથી જે મળતું નથી તે અહીંના ઉદ્યોગી મહાજન દેશપર-દેશની સાથે વેપાર કરીને પ્રાચીન કાળથી જ મેળવતા આવ્યા છે.

અહીંની ઊંઝાએ પોતાની પ્રેમાળ વૃત્તિ અને રસિક અભિરુચિ એ બેનામીલન વડે ગૃહસ્થાશ્રમને સુખમય બનાવ્યો છે. પુરાણોમાં આપણે જે રાસની વાતો વાંચીએ છીએ તે રાસ આજ પણ ગુજરાતની અંદર આપણને જોવા મળે છે. અહીંની રહેણી અને દરેક રીતરિવાજ—તેને સંદોષ માનો કે નિર્દોષ—પણ રસથી ભરેલ છે એમાં શંકા નથી. શોકને પણ સ્થોકત્વ દેવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં જ છે. આજે તેનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ ગયું હોય તો તે આ જમાનાનો દોષ છે.

ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે જે પ્રાચીન સ્થાપત્ય જોવામાં આવે છે તે પણ અમે ઉપર કહ્યું તે જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મોદેરાનું મંદિર, દેલવાડાનું ઢહેરાં, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, અમદાવાદની મસીદો, શેત્રુંજી ઉપરનું મંદિરેશ્વરન, અગાજની વાવ આ બધાં એક સમયે ગુજરાતની અંદર જેવા પ્રાચીન રસિકતા અને અભિજાત સાહિત્ય ઉછળતાં હતાં તેનું ઉત્તમ ભાન કરાવે છે. આજ તે રસિકતા અને તે સાહિત્ય તેટલાં રસાં નથી એમ મહા-

દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે.

મોદેરાના મંદિરની અંદર જે ચિત્રાંશ અને વીર્ય રહેલાં છે તે કંઈ હમીસીંગનાં સુંદર મંદિરોમાં નથી, અને સેતુનગના પહાડ ઉપર તો કુએરના ઉપાસકોએ લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ત્યાંના સૌન્દર્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાનો જાણે કે નિશ્ચય જ કરેલો છે! દેવતા જેવી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર સીમેન્ટ અથવા સુનો ચોપડીને તે મૂર્તિઓને પોતાની અરસિકતાનાં યથાર્થ સ્મારક બનાવી મુકવામાં જૈન ધર્મિકોએ કંઈ કચાશ દેખાડી હોય એવા આરોપ તેમની ઉપર કાઢનાયાં મુકી નહિ શકાય! કાડીના મૂલની અટાપટા રંગની ચીનાઈ ઇંટો એ સ્વર્ગીય મંદિરોની બીતોમાં જડીને તેઓએ સેતુનગ પર્વતની સ્વર્ગીય શોભાને કેવી ગ્રામ્ય બનાવી મુકી છે એ જોતાં કયા રસિક જનને સન્તાપ અને ઉદ્વેગ નહિ થાય?

પણ ખેર આપણે તો અસારે હમણાં જ નિર્વિધિ પાર પડેલા કળા-પ્રદર્શન વિષે બોલવાનું છે. આ દેશની કળાનું પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ અમે અમાઈ સદ્બોધ્ય સમજીએ છીએ. કારણ કોઈ પણ જાતિના જીવનનું યથાર્થ ચિત્ર તે જાતિની અંદર જીવંત સ્વરૂપમાં રહેલી કળામાં જોઈ શકાય છે. અહીંનું પ્રદર્શન જોઈને અમને મોટી આશા બાસવા લાગી છે. સાહિત્ય પરિષદને કળાનું પ્રદર્શન ગોઠવવાની છુદ્ધ સત્તી એ જ શુભ શુકન ગણાવો જોઈએ.

પરદેશી રિવાજોનું અને પરદેશી કળાનું અનુકરણ કરવાથી આપણી સંસ્કૃતિના આદર્શોને ટેટલો ધોડો પડેલો છે અને સમાજમાંથી દહાડે દહાડે ખાનદાનીનો કેવો નાશ થાય છે એટલું જો આપણાં મુશિક્ષિત સીપુરોને સમજાયું હોત તો આ પ્રદર્શનમાં મુશિક્ષિત સીઓએ મોકલેલાં ચિત્રવિચિત્ર કેપડાં પ્રદર્શનની શોભાને વળુસાડત નહિ.

કળારસિક શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામે મોકલેલાં અપ્રતિમ ઘાટનાં વાસણોની પંડખે જ જો રવિશંકરે આજકાલના શ્રીમંત લોકોના ઘરમાં પણ વપરાતાં ચીનાઈ, જર્મનસીલ્વર અને એલ્યુમિનિયમનાં વાસણનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હોત તો અમે તે રસિક જનના મોંમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા પડત કે ‘આ ચિત્ર જુઓ અને આ ચિત્ર જુઓ.’

સારાંશ, આપણી રહેણી જેટલા પ્રમાણમાં ખાનદાનીબરેલી અને ધર્મપ્રધાન હશે તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણા જીવનમાં કળા અવતરવાની.

ધાર્મિક સંસ્કારોમાં આપણે બચપણની દશા ચઢાવી ગયા હોઈએ તો જ રવિશંકરની ‘પ્રજ્ઞામાંસરી’ જેવું હિન્દી વાતાવરણ વાળું અને હિન્દી ભાવથી ભરેલું ચિત્ર નિર્માણ થઈ શકે. નહિ તો તે જ ચિત્રની બાજુએ

ટાગેલ 'ગોપીવંશકૃષ્ણ' ના જેવો ગ્રામ્ય દેખાવ જોવાનો પ્રસંગ આવે.

આ દેખાવમાં ગોપીઓનાં વસ્ત્ર હરણ કરીને તેમને તેમના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં મુક્તાર શ્રીકૃષ્ણ આઠ વર્ણના લીલાનાટકી બાલકૃષ્ણ કરતાં એલિસ બ્રીજ ઉપરથી નીચે સાબરમતીને કાંઠે ન્હાતીધોતી સ્ત્રીઓની ભાંગીતૂટી અંમેજમાં ટોળ કરનાર કોષ્ઠ છાકટાને જ વધારે મળતા આવે છે.

પ્રદર્શનમાં જે આધુનિક ચિત્રો આવેલાં તેની અંદર બંગાળ પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં અને રવિવર્માની પદ્ધતિનાં ચિત્રો પણ હતાં. અમદાવાદના ચિત્રકાર મગનલાલ શર્મા જે થોડા દિવસ પૂર્વે જ સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનાં ચિત્રો રવિવર્માની પદ્ધતિનાં છે. એ ચિત્રોની પ્રમાણ્યદત્તા અને ભાવાવિષ્કરણ ખુદ રવિવર્માનાં ચિત્રો કરતાં પણ અમને ઉચ્ચ કોટિનાં ભાસ્યાં. રવિવર્માનાં ચિત્રોનો જોએને શોખ હોય તેઓએ તો ખાસ કરીને આ ચિત્રકારની કદર બંજવી જોઈતી હતી.

આ ચિત્રકારના હિન્દુદેવીના ચિત્રમાં આદર્શદર્શન (Idealism) અને મયાયદર્શન (Realism) નો થયેલો અપૂર્વ સંયોગ આજના યુગમાં સર્વત્ર અસંત લોકપ્રિય થયેલો છે, અને તે સ્વાભાવિક તેમજ ચોખ્ખો છે.

જો કોઈ ચિત્રોએ અમારું ચિત્ત ખરેખર ચોર્મું હોય તો તેડી. રામરાવનાં અજંટા અને એલોરાની ગુફાઓનાં દસ્યોએ. આ ગુફાઓના અનેક ફોટોગ્રાફ અમે જોયા છે, પણ તે ગુફાઓની અંદર પ્રાણુ ફૂંકીને આ ચિત્રકારે તેમને જીવતાં-ગંગતાં કર્યા છે. આ ચિત્રોમાની ગુફાઓ સ્મશાનપત્ત નિર્જન નથી, પણ ચિત્રકારની કલ્પનાશક્તિએ જૂના વખતના લોકોને ફરી પાછા તે ગુફાઓમાં વિચારાવ્યા છે. ચિત્રોના રંગોમાં પણ વિલાસરહિત રસિકતા અને સજીવ શાન્તિ દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ વિશે અત્રે અમે કંઈ પણ ટીકા કરવા ઇચ્છતા નથી, કારણ તેમની ઉપર ટીકા કરવાની અમારી પાત્રતા નથી. આપણા પ્રાણુવાન પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલી આ કૃતિઓની અંદરથી જ આપણને આપણો ચિત્રકળાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમણે જ આપણને રસદષ્ટિ બક્ષી છે. તેમનું વિવેચન કરનાર અમે તે કોણ? પૂર્વજોના ધર્મપ્રધાન આર્થ હૃદયની પીઠાણુ કરાવી દેનારી આ પુરાતન વસ્તુઓને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક નમન કરીએ છીએ. -

આ પ્રદર્શનને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે જે જે ભાષ્યોએ મદદ કરી હોય તેમને અમે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

બાપા દ્વારા માણસ ઢાંકપીછોડો કરી રાકે છે. કળા મારફત તેનું થઈ

શકતું નથી. અને તેથી જ દેશને અને મનુષ્યના ગારિય જેટલી જ પવિત્ર માનીયે છીએ.

પ્રદર્શન જોતાં જ એક વસ્તુ આપણી નજરમાં મુખ્યત્વે દેરીને આવે છે. ત્યાં મુકવામાં આવેલી સુંદર સુંદર ચીજોના બે વિભાગ પડે છે. એક જૂની દારીમરીની વસ્તુઓ અને બીજી આજનાં મોટાં મોટાં કુટુંબોમાંની વપરાશની વસ્તુઓ. આ બન્ને વિભાગમાં જમીન આસમાનનું અંતર દેખાઈ આવે છે.

પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપક બાઈ રવિશંકર રાવજે પોતાની ઉચ્ચ-અભિ-રુચિને અનુસરીને પોતાને પસંદ પડતા પદાર્થો જ જો પ્રદર્શનમાં ગોઠવ્યા હોત તો આપણને નુકસાન થયું હોત, તેમજ આજે આપણો સમાજ રહેણીકરણના આદર્શમાં અને કળાવિષયક કલ્પનામાં કેટલો બધો વિદ્વલ બની ગયો છે એનું પ્રદર્શન આપણને જોવા ન મળ્યું હોત.

પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવેલાં વિવિધ ચિત્રો જોત અનેક લોકોએ સુંદરતાની પ્રાપ્તિ સાર કરેલા પ્રયત્નો જોઈને તેમની મહેનત માટે તથા ઉત્સાહ માટે આદર ઉપજે છે. પણ હિન્દી જીવનનો આદર્શ શો છે તે ન સમજવાને લીધે ઘણાંખરાં ચિત્રો રહસ્યશૂન્ય અને અપરિચિત ભાવ વાળા બન્યાં છે તે જોઈને અત્યંત ખેદ થાય છે.

દાખલા તરીકે 'અણધાર્યાં પરાણા' એ ચિત્રમાં રહેલો વિનોદ અને ચમત્કાર આપણને રસમય તો લાગે છે, પણ કોઈ એક ક્રેન્ટોનમેન્ટમાંના યૂરોપીઅન મહોક્ષામાં થઈને જતા હોઈએ તે વખતે આપણને બધું જેમ અનળપ્યુ અનળપ્યું લાગે છે, ત્યાંનું વાતાવરણ એ આપણું નથી, ત્યાં આપણી પ્રતિષ્ઠા નથી એવી લાગણી જેમ આપણા મનમાં ઉઠે છે તેવી જ-સ્થગણી આ યૂરોપીઅન પદ્ધતિનું ચિત્ર જોઈને મનમાં ઉઠે છે. કોઈ એક ભવ્ય મંદિરમાં અથવા દરબારગઢમાં જઈ ચડતાં આપણા એકાદ ગરીબ માણસનો પણ આત્મા ખીલે છે. આ સ્થાન માઈ અને અહોઆં મારે માટે સ્થાન છે એવી ખાતરી એ સ્થળોમાં તેને હોય છે. પણ તે જ ગરીબ માણસ અથવા કોઈ શ્રીમંત માણસ સાહેબના બંગલામાં અગર યૂરોપીઅન દેવળમાં જઈ ચડે, તો અહોઆં મારે કેમ વર્તવું એ જ પહેલવહેલું તો તેને સમજી શકે નહિ. પારકાના માપથી અહો આપણે! તોલ થવાનો એવી બાવનાથી તેનો આત્મા તે સ્થળમાં સંકાય પામે છે. જે વસ્તુ અથવા જે આચરણ આપણને સાવ યોગ્ય બાસતું હોય છે તે પરદેશીઓને અયોગ્ય બાસે છે. આપણી વિનયની તથા અદ્યની ભાષા એવા લોકોને બીજાંપણની અથવા દિવ્યર્થો જણાય છે, તેમ તેઓના કેટલોક ચિંત્નચાર આપની નજરે તદ્દન દલકદ જોવા નહિ તોપણ ગામડીઆ જોવા

તો જરૂર લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમનું અનુકરણ કરવું એનો અર્થ મંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તો આત્મઘાત જ થાય.

ચોડા જ વખત ઉપર મુક્તિદેવવાળા કમિશનર મેંપ નામના ધર્મોપદેશકે પોતાના ભાષણ દરમિયાન કહેલું કે 'પેટ્રોગ્રાડની અંદર એક પ્રયંડ સભામાં એક રશિયન આગેવાન બાઇએ બીજા કોઇને નહિ પણ મને એકલાને જ બચી લીધેલી,' એ સાંભળીને ગ્રેમાબાઇ હાલ વાળી સભામાં કુટલાક લોકોની અંદર આમ્મ હાસ્ય દેલાઇ ગયું હતું અને સભ્ય જનોના ચહેરા ઉપર જે લાગ્નની શીકાશ ફરી વળી તે દેખાવ સ્હેજમાં ભૂલી જવા જેવો નહોતો.

લોકસંગીત

અતિ પ્રાચીન કાળથી પૌર અને જનપદ અથવા શહેરવાસી અને ગામડીઆ એવા જનસમુદાયના બે ભાગ પડેલા છે. સિદ્ધવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય એવા પણ ભાગો સ્વાભાવિક રીતે પાડી શકાય. હિન્દુઓમાં પણ દ્વિજ અથવા સંસ્કારી અને અદ્વિજ અથવા અસંસ્કારી એવા મોટા ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે. ધર્મ, સાહિત્ય, સંગીત અને કળાઓમાં પણ એવી જ રીતના બે ભેદ જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયથી માનવજાતિની ઉત્પત્તિના પણ બે સ્વતન્ત્ર પ્રવાહ વહ્યાં કરે છે: એક સામાન્ય મનુષ્યોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને અનુસરીને બનેલો સામાન્ય સમૂહનો અને બીજો સિદ્ધ લોકોનો. સિદ્ધ લોકોએ ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શ ધડી કાઢી જે કમ નક્કી કર્યો છે તે ક્રમમાં અને તે જ દિશામાં એ પ્રવાહ વહે છે. પહેલા પ્રકારના પ્રવાહમાં એટલે સામાન્ય જનસમુદાયની ઉત્પત્તિની યોજનામાં મનુષ્યનો હેતુપુરઃસર પ્રયત્ન હોતો નથી. બીજા પ્રવાહનો માર્ગ મનુષ્ય પોતાનાં ભુદ્ધિ અને આદર્શોની સહાયથી પોતાની યક્તિ અનુસાર દરાવે છે. એકને નદીની ઉપમા આપીએ તો બીજાને નહેરની ઉપમા શોભે. એકને વન કહીએ તો બીજાને ઉપવન કહી શકાય. વનની શોભા નૈસર્ગિક—અમર્યાદિત છે. ઉપવનની શોભા તેની રચના અને મુખ્યવસ્થામાં છે.

આવા જ પ્રકારના બે પ્રવાહ સંગીતમાં પણ અનાદિકાળથી વહ્યાં કરે છે. રામાયણમાં માર્ગી સંગીત અને દેશી મંગીત એવા સંગીતના બે ભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળના સંગીતતત્ત્વ આચાર્યોએ દરાવેલ નિયમોને અનુસરીને માલતા સંગીતનું નામ માર્ગી સંગીત. અપ્રભુદ, સામાન્ય જનતાએ

પોતાના હૃદયના ભાવો પ્રગટ કરવા કાઢેલા ઇચ્છાનુસારી આલાપનું નામ દેશી સંગીત. નરસોબાની વાડીમાં, ગાથુગા રમાં અથવા તો ગોકર્ણુ મહા-બળેશ્વરમાં જે દેવાર્ચન થાય છે તેમાં શાસ્ત્રના નિયમોનું પાલન હમેશાં થાય છે; પણ ખંડોબા, મ્હસોબા, ભાવકાષ્ઠ અથવા પંદરપુરના વિઠોબાની પૂજા બકતોના હૃદયની પ્રેરણાનુસાર થાય છે. એકતો આધાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ઉપર છે, બીજાનો આધાર લોકાચાર અથવા રૂઢિ ઉપર છે. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં અથવા પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં અતિ દૂર આવેલા બેટામાં વસતા જંગલી લોકોના હૃદયમાં ઇશ્વર સંબંધી જે કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી તેને લોકધર્મ કહી શકાય; પરંતુ ઋષિમુનિઓ, પ્રેષિતો અથવા પયગમ્બરોએ ચલાવેલ ધર્મને શિષ્ટધર્મ કહેવો જોઈએ. કાલિદાસનાં કાવ્યોને શિષ્ટ કાવ્યોની કાઠિમાં મુકીએ તો ગામડાંમાં વસતા ભાટચારણની કવિતાની ગણના લોકકાવ્યમાં જ થઈ શકે. આ બન્ને પ્રવાહ સ્વતંત્ર અને અનાદિ છે. લોકોના જીવનમાં જેમ જેમ ફેરફારો થતા જાય છે તેમ તેમ આ પ્રવાહોનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ક્ષીણતા કે કૃત્રિમતા આવતાં જ આ પ્રવાહો પણ ક્ષીણ અને કૃત્રિમ બને છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી આનંદ અને ખાનદાનીનો લોપ થતાં જ આ પ્રવાહો પણ નિર્જળ બને છે—સૂકાઈ જાય છે. એ સંબંધ એટલેથી જ અટકતો નથી, કારણ જ્યારે રાષ્ટ્રમાં નવીન ચેતન આવે છે ત્યારે આ પ્રવાહો ફરી જોશબંધ રાત્ર થાય છે અને દેશની આબાદાની સાથે એ પ્રવાહો પણ હલકાઈને વહેવા માંડે છે.

એ પ્રવાહોમાંનો શિષ્ટ અથવા શાસ્ત્રીય પ્રવાહ સંસ્કારી લોકોની સંભાળને લીધે એકદમ ટૂટી નીકળે છે; પરંતુ એ સંભાળમાં થોડી પણ ઉણપ આવવા માંડે કે તરત જ એ ઝરણું નહેરના પાણી પેઠે પાણું સ્હેજમાં સૂકાઈ જાય છે. સામાન્ય પ્રવાહમાં એથી ઉલટું છે. નૈસર્ગિક ઝરણાંઓથી જ એ પ્રવાહ પોષાય છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં કોમળતા, મૃદુતા વગેરે ફેટલાઈ વિશિષ્ટ ગુણો ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ખરા; પરંતુ પહેલી જાતના પ્રવાહની પેઠે તે એકદમ શોષાઈ જતો નથી અથવા અટકી જતો નથી. જ્યાં ઉપવનોનો સ્હેજ નાશ થઈ જાય તેવે રથજે ઘણી જ સહેલાઈથી અને જોરાબેર અનેક મોટાં મોટાં જંગલો ઉગી નીકળે છે એ વાત બહુીલી છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતને રાજ્યાશ્રયની જરૂર છે. આ સંગીતને માટે જીવન અર્પણ કરનારા બકતોની બહુ સારી સંભાળની તેને અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેની જાત બગડે નહિ—હલકી થઈ જાય નહિ માટે શાસ્ત્રોપી સ્મૃતિ અથવા ધર્મસિન્ધુ રચવા પડે છે. લોકસંગીત એટલે ગરીબની છોકરી. જન્મે ત્યારથી જાડીપાતળી ઘેંસ ખાઈને અને મળે તેવાં જાડીપાતળાં કપડાં પહેરીને નાનેથી મોટી થયેલી. જતાવે તો કામ કરવા સદા તૈયાર. હરહમેશ હસતી

ને હસતી અને સરીરે તેન્દુરસ્ત. બિચારીને નખરાં કેમ થાય, હાવભાવ, ભૂવિશ્વાસ કેમ બતાવાય તેની ગતાગમ હોય નહિ. ભરત અને ગુંથણુ-કામનો તો ખ્યાલ સરખોયે ક્યાંથી હોય ? માત્ર સદા મહેનતુ અને બાવ-વાળો. તેને સિસૃષ્ણ તે વળી કોણુ આપે ? સ્વાભાવિક રીતે ઉંમરના પ્રમાણમાં જે ગાન પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે થાય, અને જે ચાર આડોશીપાડોશી વર્તે તેમ પોતે પણ વર્તવું એમ માને. હમેશાં પ્રસન્ન રહેવું અને સગાંવડાલાને, જોગખીતાંપાજખીતાંને ખુશ રાખવાં એમાં જ પોતાની ઇતિદ્રતિવ્યતા ગણે. લોકસંગીતની સ્થિતિ કંઈક આ કન્યા જેવી જ છે. પરન્તુ આટલી હકીકત પરથી લોકસંગીત પરત્વે હલકો મત રખે બાંધી દેતા. એમ ન માની લેતા કે લોકસંગીત સિદ્ધ સંસ્કારથી રહિત છે માટે તે ગ્રામ્ય છે—જાડ છે. ઉલટું ગ્રામ્યનામાં કુલીનતા તો રહેલી છેજ. ગુજરાતના ગરબા કે મહારાષ્ટ્રનાં દિંડીઓ અને પોવાડામાં શાસ્ત્રીય શુદ્ધતા ન હોય તેથી એમાં આધુર્ય નથી અથવા જોણું છે એમ માની લેવાને કશું જ કારણ નથી. લોકસંગીતનો અર્થ સહેલું સંગીત તો ન જ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય સંગીતના નિમ્નોની ઉપેક્ષા કરવાથી લોકસંગીત નથી બનતું. લોકસંગીતને અપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીતના પર્વાયરૂપ માનવું એ તો ભૂલ જ છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિયા સહેલું થાય તે લોકદૃષ્ટિયા પણ સહેલું હોય એમ માની શકાય જ નહિ. એ રીતે શાસ્ત્રદૃષ્ટિનો જ વિચાર કરીયે તો તો ગણિત કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાન વધારે અધર્મ છે; પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં રસાયણશાસ્ત્ર; તેથી વધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર; તેથી પણ વધારે અધર્મ પ્રાણીશાસ્ત્ર; અને બધાં ઉપયોગી શાસ્ત્રોના સારરૂપ બાલમંત્રોપનતું કામ તો સૌથી વિકટ. આમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચારતાં બાળદેહનું કામ બધાથી કઠિન છે છતાં સામાન્ય જીવનના વ્યવહારમાં એથી ઉલટું જ નજરે પડે છે. ગુણકર શું કહેવાય એની જેનેજરા પણ માહિતી ન હોય એ જ સ્ત્રી ધણીવાર માતા તરીકે ચાર કે પાંચ બાળકોને પણ બહુ જ સુન્દર રીતે હાંસરી શકે છે. વળી લોકસંગીતમાં માત્ર શુદ્ધ સ્વરો જ હોય, પરન્તુ કામળ સ્વરો ન હોય અથવા તો તાલની વિવિધતા ન હોય એવું કશું નથી. લોક-સંગીતની, હિન્દુ, રા. ગા. એટલી જ છે કે શાસ્ત્રીય સંગીતની પેઠે શુદ્ધ સ્વરો અને કામળ સ્વરો મેળવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેવી-કેવી જાતના રાગ ખીલવી શકાય તે વિચારવાનું કામ તે કરી શકતું નથી. હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવા ખાતર જરૂરજોગ એ ચાર જાતના તાલ મળી જાય એટલે લોકસંગીત સંતોષ માને છે. કાલગણનાના ઉલટાસુલટા બધા પ્રકારોની ચોખ્ખ તપાસ કરી બની શકે તેટલો તાલ પેદા કરવાની બાંજગડમાં લોકસંગીત કદી પડવા જતું નથી.

કુંઠમાં કહીયે તો લોકસંગીત જીવનપ્રવાહને અનુકૂળ થઈ રહે તેવું હોય

છે. 'લાક્ષણિકા'ના આચાર પાળવા જેમ સૌથી આકરા છે તેમ શાસ્ત્રીય સંગીતના નિયમો પણ આકરા છે. તેમાં જરા પણ ગોટાળો કંઈ ન ચાલે. પંદરપુરના વિઠોળાની પેઠે લોકસંગીત માત્ર બાવનું જ બૂખ્યું છે. પ્રેમ આંધળો છે. અનેક દોષો તેમાં લમ પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમમાં ઘેલછા છે. લોકસંગીતમાં પણ કંઈક એના જેવું જ છે. આપણા પોવાડાની બાપાંતો વિચાર કરો, તેમાં રહેલ સંગીતને તપાસો. તેમા મેળ કાંઈ જાતનો નહિ હોય, અને છતાં હૃદયના દરેકે દરેક તારને હચમચાવી મુકવાનું કેવું અજબ સામર્થ્ય તેમાં ભરેલું છે ! શાસ્ત્રીય ડુમરીઓ સાંભળવામાં લખંતીના નવાબે રાજપાટ ખેાયું, પણ પોવાડા સાંભળીને તો નવા રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને અનેક સંકટોમાંથી એ રાજ્યનું રક્ષણ પણ પોવાડાએ જ કરાવ્યું.

આ ઉપરથી એમ નથી સમજી લેવાનું કે આ સંગીતપ્રવાહો તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના છે અથવા તો તેમને એકબીજા સાથે કશો સંબંધ જ નથી. બે નદીઓ જોડાજોડ વહી જતી હોય અને અનુકૂળ સ્થળે પ્રમંગ મળતાં એકનાં પાણી જેમ બીજામાં આવજન કરે, અથવા તેમ ન બને તો જમીનની અંદર વહેતાં અનેક ઝરણાં મારફતે પણ એ પ્રવાહો એકબીજાને જરૂર ભેટે અને વળી કાંઈ વાર અતિવૃદ્ધિ થાય તો નદીઓનાં પૂર ફાટી જાય ત્યારે તો એ પ્રવાહો ભેગા થાય, એટલું જ નહિ પણ આસપાસના બધા પ્રદેશ જળમય બની જાય, તે જ પ્રમાણે દેશમાં જે સમયે નવી જાગૃતિ આવે તે વખતે રૂઢિ અને શાસ્ત્રનો ભેદ રહી શકતો નથી. તે વખતે તો કેળવણેલ શિષ્ટવર્ગ અને સામાન્ય જનસમુદાય સેળમેળ થઈ જાય છે—એકદિલ બની જાય છે. શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો પણ ગામડીઆઓ હરતાંફરતાં ગાતા થઈ જાય છે અને ભાટચારણો પણ રાજદરબારમાં મોટું માન પામતા થઈ જાય છે.

લોકસંગીતના સ્વરૂપનો પ્રકાર ઉપર બતાવ્યો તે જાતનો છે. એ સર્વ વિવેચન ઉપરથી એ પણ સમજાવું હશે કે લોકસંગીતની વૃદ્ધિના કંઈ નિયમ ધડી સકાય નહિ. તેમાં તો નિયમ બાંધવા જઈએ એટલે લાં જ એના લોકત્વની પરિસ્થિતિ થાય. નિયમો રચાયા એટલે લોકસંગીત મટી જઈ શાસ્ત્રીય સંગીત બની જાય. વાદ્યોંઓએ કેવી જાતના આકાર ધારણ કરવા અથવા શા શા રંગ ધારણ કરવા એ જેમ આપણા નિમન્ત્રણ બહારની વાત છે—એ જેમ અસક્ય છે, તેમ લોકસંગીતના નિયમો બાંધવા પણ અસક્ય છે. એના નિયમો તો આપોઆપ જ બંધાયેલા હોય છે; આપણે તો તેને માત્ર ઓળખી જ લેવાના છે. પ્રયત્ન કરવાથી શાસ્ત્રીય સંગીત ખીસવી શકાય છે—તેની અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. બે ચાર સસિક અને વિદ્વાન માણસોના પ્રયત્નોથી તેમાં અપૂર્વ વધારો થઈ શકે છે. પરંતુ લોકસંગીતનો

ધ્રુવો એ ચાર વ્યક્તિઓ રાખી શકતી નથી. સમસ્ત સમાજના પ્રાણુનું એ બાલ સ્વરૂપ છે. આન્તર તેજની એ ઈન્દ્રિયગમ્ય મૂર્તિ છે. નીરાગી બાળકના મુખ ઉપર જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ લાલ્લી પથંગોલી રહે છે તેમ શીલવાન અને પ્રાણુવાન સમાજનું લોકમંગીત પણ વિકસી ગ્યું હોય છે—વિસ્તાર પામતું જાય છે. વસન્તનો નૈસર્ગિક આનન્દ જેમ કોકિલના કંઠમાંથી સ્વતઃ ફૂટી નીકળે છે, તે જ પ્રમાણે લોકજીવન પણ લોકમંગીત દ્વારા જ પ્રગટ રૂપ ધરે છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનેક પક્ષીઓ વિક્ટોરિયા બાગ જેવા એકાદ સંમહસ્થાનમાં કે બાગમાં એકઠાં કરવાથી કે તેમને અનેક રીતે પોષવાથી પણ વિદગંગીતની ઉન્નતિ થતી જેમ અશક્ય છે તેમ લોકમંગીતનો માત્ર સંમહ કરવાથી જ તેની ઉન્નતિ કરી અર્થભવિત છે. રાષ્ટ્રના મમત્વરૂપી પ્રેમાશ્રુતના સિંચનની તેમાં આવશ્યકતા છે. ભાટચારણોને વર્ણસનો કે ધનામો આપવાથી જ નીરસતા કાલો ઉપજતી શકતા નથી એ તો વીરોના પરાક્રમ જુએ એટલે તેમની વાગધારા આપોઆપ ઘટે. લોકોમાં બક્ષિભાવ જગૃત થાય ત્યારે જ રાતેધર મહારાજ ગીતા લખે કે બક્ષતરાજ વ્રુકારામ અમગો ગાત્રા મડી પડે અખિલ ધર્મ પરિપક્વ એવું કામ કરી શકે જ નહિ.

આપણા દેશમાં ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે. પરદેશીઓને પણ હવે એ વાત જણાવવાની જરૂર રહી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જે જે સમયે ધાર્મિક ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર થયો છે તે તે દરેક પ્રમુખે લોકસંગીતનો પ્રવાહ ધોધની માફક વલ્યો છે. પંજાબના લોકમંગીતનો જન્મ શીખ ગુરુઓના કૃપાપ્રસાદમાં છે, દાલીમાતાના બક્તોએ અને ગૌરાગપ્રભુના વૈષ્ણવ સાધુ-સંતોએ બંગાળના લોકસંગીતને પોષ્યું છે, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના લોક-મંગીતનો બહાર તેના સતોની વાણીમાં છે, અને હિન્દી ભાષાના લોકસંગીત-સાગર બક્તરાજ તુલસીદાસ, કબીર અને સુદાસજીની અશ્રુતવાણીથી ઉભરાય છે જેઓ લોકોના હૃદયમાં નવું ચેતન રેડી શકે છે—૧૬ મારી નવું જેમ પેદા કરી શકે છે, તેઓ જ લોકસંગીતના નિર્માણ કરનારા છે. લોકસંગીતની વૃદ્ધિ તેમને જ હાથે થાય છે. ઈતર સામાન્ય લોકો તો તેનું સ્વરૂપ જાણી લઈ તેને અનુકૂળ રીતે પ્રયત્ન કરે એ જ બસ છે. અનેક વર્ષોને અન્તે નદીઓના પ્રવાહકમ મુકરર થાય છે. વાદળોના રંગો, વિજળીના ચમકાર, પાદડા અને ફૂલોના આકાર, પક્ષીઓના ગાન, એ બધાના નિયમો કોઈ બીજાએ બાંધી આપ્યા નથી. એ તો આપોઆપ ધડાય છે દરેક પ્રજાના લોકોના સ્વભાવ વગેરે પણ તે તે પ્રદેશની ઇતિહાસપરપરા અનુસાર બધાય છે, તેમ તેમનું લોકમંગીત પણ જાતે જ નિર્માણ થાય છે. જગલોમાં પડતા ચીલા માંધ એક માણસે પ્રયત્નપૂર્વક પાડેલા નથી હોતા, અનેક લોકોના જવાબાવવાથી આપોઆપ એ ચીલાઓ પડેલા હોય છે તે જ પ્રમાણે

લોકસંગીત પણ સ્વયંબૂ છે. તેને જાણી લઈ તેનો યોગ્ય માર્ગ ઉપયોગ કરી લેવો એ જ આપણું દર્તવ્ય છે.

એમ છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને લોકસંગીત અસપર્શ અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે. ચંદનના કાઢને કોતરીને તેમાંથી આપણે રામચંદ્રજીની સુંદર મૂર્તિ બનાવીએ છીએ તેમાં કળાકૌશલ્ય જોડે આપણું છે, પણ મૂળ ચંદનકાષ્ઠ તો વનમાંથી જ આપણું પડે છે. તે જ પ્રમાણે લોકસંગીતરૂપી કાચા સોનાને ગાળી શુદ્ધ કરવાથી શાસ્ત્રીય સંગીતરૂપી શુદ્ધ કાંચન બન્યું છે. શાસ્ત્રીય સંગીતનો મૂળ આધાર જ લોકસંગીત છે. લોકસંગીત વિના શાસ્ત્રીય સંગીત સંભવે જ નહિ. લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતનો સંબંધ સોના અને માણિક જેવો છે. બીજી રીતે જોતાં, જેમ જેમ લોકજીવન સમૃદ્ધિવાન બનતું જાય, લોકોના હૃદયની ભાવનાઓ જેમ જેમ અનેકરંગી અને ગુંબીર બનતી જાય તેમ તેમ લોકસંગીત પણ ગુંબીર અને પ્રૌઢ બનતું જાય છે. આવી જાતની પ્રૌઢતા શાસ્ત્રીય સંગીત હાં જ લોકસંગીતમાં આવી શકે છે. વરસાદ વરસતા પહેલાં જ જે બાધ બાંધ નવો માર્ગ જોદી રાખ્યો હોય તો વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં નદીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે જેમ એ જ ધારેલી દિશામાં વહેવા માંડે છે, તેમ પ્રયત્ન કરવાથી નવી બિંમિઓને કાળે લોકસંગીત પણ શાસ્ત્રીય સંગીતને પાંચે જ વળે છે. શાસ્ત્રસંગીતકારો લોકહૃદયને પારખનારા અને પ્રતિભાશાળી હોય તો તેઓ લોકસંગીતને ધારેલી દિશાએ વહેવડાવી શકે છે. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પહેલાં રામાયણ લખ્યું અને પાછળથી રામને તે જ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું તેમ લોકહૃદયમાં જ તદાકાર થયેલાં શાસ્ત્રસંગીતકારોની ઈચ્છા મુજબ લોકસંગીતને પણ વર્તવું પડે છે. લોકોનાં હૃદયોને અનુસરનાર માણસ જ લોકોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો નેતા પોતાના અનુયાયીઓનો પણ અનુયાયી હોય છે.

સંગીતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આજે શાસ્ત્રદૃષ્ટિયા તેમજ લોકદૃષ્ટિયા બન્ને રીતે થવાની જરૂર છે. બન્ને જાતનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થવાની અત્યારે આવશ્યકતા છે. એમ થાય તો જ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને કાળે સંગીત યોગ્ય સમયે પોતાનું સ્થાન મેળવી શકશે. સંગીતની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્ર રીતે થઈ ન શકે, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના સૂરમાં સંગીતે પોતાનો સૂર પણ મેળવી દેવો જોઈએ. શેરડી પાછળ એરંડી પણ પીએ, એમ થાય તો જ સંગીતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે અને રાષ્ટ્રમાં નવું જોશ આવી શકે. હિન્દુસ્તાનમાં તો અનાદિકાળથી ધર્મ એ જ સંગીતનો પ્રાણ અને સંગીત એ જ ધર્મની વાણી મનાયાં છે.

નદીમુખેનેવ સમુદ્રમાવિશેત્ ।

સવારે કે સંજે નદીને કાંઠે જઈ નીચેને ખેસીયે એટલે મનમાં અનેક જાનના વિચારો ઉદ્ભવે છે. રેતીનો વિશાળ પટ રાજ જેવો ને તેવો જ દેખાય છે, છતાં દરેક કણ પવનથી અને પાણીથી સ્થાનબદ્ધ થાય છે. આટલી બધી રેતી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ? રેતીના પટ ઉપર ચાલીયે એટલે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પગલાં રેતીમાં ઉડે છે. ઘડી બે મઠીમાં પવનથી તેનું 'નાચેનિચાન' પણ રહેતું નથી. બે કલાનો મર્યાદામાં નદી વહે છે પણ કોઈ કાળે તે યોમતી નથી. પાણી આવે છે અને જાય છે, આવે છે અને જાય છે. 'નાનપણમાં મનમાં થતું, મધરાતે આ પાણી સૂઈ જતું હશે અને સવારે સૌથી વહેલું ઉડી ફરી વહેતું હશે. જેમ સૂજ ચન્દ્ર અને નવલખ નાગ વિસામો લેવા પશિમ તરફ ઉતરે છે તેમ આ પાણી પણ રાત્રે સૂઈ જતું હશે. વિસામો દરેકને જોઈયે છે. 'પછી જોઈ લીધું કે ના, પાણીને વિસામાની જરૂર નથી. તે વચ્ચે જ કરે છે.

નદી જોતાં વાત વિચાર આવે છે,—આ આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં સુધી ? એ વિચાર—એ સવાલ સનાતન છે. નદીને આદિ અને અન્ત તો હોવા જ જોઈયે. નદીને જેટલી વાર જોઈયે તેટલી વાર એ સવાલ મનમાં ઉડે છે; અને એ સવાલ જેમ જૂનો થતો જાય છે તેમ તેમ તે વધારે ગંભીર, કાવ્યમય અને ગૂઢ બનતો જાય છે. આખરે મન રહેતું નથી, પગ યોબી શકતા નથી, મન એકાગ્ર થઈ જાય છે અને પગ ચાલવા લાગે છે. આદિ અને અન્ત શોધવા એ સનાતન શોધ નદી પાસેથી આપણને મળે છે. અન્તે નેથી આપણે જીવનપ્રવાહને પણ નદીની જ ઉપમા આપતા આવ્યા છીયે. ઉપનિષદકારો અને દેશી કવિઓ, મૈથ્યુ આર્નોલ્ડ જેવા કવિઓ અને રોમેન રાલ્ફ જેવા નવલકથાકારો જીવનને નદીની જ ઉપમા આપે છે. આ દુનિયાની પ્રથમ યાત્રાળુ નદી, તેથી જ જૂતા લોકોએ નદીનો ઉગમ, નદીનો સંગમ અને નદીનું મુખ એ અલગ પવિત્ર સ્થાનો ગણેલાં છે.

નદી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ? શૂન્યમાંથી આવે છે અને અનન્તમાં સમાઈ જાય છે. શૂન્ય એટલે અત્યંત, સૂક્ષ્મ પણ પ્રબળ, અને અનન્ત એટલે શાન્ત અને વિશાળ. શૂન્ય અને અનન્ત બન્ને સરખા જ ગૂઢ છે, બન્ને અમર છે. શૂન્યમાંથી અનન્ત—એ સનાતન લીલા છે. બન્ને એક જ છે. કૌસલ્યા કે દેવડીના પ્રેમમાં સમાવા માટે જેમ પરબલે બાલરૂપ ધારણ કર્યું તેમ કારુણ્યથી અનન્ત પોતે જ શૂન્યરૂપ ધારણ કરી આપણી આગળ ઉભું થાય છે. જેમ જેમ આપણી શક્તિ વધે તેમ તેમ શૂન્ય વિકસતું જાય છે અને પોતાનો વિકાસવેગ સહન ન થવાથી મર્યાદા તોડી અનન્ત

राजकारण—सिद्धान्तचर्या

રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ

માણુમનામા પરસ્પરવિરોધી ઇતિઓ ગેરબી છે માણુસ સંત પણ છે અને અમંત પણ છે મનુષ્યનું જીવન એટલે આ બે ઇતિઓનો ઝગડો છે. કોઇ દિવસ સંતઇતિ વિજયી થાય છે તો કોઇ દિવસ અમંતઇતિ જીતી જાય છે. પણ ત્યારે અમંતઇતિ બહુ હલકાવાળી વાપરીને વ્યવસ્થિત (organised) યોજનાપૂર્વક કામ લે છે ત્યારે સંતઇતિને વિજય મેળવેલો અમંતો થઈ પડે છે. કોઇ ધનિક શેરીઓ નીતિઅનિતિના વિધિનિગેધ છોડી ફેરવ દાખલેસર એવા બધા માર્ગ આદરીને પૈસો મેળવવાની ફેરલી બારે આયોજના (organisation) કરતો નજરે પડે છે. પણ એના એ જ માણુમ પોતાનું સમાજ પ્રત્યેનું જાણુ અદા કરવા અગર હલકા પ્રમોપાત ડાકીક કમતા દયાભારતે મંતોખવા ફેરલી આયોજના કરતો દેખાય છે. પોતે ગરીબો પાસે જામ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગરીબો આવે તો તેમને અટકાવવા દરવાજા પગ ભેંચે રાખે છે. વળી મનને મનાવવા ખાતર પાજન પોજમા ફેરલાક જનવરના હાડચામ જીવતા રાખના અગર અનાથાશ્રમના છોકરાઓને અન્નવસ્ત્ર આપવા જ્યાં તે હજાર બે હજાર રૂપીયા ખર્ચી નાખે છે ત્યારે તે પોતાને કૃતકૃત્ય થયો માને છે, અને પોતાની આ સખાવત દુનિયા સમક્ષ આજુનાને બધી જાતની યુક્તિઓ યોજે છે આ થઈ વ્યક્તિની સ્થિતિ. ત્યારે આવી વ્યક્તિઓ પોતાનું મંડળ બાધે છે ત્યારે તો જ્વાર્યની આયોજના વધે છે અને પરમાર્થને દૂરતો ખૂણો શોધવો પડે છે. દેશ ત્યારે ધર્મપરાડુખ થાય છે ત્યારે દેશની પણ એ જ દશા થાય છે. ત્યાં, ધર્મ કે દયા એ વ્યક્તિને સાર, રાષ્ટ્રે તો પોતાનો સ્વાર્થ—દૂરદેશી સ્વાર્થ સાધવામા મચ્યા રહેલું એ જ ધર્મ છે એ માન્યતા સર્વજ દેલાય છે. ત્યારે દુનિયામા જેહુકમી રાજાઓની આજુ વર્તતી હતી ત્યારે રાજા

એ જ આ સ્વાર્થનો પ્રતિનિધિ હતો અને પ્રજા પોતાની વફાદારી પૂરતી તેમાં બજાવી. આજે દુનિયામાં પ્રજાની આજુ વર્તે છે તેથી પ્રમુખીય સ્વાર્થ પ્રજાઓને ઘેરી છે અને રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ જાણી થયો છે. પ્રજાની સ્વાર્થવૃત્તિ સંપ્રદિત થઈ છે, અને ન્યાય તેમજ દયાની વૃત્તિ શંકામાં મારે છે. લોકોનાં સ્વાભાવિક વલણ અને સંપ્રદિત સ્વાર્થ એ બે વચ્ચે તાત્વિક ભેદ પાડીને દેવિવર સ્વીન્ડનાયે પ્રજા અને રાષ્ટ્ર (People અને Nation) એવા બે ભેદ દર્શાવેલા છે. પ્રજાએ પોતાનો સ્વાર્થ વ્યવસ્થિત રીતે સધામ તે સાર પાર્લામેન્ટ અથવા લોકસભા ઉભી કરી. તેના હુકમોનો અમલ કરનારો એક પેટીદરપેટી ચાલુ રહેનારો મુત્સદ્દીવર્ગ પેદા કર્યો. અને આજે આ મોજના એટલી સર્વશાસી થઈ પડેલી છે કે તેની નીચે પ્રજા પોતે જ કચડાઈ રહી છે. સ્વીન્ડનાયે કહે છે: પ્રજાઓ એ જીવનાં પ્રાણી છે, પણ રાષ્ટ્ર તો એક ભારે યન્ત્ર માત્ર છે. યન્ત્ર જે કામને માટે બન્યું હોય તેટલું જ સફાઈ થી કરી આપે છે. યન્ત્રને દૃઢ્ય હોતું નથી. પ્રજાએ પોતાની સત્તા અને મત્તા વધારવા આ રાષ્ટ્રરૂપી યન્ત્ર નિર્માણ કર્યું, પણ તે યન્ત્ર ઉપર 'એક' નિર્માણ કરી નથી. તેથી આ નિરંકુશ યન્ત્ર પ્રજાઓને ન્યાય ખેંચી જાય ત્યાં આજ પ્રજાઓ તણાઈ રહી છે. આ યન્ત્રની સફાઈ અને કાબેલિયત જોઈ યુરોપીય પ્રજાઓ તેના ઉપર એટલી બધી મોહિત થઈ ગઈ છે કે તેમણે તેને ઇશ્વરને સ્થાને સ્થાપી દેવામાં પણ આનાકાની કરી નથી. અને તેથી જ 'રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ' આજ યુરોપમાં સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. 'રાષ્ટ્રાત્પરત્તર ન હિ' એ આજે યુરોપનું આચારસૂત્ર (working faith) થઈ પડ્યું છે. ન્યાય, નીતિ, દયા, ધર્મ બધું રાષ્ટ્રના ફાયદાની દૃષ્ટિએ જ. માણસ પોતાના જનમાલ સર્વસ્વની કુરબાની કરે તે ઇશ્વરને નામે નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થની ખાતર.

યુરોપની બધી પ્રજાઓ આ ધર્મને માને છે, પણ એ સાફસાફ કબૂલ કરવાની હિંમત અગર બાખાઈ એક જર્મનીએ જ બતાવી. જર્મનીમાં આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મનો પ્રચાર કરનાર અધ્યર્થ દ્રીટ્ટરકે હતો. અંગ્રેજોને ભલે તેની ગમે તેટલી નિન્દા કરે પણ એ જ આખા યુરોપનો પ્રતિનિધિ છે. તે સાફ કહે છે કે 'ખ્રિસ્તની નીતિ વ્યક્તિ પૂરતી દીક છે. રાષ્ટ્ર ઉપર અંકુશ રાખવાની સત્તા કોઈની ન હોઈ શકે. રાષ્ટ્ર એ સર્વોપરી છે. આ રાષ્ટ્રને ચરણે બલિદાન આપવું એ વ્યક્તિમાત્રની ફરજ છે.' આપણા દેશમાં જેમ અહંકારનું બલિદાન આપવાને બદલે બંકરનું બલિદાન આપવાની સહેલી રીત માણસે શોધી કાઢી, તે જ પ્રમાણે યુરોપવાસીઓએ પોતાના રાષ્ટ્રદેવને સન્નુદ કરવા આફ્રિકા, અમેરિકા અને એશિયા ખંડના રહેવાસીઓનું બલિદાન આપવાની પ્રથા શરૂ કરી. અમેરિકાના તાકવર્થુ લોકોનું તો અક્ષરશઃ બલિદાન કર્યું, કેમકે તેઓ બીજી રીતે હાથમાં આવે તેમ નહોતા. આફ્રિકામાં સીદીઓના વ્યક્તિગત

સ્વાતન્ત્ર્યનું બલિદાન આપી એ જ રાષ્ટ્રદેવો સંતોષ્યા. એશિયામાં રાજપુત્રીથી તાબે થનાર પ્રજા જોઇ તેના ઉપર રાષ્ટ્રની સત્તા જમાવી. વેપાર અને અધિકારની દ્વિવિધ ઉપાસના રાષ્ટ્રદેવને મંજૂર હોય છે. આ સર્વબક્ષી દેવને બલિદાન આપવાને જ્યારે કશું બાકી નહિ રહે ત્યારે યૂરોપીય પ્રજાને જ તે ખાધા વગર રહેનાર નથી એવું બલિય યૂરોપ, અમેરિકા અને યૂરોપના શિષ્ય જાપાનને મંબળાવવા રવીન્દ્રનાથે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી. હિન્દુસ્તાન આ રાષ્ટ્રદેવની જૂખનો ભોગ થઈ પડવાથી રવીન્દ્રનાથ જ્યેષ્ઠ દિવ્યદષ્ટિ હિન્દી રાષ્ટ્રદેવનું માહાત્મ્ય સમજી શક્યા છે. યૂરોપ આગળ હિન્દુસ્તાનના દુઃખની કહાણી કહી બતાવી યૂરોપનું હૃદય પીગળાવી હિન્દુનું કૃત્તાણુ સાધવા માટે આ માનધન કવિ પરદેશ નહોતા ગયા. ‘આત્મૈવ દ્વાત્મનો વયુઃ’ આ સનાતન ાસદાન્ત ઉપર એમની અદ્ભુત શ્રદ્ધા છે. પણ ઝોગણીસમી સદીને અન્તે યૂરોપના બાવિ વિનાશનું ચિત્ર આ વિશ્વગ્રેમી કવિની દષ્ટિ સન્મુખ ખડું થયું. યૂરોપના બયાનક મંદારને નિદાળી કવિહૃદય ચરચરી ઉઠ્યું. હિન્દુસ્તાનની પરંપરાગત કરુણા રવીન્દ્રનાથમાં મૂર્તિમન્ત અવતરી. હિન્દુસ્તાનને પોતાનું ગુરુપદ સાબરી આવ્યું અને રવીન્દ્રનાથે આ ઋષિવાણીના સંદેશો પશ્ચિમને પહોંચાડ્યો કે

વર્ધત્યઘર્મેણ નરસ્તતો મજ્ઞાણિ પદ્યતિ ।

તતઃ સવત્તાન્ જયતિ સમ્પૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥

‘અરાષ્ટ્રીય’ પ્રજાઓને આજે જો કાંઈ પણ અભય હોય તો તેનું શ્રેય યૂરોપની ધર્મજુદ્ધિને નથી પણ યૂરોપની રાષ્ટ્રીય પ્રજાઓ વચ્ચેની ઈર્ષ્યા અને અસુયાને છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ રાષ્ટ્રમંદ કરશે (રાષ્ટ્રમંદ સ્થાપન કરતી વેળાએ તેનો ગમે તેટલો ધાર્મિક ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો હોય તોપણ જ્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ ચાલુ છે ત્યાં સુધી એવા રાષ્ટ્રસંધનો ઉપયોગ સ્વાર્થ અને શિષ્ટમાન્ય લૂંટ સહેલી કરવામાં જ થવાનો એમા કોઈને શંકા રહી નથી), જ્યારે રાષ્ટ્રમંદ સ્થપાશે, ત્યારે બિચારી ‘અરાષ્ટ્રીય’ પ્રજાઓ ક્યાં જશે ? તેમનો વાલી કોણ ? રવીન્દ્રનાથ કહે છે: ‘જ્યારે જીલમ અસહ્ય થઈ પડે છે, અનાયોનો બેસી કોઈ રહેતો નથી, આ વિશાળ પૃથ્વીતલ ઉપર સત્યને અને ન્યાયને ઉભા રહેવા જેટલી પણ જગા રહેતી નથી, ત્યારે જેના આધાર પર રાષ્ટ્ર ચાલુ છે તે પ્રજારૂપી પાયામાં અન્તે ઈશ્વરી પ્રાણ મંચરે છે અને દૈવી સ્ફુરણથી તે કંપવા લાગે છે. આવો નાશ અટકાવવા રાષ્ટ્ર પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચે તોપણ જ્યાં પાયો ખસ્યો ત્યાં મકાન કેટલી ઘડી ટકવાનું ?

આપણે અત્યાર સુધી યૂરોપનો ઉત્કર્ષ જ જોતા આવ્યા છીએ. યૂરોપના વિજયની અદેખાઈ અને પોતાના અપમાનની દાઝને કારણે હિન્દુસ્તાનની

ધર્મશ્રદ્ધા આજ ડગતી બહુમુખ છે. 'ધર્મો રક્ષતિ રાજિતઃ' એ વચન હિન્દુ-સ્થાનની દૃષ્ટિએ સિદ્ધાન્ત મટી માત્ર દુષ્ણિયાંને દિલ્હીમાં વચન થતું જાય છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થની આશુરી દર્શિયામાં આપણે ઉતરીએ તો જ આપણે જીવી રાજીએ, તો જ આપણા અપમાનની ભરપાઈ થાય, એવો ઉન્માદ આપણામાં સંચરતો જાય છે. 'ધર્મો પારયતે પ્રજાઃ' એ શ્રદ્ધા તદ્દને હિન્દુસ્તાન 'રાષ્ટ્રદેવો મવ' એ ધ્યાનમન્ત્ર સ્વીકારતું જાય છે. 'માતૃદેવો મવ' 'અતિથિદેવો મવ' 'ભાચાર્યદેવો મવ' વગેરે જૂના મન્ત્રોની ભાવનાથી જ ને આ નવો 'રાષ્ટ્રદેવો મવ' નો મન્ત્ર સ્વીકાર્યો હોય તો કશો વાધો નથી. માળાપ, શુરુ અથવા અતિથિ પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો, તેમની પૂજા કરવી, તેમની આગળ પોતાનાં સ્વાર્થ કે અભિમાન બિલકુલ ન રાખવાં એ જેમ આપણે ધર્મ છે, તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રહિતની આગળ પણ કોઈ પણ માણસે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર સરખો ન કરવો જોઈએ, રાષ્ટ્રહિતને બાધ ન આવે એવી જ રીતે સ્વાર્થનો વિચાર કરવો અને રાષ્ટ્રને જરૂર હોય ત્યારે પોતાના જનમાલની કુરબાની પણ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ એ ભાવના હોય તો તે અવશ્ય પવિત્ર છે. પોતાના રાષ્ટ્રમાં શ્રદ્ધા રાખવી, પોતાના રાષ્ટ્રની શક્તિ અને તેના ભાવિને વિશે અટકાવ નિષ્ઠા રાખવી, જાતિ જાતિ વચ્ચે અથવા વર્ગ વર્ગ વચ્ચે જ્યારે અણબનાવ અગર કડવાશ ઉભાં થાય ત્યારે પોતાનું રાષ્ટ્ર પોતાને જરૂર હિન્દુસ્તાન આપશે એવી વિશ્વાસ રાખવો એ જો 'રાષ્ટ્રદેવો મવ' નો અર્થ હોય તો તે વ્યર્થ છે અને અમને પ્રિય છે. દેશને દેવીનું સ્વરૂપ માનવાની પ્રથા બહુ જૂની છે. 'બહુ રાષ્ટ્રી ધંમનો' વગેરે સંસ્કૃતમા જગન્માતા એ જ રાષ્ટ્રનું રૂપ ધારણ કરી રહેલી છે એવો ભાવ છે એમ મનાય છે. અને તેથી જો આપણે ધર્મનું પાલન કરીએ તો દેશનું પાલન એની મેજે જ થઈ જાય છે એ માન્યતા હિન્દુઓનાં લોકોમાં રહેલી છે. માતાઓને એનું ભાન હશે, આમર્ણના અંતરમાં તે અગત્યનાં વાસ કરતી હશે. આજનો યુગધર્મ ઓળખી પ્રજા આગળ તે સ્પષ્ટ રૂપમાં મુકવા માટે 'રાષ્ટ્રદેવો મવ' એ મન્ત્રની ગર્જના થતી હોય તો તે ઈષ્ટ જ છે. પણ આ મન્ત્રની પાછળ આજકાલ ઉપરની શુદ્ધ સ્વદેશી ભાવના જ છે એવી ખાતરી નથી થતી. અશ્રદ્ધાએ હિન્દુસ્તાનને આજે ઘેર્યું છે. ઇશ્વરના કરતા પાશ્ચાત્ય નીતિ બલીયસી છે એમ આપણા લોકો માનતા થઈ ગયા છે. ભમરીકીટકન્યાય જો ક્યાંયે સાચો પડ્યો હોય તો તે આપણા દેશમાં. કવિઓ કહે છે કે ભમરી જ્યારે ઇયજને પકડે છે ત્યારે 'ખીકની મારી ઇયજ ભમરીનું એટલું બહુ ધ્યાન કરે છે કે અંતે તે પોતે જ ભમરી થઈ જાય છે. આપણા લોકોમાં પાશ્ચાત્યોની શક્તિ વિશે જો ખીક પેસી ગઈ છે તેને લીધે જ આપણે સ્વધર્મ છોડીને તેમના જેવા બનતા જઈએ

છીએ. આપણે જો દેશને નિર્ભય કરવો હોય, દેશનો ઉદ્ધાર જો આપણા પ્રયત્નોની વિશા હોય, ધર્મગંધાપના આપણું લક્ષ્ય હોય, તો આજે પાશ્વર્યોના આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મનું આમુરી સ્વરૂપ આપણને પ્રત્યક્ષ થતું જોઈએ. આ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ પાશ્વર્ય પ્રવર્તેલો આજે કેવી ધેરી છે, એ ધર્મના અભાવે જો પ્રવર્તેલો કેવી પ્રભુપ્રભુત્વપ્રભુત્વ જની ગર્ભ છે અને પોતાની મેળે જ વિનાશના શ્રોમા ફેલી ધમી ગી છે એની મીમાંસા કરી, એનું દુઃસ્વ જોઈએ હતું એના પ્રવાદમાં મંથનપણે મપાયા નથી તેમજે જાણી રીતું અને વેળામર એનું જો અત્યંત અગત્યનું છે.

અનર્થપરંપરા

યૂરોપની આજની સ્થિતિ જોઈને કોઈને ઓગતો થાય એવું નથી. મહાયુદ્ધની સહઆનથી લાથી શાન્તિ જે એકવાર ચાલી નીકળી છે તે કેમે કરી ફરીથી સ્થાપન થતી જ નથી. એમ જ લાગે છે કે મહાયુદ્ધની તાલીમ લીધા પછી યૂરોપની જનતા એકબીજાના જન વિશે વિચકુલ બેપગ્યા જતી ગઈ છે. ખૂન, તોફાન, હાલચાલથી લોકો ટેવાઈ ગયા છે.

યુદ્ધના દિમાયનીઓ હમેશા દહેતા રહે છે કે યુદ્ધ જો કેળવણીનું મોટામાં મોટું સાધન છે; યુદ્ધથી માણસની કાયગના અને વિલાસિતા ખખે ગઈ જાય છે અને પોતાની જન જોખમમાં નાખવાની બદાદુરી તેની અંદર આગે છે.

તરવનઃ ભયે આ વાત ખરી હોય, પણ હાલની યૂરોપની યુદ્ધનીતિ જોતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે યુદ્ધ એટલે પોતાની જન બચાવવાની ખટખટ અને બીજાની જન લેવાની હોશ

યૂરોપનો આ હલાઅહ ગંગિયા, જર્મની, આયર્લેન્ડ વગેરે અનેક દેશોએ ફેલાયેલો છે. ગયા અકવાલિયામાં લડનમાં એક મેનાપતિનું ખૂન થયું અને જર્લિનમાં એક મંત્રીનું ખૂન થયું. આયર્લેન્ડની હિસા-પ્રતિહિસાની પરંપરા—ખૂન અને તેનો બદલો અને વળી પાછો તેનો બદલો—એનો અંત આવતો જ નથી. લાં અરાજકો તરફથી ખૂન થયું કે તરત જ પોલિસ અથવા લશ્કર તરફથી એનો બદલો લેવાય જ. એને ‘ગ્રીજલ’ કહે છે. લોકો ચીકાઈને વધારે ખૂન કરે છે, લશ્કરી બગાડમાં ઘૂસીને બાંચ ફેંકે છે, તો મગમગ તેની સામે માર્શલ લો ચલાવે છે. લોકો ચીકાઈને બળવો કરવા

તપાસ થઈ જાય છે. આમ અનર્થપરેષા ચાલી છે.

એક વિવાયનનો કવિ કહે છે, 'આજના જમાનામાં નાણા મોઢા થયા છે અને લોહી સોધું થયું છે.' ખીન્ને એક વિદ્વાન કહે છે, 'યુરોપનો લોભ ને એકાઆરામ એટલો વધી પડ્યો છે કે વસ્તુઓ મેળવવા ખાતર માથુસોને મારી નાખતા તેને કંઈ લાગતું નથી. વસ્તુઓ માથુસ પર સવાર થઈ છે.' ધનવાન લોકો પોતાનો લોભ પોપવા ખાતર હજારો નિર્ધનના લડાઈમાં કે મીલોમાં બળિ ચડાવે છે, લડાઈમાં લોહી વહેવડાવે છે અને મીલોમાં પરસેવો.

યુરોપમાં આજે પ્રેમ અને દયા સ્ખામ ગયા છે. ક્ષમાતું તો નામ પણ મંભળાતું નથી શાન્તિના ગીતો ગાનાર મટલો દરેક ઢેકાણે દેખાય છે, પણ દરેક મંડળ લશ્કરી સાજ સજ અને લશ્કરી બ્લુગલ હાથમાં લઈ લડાઈના ગગમાં શાન્તિના ગીતો ગાય છે. યુરોપ શાન્તિ ઇચ્છે છે—જીગચ્છી ઇચ્છે છે, પણ તેને ક્ષમાની શાન્તિ નથી જોઈતી, પ્રેમની શાન્તિ નથી જોઈતી, તેને કાયદાની અને ન્યાયની શાન્તિ જોઈએ છે, અને યુરોપનો ન્યાય એટલે બદલો લેવાનો ન્યાય આ બદલો લેવાના ઝેરી અથવા જંગલી ન્યાયનો અન્ત આવવાનો નથી અને ન્યાયની શાન્તિ સ્થાપન થવાની નથી. એક પક્ષ યાદ કે યાદ ખાવા અથવા વધુ તૈયારી કરવા થોડા દિવસ શાન્ત બેસશે, પણ તૈયારી થતા વાર તે એ ૧૨જીયાત શાન્તિની કસર કાઢી નાખશે.

સરકારને થાય છે કે ગુન્હેગારને સજા કરવાનું તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. એકાદ ગુન્હેગારને ક્ષમા થાય તો ગુન્હો વધી જાય અને અરાજકતાને થાય છે કે સરકારના ક્રેર કરતા આપણો ક્રેર વધે નહિ ત્યાં સુધી સરકારનો સમાજદ્રોહ આપ્યા જ કરવાનો બે છોકરાઓ લડતા હોય અને દરેક છોકરા આગ્રહ પકડે કે છેલ્લો ઘા હું જ મારું તો જેમ તેમના ઝગડાનો અન્ત આવી ન શકે તેમ યુરોપના આ ઝગડાઓનું થયું છે.

પ્રેમધર્મ શીખવે છે કે તમે મારવાનું ત્યાગો અને મરવાને તૈયાર થાઓ. તો જ દુનિયામાં શાન્તિ સ્થપાશે અને સાત્ત્વિક શૌર્ય પ્રગટ થશે.

હિંસાનો મહોત્સવ

યુરોપમાં હિંસાધર્મનો ઉત્સવ ચાલે છે લોહી સસ્તું થયું છે અને ધનની પ્રતિષ્ઠા વધી છે. સામાન્ય દિવસોમાં હિંસાધર્મ સતેલો હોય છે

અથવા સૂક્ષ્મ રીતે વહે છે. પણ જેમ ચોમામામા નદીની રણ આવે છે અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય પોતાની પૂર્ણ પ્રખરતા પ્રગટ કરે છે તેમ ૧૯૧૪ના આગસ્ટ મહિનાથી યૂરોપમા હિંસાધર્મનો મહોત્સવ શરૂ થયો છે, લોહીની નદીઓ, હાડકાંના પહાડો અને દેવના ધમાકાથી યૂરોપનું ચિત્ર ચિતરાયુ છે.

ભક્તની જેવી ગદા તેવું રૂપ તેને ધર્યું જતાવે છે. દુનિયાની વિગેય બીડને પ્રમગે પંખેશ્વર વિશેષ અવતાર ગ્રહણ કરે છે. મહાભારતના બીપણ પ્રસંગે પરમાત્માએ પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું હતું યૂરોપમા આજે હસા-દેવીએ પોતાના હિંનાધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે, એકે કળા ગુપ્ત રાખી નથી.

ગુપ્ત ખૂન લો કે કાવતરું લો, નવવાસ્થળી લો કે ગટ્ટવિગ્રહ લો, લશ્કરી હત્યા લો કે ખીનલશ્કરી હત્યા લો, પોલીસોએ કચેલી હત્યા લો કે પોલીસોની થયેલી હત્યા લો, ધર્મને નામે થયેલી હત્યા લો કે ધનને અર્થે થયેલી હત્યા લો, જાતિદ્વેષની લો કે સ્વદેશપ્રેમની લો, દરેક ભતની હત્યા આપણને યૂરોપમા મળી ગઈ એમ છે.

હિંસાધર્મી બધા જ કંઈ હિંસાધર્મના પૂર્વ ઉપાસક નથી હોતા. કેટલાક ગુપ્ત હિંસાનો નિષેધ કરે છે તો કેટલાક સ્વજનહિંસાને નિષિદ્ધ માને છે. કેટલાક ખાનગી હિંસા નિષિદ્ધ માને છે તો કેટલાક દેશીય વગરની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. દરેક જણ કહે છે, અમુક રીતે થાય તે જ હિંસા યોગ્ય ગણાય. હિંસાધર્મ કહે છે, 'હે યૂરોપ, તારા ઉપર હું પ્રમત્ત છું તારે જે જે સ્વરૂપમા મારું દર્શન કર્યું હોય તે તે સ્વરૂપમા તું મને આજે જોઈ શકે છે. આજે તને તમ કલ્પને હું, સંજ્ઞા છું. યૂરોપનો ધર્મોન્ધા, યૂરોપના ધનલોભીઓ, રણમત્તો, તત્ત્વધેલાઓ, તમારે જેવી હિંસા જોઈતી હોય તેવી માગી લેજો તે તમને આજે અખૂટ મળશે અને પેટ ભરવાને કાળે આ ગટ્ટપૂજથી થેલા બનેલ સૈનિકો, આજનો ઉત્સવ ખાસ તમારો જ છે. તમે મારો તેના કરતાયે વધુ હિંસા મેં તમને બક્ષી છે. આજે આ પ્રાણસત્રમા કોઈ અસન્તુષ્ટ કે અતૃપ્ત નહિ રહેવા પામે.'

રશિયા લો કે ફ્રાન્સ, જર્મની કે તુર્કિસ્તાન, ઈંગ્લેન્ડ કે આયર્લેન્ડ ઓસ્ટ્રિયા કે બેલ્જિયમ, ૧૯૧૪થી બધે પ્રાણસત્ર મડાયો છે. કેટલું યુદ્ધની હિંસા જોઈએ છે? ફ્રાન્સની સરહદ પર જુઓ. ગુપ્ત હિંસા જોઈએ છે? સર્વિયામા જુઓ મનીહિંસા જોઈએ છે? જર્મનીમા જુઓ રાજહિંસા જોઈએ છે? રશિયામા જુઓ. દેશના નેતાઓની હિંસા જોઈએ છે? આયર્લેન્ડમા જોઈએ તેટલી મગશે. કારણ વગરની હિંસા જોઈએ છે? અમાગી

તુર્કસ્તાનમાં દરે. અને કબૂ અને બૂખમરો, દુદાળ અને મોંઘવારી એની મુધરેલી હિંસા જોવી હશે તો તમારે રશિયા કે જર્મની સુધી જવાની તકલીફ નહિ લેવી પડે. તે તો યૂરોપમાં ગમે ત્યાં ગરીબોના મહોલ્લામાં સવારસાંઝ, મધ્યાહ્ન કે મધરાતે મળી શકે છે. તે તો હિંસાનું આ યુગનું રૂપ છે.

દરેક જમાનામાં હિંસા બુદ્ધિ બુદ્ધિ રૂપ ધારણ કરે છે, સ્વાર્થથી આંધળા ને નિર્દય બની ધનવાન લોકોએ નિર્ધનોની દરેલી હિંસા એ હિંસાનું આ યુગનું ખાસ સ્વરૂપ છે. દેશદ્રોહી રાજાનું શું કરવું એ વિષે મતભેદ થયો તેટલા ઉપરથી જ રશિયામાં હિંસા થવા લાગી. દેશનું જમાખરચનું અંદાજપત્ર કેવી રીતે ધડવું એ વિષે મતભેદ થયો અને જર્મનીમાં એક મંત્રીનું ખૂન થયું. આયર્લેન્ડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર રહેવું યા ન રહેવું એ વિષે મતભેદ થયો એટલા ઉપરથી જ એકબીજાનાં ગળાં રેંસવા લાગ્યા.

યૂરોપની આસુરી વિદ્યા અનેક રૂપો ધારણ કરી હિંસાને જ પોષે છે. સંપત્તિશાસ્ત્ર વધ્યું કે નિર્ધનોની તેમજ ધનવાનોની હિંસા થવા લાગી. સમાજશાસ્ત્ર વધ્યું કે લોકસંખ્યા પર સ્કૂલ અને સદમ પ્રહાર થવા લાગ્યા. વેપારશાસ્ત્ર વધ્યું કે લોહીનો પરસેવો કરી માણસને નીચોવી કાઢવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. મન્યશાસનવિદ્યા વધી કે રાજા તેમજ પ્રજા, અમીર તેમજ ગરીબ, સેનાપતિઓ તેમજ મંત્રીઓ એક કે બીજા કારણસર મરાવા લાગ્યા. આકાશમાંથી પડેલું પાણી ગમે ત્યાં પડે અને ગમે ત્યાં વહે તોપણ આખરે જેમ સમુદ્રને મળે છે તેમ હિંસા ગમે તે કારણસર કે ગમે તે બહાને, ગમે તે પદ્ધતિથી કે ગમે તે સાધનથી ચર્ચ હોય તોપણ આખરે તે દ્રોષને જ પોષે છે અને સમાજનાશના જ કારણરૂપ થાય છે એ, યૂરોપનો ઇતિહાસ—વર્તમાન ઇતિહાસ—આપણી દૃષ્ટિ આગળ બજવાતો ઇતિહાસ બતાવી રહ્યો છે.

છતાં હિંસા હારા માણસ કલ્યાણની ઇચ્છા કરે છે એથી મોટું આશ્ચર્ય કયું ?

દુર્ભાગી આયર્લેન્ડ

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં ગંગાજીને કાંડે બગવાન છુદે હતું હતું કે ‘વેરથી વેરનું શમન થતું નથી; ક્ષમા—પ્રેમથી જ વેર મરે છે.’ હુનિયાએ

આ ઉપદેશ હવે નથી સામન્યો એમ લાગે છે, વેરની સામે વેગની પગપગ સંસારમાં એટલી ચાલુ છે કે મન અપગધ કોનો હતો એની તપાસમાં ઉતરતું આજે નેટલું અત્યંત છે તેટલું જ વ્યર્થ છે. આયર્વેન્ડમાં ખૂનામગ્ગરની નીકા વરી ગઈ છે. તે સામે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં લૉહિટ જ્યાર્ન સરકારી પ્રતિગાઓ સબળાની રજા છે, અને બ્રિટિશ સિપાઈઓ વેગના જુસ્મામાં બાન જૂલી આયર્વેન્ડમાં પપ્પુ જલિયાવાલા બાગે હાન કરી ગયા છે આ બે દેશ વચ્ચે સ્વાર્થનો વિરાધ બહુ જૂનો છે તેમાં પગપગ અવિશ્વાસ અને દ્વેષના કાટા વવાય છે. આયર્વેન્ડમાં આજે ધર્મ ગ્લો નથી મન નજરધર્મ તજીને પ્રન પર કોનો લેના તૈયાર થયો છે અને પ્રમ પોતાનો ધર્મ વિસરી રાજધર્મચારીઓને દિ સકે પણ મમાન ગણી દેખાય ત્યા માગના તલપી ગઈ છે

આ અધર્મનો કડ્યો જો બને પક્ષ તથવા મારફત કરવા માગે તો ઉભય પક્ષનો નાશ થઈ મહાભારત યુદ્ધને અન્તે ધર્મગમ્યને જેમ કહેલું કે 'આપણો જય પગન્યના કમતા પણ માડો નીવડ્યો છે' તેવી જ રીતે નિજથી પક્ષને આમાં પણ અન્તે હાથ વસના પડે અને કહેલું પડે છેલા યુદ્ધાપીમ મહાપુદ્ધમાં ઈગ્યડને જે વિજય મળ્યો તેમાં જ ઈગ્યડના નાશના બીજ નખાયા દેખાય છે, નહિ તો ઈગ્યડના પ્રધાનો કોઈ દિવસ એમ ન માનત કે લોહી વહેડાડીને કોઈ પણ પ્રનની શક્તિને દાબી દઈ શકાય. અનાદિકાળથી ઇતિહાસનો એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે કે બીજાનું રેડેલું લોહી વેગને માટે બગવાનમાં બગવાન ખાતર બને છે. આયરિશ પ્રમ પણ સરકાર જોડેની લડતને લોહીથી ખરડીને પોતાનો ચુકિતનો દિવસ વધુ વધુ દૂર ઠેલતી જાય છે પોતાનો અવનન થવાનો નિશ્ચય અગ્રેજી લોહીના અક્ષરોમાં લખીને દુનિયાની આગળ ગજૂ કરવામાં દુનિયાની લોહીતરસી પ્રમઓ તો આયરિશ પ્રમની વાહવા ખૂન કરશે, પણ ધક્કરને ત્યા તે તેટલી સહેલાઈથી રમૂ નહિ થાય મોક્ષ મેળવવાનો પોતાનો નિશ્ચય પ્રમએ પોતાના જ બલિદાનના પવિત્ર પાહીથી લખવો જોઈએ જે નિયમ પ્રમને લાગુ છે તે જ નિયમ પ્રન કરતા વધારે આકરી રીતે રાગને લાગુ છે. રાગ જો પ્રમરક્ષક મટીને પોતાને સાખૂત રાખવાને પ્રમને માટીમાં મેળવવા તૈયાર થાય તો પ્રમના કરતા ગમ્મનો વિનાશ વડેવો થાય છે એ સનાતન સત્ય છે, કેમકે જેને જ્ઞાન વધારે છે, જેની પામે સત્તાની રિપુલતા છે તેને માથે જોખમ અને જવાબ દારી પણ તેટલી જ ભારે છે. હિન્દુસ્તાને આયરિશ કિસ્મા ઉપરથી બોધ લેવો ઘટે કે આપણી લડત જેટલી શાન્ત, જુસ્સાવાળી પણ ગુસ્સા વગરની ગટે તેટલી શ્તેલ વટેવી મારશે વેગના વિચાર ન કરતા કેવળ અપખોગના પાયા ઉપર આપણી લડત ચલાવીને આપણે આયર્વેન્ડના જેની અનર્થપર-પગમાંથી ઉગરી જઈશું અને આજની ચાકેલી દુનિયામાં શાન્તિનો પાયો નાખીશું-

ન ચેરેણેઢ વેરાણિ સમ્મન્તીઢ કુદાચન ।

અવેરેણ તુ સમ્મન્તી એઢ ધમ્મો સનાતનો ॥

‘વેરથી વેર કોઈ કાળે સમતાં નથી; ક્ષમાથી જ વેર શમે છે; આ સનાતન સિદ્ધાન્ત છે.’

મોક્ષપ્રવચન

વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય, વાદ્સ્વાતન્ત્ર્ય, આચારસ્વાતન્ત્ર્ય, બ્રમણ્યસ્વાતન્ત્ર્ય, મુદ્રણ્યસ્વાતન્ત્ર્ય, પાત્સ્વાતન્ત્ર્ય, મતસ્વાતન્ત્ર્ય વગેરે સ્વાતન્ત્ર્યો વિષે આજ-કાલ આપણે ઘણું સાંભળાયે છીએ. આપણને પરતન્ત્ર કરી નાખ્યાનો. આરોપ જે લોકો પર આપણે મુકીયે છીએ તે અંગેએ પાસેથી જ આપણે આ દરૂપનાઓ લીધી છે, અને પાત્સ્વાતન્ત્ર્ય પણ આપણને પહેલપહેલું એમના તરફથી જ મળ્યું છે! એમનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે સ્વાતન્ત્ર્ય એ માણસ-માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક છે, દરેક માણસ જન્મથી સ્વતન્ત્ર છે. આપણો સિદ્ધાન્ત એવો નથી. આપણે કહીયે છીએ કે દરેક માણસ જન્મથી બદ્ધ છે, બદ્ધાવસ્થામાં જ તેનો જન્મ થાય છે; અથવા બદ્ધ થાય છે તેથી જ જન્મ લે છે. સ્વતન્ત્ર તો એક ઇશ્વર છે; અને જ્યાં સુધી આપણે ઇશ્વર થયા નથી ત્યાં સુધી આપણે બદ્ધ જ છીએ. આપણે બદ્ધાએ સ્વતન્ત્ર થવું રહ્યું છે. ઇશ્વરી ગુણ આપણામાં આવ્યા વિના આપણે સ્વતન્ત્ર થવાના નથી. ઇશ્વરી ગુણ અનન્ત છે છતાં એકરૂપ છે. હવે એવા કયા ગુણો આપણે મેળવીયે તો આપણે સ્વતન્ત્ર થઈએ એ જોવું જોઈયે. ઇશ્વર જ્ઞાની છે, ઇશ્વર નિત્યતત્ત્વ છે, છતાં તે સર્વલોકહિતની લીલામાં રચોપચો છે. જેને વાસના છે તે બદ્ધ છે. જે નિષ્કામ કર્મથી ડરીને પૂંઠ ફેરવે છે તે પણ એક રીતે બદ્ધ છે. જે બદ્ધ છે તે સ્વતન્ત્ર હોઈ શકતો નથી. તેનું નિયમન બીજાએ જ કરવું જોઈયે. આંધળાને બ્રમણ્યસ્વાતન્ત્ર ન આપવું જોઈયે. મૂર્ખને વિચારસ્વાતન્ત્ર ન અપાય. ઉન્મત્તને આચારસ્વાતન્ત્ર ન અપાય. બાલને મતસ્વાતન્ત્ર્ય ધરવું નથી. કજીઆખોરને વાદ્સ્વાતન્ત્ર્ય અપાય નહિ. દુકંઠમાં અટાની અને અનાચારીને કોઈપણ જાતનું સ્વાતન્ત્ર્ય આપવું ન જોઈયે. સ્વાતન્ત્ર્ય એ દરેક જણની હક નથી પણ અત્યન્ત ચોખ્ખ મનુષ્યને મળતો અધિકાર અથવા વર છે. બાકી બીજા માણસો પર-તન્ત્ર જ રહેવાના. એવાએનું નિયમન હમેશાં બીજાઓએ જ કરવું જોઈયે.

પણ આ બીજા કોણ ? બદ્ધોનું નિયમન કરવા માટે બદ્ધ ન હોય

એના જ લોકો જોઈએ બદલી બદલું નિયમન ન થઈ શકે. એમ કરવાનો પ્રયત્ન અનર્થોત્તર થાય તેમ અન્યાયનૂલક પણ થાય. બદલું નિયમન કરવાની લામકાત તો મુક્તને જ છે અગાનીના જોમીઆ ગાની જ થઈ શકે છે. પણ ગાની તો મુક્ત, નિત્યવ્રત દોષ છે. એમને ખીજતું (બદોતું) નિયમન કરવાની શી પડી દોષ ? ખીજત પણ પોતાનું તન અવાવવાનું એમને શું કાણુ ? એમને સ્વામિત્વ શું કરવા જોઈએ ? બદોતે પોતાના જેવા સ્વતંત્ર કરવા, અતંત્ર થવામા મદદ કરી એ જ એક તેમનો પરમ કારણિકુ દેતુ. એ જ તેમની લીલા એ જ તેમનું સર્વ લોકકલિતત્વ એ જ લોકસમ્રાટ. ગાની એમનું ન કરે તો અગાનીઓને વાટ કાણુ મનાવે ? ગાનપ્રાપ્તિની પરપરા કેમ રહે ? બદાવશ્યામા લોકોનો ઉચ્છેદ થય જાય (ઉચ્છેદ એમને લોક-મખ્યામા ઘટાડો નહિ) મુક્ત જે આ લીલામા પ્રવૃત્ત ન થાય તો ગાનીઓએ ગાનપદનો ઉચ્છેદ કર્યો જેવું થઈ જાય એટલા માટે તેમણે બદને ગાન આપના માટે તેમનું સ્વામિત્વ ગ્રહણ કરી, પોતે પરોપકારી નિષ્કામકર્મલીલામા પ્રવૃત્ત થઈ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો આનંદ આપના એવું જોઈએ. બદને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાનો દેતુ અને સામર્થ્ય દોષ તો જ તેમનું સ્વામિત્વ ગ્રહણ કરવું ખીજત દેતુથી સ્વીકારેલું સ્વામિત્વ અધર્મ છે, આશુરી છે, પશ્ચેશ્વરને આપ્રય છે, પશ્ચેશ્વર એને ટકવા દેતો નથી એટલા માટે જ દેવાશુરનું યુદ્ધ કપેલું છે. આ એક સર્વવ્યાપી સિદ્ધાન્ત છે વ્યક્તિ, જાતિ, રાષ્ટ્ર, સમાજ સર્વને એ સિદ્ધાન્ત લાયુ પડે છે.

જે મુક્ત છે તે સ્વાતંત્ર્યગાનદાન સિવાય ખીજત હેતુથી સ્વામિત્વનો— નિયમનનો અધિકાર હાયમા લે નહિ—લઈ રાકે નહિ લે તો તે જ કણે તે બદ થઈ જાય અને જોતજોતામા તેનો અધઘાત થાય બદોતે નિયમનના બંધનની જરૂર છે મુક્તના બંધનથી બદ મુક્ત થાય છે એ એની ખુબી છે ખીજતા નિયમનથી કોઈ બદ થતું નથી પોતે પોતાની મેજે જ મદ થાય છે. નિત્યવ્રતતા નષ્ટ થવાથી માણસ બદ થાય છે પાર્થિવ પદાર્થોની ઇચ્છા કરવાથી બદ થાય છે, જોગવાલસાથી બદ થાય છે, આત્મીયરુદ્ધિ સકુચિત કરવાથી મદ થાય છે, દ્વેષમુદ્ધિથી બદ થાય છે, ધનતૃષ્ણાથી બદ થાય છે, આયશ્વર્યથી બદ થાય છે આપણા હુગુજો જ આપણને બાધે છે તૃષ્ણાથી બદાવશ્યા આવે છે તૃપ્તિથી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે, મોક્ષ મગે છે એ મગે ત્યાં સુધી એટલે તૃષ્ણાનારા થાય ત્યાં સુધી મુક્તોનું—ગાનીઓનું નિયમન બદોતે સ્વીકારવું જોઈએ

એના મુક્ત પુરુષ જે પ્રત્યક્ષ નિયમન વગગાડી દે તે જ પ્રમાણ, જુના અન્ય નહિ કે રૂઢ આચાર નહિ સ્વાતંત્ર્ય અપાવે તે જ શાસ્ત્ર શરીર, મન, બુદ્ધિને જરૂરી દેનારા શાસ્ત્ર તે શાસ્ત્ર નથી સ્વાતંત્ર્ય અપાવે

તે જ સ્વામી. કામમની ગુલામીમા રાજનાર સ્વામી તે સ્વામી નથી.

આ મોક્ષ—આ સ્વાતન્ત્ર્ય પરલોક પૂરું મેળવવાનું નથી પણ આ લોકમાં પણ મેળવવું જોઈયે. ખડ્ડ જોતાં ઇલ્લોલમાં સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવ્યા વગર પરલોકમાં સ્વાતન્ત્ર્ય મળવાનું નથી. તેથી પહેલાં અહીં સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવેલું પણ એ સ્વાતન્ત્ર્ય માત્ર રાજ્યકર્તાઓ જોડે લડવાઆપડવાથી કે કેવળ હક મેળવ્યાથી મળવાનું નથી. તમને પરતન્ત્ર એમણે ક્યાં જ નથી. પણ તમને એ શું સ્વતન્ત્ર કરવાના હતા ? તમારા કરતાં તે વધારે બધું છે તેઓ આવ્યા તેથી તમે પરતન્ત્ર થયા એમ નથી, પણ તમે પરતન્ત્ર થયા તેથી તેઓ અહીં આવ્યા છે, દાખલા તરીકે તમે તમારી જરૂરીયાતો ઝાણી કરો એટલે વેપારી બધા આડીંધી ભાગી જશે. જેને ધનતૃષ્ણા હોય તે જ તેમનો નોકર થાય છે. ધનતૃષ્ણાને ફેંકી દો. જરૂરીયાતો ઝાણી કર—તૃષ્ણાનો નાશ થયો, પછી અન્યાય ક્યાં રહેવાનો ? અન્યાય નહિ હોય એટલે અદાલતો ખાલી પડશે. આવી વૃત્તિથી નિર્ભયતા આવરી જ જોઈયે. નિર્ભયતા એ ઇશ્વરનો ગુણ છે. ‘અમયં વૈ જ્ઞા’ એ આવવું એનું જ નામ સ્વાતન્ત્ર્ય. બાકી શરીર તો દેહધર્મથી અને નિસર્ગધર્મથી બદલેલાનું જ. મન પ્રિયાપ્રિમની ભાવનાથી બદલેવાનું જ. અક્ષયમુક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો એક રાત્ર્ય ગયું તો બીજું આવશે. એમાં તમને લાભ શો થયો ? તમારો રાજ થયો તોયે શું ? એ તમને શી રીતે સ્વતન્ત્ર કરવાનો છે ? તમારે પોતાની મેળે જ સ્વતન્ત્ર થવું જોઈયે ! એવો પ્રયત્ન કાઈ કરે છે ખડ્ડ ? શોધી જુઓ. ૐ શાન્તિઃ ।

યા દેવી સર્વભૂતેષુ સ્થિતિરુપેણ સંસ્થિતા ।
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥ * *
 યા દેવી સર્વભૂતેષુ ધૃતિરુપેણ સંસ્થિતા ।
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥
 યા દેવો સર્વભૂતેષુ મુક્તિરુપેણ સંસ્થિતા ।
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય એટલે પોતાનું ગભ્ય—દરેક જણનું રાજ્ય. દરેક જણને ગભ્ય કેવી રીતે મળવું હશે ? દરેક જણ રાજ યર્ધ જાય તો પછી નોકર કાણ

ચય ? પણ વર્ષમા કે સાત વર્ષમા એવાગ મારે પ્રતિનિધિ સુદી દારી
 લોખ્ખમામા મોખ્ખનાનો દ- મને મળ્યો એને શુ સ્વગત્ય થયું ? તે તો
 અતિનિધિગત્ય થયું યુવન (ગ્રીમ) લોકના નગગત્યોમા દરેક ધર્મો
 શુઝર્જ માણસ લોકસમામા જઈને બેસતો તેના ગત્યને શુ આપણે સ્વરાત્ય
 વ્હીશું ? યુવન લોકો ધણુખરુ કામ ગુનામો મારત કરાવના, તેવી જ
 નિગમમમામા (નાગરિક લોકોની લોખ્ખમામા) બેસવા જોઈલી નગરા
 મુગખીઓને મળતી તેમ તો આપણે ન જ કરી શખીએ આપણા વર્તો
 ગુનામીમા કાન્યા પત્રી કોઈને પણ ગુનામીમા ગખવાની પાપી છુડા આપણા
 હૃદયમા પ્રવેશ કરે જ નહિ ન્યારે આપણી આજની સ્થિતિનો પ્રિયાર
 કરીને છીને ત્યારે આપોઆપ હ વમાથી ઉદ્ધારે નીમ્યા નય છે કે
 'પ્રજો ! અમાગ જોડી દશા અમારા હાથેરીને પણ સહન કરી ન પડે '

ત્યારે અગત્ય એટલે શુ ? સ્વગત્ય એ મધ્યમ માર્ગ છે ન્યારે
 આપણે પ્રાંતિ ગુનામ કે કોઈના માલિક થવાની ના પાડીને છીને ત્યારે જ
 આપણે મારે અગત્ય છે જે ખીનની હુમત તમે છે તેમજ જે ખીન
 ઉપર હુમત ચનાવના મારે છે તે બને ગુનામ છે મરુત બાપામા જેમ
 ઉત્તમ નણુ (લેણુ) અને અવમ નણુ (દેણુ) એના ભેદ છે તેમ આપણે
 સામાન્ય ભોગવનાગે ઉત્તમ ગુનામ કહીયે, અને પગ્વશતામા ગહેનાગે
 અધમ ગુનામ કહીયે આ બને અ તનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સ્વગત્ય
 ભોગવે છે જે લુલમ અખત્યાર કરતો નથી તેમ સહન પણ કરતો નથી
 તે જ સ્વગત્યવાદી બકર લુલમ સહન કરે છે અને વાધ લુલમ
 ગુનરે છે, તેથી મન્નેનો નાગ થાય છે આપણે આ બને સ્થિતિમા
 થી મુક્ત થવુ જોઈયે તે કેરી રીતે થઈયે ? આજે આપણે સ્વરાત્ય
 ની તૈયારી કરી ગ્લા છીયે આત્મશુદ્ધિ કરના માગીને છીને તેમા
 આપણે બન બાણુથી આપણુ જીવન તપાસવુ જોઈયે સનામી વિવેક
 નન્દ કહેતા કે જલિમ અને શુક્ષમ એ એક જ માણસના બે જુદા જુદા
 સ્વરૂપ છે, એક જ સિકાની બે બાણુઓ છે એ જ બાણુનો નાશ કરે
 એટલે ખીજ બાણુ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જશે જુલમ કરવાની ઈચ્છા છોડી
 દઈયે એટલે જુલમ સહન કરવો અસભ્ય થઈ જાય છે તેનો વિરોધ કરવો
 સહેલો પડે છે તે સ્વભાવ બની જાય છે

આપણી શક્તિ અને મપત્તિ વચ્ચે હમેશા બરાબર પ્રમાણુ હોવુ જોઈયે
 શક્તિ કરતા મપત્તિ વધે તો ખીનઓ આપણી મપત્તિ ઉપર કુદૃષ્ટિ નાખે
 છે, અને શક્તિ કરતા મપત્તિ ઓછી થઈ જાય તો ખીનની મપત્તિ ઉપર
 આપણી કુદૃષ્ટિ જાય છે આ રીતે જ અમેજેનો અને આપણો સંબંધ
 ઉદ્ભવેલો છે. બળદ અને હાથી દાસ બની સેવા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે

તેથી જ લોકો તેમને પકડીને ગુલામ બનાવે છે. વર અને વાંધ હિંસક થઈને આપણને લૂંટે છે તેથી જ આપણે તેમને મારી નાખીએ છીએ. દુનિયામાં ખીજાં અસંખ્ય પશુપક્ષીઓ પડેલાં છે કે જેઓ નથી આપણને ત્રાસ આપતાં કે નથી સેવા આપતાં. તેઓ સુખેથી પોતપોતાને સ્થાને રહે છે, કેમકે તેઓ સ્વરાજ્યભોગી છે.

સ્વરાજ્યનો અર્થ એ છે કે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતાને લાયક બની જાય. સમાજની ઉન્નતિ અથવા લોકચાત્રા અબાધિત ચાલે એટલા માટે કાંઈ પણ તન્ત્ર તો હોવું જ જોઈએ. એ તન્ત્રનું મહત્ત્વ માણસ પોતે સમજે અને તે પ્રમાણે ચાલે તો તેને બાહ્ય નિયમની જરૂર નથી રહેતી. જો તે તન્ત્ર માણસ સમજી ન શકે તો સમજનાર લોકોને તન્ત્ર પોતાના હાથમાં લેવું પડે છે, એટલે કે પારતન્ત્ર્ય સારૂ થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતા સમજી સ્વતન્ત્ર થઈ જાય. ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ માણસ જ્યારે નાલાયક બને છે ત્યારે જ તે પરતન્ત્ર થઈ જાય છે અને ખીજાને પણ નાલાયક બનાવે છે. અને તેથી જ પરતન્ત્ર થવું એ સગરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ પાપરૂપ છે. પરતન્ત્ર રહેવું એ ઇશ્વરનો ગુન્હો કયાં બરાબર છે. પરતન્ત્ર માણસ એટલે ઇશ્વરની નિષ્ફળતા.

રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?

સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર ખીજો કાંઈ આપણા ઉપર જુલમ કરી ન શકે. આ વ્યાખ્યા સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને આવી વ્યાખ્યા લોકપ્રિય પણ થાય. પણ જરા વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે આ જ તત્ત્વ આપણે ખીજી બાબામાં પણ મુકી શકીએ છીએ, અને તે આ પ્રમાણે :

‘સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર આપણે ખીજા કોઈના ઉપર જુલમ ન ગુજારી શકીએ.’ આ વ્યાખ્યા અને ઉપરની વ્યાખ્યા વચ્ચે શબ્દબોદ ઉપરાંત કશો તફાવત નથી. છતાં કેટલાક એવા નીકળશે કે જેઓ આ ખીજી વ્યાખ્યા ઉત્સાહપૂર્વક પસંદ નહિ જ કરે; તેને બહુ બહુ તો અણગમતા સત્ય તરીકે સ્વીકારશે. સ્વરાજ્ય જોઈ હોય તો તે બધાને સાફ હિંદ હોવું જોઈએ. અને તેમ હોય તો જેમ આપણા ઉપર કોઈ જુલમ ન કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેમ આપણે પણ ખીજા કોઈના

ઉપર લુપ્ત ન ગુનરવાની સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. તે જ બીજા પણ સ્વગત્ય બોગવે.

કેટલાક એવું કહે છે કે આપણા ઉપર લુપ્ત કરી શકે એટલી તાકાત કોઈ બીજામાં ન હોતી જોઈએ, પણ બીજા ઉપર આપણે લુપ્ત ન કરી શકીએ એ સ્થિતિમાં તે આપણે હોવા ન જ જોઈએ. આ જ સામાન્ય-વાદનું મૂળ છે. એવો માણુમ પ્રથમથી બીજા ઉપર લુપ્ત કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે જ એમ નથી, પણ તે કહે છે, 'લોકોએ મારા લુલ્લમથી સુરક્ષિત રહેવા માટે મારી ધર્મશુદ્ધિ અને ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ; પણ હું પોતે બીજાના લુલ્લમમાંથી સુરક્ષિત રહેવા સારૂ બીજાની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મારી પોતાની ગતિ ઉપર જ આધાર રાખીશ.' આ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્તો બધાને માટે સરખા જ હોય છે.

શક્તિમાં સમાનતા આજ મુઘી થઈ નથી અને કોઈ કાલે થવાની નથી કોઈ શહેરમાં એપી રોગ ફાટી નીકળીને બધા જ માદા થઈને ખાટલે પડ્યા હોય ત્યારે જેમ કોઈ કોઈનું નુકસાન ન કરી શકે, કોઈ કોઈને લૂટી ન શકે, તેમ સાર્વત્રિક અશક્તિમાં એક જાતની સવામતી રહેલી છે, પણ તે મૃત્યુની સમાનતા અને સલામતી છે. હિન્દુસ્તાનમાં એકબીજાની શક્તિની શંકા મનમાં ગળી, એકબીજાની શક્તિને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી આપણે એકબીજાથી સુરક્ષિત થઈ શકીએ, પણ બધાને સરખી જ રીતે અસક્ત કરનાર પ્લેગની પેઠે કોઈ ત્રાહિત શક્તિ લાવીને જ તે બની શકે, માત્ર તેમ કરતા આપણને બધાને તે ત્રાહિત શક્તિના ભોગ ધર્મને મટી જવું પડવાનું.

જેમ બીજાઓ આપણી ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખે એમ આપણે ઇચ્છીએ તેમ આપણે પણ બીજાઓની ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે આનું જ નામ સમરાન્ય.

અનેક લોકો એક ધાર્મિક ખ્યાલથી પ્રેરાઈને કંઈ પણ સાધાર્યું કરવા સ્વેચ્છાથી એગા થાય છે ત્યારે જે શક્તિ પેદા થાય છે તે ધાર્મિક શક્તિ છે. પણ સામાન્ય રીતે જેને રાજકીય સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે તે અનેક લોકો પર એક માણુમ ન્યારે સત્તા ચલાવે છે ત્યારે જ ઉભુ થાય છે. અનેક લોકોની ઇચ્છા ન્યારે થોડા લોકોના અધિકારમાં રહે છે, અનેક લોકોની શક્તિ ન્યારે થોડા લોકોની આત્મામાં રહે છે, અનેક લોકોના પૈસા ન્યારે થોડા લોકો પોતાની ઇચ્છા મુજબ ખર્ચી શકે છે, અનેક લોકોના સુખદુખનો ન્યારે થોડા લોકોની મુશ્કેલી બર લાવવા માટે ભોગ અપાય છે, ત્યારે તે સામાન્યતઃ વાતાવરણ છે એમ ગણવું સ્વરાન્યમાં

તેથી જ લોકો તેમને પકડીને ગુલામ બનાવે છે. વરૂ અને વાંધ હિંસક થઈને આપણને લૂટે છે તેથી જ આપણે તેમને મારી નાખીએ છીએ. દુનિયામાં ખીજાં અસંખ્ય પશુપક્ષીઓ પડેલાં છે કે જેઓ નથી આપણને ત્રાસ આપતાં કે નથી સેવા આપતાં. તેઓ સુખેથી પોતપોતાને સ્થાને રહે છે, કેમકે તેઓ સ્વરાજ્યભોગી છે.

સ્વરાજ્યનો અર્થ એ છે કે દરેક માણસ સ્વતંત્રતાને લાયક બની જાય. સમાજની ઉન્નતિ અથવા લોકચારા અબ્યાધિત ચાલે એટલા માટે કાંઈ પણ તન્ત્ર તો હોવું જ જોઈએ. એ તન્ત્રનું મહત્ત્વ માણસ પોતે સમજે અને તે પ્રમાણે ચાલે તો તેને બાહ્ય નિયમની જરૂર નથી રહેતી. જો તે તન્ત્ર માણસ સમજી ન શકે તો સમજનાર લોકોને તન્ત્ર પોતાના હાથમાં લેવું પડે છે, એટલે કે પારતન્ત્ર્ય શરૂ થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી સ્પષ્ટ છે કે દરેક માણસ સ્વતંત્રતા સમજી સ્વતન્ત્ર થઈ જાય. ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ માણસ જ્યારે નાલાયક બને છે ત્યારે જ તે પરતન્ત્ર થઈ જાય છે અને ખીજાને પણ નાલાયક બનાવે છે. અને તેથી જ પરતન્ત્ર થવું એ સમગ્રરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ પાપરૂપ છે. પરતન્ત્ર રહેવું એ ઇશ્વરનો ગુન્દો કર્યા બરાબર છે. પરતન્ત્ર માણસ એટલે ઇશ્વરની નિષ્ફળતા.

રામરાજ્ય કે સામ્રાજ્ય ?

સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર ખીજો કોઈ આપણા ઉપર જીલમ કરી ન શકે. આ વ્યાખ્યા સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને આવી વ્યાખ્યા લોકપ્રિય પણ થાય. પણ જરા વિચાર કરતાં આપણે જોઈ શકીશું કે આ જ તત્ત્વ આપણે ખીજા બાપામાં પણ મુકી શકીએ છીએ, અને તે આ પ્રમાણે :

‘સ્વરાજ્ય એટલે એવી સ્થિતિ કે જેની અંદર આપણે ખીજા કોઈના ઉપર જીલમ ન ગુજારી શકીએ.’ આ વ્યાખ્યા અને ઉપરની વ્યાખ્યા વચ્ચે શબ્દબોદ ઉપરાંત ફરો તફાવત નથી. છતાં ફેરલાક એવા નીકળશે કે જેઓ આ ખીજા વ્યાખ્યા ઉત્સાહપૂર્વક પસંદ નહિ જ કરે; તેને બહુ બહુ તો અણગમતા સત્ય તરીકે સ્વીકારશે. સ્વરાજ્ય જો ઈષ્ટ હોય તો તે બધાને સાચું ઈષ્ટ હોવું જોઈએ. અને તેમ હોય તો જેમ આપણા ઉપર કોઈ જીલમ ન કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેમ આપણે પણ ખીજા કોઈના

ઉપર લુપ્ત ન ગુનરવાની સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. તો જ ખીજ પશુ સ્વગત્ય બોગવે.

કેટલાક એવું કહે છે કે આપણા ઉપર લુપ્ત કરી શકે એટલી તાકાત કોઈ ખીજમાં ન હોવી જોઈએ, પણ ખીજ ઉપર આપણે લુપ્ત ન કરી શકીએ એ સ્થિતિમાં તો આપણે હોવા ન જ જોઈએ. આ જ સામાન્ય વાદનું મૂળ છે. એવો માણસ પ્રથમથી ખીજ ઉપર લુપ્ત કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે જ એમ નથી, પણ તે કહે છે, 'લોકોએ મારા લુલ્ભથી સુરક્ષિત રહેવા માટે મારી ધર્મશુદ્ધિ અને ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, પણ હું પોતે ખીજના લુલ્ભમાંથી સુરક્ષિત રહેવા સાથે ખીજની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મારી પોતાની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખીશ.' આ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી. ધર્મના સિદ્ધાન્તો બધાને માટે સરખા જ હોય છે.

શક્તિમાં સમાનતા આજ સુધી થઈ નથી અને કોઈ કાળે થવાની નથી કોઈ શહેરમાં એવી રાજ કાદી નીકળીને બધા જ માદા થઈને ખાટલે પડ્યા હોય ત્યારે જેમ કોઈ કોઈનું નુકસાન ન કરી શકે, કોઈ કોઈને લૂંટી ન શકે, તેમ સાર્વત્રિક અશક્તિમાં એક જાતની સલામતી રહેલી છે, પણ તે મૃત્યુની સમાનતા અને સલામતી છે. હિન્દુસ્તાનમાં એકખીજની શક્તિની શંકા મનમાં ગળી, એકખીજની શક્તિને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી આપણે એકખીજથી સુરક્ષિત થઈ શકીએ, પણ બધાને સરખી જ રીતે અશક્ત કરનાર પ્લેગની પેઠે કોઈ ત્રાહિત શક્તિ લાવીને જ તે બની શકે, માત્ર તેમ કરતા આપણને બધાને તે ત્રાહિત શક્તિના બોગ ધર્મને મટી જવું પડવાનું.

જે ખીજનો આપણી ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખે એમ આપણે ધૃષ્ટીએ તેમ આપણે પણ ખીજનો ન્યાયશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખવો પડે છે આનું જ નામ રામરાત્ય.

અનેક લોકો એક ધાર્મિક ખ્યાલથી ગ્રેસાઈને કંઈ પણ સત્કાર્ય કરવા સ્વેચ્છાથી મેળા થાય છે ત્યારે જે શક્તિ પેદા થાય છે તે ધાર્મિક શક્તિ છે પણ સામાન્ય રીતે જેને રાજકીય સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે તે અનેક લોકો પર એક માણસ ન્યારે સત્તા ચલાવે છે ત્યારે જ ઉભું થાય છે. અનેક લોકોની કૃત્રા ન્યારે થોડા લોકોના અધિકારમાં રહે છે, અનેક લોકોની શક્તિ ન્યારે થોડા લોકોની આજ્ઞામાં રહે છે, અનેક લોકોના પૈસા ન્યારે થોડા લોકો પોતાની કૃત્રા મુજબ ખરચી શકે છે, અનેક લોકોના મુખદુખનો ન્યારે થોડા લોકોની મુસાદ બર લાવવા માટે ભોમ અપાય છે, ત્યારે તે સામાન્યનું વાતાવરણ એમ ગણવું અસાધ્ય.

જોઈએ દરજ્જાને લોકોનો એકમત હોય એટલે દરજ્જા જ શક્તિ અને સંપત્તિ એકત્રિત થાય છે, અને તેથી દરેક જાણુ સ્વતંત્ર રહે છે. કોઈ કોઈના જુલમ સહન કરતું નથી અને કોઈ કોઈના પર જુલમ કરતું નથી.

સામાન્ય લોકોને જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે કોઈના જુલમ સહન નહિ કરતા, ત્યારે તેઓ કહે છે, ‘હા, એ બગબર છે; એ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ છે.’ પણ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે કોઈના પર જુલમ નહિ કરતા, ત્યારે તેઓ કહે છે કે ‘આ તો રામરાજ્યની વાત કરે છે. અમારે રામરાજ્ય નથી જોઈતું. અમારે તો સ્વરાજ્ય જોઈએ છે. માણસનો સ્વભાવ કંઈ બદલાવાનો હતો? તમે અમને સાધુ બનાવવા માગો છો? અમારે તો શક્ત સ્વરાજ્ય જોઈએ છે.’

આવા લોકો નથી બાજુતા કે તેઓ સ્વરાજ્ય નથી માગતા પણ સામ્રાજ્ય માગે છે. ધધર એવાઓને કહે છે, ‘તમને સામ્રાજ્ય તો હું જરૂર આપું; પણ તે તમારું સામ્રાજ્ય નહિ, તમારી ઉપરનું સામ્રાજ્ય.’ ધધર મનમા દસીને કહે છે, ‘જુઓ, આ કેવા દુર્જીવિ લોકો! એમને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી તે પહેલાં તો સામ્રાજ્યનું મતોરાજ્ય કરવા નીકળ્યા છે!’

સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય ?

હિમાલયના એક સાધુને અભિમાનપૂર્વક કહેતાં મેં સાંભળ્યા છે કે ભારતવર્ષના તો બે જ રાજ છે—રામ અને કૃષ્ણ. દર લેનાર અને સૈન્યને હુકમ કરનારા ‘રાજકુટુંબ’ ધણા થયા અને ધણા યશે, પણ ભારતવર્ષના હૃદય ઉપર રાજ્ય કરનાર બે જ રાજ થયા, અને બન્નેને રાજ્યનો મોહ હતો નહિ.

હિમાલયના શદ્ધાવાન સાધુના વચન આજે સર્વાંશે સત્ય રહ્યા નથી. ખલિહારી અંગ્રેજ કૅપ્ટવણીની કે જેના પ્રતાપે રામરાજ્યની સૂઝવાળા કેટલાક ભારતવાસીઓ નીકળ્યા છે. તેઓ કહે છે, અમારે સ્વરાજ્ય જોઈએ છે, ‘રામરાજ્ય’ નહિ. સ્વરાજ્ય અને રામરાજ્ય વચ્ચે એવો કયો ભેદ આ બાધઓ જુઓ છે કે જેથી તેમને સ્વરાજ્ય વ્હાણું અને ગંગાજન્ય અળખામણું લાગે છે? અંગ્રેજોને બદલે હિન્દીઓના હાથમાં રાજસત્તા આવે એટલું જ જો આ લોકો ધ્વંસતા હોય તો તે હિન્દી નોકરશાહી થય કેનેડા અથવા ઑસ્ટ્રેલિયામાં જેવું પ્રજાતંત્ર છે તેવું જ રાજ્યતંત્ર હિન્દુસ્તાનમાં કરવાનો તેમનો ધરાદો હોય તો તે હિન્દી રાજ્ય થાય, તે સ્વરાજ્ય થાય નહિ.

પન્માત્માએ હિન્દુસ્તાનને એવી સ્થિતિમાં મુકેલ છે કે રામરાજ્ય વગર અહીં સ્વરાજ્ય સંભવે જ નહિ.

સ્વરાજ્ય એટલે સૌ કોઈનું રાજ્ય. ગરીબ ખેડૂતો, મજૂરો, અન્ધજને અને ખીજા બધા દબાવેલા વર્ગો જેની અંદર નિર્ભય થઈને રહે, ખીજા વર્ગો જેટલા જ રાજદારી બાગતમાં હકો ભોગવે અને ખીજા કોઈ પણ વર્ગના સ્વાર્થ અને જોડુશીના ભોગ થઈ ન પડે એવું જ રાજ્ય તે સ્વરાજ્ય. ગરીબોને નીચોની તેમના પગસેવાના પૈસા જે સ્થિતિમાં થઈ રહે છે તે સ્વરાજ્ય નથી દેશના દરેકો રૂપિયા પગેલ મોકલી તેને તારે દેવમાં કાપમનો શૂખમરો દાખલ કરી કમાણી કરનાર વર્ગ જે સ્થિતિમાં રળી રહે છે તે સ્વરાજ્ય નથી ' અમારે રામરાજ્ય નથી જોઈતું પણ સ્વરાજ્ય જ જોઈએ છે, ' એમ કહેનાગઓ મોટે બાગે પોતાનું જ રાજ્ય ઈચ્છે છે, સૌનું નહિ.

સ્વરાજ્ય મેળવી પછી રામરાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયાકાગે દરીશુ એમ આ લોકો કેટલીક વાર દલીલ કરે છે, પણ એ દલીલ તે દલીલ જ હોય છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થતા પહેલા જેમના મનમાં રામરાજ્ય વિષે આસ્થા નથી તેઓ સત્તાધારી થયા પછી રામરાજ્યને માટે મથાનું રૂર કરે એમ બાગ્યે જ બને છે, અને આજે તો હિન્દુસ્તાનમાં ઉપર વર્ણવેલુ રામરાજ્ય સ્થાપવું જેટલું સરેલું છે તેટલું કહેવાનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવું સરેલું નથી .

સ્વરાજ્યને માટે એટલે કે અન્ય દેશોમાં હોય છે તેવું પ્રજાતન્ત્ર મેળવના માટે પ્રયત્ન કરવો કંઈ ખોટો નથી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં રામરાજ્યને વગોની તે થઈ નહિ રહે એટલું આપણે જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

..

સ્વતન્ત્રતાનું અપમાન

સુખ માગે છે તો દરેક માણસ, પણ બાગ્યે જ કોઈ માણસ સુખી હોય છે તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ સ્વતન્ત્રતા ચાહે છે, છતાં દુનિયામાં સ્વતન્ત્રતા બહુ જ વિરલ છે એનું કારણ શું? એનું કારણ એટલું જ કે સ્વાર્થી માણસ ખીજાનું સુખ છીનવી લે છે, ખીજાની સ્વતન્ત્રતા ઉપર તગપ મારે છે પોતે સ્વતન્ત્ર થવું એ વખતે દરેક માણસના હાથની વાત ન ગણાય, પણ ખીજાની સ્વતન્ત્રતા છીનવી ન લેવી એ તો દરેકના હાથમાં છે જ

ઘણા પોતાને સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવે છે, પણ સ્વતન્ત્રતાનો સાચો ઉપાસક તે દેવીનું રાજ્ય સર્વત્ર ઇચ્છે છે. જેમ પોતાને ઘેર તેમ ખડોદીને ઘેર, અને જેમ ખડોદીને ત્યાં તેમજ પારકાને ત્યાં. મારા મિત્રો સ્વતન્ત્ર રહે અને મારા સહુઓ પરતન્ત્રતામાં રહે એમ ઇચ્છનારો માણસ સ્વતન્ત્રતાદિવીનો ઉપાસક નથી. તે સ્વતન્ત્રતાને પોતાના રાગદ્વેષની દારી બનાવવા માગે છે.

એક દિવિ કહે છે, ‘મને સ્વતન્ત્રતા પ્રિય છે. દુનિયામાં એકે એવી મુશ્કેલી વસ્તુ નથી કે જેને સાટે સ્વતન્ત્રતા જતી કરી શકાય. છતાં હું કહું છું કે બીજાને ગુલામીમાં નાખવા કરતાં હું પોતે જ ગુલામ થઈ જઈ એ ઉગ્ગર દરેકને બહેતર; બીજાના પગમાં બેડી નાખવા કરતાં હું પોતે જ બેડીનું બંધન સહન કરું એ મને વધારે પસંદ છે.’

આનું નામ સ્વતન્ત્રતાની ઉપાસના. હિન્દુ ન્યારે આવી ઉપાસના કરશે ત્યારે દુનિયામાં કોઈ પણ જાલિમ તેને અંકુસમાં રાખી નહિ શકે. આપણે આ મોક્ષભૂમિમાં ઘણાં લોકોને બંધનમાં રાખેલા છે. હાપણનો ઠોળ કરી આપણે સ્ત્રીઓને અગ્નિમાં અને આશ્રિતદશામાં રાખેલી છે. ધર્મને નામે આપણે અનેક જાતિઓનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય મર્યાદિત કર્યું છે. શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું બહાનું કાઢી આપણે અન્ત્યજને સામાજિક પુરુષાર્થના સર્વસાધારણ લાભોથી વંચિત રાખ્યા છે. આપણા હાથમાં પૈસાની સત્તા છે તેને જોઈ આપણે માનીયે છીએ કે બાર કલાક મજૂરી કરનાર મજૂર ફક્ત બે રાહલાનો જ ધણી છે. દરેક પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ આપણે બીજાને આશ્રિત કરવા માગીએ છીએ.

જેના ઘરમાં આશ્રિતો ઘણા છે તે મોટા શેઠ અથવા માલિક ગણાય છે. પણ રહેજા વિચાર કરતાં જણાશે કે જેણે નોકરોનો આશ્રય કર્યો છે, જે બીજાની સેવા પર આધાર રાખે છે તે ભારમાં બાંધે આશ્રિત છે હિન્દુસ્તાન આશ્રિતોનું એક રાષ્ટ્ર બની ગયું છે.

જ નહિ ? મનુષ્ય અને રોડ એ બે વર્ગ ગેવાના જ, તે તમે કેમ કાઢી નાખી શકો ? વાત સાચી છે. એક ખેડૂત ખીજ ખેડૂતની મદદમા જાય છે તેમા કોણ કોનો નોક ? આપણે વળત કે દાખાની સેના લાધ્યે છીએ તેમા કોણ કોનો આશ્રિત ? ન્યા પ્રેમ અને આદર હોય ત્યા જ મેવાની આપને થવી જોઈ અને એ જ મનુષ્ય જાતિ જાતિ વચ્ચે અને ગટ્ર ગટ્ર વચ્ચે જોધ્યે

લોકોને આવી સ્વતન્ત્રતા નથી જોધતી સ્વતન્ત્રતાને નામે તેમને અધિકાર જોધ્યે છે, સત્તા જોધ્યે છે, ખીજનું શુષ્ક અને સ્વતન્ત્રતા છીનવી લેવાનો અધિકાર જોધ્યે છે અને માટે જ તેઓ ઉન્નત થઈ કહે છે, ‘અમને ગજકીય સ્વતન્ત્ર જોધ્યે છે તમે અમને ધર્મનિષ્ઠ કરવા માગો છો કે શુ ? તમે અમને સન્ન જોધ્યે છે—સાધુ બનાવવા માગો છો કે શુ ? અમારો તમારી સાથે એવો દગ ન હતો અમે જેવા છીએ તેવા જ ગેવા માગીએ છીએ મરનાનું કહો કે માનાનું કહો તે અમે સમજી રાખીએ છીએ, સ્વતન્ત્રતા માટે તેટલું કરીએ, પણ નિષ્પાપ બનવાનું કહો તો અમારો ખાસ વાધો છે ’ બિચારી સ્વતન્ત્રતા બીવી આપે કહે છે, ‘પત્રિતતા એટલે જ સ્વતન્ત્રતા. પત્રિતતાની દાસી કરી તમે માફ અપમાન કરો છો ’

શુદ્ધ સ્વરાજ્ય

આજે હિન્દુસ્તાનમા અનેક જાતનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની જરૂર છે ગજકીય સ્વરાજ્ય તો આપણે સરખા સામે લડીએ છીએ તે રીતે વહેલું-મોટું મેળની શકીએ પણ હિન્દુસ્તાનનું રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય એથી મોટું છે સ્વરાજ્ય એટલે પોતપોતાનું રાજ્ય જે સ્થિતિમા સમાજનો કોઈ પણ અંશ કે વર્ગ ખીજ કોઈ પણ અંશ કે વર્ગથી દમાયેલો ન હોય, તેમજ જે સ્થિતિમા સમાજનો દરેક વર્ગ પોતાના સર્વ હિતસંબંધ સમાજના ખીજ કોઈ પણ વર્ગના હાથમા સુરક્ષિત છે એમ માને તે જ શુદ્ધ સ્વરાજ્ય

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે અવિશ્વાસ હોય ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી અન્વજોને બ્રાહ્મણગજ્ય થરો એવી બીક લાગે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી સ્ત્રીઓને પોતાની ઉન્નતિ સાથે પુરુષોના મોટા તરફ તાળી ગેલું પડે ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય નથી અને મનુષ્યોને પોતાની મહેનતનો મોટો ભાગ મૂકીનાગને નફાકે અર્પણ કરવો પડે એવી દશા હોય ત્યા સુધી પણ સ્વરાજ્ય નથી

માણુ પોતાને સ્વતન્ત્રતાના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવે છે, પણ સ્વતન્ત્રતાનો સાચો ઉપાસક તે દેહીનું ગત્ય સર્વન ઈચ્છે છે જેમ પોતાને ઘેર તેમ પટોશીને મેર, અને જેમ પટોશીને ત્યાં તેમજ પામકાને ત્યાં માગ મિત્રો સ્વતન્ત્ર ગૃહે અને માગ શુભો પરતન્ત્રતામાં ગૃહે એમ ઈચ્છનારે માણુસ સ્વતન્ત્રતાદેહીનો ઉપાસક નથી. તે સ્વતન્ત્રતાને પોતાના રાગદ્વેષની દાગી બનાવના માગે છે.

એક કવિ કહે છે, 'મને સ્વતન્ત્રતા પ્રિય છે. દુનિયામાં એકે જોડી મૃત્યુવાન વસ્તુ નથી કે જેને સાટે સ્વતન્ત્રતા જતી કરી શકાય. છતાં હું કહું છું કે બીજાને ગુલામીમાં નાખવા કરતાં હું પોતે જ ગુલામ થઈ જાઉં એ દુનિયર દુઃખને બહેતર; બીજાના યગમાં જોડી નાખવા કરતાં હું પોતે જ જોડીનું બંધન સહન કરું એ મને વધારે પસંદ છે.'

આનું નામ સ્વતન્ત્રતાની ઉપાસના. હિન્દુ જમારે આવી ઉપાસના કરશે ત્યારે દુનિયામાં કોઈ પણ જાતિમાં તેને અંકુશમાં ગળી નહિ શકે. આપણે આ મોક્ષાભૂમિમાં ધણાં લોકોને બંધનમાં રાખેલા છે. ડહાપણનો ઠાળ કરી આપણે સ્ત્રીઓને અજ્ઞાનમાં અને આશ્રિતદશામાં ગણેલી છે. ધર્મને નામે આપણે અનેક જાતિઓનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય મર્યાદિત કર્યું છે. શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું બહાનું કાઢી આપણે અન્ત્યજને સામાજિક પુરપાર્યના સર્વસાધારણ લાભોથી વંચિત ગણ્યા છે. આપણા હાથમાં પૈસાની સત્તા છે તેને જોડે આપણે માનીએ છીએ કે બાર કલાક મજૂરી કરનાર મજૂર કક્ષાએ રોટલાનો જ ધણી છે. દરેક પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ આપણે બીજાને આશ્રિત કરવા માગીએ છીએ.

જેના ઘરમાં આશ્રિતો ધણા છે તે મોટો રોક અથવા માલિક ગણાય છે પણ સહેજ વિચાર કરતા જણાશે કે જેણે નોકરોનો આશ્રય કર્યો છે, જે બીજાની સેવા પર આધાર મળે છે તે ભારેમાં ભારે આશ્રિત છે. હિન્દુસ્તાન આશ્રિતોનું એક મધ્ય બની ગયું છે.

જે આપણામાં સ્વતન્ત્રતાની લાવસા સાચે જ ઉદ્ભવી હોય તો આપણે પ્રથમ એ તપાસીશું કે આપણે કોના કોના પર જીવન કરીએ છીએ. આનું જ નામ આત્મશુદ્ધિ છે. આપણે કોઈને આશ્રિત નહિ ગળીએ એટલે કોઈના આશ્રિત એવાની દુર્દશા આપણા પર નહિ આવે માણુસ પૈસાનો મોટો મગ્ગ કરે છે પૈસામાં અનેક લોકોને આશ્રિત કરવાની શક્તિ હોય છે. કોઈ પણ માણુસ પાસે ધનનો મગ્ગ જોઈને જ ધણા લોકો તેના પ્રત્યે આશ્રિત વૃત્તિ કેળવે છે, અને જતા કહે છે કે અમારે સ્વાતન્ત્ર્ય જોઈએ છે

અહીં કેટલાક પૂછે છે, 'તો શું દુનિયામાં કોઈએ કોઈનું કામ કર્યું

છીએ, જેની સાથે આપણે આખો જન્માગ્રે માણીએ છીએ, જેના દાદમા આપણી પ્રાતની પ્રથમ મંદરાગની કેળવણી મુદ્દે છે તે સ્ત્રીને જો આપણે અજાણ, વહેલી અને વિવામપ્રિય ગેવા મ્હનું તો આપણી હમેશાં જુગી જ દયા મહેવાની. મેનામા અર્ધેઅર્ધે ખીકણ લોકની ભગતી કરી જો કોઈ મેનાપતિ વિનય મેનારી ચક્રનો હોય તો પોતાની સ્ત્રી, જાહેન, દીકરી કે મને અજાણ રાખી આપણે કૌતુહલિક જીવન—ગૃહીય જીવન જીવે કરી રહીએ.

સ્ત્રીઓને દેશની સ્થિતિ મગનની નેહાયે. દેશના ઉદારગો જોને ઉપાસવાની સ્ત્રીઓને તક મળતી નેહાયે સ્ત્રીઓની દયા ખાઈ આપણે તેમને જો આપણી જાહેર પ્રવૃત્તિની મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર ગળીશું તો તેઓ અગામી અગામી જ મહેવાની.

*

*

૬

પુરુષો સ્ત્રીઓને પોતાની આશ્રિત માને એ તેમનું બારેમા બારે અપમાન છે. જે ખીન્નને આશ્રિત માને છે તેને કોઈ સ્ત્રીને આશ્રિત બનાવે છે. સ્ત્રીઓની આશ્રિતતાના વખાણુ કનાર પડિતા આખરે પોતે જ આગ્નિ બન્યા એ એનું ઉદાહરણ છે.

જલિમ તે જ ગુલામ

દાસની એક બાલુ બેસી ગયેલી હોય છે અને ખીજી બાલુ ઉપરોલી હોય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવા છતાં તે બન્ને એક જ દાસની બે બાલુઓ છે. તે જ પ્રમાણે જલિમ અને ગુલામ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાસવા છતાં એક જ સ્ત્રીજાની બે બાલુઓ છે જે માણસ એક તન્દ્રથી જીવન ગુજારવા તૈયાર થાય છે તે જ, ખીજી તન્દ્રથી જોઈએ તો, જીવન સહન કરવા પણ તૈયાર દેખાશે. બન્નેમાં વૃત્તિ એક જ હોય છે જે માણસ સ્વાર્થને ખાતર ખીજાને અન્યાય કરવા પ્રમત્ત થય છે તે પોતાનો સ્વાર્થ ડૂબવાનો ભય આવી પડના પોતે અન્યાય સહન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે જે પાટીદાર વાળદ કે કુભાર ઉપર જીવન ગુજારે છે તે જ પાટીદાર પોતાનાથી જાળવરદસ્ત માણસ આગળ કે અમલદાર આગળ ગાય જની જતો અને ગમે તેવો અન્યાય સહન કરી લેતો જોનામા આવશે આ કુદરતી કારણ છે. જે ખીજા ઉપર જીવન નથી કરતો તેનામા જ જીવનની સામે થવાની સીરવૃત્તિ આવી શકે છે.

આજની હીલચાલમા આપણે આ ચારે પ્રશ્ન હાથમા લીધા છે હંડીમ અજમલખાન જેવાના પ્રયાસથી હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેની એકતા દહાડે દહાડે દદ થતી જાય છે. ખાદી હાગ મજૂરોના સવાલનો ઉકેલ આનંદો જાય છે પોતાના મોતની ધડી આવી ગઈ છે એની અસ્પૃશ્યતાને જાણ થઈ ગઈ છે અને સમાજમા સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન ધીમેધીમે લઈ રહી છે. દેશમા ધીમેધીમે આત્મશુદ્ધિ થતી જાય છે અને પ્રજામા પોતાના કૃતવ્યનું જાન જેમ જેમ વધશે તેમ તેમ આત્મશુદ્ધિ પણ વધવાની જ. વ્યસનમા જેમ ઉત્સાહ હોય છે તેમ આત્મશુદ્ધિમા પણ ઉત્સાહ હોય પ્રજામા એકવાર આત્મશુદ્ધિનો ઉત્સાહ આવી ગયો એટલે તે ક્યાયે અટકવાની નથી.

હિન્દુસ્તાનમા ખેડૂત યા મજૂર, અન્યજન અને સ્ત્રીઓ—આ ત્રણ વર્ગ દમાયેલા છે તેમનો ઉદ્ધાર જ્યારે થશે ત્યારે જ સમાજમા બળનો સચાર થવાનો છે એ અનુભવ કાર્યકર્તાઓને દહાડે દહાડે થતો જાય છે. અને એ ત્રણ વર્ગની ઉન્નતિ કરવી એ સ્વરાજ્યવાદી તરીકેની આપણી દગ્ગ છે એમ લોકો સમજતા થયા છે.

,

.

*

જ્યા જીલમ થયો છે ત્યા તેનો નાશ બે તરફથી થવો જોઈએ. જીલમનો લાભ લેનાર લોકોએ ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવી જીલમ અટકાવવો જોઈએ, અને જીલમનો ભોગ થઈ પડેલા લોકોએ તેજસ્વી સહનશીલતા કેળવી જીલમને વગ થતા અટકવું જોઈએ.

ઉપલા ત્રણ વર્ગોની અનનતિનું કારણ આ ત્રણ વર્ગોની ઉપર સવાર થનાર પ્રતિષ્ઠિત લોકોનું ગુમાન અથવા સ્વાર્થ છે જે માણસ પોતે શારીરિક શ્રમ કરતો નથી તે અપગ જેવો । એ તેને કંઈ નહિ તો પોતાની અપગતા વિષે શરમ તો ઉપજવી જોઈએ જ તેને બદલે તે પોતાની અપગતાને પ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ આપી તેને માટે મગર બને છે અને પછી જે વર્ગોની સેવા લીધા વિના તેનો છૂટકો નથી તેમનો પાડ માનવાને બદલે તેમને નીચ લેખે છે અને પોતાને બ્રેજ ગણાવે છે. આજે સમાજમા ઉજળા અને દુખળા એવો જે ભેદ છે તેવું આ જ કારણ છે.

આપણે સ્ત્રીઓને પણ આવા જ દાગળસર અબળા એ નામ આપેલું હોવું જોઈએ અન્યત્રની સેના લખે અને છતાં તેમને અસ્પૃશ્ય રાખીએ, ખેડૂતો અને મજૂરોની સેના લખે છતાં તેમને નિર્ધન દલામા સબડાવીએ, અને સ્ત્રીઓ પાસે નિગત સેવા લઈ તેમને અજ્ઞાન ને અજ્ઞાન જ રાખીએ એ આપણું મહાનમા મહાન પાપ છે જેને આપણે સહધર્મચોરિણી કહીએ

છીએ, જેના સાથે આપણે આખો જન્માગ્રે ગાળીએ છીએ, જેના દાદમા આપણી પ્રાણની પ્રથમ મંડાકાની દેશી પુત્ર છે તે સ્ત્રીને જે આપણે અગાન, વહેલી અને વિનમ્રિય ગુરુના દક્ષુ તો આપણી દમગા જૂરી જ દલા રહેવાની. જેનામા અર્ધોઅર્ધ પીમ્બુ લોઝાની બગ્ગી દગી જે કાંઈ મેનાપતિ વિનય મેળવી શકેના હોય તો પોતાની સ્ત્રી, જાહેન, નીકમી કે મને અગાન રાખી આપણે કૌટુંબિક જીવન—કુટુંબીક જીવન દગી સગીરો.

સ્ત્રીઓને દેશની સ્થિતિ સમજતી નેજા દેશના લોકોનો બોલને ઉપાડવાની સ્ત્રીઓને તક મળી નેજા સ્ત્રીઓની દયા ખાઈ આપણે તેમને જે આપણી જાહેન પ્રગતિની ગુરુત્વીઓમાથી બદલ નાખીશુ તો તેગો અગાનની અગાન જ રહેવાની.

*

*

*

પુત્રો સ્ત્રીઓને પોતાની આશ્રિત માને એ તેમણે બારેમા બારે અપમાન છે. જે જીવનને આશ્રિત માને છે તેને કાંઈ નીમ્ને આશ્રિત બનાવે છે. સ્ત્રીઓની આશ્રિતતાના વળાણ કળના પડિતો આખરે પોતે જ આશ્રિત બન્યા એ એનું ઉદાહરણ છે.

જલિમ તે જ ગુલામ

દાસની એક બાલુ બેસી ગયેલી હોય છે અને જીજી બાલુ ઉપગેલી હોય છે. ૫ અંગ વિરદ દેખાવા જતા તે બંને એક જ દાસની બે બાલુઓ છે તે જ પ્રમાણે જલિમ અને ગુલામ એ પગરપગ વિરદ બાસવા છતાં એક જ સ્ત્રીની બે બાલુઓ છે જે માણસ એક તરફથી જુલમ ગુલામ તૈયાર થાય છે તે જ, જીજી તરફથી નેજા તો, જુલમ સહન કરવા પણ તૈયાર દેખારો બનેમા વૃત્તિ એક જ હોય છે જે માણસ સ્વાર્થને ખાતર જીવનને અન્યાય કરના પ્રગત થય છે તે પોતાનો સ્વાર્થ દૂનરાનો બચ આવી પડના પોતે અન્યાય સહન કરના તૈયાર થઈ જાય છે જે પાગીદાર વાગદ કે કુબાઈ ઉપર જુલમ ગુલામ છે તે જ પાગીદાર પોતાનાથી જાહેનદસ્ત માણસ આગળ કે અમનદાગ આગળ ગાય બની જતો અને ગમે તેવો અન્યાય મહન કરી લેતો જેવામા આવશે આ કુદરતી કાગલ છે જે જીજી ઉપર જુલમ નથી કરતો તેનામા જ જુલમની સામે થવાની નીરવૃત્તિ આવી શકે છે

આને આપણામાં કેટલાયે એના દિવાને ઉતરી આવેલા છે કે જેનાથી મરીગોને અન્યાય ખમવા પડે છે. લાગી દેવને લીધે આપણે અન્યાયને અન્યાય તરીકે ઓળખી પણ શકતા નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં કેટલેક દેશણે અત્યંતે રસના ઉપગ્રથી જતા પોતાનો છામડો ઉચ વર્ણના લોકો ઉપર ન પડે એની કાળજી રાખીને ચાલતુ પડે છે. ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂના માણસો પણ આ પ્રયામાં ગ્રેવો અન્યાય સમજી શકશે પણ ત્યાના લોકોને તો તે પોતાનો હક જ ભાસે છે. એ જ રીતે આપણે ત્યા પણ એવા કેટલાયે જુલમો હશે કે જે દેવ અને સ્વાર્થને લીધે આપણને આભાવિક અથવા યોગ્ય લાગતા હશે. યાતિએદને લીધે બીજી યાતિઓના દુખો તરફ આપણે દુર્લક્ષ રહેવાના પળો મંમન હોય છે. યાતિએદ એ વ્યગ્રથા છે. સમાજની દુરવસ્થા દરેકાનું—સમાજના દેહકા કંવાનું તે સાધન ન થવું જોઈએ જો આપણે યાતિને ટકાવવા માગતા હોઈએ તો અન્ય યાતિના લોકો તરફ આપણે વર્તન ગ્રેમ અને આદર બધું ગ્રે એ તરફ આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. નહિ તો આપણે હાથે પાગ વગરનો અન્યાય થતો રહેતા છતાં આપણને તેનું બાન પણ નહિ હોય. દક્ષિણમાં દુગમહી લોકોએ બેહદ હક પાડી તેને પરિણામે બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણોતર વચ્ચે ગ્રેમમંબન્ધનો લોપ થયો અને હવે બ્રાહ્મણો જે દર્ષ કરે તેમાં બીજી કોમો બ્રાહ્મણોના સ્વાર્થ અને જોડકમી જ જુએ છે. બ્રાહ્મણ વિરોધે અવિશ્વાસ એ ત્યા સ્વરાજ્યના પન્થમાં ખાડ સમાન થઈ પડ્યો છે.

જેમને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તેમણે આપણું સામાજિક ઐક્ય દંડ કરવાના સઘળા ઉપાયો અખત્યાર કરવા જોઈએ. આપણે જ્યાં સુધી નીચલી કોમો ઉપર જુલમ ગુમરતા રહીએ છીએ ત્યાં સુધી અંગ્રેજી રાજ્ય અને તેના જુલમ માથે વહન કાર્ય જ આપણો ધૂટકો છે. જાળગદરતીથી આપણે સ્વરાજ્ય ટકાવી શકવાના નથી સ્વરાજ્ય એટલે સૌનું રાજ્ય એકના ભોગે બીજો એક જાણુ હક ભોગવે એ સ્વરાજ્ય નથી. જ્યાં સુધી આપણે બધબીત દશાનું વાતાવરણ પેદા કરીએ છીએ અથવા સાખી શકીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્યને માટે હાથક નથી સ્વરાજ્ય એટલે અબધ,—આપણાથી કોઈ ખંડીયે નહિ અને આપણે કોઈથી ખંડીયે નહિ આમ થાય ત્યારે જ દેશમાં સ્વરાજ્ય થયું એમ જાણવું.

આ બંને સ્થિતિ આપણા જ હાથમાં છે કદાચ તેને માટે આપણે આપણું જીવન નિર્મળ દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ અને ખોટા સ્વાર્થ અને ખોટી પ્રતિજ્ઞાને મોહ છોડી દર્ઢ આપણી ગ્રેવિમાં વટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ આદીનો લેખાસ એ તેનું મગજાયરણ છે.

સ્વરાજ્યવૃત્તિ

દેશમાં જિન મિત્ર વર્ગોમાં જ્યારે પરસ્પર પ્રેમ, મમત્તાવ અને આદર હોય ત્યારે જ સ્વરાજ્ય સંભવે છે. એકબીજાની સાગણી પ્રત્યે કોમળતાનો આવ દોષ અને પોતાની સાગણીનો આગ્રહ ન ગણવાની ઉદાગતા હોય ત્યારે જ સમાજ સ્વરાજ્ય ચલાવી શકે છે. પરસ્પર વર્તનમાં પ્રેમથી જ એકતા આવી શકે છે, એકલા ન્યાયથી નહિ. જ્યાં ન્યાયનો જ આગ્રહ હોય ત્યાં ન્યાય આપનાર નીચ પડે કે સત્તાની અપેક્ષા રહે છે. અને આ નીચ પડેલી સત્તા સ્વીકારી એટલે સ્વરાજ્ય તટપું. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ન્યાય આપવા સ્વરાજ્ય સમર્થ હોય છે, નાની નાની ન્યાયોને ન્યાય આપવાની સત્તા પણ સ્વરાજ્યમાં હોય છે, પણ મોટા મોટા વર્ગો કે કોમો વચ્ચે જો વિગ્રહ થાય તો સ્વરાજ્ય ટકી જ ન શકે. ત્યાં તો પોતે ખમીને બીજાની સમગ્ર કરી આપવાની વૃત્તિ ડુંગરેલી દોરી જોઈએ

અને આ વૃત્તિ માટે જ ઉદારતા જોઈએ છે તે દરેક પક્ષે કે કોમે ડુંગરી સેવી રહી. બીજા પાસેથી માગવાની ટેવથી ઉદાગતા ડુંગરાતી નથી. પોતે જો ઉદારતા ડુંગરે અને શ્રદ્ધા રાખે કે બીજામાં પણ તેનો પડો પડ્યા વગર રહેવાનો નથી. બંને વર્ગો કે કોમને હમેશાં માટે એકઠા રહેવું છે એ ખ્યાલથી જ ઉદારતા ડુંગરાય છે માત્ર જ્યાં આવી એકતા ન હોય ત્યાં તે ડુંગરતી વખતે બહુ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. નાના છોડની આપણે ખૂબ સંભાળ લઈએ છીએ અને જાળવીએ છીએ કે તે જ છોડ મોટું વૃક્ષ થયા પછી મહાનમત્ત હાથીને હંપાવવાનો છે. તેની જ વૃત્તિ આપણને રાષ્ટ્રીય એકતા, જિંદગી દોરી જોઈએ.

જ્યારે આપણે ત્યાં સ્વરાજ્ય હતું ત્યારે એક કોમ બીજી કોમની ઠૂઠા મરકરી ગમે તેટલી કરતી. દરેક બાપામાં કોમ પગલે જો કહેવતો છે તે આ સ્થિતિની સૂચક છે. પણ જ્યારે પરસ્પર આશુવિશ્વાસ કે કડવારા હોય ત્યારે દરેક કોમે ખૂબ સાવચેતી રાખવી જોઈએ અને પરસ્પર પ્રેમ, વિશ્વાસ અને ઉદાગતા બતાવવાની એકે તક જતી ન કરવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ પ્રયત્નપૂર્વક એવી તકો શોધવી જોઈએ અથવા ઉપગમી કાઢવી જોઈએ

બીજાને પ્રસંગે એકબીજાને મદદ કરવી અને એકબીજાનું દુઃખ પોતાનું જ માની લેવું એ સરસમા સન્સ તક છે પણ એવી તક આપણે માગવા બેસતા નથી. સાગ્યાર કન્યાની તક મળે એટલા માટે રોહી માદા પડે એમ તો આપણે ન જ ધ્યાનિયો. છતાં એવા પ્રમગો આ દુખી દુનિયામાં હોય ત્યાં જાન્ય જ કરે છે. તે વખતે આપણે વહારે ધાવાનું ન ચૂકીએ એ જરૂરું છે.

પરસ્પર પ્રેમ અને એકતા કેળવવાનો બીજો પ્રસંગ આપણા ઉત્સવો ને તહેવારો છે. અસાર સુધી આપણે એ પ્રસંગોનો આ પ્રકારનો લાભ લીધો જ નથી એમ દૃઢીએ તો માલે. હવે અનેકવાર એવા પ્રસંગોએ આપસમા ખટરાગ અને દુઝવાસ જ ઉભાં કર્યા છે.

ઉત્સવોમા માણસની વૃત્તિ ઉત્થાસિત હોય છે, ઉત્સવોમાં માણસને વિનોદ સૂઝે છે. અને ઘણીવાર વિનોદ મરકરી અને ટોળાનું સ્વરૂપ પકડે છે. વિનોદ એ માનવી સૌન્દર્ય જેવો છે. તે જેટલો દૃશ્યાણુકારક છે તેટલો વિનાશકર્તા પણ થઈ જાય છે. દુષ્ક્રિયાથી જેટલું નુકસાન કરતાં માણસની હિંમત નથી ચાલતી તેટલું નુકસાન માણસ સ્વેચ્છા વિનોદ-મા કરી નાખે છે. આ આમુરી અને સ્વરાન્યવિચારક વિનોદમાથી કે મરકરીમાંથી આપણા લોકોએ બચી જવું જ જોઈએ. મરકરીના અતિરેક પ્રાણહાનિ સુધી જાય એ કેરી મરકરી? ત્યાં પરસ્પર અવિશ્વાસ સૂઝે છે ત્યાં મરકરી કરવાનો અધિકાર જ ન હોય.

રાજકારણની આલસહેટ

જેમણે પોતાનું જીવન ધર્મને અર્પણ કર્યું છે તેમનાથી રાજકારણમા માથું ન મરાય એવી એક માન્યતા ધણાના મનમા હોય છે. એક રીતે તે સાચી છે. ઘણીવાર દેશ દેશ વચ્ચે અથવા પક્ષ પક્ષ વચ્ચે જે રાજકારી ઝગડા ચાલે છે તે શુદ્ધ સ્વાર્થના અથવા મતલબના જ હોય છે. જેમાથી એકે બાલુને ધર્મનો ખ્યાલ સ્પર્શનો જ નથી હોતો, અને તે ઝગડાનું ફળ પણ કંઈક દુન્યવી લાભ જ હોય છે. આવી સ્થિતિમા ધાર્મિક માણસનો સ્પષ્ટ ધર્મ એ જ હોઈ શકે કે એની રાજકારી ખટપટથી તે અળગો રહે.

પણ ધાર્મિક માણસ કંઈ એવા કાયર તો ન જ હોય કે ઝગડાના નામ માત્રથી નાસે. સ્વાર્થના ઝગડાઓ કરતા બીજા પણ ઝગડાઓ આ સસારમાં ઉભા થતા જોવામા આવે છે. આખી દુનિયામા ન્યાય અને દયાધર્મ સ્થાપન કરવા માટે અધર્મ સામે દિનરાત ઝુલેશ ચલાવતી જ જોઈએ, અને ધાર્મિક માણસની મોટામા મોટી ફરજ કંઈ હોય તો બહાદુરી-થી આવા ઝગડાઓમા ઉતરવું એ છે. એ જ આ દુનિયામા તેના જીવ તરો હેતુ છે.

દરેક યુગમાં અધર્મ જીવું જીવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, કેમકે સેતના

બહુરૂપી છે, કામરૂપી છે. ઇશુ ખ્રિસ્તના વખતમાં સેતાને ધર્મોચારોનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેથી જ ઇશુએ તેમને દેવમન્દિરોમાંથી કાઢી મુકવા તેમની સામે પેતાનો આજુક ઉગ્રાગ્રો. મન્દિરો પણ આખરે તો દુન્યવી જ વસ્તુ છે એમ કહી તેઓ સ્વસ્થ બેસી નહિ.

ધર્મ વિગત છે, છતાં વીર છે. ધર્મમાં આસક્તિ નથી તેમજ કાયસ્તા પણ નથી. તેથી સાચો ધાર્મિક પુરુષ જ્યાં અધર્મ જુએ ત્યાં વીરગિયન ઝુંબેશ ઉઠાવે જ. અને ધાર્મિક પુરુષે ઉઠાવેલી ઝુંબેશમાં હમેશાં વિજય જ હોય છે.

ગાંધીજી વિશે લખનાં પ્રો. ગિલખર્ડ મરે કહે છે:

‘દંદ્રિયોના લોભની જેને તગા નથી, ધન ને વૈભવને જે તુચ્છ સમજે છે, સ્તુતિ જેને કૃત્રાવી શકતી નથી, દુન્યવી દગલિની જેને લાલસા નથી, પરંતુ પોતાને સૂઝેલું સાચું આચરવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે એવા ત્યાગી પુરુષથી કામ લેતાં સત્તાધારીઓએ બહુ જ ચેતીને ચાલવાની જરૂર છે. એ રાત્રી બારે ભયાનક અને અગવડબરો હોય છે. તેનું સરીર તો તમે જ્યારે જોઈએ ત્યારે કબજે કરી શકો, પણ તમારો સાચો રાત્રી જે તેનો આત્મા—તેને સાદે દેવજ માદીનો દેહ જ તમારે કબજે આવે એ તો ખોટો જ સોદે રવાનો.’

ઇશુ ખ્રિસ્તે એક વાર એવું કહ્યું હતું કે ‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપી દો.’ પણ તે કંઈ બાદશાહ સાથેના રાજદ્વારી ઝગડાથી સદનંતર અજગા રહેવા સારું નહિ. એનો અર્થ એટલો જ હતો કે તેની તે વખતની લડત સિઝર સામે ન હતી, પણ અધર્મી ધર્મોચારો સામે હતી. ઇશુ ખ્રિસ્ત ધર્મ તોડવા આવ્યા નહોતા, પણ ધર્મને નામે અધર્મ આચરનાર ધર્મોચારોનો ધિક્કાર કરી તેમની પામે ધર્મ પળાવવા ખાતર. આજે અધર્મે રાજદ્વારી બાબતોમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મહાનમા મહાન લૂંટ, મહાનમા મહાન હિંસા અને મહાનમા મહાન તેજોવધ કાયદાકાનૂનને નામે સરકાર મારફતે થાય છે.

સાચો કાયદો તો તે જ કે જે નીતિનો કાયદો છે. સત્ય અને અહિંસા એ જ દુનિયાનો સનાતન કાયદો છે. તેનું ઉલ્લંઘન ગાંધીજી નથી કરતા. તેનું જ પાલન પોતાને કાયદાની રક્ષક કહેવડાવનાર સરકાર પાસેથી ગાંધીજી કરાવવા માગે છે. જેમા નીતિનો સંબંધ નથી એવા કાયદા તોડીને જ સરકારની અધર્મ પર ચાલેલી પ્રતિષ્ઠા તોડવાને અસહકારીઓ મથે છે. ‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપો’ એ વચનમાંથી જે કોઈ પણ સનાતન ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત કાઢી શકાતો હોય તો તે મહાશય પોલ રિશારે કાઢ્યો છે તે જ હોઈ શકે. તેઓ કહે છે:

‘સિઝરનું નાણું સિઝરને આપી દે એટલે ફરી નાણાને કોઈ કાળે અગ્રીશ મા, નાણાનો વહેવાર રાખીશ મા.’

ધાર્મિક માણસ પૈસાને ઝાડી જ ન શકે અને પૈસાદાર માણસ ધર્મ-પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી જ ન શકે એવું ધર્મનું માનવું હતું.

આજે ગરીબોને માટે દવાખાના બાધના, પશુઓને માટે પાનગપોજો સ્થાપન કરી એટલામાં જ ધાર્મિક કુચ્છ પૂરી થતી નથી આજે ધર્મીઓએ, ધાર્મિક પુરોહોએ અધર્મના મુખ્ય દિવના પર ધાર્મિક રીતે હુમલો કરવો જોઈએ જ્યાં આત્મા હણાય છે ત્યાં લોકોને સન્નિવ તથા આત્માનું ગમણું કરવાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ ધર્મ કંઈ એવો કાચ નથી કે આત્માના રક્ષણો અર્થે ગજકારણમાં પ્રવેશ ન કરી શકે ધર્મને રાજકાગલની આબડ હેટ રાખવાનું કંઈ કાનૂન નથી ગજકાગલની આબડેટ રાખવા જન્ય તો અધર્મને માટે એ એક સુરક્ષિત દીપ બની જાય, જ્યાં મધના ભય વગર અધર્મ મહાલી શકે એમ કહેવાય છે કે ચોરોની પાગળ પડનાર એક પોલીસનો સિપાઈ કલેક્ટરના બગનાના દરવાજા આગળ પડેલતા થઈ ગયો ચોર તો બગનાના આગળમાં થઈને પસાર થઈ ગયો પોલીસને અટકી જવાનું કાગલ પૂછતા તેણે કહ્યું, 'આ જુઓને, અહીં આ પાગલ લગાવેલું છે કે પરવાનગી વિના અદર જવાની મનાઈ છે પછી મારાથી અદર કેમ જવાય ?'

ધાર્મિક પુરોહો જો રાજકાગલમાં પ્રવેશ કરતા હશે તો દુનિયામાંથી અધર્મનો નાશ કરવાની આશા જ નહિ રાખી શકાય હુદ્દા સ્વાર્થનું રાજ કારણ ધાર્મિક માણસને માટે ન હોય પણ ધર્મરક્ષણનું રાજકારણ તો ધાર્મિક માણસનો જ વિષય છે.

ધર્મ અને રાજસત્તા

જનન અને માન સુરક્ષિત રાખના ઉપરાત સરખા કે રાજસત્તાનો ખીજો કાંઈ ઉપયોગ છે કે નહિ એ એક મોટો સવાલ છે કેટલાક લોકો માને છે કે દરેક સરકાર આટલું કરીને જ અટકી જાય તો જસ છે બીજા એમ માને છે કે સરખા એટલે સમાજની બધી શક્તિઓનું અને આમક્ષાઓનું પ્રતિનિધિમંડળ સમાજ જે કંઈ ઇચ્છે તે સરખાર મારફતે અમલમાં મુકાવું જોઈએ આ ખીજો આદર્શ જેમનો છે તેઓ રાજસત્તાને બહુ જ માન આપે છે પહેલાં મત વાળાઓની દૃષ્ટિએ રાજસત્તા એટલે પોલીસ અને ન્યાયાધીશનું મંડળ આ મત વાળાને રાજ્ય કોણ કરે છે એની દરખાશ નથી રેશમ સલામતી ગ્રહ અને સગકાર પ્રજાજીવનમાં દખલ ન કરે એટલે તેઓ

સન્તોષ માને છે.

પણ જેઓ સગદારને સમાજની સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ માને છે તેમણે તો સગદારનો ઉદ્દેશ શો દોષ એ વધારે સ્પષ્ટપણે નક્કી કરવું જોઈએ હાલના મુદ્દરેલા ગણના લોકો અને ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય ગાંઠો દહે છે કે પ્રજાનો સ્વાર્થ એ સગદારનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. એ આર્થને ઉન્નતિ, અભિવૃદ્ધિ, દુનિયામાં ચોખ્ખું સ્થાન વગેરે ગમે તે નામો અપાય, પણ અર્થ તો સ્વાર્થનો જ છે.

જૂના જમાનામાં એવો ખ્યાલ ન હતો. તે વખતે લોકો માનતા કે દરેક રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ સામાજિક ધર્મનું રક્ષણ, પાલન અને અભિવૃદ્ધિ એ જ હોવો જોઈએ. પ્રજાના સ્વાર્થ કદા પ્રજાના ધર્મને જોડો વધારે મદત્ત આપે છે તેઓ જ ખિલાફતની લડતનું રહસ્ય સમજી શકશે. રાજસત્તા ધર્મગ્રંથોને અર્થે જ વાપરવી જોઈએ, ધર્મનું રક્ષણ એ જ રાજસત્તાનો પ્રાણ હોવા છે, એટલું માન્યા પછી સહેલાઈથી સમજી શકાય કે હરલામના ધર્મગુરુની ગાદી અને પવિત્ર સ્થાનો કોઈ સમર્થ મુસલમાની રાજના હાથમાં જ હોવા જોઈએ. પદ્ધતિ ગળ સ્વભાવથી જ વિરોધી ન હોય તો ઉદાગીન તો દોષ જ છે તેના હાથમાં સામાજિક ધર્મ, સામાજિક આદર્શ અને સામાજિક વ્યવસ્થા સુગંધિત ન જ રહી શકે હિન્દુસ્તાનમાં આ વસ્તુનો આપણને પૂરેપૂરો અનુભવ થઈ ચુક્યો છે. વ્યક્તિગત ધર્મ તો દરેકની શ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે અને પોતાની તપશ્ચર્યાથી જ તે ટકી શકે છે, પણ સામાજિક ધર્મ તો એકખી-તની મદદથી જ ટકી શકે છે, અને તેથી જ તે ટકાવવા માટે રાજસત્તાની જરૂર હોય છે.

જે દેશમાં અનેક ધર્મો નથી, જે દેશની પ્રજામાં ધાર્મિક માન્યતાઓની એકતા છે તે દેશ ઉપર તે ધર્મના રાજાની જ સત્તા હોવી જોઈએ એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. અગ્ન્યસ્તાનનો ટાપુ અથવા જાંગીત-ઉલ-અરબ એ એવો પ્રદેશ છે. ત્યાંના લોકો બધા મુસલમાન છે, મુસલમાન લોકોના પવિત્ર ગ્રંથોમાં આ જ ટાપુમાં આવેલા છે અને અત્યાર સુધી ત્યાં મુસલમાન ગળઓની જ સત્તા ચાલતી આવેલી છે મુસલમાની સમાજે તુર્કસ્તાનના સુલતાનને જ પોતાના ધર્મગુરુ નીમેલા છે. તેથી પોતાના ધર્મની સલામતીને અર્થે તુર્કસ્તાનની ગાદી અને ખાસ મુસલમાની મુલક સ્વતંત્ર ગણવો એ મુમ્તવમાની ફરજ છે.

તુર્કસ્તાનના સુલતાન તુર્ક લોકોના ગળ છે, પણ બધા મુસલમાન લોકોના ખલીફા છે, અને તેથી ખલીફા તરીકે તેમની દુન્યવી સત્તા પરતંત્ર ન થઈ જાય એની ચિન્તા મુસલમાનમાત્રને હોય છે. દુન્યવી વાદશાહની સત્તા પરદેશ ઉપર ચાલી શકતી નથી, પણ ધર્મગુરુની સત્તા તે તે ધર્મના

બધા જ લોકો ઉપર ચાલે છે; પછી તે ગમે તે રાજની પ્રગ્ન હોય. પણ જે સત્તા ફક્ત ધર્મ પૂરતી જ હોય છે. તેથી ઇસ્લામી ગુલકમાં રહેનાર અન્યધર્મીઓની ધાર્મિક સ્વતન્ત્રતાને આધાત પહોંચવાનું કશું કારણ નથી. કુરાને શરીફમાં જ લખેલું છે કે ધર્મની બાબતમાં જબરદસ્તી હોઈ ન શકે. કોઈ પણ મુસલમાન કુરાનની આ આસા તોડ્યા વગર ધર્મની બાબતમાં જબરદસ્તી કરી ન શકે.

આ બધું જાણ્યા પછી ખિલાફત વિષેની મુસલમાન લોકોની માગણી તદ્દન વ્યાજબી છે એ સમજતા વાર નહિ લાગે. અને મુસલમાનોની માગણી વ્યાજબી છે એટલું ગળે ઉતરે એટલે ખિલાફતની લડતમાં આપણી ફી ફરજ છે તે નક્કી કરવું અપ્રધં નથી. મુસલમાન લોકો દીનને જેટલું મહત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્વ આપણે ધર્મને આપીએ છીએ. જે દીન ઉપર આવેલું સંકટ તે જ ધર્મ ઉપરનું પણ સંકટ ગણવું જોઈએ, કેમકે આજનો ખિલાફતનો સવાલ એ ફક્ત મુસલમાની ધર્મ કે હિન્દુ ધર્મનો સવાલ નથી, પણ ધર્મનો જ સવાલ છે; અને ધર્મના રક્ષણને અર્થે લડવું એ આપણી ફરજ છે જ. હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ અને મુસલમાન એ કાયમના પડોશી છે. એકબીજાના સુખદુઃખથી એકબીજાને સુખી અને દુઃખી થવું જ ઘટે છે. અને તેથી જ ખિલાફતનો સવાલ આપણે આપણો પોતાનો ગણ્યો છે. ખિલાફતની લડત ધાર્મિક હોવાથી તેનાં પરિણામ શુભ જ આવવાનાં છે. ખિલાફતની લડતથી હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે એકતા થવા ઉપરાંત તમામ મુસલમાની રાષ્ટ્રો સાથે આપણી કાયમની દોસ્તી થશે અને તે દ્વારા હિન્દુસ્તાન એશિયાની એકતાનું પહેલું અને અત્યંત મહત્વનું પગલું ભરશે.

સ્વરાજ્ય અને ખિલાફત

સ્વરાજ્ય તો આખા હિન્દુસ્તાનનો સવાલ અને ખિલાફત એ એકલા મુસલમાનોનો સવાલ એવી કેટલાકની માન્યતા છે. તેઓ એમ પણ માને છે કે હિન્દુમુસલમાન એકતાના એક સાધન તરીકે જ ખિલાફતનો સવાલ હાય ધરવામા આવ્યો છે. આ માન્યતામાં બારે ગેરસમજ ગ્રહેલી છે. ખરી વાત એ છે કે ખિલાફતનો સવાલ સ્વરાજ્યના જેટલો જ બાપક છે. ખિલાફત હિન્દુમુસલમાન એકતા સ્થાપન કરવાનું સાધન નથી; ખિલાફત એ તો હિન્દુમુસલમાન એકતાનું પરિણામ છે.

હિન્દુમુસલમાન એકતા જાગી કે તરત ખિલાફતની બાબતમાં ન્યાય મેળવવા મુમલમાન કોમની માથે ચઢીને લડવું એ આખા રાષ્ટ્રની ઉપર ઉતરેલી સ્વાભાવિક ફગ્ગ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન મળીને જો એક રાષ્ટ્ર થયેલું ન હોત તો ખિલાફતને માટે લડવું જ જોઈએ એવી ફગ્ગ આપણા ઉપર આવી પડત નહિ હિન્દુ અને મુસલમાન જો એક ગટ્ટ ન હોત તો તો આપણુ ખિલાફતને અર્થે લડવું એ એક પુણ્યકર્મ તરીકે જ રહેત. તે સ્થિતિમાં આપણે ખિલાફતની લડત ન ઉપાડી હોત તો ફગ્ગ અદા ન કર્યોતો દોષ આપણે માથે ન આવત.

પણ જો સ્થિતિમાં આજે આપણે છીએ તે સ્થિતિમાં તો ખિલાફતને સારૂ લડવું એ આપણી સ્વાભાવિક ફગ્ગ છે તેના આપણી પસંદગી ના પસંદગીનો સવાલ જ ચલો નથી. ખિલાફતની લડત લડી એ મુસલમાનોને માટે ધાર્મિક ફગ્ગ છે.

બગબગના સવાલના મૂળમાં તો એકલા બંગાળીઓની બાવના અને તેમના હિનઅહિત જ હતા પણ બગબગને નિમિત્તે આખા રાષ્ટ્રનો માનભંગ થતો હોવાથી તે સવાલ આખા રાષ્ટ્રનો હતો અને તેથી જ રાષ્ટ્રના મોટા બાગે તેને ઉપાડી લીધો હતો પંજબના અસાચારોનું સીધું પરિણામ ખમ્બું પણ એકલા પંજબીઓને, પણ એ ધોગ અન્યાયના પ્રાતિદારનો સવાલ એકલા પંજબીઓનો ન રહેતા આખા હિન્દુસ્તાનનો બન્યો છે, અને તેથી જ આખા દેશે તેને સ્વગત્ય અને ખિલાફતના જોટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. મુગલી પેગાનો સલાઘ્રહ પણ સીની રીતે તો બહુ બહુ તો દસ વીસ હજાર માવજાઓનો જ હશે, પણ આખા મહાગણે તેને પોતાનો ગણ્યો છે

બગબગની હીલચાલમાં સામેલ થઈ આપણે કંઈ બંગાળીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી આપણે પંજબનો દન્સાર મેળવવા મથી રહ્યા છીએ તેથી પંજબીઓ કંઈ આપણા અહેસાન તરફ આવતા નથી અને માવજાઓને આખા મહાગણનો તેની સહાનુભૂતિને સારૂ આભાર માનવાનું કારણ નથી

જ્યાં એકતા છે ત્યાં ઉપકારની બાવના સંભરતી જ નથી પંજબનો સવાલ એક પ્રાન્તનો હોવા છતાં જોમ તે આખા દેશનો છે, તેમ ખિલાફતનો સવાલ એક કોમનો હોવા છતાં તે બધી કોમોનો છે ખિલાફતનો સવાલ રાષ્ટ્રના ધર્મસ્વાતન્ત્ર્યનો સવાલ છે

ખીજી રીતે જોઈએ તો સ્વગત્ય અને ખિલાફત એ બેને જુદા જુદા સવાલો ગણવા એમાં જ ખૂબ છે એ બન્ને મળીને એક જ સવાલ છે. સ્વગત્ય શબ્દથી ગબ્દારી સ્વતન્ત્રતાનો બોધ થાય છે, ખિલાફત એ ધાર્મિક સ્વતન્ત્રતાનો વાચક શબ્દ છે.

સ્વગત્ય વગર ખિલાફતની સ્વતન્ત્રતા રાખે જ નહિ અને ખિલાફત વગરનું સ્વરાજ્ય એ નામ માનવું જ સ્વગત્ય હશે, અથવા આર્થાગતાયુથી અપંગ થયેલું સ્વગત્ય હશે.

માગ દેશમાં દરેક જણને પોતાની ધનદોલનનો પોતાની ઇચ્છા મુજબ સદુપયોગ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, માગ દેશના લોકોનો ઉપયોગ માગ દેશભાષીઓની મરજી મુજબ જ થયો જોઈએ એ જોડણી જરૂરનું છે તેટલું જ આ પણ જરૂરનું છે કે માગ દેશનો દરેક જણ પોતાની કંપના પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ આચરવાને—પોતાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાને સ્વતન્ત્ર હોય

ધર્મ અને ગજકાગ્ય એ બે વસ્તુઓ જુદી પડી શકે જ નહિ ગજ કારણને જો ધર્મથી વિખટ્ટ પાડવામાં આવે તો ગજકારણ આશુરી બની જાય અને ધર્મ કેવળ શોભાનું પૂતળું બની રહે. ધરોપમા પોપની એવી જ દશા થઈ. હિન્દુસ્તાનમાં આપણા ધર્મોચાર્યો પણ નામના જ જગદ્ગુરુ રહ્યા છે. ધર્મ અને રાજકારણના જુદા જુદા ખાતા પડી જવાથી બન્ને ડેકાણે ધર્મ નિસ્તેજ બન્યો છે અને ગજકારણ ધર્મશૂન્ય બન્યું છે

મહમદ પર્ચગબરે બહુ જ દુરદૃષ્ટિથી પોતાના મુસલમાનોને દરમાન્યું છે કે તમારા પોતાના દેશ ઉપર એટલે કે અરમસ્તાનના ટાપુ ઉપર ખીન-મુસલમાનોનું રાજ્ય ન થના દેજો. હિન્દુ ધર્મમાં પણ માન્યું છે કે વર્ણાશ્રમ-ધર્મનું સંચોપન કરે તે જ ગજ રાજ્યને વિખટ્ટે અને અતાર માનેલો છે. પણ ગમે તે માણસ ગજ ગણાતો નહોતો ધર્મનું મરક્ષણ કરે તે જ રાજ્ય પ્રબળતા ધાર્મિક અને સામાજિક આદર્શથી જે સત્તા વિરુદ્ધ હોય તે પોતાના બળ વડે અને પોતાનો દોર ચલાવે, પણ તે રાજ્યને યોગ્ય નથી

ખલીફ એ જ અરમસ્તાનના ટાપુનો રાજા હોઈ શકે. મુસલમાન લોકો જાગીરત-ઉલ્-અરબમાં ખીન કોઈની મત્તા માન્ય ન કરે તો તેમાં અયોગ્ય શું છે ? અરમસ્તાનમાં ખલીફની સત્તા કાયમ કરી આપણે ધાર્મિક સ્વતન્ત્રતાને સુરક્ષિત કરીએ છીએ આ જ વાત મહાસભાની કાશિબારી સમિતિએ મુખ્યમંત્રી એક બેઠકમાં પોતાની પરાજયનીતિ નફી કઠ્ઠી વખતે જાહેર કરી છે

હિન્દુસ્તાનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેને આ લોક અને પશ્ચોત બનેલું કલ્યાણ સાધવાની ઇચ્છા છે એવા રાષ્ટ્રને વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક બધા સ્વતન્ત્રતા એકી સાથે મેળવવી જરૂરની છે જ્યાં સુધી ખિલાફતનો ઇન્સાફ આપણે મેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી આ દેશમાં કોઈ પણ ધર્મ સલામત નથી એ આપણે સમજી લેવું પડે છે.

જ્યાં સુધી ઇસ્લામની ખિલાફત સ્વતન્ત્ર ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દુ

ખરમી, ખિમ્તી, ચઢુની કોઈ મનમા એમ માનીને જેસી ન રહે કે ધર્મની બાબતમા અમે તો સ્વનન્ત છીએ. આજની મરદાર ન્યાને ખિસ્તી છે, ખિસ્તી વિધિઓનું ક્ષવારક પાવન કરે છે અને દિન્દુસ્તાનની તીન્નેરીમાંથી મોટા મોટા પગાગદાર ખિમ્તી ધર્મોપદેશકો રાખે છે, આ બધું જોઈને કોઈ ખરેખરે ખિમ્તી જૂલાવામા ને જ પડે કે દિન્દુસ્તાનમા કંઈ નહિ તો ખિસ્તી ધર્મની તો પ્રતિષ્ઠા છે.

દરેક ધર્મ એક માર્ગજીમ ધાર્મિકતાનો જુદો જુદો પામે છે. જ્યાં માર્મિકતાનું જ કંટાણું ન મને ત્યાં કયો ધર્મ સુગમ ?

આપણે જે ધાર્મિક સત્તો હાગ ખિલાફતને બચાવી સપ્રામે તો તેથી એટલો ધરયામ જ બચગે એમ નથી તેથી ધર્મ બચશે—ધાર્મિકતા બચશે, અને ધર્મનું ગૂણુ થતુ દરે ત્યાં દુન્યવી સ્વચાલ્ય અવશ્ય સ્થાપન થશે જ. સ્વચાલ્ય અને ખિલાફતનો સવાલ એક જ છે.

જુલામીનાં મૂળ

અંગ્રેજોની ગત્યપદ્ધતિ સારી છે, અંગ્રેજોનો વેપાર સારો છે, અંગ્રેજ કુળવણી લાભદાયક છે, અંગ્રેજ સમાજરચના અત્યન્ત સુધરેલી છે, રક્ત અંગ્રેજ સ્વાર્થ ખગલ છે, એ સ્વાર્થને લીધે જ તેઓ આપણું નુકસાન કરે છે, માટે જે તેમને અડાવીને તેમની પાસેથી એકવાર અધિકાર મેળવવા જેટલો ફેફાડ કનડી લઇએ તો પછી ખીજી કશું કરવું ન પડે, પછી તો તેમણે દિન્દુસ્તાનને આ દોઢસો વર્ષ સુધી કુળવણી, સમાજરચના, વેપાર, સંપત્તિચાત્ર, કળા, વિજ્ઞાન, ગત્યનન્ત વગેરે બાબતોમા જે રસ્તો બતાવ્યો છે તે રસ્તે ધમધોકાગ ચાલવાનું જ રહ્યું, એમ કેવલાક લોકો માને છે તેમની સંખ્યા ટેકલી છે એ જોવાની જરૂર નથી. તેઓ બધે ઝોછા હોય, પણ આજે ઘણીખરી હીલચાલોમા તેમનો ભાગ છે અને સામાન્ય લોકો એ જ વિચાર સરણીમા તથાઈ જાય છે, કેમકે વિચાર કનવાની તકલીફ ન લેવી એ સામાન્ય લોકોનો સનાતન ધર્મ છે.

પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી 'અંગ્રેજો પામે દરેક વસ્તુ સારી છે. મા. સ્વાર્થવશ થઈ તેઓ આપણને છેતરે છે' એમ માનીને આપણે અંગ્રેજોને કુદ કહી બતાવીએ છીએ. અંગ્રેજોનું સામાન્ય મોઢું છે, દુનિયામા ઘણું ઠેકાણું તેમની આજુ વર્તે છે, એટલા ઉપરથી એમ ન માનવું કે તેમને જીવનની

સહનતાની ચાપી હાથ લાગી છે. તેમની રાજ્યપદ્ધતિ અનેક રીતે સદોષ છે, તેમની સમાજવ્યવસ્થામાં કૌટલીયે ખામીઓ છે, તેમની કેળવણીથી તેઓ પોતે જ મૂળા અસન્નુષ્ટ છે, તેમના વેપારે ધનના દગલા બને નૂન્યા હોય પણ તેથી તેમનું રાષ્ટ્રીય જીવન ચૂલામ્બ ગયું છે, એમ તેમના ઘાતા લોટા પોકારી પોકારી કહી ગયા છે. એનાંઓનું અનુકરણ આપણે કેમ કરીએ ? સ્વર્થને લીધે અગ્નિએ આપણું નુકસાન પણ કર્યું છે, પણ આપણું બધું દેશની ઇચ્છાથી પણ તેઓએ આપણું ઓણું બગાડ્યું નથી જેવદૂર દારૂડીઓ પોતાના છોકરાને માર મારીને પણ દારૂ પીવડાવે છે તેમા હેતુ તો શુદ્ધ જ ટોચ છે. પોતાને મળતા ‘અસૌક્રિક’ આનન્દનો અધિકાર પોતાના વ્હાલા બચ્ચાને આપ્યા વિના કેમ રહેનાય એમ જ તેને થતું હશે. નાગપુરમાં મુવગજ પધાર્યા હતા તે વખતે એક અંગેજ બેરિસ્ટર અન્યજ પગિદ્દના પ્રયુષ્ઠ હતા તેમણે પોતાના બાપણમાં અત્યંત સદ્ગુણિથી કર્યું કે ‘બાઈઓ, આ ઠીલચાલ દેખના લોકો તમને નાહક દારૂની બીક બનાવે છે તમારે બિલકુલ બહીલું નહિ, ચોગ્ય પ્રમાણમાં તમારે જરૂર દારૂ પીવો.’

અને અગ્નિનેની દરેક પરતુ નિર્દોષ છે એમ માનીએ તોપણ તે તેઓને સાડ નિર્દોષ હશે આપણો રવનાય, આપણી પરપરા, આપણો આદર્શ બધું જ ભુલુ છે આપણે અરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે હક્ત રાજ્યસૂત્ર આપણા હાથમાં આવી જાય એટલા જ માટે નહિ, પણ આપણી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થાય એટલા માટે જમારે આપણે આપણી બધી વસ્તુઓ આપણી રાષ્ટ્રીય હો જ ચલાવીશું ત્યારે જ આપણી સાચી ઉન્નતિ થઈ શકશે આપણે સરકારનો મહાઅન્યાય જોઈ તેની સાથે અસહકાર કર્યો તેનું રાજ્યતન્ત્ર, તેની કેળવણી, તેની અદાલતો અને તેણે આપેલા માનઅકગમોનો આપણે ત્યાગ કર્યો જો સરકાર પોતાના પાપની તોળા કરે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો આપણે અસહકાર જેવી સધયે એ પણ ખરું પણ એના અર્થ એ નથી કે પછી સરકાર જૂની હશે જ ચાલી ચકશે અને આપણે તેનું અનુ સન્ન કરીશું અગ્રેજ પ્રજાસિ સાથે તો આપણે કાયમનો જ અસહકાર કર્યો છે આપણે હવે કેળવણી રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિની જ લેતા રહીશું સરકાર જો પદ્ધતિપથી પાવન થઈ આપણી સાથે સુનેહ કરશે તો સગવળે કહીશું કે તમારે હવે રાષ્ટ્રીય હશે જ કેળવણી ચલાવવી પડશે કોર્ટો વિરોધી કહીશું કે પ્રજાને પોતાના એવી જ ન્યાયપદ્ધતિ તમે ચલાવી શકો રાજ્યતન્ત્રમાં ભાગ લઈશું ત્યારે પણ પ્રજાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડે એવી જ શાસનપ્રકૃતિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) ખીલવીશું પ્રજાને જે માણસમાં આર્થ સદ્ગુણો જણાશે તેને જ હલકાઓ મળશે, અને હલકાઓ આપનાર અને લેનાર બંને સરખા જ માનવન હ

દરેક સગર પોતાના સ્વાર્થ ક્ષયોત પોતાની મંમૃતિની પગ દિમા-
મની દોષ છે. અંગ્રેજ સગર આપણા ધાર્મિક વિધિ અને ગિવાનની અંદર
પ્રત્યક્ષ હસ્તક્ષેપ કરતી નથી, પણ પોતાની કેળાણી, પોતાની અદાલતો,
પોતાના ગજમાન્યતા અને ગજમાન્યતા માંડરતે હિન્દુમાનના જીવન ઉપર
દરેક કાણે ઝેરી અસર પાડતી જ નય છે અને આપણને જો ધર્મોળના-
વની નય છે. જેમ અથાણાની કેરી કે લીલુ પર મીઠાની અમર ધીમેધીમે
પણી નય છે તેમ આ ચારે વસ્તુની—કેળવણી, અદાલતો, ગજમાન્યતા
અને ગજમાન્યતા—અસર પ્રગટજીવન પર જામતી જ નય છે. ગમે તે
જાતિ કે ગણતું ખાવાવાયક સ્વાદિષ્ટ અથાણું બનાવવા માટે આથી સગસ
મીઠું મળત ન રહે.

આપણે જો જીવું દોષ, આપણી પોતાની દોષે વધુ દોષ એને
આત્મોન્નતિપૂર્વક માનવજાતિની એવા કરી દોષ તો આ ખાગરા સાથે
દાયમતો અમદકાર કરો જોઈએ. પાશ્ચાત્ય મંમકારોના દિમામતી આ વિચારને
જંગની વિચાર કહી આપણને હમી કાઢો, આપણે અંગ્રેજ જાતિના રાજુ
છીએ એવું આપણી ઉપર તરોમત મુકો, પ્રગતિરૂપી ઘડિયાળના કાઠા આપણે
ખાજા ખમેડીએ છીએ એમ પણ કહેશે. આવી દીકા કરી આપણને ઉગ્રની
દેવાનો તેજો પ્રયત્ન કરો, આપણને હમી હમી આપણી સામાજિક પ્રતિજ્ઞા
ઘટાડી દેશે આપણે. આત્મવિશ્વાસ ઊગી નય એવો દરેક પ્રયત્ન કરશે,
આપણને ભૂતકાળના ઉપામક કહી પિતૃયોકમા મોકવવાનો પ્રયાસ પણ
કરશે. પણ આપણે તેથી લેવ પાવુ કરીએ નહિ. આપણે વિશ્વાસ બ્રહ્મચર્ય
જેટલો અજેય હોવો જોઈએ. બવિશ્વકાળના સાચા ઉપાસક આપણે જ
છીએ. આપણે પોતાના પ્રાણે જીવવા માગીએ છીએ. ઉછીના પ્રાણથી કોઈ
રાષ્ટ્ર આજ સુધી જીવ્યું નથી, જીવ્યું નથી આપણે પ્રાણવાદી છીએ બવિશ્વ-
કાળ આપણે જ છે.

સીધો હિસાબ.

પરોલી પ્રગમમાં હમેશા એક જાતની જડતા રહે છે. તે જડતાને લીધે
આણુ વ્યવસ્થામાં—પગી તે ગમે તેટલી નહારી કે જીવનેણુ દોષ—ફેરફાર
કરતા તેને ધૂળ વધે છે. દુર્બળ રાગી સરીરમાં સડો ચાલુ રહેવા દેવા
તેવાર રહે છે, પણ નમ્તર મુકાવતા ધૂળ છે. સુવેદ અને વ્યવસ્થાના પોતે

બારે ઉપાસક હોય એમ બતાવી આવા લોકો દરેક દેશરતની સામે યાજ છે. દુનિયામાં શાન્તિ તો જરૂરી છે જ, અને વ્યવસ્થા ન હોય તો તો માનવની ઉગતિ જ અટકે. પણ આ સુભેદ અને વ્યવસ્થા પાછળ સ્વતન્ત્રતા અને પ્રાણ હોવાં જોઈએ. શાન્તિ તો કંઈરતાનમાં પણ ક્યાં નથી હોતી ? વ્યવસ્થા જેવામાં હોય છે તેટલી બીજે બાગે જ હોતી હશે. પણ આવી શાન્તિ અને આવી વ્યવસ્થા સૌ કામની ? પરંતુ કે દેશને ક્યારતાન કરી મુખને મેળવેલી શાન્તિ શા કામની ? અગર દેશને જેલ બનાવી મુખને બંધવેલી વ્યવસ્થા શા કામની ? શાન્તિ હૃદયની જોઈએ—આત્માની જોઈએ, શરીરની જ માત્ર નહિ. અપમાન ખમીને કે અધર્મના બાગીદાર થઈને ખેસી રહેવું એ બહારની શાન્તિ થઈ; પણ અંતરમાં જે બળનર છે અને જે પ્રાણ હવાય છે તેની અશાન્તિ મટે નહિ તો એ શાન્તિ શાની ? જુલમ ક્યાં પડી જલિમ હમેશાં શાન્તિનો, ગર્ધ શુભરી વીસરી જવાનો ઉપદેશ કરે છે, ક્રમકે કરેલો જુલમ પચાવવા તેને શાન્તિની જરૂર હોય છે. આવે વખતે ધર્મનિષ્ઠ માણસે બાળ શાન્તિની અન્ધ ઉપાસના ન કરવી જોઈએ. ઉલટું પ્રભને પશુબળ અને ખૂનામરડીના વલણથી બચાવના રહીને પ્રચંડ બાલ અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરી તેના જખરદસ્ત મોઝા વડે અધર્મને ધોષ દાઢવાની તેની ચોખ્ખી ડરજ થઈ પડે છે. એ જ ખરી આન્તરિક્ષ શાન્તિ સ્થાપવાનો માર્ગ છે. દ્રૌપદીની ઉપર થયેલો અત્યાચાર જે પાંડવોએ ગળી લીધો હોત અગર સીતાનું થયેલું હરણ માન્ય કરી રામચન્દ્રે શાન્તિના જ મરણ સેવ્યા હોત તો અસંખ્ય લોકોનો સંહાર ન થાત એ કદાચ ખરૂં, પણ એથી જે અધર્મ ફેલાત તે દ્વારા આખા દેશની અને મનુષ્યસમાજની અધોગતિ થઈને સત્માનાશ વળત. યુદ્ધમાં થયેલો નાશ બીપણ દેખાય છે, પણ અધર્મથી ધીમે અને પરાક્ષ રીતે થતો વિનાશ એથી અનેકગણો બીપણ હોઈ જાય.

એવા વિનાશના પ્રતિકાર માટે હિન્દુસ્તાને આજે ઉઠાવેલી લાત એવું જ ધર્મ અધર્મ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે; માત્ર તેનાં આજનાં હથિયારમાં શારીરિક બળ અગર રાસપ્રયોગને જગા નથી. કેવળ નૈતિક અને આત્મિક બળથી આત્મયજ્ઞ કરીને જ અધર્મ અને પશુબળને મ્હાત કરવાની આ ઝુંબેશ છે. દેટલાક એમ માનનારા છે કે દેશમાં ઉચ્ચપાચક થવાથી દેશની સંસ્થાઓ બાગી પડશે, સંસ્કૃતિનો નાશ થશે અને અનેક સેકામાં થયેલી પ્રગતિ માટીમોલ થશે. આ લોકોને પ્રગતિ શામાં રહી છે એનું બાન નથી. પ્રગતિના ઝરાનું મૂળ પ્રજાના પ્રાણમાં રહેલું છે. એ પ્રાણ જ્યાં લગી અક્ષત છે ત્યાં લગી પ્રગતિનો ઝરા મુકાવાની ખીકસા સાડ ? એ ઝરા ધ્રુવ દિશાએ લઈ જવાની આતર ખેચાર જગાના બંધ તોડવા પડે, જે ચાર જગાએ નવા બંધ બાધવા પડે તેમાં ધ્રુવ શા માટે છૂટવી જોઈએ ? જર્મની સામે

ઇંગ્લંડના યુવકો જ્યારે વસ્ત્રોના વસ્ત્ર લાડ્યા ત્યારે ઇંગ્લંડની સાળાઓ અને ઈંગ્લેન્ડે વેગન નહોતી થઈ ? તેથી શું ઇંગ્લંડની પ્રગતિ અમી ગઈ ? જર્મનીએ સને ૧૮૭૦માં ફ્રાન્સને પાડ્યા પછી તેને સદાને માટે પાગથું ફરી મુકવાના ચોખ્ખા હેતુથી તેનું ટીપેરીયુ લોહી ચૂસી લીધું. ફ્રાન્સ મરી ગયું ? ફ્રાન્સ દસ વીસ વસ્ત્રમાં પગમર થઈ ગયું અને ચાળીસ વસ્ત્રમાં તો એણે પાછી જર્મનીની નેડે બાથ બીડી. કાણુ નથી ગળાવતું કે છેલ્લી લડાઈમાં જર્મનીની નેડે સૌથી વધુ પ્રસાર લાગ્યો તો ફ્રાન્સે જ ફરી છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં એકવેળા સામટો બાર વગ્મ સુધી દુષ્કાળ રહ્યો હતો; આખો પ્રદેશ હિન્દુ થઈ ગયો હતો. પણ કુદરત તો ત્યાં મરણ નહોતી પાળી. તેથી તેરમે વસ્ત્ર ફરી લા વગ્મી થઈ, ફરી નદીઓ વહી, ફરી ખેતરો પામ્યાં, ફરી લોકો વાર્ષિક તહેવારો ઉમેશની પેઠે ઉજવતા નજરે પડ્યા. પ્રાણુ જ્યાં સુધી અક્ષત છે ત્યાં સુધી પ્રસંગ પડ્યે સો મંસ્થાઓ ડૂબે કે ટકે તેની પરવા શા માટે જોઈએ ? સ્વધર્મપાલનને અર્થે યુરોપના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો સર્વસ્વ તથા અમેરિકા હિન્દુસ્તાન કરી ગયા તેથી શું તેઓ જંગમી બની ગયા ? તેથી શું તેમની સંસ્કૃતિ ખસો વસ્ત્ર પાછી પડી ? નેપોલિયનના ધસાગ સામે પોતાની સ્વતન્ત્રતાને પ્રાણુ બચાવવા ગશિયતોએ ગામના ગામ અને પ્રદેશના પ્રદેશ પોતાને હાથે બાળીને હિન્દુ વેશન કરી મુક્યાં; તેથી શું તેમનું કાયમનું તુકસાન થયું ?

ના. જે પ્રજા સ્વમાન જાળવવા, સ્વધર્મ જાળવવા, પોતાની તેજસ્વિતા ટકાવવા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દે છે તે પ્રજા એ એક જ વીરધર્મથી પણ મંસ્કૃતિમા, સુધારણામા, સભ્યતામા એકી હલજે આગળ જાય છે, પાછી પાડી નથી, એ સમજવું કાણુ ન હોવું જોઈએ. ગટ્ટનું આર્થિક સામર્થ્ય જોઈતું તેની ઉત્પાદકશક્તિમા છે તેટલું મંચક કરેલા ધનમા નથી. શિક્ષણ-મંસ્થાઓની પ્રગતિ તેનું સ્થાથી ફંડ વધવામા નથી જોઈતી તે મંસ્થાના ચાલકોના પુરુષાર્થમા છે. વહેતી નદીની શક્તિ વહી ગયેલા પાણીના જથ્થામા નથી પણ પાછળ ચાલ્યા આવતા પ્રવાહમા રહેલી છે. આજે દેશમા યુવકોને કેળવણી મળી રહી છે તેનું મુખ્ય કારણ શિક્ષણ માટેના ફંડો કે મકાનોની સગવડ દેશમાં છે એ નથી, પણ દેશમા કેળવાયેલો વર્ગ છે અને તેને કેળવણી આપવામા રસ છે એ છે. અને એ કારણ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી ગમે તે દશામા પણ કેળવણીનું કામ અટકવાનું નથી. સ્વધર્મ જાળવવા અને અન્યાયની મામે થવાની ખાતર જૂની નિષ્પ્રાણ સંસ્થાઓ તોડવાથી ખરી કેળવણીને કસો ધક્કો પહોંચવાનો નથી. ફ્રાન્સમા અગળક ફેલાયું અને તેમાથી આપોઆપ ગાંધ્યવ્યવસ્થા ઉભી થઈ એનું કારણ એ જ કે લોકોમાં મુખ્યવસ્થાના ખીજ હતા. પ્રજાને પુરસદ મળતા જ તેને અંકુર પડ્યા. સરકાર

આજે સમજાવી રહી છે કે તમે અમને કાઢી મુકસો તો આપસની લાઇ-
જોથી અગર પરરાજ્યની અડાધથી તમારી દુર્દશાનો પાર રહેનાર નથી.
સરકારને તો આપણે જોઇલો જ નવાળ આપીએ કે એમ થાય તો તો એ
તમારી જ રાજનીતિની કીર્તિરૂપે ઇતિહાસમાં અમર થશે. છતાં એમ થાય
તોપણ અસારનાં અન્યાય અને ગુલામીને મુકાબલે એવી દુર્દશા પણ અમને
વધારે અસહ્ય તો નથી જ પડવાની.

પણ આપણી તો એ જ આટલું થકા છે કે એવી દશી દુર્દશા ચનાર
જ નથી. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા કંઈ જંગલી નથી. પરરાજ્યનો હુમલો આવ્યે
આપસમાં મંપ રાખવો જોઇએ એ પાઠ આટલા જમાનાના અનુભવો
પ્રતી પણ જોણે હજી નથી ભણી લીધો એવું આજે પ્રજાને સમજાવનારાઓના
હેતુ શુદ્ધ છે એ માનવાની અમે ના પાડીએ છીએ. જે પ્રજા અસહકારની
તાલીમ લઈ બ્રિટિશ સલ્તનતના જેવી સલ્તનતને—તે ન્યોયની વાત નહિ
માને તો—ઉખાડી મુકી શકશે અગર કાઢી મુકી શકશે તેને ધરના કજીઆ
પતાવતા અગર પરરાજ્યના હુમલા સામે પોતાનું રક્ષણ કરી લેતાં નહિ
આવડે ? અને હિન્દી પ્રજા આજે બ્રિટિશ સલ્તનતને ડૂબાવી દેવાનું જ
પણ લઈ બેઠી છે એમ ચેડું જ છે ? હિન્દુસ્તાન તો આજે પોતાનું સુધાર-
વાનું, ઇન્સાફ મેળવવાનું, અપમાન, નામોશી અને ગુલામીમાંથી ઉગરી
જવાનું પણ લઈને ઉભું છે. અસહકાર કંઈ વેર અગર કીનો નથી.
સરકારને પશ્ચાત્તાપ થાય, સરકાર પ્રજાની વાત કજીલ રાખે તો પ્રજાને
સરકારની જોડે કંઈ વેર નથી.

પણ ધારો કે અહિંસાપ્રધાન અસહકારની આ લાંબા ચૂલાવતાં
આપણને એવો જ અનુભવ થયો કે હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં એકતાનું એક
પણ તત્વ જ નથી, સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતા જેવા આદર્શની ખાતર
પણ હિન્દી પ્રજા આપસના કજીઆ વિસારી દઇ એકે ચઇ શકતી નથી.
દુકાંમાં બ્રિટિશ હકૂમત નીચે હિન્દી પ્રજા અસારની ધડી સુધી રેતીના કોથળા
જેવી જ રહી છે, તો તો ધર્મના રક્ષણની ખાતર, રાષ્ટ્રના મંગલનની ખાતર,
આપણા એકેએક લડવૈયો હામીને પણ આટલી નાલાયક અને ગણવિચારક
સલ્તનતનો આપણા મંજન્ધ પૂતો નાશ કરવાની આપણી બમણી ફરજ
થઇ પડે છે. જે સલ્તનત દોડસો વરસ સુધી હિન્દી લોકોને અકાવવાનું,
સુધારવાનાં, એક કરવાનાં જણુગા ફેંકી હકૂમત કરતી રહ્યા પ્રતી સુદાં
પ્રજામાં આટલું પણ એકતાનું તત્વ પેદા ન કરી શકી તે સલ્તનતની
સત્તા હેઠળ આ પ્રજા હજાર વરસે પણ પોતાનું શું હિત સાધવાની ? આ
સરકારની હકૂમત હેઠળ રહીને સેંકડો વરસ વીત્યા છતાં હિન્દી લોકો જે
રેતીના રેતી જ રહ્યા છે, તેમનામાં કાંપ કે કાઠવ બનવા જોઈતી પણ ચીકાકા

નથી આવી એવો અનુભવ થાય તો પછી એવી સરકારની હકૂમતની ખુસરી ફગાવી દેવાનો મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આપણું પોતીકું લોહી રડીને તેમાંથી જ એ પ્રજાપ્રિય ગંગાન અને રાષ્ટ્રીય એકતા આપણામાં ઉત્પન્ન કરનારી ચીકણ આપણે પેદા કરવી રહી. અંધાધુંધી અને અરાજકનો વાઘ ઉભો થયે શું વળવાનું છે ? વસ્તુસ્થિતિનો સીધો વિચાર કરવાથી નાસ્તે શું વળવાનું છે ? ધર્મરક્ષણની ખાતર વિનાશને માથે લેવાની આપણામાં શક્તિ હશે, સાહમ હશે તો અને તો જ આપણે છત્રી શકવાના છીએ.

ધર્મ, દ્વેષ અને અસૂયાથી બરેલા લોકોને નિર્દોષ લોહીની કિંમત ન સમજાય. ભારતીય યુદ્ધમાં ધર્મરાજનું લોહી પુષ્કળ વધું હશે છતાં તેથી કશો ઉત્પાત થયો નહિ, દારણ્ય યુદ્ધને વખતે યુધિષ્ઠિર પોતે પણ શત્રુપક્ષનું લોહી લેવાના તરસ્યા હતા. પણ વિરાટને ત્યાં નિર્વેર યુધિષ્ઠિરનું વિરાટની સોગડીથી ન્યારે લોહી નીકળ્યું ત્યારે તે પવિત્ર લોહીને ટ્રોપદીને વાડકામાં ઝીલી લેવું પડ્યું; દારણ્ય એ પવિત્ર લોહીમાં વિરાટનો સત્યાનાશ કરવાની શક્તિ છૂપાયેલી હતી. નિર્વેર પવિત્ર આત્માનું લોહી ધરિત્રી નથી છરવી શકતી. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્વેર મનુષ્યમાં આખા વિશ્વની સમવેદના આદર્શવાનું બળ આવે છે—આખી કુદરત એનો સાથ કરે છે. અન્યાય અને અધર્મ એની આગળ ટપ્પી શકતાં જ નથી. આપણી લડતમાં ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે અંજોગમાં, ગમે તેટલી ઉસ્કેરણી થયા છતાં અથવા ચીડનાં દારણ્યો મળ્યાં છતાં સામા પક્ષનું લોહી ન રેડવાની અજર ખૂનખરાળો ન કરવાની આપણી પ્રતિજ્ઞાને જો આપણે અખંડ રાખીશું, તેજસ્વિતા પ્રગટ કરવા છતાં જાતેજીવેર રહીશું, અને પ્રજા પર લદાયેલા પાપ અને અન્યાયને ઘોષ કાઢવાની ખાતર વખત આવ્યે આપણું પોતીકું લોહી આપવામાં હરગીજ આચકો નહિ ખાઈએ, તો એ પવિત્ર આત્મબલિદાનથી કોઈનું અકલ્યાણ ક્યો વગર આપણે આપણું મંપૂર્ણ કલ્યાણ સાધીશું, એટલું જ નહિ પણ કેવળ આપણોગને માર્ગે ગંસારમાંના અન્યાયનું દલન કરવાનો આ નવો માર્ગ દુનિયાને બતાવી આપીને દુનિયાનું પણ કલ્યાણ કરીશું.

લાગે છે, મરીને દેશને અમારી સેવાથી વચિત કેમ કરીવે ?' તો બહુવુ કે તે સેનામા ક્ષાત્રવૃત્તિ નથી દેશસેનાના પ્રનધારીઓએ પોતે કેટલું કરી શકે એનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ અને આજે દેશની ગભીર સ્થિતિમા કેટલા સ્વાર્થભાગની જરૂર છે તેના જ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ એજસાજ કરવા જવું હોય ના પોતાની રક્તિ અજમાવવી હોય ત્યારે પોતાથી કેટલું દોહાશે એનો આક કાઢવો ઘટ પણ ન્યારે મહોસકટ આવી પડ્યું હોય, કોઈના પ્રાણ બચાવનાના હોય કોઈ દૂખતો પ્રિયજન બચાવવો હોય, કોઈ સ્ત્રીની આબરુ રક્ષણ કરવાનું હોય અથવા દુરમનના હાથમાથી છટકીને નાસી જવું હોય તેવે પ્રમગે પોતાની રક્તિનો હિસાબ બહુવા બેઠે ન આસે તેવે પ્રમગે તો ઇશ્વર પર નિશ્ચા નખી શરીર પડે ત્યા સુધી પ્રયાસ ચલાવવો જ જોઈએ. આ કામમા મારે મરવું છે, ઇશ્વરની કૃપા હશે તો તેમાથી ઇશ્વર મને જશ આપી બચાવશે, એવી વૃત્તિથી માણસે કપલાવવું જોઈએ દરેક સૈનિક—સાચો વીર એ જ નિશ્ચયથી ગળે ચડે છે એનામા ભગતી થતી વખતે સૈનિક એ જ પ્રતિજ્ઞ લે છે કે આ દેશ મા આં ગાદીની આજે મે જ સેના સીંદારી છે તે એવા માગ જીવન કારા તેમજ માગ મૃત્યુ કાગ પણ હું કરીશ

૨૧

વણીવાર મનુષ્યનો યત્ન 'મારું આંતરને કામા કહે છે, 'શું ગાડો ચલે છે ? મરીને તું શું સાધનાનો હતો ? તારો આપભોગ એજે જશે નાહક ખુનાર સા માટે થાય છે ? અત્યારે જીવવાનો પ્રમગ છે જેમ તેમ કરીને જીવી લે જીવશે તે ફરીવાર લડશે ' સાચો ક્ષત્રિય વીર મારને એક જ જાળ આપે, 'અણીને દિવસે જો પૂરી એવા મ કડે તો મો યરસ જીને પણ હું સી સેવા કરવાનો હતો ?' અમે ક્ષત્રિયો અમારા આપભોગની કિંમત કરવા બેસતા નથી જીવન કે મરણ એ ઇશ્વરના હાથમા છે આજે જીવવા નો પ્રયત્ન કરે અને ફરીથી કોઈ નાર આવો મેવાનો પ્રમગ ન જ આવે ' તો ? અથવા આવતી કાલે પથારીમા પામગની પેરે પગ ઘસીને મરવા વખત આવે તો ? આવેલી ધડીને દગો દધ આવતી પડીને 'હિતચિન્તક હું શાને 'તું ? આવતી ધડીને હિતચિન્તક એ જ ઇશ્વર છે '

પરો વીર પોતાના કામની કિંમત આકે છે, પોતાના સાગની નહિ મહાત્માજી જેલ ગયા તેમા તેમણે પોતાના સાગનો હિસાબ નથી માડ્યો આજે જો આપજે તેમના સાચા સૈનિકો હોઈએ તો મમે તેમ કરીને મહાત્માજીને ઇગવવા એ વિચાર માડી વાગવો જોઈએ અને જે સ્વરાજ્યને માટે તેમણે પોતાનું અસૌકિષ્ઠ બલિદાન આપ્યું છે તે સ્વરાજ્ય વહેલામા વહેલું કેમ હાય કય એનો જ વિચાર કરવો જોઈએ નહિ તો આપજે સ્વતન્ત્રતા

દેવીને આ બલિદાન અર્પણે દેવે પછગયી બનડતા હોઈએ એવું થશે. આટલો ભારે સ્વાર્થસાગ હજી આપણે તૈયાર ન હતા એ જ એનો અર્થ થશે દેવને ખાતર કોઈએ આપનોગ આપ્યો હોય તો તેની દરેક તેમને દેવી રીતે ઓઠામાં ઓઠુ ખમતુ પડે. એનો વિચાર કરીને આપણે ન કરી શકીએ. તે દરેક તો તેમની ક્ષાત્રવૃત્તિ આપણે ધાન્ય કરીને અને તેમના જેવા સ્વરાજ્યના કુટીર બનીને જ કરી શકીએ. દરેક જાણ પામે તેમના જેટલું સાગવાનું ન હોય, પણ સર્વસ્વ હોમવાની વૃત્તિ તે દરેક જાણ તેમના જેટલી ધાન્ય કરી શકે. સ્વગત્યદેવતાને તે વૃત્તિની જરૂર છે. પરતન્વતા-દેવીએ આપણી પાસેથી ઓઠો ભોગ લીધો નથી, પણ તે કમો અપાયેલો છે. સ્વતન્વતાદેવી બહુ જ માની છે કેમને આપેલો ભોગ તે કળહ કરતી નથી. હિત્તાદમા એકવાર ભોગ આપ્યા પછી જો આપણે બનડાટ કરીએ તો સ્વતન્વતાદેવી તે ભોગનો સાગ કરે છે, આપણો ભોગ નકામો જાય છે અને સ્વતન્વતાદેવીનું અપમાન થાય છે. એક દિવિ કહે છે

‘સગા દીર્ઘ મે ચાદઆલમના લાખ માગના ચોરીએ’

પણ તે તો પરતન્વતાદેવીએ લીધેલો ભોગ હતો. તેનો જ ભોગ સ્વતન્વતા દેવીને મળ્યો હોત તો આજે હિન્દુસ્તાન ઉત્પત્તિના પર્વતને શિખરે પહોંચ્યું હોત. સ્વતન્વતાદેવી બહુ જ સૂચાળગી છે. દરેક આત્મભોગ તે પારખી પારખીને લે છે. સ્વતન્વતાદેવીને સતોખવી એ સહેલી વાત નથી. પણ તેનો પ્રસાદ પણ તેટલો જ દિવ્ય હોય છે એકવાર પ્રસન્ન થઈ એટલે પગી શું આપવું ને શું ન આપવું એનો તે વિચાર કરતી નથી. સ્વતન્વતાદેવીની દયા એકદમ અતીન્દ્રી તુષ્યમાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે વજ્રહૃદયની હોય છે, નિર્દય તાની ભૂતિ હોય છે. સ્વતન્વતાદેવીને રીઝવવા ખાતર આપણે ભોગની બહુ પડતી હોય ત્યારે પણ તે માનિની કાણુ પડ્યાને કેટલા પડ્યા એનો વિચાર કરતી નથી. પોતાની બહેન કીર્તિદેવીને તે કહે છે, ‘વહેલાને તું સાંચવજે. તે કામ તારું છે અને સન્તોર થશે ત્યારે જ હું પ્રસાદ આપીશ ત્યાં સુધી મારા ઝરણા સૂકાયેલા જ રહેશે’ માટે જ મહાત્માજીએ જોલ જતી વખતે કહ્યું, ‘મને છોડાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતા હું સ્વગત્યની લોકમેવા હાગ જ છટવા માગુ છું, અને તે વહેલામા વહેનો’

દરેક વીર તે માનિનીનો સ્વભાવ બરાબર જાણ્યો છે તે માનિનીથી બક્તિમા વ્યભિચાર સહન થતો નથી. સ્વતન્વતાની ઉપાસના છોડી આપણે ગાંધીજીની ઉપાસના કરીએ તોપણ તે સહન ન કરી શકે તે કહે છે, ‘ગાંધીએ મને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું, પોતાને પણ આપી લીધો તેના પર

તમે પણ મારી પાસે આવી જાઓ, મને અર્પણ થાઓ, મારે માટે કુરબાન થાઓ. ખીજે ઉપાય નથી.’

સત્યાગ્રહની લડત શરી જામે તો પોતે વિલાયત જવું એવા લોક-માન્યનો વિચાર હતો. તેનું કારણ તપાસીએ ત્યારે તે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માની ઉત્તરવળ દેશભક્તિ અને આપણી થેલાઈનું બાન બંને પ્રગટ થાય છે. તેમણે કહ્યું, ‘ગાંધી સત્યાગ્રહની લડતે ઉપાડશે તો મારાથી તેમાં ઝંપલાબ્યા વગર રહેવાશે નહિ. અને એ દેખીતું છે કે શરૂઆતમાં જ અમે બંને પકડાવાનાં. પછી લોકો ગાંધીએલા બની જશે અને સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન ગૌણ શરી અમને છોડાવવાના સવાલને જ પ્રધાનપદ આપશે, અને જતી સરકાર તે જ વખતે જો વિધિની વાત કરશે તો અમને છોડાવવા સારૂ સરકાર જો કંઈ બે ચાર ટુકડા, આપશે તેટલાથી પણ સન્તોષ મानी બેસશે, આમ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહત્કાર્યમાં હું વિઘ્નરૂપ થઈ પડું એના કરતાં હું આવી ઘંડીએ પણ દેશવટો લડું એ જ શ્રેયસ્કર છે.’ કેટલી ઉત્તરવળ દેશભક્તિ! શિવનું નિર્માત્ર આપણાથી વપરાય નહિ; તે મહાત્માગીને અર્પણ કરેલી વસ્તુ તરફ આપણે લોભ કે લોભાગની નજરે ન જ જોવું જોઈએ. સ્વતન્ત્રતાદેવી શિવા બવાની છે. તેનો કૃપાપ્રસાદ થાય નહિ, તે વરદાધિની થાય નહિ ત્યા સુધી તેને અર્પણ થયેલ નિર્માત્રની સામું પણ આપણે જોવું ન જોઈએ.

આત્મશોધન

સૃષ્ટિના નિયમો અટળ છે એવી આપણી ખાતરી છે. નીતિના નિયમો પણ એટલા જ અટળ હોય છે. પાણીમાં મીઠું નાખવા છતાં તે ખાંડ ન થાય, બંદુકનો દારૂ સળગવાથી ભડકો ન થાય, પણ નીતિના—આધ્યાત્મિક જગતના નિયમો કોઈ કાળે ટળતા નથી. સૃષ્ટિ આજે છે તે કાલે નથી, પણ આત્મા તો સનાતન છે. તેના નિયમો પણ તેટલા જ સનાતન અને અટળ હોય છે.

સત્કૃત્યનું શુભ પરિણામ આવે જ, કુંદૃત્યથી નાશ થાય જ, એ નિયમ વ્યક્તિને વિશે જોટલો સાચો છે તેટલો જ સમાજને વિશે પણ સાચો છે. ન્યારે ન્યારે આપણે મહાન રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ઉપાડીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આ નિયમનો અમલ બરાબર જોઈ શકાય છે. આપણી દાલની હિલચાલમાં

જોડે દરજ્જે આપણી શુદ્ધ તપશ્ચર્યા હતી તેટલે દરજ્જે આપણને શુભ ફળ મળું છે. જોડે અંશ શુદ્ધ ન હતો તેટલે દરજ્જે આપણે ટોકર ખાધી છે. સાચું જોતા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં અપજ્ઞ નેની વસ્તુ છે જ નહિ.

*

*

*

જ્યારે જ્યારે ધારેલું કામ પાર નથી ઉતરતું ત્યારે ત્યારે અન્તર્મુખ થવાની, આત્મપરીક્ષણ કરવાની એક અમૂલ્ય તક આપણને મળે છે. જેમ માણસ માદો પડે છે તેથી જ વંદને અનુભવ મળે છે તેમ જ જ્યારે ખૂલ થાય છે ત્યારે જ આધ્યાત્મિક મૃદિના સ્પર્શ અને સૂક્ષ્મ નિયમોનું આપણને દર્શન થાય છે.

*

*

*

આપણે સરકારની પાપી પ્રવૃત્તિ જોઈ તેને પાપી કહી વખોડી, શુદ્ધ ધાર્મિકતાથી આપણે તેની સામે થયા, આવા પાપ સાથે ભાગીદાર થવા કરતાં તેની સામે થઈ ભોગવવા પડતાં બધા કષ્ટો સહન કરવાની તૈયારી કરી. તેનું પરિણામ શુભ આવ્યું. લોકોમાં નવું ચેતન આવ્યું. અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં અલૌકિક પરિવર્તન થયું. લોકસમાજમાં નવો આદર્શ સ્પર્શ્યો અને સામાન્ય લોકો પણ સ્વરાજ્યના વાતાવરણને ઓછોવત્તો અનુભવ કરવા લાગ્યા. ભીતિ ગઈ, પ્રીતિ ઉદ્ભવી. મેલ ગયો, શુદ્ધતા આવી. એની સાથે શ્રદ્ધા આવી. પણ આટલા મોટા અને પુગતન રાષ્ટ્રને ઉદાર મહેલાઈથી થાય એમ તો નથી જ.

*

*

*

*

જૂનું મકાન રહેવા માટે જ્યારે સારસુક કરીયે છીએ ત્યારે ખૂણાખોચરામાં પડી રહેલો કચરો અને પૂંજો જેમ એકદમ ઉડી બંધી હવા બગાડી મુકે છે તેમ રાષ્ટ્રમાં સૂતેલી હીન વૃત્તિઓ પણ આત્મશુદ્ધિની સરજાતમાં બગી ઉડે છે. આથી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી હોતું. કચરો બહાર જવા માટે ઉડે છે અને હીન વૃત્તિઓ બળી બરમ થવા માટે સળગી ઉડે છે. પણ જ્યારે કચરો ખડું જ અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યારે તે ફેફસામાં ન જાય એટલા સારૂ ઘણીવાર આપણે ધડીબર વાળવાનું મોકુફ રાખીયે છીયે, પાણી છાટીયે છીયે. ઘર સાફ થાય અને આંગણમાં કચરો હોય તોપણ આપણે સલામત નથી. ઘર સાફ થયું એમ માની આપણે યાળા પીરસી જમવાની તૈયારી કરીયે અને એટલામાં પવનના સપાટાથી બહારનો કચરો ઉડે તો પીરમેલી યાળા ઠાકી મુકી બહારનો કચરો પ્રથમ કાઢી નાખવા વારો આવે છે.

*

*

*

રાષ્ટ્રીય પ્રતિઓનું પણ આયું ન છે. આપણી બધી જ પ્રતિ સંપૂર્ણતાએ શુદ્ધ હતી એમ તો આપણાં દેવોવાય નહિ આપણી પ્રતિ નિર્માણ હોત તો તેમાંથી મેલુ કળ આવત નહિ આપણે અદેશીની ઈલચાલ કરી, પણ પન્દેશી કપાળ બાળી નાખ્યા નહિ આપણે ગાંધીય સિદ્ધાંત હાથમાં લીધું, પણ અગાંધીય પદ્ધતિનો મોહ છોડ્યો નહિ. આપણે અસ્પૃશ્યભાવનાનો ઈનકાર કર્યો, પણ મનનો ગંડામ છોડ્યો નહિ આપણે મહાપાનનો નિગેધ કર્યો, પણ શરાબી માણસની દયા ખાધને તેની ધૂણી ન કરી આપણે સગકાર સાથે અસહકાર કર્યો, પણ હિંસાતત્તિનો મનમાંથી સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કર્યો નહિ તેથી જ સ્વરાજ્ય પામે આપણે ઉત્તું છે છતાં આપણે તેને ઝોળખી શકતા નથી. જ્યારે વિજયલક્ષ્મી હાથમાં જયમાળા લધને ઉભી હતી ત્યારે આપણે ધીરજ ખોઈ ખેલા. ચૌરીચૌગના બાન બૂલેલા લોકોએ જ ધીરજ ખોઈ એમ નથી, તેમણે દરેલી બૂલ સુધાગવા માટે જે આપતા ઇલાજ લેના પડ્યા છે તે લેવા જેટલી ધીરજ ન ગતાવનાજ પણ આપણામાં દેટલા બંધ છે ' આપણે પુણ્યનું યજ્ઞ માગીએ પણ પુણ્યગંધક દેવાની ના પાડીએ તે કેમ આવે ? આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના નિયમ અટળ છે. અધીગ ચના કગ્તા આપણે આત્મસંશોધન કરીએ તો વધારે લાભ થાય અને રસસિદ્ધિ નજીક આવે

*

*

*

જ્યારે જ્યારે દાખલાનો જવાબ બરાબર આવતો નથી ત્યારે ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતાનો દાખલો કરી તપામે છે, જ્યારે જ્યારે ધાતું પગિશામ નથી આવતું ત્યારે ત્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે દરેકો પ્રયોગ કરી તપાસી જુએ છે, અને જ્યારે જ્યારે જીવનયાત્રામાં અપચત આવે છે ત્યારે ત્યારે ધૌર્મિક માણસ અન્તર્મુખ થઈ પોતાની બૂલ તપામે છે અને પોતાની તપશ્ચર્યા વધુ તીવ્ર કરે છે. વિશ્વામિત્રે આમ જ દરેક દેવોએ એ જ માર્ગ ચીકારેલો. રાજા બર્તકરિએ અનેકવાર આત્મપરીક્ષણ અને આત્મશુદ્ધિ કરી હતી એમ કહેવાય છે સિદ્ધિનો ઉપાય આત્મપરીક્ષણ અને તપસ્યા એ જ છે એમ અનુભવી ઋષિમુનિઓ કહેતા આવ્યા છે આજે આપણે પણ તેમ જ કરીએ

*

*

*

આપણે જોયું છે કે આપણી ઈલચાલમાં જેટલે દરજ્જે સત્યનો અંશ છે તેટલું જ રજા આપણે પસંદ પડ્યું છે સતીબાર વધારે લાભ થવાની આશા કરવી જ નહિ.

*

*

*

ત્યાર ગમે તેમ કરીને ચરિશ્રામ લાવવાની ઉતાવળ કન્વા કગ્તા

આપણે દરેક જાણ પોતપોતાનું અતઃ તપાસીયે, ત્યાં જૂન હોય તે મુકારી દબ હોય તે દર કરીયે, મેલ હોય તે બાળી નાખીયે, દૂષ હોય તે દરીયે, નમળાઈ હોય તે તથા દહીયે, અને પચાતાપથી પાવન થઈ ઠં પાસેથી કરી આસીર્વાદ માગી લઈયે.

ભરતીઓટ

પ્રિય બાઈ,

તમાગ દાગળમા હું કંઈકે નિગાયા જોઉં છું ગયે વગસે તમે : હીલચાલમા નવા નવા જ જોડાયા હતા તમારામા અદારણુ ઉત્સાહ વા હતા તમારો પોતાનો આપભોગ તમને કંઈકે, અપૂર્વ સાગતો, જ તમારો એવાનો આપભોગ જ સ્વગત્ય મેળવવા માટે સમર્થ હોય આજ તમારો નિરુત્સાહ પણ અદારણુ જ છે બાઈ, મેં રાજદારી હીલચાલ કંઈ નહિ તો ત્રણ ભગતી અને ત્રણ ઓટ જોઈ છે અને તે ઉપ એ સિદ્ધાન્ત તારવી દાક્યો છે કે ભગતીઓટ અને વિચાર ક્રમતા મરવ પ્રગતિ જ થાય છે

મેં ખીન્ને પણ સિદ્ધાન્ત મનમા બાધી ગખ્યો છે કે સ્વગત્યની કુ- કેળવણીમા જ છે તેથી જ બધું છોડી હું કેળવણીમા રસ લેતો થયો । આજે સ્વદેશીને સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાયું છે તે હીમ છે બાદી અને સ્વદે- વગત્ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સ્ત્રીમગ થવો પણ મુશ્કેલ છે, પછી ફેલાવાની વાત જ શી ? જ્યાં સ્વદેશી નથી ત્યાં કેળવણી 'રાષ્ટ્રીયનું' નામ ધાગણ ! તોપણ તે અગદ્રીય જ હશે

દેશમા તોફાન થશે અને તોફાનની અમર આઠલી માડી થશે એ મને સ્પષ્ટ જ નહોતું કેમકે અહિંસાનું મહત્ત્વ ગયે વગસે પૂરેપૂરું સમજા નહોતો હતા મને એટલું તો સાગતું જ કે આઠલા ઉત્સાહની ભગતી પ નિરુત્સાહની ઓટ પણ આવવાની જ હું કંઈ એક વગસના સ્વગત્ય આતાથી આ હીલચાલમા પડ્યો ન હતો, અને તેથી એ વગસમા સ્વરાજ ન મળ્યું તેનું મને આશ્ચર્ય ન થયું એક વગસમા સ્વરાજ્ય મળી શકે છે શ્રદ્ધા ગયે વગસે માગમા આવી અને તે દહીયે છે પણ આપણે દહી પા વલખન છોડવા કયા માગીયે છીયે ? સ્વરાજ્ય એટલે સ્વાવલંબન એનો । દિવમે લોકોને અનુભવ થશે તે દિવમે જ સ્વરાજ્યસાધના શરૂ થશે

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી બધું સંપૂર્ણ થઈ જશે, એક વરસની મહેનત પછી સુખેથી સુખી જીવન અથવા લોકવાર્તામાં આવતા રાજાની પેઠે દરેક જણ રાજા બની ખારોપીશે ને રાજ્ય કરશે એવી દંડપના જ્યાં સુધી આપણમાં હશે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યભાવના, સ્વરાજ્યપ્રતિ કેળવવાની નથી સ્વરાજ્યની સ્થિતિ ઉગત હશે, કલ્યાણકારક હશે, માનભરી હશે, એ બધું ખરૂં, પણ આજના કરતાં તે સુખકારક હશે જ એમ તો આપણે ન જ માનીએ. મહત્વાકાંક્ષાશાળ્ય બનેલા આપણે માનાપમાનનો વિચાર છોડી દીધા પછી આજે પણ ક્યાં સુખી નથી ? ગમે તે સ્થિતિમાં સુખ માનવાની કળા આજે આપણે બે હજાર વર્ષથી કેળવતા આવ્યા છીએ એથી વધારે સુખ ક્યાં લાભવાનું ? આજે પામીએ છતાં સુખ આપણે ત્યાં ધણ્યે છે. સ્વરાજ્યમાં આપણે પામીએ સુખ જરૂર ખોઈ બેસવાના. અને તેથી જ તો સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરતાં પણ કેટલાક લોકો સ્વરાજ્યથી ડરે છે. તેમને ધારતી લાગે છે કે સ્વરાજ્યમાં બધી ઉપાધિઓ એકસામટી આપણી સમક્ષ ખડી થશે. આપણે આપણી મેળે વિચાર કરવો પડશે, પુરુષાર્થ કરવો પડશે, દેશનું રક્ષણ કરવું પડશે અને પ્રયત્નપૂર્વક દરેક સવાલનો નીવેડો આપવો પડશે, હમેશાં જાગૃત અને કર્મશીલ થવું પડશે.

ઠાઠ વીરાગના જ્યારે વીર સાથે પરણે છે ત્યારે તે જાણે છે કે તેને માટે મોજશોખના દિવસ આજી છે, રાજા મોત સાથે જ દોસ્તી ગળવાની છે. પણ તેમાં જ તેને આનંદ હોય છે. મોત સાથેની દોસ્તી—સંકટનું સતત દર્શન એ જ જીવનગ્રંથ છે. મોત વગરનું જીવન એ અલૂણા અજ જેવું છે.

એ ઉદમશીલતા, એ મોત વિશેની બેપરવાઈ, એ જીવનનો વીરસ હિન્દુસ્તાનમાં ધીમેધીમે આવવા લાગ્યો છે એ તમે નથી જોઈ શકતા ? તમારા આપજોગથી તમે આશામાં આવ્યા તેની હદ આવી ફેરી એટલે હવે નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયા છો. તમે ઉત્સાહમાં હતા ત્યારે મને આ નિરાશાની એટ દીસતી હતી. આજે તમે નિરાશાથી મોજા પડ્યા છો ત્યારે મને વિજયનો દિવસ દીસે છે. લોકમાન્યે આખી જીંદગી સ્વરાજ્યના જાગૃતમાં ગાળી દાદાબાઈએ અન્તકાળ સુધી સ્વરાજ્યસાધના ક્યાં કરી અસંખ્ય લોકો સ્વરાજ્યને અર્થે લાખા લાખા વર્ષો જેલમાં ગાળી ગયા છે. લાલા લજપતરાય અને દેરાજીનું દાસ ક્યાંનાયે સ્વરાજ્યમય થઈ ગયા છે. અલી બાઈએ સ્વરાજ્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું છે. મહાત્માજી જેના પુણ્યલોક નરવીરનું બલિદાન પણ સ્વરાજ્યને અર્થે જ છે. આટલો બધો શુદ્ધ સાત્ત્વિક આપજોગ જ્યારે દૃષ્ટિ આગળ છે ત્યારે માગમાં સ્વરાજ્યને વિષે નિરાશાનો પ્રવેશ કેમ થઈ શકે ? બીજી તરફ આ પંદર વરસ થયા સગદારની ગજબનીતિ

દહાડે દહાડે ચારિત્ર્યચન્દ્ર ચની જોડે હું. સરકારનો પુણ્યાગ ક્ષીણ થતો જાય છે એ પણ અપદ્દેશાય છે. ત્યારે સ્વગત્ય વિશે હું નિરાશ કેમ થાઉં ? ધણીને નવજવાન મોજગોખ છોડી સાદા બન્યા છે, કેટલાકોએ સ્વગત્યપ્રાપ્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એ જાણવા છતાં સ્વગત્યને વિશે હું નિરાશ કેમ થાઉં ? અહોરાત્ર પૈસાની જ ઉપાસના કરનાર ધનિકો સર્વસ્વ છોડી સાદા દેસમેવડો બની રહ્યા છે તે જોવા છતાં હું સ્વગત્ય વિશે નિરાશ કેમ થાઉં ? કેટલાક તપો-વૃદ્ધ ઠોસાઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાની કલ્પના એક કોરે મુકી દઈ જુવાનીઓ સાથે બળી જુવાન બની ગયા છે તે જોવા છતાં હું સ્વગત્ય વિશે નિરાશ કેમ થાઉં ? હું આટલો આપભોગ વ્યર્થ જાગે એમ મારે માનવું ? તે તો નરી નારિતકતા જ ગણાય. મારો કર્મ ઉપર વિશ્વાસ છે, હું દૈવાદી નથી. વાસણ નીચે દેવતા મુક્યા પછી પાણી ગંભ થવાનું જ એ વિશે જેમ તમને સંકા આવતી નથી તેમ મને આટલા આપભોગ પછી સ્વગત્ય મળવું જ જોઈએ એ વિશે સંકા નથી રહી. રાગઆતમા તાત્કાલિક રૂળ ન મળેલું જોઈને હું નારિતક બની જતો. મને લાગતું કે આટલી મહેનત ફોગટ ગઈ છે. પણ ત્રણવાગ મેં જોયું છે કે એક હીલચાલની નિષ્ફળ ગણાતી તપશ્ચર્યા બીજી હીલચાલને સાર ખાતર તુલ્ય થઈ પડી છે.

સ્વગત્યની સાધના કેટલીકવાર અચાત દશામા જ કરવી પડે છે આજે તમાગ કામની કદર વખતે ન પણ થાય, પરંતુ ભવિષ્યના લોકો—સ્વગત્ય ભોગવતા લોકો જરૂર તમારી અદેખાઈ કરશે. તેઓ જરૂર કહેશે કે અમને સ્વગત્યનો આનન્દ છે, પણ સ્વગત્ય મેળવવાનો દ્વારો અમે નથી અનુભવ્યો, સ્વગત્ય મિષ્ટ તો છે પણ સ્વગત્યસાધના એ સ્વગત્ય પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે આદિષ્ટ છે સ્વગત્યદેવતાને અર્પણ થયેલા આપણે સ્વગત્ય વગર બીજાને રાનો વિચાર કરીએ ?

સિ

તમારો શુભેચ્છા

ધૂમાડાની જવાબા

કોઈ પણ સારી હીલચાલની જગ્યાએ સમાજ પર અસર થવા લાગે છે ત્યારે સમાજના દોષોને લીધે તેમા કેટલાક વિકાર દેખાવા લાગે છે. હીલચાલમા જો ખૂબ જોર હોય તો એ વિકારો વધી શકતા નથી, નહિ તો

એ વિકારો મૂળ હીલચાલને જ ખાઈ જાય છે.

જેઓ લોકપ્રિય થયેલી ધાર્મિક હીલચાલ ઝીલી શકતા નથી તેઓ કાં તો નારિતક બની જાય છે અથવા તો દંભી બને છે. અમુક તત્ત્વમાં હું માનતો જ નથી, એ તત્ત્વ ગમે તેટલું સાઈ હોય તોપણ તે વ્યવહાર્ય નથી, તે તત્ત્વ સફળ નીવડ્યાનો ઇતિહાસમાં દાખલો નથી, અમુક પ્રસંગે એ તત્ત્વ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, એવું એવું કહી તે તત્ત્વને ઉડાવી દેનાર લોકો નારિતક કોટિમાં ગણાય. અશક્તિ ઉપર જ બાર મુકી તત્ત્વ અશ્રુમ્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ મથે છે.

ખીજા કેટલાક લોકપ્રિય અને દેખીતી રીતે ધાર્મિક એવા તત્ત્વનો વિરોધ કરવામાં પોતાની જ ફજેતી છે એમ જોઈ પોતે તે તત્ત્વનો અંગીકાર કર્યાનો ડાળ કરે છે. આ વર્ગ બહુ જ જલદી દંભી બની જાય છે, નારિતકો સમાજની અશક્તિ વધારે છે, જ્યારે દંભી લોકો અશક્તિને ઢાંછી રાખે છે.

ત્રીજો એક વર્ગ એવો હોય છે કે જે તત્ત્વને તેમજ પોતાની અશક્તિને કબુલ રાખે છે. તે તત્ત્વને ટેકો આપે છે, પણ આચરણ કરતી વખતે પોતાની અશક્તિ બતાવી માફી માગે છે. દરેક તત્ત્વનું સંપૂર્ણ પાલન તો હમેશાં આકર્ષે હોય જ. બાગ્યે જ કોઈ કહી શકે કે પોતે અમુક તત્ત્વનું સંપૂર્ણ પાલન કરે છે. એટલે આ ત્રીજા વર્ગમાં ગમે તે માણસને મુકી શકાય. પણ જેઓ તત્ત્વનું પાલન કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે તેમને માટે આ ત્રીજો વર્ગ નથી. તત્ત્વપાલનનો પ્રયત્ન કરવાની દાનત જ જેમનામાં નથી તેમને માટે આ વર્ગ છે. આ વર્ગના કેટલાક લોકો અભિમાન ધરાવે છે કે તેઓ નારિતક પણ નથી અને દામિક પણ નથી. પોતાની અકર્મણ્ય નુબ્રતાને જ તેઓ સદ્ગુણને નામે ખપાવે છે.

ચોથો એક વર્ગ એવો હોય છે કે જે અમુક તત્ત્વ આપણે જાણ્યું એટલે તે આપણામા આવી જ ગયું એમ માને છે. એવો વર્ગ અભિમાનથી આધળો બની પોતાનો દોષ જોઈ શકતો નથી અને ખીજાનો દોષ જોતો સહેલ હોવાથી તે વિષે ઘણી જ અધીરાઈ બતાવે છે. આ વર્ગના લોકો તત્ત્વપ્રચાર કરવામાં બહુ જ ઉત્સાહી હોય છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનો વારો વાવે ત્યારે મોળા પડે છે. આવા લોકો આશા અને નિરાશાના હીચકા હમેશાં ખાયાં જ કરે છે.

દરેક માણસ જો પોતાના મન સાથે વિચાર કરી પોતાના દોષોતપાસશે તો આપણી હીલચાલનો હજી કેમ અન્ત આવ્યો નથી એવું કારણ એને જડશે.

આ ચારે દોષોમાંથી કયો દોષ આપણે સાંખી શકીએ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું જ કહી શકાય કે દરેક માણસે પોતપોતાના દોષો કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી તારક ધર્મતત્ત્વનો પોતાના જીવનમાં અમલ કરવામાં જ પોતાની

સર્વ શક્તિ ખર્ચવી જોઈએ. ચોરસનો પોતાનો ખૂણો ગીધો કરી લઈએ એટલે બાકીના ત્રણ જોની મેળે સીધા ચર્ષ જશે.

ઉપર વર્ણવેલા દોનો અગ્નિના ધુમાડા જેવા છે. અગ્નિ જોરથી બળે એટલે ધુમાડો નથી રહેતો, ધુમાડાની જવાબા ચર્ષ જાય છે. ઉપર વર્ણવેલા દરેક વર્ગમાં દોનો સાથે ગુણ પણ હોય છે. તે ગુણનો જ ઉદય થાય એટલે દોય નીકળી જાય છે.

ખાખી કે ખાદી ?

એકે લુહાર હતો. તે સરસમા સરસ તલવારો તૈયાર કરી જાણતો હતો. અનેક શરે જવાનો તેની પાસે આવી તેની ખુશામત કરી તેની પાસેથી તીક્ષ્ણ અને પાણીદાર તલવારો લઈ જતા અને લુહારની તારીફ કરતા. તલવારો ખૂબ વેચાઈ, દરેક જણુમા તે લુહાર વિશે અને પોતાની તલવાર વિશે મગર્હી પેદા થઈ અને દરેક જણુને લાભવા માંડ્યું કે આ તલવાર વડે હું દુનિયાનું બધું કરીશ.

દરેક જણુ દુનિયાનું બધું કરવા નીકળ્યો, અને તે તલવારને બળે. તલવાર હાથમાં આવ્યા પછી દરેક જણુને મનમા જે કંઈ વિચાર આવવા લાગ્યો તે દુનિયાના હિતનો જ છે એવી જ તેને ખાતરી થવા લાગી અને તેને પરિણામે બધા જ દુનિયાનું કલ્યાણ કરવા એકજીન સાથે લડવા લાગ્યા અને યોદ્ધાની નદીઓ વહેવા લાગી.

સંવારે જ પોતાનાં વખાણુ અને 'જે' સાંભળી જે લુહાર હર્ષવેશે થયો હતો તે સાઝ સુધીમા તો પોતાની કૃતિનો આવો ઉપયોગ થતો જોઈ પથાપાથ અને જાજગથી અધમ્મો થઈ ગયો એણે નિશ્ચય કર્યો કે હવેથી મારે લોહાને અડધું હરામ છે.

એટલામાં એને નવો વિચાર સૂઝ્યો. એણે હાથમા આવ્યું એટલું લોહું મેળું ક્યું અને તેને તપાવી દીધી તેની હળપુણીઓ અથવા હળનાં પાનાં બનાવ્યાં. બસ, તે દિવસથી લુવાનીઆઓ તેની પાસેથી તે હળપુણીઓ લઈ જઈને જમીન ખેડવા લાગ્યા અને સાઝે મેળા ચર્ષને પ્રેમભક્તિના ગીત ગાવા લાગ્યા, અને પેલા લુહારની ઈરી 'જે' બોલાવા લાગી.

હિન્દુસ્તાન—બોણું હિન્દુસ્તાન સૌજનો સુધી રાજદારી ખરબટથી અગમ્યું, દુનવી અથવા આસુરી મહત્વાદાક્ષથી વિમુખ અને અપસન્નોથી

મધ્ય હતુ પોતાની હાંજતો ઓગ્રમા ઓછી દરી અને જે રાખવી જ પડે તેના સરેવામા સહેવા માધનો ગોધી કાઢી બનતા મુધી નિર્દોષ અને નિરુપદની જીવન ગાળવાનો દિન્દુસ્તાનનો મનાતન આગ્રહ છે

પણ આ દાવ્યમય ધાર્મિક જીવનનુ રહસ્ય લોકોના મન ઉપર યાનપૂર્વકે દસાવવામા આવ્યુ નહિ હોય તેથી જ દિન્દુસ્તાન માદું મધ્ય જતા મુશ્કિત મધ્ય નહિ. પરદેશથી ચિત્રવિચિત્ર અને મોહક વસ્તુઓ આવતા વાત દિન્દુસ્તાનનુ મન ચળુ પ્રથમ હલકા ગણાતા વર્ણોમા મોહનો ફેલાવો થયો અને પછી ઉચ્ચતાનું અભિમાન ધરાવતી ન્યાતો પણ મોહમા સપડાઈ દેટલીક વાગે તો આ ઉચ્ચ વર્ગે જ પરેલ દરી અને પોતાના આ મોહનુ પરિણામ સુ આવશે એનો વિચાર મરખો કર્યા વગર જે આવ્યુ તે લીધુ જે બાવ્યું તે સ્વીકાર્યું.

પણ અધ પાત પણ મ નથી હોતો. તેને માટે દેટલીયે કેટલું વસ્તુ એનો ભોગ આપવો પડે છે દિન્દુસ્તાનને સ્વદેશભક્તિ અને આત્મચત્રેમ છોડવા પડ્યા ગમે તેની તાળેદારી કરી અને ગમે તેના તમકથી લડવુ એ અધર્મ દિન્દુસ્તાનને સ્વીકાર્યો

દિન્દુસ્તાનમા દરેક ચાનિનુ કદક વિશિષ્ટ ચિહ્ન હોય છે. ધોતીયુ, પાષાડી અને તિવક ઉપરથી માણસની ન્યાત વગ્તાય છે કુપર વર્ણવેલા તાળેદારીના ધર્મ માટે ખાખીનો પોગાક પસંદ કરામા આવ્યો. ખાખી ગમે કદ પાપ કર્યું નથી. ખાખી ગમે એ મહેનતનો ગમે છે, જેમ જેઓ એ ત્યાગનિગમનો ગમે છે પણ ખાખીનો અર્થ એ થયો કે તેને ધાન્ય કરનાર હુકમ ઠહારી લડવા તૈયાર છે.

જેને માટે પોતે લડે છે તેને વિગે મનમા સકામ્ય કે અકારણ આદર હોય ત્યા મુધી ખાખીમા નામોળી ગણાતી ન હતી પણ ન્યારે આપણે જોયુ કે ખાખી એટલે જલિયાવાલા, ખાખી એટલે ગુરુ-દા-બાગ, ત્યારે આખા મનમાથી ખાખીની પ્રતિદા અનેપ થઈ અને આપણે આપણું જીવન તપ સી ખાદીની દીક્ષા દીધી જેમ ખાખી એટલે તાળેદારી તેમ ખાદી એટલે પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને સતતત્વના. ખાખીમા મેલ દાકાનો ગુણ છે, ખાદીમા મેલ દાકાનો જ નથી ગેરજા પાડાનો પડે તો ખાદી પોદોરી ઠક છે કે 'મો ધજો, મારી શુદ્ધિ કરો, શુદ્ધિ કરો' ખાદી એટલે ધાર્મિકતા, ખાખી એટલે અદોહ, ખાદી એટલે અદિસા, ખાદી એટલે શમા અને તેજસ્વિતા, ખાખી એટલે તલસાર, ખાદી એટલે તમનું પાનું

મુસ્લિમો ગમે તેવા વિચાર કરે અને સકાર ગમે તેની ખીક અને

સ્તાનમાં ખાખીધર્મનો લોપ થશે અને ખાદીધર્મનો ઉદય થશે કોની મગફળ છે કે મધમ્ની આગ સામે જઈ શકે ?

‘ કાયદા પ્રમાણે ’

કોઈ પણ ગંભ્ય પ્રગ્નની સમતિથી ચાલતું હોય તો જ તે ધર્મ ગણાય. પ્રગ્નસમસ્તની જે ઇચ્છા તે જ તે ગંભ્યનું વેદવાચ્ય હોવું જોઈએ આ સત્ય નો કોઈ જાણે છે. પૂરોપના લગભગ દરેક દેશની પ્રગ્નએ પોતાના રાજ્ય સાથે લડીને આ સત્ય તેની પામે કુળ્ય કુળ્યુ છે. હિન્દુસ્તાનમાં આજની સગકાગ આની છે ? આ પ્રશ્ન જ વિચિત્ર લાગે છે. હિન્દી સગકાગ ‘ કાયદા પ્રમાણે ’ અપાર્થ છે અને એ કાયદો એ હિન્દી સગકાગનો પોતાનો અગર તો વિધાયતની સગકાગનો ઘડેલો છે. આમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નને ક્યયે અ્યાન જ ન મળે. દરેક દેશના કાયદા તે દેશની પગ્નના આગેવાનોએ ઘડેલા હોય છે અને પ્રગ્નસમસ્તની તેને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ માન્યતા હોય છે. તેથી ત્યાં કોઈ માણસ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુન્હો કરે તો તે પ્રગ્નની જ સામે ગુન્હો કર્યા બગેગર ચાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં કાયદા પ્રગ્નએ ઘડેલા નથી. પ્રગ્નની લાગણી કે આદર્શ તેમાં દેખાતા નથી. કાયદાના અમલમાં ગંભ્ય કર્તાનું હિત આડે આવતું હોય ત્યાં પ્રગ્નહિતને ચાહે તેટલી હદ સુધી ડૂબાવી દેવામાં મહેજ પશુ આવ્યકો આવતો નથી આની દશામાં ‘ કાયદા પ્રમાણે ’ જે તૃત્ય દોરિન ગણવામાં આવે તે પ્રગ્નની દૃષ્ટિએ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ દોરિન હોય જ એવું માનવાનું કર્યુ જ કાગણુ નથી કુલીકવાર ધર્મ પ્રમાણે ચાલનાર માણસને કાગે કાગે એવો ગુન્હો કરવો એ શગ્ન થા પડે છે નાગ્ન કરતા દેન શ્રેઠ છે, કાયદા કરતા ધર્મ શ્રેઠ છે, સરકાર કરતા પ્રગ્ન શ્રેઠ છે અને ગજનિષ્ઠા કરતા ગજનિષ્ઠા વધારે શગ્નરૂપ છે. રાજ્ય એ ઇશ્વરથી ડરીને ચાલતો હોય તો જ તે પગ્નપાત્ર છે કાયદો જે ધર્મને અનુમગ્તો હોય તો જ તે માનનાયાયક છે. સગકાગ જે પ્રગ્નનિષ્ઠ હોય તો જ તે ટકવાલાયક છે અને ગજનિષ્ઠાને આડે ન આવતી હોય તો જ ગજનિષ્ઠા એ કર્તવ્ય છે

ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા ન્યાયાધીશ જ્યારે એવું જોડે કે ‘ મારે ધર્મનો વિચાર કરવો નથી, માગે તો ફક્ત કાયદાનો જ વિચાર કરવો છે ’ ત્યારે તે ન્યાયાધીશ મની રૂપ કોઈ જાલિમ રાજસત્તાનો હુકમ ઉઠાવનાર એક અમલ

દાર બની વળ છે. ન્યાયની ખુશી ઉપર ભેમનાગને દગ્ગને તો કોઈ પણ ગલ્ત્ય કે સત્તનતની સત્તાના કરના ઉચિત મનાય છે, કાગ્ય ન્યાયાધીશ એ મત્સ્યનો પ્રતિનિધિ છે, તે શુદ્ધ ન્યાય તોળવા ન બેઠેલો હોય છે સમાજની ધર્મશુદ્ધિ પ્રમાણે જે યોગ્ય અને અયોગ્ય હોય તે પ્રમાણે તેણે સુકાદો આપવાનો હોય છે ધર્મને દાગમા આપેલા કામદાનો માનિત્વ અમન કરી આપવો એટલી વસ્તુનો ન એની દગ્ગમા મમાવેશ નથી કામદા ઉપર પણ ન્યાય તોળનારો અંકુશ હોવો ન લેખ્યે. એવા અંકુશની ઉમે ન્યાયાધીશ કાયદો તોડી કામદાથી વિરુદ્ધ સુકાદો બને ન આપે, પણ અન્યાયી કામદાનો અમલ કરનારો ન્યાયાધીશે ઇનકાર કરવો લેખ્યે, અને જે દિવસે અર્ધર્થ નગ્ગાએ ચોનાના અન્યાયી કાયદા અમલમા શુકવાને કોઈ ન સન્નન ન્યાયાધીશ ન મળે એવી ગિથિત થાય ત્યારે ન દેશમા ધર્મગત્ય પ્રવર્તે છે એમ કહી રાકાય અને ત્યારે ન ન્યાયાસન ઉપર ન્યાયાધીશો ન બેસે છે એમ ગણાય. આ સ્થિતિ વ્યા નથી દોતી ત્યા ન્યાય, ન્યાયાધીશ, ન્યાય-મંદિર એ બધું એક મોટું ફાગસ થઈ પડે છે. સન્નનો કાયદો જેને શુદ્ધગાર દરાવે છે તેને ન વ્યારે આખી પ્રત સંતપુરુષ તરીકે ઓળખતી થઈ વળ છે તે ન દિવસે તે ગત્યવ્યવસ્થા પૂરેપૂરી સડી ગઈ છે એમ સિદ્ધ થયું જાયું. સડેલી વસ્તુ ઝાઝા દિવસ ટકતી નથી અને વ્યા સુધી ટકે છે ત્યા સુધી દુનિયામા દુર્ગન્ધ ન દેલાવે છે તેથી દુર્ગન્ધથી જેમ આપણે દૂર ભાગીએ છીએ તેમ આવી સગદારથી પણ નીરાગી ગુટેવા છુટનાર દરેક નણે દૂર ભાગવું લેખ્યે

બહિષ્કારની પરંપરા

ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા તે વખતની આ દેશની સ્થિતિ દષ્ટિ તમણે આણવાની નર છે. જમીન મહેસુલના ધારામા થયેલા દેગ્ગા-થી અને પ્લેગની શરઆતમા મગકારે આફરેલી નીતિને લીધે મુગધ ઇનાકામા અને જગમગને લીધે જંગાગમા અસન્તોષ ફેલાયેલો હતો. પળખમા નહેરોની આતપાસની વમાઉતની જાળતમા પણ અસન્તોષ કંઈ ઓછો ન હતો. ખીન્ન પ્રાન્તોમા પણ ઓછોવત્તો અગન્તોષ હતો ન. એ બધાને પરિણામે દેશમા અવેશી-બહિષ્કારની હીલચાલ શરૂ થઈ અને થોડા જ દિવસોમા તે સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ સ્વદેશને પરિણામે, જેટલી નાનીમોની વસ્તુઓ આપણે મિલામતથી મગાવતા હતા તે બધી આ દેગ્ગમા ન પેલા કરવાને માટે

કારખાનાં સ્થાપન થયાં. યાન્ત્રિક વિદ્યામાં હિન્દુસ્તાને વિલાસત સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં ઉત્તરું જોધ્યે એ મતનો પુરસ્કાર બધે થવા લાગ્યો, અને સ્વદેશી પેન્સીલો, ટાંકો, સાણુ, કાગળ, એટલું જ નહિ પણ સ્વદેશી સાઈકલો પણ પ્રદર્શનમાં આવવા લાગી. ગરીબ લોકોને ધંધો મળ્યો, દેશાભિમાન સર્વત્ર ફેલાયું; પણ ઈંગ્લંડને તેનાથી બારે નુકસાન થયું હોય કે હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક આવ અટક્યો હોય એવું કશું જ બન્યું નહિ.

બહિષ્કારની હીલચાલ વધારે રજ્જેગુણી હોવાથી તેનો પ્રચાર વધારે થયો. લોકો જાપાની અને અમેરિકન વસ્તુઓ લેવા-લાગ્યા, જેને પરિણામે ઈંગ્લંડના વેપાર કરતાં સ્વદેશીનું જ નુકસાન વધારે થયું. જાપાની કે જર્મન માલ વ્યાં સારો અને સસ્તો મળતો હોય ત્યાં સ્વદેશી માલ લેવાનો આગ્રહ ઓછો થયો. પણ સરનાજે લોકાનુકૂળિતિ સારી થઈ. બહિષ્કારની અંદર મુદ્દમ રૂપે અસહકાર અને સ્વાવલમ્બનનું તત્ત્વ રહેલું હતું જ. પરદેશી શિક્ષણનો બહિષ્કાર, પરદેશી અદાલતોનો બહિષ્કાર, પરદેશી બાપાનો બહિષ્કાર, પરદેશી પોતાક અને રિવાજનો બહિષ્કાર, અરજીઓ અને વિનંતિઓ કરવાનો બહિષ્કાર વગેરે વસ્તુઓ પોતાની મેજે આવવા લાગી. ધારાસભાનો, મ્યુનિસિપાલિટીનો, શેઠલ બોર્ડનો બહિષ્કાર કરવાની પણ સૂચનાઓ થવા લાગી. પણ નેતાઓએ તેટલે સુધી જવાનું પસંદ ન કર્યું. જેટલી ઓછીવત્તી શક્તિ હાથમાં આવી હોય તે બધાનો સરકાર સામે ઉપયોગ કરવો જોધ્યે એ મતનો તે વખતે સ્વીકાર થયો.

સરકારે આ હીલચાલ સામે પૂરેપૂરી દમનનીતિ અપભાર કરી. બહિષ્કાર અને વિરોધની વૃત્તિ આ દમનનીતિને લીધે સળગી ઉઠી અને સરકારી અત્યાચારનો જ્યાંજ અત્યાચારથી જ આપવો જોધ્યે એ જાતનો પન્થ દેશના જુવાન લોકોમાં પેદા થયો. દેશના નેતાઓ તેને રોકી ન શક્યા. શ્રી. અરવિન્દ થોપ પોતે અત્યાચારથી વિરુદ્ધ હતા, છતાં તેઓ માનતા કે સમાનરૂપ એ પણ રાષ્ટ્રીય એકતાનું એક ઉપયોગી સાધન છે. તે વખતની હીલચાલનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે જાણીએ છીએ. સરકાર અને લોકો બન્ને બચબીત દશામાં રહેવા લાગ્યા. સરકાર દરેક ઠેકાણે કાવતરું જુએ અને લોકો દરેક ઠેકાણે સરકારના છૂપા પોલીસ અને દેશદ્રોહી યુગલખોર જુએ. કોઈ કોઈનો વિશ્વાસ ન કરે. ગમે તે માણસ ગમે તે માણસને સરકારના જાસુસ અને દેશદ્રોહી તરીકે ઓળખાવે એવી દશા થઈ ગઈ હતી. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ સ્થિતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું કે દેશમાં આજે આ પરસ્પરસંશયના વાતાવરણને લીધે અતિથિધર્મ પાળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. આતિથ્ય એ હિન્દુ સમાજનો મોટામાં મોટો ઉત્સવ અથવા સુવાસ; તેનો નાશ થાય

એ દંધ નાનીમૂની આદત નહોતી. ચાડીખોરી અને અણુરિક્ષાસના વાતા વરણને લીધે લજ્જતગય પન્દેશ જઈને ગ્લા. સરકારના અવિશ્વામને લીધે અરવિન્દ ઘોષ પાંડીચેરી જઈ અનાતવાસમા ગ્લા આ સ્થિતિનો વાત લઈ સરકારે લો. તિવહને પણ છ વન્સને માટે દેતાનિકાય કરી કેદમા પૂર્ણ. ત્યાગપત્રીની ગિયતિ વેગ અધકાર જેની હતી બધે જ નિગગા, નેદરકારી અથવા નરી બીક દેખાતી હતી

આ સ્થિતિમાથી દેશને ઉગાવવા માટે ત્રણ વ્યક્તિઓએ મોટો પ્રયત્ન કર્યો. લોકમાન્ય તિલક જેલમાથી છૂટયા, મિમિસ એની ગિયટે 'મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ' હાથમા લઈ તેને નવુ નામ આપી રાજકાગણમા પ્રવેશ કર્યો, અને ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનમા આની રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો મિસિસ ગિયટે હોમરૂલનો ઝડો ઉઠાવ્યો, લોકમાન્ય તિલકે મદ્રાસમામા ફરી પ્રવેશ કરી તેમા ચેતન્ય રેડયુ અને ગાંધીજીએ પન્ડપગવિશ્વામ અને નિર્ભયતાનુ વાતાવનુ કેળવનાનો પ્રયાસ કર્યો

ત્યાગપત્રીની હીલચાલ તે જ આજની ટીલચાલ દનમિયાન ગાંધીજીએ સ્વાભિમાન અને તેજગ્વિતા સાથે અહિસા અને અદ્વેષ દાખવ કરી આ હીલચાલને એકદમ નવુ સ્વરૂપ આપ્યુ જૂની હીલચાલમા પરદેશી સંસ્કૃતિ વિરોધો અણુગમો, જે લોકપ્રિય હોવા છતા શિષ્ટમાન્ય થયો ન હતો તેને ગાંધીજીએ નિશુદ્ધ કરી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યો બળવો કરનાની વૃત્તિ ભયભીત દશાને લીધે કરી ગઈ હતી તે અહિસા સાથે જોડી દઈ ફરી જગૃત કરી અને દેશમાથી ભયનુ વાતાવનુ કાઢી નાખ્યુ. નરી ટીલચાલ એના પાયા પર મુખી દીધી કે તે ચલાવવા કોઈને અવેશી, વિરોધી કે તટગ્થ લોકો આગળ લજ્જતથી માથુ નીચુ ન કરવુ પડે આપણી પ્રવૃત્તિ હવે એવી છે કે દુનિયાનો કોઈ પણ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત તેને વળોડી ન શકે ધાર્મિક પાયા પર હીલચાલનુ બધાગુ ગ્યાયેલુ દોનાથી આપણને કાયદાના આરોપની કરી કિમત ગ્લી નથી. કાયો આપણી મામે ઉભો રહેતા વાત બોઠો પડે છે અને પોતે પોતાની મેજે ફગેત ધઈ દૂર જતો રહે છે. ન્યાયાધીશને ધર્માચાર્યની પ્રતિષ્ઠા છોડી જલવાદના બચાવવચન ઉચ્ચાગ્ય પડે છે

હિન્દુસ્તાનની આ ભારેમા ભારે છત છે આ નૈતિક વિગ્થ એ આપણી અસાધાગ્ય કમાણી છે આમ આપણે દરેક રીતે કમાયા જ છીએ, સુમાયુ કશુ નથી બહિષ્કારના તત્વમાવી પ્રતિહિસાનુ—વેર વાળવાનુ તત્વ કાઢી નાખી આપણે સંદેશી અને અસહકારનુ શુદ્ધ તત્વ ઉપજાવી કાઢ્યુ છે હવે ફરી વિલાયતી માલના બહિષ્કાર તન્ જવામા કોનો માન

નથી સ્વદેશી રિવાજ અને સાદી રહેણી સીકાવાથી, જીવન ત્યાગમય, ગંધમી અને ખાદ્ય કરવાથી, ઘણી વિનાયતી વસ્તુઓનો ત્યાગ સ્વેચ્છે થઈ જાય છે. સ્વેચ્છીનો સાર્વત્રિક આગ્રહ મળવાથી દેશના ધધાઓને ખાનરી પૂર્વક આવ્રય મળે છે. બ્રિટન વિવાયના ખીન્ન દેશના માવની હગિરાઈને ધ્યાન રાખેલું નહિ હોવાથી સ્વદેશી ધધાઓ નિર્બંધ ગ્રહી શકે છે. આવી દશામા ખામ બ્રિટિશ માવના બહિષ્કારનું એટલે કે ખીન્ન દેશનો માવ લેવાનું તત્ત્વ આપણે શા માટે દાખલ કરીએ ? અને દાખલ કર્યે શા લાભ ?

તપાસમંમિતિનો ગિયોર્ટ દહે છે કે તમામ પંદેરી કાપડનો તો બહિષ્કાર અમે કાયમ રાખીએ જ છીએ. એટલે કે ખાદીની હીલચાલને ગિનકુવ નુકસાન પહોચાડવા માગતા નથી અને તો કાપડ ઉપરાંત ખીન્ન કયા બ્રિટિશ માવ ઉપર ઝાઝી તકલીફ વેચ્યા વગર નુનશિન ગીને આપણે બહિષ્કાર મુકી શકીએ તેનો વિચાર કરના માટે એક તત્ત્વ વેદાની મંમિતિ નીમવા માગીએ છીએ તેમની દલીલ એ છે કે તમામ પંદેરી માવનો બહિષ્કાર કરવામા જે દેશોએ આપણુ કશુ બગાડયુ નથી અને જેમનો ગુનહો એટલો જ છે કે આખી દુનિયાને માટે જે બમ્બર ખુલ્યુ છે તેમા બ્રિટિશ કાન્ખાનદાગે સાથે તેઓ વ્યાજખી હગિરાઈમા ઉતર્યા છે એના દેશોને સમ્મન થાય છે.

ખીન્ન દેશોએ ઈંગ્લંડની પેડે આપણા પર જુલમ કર્યો નથી એટલા માટે તેઓ કદાચ આપણા હિનકર્તા બની જતા નથી ઈંગ્લંડ આપણને પગવલગળી બનાવે છે અને ખીન્નઓ સ્વાવલગળી બનાવે છે એવુ ચૈતુ જ છે. શ્રી ગજગોપાલાચારી કહે છે તેમ પંદેરી કાપડના બહિષ્કાર ઉપરાંત આપણે આપણુ તો કરી જ શકીએ છીએ

૧. આપણને જેટલો માવ જોઈએ તે બધો લાભ સુધી આપણે પોતે જ બનાવીએ

૨. મોખશોખની વસ્તુઓનો આપણે સદાન્તર ત્યાગ જ કરીએ

૩ જેના વગર ચાલી શકે એવો બધો બ્રિટિશ માવ આપણે તથા દરબે અને બ્રિટિશ માવને બંને હિન્દુસ્તાનમા બનેલો માવ જ હમેશા પમદ કરીએ

આ શુદ્ધ સ્વદેશી વૃત્તિ છે આમા બ્રિટિશ માવનો બહિષ્કાર આવનો નથી, અને આટલુ આપણે માટે બસ હોયુ જોઈએ જે યન્ત્રોનો ઉપયોગ આજમા એહો કરનાનો ગાંધીજીનો ઉપદેશ લોકોને મળે ઉતરે તો વિના યતી માલમાથી એક મોટો ભાગ બાદ થઈ જાય સ્વદેશીનો સીકાર કરી જે આપણે ગોળ અને સ્વદેશી ખાદીની જ વારસા ઉપર આવી જઈએ તો તે દિશામા પણ બહિષ્કારની જગ ન રહે ગામડાઓમા જ્યામતેલ અને

ગીતના પતરાની વપરાગ સાર્વત્રિક થતી જાય છે તેથી અદેશી ધધાએને હાનિ પહોંચે છે આ જાનતમા ખીજ દેનનો માવ પમદ કરનાપણું રહેલું નથી અને દારૂ કે નીલાના પદાર્થોમા તે રહેલી કે પગેનીનો બેદ ક્યો પાડેલા જ તેનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવો ઘટે છે આ ઉપરાંત ડેલીક પ્રિટિય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી ખીજ દેશની વસ્તુઓ લેવાથી ડેલીક અગ્રેય કપતી એને આપણે તુલસાન-પહોંચાડી રાહીશુ ખગ, પણ તેની કઈ બારે અસર થશે કે કેમ એ નિચાગવા જોયું છે

મુખ્ય મનાન એ છે કે બહિષ્કારની જાનતમા આપણે ડેલી દિશામા ગાંધીય સંકિત પેરી નાખીયે ? એનું પ દેશી કાપડનો બહિષ્કાર હાય ધર્યો છે તેટલો જ સર્વ નાંધીય સંકિત એનું કીને ફતેહમદ કરીયે તોપણ બહુ છે મી મજબૂતપાયાચારી કહે છે તેમ જ એવાનું વિલાયતી માલને બદલે બીજો પદેશી માલ લેવાની સલાહ આપીશુ તો કાપડની જાનતમા ખચુ—આપણે ગમે તેટલા ચોમ્સ દગવો કરીશુ તેમ જના—શિથિલતા આવી જ જરાની વિલાયતથી જુદા પા પ દેલી સૂતર અને કાપડનો વેપાર કરનાર વેપારીઓ અને દુકાનદારો આ સ્થિતિનો લાભ લીધા વગર છોડશે નહિ

પગમે વિલાયતી માન છોડી બીજો માન માગે એ જ મોની દીલ જાન છે, બીજી લીલજાનની જરૂર નહિ પડે એની એનું દલીલ પરિણામો કરી છે પણ પદેશી કાપડની જાનતમા આપણે અનુમન એથી જુદો છે સૈમઓ તુની ગાંધેનગીરીમા પડેના રાષ્ટ્રને જગાડતા હમને ને પગને તીવ્ર અને એમમ લીલજાનની જરૂર દોય છે અને તેથી આપણે ખાદીનો એક કાર્યક્રમ લઈ બેઠા બીયે તે પૂરો થાય નહિ ત્યાં મુખી હોડીમા વધારે બાર ન જરવાની આપણે કાગળ રાખવી ઘટે છે

બલ્યો ન પેનાનો મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત મહાસમાને જો પમદ ન હોય પ્રેમધર્મ, અહિસાધર્મ રાજકાગણમા નહિ ચાલે એમ જ જો આપણા ગીતાએને ના જાતું હોય તો આખો અસહમગનો કાર્યક્રમ જ છોડી દેવો ચોખ્ખો છે આપણે જનતા સુધી મહન કરવું ન પડે અને સામા પક્ષતુ જની શકે તેટલું તુલસાન કરીને તે તેને તે અને જાય આણીયે એ સિદ્ધાંત અદલ્લ હવે હોય તો અસહમગનો કાર્યક્રમ કરી મદદ ન મરી શકે એ રપથ છે શરૂને અભાવે નિરસ્ત્ર ગીત વગ રાગતુ એ સિદ્ધાંત જુદો છે અને અસહકાર જુદો છે

રાજકારણ કે ગતિ ?

જ્યારે દેશમાં કંઈ કામ ચાલતું નથી ત્યારે એકાદ મોટું વ્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાનમાંના અથવા પત્રિકા દેશમાં ગતિ આપવાનું કામ કરે છે પણ જ્યારે દેશમાં ગતિ આવી ગઈ હોય અને થોડો એકત્રિણી કામ કરવા માગ્યા હોય ત્યારે અર્થાત્મક સભા અથવા વાદવિવાદ એ અન્તગમ્ય થઈ જાય છે મદાસતના રાજ થઈ ત્યાંથી આપણે લોકમત ફેળવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. પ્રથમ પ્રથમ તો અંગ્રેજ ફેળવવાની પીધેલા લોકમાં જ મહામહાની લીધેલા આલતી. થોડા દિવસ પછી આપણે વિનાયકનો લોકમત ફેળવવાની પ્રતિ આદરી. આ બારે બન હતી. અદ્યતન લોકમત ફેળવવાને બદલે વિનાયકનો લોકમત ફેળવવા પાછા સર્પિત અને સુલિપકિત ખર્ચવાથી સંગ્રામે દેશને નુકસાન જ થય છે એ જોવામાં જ કેટલેક વખત ફેગટ ગયો

પછી આપણે રાજ્યમાં લોકમત ફેળવવા લાગ્યા, સ્વદેશી જવામાં ખોલવા લાગ્યા, કેવી છાપાઓની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને ત્યારથી જ ગતિનો યુગ ખેરો

છતાં વિનાયકનો લોકમત ફેળવવાના પદનો અરોધ નો રહ્યો જ. કાલા સંસ્કરણના અંગેના કામ અંગેના કામ દિન-રુત્તિના વિશે સદાનુભૂતિ પેદા કરી શક્યા ત્યાંથી ફિનિયાનો મન ફેળવવાનો નવો વિચાર તેમાં ઉમેરાયો, જેથી તેટલા પ્રમાણમાં દેશમાં ફેળવવાની આપણી શક્તિ આપણે ઓછી કરી. અદ્યતન લોકમત ફેળવવા પૂરતા લોકો જ હતા જ્યારે આપણે મેળવી નાંચા નથી ત્યારે અદ્યતન આપણા માણસો લોકમત ફેળવવા માટે કેમ મોકલી શકે ? અદ્યતન આપણે કરેલા કાર્ય અને પુરુષાર્થને પશ્ચિમે જઈતામાં અવાવિઢ રીતે આપણી પ્રતિષ્ઠા વધી જાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જેટલે દુરંતે થોડાને ગતિ કરવા આપણે નીકળ્યા તેટલે દુરંતે આપણી ક્ષતિ થઈ પણ તેમાં પણ વિના ઓછા નથી આગ્યા. પ્રજામાં કામ કરી જે-તે જ પ્રજામાંનાં ને પ્રતિષ્ઠા મળે કે તરત જ ને માણસ તે વગરના માગે, એટલે કે સંગ્રામ દરમ્યાનમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવા માગે અને પ્રજા તરફ દુર્લભ કરવા જાય તો તે પોતાની મુઠી જ ખોલ ખેસમે, અને પ્રજાને વગર વાગમે કે આ માણસે આપણો ઉપયોગ થયો અને અર્થ ને આપણી આપણો હાથ છોડી દીધો

દોઢાદસ લીનો અપાન ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે તે હાલ પ્રજામાં દેશની ગિતિ વિશે જ્ઞાન ફેલાવવાનું કામ થયું અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રજાગતિ કરના ગજલ શુમાં જ તેનો વધુ ઉપયોગ થયો. આગેસનો પ્રજા તરફ જોવાને બદલે સરકાર તરફ જોવા લાગ્યા તેથી પ્રજાગતિનું કામ વધુ નહિ, પણ

રાજકાગળ વધ્યું.

એ જ અન્સામા મોટેચુ-એમ્સકર્ડ સુધાગ આ યા આ સુધારાને લીધે આગેવાનોનું લક્ષ્ય ફરી નિવાચત તન્ક ગયું હિ દી વજીને એક મોશ્રી અગ્ગ આપણે મોકલી એટલા પૂરતું જ આપણે પ્રજામા કામ કર્યું.

પાટ્ટેથી ઉનગલી આ હીનયાનને આખરે અસહકારે ફરી પાટે ચાગી, આગેવાનો ારી લોમમા જ લામ કરના લાગ્યા. પ્રજાને પોતાની ગિથિતિનું બરાબર જ્ઞાન થયું પ્રજાને પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ જડવો દેશનિદેશમા હિ દી પ્રજાની પ્રતિજ્ઞા પણ વની હિન્દુસ્તાન નિમે જનપુવાની ઇચ્છા બી ન દેશમા દેલામ્ હિન્દુસ્તાનમા નુ ચાની રહ્યું છે એ જોના પગેથી લોકો આવવા લાગ્યા

આટલી નાનડી સિદ્ધિ મળી કે ફરી તપશ્ચર્યા છોડી સિદ્ધિની પાઠળ દોડનાને મન લલચાયું આઠ મહિનામા જે નક્કિ પ્રજામા કામ કરવામા ખર્ચાની જોડતી હતી તે કાર્યકર્તાઓએ બિન મતો કેળવવામા અને એ બીજાને પોતા તરફ ખેંચવામા ખર્ચા નાખી

નેતાઓના બિન બિન પક્ષો અદર અદર ચર્ચા કરે કે લોકે એમા પ્રજાને જનજીવાનું ખૂમ મળે છે એ વાન સાચી છે પણ તેથી પ્રજા ઘમતી નથી, કેમકે પોની ચર્ચાથી પ્રજામા એકાગ્રતા આવતી નથી, એમનિશ કેળવાતી નથી શુદ્ધિના ભેદ ખીને છે, ગંધિ કેળવાતી નથી

આની સ્થિતિ લાગ્યા વખત મુની ટકશે તો પ્રજામા આવેલી જનગિતિ લગભગ હોવાનાં જશે પ્રજામાના જે મખ્યામધ લોકો આજે કામ કરના મડયા છે તે મોજા પડશે પ્રત્યક્ષ કામ કરનાર લોકોને અનુકૂળતા થાય એવું રાજદ્વારી વાતાવજી ગમવું એ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ અત્યન્ત મહત્વનું કામ છે તે ગયામા જે આપણે નહિ કરીએ તો અસહકારની હીતચાવ ઉપચી અદા ખોલને પ્રજાગિતિનું આદ્ય કરવાનો પ્રયત્ન આવશે બોમી પ્રજા અસહકાર અને પ્રતિયોગી અસહકાર કે સહકાર વચ્ચેના સૂત્રમ ભેદ નથી સમજાતી જેથી લોકજનગિતિ થાય, પ્રજાનું જ્ઞાન થાય એવી હીતચાવ કુદરતી રીતે પ્રજા સમજી શકે છે અને સેવી ગઈ છે એથી વિરુદ્ધી હીતચાવ દેશમા જરી થાય તો જોતજોતામા પ્રજા સુધિ જાને

ઘણા લોકો કહે છે કે 'પ્રજા થાગી ગઈ છે, તેને કંઈ પણ નહીં જોઈયે છે.' શું પ્રજાએ એક વગસની અદર શમિત ઉપજાત કામ કર્યું છે? જે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય મેળવવાની કામ બીડી છે તે! આટલેથી થાગી જવું કેમ પાલવે? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે જેઓ એક ગીતે કામ કરનારે ટેવાયો પતા તેમને અત્યાગ સુધી બીજી ગીતે કામ કરવું પડ્યું આ બીજાને રતો

સાચો છે એવી તૈયારીને ખાતરી નહોતી થઈ એમ નહિ. પણ એક વચગાંથી દેવાઈ ગયેલી મનોગ્ગના બીજી નજી નહીં ધરેડમા જતાં દૃષ્ટ અનુભવવા લાગી અને વચલા રમતા શોધવા તરફ ભુલિ દોડાવવા લાગી.

ગયામાં જે લોકો આપણું જોઈ શકે તે સારી રાષ્ટ્રશક્તિ પ્રગમન કેળવવામાં, પ્રજામાં જ કામ કરવામાં, પ્રજાને એકાગ્ર અને એકનિષ્ઠ કરવામાં જ છે તો—તો જ આજની રાષ્ટ્રધાની ગયાં મેળા પડે અને રાષ્ટ્ર સ્વગમ્યનું વ્રત કરી તપવા માંડશે.

ગૌરક્ષા

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે કેટલાક દેશમાં પિતા પોતાના પુત્રનો પરિપૂર્ણ માલિક ગણાતો. પિતા પુત્રને મારી નાખે તો લોકો કહેતા, આપણે વચમાં શા સાર પડ્યું પડે ? તેનું હતુ ને તેણે તોડી નાખ્યું. આજે જે હું મારા બગીચાનું એકાદ ઝાડ કાપી નાખું તો તેને કિયે મારા પડોશીઓ તકગર કરે નહિ. સુન્દર ઝાડ હું નાહક પાડી નાખું તો તેમને ખોટું તો બહુ લાગશે, પણ તેઓ પોતાને તકગર કરવાનો હક છે એમ નથી માનતા. ગેમન લોકોમાં પહેલા ધરતા ગુલામને મારી નાખવો એ ગુન્દો ન ગણાતો, પણ પાછળથી જેમ જેમ શુદ્ધતા વધતી ગઈ તેમ તેમ ગુલામને શુદ્ધતાના હકો અપાવા લાગ્યા. કોઈ ગુલામ સામે વંધ, અધ્યાપક ને ગ્રોમ્પરો દોષ તો તેનો વધ આપ્યા સમાજને માલે, અને એ રીતે સામાજિક નીતિ બંધાય કે કારીગરને મગાય નહિ. અનેક દેશના જૂના કાયદાઓમાં કારીગરની ગદા વાગે ખામ નિયમો થઈવા છે.

આપણે ત્યાં સરકારી અધિકાર મારફતે અને સગની બીકે મારફતે શુદ્ધતાનો પ્રચાર કરવા કરતા ધાર્મિક પાપપુણ્યનો ખ્યાલ લોકોમાં રૂઢ કરી સામાજિક નીતિમત્તા સુધારવાનો પ્રયામ થતો આવ્યો છે વડ કે પીપ્પા જેવા માર્વજનિક ઉપયોગનાં ઝાડ કાપવા એ પણ પાપ છે એમ મનાતુ આવ્યું છે કારમીગમાં ચિનાર ઝાડ જે કોઈ વાટે તો તે બારે અયોગ્ય ગણાય છે. ચિનાર સર્વ વૃક્ષોનો ગર્વ છે. તેની છાયા અતિ શીતળ દોષ છે એક ચિનાર એટલે ચાલુ ધર્મશાળા

બહુ પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં એવો સમય હતો કે જ્યારે ગોવધ નિષિદ્ધ ન હતો. મર્વ પશુઓની દિમા થતી. પણ જ્યારે આપણા ધર્મકારોના

મનમાં શ્રવણનાં તત્ત્વ પૂરું કર્યું ત્યારે તેમણે પ્રગ્નના મનમાં પશુઓ પ્રત્યે સમભાવ અથવા દયાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અનેક ઉપાયો યોજ્યા. પશુઓ પોતાના આહારને માટે સરળતાં છે એમ માનનાર પ્રગ્નને સાર્વત્રિક શ્રવણ એકાએક ગળે ઉતરે નહિ. આજે પણ આપણે તે મુશ્કેલી અનુભવીએ છીએ. નેથી ઋષિમુનિઓએ નપાસ્થ કે સર્યાન કયાથી થઈ ગયે, 'વદન મુચ્છા' જેવા પશુ, જેમનો ખોગક એ એક જ ઉપયોગ હતો, તે તો દયાના ક્ષેત્રમાં આવવા અશક્ય જ હતા. ઘોડા જેવા પ્રાણીઓનો ઉપયોગ મામ કર્તા મનૂરીમાં વધારે થઈ શકે છે. ઘોડાના વધતો નિગેધ કરવામાં આવે તો તે કાંઈક સંભવનીય હતું.

પણ ઘોડા કરતાંયે મનુષ્યના વધારે પરિચયમાં આવેલું અને અનેક રીતે મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડતું પ્રાણી એ તો ગાય છે. ગાયબળદના માસ કરતા તેમની મનૂરી વધારે કાયદાકારક હોય છે અને ગાય તો ધીરૂધ આપતી હોવાથી મા વગરના બાળકની બીજી માતા જેની જ થઈ જાય છે. ગાયનો માર્ત્તિક અને ગ્રેમી સ્વભાવ, તેના દૂધની ઉપયોગિતા, બળદની મનૂરીની ખેતીમાં જરૂર, એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરી શ્રવણની સર્યાન ગાયથી જ કરી. શ્રવણની સર્યાન ત્યાંથી જ થઈ શકે તેમ હતું. પાગકાઓ કરતા પોતાના દેશભાઈઓ પ્રત્યે જેમ સ્વાભાવિક રીતે ગ્રેમ વધારે છૂટે છે તેમ આપણા પરિચયમાં, આપણા શ્રવણમાં ઓતપ્રોત થયેલા ગાયબળદ જેવા જનવરો પ્રત્યે શ્રવણ ઉત્પન્ન કરી સહેલી હોય તેમાં શી નવાઈ ? ગાયના લાભ બનાવી ગાયનું રક્ષણ કરવા જતા ગાયનું રક્ષણ થાય, પણ માણસનો મતાર્થ વગે; દયાભાવ, આત્મૌપચારિકતા જાગૃત થાય નહિ અને માણસની ઉન્નતિ તો દયાભાવમાં જ રહેલી છે. માટે આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોએ ગાયનો ગ્રેમ અને ગાયનું અભિમાન આપણામાં કેળવ્યું મનુષ્ય પ્રત્યે અહિંસાભાવ કેળવવો એ પ્રમાણમાં સહેલી વસ્તુ છે. પશુઓ પ્રત્યે તે ભાવ કેળવવો અધરો છે એ જોઈ ગાય વિશે પુન્યભાવ તેમણે પેદા કર્યો, અને ગાયનું રક્ષણ કરવું એ હિન્દુ-માત્રનું કર્તવ્ય છે એમ નક્કી કર્યું. પણ મનુષ્યવધ કરીને ગોવધ અટકાવવો એમ તો તેમનો ઉદ્દેશ ન જ હોઈ શકે.

આપણે જળરહસ્તીથી ગોવધ અટકાવવા જઈએ તો જૈન લોકોને જળરહસ્તીથી બદ્ધનો અને મુગ્ધાનો જે વધ માતા આગળ થાય છે તે અટકાવવાનો હક કેમ ન હોય ? અને આમ આપણે બધે જળરહસ્તી ચલાવીશું તો પશુહિંસા કરતાંયે વધારે મનુષ્યહિંસા થઈ જવાની, અહિંસાને નામે અહિંસાધર્મની જ હિંસા થઈ જવાની.

તેથી અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે હિન્દુઓએ ગોરક્ષાનો સવાલ

છોડી દેવો. આપણે ગોગ્રા છોડી દઇએ તો હિન્દુ મઠી જાણે હિન્દુ જનિએ ગોગ્રાની પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમવું જોઇએ એ આપણો વાગ્દેશ છે. તેનો ત્યાગ કરીએ તો આપણે કુલાનાગ ગણાઇએ. પણ ગોગ્રા મુસલમાનો માથે વેગ બાધીને આપણાથી ન જ કઠગલ. મનુષ્યદ્રોહ કરી જીવદયા કેળવતી એ ધર્મ નથી, આવેલ છે. અત્યાર સુધી આપણે ખોટું રહેને જઈ આપણા મુસલમાન બાઈઓને જીદી બનાવી મુક્યા હતા. આ જો વર્ષેમા આપણે ગોગ્રા ગસ્તે કામ લીધું તેથી ગોનધ ઘણો અટક્યો છે એ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે

મુસલમાન બાઈઓ ગાયના શત્રુ નથી એટલું આપણે ધ્યાનમાં ગણીયું તો તેમની મદદથી જ આપણે અરધી દુનિયામાં ગોગ્રા કરી શકીશું. પ્રથમ તો જો હિન્દુમુસલમાન એક થઈને રવગલ્ય અને ખિનાઈત મેળવીશું તો હિન્દુસ્તાનમાં ગોરા લશ્કરના આહાને અર્થે જે પાગ વગગતી ગોહત્યા થાય છે તે પોતાની મેજે અગ્રી જશે કાબુવાના અમીગતી ગોગ્રા વિગેની લાગણી હવે જાહેર થઈ ચુકી છે કેઈના ધાર્મિક રીતગિવાજોમાં આપણે પરાણે ફેગ્રા ન જ કરી શકીએ તે તે ધર્મના ધર્મગુરુઓની ધાર્મિકતા ઉપર જ શ્રદ્ધા ગમ્પી જોગ્યે જે ઈસ્લામે સાત બકરાને બદલે એક ગાયની કુરબાની કબૂલ ગમ્પી છે તે ગોગ્રાનો રગતો ગોધી કાઢી ન જ શકે એમ નથી. પણ એ રસ્તો ઈસ્લામના ધર્મગુરુઓ જ અન્તરની પ્રેરણાથી નખી દેરે. આપણે આપણી દમે ધાર્મિક આગા અને જીવદયાનો મેળ અનેક ઠેકાણે જોસાડ્યો છે શક્તિવિપાસનામાં જ્યાં પશુના બનિદાનનું વિધાન છે ત્યાં આપણે અડદના લોહનું પશુ બનાવીને અથવા કોણ વધેરીને કામ ચલાવીએ છીએ મનુષ્યમાનના હુકમમાં પગલામાં જીવદયા સંગ્રેવી છે જ તે જેમ જેમ વધે તેમ તેમ પશુગ્રાના માર્ગ આપોઆપ ખુલ્લો. જીવદયા ધર્મવિરુદ્ધ છે એમ કેઈ ધર્મ કહેતો નથી. આપણે ધીજી ગમ્પીએ અને પોતે જીવદયા કેળવીએ એ જ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે

એકતાને ઘોડો

એક ભાઈનો નીચે પ્રમાણે લાગણ આવ્યો કે

અત્રેના રહીશ એ શ્રીમન્દ મુસલમાન આવતા શુક્રવાદે તેમની મોટી નાતને જમણુ આપવાના છે. આશરે પંદરથી વીસ દબાર માણસ નાનતું અને બદાર-મ મનું મળીને યનાર છે આ જમણુ

મવાની છે આ દક્ષીણતના જલ્પ થતા અત્રેના હિન્દુ રહીશોના આગેવાનો તેમને રૂબરૂમાં મળ્યા હતા પણ સમજાવવા છતાં તેમણે પોતાનો વિચાર ફેરવવા અસાધ્ય જણાવી છે. અત્રેની રાષ્ટ્રીય હીલચાલના આગેવાનોએ પણ આ સબન્ધમાં કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ આ પત્ર લખું છું ત્યાં સુધીમાં કાંઈ પણ સન્તોષકારક પરિણામ જણાયુ નથી આ પત્ર તમોને જે દિવસે મળશે તેને જાણ દિવસે તો ગિચારા અસપ્ત નિરપરાધી જીવો માણુમનતાના કેન્દ્ર દિવનના ખોરાકના ભોગ થઈ પડ્યા હશે

‘નેન’ હોનાનો દાવો વરતા મહાન શ્રીમાનો અત્રે વસતા હોવા છતાં તેઓ કાંઈ પણ જાહેર જીવસો આ વખતે બતાવી શક્યા નથી

હિન્દુઓએ તે ગૃહસ્થને જેટલે સુધી વિનંતિ કરી છે તેઓએ ઉપરલું કામ કરતા અટકી બીજું કંઈ પણ ખાણું કરવું, યા તો તેમાં ખરચવાના નાણાં પોતાની કામના બાળકો માટે મદ્રેસા ઉપાડવામાં ખરચવા, અને જે તે પ્રમાણે તે વખત થાય તો તેટલી બીજી રકમ હિન્દુઓએ આપવી

આમ હોવા છતાં હજી સુધી કશા શુભ પરિણામની આશા નથી આ પ્રસંગથી હિન્દુમુસલમાન એકતાને ઘોંઘો લાગશે

ઉપરનો કાગળ વાંચી કેને દુખ નહિ થાય ? મનુષ્યમતિ હજી મામાહાર છોડી દેવા જેટલી ચડી નથી માણસની બૂખ મટાડવા ખાતર અમખ્ય મૂકે પ્રાણીઓનું જીવન મટાડવામાં આવે છે એનું દુખ ધણાને થાય છે, પણ આપણે અહિં સામાન્યતઃ તરફ હજી સમજ્યા નથી એનું દુખ શું ઓછું છે ?

આની રીતે આપણા મુસલમાન બાઈઓ ઉપર દમાણ મુકી—પંજી બને તે દમાણ શુદ્ધ લાગણીનું હોય—શું આપણે અહિં સાનો પ્રચાર કરવાના છતાં ? હિન્દુઓમાં કયા માસાહાર નથી ? કેલેકે કેકાણે બ્રાહ્મણોમાં પૈડું માસ ખાનાનો ગિનાજ છે તેમને સમજાવવાને આપણે કેટલું કર્યું છે ? એક ઉમ્મણીમાં માસાહાર અટકે તો અગે આગલી મદદ કુશીલુ એવો લોન જતાની અહિં સાનો પ્રચાર કરવો એ સાચો માર્ગ નથી.

સાચો માર્ગ તો માસાહારી બાઈઓના પરિચયમાં આવી તેમની સાથે મિત્રાચારી બાધરી એ છે. આપણે માસ ખાતા નથી એટલા માટે આપણે જે છીએ અને માસાહારી નીચ છે એમ માની તેમને છોટે રાજવાથી અહિં સાનો પ્રચાર થવાનો નથી જ્યાં મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે પાગ્લી બાઈઓ માસ ન ખાતાગ હિન્દુઓના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા છે ત્યાં ઘણીવાર તેમણે માસાહાર છોડી દીધેનો છે આપણે આપણા મુસલમાન બાઈઓના પરિચયમાં બહુ ઓછા આવીએ છીએ, તેથી તેમના ઉપર આપણે આપણા વિચારોની અબાવિકે અસર પાડી શકતા નથી આપ ની મિત્રાચારી સાગી હોય અને

લાંબા વખત સુધી ટકે તો વગરકંઠે મુસલમાન બાઈઓ દેશર કરશે. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષની અંદર ગાંધી અટકાવવાને આપણા મુસલમાન બાઈઓએ ઓછી મહેનત નથી કરી. મુસલમાન આવેવાનો હજીયે તે દિશામાં મહેનત કરી રહ્યા છે. તેને માટે આપણે તેમના હમેશના કૃતજ રહીએ. મુસલમાનોને માંસાહારનો જ ત્યાગ કરવાનું કહેવું એ અહિંસાની અનિશ્ચયતા જ ગણાય. આ રીતે આપણે કોઈનામાં અહિંસાટૂંતિ ફેળવી શકવાના નથી; પોતાની અહિંસાટૂંતિ જ વખતે બોધ બેસવાના.

હું દૂધ પીનો હોઉં, ઘી ખાતો હોઉં તો હનુફીતે પ્રસંગે કે ન્યાત-બોજનમાં મારાં સર્ગાન્દાશ્રમે દૂધપાકપુરી જરૂર પડવાનું. દૂધધીમાં માંસાહાર છે એમ માનનાર માણસે આવે પ્રસંગે નિ તથાપૂર્વક માગ જેવાની સાગણી ફેળવવી જોઈએ. નિનક્ષા નામ ત્યાં અહિંસાના પ્રચારમાં જ હિંસકટૂંતિ આવી જાય છે. જૂઠું અને માદક મારનાર માણસનો હાથ દલમ કરનાર જૈન રાજની દંતકથા આપણે સાંભળી છે. જેઓ સાચા જૈન છે તેમના સહવાસથી સ્વાભાવિક રીતે માણસ અહિંસાનો વધારે વિચાર કરતો થઈ જાય છે. જૈનોને અહિંસાનો 'જુરમો' બતાવવો નથી પડતો. જુરમો બતાવવો જ હોય તો પોતે દુઃખ ખમી કે પ્રાણત્યાગ કરી અસર પાડી શકે છે. પ્રાચીન રામમાં ગુલામ મલ્લોનું હંદયુદ્ધ જોવાની અને હાડેલા મધનો વધ જોવાની પ્રથા બંધ કરવા ખાતર એક જણે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરેલો. તે કિસ્સાની અસર ધીમેધીમે ચવા લાગી, અને અન્તે ઝંડીએટરોનું પ્રાણાન્તિક હંદયુદ્ધ બંધ પ્રાપ્તું.

હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુમુસલમાનની એકતા એકળીંગને પરિપૂર્ણ સ્વતન્ત્ર સ્વભાવથી વધશે ગૌરવ અને આહારશુદ્ધિ આ એકતાના અન્તિમ ફળ તરીકે આપણે જોઈશું. અન્તિમ ફળને આપણે એકતાની શરત ન બનાવીએ.

હિન્દુમુસલમાનની એકતા એ કંઈ સાદું નથી. તે નિરપેક્ષ ધર્મ છે. સ્વચાલ્ય એ તેનું ફળ છે.

‘વન્દે માતરમ્’

નાનપણમાં અમે પંચાયતનના રતોત્રી શીખેલા. એમા માતાજીના મન્ત્રની શરૂઆતમાં ‘નમો દેવૈ’ વાળા શ્લોકો આવતા ત્યારે મનમાં આદર અને ભક્તિ જણાતી.

સ્વદેશીની હીલચાલ રાંર થઇ અને નવો મન્ત્ર આવીને કાને અથડાયો—
 ‘વન્દે માતરમ્’. બનેનો ભાવ તો એક જ છે, પણ મનમાં ગૂંતિ લુહી જ
 ખડી થઇ. વન્દે માતરમ્ સાથે નાનપણની માતાના ઉપકાર વિષેની કવિતા
 માઠ આવવા લાગી. માં ખાવાની વસ્તુઓ પાસે લઇને બેઠી છે, એક બાજક
 આવે છે, બીજું પાછળથી આવતીને ગળે બાંહે છે, ત્રીજું સાડલાનો છેડો
 પકડીને ખેંચે છે; એક બાળા માંએ લાંબા દરેલા પગ પર આસન જમાવીને
 બેઠી છે અને બે ચાર બાજકો માં વાંરે તોપણ બેઠરકારીયા માથી દૂર
 ભાગે છે અને એકબીજા સાથે લડે છે; એવું ચિત્ર મનમાં ઉભું રહેતું.

એટલામાં બંગાળથી ‘રાષ્ટ્રગીત’ આવ્યું:

સુજલામ સુદલામ મલયજાતિતમામ
 રાષ્ટ્રકોટિકંઠ-કથકલનિનાદ-કરાયે,
 બહુબલધારિણીમ, રિપુદલવારિણીમ.

‘મમો દેવ્યૈ’ વાળી અષ્ટભુજ ‘મહિપાસુરમર્દિનો’ના ચિત્ર જેવું જ
 આ ચિત્ર હતું. માત્ર મહિપાસુરને બદલે આપણા જેવા જ દેખાતા માનવી
 રિપુદલનો સંહાર કરનાર અને કાશ્પનિક ખરકરવાલ હાથમાં ધારણ કરનાર
 તે માતા હતી.

પાશ્ચાત્ય દેશાભિમાનની કલ્પનાઓ જેમ જેમ મનમાં ફસતી ગઇ તેમ
 તેમ માતાની મૂર્તિ વધારે ને વધારે ઉગ્ર થવા લાગી. માતાના શરીર ઉપરનાં
 આબૂપણો ઓઠાં થવા લાગ્યા. માતાનું વસ્ત્ર લગભગ શરીર ગયેલું દેખાવા
 લાગ્યું. માતા મોઢું રક્ષણ કરનાર છે એ બચપણનો ભાવ ઉડી જઈ માટે
 માતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એવો પ્રોત્સાહ પણ અભિમાની ખ્યાલ મનમાં
 આવવા લાગ્યો, અને માતાની કરુણ દૃષ્ટિમાંથી બદલો લેવાની, વેરવાળવાની
 પ્રેરણા મળવા લાગી.

આજ તે મૂર્તિ ક્યા ગઇ? પેલી અષ્ટભુજ મહિપાસુરમર્દિનીને ધ્યાનમાં
 નથી આવતી, અને પેલી રિપુદલવારિણી, દશપ્રહરણુધારિણી માતા પણ રહી
 નથી. આજે તો બાષ્પેત્તિમાચલ પ્રથમપેલી સુક્લા, સુક્લા અને મલયજાતિતમા
 માતાનું જ માનચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ ઉભું થાય છે. આ માતા સુક્લા છે પણ
 બાજકોને તે જળને માટે કર આપતો પડે છે, સુક્લા છે પણ તે દુષ્ટો
 માતાનાં બાજકોને મળતાં નથી; અને તે સીતલ મલયજાતિમાં પ્લેગ મિન્ડિયુ-
 એન્ડાના અસંખ્ય જન્તુઓ કુષાતુર ધર્મ આમતેગ દોડતાં અને ટૂંક પામતા
 દેખાય છે. અકુના જળથી આ માતાનાં ચરણ ધોવાનું મન થાય છે. શરીરના
 ખરસેવાથી આ માતાની સેવા કરવાની આજે પ્રેરણા થાય છે. આખા શરીર-
 નો ધૂપ બનાવી સર્વત્ર સીતલ મલયજાતિ દેહોવવાનું મન થાય છે. પણ

જાડનવીયમનાવિગલિતરણપુણ્યદીયૂવ થી માતા નવો જ ખ્યાલ આપે છે માતા કહે છે, તમે મને અનેક નામથી સમોધો છો, પણ મને તો માતા એ જ નામ પ્રિય છે. મને માતા શબ્દમા માગ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે દેવી કહીને તમે મારા પ્રકાશનું અને પ્રતાપનું અનુષ્ઠ કરો છો, દુહામાં તમે મારું અભિમાન ધરાવો છો, પણ માતા કહી તમે મારા ગદ્યા બાળકોનો પ્રેમ મેળવો છો વન્દે માતરમ્ એ વચનમા જેટલી માતૃભક્તિ છે તેટલો જ વાતૃપ્રેમ છે, ભગિનીપ્રેમ છે તમે મારી શી મેવા કરવાના હતા? બાઈ બાઈ બવા સુખેથી રહો, પ્રેમથી રહો, એક બીજાને મન્દ કરો, એકબીજાના સુખદુઃખથી સુખી અને દુઃખી થાઓ એટલે મને બધું મળ્યું, એ જ મારી ટેક પૂર્ણ વન્દે માતરમ્ નો અર્થ 'સિવે પ્રાતરમ્' એ છે, એટલું તમે સમજી જરો એટલે મારો વગ્દ હસ્ત તમને વધુ જ્ઞાન આપશે, અને તમે જોઈ શકશો, જાણી શકશો કે હું એકલી જ માતા છું, મારું સ્વરૂપ ગૂઢ અને વિશાળ છે અને જેટલા બાળકો તમે લુઓ છો તે માગ જ અપત્ય છે, તમે બધા સહોદર છો'

આખરે વન્દે માતરમ્ મન્ત્ર પ્રથમનાર સાબળતા જે મૂર્તિનું દર્શન થયું હતું તે જ સાચું છે અને માતાને પ્રિય છે માત્ર બધા બાળકો માતાને ઝોળખશે અને સહોદરધર્મનું પાલન કરશે ત્યારે જ તે ચિત્ર આદર્શ થશે.

‘વન્દે માતરમ્’ નહિ ?

‘વન્દે માતરમ્’ એ આપણો રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે એમા આજના ત્રીસ કોટિ હિન્દુઓની માતાનું પૂજન છે, ભૂતમાળના અગણિત કોટિ ભારત વાસીઓનું શ્રાદ્ધ છે અને ભવિષ્યકાળના અનન્ત કોટિ મતાતોને આનંદાગ્ર છે ‘વન્દે માતરમ્’ એ કોઈ અશુદ્ધ ધર્મ કે પંથનો મન્ત્ર ગણા નથી તેમા નિર્દોષ પણ અલિહાન રીકારના કાલીની પૂજન નથી પણ ભારતનાંની ગદ્યગાની ઉપાસના છે

‘અથા હો અકબર’ એ પણ આપણો રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે તે અરબી ભાષામા છે માટે તે મુસલમાનોનો જ છે, હિન્દુનો નથી એમ જો કોઈ માને તો તેની ભૂન છે ‘વન્દે માતરમ્’ એ મન્ત્ર પણ વૈદિક હોવા છતાં એકલા હિન્દુઓનો જ નથી હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે બધી જ કોમોનો તે રાષ્ટ્રીય મન્ત્ર છે. હિન્દુઓ હિન્દુ દ્વિતી અર્થ કરે, મુસલ

માનો ' હમ યુવયુને હં ઉસ્કી વદ્દ ગુવિસ્તા હમાગ ' એવું તેના પગ ભાગ્ય છે. ખ્રિસ્તી અને પારસીઓ પોતાની માન્યતાઓ પ્રમાણે તેના ભક્તિભાવને ગ્રહણ કરે, પણ 'વન્દે માતરમ્' એ જ આપણો બધાનો રાષ્ટ્રીય મન્ન છે, 'અમા હો અકબર' એ જ આપણી બધાની રાષ્ટ્રીય શ્રદ્ધા છે

હાલીપૂર્વક વામાચારી ચાકતો ઇશ્વરને માતાને નામે ઓળખે છે અને અત્યાચારી દેશભક્તો વન્દે મતરમ્નું ગાન ગાઈ હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્ર કરવાને માટે કારતગ ન્યતા હતા એટલા માટે વન્દે માતરમ્ એ રાષ્ટ્રમન્નનો આપણે ઇનકાર કરવો ન જાઈ. દરિયર રીન્દનાથ હાડુના વૈ જુવ ભક્તિના આધ્યાત્મિક ગાયનો કવક્તામા નૃગાગિદ ગણી ખરાબ રીતે વપરાય છે એટલા માટે આપણે શું તેનો ત્યાગ કરવા બેસીયે ? વન્દે પિતરમ્ અથવા પિતા નોકસિ (તુ જ અમારો પિતા છે) એ સત્ત બન્ય છે, આર્પ છે, વન્દે માતરમ્ જેટલું જ શાલ છે, પણ વન્દે માતરમ્થી જુદું અથવા ચડિયાતું છે એમ અમે માની શક્તા નથી વન્દે માતરમ્ એ મન્ન સર્વોચ્ચ છે, રાષ્ટ્રમાન્ય છે, તપ પૂત છે, સિદ્ધ છે, કોઈ પણ કામચુસ્ત હવે આપણે તેને બદલવાના નથી

કવિનગ રીન્દનાથ હાડુર એ મન્નનો વિરોધ કરવાનો છોડી દે એવી અમારી આજીવનપૂર્વક નમ્ર પ્રાર્થના છે, ઉપનિષદોમા ઋષિઓએ કહ્યું છે, 'માતૃદેવો મવ પિતૃદેવો મવ।' બેમા આપણે શા માટે બેદ કરીયે ? બેદ જ જેવા જઈશું તો માતાને જ પ્રથમ ધ્યાન મળેલું છે અને ભક્તોએ પણ ગાયું છે—સ્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ।

એક સંભાષણ

ચોડા દિવસ ઉપર એક અંગેજ ગૃહસ્થ જોડે અમારે ગસભરી વાતચીત થઈ એ બાઈ હિન્દુસ્તાનમા ખૂબ દુરેલા હતા અને હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ વિશે ચોખ્ખા વિચારો પણ ધરાવતા હતા પ્રાસ્તાવિક અભાષણ પછી ચાત ચીતે નીચેનું સ્વરૂપ પડ્યું

સૌ—તમે ખેતીનો સવાલ છોડી આ કપડાનો સવાલ લઇને બેગ છો એ તમને ડહાપણભરેલું લાગે છે ? તમે ખેતીમા ખૂબ સુધારણા કરીને વધારે ઉપજ કરો અને વિસાધતી કાપડ ખરીદ કરો તો તેમા શું ખોટું ?

અમારામાથી એક જાનો જવાબ આપ્યો 'શું ખોટું ? હિન્દુસ્તાન

અનાદિકાથી કપામની ખેતી કરતા ને તેના કપા વણતો આળ્યો છે આજે એ જ દેશ પોતાનો દેહ ઢાકવા વિલાયતથી કપા મગાવે એ રાગમ થુ ઝોઢી છે ? નવરાજના વખતમા ખેડૂત પીળે, કાતે અને પોતાના પોડાલી પામે ખાદી વણુની જે તો લગભગ રૂને ભાવે દાપડ પડે’ ,

સૌ—પણ તેટલો જ વખત ખેતી વગાવવામા ગાળે તો તે વધારે ન કમાય ? અને વધારે કમાય તો દાપડ સહેલાઈથી વેચાતું લઈ શકે

જૌ—હા, જો નાના નાના ખેતરોને તોડીને તમારી મોટી ધૂરાપીઅન કપનીઓ થાય તો ખેતીમા વધારે ઉપજ થાય ખરી, પણ અમાગ ખાનદાન ખેડૂતો તે ખેડૂતો ન રહે, પણ ખેડૂત મગીને મજૂર અને અને ખેતીની ઉપજ કેરી રીતે વધારી એ આખી દુનિયાનો સવાલ છે, કેમકે ખેતીની ઉપજ વધે છે તેના કરતા લોકસખ્યા વધારે ઝડપથી વધે છે. પણ જ્યાં સુધી અમાગ ખેડૂતોને આપણુ જમર મહેસુલ ભરવુ પડે છે અને શાકુદારને આપણુ બારે વ્યાજ આપવુ પડે છે ત્યાં સુધી તેમને ખેતીમા વધારે રસ લેવાની વૃત્તિ જ ક્યાથી થાય ? તેઓ તો એમ જ કહે છે કે આ રીતે કે તે રીતે, અમારે ભાગ્યે તો લૂટાવાતુ જ પછી વધારે શરીર ધસ્યાતુ થુ કશું ?

સૌ—સારે તો તમારા સ્વરાજ્યમા તમે મહેસુલ ઓછુ કરવાના હશે.

જૌ—મહેસુલ ઓછુ કરશુ કે નહિ કરીયે એ જુદી વાત છે, પણ જેટલુ લઈશુ તેટલુ બધુ પ્રજાના હિતમા ખરચીશુ, અને સ્વરાજ્યમા પ્રજા પૂરતી પગભર થા જ હશે, તેથી આટલો ને આટલો કર પણ તે વખતે લોકોને હળવો લાગશે. આજે તો આપણુ જમીનમહેસુલ એકલા લશ્કરને પાળવામા બેપી જાય છે. સ્વરાજ્યમા આટલુ લશ્કર નહિ હોયને લશ્કરતુ ખર્ચ આટલુ નહિ હોય, અને લશ્કર પાળી સ્વરાજ્યમા જે કંઈ ખર્ચ થશે તે મોટે ભાગે અમારા જ ભાઈઓના ધરમા જશે

સૌ—તમારા સ્વરાજ્યમા લશ્કર તો ત્યારે હશે ?

જૌ—હા હા, જરૂર હશે જ્યાં સુધી પ્રજાને લશ્કરની જરૂર જણાશે ત્યાં સુધી તે લશ્કર પણ રાખશે અમે સલામટીઓ છીયે તેટલા લશ્કરમા નહિ રહીયે એટલુ જ અમે પોતે હમેશા માનીયે છીયે કે પ્રજા લશ્કર વગર ચલાવી શકે એવો દિવસ પણ આવવાનો આજે લોકો સસ્ત્ર વગરના છે અને સસ્ત્ર ધાનશુ કરીને તમારા લોકોતુ લશ્કર તેમની ઉપર છે, તેથી પ્રજાતું પુરપાતન હણાય છે અને પુરપાતન હણાવાની સાથે લોકોમા દેવ પણ વધે છે નિ સસ્ત્ર હોવાથી પ્રજા પોતાને નિર્બળ અને સાચાર માનતી થાય છે અને તેથી કુદરતી રીતે તેવી પ્રજામા દેવ અને ઝેરની વૃત્તિઓ પેાપાય છે

- તિન્દુસ્તાનની પ્રગતિના સમ્બંધે પણ તો લેવામાં ન આવ્યા હોત તો જોઈએ આગે પ્રતિભા દેખાવ છે તે ન હોત.

સાહેબ—તમારે શું તમારો અંગતજીવનમાં દરેક જાણુ અંગતજીવનમાં ગિવાજ ગણીને યદે એવી તમારી કલ્પના છે ?

જાહેબ—નારે, એ ખ્યાલ જ કેટલો બેદરદાર છે ! જાણે દુનિયામાં દરેક જાણુ વાધ કે વર હોય અથવા આપણો વધુ જ હોય ! માગતી તો એ કલ્પના પણ સહન નથી થતી

સાહેબે કહ્યું—તમારા દેશના અને તે પણ ગણીય પણના કેટલાક લોકો મારી આગળ બોલ્યા છે કે સ્વગતજીવનમાં અને ખીમામાં રિવાજો ગણીને શરીર

જાહેબ—એનું કાળુ છે. એ માનસદાત્તવનો એક નિયમ છે નિર્ધનને હમેશા મનમાં લાગે છે કે મારી પાસે પૈસા હોય તોજે કંઈ હોય તે કરી શકું. ધનવાન માણસ જ જાણે છે કે પૈસાની શક્તિનેયે મર્યાદા છે. તે જ પ્રમાણે નિ શસ્ત્ર માણસને શસ્ત્રની શક્તિ વિશે બારે બારે કલ્પનાઓ હોય જ. લોકોને શસ્ત્ર ધાતુ કલ્પવાની છટ મળશે ત્યારે થોડા દિવસ રોખના માર્યા શસ્ત્ર સહન કરશે ખરા, પણ થોડા દિવસમાં મોઢ ઉતરી જતા તેઓ તેનો ત્યાગ કરશે પછી ખેડૂતો ખેતીની રખેવાળી પૂરતા શસ્ત્રો રાખશે, પણ કાળે શસ્ત્રનો રોખ નહિ રહો હોય. અમારું લોકો યશ એટલે લોકોમાંથી પોતાની નિર્જાણતાના ખ્યાલ નાશ પામશે, તેઓ નિર્ભય થશે અને સ્વમાન પણ સમજતા ને સાચવતા થઈ જશે આજે તો બહાદુરીના કામો કરવાની તક સરખી અમારા લોકોને મળતી નથી અને જ્યાં કઈ બહાદુરી બતાવીએ છીએ ત્યાં તેની કદર થતી નથી.

સાહેબ—એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?

જાહેબ—એક જ સામાન્ય દાખનો આપુ મુબઈ જેના શહેરમાં ગાડીધોગની અવગતવગતો બદોબસ્ત રાખવા માટે સવાગથી સાઝ સુધી અમારા દેશી પોલીસને ખરા તડકામાં ઉભા રહેવાનું હોય છે પણ સાઝે જ્યારે બીડ વધે છે ત્યારે દરેક ચોકે ચોકે તમારો ગોરા સાબરન્ટ ઉભો કરવામાં આવે છે દેશી પોલીસને બીડને વખતે બદોબસ્ત ગણનાની તક જ આપનામાં નથી આવતી પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તક જ નહિ મળવાથી સ્વાભાવિક રીતે માણસ માનતો થઈ જાય છે કે તેનામાં એ શક્તિ અરેખ જ નથી

સાહેબ—તમે જાણો છો કે ફ્રેન્ચ કે રશિયન પોલીસ કરતા લડનનો પોલીસ સ્તાના બદોબસ્તના કામમાં વધારે હોશિયાર હોય છે ? તો એનું

કામ સુ દરે ? તમે એમ નથી માનતા કે અગ્રેજીમાં બીડની વ્યવસ્થા જાગરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે વધારે છે ?

જા—આટલું મોટું સામાન્ય તમાગ હાથમાં છે એટલે વ્યવસ્થા જાગરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે કેળવાય જ. અને ધારે કે અગ્રેજીમાં સ્વાભાવિક શક્તિ હોય તોપણ તેમની શક્તિ ઉપર અમારાથી કેમ છંદાય ? અમારા દેશમાં અમાગ લોકો જ પોલીસનું કામ કરે એ સ્વાભાવિક છે કેન્દ્ર લોકોમાં બદોગસ્તની શક્તિ ઓછી હોના છતાં તેઓ કયા અગ્રેજ પોલીસ રાખે છે ?

સા—હમણા હમણા સુધી ગામડાના લોકો સ્વગમ્ય વિશે કશું જાણતા નહિ, બહુ સુખી અને સન્તોષી હતા આ જ પણ તમે બતાવો છો એવી તો ગામગામોની ખગળ સ્થિતિ નથી

જા—માણસ સ્વરાજ્ય વિશે કંઈ ન જાણતા હોય એ સુ સારી સ્થિતિ ગણાય ? અજ્ઞાન સ્થિતિ તો ઉલ્ટી ઘણી ખગળ કહેવાય ગામડાના લોકો બધા રાજદારી ચળવળીઆ ન બને એ સમજી શકાય, પણ દેશમાં ચાલતી સ્વરાજ્યની લડતથી તેઓ અજ્ઞાન જ હોય એ દતા તો અત્યંત ખૂરી જ છે એ અજ્ઞાનને સન્તોષ સમજી એ લોકોને સુખી માની લેના એ મોટી ભૂન જ છે ગામડાઓના લોકોને પેટ ભરીને ખાવા પણ નથી મળતું, બિચારા હમણા દુખ જ વેસતા ને વેસતા

સા—પણ જિંડા બેડૂતો કરતા અહીંના બેડૂતોને હું વધારે સન્તુષ્ટ લેઉં છું

જા—એવું કારણ એ છે કે અહીંના બેડૂતોની સરકૃતિ ખેદ છે, અહીંની પ્રજા સંસ્કારી છે ગમે તે સ્થિતિમાં સન્તોષ માનવો એ વૃત્તિ તેમણે કેળવી છે પણ તે ઉપરથી તેઓ સુખી છે એમ ન માની શકાય

સા—હિન્દુસ્તાનના બેડૂતો અત્યાગ સુધી રાષ્ટ્રવાદી નહોતા તેઓ ઇન્ટરનેશનાલિસ્ટ અથવા વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ નું તત્ત્વ માનનારા છે

જા—અમે પણ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ એ જ તત્ત્વ માનીને છીએ ગરીબ બિચારા બેડૂતો દુનિયાનું કૂકપટ ન જાણે એટલે સહેલાઈથી છેતરાય છે અને અન્યાયના ભોગ થઈ પડે છે આગે તેમની દસા નરક સમાન થઈ પડી છે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે જ તેમના દુખનું નિવારણ થઈ શકવાનું છે અને તેમની કંગાલિયત ટળવાની છે

સા—તમને લાગે છે કે સ્વરાજ્ય ઝટ ઝટ મળી જશે ?

જા—હા, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તે જ દિશામાં અમે પ્રયત્ન કરી

રણા છીયે અગન્ય આજે મળો કે આવળી કાલે મળો, ત્યારે ત્યારે મળવાનું તો છે જ. સ્વગન્ય ગમે ભારે મળો, આજના જમાનાના અમે ભોક્ષે તેની પાછળ કુરબાન થવાને તૈયાર થોયા છીયે.

આની આવી વાતો યર્ષ અને અન્યે સિદ્ધાયાગ મુજબ એકબીજાને આત્મા માની છટા પડ્યા.

એક સંસ્મરણ

૧૯૯૭ના સ્વદેશીના દિવસો અનેકવાગ માદ આવે છે “માગ એક મિત્ર સ્વદેશી બહિષ્કારનું કામ બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરતા હતા. પોલીસ લોકોની કાળા ચોપડીમા તેમનું નામ બહુ ઉચ્ચે દર્જા હતું. તેઓ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેમને નામે તાર જતો. અનેકવાર એકાદ ચિનચુસ (ધુપી પેલીસ) પણ તેમની તરેનાતમા રહેતો. મજનિઢ અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો તેમનાથી જલ્દીના. ખીકણ લોકો તેમની પ્રત્યેનો આદર એકાન્તમા અથવા ખાનગી રીતે જ વ્યક્ત કરતા.

તેમણે એક દિવસે સાબણુ કે અમુક વાણીઓ કે ખેડૂત એની ન્યાત્મિક ખુશ પ્રતિષ્ઠા ધગવે છે. તેને ગળે જો સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત ઉતરે તો તેની આખી ન્યાત્ અને ખીજા ધણા ક્ષોધે સ્વદેશીને અનુકરણ યર્ષ જાય માગ મિત્રે એમ પણ સાબણુ કે તે માણસ બહુ જ બક્ષિમાન છે, બજનનો જાખીન છે બસ, ત્યાંથી જ કિયે સર કરવાનું નક્કી થયું મારા મિત્ર એમના બજનમા ધાનામાના જાંઘને એસવા લાગ્યા પેલા ભાંધને આ સ્વદેશી માણસ વિરે ચેતતા રહેવાની સૂચના ‘હિતચિન્તકો’ તરફથી તરત જ મળી. પણ બજનની મહામાયી કોઈને કાઢી કેમ મુકાય ? મારા મિત્ર પાસે ધીરજ તો ખૂબ હતી લાગ્યા વખત સુધી કશું બોલ્યા વગર નિયમિત રીતે તેઓ બજનમા શક્ત હાજરી જ પૂરતા ધણા દિવસ પછી તેમની પૂર્વજા જોધ ભક્તજનો તેમને ગાવાનો આશ્રહ કરવા લાગ્યા હા ના કરતા આખરે તેમણે તુષારમના અભગો ગાઈ બતાવવાનું શરૂ કર્યું તેમને સરકારી કાંડ અને બક્ષિત માધુર્ય સાબણી અનેકનું હૃદય ખીગતું તેમણે ધીરે ધીરે અભગોનો અર્થ કહેવાની વિનંતિ કરી બિચારાઓએ આવી અધિકારી વાણી કાઢી કાળે સાબગી ન હતી બજનમા આનંદ આનંદ યર્ષ રજો ગામનો મુખી જોઈને ચકિત થયો કે લગભગ એક વગસનો અનુભવ

થશે, છતાં તે દગ્ધિયાન અવેશી, બહિષ્કાર કે ગજાદારી બાબતોનું નામ સગળું પણ આનંદ ન હતું આખરે ગિચારાથી ગડેવાયું નહિ. તેમને એકાન્તમાં બોલાવી કહ્યું, ' તમારો ભક્તિભાવથી અને તમારી ધર્મનિષ્ઠાથી હું મોહિત થયો છું, તમારો સત્કર્મ ચા' છું પણ મને ક્ષમા કરો, મારી એક પિનિતિ છે. મારી સાથે સ્વેચ્છી કરના નહિ '

મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ, એનો અર્થ ગો હશે ? મારી સાથે 'દગ્ધિયા' કરના નહિ, ચાલમાણ વડતા નહિ, મને ધોખો દેતા નહિ એના જેવું જ એ વાક્ય હતું. મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ ' શું સ્વદેશી એ કાર્ન બારે ગુન્ટો છે ? સમાજિક નીયતા છે ? સ્નાર્થ લોકોની ધૂર્તતા છે ? પોતાની મમાજમાં પ્રતિષ્ઠા બોગવનાર ધર્મનિષ્ઠ અને લાગણીવાળો માણુન આવી રીતે સ્વદેશીથી બહીયે અને દીન થઈ ' મારી સાથે સ્વદેશી કરના નહિ ' એમ બીનવગી કરે એ બધું શું સૂચવે છે ? જે દિવસે મે ઉપગતી વાત મારા મિત્રને મોઢે સામગી તે દિગ્ધિયા આ કિસ્સાનો હ વિચાર કરતો આવ્યો છું દેશહિતની ખાતર ગમે તે કરીયે તોપણ તે પાક છે એમ માનનાર આપણે શું મેળવ્યું ? સગજરને હગવા જેટલી ધૂર્તતા તો આપણે હજી બતાવી જ નથી. ચાલમાણમાં નોકરશાહી સર્વ ધૂર્તોના શુરુ સ્થાને છે. આપણે રૂઠ પ્રતિ શાઠ્યષ્ટ કરી પોતાના જ દેશમાધ્યોનો વિશ્વાસ ખોધ બેઠા પોતાના સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધગવનાર, રાજ ભજનપૂજન કરનાર શુઝર્ગ માણુસ કોઠનાથી બોળવાય નહિ, છતાં સ્વદેશીવાળાઓ વિરે તેના મનમાં આનંદી શકા કેમ ધર કરી શકે ? મારા મિત્ર પ્રત્યે શકાની દૃષ્ટિ શરૂઆતથી ગળના છતાં એમની પ્રત્યે તેનો આદરભાવ કેમ વધ્યો ? આ બધાની મનમાં તે મનમાં મીમાસા કરવાનું અનેકનાર મન થાય છે અને દરેક વખતે આ કિસ્સાનું મહત્વ વધારે ને વધારે જણાય છે. સાણુમાં કચરો મેળની તેનું વજન વધારી શકાય છે, પણ ગોળીમાં જેટલો સાણુ હોય તેટલી જ સ્વચ્છ કરવની શક્તિ તેનામાં હોય છે કચરો તે કચરો જ ગંદી બધ છે એ જ રીતે દેગમેવા એ તો ચારિત્ર્યમળે જ થાય છે ચારિત્ર્ય બળની અસર વધારના આપણે ગજાદારી નીતિ, ધૂર્તતા કે ચાલમાણ ઉમેરના ધણીવાર લવચાધ્યે છીએ, પણ મુખ્ય કાર્ય તો ચારિત્ર્યથી જ થાય છે

દુનિયામાં ધૂર્ત લોકો ધાવે છે તે તેમની ધૂર્તતાને લીધે નહિ, પણ તેમના પનામાં જે કાંઈ સજ્જનતાની પ્રતિષ્ઠા હોય છે તે વગીને કે તેનો દુરુપયોગ કરીને જ

સાચો સૈનિક

દેશભક્ત માને છે કે સૈનિક થવું એટલે સમ્પા પગલા મક્કતા અને તાકીને બહુક ફાટતા આનંદ પશુ એ જૂલ છે. સૈનિકાને અનેક જાતની કળાઓ શીખવી પડે છે ખાધ ખોદની ચણતર ચણવું, કિંધાઓ ખાવવા, પૂલ બાંધવા ને તોડવા, રમોઈ કરી, માદાઓની માવજત કરી વગેરે અનેક વિદ્યાઓ સૈનિકાને અભ્યાસ્ય હોય છે તેમાંથી એક પશુ કળાની ઉણપ હોય તો વિજયની ધડીએ અપજય ગળામા આની પાવાના

આજનો સૈનિક એમ ન જ કહી શકે કે કડીયાનું કામ લશ્કરી ધધાને ઝાઝવું નથી દેશને માટે લડવાનું એકનાર કબૂલ કર્યું એટલે લડાઈ ફતેહમદ કરવા સારૂ જે જે કરવું પડે તે બધું શીખી લેવું જ જોઈએ તેમાં રસ હોય કે ન હોય તેની પાઠળ વખત ગાળવો જ જોઈએ

મને સ્વયં તે જ રીતે હું દેશસેવા કરીશ એમ કહેનારે દેશસેવાનું વ્રત લીધું નથી દેશસેવા એ કક્ષત તેનો એક સોખ છે જેમ લશ્કરી પોશાક પહેરી, ખજો બહુ રાખી, પાચ સાત માં લિ રૂચ કરી આ ગા એટલે લાંબા વૈયા બની જવાતું નથી તેમ શોખની ખાતર દેશસેવા કરવાથી દેશસેવકની પત્ની મળતી નથી મને શુ ગમે છે એ સવાલ છોડી દઈ દેશને શુ જોઈએ છે એ તરફ જોવાની શુદ્ધ દષ્ટિ કેળવ્યા પછી જ દેશસેવાનો સાચો રસ્તો માણસને જડે છે અથવા ગળે ઉતરે છે

મને વાદવિનાદ કરનામાં રસ છે, વાદકુતંગ છુ, ગન્ધયુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષી ને ગ્લાત કરી શકુ છુ એટલા માટે સવા જ ક નામાં જ હું તો વખત ગાળું, ધારાસભામાં જઈને જે જાતના મારો ઉપયોગ થયે શકે તેમજ જ હું આપના તૈયાર છુ, એમ કહેનાર માણસ દેશસેવાનો કેવળ ગોખ જ ધરાવે છે સ્વનાત્મક કાયકમમાં મને રસ પડતો નથી માટે તેવું કામ હું નહિ કરૂં લાવાનું હોય ત્યારે મો જોલાની જેને, એમ કહેનાર માણસ પશુ દેશસેવાનો વ્રતધારી સૈનિક ન ગણાય

સાચા સૈનિકો સમાજરોગી નથી હોતા ગમારશુનાના મમો રિંદે તેમના દિલમાં અણુગમો નથી હોતા યુદ્ધ એ હમેશાં સ્થિતિ નથી દેશમાં આવન-આવન, ઉદ્યોગ અને તેજસ્વિતા કેળવવી એ દેશરક્ષાની પ્રવૃત્તિ છે કોઈ પણ દેશ નિષ્ઠા છુ પરતન્નતામાં ગહેતો નથી સમાજમાં રસ ન્યાયિતાતક દુર્ગુણો વધ્યા હોય છે તેથી જ સમાજ પરતન્નતામાં ખદમદતો હોય છે

દેશભક્ત દુર્ગુણો સ્વાતન્ત્ર્યપુદ્ધ સત્તાવામાં જ નાશ પામે છે, પણ દેશભક્ત દુર્ગુણો એવા હોય છે કે તે જન્ય નહિ ત્યાં સુધી સ્વાતન્ત્ર્યપુદ્ધ

શરૂ જ થઈ શકતું નથી. આવા દુર્ગુણોનો નાશ સ્વાર્થી, એકઆગમી અથવા ખાચલા લોકોથી થઈ શકતો નથી. હિંમતવાન, શ્રદ્ધા, નિઃસ્વાર્થી નોકો જ તે દુર્ગુણોનો નાશ કરી શકે છે. માટે જેઓ લડવૈયા હોય તેમણે જ તે કામ હાથ ધરવું જોઈએ.

આને જ લડાઈની રચનાત્મક તૈયારી કહે છે. રચનાત્મક તૈયારી તમે કરો અને લડવાને પ્રમંથે મને જોલાવો, એમ કહેવું અને મારા હાથમાં બંદુક ભરીને મુકો, પછી હું શિકાર કરીશ, એમ કહેવું એ બે સમાન છે.

સ્વયંસેવકવૃત્તિ

આપણા મુસલમાન બાઈઓ મસીદમાં નિમાજ માટે બેગા થાય છે અને આપણે મન્દિરમાં દર્શન માટે જાય છે. જેમા ફેટલો તફાવત હોય છે! મસીદમાં રાન્તિ અને વ્યવસ્થા હોય છે, જ્યારે આપણે લા ધક્કાધક્કી અને કોલાહલ હોય છે.

ચોડા દિવસ ઉપર વિલાયતના 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' પત્રનો ખબરપત્રી ગુજરાતમાં આવી ગયો હતો. તેણે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકો જે સ્ટેશન પર વ્યવસ્થિત રીતે ટિકિટ લઈ શકે તો જાણવું કે તેઓ સ્વરાજ્ય માટે લાપક થયા.

હિન્દુસ્તાનમાં રેલવે દાખલ થયે કાંઈ નહિ તો પચાસ પોણોસો વર્ષ સ્ક્રાં ગયા; છતાં એમ કહી શકાય કે રેલવેના સિવાજથી લોકો હજી ટેવાઈ ગયા નથી અને સરકારી અમલદારોની ઉદ્દતાઈ અને બેપરવાઈ રેલવે, નોકરોમાં પણ આવી ગઈ છે. પણ આપણા ધાર્મિક ઉત્સવો તો પૂરેપૂરા આપણા જ છે. આપણી જ પ્રજાએ તે ઉપજાવી કાઢેલા છે. ફેટલાક ઉત્સવો તો હજારો વરસથી ચાલતા આવે છે. દરેક વર્ષના ઉત્સવનું સ્વરૂપ લગભગ એવું ને એવું જ રહે છે, અને હજારો ને લાખો માણસો બેગા થાય તોપણ બાંધે જ ક્યાય તોશન કે રમખાણ થાય છે. છતાં એ ઉત્સવોમાં આજે જોઈએ તેટલી વ્યવસ્થા આપણે હજી દાખલ નથી કરી શક્યા એ ફેટલા દુ ખતી વાત છે !

આપણે ઝગડાઓ ઉઠાવી શકીએ છીએ, પણ તે પતાવવાની રીતિ અથવા કળા આપણે હજી કેળવવાની બાકી જ છે. ઈશ્વરને નામે આપણે અનફૂટ કરીએ અને ભક્તોને તે પ્રસાદ વહેંચી દઈએ એ બહુ સુંદર પ્રથા

છે. પણ દરેક જાણુને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રસાદ પહોંચે તે માટે આપણે શી વ્યવસ્થા કરી છે? અનફૂટ લૂંટાવવો એમા કાઈ જૂનો ઇતિહાસ હશે, અને બહુ શીડ ન હોય ત્યાં પ્રસાદ લૂંટવામા એક જાતની અસખ્ય મંત્રા પડતી હશે. પણ અનફૂટ લૂંટવામા મારામારી થાય, ખુનામરફી થાય અથવા ભાતના ઢગલામા પડી માણસ બરાબ જાય એ કેવી વ્યવસ્થા.

વગ્સોવરસ આવા અનુભવ થાય છે, દરવરસે આપણે અકળાઈએ છીએ. પણ એક વગ્સના અનુભવથી બીજે વગ્સે જોઈતા ચુપારા ઝટ કરી નાખવાનું આપણને સ્મરું નથી.

મેળાઓ, શાળાઓ અને ઉત્સવોમા જે ધક્કાધક્કી થાય છે તેને વખોડવાને બદલે ફેટલાક તેમા જ પુણ્ય રહેલું છે એમ માને છે. ભગવદ્દર્શનને માટે આટલી તપશ્ચર્યા કરવી જ જોઈએ એવી તેઓ દલીલ કરે છે. આથી વધારે આધરો વહેમ કયો હોઈ શકે? દુનિયાદારીની હરિશ્ચંદ્રમા પ્રેમ અને માણસાઈને તિલાંજલિ આપી આપણે લોભને વશ થઈએ છીએ, તે જ લોભ અને બીજાના હિત વિષે બેદરકારી આપણે પ્રભુને ઘેર પણ દાખલ કરી છે. સમાજોમા ગાંધીજીના દર્શન માટે ધક્કાધક્કી કરવી અને દુર્બળ બેગલોકગેને હેરાન કરવા એમા જેટલી દેશભક્તિ છે તેટલી જ ધર્મભક્તિ દર્શનને માટે કે પ્રસાદને માટે એકબીજાને ચઘી નાખવામા છે.

પ્રભુનું મંદિર એ તો માન, અભિમાન, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, લોભ, મત્સર વગેરે બધા માનવી દુર્ગુણો ઘોષ નાખવાનું સ્થળ હોવું જોઈએ. તેને બદલે આપણે તો પૂજા કરવાનું માન વેચીએ છીએ, દેવમંદિરોમા મોટાઈની હરિશ્ચંદ્ર કરીએ છીએ, અધિકાર સાચવવા લડીએ છીએ, અને આ રીતે પ્રભુના ધામનું અપમાન કરીએ છીએ. પામર માણસ એટલું જાણુનો નથી કે પ્રભુની આગળ બ્રાહ્મણ અને ચડાળ, સાધક અને વિપત્તી બધા સરખા જ હોઈ છે.

કેળવાયેલા લોકો આમ લોકોના ઉત્સવો અને ધાર્મિક રિવાજો તરફ બેદરકારીની આબાહછેટ રાખે છે. પોતાની ગજદીય સમાજો અને પરિવેશમા જ આખી દુનિયા સમાયેલી છે એમ માનીને તેઓ વર્ને છે. અને ત્યાં પણ મોટી મંજાઓમા હજી ક્યા વ્યવસ્થા છે? ગરના ઉપર પાણી છાટ્યા વગર સગ્ધસો કાદે છે, અંદર અંદર વાતો કરી વક્તાઓનો અવાજ ઘોષાટમા ડૂળાડી દે છે ગયા વરસ સુધી સૌચની વ્યવસ્થા પણ આપણે સન્તોષ/નક કરી શક્યા ન હતા. આ ગતિને પ્રગતિ ન જ દેહેવાય.

આપણે પ્રજામા મનાતા ઉત્સવોમા અને મેળાઓમા ભાગ લેવો જોઈએ, લોકોની માન્યતાઓ અને લાગણીઓ સમજી લેવી જોઈએ, લડવાના પ્રયત્નો ટાળવા માટે નિયતપૂર્વક નિયમ ઘડવા જોઈએ, અને તે અમલમાં

મુક્યાં સારૂ વરસોવરસ મહેનતે પણ ઉઠાવવી જોઇયે. અઝાની અને ઝનૂની લોકોમાં તોશન કરવાની વૃત્તિ કેટલીકવાર જાગી ઉઠે છે. તે ન્યાં સુધી આપણે કાઢી શક્યા નથી ત્યાં સુધી ક્યાંક તોશન થાય તો તે તરત જ ઠંડું પાડવા સારૂ પોતાનો મીઠાજ દડો રાખી, પોતાનો જાન જોખમમાં નાખી વચ્ચે પડવાનો સદ્ગુણ આપણે કેળવવો જોઇયે. લોકો લડ્યા તેમાં અમે શું કરીયે? અમે ક્યાં તેમાં હતા?—એવી દલીલ આપણને ન જાતે. ન્યાં ન્યાં ગમે તે કારણસર લોકોનો સમુદાય ભેગો થાય છે ત્યાં ત્યાં જેમ હાજર રહેવાની સરકારના સિપાઇઓની ફરજ હોય છે તેમ સ્વરાજ્ય ઇચ્છનાર આપણા સ્વયંસેવકોની પણ હાજર રહેવાની ફરજ છે. દારૂ સામે કે પરદેશી કાપડ સામે ચોટ્ટી કરવી કે પરદેશ બરવો એમાં અસાધારણ કામ કામકવાર આવે છે. આપણે હમેશના જીવનને અંગે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો વળતે પણ સ્વયંસેવકની વૃત્તિ કેળવવી જોઇયે.

આપણે શાન્તિ જાળવવાની વૃત્તિ તો ખૂબ કેળવી છે. બનતા સુધી તોશન ન કરવું એ આપણો સ્વભાવ છે. સુઅવસ્થા રાખી જમ્યાની સગવડ સરખી જ સાચવવાને જે સંયમ, તાલીમ અને વ્યવસ્થાની જરૂર છે તે હવે આપણે કેળવવી જોઇયે.

૧. દેશી રાજ્યો ને જાહેર સેવા

અઝાથી—

તમારો કાગળ મળ્યો. દેશી રાજ્યમાં ખાલસા મુલક જેટલી જ જોડકમી ચાલે છે અને શિક્ષણનું તન્ત્ર તો મુજબ યુનિવર્સિટીના જ હાથમાં છે; તેથી સંસ્થાન છોડી બ્રિટિશ મુલકમાં સમાજસેવા કરવા જવું કે છીયે ત્યાં જ રહી બનતી સેવા કરવી એ હુંકમાં તમારો સવાલ છે. પોતાનો પ્રદેશ છોડી બીજે જવું એ એક રીતે ગૌણ તો છે જ, તેમા વળી જો તમે તમારા રાજ્યની એટલે કે એ રાજ્યની પ્રજાની ખરેખર સાચી સેવા કરી શકો એમ હો તો તો પોતાનું શહેર છોડીને બીજે જવાનો વિચાર પાપમુલક જ ગણાય. સ્વદેશીધર્મના વ્યાપક અર્થ પ્રમાણે, જે પરિસ્થિતિમાં આપણે ઉછર્યા હોઇયે તે પરિસ્થિતિની જ સેવા લેવી અને કરવી એમાં જ અંચ રહેલું છે. પણ દેશી રાજ્યોની સામાન્ય સ્થિતિ જ એવી હોય છે કે ત્યાંની ચાલુ પરિસ્થિતિ સ્વીકારીને તે રાજ્યની સેવા કરવાનો વિચાર રાખવો એ તો વદતોવ્યાધાત

જ કે—શાહીથી ખરદાયેલા હાથને શાહીથી જ ઘોષને સાદ કરનાના વિચાર સમાન છે કેમકે દેશી રાજ્યોની સાચી મેવા તો એક જ હોઈ શકે, અને તે ત્યાની પરિસ્થિતિ દેરના માટે જુ રેશ ઉઠાવની એ છે પરિસ્થિતિ સામે લડવું હોય તો મસ્તક હાથમા લઇને લડીયે તો જ જીતનો અમન

મોજો વિરોધ એ તો ઉલગી પહેલા દરજ્જાની મદદ આ સૂત્ર આજે જેટલું સાચું છે એટલું ઘર્ષ કાળે ન હતું દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ માટે રાજા, રાજપુરુષ (અમલદાર) અને પ્રજા સગપા જ જોખમદાર છે દેશી રાજ્યોમા હીલચાલ કરનાથી અમને અમુક નુકસાન થશે અથવા અમારો અમુક લાભ ફૂળશે એમ જ્યારે કહેવામા આવે ત્યારે ખચીત માનવું કે તે લાભ ક્યાક ને ક્યાક પાપમૂલક છે ધર્માચરણની આડે આવનાર દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એનું જ નામ અસહકાર અસહકારમા માડવાળો—શૂદ્રછાટનો સનાલ જ નથી

તમે ખાનગી મસ્થામા કામ કરો છો જ્યા સુધી સગકાર સાથે એનો સમન્ધ છે ત્યા સુધી તે અતન્ત્ર નથી અર્ધસરકારી છે એ તો તમે પોતે જ સ્વીકારો છો. અર્ધસરકારી સસ્થાઓ તો કેટલીક રીતે સરકારી સસ્થાઓ કરતા પણ નપાવટ છે—વધારે તેજોવધ કરનારી છે, કેમકે તેમા અન્ત ધોલ મોહ બરેલો હોય છે આ વાત ગળે ઉતરે ત્યારે જ નિર્મળ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય ખરાઈ ગયેલું ફૂલ આપણે જાડ પરથી ખેંચી નાખીયે છીયે, ઉતરી ગયેલી ટ્રી આપણે તોડી નાખીયે છીયે, પણ નાનાયક—નાચીજ શરીરને માન યેનકેનપ્રકારેણુ ટકાવી રાખનાની ખટપટ અન્ત સુધી મુકતા નથી. સસ્થાની ખામતમા પણ ઘણીવાર આવું જ બને છે કેટલીક વાર સસ્થાઓ નાખૂદ થાય એ ઇદ હોય છે બગડી ગયેલું દૂધ જેમ ફેફડા દબાયે છીયે તેમ કેટલીકવાર મસ્થાઓ પણ ફેફડા દેવાને લાયક થઈ જાય છે દૂધના દામ પડ્યા છે એરી દલીલ કરી બગડેલું દૂધ પી જનાર કેટલાક કેજુસ આત્મપ્રાતી પામર હોય છે તેઓ રાગના ભોગ થઈ પડે છે ક્ષીણીર્થ અને પાપવિદ્ધ સસ્થાને લોભથી વગગી રહીયે એથી આત્મિક અધ પાત આ સામાજિક દ્રોહ બને વહોરી લઈયે છીયે

લોકનાજ ઘણીવાર આપણને પાપમાથી ઉગારી લે છે પણ કેટલીક વાર લોકનાજના દગાણને લીધે જ આપણે પાપ કરવાનો અથવા પાપ સાથે બગરાનો મત્લ કરીયે છીયે અપજ્ઞ મારે આવે ત્યારે હોળીનું નાગિ થેગ બનવામા પણ કઈ ઓછી બહાદુરી નથી ગ્હેલી

દેશી રાજ્યોમા સામાજિક સડો ઘોઈ કાઢનાર સમાજસેવકો છે જ નહિ એમ કહીયે તોપણ આને અને આથી દેશી રાજ્યોમા જે યોડાપણું

વિચારવાન અને ખાલેશ લોકો પડેલા છે તેઓ પણ રાજ્ય છોડીને આત્મા
જન્ય એ હીક નથી. આ જેટલું સાચું છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે દેશી
મંસ્થાનની પગિચિતિમા ઉછરીને મોટા થયેલા વિદ્વાનોને પણ તે પગિચિતિની
આગ્પાર જોવાની ટેવ નથી ટોતી. તેમજ તે બહારના વાનાવચ્ચમાં
જઈને પ્રથમ નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી આવવી જ જોઈએ, સ્વનન્તતાની હવા
માથામા જ નહિ પણ ફેક ફેશમાં મુખી પેસવા દેવી જોઈએ. તે જ સાચું
કામ કરવા જેટલો પ્રાણ શરીરમા સંચરે.

આ કંઈ સાર્વત્રિક નિયમ તરીકે હું કહેવા નથી માગતો; પણ ખરું
જોતા દેશી રાજ્યોનો જ એવો નોખો સવાલ તો છે જ નહિ. દેશી રાજ્યોમાં
આજે જે નરક છે તે અંગ્રેજ સત્તામાથી જ પોપણ પામે છે. અંગ્રેજ
સત્તાનો શરૂઆત એકવાર કરી લઈએ એટલે પછી દેશી રાજ્યો તો એમની
મેજે નિર્મળ થઈ જશે કમજો થાય છે ત્યારે આપણે કંઈ આખને ઉપચાર
કરતા નથી, પણ લોહી શુદ્ધ કરીએ છીએ. તમારું મંત્રાન છોડીને તમારે
ખીજે જવું કે ન જવું એ બાબતમા હું તમને સલાહ નથી આપતો, પણ
સરકારી, અર્સરકારી અથવા સરકારના સ્પર્શથી અબડાયેલી સંસ્થામા મહેલું
કે ન રહેવું, એવો સવાલ પણ મનમા કેમ ઉડે ? આવી સેવામા થોડો અધર્મ
અને ઘણો ધર્મ છે એની દલીલ મનમા આવે ખરી, પણ મારી પેટે વિચાર
કરી જોતા જણાશે કે એની પગિચિતિમા અધર્મ તે તો સાચે જ અધર્મ
જ હોય છે અને ધર્મનો ભાગ દેખાય છે તે બ્રામક અને તેથી હજશત્ય
રોય છે.

પોતાના સ્નેહીમંત્રીઓ અમુક મંસ્થામા છે એટલા માટે જ કોઈ એક
મંસ્થામા ટકી રહેવું એના જેવો મિત્રદ્રોહ એકે નથી.

વ્યાવહારિક દષ્ટિએ આ વિચારો મનોગત્ય કે કંપનાતરંગ જેવા
લાગે, પણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ આજ લગીમા કયું મહત્ત્વ કયું સામળ્યું
છે ? જીવનમાની ક્ષુદ્રતાઓનું સમર્થન કરવા ઉપગત વ્યાવહારિક દષ્ટિએ ખીજે
કયો પુરુષાર્થ સાધ્યો છે ? યોગક્ષેમને હિસાબે વ્યાવહારિક દષ્ટિ ખપતી છે
ખરી, પણ યોગક્ષેમ કરતા વધારે જોનાર જે હૃદય, તેને સ્પર્શ કરવા માટે
જ આપણે પ્રયત્ન તો છે.

લિ. સ્નેહાધીન—

રાજકોરણ—પ્રસંગચર્ચા

અસ્તોદય

यद्य परवश कर्म तत्तद् य नेन पर्जयेत् ।

यद्यत् आत्मवशं तु स्यात् तत्तत्સેવેત યત્નતઃ ॥

—મગધાન મનુ

મનુષ્યજાતિના આદ્યપિતાએ પોતાના સન્તાનો માટે આ સનાતન સિદ્ધાન્ત આપી દીધો છે ત્યા ત્યા સ્વપરભાવના ગેટી છે ત્યા ત્યા 'જે જે કંઈ પગલ છે, ખીજાને હાય છે, તેનો પ્રયાત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો અને જે કંઈ પોતાના જ હાથમા છે તેનો પુરુષાર્થપૂર્વક અમલ કરવો' આપણા લોકનેતાઓને આપણા દિનસ લાગતુ કે આપણી માન્યતામા આ નિયમ લાગુ ન હોય જેમ આપણે કશું ઉપર આધાર રાખીએ છીએ તેમ સરકાર ઉપર પણ ગમવામા નેય છે આ જ દાનુવી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આટલા ઠાગ સુગમ પાસે વર અથરા તો હક માગ્યા છીરા પણ અપણે તો બહુ બહુ તો આં પાય રાષ્ટ્રોના હકાર જે ત્વર વસના ઇતિહાસનુ અવનોકન કર્યું હશે મનુ બગવાને તો અનેક રાજાઓ ઇતિહાસ પેખ્યો છે આપણે અધ્યયનમા બહુ સુની નેન નથી શકતા મનુ જાગવાને આપો તિમનસ માનીએ છીએ એ નનુ બાનાનનો ઉપદેશ રજેમા ફેફા દીને ન ચને અને એ ઉપદેશ બહુ અપણે છે એવુ પણ નવી મન શુદ્ધ કરીને, દષ્ટિ નિર્ગળ ગળીને આપો જો શુ તો આપણને પણ રહેને દેખાશે કે આ નિયમ આવો જ હોવો જોઈએ એથી નિરુદ્ધ સ્થિતિ કન્યામા પણ સંભવતી નથી

રાષ્ટ્રીય સભાએ પડેના નીમ વ મ સુધી મોઢ કેળવો, કેમકે તે અચાન હતી, પગલ નથી હતી પચ્ચત્યતયશુદ્ધિ હતી તે જ રાષ્ટ્રીય સભાએ ત્યાર પછીના છેકા પદ- વરસ રો કેળવેલા મોઢમાથી ઉગરી જવામા ગાળેલા છે.

અને આજે પ્રજા જુએ છે કે સરકારને અરજીઓ કરવા કરતાં આપણે નવે જ નિશ્ચય કરીએ અને તે મુજબ કાર્ય કરવા મધ્યે તો સ્વગત્ય દૂર નથી.

કચ્છે લૉર્ડ મોર્લે માન્યતા આપણને કર્યું, 'જો માગીને સ્વગત્ય મેળવવા મમતા હો તો તે ચન્દ્રમા જેટલું દૂર અને દુર્ગામ્ય છે.' મૉન્ટેગ્યુ માન્યતા કર્યું, 'શુધાગ મળશે અને સ્વગત્ય આવશે એવી આશા બાંધીને બેઠા હો તો તમારે જાણવું જોઈએ કે તમારી પોતાની દિશા પણ હલુ તમાગથી દૂર છે.' અને કચ્છે આપણા અંતગતમા પ્રગટ થાને કર્યું કે 'તમારામા જે અસહકાર કરવાની બાબતમા ગેઢદિલી થાય તો ઝોક વેરસની અંદર તમારે સ્વગત્ય તમારા હાથમાં છે.'

બંગમંગતી નિગરામા થી. ચાંપની જેવાએ કર્યું હતુ કે 'પ્રગર્ભિત પ્રજાને વળી ગત્યપ્રકરણ શા ?' છતાં આપણે આજ દિવસ સુધી ગત્યપ્રકરણની બાજુઓ જ મમતા આવ્યા. પણ ગત્યપ્રકરણના કારપેચથી દહાડો નથી વળવાનો. હવે તો જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ; જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ; જોઈએ છે રાષ્ટ્રીય તપસ્યા, જોઈએ છે મોહ અને બ્રમણનો નાશ. આખી દુનિયા દહે છે, 'જાતીસ કરાડ દેવસમી મુધરેલી પ્રજા ઉપર મહીબર વિદેશીઓ ગત્ય કરી જ ન શકે. ગત્યકર્તાની તસવાર આ મહાપ્રજાને એક દાખ પણ પાગલ-ત્ર્યમાં ગણી શકે જ નહિ. તમારો મોહ, તમારો કુમંચ અને તમારો કાર્યપ્રયુક્ત-હૃદયની દુર્બળતા એ જ તમને શુદ્ધાત્મીમા રાખી રહ્યા છે.'

અર્થાત આપણુ કામ ગત્યકર્તાને સમજાવવાનુ નથી પણ પ્રજાને મમ બાવવાનું છે, આપણાં બાળિહોનોને કેળવવાનુ છે. આપણે પોતાનામાના દોષ જેમ જેમ કાઢી નાખીશું તેમ તેમ સરકારને પોતાના દોષ કાઢી નાખવા જ પડવાના; નહિ તો આ દેશ છોડીને બાગી જવું પડવાનું. બાળક જેમ પોતાની મેજે જ ભૂતની કલ્પના ઉત્પન્ન કરીને પોતે તેનાથી બહીએ છે તેમ આપણે પણ નાહક આપણા મનને બીકથી ભરીએ છીએ; અને બીકમા ને બીકમા નથી પોતાની સ્થિતિ તપાસતા કે નથી સરકારની શક્તિ પણ તપાસતા. સરકારની શક્તિ આપણા મોહમા જ રહેલી છે. આપણે જ સરકારની મેવા કરીએ છીએ અને સરકારને નબાલીએ છીએ. નીતિ સરકારની, શક્તિ આપણી, દાનત સરકારની, મહેનત આપણા લોહાની, આમ, પાન છે. આ મહેનતની પછળ રહેલી દાનત જે દહાડે આપણી હમે તે દહાડે સ્વગત્ય આપણુ જ હો જાજ સુધી સરકારને મમજાવવામા આપણે જે દિવસ ગાળ્યા તે જ જો આપણા લોહાને સમજાવવામા ગાળ્યા હોત તો કચ્છરનુમે સ્વરાજ્ય મળી ગયું હોત.

હતા આટલુ મોડું પણ આજ મુગાન્તર થઈ રહ્યું છે. રાષ્ટ્રીય સભાએ સરકાર તરફનું મોહ ફેરવીને તેને રાષ્ટ્ર તરફ વાળ્યુ છે. શરીરમા જેમ મન

કલ્પના કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે, હૃદય પ્રેરણા કરે છે, અને તગ્ન જ બધા અવયવો તેને અમલમાં મુકે છે, તેમ ગાંધીય સભા પણ રાષ્ટ્રની ગિથિતોના વિચાર કરી, સાધકમાધક પ્રમાણોની ચર્ચા કરી, ગાંધીના નિશ્ચયને જાહેર કરે છે, અને 'હવે ગાંધી તે નિશ્ચયને અમલમાં મુકવું ચુકે છે' હવે નથી ગંધી ગાંધીય સભાના હરાવ જોગ પ્રમુખ માગ્ધત જોગ વાઇસરોય પાસે મોકલવાની જરૂર, કે નથી રહ્યું વાઇસરોયે તે ફગવને હાથમાં ધનવા પણ ના પાડેલી જોઈ પ્રજાએ બગવાપણુ. એક એવો વખત હતો કે ગાંધીપ્રતિનિધિ (વાઇસરોય) લોકપ્રતિનિધિને મળવાની પણ ના પાડેતા, હવે એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય કચ્છાને માન ન અપાય ત્યાં સુધી મુદ્દારાનું દાન લઈ આવેલા સામ્રાજ્યપ્રતિનિધિને પણ ગાંધીય આનંદાગ આપવાની ગાંધી ના પાડે છે. ગાંધી ધીમે ધીમે આત્મનિરૂપ થવું જાય છે, અને આત્મ નિષ્ઠામાં નિષ્ઠામાત્ર આવી ગાંધી આત્મનિરૂપ એ જ આજે રાષ્ટ્રીય સભાનો ધર્મ છે, એ જ રાષ્ટ્રીય સભાની કીડ છે, એ વિરે હવે પ્રાપ્તિ પણ શક્ય નથી રહી

રાષ્ટ્રીય સભા આત્મનિરૂપ થઈ છે અને દેશના બધા વર્ગોને તે આત્મનિરૂપ થવા કહે છે એ વરસ પહેલાં આપણા દેશમાં અનેક અવતરન ગળ્યો હતો અને અંગ્રેજ લોકો તેમની નોકરી કરતા પણ જ્યારે જ્યારે આપણા ગળ્યો પોતાના અંગ્રેજ નોકરોને બીજા અંગ્રેજોની સામે લડવાનું કહેતા ત્યારે તેઓ એ જ જવાબ આપતા કે 'અમે પ્રથમ લોકોને વગાડી ગીરે, ત્યાર પછી લૂણને પ્રથમ અમે આત્મનિરૂપ છીએ ત્યાગ્ય ગીરનિરૂપ આ અમારી નીતિ છે, આ અમારો ધર્મ છે સ્વધર્મ દુબારીને અમે તમારી સેવા કૃત્વાને તમાર નથી' આજે આપણા હજારો બાઈઓ શુ લરમ્મા, શું પોલીસ ખાતામાં, શું મહેસુલ ખાતામાં કે શું અદાલતોમાં સરમાગની મેંડા કરી રહ્યા છે, રાજનિરૂપરૂપ સેવા કરી રહ્યા છે, તેઓએ પણ એ જ ઉપદેશ મહાશુ કરવો ઘટે કે મેંડક તરીકે એમણે આખીને વફાદાર બને રહેવું, પણ એ વફાદારીના કગ્તા પણ પહેલું અને એથીરે નધારે વફાદાર એમણે હિન્દી તરીકે હિન્દને રહેવું ઘટે—હિન્દનિરૂપ થવું ઘટે વેપારીઓએ પણ દેશનિય જાળવીને જે કંઈ ધન કમાઈ લેમય તેવું જ આપણું ઘટે નખીનોમે હવે વધુ વખત આ અર્નનિમાન સમય ના આરાગ જનતુ છોડી આપણો તજવી ઘટે અને પોતાના પર આવેલા અધર્મનું પૂર્ણ આપણોગપૂર્ણ પાલન કરી છાંયરી નીતિમતાની અદાલતમાં નાટીય ન્યાય મેળવવાની દિશા પચડી ઘટે પ્રજાએ પણ જેમ આટલા વખતમાં ધારાસભાનો મોહ છોડી દીધો તેમ કારણે અને સરકારી કેળવણીનો મોહ પણ છોડી દેવો ઘટે કેટલાક સ્વમમ્મ લોકો પ્રજાની કચ્છાની ઉપરવટ ચઢીને ધારાસભામાં ગયા છે,

રાષ્ટ્રે એકે અવાળે તેમને ઠણું છે કે તમે અમારા પ્રતિનિધિ નથી; છતાં પ્રજાના સામુદાયિક ઉદાપણના કરતાં તેમણે પોતાના ઉદાપણને વધુ કિંમતી ગણ્યું છે; પ્રજાના કરતાં પોતાને તેમણે વધુ દેશહિતચિન્તક માન્યા છે; તે ભલે. પણ પ્રજાને જ્યાં સુધી પોતાનું માન દુનિયાદારી ઉદાપણના કરતાં વધુ વહાલું છે ત્યાં સુધી હવે રાષ્ટ્રે નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે રહેજસાજ સગવડને ખાતર અથવા લાભના લોભમાં પડીને આવા લોકોના હાથની રાજદારી એવા લેવાનું પાપ તે બિલકુલ ન કરે.

આજે ન્યાય મેળવવો છે તે અન્યાયી સગકારે પાસેથી નહિ પણ અન્યાયી સરકાર સામે. અને તે જ્યાં સુધી આપણાં પોતીકાંઓને આપણે ન્યાય નહિ આપીએ ત્યાં સુધી નથી જ મેળવી શકવાના. સામાન્યમાં જેમ આજ સુધી આપણે અસપૃશ્ય રહ્યા તે જ પ્રમાણે સમાજમાં પણ આપણે આટલા દિવસ એક વર્ગને અસપૃશ્ય રાખ્યો છે. શરીરનું કાંઈ અંગ જેમ શરીરથી જુદું ન મૂકી શકે, તે જ રીતે સમાજનો એક મહેનતુ વર્ગ પણ આપણે સમાજથી દૂર ન જ ગણી શકીએ. આજે રાષ્ટ્ર એકપણ જોઈએ છે, એકમન જોઈએ છે, એકવિચાર જોઈએ છે. કુટુંબમાં જેમ એકબીજાનાં મન રાખીને આપણે પ્રેમનું વાતાવરણ જાળવીએ છીએ તેમ હિન્દુ અને મુસલમાન, બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તર વચ્ચેનો અણબનાવ વિસારી મુકી

ભાઈ ભાઈ એક ઠાઠ,
ભેદ નાહી, ભેદ નાહી—

એ વૃત્તિ ફેળવવી ઘટે. એક ભાઈને દુખે બીજા ભાઈ દુખી થાય, એક ભાઈનો બીજાને કોટા રહે તો જ તે કુટુંબ સુખ અને માનમોજો સાચવીને રહી શકે છે. આજે પંચતળનું દુખ આપણે આપણું પોતાનું મનેલું છે; ઇસ્લામ ઉપરના મંકરને સ્વધર્મ ઉપરનું સંકટ માન્યું છે, તે જ પ્રમાણે આપણે આપણા ગરીબ ભાઈબહેનોની લાજ પણ આપણી પોતાની જ કરવી ઘટે. આ શિયાળાના દહાડામાં આપણાં અમંજ્ય ભાઈબહેનો ટાટથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતાં નથી—રે! ટાટની તો વાન જ શી? પોતાની લગ્ન નિવારણ છૂટા. જેટલું વસ્ત્ર-અડ્ડન પણ તેમની પાસે નથી. રોજનું આ દશમાં શું આપણે આપણી લાજ ઢાકવાનું કમ બીજા દેશના હાથમાં સોંપેલું રાખીશું? સ્વદેશી માલ વાપરવો એ જેટલો આપણો ધર્મ છે તેટલો જ દેશમાં સ્વદેશી માલ વેચા કરવામાં આપણો શોખ આપણો એ પણ આપણો ધર્મ છે. સ્વદેશીની સરખતા આ બીજા નિશ્ચય પર આધાર રાખે છે.

જો સાચે જ યુગાન્તર થયું હોય, જો રાષ્ટ્ર ઉદયોન્મુખ થયું હોય, જો રાષ્ટ્રને સ્વમાનનું સાચું બાન થયું હોય તો રાષ્ટ્રના પ્રાતિનિધિઓ રાષ્ટ્રીય સભામાં

આના આના પ્રશ્નોનો જ પિયાર રૂઝો અને એકે અવાજે રાષ્ટ્રનો નિશ્ચય બાંહેડો કરશે

આજ સુધી ગાંધીય સભા જેમ મેં દિવસ મધ્ય પ્રાતમા ગાંધી ન હતી તેમ ગાંધીય સભાએ આવા આશ્રયી સ્વગત્યના કેવળ એક જ મધ્યસ્થ વિગતની ચર્ચા પણ અગાઉ કદી કરી નહોતી નાગપુરમા મળેલા ગાંધીના પ્રતિનિધિઓ ના ધ્યાનમા રહેવું ઘટે કે તેઓ આજે ગાંધી બાવિ ઘડી રહ્યા છે, ગાંધી નથી દિસા દાખવી ગયા છે, એક જ નિશ્ચયે જૂતા મોહને તિલાંજલિ આપી રહ્યા છે, અને સ્વાશ્રયના—આરબો નિયતમા પણ પરિણામે અશ્રુતોપમ—માર્ગે પ્રસ્થાન કરી રહ્યા છે હવે આ રસ્તા પરથી પાછા હાવાનું નથી, શાકીને ખેસવાનું નથી કોણ કોણ પચા તે જોવા માટે પણ અટકવાનું નથી, પણ એકબીજાના હાથ ઝાલી, ઉત્સાહ અને નિશ્ચય બાતુ માધી, આગળ—હજોગે આગળ જવાનું છે પરિકાશ નજીક આ યો છે અગત્યને ગન્દિય હવે નન મહિનામા પોચાનાનું છે સ્વગત્યવાદી પ્રતિનિધિઓ નાગપુરની ન્યારે વેગાઇ જશે ત્યારે પોતપોતાના પ્રાન્તમા એવો દંડ મન પ કરીને જ જાતે કે ગાંધીના આ અગ્રોહયનો સદેગો ઘેરવે પોચાકીડીય, તે પ્રમાણે વર્તવા દેશના દરેક શ્રીપુરને ઉત્સાહિત કરીયુ, પ્રયત્નની કમાન કરીયુ અને આવતે વર્ષે ન્યારે ફરી મળીયુ—સ્વરાત્યની હડતમા હાતા હડતા જે કોણ બન્યા હમયુ તે આવતે વર્ષે ન્યારે ફરી મળીયુ ત્યારે વિજયતિલક કરેલા જ ગાંધીય સભામડપમા પ્રવેશ કરીયુ

ચક્રલાસીના શંકરાચાર્ય

નાગપુરની મહાનજ ના દિવસોમા શાંકરાચાર્ય (જે સારદા પીકના શંકરાચાર્ય નાગપુરની મહાનજમા હાજર ગ્હી અસહમાનના કરાવે તેમ આપ્યો તે નહિ) રાજરાજેશ્વરાચાર્ય સ્વામીજી મહોગજ તમ્હી મહા મહાના પ્રમુખને ઉદ્દેશીને એક કાગળ બહાર પડેલો હતો તેમા ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરી જે સ્વામીજી મહારાજના એ વિષયો ઉપરના વિચારો તેઓથીએ મહાસભાના પ્રમુખ આગળ મુકેના છે મહાસભાના આગેવાનોએ અથવા વર્તમાનપત્રપોરોએ આ કાગળ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપેલું હાગતું નથી ઘણા વર્ષ થયા આપણા ચક્રચાર્યો દેશની રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક સ્થિતિ તરફ ઉદાસીન જ રહેલા છે,

અને લોકોએ પણ શંકાચાર્યનું સંસ્થાન નભાવવા ઉપગત તેમના તરફ ઝાંઝું
ધ્યાન આપેલું લાગતું નથી. ન્યાતન્તરના ઝગડાઓ કેટલીકવાર અભિપ્રાયને
માટે શકરાચાર્યો પાસે જાય છે, પણ તેમના તરફથી અપાતો નિર્ણય
અમલમાં મુકવાને કશી ખાતરીલાયક વ્યવસ્થા ન હોવાથી આવા ઝગડાઓમાં
પણ ન્યાતનો દરેક પક્ષ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્ત અપત્યાર કરતો થયો છે
શકરાચાર્યો કેટલીકવાર ધર્મોપદેશ પણ કરે છે, પણ સ્વામી વિવેકાનંદ અથવા
સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ જેવી અસર તેમણે સમાજ ઉપર કરેલી સાબળ-
વામાં નથી. સામાન્ય લોકો પોતાની ધાર્મિક તૃપ્તિ માટે ભાગે સાધુસન્તાનો
વચનોથી જ છીપવતા જોવામાં આવે છે અને તેથી શકરાચાર્ય અને તેમના
શિષ્યવૃન્દ વચ્ચે અગ્રસપરસ ઉદાસીનતા જ રહેલી છે આની દશામાં શકરા-
ચાર્યના પત્ર તરફ લોકોએ દુર્લક્ષ કર્યું એમાં નવાઈ નથી. પણ એ વસ્તુ
સ્થિતિ જેટલી સ્વાભાવિક છે તેટલી જ દુઃખદ છે. આજે હિન્દુ સમાજ
નિતૃખળ થઈ ગયો છે. જે સમાજ સુખ્યવસ્થિત નથી તે બળવાન નથી
હોતો શકરાચાર્યની ગાદી હિન્દુ સમાજને માટે એક સુખ્યવસ્થિત બન્ધન
અથવા તન્ન થઈ શકે તેમ છે તેથી આપણા શકરાચાર્યોને સામાજિક
પ્રશ્નોમાં રમ લેતા થઈ જાય તો આપણે તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ

ઈશ્વરી ઈચ્છા પ્રમાણે સમાજ પ્રગતિરીલ છે દેશના ગૃહકીય અને
ધાર્મિક નેતાઓએ પણ પ્રગતિરીલ થવું જોઈએ. તેમનું સ્વાભાવિક સ્થાન
કૃત્રિમ ઉપાયોથી ન ટકી શકે આજે શકરાચાર્યો પ્રાચીન પ્રથાના જડ
અભિમાનને વશ થઈને દેશની પ્રગતિમાં ખાળા પડ્યા છે એ નિર્વિવાદ છે
આ પ્રથિતિ ન્યા સુધી છે ત્યા સુધી તેમના વચનોની અસર સમાજ ઉપર
ભાગે જ વાય એ વસ્તુ છૂપી ગણનામાં સાગ નથી હતા ન્યારે શકરા-
ચાર્યો પોતાની પ્રતિષ્ઠાની અગ્રયતા છોડી દઈ સામાજિક ચર્ચામાં ઉતરે
ત્યારે આપણે તેમના વચન તન્ન દુર્લક્ષ કરવું ન વડે કાળે કરીને તેમની
દૃષ્ટિ બિવિધ તરફ વળશે અને તેઓ પોતાનું સ્વાભાવિક સમાજનેતૃત્વ હાથમાં
લેશે એવી ગદાથી આપણે તેમના વિચારની ચર્ચા કરી જોઈએ

આ શ્રીમત્શકરાચાર્યો પોતાના પત્નમાં સૌથી આરબે અસહકારની
હીલચાલને ઉત્તર કટી તેની પ્રત્યે પોતાની પશ્ચિષ્ટ સદાનુભૂતિ બતાવી તેને
પોતાનો આત્મવાદ બદલ્યો છે તેઓથી કહે છે કે ધર્મ એ જ હિન્દુસ્તાનના
ઉદ્ધારનો દૃઢ આધાર છે. તેઓથી એમ પણ માને છે કે અંગ્રેજોની એડી
તમે નહિ પણ આધુનિક સુધારા તમે હિન્દુસ્તાન ચગદાઈ રહ્યો છે. નામધારી
સુધારા અને શિક્ષિતવર્ગને તેઓથી કહે છે કે 'ખાત્તાલ' ગરુતિનું અનુકરણ
કરનાર છોડી દો અને પવિત્ર અને સાદા હિન્દીઓ તરીકે જીવો માગો.
પન્દેશી વસ્તુઓને બદલે સ્વદેશી વસ્તુઓ પર્વદ કરો, કેમકે તેથી હિન્દુસ્તાનનું

ઔદ્યોગિક અને આર્થિક કચાણુ યોગે જાતિ-વ્યવસ્થાને લીધે હિન્દુસ્તાને
 પૌતાની પાંચગ જાતની ગણી છે અને તેથી જ હિન્દુસ્તાન દુનિયાના
 સુધરેલા દેશોમાં જુનામાં જુના ગણી નરીક ટપી ગયું છે માટે હિન્દી
 આગેવાનોએ હિન્દુ ધર્મની આગ પ્રતે આદર ગણી જાતિવ્યવસ્થાને આ
 પુગલન મિથે ટકાવે તેમ જ હિન્દી આગેવાનોએ મધ્યપાનનિરોધની, દીન
 ન ન કલ્યાણકારીક ઉપાડી લેવી તેમજ હિન્દુસ્તાનનું કચાણુ સ્વધર્મપાલન
 ઉપર જ રહેવું છે હિન્દી આગેવાનોએ ગૌરવાની લીનચાન કરી તેમજ
 આમાં આના સુદર વિચાર આ પદમાં છે

૫૨ આની માટે ગજગણુમાં અને સામાજિક પ્રશ્નોમાં પણ સકલચાર્ય
 વિન્યા છે તેમાં તેમજે ગાંધીજી સામે જોટના આદેષો નુખી રાખાય તેટલા
 મુકેના છે નકાલ્ય થી મહામજાને પ્રથમ આદેશ એ છે કે મહામજાએ
 ધાર્મિક-તેમજ સામાજિક-ધાર્મિક એના નાણુક પ્રશ્નોની ચર્ચા વિચાર ન
 કરી જોડે, કેમકે મહાસના કેવળ ગજગારી સ્વગત્ય મેળવના નીકળે
 છે 'એવે મનમાં સમાવ ઉડે છે કે મહાસનાએ નહિ તો સામાજિક-ગજ
 કીય પ્રતોની ચર્ચા કરી મળે ? સમગ્ર સામાજિક પ્રતોમાં હમ્મસેપ કરના
 નજીક નથી આપણે પણ સગકાળે તેમ કરના ન દષ્ટે સકલચાર્યેને તો
 નજીકગણુની મામાન્ય રીતે આમડાઉટ દોષ છે ન્યાનેને ન્યાતલોજનમહિષકા,
 ન્યાને માટે રજાન શિષ અને બોર્ડિંગો કરના વધાર પ્રતિ સજી નથી
 પડી આવા પ્રશ્નોનો નીવેડો મળુ કરે ? મજદાર ન્યારે સમગ્રી નિશાગેમાં
 અત્યજેને દાખ ન કરના ગિરાજ રૂઝ કયા ત્યારે સકલચાર્યો મ્યા ગયા
 રના ? સકલચાર્ય મહામજાને યાદ આપે છે કે 'દાદાભાઈ નરસીજી, સગ
 રિગજા મળેના, જોખને આ લો નિનજ જેના લાખાયજ દિનગત થના
 પરીગ ગાંધી પાસે દેશની આગેવાની આવી છે પણ ગાંધીની સ્વરાજ્યની
 કપના શિક્ષિતવર્ગ અને મહાસનાની કપનાથી સાવ જુદી છે વાત સાચી
 છે પણ સ્વામી મહાગજને નમનાપૂર્વક પૂછુ છું કે આપથીની સ્વરાજ્યની
 કપના કેવી છે ? જેટલું નેજ શક્યો છું તે ઉપરથી મને તો એમ
 લાગુ છે કે મહાસનાની, સ્વરાજ્યની, પતા, પાશ્વત્ય, ગુપ્ત, અજ્ઞાત,
 છે અને ગાંધીજીની કપનાની પાઠમ હિન્દી સરકૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ
 અને ત્યારે સકલચાર્યશ્રી પાશ્વત્ય સુધાગને વળેડે છે આ દેશના મ્લ્યાણુનો
 આધાર ધર્મ ઉપર જ છે એમ કહે છે ત્યારે પડી ગાંધી સચે ગો મહા
 સના વચ્ચે આદર્શને છે એવી યાદ મહાસનાને આપવામાં સકલચાર્ય કરે
 હેતુ સાધે છે એ જ સમગ્રનું નથી ગાંધીજીની સ્વરાજ્યની કપના હિન્દુ
 ધર્મ અને હિન્દી સરકૃતિને કયા નડે છે એ સકલચાર્યશ્રી બતાવશે ? ગાંધીજીએ
 હાલ ત્રગતની રાજકીય હીલચાનમાં મહાસનાનું ધોય રીનાયું છે એ સકલ

માર્થ જાણના ન હોય તોપણ ગદાગદ્ગત જાણે છે અને લોકો પણ જાણે છે. છતાં શકગચાર્થી કહે છે કે તેઓથીને ગાંડીજીના ગજકીય વિચારો સાથે કરી લેવાદેવા નથી ! હિન્દી લોકોને સ્વદેશીવતનો ઉપદેશ કરતા પેન્ટ, મોર્ન, નેકટાર્થ, કોલર, બ્રેસ, ખૂટ, દાડ, ગિઝિકટ અને દવાઓનો મોહ છોડવાને તેમણે કહ્યું છે એ સુન્દર છે, પણ એ ખામ વાક્યમાં જ 'પેટેથી સીગારેટનો આગ કરીને લોકોએ સ્વદેશી સીગારેટ પર્મદ કરી' એમ શંકરાચાર્ય જ્યારે લખે છે ત્યારે માગ જેના તુરંત હિન્દુને પણ ન જાણી માયુ નીચુ વાલવુ પડે છે. સમાજ તો પામર છે, ધગીવાર બૂબ કરે છે, પાપમાં પડે છે, પણ જગદ્-ગુરુઓ જ્યારે આવી ગીતે ધાર્મિક આદર્શને નીચે પાડે છે, ત્યારે નિગદ્યાથી બોલાઈ જવાય છે કે 'સાચેજ દલિયુગ પ્રવર્ત્યો છે.'

પણ શકરાચાર્યના ગુસ્સાનું ખરું મૂળ તે 'અન્યજ્ઞને' સવાલ છે. શકગચાર્યશ્રી મહાસત્તાને અને ગાંડીજીને કહે છે કે તમે આ સત્યાગતે અન્યજ્ઞનેની પેડે જ અસ્પૃશ્ય રાખો. અન્યજ્ઞનેનો સવાલ બહુ બારે નથી એ સિદ્ધ કરવા શકગચાર્ય કહે છે કે આ વીસ દરોડ હિન્દુમાં સાત દરોડ અસ્પૃશ્ય છે એમ વધારીને કહેવામાં ખિન્ની પાદરીઓની પેડે ગાંડીજીનો ઉદ્દેશ હિન્દુ હિન્દુ વચ્ચે દ્વેષ અને તિરસ્કાર પેદા કરવાનો છે ! શકગચાર્ય કહે છે, અસ્પૃશ્યો બહુ બહુ તો પાપ લાખ હશે મનુષ્યકૃતિમાં વર્ણવેલી અનેક જાતિ અને ઉપજાતિઓ સ્પૃશ્ય થઈ છે કૃત્ત દેડ, બગી અને ચમાર એટલા જ અસ્પૃશ્ય નહોતા છે. મને લાગે છે શકગચાર્યના મતમાં બહુ જ દુકો છે અને તેમનું હાવની સ્થિતિનું જ્ઞાન સ્થાનિક છે. ગુજરાતમાં મોઝી અસ્પૃશ્ય ગણાતા ન હોય પણ મહાનદીમાં ગણાય છે, પન્નબના ડામ, બગાળના નામજલ અને મહાસના પારીઆ વિષે તેઓ કદાચ પડે જાણે છે કે નહિ એ મને ખબર નથી પણ ધાર્મિક અથવા સામાજિક અન્યાયનો વિચાર કરવામાં સંખ્યાનો વાલ્કીઆશાઈ હિસાબ શકરાચાર્ય કેમ કરે છે એ સમજાવુ નવી બાંતીય મહાયુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે અગિયાર અક્ષૌહિણી દૌન્વેની લગણી ફબરી એના કરતા એક દ્રૌપદીની લાજ બને લૂટાય એવો વિચાર કરી હોત તો ? આ સ્થિતિ અસલ છે જ્યાં હાહડનો અર્થ થઈ રહ્યો છે ત્યાં પાપ લાખ અસ્પૃશ્યોની સહાનુકૃતિ કરતા બાંસ દરોડ નિન્ડુઓની ધાર્મિક (?) લાગણીને વધારે માન આપવાની વાત કેમ ચાને ? વગી બાંસ કંગોડમાં પણ અન્યજ્ઞનેને સદાને માટે અસ્પૃશ્ય રાખવામાં ધર્મ છે એમ માનનાગ કેટલા છે એની ગણતરી શકરાચાર્ય કરી છે ?

શકરાચાર્યશ્રી રાજકાન્થજી ઉતરીને કહે છે કે હોકરાઓને સગરી નિશાબો અને કાલેજોમાંથી ઉઠાડવામાં દેશને હાનિ છે. જગદ્ગુરુને આમ

એટલા સારૂ લાગે છે કે કેળવણીમાં આપણા જ પૈસા વપરાય છે. અને આવી રીતે કેળવણીનો ત્યાગ કરવાથી સરકારને જે પૈસા બચે છે તે ગયા-વયામાં મદદ કરવાથી ગાંધીજી આડકતરી રીતે સરકાર નેડે સદકાર જ કરે છે એવો તર્ક સ્વર્ગી મહારાજશ્રીએ બાંધ્યો છે ! સાચે જ આ તો આજ લગી કોઈના ધ્યાનમાં જ આવ્યું ન હતું ! શંકરાચાર્યે અસહકારને શરૂઆતમાં જ પોતાનો આશીર્વાદ આપ્યો હોવાથી ગાંધીજીનો આવો સહકાર તેમને અજબામગ્યો લાગે જ. પણ શંકરાચાર્ય અપ-ટુ-ડેટ થવા માગે છે. તેઓથી કહે છે, અસખત, કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવું જોઈએ અને તે પરિપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય થવું જોઈએ. પણ તે કેવી રીતે ? આ સવાલનું અહીં પિંછોપણ કંઈ તો 'નવજીવન'ના વાચકોનું અપમાન થાય.

શંકરાચાર્યનો પત્ર મઠી કાદનાર વ્યક્તિએ તો આગળથી શંકરાચાર્યના ગેતુભાને પણ હાનિ પહોંચાડી છે. પત્રને બંને એમ લખેલું છે કે જગદગુરુ મહાસેનાના અધ્યક્ષનું ધ્યાન જોડે છે કે આજકાલ દેશમાં ઘણા લોકો શંકરાચાર્યના વેશમાં વિચરે છે અને દેશના આગેવાનોને આવા ગ્રામધારી શંકરાચાર્યોની હાલ પાછળ આશય લેતા જોઈને (કોઈ પણ આગેવાન આજ આવી હાલ વાપરતા નથી) તેમને દુઃખ થાય છે; કેમકે આ બીજા શંકરાચાર્યોના મનમાં હિન્દુ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિગે આદર નથી, તેમજ તેમને પોતે ધારણ કરેલા અધિકારની જવાબદારીનું બાન નથી. શંકરાચાર્યે શંકરાચાર્ય વચ્ચે ગાદી માટે અને ગાદીની મિલકત માટે કોરોટોમાં જે ઝગડાઓ ચાલે છે તે જોઈજોઈને દેશ તો અકળાઈ ગયો છે. લો. નિલકે એકવાર કહેલું કે મંન્યાસી શંકરાચાર્યો જ્યાં નિસ્તેજ થઈ મિલકતને માટે લડે ત્યાં તેમની સ્થિતિ જૂનાં પુસ્તકોની ચોટી કરનારા લાઇબ્રેરિયનના કરતાં વધારે સારી ન રહી કહેવાય. પણ જ્યારે જાહેરમાં એક શંકરાચાર્ય બીજા શંકરાચાર્ય વિગે આમ લખવા માટે ત્યારે તો તેમના ગંભીર ચર્ચાપત્રમાં 'નકલી દવાઓથી સાવચેત રહેજો, અમારી જ દવા સાચી છે' એવી તરેહવાર નકલી દવાઓ કે હેર ઝોંઘલની જાહેરાતોની બી. આબ્યા વગર રહેતી નથી. શ્રીમજ્જીશંકરાચાર્ય પાસે રહેનાર વહીવેલો અને શાસ્ત્રીઓએ આવી રીતે શંકરાચાર્યની અપ્રતિક્ષા ન કરવી જોઈએ; અને શંકરાચાર્યોએ પણ ધર્મનો શાસ્ત્રાર્થ તેમજ રહસ્યાર્થ જાણનાર અને દેશકાળવર્તમાન સમજનાર કુશળ મન્નીએને જ પોતાની પાસે રાખવા જોઈએ. શંકરાચાર્યની ગાદી વિગે મારા મનમાં સંપૂર્ણ આદર છે અને તેથી જ દુઃખથી આટલું બધું લખ્યું છે. આશા છે કે તેઓથી અને તેમના અનુયાયી આ માટે મને માફ કરશે.

સ્વરાજ્યમહાપ્રત*

પ્રત હોય કે સહેવાર હોય, તેની પાઞ્ગ કોઇ ને કોઇ મહાન સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક તત્વ ગ્રેહું હોય છે. ચેત્રી પડવાને દિવસે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ઉત્સવ મનાય છે, કેમકે તે દિવસે ત્રીરામચન્દ્રે વાલિનો પરાભવ કરી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનને સ્વતન્ત્રતા અને નિર્ભયતા આપી. તે જ દિવસે પ્રગ્નઉદ્ધારક શાલિવાહને વિદેશી હુણુ અને ગઠ લોકોના તાપમાથી પ્રગ્નને મુક્ત કરી. અને તે કેવી રીતે ? માટીના પુતળાઓમાં ગંજીવની રેડી તેમને લાડવૈયાઓ બનાવીને.

આજનું આપણું સ્વરાજ્ય-સમાહ એવો જ એક મહાપ્રતનો દિવસ છે. અજ્ઞાન અધ્યાપન થયા બાદ તે ઉત્સવનો દિવસ થશે તેની પાઞ્ગ અનેક તારક તત્ત્વો રહેલા છે. આ સમાહમાં માટીના પુતળા જેવી બનેલી પ્રગ્નમાં સત્યાગ્રહ-સંજીવની રેડાઇ, જેથી પેટ ચાલતુ ગપ્પુ ઉભું થયુ. આ જ સમાહની પ્રેરણાને બંને સૈદ્ધાંતોમાં પાંચપગ લડી હાડવેગ કેળવતા હિન્દુ-મુસલમાન એક થયા. અને એ જ એકતાને લીધે આટલા દિવસ અસકમ બાસતુ સ્વરાજ્ય એકાએક પ્રગટ થયુ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું છે નિગરામાં જ ઉછરેલા અનેકોને તો એમ જ થઈ ગયું છે કે સ્વરાજ્ય આટલું વહેલું મંત્રવિત જ કેમ હોઇ શકે ? પણ સ્વરાજ્યનું આગમન એટલું બધું પ્રત્યક્ષ છે કે તે માનવાની તૈયારી હોય કે ન હોય તોપણ તે માન્યા વગર છૂટકો રહ્યો નથી.

જેઓ આટલા કાળ અસકમ કહેતા હતા તેઓ આજે આ બધી ગી ઇન્દ્રગણ ઉભી થઇ છે એમ કહેવા લાગ્યા છે પણ એમાં ઇન્દ્રગણ શાની ? કલાકમાં ચાળીસ માઇલના વેગથી ચાલતી રેલગાડીને બે મનના દબાણથી એકદમ ઉભી કરી રાકાય છે તો અમલકારથી એક ઉન્મત્ત સંતનતને કેકાળે લાવવી એમાં કંઈ ઇન્દ્રગણ છે ?

આ પોતાને પગે ચોલી આવના સ્વરાજ્યને આપણે કેવી રીતે વધારીશું ? આપણે હૃદયમન્દિર સ્વરાજ્યદેવતાને વસવા જેટલું શુદ્ધ અને પવિત્ર છે કે કેમ એ આપણે તપાસવું બેઠગે તેથી જ આ અઠવાડિયાને આપણે આત્મ શુદ્ધિનું સમાહ કહીએ છીએ.

આ સમાહમાં આપણે સર્વ વ્યસનોનાં ભાગ કર્વાનો નિશ્ચય કરીએ. સ્વરાજ્ય કાળામાં મથાશક્તિ દ્રવ્ય આપીએ. આ કંઈ દાન નથી, સ્વરાજ્યનો

એક મગ્ધ્યાત કરવેરા છે સ્વગમ્ય એટલે જગમગ નહિ. તેથી દરેક જણ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે વધારેમા વધારે કરવેરા આપી દે. ગમગમ્ય ખીન્તુ કેવું હોઈ શકે ? સત્તાનો ઉપયોગ કર્યા વગર રાષ્ટ્રીય મહાસભા હિન્દ ઉપર નમ્ય ચનારી ની છે રામરાન્યમા આથી વંચાતે શુ હોય ?

આજે આપણે હૃદયસ્થ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીએ કે દે હૃદયસ્થ દેવ ! '૯ જનતારૂપી જનાર્દન' અમને ચનાન્યના સાચા ઉપામક બનાવ ચનાન્ય ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા ચગે તે પરેના જ અમાન સારીરમાથી અમાગ પ્રાણુ ચાલ્યા જાયો ! અગે આજ સુધી બહુ દુઃખ વે'યુ છે, તેની કોઈના ઉપદ્રુખ શુભનાની અમને બુદ્ધિ ન થાયો આજ સુધી પગનીનતામા સળ્યા છીએ, તેથી ગેલનુ ચાતન્ય ખૂચરી લેનાની શક્તિ કે રક્તિ અમારામા ન આવે. મામાન્યના અમૂર્ચા મદના ભોગ થઈ પળ્યા છીએ, તેથી કોઈ કાગે અહિક નામાન્ય ચાપનાની લાલસા અમાગ હૃદયમા ઉત્પન્ન ન થાયો સામાન્ય એવ તા. જ અપાયો અને આટલી તપશ્ચર્યાથી પુનિત થયેયુ આ ગાષ્ટીય સમાહ મેષ કાગે કનુગિત ન થાયો અનન્તકાળ આ સમાહ મત્ય, અહિસા અને ગયમના ઉત્તમરૂપે દુનિયામા ગામિત થાયો !

રવિબાબુના આક્ષેપ

જગમગ પછી જગાળામા જે સ્નાનચનની રીચ્યાનના—સ્નેહી હીલ ચાન હી તેનુ માન કવિનગ નીન્દનાથને વટે છે એ ઘણા જણ જાણતા નહિ હાય 'સ્નેહી સાવે બહિ'કાગે પણ હોય એનુ કેનેક ચારો તેઓથીનુ તે રખતે માનવુ ખગ, પણ પછી જ્યારે બહિ'કાગેપી દ્વશક્તિએ પોતાની મર્યાદા છોડી જમ'દમ્તીનુ સ્વરૂપ લેના માહયુ ત્યારે કીન્દ જગ્યા તેમના પવિત્ર હૃદયો માતાન પગેચો તેમજો પોતાની જૂન જોષ જૂન જોષ કે તરત જ સ્વેચીની રીચ્યાનમાથી કનિશીએ હાથ ધોઈ નાખ્યા અને પોતાની પ્રિય પ્રગ્તિમા પગનાઈ ગયા તે વખતે એમના ઉપગ નીકાનો ચોગદમથી મારો થાયો, વિશી ની ગયા એનુ મધા હુંવા લાગ્યા, છતા તેમજો તો તે હીચ્યાલ છોડી તે છોડી જ તેમજો પોતાના ગામડામા એક પરમ્પગ-સહકારી પ્રગ્તિ લહારી, પણ એ પ્રગ્તિ તેઓ જ્નેશજ્ને ચનારી રાક્યા નહિ કવિશી લખે છે, આ પ્રગ્તિ કરતા કવિતા લખવામા જ અને સફળતા મળી છે.

' જદિ તોર રાક શુને કેઓ ના ચારો, તરે એકલા ચલો દે '

આ દ્રવિતામાં તેમણે પોતાની તે ગજાનની વૃત્તિને અમર કરી છે. ટીકા ચાલતી ત્યાં મુખી તો દ્રવિથી મૂંગા જ રહ્યા. જંગમંગની હીલચાલ પૂરી થયા પછી ‘ધરે બાહિરે’ નામની એક ગજાકાંટ મારતા રત્ન સમી નવલકથા લખીને તેમણે પોતાની બહિષ્કારના અત્યાચાર માગેની દ્વિલમુશી દુનિયા સામે રજૂ કરી છે. જંગમંગની હીલચાલ પછી રત્નનાથ કોષ્ટ પપ્પ હીલચાલમાં પડ્યા જ નથી. દરેક પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવો, તેના કંડાલુમાં ઉતરી તેનું સ્વસ્થ જાણી લેવું અને તે વિશેના પોતાના વિચારો જાહેર કરવા કે દ્રવિતામાં મુંઝવા એટલાથી જ તેઓ સન્તોષ માનતા જણાય છે. તેમના પ્રાણપ્રિય અપત્ત (બોલપુરનું બ્રહ્મવિદ્યાલય) ની પ્રેરણા અગાધિત ચાલતી આવી છે એટલું ખરું. આ મંસ્થામાં શુદ્ધ અધ્યયનનું અને કાવ્યનું વાતાવરણ અગાધિત રાખવાની તેમની ચિન્તા સ્પષ્ટ છે. તેઓ માને છે કે ત્યાં મુખી દેશાભિમાનની મદિરાને તેઓ વરા હતા ત્યાં મુખી તેમની મંસ્થા હમેશાં કદ જ વેઠતી હતી. હવે નિરાશહી વૃત્તિ અપત્ત્યાર ક્યાંથી અને સંપ્રજ્ઞ ધૃષ્ટને જ અર્પણ કરવાથી એ નિરાશ પોતાની મેજે જ ઉત્તરિ કરી રહી છે. બોલપુરની આ શિક્ષણવિષયક પ્રવૃત્તિને લક્ષમાં લેવા છતાં પાદરી મિ. હોમરે રામેન રાલેન્ડ વિશે જે કંઈ છે તે જ રવિબાણુને પણ અક્ષરેઅક્ષર લાગુ પડે છે:

‘તેઓ કવિ છે, જ્ઞાનદીપ છે, પણ હોકનાયક નથી. સામાન્ય જનતાને કાન્તિ કરવા તેઓ દોરે એ કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવી વાત છે. તેઓ હમેશાં યુદ્ધનો અંદર નહિ પણ યુદ્ધથી પર રહે છે. તેઓ આ બ્યરદારો દુનિયાના નાસી રહ્યા નથી. તેઓ આદર્શની દુનિયામાંથી ઉતરતા જ નથી’.

આમ દુનિયાથી દૂર રહેવામાં લાભ પણ છે અને હાનિ પણ છે. દુન્યવી હીલચાલોથી અગાગા રહેવાથી કોષ્ટ પણ હીલચાલના રાગદ્વેષો રંગ મળુસની મન પર ચડતો નથી. રમતની બહાર રહીને જેમ રમતનું મંપર્જ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે, તેમ માણસ તટસ્થ હોય તો તે કોષ્ટ પણ હીલચાલનું સાચું સ્વરૂપ તરત સમજી શકે છે એ ખરું, પણ નેમાં હાનિ પણ તેટલી જ છે. માણસ આદર્શ દુનિયામાં બસે ગમે તેટલો વિહરતો હોય છતાં એ આદર્શ દુનિયા આખરે તો દુન્યવી અનુભવ રૂપી શેષના માથા ઉપર જ ટકી રહી છે. દુનિયાનો અનુભવ તાજો ન હોય તો દુન્યવી હીલચાલો ઉપર ટીકા કરતા કે નિર્ણય બાંધતાં કવિ પણ ગોથા ખાય એ જનવાજોગ છે. દરેક ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જુદું હોય છે, અને અગાન લોકો પોતાની ખામીઓને લીધે તેને આપે છે તે સ્વરૂપ જુદું હોય છે. ઘણીવાર ધાર્મિક ઝગડાઓમાં દરેક ધર્મનો માણસ પોતાના ધર્મનો બચાવ કરતી વેળા તેનું આદર્શ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ સામે રાખે છે, પણ સામા પક્ષ ઉપરની ટીકા તો તેનું વિકૃતિ પામેલું સ્વરૂપ જ કેમ

જાણે યથાર્થ સ્વરૂપ હોય એમ માનીને કરે છે. જો મૂળ આદર્શ સ્વરૂપ હોય તો આમ કરવું વાજબી ગણાય. પણ જ્યાં મુ' અમિ જાનવત્પમાન છે ત્યાં મુ'ની વચમા વચમા તેમથી નીકળતા ધર્મા ઉપરથી અમિનું લક્ષણ બાધનું કે તેની વ્યાખ્યા કરી એ દીક ન ગણાય આજે રવીન્દ્રનાથ હિન્દુસ્તાનમા હોન અને અમલકારની હીનચાલ ગદ્ગદમાં— ગદ્ગદા દોષ વર્ગમા કેટલી બારે અન્ત શુદ્ધિ કરી ગઈ છે તે જોના હોત તે અસદકારનું માર્યું સ્વરૂપ તેમના ધ્યાન બહાર ન જ ગયું હોન. અમલકાર ને ધર્મ સચરે છે તે સનાતન છે. માતૃભૂમિ પ્રત્યેની પોતાની ફગ્ગ કંઈ સંકારના અન્યાય પડી જ અગર તેને લીધે જ ત્વજ નથી થતી. તમે અમને ન્યાય નહિ આપો, સ્વમત્ત્ય નહિ આપો તો અમે માતૃભૂમિની સેવા કરશું એમ કહેવું કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે એ મૌ કાર્ષ જાણે છે. પણ જેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરના નથી અથવા અહાર મુ'ની કરતા ન હતા, જેઓ પાગલાને હાથે જ દેખતો ઉદાર થવાનો છે એમ માનતા હતા, મોક્ષની પણ બીજા માગતા હતા, એવાઓને ગ્ગે ચલાવવાનું કામ જ્યારે તેઓ અત્યન્ત નિરાશ થયેલા હોય છે, કડવા અનુભવે તેમની આખોને ઉઘાડી દીધી હોય છે તેની જ કાણે કરી શકાય છે, એ મનાતન સત્ય સમર્થ નવલકથાકાર ગ્રીન્દ્રનાથના ધ્યાન બહાર ન ગડેનું ઘટે મેં કડો વરસ જુલમ તમે અગદાધને નમાલી થયેલી પ્રન્તને પણ અમલ્લ થ' જાય એવો જુલમ જ્યારે ગુજરવામા આવે ત્યારે ગ્રીન્દ્રનાથ તેમને શી સવાલ આપે છે ? ગ્રીન્દ્રનાથ કહે છે, 'બાપ્પો જુલમ સહન કરો, પણ જુલમને વશ ન થાઓ. સહન કરીને મોટા થાઓ. એટલા બધા મોટા થાઓ કે તમાગ મુ'ની જુલમ પડોચી ન જ શકે. તમે તમારૂં કર્નવ્યૂ કર્યા જ કરો. આ બાપ્પ માયા એની મેળે જ ખરી પડશે.'

ગાંધીજી પણ બીજું શું કહે છે ? તેઓ કહે છે, આપને ધારીયે તો આજે જ મોટા છીયે. આપણે જ આ માયા નિર્માણ કરી છે આપણને દસડનારી દોરીનો છોડા તો આપને પોતાને હાથે જ પકડી શખ્યો છે. તે છોડી દો, એટલે આપણે મુક્ત જ છીયે. માત્ર તેઓ ચેતવે છે કે જો તુલ જ ચેતી જાહે આપણે જુલમગારનો જાનેવો હાથ છોડી નહિ દળ્યે તો આપણી શી વયે થશે તે કહી શકાતું નથી. આ ઉપદેશમા અગર તેના અગ્રવમા કનિશ્ચીને પન્દેશોની પ્રજા આગળ પોતાના દેશને સાફ શરમાવા જેનું શું છે ? બનેનો ઉપદેશ સરખો જ છે. ૧૨૬ એટલો જ કે એક ઉપદેશ કર્મીઓ છે અો બીજો દિનમુકતો છે.

બહિષ્કારની હીનચાલમા જેમ અંગ્રેજ લોકોનો દ્વેષ હતો તેમ અસદકારની હીનચાલમા અંગ્રેજ મસ્તૂતિનો દ્વેષ હશે એવી શંકા મનિગાણુને

આત્મી છે. રવિબાણુ પોતે અંગ્રેજ સરકાર અને અંગ્રેજ પ્રજા વચ્ચે ભેદ કરે છે, અથવા એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો અંગ્રેજ લોકો જુદા છે, સાદા છે, બધા છે, અને અંગ્રેજ 'નિશન' જુદી છે, રાક્ષસી છે. આ તેમનો ભેદ હિન્દુસ્તાનને ગળે ઉતર્યો છે, અને તેથી જ આજનો અસહકાર અંગ્રેજ પ્રજા કે અંગ્રેજ પ્રજાની મંસ્કૃતિની સામે નથી, પણ અંગ્રેજ સત્તનત અને જે સાધનો વડે આ સત્તનત આટલી માતી છે તે સાધનોની સામે છે. સરકારે આપણને તરછોડી કાઢ્યાથી આપણે નિરાશ થઈને અસહકાર અખસાર કર્યો છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ વાત સાચી છે કે ગાંધીજીનો અંગ્રેજ સત્તનત ઉપરનો વિશ્વાસ બાકુ જ મોડો હતો, અંગ્રેજ સત્તનતનું યથાર્થ સ્વરૂપ ખીજા કેટલાક દેશબંધુ ગાંધીજી કરતા વહેલા સમજી શકેલા; પણ તેથી અસહકારની હીલચાલને શરમાવા જેવું કશું છે? નહિ. જાઓ ત્યારથી સવાર માનીને જેઓ તત્કાલ કાર્ય કરવા માંડી જાય છે તેઓને 'હું' વહેલો જાગ્યો હતો' એટલું જ જેઓ કહી શકે છે તેઓનાથી શરમાવા જેવું કશું નથી.

કેળવણીમાં અસહકાર કરવામાં આત્મવાત છે, મનુષ્યજાતિ વિશે અચ્છા છે, ઇશ્વરના મંગલ હેતુ વિશે નારિતકતા છે, એમ ખીજા કેટલાક આગેવાનોની પેઠે રવિબાણુનું પણ માનવું છે. રવિબાણુ મદાન શિક્ષણશાસ્ત્રી છે, કેળવણીના ધ્યેયની બાબતમાં એમને નિર્મળ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેથી એમની ટીકા હમેશાં જ ગંભીર વિચારને લાયક હોય છે, તેઓ કહે છે કે અંગ્રેજ સાહિત્ય અને અંગ્રેજ વિચારસિદ્ધિ એ પણ ઇશ્વરી ઇચ્છાને અનુસાર જ ખીલ્યાં છે, તેમાં કંઈ માલ નથી, ચિરંતન મત્ત નથી, માનવી કલ્યાણના અંશો નથી એમ માનવું એ નારિતકતા છે. પૂરોપ પાસેથી લેવા-લાયક આપણે માટે કશું છે જ નહિ એમ માનવું એ ઇશ્વર પ્રત્યે અને માનવજાતિના આત્મા પ્રત્યે બેવફાઈ છે એમ તેઓ ચેતવે છે આમાં અમારો મનભેદ છે જ નહિ. રવિબાણુ કહે છે, જ્યારે હું દુનિયામાં પોદારી રહ્યો છું કે દુનિયાની મદાન પ્રજાઓએ આપસમાં સહકાર કરવો જોઈએ, તે જ વખતે હિન્દુસ્તાનને આ અસહકારની અબદ્ધ હીલચાલ ક્યાથી શરૂ કરી? અમે અમારા ઇવિશ્વને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગીએ છીએ કે અમે પણ દુનિયાની એકેએક મદાન પ્રજા સાથે મંસ્કૃતિની આપણે કરવાને જોઈએ છીએ. પણ આ આપણે કરવાને માટે જે પ્રાણ જોઈએ છે તે આજે આપણા માં ક્યાં છે? તે લાવવા માટે જ અમારો અસહકાર છે. દુનિયાની એકેએક મંસ્કૃતિનો નાશ કરવા બેઠેલી નેશનલિઝમ અને ઇમ્પીરિયલિઝમ—ગૃહપૂનઘર્મ અને સામ્રાજ્યમદ સામે અમારો અસહકાર છે. અંગ્રેજ લોકો અમને બાઈ સમાન છે, અંગ્રેજ સાહિત્ય અમને બંગાળી સાહિત્ય જેટલું જ મીઠું લાગે

છે, કાલિદાસ, બાસ કે વ્યાસ અમને જોટલા પૂત્ય છે તેટલા જ કાર્લોલ, ગ્રિફિન કે ટોન્ટોય અમને આદરણીય છે, રવિમાણુને અમે જે માન આપીયે છીએ તે જ માન પૌલ ગિશાગને પણ આપવાને તૈયાર છીયે.

જોટલું જ નહિ, પણ અમે પણ માનીયે છીયે કે આજે હિન્દુ સમાજ-શાસ્ત્રની પુનર્રચના અને હિન્દી મંદૂતિનો છર્જોદ્ધાર કરવામા અંગ્રેજી વિચારનું અધ્યયન ઉપયોગી છે. એકબીજાથી માત્ર નોખી કંપનાઓ લેકાન્તેડ આવવાથી તેમના પરસ્પર ધર્મજુ દાગ નવીન સૃષ્ટિ, નવીન વિચારગણિ પેદા થાય છે એ અમારાથી અનુભવ નથી. હિન્દી પ્રજાની પુનર્મંદૂતિમા અંગ્રેજી સાહિત્યનો ફાગો જરોગો છે એ અમે હમેશા સ્વીકાર્યું છે. પણ એ ઉપરથી કોઇ કાગે એમ સિદ્ધ ન થઈ શકે કે હિન્દી મંદૂતિ આપણા માટે અપૂરી—અધૂરી છે સગખામણીથી જ એનું મંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપણે જાણી શકીયે છીયે. જોટલા માટે પાશ્ચાત્ય મંદૂતિને અથવા અંગ્રેજી સાહિત્યને આપણે કેળવણીનો પાગો બનાવવાની જરૂર નથી, જોટલું જ નહિ પણ સાર્વાત્રિક કેળવણીનું તે એક આવશ્યક અંગ છે એમ માનવાનું પણ કંઈ કાગણું નથી અંગ્રેજી કેળવણીથી જે સ્વાભાવિક લાભ માણસને થઈ શકે તે પણ આજે આપણને થઈ શકતો નથી જેમ માદાઓમા મસાલા દાર પૌષ્ટિક ખોરાક હજમ કરવાની તાકાત નથી હોતી તેમ પાશ્ચાત્ય-જાતરથી પીણીની પ્રજાને માટે અંગ્રેજી કેળવણીનું દૂધ પણ ઝેર સમાન છે. ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકારની જોડકામી તને આપણે દયાયેવા છીયે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ પ્રજા સાથે મહદંતર કરવો પણ મુશ્કેલ છે અને અંગ્રેજી માહિત્ય-માથી પૌષ્ટિક તત્વો લેવાને પણ આપણે અશક્ત છીયે. મિ. બેન્ડુડ જેવો સાદુ પુરુષ પણ ગળ્યકર્તાની ન્યાતનો છે એ વસ્તુચિતિ ભૂલી જતા કેટલો પ્રયાસ પડે છે એનો પ્રસ્તુત લેખકને ખૂબ ખ્યાલ છે પણ એ ઉપરથી રવિમાણુએ એમ ન માનવું કે અમે ગોરી ચામડી માન મંદૂતિથી ભરેલી છે, અને અંગ્રેજી સાહિત્યમા સેનાનિયત સિવાય બીજું કશું જ નથી એવું માનનારની કોટિના છીયે. અંગ્રેજ મરકાઝ અને અંગ્રેજી પ્રજા એ બે વચ્ચે વેદ કરવાની શક્તિ રવિમાણુને પણ સરકાર લેડે ઓછોવત્તો અસહકાર કરવાથી જ પામ થઈ છે. આજે એ જ માર્ગ પ્રજા મહણ કરી રહી છે. એનું વિગતવાર વર્ણન રવિમાણુને ઘૂરોપમા મળ્યું નથી તેથી જ તેઓ જેગસમજ લઈ બેઠા છે

પણ આ ગેરમમજ કેવળ વિગતોના અજાનને લીધે જ છે એમ પણ નવી એમા તાર્ત્વિક માન્યતાનો પણ કેઈક ફાગો અવશ્ય છે રવિમાણુ ન્યાગદત્તિને, સંયમ અને તપસ્યાને, બહુ ચાહતા નથી વૈરાગ્યસાધનથી મળતી મુક્તિ તેમને નથી જોઈતી, જીવન સત્ય છે, તે જીવીને જ મોક્ષ

મેળવો, જીવનના આનંદ દ્વારા જ 'શૂન્ય'ના આનંદ મળી ગયે છે, આવી તેમની દિલચુરી છે. આમાં અમે તો માયાવાદની ગંધર્વતા જ જોઈએ છીએ. માયાવાદ જગતને મિથ્યા ગણે છે, પણ જગતને માયા ગણીને કાઢી નાખવાથી જેમ તે દર નથી થતું તેમ પાપ પણ તેને મિથ્યા દહેવાથી આપણને છોડી નથી જતું. બગવાન યુદ્ધની પેઠે આ 'માર' સાથે લડ્યે જ છૂટકો. ગવિગણુની દિલચુરી ગંધર્વ છે, પણ તે કાર્યવ્રવણ નથી એમ અમને હમેશાં લાગ્યું છે. ગવિગણુ જ એક દષ્ટાન્ત લગ્યે તો તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની ગંધર્વતા દિકાબેલા ઈંડાની ગંધર્વતા જેવી છે : સુંદર, સર્વાંગગંધર્વ, અને છતાંયે પ્રાણ કે પ્રાણી પેદા કરવાની શક્તિ વગરની. ગવિગણુને પણ એનું કંઈક જ્ઞાન હતો જ. તેથી જ તેઓ દુઃખે કલા કરે છે કે હું વીર નથી, કવિ છું. અસહકાર નેતિવાદી છે એ તેમની ટીકા તેમની દિલચુરીને જ વધારે બંધબેસતી છે. તેમણે યૂરોપને તમે જે નેશનલિઝમમાં જાઓ છો તે રસ્તો વિનાશનો છે એ સિદ્ધ કરી આપ્યા પછી તેઓ દહે છે, ત્યારે સાચો રસ્તો કયો એમ તમે પૂછો તો હું એટલું જ કહી શકીશ કે તમે તમારી જીતમાં ફેર કરશો તો જ 'ગિગરી મુધારી' શક્યો. જેમ ગામડીઆ લોકો કાંકરાથી જ દિસાગ ગણી શકે છે તેમ પ્રાકૃત લોકો પણ કર્મ દ્વારા જ વિચાર અહણુ કરી શકે છે.

ત્યારે અમે કહીએ છીએ કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાણુ આવે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન દુનિયાની એવા કરી શકે ત્યારે પ્રાણુનો અર્થ સૈન્ય કે મંપત્તિ એવો રવિગણુ શા સારું કરે છે ? હિન્દુસ્તાનમાં આત્મશ્રદ્ધાનો પ્રાણુ જોઈએ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી મંસ્ફૂતિ ઉપરની શ્રદ્ધા ફરી ઉત્પન્ન થતી જોઈએ છે બાહ્ય સાધનો કરતાં સ્વમાન, આજ્ઞા અને માનસિક સ્વાતંત્ર્યમાં રાષ્ટ્રનો પ્રાણુ રહેલો છે એનું જ્ઞાન થતું જોઈએ છે. અસહકાર એ સંન્યાસ છે, એમાં આત્મનાશના ખીજ છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. ગવિગણુ દહે છે, જીવન ઉપર વિશ્વાસ રાખો, ગ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ ગણો. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. જીવન અને ગ્રેમ પોતાની મેળે પોતાનું કામ કરી શકે છે. રાગના ખીજનો ન શ કરો એટલે આરાગ્ય અને તંદુરસ્તી એની મેળે આવશે; પછી તેમનું ખાસ આવાહન કરવાની કંઈ જરૂર નથી જીવન અને ચેતન્યને તેડી લાવવા જવું પડતું નથી, તેના માર્ગમાં નડતરો છે તેટલા કાઢી નાખીએ એટલે જ બસ છે. રવિગણુ દહે છે તેમ અન્નિમ સસતો 'સનાતન હો' અથવા ઓં એજા, છે; પણ તેનું મગીન સાંભળવા માટે ઘોઘાટને દૂર કરવો પડે છે. આ દુનિયા છે જ નહિ, માણસ બદ્ધ હતો જ નહિ, માણસ શુદ્ધ શુદ્ધ નિત્ય મુક્ત છે જ, એમ જ માનવું હોય તો તો સાધનાની જરૂર રહેતી નથી જ. રવિગણુની દિલચુરી આવી વંધ્યા નથી, તેથી જ અમને આશા છે કે અસહકારનો

માર્ગ આત્મશુદ્ધિનો છે, જ્ઞાનમાધનાનો છે, સ્વકર્તૃત્વપાત્રનો છે, તત્ત્વનો વિજ્ઞાન દારી નાખવનો છે, એ તેઓ એજ સમગ્ર સમજો.

આજે નવજુનનોની ગાંધીય યોગ પી મુક્તિ મુવનની ગખતની જે મુક્તિ થઈ છે તે હજારો પેઢીને જ્ઞાનથી વચિત ગખતા માટે નથી, પણ જ્ઞાનના પ્રગોળા અત્યંત જરૂર ની અમાધાન્ય કેવલ પી આપણા જ્ઞાન ગામાન્ય કેવલથી મુવનની ગખતની એ મુક્તિ છે. હજારો પેઢીને કેવલગીની ચર્ચા કરી વખતે કશું છે કે આત્મજ્ઞાની કેવલથી એ મૌઢી નેવું જ્ઞાન પી છે, તે આપણા પગે જ માદિત્ય, મંગીન અને દગાની કેવલથી અપય. અસહજામાં લેશર્ન મટ્ટોના કંઠમાં વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત વ્યાપક અર્થમાં આત્મરજામુની બારેમાં બાર જ્ઞાનથી મળી ગઈ છે, તેની કદર કરતા આપણે કા ન મીપીએ? જ્ઞાનર્થાત્રમમાં એક પણ એકરે દાઢીથી પીગતો હોય તો રાજાને મન આપી બધા સિદ્ધાંત અને વિદ્યાર્થીઓ એક બીમાર બાજની એવામાં રોડાઈ ને એ લે મુનાસય હોય તો આપણ નાટ જ્યાં અપમાન અને જૂળમગથી કહાવું હોય તેવે વખતે સામાન્ય કેવલ પી છોડી આપો વિદ્યાર્થીઓ મટ્ટમેવામાં લેશર્ન જાય એમાં કયે દેહાણે આત્મનાશ છે? સિદ્ધ મટ્ટ બાગમાં બારે મંદિરમાં હોય તેવે વખતે જાણે કશું થતું જ ન હોય એમ માની નિયમગર દેશમંતિના ગીતો ગાવા અને વર્ગમાં બેગી તેમજો સિદ્ધાંત, અર્થશાસ્ત્ર અને મમાજ્ઞાન કિપર લાખા લાખા વિચેચનો સાબળવા એમાં જ અંગેનામી જ્ઞાનથી નથી?

સામાન્ય જ્ઞાનથી મુવનની નખવાના આ દિવસોમાં જે આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓને દેશમેવા મારે જૂપગમાં વગતા સ્વેચ્છા નગીન જ્ઞાન આપીએ, અપણા સિદ્ધાંતો બા ગોના ધર્મ, સિદ્ધાંત અને મંદિરોનું જ્ઞાન આપીએ, તો તેમાં શું ખોટું છે? આજનો અસહજ એ એકગીવર્મનું પાવન દરી દહાડે દહાડે વધતા જતા અને આખરે વિશ્વજાગી બનતા મહાકાલ પ્રથમ પાથીક છે.

વિશાળ દષ્ટિની જરૂર

‘વમન્ત’ના ચેતના અકમાં ‘વિશાળતાની જરૂર’ એ મથાળા હેઠળ ગુજરાતના પગિચિત અને માનનીય ‘હિન્દુસ્તાન-સંસ્કૃતિ’ એક સૌમ્યસુન્દર લેખ પ્રગટ થયો છે એમાં ગાંધીજીન પોતાની હીલચાલ વધુ વિશાળ અને

સર્વિધાદક દરવાને માટે દંધક નરમાવવાની સલાહ છે. અસહકારી પણ
અને સહકારી લોકોમાં જે નાવામક લોકો છે તેમને છોડી દેશો તો જાણી
જાતેની જનસમાજના અગ્રુદયને માટે જરૂર છે એ સિદ્ધાન્તથી લેખકે સર-
આન કરી છે. 'જે પક્ષ વચ્ચેની બિજના દોષજન્ય નથી પણ શુદ્ધિબોદની છે, બધે
શુદ્ધિબોદની નથી તેટલી સ્વનાયબોદની છે.' એનું તેઓનું માનનું છે. તેઓ કહે
છે, 'આ પ્રકૃતિબોદ જરૂરનો અને ઉપયોગી છે. પ્રકૃતિબોદ આવશ્યક છે, પ્રકૃતિ-
વિમલ આવશ્યક નથી.' ગાંધીજી પણ કહેતાં હતાં આન્યા છે કે મોટર લોકોની
દેશભક્તિ તેમજ તેમના સ્વર્થત્યાગને વિશે ચંદા લાવવાનું બિલકુલ કારણ
નથી. તેઓ ખીમત દેશભક્તો દર્શાવે આ ગુણોમાં કોઈ રીતે કનર એમ નથી.
છતાં આજે તેઓ સરકાર સાથે જાગી ગયા છે એનું કારણ તેમનો શુદ્ધિબોદ જ
છે. વિનીત પક્ષના લોકો વિશે આપણી માન અને આદરની વૃત્તિ બિલકુલ
ઘટ્ટી ન જોઈએ. છતાં દટોકટીને પ્રમંથે તેમજ સરકારની જોડે જે સહકાર
દેવો છે તેતેમના વર્તનનો વિચાર તો સત્યની તેમજ દેશહિનની ન્યાયનિષ્ઠ
દૃષ્ટિએ જ કરવો રહે છે. સાક્ષાત્તએ ગુંબડમાં આથી વધુ કશું જ કહ્યું
નહોતું. આજનો વિમલ એ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ વચ્ચેનો વિમલ નથી, પ્રકૃતિ
અને વિપ્રકૃતિ વચ્ચેનો વિમલ છે. વિપ્રકૃતિ સાથે દહી સહકાર ન હોઈ શકે.
અગરેલા દૂધ સાથે દમાવૃત્તિથી અથવા દૂર દેશીથી ચોખ્ખું દૂધ સહકાર
કરના નમ નો લોકો તે દમને વખોડે નહિ તોપણ તેનું મેવન કરનાં
તો છે જ.

અગરે પ્રજાએ સરકાર સાથે અહિંસામક ધારાધારનું શુદ્ધ પોષણ
તે વખતે વિનીત પક્ષ આગળ ચોખ્ખી પ્રમંથગી હતી. તેઓ કાં તો પ્રજા
જોડે સહકાર કરે, નહિ તો સરકાર જોડે. વિનીત પક્ષના દેવો પ્રમાણે
જેમ સરકારમાં ગુણુદોષ બનેનું મિશ્રણ છે તેમ પ્રજામાં પણ ગુણુદોષનું મિશ્રણ
છે એ સ્વીકારીએ. આ દશામાં દેશની ઇતજતને ખાતર, ન્યાય અને આબરૂને
ખાતર કુંળેશ ઉઠાવનાર પ્રજાની સાથે સહકાર કરવો કે અન્યાય ઉપર લંક-
ખીછોડો કરીને પોતાની ઇજ્જત અદેટ રાખવા માટે એક પક્ષી એક અન્યાય-
માં વધુ ને વધુ ઉડી ઉતરતી જનાર સરકાર સાથે સહકાર કરવો, એ ચોખ્ખો
સવાલ વિનીત પક્ષ સન્મુખ હતો. કાંઈ નહિ તો તે એટલું તો અવશ્ય નહી
કરી શકત કે નથી અને પ્રજાના વેગમાં બળવાના તેમ નથી અને સરકારના
પાપમાં બાગીદાર થવાના. પણ ના, વિનીત પક્ષે તો પ્રજામતની મામે જઈને
સરકાર સાથે સહકાર કરવામાં જ દ્રેય માન્યું! પ્રજાએ આ લોકોને પોતાના
હૃદયમાથી કાઢી મુક્યા નથી, હલકું આ લોકોએ જ લોકહૃદયના કરતા
પોતાની દૂરદેશી મુલસદીપણાને વિશેષ આદરને લાયક લેખ્યું. માનનીય પડિતજી
જેવા અનુતીય દેશભક્ત અને દેશસેવકોએ લોકમતને માન આપી ધારાસભ-

તેના લાગ કોઈ એની કંઈ પ્રત્યે નથી કરી એમ નથી તેઓ બે કેમ નથી
મા પશુ અમકકાર કરવામાં કૃત્ય કર્મ રહેતો છે એમ જોઈ નહતો તો આજે
તેઓ અદ્વિતીય તપોવૃદ્ધ નેના લેખાતા હોત

નોકરશાહીના કિયાની દીરાય પત્યગતી કે માટીની નથી કે જ્યાં નાનું
સરખું પણ ભાડું પડે તેમાં પ્રજાના સેનિકા ઉના મ્હીને જાતે દહાડે
આપો દુર્ગ જમીનદોખ કરી રહે. એ દુર્ગ તો લીધા વાસા જૂથનો
બનેલો છે. એમાં ભાડું પાડી અંદર પેમશો તો તેમાં જ ગોટના પકાણ
રહેનાના * એ દુર્ગને તો અસહકારરૂપી અમિત્રી અમ્મસાત્ કર્યે જ છૂટકે છે.

મગ્ધાગતી માયારી કેમરશી સામે* સાદી પણ વધારે મુન્દર અને
સગ્ધાને માટે પણ આદર્શરૂપ અને પ્રજાને નિશ્ચય આદર્શક* એવી રાષ્ટ્રીય
શાળાઓ કયા ઉભી કરવા જાહેર? આજે તો સગ્ધાગે કેળવણીનો લાગ
એ જ મુખ્ય કાર્ય છે. શહેરમાં પેગ ફાગી નીકળે ત્યારે વગડામાં શહેરને
આટે એવા આયેશાન મકાનો બાંધીને પછી આપણે લોખંડે નથી વીનવતા કે
ભાઈઓ હવે અહીંઆ આવો મકાનો બાંધના પૂરનો વખત પણ આપણી
પાસે નથી હોતો, કામચુક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ એ નથી હોતી ગમે તેવા કામ
ચનાકે યુવા Cબા કરીને તેનાથી આપણે શુભરો લઈએ છીએ એટલું ખરૂં
કે આ નવા યુવા આગેવડાની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ બાંધીએ છીએ, એટલું જ નહિ
પણ શહેરનો કાયમનો ત્યાગ કરી નવી વસ્તી વસાવરી હોય તો જૂના
અનુભવથી જે જે મુદ્ધારાઓ દાખલ કરવા યોગ્ય જણાય છે તે બધા આ
યુવાની વસાહતમાં પણ આપણે દાખલ કરીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં
નાનીસૂની વિદ્યાઓનો શણિક લય થયો હશે, પણ તે પ્રાણુવિદ્યાના આવરો
જરૂર છે. આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની 'ચિત્તવિવક્તિ મુન્દર અને ભરત્યક' ન
હોય તો તેની લાજ કોને છે? નથી ગાંધીને કે નથી દેગની આગરને બીજી
બધી વસ્તુઓના કરતા વ્હાલી માનનારા અને તનતોડ મહેનત કરનારા
અનુભવી, જુવાનીઓને. તેમની અદા અડગ રહેશે તો વિશ્વભર તેમની
બધી ખામીઓ પૂરી કરી દેશે

સરકારી કેળવણી કેળવણીના દૃષ્ટિમિન્દુએ તેમજ ઇસ્લામ દૃષ્ટિમિન્દુએ
જમાદે 'નિર્માત્વ અને નિર્વર્તક' એટલું જ નહિ પણ પાપવિદ અને

* પશ્ચિમવાદના દરીઆકિનારાના ગામડાઓની આસપાસ કોટ કે કિશાની
જગ્યાએ પાણી વાસની હયા વાડો હોય છે તેપણ ગોળા પણ તેને બેઠીને પાર
જઈ શકતા નથી એટલું જ નહિ પણ એ બાણુએ ગોળાથી નીરાઈને પાણી લીકાઈ
જઈ ગોળાઓને જ પોતાની ફાટ વચ્ચે મળી જાય પકડી બેસે છે ।

ભયાનક બાથાર્થ છે ત્યારે જ અસહકારીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો છે. 'રાષ્ટ્રીય શાળાઓને છૂટીછવાઈ ન ગળપતા એનું એવું એક વિશાળ તન્ત્ર રચવું જોઈએ કે જેની સગકાર ઉપર ગૃહસ્થીય દૃષ્ટિએ પણ અસર થાય' એવી 'હિન્દુહિત-ચિન્તક'ની સલાહ છે. એક વિશાળ સામ્રાજ્ય ચલાવનાર સગકારની ઉપર અસર થાય એવું 'વિશાળ' તન્ત્ર આપણે ક્યાથી લાડીયે ? પણ અદ્વિતીય સામ્રાજ્યને પણ ભોલું પાડે એવું આણવાન તન્ત્ર જોયા જોટલા શ્રદ્ધાવાન બોડો પણ ઉભું કરી રાકે. 'હિન્દુહિતચિન્તક'ના જ શબ્દોમા કહીયે તો 'મરહુમ દેગબક્ત દાદાભાઈ નવરોજીએ પોતાનું આખું જીવન એક અસત્ય જ પ્રતિપાદન કરવામા ગાળ્યું ન હોય તો હિન્દની મોટી વસ્તીને દિવસમા એકવાર ખાધને ગુજરાન કરવું પડે છે.' આવો દૈનિક દેશ, જેની ઉપજનો વળી અઘોઅઘ બાગ લાકરી ખગ્યમા આવે બન્ય છે એ પોતાની કેળવણી 'ગૃહસ્થીય દૃષ્ટિએ પણ સગકાર ઉપર અસર થાય એટલી વિશાળ' ક્યા રી કરે ? પ્રભુમા પ્રાણ હશે તો તે ગૃહસ્થીય કેળવણીના વિશાળ કેમંડુચિત તન્ત્રની ગહ જોયા વગર સગકારી કેળવણીનો ત્યાગ કરી શકશે. 'અસહજોનની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યા છતા પણ સગકારી શાળાઓ તો હજી ઉભી છે' એનું કારણ માનનીય પદ્મિત માલવીયાજી જેવાઓએ પ્રવ્રત્તો જુદિબેદ ક્યો એ નથી એમ કહેવાય પણ ? મનુષ્યજીવનમા વિવિધતા હોવી જોઈએ એ તો હ-કાષ્ઠને કળવ છે, પણ જનચિત્ર સરકાર મામે જુબેદ ચલાવતી વેળાએ વિચારપ્રવાહ 'વિશાળ પર' વાળો કર્યો નહિ ચાલે ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણની પેઠે એ તો એકાચ, મીઠા લક્ષ્યબિન્દુને જ જાળને વીધે એવો વિપુલ વેગ વાગે હોવો જોઈએ. મહાયુદ્ધ દુર્ગમિયાન મિત્રરાજ્યોએ ત્યારે આ સિદ્ધાન્તનું દર્શન કર્યું ત્યારે તેમણે માર્શલ ફાકના હાથમા એકમુખી સત્તા મોખી અને ત્યારે જ તેમને વિજય મળ્યો 'અત્યુત્ત' આત્મબળથી કામ કરનાર મહાયુદ્ધ ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસજાનું પણ કર્તવ્ય નાખવું એ વધારેપડતું છે' એ 'હિન્દુહિતચિન્તક'ના વિચાર વિવેકમયો છતા દૃષ્ટિ છે મસવત કરતી વેળાએ બધા સમાન છે, દરેકે પોતાપોતાની સલાહ હાથ ગણકારને મદદ કરી જોઈએ, પણ મળે એક પન્થ નહી કર્યા પછી તેને વળગી રહેવું એ જ યોગ્ય છે. મુલભૂત સિદ્ધાન્ત જ જો માન્ય ન હોય તો વિરોધ કરવો પણ યોગ્ય ગણાય, પણ પછી રાષ્ટ્રીય પ્રવાહને 'કંઈકે બિન્ન જાતિમા વહેતો કરવાની ઈચ્છા ન જ ગળપી ધટે.

હિન્દુસ્તાન દેન દરિદ્રી છે અને અંગ્રેજ કેળવણી ખગ્યાળ છે, આ જો વસ્તુ નીકાયાં પછી કેળવણીમા રેડીયા જેવા ઉત્તરને પ્રધાન ગ્રામ આપણ કે ગોણુ એ સવાલ રહેતો જ નથી હિન્દુસ્તાન દેશ દરિદ્ર નહોતો ત્યારે પણ ગૃહસ્થીય કેળવણી સ્વાધ્યયી હતી એમ મંત્રીજો કહે છે. આજે પણ સગકારી

આન્ટ કુના વિદ્યાર્થીઓ પામેથી મળતી ચૂનવી આન્ટ ઉપર વધાર લખી નાખી રાષ્ટ્રીય દેવનલી સારી કરી લખે તો જ આશ છે

‘એક રેલીય ની નામે વિરિત કોંગ્રેસ’ નિરૂદ્ધિયારી ગામડાના કુપગામ બેસીને થઈ ચકે એના ઉલ્લોગ તન્દ્ર પ્રગ્ન સ્વપ્ન એયુ’ એ ‘હિન્દુસ્તાનિ-નક’ ની સૂચના મુન્દ્ર છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યોજનામાં પ્રથમથી જ એનો સંપૂર્ણ વિચાર થયો છે તેમજ નાનમ્પી મૂડી ઉપર અને વિદ્યાગ આગોળના નગર ચનાતી સદાય એના અતેષ ધધાઓ ચાલના કુચાની બનામણુ વિદ્યાપીઠે પોનાના મન્દિરને કરી છે માન દરેક વાપર્તા જાણે છે કે કુલગ ખડ ખાય તેમ એ પચાસ ધધાઓની પ્રગતિ કુચા બેસતા એક પા પાર ન હિતર ગ્રેગીતે નામે સાષ્ટ, બગો, ટામે, નેમ્પાઇ, દોનર, નરા, લેસ વગેરે વસ્તુઓ પેગ કુચાનો અખતરે મગમગ પડીતી અદેલી હીલચાત વેળાએ આપગે કરી લેયો છે તેના કગ્તા અત્યારે તો ‘હિન્દુસ્તાનના ઉલ્લોગના પ્રશ્ને રેલીયામા મમારી દહ એને સાદો અને સહેલો કરી નાખ્યો’ એ જ વારે સાદુ અને યનદાયી છે.

રાષ્ટ્રીય હીનચાલમા હમેન્ના વિચારમા સર્વિદ્યાર્થ અને પ્રત્યક્ષ કાર્યમા એકાગ્રતા હોય તો જ તે ગદ્યાય કહેવાય અને મદ્રગ પશુ ચાય આ દષ્ટિએ જોતા રાષ્ટ્રીય મહાસભામા જેમ અન્ત્યજને અને સ્ત્રીઓને, મિત્તીઓને ઓ મુસલમાનોને સ્થાન હોયુ જોઈતો તેમ મોડરે ઓ ગદ્રીય, ગજદોહી તેમજ પ્રમદોહી, કામ કરનાર તેમજ આગમુ, હરેન તેમજ વેગવાળા—સૌ કોઇને આન હોયુ જોઇયે ફક્ત જે જ ગગ્તો સ્વગન્યનું ધોમ અને અહિસાનો માર્ગ—નું તેમને હાથે પાતન થયુ જોઇયે પણ કાર્યકારી મહામા એકાગ્રતા દોની જોઇયે મહાસભાને નામે કાર્ય કરનારાઓ મહાસભાના કાર્યક્રમને નખદાર ન હો તો તેઓ પ્રામાણિકપણે કેમ કામ કરી શકે ? ‘અત્યારે અસહયોગ’ એકચન્દ્રે રાજ્ય પ્રવર્તી જ્યુ હ’ એ વાત સાચી છે, પણ તે મહામનાના કાર્યક્રમમા જ હિન્દુસ્તાનના વિચારની ન ગર્ભાથી જોઓએ મહાસભાનો ત્યાગ નથી કરો તેમની છુદ્દિનો તો દેવને લાભ મળી જ રહ્યો છે જોઓએ મહાસભાનો ત્યાગ કરો છે તેમની સેના મહાસભાને નથી મળતી એ દુખની વાત છે, પણ એનો ઉપાય તો તે જ લોચના હાથમા છે મહાસભાનો કાર્યક્રમ જેમને પર્મદ નથી તેમને તે પાર પાડવાનો આગ્રહ મહાસભાએ કર્યો નથી એમા તેણે વિવેક જ બતાવ્યો છે

‘સંસ્કાર પામેલા જનોને’ એટલી જ વિનંતિ છે કે ‘અમખ્ય પ્રાકૃત જનો’ ગમે તેટલા પ્રાકૃત હોય તોપણ તેઓ તમારા જ છે તેમની સાથે અસહકાર કરીને અગર તો તેમના કાર્યને વિરોધ દારીન રહીને સંસ્કાર

સામેનો ગંગા ટકારી ગયો મા. મનુષ્ય મિ. જ્યારે જોવાર
કુળે હતું તેમ તે ન દેશન્ય કહેવાય કે જેની પોતાના દેશના પ્રાકૃત જનો
ઉપર અધાગ શક્તિ છે.

‘દિન્દિનચિન્તક’ની દિન્દના દિત વિગેની લાગણી વડી છે. તેમના
લેખમાં ગંભીર સાહિત્યતા મળેલી છે તેમના આશીર્વાદથી ન આપણું કાર્ય
સફળ થાય છે, કેમકે અનન્ના ઉડાણમાં તેઓ આપણા પડના ન છે.
માત્ર તેમના એક વિધાનનો અમારે સીધો વિરોધ ન હોય પડે છે. તેઓ
લખે છે, ‘અતંત્રના ખાતર પણ દિન્દુસ્તાનને અસ્થિસ્તાન કે અધ્યાનિસ્તાન
થઈ પોતા નથી’ અમે તો એમ ન માનના છીએ કે અસ્થિસ્તાન કે
અધ્યાનિસ્તાન તો શું પણ દિન્દુસ્તાન સ્વતંત્રતાની પાછળ સદગ કે ગોળી
જની જાય તોપણ તેમા એનું કુશળ ન છે.

સપ્તુર !

માદને હમેશા હલકા ખેતર આપે છે મંદવાડમાંથી ઉંચા પછી ધીમે
ધીમે એને પૌષ્ટિક ખેતર આપવામા આવે છે. પણ જો વેદને નગ પશુ
ચંદા જાય કે શરીરમા હજી થોડો પણ જીવનો અંશ મળી ગયો છે, તો
તે પૌષ્ટિક ખેતર લેવાની સલાહ ન ન આપે જો મટ્યો છે એમ માની
પૌષ્ટિક આપવો શરૂ કરી દીધો હોય તોપણ જીવની ભાવના જાણના તરત
પાક બંધ કરી દેવામા આવે છે અધીરો દંદી અથવા તેના સમાજના
આવે પ્રમો જરૂર નિરાશ થવાના, પણ તેમા વેદનો શો છલાન ? તે ને
કઈ કરે છે તે રોગીના દિતને અર્થ ન હોય છે

બાંગ્લાદેશીમા જેવી મળેલી મહાસભાની કારાગારી સમિતિને આવો
ન નિર્ણય કંવો પડ્યો છે. જેમ હાથમા કે પગમા મધિયા થયો હોય
તોપણ પેટનો આહાર ઓછો કંવો પડે છે અથવા તેમા ફેરવા કરવો પડે
છે, તેમ ન ગોરખપુરની જીવને માટે બાંગ્લાદેશીને પોતાનો કાર્યક્રમ મુલતવી
રાખવો પડ્યો છે. ‘દિન્દુસ્તાન જેવા વિસ્તીર્ણ ખંડમા કયા ગોરખપુર ને
કયા બાંગ્લાદેશી ? ગોરખપુર પામેના તોશનને લીધે બાંગ્લાદેશીનું કામ શા માટે
અટકે ?’ એવી દલીલ આપણાથી ન થઈ શકે આખા દિન્દુસ્તાનનું કુખ
દર કંવો માટે બાંગ્લાદેશીઓ બીકુ ઝડપ્યુ હતું ગોરખપુર દિન્દુસ્તાનમા તો
આવ્યું ન, એટલે બાંગ્લાદેશીએ ગોરખપુરનો વિચાર કંવો ન મળો જો

આવડાની આધા ન જ ગળી શકાય. લોકો વિદ્યાર્ને વધુ મહા શબ્દિક
આવડાને મનોખવા ખાતર મિત્તા આદરે તો મમાતર ટકી જ ન શકે.
પશુબળના પ્રતિનિધિ તરફથી લોકો પાંચ ઓઠો નયમ નથી પાળતા. ગમે
તેટલા બીજાના હોય તોપણ દુકાન ન મળે હોય ત્યાં ગુપ્તી તેઓ વધુ દરજા
પ્રાપ્ત નથી થતા ત્યાં માત્ર એ જોગીયા ધર્મ નથી તેમ આમનોડોએ
સંયમ હોયો કેમ પાલવે ?

ધાર્મિક લીલગાયમા પણ તારિરક ધર્મ અને વાદારી ધર્મ એવો
બંદ દુન્યા દેટવાક હોય છે. તેમને મને એકવાર દુઃખ બાપુ કે ગમે તે
ચિનિમા તેને ત્યાં જ કાયમ ગામડું લેખે. જુલો નો ડોલ પણ બગ મુલ
તરી ગળો તેમની દિગ્ગે 'બચ્ચોદા બેવ' મર્ડ જાય છે. પણ ખરી હોદર
વારી તો કે જ કે પશ્ચિમનો વિચાર ક્યાં રગ માડી એકવાર આવતી
દરી છે એકલા માટે જ તેને ન ચોખારી

ગમતો તો ગમતો જ આ-દ હોય છે ગમતો પશ્ચિમને વિશે
જોઈએ હોય છે. આપણે દેવલિનને લોને ગમત કેમ મળે ?

દેટવાક અસદકારીઓ પણ હજી એવી દલીલ દે છે કે માયા અમલ
દારીઓ કે તોફાન દુન્યાઓ નથી જીવન તોફાન દરે એનો હંલગમ
અમલદારીઓ ઉપર કેમ હોય ? તેઓ એટલેયે વિચાર નથી હતા કે અનન્ય
અસદકારીઓ પુરુષ મેળવરાનું નથી, પણ આખા દેશને માટે મેળવરાનું
છે અમલદારીઓનું હવે પોતાના પગ જેટલું જ ન હોય લેખે. ઓઠામા
ઓઠુ આખા બગતર જેટલું વિચાર હવે દરેક અમલદારીની પાસળીઓ-
મા હોય લેખે સંકારને છત્રા પટેળ આપણા દેવમાધ્યેને તો
આપણે છત્રીયે

આપણા મોઝેટ બાહ્યો અને તટસ્થો આપણને દહેના ઠના કે તમે
કાયદોનો બગ દુન્યાનું લેખમ ઉપરો છે તેથી અમે નનત્રી સાથે નથી
જય ર હવે આપણે લીલચાલો તે બગ મુલતરી રોખો કે સારે આપણે
તેમને ન પૂરી શકીયે કે કેમ હવે તો અમારી સાથે ખગને ? આપણે એવી
આશા ગળીયે ખા, પણ એવો પ્રજા પૂઠાય નહિ આપણે એક મધિર ઉપર
આધાર ગળીને આપણી લડત ઉપાડી છે. આપણે સરખા વિશે પણ
કાયમને માટે નિગલ ક્યા છીયે ? આપણો સત્પક્ષ હવે તો આખરે બધા જ
આપણી પમે આવવાના. મોઝેટો અને તટસ્થો તો આપણા જ બાહ્યો
છે તેમને પણ હિન્દુસ્તાન આપણી પેટે બહાલ છે તેઓ સમજરો સારે
એમની જેમ આપણી પાસે આવશે તેમો સાડ આપણુ દેવ હમેશા ખુલ્લ
છે તેમની સાથે દગર દરી જે આપણે તેમને આપણા પક્ષમા બેચી લઈયે

તો દા તો તેમના ઉપર આપણુ દબાણ થાય, નહિ તો તેમનું આપણી ઉપર દબાણ થાય તેની દશામા જ્યારે શરીવાર સવિનય ભગ તર ફરીયે ત્યારે તેમની સમતિ વગર આપણે કશું કરી ન શકીયે. તેના કગતા આપણે આપણે ગરને ચાલીયે, તેઓ જેટલો સંમતાય ખતાયે તેટલો મોઢી મદદ ગળી રીકારીને અને નેમને અતનન ગળી આપણે સ્વતનન ગીયે.

ખારડોલીનો કાર્યક્રમ

૧

ખારડોલીનો કાર્યક્રમ છે તુ એ શરીવાર તપાસી જવાની જરૂર છે. ખારડોલીનું નામ આગે હિન્દુસ્તાનની ખત્રીનીએ છે ખારડોલીએ હિન્દુસ્તાનને આશા આપી અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનના કમનસીમે તે સફળ થવામા નિમિ આનુ ત્યારે ખારડોલીમા જ આગળના માર્ગની દિશા નકી થઇ ગઇની અશા અને ગઇની દિશા ખારડોલી માયે મકળાયેલી છે તેથી જ સૌ કોઇ ખારડોલીને જાણે છે પણ ખારડોલીમા જે દિશા નકી થઇ એની વિગતો ઘણાના ધ્યનમા સ્પષ્ટપણે મૂકી જણાવી નથી.

ખારડોલીનો કાર્યક્રમ એટલે સવિનય ભગ જેવું જોનીલું કાર્ય કોરે મુકી ગઇનું કોઈ જ્યનાત્મક વેતર ઉપાડી લેવાની ન્યના 'એમ જ લોકો માને છે.

• હાલની વિમ સ્થિતિ કેમકે સરકારના દોષને લીધે જ ઉભી થઇ છે એમ જેઓ માને છે તેમની નજરમા સવિનય ભગ જેવી કડક માના સરકારને અ પી સરકારના રોગનો અન્ત આણીયે એવું પત્યુ એમ છે. પણ હકીકતમા જોઈયે તો આપણે પણ સરકાર જેવા જ રોગી છીયે અસહકાર કરી આપણે સરકારના રોગનો એવ અધિક સંજોગી પાવની મરી અસર આપણા ઉપર થતી અટનારી, જરૂર જેટલા પ્રમોમા સરકારને આપણાથી અગળી કરી હવે આપણે પોતામાના દોષો ફર કરવાનું કંણુ કાર્ય હાથ ધરતુ જોઈયે તો જ અવરાજ્યનું કળ આપવાની રકિત આપણામા આવશે.

સવિનય ભગ પણ કઇ સહેલી વસ્તુ નથી સરકારની આશા ન માનવી અને સરકારને કો ન આપવા એટલામા જ સવિનય ભગ સમાતો નથી એટલું જ કામ તો કોઈ અ જાકે પણ કરી શકે આપણે અરાજક

રાળી અગત્ય સ્થાપન કરના માગીયે છીયે આપણે જાણીયે છીયે કે હિન્દુસ્તાન જેના બધી વિવિધતાઓના મંગલસ્થાનરૂપ દેશમાં અગત્ય સ્થિતિ એ નાશની જ સ્થિતિ છે લાંબા ઐતિહાસિક અનુભવને લીધે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ અગત્યને કોઈ કાળે પસંદ ન કરે. આ વૃત્તિને સુધરેલી દશા ગણો કે કાયમતાનું ચિહ્ન ગણો, પણ તે છે એ વાત કદાચ જ છૂટકો છે. અને આટલું કળ્યા પછી આપણે સહેલાઈથી મમજીયું કે હાલની સરકારને કીધું કંવાની સાથે દેશને મંગલિત અને સ્વગત્યનિષ્ઠ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે અકુદરતી પંદેશી વેપાર અને ખામ કરીને પંદેશી કાપડઅનગનો વેપાર ધમધોકાર ચાલે ત્યાં સુધી દેશનો ધનનાન વર્ગ સ્વરાજ્યને પૂરતો વશદાર ન જ થઈ શકે.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ મુધાન વખતે હિન્દુસ્તાનની પ્રકૃતિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) નખી કરવાની અનેક યોજનાઓ દેશ આગળ રજૂ થઈ હતી, પણ તે બધી કાગળ ઉપર જ રહી. જે યોજના ગાંધીય મહાસભાએ પસંદ કરી તે જ પ્રકૃતિ અમલમાં મુકવાની પ્રજાએ પેરી કરી છે તે પ્રકૃતિ આપણે જોઈલી મજબૂત કરીયે તેટલે દરજ્જે રાષ્ટ્રમાં બળ મંચરો. ગારડોલીના કાર્યક્રમમાં મુખ્ય વસ્તુ આ જ છે. ગામડે ગામડે અને સહેરે સહેરે મહાસભાની ધ્યાનિક સમિતિઓ કાયમ થી જોઈયે. દરેક જણકાર માણસ—સ્ત્રી કે પુરુષ, બ્રાહ્મણ કે અન્યજ, હિન્દુ યા મુસલમાન, બંને જ મહાસભાના છત્ર તળે આપખુશીથી એકઠા થવા જોઈયે. પાગસી, યાદુ, ખ્રિસ્તી વગેરે નાની નાની કોમો પણ મહાસભામાં સામેલ થી જોઈયે આટલું કામ જ્યાં સુધી આપણે ન કરી શકીયે ત્યાં સુધી આપણે સ્વગત્યને પાથો મજબૂત કર્યો ન જ ગણાય. બધી કોમના દરોડો હિન્દી લોકો સત્ય અને અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી મહાસભામાં દાખલ થાય એ જ સ્વરાજ્યની નિશાની છે. દરોડો લોકો એક થઈ વ્યવસ્થિત રીતે દેશનો નૈતિક અને આર્થિક ઉદ્ધાર કરવામાં લાગી જાય તો દેશમાં એટલી બારે રાષ્ટ્રીય શક્તિ પેદા થાય કે જોતજોતામાં તે જ સ્વરાજ્ય થઈ પડે.

ગમને પદબ્રષ્ટ કરી શકાય છે, મોટી સેનાનો પણ પગભવ થઈ શકે છે પણ પ્રજાનો નિક્ષય એ અદમ્ય છે પ્રજા નાની હોય તોપણ જો તે મંગલિત હોય તો તે અજેય જ છે એવો ઇતિહાસનો સાર્વત્રિક પૂરાવો છે તો પછી હિન્દુસ્તાન જેની મજ્જારી, ધર્મપંથલુ અને વિવિધ મહાપ્રજા એક થઈ જાય તો તેની શક્તિનું પૂરું જ શું ? આખી દુનિયા તેની સામે મહાય તોપણ તેનો વાગ વાકો થાય નહિ

આ કાર્ય અડઝ છે એમ તો કોઈ કહી નહિ શકે. માન ઉત્સાહ અને અખડ ઉદ્યમની જરૂર છે જેમને સ્વગત્યની લગની લાગી છે તેમણે

ધોધેર જઈ સ્વરાજ્યનો ચંદ્રો અને સ્વરાજ્યની રાજી પ્રગ્નને સમગ્રવવાનું કામ કરવું જોઈએ. આજે પ્રગ્ન આર્થિક સ્થાવરી ફીચુ થઈ ગઈ છે. દરેક જાણે છે કે પોતાનું લોહી ચૂસાય છે. કોણ ચૂસે છે અને કેવી રીતે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વળતે જવાને ન હોય, પણ પોતાની હાલત ખરી છે, એક મહાઅન્યાયનો પોતે ભોગ ધર્મ પડેલ છે એટલું તો દરેક જાણે સમજે છે જ. આ અમાગી વિશાળ દેશમાં આજે કોઈ મુખી નથી.

સ્વરાજ્ય થાય તો આપણે મુખી થઈશું એટલું તો લોકો હવે સમજતા થઈ ગયા છે. પણ તે કેવી રીતે એનો ખ્યાલ લોકોને જરાજર આપવો જોઈએ. મહાસભાના સભાસદો થરા લોકોને સમગ્રવવા એનો અર્થ એ જ છે કે લોકોને સ્વરાજ્યની ભાવનામાં કેળવવા. સંકેતો વચ્ચે રાષ્ટ્રીય પરરાજ્ય તથા દબાયેલી પ્રગ્નમાં સ્વરાજ્યવૃત્તિ રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આજે અમાણુ લોકો મહાસભા પાસેથી જે તરેહવાર અપેક્ષાઓ રાખે છે તે બતાવે છે કે લોકો-મહાસભાની પ્રવૃત્તિને અતે અંગ્રેજી રાજ્ય જાણે દેશી રાજ્ય આવશે એટલું જ સમજે છે. પણ સ્વરાજ્ય એટલે દેશી રાજ્ય નહિ પણ પોતાનું રાજ્ય. માણસ પોતે પોતાની પાસેથી જે અપેક્ષા રાખે છે તેને માટે તે પોતે મહેનત પણ ઉઠાવે છે. સ્વરાજ્યનો પણ એ જ અર્થ છે. સ્વરાજ્યમાં ખીજનાં મ્હોં તરફ તાકવાપણું નથી રહેતું. સ્વરાજ્ય એટલે પોતાની જવાબદારીઓ અને પોતાના હક્કો જાણવાં.

આપણે લોભથી કે ખીકથી ખીજ પર આધાર રાખીએ છીએ તેથી જ સ્વરાજ્ય ખોઈ બેસીએ છીએ. આવતી કાલે જો એકેએક હોદ્દા પર દેશી માણસ નીમાય અને છતાં લોકોમાં ખીજ પર આધાર રાખવાની વૃત્તિ એવી ને એવી જ રહે તો તે સ્થિતિને સ્વરાજ્ય ન જ કહી શકાય અને તેવી સ્થિતિ જાત્રા દિવસ ટકે પણ નહિ.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિ (કોન્સ્ટીટ્યુશન) અમલમાં મુકી સુદૃઢ કરવાના આગ્રહ પાછળ સ્વરાજ્યવૃત્તિ કેળવવાનો ઉદ્દેશ જ રહેલો છે એ આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે. મહાસભાનું આ કામ જરાજર ચાલે એટલા માટે નાણાંની જરૂર તો હોય જ. તેટલા માટે તિલક સ્વરાજ્ય પ્રણેતા ઉધરાવવાની બાબત બારડોલીના કાર્યક્રમમાં દાખલ કરેલી છે. દુનિયાની દરેક રાજકીય સત્તા પોતાનો કરવેરા અપ્રભાશ રીતે જાનરદરતીથી ઉધરાવે છે. દરેક જાણે સરકારી હેતુ સ્વેચ્છાથી આપે એવું ધારણું હોય છે. પણ જો તે સમજીને આપખુશીથી ન આપે તો સરકાર જાનરદરતીથી વસુલ કરે છે. પણ મહાસભાનું ઉધરાણું લોકોની સ્વરાજ્ય પ્રત્યેની વશદારી ઉપર જ આધાર રાખે છે. લોકોને આમ સ્વેચ્છાપૂર્વક વાર્ષિક કરવેરા આપવાની

દેવ પડી નય અને સ્વગત્યમા પણ ને એ જ સ્થિતિ કાયમ રહે નો સ્વરાજ્ય એટલે ગમરા ત્ય જ થઈ જાય

આજે આગેજી ગત્યમા દરેક પ્રાન્ત મધ્યવર્તી મરકાગે તાબેદાર છે મધ્યવર્તી સગકાર એ મુખ્ય અને પ્રાન્તિક સગકાર એ તેણે બનાવેલા સૂચકો, એની દશા છે સ્વરાજ્ય સગકારમા મધ્યવર્તી સગકાર તેજની બાહ્યથી પેકે આખા દેશના હિતનું ચિન્તન કરશે, આખા દેશનું રક્ષણ અને બચાવ પોપણ કરવાના ઉપાયો શોધી કાઢશે અને અમલમા મુકશે અને તેના બદલામા બાહ્યથી વૃત્તિથી પોતાના ખર્ચ પૂરતું પ્રાન્તો પામેલી માગી લેશે. સ્વાભાવિક રીતે જ આની મધ્યવર્તી મરકાર કોઈ કાળે જીવનમાર ન બને અને કોઈ પણ પ્રાન્તને મધ્યવર્તી મરકારને વિશે આદર અને કૃતજ્ઞતાની વૃત્તિ વગર બીજી કશી વૃત્તિ ધાગણ કરવાનું કારણ જ રહે નહિ.

બારડોલીના કાયકેમમા આ વૃત્તિ કેળવવાની વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્વક કરેલી છે. જર્મની જેના યૂરોપીય દેશમા દરેક માણસને મનદાર થતું જ પડે છે. કોણે કોણે મતદાર થતું જ નોંધ્યે એની ચાલી સગકાર તૈયાર કરે છે, અને ને તે પ્રમાણે મતદાર થવાની કોઈ માણસ ના પાડે તો સગકાર તેને સજા કરે છે આપણે ત્યાં જેને સ્વરાજ્ય નોંધતું હોય તે પોતાની મેજે મહાસભાના સભામદ ચર્જ જાય છે અને સભાસદ થઈ મહાસભાનો અંકુશ સ્વીકારે છે આમા મંમતિથી જ ગત્યકારમાર ચર્જ શકે એ ગત્યકારણનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત આપોઆપ અમલમા આની જાય છે.

ન્યારે માણસને પોતાના ગણ ઉપર વિશ્વાસ હોય ત્યારે જ તે સ્વરાજ્ય ધન્ધી શકે છે અને ગણ ઉપરનો વિશ્વાસ એટલે દરેક કામનો એકબીજા પરનો વિશ્વાસ. વિશ્વાસ વગર એકરાષ્ટ્ર સંભવે જ નહિ. વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં બહુ બહુ તો સશસ્ત્ર શાન્તિ એટલે કે યુદ્ધનો અભાવ રહેવા છતાં યુદ્ધને માટે તૈયારી હોય એની સ્થિતિ (armed neutrality) નહીં શકે છે. યૂરોપના દસ પદર ગટ્ટોમા ઘણા વર્ષો થયા જે સામાન્ય સ્થિતિ રહેલી છે તેની દના તે મદ્યજ્ઞ શાન્તિ. તે સ્થિતિ કાઢી નાખીને પરસ્પર વિશ્વાસ કેળવી ન્યારે નિર્બંધ થઈશું ત્યારે જ આપણે સ્વરાજ્ય ચલાવી શકીશું દરેક માણસમા આત્મા છે, ધર્મજુદિ છે, તેને પોતાની સહનશક્તિથી જાગૃત કરવાથી કોઈ કામને ગેઝ-સાફ ન જ કરી શકે, એ થકા કેળવાશે તે જ કાણે હિન્દુસ્તાનમા સ્વરાજ્ય છે.

આજે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કોમોમાં દન્સાફ કે ગેરદન્સાફ જેવું કશું છે જ નહિ, દરેક કોમ સ્વતંત્ર છે. એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ જામે અને પ્રેમથી એકબીજાની જૂનો સહન કરવાની શક્તિ કેળવાય

એટલે ત્રસ છે.

પણ અન્તર્જાતની સ્થિતિ તેવી નથી. તેમના પર લાંબા વર્ષનથી આપણે જુલમ ચાલતો આવેલો છે. તે ફર ક્યો વગર આપણા ઉપર કોઈનો વિશ્વાસ થેલો નહિ. એટલા માટે બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણને આટલું પ્રાધાન્ય આપાયેલું છે.

રાજ્ય જે બ રીતે કરી રાકાય છે, પ્રેમથી કે બંધથી. અંગ્રેજ સરકાર આપણા પ્રેમની દરકાર નથી કરતી. દહેરાત અને ત્રાસ દબાવે બ તે રાજ્ય કરવા માગે છે. આપણી વસાહતીની અપેક્ષાને પણ તે બીક બતાવીને બ તૃપ્ત કરે છે. મદાસમા પ્રત્યે પ્રાણની વધાદારી નો આપણે બીક બતાવીને મેળવવા બઠમે તો સરકારી ત્રાસ કરતાં આપણે ત્રાસ બ પ્રાણમાં વધે અને ટકે ત્યારે બ એવી વસાહતી મળતી રાકાય છે.

એટલે આપણું રાજ્ય જો સત્યાયું રાજસુરાજ્ય થઈ પડે તો બ તે સ્થાપના થઈ શકે. પણ એવું રાજ્ય તો કોઈ હાથે બ નહિ, અને હથેરા દરબારમાં પેણ તે બદલાવ ન બ થાય. મારે આપણે આપણી બંધી પ્રવૃત્તિ અહિંસાના સિદ્ધાન્ત ઉપર બ સ્થાપતી જોઈએ. પ્રાણનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ જો બ મદાસમાની રાક્ષિ છે. વિશ્વાસ કેળવવા વગર કાયદેસર અંકુશ પણ અમલમાં ન ચુકાય. વિશ્વાસ અને પ્રેમનું વાતાવરણ જાગે નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક અહિંકાર જોવો ન્યાય ક્ષિપ્ત પણ દાહ તુરેન અપત્યાર ન બ કરવો એવી બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં બધામણુ છે. પરરાજ્ય તથા દશાયેલી પ્રજા અધિકારને ઝટ વક્ષ થઈ જાય છે એ જોઈ સામાન્ય માણસને સમજવીને વાગવા કરતાં દુક્રમ કરી કામ લેવાનો મોદ થઈ આવે છે. જોડુક્રમીનો રૂઝો હુંકો દેખાય છે અને તે શીઘ્રવલ્લભી પણ નીવડે છે. પણ નેનાં દરવર્તી માણં પરિણામો જોવા જોટલી દીર્ઘદષ્ટિ બહુ બ થોડા થોડામાં હોય છે. એટલા માટે બ બારોડાલીના કાર્યક્રમમાં દાઝનાં પીકા, અંગ્રેજી વિદ્યાનાં પીકાં અને પદેશી કાપડનાં પીકાં સામે પડેરા બદવામાં જોખમ માનેલું છે. પરમ્પ્રીય સત્તા તથા કચકાયેલી પ્રજા એટલી પામર હોય છે અને જુલમ ચલાવનાર એટલા નામદ હોય છે કે એ સ્થિતિમાં સત્કાયને ખાતર સુદાં દશાણુ મુક્યું કે મુક્યા દેવું એ હાનિકારક છે. રવરાજ્યવૃત્તિ કેળવવાના પ્રયાસમાં તે વિઝરૂપ નીવડે છે.

કાયદાનો સવિનય બંગ એ રાજ્યનું સ્વરૂપ ઘણાખરા બરાબર સમજ્યા નથી. તેનો હવેશ સંસ્કારને સજ્જ કરવાનો નથી હોતો. પણ અન્યાય સહન કરવા કરતાં જલ્દી જુલમ સહન કરી જાણિમની ધાર્મિક વૃત્તિ જાગૃત કરવાનો તે ઉપાય છે.

સવિનય ભંગમાં ખીક બતાવવાપણું નથી હોતું પણ નિશ્ચય બતાવવાનો હોય છે. જ્યારે જ્યારે ગાંધીજીએ સવિનય ભંગનો પ્રગ્નને ઉપદેશ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે દેશમાં તોફાન જગ્યા છે. એમાં સરકારનો હાથ હતો. એમ ક્રેટલાક બંધે માને, પણ આપણા લોકોમાં પણ સન્ન કરવાની વૃત્તિ, વેર લેવાની વૃત્તિ જગી હતી એમાં કશો સંદેહ નથી. એ વૃત્તિ આપણે કાઢી નાખીએ, અકોધથી કોધને જીતવાનો આપણે નિશ્ચય કરીએ ત્યારે જ આપણા પ્રયત્નો પર ઇશ્વરનો આશીર્વાદ ઉતરશે અને ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન જેવા દેશને સ્વરાજ્ય મળશે.

૨

ગમે તે માણસ કાયદાનો ભંગ કરી શકે છે. જે માણસ કાયદાના સાચામાં ન આવવા જેટલો ધર્મ હોય અથવા કાયદાના ભંગથી આવતી સન્ન વિશે બેપરવા હોય તે કાયદાનો ભંગ કરી શકે જ છે. પણ આપો કાયદાનો ભંગ સવિનય ન ગણાય અને એનો સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગ પણ ન થાય. એવો કાયદાનો ભંગ જો મોટા પાયા પર થાય તો અરાજક હોય ધર્મ જાય. પણ અરાજક એટલે સ્વરાજ્ય નથી. સ્વરાજ્યને માટે ઉપયોગી થાય તે માટે કાયદાના ભંગમાં સવિનયતા હોવી જોઈએ. તે સવિનયના સામાન્ય રીતે સમાજ અને સમાજના નિયમો વિશે આદરભાવ હોય ત્યારે જ આવી શકે છે. જે કાયદાના ભંગથી સમાજમાં બગાડો પેસે છે અથવા સ્વચ્છન્દ કે તોફાનની વૃત્તિ જામે છે તે ભંગને આપણે સવિનય ભંગ ન જ કહી શકીએ.

સવિનય ભંગથી પ્રગ્નમાં સ્વચ્છન્દ પોષાતો નથી, પણ પ્રગ્નની ધર્મજીવિ જાગૃત થાય છે. જે ઇશ્વરના કાયદાને અંપૂર્ણ રીતે માન આપે છે અને પુદાનો ડર રાખીને ચાલે છે તે જ કાયદાનો ભંગ સવિનય રીતે કરી શકે છે. કાયદાનો સવિનય ભંગ સામાન્ય કાયદા કરતાં ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર જઈને જ ધર્મ શકે છે. જે પોતે પવિત્ર હોય તે જ ખીજને સુધારી શકે. માટે આત્મશુદ્ધિ વગર કાયદાનો સવિનય ભંગ ન જ આદરી શકાય.

આ આત્મશુદ્ધિના અનેક માર્ગો બારડોલીના કાર્યક્રમમાં બતાવેલા છે. તેમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ આદીના પ્રચારને છે. વગરપ્રચારને મળતો પરદેશી માલ જોઈ આપણે મોહમાં સપડાયા અને આપણે સ્વદેશીધર્મ સામે પાપ થયું. હિન્દુસ્તાનનાં અમંજ્ય રાષ્ટ્રીય પાપોમાં સ્વદેશીનો ભંગ અને ધર્મચર્ચના અનાદર એ બે મોટામાં મોટાં પાપ છે. પરદેશી કાપડ લઈ આપણે આપણાં લાખો કરોડો બાઇબલોને રાજગાર વિનાનાં કરી મુક્યાં, દેશની મજૂરી અને દેશનાં કળાદુનરની આપણે અવગણના કરી. દરેક રાષ્ટ્રની સહામતીને

આધાર તેના સ્વાસ્થ્ય અને પરસ્પરાશ્રય ઉપર છે. તેને બદલે જ્યારે પ્રજામાં નયોં પરસ્પરાશ્રય આવી જાય ત્યારે તે રાષ્ટ્ર શાશ્વત્ જ નહીં, જે લોકોમાં કષ્ટ પહેંચગી આવે છે તે લોકો દેશનો વચ્ચક્રવર્ગ હોય છે કે મરજો-મુખ છે એની દરકાર થોડી જ રાખવાના હતા ? જે લોકોને રાટલો પહેંચી સરકાર પાસેથી મળી જાય છે તે સ્વદેશી સમાજની થોડી જ પરવા રાખે છે ? જે માણસનું શુભરાત ખેંકમાંથી આવતા વ્યાજ ઉપર જ આધાર છે તે સમજાવવાનો આવ થોડો જ પૂછવાનો હતો ?

માણસ જેટલો પરાવલંબી તેટલો સમાજદ્રોહી એ સાર્વભૌમ સિદ્ધાન્ત છે. જ્યાં મુધી આપણે પહેંચી કાપડ વાપરી કરોડો રૂપિયા પહેંચ મોકલીએ છીએ અને કરોડો દેશભાઈઓને જૂને મરવા દઈએ છીએ ત્યાં મુધી આપણે સ્વૂલ દૃષ્ટિએ પણ નિષ્પાપ નથી. પહેંચી કાપડ વાપરવામાં આપણે ગરીબ દેશભાઈઓની હિંસા કરીએ છીએ. આ રાષ્ટ્રવ્યાપી હિંસા જ્યારે બંધ થશે ત્યારે જ આપણે સ્વદાન્યને મારે લાયક થઈ જઈશું.

હિન્દુસ્તાનની મીલોનું કાપડ વાપરવાથી દેશના કરોડો રૂપિયા જે આજે પહેંચી મીલોનાઓના હાથમાં જાય છે તે જ આવતી કાલે દેશના પાંચ પચાસ મીલોનાઓના હાથમાં જાય એ સાચું છે, પણ તેથી કરોડો લોકોની ચીજો હિંસા નથી જ અટકતી. તે પૈસાનો ઉપયોગ ગરીબ હિન્દુસ્તાનના કલ્યાણ અર્થે જાય જ જાય છે. વરસાદનું પાણી જેમ ટીપું ટીપું કરીને બધે ફેલાય છે અને વનસ્પતિસૃષ્ટિને પોષે છે તેમ જ્યારે રેંટીયા દ્વારા દેશવ્યાપીમાં ઘરદીક પાંચ દસ આનાની કમાણી કે બચત થઈ જશે ત્યારે જ આખું રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થશે, અને આ જ રીતે દરેક માણસમાં અન્ન-માયુ સામે લડવાનું કીવત સંચરશે.

આજ સમીતો અનુભવ એવો છે કે ધનિક લોકો નિર્ધનને ચૂસી લઈ મોજમાં રહે છે, આવી દશામાં નિર્ધન લોકો ધનિક સાથે જળાને સ્વદાન્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા અચકાય એમાં નવાઈ શી ? પણ જ્યારે બધા લોકો ખાદી પહેંચતા થઈ જશે ત્યારે ધનિકોમાં ધનનો લોભ ઓછો થશે છે અને ગરીબોની દાકનો તેમના હૃદયમાં અરજોદાય થશે છે એ વાતની ગરીબોને ખાતરી થશે. સ્વાસ્થ્ય મેળવવા કચ્છિતી પ્રજાએ હજારો દેશસેવકો અને કાર્યકર્તાઓને બેગા કરી તેમને એકસૂત કરવાની જરૂર છે. આમર્ષ અને શિષ્ટવર્ગ વચ્ચે વિચાર અને મદદની આપણે શાય, બધે એકબીજાનું હૃદય જાણે, અહુતિ પ્રતિ એકબીજાની મદદે ધાય એ અત્યંત જરૂરનું છે. આ દેવની સિદ્ધિને અર્થે ખાદીપ્રચાર જેમો નિર્દોષ અને વ્યાપક થઈ હિન્દુસ્તાન દેશમાં ફેલાયે નથી.

આ બધા ખાદીના વ્યાવહારિક અને મહત્વના લાભ છે. જાવનાઓ પરિવર્તન કરવાની ખાદીની શક્તિ કંઈ ઓછી નથી. ખાદી પહેરનાર માણસમાં સાદાઈ અને કઠટ વેડવાની હિંમત આવી જાય છે એ તો હં સૌ કાઠએ જોયું છે. ખાદી પહેરનાર હિન્દુ હો કે મુસલમાન, પારસી હો કે ખ્રિસ્તી, તેને વિશે એક જાતની એકતાની લાગણી આપોઆપ મનમંદુર છે. ખાદી એ સ્વરાજ્યનો લેખાર ચંપ પત્રો છે. આજે આમલોકામ પણ ખાદીમાં ખાનદાની છે એ કલ્પના ઠંસી ગઈ છે. રેલવેની મુસાફરીમાં આપણે ઘણીવાર લોકોને ખોલતા સાંભળીએ છીએ કે 'અરે, તમે તો ખાદી પહેરો છો અને છતાં આવું જોડું કામ કરવા માગો છો ?' ખાદી એ આત્મશુદ્ધિની ચાદગીરી છે, અહિંસાની સૂચક છે, નિર્ભયતાની પ્રેરક છે દેશદામ્ની જનની છે, પાપનાશક ગંગા છે અને સ્વરાજ્યની ધ્વજ છે એ ખાદીનો પ્રચાર એટલે જ સ્વરાજ્યની તૈયારી. ખાદીપ્રચાર એટલે જ દેશની રક્તશુદ્ધિ. ખાદીપ્રચાર એટલે જ મહાત્માજીની જ્ઞાનમયી મુક્તિ અને એ જ ખાદીપ્રચાર એટલે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ.

ગુજરાતનો ત્યાગ

ગુજરાતનું તપ વધતું જાય છે, અને જેમ જેમ તે વધતું જાય છે તેમ તેમ સ્વરાજ્ય નજીક ને નજીક આવતું જાય છે. સ્વરાજ્યને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર સુપુત્રોની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ સ્વરાજ્ય થાસે આવતું જ જોઈએ એ હાશરતા ધરતો કાનૂન છે. એ કાનૂનમાં ફેર પાડવો જ નહિ. દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં આમ જ થતું આવ્યું છે. માણસે નિર્ભય થઈ કરેલો ત્યાગ દેશને જોતજોતામાં ચલાવે છે.

પ્રસ્તુતે ગુણવત્તારી શક્તિ રાત્ર દરતોયે ત્યાગમાં વધારે છે. ઘનત્મ દયા હોય છે પણ વેરાગ્ય નથી હોતો. દયા એ ધર્મનું મૂળ છે, પણ ત્યાગ તો મોક્ષનું—સ્વતન્ત્રતાનું પ્રત્યક્ સાધન છે. જે દેશમાં ઘનધર્મ વધે છે તે દેશની પ્રજા મુખ પામે છે, પણ જે દેશમાં ત્યાગ વધે છે ત્યાંની પ્રજા સુખ તો પામે જ છે પણ તે ઉપરાંત તેની અંદર તેજસ્વિતા પણ આવે છે.

ગુજરાત દયાધર્મને માટે—ઘનધર્મને માટે પંકાએલું છે જ. હવે ગુજરાતે આગળ વધારે વૈરાગ્યધર્મ—ત્યાગધર્મ ઉજવવાનો વારો આવ્યો છે.

ત્યાગથી જીવનમાં એકાંકી થયેલાં પાપ ભરમ થઈ જાય છે. ત્યાગથી

કિંમત આવે છે. ત્યાગથી સમભાવ વધે છે અને તેથી જ ત્યાગ દ્વારા
બધાં બંધનો તૂટી જાય છે. દાનમાં પરોપકારશુદ્ધિ છે. દાન દ્વારા દાન કર-
નારનો લોભ ઓછો થાય છે, પણ દાનથી ધનની આસક્તિ નષ્ટ નથી થતી.
જેની પાસે ખૂબ સંપત્તિ એકઠી થાય છે તેના હાથમાં એક રીતે સમાજનું
કલ્યાણ દરવાની શક્તિ આવી જાય છે, પણ ખીચી રીતે એવા માણસમાંથી
કેટલીકવાર લોકકલ્યાણ દરવાની ઈચ્છા જ ગરી જાય છે. સંપત્તિ જ્યાં સુધી
લોકકલ્યાણને દાન વપરાય ત્યાં સુધી જ તે આગીવાદરૂપ છે, પણ જ્યારે
તે લોકકલ્યાણની આડે આવે છે ત્યારે તે ધિરૂપ થઈ પડે છે અને ત્યારે
તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

વંચપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિમાં પ્રતિષ્ઠા હોય છે ખરી, પણ ધણી-
વાર તેમાં તેટલી જ કાયરતા પણ જોવામાં આવે છે. અંમદ કરેલી સંપત્તિથી
ધણીવાર મનુષ્યનો આત્મા હણાય છે અને તેની શુદ્ધિ બ્રટ થાય છે. ત્યાગ
એ જ એનું ઓસડ છે.

જ્યાં જીલમજમરદસ્તી ચાલતી હોય ત્યાં ધનવાન માણસ હમેશાં
દયાયેસો રહે છે. પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા ખાતર તે ગમે તેવું અપ-
માન ગળી જવાને તૈયાર થાય છે. પણ જેની પાસે ખોવાને માટે કશું છે જ
નહિ તે નિર્ભય દોવાથી આકરામાં આકરા જીલમો સામે પણ પોતાની ટેક
સાચવી શકે છે. માટે જ એક અમેરિકન સાધુએ કહ્યું છે કે ‘સરકાર ન્યાયી
હોય ત્યાં પ્રજાને માટે નિર્ધન હોવું એ નામોશીભરેલું છે, પણ જ્યાં સરકાર
અન્યાય ચલાવતી હોય ત્યાં ધનવાન હોવું તે જ નામોશીભરેલું છે.’ સમાજમાં
જ્યાં અન્યાય ચાલે છે ત્યાં દેશદાઝવાળા લોકો ધનવાન થઈ શકતા નથી
અને જો મૂળથી જ ધનવાન હોય તો ટુંક સમયમાં ગરીબ થઈ જાય છે.

આનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આજે આપણને મળી રહ્યો છે. ભાઈશ્રી ગોપાલ-
દાસ દેસાઈનું નામ આજે શુજરાતમાં મચ્છર છે. તેમના જેવા યા તેમનાથી
પણ વધારે ધનવાન દરબારો શુજરાતમાં ઘણાં પડેલા છે, પણ લોકો થી.
ગોપાલદાસને જ ઓળખે છે. તેઓ પોતાના ગરાસથી નથી ઓળખાતા,
પણ પોતાની દેશદાઝથી ઓળખાય છે. જે ઉત્સાહથી તેઓ ગોપરાસમાં
પોતાની ખેડૂત રૈયત સાથે બજે છે તે જ ઉત્સાહથી આજની આત્મશુદ્ધિની
દીક્ષાલાક્ષમાં તેઓ પ્રજા સાથે બળ્યા છે.

લોકો સાથે બળી તેઓ લોકપ્રિય તો થયા, પણ તે જ કારણસર
સરકારને અકારા બન્યા. સરકાર સામાન્ય માણસને સન્ન કરે છે, પણ
ધનવાન માણસની જોડે જીંને ઇલાજ જ અજમાવે છે. તેને ધનને વેચાયેસો
અણી ધણીવાર ખાનગી ધમકી આપીને જ તેને મોઝો પાડવાનો પ્રયત્ન તે

દરી છે. આ માત્રાની ઘણે દેશોએ રામબાણુ અસર થાય છે પણ જે માણુમ પોતાનો આત્મા ખોઈ ખેડેલો નથી હોતો, જે સ્વાતન્ત્ર્યને બોલે સંપત્તિ ભોગવવા નથી માગતો તેની ઉપર આવુ સરકારી દમન થી અસર પાડે ?

દસાના દરવાનથી અસહકારમાં બાળ લે છે એ તેમનો પહેલો ગુન્હો, અને નામદાર ગવનર સાહેબ દાહીયાવાદમાં શિકાર કરવા ગયેલા ત્યારે તેમણે હાથ રડી કુનેલનો કર ન આપ્યો એ એમનો બીજો અપરાધ આ બે અપરાધને કારણે અમેજ સરકારે દરબાંધીના દંડમાં અને સાકળી એ બંને ગામ જામ કર્યા છે સરકારની પાસે રોજ લીને આ એક ધમકી બતાવવાનું સાધન હતુ તે હવે તેજોવાપરી નાખ્યુ છે. હવે બાળી ગોપાળ દાસ હિન્દુસ્તાનના ડોન પણ સામાન્ય માણુસ જેટલા વ્યતન્ત્ર અને નિર્ભય થયા છે જ્યાં આણુ હિન્દુસ્તાન જામ થયુ છે ત્યાં એ ગામય જામ થશે કુખ ન માનવા જેટલા વ્યતન્ત દેશમક્ત થી, ગોપાળદામબાઈ જરૂર છે.

જાપાનમાં જ્યારે નવજીવન સ્પ્રુર્ધુ અને પ્રગત્ય્યાણુને અર્થે સ્વાર્થ ત્યાગ કરી જાપાનને આધુનિક પદ્ધતિએ બળવાન કરવાનુ નક્કી થયુ ત્યારે ત્યાના મેંચુનાઈ જનના સરદાર લોકોએ એચ્છાપૂર્વક પોતાના હકો છોડી દીધા અને તેઓ સામાન્ય લોકોમાં બન્યા. ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાથી મળતા હકો તેમણે છોડી દીધા, પણ ઉચ્ચ કુળની ખાનદાની તો તેમની પાસે જ રહી, એટલુ જ નહિ બદ્દે વધી જાપાનનું રક્ષિયા સાથે યુદ્ધ થયુ ત્યારે સેંમુરાઈ સરદારોનુ ક્ષાત્રતેજ અને તેમની દેશમક્તિ ઝગડી ઉઠ્યા આજે હિન્દુસ્તાનમાં પણ દેશદાઝવાળા લોકોને એવો ખિરસો આપવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે જુલમગાર સત્તા જુલમની કમાલ કરે ત્યારે પણ તેજસ્વી હિન્દીઓ ટટાર ઉમા ગ્હી કહે 'અમે જુરાગ યન્થુ પણ નમીથુ નહિ' દેશને માટે જ્યારે મગ્ણીઆ ઝુખેલ ચતારની પડે છે ત્યારે ગુમ્સાન કેટલુ થવાનું છે અને નફો ટેલો મળનાનો છે તેો દિસાગ ગખવાનો નથી હોતો બાહ્ય ધનમંપત્તિ એ તો આજે છે અને દાલે નથી અને પુરુષાર્થ હશે તો આવતી કાને જે હાથમાથી જવાનુ છે તે પરમ દિવસે જરૂર પાડુ મેળવી લઈશુ.

અપત્તિનો ઉપોગ ઘણા લોકોની મુખી કરવાનો જ હોય છે કડકો દંડમાં દાનમાં આપી લોકોની બીડ દૂર કરી એના કરતા પ્રભુ પર આવી પોલી અપત્તિ સામે જુઝવામાં આપી ને આપી સંપત્તિનો એકસામટો ત્યાગ કરી છટવામાં વધારે મગીન લોકસેસા રહેલી છે, કેમકે તેમાં વીરતા છે, અને વીરતાનો એપ દેલાય વગત્ત્યની દષ્ટિએ મોળામાં મોટો બાબ

છે. વીંગતી કરેલા ત્યાગનાં પંચિનામ ફરવાર આકર્ષાં લાગે, પણ અન્તે અકલ્પિત વ્યંગ સદિન તેનો બદલો મળી એ જ એવો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે. પણ બદલો મળે કે ન મળે, વીર કંઈ સામદાનિનો વિચાર કરીને વીરતા દાખવે નથી.

આજે દેશમાં જે જે માનુષ ત્યાગની વીરતા બતાવે છે તે તે માનુષ દેશની ખસ મેવા કરે છે, માટે તે વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થાય છે.

ગામઝોનું પણ એમ જ છે, પુરુષાર્થ પાછળ લક્ષ્મી આપોઆપ આવે છે એ ભૂલી જઈ લક્ષ્મી સાચવવા પાછળ તેઓ પુરુષાર્થ ગુમાવી બેઠા છે, સમાજને હોગવાને બદલે સમાજને દયાવવામાં જ તેઓએ પોતાની શક્તિ વેચી મારી છે. શ્રી. ગોપાળદાસભાઈ જેવા દરબારાની કદર થાય છે તેનું કારણ તેઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જોને સમજી રાખ્યા છે અને મમાગના કત્યાણમાં જ પોતાનું કત્યાણ ગોપે છે.

ગુજરાતનો સ્વભાવ

‘ગુજરાત વેપારપ્રધાન દેશ છે. પૈસા કમાવા અને પૈસા ગુમાવવા એટલું જ ગુજરાત જાણે છે. ગુજરાતને સરહદો અને સરહદો જેટલું હોય તેટલું ગ્રિય છે. શીખોના બનિદાનની અથવા મદારાપૂત્રી રાજકીય દૃષ્ટિની અને ચીવટની ગુજરાત માસેથી અપેક્ષા ન જ રખાય.

બક્ષિદાન તો શીખો જ કરે. ચીર્ષ તો રજપૂતો જ દાખવે. મરે પણ હંકે નહિ એ દેહ મદારાપૂત્ર મરે જાગરે; ગુજરાતના સ્વભાવમાં તે નથી. ગુજરાત પાસે ધન માગે; તે ને આપશે ગુજરાતને તોફાન કે મા ફડ ન કરવાનું કરે; તે દે ખુશીથી સાંભળશે. એથી વધુ દેની આરામ રાખવી ફાગર છે.’

આવું કહેનાર કેટલાયે લોકો મને મળે છે. આ ઉદાગરે ગુજરાતીઓના જ છે. આવા ઉદાગરે સાબળી મને દુ.ખ થાય છે, પણ હું ને સ્વીકારવા તૈયાર નથી માગ ગુજરાતી મિત્રો કહે છે, ‘ગુજરાત વિશે અમે વધારે જાણીએ કે તમે ?’ મારા મિત્રો કરતા ગુજરાતને હું વધારે જાણતું છું એવો દાવો મારાથી કેાઈ રાજે કરાય નહિ છતાં મને લાગે છે કે જેઓ ગુજરાતને વધારે જાણે છે તેઓ ગુજરાતને અન્યાય ન જ કરે એમ નથી. જંગલમાં જ ઉગેલું ગાંડ જંગલનો વિસ્તાર જાણતું નથી તથાવમાં રહેતી માછલીઓ કમળ વિશે જેટલું જાણે છે તેનાં કરતાં જળ

બહાર રહેનાર પક્ષીઓ જ વધારે જાણે છે. તળાવમાં કાદવ હોય છે એ ખરું, પણ કાદવ એટલે કાંઈ તળાવ નહિ. તળાવની સાર્થકતા તેના કમળમાં હોય છે.

ગુજરાત વેપારપ્રધાન છે એમાં શક નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતમાં વાણિજ્યરૂઢિ જ છે. કાંઈ પણ જાતિ વિશે આપણે એમ ન કહી શકીએ કે તે અમુક ગુણે કેળવી ન જ શકે. મદાગાસ્કર અને રજપૂતાનાની વચ્ચે આવેલા દેશમાં સૌર્ય નથી એમ કહેવું એ અજ્ઞાનની ભાષા છે. વેપારમાં પણ સૌર્યની ઝોલછી જરૂર નથી હોતી. દિગંત વગર, જોખમ બેજા વગર વેપાર થઈ જ ન શકે. જે માણસ લાખો રૂપિયા કમાઈ શકે અને લાખો રૂપિયા ગુમાવી શકે એની અંદર વીરતાના બધા અંશો છે જ. એવો માણસ જો રાજકીય ગુણેશમાં ન ઉતરતો હોય તો તેનું કારણ નેતાઓનો અભાવ નહિ, પણ વિદ્યાજ્ઞરૂઢિનો અભાવ હોય છે.

જે દેશ અથવા જાતિ સામે આપણે હમણાં લડીએ છીએ તે જાતિ પણ વેપારપ્રધાન છે. નેપોલિયન અંગ્રેજોને દુકાનદારોની પ્રજા કહીને ચીડવતો હતો. [એ જ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય અનેક યુદ્ધોમાં ઉતર્યું છે અને દરેક વખતે એણે પોતાની ટેક જાળવી છે.

વેપારરૂઢિ જ્યારે વધે છે ત્યારે સૌર્ય ઓછું થાય જ છે એમ નથી. વેપારરૂઢિ વધે છે ત્યારે ધર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ખરો. ગુજરાતીઓ ધર્મને વજ્રથી રહેશે ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં સૌર્ય, ત્યાગ અને તેજસ્વિતા રહેશે જ.

જે જાતિમાં મહાન સાગીઓ થયા છે અને હજી પણ થાય છે તે જાતિ વીર્યવાન નથી એમ કેમ કહેવાય? કાંઈ સોજોસોજા આની ગુજરાતી આવીને મને ઉશ્કેરું કહે તોપણ હું તે ન સ્વીકારું.

દરેક સમાજમાં પામર લોકો હોવાના જ. તેમને સહન કરી લીધે જ છુટકો. પણ કાંઈ પણ જાતિની કિંમત તેના પામર લોકો પરથી નથી થતી; પણ તે જાતિના પ્રાણવાન લોકો કેટલે ઉંચે ચડી શકે છે, કેટલું આક્રિયજન બની શકે છે, ત્યાગનો કેટલો ઉદ્દર્પ કરી શકે છે તે ઉપર તે જાતિની પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે; જેમ તળાવની શોભા તેના કાદવ પરથી નહિ પણ તેના કમળ ઉપરથી મળાય છે તેમ,

જંગલના ઇતિહાસમાં મહાન યુદ્ધોનું નામ નથી. રજપૂત કે મરાઠા લોકોની પેઠે લડાયક જાતિઓ બંગાળમાં નથી. બંગાળીઓએ કાંઈ કાળે ચીડાઈને બારે બગવો પણ કર્યો નથી. લોર્ડ મેંકલેએ બંગાળને બીકલું વાવલાઓનું રાજ્ય કહ્યું હતું. બંગાળીઓએ એ નામ બીજી ત્રીસે માટે જાળ જેવું લાગતું. પણ બંગાળને પ્રસંગે બંગાળીઓનો આત્મા જાગી ઊઠે.

અંગાળના જુવાન લોકોએ અંગાળ દુપરનું કલંક ધોઈ નાખવાનો નિશ્ચય
 કર્યો. એનું કયું જોખમ છે કે જે અંગાળી તરબોળે એટલું નથી ? તેમણે
 માર ખાધો, તેઓ જેલ ગયા, ફાંસીએ ચડ્યા, વનવન રવડ્યા, દેશપરદેશમાં
 તેઓએ કાવતરાં રચ્યાં, તેમાં સપાટાઈ મૂક્યા, જંગલમાં સાવજની પેડે
 તેમનો શિકાર થયો, દેશાભિમાનના મદમાં તેમણે ખૂન કર્યો, લૂંટફાટ કરી,
 સમાજની ઘૂણા તેઓએ વડોરી લીધી; પણ આખરે બાયલા-ખીંચનું કલંક
 તો તેમણે ધોઈ જ નાખ્યું.

અંગમંગ કરવામાં સરકારે અંગાળનું જે અપમાન કર્યું હતું એના
 કરતાં ગાંધીજી જેવા નિષ્કલંક અને વિશ્વવંદ્ય ગુજરાતીને જેલમાં પૂરી દઈ
 સરકારે હિન્દુસ્તાનનું અને ખાસ કરીને ગુજરાતનું ઓછું અપમાન નથી
 કર્યું. ગાંધીજીએ જેલ જતાં કર્યું હતું કે ‘ મારા પદકાવાનું દુઃખ નહિ
 કરતા. હું જેલ ગયો એનો ઉત્સવ માનજો.’ પણ એનો અર્થ એ નથી કે
 ‘ ગાંધીજી જેલ ગયા એ દીકરું થયું. અન્યજોને અડવાનું કહેનાર અને ખાદી
 પહેરાવવાનો આમદ રાખનાર હવે કાઈ રહ્યો નથી, માટે ચાલો નિશ્ચિન્ત
 થઈને હવે દીવાળી ઉજવીયો.’

ગાંધીજીનું જેલ જવું એ સાચે જ ઉત્સવનો પ્રગંગ છે, પણ તે
 સતીના ઉત્સવ જેવો છે. જ્યારે પતિવ્રતા સતી ચાપ છે ત્યારે લોકો ઉત્સવ
 કરે છે, પણ તે ઉત્સવમાં વારાંગનાનું નૃત્ય નથી થતું.

ગુજરાતમાં ગાંધીજી જેલ ગયા પછી પદેથી કાપડની વપરાશ ચાલુ
 રહેતી એ સતીના ઉત્સવમાં વારાંગનાના નૃત્ય જેવું છે.

જે તેજ અંગમંગના નવજુવાનો બતાવી રાક્યા તે ગુજરાતના
 મધ્યજુવાનો ન બતાવી શકે એમ કહેવું એ હિન્દુસ્તાન નિર્ધાર્મ ચર્ચ ગરુડ
 છે એમ કહેવા સમાન છે. શું ગુજરાતના નવજુવાનોને ધમ્મી હુંફ એટલી
 બધી વ્હાલી થઈ પડી છે કે તેઓ પોતાની કલિતનું કલંક અને અપમાન
 ધોઈ કાઢવા સ્વાર્થત્યાગ નહિ કરે ?

અંગાળ જેની બૂલ આપણે નથી કરવાની. ગાંધીજીને છોડાવવા આપણે
 તો ગાંધીજીને પમંદ પડે એવે જ માર્ગે આપણું તેજ બતાવવાનું છે.

પુરુષાર્થ હોય તો ધન ગમે ત્યાંથી મળી શકે. અને ન મળે તોયે શું ?
 ધન તો વીરના હાથમાં જ શોભે. આજે ગુજરાતનું નામ રાખીશું તો
 કાલે ધનના દગધા પગ તળે આવી પડશે. એકલા ગાંધીજીના પુરુષાર્થથી
 આખા હિન્દુસ્તાનમાં કલિત થઈ ત્યારે દેશમાં ધીમેધીમે ખગેસારો કરતી
 અશ્રદ્ધા કાઢીને દેશનિકાલ કરવાના પુરુષાર્થમાં આપણું ગુજરાત મળીને
 કૃણામૃત નહિ ચાપ ?

અસાર સુધી ગુજરાતે દશું, દ્યુઈ નથી એમ નથી. ગુજરાતમાંથી ધણુ જોલ ગયા નથી, પણ જે ગયા છે તે સંસમાં સરસ કુંદન હતા. તેમની ઘાજ રાખવા પણ આપણે હવે જાગતું જોઈએ. અને જેઓ જોલ ગયા નથી પણ અવિશ્રાન્ત રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમનું પુણ્ય કાઢી બોલું નથી. તેની આપણે દર ન કરીએ તો દુનિયામાં સ્વાર્થત્યાગ કાણ કરશે? કર્મ-વીરોની અને ત્યાગીરોની દર તેમના ગુણગાનથી થવાની નથી, તેમની પરંપરા વર્ધમાન રાખવામાં જ તેમની સાચી દર છે. ગાંધીજીની જમ બોલનાર અને ગોપાળદાસને માનપત્ર આપનાર લોકોએ તેમ કરતાં દસ વાર વિચાર કરવો જોઈએ. વીરોની દર વીરોએ જ કરવી જોઈએ. સામાન્ય કહેવું સહેલું છે, પણ તેમ કહેવાની લાયકાત હોય ત્યારે જ મોઢામાં તે અપ્પ રીશે.

ગુજરાતમાં લાગ છે કે નહિ, શૌર્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય ચર્ચાથી થવાનો નથી. મહાત્માજીએ ગુજરાત પર જે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ગુજરાત પાસે જે અપેક્ષા રાખી છે તેને આપણે લાયક છીએ એમ બતાવવા આ જ મહિનામાં અઢી હજારની સ્વદેશી સેના ઉભી કરવાની છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ કહે છે કે ગુજરાત એ બાવીરોનો દેશ છે. બવિપ્યમાં પણ ગ્રેમશૌર્યઅંકિત બાવીરો ગુજરાતમાં પાકશે જ એમાં પણ મંદેદ નથી. સવાલ શકત આજના જે આપણે તેમનો જ છે.

આપણે ગુજરાતને દીપાવવાના છીએ કે લજવાવાના? ગુજરાતના સ્વભાવનો દોષ કાઢતા ઘરમાં સંતોષ રહીશું તો ગુર્જરી માતા લજ્જાથી સિર નીચું કરશે, અને ઇતિહાસ આજના જમાનાને જૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરશે.

વાત એ છે કે જેઓ પ્રત્યક્ષ કામ કરી રહ્યા છે તેઓ ગુજરાતનો સ્વભાવ કેવો છે એની ચર્ચા જ કરતા નથી; તેઓ નરીન ગુજરાતનો સ્વભાવ ઘડી રહ્યા છે. જેમને દશું કરવું નથી અથવા અશ્રદ્ધાને લીધે જેમના પગ ગળી ગયા છે તેઓ પૂર્વજોની ઉજ્જવળ કીર્તિને જૂલી જઈ ગુજરાતના સ્વભાવમાં જ શૌર્ય નથી એવું બોલી નાખે છે.

ગુજરાતનો સ્વભાવ ગુજરાતના નવજવાનો જેવો કરશે તેવો થવાનો છે.

પુત્રધર્મ

ભારતમાતા વિપદગ્રસ્ત છે, રોગમાં ઘેરાયેલી છે, અત્યન્ત ક્ષીણ થઈ છે. અનેક ઉપચાર કરી માતાના રોગનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ સુપુત્રનો ધર્મ છે.

માતાના અનેક પુત્રો મળીને ન્યારે તેની મેઘા કરવા તપશે ત્યારે ઉપાયોજનનાના મતબેદ થવાનો મંતવ છે. એક જાણને વચારે સૂઝ હોય, બીજાને ઓછી હોય, પણ બન્નેએ આટલું તો જાણવું જ નેપણે કે સૂઝમાં બંને બેદ હોય છતાં બંધાની માતૃભક્તિ તો સરખી જ હોવી જોઈએ.

માતાનું શરીર એટલું ગ્રહી રોગગ્રસ્ત છે કે અનેક જાનના ઉપચારોની તેને જરૂર છે. દરેક પુત્ર પોતાની આવડત પ્રમાણે માતાની મેઘા કરી શકે છે. ફેટલીક વખતે અઘાનને લીધે પુત્રો પન્ડરૂપવિરોધી ઉપચારો કરે એવો મંતવ રહે છે. છતાં તેવે પ્રગણે પણ પુત્રો આપસમાં લડે તો નહિ જ; એકબીજાને મમજાવે. પુત્રો ને એકબીજાને વખોડે અથવા ગાળ માળી કરે તો માતાના હૃદય ઉપર મરમનો ધા થાય. ઉપચારમાં બૂવ થશે તો માનું શારીરિક કટ જ વધશે. પણ પુત્રો ને આપસમાં દ્વેષભાવ ગળજે તો માતાને મરણપ્રાય માનસિક કલેશ થશે માતાને જીવડું પણ અકાફં થઈ ગયું હોય તે દશામાં માતાનો જીવ ન બાળતા તેના હૃદયનો સન્તોષ માચવવો એ પુત્રોનું-પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

અત્રે ભાગતર્વામાં અનેક પદો પડ્યા છે. દરેકની ટૂંકિ લુદી, દરેકના વિચાર લુગા આમપ્રગ્નએ તેમથી એકનો વિચાર ગ્રહણ કર્યો છે, હજી જાણપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો નથી, પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો છે એમા શક નથી.

ફેટલાક આ વિચારમાં ફેરફાર કરવા મયે છે, ફેટલાક આ વિચારથી વિરુદ્ધ આચરના મડ્યા છે. તેઓ નથી જાણતા કે તેમના પ્રયાસથી ગાંધીય એકતા ભંગી જવાની અને ગાંધીય સામર્થ્ય વિખેનાઈ જવાનું. પણ એટલા માટે અપણે એમ ન કરી શકીએ કે તેઓ જોગ માતૃગત છે. આપણે તેમની નેન્દા બિનાકુલ ન કરીએ. આપણે બધા એક જ વડાજીમાં બેઠા છીએ વડાજીને બચાવી શકીએ તો સૌ મળીને આપણે તે બચાવી લઈએ. આપણે કમલના ઘણી છીએ, રજા કમળને હાથ છે. વડાજી ને ડૂબી જવાનું હોય તો આટલું તો સમાધાન મેળવીશું જ કે આપણે બાઈ બાઈ પ્રેમથી જાણ અને જાણજાને ન છોડતા એકબીજાને પ્રેમથી બાથમાં તઈ જહાજ સાથે મહાસાગરના વિશાળ ઉદરમાં સૌ સાથે જ અવોષ થમા.

સ્વાધ્યાય

છોકરાઓ જ્યારે સાગ અક્ષર કાઢતા ગીળે છે ત્યારે ધણીકાર એમ બને છે કે છાપેલી આદર્શ લીટી નેહને તેઓ પહેલી લીટી કાઢે છે અને પછી લખતા આદર્શ છોડી પેતાની જ પ્રથમ લીટી ધ્યાનમાં નાખે છે નીજ લીટી વખતે બીજી આદર્શનું ન્યાન લે છે આમ ધીમેધીમે અખણે અક્ષરો બગડતા જાય છે.

આ અનુભવ મુદોખન વિષે જોટલો છે તેટલો જ જીવન વિષે પણ છે. જ્યારે આપણે વિચાર કરવા અને લાખ્યા અનુભવનું તારણ કાઢવા બેઠીએ છીએ ત્યારે કેટલાક સિદ્ધાન્ત આપણે ગમે ઉતરે છે અને આપણે તેમને પેનાના જીનના સૂત્રો કઠી નાખીએ છીએ છતાં નિત્યઅનધારમાં ધીમે ધીમે તે કટાઈ જાય છે, અને કેટલો દાટ ચઝો છે તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું નથી દરેક પ્રાકૃત મનુષ્યનો આ અનુભવ છે. એનો ઉપાય એ છે કે નિત્ય ચવસાયમાંથી રેજા અથવા નિયમિત વખતે આપણે આપણું જીનસૂત્રોનું રમનું કનું જોઈએ. રમ છુલી આપણે જીવનસૂત્રો પગે કાઢ ખખેરી રાખીએ છીએ.

જે છોકરો શુરુએ બતાવેલી લીટી વારંવાર બુઝે છે તેના જ અક્ષર સારા થવાનો સંભવ હોય કે તે જ પ્રમાણે પેતાના ધર્મતત્ત્વોનું જ માણસ નિત્ય પાળાયું કરે છે તે જ ધર્મચુસ્ત રહી શકે છે અને બિડી પણ રાકે છે.

આપણે અનેકવાર કેટલીક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીએ છીએ, પણ કાગે કરીને ત્યાગ કર્યો છે એ વાતને ભૂલી જઈએ છીએ.

ખાતર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો સહેલો છે, પણ બૂકોનો, પાપનો, એવઝાગમનો, વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો તેટલો સહેલો નથી ત્યાગ કરવા ની ક્રિયામાં જ ટેલીકવાગ ભોગ આવી જાય છે. એટલા માટે આત્મ પરીક્ષણ અને તત્ત્વનું પાલન કરવાનો વિષય દરેક ધર્મમાં રાખેલો છે. આનું પાળાયું જ્યાં સુધી જ્ઞાનપૂરેક અને છે ત્યાં સુધી જ તે ધર્મ શુદ્ધ રહે છે અને આપણી માન્યતાઓમાં કંઈ પણ બૂલ હોયતો તે સંધરવાનો સંભવ હોય છે.

આ વે સત્યાગ્રહાગમમાં ગાંધીજીની જ્યન્તિ ઉપર તેમણે લખેલા 'હિન્દ સ્વનંદ'નું અનંક બાપાઓમાં પાળાયું કરનારો પ્રયત્ન કે વિધિ ગણવામાં આવેલો. તેજ વગસ ઉપર લખેલા આ સંવાદનું મહત્ત્વ આજે પણ તેટલું જ તેટલું જ રહેલું છે, કંઈક વધ્યું છે.

મહાત્માજીની દીસચાવ પાયાંમેન્ટરી સ્વગત્ય મેળવવામા નેટતે દગળે મદદગાર છે તેટલે દગળે જ તે કેટલાક લોકોએ સીમરી છે એ વાત નાચી છે, પણ કેટલાક લોકોએ તો તે ધર્મ સમજીને સીમરી છે. આમપ્રમત્તએ તે ધર્મ સમજી જ સીકારી છે એમ માનવામા વાધો નથી. આવે પ્રમત્તે આમનોક પણ 'હિન્દ સ્વગત'નું પાગલપુ કરે, મનન દરે એ પચવાનું છે. ગુજરાતમા આજે દણા અવસેવકો અને દેશભક્તો ઠેક ઠેકાણે કામ કરી રહ્યા છે. બદ્રપદ વદ બાગશથી બીજી અમ્ટોબર ગુપ્તી ને તેઓ 'હિન્દ અગત'નું એકએક પ્રમત્ત પ્રમત્તે વાચી સભગાવગે ને તેનો અર્થ કરી સમજવગે તો મોડું કાર્ય થયું ગણારો 'હિન્દ અગત' ન્યાયે લખાયુ ત્યારે ઘણાને માટે તેમા આપેલા નિયારો તદ્દન નવા હતા, ઘણા તે બનાબર સમજતા પણ ન હતા પણ હેઠા ત્રણ વર્ગની દીસચાલ મા માધીજના લખાણો અને તેમનું જીવન એ જ 'હિન્દ સ્વગત' ઉપરનું એક મરાનામ્ય થઈ પાપુ છે અને તે લોકો આગળ ઉધારું છે તેની દૃષ્ટિએ 'હિન્દ સ્વગત' સમજવુ મહેલુ થગે અને વધારે સ્પષ્ટ પણ થશે.

માન આતુ પાલપુ સમત્યા વગર નજ થવુ જોઈએ અર્થચત્ય પાગલપુમા દેશુ પુણ્ય નથી 'હિન્દ સ્વગત' એ એક સપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય ધર્મ-તત્ત્વ છે, પન્ય નથી, યુગધર્મ છે, ખાલી ગજનીતિ નથી

ધર્મક્ષેત્ર અમૃતસર

માનવર્ષમા નીન ધમનો દિય થય છે, થત રહ્યો છે. આ ધર્મે અમૃતસરની પવિત્ર ભૂમિને પસદ કરી છે અહિસાધર્મ વીન્ધર્મ છે— મહારીરધર્મ છે જે વીર હોય, જે શૂર હોય, જે નિર્ભય હોય તે જ આ ધર્મનું તેજ ધાણુ કરી શકે છે જેની અદર ચૌર્ય છે તેની અદર જ ક્ષમા હોઈ શકે છે ગમે તેમ કરીને જીવવાની લાલસા ન્યા હોય ત્યા નાચી જીવવા સ્કુરે જ નહિ શૂર રીખે જ અહિસાધર્મનું મહમ્મ જાણી શક્યા અને તેમણે જ તેને અમલમા મુકવાની હિમત બતાવી

અમૃતસરની પુણ્યભૂમિએ અનેખ્વાર સત્ય ગહના સુદો જોયેલા છે

જે સરોવર ઉપરથી તે પુણ્યભૂમિને અમૃતસરનું નામ મળ્યુ છે તેના નળ સાથે જ અમૃત સમા સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે શીખ લોકો એની અદર કપા ઘોતા નથી કે સાણુ દેતા નથી. અમૃતસરના દર્શનથી કેટલાયે

લોકોના મનનો મેલ ધોવામાં જાય છે વચ્ચે મુનર્જુનનિદર અથવા દરબાર સામેજ, આસપાસ સ્વચ્છ પાણી, સરોવરને કાંઠે હમરો બમ્બો બેઠેલા, અને માત્રાજુઓની હાગની પરિક્રમા—એ દૃશ્ય આખા પંજાબમાં અદ્વિતીય છે પાસેના રો મિનારા અને આ મુદ્દતાની પકિતમાં ગોધલાની પેડે ઉભી રહી એજ લગાડતું કલ્લોક ટાવર એ બધું દૃશ્ય આજે સ્ફોજે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

પણ જે દિવસે અમૃતસરમાં પડેલવહેલો સત્યાગ્રહધર્મનો ઉદય થયો તે દિવસનું દૃશ્ય જુદું જ હતું ટોળામધ ત્રીમો અમૃતસરમાં દર્શનને માટે જતા અને તે વખતની દિલ્લીની સામ્રાજ્યશક્તિ આ શ્રદ્ધાવાન શીખોનું દમન કરવા પોતાનું સર્વસ્વ ખરચતી તે વખતે અમૃતસરનું પાણી સત્યાગ્રહી વીરાના લોહીથી લાલચોળ થતી હતું શીખધર્મ એ અસલી સત્યાગ્રહ ધર્મ છે તેની પાછળ ગુરુ નાનકની ઇશ્વરભક્તિ અને ગુરુ તેગબહાદુરની સત્સનિષ્ઠા ગ્દેલી છે તેગબહાદુર એટલે તલવા બહાદુર પણ તેગબહાદુર પોતે તલવારનું અભિમાન ધરાવતા ન હતા તેઓ કહેતા, 'સત્ય એ જ અગ્રોધ શસ્ત્ર છે' દિલ્લીના બાદશાહે જ્યારે તેમને પકડવાનો નિચાર કર્યો ત્યારે તેઓ પોતે જ દિલી જઈ હાજર થયા અને સત્યના વીર્યથી મોતને બેઠ્યા

એ જ સત્યાગ્રહી શિષ્યોમાથી ઠાજે કરીને ઠાજને પણ ડગવે એવા શર સૈનિકો પેદા થયા સત્યાગ્રહ ક્ષાત્રરક્તિનો મારી નાખશે એ લોકોને બાપલા બનાવશે એવી શકા અસ્થાને છે અને શખા કરનાગની કાયરતા સૂચવે છે સત્યાગ્રહ એટલે નિર્ભયતા સત્યાગ્રહ એટલે ઉદારતા એ જ્યાં હોય ત્યાં જ નીચું સંભવે છે ખેંદારતા, નિર્દયતા અથવા ડુટિલતામાં ક્ષાત્ર તેજ નથી અમૃતસરની પુરાતન પુષ્પભૂમિએ ફરી સત્યાગ્રહનું સેવન શરૂ કર્યું છે અમૃતસરની ભૂમિ પર ફરી ઇશ્વરભક્તોના લોહીનું સિચન થવા લાગ્યું છે અમૃતસરની ધર્મભૂમિએ ફરી પોતાનું સત્ય પ્રગટ કર્યું છે દમન નીતિ માણસના ખૂન કરી શકે છે પણ નિદોષ લોહી એ જ દરેક ધર્મનું ખાતર છે કતલ કરી હજી કોઈએ કોઈ જાતિનો નાશ પ્રો નથી એ ઇશ્વરભક્તોનો નાશ કરવાની શક્તિ તો કોઈ પણ દુન્યાની શસ્ત્રમાં નથી

અમૃતસરના ધર્મક્ષેત્રો અમારા સહજ વદન હજો એ ભૂમિએ બારતરૂપના ક્ષાત્રતેજો જગાડી તેને ધાર્મિક ઓપ આપ્યો છે અને આજે પણ આપી ગઈ છે અમૃતસર એ જ આ યુગનું ગાંધીય તીર્થ અને ધર્મક્ષેત્ર છે અમૃતસરે સત્યાગ્રહધર્મને અમર કર્યો છે

ફ્રેન્ચ શોધ

ફ્રેન્ચ સાહેબ એક જાન છે, પણ ઇતિહાસવેપક અને સિન્ધ મહા-રાષ્ટ્રની લોકવાર્તાના સંચાલક તરીકે તેઓ વધારે ધન્યિત છે. હમણા હમણાં એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાનને ખુશ કરવા તેમણે જે બાપબ કરેલું તેના તેમણે કહ્યું હતું કે ફ્રેન્ચ લોકોએ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને એક મહાન ગોષ્ઠ કરી, જેને પ્રતાપે આજે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનેનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. તે શોધ છે 'નેટિવ સિપાઈ'.

દુષ્ણીએ જોયું કે હિન્દી લોકોને તાલીમ આપી ગેરા અમલદારોની નીચે રાખવામાં આવે તો તેઓ બહુ જ સાગ સૈનિકો બની શકે છે. આ સિદ્ધાન્તની મતલબ ધણા દિવસ સુધી આપણે સમજ્યા જ નહિ. અહીંનો પત્થર બહુમા નાખી તપાવવાથી તેના રંગ ખુલી નીકળે છે એના જેવું આ તત્ત્વ હશે, એમ લોકો માનતા. હિન્દી લોકો શરૂ છે પણ તેમને તાલીમ નથી, તે આપવાથી હિન્દીઓ સરસ સૈનિકો બને છે, એટલું જ લોકો સમજી શક્યા.

પણ દુષ્ણીનું કહેવું એથી લુફું જ હતું. લશ્કરી તાલીમથી માણસ લડવાને વધારે લાયક થાય છે એમાં ખારે શોષ તે શાની? ગધેડાને ખરેખરે કરવાથી તે ઘોડો બની જાય છે એવો કદાચ તે એક અમલદાર નથી. દુષ્ણીનું કહેવું એ હતું કે નિયમિત પગાર આપો અને ક્વાયનથી હુકમ ઉદાવવાની ટેવ પાડો તો ન્યાય-અન્યાય, ધર્મ-અધર્મ, સ્વછીય અને પરજીય એવો કોઈ ભેદ મનમાં લાગ્યા વગર કેટલાક હિન્દી લોકો ગમે તેના સિપાઈ બની ગમે તેની સામે લડવા તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ ફ્રેન્ચ અથવા અંગ્રેજ આવી રીતે સ્વદેશવાસીઓ સામે લડવા તૈયાર ન થાય. હિન્દુસ્તાનની પ્રજા સુધરેલી હોવાથી તે પણ એ જ વૃત્તિની હશે એમ તેમણે પ્રથમ માનેલું, પણ દુષ્ણીએ શોધ કરી કે હિન્દુસ્તાનમાં તેમ નથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને સ્વદેશબાંધવો સામે લડારી શકાય.

આનું કાન્યુ આપણને જરૂર મુજેલ નથી. આપણે બંધુપ્રેમ બહુ મંડુચિત કરી દીધો હતો કેટલીક ન્યાતોને આપણે અપમાનિત કરી હતી. કલામંવની સેનામાં અત્યંત સૈનિક તરીકે કામ કરતા હતા એટલું ધ્યાનમાં ગળીયે એટલે બસ છે ૧૮૫૭ માં યુક્ત પ્રાન્ત સામે શીખ લોકો લડ્યા હતા, અને વીખ લોકો સામે ગુરખાઓ લડી શકે છે એ દુષ્ણીની શોધ હતી.

લૂણને વધાદાર રહેવું એ એક આદર્શ છે, લોહીને વધાદાર રહેવું એ ખીન્ને. દુષ્ણીએ શોધ કરી કે હિન્દુસ્તાનમાં લોહી કરતા લૂણની કદર વધારે છે.

શુ વીસમી સદીમાં કેવલ ચતુર અમેજ એવી શોધ કરનારો નીકળ્યાનો છે કે હિન્દી લોકો એમાર સરકારમાં જ ની ચયા ગોટલે પોતાના નિરાશ અને અહિસાધર્મી સત્યાગ્રહી લોકો ઉપર પશુ જેળી ચલાવતા તેમને આનાકાની ચગે નહિ ? એવી શોધ થાય કે ન થાય, ગાંધીજીએ એક મોટી શોધ કરી છે, અને તે એ કે અનત્યાચારી અદિસક સત્યાગ્રની ઉપર છોડેલી ગોળી હત્યાારની ધર્મશુદ્ધને જાગૃત કરે છે અને ચયતાની ગજસત્તાને આશ્રયગહિત કરી દે છે.

જાગો બહેનો, સ્ત્રીક પડી છે

બહેનો,

તમે જાણો છો કે પુરુષવર્ગ બનતા સુધી વ્યવહારોમાં તમારી ઉપર નાખતો નથી તમે ઘરની જવરથામાં ખરેખરેલા રહો છો સગાવહાલા અને બાળબચ્ચા એ જ તમારી દુનિયા બહારની દુનિયા તમારે માટે પ્રત્યક્ષ નથી જ્યારે કંઈક કાળ આવે છે ત્યારે જ સાચા જાની પુરુષવર્ગ તમારી પાસે આવી વસ્તુચિચિતિનુ તમને બાન કગવે છે

વેપારઉદ્યોગ દીક ચાલતો હોય ત્યાં સુધી વેપારી પોતાની સ્ત્રી સાથે પોતાના વેપારની વાતો કગ્તો જ નથી ઘરની વાતો ઘરમાં અને બહારની વાતો બહાર પણ જ્યારે દેવાળુ નીકળવાનો પ્રમગ આવે છે ત્યારે તે દીન બની બધી વાત ઘરમાં આવી કહી મનજાવે છે અને અનેશ્વર સ્ત્રીઓએ આવે પ્રમગે દિલાસો અને મદદ આપી આવેલી સ્ત્રીક ટાળેલી પણ છે

આજે દેશમાં એવી જ દશા છે દેશમાં બૂખમરો અસહ્ય થઈ ગયો છે કરોડો લોકોને એક વખતનું પણ પેટપૂરનું ખાવાનું મળતુ નથી છતાં કરોડો રૂપિયા પગ્દેશ જાય છે દેશનો વલુક નર્ગ ટૂટી જવાની અણી પગ આ યો છે આબરુદાર ખેડૂત કુટુંબો પાંચમાલ ચતા જાય છે અને તેઓ દાડિયા કે ગીલમજૂર અને છે શીયગની રક્ષા થતી મુરકેલ બનતી જાય છે લોકો—ખાધેપીધે સુખી લોકો ગરીબોનો વિચાર સગ્ગો નથી પ્રતા આટલો અર્થ ધધરને ત્યાં કેમ મજૂર થાય ? દેશમાં દયાધર્મનુ દેવાળુ નીશ્ચ્ય છે આવી સ્થિતિમાં વહારે ધાવા અને બોલાવીયે ? બોલીસે કલાક સ્વાર્થમાં સ્વાપ્નમાં પુરુષોના કનમાં તો હમેશા ઠાટા મારેલા હોય છે ધર્મની વાત તેઓ સાબળતા જ નથી અને જેઓએ તે વાત સાબળી છે તેઓ

તો અર્થ નથી બેઠો છે પણ એવાએની સંખ્યા ઘટી નથી.

પુરુષો કહે છે, તમારી વાત માની છે, પણ તે માનીએ તો અમારા બેનડેકાને શું ખવડાવીએ ?

શું સાચે જ ખવડાવવાની પમાત હોય છે ? ના બિચારા પેટને તે કેવું નેહ્યે ? પેટ તો ગેર ધાનથી ધગાય તુમિ તો નથી થતી મોજ ગોખની લાલસાની પેટને બદાને આપણે બધું કરવા તૈયાર થઈ જીવે મને તેવો અધર્મ પેટના નામે કરવામાં આવે છે.

તેમજ દરેક અધર્મ મેગડોમ્સને નામે—તમારે નામે થાય છે. આ શું તમારું જોડું ? અપમાન છે ? એક માણસ બોલી સાક્ષી પૂરવાનો ધધો કરી ધન કમાવે અને પોતાની સ્ત્રી ધરણી પરગવતો. તે સ્ત્રીને તેની ખજા પડી કે તત્ત જ તેણે તમામ દરદાગીના અને મુલ્યવાન કપડાં કિતારી પતિની આગળ નુકી દીધાં અને એક માદુ વસ્ત્ર પહેરી કંથુ કે આમાં જ આવડ છે. હાનરો લોકોની હાલથી મેગવેલુ ધન દરામ છે.

આજે પરદેશી કાપડથી આવતી શોભામાં ખાનદાની નથી પરદેશી કાપડના વેપારથી મળતું ધન દેશને ફૂંચાતી મેગવેલુ ધન છે. તેથી આપણું કન્યાશુ યજ્ઞ નથી આટલું તમે ધ્યાનમાં લેજો તો પરદેશી કાપડ વિષેનો તમારો મોહ એન્દ્રમ કિતારી જશે વિષયમાં ફૂંચેલો પુણ્યવર્ગ તમને સ્વદેશીની દીક્ષા આપના કરે છે તે પોતાનો અધિકાર ખોધ બેઠો છે હવે તમારે જ આ વાત સમજી જતી નેહ્યે અને પોતાની મેજે સ્વદેશીની દીક્ષા લઈ પુરુષોને પણ સ્વદેશીના ઉપાસક બનાવવા નેહ્યે.

તમે અચન બને હો, પણ તમે પુરુષો જેટલા પડેલા નથી જ. તમે સૌંદર્ય જગતા શીયળને વધારે માન આપો છો અધર્મ દ્વારા પુરુષો તમારું સૌન્દર્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરે એમાં તમારું કેટલું અપમાન થાય છે એનો વિચાર કરો, અને કાર્ડ નહિ તો સ્વમાનની ખાતર પણ ધર્મને વળગી શુદ્ધ ખાદી જ પરે.

ખાદી પરદેશનો નિશ્ચય કર્યા પડી રેડીયો કાતવો તમને અધરો નહિ જ લાગે મોતી ગણીને પણ શોભે એવો તે ધધો છે વાર્તામાં આવે છે કે રાજાની રાણી સોનાને રેડીયો સ્તર કાતે સુન્દર પુણીઓમાંથી હાથની ધાર જેવું કીણું સ્તર કાનવામાં આનન્દ અને વિસામો ઓછો નથી તમે મન પર એ વાત લો એટલી જ વાર છે.

ભાવનાની તીજેરી

સ્ત્રીહૃદય એ રાષ્ટ્રની તીજેરી છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓનો અને આદર્શોનો ન્યાં સુધી સ્ત્રીઓ તરફથી સીધાર ન થાય ત્યાં સુધી તે સુગંધિત નથી એમ કહીએ તો ચાલે. તીજેરીમાં કોઈ પણ વસ્તુ રાખનાં અગવડ પડે છે. દલીલોના હથોણથી તે તીજેરી આપણે ખોલી શકતા નથી. અદાની કુંચી જ ત્યાં કામ આવી શકે છે.

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ નવું તત્ત્વ સમાજમાં દાખલ થયું છે ત્યારે ત્યારે સ્ત્રીહૃદયમાં ભારે કાન્તિ થઈ છે. ગૌરશાને માટે પુરુષો બંધે ગમે તેટલા લડ્યા હોય, પણ હળધર અને કુંકુમથી ગાયતું પૂજન કરી ગાયને હિન્દુ ધર્મ જેટલી જ સાસ્તિક બનાવવાનું માન સ્ત્રીઓને જ છે.

અહિંસાધર્મ સ્ત્રીઓએ જમાનાઓ પહેલાંથી સ્વીકાર્યો છે. ધર્મખાલનના ઉત્સાહ અને પવિત્રતા બળવવાના આગ્રહમાં તો સ્ત્રીઓ કોઈથી હારી નય એમ નથી.

તેથી જ રાજદારી દીલચાલમાં કશો રસ ન હોવા છતાં દરેક પ્રાન્તની સ્ત્રીઓ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ સમજતી થઈ છે. પછી મુંબઈની અને પૂનાની મહિલાઓ જન્મોત્સવ નિમિત્તે ગાંધીજીનાં દર્શન માટે યરોડા ગઈ તેમા નવાઈ શી ? સ્ત્રીહૃદયની લાગણીની કદર કરવા જેટલી સમ્યક્તા કેળવતાં સરકારોને હજી વાર છે. પણ અહિંસાધર્મનો અને ગરીબોની દાઝના ધર્મનો ફેલાવ કરતા સ્ત્રીઓને બહુ વાર ન જ લાગે.

ગૌરશામા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓએ જેમ એકવાર ભારે મહેનત કરી હતી તેમ અનંત્યજેદાર અને ખાદીપ્રચારનું કામ જો હિન્દુસ્તાનની મહિલાઓ પોતાનું જ કરે તો હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થના બહુ વાર ન લાગે. અને સ્ત્રીઓ, જો આટલું કામ કરે તો તેમણે જ હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું એમ કહેવાય.

સ્ત્રીઓની તક

દાકતર લોકો કહે છે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં હૃદય સાબું છે ત્યાં સુધી ખીજા ગમે તેટલા વ્યાધિ હોય તોપણ માથુસ ચલાવી શકે, પણ હૃદય જો એક ઘડીને માટે પણ કામ કરવાની ના પાડે તો શરીર ટકી જ ન શકે.

સરીખાં જે સ્થાન હવેનું છે તે જ સ્થાન સમાજગૃહીરમાં સ્ત્રીઓનું છે. સ્ત્રીઓએ જ્યાં સુધી મુગધમં ઝોળખ્યો નથી ત્યાં ગુપ્તી સમજ આગળ વધવાનો નથી.

આપણી સમાજરચના જ એવી છે કે કોઈ પણ નવી વસ્તુ સ્ત્રીઓ સુધી ઝડ પહોંચતી નથી. એક રીતે એ હીક છે, કેમકે તેમ જ સમાજની સલામતી રહે છે. સ્ત્રીઓને હીરે જ અમુક જાતની સ્થિરતા આપણા કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક જીવનમાં આપણે જાગી રાકવા છીએ. પણ સમાજને માટે એકલી સ્થિરતા બસ નથી. પાણી સ્થિર રહે ત્યારે બમડી જાય છે, હવા સ્થિર રહે છે ત્યારે ગંધાય છે, અને સમાજ પણ જ્યારે આગળ વધવાની ના પાડે છે ત્યારે સડે છે. આપણી હીલચાલ સામાન્ય રીતે જાપાંઓ અને બાંગ્લો દ્વારા જ ચાલે છે, અને આ બંને સાધનો દેશની હાખો ને દરોડો સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચતાં નથી. જાપાંઓ તો બંગેલા લોકોને માટે જ હોય છે અને બાંગ્લો એ એક ચહેરી વસ્તુ છે. જૂના વખતમાં મંદિરો મારશ્વત લોકસિંહચત્રું કામ થતું હતું. પુરાણીઓ અને માણુબટો લોકોને ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક ઉપદેશ આપતા, શરત સાધુઓ ઘેરઘેર જઈ ઉપદેશ કરતા; અને આ બધું મૂકી અનાજને સાટે.

પણ તે જમાનો હવે રલો નથી. મંદિરો શેકેલા ચણાની પેડે પોતાનું સ્વરૂપ બદલવાની ના પાડે છે. માણુબટોએ નથી સાચચું જૂનું ચદુર કે નથી તેઓ જોધ રાકના નવી પરિસ્થિતિ. પુરાણીઓ અને સાધુઓ પોતાની નિરુપદતાથી એક વખત સમાજને ચુરસ્થાને લતા, હવે ઘણાખરા સ્વમાન વગરના આગ્રિત બની ગયા છે. તેઓ શી સમાજસેવા કરી શકે ?

પણ જ્યાં સુધી ઘેરોર ઉપદેશ પહોંચાડવાની કંઈ પણ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓમા જાગૃતિ ક્યાંથી આવે ? બંગેલી સ્ત્રીઓ ધારે તો તેઓ સ્ત્રીજાગૃતિનું કામ સહેલાઈથી કરી શકે. પણ દુર્ભાગ્યે તેમનામા મુખ્ય મૌલુનું તારતમ્ય રહ્યું નથી. સમાજના સુધાગરે માટે દાનરો દેગ્રાર કરવાની જરૂર છે, પણ રાષ્ટ્રીય આપત્તિ ફર કરવા માટે આજે તુરત તેમજે શું કરવું જોઈએ તેનો નેઓ વિચાર કરતાં નથી. જ્યાં સમાજને ખાવા પૂરતો રોટલો મળતો નથી ત્યાં મસાલા અને મુખવાસની સગવડ કરવામાં વખત ગાળવો એ કેટલું વિચિત્ર છે !

સ્ત્રીઓએ સમાજનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને સમાજને ટકવવા માટે શા'શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પુરોહોએ જ જ્યાં એ બાબતમાં અત્યાર સુધી હીલ કરી છે ત્યાં સ્ત્રીઓનો વાંક કેમ કાઢીએ ? પણ જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય આપત્તિ સામે લડવા

એકેએક વ્યક્તિએ તયાર થવું જોઈએ.

જે શ્રદ્ધાથી સ્ત્રીઓએ દયાધર્મ કેળવ્યો, જે શ્રદ્ધાથી તેમણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યો, જે નિષ્ઠાથી તેમણે શીશ્યગતી રક્ષાને ખાતર પ્રાણ પશુ છોડ્યા તે જ નિષ્ઠાથી તેમણે સ્વદેશીનું પાલન કરવું જોઈએ. પરદેશી કપડા ખરીદવામાં સ્ત્રીઓના બાબતો વિચાર કરતાં એમ જ કહેવું પડે છે કે દેશને માટે મરવા તમાર થયેલા લોકોને પરદેશી કપડાં સામે ધર્મયુદ્ધ પોકારવું પડે એ સ્ત્રીઓને માટે શોભતું નથી. એ મહિના સુધી ગુજરાતની ધર્મનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવા માટે જે ઘેરઘેર જવાનું નક્કી કરે તો પછી વધારે પ્રયત્ન કરવો જ ન પડે. સ્ત્રીઓએ પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કર્યો એટલે તેનો સમજાઓ નાશ થયો સમજવો.

સ્ત્રીઓની મહા મંદિરો પ્રત્યે ખાસ હોય છે. મંદિરો પ્રયાસ કરે તો સ્ત્રીઓમાં જોતજોતમાં ફેશ્નર થઈ જાય. અને જે સ્ત્રીઓ પ્રયત્ન કરે તો મંદિરોમાં તેટલી શુદ્ધિ જોતજોતામાં જ થઈ જાય. રોગ અને મરણ-એન્જાને લીધે લોકો સરેર છોડી ખુલ્લી હવામાં રહેના શીખ્યા. પ્લેગ ન આવત તો ઘરને ચોંટી રહેનારા આપણા લોકો દોષ કોને શુદ્ધ હવાનું મહત્ત્વ સમજી જ ન શકે. તે જ પ્રમાણે આપણે સ્વદેશીધર્મ પાળ્યો નહિ એટલા માટે આપણા પર પારકું રાજ્ય આવી પડ્યું અને દેશમાં બુખમગએ ઘર ઘાળ્યું. હવે તો લોકોએ ચેતનું જ જોઈએ. ઘેરઘેર જઈ સ્વદેશીનું મહત્ત્વ સમજાવવું જોઈએ. જાહેર ભાષણોમાં એક માણસ બોલીને દળરો લોકોને સમજાવી શકે છે એ વાત ખરી છે, પણ ત્યાં બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે ઝાઝો સંબંધ નથી હોતો. પણ ઝોળખીતા લોકોને ઘેર જવામાં પરિચયનો સંબંધ પૂરો હોવાથી સારી અસર થાય છે, અને દરાવ્યા વગર નૈતિક દળાણ મુકી શકાય છે. ઘેરઘેર જવાથી જ સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ થઈ શકે છે.

ન્યાતમાં પંચ અને મહાજન મારફતે આપણે હદ ઉપગંતનું કામ લેવાનો પ્રયાસ કરેલો હોવાથી ન્યાતના બહારનો દમ વગરના થઈ ગયા છે. પણ ન્યાતનું બંધન હજી લીધું થયું નથી. કોઈ પણ માણસ પોતાની જ ન્યાતના માણસને સમજાવવા જાય તો તે સહેલાઈથી સમજી શકે છે અને ન્યાતની અંદર-ઘાતિબ-ધુઓ પ્રેમથી એકબીજા પર ચોટી રાખી શકે છે. ન્યાતનું મહાજન ધણીવાર સત્તાની રૂએ જ કામ લેવા માગે છે. સત્તા મારફતે હદયનો પલટો નહિ થાય. અને હદયનો પલટો નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વદેશીધર્મ મુરક્ષિત નથી.

હદયનો પલટો કરાવનાર એ સ્ત્રીઓનું કામ છે. આને મુખ્યત્વે

શ્રીઓમાં કામ થતું નોંધ્યે. તેમ થશે ત્યારે શ્રીઓ જ સ્વદેશીના સવાસનો ઉપલબ્ધિ લાવશે.

ત્રેમની કઠોરતા

શ્રીપુરુષનું ઐક્ય બતાવવા સારૂ શ્રીને પુરુષનું અર્ધું અંગ દર્શાવે છે. સમાજને દોરવાની શ્રીઓની શક્તિ નોંધને એ અર્ધને ઉત્તમ અર્ધનું પણ નામ મળેલું છે. સમાજમાં જે આ અર્ધો ભાગ જડ રહે તો સમાજને અર્ધાંગની વ્યથા થઈ છે એ જ એનો અર્થ થાય. પુરુષો સ્વદેશીધર્મની સ્થાપના કરવા માગે, પરદેશી સામે ઝુંબેશ ચલાવે અને શ્રીઓ પરદેશી જ પહેર્યાં દેરે તો સમાજ ખખળી જાય.

આપણે યત્ન સામે પ્રાણાન્તિક યુદ્ધ ચલાવીએ અને આપણી શ્રીઓ યત્નને મદદ કરતી હોય એવી સ્થિતિ કોઈ કાળે ઇતિહાસમાં આપણે નોંધે છે? આજે તે હિન્દુસ્તાનમાં છે. પુરુષો શુદ્ધ ખાદી પહેરતા હોય અને શ્રીઓ પરદેશીના આગ્રહ રાખે એ દૃશ્ય નોંધને હિન્દુ સંસાર વિષે કોને આશા રહે? ગૃહમંસારમાં માદીકરા, બાઈબહેન, પતિપત્ની, વગેરે સંબંધમાં જે નર્થો સ્વાર્થી મોહ ન હોય, કંઈ પણ ત્રેમનો અંશ હોય, તો એકને સ્વદેશીધર્મને વળગતો નોંધ જીવનને ત્રેમની લાગણીને ખાતર પણ પરદેશીના લાગ દરવાનું સૂઝે.

શ્રીઓ પ્રત્યે આપણે ક્રોધજનતા જરૂર ધાગણ કરવી નોંધ્યે. શ્રીઓની સ્વતંત્રતા આપણે છીનવી ન લેએ, આપણે તેમને આદરભાવથી નોંધ્યે એ બધું યોગ્ય છે અને જરૂરનું છે. પણ શ્રીઓ દુર્ગંધ જ રહેવાની, શ્રીઓ મોહ ઉપર જીન મેળની જ ન શકે, શ્રીઓને સમજાવવું એ અશક્ય વાત છે, એમ કહી તેમની ઉપેક્ષા કરી અથવા તેમની દયા ખાવી એ તેમનું, અપમાન કર્યા જેવું છે.

શ્રીઓનો સ્વભાવ જીવતામય હોય છે ધર્મપાલનમાં આપણાં કર્ત્તાં તેઓ પછાત રહેશે એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી. આપણે શ્રીઓને ધર્મ સમજાવવાનો પ્રયત્ન જ ન કર્યો નથી. દબાણથી જેટલું કામ થઈ શકે તેટલું જ કરાવી લેવાને આપણે લલચાઈએ છીએ. વગરમહેનદો કુટુંબમાં નવા મંસ્કરો દાખલ થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે દુરાશા છે. વગરમહેનદો તો ખગળ વસ્તુઓ જ દાખલ થઈ શકે છે, દરેક

સારી વસ્તુ કદમાધ્ય હોય છે. શુદ્ધસસાર સુધારવો હોય તો પોતે દુઃખી થવું પડે એ અંત ખાતરનું દુઃખી કંઈ પણ પડે, એટલીજની નબળાઈને ઉત્તેજન આપે આપણે યોગ દિવસ મળતો ગરી રાત્રીનું, પણ તેમાં પ્રેમનું ખૂન જ ચલાવું. પ્રેમ પ્રપંચ પડે કંઠાર થઈ શકે છે, અથવા એમ કહીએ તોયે સાથે કે જીવનમાં એકલા પ્રેમને જ કંઠાર ચલાવો શકે છે.

જે લોકોએ વૈશ્વધર્મ ગયાઓ, મગજદાઓ આંધી દીડી તેમનામાં કંઠારના કોઈ ન હતી. તે કંઠારનો લીધે જ સમાજ આટલો શુદ્ધ, મંદકારી, અને દલા સિક થયો છે. શુદ્ધ જીવન માળવા મટે હિન્દી સ્ત્રીઓએ જેટલી કંઠારતા કેળવી છે તેટલી બાળે, જ બીજે કોઈ વર્ગ કેળવી શકે આજે સ્ત્રીઓ માનસ નહિ એમ માનવું એ આપણી દુર્બળતા સૂચવે છે. દમયંતીનું અ-ધુ વસ્ત્ર આપતા અને સીતાને વસ્ત્ર પહેરતા એક દશજીને પણ વિચાર કરવો પડ્યો ન હતો સ્વદેશરક્ષણને અર્થે કામંજની સ્ત્રીઓએ પોતાના વાળ પણ ઉતારી દીધા હતા. પુરુષોને મરણીઆ બનાવવા માટે તેમણે પોતાના વાળની પછી બનાવી દીધી હતી. દેશ અને ધર્મના રક્ષણને અર્થે પોતાનું તેમજ સમાજનું સતીત્વ રાખવા ખાતર અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓએ શું શું ક્યું નથી ?

અમદા છોડી અને બોટી ખુશામત તજ-દઈ આપણે સ્ત્રીઓની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે ધર્મરક્ષણને અર્થે અમને મદદ કરો, અમને પ્રેરણા આપો; પરદેશી કાપડથી હિન્દમાતાની સ્વતંત્રતા ને આજ કંટાળે છે.

નવું નાણું

યુરોપના સમાજસત્તાવાદીઓ ધનવાન લોકોની પ્રતિષ્ઠા સામે આરક્ષા બધા કેમ છે એનો વિચાર ધણીવાર મનમાં આવતો ધનવાન લોકોમાં કેટલાક નિર્ધન, સ્વાર્થી કે બેપરવા હશે, પણ ધનવાન લોકોનો આખો વર્ગ કંઈ દુનિયાનો દતાર ન ગણાય એમ જ સામનું હતું પણ ગયા ગુરુવારે સ્પરાજની કચેરીમાં સ્વયંસેવકોની તપાસ કરવા અમે બેઠા હતા ત્યારે આનો ખુલાસો મળી ગયો. ગાંધીજીએ જોઈ જઈ ખાદીનો ઉપદેશ કર્યો. શ્રી. શંકરલાલ એક જોડમાં સત્તર દાને છે. શ્રી. દયાજીભાઈ ખાદીનો ઉપદેશ કરતા, કરતા જોડ ગયા. સ્વામી આનંદાનંદે કોર્ટમાં ખાદીનો જ સંદેશ આપ્યો.

ગુનગતની જગેર દીવયાન ગાધીજીએ જેમના હાથમા સોપી દીધી તેઓ બરા ખાલી પડ્યા જ મૂકી પડ્યા છે. ૨ ન નબમાઈ, શુ અખ્યાસ સાગેજ, શુ ડોં કાનુગા, શુ આચાર્ય ગિત્વા ની, શુ દત્તાત્રયજીમંદ, શુ ડોં ચક્રવાલ બરા જ ખાદીનો મન્દેનો વાગત ૪૪ છે ની મગનવાનમાઈ આંથી સદગીદામમાર્ગ તો ખદીમા તન્મય થયા છે, અંગેળીજી સેકડો સ્વયમેવમે આ હજનગ ગરીમ રોમે દિવમગન એક ખદીની જ સાવના સાંધી લા છે છતા જમાનાઓથી ગામના પગેના ગણાતા આરેના સોકોમથી ઝાંઢે ની સેનામા ફેટના દખન થયા છે? તેઓ તો પોતાના હડાપ ના ગનીર સાગમ્મા એક ગેન્ટુ સરપુચે આવવા દેના નથી

સ્વરાજ્યની ચોજનામા આ બાધોએને એમની પ્રતિષ્ઠાને ઊભે એવું સ્થાન નોંધે છે. સ્વરાજ્યને માટે ચટોમ કરી મરી શ્રીટનાર ગરીમ તે તો મશતીઆ તેમને હમ્ જાનો હોય? તેઓ બને લડે, તેઓ બંને આપખોમ આપે તેઓ બંને નામનાની પથુ વાસના ન રાખે તેમનો તેટલો જ હક્ક સ્વરાજ્યમા તેમને સ્થાન ન હોય, કેમકે તેમની પાસે હડાપથુ નથી, અને એથીને વધારે તો તેમની પાસે પ્રતિષ્ઠા નથી. પ્રતિષ્ઠા એ એક જાદુઈ મૂકી છે તેને બંને માથુસ અમે ત્યા પહોંચી શકે. વિદ્વાતા ન હોય, આપખોગ ન હોય તપશ્ચર્યા ન હોય તોપથુ ચાલે, એકવી પ્રતિષ્ઠા બસ છે

જનતામા નિર્દીર્ઘ પ્રતિષ્ઠાના ચગદાટથી અંગ્રાજ જવાની દાસંદૃષ્ટિ જ્યાં મુધી હશે ત્યાં મુધી સમાજની સ્થિતિ આવી ને આવી જ રહેવાની એટલા માટે જ સમાજસત્તાવાદીઓ જૂની પ્રતિષ્ઠા સામે કશી માડવાળ વખર જગ ચવારી રહ્યા છે નવું રાજ્ય થાય એટલે રાજા જૂના સીક્રમ્મો જોગા કરી ગાળા નાખી તેને પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કરે છે. લેવડેવડમા જૂનું નાણું તહિ ચાને, તવું નાણું જ વાપરવું જોઈએ એવા હુકમ કાઢે છે. સ્વરાજ્યની આ હીલચાલમાં પથુ પ્રતિષ્ઠાની જૂની કસોટી ફેંકી દેવી જોઈએ અને સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ નવી પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવી જોઈએ. લોકોના ઝગડાઓ પર મુજરાન ચલાવનાર અને પરદેશી સત્તાને સમાજમા દંકમૂલ કરનાર ક્ષત્રિયુગના ખાસ પ્રતિનિધિ એવા વધીલવર્ગની એક વખતે સમાજમા ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. દેશનું રાજકારણ એમના જ હાથમાં હતું. મહાસભાએ તેમને આપખોમની નવી કસોટીએ કિતરવાની તક આપી જેમણે તે સ્વીકારી તેમનો પોતાનો હિદાર ચોરો અને તેઓ સ્વરાજ્યની સેવા કરવા સમર્થ બન્યા બાકીના બધાઓએ પોતાનું સ્વાભાવિક રથ ન લઈ લીધું

ખાદી એ મહાસભાએ દેશ આગળ મુકેલી બીજી કસોટી છે. એને જ સ્વીકારે, એને જ વફાદાર રહે, એની જ સેવા કરે, એનો જ જ પુરસ્કાર

કરે તે સ્વચ્છતાની દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક ગણાશે. તે જ સ્વચ્છતાની ઘટ્ટમાં તેમની મરણશય્યા બની શકે છે.

સ્વદેશી સંસ્કૃતિને તેમની જોડે નથી પ્રતિષ્ઠાનું ભાન રહેતું જોઈએ. તેમની જોડે નથી પ્રતિષ્ઠાને છાંને જોડી ગંભીરતા અને ઉદારતા તેમણે કબજા કરી જોઈએ. પ્રતિષ્ઠિત માણસને ચીડીઓ સ્વભાવ જોઈએ નહિ. તેમનામાં ટેક સાથે કામ પૂરેપૂરી હોવી જોઈએ. તેમનામાં સ્વમાનનું ભાન હોવું જોઈએ તેની સાથે બીજાના માનની પણ પૂરેપૂરી કાળજી હોવી જોઈએ. આવી રીતે તેઓ સેવા કરશે તો જોતજોતામાં તેઓ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન મેળવશે. તેને માટે પ્રયાસ કરવો નહિ પડે. તેમની સેવા જ સરસ રીતે દીપી નીકળશે તે અસરકારક થશે.

બહાલપનો હક

ચોક્કસની હીલચાલમાં ભાગ લેવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આન્ધ્રજ્ઞ હજી કરવામાં આવ્યું નથી. પણ ચોક્કસમાં દાખલ થયા વગર પણ તેઓ પણ કામ કરી શકે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના ઘરનું એક બહાલું સંભાળે છે. માળાપ પોતાનાં છોકરાને રાજી રાખવા માટે તેમની ગેરવાજબી લેશે પણ પૂરી કરે છે. જોઈએ જોઈએ સંતુષ્ટ રાખવા જો દરેક ઘરના મુખ્ય નિયમ છે. માણસ પોતાની જો આટલી કાળજી રાખે છે તે પણ બીજાના સન્માન અને આદર મેળવવા ખાતર. સમાજમાં જો વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે તેને જ બહાલો સેવે છે.

હવેનાં વીસ ત્રીસ વરસનો મારો અનુભવ છે કે સમાજમાં કઈ વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત ગણુની અને કઈ વસ્તુ ન ગણુની એનો નિર્ણય પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ જ કરતા આવ્યા છે. કોલેજમાં જઈ અંગ્રેજી કેમ્પસી લેતો વિદ્યાર્થી જો પોતાક ખર્ચ કરે તે જ સમાજમાં રૂઢ થતો આવ્યો છે. બોયવાચાલવાની જો લગ્ન તે દાખલ કરે છે તેનું જ અનુકરણ સામાન્ય લોકો કરતા આયા છે.

સામાજિક રીતરિવાજોનું નેતૃત્વ વિદ્યાર્થીઓને મળ્યું, પણ તેઓ પોતે સ્વચ્છતા નહોતા. વિલાયતી લગ્નનું અનુકરણ કરવા તરફ જ ગોટે ભાગે તેમનું વેલણ હતું હવે તેમનામાં ગૃહીયતા આવી ગઈ છે. સ્વમાન જાળવવામાં જ પ્રયત્ન રહેતો છે જો તેઓ સમજતા થયા છે. સ્વદેશી શિક્ષણ, સ્વદેશી માન્યતાઓ, સ્વદેશના પોતાક અને રહેણીયા કાવ્ય અને સુન્દરતા રહેલા છે

એની જાંખી તેમને થવા લાગી છે. ધરમાં તેમજ સમાજમાં તેઓ નવી દગ ચર કરી શકે છે. જો તેઓ ખાલીનો જ આગ્રહ રાખે તો ધરમાં મા, બાપ, ભાઈ, ગરુડ, કાઈ પણ તેમને નારાજ ન કરે. જે બાળકે અથવા છુવડને પોતાની સુધીલતાથી ધરનાં બધાંનું મન દરજી ક્યું છે તેની સત્તા અસાધારણ હોય છે. સુધીલ દીકરાને નારાજ કરવાની કિંમત કોઈનામાં નથી હોતી. પોતાની ખસેડગી ધરનાં માણસો પર લાદવી એ તેમનો વ્હાલપનો હક છે. જેની અંદર દેવનું દિન છે, ધર્મનું રક્ષણ છે, પૈસાની બચત છે, ગરીબોને મદદ છે, હાથકામની કારીગરી છે, ખાનદાનીની સુ-દર્દી છે એવા પોધાકનો જો છોકરાઓ આગ્રહ રાખે તો જરૂર આખા કુટુંબમાં તેની અસર તાત્કાલિક થઈ જાય.

આ કાંઈ તાર્કિક સિદ્ધાન્ત નથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ૧૯૦૫-૦૭ની હીલચાલ દરમિયાન સ્વદેશીનું જે વાતાવરણ દેવમાં ફેલાયું હતું તેમાં અમે કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાનાં ઘરોમાંથી વિદેશી કાપડ સાજ કરી નાખ્યું હતું સરકારી અમલદારના છોકરાઓએ પણ પોતપોતાના ધરમાં સ્વદેશી કાપડ અને સ્વદેશી ખાંડ દાખલ કર્યા હતાં, અને કહેતાં આનન્દ થાય છે કે હજીયે તે ઘરોમાં દેશી જ વસ્તુઓ વપરાય છે. એકવાર સાફ થયેલું ઘર ઘણું ભાગે ફરી અપવિત્રતામાં બળતું નથી; માત્ર ધરના એકાદ માણસે સ્વદેશી વિષે પ્રેમ અને આગ્રહ સાચવવો જોઈએ.

અમારી વિદ્યાર્થીઓની સ્વદેશી વિશુદ્ધ નહોતી, છતાં તે અમારા ધરમાં દાખલ કરનાં અમને પ્રયાસ પડ્યો નહોતો એમ તો નથી જ. પણ અમારામાં મીથનરી કિત્તાહ હતો. જે વસ્તુ અમારે ગળે ઉતરી તે બધાને ગમે ઉતરતી જ જોઈએ એવો અમને આગ્રહ રહેતો. અમારો દરેક નિઘય એણે હતો. અમારી ઉત્કટતા સામે કોઈના નિરુત્સાહ કે બેપરવાઈ ટકતાં નહોતાં. માબાપ અમારો ઉત્સાહ જોઈ અમને વશ થઈ જતાં. અમારી દલીલો તેમને ગળે ઉતરે કે ન ઉતરે તોપણ અમને નારાજ ન કરવા ખાતર પણ તેમને અમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવું પડતું. તેઓ એટલું તો સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં કે અમારો સંકલ્પ શુભ છે, ધર્મ્ય છે અને દેશના કલ્યાણનો છે.

આજે વિદ્યાર્થીઓમાં જો ખાલી વિષે એ જ લગતી લાગી જાય, પરદેશીની એટલી સ્પષ્ટ થકે અને જ્યાં પોતે રહેતા હોય ત્યાં આસપાસ પોતાનું જ વાતાવરણ ફેલાવવાની હોંશ હોય તો એકાદ ક્યાં વગર તેઓ અમદાવાદનો મોટો ભાગ નિષ્પાપ અને નિર્મળ કરી શકે છે. આપણી ઉદાસીનતા એ જ પરદેશીનું બળ છે. જ્યાં જ્યાં આપણા પ્રિયતા પ્રભાવ પડી શકે તો હોય ત્યાં ત્યાં આપણે સ્વદેશીનું વાતાવરણ ફેલાવવું જ જોઈએ.

સ્વદેશી વિધેનો આપણે પ્રેમ એટલે નિર્વાર્ધ તો ન જ હોય કે આપણા વાતાવરણમાં પણ પદેશી કપડાં માણું ઉચ્ચ કરી મહાલી શકે દંડ જીવાને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનું વાતાવરણ સહને જ જડુ જોડે અને માટે અસહિષ્ણુતા કેળવવાની જરૂર નથી, સ્વીગવની જરૂર નથી હિંસક દીકરાં કરવાની જરૂર નથી. માગુ જોમ પાગીમાં જ રહી શકે કે તેમ સ્વદેશીના વાતાવરણમાં જ આપણે પ્રસન્ન રહી શકીએ એવો આપણો સ્વભાવ થઇ જવો જોડે.

ચોક્કીના મદદગાર

મગી એ એક સામાજિક આપત્તિ છે તેને દાખી દેવા માટે સમાજ ના બધા જ અંગોને તનતોડ મહેનત દેવાની હોય છે હું મારું ઘર સ્વદેશી નાણું એટલું જ જુઝ નથી. મરકીમાથી બચવું હોય તો મારે મારા પાડોશીને પણ સ્વદેશીનાનું મદદસ્વ સમજાવવું જોઈએ બધા સાથે થાય તો જ હું સાફ થાઉં એમ દલે પણ ત્યાં નહિ ચાલે મણસે પ્રથમ પોતે સાફ થવું અને પછી બીજાઓને જેટલી રીતે જેટલું સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવવા મડી પડવું પાડોશીઓ ન માને તો જ્યાં જ્યાં પોતાનો ઊંચ પહોંચી શકે ત્યાં ત્યાં સાફ કરવાનું કામ કર્યા કરવું

પદેશી કાપડની બધી કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ આ જ જાતનો છે ચોક્કી એ છેલ્લો અને આકરોષલાજ છે. તેથી સાથે બીજા બધા જ સૌમ્ય ઉપાયો પણ ચાલવા જોઈએ ફક્ત જ્યાં હોય ત્યાં જોમ પોતાની ચુનાસ ફેલાવે છે તેમ સ્વગંજના દરેક ઉપાસકે સ્વદેશીની ચુનાસ ફેલાવવી જોઈએ

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ઘરમાં અને નિવાસમાં, અખાતઓમાં તેમજ સમાજના મેદાન પર પદેશીને ધૂતકારી કાઢવું જોઈએ, અગ્નિયથી નહિ પણ દંડતાથી સ્ત્રીઓએ પોતાના ઘરમાં તેમજ સગા-જાલાઓમાં, સાસરામાં તેમજ પીયરમાં પદેશી સામેળડ ચલાવવું જોઈએ ન્યાતભોજનમાં કે અન્ય સુદ સ્વદેશીના આગ્રહ રાખવો જોઈએ મંદિરોમાં પદેશી કપડાં પહેરીને જવું એના જેવું અનુચિત બીજું કશું હોઈ ન શકે મંદિરોમાં સાદાઈથી અને નમ્ર ચર્ચને જવું જોઈએ ભક્તિભાવથી પગેચરની પૂજા કરવા માટે મંદિરો હોય છે, પોતાની શ્રીમંતાઈનું પ્રદર્શન કરી બીજાના મનમાં અદ્ભુત પેદા કરવા માટે નહિ મંદિરોમાં સર્વે ભક્તોની સમાનતા તરી

આને એક મિત્ર વતન રહ્યું મેનું નેહો. તેને દક્ષિણના પ્રમાણમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું બન્યું. આપણે કરી ન રહીયે. ધાત્રી ગુદ ખાતે દેવતા બધું પવિત્ર પોતાકે મેલ ન જ રહે.

છોડનાઓને જનોઈ આપતી વખતે જનો નું જો અપમાન કરાં ન રોય તો ગુદ ખાતેના પે ગ્રાહ મરેંગે પડે તો નેનું જો કમા ચુકે મરેંગે ખતીની દીશા જ રહે. કપાસમાંથી લાથમરેનતથી મરમ ચુકે નવ પગારો મંતી જે ધરુ કરી ચકે છે તે જ વેદવિવાના અને લૌકિક જનનો અગિયારી છે, એ જનોનો અર્થ છે. જે બાળક આવી જનોઈ ચુકેને અર્પિ કરી પોતે ધારુ કરી જનાવતો તેને ગુરુ બધાવતો. એ ઉપગ્રી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ધર્મની દૃષ્ટિએ ગુરુ અને શિષ્ય જનનો પોતાકે લાથમરેનતનો જ —આગતી બાળમાં ખરીનો જ રહેવો દેવેષ્યે.

પંચગમમાં હજારે વિવદ્ય છે ખાદીનું જ લુગડું બેઠ તરીકે અપાય છે. ગુરુગતમાં એ રિવાજ દબાય થયો જોઈયે. પોખવતમાં માળેવા સાથે એકલી ગ્રાહ મળ્યે બમ નથી.

દરેક જનના વેપારીઓનું મહાજન રોય છે. તેઓ ને ખાદી જ વાપવતો અને કાંઈ નહિ તો પડેથી ન વાપવતો નિશ્ચય દરેકે તો રહેજે બારે દેશનેવા એટલે અગત્યમેવા ચર્ચ જાય. સ્વેચ્છીનું મહત્ત્વ જેના મતમાં કરી ગયું છે તેણે પોતાના મહાજનમાં પડેથીનો વિગત મનદદારો ચલાવેલા જોઈયે, માન ન પાળવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લાભ દબ અને દુઆઈ વધાવવાનું પાપ મહાજન માન્દત ન થયું નેમ્મે સમ્મ દેવતાની ધીક જનાની મહાજનનો દોર. પણ આ સ્વેચ્છી હીવચાવમાં અખ તો ન દરાય એ મહાજનનેમ છે.

જે કામ વેપારીઓનું મહાજન કરી ગકે તે જ ન્યાનો પગ પ્રગીજે. ન્યાન ધારે અને કુનેદથી કામ લે તો બહુ જ સહેલા થી પડેલીનું મલક સમજ કપ થી ધોત ચકે ન્ય તની માન પ્રાપ્ત શક્તિ કર ને પગ સત્કાર્ય કરી રહે છે એ જનાવવાની આ જાનતી તદ ન્યાનોને મળી છે.

વેપારીઓ અને કાખાનદારો પોતાને તાની દુખનોમાં અને કાખ નામાં સ્વેચ્છીનો આગ્રહ મળી રહે છે અને પડેથીનો વિરોધ કરી ગકે છે. જેમ નાટકી પોતાકે પહેરનાર નોટરને આપો ધરમા રાખતા નથી તેમ પડેથી પહેરનાર માણસને પણ આપણે નમ્રતાથી કહી રહીએ કે તમારો અમારો મેળ ન ખાય.

હસ પંદર વર્ષ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ ન બહેલી છોકરીઓ સાથે ન પરચુવાના સોગમ લેતા. આજે ખાદી ન પહેનાર છોકરાઓ સાથે ન પરચુવાની

પ્રતિજ્ઞા છોડીએ લે તો કેવું મજાનું ?

ચહેરામાં પડેલીનો જોડો ભોલ છે તેટલો ગામડાઓમાં નથી દોતો. ગામડાંઓમાં પડેલી કાપડ ખીંચાય છે એ વાન સાગી છે, પણ તે અત્યંત ને લીધે હોય છે. ગામડાંઓમાં તો બગાળે સમજાવામાં આવે તો પડેલી કાપડ ન લેવાનો નિઃશ્વ મહેલાઈથી સખ તરફ અને સહેલ છદી પગાર્નિષ્ણ મોં શહેરાની લીધવાલ પછળ આપણે અત્યંત જોડલી મટેનત લીધી છે તેનો ચોથો નિરસો પણ ગામડાંઓ માટે બસ થયો એક આખા ગામડામાં સખાજી રીતે પગપર સખન્ન હોય છે તેટલો શહેરાની પોતોમાં પણ નથી લે તો.

રજેડીના પ્રચારનું કામ આપણે એક વિભાગનું જ છે એવો ખ્યાલ મનમાં ગણવો ન પડે. માણસ ખાદીનું કામ કરતો હોય કે ગરીબ શિવજીનું, દુનિયાનું કે અન્યત્રનું, ગંભીરપ્રધાનનું કે ધર્મોપદેશનું, મળસ સંકારી હોય કે અસાનકારી, વડીલ હોય કે કામર, સંકારી નોકર અથવા રાજાનું ધધો કુનાર—બધાને જ પડેડીનો રિવાજ સખત રીતે ચલાવવો તો થે અને શુદ્ધ ખાદી ક્યા મો છે એની મહિતી ફેલવામાં મદદ કરી દેખે જ્યાં ખાદી ન મળતી હોય ત્યાં તે મગાવી વેચવી એ એક ગરીબ મદતનું પુણ્યમર્મ છે એમ બધાએ જાણવું જોઈએ. સાચે જ પવિત્ર ખાદીના પ્રચાર માં ધર્મપ્રચારનું જ પ્રાણ છે.

જ્યાં જેની અમર પડેડીની દોષ નહીં તેને રજેડીની પ્રતિજ્ઞા લેવાની જોઈએ, અને તે બગાળે પગાય છે કે નહિ એ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. દરેક પ્રતિજ્ઞા પછળ પ્રતિજ્ઞા લેનાર અને આપનાર બન્ની જવાબદારી હોય છે. અમદાવાદના મીલમજૂરોને પ્રતિજ્ઞા આપી મદદમ છ જણે તેની સાથે ઘડનમાં જોડવા ત્યારે તેમની પાંગેડી પ્રતિજ્ઞા પગારની જે અમદાવાદના પગાર તેમને વહેલી લીધી મીલમજૂરો પ્રતિજ્ઞામયી પડે છે એમ જણે તેમને જોયુ ત્યારે મજૂરો.

પણ તેમને જોતા.

આરી ગીને પ્રજામંથરન પોતપોતાની રક્તિ પતિ પ્રનાત્રે
 મોટીને મદદ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે જ એ કીનું કામ સંદેહાદંથી પાર પડે.
 મોટી કરનાગની સખ્યા કરતા મોટીના મદદગારોની સખ્યા હમણે ગણી
 હોતી જોયે

નવલકળા કે જીવનકથા ?

આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણીખરી નવલકથાઓ નાયક નાયિકાના લમ
 થાય ત્યા સુધી જ ચલે છે, કેમકે ત્યા સુધી જ ઉત્કંઠા અને ચમત્કૃતિ
 હોય છે. લમ પડીનું જીવન સાદુ પણ સમૃદ્ધ હોય છે. સાચો સંસાર આ
 પાછળની જીવનગાથા જ હોય છે. પણ નવલકથાકાળેને તેમાં રસ નથી
 પડતો. તેમને નવલ જોઈએ છીએ, જીવન નથી જોઈતું. તેથી જ નવલકથામાં
 કલ્પના હોય છે, અને જીવનકથામાં સાત્ય હોય છે

આપણી ગાંધીય સીવચાલમાં ફેરલાક લોકો ઉત્તેજનાની અપેક્ષા રાખે
 છે. જેમાં ઉત્તેજના ન હોય એક કામ તેમને નીરસ લાગે છે, પછી બલે
 તેમાં દેશનું બારે કથ્યાણુ ગરેણુ હોય એક ઉત્તેજના બેમી જાય એટલે બીજી
 જોખની જોઈએ, ત્યાગપત્રી ત્રીજી આરી રીતે ઉત્તેજનાની તરસ વધતી જ
 જાય છે, અને તે ન મળે એટલે માણુમ કામ છોડી નિગણાવાદી બની
 બેસી જાય છે અથવા નારિતક બની આત્મ ઉત્તેજનાનું સેવન કરે છે શત્રુ
 મામે લડીને થાક્યા પત્રી ગુણી જીવની શરાણીમાં ફૂંબાડી દેનાર રાજા
 જોનાર દાખલાઓ ઈતિહાસમાં મોજુદ છે ઉત્તેજનાને ખાતર રાજા નથી
 આ સાથે પરજીનાર બાદશાહોની વાર્તાઓ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ

આવી ઉત્તેજનાથી ઘરસમાર ચાલે નહિ, અને ઉત્તેજનાના રાજકાણુ-
 થી સ્વરાજ્ય પણ મળે નહિ લમમડપમાં સેકડો લોકો બેગા થાય છે,
 પણ સમારનો બોલો તે વડુ અને વરને જ ઉપાડવાનો હોય છે તે જ
 પ્રમાણે જ્યા સુની કૃત્રિમ ઉત્તેજનાનું રાજકાણુ ચાલતું હોય ત્યા સુધી ધણી
 લોકો નવગણ બેગીને પણ તેમાં ભાગ લેનાગ નીકળે છે, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય
 તે સાચા દેશસેવકોને જ કરવાનું હોય છે

આવા પ્રત્યક્ષ કાર્યનો મુગ હવે બેઠો છે. સાચા દેશસેવકોનો પણ
 આજે કમોટીનો સમય છે નવલકથામાંથી આપણે જીવનકથામાં ઉતર્યો
 છીએ. તેમાં ઉત્તેજના ન હોય ઉત્તેજનાના જ બૂખ્યા હવે પછી આપણી
 લડતમાં શામેલ થવાના નથી દરેક લડતમાં તેવા લોકોને હાજર જોવાને

૧૫૫ી આંખો ટેવાઈ ગઈ છે. તેમની પરિચિત મુદ્રા સાથે નહિ જુએ
 રે પ્રથમ પ્રથમ ધણા લોકો! અસ્વસ્થ થવાના. પણ આપણે હવે સમજવું
 પ્રયે કે લડત જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ ચીવટથી ક.મ કરનારાઓ
 સાથે રહેવાના છે. છોકરાઓને જનોઈ આપતી વખતે વાજિંત્ર વગાડવા-
 ૧ પ્રથા આજ સુધી ચાલતી હોવાથી વાજિંત્ર વગર જનોઈ અપાય જ
 હિ એવી માન્યતા રૂઢ થઈ છે. વિચાર કરીએ તો જોઈ શકીએ કે બ્રહ્મ-
 મની દીક્ષા અને વેદાધ્યયનના આરંભના દાળમાં વાજિંત્રની જરૂર ન
 ૧૫; એટલું જ નહિ પણ તે એક રીતે અસ્થાને પણ છે. આજની આપણી
 લેવાલમાં હોહા કરનારાઓ નથી, પ્રત્યક્ષ દાર્પ કરનારાઓની સંખ્યા
 પાંખતે ભરી દે એવડી મોટી નથી, એમાં કશું નુકસાન નથી. દૃઢતાપૂર્વક
 માપણે કામ ચલાવીશું તો ધીમેધીમે, આસ્તેઆસ્તે કાર્ય કરનારાઓની
 સંખ્યા વધશે અને જે વધશે તે કાયમ ટકશે.

મહાસભામાં વકીલવૃત્તિ

માનવી જીવન શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાનું એક વિચિત્ર ગિચણ છે. શ્રદ્ધા
 આદર્શની તરફ ખેંચે છે અને અશ્રદ્ધા બેગનરૂપ થઈને નીચે ખેંચે છે.
 શ્રદ્ધાનો એક નિશ્ચિત આદર્શ હોય છે. અશ્રદ્ધાને માટે આદર્શ ક્યાંથી હોય ?
 શ્રદ્ધામાં નિયમ હોઈ શકે છે અશ્રદ્ધામાં વ્યવસ્થાનું નામ નથી હોતું. અસ-
 હકારની લડત આત્મશ્રદ્ધાના પાયા પર રચાયેલી છે. સરકારની સાથે બિલકુલ
 સંબંધ રાખ્યા વિના આપણે દેશની શક્તિ એકત્રિત કરી શકીએ છીએ;
 અને આવી રીતે એકત્રિત થયેલી શ્રદ્ધાના બળથી બળવાન થોલા દેશને
 દગાવવાનું સામર્થ્ય કાઢી પણ પાર્શ્વિક શક્તિ ધમકાવતી નથી એ આ લડતની
 શ્રદ્ધા છે. જેમનામાં આ શ્રદ્ધા નથી અથવા ઓછી છે તેઓ અસહકારમાં
 જે બલિદાન અપાવાની જરૂર છે તે બલિદાન વ્યર્થ જવાના ભયથી બલિદાન
 આપતાં હરે છે. સરકાર સાથે બર્થબંધા કરવામાં જ આપણે રોડાઈ જઈશું
 તો પછી દેશસેવાને માટે જરા પણ શક્તિ બાકી નહિ રહે એટલું એમના
 ખ્યાનમાં નથી આવતું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ લોકમાન્ય તિલકે જ
 શરૂ કરી હતી. છેક સરઆતથી તેમણે જોયું હતું કે સરકારી કેળવણીમાં
 શુદ્ધિભંડ કરનાર એક મદિરા છે, તેમથી આપણાં બાળકોને બચાવવાં
 એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. સરકારી કેળવણીને તેમણે 'પૂતના' નામ
 આપ્યું હતું. તેમણે કેટલીયે વાર કહેલું કે 'સરકારી કેળવણી અને દિરૂપ-

કચિપુત્રી કેળવની એટલે જ છે.' રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી જ લોકમાન્યે પોતાના દેશકથનો આદરન કર્યો હતો. ૧૯૦૦ની ત્રીવચાવમાં 'સમર્થ વિદ્યાળય' માન્યને દેશને તેમજ સ્વરાજ્યની ત્રીવચાવને સમર્થ કરવાની એમની ઇચ્છા હતી. દેશમાં અત્યાર ડોહીકે કરતા જ સગકારે અત્યાર દબાવવાને બદલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રૂપી વૃક્ષને ઊભરિત કરી નાખ્યું. પણ લોકમાન્યની પ્રથમ અને ઉત્તમ તપસ્યાનું કૃત્ય એમનાય પામે એવું નહોતું. તેથી આજની હીલચાલમાં પ્રથમે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને એકદમ હાથમાં લઈ લીધું. સરકાર આજે એ વૃક્ષને ઉખાડી શકે એમ નથી. ત્યારે આપણે પોતે જ શું આપણી અશક્તિથી એને ઉખાડી નાખીશું ?

ગયા જમાનાના મહારાષ્ટ્રના ગજકારણુમાં બે અલગ-તેજસ્વી વ્યક્તિઓ દૃષ્ટિએ પડે છે એક લોકમાન્ય તિલક અને બીજા નામદાર ગોખલે. ધારાસભાની અંદર જેટલું કામ થઈ શકે એમ હતું તેટલું નામદાર ગોખલેએ કર્યું, અને ધારાસભાની બહાર જેટલું થઈ શકે એમ હતું તેટલું લોકમાન્યે કર્યું. હવે ધારાસભાના સ્થિતિબાના જગ વિશાળ બન્યા છે એમાં ખુરદી-ઓની મંખ્યા વધી છે. પડેલા કરતા વધારે કાળા લોકો એમાં ખેરી શકે છે છતાં ત્યાં સત્તા તો ગેરા લોકોના હાથમાં જ છે. ધારાસભાઓમાં ગોખલેની પગપગના લોકો આનીને બેસે તો એમાં દેશનું હિત અહિત ગમે તેટલું હોય તોપણ સુમંગલિ છે. લોકમાન્યની પરપરા મહારાષ્ટ્ર અને જનતામાં કામ કરવાની છે લોકમાન્યની પાસે સ્વરાજ્યની ચોક્કસ યોજના માગવામાં આવતી ત્યારે તેઓ કહેતા, 'સ્વરાજ્યને પાસે તો આવવા દો. પછી યોજના તૈયાર કરનારા સેક્રેટરી માણુમો મળી રહેશે.' સુધારાના દિવસોમાં તેમણે • એક યોજના સગકાર સમક્ષ રજૂ કરી હતી એ વાત સાચી છે. પણ સામેમાયે તેઓ કહેતા હતા કે 'આપણી સાચી મુશ્કેલીઓ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી જ શરૂ થશે સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી આપણામાં એકમત રહી શકે છે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ નિર્ણય કરવામાં મતભેદ જરૂર પડશે અને દેશમંત્રોમાં અનેક પક્ષો પડશે. તેથી જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યના સ્વરૂપનો ઝગડો ન ઉભો કરવો એમાં જ ક્લેય છે.'

ધારાસભાનું પણ એવું જ છે. સગકારને નિર્વર્ધિ બનાવવા સારું અને રાષ્ટ્રની શક્તિ સગકાર કરવા સારું ધારાસભાને બહિષ્કાર આપશક છે. અને આ બાબતમાં સમસ્ત રાષ્ટ્રનો એકમત છે. ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાનો અને ત્યાં જાહેર લડવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો તેમાં અનંત શાખાઓ પેદા થશે અને રાષ્ટ્રીય કળમાં અવ્યવસ્થા ફાપલ થશે, સરકારને

આપે મને છે તેના કરતાં વધારે ટેકા મળશે અને આ બે તથા વસતીની લીધવાના માત્રીમાં મળી જશે. એવિરેટર સાવચક પર મુકવશે. ચલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમજ પોને ક્રાન્સમાં પકડાયા હોવાથી લાઇકાઈટના અધિકારનો અસ્વીકાર કર્યો. તેમજ એવો વિચાર ન કર્યો કે લાઇકાઈટમાં હું બચાવ નહિ કરું તો મને ગુફસાન થશે. આપજે તો સરકારની સાથે અસહકાર કરવા પણ માગીએ છીએ અને સાથે ધારાસભામાં આપજો પણ બજવાન થઈ જામ એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ. આ બંને રી રીતે બની શકે? ધાગસભામાં નાલાયક લોકો જઈને બેઠે છે એની ક્વિન્ડિયોગ નથી. ધાગસભામાં લાયક હશે કરવાની વખતે લાયક નાલાયક સૌના મતની કિંમત ગણતરીમાં સરેખી છે, પણ રાજનીતિમાં નાલાયક લોકોનો ટેકો કરા દામનો નથી એ સરકાર પણ સારી પેઠે જાણે છે. યોદા અનુભવથી આપજે બેઈ પણ લીધું છે કે સહકારમાં વિશ્વાસ રાખનાર લોકોની મદદથી સરકારને કશું આશ્વાસન મળતું નથી, પણ તેમનો વિરોધ સરકારને ખૂબ સાથે છે.

સાચી વાત એ છે કે જે લોકો હમેશા અદાલતોમાં લડે છે તેમના મગજને વડીલી વૃદ્ધિનો રંગ લાગી જાય છે. એકપક્ષી ચુકાદાથી તેઓ બહુ ડરે છે. જે લોકોએ અદાલતને આખર સુધી સિરોધાર્ય ગણવાનું મત ન લીધું છે, 'મેટો હિ પામા મતિ.' એ જેનું મૂત્ર છે, તેમને માટે એક જ રસ્તો રહે છે. અદાલત બે કંઈ અનાચાર (કાનૂન વિરુદ્ધ કામ) કરે તો વડીલવર્ગ તેની સામે વાઘો રજૂ કરે છે અને છતાં અદાલતની સાથે સહકારે તો ચાલુ જ રાખે છે. એક અદાલતમાં ન્યાય ન મળે તો ઉપરની અદાલતમાં જાય છે ત્યાં ન મળે તો આગળ. એ લાડાઈ તે આખર સુધી વાગ્યું જ રહે છે. એટલા માટે ન્યાયાધીશોની સાથે રાતદહાડો ઝગડનાર વડીલોને ન્યાયના મદદગાર રહે છે, અને સામે જ ન્યાયાધીશની સાથે લડવામાં ન્યાયને મદદ ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે ધારાસભામાં જઈને અધિકારીઓની સાથે લડવામાં પણ સરકારને મદદ ન થાય છે. વડીલોને ધારાસભામાં કાયદાનું એક અંગ (Limb of the Law) કહે છે. ધાગસભામાં જઈને લડનારા લોકો પણ એ રીતે સરકારના અંગરૂપ છે. સરકાર ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવાથી અપંગ થશે, ધારાસભામાં જઈને લડવાથી નહિ.

વડીલોએ દલીલબાજીથી દેશની સ્વરાજ્ય ચલાવવાની લાયકાત તો સિદ્ધ કરી છે, પણ હવે વાગ્યું હતું કામ રહ્યું નથી. હવે કર્મબુદ્ધના દિવસો આવ્યા છે. કેવૂંની પછી મેઝીની અને મેઝીની પછી ગેરીનાલ્ડી આવી શકે છે, પણ ગેરીનાલ્ડી કંઈ વડીલ કે ધારાસભાવીર ન હોતો. નવો ગેરીનાલ્ડી

સમ ધારણ કરશે કે નિઃશસ્ત્ર રહેશે એ ભુલી વાત છે. પરન્તુ એટલું તો
 જાણી જ લેવું જોઈએ કે ધારાસભાના દિવસો હવે રહ્યા નથી. વજીસો પ્રત્યે
 મને દૃષ્ટા નથી. 'જેસા જુગ તેસા જોગી.' પણ દેસસેવડાએ તેમજ પ્રજાએ
 હવે એટલું તો જાણી જ લેવું જોઈએ કે અસહકારની લડત વજીસવટિથી
 ચાલી શકવાની નથી. મહાસભાની નીતિમાં વજીસવટિ જો ફરીને દાખલ
 થશે તો તેમાં જ અસહકારનું મોત છે.

ન્યાયનું નાટક

ન્યાયનું નાટક

ગયા મગગનારે કામસાહેબ કોનેલર અને રામદાસભાઈના માનમાં બજાવેલો ખેવ જે જ કલાક ચાલ્યો હતો મુખ્ય પાત્રોમાં રાવબહાદુર ગિરવરલાલ, મેંજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ નોંધવાલાયક હતા આરોપીઓ તો ખગ જ સૌએ પોતપોતાનો ભાગ પોતપોતાના રાગમાં મુન્દર રીતે ભગવ્યો. પ્રેક્ષકવર્ગ મોટો અને ઘણા જ ઉમંગમાં હતો. સૌના નામ તો કથાથી આપી ચકાવ, પણ પૂજ્ય શ્રી કમ્પ્લેક્સ, પૂજ્ય શ્રી અનસૂયા બટેન અને શ્રી વજબભાઈએ મોની મડળીની અદર પણ દૂખા રહે તેમ ન હતું આ ઉપરાંત આગમની અને અમદાવાદની ખીજ બહેનો અને કેટલાક બાળકો અને મહાવિદ્યાલયના કાકાસાહેબના વિદ્યાર્થીઓ પણ હાજર હતા.

સમારબ ગવમહાદુગની નાદીથી શરૂ થયો મેંજિસ્ટ્રેટસાહેબ આરોપી ઓનો કેસ સામગ્રવા પૂરેપૂરી સત્તા ધરાવે છે એમ ચોપડીઓને આધારે વિધિપૂર્વક, પણ અરખ અવાજે અને ગુજરાતીચાહી રીતે તેમણે નિશ્ચય પછે નિશ્ચય કરી બતાવ્યું આ પિયેએ જાણે જ ક્રેકડોના ચિત્ત ચોષાં હશે પડી મેંજિસ્ટ્રેટ મોટે અવાજે ખડું કામ ચર કર્યું આરોપીઓના નામકામ લખાતી વેળા રામદાસભાઈનો ખેડૂતનો ધધો નોંધાતા સૌને ગમ્મત પડી નકાસાહેબે સૌ શિક્ષક તરીકે જાણવું હતું જ 'સમન્સમાં માગ્યા પ્રમાણે તમે આ લેખોની મૂળ નકલ લાવ્યા છો ?' બન્નેએ જવાબ્યું કે અમે મૂળ નકલ રાખતા નથી આ હકીકત અને ખીજ આટલા જ મહત્વની વિગતો નોંધવામાં આવી

૧૨૪ જ કલમ ઉપર ખાસ પરિશ્રમપૂર્વક વિવેચન થયું. ‘આટલી મહેનત લેવાની શી જરૂર છે, કોને માટે આ બાપણ થાય છે ?’ એ સ્વાર્થાધિક સવાલ સૌના મનમાં ઉઠી રહ્યો હતો. પણ અસહકારી કેસો લઈ આ પ્રાન્તમાં ઓછા જ થયા છે. દાનતવિધિની અસહકારીઓ દરકાર કરતા નથી એ બાન થયે બધા કેસો સાદાકથી આટોપાશે. દરમિયાન મિસ્ત્રરલાલભાઈના બાપણને ધ્યાન આપીએ. રામદાસભાઈ અને દાકાસાહેબ જેવાઓની સામે ગજબોહનો આરોપ સિદ્ધ કરવા તેમણે તિલક મહારાજનો કેસ ટાક્યો. તે વખતના ચીફ જજે દાકાસાહેબને સંભળાવ્યા. મેજિસ્ટ્રેટ નિષ્પક્ષપણે, હું મળ્યો અને જિદાર દિયો ‘લેખો વાચવા જોઈએ’ એ કાયદાની ઉક્તિ સંભળાવી તે આ પ્રસંગને ખાસ લાગુ પાડવામાં આવે એમ માગણી કરી. દાકાસાહેબના બાપાસાલિય અને લેખપદ્ધતિનો યોગ્ય ખ્યાલ ગળી તેમના લેખ ઉપર અભિપ્રાય બાધવામાં આવે એવી સૂચના કરી મેજિસ્ટ્રેટ ડાકા અને નિરભિમાની માણસની માફક બધા પાઠ દાનિતથી અને ધ્યાન-પૂર્વક શ્રદ્ધા કરતા હતા.

આ દરમિયાન ‘કાયદાની બાગીચી’ માં જેઓ રસ લઈ શકતા હતા તેઓ બાપણમાનો આનન્દ લઈ ગયા હતા, અને ખીજા પ્રજાપુરા અધીરાઈથી અતની રાહ જોઈ રહ્યા હતા અથવા આરોપીઓના હસતા મુખ જોઈ હસ્યા કરી વખત ગાળી રહ્યા હતા. આરોપીઓ ઘણા દિવસની મજૂરી કર્યા પછી હવે તરત આગમ મળશે એવી આશામાં નીરાત વાળી મમાગ્બનો લાભ લઈ રહ્યા હતા. રા. બા. સાહેબ જોદા પછી એક ખીજો વિધિ થયો. કલેક્ટરના માણસને સાક્ષી તરીકે બોલાવી રામદાસભાઈને ‘નવજીવન’ ના તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા. ત્યાગપછી એક મહત્વના પાત્ર મિ. લીલી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યા. તેઓ આખો વખત કોર્ટમાં જોદા બેઠા સૌની મારફત આનન્દ લૂંટી રહ્યા હતા તેમણે સાક્ષી આપતા વ્યાખ્યાન કર્યું. મેજિસ્ટ્રેટ તેને અનુલેખન પેઠે લખતા હતા, તેથી બહુ જ ધીમે રજૂ થયું. ‘આ લેખોથી વશાદા પ્રગ્ત બેનફા થાય અને જાહેર અશાન્તિમાં વધારો થાય’ વગેરે વગેરે. ‘રામદાસ ગાંધી નવજીવનના નામના જ. તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક હોવાથી તેમનો કાણુ તે જાપા પર રહેવ નથી. આઠ માસ ઉપર તેમના ઉપર નવજીવનના તન્ત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક થવાની બારે જવાબદારી નાખવામાં આવી હતી’ આટલું કહેતા રામદાસભાઈ છેલ્લા ત્રણ ચાર મહિનામાં કંઈ કંઈ તાગીએ ક્યા ક્યા ગયા હતા એ વિગતવાર જણાવી, પોલીસખાતુ અસહકારીઓની આવજા સંબંધી કેટલો ચોક્કમ હિસાબ ગળી રહ્યું છે, એ જતાવ્યું. ‘રામદાસ ગાંધીની જેરહાજરીમાં બધી જવાબદારી ત્રણેય બાલકાણુ કાપેલકરે જ બોચરી છે, વગેરે વગેરે.’

આ પ્રમાણે મુખ્યિનિ-નિનું બાપનું પુત્ર થયા પછી ગવનડાદુર સાંદેખ ફરીથી કુપા. તેમનું મહાભાગ્ય દામ તો દુઃખ બાકી હતું. દાદાસાહેબના લેખો ગાંધીજી છે એ સિદ્ધ કરના તેમજે ખૂબ કુચાગના દેખાડી એક ફરો મુજગનીનો અને એક તેના અંગ્રેજી તગ્લુમાનો એમ વાંગના જતા હતા. તેમનું વાગ્યન મરીક ગાલનું હતું જ્યાં તેમની દિલ્લે આદરો શબ્દ આવે ત્યાં 'સાહેબ, આ તમને માન આપતો,' અથવા 'આ, સાહેબ, ખાસ કરીને સખન શબ્દ છે' અથવા 'જુદુ જ વાધાબરું જાણાય' વગેરે દિપ્તિથી માથે દાદાસાહેબના અને લેખો સામગ્રીવાનો પ્રેક્ષકોને લાભ પ્રાપ્ત થયો.

આ પછી દાદાસાહેબે પોતાને જે કંઈ કહેવાપણું હતું તે લખેલું વાંચી મંજૂર કર્યું :

'જે લેખો સામે ફરિયાદ થઈ છે તે મારા જ છે. મારા મિત્ર શ્રી ગમદાસ ગાંધીની ગેઝેટારીને લીધે ઘણીખરી જવાબદારી મેં જ ભોગવી છે. મારે ચોખ્ખું કદી દેવું નેહયે કે અત્યારની ચાસનપ્રથાસિ સામે 'નારાજની' ફેલાવવી એ મારો ધર્મ છે. દિલ્લગીરી એટલી જ કે મને સીધી રીતે ગેઝેટારીની જ દક્ષમ લાગુ પાડવામા નથી આવી. મારાથી જામીન ન જ આપાય.'

દાદાસાહેબને જવાબદારી પોતા પર લેના નેહ સરકારી વકીલે ઉતાવળે રામદાસભાઈના વગરમાગ્યો બચાવ શરૂ કર્યો તે બચાવનું એક જ વાક્ય બસ મરો. 'જે શ્રી. ગમદાસ ગાંધી અહીં તે વખતે હાજર હોત તો આ લેખોને જ ફરત અને છપાવા નહિ દેત.' એ ગિરધરલાલ શેઠનો ગમદાસભાઈ વિશે અભિપ્રાય. 'કોર્ટના લોકોને હસવું આવ્યું' એમા શી નવાઈ?

'રામદાસભાઈએ દાદાસાહેબના કગતા પણ દુકુ વિવેચન કર્યું.

'હું આ લેખો મારે પૂરેપૂરી જવાબદારી લઉં છું. રાજકોટ વિષેના આરોપ વિષે માગ પરમરનેહીના જે શબ્દો અવશ્ય કરવાનો તમને લાભ થયો છે એમા મારે ઉમેરવાપણું કંઈ જ નથી. હું જામીનગીરી નહિ આપી સકું'

આદર્શ અસહકારીએ કોર્ટમા શું કહેવું નેહયે એ મારે દાદાસાહેબ અને ગમદાસભાઈના કથનો ધ્યાનમા લેવાલાયક છે. મજિસ્ટ્રેટ પોતે તે ધણું જ પસંદ કર્યું એ દેખીતું છે

ખેલનો નિરાશાજનક ભાગ આ વખતે આવ્યો. રા. બ. સાહેબે ઉઠી મેજસ્ટ્રેટને જણાવ્યું કે મુખર્મી સરકારના દુકમ પ્રમાણે રામદાસભાઈ ઉપગના આરોપ સબન્ધી પોતે આમદ ગણવા નથી ધ્યક્ષતા, અને તેમને ચેતવણી આપી છોડી મુકવા સૂચના કરી.

આ સાંભળતાં સદૃષ્ટ પોતપોતાનાં કારણોસર દુઃખા અને મેનિસ્ટ્રેટ પોતે પણ દસવું દવાથી ન રાક્યા. તેમને પણ રામદાસભાઈને માટે સદાનુભૂતિ હતી એ દેખીતું હતું. પણ સરકારની મતના એટલે દુઃખ. રામદાસભાઈએ એતવણી સ્વીકારવાનો દનકાર કર્યો છતાં અને સરકારે તેમની સામે ફરીથી વહેલું કામ ચલાવવું પડે તે કરતાં આ વખતે જ નિરાશ કરવાની સૂચના આપ્યા છતાં તેમને છોડી મુક્યા અને કાકાસાહેબના મેખે તેમણે પોતે લખ્યા છે એ ખર્ચ જોતાં સાખીત થયા વગર તેમને એક વર્ષની સાદી સજા હતી.

આ પ્રમાણે સમારંભ પૂરો થયો. કાકાસાહેબને મારે બાલુથી અગ્નિનંદન અપાવા લાગ્યાં. કાકીસાહેબ જેઓ હાજર હતાં તેમના અક્ષોભનું અહીં ઝાંઝું નહિ લખું. તેમની તબીબત સારી ન હતી તે કાકાસાહેબના જેલ જવાની હકીકત સાંભળી સારી થઈ. તેઓ તેમને જેલ સુધી વળાવવા જઈ રાક્યાં એટલે જ પૂગવો આપવો બસ થયું.

જેલ જતાં જતાં કાકાસાહેબે પોતાનો રાજદ્રોહ ફેલાવવાનો ધર્મ બજાવ્યો અને પોતાના સિધ્ધોને સ્વયંસેવક બની જેલ આવી પહોંચવાનો સંદેશો આપતા ગયા.

(નવજીવન તા. ૨૫-૨-૨૩)

મારી કેરીયત

સરકારે અમારી પાસેથી સારી ચાલચલગતની પાંચમો પાંચમો ફીયાની જામીનજીરી એક વરસ માટે માગી છે.

ઈશ્વર આગળ તો દરેક માણસ ગુન્હેમાર છે. કેમ છતાં ડોકીને કહી ન શકે કે તેની ચાલચલગત નિર્દોષ છે. પણ સમાજ માણસની એટલી બધી આકરી કસોટી કરતો નથી. માણસની શક્તિ પ્રમાણે સારી ચાલચલગતના નિયમો સમાજે ઘડી કાઢ્યા છે, જેને આપણે નીતિ કે ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છીએ. જ્યાં સુધી માણસ સામાજિક નીતિનો અંગ કરતો નથી ત્યાં સુધી એની ચાલચલગત સારી ગણાય છે. જ્યારે માણસ સદાચાર છોડી દે છે ત્યારે સમાજ એની સામે પોતાનો અણગમો જાહેર કરે છે અને જરૂર જણાયે તેને સજા પણ કરે છે. આવી સજા કરવાની શક્તિ સમાજના હાથમાં હમેશાં રહેલી જ છે. પણ કાયદાથી જ દરેક કામ કરાવ-

પામે ટેવાયેલા આધુનિક સોશી સામાજિક ચક્તિ સરકારના હાથમાં સોંપી દે છે, જેને પરિણામે સામાજિક નૈતિક દબાવવાને ઠેકાણે હાથધારું જંગલી લગ્ન અમલમાં આવે છે અને માનુસજનિતિ દડાડે દડાડે નીચે પાતી જાય છે.

અને જ્યાં સરકાર પરદેશી હોય, પ્રજાદિનની સામે થઈને પણ પોતાની ચક્તિ ટકાવવાનો આશય ધરાવતી હોય ત્યાં તો હાથડો એ પ્રજાને દબાવવાનું એક મોટું એન્જીન બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સાગ અને નરસા એ બે ચન્દ્રોનો અર્થ પણ કંધો થઈ જાય છે. અત્યંત નીચ કૃત્યને માટે પણ ઈલકાબો મળે છે, અને શુદ્ધ તથા પ્રામાણિક વર્તનને માટે જમીનગીરી માગવામાં આવે છે. આવું રાજ્ય જ્યાં ચાલતું હોય ત્યાં જેમ સરકારે આપવા કહેલા ઈલકાબો લેવાની ના પાડવી એ બધા માનુસની ફરજ છે, તેમ સરકારે માગેલી જમીનગીરી આપવાની ના પાડવી એ પણ ફરજ બધા માનુસની ફરજ છે.

સરકારે ચુંટી કહેલા બે મેમ્બો દું ફરીથી વાંચી ગયો—ધ્યાનપૂર્વક અને નમ્રતાપૂર્વક વાંચી ગયો. મને થયું કે કોઈ સાક્ષરમંડળ શુદ્ધ અને સારી લેખનશૈલી જાળવવા માટે મારી પાસેથી જમીનગીરી માગી લેત તો મારા અપરાધ કબૂલ કરી મારી લેખનશૈલી સુધરે નહિ ત્યાં સુધી કશું ન લખવાની ખોળાધરી દું આપી દેત. હાખલા તરીકે, 'અચક્રમણ' વોળા લેખમાં મારે જેટલું કહેવું હતું તેટલું દું ખરાબર કહી ચક્રો નથી, અવસ્થિત રીતે મુકી ચક્રો નથી. મારે કહેવું હતું કે જોડકમી તોડકાકી બે જ રીતે લખવા યર્ષ ચક્રે: કા તો ચત્રજગથી, અથવા તો સત્યામહથી. આ બેમાંથી આપણે મને તે ચરતો લીધો હોત તોપણ તેને માટે એકામતાની જરૂર છે જ. એકામતા વગર આપણે ફતેહચંદ નીવડવાનાં નથી. હવે આ બે માર્ગમાંથી ચત્રનો માર્ગ કેટલાક લોકો ધાર્મિક દૃષ્ટિયાં ત્યાજ્ય માને છે, ખીજા કેટલાક ચત્રનો માર્ગ આપણે માટે ચક્ર નથી એમ જોઈ તેને કોરે મુકે છે. મને તે કાળજીસર હો, ચત્રના માર્ગની આજે તૈયારી યર્ષ ન ચક્રે. ત્યારે બાકી રહ્યો એક સત્યામહનો માર્ગ. એની અંદર એકામતા જાળવવી એ આપણી રાષ્ટ્રીય ફરજ છે. સત્યામહનો માર્ગ ધર્મ તરીકે સ્વીકારો, રાજકારી નીતિ તરીકે સ્વીકારો, ખીજા માર્ગ નથી એટલા માટે સ્વીકારો, પણ એકવાર સ્વીકાર્યા પછી તેમાં ચંકાકુચંકા કાઢીને એકામતા તોડવી એ રાષ્ટ્ર સામે ગુન્હો છે. આપણે એકામતા જાળવીશું તો રાષ્ટ્રનો પ્રાણ પોતાનું હાર્ષ પોતાની મેળે કરશે. પ્રથમ પ્રથમ રચાનિક કે પ્રાંમગિક કારણોને લીધે નાનીમોટી અચક્રમણો થશે અને અકાલીએની પેટે બધા જ્યારે તાલીમ લઈ ગયા હશે ત્યારે સ્વરાજ્યનું મહાયુદ્ધ અહિંસાની અપૂર્વ રમે

ગત થશે. ને વખતે મહાસભા બેગી કરીને તેનો કબજા કરવા જોડશે પણ આપણી પાસે વખત નહિ રહ્યો હોય.

આજે આટલો વિલંબ કાસે છે એનું કારણ પ્રજાનો ભુરમો મન છે એ નથી, પણ એકામતા ભાગી ગઇ છે, આપણા માર્ગમાં બધું સાખાએ ફેટી છે, આપણું રાષ્ટ્રીય હૃદય એક વહેણમાં વહેતું નથી એ છે. માંડવાળની વિધિઓ જે ધડીએ બંધ થશે તે ધડીએ જ આપણી રાષ્ટ્રિય એકત્રિત થવા લાગશે, અને જેમ જેમ સરકાર ચુસ્ત સત્યામહીઓને દબાવશે તેમ તેમ મોળા અસહકારીઓ અને ધારાસભાવાદીઓ પણ આપણા દળમાં આવીને જોડાશે.

(નવજીવન, તા. ૧૮-૨-૨૩)

‘ સારી ચાલચલગત ’

રામરાજ્યમાં પ્રજાના હાથમાં કેટલી સત્તા હતી અને રાજાના હાથ કેટલા હતા એનો કોઈ વિચાર સરખો કરતું નહોતું. આજે પણ તે વિષે કંઈ જાણવાને આપણે ઇન્તેજાર નથી, કેમકે રાજા—રામરાજ્ય બધી રીતે પ્રજાનું જ હિત સાચવતા હતા. અને તે પણ પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે.

જ્યાં રાજા અને પ્રજા બન્ને વચ્ચે પ્રેમ અને આપમોગનું વાતાવરણ હોય ત્યાં રાજાના કેટલા અધિકાર અને પ્રજાના કેટલા અધિકાર એવા સવાલ જ ઉઠતો નથી. જ્યારે રાજા સ્વાર્થી અને જોડુકમી બની જાય છે ત્યારે જ પ્રજાને પોતાના હકનો ખ્યાલ સૂઝે છે અને પ્રજા રાજાની સત્તા મર્યાદિત કરવા માંડે છે.

પ્રજાના હક માટેની લડત એ રાજાની સારી ચાલચલગત માટેની જામીનગીરી છે. અમારે સ્વરાજ્યનો દંક જોઈએ છે એમ જ્યારે પ્રજા કહે છે ત્યારે તેનો સીધો અર્થ એ જ થાય છે કે પ્રજા રાજા પાસેથી સારી ચાલચલગતની જામીનગીરી માંડે છે. બંધેજ બહાદુર આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ ન્યાયથી રાજ્ય કરશે એવી અપેક્ષા આપણા લોકોએ રાખેલી, અને તેથી જ જૂની ખાનદાની પ્રમાણે આ સરકાર સાથે કાલકરાશે કરવાની જરૂર કોઈને ખાસી ન હતી. પણ કંપની સરકારના જુલમનો જ્યારે અનુભવ થયો ત્યારે પ્રજા કુદ થઇ અને પ્રજાએ બળવો કર્યો; જેને પરિણામે રાજવંશી વ્યક્તિને કથર અને પોતાની ખાનદાનીને સાદી રાખી એક કંઠેરા

મંદેર કરવો પડ્યો. પ્રજા એ દેશનો જે અર્થ સમજ તે રીતે જ જે હિન્દુસ્તાનનો રાજકારમાર ચાલતો પ્રજા સુખી થઈ હોત અને આજ સુખી ગઈ સરકારનું માળાપપદ ટકી રહ્યું હોત.

પણ સરકારની ચાલચલગત બગડી. રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાને દગો દીધો. જોડૂકી વધતી ગઈ અને એક પછી એક પ્રજાના આજેવાનોનો સરકારની સારી ચાલચલગત ઉપરનો વિશ્વાસ ઊતરો ગયો. અમૃતસરની મહાસભામાં નિસહ ગાંધી વચ્ચે જે વાદ થયો તે આ જ બાબતમાં હતો. તિલક કહેતા કે આ નોકરચાહી ત્રિમુક્ત વિશ્વાસપાત્ર નથી. એની પાસેથી સદર જામીન લીધે જ છૂટકો. ગાંધીજી કહેતા કે નોકરચાહી બાદચાહને મોડો બોલે છે, માટે હજી એકવાર આપણે વિશ્વાસ રાખીયે. પોતાની ચાલચલગત સુધારવાનો નોકરચાહીનો વિચાર હોય તો આપણે તેને આપણી તરફથી પૂરેપૂરી મદદ કરીયે. આખરે ગાંધીજીની પણ ખાતરી થઈ ગઈ કે આ નોકરચાહી પોતાની ચાલચલગત સહેલાઈથી સુધારે એવી નથી, એટલું જ નહિ પણ આખા સામ્રાજ્યના મંત્રીઓ પણ ખિલાફતની બાબતેમા મુસ્લીમ આંલમને દગો દેવા તૈયાર થયા છે. તેમની પાસેથી પૂરેપૂરી જામીનગીરી લીધે જ છૂટકો.

જે વખતે આવી રીતે સરકાર બધી જ રીતે પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોદ્યો એહી છે, બ્રિટિશ મંત્રીઓનાં વચન એ તો મોટું ભારવાની એક કહેવન થઈ પડ્યાં છે, એ વખતે જેની તેની પાસેથી સારી ચાલચલગતની જામીનગીરી આ સરકાર માગે એ જોઈ હસવું આવે છે.

(૧૨જીવન તા. ૨૮-૨-૨૩)

પરિશિષ્ટ

‘જરૂર ચાલચલગત’ વાળા લેખો

બલિદાનનો મહિમા

બહાદુર શીખોની લડત ચાલ્યે જ જાય છે અકાલી શીખો પોતાના લોહીથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમા—દુનિયાના ઇતિહાસમા કેટલું મહત્વનું પ્રકરણ લખી રહ્યા છે તેની આજે આપણને પૂરેપૂરી કલ્પના નથી થતી.

એ ધર્મ વચ્ચે યુદ્ધ થયેલા છે એક તરફ સ્વાર્થ અને બીજી તરફ ધર્મવૃત્તિ, એવા પશુ યુદ્ધ થયેલા છે પશુ એક તરફ નિર્ધર્મ સામ્રાજ્યમંદ અને બીજી તરફ નમ્ર ધર્મભુદિ, એવું યુદ્ધ આજ સુધી દુનિયાની તવારીખમા નોંધાયું નથી.

અને આ નમ્ર ધાર્મિક લોકો તે કોણ ? અણ્ણિ પ્રસંગે સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખનાર અને રાજ્યનિહાને જ ધર્મ સમજનાર વશદાર ક્ષત્રિય જાતિ.

દુનિયાના ઇતિહાસકારો નોંધી રાખશે કે જર્મન લોકો સામે પશુ પાછા ન હોનાર, મશીનગન અને ઓરોબ્લેનના મારા હસતે મ્હોડે ઝીલનાર શીખ લોકોએ જ્યારે અહિં સાધર્મનો સ્વીકાર કરી, નિશ્ચ અને નિર્વેર ધર્મ પોતાના ગુરુના બામના અમલજતને માટે મંદિરના જ લોકો કાપવાનો પોતાનો હક અખત્યાર કરવાનો આમલ રાખ્યો, ત્યારે એ જ શીખ લોકોની ખુશામત કરનાર સરકારના હીચકારા અમલદારોએ તેમના પગ પર વર્નાવ્યો.

નેમના શરીર પર કાપરને પણ શરૂમાં જ એવી રીતે પ્રહારો કર્યા અને પછી રોજ એ શી એ શી અને સો મોના જ્યાંમાં તેમને કેદ કર્યા.

અંગ્રેજોએ યુદ્ધમાં જે મનુષ્યવધ કર્યો તેનાં દુનિયામાં વખાણ થયાં. અમૃતમરમાં અને મલગારમાં, ધારવાડમાં અને કલકત્તામાં આ સગકારે જે લોહી વહેવડાવ્યું તેની યથાકાળે ક્ષમા થશે. પણ બહાદુર અને ધર્મવીર શીખ લોકોના દાદીના વાળ ખેંચવાનું અને તેમને ગાયો દેરાનું જે નીચ કૃત્ય અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી થયું છે તે બૂલી જવું તો અશક્ય જ છે, પણ તેની ક્ષમા ચંદી પણ મુશ્કેલ છે. એક એક અકાલી શીખ પણ પાંચ દમ અમલદારોને જેર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને મોત તો તેને માટે રમત વાત છે. આવો વીર અપમાન મહન કેમ કરે? પણ દેશનો ખ્યાલ મનમાં લાવી આપ્યા ભારતવર્ષને સ્વગત્ય અપાવવા, સાફ તે બધાં અપમાન મહન કરે છે.

દરેક અકાલી શીખનું બલિદાન એ આપણા ઉપરનો એક બોજો છે, શીખ લોકોના બલિદાનને લાયક બનવું એ આપણી મોટામાં મોટી ફરજ છે અદ્વિમાની માર્ગત્રિકના અને સાર્વભૌમતા ગુજરાનનાં ગાંધીજીએ ઉપદેશી, પણ અદ્વિમાધર્મનું પાલન દરેક મર્દને માટે શક્ય છે એ તો પગલના શીખ લોકોએ જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

અદ્વિમાધર્મનો ઉપદેશ કરી ગાંધીજીએ દુનિયા પર જેટલો ઉપકાર કર્યો છે તેટલો જ ઉપકાર અદ્વિમાધર્મનું પાલન શક્ય છે એમ બિદ્ધ કરી શીખ ખેડૂતોએ દુનિયા પર કરેલો છે.

૨૪મી તારીખ સુધી ૩૦૩૩ શીખ સત્યાગ્રહીઓ જેલ ગયેલા છે. કેદ કરવાનું સત્ર શરૂ થયું તે પહેલાં જે માર મારવાનું સત્ર ચાલ્યું હતું તેમાં ધાયલ થયેલા દોઢ હજારની સખ્યા જુદી જ છે. આટલું શાન્ત, નિર્ભય અને ધાર્મિક બલિદાન દુનિયાએ આજ સુધી જોયું ન હતું. શીખ લોકોની આ અપૂર્વ બહાદુરીથી ભારતવર્ષના અન્ય પ્રાન્તોના લોકો કંઈક દિ મત લેશે કે નહિ, એ જ આજનો મુખ્ય સવાલ છે (નવજીવન, તા. ૨૬-૧૦-૨૨)

અથડામણ

‘પરદેશી કાપડ માથે હીંચવાય ચલાવવામાં આપણે આપણા જ ભાઈઓ સાથે અથડામણમાં આવીએ છીએ. સરકારનું જેર તોડી પાડવાનું તત્ત્વ તેમાં

કરૂં નથી. આવી લાડમાત્ર સાંઘવ શુભી મલાવે. તોયે શું ? મરકારું તેમાં શું જવાનું હતું ? જ્યાં સરકાર માથે લડવાનું હતું તેની જોઈએ ત્યાં તમે પોતાના બાઈઓ સાથે જ લડવાનું કહી કરવા માગો છો. દારૂની ચોટી કરીને જેમ પારસીઓની સદાનુભૂતિ ગુમાવી તેમ હવે કાપડીવાઓની મહાનુભૂતિ ગુમાવવા જોડા છો.' એવી એવી ટીકા એક બે બાઈઓએ કરી છે.

દારૂની ચોટીથી જેઓ દારૂનો વેપાર કરતા હતા તેમને કંઈક માફ લાગ્યું હતું એમાં શક નથી, પણ તે લીધાચાલથી, પારસી કોમની સ્વરાજ્ય વિષેની સદાનુભૂતિ ઓછી થઈ એ વાત માની નથી. પારસી કોમમાં સ્વરાજ્ય વિષેનો ઉત્સાહ ઉઠતો વધ્યો જ છે. મુંબઈમાં પારસી જુઓને દારૂનાં પીકાં પર ચોટી કરવા નીકળી પડ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ એક પારસી બહેને પણ દારૂનાં પીકાંની ચોટીમાં ભાગ લઈ મહાત્માજીના મન્યવાદ મેળવ્યા હતા.

કાપડીવાઓને ધીકતી કમાણી જતી કરનાં શરૂઆતમાં કંઈક માફ જરૂર લાગશે, પણ પરદેશી કાપડનો અપવિત્ર ધંધો છોડી દીધો પછી, નિર્ભય થયા પછી, તેમને પણ શિવાળામાં હડિ પાણીએ ન્હાયા પછી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

આપણે કાપડીવાનું નુકસાન ધાય એમ ઇચ્છતા નથી. તેમને દાંચે દેશનું નુકસાન ન થાય એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ અને તે પ્રમાણે તેમને લીનવીએ છીએ. તેમાં અથડામણ નથી, શુદ્ધ સેવા છે. અને જો આપણે તે બરાબર રીતે, વેરત્રેર વગર કરીએ તો તેને પરિણામે સમાજમાં કડવાસને બદલે મીઠાસ જ વર્તશે.

પણ મરકાર સાથે અથડામણમાં આવવાની જરૂર છે તેનું શું ? આપણી દબ્બ અસહકારની છે, અને તે રીતે તો આપણે સરકાર માથે અથડામણમાં આવી ગયા જ છીએ. જેલો બરી દેવી, અમુક કે સંઘળા કાપડાને સંવિનય બંધ કરવો, સરકારને લસકરી કે મુઠ્ઠી નોકરો મળવા ન દેવા અને રાજ્ય-તંત્ર ચાલતું બંધ પાડવું એવા ઇલાજો આપણે સુલતવી રાખ્યા છે, એનું કારણ મરકાર તે ઇલાજોને માટે લાયક નથી એ નથી. સરકારે અત્યાર સુધી પ્રગ્ન માથે એટલો દ્રોહ કર્યો છે કે હિન્દુસ્તાન ઉપર મઝાઈ કરી આવેલા અને હિન્દુસ્તાનને નીચેથી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી જનારા કોઈ પણ વાંકિએ એટલા અત્યાચારો કર્યા નહિ હોય. સશસ્ત્ર બળવામાં હારેલા અને લાખોની કતલ કરવા કરતાં બાહોશ પણ અહિંસક લોકોને માર મારવા અને તેમનું અપમાન કરવું એ વધારે મોટો પ્રગ્નદ્રોહ છે. બંડખોરને તોપને મ્હોડે મઝાવવા એમાં બવાનક ચિતાર છે પણ દેશના નિર્દોષ અને ધર્મનિષ્ઠ લોકનાધિકારો

જેલમાં પૂરી રીઆયત એમાં વધારે ફરતા અને હીચકારાપણું છે. આ સંસ્તનત પોતાનાં આવાં દુષ્ટતેને લીધે જ દરનાવવાલાયક બની છે. છતાં આપણે તેની સામે આકરા ઇલાને લેના નથી એનું કારણ એ છે કે આપણી તૈયારી પૂરી થઈ નથી. લડનાં લડતાં તૈયારી થાય છે એ વાત સાચી છે, અને તે કારણે જ આપણે લડન શરૂ પણ કરી હતી.

પણ આપણને અનુભવ થયો કે પ્રજામાં જેટલી તાલીમ જોઈએ છે તેટલી હજી આવી નથી. દલીલો કર્યે કે વ્યાખ્યાનો આપ્યે તે તાલીમ આવવાની નથી. આ સરકાર સામે દેશમાં પૂરેપૂરો અસન્તોષ પેદા થયો જ છે. આ સરકારને ક્ષમા કરવા બહુ જ ઓછા લોકો તૈયાર છે. પણ શસ્ત્રથી કે સત્યાગ્રહથી આ સરકારને હનગળ કરવા માટે જેટલી એકાગ્રતા જોઈએ તેટલી આપણે હજી કેળવી નથી. તે કેળવવા માટે જ આજનો બધો પ્રયત્ન છે.

આ રીતે સો વર્ષે તૈયારી થવાની નથી એમ કહેનારા કેટલાક ભાઈઓ છે. પણ તેમનું તે વચન અધીરાઈનું છે. આપણી આગળ એક જ રસ્તો છે. મોડે વહેલે પણ એ જ રસ્તે જવાનું છે. એ લોકોની શ્રદ્ધા જો આપણે વિચલિત ન કરી હોત તો સારું થાત. હજી પણ ત્યાં એક જ રસ્તો હોય ત્યાં તે રસ્તે ઝડપથી ચાલી રહ્યો પૂરો કરવો જોઈએ.

દેશમાં જન્મેલો પ્રાણ પોતાની મેળે કામ કર્યે જ જાય છે. લોકોમાં સ્વરાજ્યની આકાંક્ષા અને સ્વરાજ્યની હિંમત આવી ગઈ તેથી જ શીખે બહે પોતાનાં મંદિરો માટે પણ આટલી બહાદુરીથી લડી શક્યા. જો લોકોનું ચિત્ત એકાગ્ર થશે તેમ તેમ સ્વમાન જાળવવા અથવા સ્વધર્મ પાલન કરવા ખાતર જીવનમારો સાથે લડવાના નાનામોટા પ્રમંગો એ મેળે નીકળી આવવાના. સ્વરાજ્યને માટેની આપણી ભારે લડતની પૂર્વતૈયારી છે. આવી નાનામોટી લડતોથી જ પ્રજા સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ શીખે છે અને એકાગ્ર થાય છે. આપણને લાગે છે તેટલા દિવસ તૈયારીમાં જતાતા તથી જીવનમાં પ્રજા એટલી બધી ઝંઝાળી રહી છે એ દહાડે દહાડે આપણી સ્થિતિ એટલી વધારે ને વધારે કફેડી બનતી જ છે કે તૈયારીની ચર્ચાત કર્યા પછી આપણને લાગે છે તેના કરતાં વ જોશથી પ્રજા તાલીમ લઈ રહેશે અને વખતે મહામહાનો કરાવ થાય તો પહેલાં જ મુદ્દ મળગશે.